

પ્રકાશકનું નિવેદન ૬

આ “તુકારામ ગાથા ગ્રંથ ૨ જો” “વિવિધ અંથમાળા” પૃષ્ઠ ૧૯૬૬ના ૨૯મા વર્ષનું ખીજું પુસ્તક છે. અંક ૩૨૮ થી ૩૩૨ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

શુભારે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં યદ્ય ગએલા પ્રાતઃ-સ્મરણીય સંત તુકારામે અનેક પ્રાચીન શાસ્ત્રગ્રંથોનું શ્રવણ-મનન કરીને, ભક્તિરસથી ભરપૂર એવા સેકંડો અભંગો પદ્યમાં લખ્યા છે. તેઓ ઉચ્ચ કોટિના મહાન સંત હોય તેમણે સ્વાતુભવથી લખેલા આ અભંગો વાંચતાં ભક્તિરસમાં તરખોળ યદ્ય જવાય છે. આ વિષે પહેલા અંથમાં સવિસ્તાર જણાવેલું છે, એટલે અહીં તેનો ફરીથી ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

મૂળ મરાઠીમાં આ અભંગોનું સંપાદન તથા સંશોધન કૈલાસવાસી હરિભગવદ્પરાયણ “વિષ્ણુ નરસિંહ જોગ” જેવા વિદ્વાન સંમનના હસ્તે થયેલું છે; અને તે શ્રી. કેશવ ભિકાજી દવળે, મુંબઈવાળા તરફથી “સાર્થ તુકારામગાથો ગાથા” નામે ટીકા સહિત જે અંથમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

તેમાંનાં ૨૦૦૦ અભંગોનો પ્રથમ ભાગ સંવત ૧૯૬૫ માં “વિવિધ અંથમાળા”ના અંક ૩૧૭ થી ૩૨૦ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલો છે. બાકી રહેલા ૨૧૪૧ અભંગો આ ખીજા અંથમાં આપવામાં આવ્યા છે. આમ કુલ ૪૧૪૧ અભંગો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આમાં આપેલા અભંગોનું ભાષાંતર પણ શ્રી. સેવાનંદજીની કસાયલી કલમે થયેલું છે. તેમણે તે બંને તેટલી સરળ અને ભાવવાહી ભાષામાં આપવા યથાશક્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગુજરાતી જાણનાર માટે આ અભંગોનાં મૂળ મરાઠી પદો વિશેષ ઉપયોગી થાય નહિ અને તે લેવામાં આવે તો કદ બિનજરૂરી બેવડાઇ જાય તેથી-માત્ર તેનું ભાષાંતર અત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. મૂળ અંથમાં છેવટના ભાગમાં ૪૦૭ શ્લોક અભંગો આપેલા છે તે આમાં લીધા નથી.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં મૂળ સંપાદકની પ્રસ્તાવના છે અને તે પછી શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે, તે તરફ વાચક બહુઓનું ધ્યાન ખેંચી, હરિઃ ઓ તત્સત્.

મૂલ સંપાદકની પ્રસ્તાવના

ન્યૂનતે પુરતે । અધિકતે સરતે । કરૂની ધ્યાવે હેતુમતે । વિનવીતસે

આ પુસ્તક સંબંધી અમારે જે કાંઈ લખવાનું હતું, તે અમે પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં લખી ચૂક્યા છીએ. આ ગાથાના અર્થ આપવાનો અમારો ઉદ્દેશ માત્ર એટલોજ છે કે, લોકોએ મારીમચડીને ખેસાડેલા અભંગોના અર્થ યથાર્થજ છે, એવું ધર્મંડ રાખનારાઓનું ધર્મંડ વ્યર્થ છે. કારણ કે અભંગોનું ખરું રહસ્ય અભંગકર્તા જેવું સમજી શકે છે, તેવું ખીજા લોકોને સમજી શકવાનું શક્ય નથી. વારકરી સંપ્રદાયથી ચાલતા આવેલા અભંગોના અર્થ અમે યથા-મતિ જાણીએ છીએ; તેમ છતાં કોઈક ઠેકાણે સરતચૂકથી અર્થ ખરાબર ન બેઠો હોય તો, તે બદલ અમે વાચકવર્ગની ક્ષમા માગીએ છીએ. આ ભાગના અંતમાં શુભારે ચારસો ક્ષેપક અભંગો *અપા-યલા છે; પરંતુ તે ક્ષેપક હોવાનું માનવાનો સખળ પૂરાવો અમને મળ્યા આવેલો નથી. અશંગોની ભાષા સંબંધી વિચાર કરતા, ક્ષેપક અભંગોની ભાષા, ખીજા અભંગોની ભાષા જેવી પ્રાસાદિક નથી, એવો મુક્તમ વિચાર કેટલાકે કરેલો છે. પાછલી આવૃત્તિમાં રહેલા દોષો આ આવૃત્તિમાં સુધારી લેવામાં આવ્યા છે. આ સંબંધી આવૃત્તિનું લખી, અમે કરેલી આ અહપસ્વરૂપ સેવા સદ્ગુરુ તુકારામ મહારાજના ચરણે સમર્પિત કરીએ છીએ.

સને-૧૯૨૬

} સદ્ગુરુ તુકારામ મહારાજનો અનન્ય સેવક
વિં ૦ નં ૦ જોગ

* માત્ર મૂળ અભંગોજ આવેલા હોવાથી તેનું ભાષાંતર આમાં લેવાયું નથી.

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૭	મનમાં	મનમાં ન
૭૨	૫	નું	તેં
૧૩૬	૩	પાંકુરંગની	પાંકુરંગની
૧૪૭	૨૨	વાંથી	વાથી
૧૮૬	૭	તમારું	તે મારું
૧૯૧	૪	નિશ્ચિંતપણે	નિશ્ચિંતપણે
૨૧૭	૩	પોતાની	પોતાની
૨૬૯	૧૪	ધોપણા	ધોપણા
૨૭૦	૫	બેશર મુ	બેશરમું
૩૯૦	૬	પતિપાવન	પતિતપાવન
૪૧૨	૧૧	દ્રાષ્ટો	દષ્ટાંતો
૪૧૨	૧૧	હરિકથા	હરિકથા
૪૧૪	૧૮	પંદરપુરવાળા	પંદરપુરવાળા
૪૭૦	૫	કુટુંબના	કુટુંબના
૪૭૧	૧૭	ગોપાળકૃષ્ણનો	ગોપાળકૃષ્ણનો
૫૪૫	૧૭	તને	તને
૫૮૬	૨૦	અનુભવ	અનુભવ
૭૪૨	૧૧	આલિંગન	આલિંગન
૭૫૮	૬	ધણીના	ધણીના
૭૬૧	૭	શ્રીપુરુષો	શ્રીપુરુષો
૮૨૨	૨૧	અતોભષ્ટ તો ભષ્ટ થઈને ત	અતોભષ્ટ તતોભષ્ટ
૮૨૮	૧૫	અર્પણ	અર્પણ
૮૩૨	૭	પૂર્ણક્ષેત્રોના	પુરુષક્ષેત્રોના
૮૩૮	૫	મારો	તારો
૮૬૮	૭	રૂઝમાઈ	રૂઝમાઈ
૮૯૪	૨૪	વગેરે	વગેરે
૯૧૫	૧૩	પ્રાપ્તિ	પ્રાપ્તિ

સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈ અમીન સાથેનો છેલ્લો પ્રસંગ*

(લેખક:-રા. ગોકુલદાસ દારકાદાસ રાયચુરા)

× × × શ્રી. મોતીભાઈની વાતો એ પણ અમરથી વાતો નજ હોય. એની પાછળ કંઈક યોજના હોય, પ્રજાકલ્યાણની ભાવના હોય. અમારી એ વાતચીતનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ગુજરાતમાં વાર્તાઓ બહુ વંચાય છે તો સારા લેખકો પાસે એકએક વાર્તા લખાવી એની 'એ આના માળા' શરૂ કરવી.

રાજકોટના ટાઉન અને જ'કશન સ્ટેશન પર ચોપડી વેચનાર ફરિયાઓ 'કોકશાસ્ત્ર'નાં ઉદાર્ડા-નામાં ચિત્રોનાં પૂઠાંવાળાં પુસ્તકો વેચે છે. એ પુસ્તકો રાજકોટ જેવા કાઠિયાવાડના મધ્યસ્થ સ્થળનાં સ્ટેશનો પર આ રીતે વેચાય અને ફરિયાઓ ગાડીમાં બેઠેલા

× સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈ અમીને શ્રી. રાયચુરા સાથેની વાતચીત દરમિયાન રજૂ કરેલી આ 'એ આના માળાની' યોજના ઘણી લોકોપકારક છે. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે, એ યોજના અમલી બને તે પહેલાં તો કાળે તેમને ઝડપી લીધા. કાઠિયાવાડમાં દેશીરજવાડાંની દીકરી રાજનીતિના પરિણામે આ પ્રકારની બધી વિશેષ પ્રમાણમાં ત્યાંનાં સ્ટેશનો પર જોવામાં આવે છે. એટલે ત્યાંના સાહિત્યકારોજ આ પ્રશ્નનો સારી રીતે ઉકેલ કરી શકે. વડોદરાની કે આણંદની 'સ્મારક સમિતિ' કદાચ એ કાર્ય ઉપાડે તોપણ એટલે દૂર રહીને કામ કરવાના પરિણામે જોષ્ટએ તેવી સફળતા નહિ મળે. શ્રી. રાયચુરા કાઠિયાવાડના જાણીતા સાહિત્યકાર હોય તેઓ એને અન્ય સાહિત્યકારોનો સહકાર સાધીને આ યોજનાને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપી તેનો અમલ કરે તો કેવું સરમ ? 'આમ કરો' 'તેમ કરો' એવી સલાહ-સૂચના આપનારાઓનો દેશમાં તોટો નથી; નિઃસ્વાર્થભાવે લોકસેવાના કાર્યો કરનારનોજ તોટો છે.

આ સેવકની શારીરિક સ્થિતિ તો હવે અપંગ જેવી છે, વળા નિઃસ્વાર્થ ભાવે લોકસેવા કરનાર અને ઈશ્વરપ્રેમી કોઈ સન્મન નહિ મળવાથી, આ સંસ્થાને આટોપવા તરફજ હવે આ સેવકે વિશેષ લક્ષ્ય આપવા માંડ્યું છે. આ સેવકે તો એવાં કાર્યો માટે અયોગ્ય હોવા છતાં આટલું લખવાની ધૃષ્ટતા કરી છે.

અવગુણસાગર—લિખુ અખંડાનંદ

અવાસીના મોઢાં આગળ એ પુસ્તકો ધરે, એ મારે મન કાઢ્યા-
વાડની એક શરમ સમાન હતું. અવાસી સાથે બહેનદીકરી બેઠી હોય
અને એ નગ્ન ચિત્રોનાં પૂઠાંવાળાં પુસ્તકો આ રીતે ફેરિયા સામે
ધરે તો ઇતર પ્રાંતના લોકો આપણે માટે શું ધારે? આ જાતનાં
પુસ્તકો આ રીતે વેચાય, બહેનદીકરીની આમન્યા ન રહે તો તો
સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર અને સૌરાષ્ટ્રની ગૃહસ્થાઇએ શરમાવું જોઈએ.

x x તે દર કરવા એને માટે મોઢા પાયા પર તૈયારી કરવી.
રોશનોએ પુસ્તકો વેચવાના ઇન્કારો આપણે લઈ લેવા અને એક આનો
અને બે આનામાં મળે એવાં નાનાં નાનાં પુસ્તકો તૈયાર કરી રોશનો
પર વેચવાં. શરૂઆતમાં નાની નાની વાર્તાઓ શિષ્ટ લેખકો પાસે
લખાવી 'બે આના માળા' પંદર પંદર દિવસે બહાર પાડવી.

x x x x x

સવારે જિહ્વાવેંત પણ પાછી એજ વાત. ગુજરાતી ભાષામાં
'બે આના માળા'ની આ યોજના આશીર્વાદ સમાન નીવડશે અને
વાર્તાદ્વારા ગામડે ગામડે સારા વિચારોનો ફેલાવો થશે એ અમારી
સવારની વિચારણાનો મુખ્ય ધ્વનિ હતો. રેલગાડીમાં મુસાફરી કરતો
માણસ આનો કે બે આના સહેજે ખરચી શકે છે, એટલે શરૂઆત
પાંચ હજાર નકલથી કરવી અને પછી ધીમે ધીમે વધારે જવી. 'બે
આના માળા'નું 'પૂઠું આટું' પેપરનું રાખેલું અને દર વખતે એના
પર એકએક નવીન ચિત્ર આપવું; લેખકને સેવાભાવે પોતાની વાર્તા
આપે તો ઠીક, નહિ તો એની વાર્તા બદલ એને મહેનતાણું આપવું.
ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં મોટાં મોટાં રોશનોએ આ 'બે આના
માળા' વેચાય એવી વ્યવસ્થા શરૂઆતમાં કરવી; આ પ્રકારની ગોઠવણ
અને બજાર વચ્ચે મોટરમાં બેસાડવા તેઓ આવ્યા ત્યાંસુધી ચાલી.

x x x x x

અમારું એ છેલ્લું મિલન! અમારા વચ્ચેનો એ છેલ્લો પ્રસંગ
હું જૂલી રાકતો નથી. એ ધીર, ગંભીર, વિચારમસ્ત ચહેરો; ગામડે
ગામડે જ્ઞાનપરબો બેસાડવાની એ તીવ્ર જિજ્ઞાસા, શ્વાસેશ્વાસે જન્મ-
ભૂમિની ભવ્ય ભક્તિ, શબ્દેશબ્દે લોક-શિક્ષણની વિધવિધ ભાવના,
એવા એ મોતીલાઈ અમીન એકજ હતા. આજે એમનું સ્થાન
ગુજરાતમાં ખાલી છે. સેવા એ એમનો ધર્મ હતો, પુસ્તકાલય એ
એમનું શુભન હતું, લોકકલ્યાણ એ એમની પ્રવૃત્તિ હતી.

તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરીએ એ મહાન ગુજરાતીની પહેલી સવતસરી હતી; એમની બીજી સવતસરી આવે એ પહેલા સ્મારકસમિતિ એમની 'એ આના માળા'ની યોજનાને અમલી બનાવે એવું કોણ નહિ ઇચ્છે ? અને એવા પરમ પુરુષનું આનાથી લગ્ય સ્મારક બીજું શું હોઈ શકે ?
("શરદા" માસિકના એક અંકમાંથી)

સંત શ્રીતુકારામ મહારાજ

भૂતી भगवद्भाव । मात्रासहित जीव ।
 अद्वैत तो ठाव । निरंजन एकला ॥ १ ॥
 ऐसी गर्जती पुराणें । वेदवाणी सकल जन ।
 संत गर्जतील तेणें । अनुभवें निर्भर ॥ २ ॥
 मात्रें तुझें हा विकार । निरसतां एकंकार ।
 नलगे कांहीं फार । विचारचि करणें ॥ ३ ॥
 तुका क्षणे दुजें । हें तों नाहींच सहजें ।
 संकल्पाच्या काजें । आपेंआप वाढलें ॥ ४ ॥

२००१-सधળા જીવોમાં અને ભૂતભાવમાં એક પરમાત્મા-
 નીજ વ્યાપ્તિ છે, એવું લેઢશૂન્ય જ્ઞાન તેજ શુદ્ધ અદ્વૈત જ્ઞાન છે.

વેદપુરાણ અને મહાપુરુષો સૌ એજ સત્યને જાહેર કરે છે અને ઉપર કહી તે જ્ઞાનની અવસ્થાનો અનુભવ કરનારા સંતો નિર્ભય-પણે એજ વાતને ખૂબ સ્પષ્ટ વાણીદ્વારા કહેતા આવ્યા છે. આ હું, આ તું, આ માઈ, આ તાઈ એવા લેદલાવનું જ્યારે આત્મજ્ઞાન વડે નિરસન થઈ જાય છે ત્યારે સર્વત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્મા પોતાની એક, અદ્વય અને સર્વવ્યાપક સત્તા વડે રહેલા છે એવું જ્ઞાન થાય છે. એટલા માટે આ હું અને આ તું એવા લેદજ્ઞાનને પ્રયત્ન વડે મનમાંથી કાઢી નાખવાની જરૂર છે. એ સિવાય વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે, જે સહજ બ્રહ્મસ્થિતિ છે તે તો દ્વૈતધર્મ રહિત છે, પણ તેમાં જીવોના વિપરીત સંકલ્પોને લીધે આપોઆપજ દ્વૈતભાવની ઉત્પત્તિ અને વિસ્તાર થવા માંડે છે.

૨૦૦૨-કોઈના જ્ઞાનમાં શુરુમાં કેવી રીતે અપાય તે હું જાણતો નથી અને શિષ્યોને પોતાની પાસે એકાંતમાં બેસાડીને તેમને 'સત્ત્વમાસિ' એવા મહાવાક્યનો બોધ કરવા જેટલું જ્ઞાન પણ મારામાં નથી. હે સંતજનો! આ મારી હકીકત જે હું તમને કહું છું તે તમે સાવધાન થઈને સાંભળજો. જે દેવને કોઈએ પોતાની આંખે દીઠા નથી તે દેવનાં સાક્ષાત્ દર્શન હું સૌને કરાવી દઈશ. તુકારામ કહે છે કે હું શ્રીહરિના સ્મરણના આનંદમાં એવો નિમગ્ન રહું છું કે, હઃખ શી વસ્તુ છે તે હું જાણતોજ નથી.

૨૦૦૩-જો તારે કશાનો ત્યાગજ કરવો હોય તો દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરજો. પછી તારી જે સ્થિતિ થઈ જાય તે સ્થિતિને અનુકૂળ થઈને તું રહેજો અને પછી શું બાકી રહે છે તે જોયા કરજો. તારા હૃદયની અંદર જે દ્વૈતભાવ દૃઢ થઈ ગયો છે તેને તો તું તારી નજર આગળ પણ આવવા દઈશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, મનને શુદ્ધ કરી દઈને નિવૃત્ત અવસ્થાની વિશિષ્ટતા...

૨૦૦૪-માના મનમાં પોતાનાં સંતાનને માટે મોહ હોય છે. ત્યારે તે છોકરાંને પોતાની પાસે બોલાવે છે ત્યારે પ્રેમને વશ થઈને તે પોતાના શરીરને પણ ભૂલી જાય છે અને તેને લાગેલો બંધો થાક પણ એકદમ ભિતરી જાય છે. પછી તે છોકરાંની આગળ આવતી વસ્તુઓ ધરે છે એટલે છોકરાંમાંથી કોઈ તેના ખોળા ઉપર તો કોઈ તેના વાંસા ઉપર ચઢવા લાગે છે તેમ તેમ મા વધારે પ્રસન્ન થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હું પણ એવી રીતે લાડ અને પ્રેમ સહિત સંતોને પગે વળગી પડું છું.

૨૦૦૫-મારાં ક્યાં પુણ્ય ક્રમ્યાં કે જેથી મને તમારા ચરણનાં દર્શન થયાં ? હે નારાયણ ! મને તો કાંઈ એ વાતમાં સમજ પડતી નથી, પણ હું એટલું જાણું છું કે, સંતોએ મને દીન જાણીને મારી સંભાળ લીધી. આજનો મારો પરમ લાલનો દિવસ કેટલો બધો શુભ અને મંગળ હોવો જોઈએ ? તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારા વિકૃત ! મને એટલો બધો લાલ શાથી થયો હશે ?

૨૦૦૬-મને માન મળે એવી જે મનમાં ઇચ્છા રાખે છે તેનું અપમાનજ થાય છે. આવા અભાગિયા જીવોને નકારાજ વિચાર મનમાં આવ્યા કરે છે. ઘડીમાં એક વાતનો નિશ્ચય કરે છે અને તરત પાછો તેથી જિલટો નિશ્ચય કરવા મંડી જાય છે. તૃષ્ણા તો તેને પોપણ આપનારનો આખરે નાશજ કરે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. ઇચ્છાઓ તો આપણે ધણીય કરી ચૂક્યા પણ આપણી ઇચ્છા મુજબ કળ તો મળ્યુંજ નહિ ! જે આવુંજ છે તો પછી મનમાં વાસનાને પોપણ આપવું એટલે ભીખ માગવાને સારૂં દોડતા ફરવું એજ તેનો અર્થ થયોને ? તુકારામ કહે છે કે, એકાદ બળદિયાંનું નામ ભલે આપણે 'રાજાડંસ' પાડીએ, પણ તેથી તે કાંઈ અલંકારને ધારણ કરી શકે ?

મતલબ મારો ઘાત કરીને મને ડુખાડી મારવાની છે; એટલા માટે હે હરિ ! હું તારે શરણે આવ્યો છું. તું હવે ગમે તેમ કરીને આ બધાંમાંથી મારું રક્ષણ કર.

૨૦૦૮-હરિનું નામ લેતાની સાથેજ સંસારનું નિરસન થઈ જાય છે; માટે હું તમને કહું છું કે તમે આવો લાભ તમારાથી નેટલો લેવાય તેટલો લઈ લેજો. એવું કરવાથી વિઠોળાના ચરણની સાથે તમારો યોગ થઈ જશે. હરિની પ્રાપ્તિ કરવાને સારૂ હરિના નામ ત્રિવાય બીજી કોઈ સાધન છેજ નહિ. એવું કોઈ પણ સાધન નથી કે જેનું અનુષ્ઠાન કરીને તમે હરિની પ્રાપ્તિ કરી શકો. તુકારામ કહે છે કે, હું સૌને સાદ પાડી પાડીને કહેતો આવ્યો છું કે તમે હરિનું નામ લીધા વગર રહેશો નહિ.

૨૦૦૯-હે દેવ ! હે મારા સ્વામી ! મેં મારા પાંચે પ્રાણ તમને સમર્પિત કરી દીધા છે. ત્યારે હવે તમે મારો અંગીકાર કરવામાં કેમ વાર લગાડો છો ? મારી અનન્ય ભક્તિરૂપી જે નાણું તમે મારી પાસેથી ઉછીનું લીધું છે તે દેવું તમે મારો અંગીકાર કરીને વાળી આપો. તમે શા માટે મારી સેવાના ઋણનો ભાર વેઠ્યા કરો છો ? તમારે તે વેઠ્યા કરવો નહિ. તમને હાંકો મારી મારીને તો મારું ગળું ખેંચી ગયું. હવે મારાથી વધારે ઘાંટા પડાતા નથી તેથી હું તમારી નજીક આવીને તમને બોલાવું છું. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! ત્યારે તમે મારો અંગીકાર નથીજ કરતા ત્યારે મને પણ તમારી સેવા કરવાનું કેમ ગમશે તે કહો ?

૨૦૧૦-જે જે લોકો પરમાર્થની લાવનાથી પ્રેરાઈને તમારી પાસે આવ્યા તેમને, હે દેવ ! તમે નિઃસંતાન બનાવી દીધા અને સંસારમાંથી ઉખેડી નાખ્યા. પરમાર્થની વાટ આવી વસમી છે. એ સુશ્કેલીની વાત મારે કહેવી કોને ? આજ સુધીમાં પરમાર્થને રસ્તે

અનેક ભક્તોનો સમુદાય ગયેલો; તેઓ બધા એવા પાપમાલ થઈ ગયા કે કોઈની કંઠે લંગોટી પણ રહેવા પામી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, ભક્તોના સર્વસ્વને હરણ કરનારો પેલો ચોર કંઠે હાથ દબને લેલો રહ્યો છે.

૫.

૨૦૧૧-શિયાળે ન્યાં મુધી વાઘ ન દીઠો હોય ત્યાંમુધીજ તે ભૂંક્યા કરે છે. સમુદ્ર પણ ન્યાંમુધી તેને અગત્ય જેવો ઋષિ ન મળે ત્યાંમુધીજ ગર્જના કર્યા કરે છે. વૈરાગ્યનાં ભાષણ પણ ન્યાંમુધી કોઈ મુંઢરી જેવામાં ન આવી હોય ત્યાંમુધીજ. એવી રીતે કોઈ બીજો પારકી માનો જણેલો શૂરવીર પ્રતિસ્પર્ધી ન મળે ત્યાંમુધીજ બહાદુરીનાં બળગાં ફુંકાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ન્યાંમુધી મારી સલાકાત ન થઈ હોય ત્યાંમુધીજ ઢાંગી સાધુઓનાં માળામુદ્રા અને ટીલાંટપકાંનું જોર ચાલે છે.

૨૦૧૨-ન્યાંમુધી હીરાનો પ્રકાશ ન પડ્યો હોય ત્યાંમુધીજ માટીનું ઢેકું સાડું દેખાય છે. સૂર્યોદય થતા મુધી તારાઓનો ચળકાટ અને તેમની શોભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, સાધુપણની જોડી જોડી બડાઈઓ પણ હું ન હોઉં ત્યાંમુધીજ ચાલી શકે છે.

૨૦૧૩-આ દેવે જે રૂપ ધારણ કર્યાં છે, એક રૂપ જગતનું સંરક્ષણ કરવાને માટે અને બીજું જગતનો સંહાર કરવાને માટે. એ પૈકી પહેલા દયાવાન વિષ્ણુરૂપ વડે તે પ્રાણીમાત્રનું પાલન કરે છે અને બીજા રુદ્રરૂપ વડે પ્રહ્લાંડમાં ભારે ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરીને સર્વનો નાશ કરે છે. એકને માથે મુગટ છે અને બીજાના માથા ઉપર મોટી જટાનો ભાર છે. એક લક્ષ્મીનો પતિ છે અને બીજો પાર્વતીનો પતિ છે. શંકર શરીરે ભસ્મનો લેપ કરે છે ત્યારે શ્રીરંગ સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યનો ભોગ કરે છે. બેઠનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં રૂપ હોવા છતાં તેઓ વાસ્તવમાં એક છે. હરિના ગળામાં વૈજયંતી માળા ડાલે છે ત્યારે

શંકરને ગળે વાસુકિ સર્પનો હાર હોય છે. આ પ્રમાણે હરિ અને હર જુદાજુદા અલંકાર ધારણ કરે છે. મહાદેવ હાથમાં માણસના માથાની ખોપરી અને જગલમાં ઝોળી લઈને સ્મશાનમાં નિવાસ કરે છે અને વિશ્વંભાર વિષ્ણુ આખા જગતમાં સર્વત્ર વસે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું બેઠે રૂપને એકજ માનું છું એટલેબેઠે જુદા છે એવો વિચાર મનમાં આણતાં હું એકનેજ શરણે જાઉં છું.

૨૦૧૪-હે દેવ ! મેં મારો હકનો યોગ્ય હિસ્સો સાચવીને રાખી મૂક્યો હતો પણ મને લાગે છે કે મારો શ્રમ વ્યર્થ ગયો છે; કારણકે હું જે શબ્દ બોલું છું તેમાં કંઈ મીઠાશ રહી નથી. જેમ દુદ્ધ લગાડી લોકો લવારો કરે છે તેમ હું પણ બોલું છું. તમે મને બોલાવવાનું કહી રાખેલું તેથી હું ધીરજ ધારણ કરીને બેસી રહ્યો, પણ તમે તો વિશ્વાસ આપીને માફ ઘર ડુખાવી દેવા જેવું કર્યું. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો મારે એક વાતનોય આધાર રહ્યો નથી. ત્યારે હવે તમે મારી ઇચ્છા કેવી રીતે પૂર્ણ કરવાના હતા તે કહો.

૨૦૧૫-કેટલાક લોકો જેઓ માથે લાંબીલાંબી જટા વધારે છે અને હાથમાં આશા (લાકડાનું બનાવેલું હાથને ટેકે દેવાનું સાધન જેને ખાવાઓ પોતાની સાથે ને સાથે રાખે છે અને બેસે ત્યારે તેના ઉપર હાથ રાખીને બેસે છે) નામની પાવડી અથવા લીળ માગવાનો વાટકો લઈને ભારે અભિમાનપૂર્વક ફરે છે તેમની પાસે જવાથી શું વળવાનું હતું ? તેમને સાફસાફ ખાવાની કુટેવ પડી ગઈ હોય છે અને તેને તૃપ્ત કરવાને સાફ લોકોને ઉપદેશ આપવાનો ઢાંગ કરતા ફરે છે, પણ આવા ઢાંગી તપસ્વીઓમાં પારમાર્થિક ખાળતોનું જ્ઞાન હોયજ કેવી રીતે ? તેઓ ભાંગ પીએ, અદ્રીણ ખાય અને તમાકુ ફૂંકે. કેફી વસ્તુઓનું સેવન એજ તેમનો કાર્યક્રમ. તેના નશામાં તેઓ બધો વખત ચકચૂર હાલતમાં રહે

છે. તુકારામ કહે છે કે, આવાં કામ કરવાથી પરમાર્થ જાણે નેરે મૂકવો પડે છે અને પાંડુરંગનાં દર્શનમાં પણ આંતરે પડે છે.

૨૦૧૬-જેણે એક વાર ચંદ્રલાગાનાં દર્શન કર્યાં તેને જાણનાં તીર્થોનાં સ્નાનદર્શન આદિનું કૃપા મળીજ નવાનું. પૃથ્વી ઉપરના વૈકુંઠ સમાન પંદરપુરનાં દર્શન કરવાથી તમામ પાતકનો નાશ થઈ જાય છે. એક પુંડલીકરાયનું દર્શન કર્યું એટલે તમામ સંતમહાત્માઓનાં દર્શન કર્યાનું શ્રેય આવી ગયે છે. તુકારામ કહે છે કે, એક વિઠાળાનાં દર્શન કર્યાં એટલે આપણો મનુષ્યજન્મ સફળ થઈ ગયો જાયો જાયો.

૨૦૧૭-હે દેવ ! તમારામાં એક ગુણ ઘણો સરમ છે અને તેને લીધે મને હવે કશી વાતની ફિકરચિંતા રહી નથી. અગાઉ કેટલાં જાધા દુરાચારી લોકો ફક્ત તમારું નામસ્મરણ કરીને તરી ગયા ! એમ જાણીને હું પણ તમારું નામ ઘણું પ્રેમસહિત લેતો થઈ ગયો છું. ‘હે કૃપાવંત’ આણું કહીને જ્યાં તમારા કોઈ પણ ભક્તે પોકાર કર્યો, એટલે તેની મદદે દોડી જવામાં તમે જરા પણ આજ્ઞા કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, જો મારી વિઠાળાઈ મા ! તારો આવો સ્વભાવ જાણ્યા પછી હું તને કેવી રીતે ભૂલી શકું ?

૨૦૧૮-મારા અંતઃકરણની અંદર હું જેનું ધ્યાન ધરું છું તે મારી ધ્યાનમૂર્તિના અને થયેલા અનુભવને આધારે હું કહું છું. ગાય જ્યારે વિચારે છે ત્યારે પ્રથમ તેના આંચળમાંથી એક જાતનો ચીકાશવાળો પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે અને થોડી વાર પછી દૂધ નીકળવા માંડે છે, પણ દૂધ તે દૂધ અને ચીક તે ચીક. દૂધમાં પેલો ચીકણો પદાર્થ નથી હોતો, પણ દૂધની સ્વાભાવિક મીઠાશ હોય છે. જેવી રીતે જ્યાંસુધી ધૃતિરનો પ્રમાદ પ્રાપ્ત ન કર્યો હોય ત્યાંસુધી કોઈ પણ જોતણું એ પેલા ચીકણા પદાર્થના જેવું નકાસું

છે. નાના પ્રકારના લોકોમાં નાના પ્રકારની ખાસિયતો હોય છે અને તેમનું દરેકનું વર્તન તેમની ખાસિયતને અનુસરતું હોય છે અને એનુંજ નામ મંસાર. તુકારામ કહે છે કે આગિયા કીડાનો પ્રકાશ તેના શરીરના પાછલા ભાગ પૂરતોજ હોય છે. એથી આગળ વધ શકતો નથી.

૨૦૧૬-વિશ્વનું પાલન કરનાર દેવ આખા વિશ્વમાં રહેલા છે, તેથી કરીને બીજાને ત્રાસ આપનારાઓને હું મારા શત્રુ સમજું છું. હું તેમને બળબળાઈથી સજ્જ કરીશ અથવા તેમનો ત્યાગ કરીશ અને તેમને ચાંડાળની માફક મારાથી આઘાતો મૂકીશ અને તેમનાં મોઢાં હું કદી પણ જોનારજ નથી. જેમનાં આચરણ નહારાં હોય છે, તેમના અવશુષ્ઠ મારાથી સાંખી શકાતા નથી અને તેમને જોતાંની સાથેજ મારા જીવને કાંઈ કાંઈ થઈ આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો એકમાર્ગીપણે સેવાકાર્ય કરું છું, આથી કરીને જેઓ દેવથી વિમુખ થાય છે તેમના પ્રતિ મારા મનમાં ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૦૨૦-જે કોઈની પાસે કશું માગે નહિ તેઓ દેવને ઘણા ગમે છે. આવા આશ્વાતૃષ્ણારહિત જે કોઈ હોય તેમનેજ દેવ તુલ્ય માનીને તેમના ચરણોમાં લીન થઈ જવું જોઈએ. જેમનાં અંતઃકરણમાં ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયાભાવ હોય છે તેમને ઘેર ચક્રપાણિ દેવ વસે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં સમાન શ્રેષ્ઠ પુરુષ બીજો કોઈ હોયજ નહિ એ વિષે મારી ખાતરી થઈ ચૂકી છે.

૨૦૨૧-હરિનામનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરતાંને વારજ દેવ સામા આવીને ઊભા રહે છે. જાણે દેવ આપણા મોઢામોઢજ ઊભા છે એવું મનમાં ધ્યાન ધરીને દેવનું સ્મરણ કરતા રહેવું. દેવ એવા છે કે બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ તેમને ધ્યાનમાં જોઈ શકતા નથી, પણ

ત્યાં નામસંકીર્તન થતું હોય ત્યાં તો તે પોતેજ દોડ્યા દોડ્યા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે મૌના સારરૂપ નામ છે તેનો મનથી જપ કરવો અને દેવના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું અને દૃષ્ટિ વડે પણ તેજ રૂપને જોવું.

૨૦૨૨-હે દેવ! વિપત્તિમાં ફસાઈ ગયેલી હરકોઈ વ્યક્તિને તું મદદ કરે છે અને આત્મજ્ઞાનયુક્ત દૃષ્ટિ જેમને છેજ નહિ એવા આંધળાઓના હાથની લાકડી થઈને તુંજ તેમને સીધે રસ્તે દોરી જાય છે અર્થાત્ તું તેમને આત્મજ્ઞાનની પ્રેરણા કરે છે. હે નારાયણ! સંસારની અંદર જેઓ છેકજ હારી ગયા હોય, થાકીને અશક્ત બની ગયા હોય અથવા દુઃખી થઈ ગયા હોય તેમને તું તારા પોતાના નામને ખાતર મદદ કરે છે. તારો પ્રહ્લાદ ભક્ત ભારે સંકટમાં સપડાઈ ગયો ત્યારે જેવો તેણે તારા નામનો ઉચ્ચાર કર્યો તેવોજ તેં તેનો અંગીકાર કર્યો અને અનેક યુક્તિઓ કરીને તેં તેનું રક્ષણ કર્યું હતું. તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારી વિઠાળાઈ જનેતા! તું મારા ઉપર એટલી બધી દયા રાખે છે કે તેનો કાંઈ અંતજ નથી.

૨૦૨૩-મને કોઈ વાર તપશ્ચર્યા કરવાનો વિચાર આવે છે ત્યારે મારું મન ઇન્દ્રિયોની સાથે સંયુક્ત થઈને મારો ઘાત કરવા ઇચ્છે છે. આથી કરીને મને હરિનામ ઘણું ગમી ગયું છે અને તમામ પ્રકારની લોકલજ્જનો ત્યાગ કરીને હું તેનું કીર્તન કરતો રહું છું. વેદશાસ્ત્ર ઉથલાવી વળીએ પણ તેમાંથી એકવિધ ભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, એટલા વાસ્તે વિઠાળાનું નામજ સારભૂત પદાર્થ છે અને તેમાં કોઈ પણ જાતનો વિકાર હોતો નથી.

૨૦૨૪-એકને શુરુ માનવો અને એકને શિષ્ય માનવો એ તો ઘણીજ નીચા પ્રકારની મનોદશાનું લક્ષણ છે, કારણકે ખરી રીતે

જોતાં સૌ ભૂતમાત્રમાં એક નારાયણની વ્યાપ્તિ છે; ત્યારે પછી આ મોટો અને આ નાનો એવો ભેદ રાખવો ઉચિત નથી. જેવો એક તેવોજ બીજો. એમ છે તો ગુરુ કોણ અને શિષ્ય કોણ? અને કોણ દોને ઉપદેશ આપે? દોરીની જગ્યાએ સાપ પડ્યો છે એવું માની લીધાથી ભય પેદા થાય છે, પણ ત્યારે જોનારને જ્ઞાન થાય છે કે એ સાપ નથી પણ દોરી છે ત્યારે એવું જ્ઞાન થતાંને વારજ ભય ટળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ સારો અને આ નહારો એવા ગુણદોષનો વિચાર કરવામાં કોઈએ માથું મારવુંજ નહિ.

૨૦૨૫—નારાયણે જેનો અંગીકાર કર્યો તે માણસ ગમે તેટલો નહારો હોય તોપણ તે સર્વને પૂજ્ય થઈ પડે છે. આ બાબતમાં જો કોઈને પુરાવા જોઈતા હોય તો જુઓ : એક વેશ્યા હતી, બીજી એક ભીલડી હતી, ત્રીજી એક અન્તમેળ નામનો પાપી દુરાચારી પુરુષ હતો. એ બધાં હતાં તો નીચ પણ ભગવાને તેમનો ઉદ્ધાર કરીને તેમને પૂજનીય બનાવી દીધાં એવું પુરાણોમાં કહ્યું છે. વાલિયો કોળી નામનો એક માણસ હતો, તેણે પ્રહ્મહત્યાઓ કરી હતી; બીજાં નાના પ્રકારનાં પાપ તે કરી ચૂક્યો હતો; પણ ત્યારથી તે દેવનો શરણાગત થઈ ગયો ત્યારથી તે શ્રેષ્ઠ ઋષિમુનિઓની પદવી ઉપર જઈને બેસી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, અહીં તો અમુક કેવો છે તે જોવાનું નથી પણ તે દેવનું ભજન કરે છે કે નહિ તેજ જોવાનું છે. એ સિવાય બીજી મોટાઈઓ શું સૂક્ષ્મમાં બાળવા કામ આવવાની હતી ?

૨૦૨૬—ધનવાન માણસોની સેવા તેમનું ધનજ કરે છે. તેમને જે કાંઈ વેપારરોજગાર કરવો હોય તે તેઓ પોતાને ઘર બેઠાંજ કરી શકે છે. તેમને પોતાનું ઘર છોડીને કહીં પણ જવાની જરૂર પડતી નથી. વંળી જે વસ્તુ જંગલમાં, દેશદેશાંતરમાં મળતી હોય

તે પણ તેમના દ્રવ્યને જોરે તેમને ઘેર બેઠાં આવી મળે છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં પૈસા ખરચવા તૈયાર થયા એટલે પછી બધુંય મળી રહે છે. પૈસાવાળાને કશી વાતની અગવડજ નહોતી.

૨૦૨૭—ભાવલક્ષિતને લગતા મદ્દલાગ્યની બાળતમાં મને જે અનુભવ છે તે હું તમારી આગળ કહી સંભળાવું છું. લક્ષિતને લીધે નારાયણ મારા ઋણી થઈ ગયા છે. તે મને એકલો મૂકીને એક ક્ષણવારને માટે પણ મારાથી આઘા ખસતા નથી. મેં મારો બધોજ ભાર તેમના માથા ઉપર નાખી દીધો છે. એટલે હવે મારે ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણજ ન રહ્યું. તુકારામ કહે છે કે, મારા મોઢામાંથી જે વચન નીકળે છે તે હું દેવને અર્પણ કરી દઉં છું અને તેના બદલામાં હરિનામની કંઠી ધારણ કરીને હું જીવું છું.

૨૦૨૮—જેઓ પોતાના મનમાં એવી ભાવના કરતા હોય કે દેવ સર્વત્ર વ્યાપક છે તેમને દેવની બાળતમાં જાણે સુકાળજ છે અને જેઓ નાસ્તિક બુદ્ધિવાળા હુદ છે તેમને દેવનો હુકાળજ છે. જે લોકો દેવના સર્વવ્યાપકપણાને લગતો દંઢ નિશ્ચય નથી કરી શકતા તેમના મનમાં બ્રાન્તિની અનેક શાખાઓ ફૂટ્યા કરે છે અને તેઓ આઠે રસ્તે ચઢી જઈને જંગલમાં અર્ધાત્ પ્રપંચમાં અથડાઈ મરે છે. આ દેવ આખા જગતમાં સર્વત્ર રહે છે અને આ જગત જાણે તેમનું ઘરજ છે એમ જાણવું; પણ પોતાના ઉપર ક્રોધની નજર ન પડે તે માટે તે સંતાતા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે તમારું મન મરી જાય તો જે બાકી રહે તેજ તમારું સ્વરૂપ.

૨૦૨૯—કાગળનો પતંગ બનાવીને તેને દોરીથી બાંધીને આકાશમાં ઉડાવીએ, પણ જે દોરીનો એક છેડો આપણા હાથમાં હોય તો તે પતંગ ગમે તેટલો આઘે ગયો હશે તોપણ પાછો આપણી પાસે આવશે આવશે. અમુક કિંમતનો દાગીનો અવેજમાં લઈને

તેના ઉપર આપણે કોઈને રૂપિયા ધીરીએ તો પેલો દાગીનો આપણે ઘેર ગીરવેલો હોવાથી આપણી લેણી રકમ તે ધણીથી ખોટી કરી શકાશે નહિ; અથવા અમુક વસ્તુનું ખીજ જમીનમાં વાવીએ અને જ્યારે તેના ફળગા ફૂટે ત્યારે તેના ઉપર પાણી સ્રીંચીએ તો ફમલ હાથમાં આવશે. એટલા માટે સારી સારી જાતનાં ખીજ હોય તેની જાળવણી કરવી જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, તે પ્રમાણે હે દેવ ! તમારી સેવા કરવી એજ મારી ચિંતાવિરહિત અવસ્થા છે. એ સિવાય બીજીકીજી ઇચ્છા મારા મનમાં છેજ નહિ.

૨૦૩૦-જ્ઞાનમાં મીઠી ગ્રેષ્ઠ એવા વેદ તે પણ પોતે પૂર્ણ જ્ઞાતા હોવા છતાં જ્યારે દેવનું વર્ણન કરવા ગયા ત્યારે તેમને મૌન ધારણ કરવું પડ્યું. પણ પેલી છાશ પીનારી ગોવાલણે દેવનું મુખ ભોગવી લીધું. હવે આ બેની વચ્ચે ભેદ કયાં અને કઈ બાળતનો છે તે તો જોઓ ચતુર હશે તેઓ સમજી જશે. કોઈ અગ્નિહોત્ર કરવા બેસે, પણ જો તેના વિધિમાં જરાક ભૂલચૂક થઈ તો દેવ તેના ભણી જોતાજ નથી. પણ પેલી બીલડીએ ભાવસહિત તેમને બોલ બલકાવ્યાં તે તેમને કેવાં મીઠાં લાગ્યાં ? તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે શુદ્ધ ભાવ વિના જે કાંઈ કરીએ તે બધોજ વ્યર્થ શ્રમમાત્ર છે.

૨૦૩૧-જોઓ દાન કરવાના સ્વભાવવાળા છે તેમની પાસે જ્યાંસુધી ધનનો સંચય હોય ત્યાંસુધી તેમની દાનવૃત્તિ કાયમ રહે છે. એવાને ઘેર મજૂરી કરનારાઓને પણ પેટ ભરીને ખાવાનું મળે છે. હે મનુષ્યો ! તમે તમારાં કામકાજના ઉપર ધૂળ નાખીને ઝટ ઝટ આ તરફ દોડ્યા આવો-આ તરફ દોડ્યા આવો. જુઓ, અહીંના રોજમેળનો આંકડો ઘણો ભારે છે. રોજ સાંજને છેડે જ્યારે બધો હિમાળ ચૂકતો થાય છે ત્યારે બાકી ગંજતવર રકમ સિલકમાં વધે છે. તુકારામ કહે છે કે, અહીં દરેક જણને પોત-

પોતાની સેવાના બદલામાં પગાર મળે છે; એટલા માટે શરીરને નેટલું કદ આપી શકાય તેટલું આપીને સેવા કરવી.

૨૦૩૨-હે દેવ ! જ્યારે હું સ્મશાનમાં રહેતો હતો ત્યારે જાણે ક્ષેત્ર તળાઈના ઉપર પોલ્યો હોઈ એવું સુખ મને મળ્યું. તે ઉપરથી તમારી મારા ઉપર કૃપા થઈ છે એવું હું મારા મનમાં સમજું છું; નહિ તો પોકળ શબ્દો બોલીને બડબડ કરવું એ બધું વ્યર્થ અને ફળરહિત છે. જે ઘડીએ તમે કૃપાદાન કર્યો તે વખતે તો વૃક્ષપાષાણાદિ સ્થાવર વસ્તુઓ અને જીવજંતુઓ બધાંજ મારા આસ થઈ જશે. આખું જગત મારું મિત્ર બનીને ઊભું રહેશે. તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! આ બાબતનો અનુભવ મેં મારો જીવ હથેળીમાં લઈને લીધો છે.

૨૦૩૩-બધો વખત વિઠોળાનું ચિંતન કરવું અને તેમના ચરણનું ધ્યાન કરવું એજ મારી કુલ મિલકત છે. હે મનુષ્યો ! તમારામાંથી કોઈને આ લાભ લેવાની ઈચ્છા હોય તો તમે તમારી ઈચ્છા પૂર્ણ થતા સુધી નેટલું સ્મરણ કરાય તેટલું કરો અને તમારાથી નેટલું ધ્યાન કરી શકાય તેટલું ધ્યાન કરો. આ બાબત હું મારા હાથ ઊંચા કરીને આખા જગતની આગળ પ્રસિદ્ધ કરી દઉં છું. આ બેડ વસ્તુઓને સારૂ મેં અગાઉ તમામ પ્રપંચનો ત્યાગ કર્યો હતો અને ભવિષ્યમાં પણ કરતો રહીશ. તુકારામ કહે છે કે, જેના વડે તમામ જાતનાં દુઃખદારિદ્ર્યનો નાશ થઈ જાય એવું દાન હું તમને એકદમ આપી દેવાને ઊભો છું.

૨૦૩૪-દહીની અંદર માખણ હોય છે એ તો સૌ જાણે છે; પણ જેને વડોવતાં આવડતું હોય તેજ દહી માંથી માખણ છૂટું પાડી શકે છે. કાષ્ટમાત્રમાં અગ્નિ તો હોય છે પણ બે લાકડાંને એકબીજાની સાથે ખૂબ ઘસીને જ્યાંસુધી અગ્નિને પ્રકટ ન કરીએ ત્યાં-

સુધી તેની પાસેથી બાળવાનું કામ લઈ શકાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, આરમ્ભીનો કાચ મેલો થયો હોય તો તેને સાફ ન કરીએ ત્યાં-સુધી તેમાં મોઢું દેખાય નહિ.

૨૦૩૫-અરે મારા મન ! તું માયાની બળમાં ફસાઈશ નહિ-ફસાઈશ નહિ; કારણકે તને ખાઈબનારો કાળ તારી પાસેનો પાસેજ બિલો છે. જે ઘડીએ કાળ તારા ઉપર ઝડપ મારવા આવશે તે ઘડીએ તારાં માખાપ અથવા બીજું કોઈ તને છોડાવી શકનાર નથી. કોઈ રાજનો ધણી અથવા આખી પૃથ્વીનો રાજા અથવા તારાં મોટાંમોટાં સગાંસંબંધીઓ એમાંનું કોઈ તને છોડાવી શકનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, જે પોતાના હાથમાં ચક્ર ધારણ કરે છે તે દેવના સિવાય બીજા કોઈનામાં તને છોડાવવાનું સામર્થ્ય છે નહિ.

૨૦૩૬-જેના વડે આગળ ઉપર લાલ થવાનો હોય તેનો અકલ્પ વિનાના લોકો નાશ કરી નાખે છે. અંધારું કરીને અંધારામાં ઝેર ખાવું એના કરતાં મોતનું વધારે આળાદ સાધન બીજું કયું હોય ? પણ જેમનામાં યુદ્ધિ હોય છે તેઓ તો આગળ જતાં શું થવાનું છે તેનો વિચાર કરીને તદનુસાર વર્તન કરે છે. અમુક કામ નજ કરવું એવો વિચાર તેમને તેમની યુદ્ધિ પ્રેરતી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, કોઈ કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારના મૂર્ખ લોકો સૌની આગળ ઢોંગ કરતા ફરે છે.

૨૦૩૭-હે મનુષ્યો ! તમે તમારા મનનેજ શુદ્ધ બનાવી દો. એવું કર્યાથી તમારું હિત સધાશે. આ બાબત હું તમને જે કંઈ કહું તે તમે બરાબર સમજી લો. જ્યારે તમારું મન બધો વખત એકાગ્ર અવસ્થામાં ન રહેતું હોય ત્યારે તમારે ખૂબ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. તમારાં પોતાનાં સંચિત કર્મો સિવાય બીજું કંઈજ તમારી સાથે આવનાર નથી. તમારા અંતકાળની ઘડી હજી

જેટલી તમારાથી વેગળી હોય તેટલા વખતમાં તમે તમારી તમામ ઇંદ્રિયો ઉપર ઠાપૂ જમાવી દઈને પારમાર્થિક સાધનામાં લાગી જાવો. આ સ્થળને કર્મભૂમિ કહે છે. જે કાંઈ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું હોય તે પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થળ આજ છે. આ વાત સ્મરણમાં રાખીને તમારે વર્તન કરવું. તુકારામ કહે છે કે, આ નરદેહનો આયુષ્યરૂપી ઉત્તમ અવસર એજો આપ્યો જાય છે એ વાતનો તમે ખૂબ વિચાર કરતા રહેજો.

૨૦૩૮-સંતોની સેવા કરવામાં જે કાંઈ ખોટાં હાડકાંના થતા હોય તેમનાં મોઢાં જોવાનો પણ મારે વખત ન આવે એવું હું ઇચ્છું છું. આવાં પ્રાણીઓને પેલી રાંડોએ જણ્યાજ શા માટે? તેમનાં મોઢાં ઉપર આગ પડો-તેમનાં મોઢાં ઉપર આગ પડે. જેઓ પોતાના હૃદયનો ભાવ સંતોના ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દે છે તેમને મળવાને સાડું દેવ પોતાની જાતેજ આપ્યા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, સંતોની સેવા કરવી એ તો મારા કુળનો પેઢી દર પેઢીથી આપ્યો આવેલો રિવાજ છે.

૨૦૩૯-અધ્યા ભાઈ! તારા દહાડા ગદા વ્યર્થજ વહી જાય છે. આવું હોવા છતાં તું વચમાં વચમાં શું નકામું બોલતો ફરે છે? કાળ તો તારી ગાળત ભારે અહંતા ધારણ કરીને ખેઠેલો છે. આખરે ત્યારે તારો વખત આવી પહોંચશે ત્યારે તે તને એક ઘડીપણની પણ રાહત આપવાનો નથી. અધ્યા ભાઈ! જો તારા વાળ જોકે વાર કાળા હતા, તે હવે પાકીને ઘોળા થઈ ગયા. તારા કાન અને તારી આંખો હવે પહેલાંની માફક સાંભળવાનું અને જોવાનું કામ ખરાબર ખત્તવી શક્તાં નથી; તેમ છતાં પણ હજી તને સાન કેમ નથી આવતી? જો તારે તારું પોતાનું હિત સાધી લેવુંજ હોય અને તે કામ કરવા તું સ્વનંત્ર છે; તોપણ જાણી જોઈ-

ને આખરે તારા મોઢા ઉપર શા માટે ધૂળ નંખાવે છે? આ શરીર-
ને એક દિવસ છોડી દેલુંજ પડશે તે તું બાણ છે અને તારા ઘરનો
પાયો હાકી ગયો છે તે તરફ લક્ષ ન આપતાં તું ખડકનો થર
આવે ત્યાંમુઘી ઊંઠા પાયો જોદીને ઘર-ખાંધવાનો પ્રયત્ન કરતો
બાથ છે તે તને ચોક્કસ છે ખરું? તુકારામ કહે છે કે, તું પંઢરીશયને
શરણે જવામાં વિલંબ ન કરતાં ઝટઝટ તેમની પાસે દોડી બા.

૨૦૪૦-ઐ મારાં મા ને બાપ! હવે આ મારા પાપનું પ્રાય-
શ્ચિત્ત તુંજ કરાવ. મેં તમામ દુર્જનોનું ખૂબ અપમાન કર્યું તેનું
મને કદાચ પાપ લાગ્યું હશે; એટલા માટે એ આભડછેટનું તું
નિવારણ કર. વળી તારા પ્રેમરત્નનું મને પાન કરાવ અને મારા
હૃદયની અંદર તું વાસો કર. તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ!
તુંજ મારા હૃદયનો એક માત્ર આપ્તજન છે, એટલા માટે મેં
હમણાં જે કહ્યું તે તું કર.

૨૦૪૧-અરે નારાયણ! તું તો તારી બાતને સાચવીને કામ
કરે એવો છે. તું બોલાવતાંને વાર કેમ મારી આગળ આવીને ઊભો
રહેતો નથી? મને છોડાવવાનું સામર્થ્ય તો તારામાં છે છતાં તું
આવો શ્રદ્ધિયાળ જેવો કેમ બની બાથ છે? હું જ્યારે નરકમાં જઈ
પડીશ ત્યારે તારા હાથમાં શું આવશે? તુકારામ કહે છે કે, હે
કાનોબા નારાયણ! તું કિયાનષ્ઠ થઈ ગયો લાગે છે.

૨૦૪૨-હે દેવ! તારા પગ મને આપ અને મારું માથું તું
લે, આવું સાદું કરવાનું તું મને વચન આપ. જોવા જઈએ તો
એમાં કશીજ વિસાત નથી, પણ જેની સાથે તું આવું સાદું કરે
તેનું ભાગ્ય બહુ મોટું કહેવાય. આ સાધન ઘણું કિંમતી છે. એની
ખરોબરી કરી શકે એવું બીજું કોઈ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે
કે, હે વિકૃત! આ બાળતમાં હું મારા મનનું ધાર્યું કરવાનો છું,
પણ તું મારું અપમાન કરતો નહિ.

૨૦૪૩-હરિનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જે અનનું લક્ષણ કરીએ તે અન્ન ઘણું પવિત્ર થઈ જાય છે. એવું ન કરતાં જેઓ વેઠિયા-ઓની પેઠે પોતાનાં પેટ ભરે છે તેઓ પેટ નથી ભરતા પણ આમ-ડાની પળાણ ભરે છે. જમતી વખતે બધો સમય જેઓ હરિચિંતન કરતાં કરતાં જમે છે તેમનું જ લોજન ખરેખરી તૃપ્તિ આપે છે એમ જાણવું. તુકારામ કહે છે કે, જેમણે વિકૂલના નામને અન્નની સાથે મેળવીને લોજન કરવાનો સ્વાદ આપ્યો છે તેજ તે લોજનની ખૂબી જાણે છે.

૨૦૪૪-હે પુરુષોત્તમ ! (ઉપરના અલંકારમાં જે ખૂબીનું વર્ણન કર્યું) તે તારા ચરણનોજ મહિમા છે. તારા ચરણને પ્રતાપે આંધ-જો હીરાની પરીક્ષા કરતો થઈ જાય છે અને મૂંગો સ્પષ્ટ રીતે જોણતો થાય છે. હે મારા પંઢરીનાથ ! કયું સામર્થ્ય તારામાં નથી ? તુકારામ કહે છે કે, મારા જેવા મૂઢ અને જડને પણ તે હાલતોચાલતો કરી દીધો છે !

૨૦૪૫-આપણું બળવાન પ્રારબ્ધ તેના સ્વભાવ મુજબ કાર્ય કર્યો કરે છે. આપણાં પાપકર્મ આપણને તેમની સત્તા વડે નરક-માં ખોસી દે છે. આપણે હાથે જે જે ખોટાં કામ થાય છે તે આપણાં હૃદયમાં ડંખ માર્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારાથી તારી સેવા, તારું ભજન, એમાંનું કાંઈજ થયું નથી.

૨૦૪૬-કોઈવાર એવો પણ વખત આવી જાય કે ખાંધે ગાગર મૂકીને પાણીભરવું પડે અને કોઈવાર પલંગ ઉપર પોઢવાનો વખત પણ આવી જાય. જે વખતે જેવો પ્રસંગ આવી પડે તેને અનુકૂળ થઈને આચરણ કરવું જોઈએ. કોઈ દહાડો નાના પ્રકારનાં ઉત્તમ પકવાન આરોગવાનાં આવી મળે તો કોઈ દહાડો સૂકો રોટલો આવવો પડે. કોઈ દહાડો ગાડીઘોડે ફરવાનો પ્રસંગ આવે તો કોઈ

દહાડો ટાંટિયા ઘસીને ચાલવું પડે અને પગમાં પગરખાં પણ ન હોય. કોઈ વાર ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો પહેરવાનાં મળે તો કોઈ દહાડો કાઢ્યાંતૂટ્યાં લૂગડાં વડે પણ કાયા ઢાંકવાનો વખત આવી ચડે. કોઈ દહાડો સજ્જનની સંગતિનું સુખ મળે તો કોઈ દહાડો દુર્જનનો પણ મેળાપ થઈ જાય. તુકારામ કહે છે કે, એ રીતે સુખ અને દુઃખનું પ્રમાણ સરખેસરખું હોય છે.

૨૦૪૭-આ ભક્ત જિંચ જતિનો છે અને આ નીચ જતિનો છે એવો વિચાર ભગવાન કદી કરતાજ નથી. તે તો ભક્તનો પોતાના તરફ ભાવ કેવો છે તે જુએ છે અને ભગવાનના પ્રતિ જેવો ભક્તનો ભાવ તે પ્રમાણે તેના તરફ વર્તવાને સાડ તે તત્પર રહે છે. વિદુર બેઠે દાસીપુત્ર હતા તોપણ ભગવાને તેના ઘરની કણકી ખાધી. વળી રાક્ષસના કુળમાં જન્મેલા પ્રહ્લાદનું ભગવાને રક્ષણ કર્યું. રોહિ-દાસ ચમારની પાસે ભગવાને ચામડાં રંગાવ્યાં. કળીરના કહેવાથી ભગવાને તેમનાં કપડાં વણી આપ્યાં. સજ્જન કસાઈની દુકાને જેસીને ભગવાને માંસ વેચ્યું. સાવતા માળીની સાથે ભગવાને હાથમાં ખુરપી લઈને ઘાસ નીંદ્યું. નરહરિ સોનીને ઘેર જઈને ભગવાને મોઢામાં કૂંકણી લઈને કૂંકેા મારી અને તેના વતી દાગીના ઘડ્યા. ચોખામેળાને ઘેર ભગવાને નરકના ટોપલા જિંચકયા. ધર્મો ભગતને ઘેર તેમણે પાણી ભર્યું અને વાસીદું વાળ્યું. નામ-દેવની શિષ્યા જનીને ઘેર તેમણે ઘડા વેચ્યા. નામદેવની સાથે ખાતાંપીતાં તેમને જરા પણ સંકેત આપ્યો નહિ અને જ્ઞાનેશ્વરની ભીંત તેમણે પોતેજ ચલાવી. ભગવાને અર્જુનનો રથ હાંક્યો. સુદા-માના પૌંઆ તેમણે આવી ખાધા. ગોવાળિયાઓને ઘેર તેમણે ગાયો ચારી અને બલિરાજના દરવાજા આગળ તેના ચોકીદાર થઈને જીભા રહ્યા. એકનાથનું દેવું તેમણે ચૂકવી આપ્યું અને અંબા-જીનું ચર્ચવાસનું ચોપણ કર્યું. મીરાંબાઈનો ઝેરનો પ્યાલો પોતે

પી ગયા અને દામાજી પંતની હૂંડીનું નાણું ચૂકવી આપવાને ભગવાન પોતે નીચ જાતિના મહાર બની ગયા. ગોરોબા કુંભારને ઘેર તેમણે માટીના ટોપલા ઊંચક્યા અને માટલાં ઘડ્યાં. નરસિંહ મહેતાની હૂંડી તેમણે પોતે ચૂકવી આપી. તુકારામ કહે છે કે, પુડલીક ભક્તને ખાતર તે હજી ઊભા ને ઊભાજ રહ્યા છે. ભગવાનની આવી આવી હકીકતો કેવી ધન્યવાદ દેવા જેવી છે?

૨૦૪૮-હે દેવ! તું મને મળીશ એવી આશાનો મારા મન-માં ઉદય થયો છે તેથી કરીને હું રાતદહાડો તારી રાહ જોયા કરું છું. પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ચક્રોરનો જીવનદાતા હોવાથી ચક્રોર તેના ઉદયની રાહ જોતું જોતી રહે છે, તેમ હે દેવ! મારું મન તમારી વાટ જોયા કરે છે. દીવાળીના દહાડો આવે ત્યારે સાસરે રહેવા ગયેલી છોકરી પોતાના પિયરના તેડાના દિવસ ગણ્યા કરે છે અને પોતાનાં માખાપને મળવાને મારૂં ઉત્સુક થયા કરે છે તેવી રીતે હું પંઢરપુર જવાના રસ્તા તરફ તાટી તાટીને જોયા કરું છું. ભૂખ્યું થયેલું ખાળક જેમ માને ધાવવાને સારૂં રહે તેમ મારી વિકૃત માવડી ક્યારે આવે તેની હું પણ વાટ જોયા કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, મને અતિશય ભૂખ લાગી છે એમ જાણીને તું દોડી આવ અને મને તારા શ્રીમુખનું દર્શન કરાવ.

૨૦૪૯-સંતો મારે ઘેર પધાર્યા, તેમણે મારા મસ્તક ઉપર તેમના ચરણ મૂક્યા અને તેમની કૃપાના પ્રસાદ વટે હું આ લોક-માં તેમજ પરલોકમાં માન્ય થવા પામ્યો છું. તેમના ચરણોને વંદન કરીને હું ત્યાં આગળ આજોટીશ. આજે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ છે. અનેક જન્મોનાં મારાં પુણ્યો, મારાં સત્કર્મો આજે મને અનુકૂળ થઈ ગયાં છે. એ પુણ્યોના પ્રભાવેજ અને સંતોનાં દર્શન થયાં, મારું ગધું શુભ થઈ ગયું, મારા સર્વ પ્રકારના મંગળનો

ઉદય થઈ ગયો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હું કૃતકૃત્ય થઈ ગયો છું. મારાં તમામ કર્તવ્યકર્મોની સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે. મને બીજી વાતની તો કંઈ અમજણ પડતી નથી, પણ મેં જે સેવા કરેલી તેનું ફળ તો હું પ્રત્યક્ષ અનુભવી રહ્યો છું.

૨૦૫૦-હે દેવ ! મારા દેહના નિર્બોધને માટે મારે ઉદ્યોગ તો કરવો પડે છે અને તે હું કરી છૂટું છું, પણ માફ ચિત્ત અને મારો પ્રેમ તો તારા ચરણમંજર સ્થિર થઈ ગયાં છે એ શું મારે તને કહેવું પડે ? તું પોતે એટલું સમજી શકતો નથી ? હું બધો વખત મારી આંખો વડે તારું રૂપ જોયા કરું છું અને મારા ઉપર લાગુ પડેલા પ્રપંચના આરોપનું હું સંપાદન કરતો રહું છું. પ્રપંચની અંદર મારે કાર્યકારણ પૂરતું ઇંદ્રિયોનું આવશ્યક નિયમન કરવું પડે છે, પણ મારી વાણી તો તારા ગુણાનુવાદજ ગાયા કરે છે. મારા મનમાં તારું દર્શન કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા પેદા થયેલી હોવાથી મને વારં-વાર એની એજ વાત માંભર્યા કરે છે. ધનધાન્યાદિ સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ મારા મનમાં હવે રહ્યો નથી. વેઠે પકડાયેલો વેઠિયો જેમ પોતાને માથે આવી પડેલું કામ કરે તેમ હું પણ મારો સંસારવ્યવહાર નિભાવું છું. માફ હૃદય અને મારા જીવનસૂત્રની દોરી જે તુંજ છે, તે તો તારી પાસેજ જઈ પહોંચ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે, મેં તો આવી જાતનું નિર્બોધ માની લીધું છે. મારો જીવ તારાથી જુદો છેજ નહિ.

૨૦૫૧-અરે જો મારાં છોકરાંઓ ! ‘આ માફ, આ માફ’ એવું તમે શા માટે નકામું બોલ બોલ કર્યા કરો છો ? જેમણે તમને જન્મ આપ્યો હતો તે માળાપ શું તમારાં વાસ્તવિક માળાપ છે એવું તમે ધારો છો ? અરે ભલા માણસ ! જેઓ ગયાં, મરી પરવાર્યાં, તેમને વિષે તું શા માટે કડપાંત કરે છે ? જે તારું નથી તેને

માટે નકામે શા માટે રાગડો તાણીને રહવા બેસે છે ? આ કુટુંબ માઈ છે એવું તું શા માટે માની લે છે ? એમાંનું કોઈ તને ચમ-દૂતના હાથમાંથી છોડાવનાર નથી. હું ઘણો બળવાન છું એવું માનીને તું શા સારું કુલાય છે ? તું મરી જઈશ અને ઠાઠડી ઉપર સૂઈશ ત્યારે તો તને બીજા લોકો જાંચકી જશે ત્યારે તું મસાણે પહોંચીશ. તુકારામ કહે છે કે, તું આમાંના કોઈનો અર્થાત્ ધન, બળ, કુટુંબીઓ એ પૈકી કોઈના ઉપર આધાર ન રાખતાં વહેલો વહેલો પાંડુરંગને શરણે જા.

૨૦૫૨-હે કરુણાસાગર દેવ ! હું હવે તારા નામનોજ પોકાર કર્યો કરું છું. હવે તું વહેલો વહેલો મારી પાસે આવ અને સંભારના હઃખમાંથી મને મુક્ત કર. ઓ નારાયણ ! તું મારા કાલાવાલા કાને ધરજો અને મારી લીડ ભાંગવાને સારું ઉતાવળે પગલે આલ્યો આવજો. તારા સિવાય મને આગળપાછળ બધે અંધારું અંધારું દેખાય છે; એટલા માટે હું તારા ચરણોમાં શ્રદ્ધા રાખીને તારી આવ્યાની વાટ જોતો બેઠો છું. ઓ મારાં માળાપ ! ઓ વિકૃલ ! હવે તું મને દર્શન દેવામાં મોડું કરીશ નહિ. હવે તો ફક્ત તારાં દર્શન કરવાની એક આશા સિવાય બીજું કંઈ મારી પાસે રહ્યું નથી. વિચાર કરીને જોતાં બીજું બધું મને શૂન્ય જેવું દેખાયું. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તો તું મારા ઉપર કૃપા કર અને તારા સમચરણને હું મારી આંખો વડે નીરખું એવું કર.

૨૦૫૩-હું તો એવા જ્ઞાનીઓને માનતો નથી અને પંડિતો-ને પણ માનતો નથી. એ લોકોમાંથી પ્રત્યેકના મનમાં જુદોજુદો ભાવ હોય છે. તેઓ દેહમાં રહેલી ધાતુઓને અને દ્રવ્યરૂપી ધાતુ-ઓને પ્રિય ગણે છે અને બીજાઓને ઉપદેશ દેતા ફરે છે. તેમનાં અંતઃકરણમાં પારમાર્થિક વિષય પ્રતિ લેશ માત્ર પણ પ્રેમ હોતો

નથી. હું તો એવાઓને યોગી પણ ન કહું અને હરિભક્ત પણ ન કહું; કારણકે તેઓમાંના જુદાજુદા માણસોની જુદાજુદા પ્રકારની દષ્ટિ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તેમને બહારથી નમસ્કાર કરું છું, પણ મને તો જેમનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય તેજ લોકો ગમે છે.

૨૦૫૪-હરિવિષયક ભાવ તો મનમાં હોય નહિ અને છતાં તે અક્ષલના દુશ્મનો પથ્થરની, પિત્તળની અથવા અદ્ધાતુની બનાવેલી મૂર્તિઓનું શું સમજીને પૂજન કરતા હશે? સઘળા પ્રકારની પારમાર્થિક સિદ્ધિમાં મુખ્ય જરૂરની વસ્તુ તો ભાવ છે-એક માત્ર ભાવજ છે અને મોક્ષનું સાધન પણ તેજ છે. અનેક લોકો આવુંજ કહી ગયા છે. જ્યારે તને વારંવાર વિષયભોગ કરવાનું સ્મરણ થયા કરે છે ત્યારે તું જપમાળા અને કંઠમાળા શાને તારે હાથે અને ગળે વળગાડતો કરે છે? તારા પાંડિત્યનો જૂઠો બક-બકાટ શા સાફ કરે છે? કારણકે એમ કરવાથી તો બિલકુલ તારું અભિમાન વધશે. જ્યારે તારા અંતઃકરણમાં મેલી અને પાપી બુદ્ધિ છે ત્યારે તારા ગાયનવિદ્યાના કૌશલ્ય વડે તારું શું વળવાનું છે? તુકારામ કહે છે કે, જ્યારે તે ભાવસહિત દેવની સેવા તો કરી નથી ત્યારે શું તું દેવને વહાલો લાગવાનો હતો?

૨૦૫૫-અંતઃકરણને મધુર લાગે એવું જે શ્રીહરિનું રૂપ તેનેજ તું તારા મનમાં પ્રેમથી ધારણ કરી રાખજે. ખીલત્રીલ સંઘટનાઓ વડે મનોભંગ કરનારા ગુણદોષ હૃદયની અંદર પેદા થાય છે. યોગ્ય જ્ઞાનકળામાં સૌને સમજ પડે નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હરિવિષયક ભાવનો અભાવ એજ પતનનું કારણ છે.

૨૦૫૬-જે જે ભાવ સહિત પથ્થરને દેવ માની તેની સેવા જે કોઈ કરે તેને તેના ભાવને અનુસરતું ક્ષમા મળે છે; એટલા માટે ભાવનું રક્ષણ કરવું એ ઉત્તમ છે. તેમાં આંતરે પાડતારાં અનેક

જાતનાં વિદ્ય આવી પડે છે. દેવની પ્રાપ્તિ ભાવ વડેજ થાય છે અને જે ભક્તનો જેવો પ્રેમ અને જેવી ઇચ્છા તે બધું દેવ જાણે છે અને ગ્રહણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે જાતનું જાડ હોય તેને તેવાં દ્રવ્ય લાગવાંજ જોઈએ.

૨૦૫૭-તમે સંતજનો દેવપણાનો ભાર મારા માથા ઉપર શા સારૂ મૂકો છો ? એક નારાયણજી નાના પ્રકારનું આતુર્ય કરીને અને નાના પ્રકારની કળાઓના ખેલન વડે આ આખી ભૌતિક સૃષ્ટિને નચાવ્યા કરે છે. સમુદ્ર ઓળંગીને લંકા જતી વખતે ન્યારે લગવાને સમુદ્રના ઉપર પથ્થરનો સેતુ બાંધ્યો તે વખતે મોટા મોટા પથરા પાણી ઉપર તરી ઊઠ્યા તે શું વાનરોની શક્તિથી તર્યા હતા ? તુકારામ કહે છે કે, કોઈ પણ નિમિત્તને આગળ કરીને તેદ્વારા તમામ જડ પદાર્થો પણ સચેતન છે એવું લગવાન આપણને બતાવે છે.

૨૦૫૮-હે સંતો ! તમારે ચરણે પ્રણામ કરવા એજ મારી કુલ સંપત્તિ છે. તમને સ્તુતિનાં વચનો ગમે છેજ ક્યારે ? તોપણ હું જે તમારી સાથે વ્યવહાર કરૂં છું તે તો હું એક પ્રકારનું કૌતુકમાત્ર કરૂં છું; કારણકે હું તમારાં લાડકવાયાં બાળકોમાં સૌથી નાનો છું. તમ સંતોને કશી વાતનો અભાવ હોતો નથી એ તો સૌ જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે, આજ મારી યોગ્ય સેવા છે. એના ખરાખોટા-પણાની બાબતમાં તમારે કશી ચર્ચામાં પડવુંજ નહિ.

૨૦૫૯-હે કૃપાવંત ! મારા મોઢામાંથી જે જે બોલ નીકળે તે જાણે કુલ વરસતાં હોય તેમ તે સંતોને સમર્પણ થઈ જાય એવી વાણી તું મારે મોઢેથી બોલાવજે. હે પાંડુરંગ ! મારા ઉપર ન્યારે ન્યારે કોઈ સંકટ આવી પડે છે ત્યારેત્યારે હું તનેજ મારી મદદે બોલાવું છું અને મારો બધો ભાર તારા ઉપર નાખી દઉં છું. મારા ચિત્તને તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઈને હું તો તરી ગયો

હું તુકારામ કહે છે કે, મેં મારી કાયા, મારી વાણી અને માણ મન એ ત્રણેને તમારા ચરણ આગળ ઠાલવી દીધાં છે; અને ત્યાંજ મારા બધાં કર્તવ્યોની સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે.

૨૦૬૦-હો સંતજનો! તમારા ચરણને વંદન કરવું એજ મારે સાડું યોગ્ય કર્મ છે; કારણકે તમારા આશીર્વાદથી માણું સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ થનાર છે. તમે મારા ઉપર કૃપા કરી છે તેનો આનંદ મારા મનમાં સમાતો નથી. આવો ઉત્તર તમારા સંબંધમાં મારા મોઢામાંથી નીકળી પડે છે. અથવા તમારા હૃદયમાં મારે વાસ્તે એટલો બધો પ્રેમ અને એટલી બધી કૃપા છે કે મને મોટો બનાવવાને સાડું તમારા મોઢામાંથી બિલટા શખ્દો નીકળી બાધ છે. માણું કામ તો તમારા ઉચ્છિદ્ર અન્નનું લોજન કરવાનું અને તમારા આંગણમાં આડું ફેરવીને એંઠવાડ સાંભરી લઈને તેને બહાર ફેંકી આવવાનું છે; પણ જે કરવાથી તમારા ચરણને આલિંગન દેવાનું સુખ મળે એવાં પુણ્ય મેં સંચિત કર્યાં નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા ચિત્તમાં હમેશાં દેવનું સ્મરણ થયા કરે એવી કૃપા તમે સંતોએ મારા ઉપર કરી છે.

૨૦૬૧-મા પોતાનાં છોકરાંના રૂપની અને તેમના શુણની વાતો કરતાં કદી ધરાય છે ખરી? વળી છોકરાં કોઈ વસ્તુને માટે હઠ કરે તો તે પણ તેમને આપીને તેમને રાજ કરે છે કે નહિ? પોતાનાં બાળકોની સેવાચાકરી પણ મા કરે છે કે નહિ? અને તેમ કરતાં તેને પોતાને સુખ શાય છે કે નહિ? છોકરું કદાચ મેલું અથવા ગંદું હોય તો પણ મા તેનાથી સુગાતી નથી પણ તેને પોતાને હાથે ઊંચકીને ગળે વળગાડે છે. મા પોતાને હાથેજ છોકરાંને ઘરેણાં વગેરે પહેરાવે છે અને પછી તેમને જોઈને પોતે મનમાં ઘણી પ્રસન્ન થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હો સંતો! તમારી સ્તુતિ કરવા જેટલી મારામાં

ચોગ્યતા તો નથી જ, પણ ગમે તેવો પણ હું તમારો સેવક છું તેથી કરીને મારી લાજ તમને વધારે છે.

૨૦૬૨-મારા 'હું' પણના ઉપર મોટો પથ્થર પડે અને મારા દાંભિકપણથી ભરેલાં ભૂખણો વડે મને જે કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને આગ લાગે; કારણકે મારે નામે તો પાર વિનાનાં પાપ જમા થયાં છે અને હું ખના પહાડના પહાડ મારા ઉપર તૂટી પડ્યા છે અને તેનો કલેશ હું ભોગવું છું. તેમ થવાથી તો પૃથ્વીને પણ હું ભાર-રૂપ થઈ ગયો છું. મને એટલી, શરમ આવે છે કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. મારાં હું ખની કથા સાંભળીને પથ્થર પણ પીગળી જાય. સારાં સ્ત્રીપુરુષોને માફ મોહું પણ જોવું ગમતું નથી. મારાં મન, વાણી અને શરીર વડે, મારા હાથપગ વડે અને મારાં આ અર્મચક્ષુ વડે ન કરવા જેવાં કામ થયા કરે છે. પારકાની નિંદા, ખીજનો દ્રેપ, વિશ્વાસઘાત અને વ્યભિચાર ઇત્યાદિ બધાંજ અપ-લક્ષણ મારામાં ભોગાં થયાં છે. અરે! ખીજનું પણ ઘણાંય છે પણ તે બધાંને ગણાવતાં ક્યાં પાર આવે? દ્રવ્યના મદ વડે હું ઉન્મત્ત બની ગયો અને તેનો એક મહાન દોષ મને લાગુ પડ્યો છે. મારે જો સ્ત્રીઓ છે પણ તેમની વચ્ચે ભેદાભેદ તો રોજ ચાલ્યાજ કરે છે. મેં મારા પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો. હું અવિચારી, કુટિલ, હુરાચારી, તકરારી અને નિંદાપાત્ર થઈ ચૂક્યો. મારામાં એટલા બધા અવગુણ લયા છે કે તેમને ગણાવવા જતાં જીભ દ્રવ્યવા આવે અને મન કંપી લેડે. મારામાં પ્રાણીઓ પ્રતિ દયા નથી અને ખીજના ઉપર મેં કદી ઉપકાર કર્યો નથી. મારા બોલમાં સ્થિરતા નથી. વિષય-ભોગ કરવામાં હું એટલો બધો લંપટ થઈ ગયો છું કે તેનું વર્ણન કરવા બાઉ તો મારી વાણી કુદિત થઈ જાય. તુકારામ કહે છે કે, હે સંત મહાનુભાવો! હું અવિચારી છું, અવગુણી છું. હું ઉપરા-ઉપરી થોકેથોક પાપનો સંચય કરતો બાઉ છું. આ હું જે કહું

હુ તે તમે માલગને એટલા માટે એ ભાગ માળાપ! હુ તમારો
શુભાગન થયો હુ મને પાડુંગ પોતાનો માને અને મારા ઉપ
પ્રીતિ દાખવે એવું કાર્કિ તમે કહે.

૨૦૬૩-દેહાત્મભાવનો જેના વડે નાશ થઈ જાય એવા પ્રેમનું
દાન દેવની બક્ષિમ છે એવો પ્રેમ મેળવવા જે ભાગ્યશાળી થાય
છે તેનું મન હનિચિતન કરવામા એવું નિમગ્ન થઈ જાય છે કે
તેમને દેશકાળનું ભાન જ રહેતું નથી આજ ટોટિના હરિભક્તોને
સુક્રા થયેલા જાણુવા તેઓને લગ્નનો સ્પર્શ થતો નથી અને હરિ
નામ તથા હનિની કીર્તિ એ જે વડે તેમના અત કરણ છલોછલ ભરાઈ
ગયેલા હોય છે તેઓ બધો વખત ઇશ્વરના ગીત ગાય છે અને તેમા
તેઓ મસ્ત ગ્રહે છે હરિના ભક્તો આવા ભાગ્યવાન છે તેમણે
મનુષ્યજન્મ ધારણ કર્યો ત્યારથીજ તેઓ હરિના દાસ થયા હોય
છે તેથી કદીને તેમણે અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ ઠગીજ લીધેલી છે અને
પરબ્રહ્મા નિમગ્ન બનીને પરમાત્મદામા કાળ વ્યતીત કરે છે તેમનો
પુનર્જન્મ તો મળવેજ નહિ તુકારામ કહે છે કે, જેના વડે ખરે
ખરે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવા હરિનામનો જપ કરવાનો તેમણે
પોતાના મનમા મકપ કર્યો હોય છે એવા હરિભક્તોના ગામના
ભણી પાપ નજર પણ કદી શકતું નથી, તો પછી તેમના મનમા
પાપનો પ્રવેશ થવાની તો વાતજ ટેવી ?

૨૦૬૪-લોકોની આગળ જે કોઈ એવું કહેતા હોય કે અમને
દેવના દર્શન થયા છે તેમને લગાડ લોકાના શિરોમણિ જાણુવા જેમના
મનમા આવું અભિમાન હશે તેઓ ભવસમુદ્રમા પોતે ડૂબી મરરો
અને બીજાઓને પણ ડુબાડી મારશે આવા લોકોના ઉપદેશથી
સ સાગના બધાનો છેદન થાયજ ટેવી ગીતે ? વળી જેઓ લોકોને
એવું કહેતા રહે છે કે અમેજ દેવ છીએ તેમના જેવા મૂઢ તો આખી

હુનિયામા શોધ્યા ન જડે તુકારામ કહે છે કે, આ લોડો ખીન્ત લોકોનું કહેણુ તો માનેજ ગાના ? શ્રેષ્ઠ પુરુષો જે કાંઈ કહી ગયા છે તે પણ સાબળતા નથી

૨૦૬૫-જે પોતેજ દેવ થઈ ગયો હોય છે તેનેતો આખું જગત દેવરૂપ દેખાય છે જેઓ આવા ન હોય તેમના ઉદ્દગાર ખીન્તઓના મનનું રજન કરે એવા મૂર્ખલોડોના બોલવાના જેવા મમજવા જેઓ પોતે તૃપ્ત થઈ ગયા હોય છે તેમને ખીન્તની ભૂખતરશનું ભાન હોતું નથી પોતે જેવા સુખી હોય છે તેવા ખીન્ત લોડો પણ સુખી છે એવું લોડો માની લે છે તુકારામ કહે છે કે, જે ખરેખર જડ રતું છે તે તો દેવનો અનુભવ છે જેને અનુભવ ન હોય તેના લૂખા શબ્દોનું ગૌરવ ઠવાથી ઢશોજ અર્થ સરતો નથી

૨૦૬૬-હે કથા સાબળવા આવેવા લોકો ! તમે હરિકથા સાબળવાને બેઠા છો તે બેસીજ ગ્હેજે, બિડી જશો નહિ આ કથા ભગવાન પાડુજને એવી પ્રિય લાગી ગઈ છે કે તેઓ પણ અહીં આવીને બિભા રહ્યા છે માટે તમે કોઈ બિડી જતા નહિ જેમને ભવમાગરને ઓળંગીને તેની પેની બાન્ધુએ આ યા જવાની ઇચ્છા હોય તેમણે આ હરિકથાના અધ્યાનમા ઘણી પ્રીતિ રાખીને બેમણુ અને જે કહેવામા આવે તે ધીરજ રાખીને લક્ષપૂર્વક સાબળવું કથા પૂરી થતા પહેલાં બિડીને બિભા થવું નહિ કથા થતી હોય તે વખતે ખીન્તઓની માથે જગપણુ વાતચીત કરવી નહિ, કારણકે દેવનું અને તેમના ભક્તોનું ખરાગર એકચિત્ત થઈ ગયું હોય છે તેથી કર્મને તમારી વાતચીતથી તેમની એકાગ્રતામા અને ગ્રમમાં ભગ થઈ જાય છે વૈષ્ણવોનું પૂજન શા માટે કરવું એવું બે કોઈ મને પૂછે અને તે માત્ર જ ને માત્ર કહેજા ભાવપૂર્વક સાબળીને અખણુ કરવા તૈયાર હોય તો તેને હંમ કરી તે તમે પાભળો વૈષ્ણવોની .

માટે તો સદાશિવે પોતાનું મસ્તક આગળ ધરેલું, એટલા માટે વૈષ્ણવોને શ્રેષ્ઠ અમળને તેમનું પૂજન કરવું. જે દેવે આપું શ્રદ્ધાક ઉત્પન્ન કર્યું છે અને છતાં તેનાથી પોતે અલિપ્ત રહ્યા છે એવા સમર્થ દેવ પણ વૈષ્ણવોની આજ્ઞાને અધીન બની ન્તય છે એ વાતમાં તમારે લેશમાત્ર શંકા કરવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, એવા વૈષ્ણવો ન્યા રહેતા હોય તે સ્થાનને હું વદન કરૂં છું, ત્યાં આજોટવા ઇચ્છુ છું અને અંતોના પગ ધોઈને તેમના ચરણોદકને તીર્થ અમળને હું તેને માથે ચઢાવુ છું.

૨૦૬૭-જેનો મને પોતાને અનુભવ છે તેજ વાત હું લોકોની આગળ કહુ છું. હું જે કહુ છું તેને કોઈએ પોકળ અને વ્યર્થ ન અમળવું. અમલના મૂળ સત્યદાશ માગ અતઃકરણમા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. માગ શબ્દો કસોટીએ ચઢાવેલા તદ્દન સાચા અને અમથી ભરેલા છે એવું ચિદ્ધ કરીને ખાતરી કર્યા પછી હું તે તમારી આગળ જાણ કરૂં છું. તુકારામ કહે છે કે, હું તમને જે કહુ છું તે સિધાય તમારે બીજું કાંઈજ કરવાનું નથી એવી હું તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું. હું જે કહુ છું તેટલુંજ કરશો તો તમને દેવની પ્રાપ્તિ થશે.

૨૦૬૮-પરમાત્માની સાધના કરનારા માધકે પ્રથમ ઉદાસીન ભાવ ડેળવવો જોઈએ અને તેને અદરની ડે બહારની ડોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ ન હોવી જોઈએ તેણે મસારની અદ્ધ આસક્રત થવું નહિ, નિદ્રાને જીતવી અને અન્ય આહાર કરવો પોતાના પ્રાણના ઉપર મકટ આવી પડયું હોય તોપણ સ્ત્રીની માથે એકા તમા મભાપણ કરવું નહિ તુકારામ કહે છે કે, જે ડોઈ આટલી બાળતો અમલમા મૂરીને સાધના કરશે તેના ઉપર ગુરની કૃપા થશે અને તેને હૃદિના ન્વરૂપજ્ઞાનનો લાભ થઈ જશે.

૨૦૬૯-શરૂઆતમાં અંતઃકરણની અંદર રહેલો સ્વરૂપનો પ્રકાશ જે અજ્ઞાનથી ઢંકાઈ ગયો હતો તે હવે પ્રકટ થઈ ગયો છે. તેનાથી મને એટલો આનંદ આનંદ થઈ ગયો છે કે, તે આખા પ્રહ્લાંડમાં પણ સમાતો નથી. મને જે સુખ થાય છે તેની ઉપમા આપવા જેવું આ દુનિયામાં તો બીજું કંઈ છેજ નહિ. જે દેવ નિર્ગુણરૂપે હતા તેમનું મારા એકનિષ્ઠ ભાવ વડે મથન કરીને મેં તેમને સચુણ સ્થિતિમાં આણી દીધા છે અને ઇંટના ઉપર મારી સામે સાક્ષાત્-ભેટ રાખ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, પંઢરપુર એજ મારે મન પ્રહ્લાંડ છે અને ત્યાં પ્રેમનો પુષ્કળ ભંડાર ભર્યો પડ્યો છે.

૨૦૭૦-અધ્યા એ દેવ ! જ્યારે મારું ચિત્ત તારા ચરણમાં ચોટતું તો છે નહિ ત્યારે તેં મને આ સંસારમાં જન્મ આપ્યોજ શા માટે ? તારો નિત્યનવીન પ્રેમ મારા હૃદયમાં પ્રકટ થતો નથી. ત્યારે તેં મને પેદા શા સારૂ કર્યો ? તારા નામસ્મરણ વિના મારી વાણીની અપવિત્ર અને અમંગળ અવસ્થા થઈ ગઈ છે ત્યારે મારા જેવા આંડાળને તેં ઉત્પન્ન કર્યોજ શું કરવા ? તુકારામ કહે છે કે, જે વિકૃત મારા સખા થાય નહિ તો મારા આ શરીરને આગ લાગે-મારા શરીરને આગ લાગે.

૨૦૭૧-જેવું જેવું પ્રારબ્ધકર્મ તેને તેટલું દ્રવ્ય મળી રહે છે અને સંસારમાં સન્માન પણ તેટલાજ પ્રમાણમાં મળે છે. અરે મારા મન ! તું પંઢરીનાથનું ભજન કર. એ સિવાય બીજી વ્યથા તૃષ્ણા રાખીશ નહિ. આપણને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થવી એ પ્રારબ્ધકર્મને અધીન છે. તુકારામ કહે છે કે, જેવું આપણું પ્રારબ્ધકર્મ હશે તેવી રીતે આપણે નિર્વાહ થયા કરશે. એ બાળત હું કંઈની ખાત્રી ખુશામત શા માટે કરું ?

૨૦૭૨-મારી જાતિ તો મૂળથીજ નીચ અને તેમાં વળી મંત્રો-

એ મને મોટો બનાવી દીધો, તેથી કરીને માફ સર્વસ્વ હરણ કરનારો ગર્વ મારા મનમાં આવી ગયો હોય એવું મને લાગે છે. બાણે બધાજ ગાંડા અને હું એકલોજ ડાહ્યો એવું મને સમજવા માંડ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીરાય ! હવે હું ખરેખર માર્યોજ જવાનો એમ બાણીને તું માફ રક્ષણ કર-અરે ! તું માફ રક્ષણ કર.

૨૦૭૩-જો માજ પોતાના બાળકનું ગળું કાપવા તૈયાર થાય તો પછી તેને કોણ બચાવવાનું હતું ? હે નારાયણ ! તું આટલી વાત કેમ સમજી જતો નથી અને મારા જેવા ગરીબને શા માટે નકામો કાયર કરે છે ? કોઈ માણસ વનવગડામાં ભૂલો પડ્યો હોય અને તે મદદને માટે બૂમો પાડતો હોય ત્યારે તેની મદદ આવેલો માણસજ જો તેને લૂંટવા મંડે તો પછી બાકીજ શી રહી ? પૃથ્વીનું પાલન કરનારો રાજાજ જો પ્રજાનું સર્વસ્વ લૂંટી લે તો પછી તે પ્રજાના દુઃખનું બીજો કોણ નિવારણ કરનારો હતો ? હે દેવ ! માફ મન ઘણું અંચળ છે તેને તમે સ્થિર નહિ કરે ત્યાંસુધી તે મારા કાબૂમાં આવનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! આખા પ્રજ્ઞાંડનું નિયમન કરવાની લગામ તમારા હાથમાં છે.

૨૦૭૪-મને મધુર સ્વરચુકત ગાતાં આવડતું નથી, પણ મારાથી જેવું ગાઈ શકાય તેવું ગાઈને હું હરિકીર્તન કરું છું અને મારા મનથી પાંદુરંગનું શરણ લઉં છું. જે દેવ અખિલપ્રજ્ઞાંડનો સ્વામી છે તેનો હું સેવક થયો છું એટલે હવે મારે યમદૂત અથવા કાળની બીકજ કેવી ? તેઓ મને શું કરી શકવાના છે ? જેના નામના પ્રતાપે વ્યભિચારનો વાંધો કરનારી વેશ્યાનો અને સર્વ પ્રકારના પાપના ભંડાર સમાન અભિમુખનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો; કેમકે પોતાના નામની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર દેવને તેમનો ઉદ્ધાર કરવો પડ્યો ત્યારે મારે હવે

ફિકર શી છે? અહુલ્યા શાપને લીધે પથ્થર બની ગઇ હતી. દેવની ચરણરજનો સ્પર્શ થતાંને વારજ તેનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો અને કુળનામની દાસી જે ઘણી કદરૂપી હતી તેને દેવે સુંદર બનાવી દીધી. તુકારામ કહે છે કે, હિરણ્યાક્ષ નામનો દૈત્ય પૃથ્વીને પાતાળમાં ઘસડી ગયો હતો તેને મારીને દેવે પૃથ્વીનું રક્ષણ કર્યું, તો પછી મારો ઉદ્ધાર કરવો એ તો તેને મન એક રમત છે.

૨૦૭૫--જેમ નાનાં છોકરાં ગાજરની પિપૂડી બનાવીને થોડીક વાર તો તેને વગાડે છે અને પછી તેને ચાવી ખાય છે, તેમ સાધુ-પણાનો ઉપર ઉપરથી વેશ ધારણ કરનારા આજકાલ નવા સાધુ-ઓ પાડ્યા છે. જો તેમને પોતાના દેહનું રક્ષણ કરવામાં જ મન પરોવી રાખવું હતું તો તેઓ સાધુ શું કરવા થયા અને મોટાં મોટાં થોથાં શું કરવા ભણ્યા? તેમનામાં જ્ઞાન થોડું અને અભિમાન ઘણું એવું તેમનું થયું છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ આવા નફ્ટ ઠંગ હોય તેમનાં મોઢાંજ ભાંગી નાખવાં.

૨૦૭૬--કોઈ કોઈ લોક પોતાને પરાયું ધન મળે અને પર-સ્ત્રીનો લોગ કરવાની તક મળે એવી ઇચ્છા રાખીને અનુષ્ઠાન કરવાના બહાના હેઠળ નાક પકડીને બેઝી રહે છે. આવા ગધેડાઓ જ્ઞાનનો બોજો નકામોજ વહેતા ફરે છે અને તેમનાં કૃત્યો જોઈને તો કહેવું પડે છે કે, તેમના ઉપર આગ પડજો. ક્રોધરૂપી ભંગિયા-એ તેમના મનને બધો વખત અબડાવી માર્યું છે અને છતાં તેઓ બહારથી પવિત્રતાનો ઢાંગ કરવામાં કચાશ નથી રાખતા. તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં અંતઃકરણમાં મૂળમાં ભાવ તો હોતોજ નથી; ફક્ત લોકોને બતાવવા પૂરતોજ સાધુપણાનો બાહ્યવેશ ધારણ કરીને તેઓ દુનિયાને હજે છે.

૨૦૭૭--આખે શરીરે દ્વાદશ તિલકનાં ચિતરામણ ચીતરે,

માથે લાંબો ટોપો પહેરે અને લોકોને ખતલાવે કે જુઓ, આખી દુનિયામાં ગોસ્વામી તો એકલો હું જ છું. તેમનાં હૃદયમાં જોઈએ તેટલા વિષય ભર્યા પડ્યા છે અને જહારથી સાધુપણાને સાજ સજીને ધર્મની દુકાન માંડે છે. પોતાને લોકો સંતમહાત્મા માને તે સાડ તેઓ પોતાના શરીર ઉપર મુદ્રાઓ (છાપ) છપાવે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા કેટલાય લોકો નરકમાં ગયા અને તેમની પાછળ ખીજ પછુ જશે.

૨૦૭૮-આખો દિવસ ચલમોમાં અથવા હુઝામાં તમાકુ ભરતા જવું અને કૂંકતા જવું એજ કલિયુગના સંતો ધંધો લઈ બેઠા છે. તેમણે સ્નાનસંધ્યાદિ સદાચારને નેવે મૂક્યાં છે અને તેની જગ્યાએ ભાંગાંગાં પીવાનું લઈ બેઠા છે. ભાંગ લસોટીને પીવી અથવા ભાંગની સૂકી ફાફી મારવી એ તેમનું મુખ્ય સાધન છે. દારૂ પીતાં પણ તેઓ શીખી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, આ બધા ઢાંગી લોકો છે; તેમની પાસે પાંડુરંગ હોયજ શી રીતે?

૨૦૭૯-જે સ્ત્રીને છિનાશું કરવાની આદત પડી ગઈ હોય તેને કોઈ ગમે તેટલી શિખામણ કે પણ તેની પેલી સ્ત્રીના મન ઉપર કશી અસર થતી નથી. તે પોતાના ઘણીને ઘેર રહેતી હોય કે પિયેર રહેતી હોય, ગમે ત્યાં રહેતી હોય પણ તેના મનમાં વિચાર તો બ્યલિચારના આવ્યા કરે છે. તે પોતાના ઘણીની જોડે સૂતી હોય તોપણ તેનું મન તો પરપુરપના ધ્યાનમાંજ લાગેલું હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે સ્ત્રી ચારિત્ર્યવરી હોય છે તે તો ધૂળ ખાઈને પણ પોતાના શિલનું રક્ષણ કરે છે.

૨૦૮૦-હો દેવ! આંધળાના હાથમાંથી તેની લાકડી ખૂંચવી લેવી અને પછી તેને પહાડ ઉપરથી હડસેલો મારીને પાડી નાખવો [એ કામ સાડું કહેવાય કે? એવું કામ આંખે જોયું જાય ખડું કે?

મને આ સવાલનો જવાબ આપો અને એવું કામ કરનારને કશો લાલ થાય છે અથવા તેનું કશું હિત સધાય છે તે કહો. અરે ઓ આંધળા! લે, આ સાકર, એમ કહીને આંધળાના હાથમાં માટીનું ઢંકું આપીને તેને બનાવવો એ યોગ્ય કહેવાય કે? તુકારામ કહે છે કે, તમે મારા પ્રત્યે આવુંજ વર્તન કરો છો.

૨૦૮૧-નાનાં છોકરાંના બોલ મીઠા લાગે છે. તેમના શબ્દોમાં કેઈ બતનો છળપ્રયંચ નથી હોતો, તેમ કશું મહત્ત્વ પણ નથી હોતું; પરંતુ તે છતાં તેમના બોલ તેમનાં માળાપ ઘણા પ્રેમથી સાંભળીને મનમાં ખુશ થાય છે. ઓ વિઠોળા! મારી અને તારી વચ્ચે પણ તેવુંજ છે; કારણકે હું તારું નામ પ્રેમથી ગાઉં છું. બાળકના બોલ વાંકાચૂંકા હોય, બોળડાતોતડા હોય તોપણ તેમનાં માળાપ તો તે બોલ સાંભળીને મનમાં રાજ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારા જીવના જીવન! તું મારા જીવનો સખા છે. ત્યારે હવે જરા તારી દયાને પણ મારા પ્રતિ આવવા દેજે.

૨૦૮૨-મારામાં કયા કયા નઠારા ગુણ છે તે હું જાણું છું, પણ મારું મન મારા કહ્યામાં રહેતું નથી ત્યારે મારે કરવું શું? ત્યારે હે નારાયણ! તું 'કરુણાસિંધુ' એવું નામ ધારણ કરે છે, તેને જો તારે સાચું સાબિત કરવું હોય તો તું મારા મનની આડે આવીને જિલો રહે. હું મારે મોઢથી અમુક અમુક બોલું તો છું, પણ હું મારી ઈન્દ્રિયોને વશ થઈ ગયેલ હોવાથી મારું વર્તન મારી વાણીને અનુસરતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારાં માળાપ! હું જોયો છું તેવો પણ તારો દાસ છું એવું જાણીને તું મને નિરાશ ન કરતો.

૨૦૮૩-જો કોઈની મોટાઈનું વર્ણન કરવું હોય તો એક વિઠોળાની મોટાઈનું વર્ણન કરવું. એ સિવાય બીજા કોઈ માણસના

શુભ ગાવા નહિ. પૂર્વે મોટામોટા રાજાઓ થઈ ગયા છે અને તેમના સેવકો પણ ઘણાં હતા. તેઓ બધા જન્મ્યા, થોડો વખત જીવ્યા અને મરીને ચાલતા થઈ ગયા; પણ આખી દુનિયામાં તેમના નામનો જપ કરનાર એક પણ માણસ દીઠામાં આવતો નથી. પરંતુ ચારે વેદ અને છ શાસ્ત્ર હરિની કીર્તિનું વર્ણન કરે છે. જેનો કદી નાશ થતો નથી, જેનામાં કદી કશો ફેરફારજ ન થાય એવો જે અવિકારી અને અવિચળ છે તે નારાયણનું જ ધ્યાન સદા-કાળ મન વડે કરતા રહેવું. તુકારામ કહે છે કે, તમે જે તમારા ચિત્તમાં વિઠાણાનું ધ્યાન કરશો તો તમે જન્મમૃત્યુની પીડામાંથી છટી ગયાજ જાણો.

૨૦૮૪-હે દેવ ! હું માયાજાળમાં સપડાઈ ગયેલો હોવાથી મને તારું જ્ઞાન થવાનું નથી, ત્યારે મારે પેટે છાકરાંજ ન થાય એવું તું કરજે. પળી હે દેવ ! જે હું ધનવાન થાઉં અને ધનને લીધે લોકોમાં ભાગ્યવાન ગણાઉં તો તેથી મારા જીવને એ બાબતની વધારે ફિકરચિંતા કરવી પડશે. તે વાસ્તે મને એવું સદ્ભાગ્ય તું આપીશજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, મને તો ખારસો ફકીરજ બનાવજે કે જેથી કરીને રાતદહાડો હું મારે મોઢેથી તારું નામજ જપ્યા કરું.

૨૦૮૫-હે મનુષ્યો ! તમે ન્યાય અને નીતિપૂર્વક વેપાર-રોજગાર કરજો અને તેમાંથી જે દ્રવ્ય તમારા હાથમાં આવે તેનો ઉદાસીન ભાવે વ્યય કરતા રહેજો. આવું કરવાથી તમને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થશે અને ઉત્તમ જાતિના મનુષ્યકુળમાં તમારો હવે પછીનો જન્મ થશે અને તમે ઉત્તમ લોકને પામશો. જે મનુષ્ય બીજાના ઉપર નિત્ય ઉપકાર કરતો રહે છે, કોઈની નિંદા કરવામાં તો સમજતોજ નથી, પરસ્પરને હિંમેશાં પોતાની બહેન અથવા માતા

તુલ્ય માને છે, ભૂત માત્રના પ્રતિ દયા રાજે છે, ગૌ વગેરે પશુઓનું પાલન કરે છે, તરત્યા લોકોને સારૂ પરજ મંડાવે છે અથવા વાવ-ફવા ખોદાવે છે, પોતાની વૃત્તિઓને શાંત રાજે છે, હરેક પ્રકારના હરાચરણથી દૂર રહે છે અને પોતાના કરતાં જેઓ શ્રેષ્ઠ હોય તેમનું સન્માન કરે છે; તુકારામ કહે છે કે, આવેજ્ઞ માણસ ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમી છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યાનું આજ્ઞ સુખ્ય કળ છે. પરમપદની પ્રાપ્તિ કરવામાં જે વૈરાગ્ય સુખ્ય સાધન ગણાય છે, તે વૈરાગ્ય પણ આજ્ઞ.

૨૦૮૬-હરિનામનો ઉચ્ચાર કરતાની સાથેજ મર્વ પાપનો નાશ થઈ જાય છે અને ઉત્તમ ગતિ મળે છે. હરિનામનો ઉચ્ચાર સાંભળીને કળિકાળ થરથર કંપે છે. મોઢામાંથી ‘હરિ’ એવો ઉચ્ચાર કર્યો એટલે બધાજ ભોગ આવી મળે છે અને મુક્તિ પણ મળી જાય છે. એ નામોચ્ચારથી તમામ પ્રકારની ઉપાધિઓ અને ખટપટોનો નાશ થઈ જાય છે. હરિનામનો ઉચ્ચાર કરતાને વારજ સંસારનાં બંધનો તૂટી જાય છે. એ સિવાય બીજાં તપઅનુષ્ઠાન આદિ સાધનોથી કાંઈજ વળતું નથી, તેથી તેમને કરવાની કશી જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો! તમે ભાવપૂર્વક હરિનામનો જપ કરો એટલે યમ અને કાળ બેઉ તમારે શરણે આવી જશે.

૨૦૮૭-એક વિઠોળાને બાદ કરીને બીજા કોઈના ભણી જોઈ નહિ અને આપણા મનને બીજા વિષયોમાં વહેંચી નાખવું નહિ. રાતદિવસ ચિત્તની અદર વિઠોળાના ચરણનું ધ્યાન કર્યું કરવું. આવા જેઓ હરિના દાસ હોય છે તેઓ એક હરિને છોડીને બીજા કોઈની આગળ કાલાવાલા કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવું કરવાથી વિઠોળાઈ માજ પોતાની કૃપાનું દાન દે છે.

૨૦૮૮-તમામ દેવતાઓનું જે દૈવત છે તેજ આ કીર્તન-સ્થળમાં ઊભેલા છે અને રસપૂર્વક કીર્તનશ્રવણ કરે છે. ઓ મારા પિતાઓ! તમે શુદ્ધલાવણી ખડું માપ લઈને તમારાથી કીર્તનનો રસ જેટલો લૂંટાય તેટલો લૂંટી લેજો. શુક, નારદ આદિ ઘણા સંતોએ આજ રસ લૂંટ્યો હતો. તુકારામ કહે છે કે, મેં પણ એજ રસ લૂંટ્યો તેથી તો મને પાંડુરંગ સહાય થયા છે.

૨૦૮૯-અહો કૃપાળુ વિકુલ! મને મળવા આવવામાં તું આટલું મોડું કેમ કરે છે? તે શું મને કોઈના ભરોંસા ઉપર છોડી દીધો છે કે પછી તું મારે વિષે બેદરકાર બની ગયો છે? હવે મારે ક્યાં લગી ધીરજ રાખવી? મારા મનને પણ મારે ટાઢક કેવી રીતે આપવી? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મારો જીવ આ પ્રમાણે તારા કાલાવાલા કર્યા કરે છે.

૨૦૯૦-તુકો ગાંડો અને અવિચારી છે. તેને બડબડ કરવાની ટેવ છે. તેની વાણીને રામકૃષ્ણ હરિગોવિંદ એજ નામ ગાવાનો છંદ લાગી ગયો છે. તે એક પાંડુરંગ ઉપરજ શ્રદ્ધા રાખે છે. તેના સિવાય બીજા કોઈને તે દેવ માનતો નથી. પરમાત્મા સર્વત્ર છે એવું જ્ઞાન તેને તેના ગુરુએ બતાવ્યું છે અને તેનેજ તે પકડી બેઠો છે. તે કોઈનું કહેણ કાને ધરતો નથી અને જ્યાં હરિકીર્તન થતું હોય ત્યાં નાગો ચઢને નાચવા મંડે છે. કોઈપણ જાતના ભોગવિલાસનો તેને બહુ કંટાળો છે. મનમાં આવે તે જગ્યાએ આનંદ સહિત આજો-ટવા લાગે છે. કોઈતેને ઉપદેશ દેવા જાય તો તેનું કહેણ ન સાંભળતાં વિકુલ વિકુલ બોલવા મંડે છે. તેના આવા સ્વભાવને લીધે લોકોએ ઘણીવાર તેનું અપમાન કર્યું પણ તોય તે ઉપર કદા પ્રમાણે હજી કર્યાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંડિતો! આવા ગાંડિયા તુકાને તમે ધૂંકી કાઢજો.

૨૦૬૧-ત્યાં સિંહસ્થતું પર્વ આવ્યું એટલે ગોદાવરીને કાઠિ તીર્થગોર અને હનુમ ગેઉ હાટડીઓ માંડીને બેસી જાય છે. અંતઃ-કરણમાં તો પાર વિનાનાં પાપના થર જામ્યા છે, પછી દાદી અને માથું મૂંડાવ્યે તમારું શું વળવાનું હતું? આજે માથું મૂંડાવ્યું પણ કાલે પાછા નિમાળા ઊગવા લાગશે; ત્યારે મૂંડન કરાવીને તમે મેળવ્યું શું તે મને કહો. પાપ કાપવાનું રહસ્ય જાણો છો? તમે જે કાંઈ કરો છો તેના વડે તમારા અવગુણ લેશમાત્ર ઓછા થતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, શ્રદ્ધાપૂર્વક હરિની ભક્તિ કર્યા સિવાય બીજું બધુંજ કેવળ શ્રમદાયક છે.

૨૦૬૨-હે દેવ! હું તને નાનકડા સંપુટ (એક જાતનું ધાતુનું નાનું વાસણ)માં બેસાડીને તારૂં પૂજન કરું છું; પણ તારૂં સ્વરૂપ એવું વિશાળ છે કે તેના પેટમાં ચૌદ લોકોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તારી સન્મુખ ઊભો ઊભો હું ગાઉં છું અને તને મારા નૃત્યનો આનંદ ચળાડું છું પણ તું સ્વાભાવિક રીતે સાકારરૂપની મર્યાદાથી પર છે. હે દેવ! તને પ્રસન્ન કરવા સારૂં હું એકલા તારાજ ગુણ ગાઉં છું, પણ તારૂં સ્વરૂપ શબ્દની પેલી બાબતનું અર્થાત્ શબ્દથી પર છે. તું નિઃશબ્દ છે. હે દેવ! તારે સારૂં મેં મારા ગળામાં તુલસીની માળા ધારણ કરી છે, પણ તું કર્તૃત્વરહિત અકર્તા છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! ત્યારે હવે તું મારે સારૂં મર્યાદિત બની જા અને મારા હિતનો કાંઈક વિચાર કર.

૨૦૬૩-હું તો પાપનો ભંડાર છું. આજ દિન સુધી તારી સેવાથી વિમુખ રહેનારો હું સેવાચોર આજે તારા ચરણ આગળ આવીને ઊભો રહ્યો છું. હે નારાયણ! આ અપરાધને માટે તું મારું માનખંડન કરીને મને ઘટતી મજા કરજે. હે દેવ ! હું ભક્ત છું એવો લોકોની આગળ દાંભ કરીને હું તેમની પાસે મારી સેવા કરા-

વતો રહું છું; એ મારી દાંડાઈનું એક ઉદાહરણ છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હું તો નથી થયો તારો અને નથી રહ્યો સંસારનો. હું તો અતોબ્રહ્મ તતોબ્રહ્મ જેવો થઈ ગયો છું.

૨૦૬૪-ગુજરાતની સ્ત્રીઓ માથા ઉપર એક તાંબડો અને તેના ઉપર એક ઘડો એમ એક ઉપર એક બે વાસણનું પાણીથી ભરેલું બેડું રાખીને જીંદે હાથે ચાલે છે, પણ તેમનું બધુંજ લક્ષ માથા ઉપર મૂકેલા બેડામાં હોય છે, તેવી રીતે હે હરિ! હું વ્યવહારનાં બધાં કામકાજ કરું તો છું, પણ મારું લક્ષ તારા અરણ્ય આગળજ ચોટાડી રાખું છું. ગરીબ લિશ્કુક ક્યારે લોજનનું નોતરું આવે તેની રાહ જોતો બેસી રહે છે, લોભી વ્યાજખોર વારેઘડીએ આંગળીઓનાં વેદા વડે વ્યાજના આંકડા ગણ્યા કરે છે અને આટલા મહિનામાં આટલું વ્યાજ થશે તેના લેખા કર્યોજ કરે છે; તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ! તેવીજ રીતે મારા હૃદયમાં પણ તારીજ લગની લાગી જાઓ. મારા મનમાં એ સિવાય બીજો વિચારજ ન આવવો જોઈએ.

૨૦૬૫-હે મનુષ્યો! હું તમારે સૌને પગે પડીને વિનંતી કરું છું કે, તમે તમારે હાથે તાળી વગાડતા જઈને દેવનું નામ જપો. વિઠ્ઠલ! વિઠ્ઠલ! એવું કહેતા જઈને વારેઘડીએ તેનું ભજન કરો; કારણકે હરિભજનના જેવો આનંદ તો સ્વર્ગમાં પણ નથી. કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હરિ, ગોવિંદ, ગોપાળ એવાં એવાં નામનું રટણ કરવું એ વૈકુંઠમાં પ્રવેશ કરવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો છે. મનુષ્યમાત્રને હરિનામ સ્મરણ કરવાનો એકસરખો અધિકાર છે. કલિયુગમાં તો એ સાધન વડેજ સૌનો ઉદ્ધાર થઈ શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિનામનું સ્મરણ કરવાથી સાલોક્ષ્ય આદિ ચારે પ્રકારની મુક્તિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું અનેક ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૨૦૯૬-વ્યવહારના પ્રસંગોમાં લોકો જોડુંજોડું હસે છે, જોટેજોડું રડે છે અને જોટાના ભણી જોટા લોકો જોટીજોટી દોડદોડા કરે છે. મનેય જોડુંજોડું કહે છે અને તમને પણ જોડું-જોડું કહે છે. આવી રીતે તેઓ જોટી અહમ્ (હું અને માફ) અને હદમ્ (આ) વૃત્તિઓનો તથા તેમનાં પરિણામોનો જોટેજોટો ભાર વહેતા કરે છે. તેઓ જોટેજોડું ગાય છે, જોટેજોડું ધ્યાન કરે છે અને જોટી રીતે જોટા તરફ જાય છે. જોટાનો લોગ કરે છે અને જોટાનો જોટેજોટો ત્યાગ કરે છે અને જોટો જોગ ધારણ કરીને જોટાજોગી બને છે; કારણકે મનુષ્યમાત્ર માયાનાં પૂતળાં છે. તુકારામ કહે છે કે, આ માયિક સંસારની અંદર હું પણ એક જોટોજ છું. હું પણ જોટેજોટા ભાવ સહિત જોટાની આગળ જોટેજોડુંજ જોડું છું.

૨૦૯૭-જ્યારે કોઈ પોતાને વિષે કહે છે કે હું તો સિદ્ધ થઈ ગયો છું ત્યારે તે સાંભળીને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. એવા લોકોના સંબંધમાં મારે જે કંઈ કહેવું ઘટે છે તે કહેવા જેટલી ધીરજ મારામાં છે નહિ, તે છતાં હું જે કંઈક કહું તે સાંભળી લેજો. ભાત ચઢી ગયો છે કે નહિ તેની પરીક્ષા હાથથી દાખીને અથવા દાંતે ચાવી જોઈને થઈ શકે છે, તો પછી તેને જો ખાઈ જોઈએ તો જીભ તો તેની પરીક્ષા કરેજ એમાં કંઈ નવાઈ નથી. જિના કડકડતા તેલની કઢાઈમાં અમલ ભાવના ચંદનના તેલનું એકજ ટીપું નાખીએ તો તે જીકળતું તેલ એકદમ ટાડું થઈ જાય છે. જે વસ્તુનો જે પરીક્ષક હોય છે તેના હાથમાં જ્યારે તે વસ્તુ આવે છે ત્યારે તેના આંતરધર્મ લાણી જાય છે અને જે મૂઠ્ઠા લોકો હોય છે તેઓ અંદરનો મર્મ ન સમજતાં ફક્ત બહારનું મોંદર જોઈને ભુલાવામાં પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, જોનું ગમે તેવું હોય, પણ જ્યાં કસોટીએ ચઢાવી જાયું એટલે તેની શુદ્ધિ, જિંચાનીચાપણું એ

બધુંજ પારખી શકાય છે.

૨૦૬૮-સંસારની તમામ માયા દેવને અર્પણ કરીને જે કોઈ તેની ભક્તિ કરશે તેની ભક્તિ દેવને ઘણીજ પ્રિય લાગશે. પ્રારબ્ધ-કર્મોને અનુસરીને અનંત પરમાત્મા જેને જે સ્થિતિમાં રાખે તેણે તે સ્થિતિમાં ચિત્તની સમાહિત અવસ્થા સાચવીને રહેવું જોઈએ. એ સ્થિતિના સંબંધમાં જે જરાક પણ મનમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો તો તેથી સુખની પ્રાપ્તિ તો બાંહેધર થવાનીજ નથી, પણ હિલકું દુઃખ વેઠવું પડશે તે નક્કીમાં; કારણકે પ્રાણીમાત્રના સુખદુઃખાદિના ભોગ તેમના પોતપોતાના પ્રારબ્ધને અનુસરીને નક્કી થઈ ગયેલા હોય છે. મતલબ કે જેનું જેવું પ્રારબ્ધ તેને તેવું ફળ ભોગવવુંજ પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો મારા યોગશ્લેષને લગતો બધોજ ખોજે દેવને માથે નાખી દઈશ અને મારો આખો સંસાર પણ તેના ચરણમાં સમર્પિત કરી દઈશ.

૨૦૬૯-પાપકર્મોને લીધેજ જન્મ ધારણ કરવો પડે છે, કારણકે જેને જે દેહ મળે છે તે તેનાં પૂર્વજન્મનાં સંચિત કર્મનું ફળ માત્ર છે. એમ સમજીને મનમાં વ્યર્થ બળાપો કરવો નહિ અને એ બાળત દેવને ગ્રાસ પણ આપવો નહિ; કારણકે આપણાં દુઃખને લીધે આપણે દેવના ઉપર ચિડવાઈએ તેનો કશો અર્થ નથી. આખો સંસારજ દુઃખમય છે. આ વાત જે તમે સમજી ગયા હો તો પછી સંસારનાં દુઃખોની બાળત તમને સંતાપ થવો ન જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, ફક્ત એકલા દેવના નામ ઉપર લક્ષ રાખીને તેની સહાયતાથી જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારનું દુઃખ ત્રિસારે પાડી દેવું જોઈએ.

૨૧૦૦-હવે તમારે મારા ગુણદોષનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. મારામાં જે જે દોષ હશે તે તે બહુલ હું મારી જાતને ઉપદેશ આપતો રહું છું. મને લોકો માન આપે એવો દાલિક ભાવ ધારણ

કરીને જો કોઈને પણ હું ઠગતો હોઈ તો મને વિઠોળાના ચરણનાજ સમ છે તુકાગમ કહે છે કે, મારી ખરી મિથિતા પાડુરગ જાણે છે માગ અત કરણુમા ડેવો ભાવ છે તેની દુનિયાના લોકોને શી ખબર?

૨૧૦૧-લોકો મને નહારો ડહોશે તો તેવી તેઓ માઝ શુ લઈ લેવાના છે? માટે બધાના મનનુ સમાધાન કરવુ પણ ડેવી રીતે? કદાચ હું તેમની મરજી મુજબ વર્તન કરૂં તો તેથી તેઓ થોડાજ મને પરલોકમા લઈ જવાના હતા? અને હું પોતે પગલોડ મા જવા તૈયાર થાઉં તો મારા હાથ પણ કોણુ આવી રાખવાનુ હતુ? માટે હું તો કોઈને માઝ પણ ડહોનાર નથી અને નહારૂં પણ કહોનાર નથી જેને મારી પૂઠ પાછળ નિદા કરવી હોય તે ભવે પેટ ભરીને મારી નિદા કરે માગ યોગક્ષેમનો બધો ભાર પાડુરગને માથે છે જગતની માથે હું કયા કર્તવ્યથી બધાઈ ગયો છું? તુ કાગમ ડહે છે કે, એક વિઠોળાનુ નામકીર્તન કરવુ એજ માઝ કુવ સાધનભજન છે

૨૧૦૨-પહેલેથી આપણે જેમને વદન ઝુલું હોય તેમને આપણો જીવ અર્પણ કરીને પણ તેમનુ સન્માન કરવુ આવુ કરવાનુ ન બની શકે તો પહેલેથી તેમની સાથે મળધ જોડવોજ નહિ એ વધારે મારો મ્તો છે પોતાનુ હિત સધાય એવી જેમના મનમા ઇન્દ્રા હોય તેમણે મારા આ મળદો લક્ષ આપીને માલગી લેવા આમા જે છે તે બધી ખૂબી ધૈર્યની છે જે ડોડવાને એક વાગ પાણી સીચું તેને વાગે ઘડીએ પાણી નીચતા રહેવુ સારૂ છે, કાગલુકે જો તે પૂરેપૂરો ડાહ્યી ગયો હોય તોપણ વખતોવખત પાણી નહિ રડવાથી તેને નવી દુપણો આવતી નથી તુકાગમ કહે છે કે, ટાંકણાના ટચડા ખાઈખાઈને ન્યાયે મૃતિ તૈયાર વાય છે ત્યારે તે દેવપણને પામે છે, પણ જો અપૂરી રહી ગઈ હોય તો કોઈ તેની

પૂજા ન કરત, પણ આડે ફરતી વળતેજ તેનો ઉપયોગ કરત.

૨૧૦૩-વિષ્ણુના સેવકોની સાથે ભેટીને એકલા વિકૃતનું ચિંતન કરવું એજ માઠું ધન અને એજ મારી કુલ પૂંછ છે. પોતાના ચિંતને સ્થિર કરીને કોઈ પણ રીતે દેવનું અહણ કરવું; કારણ એ ધંધો ખોટનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, અગાઉ ઘણા લોકોને ધન તો સાંપડ્યું હતું, પણ કોઈનું ધન તેની સાથે ગયું નથી.

૨૧૦૪-આનંદનો વેપાર કરવાથી મને આનંદની એટલી બધી કમાણી થઈ ગઈ કે આગળપાછળ અને બધી દિશાઓમાં આનંદ આનંદ વ્યાપી ગયો. હવે તો મારે દેવનીજ સોળત અને તેમનીજ પંગતમાં ખેસવાનું રહ્યું. બધી નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓ દેવના સંચાની અંદર જઈ પડી છે અને ઓગળીને નામશેષ બની ગઈ છે. સમર્થ દેવના ઘરમાં બધીજ વસ્તુની સંપત્તિ ભરી પડી છે. ત્યાં કોઈ પણ વસ્તુની કદી ખોટ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, દેવના ઘરમાં પાર વિનાના લાભનો વાસો હોય છે; કારણકે તેમના પેટની અંદર પુષ્કળ અવકાશ છે.

૨૧૦૫-આપણે દેવની સેવા કરીએ તે ઘડીએ દેવ કોઈના હાથમાંથી કશું ખૂંટવી લે છે કે તેથી તમે તેમની સેવા કરતાં ડરો છો? તો પછી દેવ ભલે આપણાથી ગમે તેટલા મોટા હોય તોપણ તેમના મોટાપણાનો ભય રાખવાની શી જરૂર છે? જસ, તમારે તો એકસરખી રીતે ઉચ્ચ સ્વરે રામનામ લેતા જવું, એટલું કરવાથી તમારાં મોટામાં મોટાં પાતક બગીને ભસ્મ થઈ જશે. મોઢેથી હરિનું નામસ્મરણ કરવાથી તમારા હાથપગની ક્રિયાઓ બંધ થતી નથી તેમ તમારા શરીરના રૂપમાં કશો બગાડો થતો નથી. થતો હોય તો કદી નાખો. તુકારામ કહે છે કે, 'હરિ! હરિ!' એવો ઉચ્ચાર કરીને લોજન કરવા માટે તમને કોણે ન્યાતબહાર મૂક્યા તે કહો.

૨૧૦૬-જેઓ દેવનું અનન્યભાવે શરણુ લે છે, તેમને ઉત્તમ જાતિના જાણુવા. હરિના સ્વરૂપમાં ઉત્તમમધ્યમ એવો દેહભાવ હોતો નથી. જેઓ હરિના શરણુગત થયા છે તેમનાં હૃદયમાં હરિનું સ્વરૂપ ઠસઠસીને ભરાઈ ગયું છે અને પાછું વધી પડે છે અને તેમનામાં બ્રહ્માનુભવની ઝળક દેખાઈ આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિને શરણુ ગયેલા ભાવિક વિશ્વાસયુક્ત ભક્તોને મારા નમસ્કાર હોજો.

૨૧૦૭-હરિના ભક્તોએ પોતાના મનમાં લેશમાત્ર પણ ભય તો રાખવોજ ન જોઈએ; કારણકે જેમને નારાયણના જેવો સખા છે તેમને મન સંસારની તો કિંમતજ શી હોય? આપણે આપણું ચિત્ત, ધન અને વિષયને લગતી આશાઉમેદ એ બધુંજ એકસામટું દેવને સમર્પિત કરી દઈને પોતે સ્વસ્થ બની જઈએ. તુકારામ કહે છે કે, આપણે આપણા મનને હમેશાં મમાધાન-અવસ્થામાં રાખવું.

૨૧૦૮-અથા ભાઈ! તારા આયુધ્યને માપવા 'સાડ કાળરૂપી મપારો તો બેઠોજ છે ત્યારે તે છતાં તું આ સંમારવ્યવહારમાં શા માટે ગૂંચવાયા કરે છે? તને તો ખગર પણ નહિ પડે એવી રીતે કાળ તને ઝડપી લેશે; એટલા માટે તું હરિસ્મરણુ સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષયમાં તારા ચિત્તને પરોવીશ નહિ. તારે હાથે થયેલાં પાપકર્મોના બદલામાં ચમ તને સખત મજા કરશે અને તે વખતે તારે પાર વિનાનું દુઃખ સહન કરવું પડશે. તે વખતે તને ચમના ચપાટામાંથી છોડાવવાને કોણુ આવીને બિલું રહેશે? તારાં મગાંસંજંધીઓ, ઇંદ્ર મિત્રો એ બધાંય તે વખતે આઘાં બિલાં રહેશે. એટલા વારતે તું થાય તેટલી ઉતાવળ કરીને શ્રીહરિનું ચિંતન કર. તુકારામ કહે છે કે, તું જેટલી ઢાંડાઈ કરીશ તેના બદલામાં આજરે તારે ઘણુંજ મહન કરવું પડશે.

૨૧૦૬-અરે! તુ તારા મનને સ્વાધીન કઢી થતોજ નહિ અને તારા મન તને જે કાઈ ઠહે તે તુ માલખતોજ નહિ મન ઘણું હઠીયું હોય છે એટલા માટે તે જે કાઈ ઠહે તેને કઢી ઝાને ધગ્ગુ-જ નહિ, તેનું ઠહું ઠગ્ગુજ નહિ આવું કર્તો રહીને તુ વિઠોળાના ભજનમાર્ગ ઉપર પ્રવાસ કર્તો થઈ બા તારા મનને તુ તારે સ્વાધીન ખનાવી દેજે જો તુ તેમ નહિ કરે તો યાદ રાખજે કે, તે તારા જીવને અતિ ઘાત નીવડશે તુકારામ ઠહે છે કે, જે પોતાના મનને વશ થયો તેને યમે ખાધી લીધોજ બાલ્યો.

• ૨૧૧૦-અરે મારા ભાઈ! તુ એક હિંમ્નામનુ સ્મરણ કરવાનું છોડી દેજે બીજી જે જે બાળતની આપલાઈ કર્તો કરે છે તે બધીજ મિથ્યા છે એમ જાણજે અથ્થા ભાઈ! જગતનો નાથ રામ, તેનું નામ તો તારી જીભે ચઢતું નથી અને તુ લોકોની જાડી ભાજ ગડો ગા માટે કર્તો કરે છે? દુષ્ટજીવિવાળા નવરા લોકો ભેગા થઈને દાડ દી ચે છે અને પછી ઉન્મત્ત થઈને ખૂબ વિષયભોગ કરવા મડી બાંધ છે તુ નજામી પારકી પચાત કર્તો કરે છે, પણ એક જગ્યાએ બેઠીને તને ગોવિંદનું સ્મરણચિંતન કરવાનો વિચાર તો કઢી આવતોજ નથી! આવા લોકોના ઉપર ચમદેવ ખૂબ ક્રોધાવિષ્ટ થઈને દાત કચ્છાથાવે છે કયાજે તેમના આયુષ્યનો અવધિ આવી બાંધ અને હું તેમને ઝડપી લઈને ઘસડી બાંધ તેનાજ તે દહાડા ગણ્યા કરે છે તુકારામ કહે છે કે, જો તુ નારાયણનું સ્મરણ નહિ કરે તો આખરની ઘડીએ તને યમના બાંધનમાથી ઢોણું છોડાવવા આવશે તે કહે.

૨૧૧૧-જે સતો હરિકીર્તનની અદ્ભુત ભગવાનના કીર્તનાદિ ગાય છે, તેમના પગ ધોઈને તે ચરણોદક હું ગ્રહણ કરૂં છું મારે મન તે તીર્થ સમાન છે એજ મારી તપશ્ચર્યા છે અને એજ મારી

તીર્થયાત્રા છે. એ સિવાય બીજું કશું હું જાણતો નથી. સંતમ-
હંતોના ઉપર હું મારું શરીર ઓવારી નાખું છું. હું તેમનું પૂજન
કરું છું. એ સિવાય બીજી જાતના ભાવનો મને અંપર્ક પહોંચતો નથી.
તુકારામ કહે છે કે, મારી પાસે જે કંઈ છે તે બધું સંતોના ચરણ
આગળજ છે. એ સિવાય બીજા કશામાં મને સમજણ પડતી નથી.

૨૧૧૨-વિકૃલના સ્વરૂપનો પાક સર્વત્ર પાકીને તૈયાર થઈ ગયો
છે; એટલા માટે મારી પાસે વેપાર કરવાનું જે કંઈ ભંડોળ છે તે
એ એકજ છે. આ વસ્તુના વેપારમાં ખોટ તો આવેજ શાની?
માત્ર આપણા મનની અંદર ઈર્ષ્યા ધારણ કરવાની જરૂર છે. જો
આપણા મનની વૃત્તિ સંકુચિત થઈ ગઈ હશે, તો આ વેપારમાં
આપણને ખોટ આવતી હોય એવું દેખાશે. તુકારામ કહે છે કે,
આ ભંડોળ ઘણું સસ્તું અને સગવડભરેલું છે, એમ સમજીને મેં
તેને મારાં જીભ અને કાનના ખરા માપ વડે માપીને ભરાય તેટલું
ભરી લીધું છે.

૨૧૧૩-હો મનુષ્યો! તમે તમારાં મનને એક વાર શુદ્ધ કરી
લઈને સાવધાન થઈ જાઓ. એટલું કરશો તો તમને સત્ય બ્રહ્મજ્ઞા-
નની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. સૂર્ય સારામાહા તમામ જાતના રસોનું
શોષણ કરે છે ખરો, પણ તેમના કોઈના શુષ્કદોષ તેને લાગુ પડતા
નથી. તે પોતે મૌથી અલિપ્ત રહે છે. તે કોઈના પ્રતિ પક્ષવિપક્ષ ન
કરતાં સૌને અમાન રીતે પોતાનું અન્નવાળું આપતો રહે છે. તુકારા-
મ કહે છે કે, ખરેખર બ્રહ્મજ્ઞાન પણ આવુંજ હોય છે, અને
તેનોજ હું તમને ઉપદેશ દઉં છું. તે તમે સાંભળો અને તેનો
અનુભવ લેતા થઈ જાઓ.

૨૧૧૪-અગ્નિ તો કોઈ દહાડો કોઈને બોલાવવા જતોજ નથી
કે મારી પાસે આવીને બેસો અને તમારી ટાઢ દૂર કરો, પણ

જેમને ટાઢ વાય છે તેઓજ વગર તેડયા તાપવાને વાસ્તે અગ્નિની પાસે ચાડ્યા આવે છે. પાણી પણ કોઈને કહેતું નથી કે, “મને તમે પીઓ,” પણ જેમને તરશ લાગી હોય છે તેઓ પાણીની પાસે પોતેજ દોડી જઈને તેનું સેવન કરે છે. વસ્ર પણ કોઈને કહેવા જતું નથી કે, મને ખરીદો. જેમને વસ્રની જરૂર હોય છે તેઓ પોતેજ વસ્રની દુકાનમાં જઈને તેનો ઉપયોગ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેવીજ રીતે મારા સ્વામી પાંડુરંગ કોઈને કહેવા જતા નથી કે, તમે માફ સ્મરણ કરો; પણ જેમને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લેવાની ગરજ હોય, તે પોતેજ તેનું સ્મરણ કરવા મંડી પડશે.

૨૧૧૫-લક્તો તો દેવના ઘરમાં કૂતરા થઈને રહ છે અને દેવ તેવા લક્તોનું પોપણુ કરે છે. શરીર અને જીવ જેમ એકબીજાની સાથે એકમેક બની ગયાં છે તેમ દેવ અને તેના લક્તો પણ એકબીજાની સાથે જોડાયેલા છે. લક્તોને જન્મ આપનાર દેવ તેમની કૃપાળુ બનેતા છે અને દેવને નિરાકાર અવસ્થામાંથી જેમણે સાકાર અવસ્થામાં આણી મૂક્યા છે તેમને દેવના બાપ જાણવા. તુકારામ કહે છે કે, દેવ અને તેમના લક્તો પરસ્પર બહુજ નિકટના સંબંધથી જોડાયેલા છે.

૨૧૧૬-વિઠોબાના ચરણ જે ઇંટના ઉપર સમાન રેખામાં જોડેલા છે તે સૃષ્ટિના તમામ મૌદ્વર્ચને પણ સૌદ્વર્ચ આપે એવા છે. તે ચરણને હું મારા હૃદયની માથે જડી રાખું છું. તેમ કરવાથી ત્રિવિધ તાપનું શમન થઈ જાય છે. જે ચરણ તમામ તીર્થોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને લક્ષ્મી જેનું સેવન કર્યા કરે છે; તુકારામ કહે છે કે, સૌ સંતો પોતાના આખરના વિશ્રાન્તિસ્થાન તરીકે તેમનેજ માગી લે છે.

૨૧૧૭-આ પદમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે જે કોઈ વર્તન કરશે તેનાં

હાડમાંસ વગેરે પણ દેવને વહાલાં લાગશે. જેઓ હરિના રંગથી રંગાઈ જશે તેમને કોઈ દહાડો વિનાશ થવાનો નથી. આ બાળત કોઈને પુરાવા નોંધતા હોય તો તે પણ છે. દાખલા તરીકે વેદ કે જેમાં પ્રભુના સ્વરૂપને વિષે વિવેચન કર્યું છે, તેમને શંખાશુરનામનો દૈત્ય ગળી ગયો. ભગવાને તેનો વધ કર્યો અને તેના શરીરને (શંખને) તે દિવસથી પોતે હમેશાં પોતાના એક હાથમાં ધારણ કરી રાખે છે. તુકારામ કહે છે કે, ભક્તિરસના તો દેવ ખરેખરા ગરાડી અર્થાત્ પાકા વ્યસની બની ગયા છે.

૨૧૧૮-કેટલાક લોકો પોતે ખૂબ દરિદ્રી હોવાથી ચિંતાગ્રસ્ત થઈ જાય છે. તેથી કરીને તેઓ પરમાર્થની બાળતમાં પાછા હઠી જાય છે. વળી કેટલાક ધનવાન હોવાથી તેમને લોકલગ્ન નડે છે અને તેને લીધે તેઓ ધર્મથી વિમુગ્ધ રહી જાય છે. આવા અભાગિયા લોકોના મોઢામાં રામનામ આવેજ શી રીતે ? તેઓ નકામા નકામા લવારા ક્યાં કરે છે, પણ તેમનાથી રામનામ લેવાતું નથી. તેમને કોઈ રામનામનું સ્મરણ કરવાનું કહે તો બિલકુલ તેઓ તેના ઉપર તપી જાય છે; કારણકે તેમનાં શરીરને ક્રોધરૂપી ભાગિયાએ અસહ્ય દીધેલાં છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા જડમુ પથરાઓની આગળ કોઈનું શું ચાલવાનું હતું ?

૨૧૧૯-હે દેવ ! મેં મારું કામ કરવાને માટે તમામ લાજ-શરમ વેગળી મૂકી દીધી છે અને હું તમને દરરોજ જગાડયા કરું છું; કારણકે મારું હિત તમારા હાથમાં છે. તમારે તો જાણે દેહ બિલકુલ છેજ નહિ અને હું દેહધારી હોવાથી મારી પાછળ પાપ-પુણ્ય લાગુ પડેલાં છે, એ તો સહજમાં સમજાય એવી વાત છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે અને હું મૂળમાં તો એકજ છીએ, પણ લોકોને ઉપદેશ દેવાને સારૂ જુદાપણું ધારણ કરીને હું તમારાથી અગત્યે અવશિષ્ટ રહી ગયો છું.

૨૧૨૦-ખડેખડ દેવનુ નામ એકતુજ મારા મનની અદર
મ્મી મ્મુ છે અને તેને ખાતર હું નડામી અમાર વસ્તુઓને પોતા
ની ગણીને તેમનો માલિક થતો નથી હે મનુષ્યો! તમે પણ આપું
નમજીને તમાગ મનમાથી બધો મેલ ઝાઢી નાખો અને તેમાં ખરો
માલ ભરી દો એમ ડગ્વાથી આગળ જતા તમાર કયાણુ વશે
એમ મમજીને હું ડડવા ડડવા વેણ મલખાવીને તમને ફિટકારી
ઢાહુ છું તુકારામ ડહે છે કે, જો તમે ચારા નીવડશે તો તમારો
આનંદ, તમારો યશ આખા દેશમા ફેલાઈ જશે

૨૧૨૧-હે દેવ! તુ મને મારા હિતની ગિખામણ દે અને મને
નીતિને મ્મતે વાળી દે એવું ધર્મનીતિ ડહે છે, પણ તારે મારો ત્યાગ
તો નજ કમો જોડો આ હું જે ડહુ છું તેનો તુજ વિચાર કરી લે
તે ઉત્તમ છે ધર્મ અને અધર્મનો નિર્ણય તારે પોતાનેજ મોઢેથી
થયેલો છે જો આવુંજ છે તો હે દેવ! તુ માટે એકલાને માટેજ
બધો ઉત્સાહ-ઉમંગ છોડી દઢને શા સારૂ મતાઈ બેઠો છે? છોડરૂ
જ્યાં બંધમાથી જાગે ત્યારે માથે તેને ધવડાવવું જોઈએ અથવા
ખવડાવવું જોઈએ એવી દુનિયાની રીત છે તુકારામ કહે છે કે, બાપે
તો પોતાના છોકરાનું બધી બાળતનું હિત સાચવવું જોઈએ એ
કહેવાની જરૂર નથી

૨૧૨૨-સુખમ્મરૂપ જીવાત્મા અને સુખસ્વરૂપ પરમાત્મા એ
બેનો એકવાર તારિજ રીતે યોગ થઈ જાય તો પછી તેમનો સબધ
તોડવા જતા પણ તૂટતો નથી સૂર્યના ડિરણુડલાપને સૂર્યથી અલગ
કરીને આખોની અદર ઘાલના જઈએ તો ઘાવી શકાય નહિ જેના
પ્રતિ સ્નેહ હોય તે વસ્તુ જો દૂર હોય તોપણ તે પાસેની પાસેજ
હોય એવું લાગે છે, કાગપુકે સ્નેહ તો આકાશનો કોગિયો કરી
જાય એવો વિશાળ છે તુકારામ કહે છે કે, મારૂ ચિત્ત શ્રીહરિના
ચરણમા આજડલાવે સ્થિર થઈ ગયું છે

૨૧૨૩-હે દેવ! મારા મનનું સમાધાન કરવા માટે તમને કાંઈ ખરચખરચ કરવો પડે છે તે કહો. તમને કશી મહેનત પડે નહિ અને મારા મનનો સંકોચ સહજમાં દૂર થઈ જાય, આવો યશ તમને ફાકટમાં મળી જાય છે તોપણ તે લેવાને તમે શા માટે આળસ કરતા હશો? તમે કોઈવાર પણ મારા ઉપર કૃપા કરશો? તેની મને ભૂખ જાગી છે. એટલા માટે તમે જે મારા ઉપર કૃપા કરશો તો તે મને જીવતદાન આપ્યા સમાન થઈ પડશે. તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારી વિઠાળાઈ માવડી! આવું જે હું તને કહું છું તે તું સાંભળે એજ ઇચ્છ છે.

૨૧૨૪-સૌ લોક મને દેવ કહેવા લાગ્યા છે; એ અધર્મ તરફ જવાનો રસ્તો છે. ઓ મારા દેવ! મારું મસ્તક તો તારે સ્વાધીન છે અને તેને જે તારે કાપવું હોય તો શસ્ત્ર પણ તારા હાથમાં ક્યાં નથી? એટલે હવે તો તને જેમ ગમે તેમ તું કર. બધા લોકો મારું પૂજન કરે છે પણ મારામાં તો તેવી યોગ્યતા મૂળે છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જેમ છોકરાનો બાપ કોણ તે તો તેની માજ બાણી શકે તેમ હું જે પાપ કરું છું તે તો તમેજ જાણો, બીજું કોણ જાણવાનું હતું ?

૨૧૨૫-દસમાથી એકાદ જણ સારો છે એમ કહીએ; બાકીનાઓની નિંદા કરવાનો દોષ આપણને લાગુ પડી જાય છે. આથી થાય છે એવું કે કાંઈ પણ શ્રમ ન કરતાં અનાયાસે આપણને દોષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એટલા માટે કોણ સારો અને કોણ નહારો એનો વિચાર કરવાની વૃત્તિ મારામાં છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, બધી બાબતમાં આપણે આપણા મોઢા ઉપર તાળું મારી દબને વાણીનો ઉપયોગ દ્રક્ત હરિનામસ્મરણમાંજ કરવો.

૨૧૨૬-મેં આજ સુધી કરેલી તમારી સેવાની હવે પૂર્ણાહુતિ

કરી દઉં છું; એટલે હવે એ કામમાં ખીલત આડાઅવળા ક્ષણા કૂટવાના નથી. હે નારાયણ! આટલું કરતાં પણ તમે મને એટલું તો કહો કે તું મારો પોતાનોજ છે! મારી બુદ્ધિ અને મારી વાણી એ બેઉનો મેં તમારા ચરણ આગળજ વ્યય કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, પહેલાં તો હું મારા તમામ અપરાધને સાડ તમારી પાસે ક્ષમાદાન લઈ લઈશ અને પછી હું તમારા ચરણને પકડીને ઊભો રહીશ.

૨૧૨૭-હે મનુષ્યો! તમે હવે આ બાબત કોઈ વાતની અડચણની આશંકા રાખશોજ નહિ; કારણકે મારો પિતા વિકૃલ આખા વિશ્વમાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો છે. હું આ વાત બરાબર જાણું છું અને તેથી તે અમાપ દેવને હું મારી વાણીરૂપી માપ વડે માપતોજ જાઉં છું-માપતોજ જાઉં છું, પણ તેનો પાર આવતો નથી. રાત અને દહાડો આઠે પ્રહર અને બારે માસ હું બધો વખત તેને માપતોજ રહું છું. તુકારામ કહે છે કે, એવું કરવાથી મને તૃપ્તિ થાય છે અને વધારે વધારે સેવન કરવાની ઇચ્છા બળવતી થતી જાય છે. આથી કરીને તેનું નામ લેવાના કામમાં મારી વાણી થાકતી નથી અને પાછી હઠતી નથી.

૨૧૨૮-હે વિકૃલ! મને તો તારા નામની રહ લાગી છે; એટલે હવે હું તને છોડીને ખીજે કોઈ ઠેકાણે જનાર નથી અને અહીં બેઠાબેઠાજ હું તારું નામ ગાતો જઈશ અને વારંવાર તારા પગ ઉપર મારું મસ્તક લગાડતો જઈશ. મને તારા પ્રેમાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે. તેની સરખામણીમાં વૈકુંઠ પણ તુચ્છ છે. અહીં વૈષ્ણવલક્ષ્મીની મંડળીમાં પ્રેમાનંદનો સુકાળ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તારા ચરણ આગળ જન્મમૃત્યુ ઊભાં રહી શકતાંજ નથી.

૨૧૨૯-રાત્રને પડીકાં બાંધવાના કાગળને જોવાની શી ગરજ હોય? પણ મીઠાઈની સાથે બાંધાઈને આવેલા કાગળ ઉપર તેની નજર પડ્યા વિના રહેતી નથી. તેવીજ રીતે રામનામરૂપી કરિયાણું-માલ-મારી પાસે છે તેને લીધે માત્ર મનુષ્યપણું શ્રેષ્ઠ ઠરે છે. રાત્રને લાડાંને સ્પર્શ કરવાનું કશુંજ કારણ હોતું નથી, પણ તલવારની મૂઠ જે લાકડાની બની હોય છે તેને તો તે સ્પર્શ કરે છેજ. લાખ જેવી વસ્તુની કશીજ કિંમત હોતી નથી, બજારમાં જોઈએ તેટલી રવડતી કરે છે અને મફત પણ મળી શકે છે; પણ એજ લાખ જ્યારે સોનાના દાગીનાની સાથે સંબંધમાં આવે છે ત્યારે શ્રીમંત લોકો પણ તેને ગળે ધારણ કરે છે. લાકડાનું અથવા ધાતુનું જ્યારે દેવનું સિંહાસન ઘડાઈને તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને દેવમંદિરમાં સ્થાન મળે છે એ વાત સૌને જાણીતી છે. તુકારામ કહે છે કે, મારામાં પ્રદ્ધાનદનો વાસો થઈ ગયો છે તેથી કરીને હું બધા લોકોને પ્રિય થઈ પડ્યો છું.

૨૧૩૦-પૈસાવાળા માણસને દુનિયાના બધા લોકો માન આપે છે. તેનું કહેણ તેનાં માથાપ, લાઈલાંકુ અને બીજાં બધાં કુટુંબીઓ માન્ય રાખે છે. જ્યાંસુધી તેનો વેપારરોજગાર ધમધોકાર ચાલ્યા કરે છે અને તેની તિજોરીમાં રૂપિયાનો ઢગલો થતો જાય છે, ત્યાંસુધી તેની બહેન તેને 'ભાઈ' અથવા 'મોટાભાઈ' 'આવો, પધારો' એવુંતેવું કહીને આવકાર આપે છે. તેની સ્ત્રીને પણ તેના તરફથી નાના પ્રકારના વસ્ત્રાલંકાર પહેરવાના મળે છે તેથી તે પણ તેના કદ્યામાં રહે છે અને તે જે કહે તે હાથ હા કરતી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, પણ દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થતું અથવા દ્રવ્યના ઉપર આધાર રાખનારું સદ્ગુણ નાશવંત છે, તે તને બરાબર સમજી લેજો.

૨૧૩૧-સારાનહારનો વિચાર કર્યો વિના જે માણસ ગમે,

તેમ બોલી નાખે છે તેનું બોલવું ગધેડાના બૂંકવા સમાન છે. તે જેવાં જેવાં કામ કરતો જાય છે તે પ્રમાણે તે અવિચારી દુર્જન સજ પણ પામતો જાય છે. એવા માણસને દાંડિયો જાણવો. કયે વખતે લાત મારવી અને કયે વખતે ન મારવી તેનો જેમ ગધેડો વિચાર કરતો નથી તેમ આ માણસ પણ શું કરવું અને શું ન કરવું તેનો વિચાર કરી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોને ધર્મનીતિનું પાલન કરવાથી કેવું હિત થાય છે અને સારું શું અને નહારું શું તેની કાંઈજ સમજણ હોતી નથી.

૨૧૩૨-મેં મારા ગળામાં હરિનામરૂપી સિંકો ધારણ કરી રાખ્યો છે. તેની સહાયતા વડે હું કળિકાળને ધક્કો મારીને પાછો હઠાવી મૂકી શકું છું. હે મનુષ્યો! આ નિશાન અથવા સિંકો જેવાં-તેવાં ન સમજશો. તે તો જેનાં છે તેના સમાન છે અને તેના જેટલુંજ સામર્થ્ય ધરાવે છે એમ સમજીને તમે તેમને માન્ય કરજો. જો તમે તેમને માન્ય નહિ કરો તો તમારાં નાક અને કાનને સાથ-વતા રહેજો અર્થાત્ તેઓ ખેડે કપાઈ ગયાંજ જાણજો. લંકાના રાજા રાવણે આ હરિનામના સિંકાનું સન્માન ન કર્યું તેનું ક્ષણ એવું થયું કે તે સર્વશ માયો ગયો અને દેવે તેને નિઃસંતાન કરી દીધો. હલાહલ વિષ પીધાથી ન્યારે શિવજીનું આખું શરીર ખજ્યુંખજ્યું થવા લાગ્યું તે વખતે તેમણે આ નામરૂપી સિંકાનો આશ્રય લીધો અને તેના ચોગે કરીને તેમનું સર્વોગ શીતળ થઈ ગયું. તુકારામ કહે છે કે, આ નામરૂપી સિંકાને મેં ધારણ કરી રાખ્યો છે અને તેથી કરીને હું નિજનંદના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયો છું.

૨૧૩૩-ભૂતમાત્રમાં દેવનો વાસ છે એમ સમજીને હું બધા લોકોને આલિંગન દઉં છું; પણ તેમ કરતી વેળા આ વ્યક્તિ પુરુષ છે કે સ્ત્રી છે તેનો વિચાર મનમાં લાવતો નથી. મારા મનનો આવો

ભાવ પાંડુરંગ જાણે છે એટલા માટે મારે તેને કહેવાની જરૂર પણ નથી. બધા લોકોને સાફ ભવસમુદ્રને તરી જવાની નોકાને ઠેકાણે હરિકથાજ છે, એમ સમજીને લોકોના પ્રતિ દયા લાવીને મેં સંસારમાં હરિકથાનો પ્રચાર કર્યો છે. તુકારામ કહે છે કે, હું કાંઈ મારા ઘરમાં ભૂખે મરતો નથી, પણ આ જગતનું દામ થાય એવી આશાથી હું બધે વિચરું છું.

૨૧૩૪-હે મનુષ્યો! જે કોઈ વસ્તુ તમારા હાથમાંથી ખોવાઈ જાય તો તમારે તેને સાફ નકામો જીવ બાળવો નહિ, પણ તમારે મનમાં એવુંજ સમજી લેવું કે જાણે તમે તે વસ્તુ કૃષ્ણાર્પણ કરી દીધી છે. આવું ડરવાથી તમારે હાથે સહજમાં દેવની સેવા થઈ જશે. જે કાંઈ થાય છે તે બધું સૌનાં પોતપોતાનાં સંચિત કર્મોને અનુસરીને થયા કરે છે. પણ શુભઅશુભ જે કાંઈ થાય તેનો સંકલ્પ દેવને અર્પણ કરી દીધાથી સહજમાં ભારે લાભની પ્રાપ્તિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે આપણે આપણા મનને મળ વિનાનું સ્વચ્છ બનાવી દઈશું તો બધાં પુણ્યો આપણને મળી જ ગયાં એમ જાણવું.

૨૧૩૫-જ્યારે આપણી કેડ ઉપરનું ધોતિયું કેડ આગળથી છૂટી જઈને ગળા મુધી આવી જાય અને કમરની નીચેનો ભાગ ઉઘાડો થઈ જાય ત્યારે લોકો દાંત કાઢેજ ને? પણ જે આપણે આપણી લાજ ઢંકાય એવી રીતે સાચવીને લૂગડાં પહેરીએ અને ઠરેલ થઈને ફરીએ તો આપણો લોકોની સાથે સારો સંબંધ જળવાઈ રહે. આવી રીતે સાવધાનપણે રહેવાથી લોકનિંદાનો સંભવ રહેતો નથી. જે વખતે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા વડે હું તદ્દન ઘેરાઈ જાઉં છું તે વખતે મારા શરીરના તમામ અવયવ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે; પણ પૂરેપૂરા સાવધાન થઈ ગયા પછી જ્યારે હું ઉઘાડી

આંખે જોતો થઈ જાઉં છું ત્યારે મને લોકલગ્નનું ભાન થાય છે અને તેથી કરીને હું જોઈએ તેવી રીતે વ્યવસ્થિતપણે મારા શરીરને ઢાંકું છું અને મારી લગ્નની રક્ષા કરું છું. ઉપર કહી તેવી મારી ફરેતી ન થાય તેટલા પૂરતી સાવચેતી રાખવાનું મને ભાન થવા લાગ્યું તે મને ઘણું ગમ્યું. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! હવે મારી ફરેતીનો અંત આવી ગયો અને તે પણ ઘણું સારું થયું.

૨૧૩૬-કેઈ પણ ખાદ્ય પદાર્થ મેળો છે, ગળ્યો છે કે ખારો છે તેના સ્વાદની પરીક્ષા જીભ કરી શકે છે. હાથની અંદરના ભાગમાં માંસ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવાનું કામ હાથનું નથી. જોવાનો ધર્મ આંખોનો છે, યોગવાનું કામ વાણીનું છે અને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરવાનું કામ ચિત્તનું છે. સુગંધ અથવા દુર્ગંધને ગ્રહણ કરવાનું કામ ઘ્રાણેન્દ્રિયનું છે. સાંભળવાનું કામ શ્રવણેન્દ્રિયનું છે. એક ઇન્દ્રિયનું કામ બીજી ઇન્દ્રિય કરી શકતી નથી. એકજ દેહની અંદર જીદી જીદી ઇન્દ્રિયોમાં જીદા જીદા જ્ઞાનધર્મ પ્રેરેલા છે. તુકારામ કહે છે કે, જે અનંત ભગવાન આપું કાર્ય કરવાને સમર્થ છે તેને જીવ કેમ ભૂલી જતો હશે ?

૨૧૩૭-જીવ તો સ્વાભાવિક રીતે જવાનોજ છે. હું મારો જીવ આપીશ એવું કહેવું નહિ અને એવું કરવું નહિ. દેવની આગળ જે માણસ મોતની માગણી કરે છે તેને ગધેડાના પેટનો અથવા ખરેખરો ચાંડાળજ નાજીવો. તુકારામ કહે છે કે, પોતાની પાસે પડેલી થાપણને જે વેડફી મારે છે તે જોટલો પણ વિચાર નથી કરતો કે એનાદ્વારા મારું કાંઈક હિત થવાનું હશે.

૨૧૩૮-હે દેવ! લોકો પગાર આપીને આકર રાખે છે ત્યારે હું તો વગર પગારે તમારી સેવા કરવાનું માગી લઉં છું-તમારું દાસત્વ કરવાનો સુયોગ માગી રહ્યો છું. તું જ્યારે મારી પાસે

નથી હોતો ત્યારે હું મારો જીવભાવ તારા ચરણમાં સમર્પિત કરી
દધને માફ ઘણું હિત સાધી લઉં છું. હું કેઈ પણ જાતનો સુખો-
પચાર મારી જાતે ભોગવતો નથી પણ તે બધાથી તને સુખ થશે
એમ સમજીને બધા ઉપભોગ તને અર્પણ કરતો રહું છું. હે પાંડુ-
રંગ! હું પ્રયત્નપૂર્વક સંસારમાં તારા ચશનો ફેલાવો કરું છું. આમ
હોવા છતાં તું મારા પ્રતિ આવડો ઉદાસીન શા માટે રહે છે? તુકારા-
મ કહે છે કે, હું તારી પાસે આથી કાંઈ વિશેષ તો માગતો નથી.
મફતિયા અભયદાન દેવા જેટલું પણ તારાથી નથી બની શકતું?

૨૧૩૯—સમુદ્રમાંથી મીઠાની એક નાનીસરખી કણી કાઢી
લઈએ તો તેથી કાંઈ સમુદ્રના વિસ્તારમાં ઘટાડો થઈ જાય ખરો?
એવું છે ત્યારે મારે આજ નારાયણના ઘરમાં શી એવડી મોટી જોડ
પડી જવાની છે? કુબેર આટલી બધી મહેનત કરીને ધનનો સંગ્રહ
કરે છે તેને એક કોડી ભારે પાડવાની હતી? તુકારામ કહે છે કે,
આખા ધનભંડારના અધિપતિ કૌપાધ્યક્ષને મન એકાદ સાધારણ
કાચના મણકાની શી કિંમત?

૨૧૪૦—હે દેવ! મારામાં અને તારામાં કશો તફાવત નથી.
અગાઉ જે મારા મોઢામાંથી લેદવાદના વિચાર નીકળી ગયા હતા
તે તો મેં તારી સાથે ગમત કરવાને સારૂ કહ્યા હતા. જેવી મારી
આકૃતિ છે તેવી તારી છે; વધારે શું કહેવડાવે છે? હું તો એમ પણ
કહી દઉં છું કે, જે કાંઈ છે તે તું અને તું જ છે. હે દેવ! હું આખોજ
તારા સ્વરૂપની અંદર છું અને તેવી સ્થિતિમાં તું મારી સેવા ગ્રહણ
કરે છે. હે દેવ! મારામાં જે અક્રિય અને નિયત તત્ત્વ છે અને મારામાં
જે કાંઈ બળ છે તે બધું તારું જ છે. મારે મોઢેથી તું જ જોડી
રહ્યો છે અને હું તારામાંજ ઘણા સુખથી વાસ કરીને રહું છું.
તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! માત્ર ઉપર ઉપરથી તારામાં અને
મારામાં નામરૂપનોજ ભેદ છે.

૨૧૪૧-વૈરાગ્યનો ઉદય સત્સંગતિમાં રહેવાથી થાય છે. સંતો તો કૃપાના દીવા સમાન છે. તેઓ સાધકોને પોતાના સંસર્ગવડે નિષ્પાપ બનાવી દે છે. જેમના મનમાં ભેદ અને અભેદ એવી કલ્પનાની છાયા પણ રહેવા ન પામી હોય તેઓજ દેવના સાચા ભક્તો છે. તુકારામ કહે છે કે, હું પ્રેમાનંદ સહિત હરિનામ ગાઉં છું, તેના તાલ, સુર સુજળ નૃત્ય કરું છું અને એમ ગાતાં ગાતાં મારું દેહબુદ્ધિનું ભાન એવું ક્ષીણ થઈ જાય છે કે જાણે હતુંજ નહિ.

૨૧૪૨-જપ, તપ, ધ્યાન ઇત્યાદિ સાધનો કરવાની કડાકૂટ કરવી નહિ. કૃત્ત વિઠોળાના નામનું કીર્તન કરવા માંડો અને પછી જુઓ કે તે સાક્ષાત્ તમારી સન્મુખ આવીને ઊભા રહે છે કે નહિ. અરે મારા મન! તું ઉપર વર્ણવેલા વિકૃલના કીર્તનના સંબંધમાં તારો નિશ્ચય ખૂબ દૃઢ કરી રાખજે કે જેથી કરીને તારી શ્રદ્ધા ડગમગે નહિ અને તારામાં ખીજત વિચાર કે ઇચ્છાઓનો પ્રવેશ થવા પામે નહિ. ચોગીઓની સમાધિ અને તેમની નાના પ્રકારની મુદ્રાઓ શ્રીહરિના કીર્તનનો આશ્રય લઈનેજ ટકી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિના ભક્તને ઘેર સાલોડ્યાદિ ચાર પ્રકારની મુક્તિઓ અને અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ તેની દાસીઓ થઈને તેની સેવા કરે છે.

૨૧૪૩-હે દેવ! તારી પાસે હું કોઈ જાતની સંપત્તિની માગણી કરતો નથી. તારા ચિત્તના એક ખૂણામાં મને સ્થાન મળે એટલું એકજ દાન હું તારી પાસે માગી રહ્યો છું. અથવા મારા ચિત્તમાં તારું સ્મરણ સદાકાળ અખંડ ભાવે રહે એવું તું કરી દે. મારાં પાપકર્મનો ભોગ જ્યારે પૂરો થઈ જાય ત્યારે છેવટે તારા સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરતાં કરતાં હું તારા ચરણનાં દર્શન પામું. હે દેવ! તું મારે સાડું સગુણ અને સાકાર રૂપધારી બની જઈશ એવી સ્પષ્ટ આશા તો હું નથી રાખી શકતો. તુકારામ કહે છે કે,

પણ મારા મોઢામાં તારું નામ તો સદાકાળ રમ્યા કરે એટલું તો તું કરજેજ. ને એટલું થઈ જાય તો પછી કાળ ભલે મને તેની મરજીમાં આવે એટલું દુઃખ દે તોપણ તેની કાંઈ ચિંતા નહિ.

૨૧૪૪-મનુષ્યો પોતાના હિતને અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે એવા હેતુથી હું ઉપદેશ દેતો રહું છું. મારા શબ્દો લોકોનાં મનનું રંજન કરે એવા મલકમશ્કરીના શબ્દો છે એવું કોઈએ માનવું નહિ. અક્ષરોના પાઠપાઠાંતરની ખટપટ હું કરું છું તે પણ દેવને અર્થેજ કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, મારા શબ્દો સાંભળીને તમારે કોઈ એ ખીજવાવું નહિ અને ઊંઘનાં ઝોકાં પણ ખાવાં નહિ. જાગો અને સાંભળો.

૨૧૪૫-સંચિત (એકઠાં થયેલાં) પ્રારબ્ધ (જેમને આપણે લોગવવા લાગ્યા છીએ) અને ક્રિયમાણ (જેમને આપણે હાલમાં કરી રહ્યા છીએ) એ ત્રણે કર્મો નારાયણ પોતેજ છે, એમ જાણવા પછી મારી સાથે એમાંના કોઈને કશી લેવા દેવા રહી નથી. અસ્તિ (જે હયાત છે), જાયતં (જે જન્મે છે), વર્ધતે (જે વૃદ્ધિ પામે છે), વિપરિણમતે (જેમાંથી નાનાપ્રકારનાં પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે), અગ્નિયતે (જેનો ક્ષય થાય છે) વિનશ્યતિ (જેનો નાશ થાય છે) એ છએ છ વિકાર મને લાગુ પડી શકતા નથી. દ્વૈત અને અદ્વૈત એ બેઉ કલ્પનાઓ દેવના સ્વરૂપની અંદર વ્યાપેલી છે. તુકારામ કહે છે કે, મારામાં હરિજ સર્વતોપરીભાવે કીડા કરી રહ્યો છે.

૨૧૪૬-હે કૃપાવંત પાંડુરંગ ! તારી સેવા મારે કેવી રીતે કરવી તે મને આવડતું નથી. હું તો આ સંસારમાગરની અંદર ફૂળી મરું છું, તેમાંથી મને તારી પોતાની સત્તાના જોરથી બહાર જેંથી કાઢવાને માટે તું દોટ મૂકીને આજ્યો આવ. હું ક્રિયાકર્મથી બ્રષ્ટ અને ઇદ્રિયોનો ગુલામ બની ચૂક્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું

તારે ચરણે વળગી પડીને મેં હમણાં જેવી પ્રાર્થના કરી તેવી પ્રાર્થના વારંવાર કરી કર્યા કરું છું.

૨૧૪૭-જેમાંથી સમસ્ત પૃથ્વીમંડળ ઉત્પન્ન થયું છે, તે એક પંઢરપુરના સ્વામીજી છે. તેમને વિષે શ્રુતિઓ પણ અનુમાન કરવાને સમર્થ નીવડી નથી. જેમને વિષે લોકો અનેક પ્રકારના વાદવિવાદ કર્યા કરે છે, તે એક વિકૃલ્લજી આખા જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ-બાળવાન છે. તુકારામ કહે છે કે, તે કંઈથી કળી શકાય નહિ એવા અકળ અને સર્વવ્યાપક છે.

૨૧૪૮-જે પરમાત્માને નથી રૂપ, નથી નામ અને નથી તેને કોઈ જગ્યાનો આશ્રય લઈને રહેવાનું કામકેકાણું. મા, બહેન અને આખા વિશ્વમાં જે જુઓ તે બધુંજ વિકૃલ્લથી ભરપૂર છે. તેને આકારાદિ વિકાર નથી અને આખું સ્થરાચર જગત તેનાથી ભરપૂર થઈ રહ્યું છે. તેને નિર્ગુણ પણ ન કહેવાય અને સગુણ પણ ન કહેવાય. આવા દેવને કોણજ જાણી શકે? તુકારામ કહે છે કે, તેના પ્રતિ એક દૃઢભાવ સિવાય બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી કંઈ વળતું નથી.

૨૧૪૯-તે સર્વ પ્રકારની ઉપાધિઓથી પોતાની જાતને અલિપ્ત રાખીને લોકો તેને કળી ન શકે એવી ચતુરાઈથી કીડા કરી રહ્યો છે. બાહ્યગર પોતાના હાથમાંથી દોરીને જેનીને જેમ લાકડાની પૂતળીઓને નચાવે તેમ દેવ મૌનાં પ્રારબ્ધની દોરી પોતાના હાથમાં રાખીને તેના વડે સૌની પાસે નાચ કરાવ્યા કરે છે. તે પોતે સૌનાથી વેગળો રહીને મૌને નચાવે છે, એ તેની થોડી ચતુરાઈ છે? જે ઘડીએ પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરવાની દોરીને આંચકો મારીને તે જે જે છે અર્થાત્ જ્યારે પ્રારબ્ધનો ક્ષય થાય છે ત્યારે મનુષ્યશરીરરૂપી પૂતળું પ્રાણહીન બનીને કોય ઉપર લાંબું થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે દેવ આવા છે તેમની માથે ઝાળખાણુ કરવી અને તેમની

સાથે આપણી મૈત્રી જોડી દેવી

૨૧૫૦-હે નારાયણ! વિપયોના લણી દોડી જવાનો મારા મનનો વેગ બંધ થઈ ગયો છે અને તારા સ્વરૂપની અદર તે ડેવુ ચોટીને સ્થિર થઈ જોડું છે! તને છોડીને દસે દિશામાં ભટકનાર મારું મન હવે જ્યારથી તારી પાસે પાછું આપ્યું આવ્યું છે, ત્યારથી તેને પરમતૃપ્તિ થઈ ગઈ છે તુકારામ ઠહે છે કે, માત્ર ચિત્ત શ્રીપાદુર ગના ગમા રગાઈ ગયું છે

૨૧૫૧-હે દેવ! વિષયસેવન કરવાની ણાળતમા તું અમારામાં આળમ ઉત્પન્ન કર અને તારું નામ લેવાની અમને શક્તિ આપ, ખીજી કાઈ જોલવામાં મારી વાણીને મૂગી કર, પણ તારા ગુણા નુવાદ કરવામાં મારી વાણીને ગર્જવા દે આ મારી વિનંતિ છે, તેને તું મનમાં રાખ તુકારામ કહે છે કે, તારા ચરણકમળને હું આજે જોઉં, તે વગર ણાકીતું જોવામાં હું આધજો થાઉં

૨૧૫૨-નજીવી હકીકત ઠહેવામાં વાણીનો વ્યય ડોણ કરે? હવે અમે એજ કરવાના છીએ, કે જેથી વિકૃતને હૃદયમાં ધારણ કરી શકીએ હવે કોઈ પણ જાતની મનોવૃત્તિ હૃદયમાં ઊઠવા દઈ ગઈ નહિ તુકારામ ઠહે છે કે, લોડોને પાદુર ગ-ચિત્તનને ઉપદેશ દેવાથી હું ગાડો ગણાઉં છું

૨૧૫૩-હે દેવ! તારી પાસે મારી એકજ માગણી છે, તે તું વિચાર કરીને મને આપ, તે એ કે હુજૂનગી સજાતિ મને ખિવકુવ થવા દઈશ નહિ, કાળજીકે તેથી ઘડી ઘડી ચિત્તમાં વિશ્લેષ થાય છે, ણાકી હું ઘણા જન્મ લેવા તૈયાર છું, ઘણી ચાતના સહન કરવા તૈયાર છું, હું ગરીબોનો દામ પણ થઈશ અને તેમના પ્રહારથી મારા દેહપાત થાય તોપણ ભલે, તુકારામ કહે છે કે, હું એજ માગુ છું-એજ તું મને આપ

૨૧૫૪-હે પાંડુરંગ! તું યોગ્ય ધર્મનીતિ જાણે છે તેથી તારા ચરણકમળ પાસે યોગ્ય થાય એવું હું શું બોલું? તારી કૃપાથી એક ક્ષણમાં સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ એ ત્રિવિધ કર્મો સાવ બદલાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, સર્વ સત્તાધારી અને સર્વકર્તા એકમાત્ર તું જ છે.

૨૧૫૫-હે દેવ! તમે મારા ઉપર કંટાળી જશો, તોપણ અમારાથી તમને છોડાશે નહિ. હું પગે લાગીને વિનંતી કરું છું કે, મને કહો કે હું તમને છોડીને ક્યાં જાઉં? અમે તો અમારો પ્રાણ તમને અર્પણ કર્યો છે. હવે તો તમારે અમારી પાછળ આવવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, તમારું સ્થાન છોડી જવું નહિ એવો અમારો તમારે માટેનો દૃઢ નિશ્ચય છે.

૨૧૫૬-આ સંસારમાં જન્મીને હું માત્ર એક હરિને જાણું છું; મને બીજો કોઈ પણ ધંધો આવડતો નથી; તેથી હું નિત્ય ગોવિંદનું ધ્યાન ધરું છું. કામ, ક્રોધ, લોભ, સ્વાર્થ આ બધું મારે પંઢરીનાથજ છે. તુકારામ કહે છે કે, મારો એક માલિક વિકૃલ છે અને હું તેમનો સેવક છું.

૨૧૫૭-બાધી રીતે જોને શ્રીહરિ મિત્ર થઈને સહાય કરે તેને માટે તેના આંગણમાંની લીલી વેણી પણ કૃપાલતા સમાન છે; રસ્તે ચાલતાં વચમાં પથરા આવે તે પણ તેને માટે ચિંતામણિ સમાન છે; તુકારામ કહે છે કે, તે અમસ્તી વાત કરે છે તોપણ તેના ઘરમાં વેદાન્ત દાસ થઈને રહે છે.

૨૧૫૮-હે પાંડુરંગ! મારું એવું કશું પુણ્ય છે કે, જેથી તું જલદી હોડતો આવીશ? હું ક્યાં એવો મોટો ભક્ત છું કે જેથી તું મારી આગળ, ઝડપથી આવીને જાણો રહીશ? એવાં મં

ક્યાં કદ સહન કરીને તારી ચાકરી કરી છે કે જેથી તું મને તરત પાસે જોલાવીશ? હે નારાયણ! એવી મારા નામની કંઈ મોટી ખ્યાતિ છે? હું તો માત્ર એક અપરાધી અને કમનસીબ છું. તુકારામ કહે છે કે, હું મારા ગયા ભવનું કર્મ જાણતો નથી અને આ ભવમાં પણ મેં કંઈ ભલું કર્યું નથી.

૨૧૫૯-અમારા ભક્તિભાવથી તારામાં દેવપણું આવ્યું છે તે તું કેમ ભૂલી ગયો? મોટા લોકોને યાદ આપ્યા વિના ઉપકારનું સ્મરણ થતું નથી; તમે તો નિર્ગુણ રહ્યા, તેથી સેવાના બળથી તમારું મન અમારે સાચવવું પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે વાયદો કરવા ઉપર હું આવ્યો છું તેથી હે હરિ! પ્રેમ અર્પીને તમેજ આ બાળતમાં મને સમજાવો.

૨૧૬૦-જ્યારથી અમે દેવને દેહ અર્પણ કર્યો ત્યારથી અમે મરી ગયા છીએ; હવે અમે કોની સેવા કરીએ? સૂત્રધાર જેમ કળ દેરવે તેમ પૂતળું નાચે છે; મને જેમ દેવ જોલાવે છે, તેમ હું જોલું છું. પાપપુણ્ય એ તો બધું એ જાણે; એની સાથે અમારે કંઈ લાગતું-વળગતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, ભાઈઓ! તમે અમારી વાત સાંભળો; અમે હવે આ દેહથી પર છીએ.

૨૧૬૧-હે દેવ! હું તમારા સોગન ખાઈને કહું છું કે, હું મારો જીવ જીવ તોપણ તમને હીલુપત લાગે તેવું કશું કરવાનો નથી. પારકાની સ્ત્રી મને રખુમાઈ સમાન છે અને પારકાનું ધન હું ઊલટી કરતાં પણ ખરાબ માનું છું. તુકારામ કહે છે કે, ગરીબને સાદ્ય કરનારા દેવને હાથ મારી લાજ છે, પછી હું ખીજ ઉપર શા માટે આધાર રાખું?

૨૧૬૨-પ્રેમથી પ્રભુના રૂપનું સ્મરણ કરીને ત્યાં જીવને વિસામો.

આપવો એતુંજ નામ પ્રભુનો મેળાપ. પ્રભુનું મુખ સાચવી રાખીને તેનો ભાતા તરીકે ઉપયોગ કરવો; એ ખાવાથી તરસ અને ભૂખ મટી જાય. મનમાં નામ સાચવી રાખવાથી પ્રભુનું રૂપજ આપણી પાસે આવી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, પ્રભુનું નામ વારંવાર લેવાથી શરીરની બધી નસો આનંદથી શાંત થઈ જશે.

૨૧૬૩-હું મારા સામર્થ્યથી બોલી શકતો નથી. મારો મિત્ર કૃપાળુ હરિ છે, તેનીજ આ વાણી છે. મેના મંચુલ વાણી બોલે છે, પણ તેને શિખવાડનાર માલિક ગુદો હોય છે. મારા જેવા પામર માણસે શું બોલ બોલવા? પણ મને વિશ્વંસર પ્રભુ બોલાવે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવની કળા કોણ જાણે? પગ વિનાના પાંગળાને પણ તે ચલાવે છે.

૨૧૬૪-જે આપણા હિતની વાત કહે છે તે જીવતદાન આપે છે, એમ સમજવું. અને જે મનપસંદ વર્તો એમ કહે છે તેને ઘાતકી સમજવું. જેમ આધજો ખોટે રસ્તે ચાલતો હોય તો તેને અટકાવીએ છીએ તેમ કોઈ માણસ અધર્મ કરતો હોય તો તેને બળાત્કારે પણ અટકાવવો. તેમ આપણી પાસે પૈસો હોય તો તે આપીને તીર્થયાત્રા કરાવવી પણ ચોરને પૈસો પણ આપવો નહિ; તુકારામ કહે છે કે, આવું પુરાણમાં કહ્યું છે, આ કંઈ મારા ઘરના શબ્દો નથી.

૨૧૬૫-એવો તું સંન્યાસ લે કે જેથી તારા સંકલ્પનો નાશ થાય; પછી તું ગમે તે ઠેકાણે રહે-વસ્તીમાં, જંગલમાં, ખાટલામાં, લોંચ પર ગમે ત્યાં. જાણવાપણું તોડી નાખ અને વૃત્તિથી વેગળો થા. તુકારામ કહે છે કે, જેમ આકાશ અણુમાં પણ સમાયું છે તેમ હવે પણ બધું છે.

૨૧૬૬-હે દેવ ! સોળ હજાર સ્ત્રીઓને માટે તમને તેટલાં રૂપો લેતાં આવડે છે અને મારે માટે એક પણ રૂપ નહિ ? એવો ઠેરઠેર પ્રપંચ કરો છો તે તમારા જેવા દેવનેજ છાજે છે ! દ્રૌપદી-ને માટે તમે ચીરતું રૂપ ધારણ કર્યું તે તમને કેમ ગમ્યું ? તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! તમે મને તમારાથી દૂર રાખો છો એ ધરાગર નથી.

૨૧૬૭-આ લોકમાં આપણે લિક્ષાથી અન્ન ખાઈએ, પાણી પીવાને માટે ઠામણું હોય અને પાથરવાને માત્ર ગોદડી હોય, એવી ક્ષેત્રીથી રહીએ-એજ આપણું ભૂખણુ છે. કારણ, આ સંપત્તિ નિર્ભય હોઈને; રાત્રી પાઈના ખર્ચ વિના મળે એવી છે. અને તે મળવાથી આપણા ચિત્તને ટાઢક મળે છે. આપણું દેહ-રૂપી ઘર નવ છિદ્રોવાળું છે. તેમાં કામ કે ક્રોધરૂપી ઉદરોની હિલચાલ છે અને તેમાં પરમેશ્વરના નામરૂપી ધન સંતાડેલું છે. (અથવા આપણું વિષયરૂપી ઘર છે, તેમાં ઉદરોનો વ્યવહાર છે.) તુકારામ કહે છે કે, છેવટ તો આપણે એકજ સ્થળે રહેવાનું છે; તેથી કરીને આપણું વર્તન ણધા મનુષ્યોથી નિઃસંગ રહેવું જોઈએ.

૨૧૬૮-હે દેવ ! હું રાગદારીનાં ગાણાં જાણુતો નથી, પણ તારી સમક્ષ મારા કાન ધરીને, તારા નામના છંદોથી નાચું છું. હે ત્રિકુલ ! મારા તોતલા શબ્દો તરફ ચિત્ત દઈને સાંભળ. જ્યારે લોકો મારી સામે જોઈને હસે, ત્યારે તેમની શરમ રાખ્યા વિના હું તારું નામ નિઃશય જાણું. તારા નામનું કીર્તન કરવામાં મેં ગધી લાજ જોઈ છે. અરે ! પણ મારે લોકોની ગરજ શી છે ! તુકારામ કહે છે કે, હે લક્ષ્મીપતિ ! આ જે મેં વિનતિ કરી છે, તે તું સાંભળ.

૨૧૬૯-સાપની કોથળીમાં ઝેર છે. તેથી કરીને તેના દરથી

પણ લોકો ખીએ છે. પણ મૂળમાં તો બધાનાં શરીર પંચભૂતાત્મક-
જ છે. પરંતુ ગુણોને કારણે સુખ કે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ચંદન-
ના ધામમાં સુવાસ છે, એથી કરીને તે પ્રિય લાગે છે. તેથી જેવી
જેની જાત તેવી તેની ભાત, એમ સિદ્ધ થાય છે. તુકારામ કહે
છે કે, કરકુ દાણો હોય તેને ગમે તેટલો પલાળો છતાં તે
અનાજમાં મળવાનો નહિ અને કાચો ને કાચોજ રહેવાનો.

૨૧૭૦-પેટભર જમ્યા પછી જેમ એક રતીભાર ઝેરતું સેવન
કરવાથી બધું અન્ન નકાસું થાય છે, અને વળી, શરીરના કોઈ પણ
ભાગને હાથથી ખૂબ ખણવાથી મન્ત આવે છે, પણ એકજ અંગમાંથી
એક ફવાડું જરા ભપડી આવે, તો જેમ મોટું દુઃખ થાય છે, તેમ
જે કોઈ સર્વ ઠેકાણે એકજ દેવ છે એવું પ્રતિપાદન કરીને ઘણા
બધા દેવોને નમે છે, છતાં કોઈ એક દેવને ધિક્કારે છે, તેનું બધુંજ
એણે જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેનું મન સ્વાધીન નથી તેનાં
બધાં કામ વ્યર્થ છે.

૨૧૭૧-આ ઉપદેશ મને ચોતાનેજ છે. એનો ત્રાસ બીજા
કોઈએ માનવો નહિ. કારણ, તમે સર્વ લોક પાંડુરંગસ્વરૂપ હોવાને
કારણે ખૂબ સુંદર છો. હુંજ પૂરેપૂરો દુષ્ટ છું. એટલા માટે હું
તમારે શરણે આવ્યો છું. તેથી, માફ કોઈ પણ રીતે હિત કરો.
તુકારામ કહે છે કે, હું તમારા પાંચ પકડું છું. મારો દેહ, હું
અને મારા દેહ મંબંધીજે કાંઈ ભાવો છે તેનાથી મને મુક્ત કરો.

૨૧૭૨-જેઓ જાણે છે તેઓને મર્મ મળ્યો છે. જેઓ જાણતા
નથી, તેઓને ભાગે દુષ્ટ કર્મ છે. આ બે વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ અનુ-
ભવ્યા સિવાય તેમનો અનુભવ મળી શકતો નથી. સ્ત્રીના સંલોગનું
સુખ અને તેનું માહાત્મ્ય માત્ર સાંભળવાથી જાણી શકાતું નથી.
જે તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે, તેને તે સુખનો અનુભવ થાય

છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા વિઠોળાનો મુખાનુભવ એક વાર પણ થઈ જાય તો પછી કોરેકોરા શબ્દોથી જે સૌન સાંભળવામાં આવે છે, તે જ્ઞાનમાં આગ લાગે.

૨૧૭૩-જ્યાં પાંદુરંગ મારું માન જાળવવાનો યત્ન કરે છે, ત્યાં મારે પ્રપંચની શૂંચ શાની? માટેજ, તું કાંઈ પણ વિચાર કર્યો વિના પાંદુરંગના ધામમાં જઈ રાત રહે. જો તને પશ્ચાત્તાપ થાય, તો પછી તારા સ્થાનમાં પાપ ક્યાંથી રહેશે! તુકારામ કહે છે કે, જેના પડખે પાંદુરંગ હાજરાહજૂર બિભો છે, તેનાં આ સંસારનાં સકળ કાર્યો સિદ્ધ થઈ ગયાં છે.

૨૧૭૪-હે પ્રભો! તારી પ્રાપ્તિનો મર્મ સંતોએ મને સમજાવ્યો છે. તે મુખ્ય મર્મરૂપી તારું નામ મારા કંઠમાં ધારી રાખીને તે નામના જપથી, હું સર્વવ્યાપક છતાંય, તને મારા હૃદયમાં સાચવી રાખીશ. તું પ્રથમથીજ અમારા ભાવના પેચમાં સપડાઈ ગયેલો છે. તેથી તારી નવવિધ ભક્તિથી તને હું ખાંધી લઈશ. તુકારામ કહે છે કે, આમ હું મોટો જાળવાન હોવાને કારણે કલિ-યુગ મારા પગમાં પડ્યો છે.

૨૧૭૫-વિઠ્ઠલાનું રૂપ આંખેથી જોયાજ કરું, એવી લહે મારા મનમાં લાગે. આ સિવાય બીજી કોઈ મને ઈચ્છા નથી, અને આ સંસાર મને ગોઠતો નથી. આ પાંદુરંગના સ્થાનમાં આવી હું દૃતાર્થ થઈ ગયો છું; તેમ થવાથી મારો જન્મ સફળ થયો છે. તુકારામ કહે છે કે, તારા ચરણની સેવા મને કાયમને માટે તું કે.

૨૧૭૬-જે સ્વરૂપની ઝાંખી માત્રથીજ બધાં પાપોનો નાશ થાય છે, તે આકાશ પરમાત્મા પંદરપુરમાં પ્રત્યક્ષ બિરાજે છે; માટેજ, મુખેથી હરિનામ ગાતો ગાતો તું પંદરપુર જા-આ હું તને જે વાર કહું છું. અને ત્યાં જઈને વિઠોળા પાસે પ્રેમભક્તિની

યાચના કરજો. જે સર્વ સુખોનો લંડાર છે તે પરમાત્મા, પુંડલીક-
રાય ઉપર પ્રસન્ન થઈને આજે પંઢરપુરમાં ધિરાજે છે; તુકારામ
કહે છે કે, જે સ્વરૂપ નિરાકાર સિદ્ધાંતમાં મેળવવું બહુ દૂર છે, તે
સાકાર જનીને રાજા પુંડલીકની પાસે ચરણ જોડીને ઊભું રહ્યું છે.

૨૧૭૭-હું મારો દેહ તારા ચરણકમળમાં અર્પણ કરીને
તારા તરફથી કરવામાં આવેલા મારા ઉપરના ઉપકારોના પારને
પામી ગયો છું. હે દેવ ! આથી કરીને મારા જીવને જેમ સુખ
થાય તેમ તારે કરવું. હું તો માત્ર ઠોઠ છું; મેં અનેક અપરાધો
કરી નાખ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, તારા વિષયના જે ભાવ ને
ભક્તિ તેનાં લક્ષણ હું બાળતો નથી.

૨૧૭૮-જે બધા મનુષ્યો મારા મુખના સોળતીઓ છે, તે-
ઓને કંઈ દેવાલેવામાં આવે, તેનાથી તેઓ ઉપયોગી થાય છે; પણ
આજરની વેળાએ, દુઃખસમયે તે મને કોઈ ઉપયોગી થવાના
નથી. હું શક્તિહીન થઈ જઈશ અને નાક અને કાનમાથી મને
પાણીની ધારા છૂટશે, ત્યારે કોઈ મારો ભાવ પૂછવાનું નથી.
આપણી સ્ત્રી આપણને જોઈને આપણાથી ભાગશે અને કહેશે કે,
“મૂઓ મરતોય નથી. અરે ! આ ઘર ટૂંકી ટૂંકીને ભરી મૂચું.”
તુકારામ કહે છે કે, હે ચક્રપાણિ ! અંતકાળે તારા સિવાય મારે
બીજું કોઈ સગું નથી.

૨૧૭૯-હે દેવ ! તારા વિષેની જે પ્રેમભક્તિ તેનું કંઈ ચિહ્ન
આપ-મારા હૃદયના ભાવને બાણીને મારા અજ્ઞાનને દૂર કર. જેમ
પાણીમાં રહેવા છતાં કમલ અલગ રહે છે, તેમ સંસારના વ્યવ-
હારમાં પડ્યો હોવા છતાં હું અલિપ્ત રહું. જે પ્રમાણે યોગી
ઉન્નમની અવસ્થામાં રહેવાથી જે સ્થાનમાં પોતે રહ્યો છે તેનો
તેને ખ્યાલજ રહેતો નથી, તેજ પ્રમાણે લોકો તરફથી કરવામાં

આવેલી સ્તુતિ કે નિંદાને સાંભળ્યા છતાં પણ હું બહેરોજ હોઈ એમ રહું ! જેમ સ્વપ્નમાં અનેક સૃષ્ટિનો ભાસ થાય છે અને જાગ્યા ત્યાં બધુંજ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેમ આ પ્રપંચને આંખથી જોઈને પણ એ જોટો છે, એમ માનીને હું આંધળા પ્રમાણે રહું. તુકારામ કહે છે કે, આવી સ્થિતિ કરાવ્યા મિવાય જે કંઈ થશે તે બધુંજ ફેગટ છે.

૨૧૮૦-હે વિઠ્ઠલા ! તને બોલાવી બોલાવીને મારું ગળું ફાટી ગયું છે. મારા તરફ રહેમ નજરથી શા માટે જોતો નથી ? તને શું થઈ ગયું છે ? અનેક જન્મોના ફેરાઓ કરી કરીને તારે માટે ખૂબ જોલે ચકચો છું. તુકારામ કહે છે કે, હે નરહટ ! તારી ચાલચલગત બોલવાસાભળવા જેવી નથી.

૨૧૮૧-કોઈ જોયું માયું કરીને મોટા બરાડાથી અનેક પ્રકારનાં ગાયનો કરીને તને હાક મારે છે, પણ તે ગાનમાં શું ગાય છે તે લોકો જાણતા નથી. સાંભળનારા મને પૈસા આપે એવી અપેક્ષાથી જેઓ ગાય છે, તેઓ વ્યર્થ ગાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોક માત્ર પેટને માટેજ કષ્ટ લે છે.

• ૨૧૮૨-હે દેવ ! આ બધોજ પ્રપંચ નથી એમ માનીને મારું મન તારા ચરણકમલમાં સ્થિર થઈને રહો. હે પાંદુરંગ ! તારા શુદ્ધ રંગથી મારું ચિત્ત રંગાય એમ કર. મારા ઉપર બીજા કોઈની સત્તા ચાલવા ન દઈશ. હું તને જે વાર કહું છું-એવું પરાધીન-પણું મને ન થાઓ. તુકારામ કહે છે કે, જે કાંઈ જોઈ છે તેને તું ફર કર, એટલે મારી ખીડાઓ ઓછી થઈ જશે.

૨૧૮૩-હું હરિકથાના શ્રવણોથીજ તમારું માહાત્મ્ય ગાઉ છું એમ નથી, પણ આ વિષયમાં મારા જે અનુભવ છે તે ગાઉ છું. મારી જે હરિકથા છે. તે બીજાં માધનોને તાજે નથી (અથવા

તેણે મને પત્તન કર્યો નથી) માગ પાગમાર્થિક દેહને તેજ મળ્યું છે, અને તેને હિંદુધારી જાણીને આત્મપદના ન્યાન ઉપર મને સ્થિર કર્યો છે આખા ત્રલોક્યમા પ્રદક્ષિણ લયો છે. વિષ્ણુ ભગવાન તને હાથ બેડી ગ્રહા છે, શિવજી તારી ચરણરજને નમસ્કાર કરી માથે અડાટે છે તુકાગમ કહે છે કે, તે કળિકાલને તો જાદીખાનામા નાખ્યો છે, એવો તું જાળવાન છે

૨૧૮૪-મારૂં આખરી પંચિષ્ઠામ ઘણું સુઠું થયું રૂઝમાઈના સ્વામી-જે માગ માળાપ છે, તેની મમક્ષ હું આવી પહોંચ્યો છું. હું અહીં આવીને ચાચના કગ્તા માગ જધા પાપ નાશ પામ્યા છે તુકાગમ કહે છે કે, મારી વાણી મૃત્યુ મમક્ષજ જાણ્યા, જેથી ચિત્તન કગ્તા કરતા મારૂં મન તૃપ્ત થાય

૨૧૮૫-હો દેવ ! અત્યાગે હું તારું નામ ગાઉં અને તારા આનંદગમા થેઈ થેઈ થઈ નાચું તાન નામના ધામમા જો મને શ્રદ્ધા છે, તો પછી મારે ફરી ગર્ભવામ શાનો ? તારા નામને જો હું ભૂલી જાઉં, તો મને કગોટા જીવોની હત્યાનુ પાપ લાગે ! તુકાગમ કહે છે કે, હિંદુ મને જોડું નામ પણ આપો-તેને પણ હું શ્રદ્ધાપૂર્વક માલજીગ

૨૧૮૬-અનેક વાર નરકમા ડુળાડનારી ડોઈ સ્ત્રી હોય, તો તે આવી હોય-જે પતિને તીર્થયાત્રા કરવા દે નહિ અને જેણે પોતાના સ્વામીને પોતાના ઘરને આગણે કૃતગની માફક સ્વાધીન કરી દીધો હોય, જે પતિની પાસે પોતાની એવા દેવોની સેવાની માફક કગવતી હોય તુકારામ કહે છે કે, આવો જે પુરુષ છે તે માક્ષાત્ પશુજ છે-તેણે પોતાની આવરદા પાણીમા નાખી છે

૨૧૮૭-જેનું જીવતર સ્ત્રીને અધીન છે તેને જોડેને મને ભારે ત્રાસ જૂટે છે જતુની માફક ગ્રહલા તે પ્રાણીને સસારમા મારે

કેની ઉપમા આપવી ? તેની બધીજ ગત મદારીના માકડાના જેવી છે. સ્ત્રીના મનમાં હોય તેજ જેને ખડું લાગે છે, તે પુરુષ તો સ્ત્રીને પૂરેપૂરો અધીનજ છે. તુકારામ કહે છે કે, એ તો રખડતા ગધેડાના જન્મ પ્રમાણે અથવા તો કૂતરાના ખાવા પ્રમાણે તેનું બધુંજ જીવન સમજવું નેહ્યું.

૨૧૮૮—હે દેવ ! જગતમાં તમે મારી જે આવડી વાહવાહ બોલાવી છે તે તમારી મેં કરેલી એવાનો બદલોજ હું સમજું છું. હવે મને આ વિષયમાં કંઈ વધુ દેવાનો વિચાર છે ? મેં શબ્દની સાથે શબ્દ ભેડીને કવિતા કરી છે, જેથી મારો દેહ સાર્થક થયો છે. જ્યાસુધી આ વિષયમા તારા મુખથી તું કંઈ પણ ઉદ્ભવ નહિ કરે, ત્યાસુધી તારા વિષેની મારી કટકટ ઓછી થવાની નથી. તુકારામ કહે છે કે, જો તું મારાથી કંઈ છાનુ રાખે તો તને પુંડલીકની આણ છે.

૨૧૮૯—એક ગોવાળણુ ખીજીને કહે છે કે, ઇન્દ્રિયનાં દ્વાર બંધ કરીને અલિ, તું અંતઃકરણમા હરિને જકડી દે એટલે એનું રક્ષણ પણ બરાબર કરી શકાશે અને તેજ કામ આ ઠેકાણે કરવું નેહ્યું. “અરે ઓ હરિ ! અરે ઓ હરિ !” એમ ગોણતાં બોલતાં તે ગોવાળણીને ચોરી કરતાં તે (હરિ) મળ્યો, પછીથી તેને ચોતાના હાથવતી એને વીંટાળીને પકડી લીધો; કારણકે તે એની માને ગ્રામ દેતો હતો. પરંતુ તેનો લોભ આડે આવ્યો. તેથી તેણે તેને ફસાવી. દેવ તેના હાથને છોડાવી તેને તરફટતી મૂકીને નાસી ગયો. તે ગોવાળણીના અંતઃકરણમાં મંશયની જે ગૂંચો હતી તે ભગવાનને ભેટવાથી ઊકલી ગઈ. આવા પ્રકારે સંબંધ છૂટ્યા પછી તેઓ કૃષ્ણને ફરીથી લેવાને જતી, તો તે, તેને મળતો. તુકારામ કાકડફી કરીને વિનંતિ કરે છે કે, જે વિપરીત બોલનારા હોય

તેમને તું છોડી દે. અમે તો ભારને વહન કરનારા છીએ એવી કબૂલાત તેમના મોઢેજ થયેલી છે.

૨૧૯૦-હું ઝડપ કરીને બળથી પંક્તિમાં બેસી જાઉં છું. ત્યાંથી જો કોઈ મને ઉઠાડે, તો દાતાની કૃતેતી થશે. હે પાંડુરંગ ! ખરેખર ચોખ્ખું કર્તવ્ય તું કળી શકતો નથી ? તું બળથીજ મારા તરફ શા માટે જુઓ છો ? મારે જે જોઈએ છે, તે બધુંજ હું માગી ચૂક્યો છું. 'ના' કહેવાનો આ સમય નથી. તુકારામ કહે છે કે, મોડું માન મેળવવાનો હું અધિકારી થયો છું, પણ હે દેવ ! મને લોકલાજ નથી.

૨૧૯૧-હે દેવ ! હે પાંડુરંગ ! તારા ચરણની સેવા કરવી એજ મારા વડીલોની રીતિ છે. મારા બાપદાદાએ ઉપવાસ, પારણાં વગેરે વ્રતો કરીને અને તારા દ્વારપાળ રહીનેજ જે કંઈ સૂચવેલું છે, તેજ આજે અમારે ભોગવવાનું છે. તુકારામ કહે છે કે, હું વંશપરંપરાનો આજ્ઞાધારી સેવક છું, માટે જો મારી ઉપેક્ષા કરવામાં આવશે તો લાજ જશે કેની ?

૨૧૯૨-જેની વાણી હરિનું નામ લેતી નથી, તે બે બાપનો બેટો છે, એમ સમજવું. હરિના નામની જેને લક્ષિત નથી, તે અલક્ષિત બે બાપનો છે એમ જાણવું. જેણે વિકૃતને પરમદૈવત તરીકે સ્વીકાર્યો નથી, તેની અંગત કદી પણ કરવી નહિ. જે પાંડુરંગને જોળખતો નથી, તે નીચ જાતિનો છે. જે મોડું હરિનું નામ લેતું નથી, તે અમારની આમડું સ્ત્રીજવવાની કૂંડીજ છે. તુકારામ કહે છે કે, જે દિવસે એવો જીવ ગર્ભમાં આવ્યો, તેજ દિવસે એ ચંડાળ થયો છે.

૨૧૯૩-હે નારાયણ ! હે પાંડુરંગ ! હું પાપી અને પતિત હોવાને કારણે તારા શરણે આવ્યો છું. મારી લાજ તારે હાથ છે. હે

પાંડુરંગ ! તેં ઘણા ભક્તોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. તારા મહિમાનો પાર પમાતો નથી. હું મહાપતિત છું. હે પાંડુરંગ ! તારી બહેન દ્રૌપદીને દુર્યોધન વગેરે દુશ્મનોએ ખૂબ તકલીફ આપી, તે વખતે ચોળીની ગાંઠ બાંધવાને માટે તું તેને તારી જેમ આર હાથ કરી આપ્યા. હે પાંડુરંગ ! પ્રહ્લાદને માટે તું થંભમાંનું નરસિંહરૂપ ધારીને પ્રગટયો અને તું મનેજ કેમ વીસરી ગયો ? સુદામા બ્રાહ્મણ દારિદ્ર્યથી પીડાયેલો હતો. તેને તેં તારા જેવો બનાવ્યો. તુકારામ કહે છે કે, હું સર્વ ભાવથી તારે શરણે આવ્યો છું. મારાં પાપ દૂર કર.

૨૧૯૪-કસ્તૂરીનું રૂપ ઉપરથી દેખતાં ખરાબ દેખાય છે, પણ અંદર સારભૂત સુગંધ છે, એટલુંજ નહિ પણ તે મહામૂલ્યવાન છે. તેમ ચંદનનાં વૃક્ષ ઘણાં થોડાં હોય છે, પણ તેના સ્થાનમાં સુગંધ હોવાને કારણે તે બહુજ કીમતી થાય છે તો શું રૂપથીજ સુંદરતા છે ? સોનું બીજી ધાતુઓમાં અત્યંત કીમતી છે. એક સારી તલવારના બાર પૈસા પણ ઊપજવાના નથી, છતાં એને કાયમ રાખી એને આપણા અંગ ઉપર જે રાખવામાં આવે તો હબરો રૂપિયાનું કામ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, ભતિનો સંબંધ કાંઈ નથી. જે માણસ મુખથી હરિનામ લે છે, તેજ ધન્ય છે.

૨૧૯૫-સંસારનાં બધાં દુઃખ પોતાની સત્તા વડે કરીને ટાળવા જેટલો હું અધિકારી નોકર નથી. હે દેવ ! તમારે પગલે પગલે અનુસરતો રહું એજ માફ કર્તવ્ય છે; માટે તું મારા ઉપર કૃપાની છાયા કર. હું નિર્બળજ છું, પણ તું તો સર્વશક્તિમાન છે, એમ સમજીનેજ મેં તારું શરણ લીધું છે. તુકારામ કહે છે કે, સંસારના ભયને કારણેજ મેં તારા ચરણ ગ્રહ્યા છે. આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય હું બાળતો નથી.

૨૧૬૬-અનેક ગ્રંથો જોઈ જવા આવરદા લાંબી જોઈએ, પણ તે મારા હાથની વાત નથી. અને તે ગ્રંથોના અર્થોનું જ્ઞાન મેળવવા જેટલી તીવ્ર બુદ્ધિની મને સરખાઈ પણ નથી. વિઠોબાનું નામ લેતાં લેતાં જે થવાનું હોય તે થાઓ. જેનું હું પૂજન કરું છું, તેને જ ભાવે આ જીવ રહ્યો છે. જો વિચાર કરવા જઈએ, તો અનેક પ્રકારના કુતર્ક અને યુક્તિઓ વધી જાય અને તેથી અહંભાવ ઉત્પન્ન થાય. તુકારામ કહે છે કે, છોકરાઓ જો શુભાશયો રાખે, તો તે પૂરવાને માટે વડીલોનાં મનમાં લાગણી ઉત્પન્ન થાય.

૨૧૬૭-શ્રીહરિ ભગવાનનું રૂપ જોતાંજ તે મારી આંખમાં પ્રવેશી જાય છે અને અંતઃકરણમાં તેનાથી જરાય વેગળું રહેતું નથી. તેજ હરિ ભક્તના હૃદયમાં ધમ્મી પ્રમાણે ક્રીડા કરે છે અને તેના હૃદયમાંના વિકારોને બહાર કાઢી મેલે છે. તેવો એ નંદનો પુત્ર કૃષ્ણજ છે. તેની સેવા કરી છે? તે જેવો દેખાય છે તેવો નથી. બધી દિશાઓમાં વ્યાપીને તે રહ્યો છે. તેનું મકલ આતુર્ય ક્રીડા કરવાને માટેજ છે અને તેની સાથે એક વાર ગાંઠ બંધાતાં તે કદી છૂટતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, ભગવતસ્વરૂપના વિરહથી વીંધાયેલી વિરહિણી રસ્તામાં આવી રાહ જોતી ઊભેલી છે. તેના તરફ નિર્દેશ કરીને હું લોકોને બતાવું છું.

૨૧૬૮-મોટાં કર્મો બળી જાય અને નિઃસ્પૃખનો જે ખરો મર્મ જોવા મળે તે પ્રકારનો મર્મ એકમાત્ર હુંજ સમજ્યો છું, તેથીજ હું નામચિંતન કરનારો થયો છું. માટે તપ વગેરે સાધનની માયાકૂટ કરવાની નથી, તેમ વનવાસ પણ કરવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ નામસ્મરણજ કલિકાલને ટૂંકવી નાખે છે.

૨૧૬૯-હો દેવ ! કામ, ક્રોધ, અભિમાન, આશાતૃષ્ણા, માયાલજ્જા અને ચિંતા એ વિકારો મારા દેહમાં રહેવા દે મા !

અને મને જન્મોજન્મ પંદરપુરમાં વાસ દેજે. આ સિવાય ખી-
ણું કશું હું તારી પાસે માગતો નથી. હે હરિ ! તું મને કૃપાદાન
કર, તને જે વાર વીનવું છું. મારા હૃદયમાં રહેલાં અજ્ઞાનાંધકા-
રને હઠાવીને મને તારા ચરણારવિંદનાં દર્શન કરાવ. આવી મારી
ઇચ્છા તું પૂરી કર; કેમકે, હું તારે શરણે આવ્યો છું, તારે મારી
ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. તારું નામ કાયમને માટે હૃદયમાં રહીને
મારા મુખ મધ્યે વસો. જાગૃતિમાં કે સ્વપ્નામાં પણ એક ક્ષણભર
પણ હું તારું નામ ન વીસડું—એમ કહેનારા જે સંતો છે તે તારા
સિવાય ખીજા કોઈને જાણતાજ નથી. તેવા સંતોનો મને સમા-
ગમ હો ! તુકારામ કહે છે કે, યમદાર મારે માટે તું બંધ કરી દે.
આ લવસાગર મને ફરી ન મળે, તેવું કરી દે; કારણ ગધી સત્તા
તારા હાથમાં હોવાને કારણેજ તને ત્રૈલોક્યમાં કોઈ પણ હરકત
કરનાર નથી. હું તારા ચરણકમળમાં મારું મસ્તક મૂકીને
વિનંતિ કરું છું.

૨૨૦૦-હલકી જાતિના માણસને કોઈની કાંઈ પડી હોતી
નથી, એટલેજ મોટાનાનાનો ફેર નહિ સમજતાં કાવે તેને લાતો
મારે છે. પરંતુ મનુષ્ય હોઈને જે શ્રેષ્ઠ માણસનું માનખંડન કરે છે,
તે તો હલકાથીયે અત્યંત હલકો છે. જે પોતાની માતા, બહેન
વગેરેનો વિવેક નથી સમજતો અને અપશબ્દો વાપરે છે, તે ગધે-
ડાંની ચોલાદનો છે; એમ સમજવું. તુકારામ કહે છે કે, જે
ખોકડો મત્ત છે, તે કાવે તેમ એલફેલ કર્યો કરે છે.

૨૨૦૧-ઉપરના ધ્રુવપદમાં જણાવ્યા મુજબ જેની વર્તાણુંક છે,
તે માતૃગામી હોઈને ગધેડાંની ચોલાદનો છે, એમ સહજ રીતે
સમજાય છે. જેણે મહાન લોહિની આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરેલો છે,
એ એંધાણીએ અને એ કામે કરી ગધેડાંની જાતનો છે એમ

જાણવું. જે દારૂ પીનારો છે તે અધમ જાતિનો છે. તેને કંઈ પણ સારી શિખામણ દેવામાં આવે તે નાખી દેવાની છે. તુકારામ કહે છે કે, કૂતરાં અવિવેકી હોઈને પોતાનું કે પારકું કશું જોતાં નથી.

૨૨૦૨-મત્સ્ય, કૂર્મ અને શેષ કોને આધારે છે ? છતાં પૃથ્વીનો ભાર વહે છે. તો ખીક શી ? ચિંતા શાની ? તે એવો તો સમર્થ સહાયકારી છે. શંખ, ચક્ર, ગદા, વગેરે અપાર આયુધો ધારણ કરનાર તે ભગવાન ભક્તોનો રક્ષક છે. તુકારામ કહે છે કે, પાંડવો લાક્ષાગૃહમાં પુરાયા ત્યારે જે ભગવાને તેમને યુક્તિથી છોડાવ્યા, એ દેવ મારો સહાયકારી છે.

૨૨૦૩-‘રામ’ એ નામનું સ્મરણ કરવા માત્રથીજ કામ અને કોષ જાળી જઈને શરીરમાંથી અભિમાન ખાખ થઈ જાય છે. રામ-નામથીજ સર્વ કર્મનાં અને સંસારનાં બંધન તૂટી જાય છે અને સ્વપ્નમાં પણ આપણને કશી તકલીફ પડતી નથી. નામસ્મરણ માત્રથીજ ગર્ભવાસ ટળી જઈ પુનર્જન્મ થતો નથી અને દરિદ્રતા કોઈ પણ વખતે અનુભવવી પડતી નથી. રામનામ લેવામાત્રથી યમ-રાજ ગરીબ થઈ જઈને શરણે આવે છે અને તેને લીધે જે અવિનાશપ્રાપ્તિ થાય છે, તેની પાસે દુવના અચલ પદની પણ કોઈ વિમાત નથી. રામનામ ઉચ્ચારવા માત્રથી સર્વ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો પડળ એક ક્ષણમાં ઊઘડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, રામનામ ઉચ્ચારવાથી ભવસમુદ્ર સહજમાં તરી જવાય છે એમાં જરા પણ શંકા નથી.

૨૨૦૪-હે ચક્રપાણિ ! હે માળાપ ! હું તારા શુભો અને નામો ઉપર ઓવારી જાઉં છું. કારણ, તારા શુભ અને નામને લીધે મારાં માયા સંગ્રામી દુઃખ નહિ જેવાં થઈ ગયાં છે અને મને સર્વ આશાના પાસમાંથી મુક્ત કર્યો છે. વિવિધ તાપથી મારો જેલ તપી

યો હતો. તેને અત્યંત શીતલ કરી નાખ્યો છે. એટલે કે, કેઈ પણ પ્રકારની તકામાર કે ચિંતા કરવાનું મારે કારણ રહ્યું નથી. કળિ-ગ પોતાનું મોં કાણું કરીને છુપાઈ ગયો છે. અને સમસ્ત જીવ મારા મિત્ર બની ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તું સર્વનો રાજરાજેશ્વર હોઈને સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ છે. તારા પુણ્ય વડે કરીને મારે મધી દિશાઓ ખુલ્લી થઈ ગઈ છે.

૨૨૦૫-હે નારાયણ ! હું મારા મનોલાવથી જે કાંઈ માણું છું, તે તું સાંભળ. જે પ્રમાણે મારી જિંદગી તારા ગુણ ગાય તે પ્રમાણે તું તેને મોકળી કર. જે એમ ન કરવા માગતો હોય તો તેને ખેંચી બંધ કરી દે. મારાં નેત્રો પરસ્પરીઓને માતા સમાન જુએ તેમ કર. જે એમ ન થાય તો આંખોની મારે જરૂર નથી. આ મારા કાન કેઈની પણ સ્તુતિ કે નિંદા સાંભળવામાં ત્રાસ માને તો તે મારા છે. જે એમ ન થાય તો તે કાનને તું બહિરાજ કરી દે! મારી સકલ ઇન્દ્રિયોને દમીને એના જે બ્રમ છે તેને દૂર કરી એ ઇન્દ્રિયોને એકનિષ્ઠ બનાવ. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! તારું જે વિસ્મરણ થાય તો આ પ્રાણ રાખ્યે શો અર્થ? તુંજ તે વિચાર.

૨૨૦૬-પોતાની જાતનો વિચાર કર્યો વિના જે બધાં પ્રાણીઓને નમસ્કાર કરે છે, તેને આત્મસ્થિતિનો સાચો અનુભવ થયો છે એમ જાણવું. જે પોતાનું સામર્થ્ય બીજા ઉપર ઉપકાર કરવાને વાપરે છે, તેણે આત્મસ્થિતિ સાચી જાણી છે. એક દ્વેષ અને એક અદ્વેષ એવો ભાવ જેના મનમાં નથી, તેણે ખરી આત્મસ્થિતિ જાણી છે. જે ધર્મ અને નીતિના યોગ્ય અને અયોગ્ય પ્રકારને જાણીને દંઢ બાવે પરમેશ્વરની ભક્તિ કરે છે, તેનેજ મનુષ્ય કહેવો. તુકારામ કહે છે કે, ઉપરનાં લક્ષણો સિવાયનો જે કેઈ પણ માણસ છે, તે સંસારનો વ્યર્થ બોજ ઉઠાવનારો મધેડાજ છે.

૨૨૦૭-જે પરમેશ્વર ચૌદ લોક સુધ્યાં ત્રણે લોકને પોતાની દાઢ ઉપર ઊભા રાખે છે, તે પરમેશ્વર ભક્તના ભાવે નાનો બનીને દાબડીમાં આવીને રહે છે, તે જુઓ ! જે સકલ બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરીને તેનું રક્ષણ કરે છે અને તેનો નાશ કરે છે, તે પરમેશ્વર ગોકુલમાં પોતેજ નંદનો નંદન બની જાય છે. જે દેવે બધા દૈત્યોનો કાળ પ્રમાણે નાશ કરીને પોતાના પગમાં અસુરોને મઢન કર્યો-રૂપી તોડા બાંધ્યા છે, તે પરમેશ્વર પાતાળમાં જઈ બલિરાત્રને દરવાજે દારપાળ બની રહ્યા છે. જે પરમેશ્વર લક્ષ્મીના સ્વામી છે અને જે પરમેશ્વર ક્ષીરસાગરમાં વાસ કરીને રહ્યા છે, તે પરમેશ્વર ગોવાળિયાઓના એ ઠા કોળિયા લઈ લઈને પોતાના મોમાં મૂકે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે સર્વ ચતુરોનો રાત્ર છે, તે પરમેશ્વર ભક્તોના ભાવને લઈને કેવો નાનો બની જાય છે, તે જરા જુઓ.

૨૨૦૮-જે પરમેશ્વર બ્રહ્માંડનો સ્વામી હોઈને ભવસમુદ્ર તરવાના નાવરૂપ છે, તે દેવને અપાટે સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો, એ કાર્યે પુંડલીકને અદ્ભુત યશ અપાવ્યો છે. આ પુરુષાર્થની ચોખ્ખતા કોણ સમજી શકે ? હે પુંડલીક રાત્ર ! તારાં કર્તવ્યો કયાંય સુંદર છે—એમ હું બે વાર કહું છું. બધા પિકારોનો નાશ કરી તે પાંડુરંગને કળજે કર્યો. આ તારો મહિમા વખાણ્યો જતો નથી. આ પાંડુરંગરૂપી એક માળા તેં ધરી છે તેને લીધે પરમાર્થની દુકાન કાયમને માટે તેં ભરી લીધી છે. તે સુખથી આ પંઢરપુર ભરથક થઈ ગયું છે. ખરેખર ! એ એનું પરમ ભાગ્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, તે વસ્તુ જે બળનામાં તેં સંતાડી લીધી છે, તેની દુઃખીઓ મંત્રોને સ્વાધીન કરાવીને-તારા અંગમાંથી વેગળી કરાવીને આ પુંડલીક મોહું માહાત્મ્ય પામ્યો છે.

૨૨૦૯-હણીલમાં (નદીનું નામ) સ્નાન કરીને હું દેવતા આંગણમાં આવીને બેઠો છું. આજે રામકૃષ્ણનારાયણ એ મંત્રો-

રૂપી રસાયતતુ' હું લોગન જગ્યો છું. તુકારામનો પાંધુ કહે છે કે, હવે આ જીવનો કલ્પને અંતે પણ નાશ થવાનો નથી.

૨૨૧૦-હો દેવ પાંડુરંગ! તારે સારૂ મારો જીવ ગાંડાની માફક દશે દિશાએ દોડાદોડ કરીને તને ઓળતો ફરે છે. લોકવ્યવહારાદિ લોભ મેં છોડી દીધો છે. મારા મનને તારાંજ દર્શન કરવાની એક ઉત્કટ લગની લાગી ગઈ છે અને તારાં દર્શનની ભૂખ નિરંતર બેર કરતી રહે છે. તારા સ્વરૂપનું વર્ણન મેં કાને સાંભળેલું, તે સ્વરૂપને જોવાને સારૂ મારી આંખો તલસી રહી છે. પાણી વિના જેમ માછલી તરફે તેમ મારો પ્રાણ તારા દર્શનને માટે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, તારા ચરણ મારા કળજમાં આવી બાય એવો મારે કયો ઉપાય કરવો?

૨૨૧૧-વિકૃલ કયા ગામમાં રહે છે તે જો કોઈ બાણતું હોય તો મને કહો તો ખરા! તેના બદલામાં હું તમારે પગે પડીને તમારા પગ આગળ આજોટી પડીશ. મને તેને વિષે થોડીઘણી માહિતી તો આપો. સંતોએ જેના રૂપશુણનું વર્ણન કર્યું છે તેને જો હું આલિંગન દઉં તો તેથી મને સુખ થશે. મને જે કોઈ પાંડુ-રંગતું દર્શન કરાવશે તેના ઉપર હું મારો જીવ ઓવારી નાખીશ. તુકારામ કહે છે કે, જેમ નાનકડું વાછરડું તેની માથી વિખૂટું પડવાથી ઝરાડેઝરાડા પાડે છે, તેમ હો દેવ! તારા વિયોગને લીધે મારી પણ એકએક ઘડી એવાજ હુઃખમાં વ્યતીત થાય છે.

૨૨૧૨-કોઈ કવિને કવિતા રચતો જોઈને ખીજો માણસ પણ તેની દેખાદેખી કરીને કવિતાઓ જોડવા મંડી બાય પણ તેથી તેને શો લાભ થવાનો હતો? ભૂસાને ગમે તેટલું ખાંડો પણ તેમાંથી કાંઈ હાથમાં આવવાનું હતું? સાચા અને સરળ વ્યવહારમાં નકામું નિષ્ફળ જિજ્ઞાસુ કરવાથી લાભ થવાની આશા તો રાખી શકાયજ નહિ.

કવિતાઓ બેડતાં આવડી એટલે તેને લીધે દુનિયામાં માનપ્રતિષ્ઠા વધે છે, લોકો પગે પડવા આવે છે અને આવું થાય એટલે કવિના મનને સુખસંતોષ પણ થાય એ વાત ખરી; પણ તે બધું છતાં આખરે તો તેને નરકનો રસ્તોજ લેવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે, દેવને પોતાના સહાયક બનાવ્યા વિના જે જે બૂઝા બ્યવહારનો આશ્રય લઈએ તે બધાના પરિણામમાં દુઃખ અને આપ-કીર્તિજ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨૧૩-કોઈ સજ્જનનું દર્શન થાય એટલે તેને, મોઢેથી શુભ વચન સાંભળવાનું બની આવે છે. તે જે કોઈ બોલે છે તેના વડે હમેશાં ધર્મ અને નીતિનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. તેના બદલામાં સાંભળનારાઓમાંથી કોઈ માડું લગાડે તો તેવા માણસનું પોતાનું હિત બગડશે. તોપણ ચતુર લોકોએ યોગ્ય પ્રસંગની પરીક્ષા કરીને મર્યાદા જાળવીને વર્તવું એજ ઉત્તમ નીતિ છે. તુકારામ કહે છે કે, જેટલા કોમળ થવાય તેટલા થવું; એમાંજ લાભ છે.

૨૨૧૪-મેં તમારું નામ પ્રેમસહિત ધારણ કર્યું છે અને તેનુંજ હું સુખપૂર્વક સ્મરણચિંતન કરતો રહું છું. દેવ એક તો ગાંઠો છે અને બીજું તે ભક્તિનો ભારે રસિયો છે. તેને ભક્તિનું એવું ગાંડું લાગી ગયું છે કે, તે આવડો મોટો અને ઇચ્છાતૃપ્ત્યારહિત હોવા છતાં પોતાના ભક્તની આગળ તુલસીનું એકાદું પાંદડું માગતો ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આપણે તેના પગ પકડી લઈએ ત્યારે તે જરાય જોર કરતો નથી. એજ તેને સ્વાધીન કરી લેવાની સારામાં સારી ચાવી છે.

૨૨૧૫-હો દેવ ! હું તમારી પાસે એટલું માગી લઉં છું કે તમારું નામ મારા કંઠમાં રહે અને તેના પ્રત્યેના પ્રેમથી મારું બધું શરીર પરિપૂર્ણ થઈ જાય. પણ, તમે મને આટલાં બે વાનાંનું દાન

હો. હું પાતકી તમારે શરણે આવ્યો છું. સંતોના ચરણ ઉપર હું વારેઘડીએ માફ મસ્તક નમાવતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે, હું તો હવે એકે સપાટે સંસારસાગરને તરી જઈશ.

૨૨૧૬-વિઠ્ઠલ! વિઠ્ઠલ! એવા નામસ્મરણના ઉચ્ચારણને પ્રદાનંદ યુક્ત કરીને તેની ખૂબ મોટેથી ગર્જના કરવી. હાથ વડે તાળી વેગાડવી અથવા કરતાં જ બળવવાં. એવું કરવાથી અનેક જાતનાં વિદ્ય બળી જાય છે. પહેલેથી છેવટ સુધી મનમાં વિઠ્ઠલનું સ્મરણ કરતાં રહેવું. તુકારામ કહે છે કે, વાણી વડે વિઠ્ઠલ! વિઠ્ઠલ! કહેતાં જવું અને કાન વડે તેનો ધ્વનિ સાંભળતાં જવું.

૨૨૧૭-પંડરપુરની વારી (નિયમિત યાત્રા) કરનારાઓને મોક્ષના અધિકારી સમજાવેલા; કારણકે જેઓ મારી પાસે આવશે તેમને હું સંસારમાંથી મુક્ત કરી દઈશ, એવું દયાળુ વિઠ્ઠલે ભક્ત પુંડલીકને વરદાન દીધું છે. મૂઢ અને પાતકી લોકો પણ પંડરપુર જશે તો દેવ તેમને પોતાની ખાંધે બેસાડીને ભવનદીની પેલી પાર મૂકી આવશે. તુકારામ કહે છે કે, એક સંતજનના કહેવાથી મૂઢ લોકોને મુક્ત કરી દેવાનો વ્યવહાર દેવે માથો પાડ્યો છે.

૨૨૧૮-અમૃતની વેલી અમૃતનાં ફળનેજ ઉત્પન્ન કરે છે અને એ પ્રમાણે તે મૂળ રોપાની જાતનાં બીજની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાય છે. હે નારાયણ! તું મને એવાજ સંતોનો સમાગમ આપજે કે જેમના શબ્દોમાં સ્વરૂપ પ્રેમનું જગલું વહેતું હોય. ઉત્તમ રસનું આસ્વાદન કર્યાથી કંઈ ટાઢક વળે છે અને શરીરની કાંતિ પણ ખીલી ઊઠે છે. તુકારામ કહે છે કે, ચંદનના આડની નજીકમાં જીગવાથી બીજાં પરચુરણ વૃક્ષોમાં પણ તેની (ચંદનની) સુગંધ પેસી જાય છે, તેમ સંતોનો સમાગમ કરનારાઓના સ્વભાવમાં સંતોના ગુણની છાપ પડી જાય છે.

૨૨૧૯-અરે સંસારમાં આવેલા લોકો! તમે જધા પંઢરપુર જાઓ. કારણકે ત્યાં દીનદુઃખીના ઉપર કૃપા કરનારા પાંડુરંગ ભગવાન ખિરાજો છે. તે તો ઊભા ઊભા ઘણાજ પ્રેમ સહિત દીન જીવોની વાટ જોયા કરે છે. તે સ્વભાવે કરીનેજ કૃપાવંત છે અને દીન જનોને મળવાને ઘણા ઉત્સુક છે. એક વાર તેમનાં દર્શન કરી લીધાં એટલે પહેલાંનાં જધાંજ પાપનો નાશ થઈ જાય છે અને ભવિષ્યને માટે જન્મમૃત્યુનું દુઃખ ટળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, કોઈ પણ દીન જીવ જ્યાં તેમની પામે આવી પહોંચ્યો એટલે તેની ખીજા કોઈને સોપણી ન કરતાં દેવ પોતેજ તેને પોતાના ચિત્તની અંદર બેસાડી દે છે અને તેને પોતાનાથી જરા પણ અજાણ ન રાખતાં પોતાના ચિત્તમાં તેને અવિચળ સ્થાન દઈ દે છે.

૨૨૨૦-એક વિઠોળાનું નામસ્મરણ કર્યાથી નહિ સમજી શકાય એવી ગહન જાળતો પણ સમજવા માંડે છે. તેમનું એકલાનુંજ નામસ્મરણ કરવાથી આંખે ન જોઈ શકાય એવી અદૃશ્ય વસ્તુઓ આપોઆપ દેખાવા લાગે છે. વિઠોળાનું નામસ્મરણ કર્યાથી જે દેવ આપણી સાથે બોલતા ન હતા, તે પોતાની મેળે વગર કહે બોલતા થઈ જાય છે. વિઠોળાનું ચિંતન કર્યાથી કોઈને નહિ મળી શકે એવા દેવ પોતાની મેળે મળવા આવે છે. વિઠોળાનું નામ વાણીદ્વારા નિરંતર જખ્યાથી અલભ્ય અને અપાર સ્વરૂપનો લાભ મળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, સંસારાસક્ત જીવો જો મન, વાણી અને કાયા વડે વિઠોળાનું નામચિંતન કરશે તો તેઓ તરી જશેજ.

૨૨૨૧-અનેક જન્મો થયાં પરમાર્થનો કેટો લીધો ત્યારે હવે આવું સફળાચ્ચ મને પ્રાપ્ત થયું. એટલે હવે હું પરમાર્થની વેદીના ઉપર મારા જીવનું જલિદાન ચઢાવી દર્શિ અને મારા આખા સંસારની હોળી સળગાવીશ. આ નરદેહ જો એક વાર હાથમાંથી

ગયો તો તે ફરીથી મળનાર નથી, આ વાતની મને ભારે ફિકર થવા લાગી છે. તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે હું બનતી ઉતાવળ કરીને દેવના ચરણને પકડીને મારી છાતીસરસા જોરથી ઢળાવી રાખું છું.

૨૨૨૨-પંડિતો અને કથાવાચકો મોટા જ્ઞાની તો હોય છે પણ પ્રેમલંકિતના સ્વાદથી તેઓ અબળ છે. પ્રેમલંકિતનો આનંદ એવો દુર્લભ છે કે જેઓ આત્મનિષ્ઠ અને ભવ-મુક્ત થઈ ચૂક્યા છે તેમને પણ એને પ્રાપ્ત કરવાનું કામ સહેલ નથી. તુકારામ કહે છે કે, એ તો જ્યારે નારાયણ કૃપા કરે ત્યારેજ લંકિતનો મર્મ સમજાઈ જાય.

૨૨૨૩-ગધેડી ગમે તેટલું દૂધ દેતી હોય તોપણ ગધેડી તે ગધેડીજ. તે કાંઈ ગાયની તોલે આવે નહિ. કાગડાને ગળે ફૂલની માળા પહેરાવીએ પણ તેથી તે કાંઈ રાજહંસના જેવો શોભવાનો હતો? વાંદરાને નવડાવીએ અને તેને શરીરે ભલે દ્વાદશ તિલક કરીએ તોપણ તે કાંઈ બ્રાહ્મણની પેઠે વર્તવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ પોતાના કર્મથી અલિપ્ત થઈને કર્મબ્રહ્મ થયો હોય તોપણ તે ત્રણે લોકમાં શ્રેષ્ઠ છે.

૨૨૨૪-દેવ પોતાના લક્ષ્મીને સંસારમાં ઝાઝો ભેરવાઈ પડવા દેતોજ નથી. તે પોતે પોતાને હાથેજ લક્ષ્મીને સંસાર સંકેલી લે છે. જે લક્ષ્મી પાસે પુષ્કળ ઐશ્વર્ય હોય તો તેને પોતાના ઐશ્વર્યનું અભિમાન આવી જાય; ગુણવાન સ્ત્રી મળી હોય તો તે સ્ત્રીના પ્રેમમાં બંધાઈ જાય; એટલા વાસ્તે દેવ પોતાના લક્ષ્મીને ઐશ્વર્યથી વેગળો રાખે છે અને ખાસ્સી કઈશા જેવી બાયડી તેને માથે મારે છે. તુકારામ કહે છે કે, મને આ બાળવનો વ્યતિઅનુભવ છે એટલે હવે મારે આ બધા લોકોને કહેવુંજ શું?

૨૨૨૫-વાઘે શિયાળને એવી શિખામણુ દીધી કે, “જો, હું તને ખાઈ જઈ તો તારે મને સુજોથી ખાવા દેવો, કારણકે છેવટે એક દહાડો તો તારે મરવુંજ પડશે ને? તારા કપાળમાં મરણ લખાઈ ચૂક્યું છે, તે કાંઈ કરતાં મિથ્યા થવાનું છે? ત્યારે હું તને શા માટે ન ખાઈ જઈ? મને તું શા સારૂ લૂખે મારવાનો વિચાર કરે છે?” ત્યારે શિયાળ બોલ્યો: “તારેજ મોઢથી થયેલો આ ચુકાદો તો ઘણો મજબૂત છે.” તે ઉપરથી વાઘ તેને કહેવા લાગ્યો: “અધ્યા ભાઈ! આ દેહ એક વાર મરવાનો તો છેજ અને તું આમ ને આમ પણ મરીશ તો ખરોજ તે કરતાં હું તને ખાઈ જઈ તો તને પરોપકાર કર્યાનું પુણ્ય લાગશે.” શિયાળ કહે: “એ સિદ્ધાંત તારી પોતાની જાતનેજ લાગુ પાડીને વાત કરતો હોય તો કેવું મારું? કેમ સમજ્યો ને?” તુકારામ કહે છે કે, બેઉ જણા એક બીજાને ઠગવાના પેંતરા ભરે છે અને તેમનો મર્મ હું જાણું છું.

૨૨૨૬-દેવ જે આપણા સૌના સ્વામી છે, તેમના ચરણનું ચિંતન જે ઠેકાણે થતું હોય તે સ્થળ ઉત્તમ અને રમ્યજ થઈ જાય છે. પછી તે વગડો હોય કે ઘર હોય, એકાંત હોય કે લોકોની વસ્તીની વચમાં હોય, પણ જ્યાં તેનું એક વાર દર્શન થયું એટલે તે ઘડીએજ ચિત્તનું સમાધાન થઈ ગયું જાય. હૃદયમાં ગોવિંદના સંબંધી સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયો એટલે તે ક્ષણ ધન્ય થઈ જવાની અને તેટલો કાળ પરમાનંદમાં વ્યતીત થવાનો. તુકારામ કહે છે કે, આવો લાભ જો મળે તો જીવ્યું સાર્થક થાય. નારાયણની સહાયતાથીજ આવું સદ્લાભ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨૨૭-અરે જો કળિકાળ! તું યાદ રાખજે, તારાથી હું બીતો નથી; કારણકે મારી પાસે હરિનામસ્મરણરૂપી અખૂટ ઝરો છે. મારું રક્ષણ કરવાને વાસ્તે મારી પાછળ કેવો બળવાન રક્ષક

હિલો છે તેની તને ખબર નથી. તે તો સંતોને સહાય થનાર નારાયણ છે. તેમણે સમુદ્રમાં ભરાઈ ગયેલા શંખાસુરને મારીને બ્રહ્માના આરે વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તેમણે કચ્છાવતાર વખતે મોટા મોટા બળવાન દૈત્યોનો સંહાર કર્યા પછી પોતાના હાથપગ પેટની અંદર સંતાડી દીધા. ત્યાર પછી તેમણે કદાવર વસાહતું રૂપ ધારણ કર્યું અને પોતાના એક દાંતના ઉપર પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખી. તેમણે હિરણ્યકશિપુને ફાડી નાખીને પોતાના લક્ષ્મ પ્રહલાદનું રક્ષણ કર્યું. તે દીનજનોના સ્વામી ભગવાને વામનરૂપ ધારણ કરીને બલિરાજને પાતાળમાં દબાવી દીધો. સહસ્રાન્તનના હબ્બર હાથ કાપી નાખીને તેના કબજામાંથી કામધેનુને છોડાવી આણી; પોતાના મામથ્ય વડે પથરાઓને તરાવીને તેના વડે સેતુની રચના કરી અને રાવણને મારીને લંકાના રાજ્યાસન ઉપર વિભીષણને બેસાડ્યો. કંમતે મારીને પોતાના પિતા વસુદેવને બંદીખાનામાંથી છૂટા કર્યો; હુદ્દ હુર્યોધને જ્યારે ભરસલામાં દ્રૌપદીને સતાવવા માંડી ત્યારે તે ભગવાને તેનાં વસ્ત્રોનું રૂપ ધારણ કરીને તેની લજ્જા જાળવી; ગજેન્દ્રે રામનું સ્મરણ કર્યું કે તરતજ તેને વૈકુંઠધામમાં તેડાવી લીધો, તુકારામ કહે છે કે, જેઓ આવી રીતે હરિરૂપ થઈ જાય છે તેઓ ફરીથી જન્મ ધારણ કરતા નથી.

૨૨૨૮-અત્ર તો જે માગવા આવે તેને આપવું જોઈએ, પણ પૈસાનું દાન દેતી વખતે પાત્રાપાત્રનો વિચાર કરવો જોઈએ. ખીજ-માંથી ફળગો ફૂટે એવી જમીન છે કે નહિ તે નક્કી કર્યો પછીજ ખીનું વાવેતર કરવું જોઈએ. દૂધ પાઈને માપને ઉછેર્યોથી પુણ્ય નહિ પણ પાપ લાગે છે. દેટલીક જાતના અઘોર મંત્રોનો જાપ કરવાના બદલામાં ફક્ત દુઃખજ ભોગવવાનું થાય છે. પૃથ્વી તો એક અને ગળંગજ છે પણ કોઈ ઠેકાણે પથરાણી, કોઈ ઠેકાણે ગોરાડું, અને કોઈ ઠેકાણે કાળી એમ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ નાના

પ્રકારની જમીન હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કાંઈ કરવું તે વિચાર કરીને કરવું જોઈએ. મિષ્ટાન્ન પણ જે મોળું હોય તો જમનારને સુખ થતું નથી.

૨૨૨૬—પોતાનો બધોજ ભાર દેવના માથા ઉપર નાખી દઈને અયાચકવૃત્તિ સ્વીકારીને રહેવું એજ સાર છે. આપણા દેહને દેવને સ્વાધીન કરી દેવો અને તેની મારફતે યોગ્ય વખતે યોગ્ય કર્મો કરાવતા રહેવું. આ વિશ્વની અંદર વિશ્વનું પોપણ કરનાર છેજ, એવો નિશ્ચય મન સાથે કરી લીધો એટલે તેજ જે વખતે જે જોઈએ તેવી વ્યવસ્થા કરી લે છે. તુકારામ કહે છે કે, ઉપર કહી તેવી સ્થિતિ થઈ જાય તો તેજ એક જાતનું બળ છે એમ મમજી લેવું.

૨૨૩૦—આપણું શરીર આપણા કદામાં ન રહે અને મનસ્વી-પણે ચાલે તો તે શરીર શા કામનું? એટલા માટે હે ચિઠ્ઠલ! મારા મનને તો તમે તમારા ચરણ આગળજ સ્થિર કરી રાખજો. હે લક્ષ્મીના પતિ ! મારી વૃત્તિઓને ખીજે કોઈ પણ ઠેકાણે ભટકવા દેશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ જન્મ ધારણ કરીને ઉપરકહી ગયા તેવી રીતે જીવે છે તેમનું જ જીવન ઉત્તમ છે.

૨૨૩૧—હું ચાલતો પંઢરપુર જઈશ એવો મેં મારા મનની સાથે નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે. હું ત્યાં જઈશ એટલે મારા સ્વામીના તરફથી મારા મૂળ મત્યસ્વરૂપનું મને દાન મળી જશે. આવું થતા સુધી ફક્ત પેટ ભરવું અને જીવવું અને તે બાબત બોલાબોલ કરવું નકામું છે; કારણકે જ્યાંસુધી પંઢરપુરની વાટ જડી ન હોય ત્યાંસુધી હું મનસ્વીપણે ભટક્યા કરું છું. સ્વામી કૃપા કરીને આદર કરે ત્યારે જીવ્યું સાર્થક થાય અને તેની આજ્ઞાનું પાલન કરીએ ત્યારે તેના સખ્યનો-મૈત્રીનો-અનુભવ થાય. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારાં માખાપ (દિવ) મને પોતાની સત્તા વડે જેમ વ્યલાવશે તેમ

ચાલીશ. પણ હું યધો વખત પંઢરપુરની વાટ લાણી જોયા કરીશ. હવે મને કોઈ જાતની ફિકરચિન્તા કરવાનું કારણુજ શું છે ?

૨૨૩૨-અરે ! તારા હૃદયમાં પ્રેમભાવ તો છે નહિ, ત્યારે તું આંખો મીંચીને શાનો જપ કરવા બેઠો છે ? ‘રામકૃષ્ણ’ એ મંત્ર તો સ્પષ્ટ છે, એમ જાણીને તું તેનો ઉચ્ચાર ૫૨. તેમ કરવાથી તારું ગર્ભ-વાસનું દુઃખ ટળી જશે. આ કામ તારે કરવાનું છે, તેને છોડીને તું જો કશા મંત્રતંત્રની ખટપટમાં પડીશ તો તારે પિશાચયોનિમાં જન્મ લેવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે, રામકૃષ્ણનું નામ એ તો એક બીજમંત્ર છે અને એજ મુખ્ય અને સારભૂત તત્ત્વ છે; અને ભ્રમ-સમુદ્રને તરવાનું પણ એજ માધન છે, એમ જાણીને તું સદાકાળ તેનોજ જપ કરજે.

૨૨૩૩-મંત્રપુરુષો જે માર્ગની સ્થાપના કરી ગયા છે તે રસ્તા ઉપર થઇને જોડનારાઓના પગની રજ મારા શરીરના ઉપર પડો. અથવા મંત્રોને માર્ગે જનારાઓના પગની રજ મારા ઉપર પડો. એવું કયું કાર્ય છે કે, જે તેના વડે સિદ્ધ ન થાય અને જો એમજ છે તો મારે બીજાં સાધન કરવાનું કામજ શું છે ? હું તો મારા જીવને તૃપ્તિ થતા સુધી તેમના ઉચ્છિદ્રનું એવન કરતોજ જઈશ. તુકારામ કહે છે કે, મેં તો નિશ્ચયપૂર્વક મારે જીવ મંત્રોને ચરણે મમર્ષી દીધો છે.

૨૨૩૪-બાળક જેવું હોય તેવું પણ તેની માને તો તે વહાણું હિમ જેવું લાગે છે. તે ભલે બાળકુંતોતકું બોલે પણ તેની માને તો તેના બોલ મીઠા માકર જેવા લાગે છે. તે તેને ખૂબ વહાલથી ખવડાવે છે, ઘરેણું પહેરાવે છે અને તેને જોઇને પોતાના મનમાં ખૂબ રાજ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હે મંત્રજનો ! આ બાળત મારે તમારી આગળ કહેવા જેવું હોય પણ શું ? જે માચી વાત છે તે તો તમે જાણો છોજ,

૨૨૩૫-કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે, તેમને સ્વપ્નમાં પણ એવી ઇચ્છા થતી નથી કે આજે તો દેવને અમુક વસ્ત્ર અર્પણ કરીએ; પણ એજ લોકો પોતાની બાઈડીઓને સારૂ મોંઘી સાડીઓ ખરીદી લાવે છે. ગાયને ઘાસ નીરવાનો તેમને કદી વિચાર થતો નથી પણ ઘોડાને ખરેખર કરીને તેને શરીરે માલિશ કરતાં તેમને આળસ નથી આવતું. બ્રાહ્મણના પગ ધૂઓ એવું કોઈ કહે તો તે વખતે તેઓ મોહું બગાડે છે; પણ તેમનાં છોકરાં ઝાડે ફરી આવે તો તેમની ગાં-તેઓ પોતાને હાથે ધુએ છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોનાં મોઢાં ઉપર શૂકવું બેઠ્યું, કારણકે તેઓ આખરે યમલોકના વાસી થવાના છે.

૨૨૩૬-બાયડીને ભેટતી વખતે તો તેઓ તેની છાતીની સાથે પોતાની છાતી વળગાડી દે છે, પણ સંતોને ભેટતી વખતે તેઓ શરીર સંકોડે છે. બારણે કોઈ ચાચક આવે તો તેને પૂછ જતાવે છે અને જ્યારે વેવાઈ આવે ત્યારે તેનો સત્કાર કરવા સામે દોડી જાય છે. બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરવાનો વખત આવે ત્યારે મને કમને જરાક માથું નમાવી દે છે; પણ મુસલમાનોની રખાત બાયડીઓ જાણે તેમની મા હોય તેમ તેમને સલામો ભરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આ જે હું તમને કહું છું તે સાંભળીને તમે માહું લગાડશો નહિ, કારણકે પોતપોતાના સ્વભાવ આગળ કોઈનું કશું ચાલતું નથી.

૨૨૩૭-જો બ્રહ્મજ્ઞાન એવું સહેલું હોય કે બિલાં બિલાંજ સમજી જવાય તો પછી વેદશાસ્ત્રોમાં તેને માટે આટલું બધું કષ્ટ કરવાનું શા સારૂ કહ્યું હશે ? જે બ્રહ્મજ્ઞાનને વિષે શાસ્ત્રો પરસ્પર વાદવિવાદ ચલાવે છે અને એકબીજાનું ખંડન કરે છે, તપ અને તીર્થાટન વગેરે પરાપૂર્વથી લોકો જેને સારૂ કરતા આવ્યા છે, જપ-તપ, અનુષ્ઠાન આદિ સાધનો પણ જેને માટેજ યોજવામાં આવ્યાં

છે, વ્યાસે આટલા બધા ગ્રંથોની રચના પણ જેને અર્થજ કરી છે; તુકારામ કહે છે કે, તે બ્રહ્મજ્ઞાન જો તમારે પ્રાપ્ત કરવું હોય તો સંતોના ચરણની સેવા કરો. એવી રીતે મેળવેલું બ્રહ્મજ્ઞાન એજ તરી જવાનો ઉપાય છે.

૨૨૩૮-ગાયત્રીમંત્રનું વેચાણ કરીને જેઓ પોતાનું પેટ ખાળે છે (ભરે છે) તેમને આખરે ચમલોકમાં જવું પડશે. જે પોતાની દીકરીના બદલામાં પૈસા લઈને તેને પરણાવશે તેને અઘોર નરક માં સળકવું પડશે. જે હરિનામનું કીર્તન કરીને તેના બદલામાં લોકોની પાસે પૈસા માગશે, તેની તો શી ગતિ થશે તેની મને ખબર નથી. તે પોતે કદાચ જાણતો હોય તો ખરું. એવાની સંગતિ મારે ન જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, મારો સોળતી તો એક હરિ છે. તે બધો વખત મારી સાથેનો સાથે રહે છે. મારે નઠારાં આચરણ કરનારાઓની મંગત નથી જોઈતી.

૨૨૩૯-અરે ઓ મૂરખા ! સંતસાધુઓનાં દર્શન કરવા જતાં તું લજવાય છે અને વેશ્યારાંડોને ઘેર તું કૂતના હારગજરા લઈને જાય છે ! તે રાંડ કેસણણુ આખી દુનિયાની આથે વ્યભિચાર કરનારી તે તને કેમ આરી લાગે છે ? તુકારામ કહે છે કે, અદ્યા ઓ નકટા ! હવે તું જરા લાજશરમ શખતો થા. હે મનુષ્યો ! આવા નામજાણુઓને તમે દેખો ત્યાંથી મારજો.

૨૨૪૦-અદ્યા ! તને મંદિરમાં જતાં કંટાળો આવે છે અને ચોટા વચ્ચે વાતોના તડાકા મારવા તો જેસી જાય છે ! તારાથી સ્નાનસંધ્યા કરવાનું બની શકતું નથી; રામનામનું સ્મરણ કરાતું નથી અને રાતદહાડો ચોખધી હુકો ગગડાવવાનું તને ગમે છે ખરું ને ? દેવ પ્રાદ્મણુને તારાથી વંદન કરાતું નથી અને વેશ્યારાંડને તો તું ભાવપૂર્વક પગે લાગવાં જાય છે. માખી જેમ યુગંધી પદા-

ધોને છોડીને દુર્ગાધવાળા પદાર્થો ઉપર ખુશીથી ખેડે છે તેમ તું પણ ઉત્તમ કામોમાંથી પાછો હટે છે અને અધમ કાર્યો કરવામાં તને રમ પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, અધ્યા સો અભાગિયા ! હું કહું તે તું માંભળ. રાત્ર રામચંદ્રને કેમ ભૂલી જાય છે ?

૨૨૪૧-હે નારાયણ ! તું મારા મનમાં કદી નહારો વિચાર ઉત્પન્ન થવા દઈશ નહિ. મારું ચિત્ત તારા ચરણનેજ વળગી રહે અને ત્યાંથી ખસેજ નહિ એવું તું કરજે. તારા પ્રતિ આવો ભાવ તારી કૃપા વડે મારા મનમાં ઉદિત થયો છે, તેને તું તારી કૃપા વડેજ પૂર્ણતાએ પહોંચાડી દેજે. તુકારામ કહે છે કે, આના કરતાં કોઈ વધારે મોટો લાભ હોય એવું હું માનતોજ નથી.

૨૨૪૨-ખીજના પેટમાં જેમ વૃક્ષ રહે છે અને વૃક્ષના પેટમાં જેમ ખીજ રહે છે, તેમ હે દેવ ! આપણે પણ એકખીજની અંદર સમાઈ જઈએ છીએ. પાણીની અંદર તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તરંગો પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થઈને પાછા પાણીમાંજ સમાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ણિંજ અને પ્રતિણિંજ એ બેઉ આખરે જેમને તેમને સ્થાને લય પામી જાય છે, તેમ હે દેવ ! તમે અને હું પણ એકખીજમાં લય પામી જઈએ છીએ.

૨૨૪૩-ખળદની પીઠ ઉપર ખાંડની ગૂણ હોય છે પણ તેને તો કડખજ ખાવા મળે છે. મોંઘી મોંઘી વસ્તુઓની પેટીઓ ભાંટની પીઠ ઉપર લાદવામાં આવે છે, પણ તેને તો ભૂખ લાગે ત્યારે કાંટાજ આવવા પડે છે. તેવી રીતે મોટી મોટી આશાઉમેદથી નાના પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ વડે મેળવેલી દોલત અહીંની અહીંજ પડી રહે છે અને તેને કમાનારને તેનાં સગાવહાલાં બાંધીજકડીને ચમને સ્વાધીન કરી દે છે. જેને જે વસ્તુનો લાભ મળે છે, તેજ તે વસ્તુના સ્વાદને બાણે છે. ખાકીના ખીજાં જરીજ લોકો અર્થ વહી-

તરાં વહી મરે છે. તુકારામ કહે છે કે, અરે ઓ મૂળાઓ! તમે ચોરાશી લક્ષ યોનિઓમાં ભટકી મરશો નહિ. ડાહ્યા થઈને તમારું પોતાનું કલ્યાણ સાધી લેજો.

૨૨૪૪-એક બાયડીએ પોતાના પેટના ઉપર લૂગડાનો ડૂચો બાંધ્યો અને સૌને કહેવા લાગી કે, ‘મને દહાડા રહ્યા છે.’ પોતે ખરેખરો ગર્ભ ધારણ કર્યો હોય એવા બધાજ ઢાંગ તે કરવા લાગી, પણ મોઢિના પેટમાં છોકરું નહિ અને તેનાં સ્તનમાં દૂધનું એક ટીપું પણ નહિ! તુકારામ કહે છે કે, તે બાયડી આખરે પૂરેપૂરી વાંઝણી સાબિત થઈ ગઈ અને લોકોમાં તેની પાર વિનાની હાંસી થઈ. અનુભવ વિનાના અને કૃત્ર શાબ્દિક જ્ઞાનની ચર્ચા કરનારા પંડિતમન્યો પણ પેલી સ્ત્રીના જેવાજ છે.

૨૨૪૫-સંસારના છંદને અનુસરીને બધો વખત નાચનારાં બનતરુ માંકડાંઓ શા કામનાં? કારણકે જે વખતે યમ તેમનાં કામનો હિસાબ માગશે તે વખતે તેમને દાંત પહોળા કરીને ઊભા થઈ રહેવું પડશે અને પછી યમના હૂત દંડા વડે જે સજા કરશે તે તેમને સહન કરવી પડશે. લોકોમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા બેસાડવાને સારૂ કેટલાક લોકો (શાસ્ત્રની કથા વગેરેને) ડોકાં ધુણાવીને અને ડાચાં પહોળાં કરીને કહે છે અથવા કાને સાંભળે છે; પણ તુકારામ કહે છે કે, એવા લોકોના આગળ જતાં એવા ખૂરા હાલ થશે કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. સંસારનો ભાર તેમને નિત્ય વહેવોજ પડશે.

૨૨૪૬-હું વિઠોળાના ચરણને કદી પણ વિમારવાનો નથી. જો હું આટલુંજ કરીશ તો મારા માથાની બધી ચિંતાઓનો ભાર તે પોતાનો સમજીને પોતાને માથે લઈ લેશે. જે શામળી મૃતિ મારા જીવને ગમી ગઈ છે તેનું રૂપ મારા ચિત્તની અંદર વસી ગયું છે અને એક ક્ષણ વારને માટે પણ મને તેનું વિસ્મરણ થતું નથી.

એ હરિનું જો એક પળ વારને માટે પણ મને વિસ્મરણ થાય તો મારી લક્ષાવધિ લાભની પ્રાપ્તિ અટકી પડી એમ હું માનું. તુકારામ કહે છે કે, વિઠોળાના ચરણ એજ સાચી અમૃતસંજીવની મારા હૃદયની અંદર સદાકાળ રહે છે.

૨૨૪૭-અધ્યા ભાઈ! તને ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવાનું તો ગમે છે, તેનાથી તને આનંદ થાય છે, પણ પ્રથમ તારે તારા દેહાભિમાનનો ક્ષય કરવોજ પડશે. તું શાસ્ત્રોના શબ્દોનું વાચન કર્યે જાય છે, વારંવાર તેમનું પારાયણ કરે છે, પણ જ્યાંસુધી તારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું ન હોય ત્યાંસુધી તે બધુંજ વ્યર્થ જાયજે. ભારવાહી ઘોડાની પીઠ ઉપર કાંઈ થોડો ભાર હોય છે? ઘોડો જેમ એ બધો ભાર ઉઘડીને ચાલે છે તેમ શાસ્ત્રના ભાવાર્થને ગ્રહણ કર્યા વિનાનું ઉપર ઉપરનું વાચન પણ તેવુંજ ભારરૂપ નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે જો તારે પંઢરીનાથની પ્રાપ્તિ કરવીજ હોય તો તું તેમના પ્રતિ એકનિષ્ઠાયુક્ત ભાવ રાખતો થઈ જા.

૨૨૪૮-અધ્યા! તું વારકરી (પંઢરપુરના આપાઢી અને કાર્તિકી એકાદશીના મેળામાં નિયમિત રીતે જનારો યાત્રાળુ) થઈને પંઢરપુર આવ્યો જલે-તું પંઢરપુર આવ્યો જલે. તું ભગવાનના આંગણનો આનંદ છોડીને વૈકુંઠમાં જવાની ઇચ્છા શા સારૂ કરે છે? તે આંગણમાં પોતાની ખાંધે ધ્વજપતાકાઓ, ગળામાં તુલસીની માળા અને સર્વોંગે અખીલગુલાલ ધારણ કરીને વૈષ્ણવોનો સમુદાય (નગરસંકીર્તન કરવા માટે) તૈયાર થઈને જીલો છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા વૈષ્ણવોનો સમુદાય જ્યાં ભેગો થયો હોય ત્યાં મને આજોટવાનું મન થઈ આવે છે.

૨૨૪૯-સંતોની નિંદા કરીને જેનું મોઢું અપવિત્ર થઈ ગયું હોય તેના મોઢાને ચમારના ઘરનું ચામડાં પલાળી રાખવાનું ફૂંડુંજ

જાણવું. આવા હુછોને પોતાનું કોણ અને પરાયું કોણ તેનું કશું લાનજ હોતું નથી, એવું તેમના વર્તન ઉપરથી સમજી લેવું. જે કોઈ સંતોની નકામી ટીકાટિપ્પણીઓ કરે તેને આંડાળ જાણવો અને તેને આલડછેટના જેવો અપવિત્ર ગણીને તેનાથી દૂર રહેવું. તુકારામ કહે છે કે, આ બાળત હું પ્રતિજ્ઞા લઈએ છું, તેથી કરીને મારા મનમાં એ વાતની કશી જીક નથી.

૨૨૫૦—આ યુગમાં પરમાર્થને લગતાં કામોમાં લોકો બહુજ આળસ અને ટાળટોળા કરે છે, એ કળિયુગનો મહિમા છે; પણ આવું કરવાથી આખરે સાડું ફળ નથીજ આવવાનું. એ વાતનો મનમાં ભય રાખવો જોઈએ. અત્યારે જો તમે નહિ ચેતી જાઓ તો કાળ જ્યારે તમારો કાન પકડીને તેને આમળો દઈને તમને ઘસડશે ત્યારે તમને લાન આવી જશે. તુકારામ કહે છે કે, આટલા માટે લોકોને શિખામણ દેવાને સાડું હું મૂંગો છું એવું કોઈ સમજશે નહિ. (અર્થાત્ હું સૌને મારાથી દેવાય તેટલી શિખામણ દઉં છું.)

૨૨૫૧—મારી જીભને નામજપ કરવાનું ગાંડપણ લાગ્યું છે. એક પળવારને માટે પણ તે વિચારો લેતી નથી. માડું હૃદય દેવથી ભરાઈ ગયું છે. મારી એવી હાલત થઈ ગઈ છે. ઉઘમાં પણ મારી જીભ તેનુંજ (દેવનું) નામ જપ્ત કરે છે. મને તો એ ઘણું ગમે છે, પણ એના સંબંધમાં હું કશો વિચાર કરતો નથી કે, આવું શાથી થતું હશે? તુકારામ કહે છે કે, મારી જીભ મારા કાળમાં રહેતી નથી. તે અવિરતપણે નામજપ કર્યાજ કરે છે.

૨૨૫૨—કોઈ એક સ્ત્રીનો ધણી પરદેશ ગયો હશે. તે પોતાને ગામ પાછો આવે એટલા માટે પેટ્રી સ્ત્રી માનતાઓ માનવા લાગી અને ઘર ધરવા લાગી, પણ તે સ્ત્રી આ બધું ધર્મોચ્ચરણ લોભની મારી કરતી હતી, તેથી ડરીને તેની પાસે પુણ્યનો સંવચ થાયજ

દેવી રીતે ? તેના મનમાં તો એવું હતું કે, મારો ઘણી ઘેર આવે એટલે મારે પેટે છોકરાં થાય અને ઘરમાં ધનધાન્ય વધે અને લીલા-લહેર થઈ જાય. આવી રીતે કુળની આશા રાખીને કરેલાં ધર્મોચરણ વ્યર્થ જ બન્ય છે. સારાંસારાં વ્રત કરીને હુદ્ર કુળની કામના કરવી એ પારસમણિને સાટે માટીનું ઢેકું માગી લેવા જેવો સોદ્દો છે. તુકારામ કહે છે કે, પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચીને કોઈ ઝેર ખરીદે અને તે ખાઈને પોતાના પ્રાણ ગુમાવે તેવું જ આ કામ સમજવું.

૨૨૫૩-ખીબં છોકરાંઓની સાથે નીચે ગણાવેલી રમતો રમવામાં ખાડ્યાવસ્થાનાં ખાર વરસ તો વીતી ગયાં. લખોટી, લમ-રડા, ગિલ્લીદંડા, ગેડીદડા, ચકલિલુ, આટાપાટા, સાતતાળી, આમલીપીપળી, હુંતુતુતુ, કુસ્તી, લેજમ, પથ્થર ઊંચકીને ફેંકવાની કસરતો ઈત્યાદિ. તુકારામ કહે છે કે, આવી આવી રમતો રમવામાં મારું પણ ખાળપણ પૂરું થઈ ગયું. પછી અલિમાનનું મૂળ એવી જીવાની આવીને ઊભી રહી.

૨૨૫૪-જ્યાં જીવાની આવી એટલે હું જોળનમદથી ઉન્મત્ત બનીને કોઈનું માન રાખતો નહતો અને આકેલા સાંઠની માફક બધો વખત કૂંદાડા મારતો મારતો ચાલતો. માથે ચીપીચીપીને પાંઘડીઓ ખાંધતો અને માતેલા પાડાની પેઠે લોકોની આગળ ચાલતો. હાથમાં દોઢ પાનની ખીડી હોય પણ હું પાન આવું છું તેનું તો મને મનમાં ભારે અલિમાન હતું. કોઈ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ નજરે પડે ત્યારે તેને નમસ્કાર કરવામાં તો હું સમજતો જ નહિ. કૂતરાની પેઠે લોકોને ખારણે અથડાતો અને પરાઈ સ્ત્રીઓના તરફ પાપી નજરથી જોતો. તુકારામ કહે છે કે, આવાં આવાં દુરાચરણો કરવામાં મેં મારો જન્મ ગુમાવ્યો તેથી મારું આયુષ્ય નાં જોતે ગુમાવ્યું એવો જ અર્થ થયો.

૨૨૫૫-પછી આવ્યું ઘડપણ અને તેની જોડે ખાંસી, દમ વગેરે ઘડપણમાં લાગુ પડનારા રોગોની ફેજ આવી આવી. હું રોજ મારે કપાળે હાથ દઈને આ વ્યાધિઓની ફિકરમાં ને ફિકરમાં ભેગી રહેતો. દાંત પડી ગયા અને સૂકા કોપરાની વાટીના જેવું માઝું મોઢું થઈ ગયું. નાકમાંથી લીંટના રેલા તો રાતદહાડો વહાજ કરે. લોકોની સાથે કરી વાત કરવા જતો ત્યારે શખ્તોનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર મારાથી થતો નહિ. ગળામાં અને છાતીમાં કફનો જમાવ થઈ જવાથી ગળું રૂંધાઈ જતું અને તેમાંથી ઘરઘરઘરઘર અવાજ નીકળ્યા કરતો. પાડોશોને પણ મારાથી ત્રાસ વછટતો, તેથી તેઓ પણ બળકટી કે, આ ડોકરાએ તો અમને કાયરકાયર કરી નાખી. એ મૂંઝો મરે તો નિરાંત થાય. તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો ! તમારી પણ આવીજ દુર્દશા થશે જોમ જાણીને તમે બીજું બધું રહેવા દો અને ક્ષણે ક્ષણે રામનામનું સ્મરણ કરતા થઈ જાઓ.

૨૨૫૬-જે ઘેર હરિકીર્તન કરવા જઈએ તે ઘરનું અન્ન સુધ્ધાં ખાવું નહિ. લોકો ગળામાં કૂલની માળા પહેરાવવા આવે તો તે પણ લેવી નહિ. કપાળે અળીલગુલાલ લગાડવા દેવું નહિ. તે ઘેરથી ઘોડાને સાડ ચંદી અથવા બળદને સાડ ઘાસકડળ વગેરે કાંઈજ માગી લેવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, કીર્તન કરીને તેના બદલામાં દ્રવ્ય લેનારા અને દેનારા બેઠ નરકે જાય છે.

૨૨૫૭-જે લોકોમાં રાજા રાવણ રાજ્ય કરતો હતો ત્યાંના રહેવાસીઓનાં ઘરની સંખ્યા જેટલી હતી તેટલી હું તમને કહું છું તે સાંભળજો. પૃથ્વરનાં બાંધેલાં ઘર પાંચ લાખ હતાં અને ઈંટિરી ઘર સાત લાખ હતાં. એક કરોડ ઘર કાંસાનાં અથવા બીજાં ધાતુનાં હતાં. એક કરોડ ઘર ત્રાંબાનાં હતાં અને સાત કરોડ ઘર શુદ્ધ સોનાનાં હતાં. તુકારામ કહે છે કે, જે રાવણની આટલી વિશાળ

સ પત્તિ હતી, તે બધાએ મરી ગયો ત્યારે એક કોડી પણ તે પોતાની માથે લેતો ગયો નહિ

૨૨૫૮-અરે ઓ પાડુરગ ! તમે આવડું મોટું વાતનું વતેમર શા માટે કરી મૂક્યું ? બુઝો, માટે જાડળડ ડરવાનું કશું જ પ્રયોજન નથી આ લોકોની આગળ કીર્તન કરીને ગ્રાહ્યલોજન ડરાવવાની મારે શી જરૂર તે કહો તુકારામ કહે છે કે, જે ડાઁ ડરવું ઘટે તે બધું તમારે જ કવવાનું છે હું તો ક્ષત નિમિત્તમાત્ર છું, એ વાત વોણું નથી બળવું ?

૨૨૫૯-હો મનુષ્યો ! તમારે હવે મારે વિષે ચિંતા કરવી જ નહિ મારો મ મારવ્યવહાર જેણે વધારી દીધો છે તે તેનો નિભાવ કરવાને અમર્થ છે મારી પોતાની ઇચ્છા મુજબ તો કશું જ થતાર નથી તુકારામ કહે છે કે, હું તો સુખ અને દુઃખ બેઉનાથી વેગળો થઈ ગયો છું

૨૨૬૦-મે દેવને માગ પોતાના બનાવી દીધા છે, એ વાતનો મારો જે અનુભવ છે તે હું તમને વહું છું, તે સૌ સાલળી લેજો મારે જે વખતે જે બોલવું જોઈએ તે વખતે તેજ શબ્દો દેવ મારે મોઢથી બોલાવે છે બધા ક્ષુદ્ર સ સારનો ત્યાગ કર્યો એટલે ગોવિંદ આપણા થઈ બંધ છે તુકારામ કહે છે કે, હું ધૈર્ય રાખું છું તેથી દેવ એવા મારી પાસેના પાનેજ રહે છે કે બાણે મારી સાથે ચોટી ગયા છે

૨૨૬૧-જે મ મારને જીતી ગઢે તેને જ સાચો શૂરવીર બાણવો બાકીના બીજા બધા તો દેહલિમાનને સવારી કરવામા કામ આવે એવા ગરીબડા ઘોડાજ છે ખરેખરી પ્રતિજ્ઞા તો તેને કહેવાય કે જે પરમભાવ મહિત દેવને હૃદયની અદર દહતાપૂર્વક ધારણ કરી રાખે તુકારામ કહે છે કે, સત્કીર્તિની કમાણી કરીને જે જીવે તેનું જ જીવ્યું ઉત્તમ છે

૨૨૬૨-નાશ થઈ જાય એવી વસ્તુનું કેઈ દાન કરે તો તે દાતારે શો ઉપકાર કર્યો? હે વિઠ્ઠલ! આવી કાચી તકલાદી અને નાશવંત વસ્તુઓ મને આપતો નહિ. મને તો તારે દાન દેવું હોય તો ખરેખરી વસ્તુજ આપજે. જે પોતાનાં છોકરાંની પાછળ રડવા બેસે તે માને મોટા દિલની કેવી રીતે કહેવાય? તુકારામ કહે છે કે, જેનાથી કીર્તિમાં વધારો થાય તેજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહેવાય.

૨૨૬૩-જે ન્યાયાધીશ લાંચરૂઝવત લઈને જૂઠા ફેંસલા આપશે તેના પૂર્વજો અધોગતિએ જશે અને તેઓ નરકના કીડા થઈને અવતરશે એમ જાણજો. આવાં કામ કરનારને કોટિકોટિ ગૌહત્યાનું પાપ લાગશે. આવા પાપી લોકોની સ્ત્રીઓ જ્યારે જ્યારે મહિને મહિને રજસ્વલા થાય છે, ત્યારે તેમની આલડછેટ તેમના પૂર્વજોને પીવી પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા હુદ્યોને તો ખાસ કાળજી રાખીને ચમ દંડ દે છે.

૨૨૬૪-અરે ભાઈ! આ તમારો દેહ એક દિવસ નહીં થઈ જશે અને તેને આખરે કાળ ભક્ષ કરી લેશે. તમે યાદ રાખજો કે તમારો દેહ આખરે કાળનો ભક્ષ થઈ જશે. અરે પથરા જેવા જડ બુદ્ધિવાળા છુવ! તું આટલી સીધી વાત કેમ સમજી શકતો નથી? હાથી, ઘોડા, ઘર, વાડી, એમનો શો ભરૂંસો? ગાદીતક્રિયા, રાજ-રચીલાં એ બધાં સુખનાં સાધન છે તો ખરાં, પણ જ્યારે શરીરને ઘડપણ ઘેરી લેશે ત્યારે કેવી દુર્દશા થઈ જશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. પાકેલું ખેતર જેમ ઉંદર-કોળ ખાઈ જાય છે તેમ તારા દેહનાં સંબંધીઓ તારો ઘાત કરવા બેઠાં છે. તુકારામ કહે છે કે, અધ્યા! હજી પણ તારાથી ચેતાય તો ચેતી જ અને તારા પોતાના હિતની સાધના કરતો થઈ જ. નહિ તો આગળ ઉપર તારે માથે મોટો ભય છે.

૨૨૬૫-હે દેવ! પૂર્વે તમે તમારા અનેક ભક્તોતું નાના પ્રકારનાં સંકટોમાંથી રક્ષણ કર્યું હતું. તેમણે પોતાની છેલ્લી ઘડીએ તમને સંભાર્યા એટલે તરતજ તમે તેમની લીડ લાગવાં દોડી ગયા. તમારો આવો રિવાજ હું જરાજર સારી રીતે બાણી ગયો છું અને એમ બાણીનેજ હું તમોને કાલાવાલા કરીને તમારું નામ દર્શ દર્શને તમને સંદ પાડી રહ્યો છું. હે પાંડુરંગ! મારી યાજ્ઞતમાં તમે ભૂલકણા થઈ ગયા લાગે છે, ત્યારે હવે મારે શો ઉપાય કરવો? ઓ નારાયણ! હજી પણ તમને મારી દયા કેમ નથી આવતી? તમે મને તમારી પાસેથી કેમ વેગળો કાઢી મૂક્યો છે? તુકારામ કહે છે કે, હે કેશીરાજ! તમારું દર્શન હું કરી શકતો નથી તેથી કરીને મારો જીવ બહુ બહુ કરી રહ્યો છે; એટલા માટે તમે હવે જરાક ઉતાવળ કરો અને મને દર્શન દો.

૨૨૬૬-હે દેવ! હું તો તમને સાંભરતોજ નથી, એ વાત હવે મને પૂરેપૂરી સમજાઈ ગઈ છે. ત્યારે હવે મારે જીવીને કરવું શું? ઓ અનંત! મારું પ્રારબ્ધજ ને અનિષ્ટ હોય તો પછી તું શું કરવાનો હતો? મારું જીવતર હવે નકામું છે અને તેથી તે ધિક્કારને પાત્ર છે. તું પતિત લોકોને પાવન કરે છે એવો તારો મહિમા મારે કાને આવેલો, તેથી તો હું આશાભરી નજરે તારા બાણી બેઈ રહ્યો છું. ત્યારે હવે મારો અંગીકાર કોણ કરશે તે તુંજ કહે? કારણકે તું તો હવે નિર્દય થઈ ગયો છે એ વાતમાં તો હવે મને કશો શક રહ્યોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તું મને નિરાશ કરે છે તો ખરો, પણ તારે સારું હું મારો જીવ કાઢી નાખીશ.

૨૨૬૭-અધ્યા દેવ! તું ત્યારે આવો નિર્દય થઈ ગયો છે, ત્યારે “હું પતિતોને પાવન કરું છું” એવી તારી પ્રતિજ્ઞા તે અંગાઉથી આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ શા સારું કરી? ઓ દેવ! ઓ

મારા દાતાર! હવે તારી એ પ્રતિજ્ઞાને સાચી પાડવાનો વખત આવી લાગ્યો છે, ત્યારે તું પાછું કેમ જુએ છે? તારી અસલની પ્રતિજ્ઞા તને કેમ યાદ આવતી નથી? જે તું આવુંજ કરીશ તો સંતપુરુષોની આગળ તું તારું મોઢું કેવી રીતે ખતાવી શકીશ? કારણકે આ બધી વાત હું તેમને કહ્યા વિના રહેવાનો નથી. દેવ અનાથનો નાથ છેજ નહિ, એ વાત હું બધે જાહેર કરી દઈશ. તુકારામ કહે છે કે, હું શરૂઆતથીજ દેહભાવે મરી જઈને પાર-માર્થિક સાધના કરવા આવ્યો છું. ત્યારે તું હવે નિમિત્તનો માલિક શા માટે થાય છે?

૨૨૬૮-હૈ દેવ! હું તારો દાસ થઈને જે અધોગતિને પામીશ તો આ દુનિયામાં તારું ઘણું વિપરીત દેખાશે. હરિનો દાસ અધો-ગતિને પામે એવી નીતિ કોઈએ ક્યાંય પણ સાંભળી છે? હું તારું નામ મારા કંઠમાં નિરંતર ધારણ કરી રાખું છું અને તે છતાં મારી પાછળ સંસારની ઉપાધિઓ તો ચાલી આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, કાળે મને અલડાવી માયો છે.

૨૨૬૯-પુરાણો લજવાઈ મરે છે અને વેદ નીચું મોઢું કરીને નેચા કરે છે; કારણ હું નિરંતર તારા નામનું સ્મરણ કરનારો આવો દરિદ્ર અને આવો દીનહીન! અગાઉના સંતો જે જે કહી ગયા છે તે બધુંજ જૂઠું સાબિત થઈ ચૂક્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, હૈ દેવ! તમે જે આવું કરશો તો તમારી ભક્તિનો માર્ગ બંધ થઈ જશે એ વાત નિઃસંદેહ છે.

૨૨૭૦-આહાર-નિદ્રાનો બુદ્ધિપૂર્વક આદરસત્કાર કરવાની જરૂર નથી, કારણકે તે તો પોતાની મેળેમેળેજ પોતાની પ્રવૃત્તિ કર્યો કરવાનાં. તોજ્યું ગાજ્યું બોલવાની ટેવ ન રાખીએ અને નકામું બોલબોલ કરીએ તે બ્યર્થ જાય છે. એવું કરવાથી શરીરને થોડી-

ઘણી પીડા પણ થાય છે. પોતાની આત્મસ્થિતિનો મર્મ સમજી લઈને તેના વડે જેઓ પોતાનું સમાધાન કરી લે છે, તેઓજ તેનું સુખ દેવું છે તે જાણી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કામ કરવાથી દુઃખ થાય એવું કામ ન કરવું. ત્યાર પછી જેવી સ્થિતિમાં રહેવાય તેવી સ્થિતિમાં પડી રહેવું.

૨૨૭૧-ભૂમિ તો બધીજ પવિત્ર છે, પણ વાસનાજ અપવિત્ર છે એમ સમજી લેવું. તેને લીધે જીવ લયલીત થઈ ગયો છે અને તેને શરીરે કોઈ પણ જાતનો ધા ન લાગવા છતાં તે પોતાના પરમાર્થને છોડી બેઠો છે. જીવ માત્ર દેવજ છે એમ સમજવું, પણ તેમના મનમાં જે ખોટા સંશય ધર કરી બેઠો છે તેજ તેમને ફસાવી મારે છે. તુકારામ કહે છે કે, જીવ અને ઈશ્વર એ બેની વચ્ચે ભ્રાતિને લીધે જે તફાવત દેખાય છે તે જો દૂર થઈ જાય તો બધા શુદ્ધ ઈશ્વરજ છે.

૨૨૭૨-આ માફ અને આ તાફ એવો જે દ્વેતભાવ છે તે જો ટળી જાય તો જીવાત્મા ઉપર જે જે બોલે છે તે બધેજ ઊતરી જાય. આ એક વાતને છોડીને તમારે બીજું કંઈજ કરવાનું નથી અને કશું છોડી દેવાનું પણ નથી. સ્વરૂપભાવ સ્વભાવે કરીનેજ શુદ્ધ છે. પ્રપંચની મોહજાળમાં આશાતુષ્ણાને લીધે જીવ બંધાઈ ગયો છે. તેને લીધેજ તેને અને જીવમાત્રને ગળે ફાંસો આવી ગયો છે. જે કંઈ જીવને ફસાવી મારે છે, તે તો તેના મનનો ખોટો સંશયજ છે. સ્વરૂપસ્થિતિમાં સુખનો અનુભવ થાય છે અને દુઃખની છાયા પણ ત્યાં હોતી નથી. સર્વનો કર્તા એક નારાયણ છે, એવાજ ઉદ્દગાર મોઢેથી કાઢવા. લાભ, હાનિ, માન અને અપમાન એ બધાને સમાન જાણવાં. તુકારામ કહે છે કે, આવો જે હોય તેનેજ ખરેખરો સુખી જાણ્યો.

૨૨૭૩-હે દેવ! જે તું મન પર લે, તો જેઓ આજે મૂઢ છે તેઓ પણ પરમ ચતુર પંડિત થઈ જાય, પણ આ વાતનો મર્મ કોઈ સમજતું નથી તેથીજ અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં ભટકીને જન્મમૃત્યુની પીડા ભોગવવી પડે છે. દેવ જે કૃપા કરે તો લૂલા-લંગડા પણ મોટા મોટા પર્વતો ઓળંગી જાય અને મૂંગા માણસો ગહન વિષયોના ઉપર ભાષણ આપતા બની જાય. દેવ જે કૃપા કરે તો પાપી પુણ્યવાન થઈ જાય અને દુર્ગનો કોઈનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે નહિ. હરિ જે ધારે તો આખા બ્રહ્માંડના તમામ જીવોને એક ક્ષણવારમાં સુક્ત કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, તે જે કંઈ કરે છે તે બધુંજ તે પોતાની લીલાયુક્ત કીડા કરે છે અને તે સર્વમાં વ્યાપી રહેલો છતાં સર્વથી નિરાળો છે.

૨૨૭૪-ધનધાન્યની પુષ્કળ પેદાશ કરી લેવી, કારણકે લોકો તેની આશાએ બેઠેલા છે; પણ પરમાર્થરૂપી ધાન્ય એવું છે કે બધાં ખાય, જેમને આપવું ઘટે તેટલું અપાય અને છતાં પણ પાછું વધે. તેને માખ્યાજ કરે પણ તેનો છેડો આવે નહિ. બરાબર ચાસની અંદર જ્યારે બીજ પડે ત્યારે તેનો પાક બીતરે. તુકારામ કહે છે કે, 'વિકૂલ' એ ક્રૂત ત્રણજ અક્ષરનું નામ છે પણ તેટલાથી જીવને તૃપ્તિ થઈ જાય છે.

૨૨૭૫-હે દેવ! આ આખું જગત એ તારીજ કરામત છે અને તે જગતરૂપે તુંજ સર્વત્ર કીડા કરી રહ્યો છે. તે અમારામાં અને આખા જગતમાં જે અહંકાર ઉત્પન્ન કરી રાખ્યો છે, તેજ અમને ક્ષાવી મારે છે. બતાડવાની અને સંતાડી દેવાની કળા તું એકલોજ બળુતો હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, હે શ્રીપતિ! હવે તું અમને ક્યાં સુધી ક્ષાવ્યા કરીશ?

૨૨૭૬-કેટલાક શ્રીમંત લોકો ગરીબ દુઃખી લોકોના ઉપર

દયા લાવીને તેમનું દુઃખ દૂર કરવા સારૂ સડકે ઉપર બ્યાં બરૂર પડે ત્યાં પુલ અને ઘાટ બંધાવે છે; ત્યારે હે પાંડુરંગા! તું અમારે આ લવનદીને ઝોળાંગી બવાનો પુલ કેમ નથી બંધાવતો? વૈદ્યની પાસે રોગી જાય છે તો તે તેને ક્વાથ બનાવવાનો નુસખો લખી આપે છે અને એ રીતે તે તેની પીડા દૂર કરે છે. પાણીમાં ડૂબી જતા માણસને બહાર ખેંચી કાઢવા સારૂ જે ડૂબકી મારે છે તેને તેથી કાંઈ લાભ થાય છે? પોતાની પછી આવનારા લોકોને કાંટા ન વાગે તે સારૂ આગળ ચાલનારાઓ આપે રસ્તે કાંટા વાળતા વાળતા આવે છે, તે તેઓ શા માટે કરતા હશે? તુકારામ કહે છે કે, જેઓ થાક્યાં હોય, નળજાં હોય તેમના માથા ઉપરનો ભાર પરાપકારી લોકો ઉપાડી લે છે.

૨૨૭૭-આ ઠેકાણે કોઈએ લૂખી લૂખી વાતો તો કહેવી જ નહિ. એવા શુષ્ક શબ્દોને અહીં કોણ માનવાનું હતું? અમારે તો ખરેખરે અનુભવજ જોઈએ. અમારી આગળ ઉપર ઉપરના પોકળ આચારની પણ કશી કિંમત નથી. બ્યાંસુધી મનની અંદર હરિનો સાથે ઝોળખાણ થયું નથી, ત્યાંસુધી મોઢા મોઢાની મીઠી મીઠી વાતોને કોણ માનવાનું હતું? રાજહંસ પોતાની બ્યાંચ વડે પાણી અને દૂધને છૂટાં પાડી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, અમારે તો અંતરની આત્મનિષ્ઠાવાળા યોગ્ય સાધુનું કામ છે; બાકીના રે'છપે'છ લોકોનું અમારે કામજ શું છે?

૨૨૭૮-જડ છપોને તારનારા નારાયણ સિદ્ધ ભિલેલા છે; માટે તેમની જેઓ ઉપાસના નહિ કરે તેમની મૂર્ખાઈ વિશેષ જણાય જશે. અક્ષાટ લવસાગરને તેમણે એક નાનાસરસો તોળવાનો વ્યવસ્થા બનાવી દીધો છે. હવે તેને ઝોળાંગી બવાને સારૂ તેમણે શ્રીહરિને તમારી મદદે બોલાવવાજ જોઈએ. શ્રીહરિની કૃપાથી તેમણે મદદ

વામાં તમને પ્રતિજ્ઞ શો નહે છે? તુકારામ કહે છે કે, એક વાર જ્યાં તમે અનન્ય લાવે તેમના થઈ ગયા એટલે તે તો એવા છે કે, આ નાતું અને આ મોટું એવો વિચાર કદી કરેજ નહિ.

૨૨૭૬-ઓ મારા મન! તું તારી એક પણ ક્ષણને નકામી ગાળીશ મા. તારે ક્ષણેક્ષણે નારાયણના નામનુંજ પારાયણ કરતા રહેવું. તારી અહીં તહીં ભમવાની ટેવ છોડી દે અને બહાર જવાના રસ્તાજ બંધ કરી દે. એક હરિને છોડીને આઠેઅવળે રસ્તે વન-વગડામાં તારે ભટકવુંજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, મારો જીવ તૃપ્ત થતા સુધી નારાયણનું સ્મરણ કરતો રહે છે.

૨૨૮૦-હું પંચમહાભૂતોના સકંચામાં સપડાઈ ગયો છું, એવો જે અહંકાર મારામાં પેઢા થયો છે, તેણેજ મને બંદીવાન બનાવી દીધો છે. આ શરીરથી હું જુદો છું, એ વાત ભૂલી જઈને અને મૂર્ખતા-વશ થઈને મેં મારું ગળું (મારો દેવરૂપભાવ) મારે હાથેજ દેહબુદ્ધિ વડે બાંધી દીધું છે. આ દેહાદિ પ્રાપંચિક પદાર્થોને મેં સાચા માની લીધાજ શી રીતે? આ મારું ઘર, આ મારાં છોકરાં, એવું મેં માન્યુંજ શા માટે? અરે! તમામ પ્રકારની વિષયભોગને લગતી વાસના-ઓનો ત્યાગ કરીને હું નારાયણનો શરણાગત કેમ ન થયો? દક્ષિણ વિષયમુખની ઇચ્છાઓને વશ થવાથી અંતે મને ઘણુંજ નુકસાન થયું છે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે હું મારા શરીરનું દેવતા ચરણ આગળ બલિદાન ચઢાવી દઈશ અને મારાં અંચિત કર્મોની ડોળી સળગાવી દઈશ.

૨૨૮૧-મને આખું જગત દેવરૂપ દેખાય છે. આઘી કરીને શુભ-દોષને જોવાની મારી વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે, એ ઘણુંજ સારું થયું છે-ઘણુંજ સારું થયું છે. આરમ્ભીમાં બીજું પ્રતિજિંબ દેખાય પણ તાત્વિક દિવસે જોનારને જિંબ અને પ્રતિજિંબ બધું એકનું એકજ

છે. તુકારામ કહે છે કે, નદીનો સમુદ્રની સાથે સમાગમ થઈ ગયો. એટલે નદીનું નદીપણું ટળી જાય છે અને તે સમુદ્રજ થઈ જાય છે.

૨૨૮૨-એકજ ઘડિમાંથી જાતજાતના ખાદ્ય પદાર્થો તૈયાર થાય છે અને તેમને ખાવાને સારૂ જીભ સળવળ્યા કરે છે. લોગ લોગવ્યાથી તેમના પ્રતિ રાગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને ફરી ફરીને લોગવવાનું મન થાય છે. લોગ્ય પદાર્થો ને આપણી આગળથી ખસી જાય તો તેમના પ્રતિ નિત્ય આકર્ષણ વધારે પ્રબળ થતું જાય છે. સમુદ્રની અંદર જેમ એક પછી એક તરંગ ઉત્પન્ન થયા કરે છે તેવુંજ વિષયો તરફના આકર્ષણનું સમજી લેવું. પોતાના ખાળકને રમાડ્યા પછી પણ તેની મા તેને ફરી ફરીને હાથમાં લઈ રમાડે છે અને રમાડતાં ધરાતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, નાના ખાળકના બાલની અંદર જે મીઠાશ છે, તેનોજ ઉપરાઉપરી સ્વાદ આખ્યાથી તે માતા એવી વિવશ થઈ જાય છે કે, તેનું સેવન કરતાં કરતાં તેને કઠાપિ તૃપ્તિ થતીજ નથી.

૨૨૮૩-મારા મનને વહાલા લાગે એવા મારા સાચા સંબંધીઓ તો એકલા હરિભક્તોજ છે. નિર્ધન રહેવું એજ તેમનું અહોભાગ્ય છે. તેમના ધૈર્યનો કદી ભંગ થતો નથી અને તેમના હૃદય ઉપર તેમના એકનિષ્ઠ ભાવનોજ ઘેરો રંગ ચઢી ગયો છે. જ્યારે તેમને ભૂખતરશ લાગે છે ત્યારે પણ તેઓ તેમનાં ચિત્તમાં દેવનુંજ સ્મરણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, નારાયણ એજ તેમનું ધન છે.

૨૨૮૪-હે દેવ ! હું તારો દાસ છું એવું હું કહેવડાવું છું, પણ હું મન દઈને તારી સેવા કરતો નથી અને નક્કટપણે ચેટ ભડું છું. હે પાંડુરંગ ! આવાં ખોટાં કામ તારી આગળ શી રીતે નજવાનાં હતાં ? કારણકે તું તો સૌનાં અંતઃકરણના ભાવ જાણી

જાય છે. મારાં આચરણ ખોટાં છે એવું હું જાણું છું, છતાં હું તારો સાચો સેવક છું એવું કહીને એક અપરાધના ઉપર બીજો અપરાધ હું કેમ કરીને કરું? તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાનિધિ દેવ! હું આવો અપરાધી છું તે તો તમે જાણો છો.

૨૨૮૫-અંતઃકરણમાં સાધુપણનો ભાવ તો હોય નહિ, ત્યારે ઉપર ઉપરથી સાધુપણનો ઢોંગ કર્યે શું વળવાનું હતું? જે નહાડું હોય તેને સાડું કહેવાથી મુખ્ય કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. કોઈ પણ કામમાં જો ઉતાવળ કરી તો તે કામ કયળી જવાનુંજ, પણ જે બાબતમાં ઉતાવળ કરવી જોઈએ તેમાં ઉતાવળ કર્યાથી મનને સંતોષ જીવે છે. તુકારામ કહે છે કે, એકમાં જેની શુદ્ધિ સ્થિર થઈ નથી તેનામાં ધૈર્ય નથી એવું કહેવું જોઈએ.

૨૨૮૬-આપણાં ચિત્તને દેવની સાથે બાંધી રાખીએ એટલે તે તેની પાસે રહે છે. એવું થવાથી ઈશ્વરના પ્રકાશ વડે અંતઃકરણ બધો વખત પ્રકાશિત અવસ્થામાં રહે છે. હૃદયની અંદર દેવનો વાસ થાય તે ઘણું ઉત્તમ અને મધુર છે. એક વાર આવો સંબંધ બાંધાઈ જવાથી આપણો અને દેવનો કદી વિયોગ થઈ શકતો નથી. ઈશ્વરનું સ્મરણ કર્યાથી પેટમાં આપું પ્રહ્લાંડ સમાઈ જાય છે. અર્થાત્ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતાં કરતાં આપણે આપણા અંતઃકરણનો વિકાસ કરતા રહીએ એ ઉત્તમ છે. તુકારામ કહે છે કે, ઈશ્વરની સાથે જો આપણો પ્રેમરૂપી તાંતણો અખંડ રીતે જોડાયેલો રહેશે તો બધા પ્રકારના લાલ આપણને ઘેર બેઠાંજ આવી મળશે.

૨૨૮૭-હે દેવ! આ જગતે મને ઘણુંજ સતાવ્યો છે તેથી કરીને આજના પ્રસંગથી મારું ચિત્ત ઘણુંજ દુઃખી થઈ ગયું છે. હું મારા મન વડે તારા ચરણનું સ્મરણ કરતો રહું છું; પણ આ જગતની સાથેનો મારો સંબંધ હું ક્યારે તોડી નાખીશ તેની મને

ખગર નથી; કારણકે અનેક જણના સુખદુઃખના અને આ સાઈં અને આ નકાઈં એ બાળતના વિચાર મારા અંતઃકરણમાં આદ્યા આવે છે અને તેમ થવાથી તારી સેવામાં નડતર થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જો તું મને એકાંતવાસ આપે તોજ મારો અને જગતનો સંબંધ તૂટી જાય.

૨૨૮૮-કોઈ કોઈ લોકો હોય છે તો ધનવાન, પણ કાને બહેરા અથવા આંખે આંધળા, ને કોઈ કોઈ સફેદ કોઢવાળા તો કોઈ કોઈ રક્તપિત્તિયા પણ હોય છે. આ બધા પ્રારબ્ધનાંજ વિચિત્ર પરિણામો છે કે પછી બીજું કંઈ છે તેની સમજ પડતી નથી. એ બધાની દોરી એકલા વિઠોળાના હાથમાં છે. રોગ તે કંઈ થોડાઘણા છે? હું તે કેટલાનાં નામ ગણાવું? કેટલાક રોગ તો એવા હોય છે કે, બાહ્યે શરીરની સાથે અખંડપણે જડાઈ ગયા હોય એવા છે. તુકારામ કહે છે કે, નદ્ર સંચિતનું દાન તો મળે છે પણ તેનો ઉપલોગ કરવા જતાં તેનાથી સુખ થતું નથી.

૨૨૮૯-લેદ અને અલેદ એ બેડ સિદ્ધાંતોનો તાળો મેળવવા જઈશું ત્યારે તો તે કદી મળવાનો છેજ નહિ. તેમ કરવાને બદલે તું હવે નારાયણનુંજ સ્મરણ કરવા. માંડ. એકલા અચ્યુતનું નામચિંતન કરવાથી તારાં તમામ કાર્યો સિદ્ધ થઈ જશે. ચોર લોકો તો એવા આલાક હોય છે કે, તેઓ નદીમાં થતા વમળ અને વેગવાન ધારાની માફક ચોરવાટે થઈને આદ્યા આવે છે અને ઠેઠ ગામની ભાગોળ સુધી જઈ પહોંચેલા વટેમાગુંને ઘેરી લે છે અને તેની પાસે જે કંઈ હોય તે બધુંજ લૂંટી લે છે. તુકારામ કહે છે કે, એક શ્રીહરિના ઉપર ભાવ સ્થિર કર્યા વિના સંસારનદીને ઓળંગી શકાતી નથી; એટલા માટે એક હરિના ઉપર દૃઢ ભાવ રાખવો એજ સો વાતની એક વાત છે.

૨૨૬૦-જેઓ વિઠ્ઠલના ગુણ લાગલાગટ ગાયાજ કરે છે, તેમના ચરણ આગળ હું મારું ચિત્ત સમર્પિત કરી દઉં છું. જેમને વિઠોળાનું નામ વહાલું છે તેઓ મને પણ મારા પ્રાણસખા જેટલા વહાલા છે. જેમનાં નેત્રોને વિઠ્ઠલનું દર્શન પ્રિય લાગે છે તેમનું ચરણોદક હું ગ્રહણ કરું છું. જેમણે પોતાનાં મન, વાણી અને શરીર વિઠ્ઠલને અર્પણ કરી દીધાં છે તેમના ચરણનો હું આશ્રય માગું છું. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ પોતાને મોઢેથી એવું કહશે કે હું હરિનો દાસ છું તેના ચરણની રજ થવાની હું ઇચ્છા રાખું છું.

૨૨૬૧-લેદાલેદની બાળત વાદવિવાદ કરવો નકામો છે; માટે એકનિષ્ઠભાવ કેળવીને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરી લેવી એજ કર્તવ્ય છે. તમારું આયુધ્ય એમ કરતાં કરતાં એક દહાડો પૂરું થઈ જશે એટલા માટે તમે વળત ન ગુમાવતાં સ્વહિતનો વિચાર કરતા થઈ જાઓ. તુકારામ કહે છે કે, ક્ષત ભાવભક્તિવડેજ તમારું કાર્ય સિદ્ધ થવાનું છે. તેમ ન કરતાં દંભયુક્ત આચરણ કર્યાથી તમને જરૂર નુકસાનજ થવાનું છે.

૨૨૬૨-દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણે મને તેમનું ચિંતન કરતાં કરતાં પોતાના સમાન બનાવી દીધો છે. મારા મનની ઉપર તેમણે ઘેરા ઘાડીને તેને આરે તરફથી પોતાના વડે વીંટી લીધું તેથી હું તેમની સાથે તદ્દપ થઈ ગયો છું. એજ રીતે તેમણે મજનાં ગોપગોપીઓને પણ પોતાના પ્રતિ પ્રેમની લગની લગાડી દધીને, તેમને પણ મારી પેઠેજ પોતાના સમાન બનાવી દીધાં હતાં. તુકારામ કહે છે કે, તે એવો છે કે, જે એક વાર તેની સાથે સંબંધ થઈ ગયો તો પછી તે આપણી પાસેથી દૂરી દૂર જતોજ નથી.

૨૨૬૩-હે પાંડુરંગ! તારા ચરણ મારા ચિત્તની અંદર છે તેથી કરીને મારા જીવને ધત્તી વિગ્રાન્તિ મળી રહે છે. એજ મારી

કુલ પૂજી છે અને તે મારા વસ્ત્રની ગાંઠમાં સમાય એટલીજ છે, પણ તેટલાથી મને ઘણો સંતોષ છે અને માફ ચિત્ત તેટલાથી સમાધાન મानी લે છે. મારી વાચાએ તારા નામોચ્ચારની મોટી દુકાન માંડી દીધી છે અને મારો બધો પ્રેમ તારા સ્વરૂપની અંદર સ્થિર થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, મને ભક્તિ ઘણી વડાલી છે, કારણકે અભેદભાવની દિશા ભણી વળવાની મારે ઉતાવળ નથી.

૨૨૬૪-આ અલંગમાં બતાવેલી વાટ મને જડી ગઈ છે, તેને હું કદી છોડવાનો નથી. આવો મારો જે એકવિધ ભાવ છે, તેમાં હું કદી ફેરફાર કરવાનો નથી. ત્યારે હવે તમારે મારી સંભાળ લેવી પડશે; કારણકે માફ બધું બુદ્ધિગળ તમારા ચરણ આગળ જઈ પડ્યું છે; અથવા તમારા ચરણ એજ માફ બુદ્ધિગળ છે. મારી આ અવસ્થા ખીન્ન લોકોથી સમન્વય એવી નથી, પણ તમાફ અંતઃકરણ તો મારા અંતઃકરણનું સાક્ષી છે. તુકારામ કહે છે કે, ઓ નારાયણ! મારા જીવનું જીવન અને તેનો સાક્ષી પણ તું જ છે.

૨૨૬૫-હો દેવ! તારા ચરણોમાંજ મારો ભાવ સ્થિર થઈને રહ્યો. એટલે કે હું સદાકાળ તમાફ નામસ્મરણ કર્યા કરું અને તેટલો વખત હું મારા મનને ખીન્ને કોઈ ઠેકાણે જવા દઉં જ નહિ. હવે તો હું તારાજ રસમાં સર્વતોભાવે રૂબરી મારીશ. તુકારામ કહે છે કે, હો દેવ! હું મારા જીવની પરવા કર્યો વિના આ કાર્ય કરું છું.

૨૨૬૬-પોતાના માલિકને છોડીને ખીન્નત્રીજના કાલાવાલા કરતો ફરે તેના જેવો હું વિઠાણાનો દાસ નથી. મારા સ્વામીની સત્તાને લીધે આ બધાં પ્રહાંડો મારી નજરે નાનાં નાનાં દેખાય છે અને કળિકાળ તો જાણે મારા હાથ નીચેનો મોકર હોય એવો થતો જાય છે. અમને દેવતા સેવકોને જો અભિમાન હોય, તો તે અમારા દેવનુંજ અભિમાન હોય છે અને અમારા મનની બંધી

અભિલાષાઓ અમે તેમના ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઈને અમે ત્યાંજ આશ્રય લઈએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે, અમે અમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ખેલ ખેલીએ છીએ અને નારાયણ અમારા મનના કોડ પૂરા કરતાજ રહે છે.

૨૨૬૭-મોક્ષ તો દેવની પાસે છેજ નહિ. તે તો તારી પોતાની પાસે છે. તે છતાં તું તારા મિથ્યાદેહનું અભિમાન દબાવી દેતો નથી અને જૂઠો વલોપાત કર્યો કરે છે. અરે ઓ ગધેડા! તું સાવધાન કેમ થઈ જતો નથી? તારી બુદ્ધિ મારી જવાથી તું ભ્રમિય થઈ ગયો છે. જે દેહનો અહંકાર તું ધારણ કરી રહ્યો છે, તે દેહનાં પંચભૂતો જ્યારે મહત્તત્ત્વની અંદર મળી જશે, અને તારા અહંકારને સારૂ કરશે. આધારજ નહિ મળે ત્યારે તું શું કરીશ? તુકારામ કહે છે કે, જોટા દેહને ખરો માનીને તેના અભિમાનનો બોલો માથા ઉપર લઈને તું નકામો સંતાપ વેઠ્યા કરે છે.

૨૨૬૮-એક દેવને આપણો પોતાનો બનાવી લેવો ભ્રમ; કારણકે આવું કર્યો સિવાય જીવને સુખ થનાર નથી. એકલા દેવને બાદ કરીને બીજું બધુંજ માયિક અને દુઃખ દેનારું છે એમ સમજી લેવું. તેમનામાં પહેલેથી તે છેવટ સુધી સુખ આપવાનું સામર્થ્ય હોતુંજ નથી અને તેમનાથી થતાં દુઃખોનો નથી આદિ અને નથી અંત, એમ સમજીને તમે તમારા મનની આમ્રપાસ ગોવિંદની વાડ બનાવી દો અને એવું કરીને તે અવિનાશી વસ્તુને પોતાની બનાવી દો. તુકારામ કહે છે કે, આવું કર્યાથી તમે જન્મ ધારણ કર્યો છે તેથી જોછામાં જોછું એક વાર તો તમારે મૃત્યુમાં થઈને પસાર થવુંજ પડશે, પણ ત્યાર પછી તમારાં જન્મ અને મૃત્યુ એ બેઉનો અંત આવી જશે અને તમારી સુદીર્ઘિ તમારી પાછળ આ સંસારમાં તમે મૂકી જશો.

૨૨૯૬-મારાં માતાપિતા જેવા તમે સંતજનોએ આજે મને તમારી કૃપાનું દાન દીધું, જેથી કરીને મારા મુખમાંથી હરિનામાઃ મૃતની ધારા વહેતી થઈ ગઈ. તમારા આ ઉપકારના બોલમાંથી હું આ જન્મમાં તો કદી મુક્ત થઈ શકનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, તમે સંતજનો ઉદાર અને કૃપાવંત છો, તેથી મુજ બાળકને તમે પ્રેમાર્દ્ર થઈને પારમાર્થિક સાધનાનાં ઘરેણાં પહેરાવી દીધાં.

૨૩૦૦-એકજ દેવની સ્તુતિ કરવી અને જો નિંદા કરવાનું મન થાય તોપણ એકજ દેવની નિંદા કરવી, એ સિવાય બીજાં કામમાં વાણીનો વ્યર્થ વ્યય કરવો એ અધમ કાર્ય છે એમ જાણવું. લોકો એવા છે કે, મારી શિખામણો માંબળતી વખતે પોતાના કાન બહેરા બનાવી દે છે અને જે જે કામ કરવાથી નરકની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે, તે તે કામ કરવા માટે પૈસા ખર્ચવા પડે તો તે ખર્ચીને પણ તેઓ નરકે જાય છે. તેમનાં આવાં કૃત્યને લીધે આ લોકમાં બધા લોકો તેમનાં મોઢાં ઉપર ઘૂંકે છે અને પરલોકમાં ગયા પછી તેમને અંધાર નરકમાં વાસ કરવો પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, વાણીનું આ માપ (હરિનામ) ઉત્તમ છે પણ તેનો નિંદામાં ઉપયોગ કરીને તેઓ નરકે જાય છે.

૨૩૦૧-લોકો, ૩ અને ચક્રમક એ ત્રણ વસ્તુઓ આપણી પાસે હોય તો તેમનું ઘર્ષણ કરીને અગ્નિ પેદા કરી શકાય. તેવીજ રીતે જો તમારું ચિત્ત એક ઠેકાણે સ્થિર થઈ જાય તો તમને (આત્માનો) અનુભવ થઈ જાય એમાં કહેવા જેવું શું છે? એમાં કોઈને કાંઈ કહેવું પડે એમ છેજ નહિ; કેમકે એ અતિ સ્પષ્ટ બાબત છે. પેટ ભરીને જમનારને તૃપ્તિ થઈ છે કે નહિ તે તેને કહેવાની જરૂર હોયજ નહિ. તે તો પોતાની મેળેજ જાણી શકે છે. એટલો માટે તેજ ઉપાય (ચિત્તની એકાગ્રતા) અમંદમાં મૂકીને હું તે

વિષયને (આત્માનુભવને) પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રાખું છું. તુકારામ કહે છે કે, પાણીની અંદર પાણી મળી ગયા પછી આ પહેલાંનું પાણી અને આ નવું મળેલું પાણી એવું કોણ કહી શકશે?

૨૩૦૨-હે દેવ! બાળકને જ્યારે ભૂખતરશ લાગે ત્યારે તેના જીવનનો આધાર જે અન્ન અને જળ છે તે બાળકને આપવાનું તેની મા સારી રીતે જાણે છે. ત્યારે હવે મારે તમને કયી રીતે વિનંતી કરવી તે કહો. માઈં માથું તો તમારા ચરણના ઉપરજ છે. તમે મને જ્યાં રાખશો ત્યાં હું માઈં ચિત્ત તમારા ચરણમાં સ્થિર કરી દઈને રહીશ. હે દેવ! તમે તો સર્વત્ર વ્યાપક છો, એવું હું તમારું ધ્યાન કરું છું તેજ તમે મારી સેવા માની લેજો. આ મારા દાતાર! મારામાં જે જે વાતની ત્રુટિ હોય તે તમે પૂરી કરી લેજો. તુકારામ કહે છે કે, હું અપરાધી છું અને મારી ખુદિ પણ ઘણીજ ટૂંકી છે.

૨૩૦૩-હું વખતને ઓળખું છું તો ખરો, પણ માઈં નિયમિત આચરણ કામમાં આવતું નથી. એટલા માટે હે દેવ! તમેજ મને જે કંઈ શીખવશો તેજ મારે માટે ઉત્તમ છે. તમારી સલાહ લીધાથી જ્યારે મારી ચિંતા દૂર થઈ જાય છે ત્યારે તમને પૂછવામાં મારે વળી નાનમ શાની? તુકારામ કહે છે કે, મને તમારા ચરણને પકડી રાખનાર સેવક ગણીને તમે મને સહાય થો.

૨૩૦૪-હે દેવ! હું તમારા મંદિરના દરવાજા આગળ તમારો દ્વારપાળ બનીને બિલો રહ્યો છું, અને ત્યાં બિલો બિલો હું તમને મારી વિનંતી સંભળાવું છું. મારી વિનંતિ એટલીજ છે કે, જે માણસ તમારો શરણાગત થયો હોય તેને તમારે બધી જાતની ક્ષિકરચિંતાથી મુક્ત કરી દેવો જોઈએ. તમે આ બધું જાણો છો તો ખરો, તોપણ હું જે કંઈ કહું તે તરફ લક્ષ આપજો. તુકારા-

રામ કહે છે કે, હે દેશવ ! તમે કૃપાસાગર છો અને દીન જનોના સહાયક છો.

૨૩૦૫-જગતનું અને તમારું એમ બેઉ તરફનું મનમાં અભિમાન ધારણ કરીને હું મારા ધોતિયાનો કાછડો વાળીને તૈયાર થઈને બિલો છું. સેવાના ધર્મ વિષે અને સ્વામીની સત્તા વિષે મારા મનમાં જે કંઈ કહેવા જેવું હશે તે હું કહીશ. સ્વામીએ મારા ઉપર જે તાકીદનો હુકમ કર્યો છે, તે પ્રમાણે હું વર્તન કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે, હું પહેલાં જે જગ્યાએ હતો તે જગ્યાએ બિલો બિલો હું (આત્મસ્વરૂપને) નમસ્કાર કરું છું.

૨૩૦૬-હે દેવ ! હું તમારા ચરણના ઉપર મારું મસ્તક મૂકીને બિલો છું, તમે હવે મારી વિનંતિ સાંભળો. તમામ પ્રકારના ભયને વેગળા ફેંકી દઈને હું તમારી સંમુખ આવીને બિલો રહ્યો છું. મારે જે વાત કહેવાની છે, તેને મારે તમારા ચરણ આગળ કેવી રીતે પહોંચાડવી તે માટે હું મારા જીવના ઉપર ઉદાર થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, આ જગતનો ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય તું મને આપ, એટલા માટેજ હું તમારી આગળ અત્યાર સુધી કચકચાટ કરું છું.

૨૩૦૭-ઓ દેવ ! હું તો તારી કેડે ચઢી બેઠો છું તે હેઠો બિતરવાનો નથી અને તારાથી વેગળો ખસવાનો નથી. આવું તો ઘણાય દિવસ થયાં થતું આવ્યું છે. હવે હું મારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ. આજ સુધી મેં પુષ્કળ શ્રમ વેઠ્યો છે. કોઈ પણ ઠેકાણે મને એક ક્ષણ વાર નેટલી પણ વિશ્રાન્તિ મળી નથી. આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ એવું માની લેવાથી હું ઘણો દુઃખી થઈ ગયો હતો. તમે મારી પાસે હો છો ત્યારે તે દુઃખ મને જણાતું નથી. આજ સુધી હું તમારી વાટ

જોયા કરતો હતો ત્યારે છેવટે હવે આજેના મારા મનની આશા પૂર્ણ થઈ છે તુકારામ કહે છે કે, હે વિઠ્ઠલ! મારા માળાપ! તુ એકાદ વાર મારા ઉપર ગુસ્સો તો કર

૨૩૦૮-જેમના મુખમાં તારૂં નામ હોય અને છતાં તેમની હૃદયશા થાય તે જોઈને મને ઘણું આશ્ચર્ય થાય છે હે વિઠ્ઠલ! હે દેવ! હે મારા મા અને બાપ! તમે જીવી ગયા છો કે જાગતા છો તે મારે જાણવું કેવી રીતે, તેની મને સૂઝ પડતી નથી સસાર-બંધનનો ફાસો તારા દર્શનથી તૂટી જાય છે ત્યારે તે દર્શન આપ વામાં તુ આટલું મોડું શા માટે કરે છે? તુકારામ કહે છે કે, તારી આવી ઢીલ જોઈને મારૂં મન વિચારમાં પડી જાય છે અને મને એવું લાગે છે કે, મેં અત્યાર સુધીના પરમાર્થની દિશામાં જે કાંઈ શ્રમ કરેલો તે બધો ફેાકટમાજ ગયો.

૨૩૦૯-સેવકનો ધર્મ તો એટલોજ કે, તેણે સ્વામીએ જતા-વેલું કામ જરાબર કરવું અને સ્વામીનો ધર્મ સ્વામી જાણે તેનું પાલન કરવાની જવાબદારી તેની છે આવું હોવાથી હે દેવ! તમને ગાંડપણ લાગ્યું કે શું થયું છે તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી કારણકે હે દેવ! તમે શક્તિહીન થઈ ગયા હો એવું મને દેખાય છે તમારા જે બળના ઉપર આધાર રાખીને અમે વિધ્યુના દામ છીએ એવા અભિમાન સહિત આનંદપૂર્વક રહીએ છીએ તે તમારૂં બળ આજે તમે કોઈ ઠેકાણે ફેંછી આવ્યા હો એવું દેખાય છે તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ! મને તમારી પામે તેડાવી લેવા સાડ તમે ઝટપટ તેડું મોકલાવજો, નહિ તો મારે અહીં રહ્યા ગદ્યાં શું કરવું તે જતાવો.

૨૩૧૦-કોઈ અમર્થ માળાપનો છોકરો પોતાની મરજી મુજબ સ્વાભાવિક રીતે ગમતો ગમે છે અને તેના હુકમ પ્રમાણે બીજા બધા

વર્તે છે. આવું હોય તોજ તેણે પોતાને શરીરે પહેરેલાં ધરેણાં તેને શોભા આપે છે, નહિ તો જો તેના ધરમાં તેનું કશું ચાલતું ન હોય તો તે ધરેણાં તેને બોળા જેવાં થઈ પડે છે. માળાપ સમર્થ હોય તો તે છોકરાને રમવાને સારૂં હશે દિશાઓ બાણે મોકળીજ છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મારું પણ પેલા બાળકના જેવુંજ છે, એમ બાણીને મેં મારી એવા તમને અર્પણ કરી છે.

૨૩૧૧-ત્યાં લેશમાત્ર પણ મળ નથી હોતો અને ત્યાં કોઈનો સંગ નથી હોતો ત્યાં હું એકલોજ રહું છું. ત્યાં 'ગો' એટલે ઈન્દ્રિય અને તેને આકર્ષણ કરનારો 'ગોપાલ-ગોવાળ' બળબળરાધી મારા મનને ઘેરી લઈને મને ગૂંચવીને કેદ કરી લે છે. તેણે દેવી ચતુરાધી મને ફસાવી દીધા છે તે જોવા જેવું છે. તેણે મને પોતાના સમાગમનું યુગ આપ્યું અને એટલામાં તો તેણે એવું કાંઈક કયું કે, જેથી તેના અંગની અંદર મારું અંગ તો બાણે ચોગળીજ ગયું બાણે. તુકારામ કહે છે કે, આ દેવ આવું કરશે તે હું બંધુતો નહોતો, પણ મારા મનના ભાવે મારી પાયમાલી કરી નાખી.

૨૩૧૨-ત્યાં સુધી મને તેનો મેળાપ થયો ન હતો ત્યાં સુધી હું નિરાંતે રહેતો હતો; પણ ત્યારથી મારો અને તેનો મેળાપ થયો ત્યારથી તે ચોટ્ટાએ મને ફસાવી માર્યો. આ દેહરૂપી વાડીની અંદરથી તેણે કામકોમરૂપી વિકારોને વાળીઝાડીને બહાર ફગાવી દીધા અને ગધું એવું ચોખ્ખું ચટ કરી મેદ્યું કે વાડી ખાલીખમ થઈ ગઈ. તેનું ચિંતન કરવાને સારૂં ચિત્તરૂપી દ્રવ્ય એજ મૂળ સાધન છે, પણ તે ચિત્તનેજ તેણે ખેંચી લીધું ત્યારે હવે મારે ફરવું શું? તુકારામ કહે છે કે, મેં જે કાંઈ કયું હતું તે બધાં કામ મારા મૂળ આગળ આવીને ઊભાં રહ્યાં.

૨૩૧૩-જેના પ્રતિ મારા મનને પ્રેમ છે તેને વિષે મારે કાંઈ

કહેવા જેવું હોય એવું હું માનતો નથી. મારા જીવની અભિલાષાને તું પૂર્ણ કર. મને તો તારો સમાગમજ વહાલો છે અને તે તું મને આપ. જે રૂપ ધારણ કરીને તું આવતો હતો તે રૂપને મારી આંખો આગળથી દૂર કરીશ મા. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! મારાથી તમારી સેવા થઈ શકતી નથી તેથી મારી વૃત્તિઓને ધિક્કાર હોજો.

૨૩૧૪-અત્યાર સુધીમાં જે કાંઈ થઈ ચૂક્યું છે તેના ઉપરનાં પ્રેમ, અભિલાષા ઇત્યાદિ મારા મનમાં ધારણ કરી રાખીને હું લગ્નવશ સ્થિતિમાં જીવો રહ્યો છું. તે રૂપમાં મારું મન ચોંટી ગયું છે. તેથી હું તમને સાદ પાડું છું અને તમે તો અહીંના અહીંજ સંતાઈ બેઠા છો. જેને મેં મારા ભાવની સહાયતાથી પ્રાપ્ત કર્યું છે તેજ મારું રૂપ છે, માટે તે તું મને આપી દે. તુકારામ કહે છે કે, હે વિશ્વંભર ! અમે તારાં હઠીલાં છોકરાં છીએ માટે તારે અમારાં મનનું સમાધાન કરવું પડશે.

૨૩૧૫-મારા મનને નાચવાની ઇચ્છા થયા કરે છે; કારણકે મનને જે વિષયનો છંદ લાગ્યો હોય તેની સાથે સંબંધ રાખતા ગુણને તે વશ થાય છે. મારી તમામ ઇંદ્રિયોને પ્રભુએ પોતાની સત્તાના સૂત્ર વડે બાંધી રાખી છે અને તેને જેમ હલાવે છે તેમ તેઓ એકા કરે છે. મારી ઇંદ્રિયો હરિના નામરૂપના રંગમાં રંગાઈ ગઈ છે. એમ થવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેમનું વલણ તેમના ભણી થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, મને પાંદુરંગે પોતાના રૂપ વડે વીંટી લીધો છે.

૨૩૧૬-હું જે જે રમતો રમું છું તે બધી હરિના પ્રસાદનુંજ પરિણામ છે. મારી રમતને લગતી એક પણ બાબત નાશવંત નથી. મારાં માળાપ પછે ઈંટના ઉપર જીએલાં છે અને તેઓજ પોતાની કૃપાનું મને દાન કરીને પોતાના આનંદને માટે મારી પાસે આ ખેલ

કરાવે છે. મારા મોઢામાંથી જે જે શબ્દો નીકળે છે તે બધા પ્રાસાદિક છે. હું મારી પોતાની બુદ્ધિવડે એક શબ્દને બીજાની સાથે જોડીને બોલતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા શબ્દોમાં જે કાંઈ રસ છે તેને આપનારાં મારાં માબાપની પાસેજ બધો રસનો ભંડાર બધો પડ્યો છે અને મારા શબ્દોના ઉપર કૃપાની છાયા પણુ તેમણેજ કરી છે.

૨૩૧૭-વિશેષ મૂઢ અવસ્થાઓરૂપી મારાં સાસરિયાંનો કચકચાટ મને વારંવાર પીડ્યા કરતો હતો. તે કચકચાટ હવે બંધ થઈ ગયો છે. તેથી કરીને હવે હું તેમનાદ્વારા દુઃખી થતો નથી. આવી મૂઢ અવસ્થાઓની અંદર ઘણા લોકોને સાસરવાસો કરવો પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, એક વાર મારી સ્વરૂપસ્થિતિમાં આંતરો પડી ગયો, ત્યારથી મારી પરતંત્રતાનો આરંભ થઈ ગયો.

૨૩૧૮-સંતોની સેવા સિવાય હું બીજું જે કાંઈ કામ કરું તે બધુંજ મને ભારરૂપ લાગે છે અથવા સંતસેવાને પડતી મૂઝીને બીજું જે કાંઈ કરીએ તે બધું દેવને ભારરૂપ લાગે છે. ભૂતમાત્રમાં પરમાત્માનો વાસો છે એવા અનુભવની કસોટી ન્યારે મારા હાથમાં આવી ગઈ ત્યારે મને ખબર પડી ગઈ કે સંતો જે રસ્તે થઈને ગયા હતા તે રસ્તો તો હું ભૂલી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, સંતોની સેવા સિવાય બીજું જે કાંઈ કરીએ તે બધુંજ વ્યર્થ છે. ખરેખર જે કરવા જેવું છે તે તો સંતસેવાનો અનુભવ છે. બાકી જે જે કરીએ તે બધું ઉપર ઉપરનો ઢાંગજ છે; કારણકે મારા અનુભવ ઉપરથી મને એવું સમજાઈ ગયું છે.

૨૩૧૯-તમે સાધુસંતો મારા જીવલગ સંબંધીઓ હોવાથી મારા પ્રતિ સદા કૃપાયુક્ત રહો છો. મારાં સારાં સારાં કામોનો બધો ભાર તમારે જ માથે છે એવું જાણજો. આજ સુધી મેં તમારા ચર-

જુના પ્રતિ ઠગાઈ કરી છે એ વાત તદ્દન સાચી છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી જે ખરી સ્થિતિ છે તે જરા પણ ગુપ્ત ન રાખતાં હું મારી પોર્ટ-લીની ગાંઠ છોડીને તેને ઉઘાડી કરી દઉં છું અને તેને તમારી આગળ રજૂ કરું છું. આટલું કયાં પછી હું તમારા ચરણને વળગી પડું છું.

૨૩૨૦-મારા જીવને સુખ તો થાય છે પણ ધર્મ કેને કહેવાય અને અધર્મ કેને કહેવાય અથવા તેમનાં પ્રત્યેકનાં ખરાં સ્વરૂપ કેવાં હોય તે હું જાણતો નથી. નિર્લજ્જ બનીને નૃત્ય કરવું, વિકૃલનું નામ ગાવું અને તેના તાલસૂર મુજબ પગ મૂકીને નાચવું એ જે વાનાં હું જાણું છું. મારી પાસે જે પૂંજ છે તે આ એકજ વસ્તુ છે અને મારાં સાધનોમાં પણ એના સિવાય બીજું કંઈ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તમે સંતોના ચરણ આગળ હું આનંદોદ્ભાવ સહિત પડી રહું છું.

૨૩૨૧-મને જે પ્રિય છે તેનેજ હું મારા ચિત્તની અંદર ધરી રાખું છું અને મારી આંખો આગળ પણ તેજ રમ્યા કરે છે. મારી અભિલાષાઓ કૃપી છે અને મારું બધું કાર્ય માંગોપાંગ ઊતરી ગયું છે. હવે તો હું આનંદપૂર્વક ખાવાનું માગી લઉંશ. તુકારામ કહે છે કે, મારાં તમામ લાડકોડ અને મારા મનની ઇચ્છાઓ મારા વિઠાળા પૂર્ણ કરશે.

૨૩૨૨-ઘણા દિવસથી પ્રતિકૂળ કાળજીને લીધે (દેવના) ચરણનો મને વિયોગ થયો હતો, પણ આજે મને તેમનો પાછો સમાગમ થઈ ગયો છે. આથી કરીને હવે હું સ્વસ્થ ચિત્તે તે ચરણોના ચિંતનનો આનંદ મારા જીવને તૃપ્તિ થતા સુધી ભોગવ્યાજ કરીશ; કારણકે તેના ભોગવટામાં જે જે અડચણો હતી તે બધી આજે દૂર થઈ ગઈ છે. અગાઉ નાના પ્રકારની વિપયકામનાઓ મને ઘણી મતાવતી હતી અને તેમની સંગતિમાં ક્રમાઈ જવાથી

મારે અનેક પ્રકારનાં વ્યાવહારિક કામોનો શ્રમ ઉઠાવવો પડતો હતો અને તે શ્રમ દહાડે દહાડે વધતો જતો હતો. અગાઉ ઘણા દિવસ સુધી હું પરમાર્થને રસ્તેથી દૂર નીકળી ગયો હતો. તેથી કરીને મારા જીવને ઘણો ક્લેશ થયા કરતો હતો. તે બધાજ ક્લેશનો આજે અંત આવી ગયો અને તેમનાથી હું છુટો થઈને ઊભો રહ્યો છું. પ્રપંચની અંદર રહીને મેં ઘણા ઠાંગ કર્યો, અનેક જાતના નેશ ધારણ કર્યો, પણ તે લૌકિક વ્યવહારની જાળમાંથી હું બહાર નીકળી નાહો છું. તુકારામ કહે છે કે, બધાજ વ્યવહારનું પર્યાવસ્થાન એક પરમાનંદની અંદર થઈ જવાથી ત્યાં માફ મન વિશ્રાંતિ પામ્યું છે.

૨૩૨૩-છોકરો ચોરી કરતાં શીખે છે ત્યારે તેના માળાપ મનમાં રાજ થાય છે. તેઓ કહે છે કે ચાલો, છોકરો ચોરીનો ધંધો લઈ બેઠો તે ઘણું સાફ થયું. અમારે દુકાન માંડવાની, બજારની ધૂળ ફાફવાની, લોકોના ધક્કામુક્કી ખાવાની અને બોચીએ કાંકરો મૂકીને મહેનતમજૂરી કરવાની કશી જરૂર રહી નહિ. પેલો છોકરો લોકોના માલ ઉપર હાથ મારીને જે કાંઈ સહેલાઈથી તેના સપાટામાં આવી જાય તે ઘેર લઈ આવે છે. આવા ચોર છોકરાનાં ચોરીલક્ષ-ગાઈનાં પરાક્રમને જોઈને જે માળાપ મનમાં કુલાય છે અથવા આંખ આડા કાન કરે છે તેઓ બેઉ નરકમાં જાય છે. આવા બેશરમ લોકોને પેટેજ ઉપર કહ્યા તેવા નામબોજી પથરા જેવા છોકરા પાકે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા નટખટ ચોર લોકોને તેમના ધંધાને માટે મૂળ ધનની તો જરૂર શી હોય ?

૨૩૨૪-આવા લોકોના કેવા ફળેતા થાય છે તેની વાતો તમે સાંભળીજ હશે. એવા નીચ લોકો જે તમારી આગળ આવે તો તમે તેમને જોતાંને વારજ તેમના મોઢા ઉપર ટૂંકજો-જરૂર ટૂંકજો. અપદ્મીર્તિના કાળા ડાઘ કપાળે લગાડીનેજ તે ફૂતરાઓ જન્મ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, એવાનું મોઢું નેવાથી અપશુકન થાય છે.

૨૩૨૫-સૌ ભક્તોમા શ્રેષ્ઠ ભક્ત પુલ્હીક છે તેમણે સૌનું ભકુ કર્યું, કેમકે તેમણે વૈકુંઠવાસી સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મને પઢરપુરમા ખેંચી આણ્યા પાદુરગની મૂર્તિ ણાળવ્વરૂપની છે અને જાણે પોતે ગાયો તથા ગોવાળિયાની વચમા ઊભા હોય તેમ ઇંટના ઉપર પગ માડીને ઊભા રહ્યા છે વૈકુંઠ ત્રણ અક્ષરનો શબ્દ છે અને પઢરપુરમા એક અક્ષર વધારે છે, કેમકે તે 'ભૂવૈકુંઠ' અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપરનું વૈકુંઠ છે ખીજા તીર્થક્ષેત્રો પવિત્ર તો ખરા પણ કોઈ પઢરપુરની તોલે આવે નહિ પઢરપુરના ફરતા પાચપાચ ગાઉમા પાપ આવી શકતું નથી તો પછી વિધિનિષેધની તો ત્યાં આવવાની શું જાણ કેવી? પુરાણોમા આવું કહ્યું છે પઢરપુરના બધા લોકો ચતુર્ભુજ હોય છે અને પઢરપુરનો આધાર ભગવાનના સુદર્શનચક્રના ઉપર હોવાથી તેનો કોઈ ઢાળે નાશ થવાનો સંભવ નથી તુકારામ કહે છે કે પઢરપુર એ એક મહાક્ષેત્ર છે અને તેનો મહિમા અનુપમ છે એ પઢરપુરની વારી કરનારાઓને ધન્ય છે-તેમને ધન્ય છે

૨૩૨૬-દેહ એ તો મૃત્યુનો ખોગકળ છે એમ જાણવું આ વાત સહેજે સમજાઈ જાય એવી છે આવું હોવા છતાં આ દેહાદિ પ્રપચનો લોકો શા માટે લોભ કરતા હશે અને તેને કેમ માર વસ્તુ માની લેતા હશે, એજ મને તો મોટું આશ્ચર્ય થયા કરે છે મચિત કર્મો પોતપોતાના નાના પ્રકારના લોભ લોભવવાને આ શરીરરૂપી સુવલ મ્યાન પોતેજ તૈયાર કરી લે છે તુકારામ કહે છે કે, દેહાત્મખુદ્ધિ વડે દીન બની ગયેલા લોકો આ સમારના ગૂંચવાડામાથી છૂટા થઈ શકતાજ નથી

૨૩૨૭-નાના પ્રકારના વિષયલોગનો ત્યાજ કર્યો પછી પણ તેમને લોભવવાની વાસનાનો અંત કરણમા ફરી ફરીને ઉદય થયા કરે છે ઓ મારા દાતાર! જો આવુંજ થયા કરે તો મને શું કરવું

તે તું કહે. માટે મારી ઇદ્રિયો, મન વગેરે તમામ તત્ત્વોની પોટલી જેવો આ મારો દેહ હું તો તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઉં છું. ખીન્ન બધાં કર્મની ખટપટમાં પડવાથી વિધિનિષેધ સાચવવા પડે છે અને તેમ કરતાં પણ જો તારું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવી ગયું તો ઠીક. અને જો તે ન આવ્યું તો બધુંજ કરેલું વ્યર્થ બાણવું. તુકારામ કહે છે કે, માટે મને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થવા દેશે નહિ; મને તો આ મારા દાતાર! તું તારા સ્વરૂપની અંદરજ સંતાડી રાખજે.

૨૩૨૮-કેટલાક પાખંડી લોકો પરમાર્થની સાધનાનો ઢાંગ લોકોને બતાવતા ફરે છે, પણ તેઓ એક પણ કર્મ પૂરૂં પાધરૂં કરતાજ નથી. એવા લોકોના જીવતરના ઉપર આગ પડજો-આગ પડજો. તેમનાં બધાં કામ લગતી મારે એવાં અને અપયશ અપાવે એવાં હોય છે. આપણે જે કામ માથે લીધું હોય તે સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ થતા સુધી તેને નિભાવી રાખવું જોઈએ. જે વેશ લીધો તેને પૂરેપૂરો ભજવવોજ જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, ધૈર્યવાન ભક્તોની દેવ કદી ઉપેક્ષા કરતાજ નથી.

૨૩૨૯-જેઓ ખરેખરા જાતવાન હોય છે તેઓ પોતાના મનની ઊંચી સ્થિતિમાંથી કદી ચલિત થતા નથી. તેમનાં હૃદયની અંદર જે ભાવ હોય છે તેજ ભાવને તેઓ પોતાનાં બહારનાં આચરણમાં પ્રકટ કરે છે અર્થાત્ તેમનામાં વિચાર અને વર્તનનું એક્ય હોય છે. તેમને અપવિત્રતાનો ડાઘ કદી લાગતોજ નથી અને તેમના રસમાં પણ કદી ભંગ થતો નથી. હીરાને ચોરણના ઉપર મૂકીને તેના ઉપર લોખંડના ઘણા ઘા કરીએ તોપણ તે કૂટતો નથી, પણ ઊલટો ચોરણની અંદર પેસી જાય છે. તેના ઉપર ગમે તેટલા ઘા કર્યેજ જાયોને, પણ તે પોતાની ઠકિનતા છોડવાનો નહિ તે નહિજ. તુકારામ કહે છે કે, અંદરને ગમે તેટલું તપાવીએ,

ખાળીએ પણ તે પોતાના શીતળતા આપવાના શુભને કદી છોડતું નથી, કારણકે એ તેનો જાતિસ્વભાવ છે.

૨૩૩૦-જો શત્રુ આપણું સન્માન કરવા કબૂલ થાય તો તેને જીવેથી મારવો નહિ, કારણકે જે આપણે શરણે આવે તેને જીવત-દાન દેવું એ ધર્મ છે. જેઓ સમર્થ હોય છે તેમણે જાણે વિચાર કરવાનીજ ખાધા લીધી હોય એવી રીતે તેઓ વર્તે છે. એ ઠીક ન કહેવાય. એટલા માટે સુર લોકોએ પાપપુણ્યનો વિચાર કરતા રહેવું જોઈએ. કોઈ માણસ આપણી ગમે તેટલી ખુશામત અને કાકલૂદીઓ કરતો આવે, તોપણ આપણા સત્યકર્મને આપણે કદી ભૂલવું નહિ અને કર્તવ્યના પાલનમાં જરાય અંતરો પડવા દેવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, દેવ જો રક્ષણ કરે તો યશ, કીર્તિ અને સન્માનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અથવા જો યંશ, કીર્તિ અને સ્વમાનનું આપણે રક્ષણ કરીએ તો તેથી દેવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૩૩૧-આ સંસારની અંદર મારે કેવી રીતે અને ક્યાં ક્યાં આધનો વડે જીવવું એ સંબંધી વિચાર મેં પહેલેથીજ મારા મનમાં કરી રાખ્યો છે. આવડા નાના સરખા હૃદયની અંદર રહેનારા દેવે મને સહાય થઈને મને અવિનાશી આત્મવિષયક બુદ્ધિ આપી રાખી છે. ન્યારે હું દુઃખના દરિયામાં ડૂબકાં ખાતો હોઉં છું, ત્યારે હું શા ઉપાય કરીને સામે કિનારે જઈ પહોંચું તેનીજ ચિંતા મારા મનમાં થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારું આજ સુધીનું આયુષ્ય તો દુઃખમાંજ વ્યતીત થયું છે, તેથી કરીને મારા જીવને ઘણો સંતાપ થાય છે.

૨૩૩૨-પોતાની ગાંઠના પેસા ખરચીને ખાળકવામાં પગ બોળવા જેવું મૂખાંઘભિરેલું દામ બુદ્ધિહીન લોકો કરે છે. તેઓ વિષયોની સંગતિમાં આયુષ્યનો નાશ કરી દે છે અને એ રીતે

તમામ લોકો પોતપોતાના હિતની ખરાબી કરે છે. ભૂલો પડેલો માણસ પોતાની જાતનેજ પરાઈ ગણી લે છે અને જે વખતે જે મનમાં આવ્યું તે પ્રમાણે સ્વચ્છંદીપણે વર્તન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, વિષયકાંપટ લોકો કામચુખનો ઉપભોગ કરીને મનમાં પ્રકુહિત થાય છે, પણ તેનું પરિણામ દુઃખદાયક નીવડે છે.

૨૩૩૩-જો આપણે સારા શુકન જોઈનેજ ઘેરથી નીકળ્યા હોઈએ તો પછી પાછા ફરીએજ શા માટે? હવે તો જેમ થવાનું હોય તેમ થાઓ; કારણકે મેં તો મારા દેહનું બલિદાન ચડાવી દીધું છે. હવે એ બાબતની ચિંતા કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી. જે લાભ મળી ચૂક્યો છે, તે બાબતની કાળજી જીવને હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! જો મારે હીનપણે જીવવું પડે તો મારા જીવ્યાનો ઉપયોગજ શો?

૨૩૩૪-જમવા બેઠા પછી ખખર પડી જાય કે આપણી થાળીમાં પીરસેલા પદાર્થો અશુદ્ધ છે, તો તે વાત મનમાંજ રાખી મૂકવી અને એ બાબત ચૂપ રહેવું એ ઉત્તમ છે. પહેલા નંખરની ગામડિયણ કૂવડ બાઈડીઓની સાથે નકામી ડાચાકૂટ કરવીજ નહિ. જેને લીધે જીવની બ્રાન્તિમાં વધારો થાય છે તે દેહલાવને આપણાથી વેગજો રાખવો. તુકારામ કહે છે કે, ઉપર કહી તેવી સ્ત્રીઓનાં કામથી મન પ્રસન્ન થતું નથી. એવી બાઈડીઓને તો બહારજ કાઢી મૂકવી જોઈએ.

૨૩૩૫-ચિત્તની બધી હિલચાલો જે દેવના હાથમાં છે તેમના હાથમાં બેઠ પક્ષની લગામ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, ચિત્ત અને ઈશ્વર બેઠેને બાંધનાર સૂત્ર એકજ છે. તે જેમ જીવને નચાવે છે તેમ જીવ પણ પોતાના મનથી આનંદ સહિત નાચવા લાગે છે. તેનું આ કામ તેની સહજલીલાનું એક અંગ છે. અંદ્ર

કમલિનીને સંદેશો નથી મોકલતો કે હું જાગ્યો છું માટે તું પણ ખીલી જા. કમલિની જેમ ચંદ્રને જોઈને સ્વાભાવિક રીતે ખીલી છે તેમ જીવ પણ દેવની ઇચ્છા મુજબ નાચે છે. તુકારામ કહે છે કે, લોહચુંબકના આકર્ષણને દીધે લોહાની વસ્તુમાં સ્વાભાવિક રીતે ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવની બાબતમાં પણ આવું જ સમજી લેવું.

૨૩૩૬-નાતું વાછરડું અને તેને જન્મ આપનારી ગાય એ બે ગમે તેટલાં લડેજઘડે, પણ આખરે વાછરડાનું આકર્ષણ તેની માને લાગુ પડ્યા વિના રહેતું નથી. લડીવઢીને છૂટાં પડવાની ફક્ત એક જાતની હઠજ બાકી રહે છે; કારણકે તેઓનાં મન એકબીજા તરફ હમેશાં ખેંચાયા કરે છે. ભૂખ લાગે એટલે ત્રાણ અન્ન માગે છે અને તેને માટે કુદરતે અન્ન પેદા કર્યું પણ છે. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ એક જાતનાં હોય તેમનાં ચિત્ત એકબીજા પ્રતિ ગતિ કર્યાં જ કરે છે.

૨૩૩૭-દેવતું હવે દેવાળું નીકળી ગયું છે અને તેનો સર્વનાશ થઈ ચૂક્યો છે. એટલા માટે હવે કોઈએ પોતાની વાણીનો નકામો ખર્ચ કરવો નહિ. આ બાબતનો ઘટતો વિચાર સૌએ પોતપોતાનાં મનમાં કરી લેવો. હવે માળામણકા એક બાજુએ મૂકી દઈને હૃદયાકાશને મોકળું કરી દેવું અને અંદર દીવો (જ્ઞાનનો) સળગાવીને મૂકી રાખવો. તુકારામ કહે છે કે, આવા દેવ આપણા દેહ-રૂપી મંદિરની અંદર બધો વખત રહે એવું કરવું જોઈએ.

૨૩૩૮-જે કોઈ તીર્થયાત્રા કરવાના ઉદ્દેશથી પ્રવાસે નીકળે તેને અભાગિયો જ લાગે; કારણકે એવું કરવાથી ઇશ્વરપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન જાણી શકાય છે; ઇશ્વર અને જીવની વચ્ચેનો સંબંધ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. એવું ન કરતાં મનનું મૂળ જે આત્મસ્વરૂપ છે, તેમાં સદા જાગૃત રહીને નિશ્ચળવૃત્તિ રાખીને બેસી રહેવું એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે. જેનું મન સંકલ્પવિકલ્પને વશ છે તેનું જીવન પરાધીન

છે અને તે દહાડે દહાડે વધારે વધારે પરાધીન થતો જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ઠામને ફક્ત એકજ મોહું નથી હોતું. મતલબ કે, ઠામ તો હજાર મોહાંવાળો રાક્ષસ છે, જે કદી તૃપ્ત થાયજ નહિ. એટલા માટે હૃદયની અંદર હૃદયને લય કરી દીધાથી મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૩૩૯—ભવસમુદ્રની અંદર ડૂબેલા લોકોએ વારેઘડીએ તેને સામે કિનારે આજ્ઞા જવાનો વિચાર કરતા રહેવું જોઈએ. આ દેહ નાશવંત છે અને કોઈ ને કોઈ દહાડો તેનો વિલય થઈ જવાનોજ છે, એ વાતનું મનમાં સ્મરણ તાબું રાખવું જોઈએ. કાળરૂપી ઉંદર આયુષ્યને કોતરી ખાય છે એમ જાણીને સાવધાન થઈ જવું જોઈએ. સંતોના સમાગમની રુચિ રાખવી અને પરમાર્થની સિદ્ધિ કરી લેવાને માટે જેટલી થાય તેટલી ત્વરા કરવી. તુકારામ કહે છે કે, આ ઐહિક અને પ્રાપંચિક વ્યવહારના ઉન્માદને વશ થઈ જઈને આંધળા બની જવું નહિ.

૨૩૪૦—આ મનુષ્યદેહરૂપી લાલ જો એક વાર હાથમાંથી નીકળી ગયો તો પછી છેવટે તમે કોની સાથે વિચાર કરવાના હતા? જેમણે પરમાર્થને રસ્તે પ્રયાણ કરવા માંડ્યું છે, પોતાના ઉપર જે જે આઘાત આવી પડે તે બધાને સહન કરવા જેટલું જેમનામાં મનોબળ છે અને તેથી કરીને જેઓ કદી પાછા હઠતાજ નથી તેમનેજ ખરેખરા શૂરવીર જાણવા; કારણકે ઉપર કહ્યાં તેજ શૂરાનાં લક્ષણ છે. દેવના ચરણનું જેને વિસ્મરણ થયું તેનો ઘાત થયોજ જાણવો. તુકારામ કહે છે કે, આ માનવજીવનનો સ્તર દેવ અને પશુપક્ષીની વચ્ચગાળામાં આવેલો હોવાથી મનુષ્ય જે જે ઉપાય કરે છે તે સફળ થાય છે.

૨૩૪૧—હે દેવ ! તમે જો મુખપૂર્વક તમારી નિરાકાર અવ-

સ્વામાં અમારાથી વેગળા રહી શકતા હો તો ભલે તેમ કહે. હવે હું તમારે રસ્તે એક ડગલું પણ આગળ વધવાનો નથી; કારણકે ત્યાં પ્રદક્ષિતિનો ગાયિક હાં રચાયેલો છે. તમારા જેવા મોટાની સાથે રકઝક કરવી તે મારું ન કહેવાય. એટલા માટે હું તો તમારું સ્મરણ કરીને બેસી રહું એટલુંજ મારે મારું થઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તારા અન્યક્ત રૂપની સેવા મને પસંદ નથી, માટે તે તો હું મને આપતોજ નહિ.

૨૩૪૨-આ સંસારની અંદર ને કોઈ સૌથી વધારે વિધ્નકર્તા હોય તો તે દેહાભિમાન છે. તેનાથી બેદબ્ધિમાં વધારો થાય છે અને તે નાશનું કારણ નીવડે છે. એ અભિમાનનો જેમને સ્પર્શ પણ ન થતો હોય તેઓ કુળદીપક પેદા થયા છે અને તેમને ધન્યવાદ થટે છે. આ અભિમાન તો આત્મહત્યા જેવડું મહાપાપ કરાવે છે અને જે આપણા આસન્ન (શ્રીહરિ) છે તેમનો મેળાપ થવા દેતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, અભિમાનને લીધે જેઓ પોતાને માથે મોટાપણાનો ભાર લઈને ફરે છે તેઓ છેવટે ઘુરકિયાંજ કર્યા કરે છે.

૨૩૪૩-આ અમારી વિહાળાઈ ઘણી શુકનિયાળ છે. જેના મનમાં જે ઇચ્છા હોય તેને તે તતક્ષણ પૂર્ણ કરી દે છે. દૂધ (સાર વસ્તુ) અને પાણી (અમાર વસ્તુ) એ બેનું પાર્થક્ય કરી દેનારી અમારી વિહાળાઈ જનેતા છે. થોડોક પણ ભાગ્યોદય ન થયો હોય ત્યાંસુધી તેના તરફથી શુભ ફળ મળતું નથી, કેમકે અંતઃકરણ તો પાપરૂપી મળમૂત્રથી ભર્યું ને ભર્યું જ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, નહારા પ્રારબ્ધકર્મો આ લોકોને દીન બનાવી દે છે.

૨૩૪૪-હે દેવ! મેં મારા સંસારનો કેવી રીતે ક્ષય કરી નાખ્યો તેનો તો તમે વિચારજ કરતા નથી. તમે મને શા કારણથી

નિરાશ કરે છે તે પણ મને સમજાતું નથી, પણ મારા અંતઃકરણમાં તમારે માટે જે પ્રેમ છે તે સુકાવીને ક્ષીણ કરી નાખવાના હેતુથી તમે કદાચ એવું કરતા હો એમ મને લાગ્યા કરે છે. મેં તો મારો દેહ તમને સમર્પિત કરી દીધો છે. આમ હોવા છતાં તમે જાણે મારાથી અલગ થઈ જતા હો તેમ મને દૂર ને દૂર રાખો છો તેની તમને શરમ કેમ નથી આવતી? તુકારામ કહે છે કે, હું તમામ આશાતૃષ્ણાને ફગાવી દઈને ઉદાસીનવૃત્તિ ધારણ કરીને કોને સારૂ ભટકતો ફરું છું તેનો તમે જરા વિચાર કરો!

: ૨૩૪૫-હો દેવ ! તમારી પાસે હું કાંઈજ માગતો નથી, તેમ છતાં હું તમારી પાસે કાંઈ માગી લઈશ એવો મનમાં અંદેશો લાવીને તમે મારા ઉપર નાહકનો કંટાળો આણ્યો છો. વળી એ માગવા આવ્યો છે એટલે એને કાંઈક આપું તો તે કચકચ કરતો ઘંધ થાય, એવો વિચાર પણ તમારે કરવો નહિ. હવે તો મારો અને તમારો સંબંધ એવો થઈ ગયો છે કે, આપણો વિયોગ કદી થવો જોઈએજ નહિ. તેમ છતાં જો મને તમારા ચરણનો વિયોગ થાય તો પછી મારા પ્રાણજ નાશ ને? તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાવંત ! મને તો તમારા ચરણ આગળજ રાખજો એટલીજ મારી માગણી છે.

૨૩૪૬-સંમાર અપવિત્ર છે એવો વિચાર જે મનમાં લાવશે તેજ અપવિત્ર થઈ જશે. ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયા રાખવી એજ મુખ્ય ધર્મ છે અને એજ સત્કાર્ય કહેવાય છે. આ કાંઈ મારો પોતાનો અભિપ્રાય નથી. આ વાતના પુરાવા અગાઉ થઈ ગયેલા સંતો બતાવી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, આ અનુભવ હું મારા અંતઃકરણમાંથી બહાર કાઢીને પ્રકટ કરું છું.

૨૩૪૭-જેઓ અપરાધી છે તેઓ સજાને પાત્ર છે. તેમનો

જેવો અપરાધ હોય તેને લક્ષમાં લઈ તેના પ્રમાણમાં તેમને યોગ્ય સજા કરવી જોઈએ. એ સિવાય બીજા લોકોને જૂઠા ત્રાસ દેવો નહિ. સોનાની અંદર સીસાની મેળવણી કરવી નહિ. પાપપુણ્યની બાબતમાં જે નીતિનું ધોરણ તમે ઠરાવ્યું છે તેને હવે તમેજ ખોડું ઠરાવો છો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! આ વાંક કોનો તે તમેજ કહો જોઈએ.

૨૩૪૮-હું તો પાતકી છુંજ, પણ તમારે મને પાવન કરવો જોઈએ એવો જે પરાપૂર્વથી આવ્યો આવેલો રિવાજ છે તેને તમે લક્ષમાં રાખો તો ઘણું છે. હું તમારી પાસે કશુંજ નવીન કામ કરાવવા ઇચ્છતો નથી. જે જૂનું છે તેનુંજ તમારે રક્ષણ કરવાનું છે. આ મારી અને તમારી બેઠ વચ્ચેનો એક જૂનો કરાર છે. તેનું તમારે ચતનપૂર્વક પાલન કરવાનું છે. તુકારામ કહે છે કે, હું આ પ્રમાણે દેવની આગળ પોકાર કરું છું અને દેવ તેને કાન માંડીને સાંભળે છે.

૨૩૪૯-મોટા લોકોની સાથે ઓળખાણપિછાણ કરવું એ સાફ છે. એ સિવાય બીજા લોકોની ભાઈબંધી કરવાનું કદ વહોરી લેવું નહિ. તુચ્છ જીવતરજ જીવવું નહિ. દીનપણે જીવવું તે જીવ્યુંજ ન કહેવાય. જો લૂંટવો તો એવો ખજાનો લૂંટવો કે જેનો કદી અંત આવેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, બીજા બધા કરતાં ભારે યશ મેળવીને જીવવું એ ઉત્તમ જીવન છે.

૨૩૫૦-કોઈની સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવે તો પોતાના જીવની પણ જાઝીદરકાર રાખવી નહિ. એ બાબતમાં મનથી કોઈનો કદી ભયજ ન રાખવો. જેની સાથે કબ્જિયો કરવો હોય તેની સાથે બરાબરિયાપણે લડવું. તે ભલે ગમે તેટલો મોટો હોય તોપણ તેની પરવા ન કરવી. તુકારામ કહે છે કે, આમ શૂરવીર બનીને મોટા-ઓથી પણ મોટા બનીને ફરવું.

૨૩૫૧-મારા પાછલા અનેક જન્મોમાં મેં સારાં આચરણુ રાખ્યાં ન હતાં તેથી તો મને તમારા ચરણનો વિયોગ થયો છે. હે પંઢરીનાથ! આ જન્મ વખતે મારા કોઈક શુભ પ્રારબ્ધકર્મનો ઉદય થતો હોય એવું મને લાગે છે, માટે હવે તું મારા ઉપર કૃપા કર. હે દેવ! તું તારું પતિતપાવન ગિરદ સાચું પાડવાને ખાતર મારું રક્ષણુ કર. હું દુષ્ટ છું, પાતકી છું, અપરાધી છું, દુરાચારી છું અને હું સંસારના તાપથી અતિશય દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો છું. મારા અંતઃકરણમાં રહેલી કામ, ક્રોધ વગેરે કલ્પનાઓથી થતા ત્રાસને લીધે મારી એવી અવસ્થા થઈ ગઈ છે કે, હું તમારી નજીક આવી શકતોજ નથી. હે પાંદુરંગ! હું મારો સંસાર શુભાવી બેઠો છું અને બીજી બાજુએ તારી પ્રાપ્તિ પણ મને થઈ નથી. આમ હું તો બેઉ તરફથી રવડી મૂંઝો છું. તેથી કરીને હું તદ્દન નકામો બની ગયો છું. ત્યારે હવે મારે શું કરવું તે કહે. તુકારામ કહે છે કે, તારું એક નામ પતિતપાવન છે, એટલા માટે તું હવે મારી મદદે જલદી જલદી દોડી આવ.

૨૩૫૨-દેવનો મેળાપ થાય કે તરતજ પ્રથમ તેમને આલિંગન દેવું અને પછી તેમના ચરણ ઉપર મસ્તક મૂકી દેવું; કારણકે તેમનાં પહેલીજ વારનાં દર્શન વખતે તેમને આલિંગન દીધાથી તે આપણા તમામ પરિતાપનો પરિહાર કરે છે. મારા પિતા પાંદુરંગ એવા સરળ મનના અને ઉદાર છે કે, તેમને આપણા દુઃખની કે શ્રમની વાત કહેવી પડતીજ નથી. તે તો વગર કહે બધું જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેના મનમાં જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તેના માગ્યા પહેલાંજ આ કૃપાળુ દેવ તેના મનની ઇચ્છાને જાણી જઈને તેને પૂર્ણ કરી દે છે.

૨૩૫૩-જે જે શબ્દો મારા મોઢામાંથી નીકળે છે તે બધા મારા અનુભવના ઉદ્ગાર છે. મને તે તે અનુભવો મળી ચૂક્યા છે. હું જે

કાંઈ બોલું છું તે મારે મોઢેથી દેવ બોલાવે છે; પરંતુ આ જડબુદ્ધિ-વાળા છવો ભાવહીન હોવાથી તેમનાથી આ વાત સમજતી નથી. જેને વિષે પહેલાં કોઈના સાંભળવામાં પણ આવ્યું નથી એવા પોતાના અપૂર્વ પ્રસાદની ભિક્ષાતું દાન મારા સ્વામીએ મને દીધું છે. તુકારામ કહે છે કે, હું આ વાત લોકોની આગળ વારંવાર કહ્યા કરું છું પણ તેની કોઈને સમજ પડતી નથી.

૨૩૫૪-હે મનુષ્યો! તમે અનેક લોકોને (તમારાં સુખદુઃખ, લાલહાનિ ઇત્યાદિના) શા માટે નિમિત્ત માની લો છો? કારણકે મને જે કાંઈ મળ્યું છે, તે યશુ મારાં સંચિતકર્મોતુંજ ફળ છે. માફ અંતઃકરણ તેની અંદર રહેલા પ્રેમભક્તિના માધુર્યથી રસબસ થતી ગયું છે, તેને લીધે હું મારા મનથી યધો વખત આનંદમાંજ રહું છું, માફ જીવન આનંદથી ભરપૂર થઈ ગયું છે. મારા અજ્ઞાન-રૂપી અંધકારનાં પડળને વિકૂલે કાઢી નાખ્યાં છે, તેથી કરીને મારી દષ્ટિએ આખું જગત પ્રદ્યાનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, આ ગોપાળે મારી કામનાઓને મારાથી દૂર કરી દીધી છે, તેથી કરીને તેના ઉપર મારી ઘણી પ્રીતિ છે.

૨૩૫૫-હું બેસતાં, ઊઘતા અને ખાતાપીતાં ગોવિંદનું ધ્યાન કરતો રહું છું. તેથી મારે માટે આ આખું ત્રિભુવન આનંદમય થતી ગયું છે. કાળે જ્યારથી મારાં યધાં યધનો તોડી નાખ્યાં ત્યારથી હું ધ્યાન કરવામાં એક ઘડી વાર જેટલા વખતને માટે પણ વિસામો લેતો નથી. આ કામને માટે મેં મારા શરીરના વિભાગ કરીને આખા શરીરની વહેંચણી કરી દીધી છે. આખું કર્યાથી મારા ઉપર હવે બીજા કોઈની સત્તા ચાલતી નથી. દેવના સ્વરૂપનાં દર્શનરૂપી લોજનનો સ્વાદ મને ઘણો ગમી ગયો છે; તેથી કરીને મારા પૃથક્ સંકલ્પો ટળી ગયા છે. કામ, ક્રોધ, બુદ્ધિ વગે-

રેનો જે મનની અંદર વાસ હોય છે, તે મનનોજ નાશ થઈ જવાથી મને શાંતિ થઈ છે અને તમામ પ્રકારના ભ્રમથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોનો ક્ષય થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારું મન શ્રીરંગજીના એકવિધ રંગ વડે અખંડ ભાવે એવું રંગાઈ ગયું છે કે, તેનો કોઈ કાળે નાશ થવાનો સંભવ નથી.

૨૩૫૬-જેઓ ત્રિવિધ તાપરૂપી જ્વરથી પીડાય છે, તે મૂઠ્ઠાએને હું નારાયણના સ્મરણરૂપી પાચક અને રેશક ઔષધ આપું છું, કે જેથી તેમનો સંસારરૂપી રોગ ઝાઝા વાટે બહાર નીકળી જશે અને તેમને તતક્ષણ શાંતિ થઈ જશે એવું હું તેમને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. ખીન્ન ઔષધ છે તો ખરાં, પણ તેમનાં અનુપાન ઘણાં આકરાં હોવાથી તે તે ઔષધોનું સેવન કરનારાને ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડે છે. હું જે ઔષધ આપું છું તે, એક તો ઉત્તમ છે અને ખીન્નું, તેની અસર પણ ઘણીજ જલદી થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ મારી પ્રવૃત્તિ બહોર અને સૌને માટે ખુલ્લી છે. એટલા માટે હું સૌને કહું છું કે, તમારે ઘેર બેઠાં ગંગા આવી છે અને તમારું ભાગ્ય તમારું બારણું ઠોકતું આવી બિભું છે.

૨૩૫૭-જપ કરતાં કરતાં એવી ઊંઘ આવી જાય કે શરીરનું ભાન પણ ન રહે. આવી રીતે ભજન કરવા બેસવું એ ઘણું અપવિત્ર કામ છે; કારણકે એ ભજન નહિ પણ બહુરૂપીઓ નાના પ્રકારના વેશ લે છે તેવો આ એક ભજન કરવાનો વેશ લઈને ભક્તિનું નાટક કરવા જેવું છે. જે કોઈ ચોતાના દેહની આશા રાખીને દેવની સેવા કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, તેને દેવની પ્રાપ્તિ થાયજ કેવી રીતે ? તુકારામ કહે છે કે, જેના ચિત્તની અંદર દંભ હોય છે તેને તો હું લોકોમાં ખૂબ ક્રોધેત કહું છું અને તેનો ઘણો તિરસ્કાર કરું છું.

૨૩૫૮—જેના ચિત્તની અંદર પરદ્રવ્ય અને પરાઈ સ્ત્રી એ બંને માટે મુદ્દલે ઇચ્છાજ હોતી નથી તે બીજાં પાપ વડે બંધાઈ જવાનો નથી એવું હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. આ મારો અનુભવ સ્પષ્ટ છે. જે વિશ્વાસયુક્ત જીવ હશે તેને આ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થશે અને તેની આગળ એકાંતમાં બધી શુદ્ધ બાળતો ખુદલી કરીને કહી શકાશે. ચોખાને થોડો વળત ભરી રાખીએ અને તેના ઉપર આમલીની ખટાશનો પટ ચઢવા દઈએ તો તેવા ચોખા ખાવા એ દારૂ પીધા બરાબર છે, કારણકે નહારી વસ્તુના સમાગમથી સારી વસ્તુ પણ નહારી બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ધર્મનીતિનો આવો નિર્ણય છે. એ નિર્ણયનો યોગ્ય વિધિ વડે અનુભવ લેવો એ ઉત્તમ કામ છે. એ કાંઈ એવો પદાર્થ નથી કે દામ ખરચીને ખરીદી લેવાય. એ તો સ્વાનુભવના સોદા છે.

૨૩૫૯—ભૂખ સૌને લાગે છે, પણ તે પોતપોતાના પેટ પૂરતીજ; પણ લોકોના મનમાં જે આશા ધર કરી બેઠી છે તેજ તેમને સંચય કરવાની પ્રેરણા કરે છે; તેને લીધે તૃષ્ણામાં વધારો થાય છે અને તેમ તેમ સંસારનો ભાર પણ વધતો જાય છે, જેથી કરીને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડે છે. ધારો કે એક જણને ઘણું ખાધાથી અજીર્ણ થયું છે, તેનો યોગ્ય ઇલાજ કરવો જોઈએ; તે ન કરતાં જો કોઈ તેને માથું અને દાદી મૂંડાવવાની સલાહ આપે તો તે દોષજ કહેવાય; કારણકે એ ઇલાજ યોગ્ય નથી. તેનાથી અજીર્ણ મટતું નથી, રોગીને કશો લાભ થતો નથી; જિલ્લો તેનો રોગ વધી જાય અને મરી જાય તે નફામાં. આપણાં પોતાનાં યોગ્ય કર્મો વિધિપૂર્વક કરવાં જોઈએ અને તે પણ કારણ પૂરતાંજ. આ પ્રમાણે જે પોતાના ચિત્તને નાના પ્રકારનાં કામોમાં વિભક્ત કરતો નથી તેણે અધર્મનો ત્યાગ કર્યો જાણવો. તુકારામ કહે છે કે, આપણા મનની અંદર (ઇશ્વરનો) ભય રાખીને તેમની આજ્ઞાનું પાલન

કરવું એજ મુખ્ય સેવા છે. એવું કરવાથી આપણી પાસે જે થાપણ મૂકી રાખી છે તેનું રક્ષણ થાય છે.

૨૩૬૦-અરે ભાઈઓ ! જેઓ ધર્મનું તત્ત્વ સમજ્યા છે અને જેઓ નથી સમજ્યા તેમને બેઠીને હું એક માર્મિક ધર્મનું તત્ત્વ કહું છું, તે તમે સૌ સાંભળો. તમે મારા વિઠાળાના નામનું ઊંચે સ્વરે ઉચ્ચારણ કરો. જેમને ચોખ્ખો અને સરળ માર્ગ ભેદતો હોય તેમને હું આ માર્ગ બનાવી રહ્યો છું. દેવ ઘણાજ કૃપાવંત છે. ભક્તને તો ફક્ત એટલુંજ કરવાનું છે કે, તે પોતાના હૃદયમાં દેવને માટે તાલાવેલી ઉત્પન્ન કરે. કોઈ સીધો રસ્તો પૂછે ત્યારે રસ્તો બતાવનાર પોતે જ અજાણ્યો હોય તો તે તેને ઊલટો અવળો રસ્તો બતાવશે અને તે રસ્તે જવાથી તે બિચારો ભૂલો પડીને હેરાન થશે, પણ દેવ તો પોતાના ભક્તોને સીધે રસ્તે અને આરામ સહિત પ્રવાસ કરાવીને પોતાની પાસે તેડાવી લે છે. તે તો ભક્તોના પગે એક કાંટો પણ વાગવા દેતા નથી અને રસ્તામાં તેમની પાસેથી સૂતરના દોરા જેવી નજીવી ચીજ પણ કોઈ ચોર ચોરી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, વિઠ્ઠલનું ચિંતન કરવામાં કશી કિંમત બેસતી નથી. ફક્ત મોટેથી ‘વિઠ્ઠલ’ ‘વિઠ્ઠલ’ એવું રટતા જવું અને મનને એ રંગથી રંગી નાખવું, એટલાં બેવાનાં કરવાનાં છે.

૨૩૬૧-અરે ! લોકો ભક્તિનો ડોળ કરીને રાત્રીઓ તથા શ્રીમંતોને આંગણે દૂતરાની માફક શા માટે નાચ કરતા હશે ? તેઓ તમારી આગળ નિઃસ્પૃહતાનો ડોળ કરે છે, પણ તે વ્યર્થ અને પો-કળ છે. શા માટે તેઓ પોતાની આસપાસ સ્વચ્છંદી ચેલાઓની ટોળી એકઠી કરે છે ? તુકારામ કહે છે કે, ઉપર ઉપરથી ભક્ત હોવાનો ડોળ કરનારાઓ સાચા માધુષણથી બહુજ દૂર હોય છે.

૨૩૬૨-એક હરિના ચરણનું ચિંતન કરવું એજ હરિના ભક્તોનો

એકમાત્ર ધર્મ છે અને એજ તેમનો સરળ સાધનમાર્ગ છે, જેમની કેડ ઉપર અથવા જેમની ખાંધ ઉપર દેવ બેઠા છે અથવા તો જેઓ પોતે દેવની કેડે કે તેમની ખાંધે ચઢી બેઠા છે અને જેમની કીડા-ઓમાં સાથ દેવાને માટે વૈષ્ણવભક્તોનો મોટો સમુદાય તૈયાર બિભા છે, તેમના બધાજ લૌકિક વ્યવહાર અને બીજાત્રીજા ખટપટો, વગેરેનો ક્ષય થઈ જાય છે અને તેમના પરમાર્થની પ્રાપ્તિમાં જરા પણ વિધન નડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, માફ મન બધો વખત તમામ જાતના વિકારોથી મુક્ત હોઈ સમાધાનસ્થિતિમાં રહે છે.

૨૩૬૩-ભૂતમાત્રના સ્વામી શ્રીહરિ સૌ જીવોના અંતઃકરણમાં વાસો કરીને રહે છે. હરિના ચરણમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને તેમના સંબંધમાં વારંવાર જાગૃત રહેવું. નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરીને બીજાની અંદર દેવ અવસ્થિત છે અથવા તે બીજાભૂત દેવ સૌના અંતરમાં અવસ્થિતિ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિનું ચિંતન કરવું અને એનેજ સાધન માનીને તેનો આશ્રય લેવો, એજ ધર્મ છે એવું સૌ સમજી લેજો.

૨૩૬૪-ઓ મારા દાતાર દેવ! મારે ઘેર સંતો પધાર્યા છે, પણ હું તો ઠયો દરિદ્રી, તેથી મારે તેમનું પૂજન કયાં ઉપકરણ વડે કરવું? તેમનો સત્કાર કરવાના સાધન મારી પાસે ન હોવાથી હું તો તેમના ચરણને મારી છાતી સરસા દબાવીને બેસી રહ્યો છું. મેં માફ શરીર તેમના ઉપર ઓવારી નાખ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો આધાજ ભાવ સહિત મારા હાથ જોડી રાખું છું તે તમે સમજી રાખજો.

૨૩૬૫-હે હરિ! તમારી અને મારી વચ્ચે જે લેદબ્બ છે તે જો દૂર થઈ જાય તો પછી હું તમારોજ (તમે અને હું બેઉ એકજ). ત્યારે હું તો તમારો લાડકવાળો કહેવાઉં, તેથી તમેજ મારા લાડકાડ પૂર્ણ કરો-તમેજ પૂર્ણ કરો. હે મારા દેવ! તમારા સિવાય

ખીન્ન દોઢની સેવા મેં કરી નથી અને તે કેમ થાય તે હું જાણતો
પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મારે તો ફક્ત તમારા ચર-
ણનું જ દામ છે અને તેની જ મને અભિલાષા છે.

૨૩૬૬-હે લક્ષ્મીપતિ! તમારા ચરણ એજ મારું વિશ્રાંતિ-
સ્થાન છે. હું મારાં મન, વાણી અને શરીર વડે એક તમારા ચરણને જ
ઓળખું છું. એટલા માટે હું વારંવાર એ તમારી આગળ આજોડીને
તમારા ચરણને નમસ્કાર કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, હું તો નીચામાં
નીચી કોટિના લોકોમાં પણ છેક છેલ્લા નંબરનો નીચ છું.

૨૩૬૭-મારા હૃદયની અંદર જે ભાવના છે તેને અનુલક્ષીને
હું તમને વિનંતી કરું છું. હે દેવ! તમારું સ્મરણ જ સદાય
મારા કંઠમાં થયા કરે એજ વરદાન હું અતિ ભાવપૂર્વક તમારી
પાસે માગું છું. હે નારાયણ! તેના વડે મારી તમામ વાસનાઓ
પૂર્ણ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, મારો દેહ તમારી કીર્તિનો
મહિમા સર્વત્ર ગાશે.

૨૩૬૮-પરમ પ્રેમ સહિત હરિની ઉપાસના કરવી એજ તેમનું
પૂજન કરવાની રીત છે. એ જાખતમાં જોજરા જેટલી વિપ્રમતા આવી
ગઈ તો દ્વેષભાવ આજ્યોજ જાણવો. હરિની પૂજન કરવાનું આ
પણ એક અવળી જાણનું રહસ્ય છે. ઘણા લોકો ભ્રમમાં પડી જઈને
આ મુદ્દો સમજી શકતા નથી. ભગવાનનું સમાધાન કરવાને સારૂ
કાંઈ દામ ખરચવા પડતા નથી. આપણે પરમ પ્રેમથી હરિની સાથે
વાતો કરીએ તે તેમને ઘણું ગમે છે. તુકારામ કહે છે કે, આપણા
જીવનો પ્રેમતાંતુ હરિસ્વરૂપની સાથે ગૂંથી લઈએ એટલે બસ.

૨૩૬૯-નાનું છોકરું તેની માને લાતો મારે છે, પણ તેની
લાતો તેની માને ઘણી ગમે છે. એકખીજનાં ચિત્ત પરસ્પર મળી
ગયાં હોય તો જોડના ચિત્તને કેવળ સુખ જ થયા કરે છે. ધાવણા

છોકરાની મા જે જે પદાર્થોનું સેવન કરે છે તેનો સારામાં સારો ભાગ તેના ધાવણમાં આવી જવાથી તેના બાળકનાજ પેટમાં ભય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ બધોજ ઋણાનુબંધનો સંબંધ છે, એ હું સરળ ભાવે સૌને કહું છું.

૨૩૭૦-ભાત સીંછી ગયા પછી તેને ફરીથી ચૂલા ઉપર મૂકવો એ વ્યર્થ છે, એટલા માટે આવો વ્યર્થ પરિશ્રમ કરવો નહિ; કારણકે ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં કહ્યા મુજબ વધારા પડતી ક્રિયાનો કશો ઉપયોગ નથી. યોગ્ય વખતે યોગ્ય કામ કરવું એનુંજ નામ ધર્મ છે, એમ સમજીને તેનું પાલન કરવું. તુકારામ કહે છે કે, હરકોઈ કામને માટે તેનો ચોક્કસ સમય હોય છે.

૨૩૭૧-જેઓ પાણીની બહાર કિનારા ઉપર ઊભા હોય તેમણે વગર વિચારે પાણીમાં ભૂસકો મારવો જોઈએ નહિ. એવું ન કરતાં પોતાની આગળ ગયેલા લોકો શા ઉપાય વડે નદી આળંગી ગયા હતા, તેની તપાસ કરીને તે પ્રમાણે પોતે પણ કરવું જોઈએ. આ નદીને તરી જવી એમાં મારા જેવાને માટે કશું અઘડું નથી. હું તો આમ (ચપટી વગાડીને) પાર ઊતરી જઈશ, આવી બ્રાંતિમાં કોઈએ ભુલાવો ખાવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આજસ આપણા ઉપર આક્રમણ કરે છે ત્યારે તે વળી ઘણુંજ ફસાવી મારે છે.

૨૩૭૨-હે દેવ ! મને પરમાર્થની સાધના કરવાને માટે જોઈતી શક્તિ આપ. હું તેના દ્વારા મારા દેહપિંડની સેવા કરવાનો નથી. હે જ્ઞાનીઓ ! દેહની સેવા કરવી નહિ, જોજ મુખ્ય ધર્મ છે. આટલો મર્મ તમે બરાબર સમજી લેજો. તમારા મનની અંદર જેવો ભાવ હશે તેવી તમને દેવની પ્રાપ્તિ થશે. આટલી મુદ્દાની વાત યાદ રાખજો. તુકારામ કહે છે કે, મનને જેવા વિચારના રંગમાં રંગીએ તેવા વિચારનો રંગ તેને ચઢી ન્તય છે અને પછી તેને એજ વાતની ધૂન લાગી ન્તય છે.

૨૩૭૩-આશ્રાતૃષ્ણાને દીધે દુઃખ ભોગવવું પડે છે. પ્રપંચની અંદર જે કાંઈ કારણ રહેલાં છે તેજ દુઃખદાયક નીવડે છે. ત્યારે આવા ખોટા પદાર્થોનો સંગ કરવાનું કામજ શું? હું તો મારા મનની શક્તિ પાંડુરંગનું ચિંતન કરવામાં લગાડી દઉં છું. દેહના સ્વરૂપના પ્રતિ પ્રેમ તો હોય નહિ અને એક તૃષ્ણામાંથી બીજી તૃષ્ણા એમ ઉપરાઉપરી તૃષ્ણાનો વધારો કરતા જઈએ તો તેથી નાહકનો ત્રાસ વેઠવો પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવી બહારની મોટાઈના બોળ નીચે દબાઈ જવાથી કશોજ લાભ થતો નથી.

૨૩૭૪-મેં તો મારા પ્રપંચના ઉપર પાણી ફેરવી દીધું છે, અને નીચે બતાવેલા પુણ્યકારક ધર્મમાં વધારો કરવા માંડ્યો છે. તે ધર્મનો સાર એ છે કે, શ્રીહરિના ભજન વડે આખા જગતમાં પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો છે અને કળિકાળના આક્રમણમાંથી તે આપણું રક્ષણ કરે છે, માટે હવે બીજાં ત્રીજાં સાધન કે અનુષ્ઠાનાદિ કરવાનું કશું પ્રયોજન છે નહિ. મારે તો તેવાં કોઈ પણ સાધનની જરૂર રહી નથી; કારણકે મેં સર્વ પ્રકારની દેહબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિકથા એજ કેવળ સુખની સમાધિ છે. હરિકથા જે કોઈ ગાશે તેને સંસારનાં દુઃખોનો સ્પર્શ પણ થનાર નથી. તેને માટે તો આખો સંસારજ સુખરૂપ થઈ જશે.

૨૩૭૫-ભગવાનના ઉપર જેમનો દૃઢ વિશ્વાસ જામી ગયો છે, તેમનાં હૃદય તો અનાયાસે બ્રહ્મરસથી ભરપૂર બની જાય છે. નાનાં છોકરાંને પોતાના હાથે ખાવું પડતું નથી, પણ તેના મોઢામાં કોળિયા દેવાનું તેની માનેજ મન થઈ આવે છે અને તે તેના મોઢામાં કોળિયા મૂકતી જાય છે અને તેથી પોતે મનમાં સુખી થતી જાય છે. તે બાળકના બોળડાતોતડા બોલથી તેની મા રાજી થાય છે અને લોકોની આગળ હરખાઈ હરખાઈને પોતાનું છોકરું દેવા મીઠાં

જોલ જોલે છે, તેની વાતો કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, માફ પછુ આવુંજ છે. આ જાળત સર્વસાક્ષી પાહુરંગની મને મદદ છે.

૨૩૭૬-જેઓ પોતાના ચિત્તને શુદ્ધ લાવસહિત દેવને અર્પણ કરીને તેમના શરણાગત થાય છે, તેઓ દેવના તમામ પ્રકારના વૈભવના માલિક થાય છે. દેવ તેમને પોતાનાથી દૂર રાખતાજ નથી, આટલું છતાં પણ તેઓ દેવની સાથે પોતાના લાવના બળ વડે સ્વામીસેવકનો સંબંધ સાચવી રાખે છે. તેમની આવી નાના બાળકના જેવી અવસ્થા તેમના સ્વભાવ અને વર્તન ઉપરથી સ્પષ્ટ તરી આવે છે. તેથી કરીને દેવ પણ તેમની ઇચ્છા મુજબ નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરે છે અને તેમની સાથે વિવિધ લીલાઓ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, મા નાનાં છોકરાંને ધવડાવીને ઉછેરીને નાનેથી મોટાં કરે છે, માટે નાના થવામાંજ મળે છે.

૨૩૭૭-આ પદમાં હું જેનું વર્ણન કરું છું એવી ભારી અવસ્થા ક્યારે થાય એ જાળતની મારા મનમાં ઘણી તાલાવેલી થયા કરે છે. હું એવું ઇચ્છું છું કે, મને મારા દેહનું વિસ્મરણ થઈ જાય અને માફ ચિત્ત બધો વળત તમારા ચરણમાંજ ચોટયું ને ચોટયું રહે, તેમાં એક ક્ષણવારનો પણ આંતરો પડવો ન જોઈએ. આવા લાભને માટે હું ક્યારે યોગ્ય થઈશ અને દેવ મારા ઉપર ક્યારે કૃપા કરશે, તેની મને સમજ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, ઉપર કહી તેવી ભારી વ્યવસ્થા થાય તો મારાં સંચિત કર્મોને હું ધન્યવાદ દઈશ અને પછી બધો વળત પ્રેમાનંદનો ભોગ કરવામાં વ્યતીત કરીશ.

૨૩૭૮-હું જ્ઞાનીપણનો ભારતો કદી મારા માથા ઉપર લેતોજ નથી. મારે તો મારા સ્વામીની સેવા કરવી એજ મેં નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે. મારે મારા સ્વામીની આજ્ઞા નિશ્ચય માનવીજ. મારા મનને માટે તો એ આજ્ઞા પ્રમાણજ છે. આવું કરવાથી તમામ

પ્રકારના પ્રપંથનો બોલો નિઃસંદેહપણે દૂર થઈ જાય છે. માર્ગ ચિત્ત બરાબર એકવિધ થયું છે અને મારાં માળાપનો હું હકીલો બાળક છું. મારી હઠ એવી છે કે, મારાં માળાપને તે પૂરી કયાં વિના છૂટકો થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ મારી જાતની સેવા છે અને હું મારો પોતાનો ભાર મારા ઉપર ન રાખતાં દેવને માથે નાખી દઉં છું.

૨૩૭૬-જે દેવ સર્વવ્યાપક છે અને આખા જગતમાં સર્વત્ર છે, તે મારા હૃદયની અંદર ન હોય એવું બનેજ કેમ? મારા દેવનો જેવો પ્રસાદ તેવું માર્ગ ચિત્ત ગતિમાન થતું રહેશે અને તે દિશા તરફ તે વળવા માંડશે. મારી તમામ શક્તિઓ મારા અંતઃકરણમાંજ કુઠિત થઈને પડી રહી છે, તેથી કરીને માર્ગ મનધાર્યું મારાથી જરા પણ થઈ શકતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, જે સૂત્રધાર છે તેના હાથમાં પૂતળીઓને નચાવવાની દોરી હોય છે. તે જેમ દોરી ખેંચે છે તેમ તેમ જડ પૂતળીઓ નાચ કરે છે.

૨૩૮૦-એક વાર જે વસ્તુ દેવને અર્પણ કરી દીધી તેને પાછી ગ્રહણ કરવી એ તો દેવનું નિર્મોલ્ય લીધા બરાબર છે. એમ કયાંથી કરેલા સંકલ્પમાં વિકલ્પ પેદા થાય છે. મેં તો મારો આ દેહ દેવને સમર્પિત કરી દીધો છે, એટલે હવે તો મારા દેહનું તેમને હાથે જે થવાનું હોય તે થાઓ અને તેમાંજ હું તો માર્ગ લલુ માની લઉં છું. પહેલાં મારા દેહનો ભાર મારા માથા ઉપર હતો, પણ જ્યારથી મેં તેને દેવને અર્પણ કરી દીધો ત્યારથી તેના સંબંધમાં કશી ચિંતા કરવાની મારે જરૂર રહીજ નથી. ક્રિસ્ત દેહનું એક ખાલી ખોખું મારી પાસે પડી રહ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, એ દેહની બાળતમાં મેં જેટલી જેટલી આશાઓ બાંધેલી તેમનાથી મને ભારે કલેશ થયેા. આથી કરીને તે દુઃખદેવ આશાઓને મેં વેગળી દૂરથી દીધી.

૨૩૮૧-દેવ સર્વવ્યાપક છે એ વાત તો જાણતા હોઈએ અને છતાં પાછા એવું પણ માનીએ કે, દેવનો વાસ તીર્થસ્થાનોમાં છે અને બીજે ઠેકાણે નથી, તો નક્કી જાણવું કે આપણા જ્ઞાનમાં કાંઈક ખામી તો જરૂર છેજ. આવી માન્યતા રાખવાથી દેવને હાથમાંથી શુભાવી દેવાની ઉત્તમ સગવડ મળી રહે છે. જો કોઈના અંગ્રંધમાં આવું થાય ત્યારે જાણવું કે, અશુભ પ્રારબ્ધકર્મના યોગે દેવની અને તેમની વચ્ચે આંતરો પડી ગયો. એક સ્થળ સાડું અને બીજું નઠાડું એવું માની લીધાથી પાપપુણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. એવું કરનારાઓને પુણ્યનું ફળ ન મળતાં બીજાં ફળ લોગવવાં પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ તો આખા વિશ્વમાં બધેજ છે એવો મર્મ ન્યાંમુધી જાણ્યો નહિ, ત્યાંમુધી સર્વ ધર્માચરણ નકામાંજ.

૨૩૮૨-લોકોને હું માર્મિક ઉપદેશ દઉં છું, તોપણ તેમાં તેમને સમજ પડતી નથી અને જે કાંઈ મૂળે છેજ નહિ તેનો તેમના મનને જ્ઞમ થયા કરે છે. તેમને મારે હવે કરવું શું? પહેલેથીજ જેમનું મન મારે સ્વાધીન થઈ જાય છે તેમની જાણતમાં તો હું મારી સત્તા વડે જેવું કહું તેવું થાય છે, પણ જેમના પેટમાં ભૂખજ નથી અને જેમના મોઢામાં સ્વાદ નથી તેમના મોઢામાં કોળિયા ઠેસી ઠેસીને ઘાલવા એ જેવું વ્યર્થ છે, તેવોજ આવા લોકોને દીધેલો ઉપદેશ પણ વ્યર્થ છે. તેઓ જોલે છે ત્યારે જૂઠું જોલે છે, સાચું તો તેમને મોઢે આવતું જ નથી. તે ઉપરાંત તેઓ ભારે જિદ્દી અને ખોટા ખોટા તર્ક કરવામાં ઘણા કુશળ છે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે લોકોની ફિકર કરવી નકામી છે. આપણે આપણું જ સાચવી લઈએ, એટલું ઘણું છે.

૨૩૮૩-હથેળીમાંના અમૃતને ઢાળી દે અને ખૂળ કાળજીથી ઝેરને શોધી કાઢી તેનો આદર કરે તે માણસને કેવો કહેવો? લાવ-

પૂર્વક કોઈ નાળિયેર આપે તો તેની કિંમતજ કરવી નહિ એ કેવું કહેવાય? જે માણસની ઉત્પત્તિ શુદ્ધ ખીજમાંથી થયેલી હોય છે તેનામાં ધૈર્યનો ગુણ હોય છે, જેઓ ખરા છે તેમનું વર્તન સ્વાભાવિક રીતે ખડુંજ થયા કરે છે. ખોટાને બળજબરીથી શુદ્ધ વર્તન રાખવાની ફરજ પાડીએ, પણ તેમાં આપણું કંઈ વળે એમ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તમે તમારી મરજી પ્રમાણે વ્યવહાર કરો. હું તો એ બધાને મિથ્યા માનું છું અને એમ માનવા પૂરતું મારામાં ધૈર્ય પણ છે.

૨૩૮૪-જેઓ ખરેખરા ગરબા હોય છે તેમને હું મારા સ્વાનુભવનો રસ ચખાડું છું અને જેઓ શોધક છે તેમની આગળ હું મારી પરમાર્થ માળાનાં પૃષ્ઠ ઉઘાડાં મૂકી દઉં છું. દેવનો પ્રસાદ તો એક રત્નજડિત માળા છે અને તે પોતાનાજ ગુણો વડે શોભાયમાન થાય છે. પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો પ્રથમ શુદ્ધભાવની ભૂમિકા રચવી જોઈએ. આ 'એક મામિક વાત છે. ઉપર કહી તેવી ભૂમિકામાં વાવેલાં પરમાર્થનાં ખીજની ફસલને વિગે કરી ચિંતાજ કરવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જેનું નામજ ગુણવંત છે અથવા જે વસ્તુ ગુણવાળી છે તેનો પ્રચાર કરવાને સાડ એટા કરવી પડતીજ નથી. તેનો પ્રચાર તો આપોઆપજ થઈ જાય છે.

૨૩૮૫-મારે મારે વ્યવહાર નિભાવવાને માટે આટલો મોટો બોજો શા સાડ ઉપાડવો જોઈએ? સૌના વ્યવહારને નિભાવવાનું કામ તો મારા સ્વામીનું છે અને તે તેને સારી રીતે આવડે પણ છે. મારું કામ તો તૈયાર લાણે બેસીને ખાવાનુંજ છે. વ્યવહારનો જે માલિક છે તેના માથા ઉપર તેને નિભાવવાની ચિંતા અને જવાબદારી હોવી જોઈએ. અમે તો નાનાં છોકરાં ઠર્યાં એટલે અમારું કામ તો રમવાનું. તુકારામ કહે છે કે, સર્વનો લોક્તા

એક દેવ છે, આવું જ્યારથી મને સમજાઈ ગયું છે, ત્યારથી મારી બધી ચિંતાનો અંત આવી ગયો છે.

૨૩૮૬-હું એકાંતમાં તેમજ લોકોની વસ્તીમાં સર્વત્ર હરિ-
નામની ગજાના કર્ણ છું. આ બાબતમાં કરી વાતની શંકા અથવા
લજ્જા એ તો મારી પાસે લેશમાત્ર પણ રહી નથી. અને તેથી
કરીને હું મળરહિત થઈ ગયો છું. જે કાંઈ લેવાનું અથવા આપવા
જેવું હશે તે બધું હું મારી સત્તા વડે લઉં છું અને આપું છું.
આના સંબંધમાં મારે કોઈને કશું પૂછવાનું પણ નથી. જે ઠેકાણે
જે માલની જરૂર પડે છે તે ઠેકાણે તે માલ હાજરજ હોય છે. તુકારા-
મ કહે છે કે, દેવના ઉપર મારી દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાથી તેમણે મને
આ બાબતમાં સ્વતંત્ર કરી દીધો છે.

૨૩૮૭-હરિનું સ્મરણ કરતી વખતે વૃત્તિને કેવી રીતે સાવ-
ધાન રાખવી તે મને આવડતું નથી. હું તો વિષયોની તાવડીના
ઉપર શેકાતો બેઠો છું. આમાંથી મારો છુટકારો કરે, એવો કોઈ
મદદગાર મારી પાસે દેખાતો નથી. મારી પાસે જે પૂંજ હતી તે
બધી ખરચાઈ ગઈ અને મારા પાર્થિવ દેહનો બોજો મારે વહેવો
પડે છે, અથવા મારા શરીરનો ભાર પૃથ્વીને સહન કરવો પડે છે.
તુકારામ કહે છે કે, આવી ખરી અણીની વેળાએ તુંજ મારી મદદ
દોહી આવીશ એવું માઈ મન આશી પૂરે છે.

૨૩૮૮-હો દેવ ! આ બધા લોકો કેવા પોતપોતાનાં જીવંત જીવંત
પ્રારબ્ધવાળાં છે ! એકનું પ્રારબ્ધ બીજાના પ્રારબ્ધથી તદ્દન જુદું !
કોઈનું પ્રારબ્ધ માઈ અને કોઈનું નહાઈ; એવા નાના પ્રકારનાં પ્રાર-
બ્ધ હોય છે. આખી ભૌતિક સૃષ્ટિજ પંચમહાભૂતોના એકજ
મસાલામાંથી તૈયાર થઈ છે, ત્યારે અહીં જીવંત જીવંત પ્રારબ્ધનાં મૂળ
કારણને કેવી રીતે એકબીજાથી પૃથક્ કરવાં ? તુકારામ કહે છે કે,

જે જેવી જાતિનો હોય છે તેની સ્થિતિ પણ તેવીજ હોય છે.

૨૩૮૬-હું તો એક ગોવિંદનું સ્મરણચિંતન કર્યા કરીશ. બીજા કોઈના છંદમાં હું પડનાર નથી; કારણકે જેટલા માણસ તેટલા મત હોય છે, એમ અનેક માણસોનાં અનેક મત હોવાથી મને તો તે બધાજ નિર્થક અને પોકળ દીસે છે. નાના પ્રકારની ખટપટોને લગતા વિચારોમાં મનને પરોવી રાખવાથી તે ડહોળું થઈ જાય છે અને તેનાથી પરિણામે કલેશ લોગવવો પડે છે. એટલા માટે તેવી ભાંજગડોમાં હું ક્યારેય પડતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, પાંડુ-રંગનું સ્મરણ કરવાનું કામ જે મારે ભાગે આવ્યું છે, તેનેજ હું સાચવી રાખીશ.

૨૩૮૭-હે પાંડુરંગ ! પાપની જાળમાં સપડાઈ જવાથી હું ઘણો દુઃખી થઈ ગયો છું. તેમાંથી તું મને એક વાર તો છૂટો કર. પણ એક વાતની તો મેં પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી છે કે, હું રાતદહાડો તારા ચરણનું ચિંતન કર્યા કરીશ. ઓ પાંડુરંગ ! હું અનાદિ-કાળથી આવું દુઃખ લોગવતો આવ્યો છું, ત્યારે હવે તો તું મારો છુટકારો કર. તુકારામ કહે છે કે, ધડ સહિત માફ મસ્તક હું તારા ઉપર ઓવારી નાખીશ.

૨૩૮૮-હે દેવ ! તારા સિવાય બીજા કોની આગળ હું કાલા-વાલા કરવા જવાનો હતો ? અંતકાળે મારી કુમકે કોણ આવવાનો હતો ? મારી છેલ્લામાં છેલ્લી ઘડીએ તારા સિવાય બીજો કોણ ઉપયોગી નીવડવાનો હતો ? ઓ પાંડુરંગ ! તું મારી સખી છે. અત્રી ઓ ! તું મારી પાસે ઝટઝટ દોડી આવ. હું તારી વાટજ જોયા કરું છું. હું મારાં મન, વાણી અને શરીર વડે તારા રૂપાળા ચરણ-નીજ ઇચ્છા રાખું છું. એટલા માટે હું તેમનું ચિંતન કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે, મારી એકજ ઇચ્છા છે અને તે બ્રહ્મ-

રસનો સ્વાદ આપવાની. તે તું મને ચખાડ અને મારી એક માત્ર ઇચ્છાને તું પૂર્ણ કરી દે.

૨૩૯૨-હે દેવ ! મારામાં જે કાંઈ બળ છે તે તારા નામસ્મરણનું જ છે. તે નામામૃતનું હું સેવન કરતો રહું છું. એ સિવાય બીજું કશું હું જાણતો જ નથી. સુખદુઃખાદિ ભોગ, કલેશ, વ્યાધિ એ બધાંને હું ભોગવી છૂટીશ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારા મનને તારા ચરણની લગન લાગી છે.

૨૩૯૩-તારા ચરણનાં દર્શન કરવાં જ કરવાં એવી દૃઢ ઇચ્છા મારા હૃદયની અંદર બદ્ધમૂળ થઈ ગઈ છે. હે કૃપાવંત ! આ બાબતને માટે મારા મનને જે ચિંતા થયા કરે છે, તેનો અંત આણવો હોય તો તું મારી એ ઇચ્છાને તૃપ્ત કરી દે. મને જ્યારથી તારો વિયોગ થયો છે, ત્યારથી સદાકાળ માફ ચિત્ત તારે માટે તરફડાટ કર્યો જ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંડરીનાથ ! મારા અંતઃકરણની આ વેદનાને તું જાણી લેજે.

૨૩૯૪-અત્યાર સુધીમાં હું અનેક જન્મોમાં બ્રમણ કરતો આવ્યો છું, તેમાંથી હે પાંડુરંગ ! તું મારો છુટકારો કર. હે કરુણાકર ! હે વિશ્વંભર ! હે દયાવંત ! મારા છુટકારાને સાફ હું તારી કરુણાની ભિક્ષા માગી રહ્યો છું. આ માયામય રેલની અંદર હું તણાયો જાઉં છું, તેમાંથી તું માફ રક્ષણ કર. તુકારામ કહે છે કે, મારા દુઃખનું નિવારણ કરનાર તારા સિવાય બીજું છે કોણ ?

૨૩૯૫-હે વિઠ્ઠલ ! તું જો કરવા ધારે તો એવું કશું કામ છે કે, જે તું ન કરી શકે ? ત્યારે હવે તું મારા બોળડાતોતડા બોલ તરફ જરા લક્ષ આપે તો કેવું સાફ ? આ કાળચક્રની અંદર ફેરા ખાતાં ખાતાં મેં ઘણું જ નુકસાન વેળું છે માટે તેમાં ૧ હવે તું

મારો છુટકારો કરી દે. મારા પ્રારબ્ધ મને જીવવા દેતાં નથી અને મારે મરવું હોય તો મરવા પણ દેતાં નથી અને ઉત્તરોત્તર તેમની સિલકમાં વધારો થતોજ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે બીજો ઉપાય તો મારાથી થાય એમ છેજ નહિ. તેથી હું તો એક તારા ચરણનુંજ સ્મરણ કરતો રહું છું.

૨૩૯૬-મેં મારે શરીરે લક્ષિતજનિત આનંદના અલંકાર પહેર્યા છે અને મારે મોઢેથી હું નામામૃતનું સેવન કરું છું. લક્ષિ-ના પ્રેમાનંદનું પૂર તો સંતોના સમાગમમાંજ વધ્યા કરે છે. એમ જાણીને હું તેમના સહવાસમાં મારો દાળ વ્યતીત કરું છું. જે આનંદનો સ્વાદ પ્રદ્વાદિક દેવતાઓ લોગવે છે તે તો હું આ પૃથ્વી ઉપર રહ્યો રહ્યો લોગવી શકું છું. પાંડુરંગને વૈકુંઠ એટલું ગધું વહાલું નથી, પણ જ્યાં હરિકથા થતી હોય ત્યાં તેઓ દોડી જાય છે. આ લક્ષિતરસ એવો છે કે, તે કદી ખૂટતોજ નથી. ત્યારે હવે મારે મુક્ત થવાની ગરજજ ક્યાં રહી ? તુકારામ કહે છે કે, મને તો એક સત્સંગતિનો આનંદજ ઘણો મીઠો લાગે છે અને ત્યાં આગળજ મારી ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થઈ જાય છે.

૨૩૯૭-મેં દેવની તિજોરી ફેાડી છે અને તેમાં ભરી રાખેલા ખજાનાને માપવાને માટે મેં મારી જીભ રૂપી ખર્ચ માપ ઉપયો-ગમાં લીધું છે. મેં હરિ નામની રેલમછેલ મચાવી દીધી છે. આ ખાળતમાં અગાઉ જે તંગી થઈ ગઈ હતી તે તંગી હવે પૂરી થઈ ગઈ છે. આખા દેશમાં જયે હરિનામનો સુકાળ થઈ ગયો છે અને પહેલાં જે દુષ્કાળ આવી ગયેલો તેની માઠી અસર હવે રહેવા પામી નથી. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો તમે નાનાંમોટાં સૌ તૃપ્તિ થતા સુધી તેનું સેવન કર્યાજ કરો.

૨૩૯૮-હું પોતે આનંદના સરોવર સમાન બની ગયો છું.

એ સરોવરમાં આનંદનાજ તરંગો ઊછળી રહ્યા છે, કેમકે આનંદની બનેલી વસ્તુમાં આનંદ સિવાય બીજું હોય પણ શું? મને જે સુખ થાય છે, તેનું હું કેવી રીતે વર્ણન કરું? મારી પહેલાંની બધીજ ઇચ્છાઓ હવે પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીના પેટમાં રહેલા બાળકને જે જે વસ્તુઓનો સ્વાદ ચાખવાનું મન થાય છે તે તે વસ્તુઓ ખાવાનો ગર્ભિણી સ્ત્રીને ભાવ થઈ આવે છે. ગર્ભના બાળકનો બધો સ્વભાવજ તેની માની મુખાકૃતિ ઉપર તરી આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેવીજ રીતે મારા સ્વાતુલવધી નીપજતા આનંદનો ઉછાળો જે મારા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયો છે તે મારી વાણીદ્વારા પ્રકટ થાય છે.

૨૩૯૯-ઓ મારી વિકાળાઈ માવડી ! (આ પદમાં જેનું મેં સૂચન કર્યું છે તેની મને ઇચ્છા છે.) આટલા માટે તો મેં તારા ચરણ પકડી રાખ્યા છે. ત્યારે તું હવે મને તારો પોતાનો બનાવી દે અને “તું બીશ નહિ” એવું કહીને મને આશ્વાસન દે. મારા ચિત્તની અંદર જે તાલાવેલી થયા કરે છે, તેને તું શાંત કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, તું મારા જીવની અંદરજ વાસો કરજે અને મારાથી જરા પણ વેગળી થઈશ મા.

૨૪૦૦-“તાઈ કહ્યાણુ થાઓ,” એવો આશીર્વાદ દેવે પોતેજ મને દીધો ત્યારથી મારાં મુખદુઃખાદિ તમામ દ્વંદ્વોનો નાશ થઈ ચૂક્યો છે. વળી નારાયણે મારા અંતઃકરણમાં પ્રેમનું મિશ્રન કરીને મને આશ્વાસન પણ આપ્યું છે અને ત્યારથી મારી તમામ ચિંતાઓનું નિવારણ થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, મેં તે દેવનાં ગીત મધુર સ્વરે ગાયાં, એટલે માઈ હિત મારી સામે આવીને બેસું રહ્યું.

૨૪૦૧-હરિનામરૂપી વેલી જાળ ફૂલીફાલી અને ફળફૂલના ભારથી તે ઘણી શોભાયમાન દેખાતી થઈ ગઈ. ઓ મારા મન !

હવે તું એક પંખી થઈ બંધ અને એ ફળનો સ્વાદ તને તૃપ્તિ થાય ત્યાંમુધી તું ચાખ્યાજ કરજો. એ વેલીનું અમલ ખીજ ઘણું મધુર હતું. તેનો સ્વાદ તેનાં ફળમાં પણ આવી ગયો. હવે તો તારે એ ફળને ખાવાનુંજ કામ બાકી રહ્યું છે, તે તું ઝટપટ ખવાય તેટલાં ખાવા મંડી બંધ. તુકારામ કહે છે કે, કાળની પ્રત્યેક ક્ષણ નિરર્થક વહી બાય છે. એવું કયાંથી રસના આસ્વાદનમાં વિશ્ન નહે છે, માટે તું ઝટઝટ એ રસનું સેવન કરતો થઈ બંધ.

૨૪૦૨-હે નાશાયણુ! આ ટાંકણે તારા મનમાં મારો વિચાર આજ્યો તે ઘણું સારું થયું. ઓ મારા દેવ! તું મારો પ્રાણુસખા છે, તેથી કરીને મારે માટે દુઃખ જેવું તો કશું રહ્યુંજ નથી. મારાં અનેક જન્મજન્માંતરનાં સંચિત પુણ્યો આજે ફળ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે, મને મારી નિઃસ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે.

૨૪૦૩-જો પરમાર્થની સાધનામાં લગ્નત આડી આવીને ઊભી રહે, તો પછી કાર્યસિદ્ધિ થાય કેવી રીતે? એમ સમજી મારે જે કામ કરી લેવાનું હતું તેને ઝટઝટ કરી લેવાને માટે મારાંથી થાય તેટલી ઉતાવળ કરી અને ઝટ લઈને હું શ્રીહરિના ચરણની સાથે વળગી પડ્યો. મેં મારો જીવભાવ શ્રી હરિને સમર્પિત કરી દીધો અને નિરંતર સ્વરૂપભાવમાં સ્થિતિ કરી લીધી. તુકારામ કહે છે કે, આ કામ મેં કાળના ઉપર છોડી દીધું ન હતું.

૨૪૦૪-પાત્રની શુદ્ધાશુદ્ધતાની બાળતમાં હરકોઈનું મનજ સાક્ષી પૂરે છે. એ બાળતમાં કશું મોઢેથી કહેવા જેવું છેજ નહિ. જેઓ ગૂંચા હશે તેઓ પોતાના જીવના ઉપર ઉદાર થઈને સત્ય આચરણ કરશે. આણું કયાંથી અનુપમ સુખ અને સન્માન મળે છે. એવા ગૂંચાઓ પોતાના સ્વામીને પણ માન્ય થાય છે. તુકારામ કહે

એ સરોવરમાં આનંદનાજ તરંગો ઊછળી રહ્યા છે; કેમકે આનંદની બનેલી વસ્તુમાં આનંદ સિવાય બીજું હોય પણ શું? મને જે સુખ થાય છે, તેનું હું કેવી રીતે વર્ણન કરું? મારી પહેલાંની બધીજ ઇચ્છાઓ હવે પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીના પેટમાં રહેલા બાળકને જે જે વસ્તુઓનો સ્વાદ ચાખવાનું મન થાય છે તે તે વસ્તુઓ ખાવાનો ગર્ભિણી સ્ત્રીને ભાવ થઈ આવે છે. ગર્ભના બાળકનો બધો સ્વભાવજ તેની માની સુખાકૃતિ ઉપર તરીકે આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેવીજ રીતે મારા સ્વાનુભવથી નીપજતા આનંદનો ઉછાળો જે મારા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયો છે તે મારી વાણીદ્વારા પ્રકટ થાય છે.

૨૩૯૬—ઓ મારી વિઠાળાઈ માવડી ! (આ પદમાં જેનું મેં સૂચન કર્યું છે તેની મને ઇચ્છા છે.) આટલા માટે તો મેં તારા ચરણ પકડી રાખ્યા છે. ત્યારે તું હવે મને તારો પોતાનો બનાવી દે અને “તું બીશ નહિ” એવું કહીને મને આશ્વાસન દે. મારા ચિત્તની અંદર જે તાલાવેલી થયા કરે છે, તેને તું શાંત કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, તું મારા જીવની અંદરજ વાસો કરજે અને મારાથી જરા પણ વેગળી થઈશ મા.

૨૪૦૦—“તાઝું કદયાણુ થાઓ,” એવો આશીર્વાદ દેવે પોતેજ મને દીધો ત્યારથી મારાં સુખદુઃખાદિ તમામ દ્રંદોનો નાશ થઈ ચૂક્યો છે. વળી નારાયણે મારા અંતઃકરણમાં પ્રેમનું સિંચન કરીને મને આશ્વાસન પણ આપ્યું છે અને ત્યારથી મારી તમામ ચિંતાઓનું નિવારણ થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, મેં તે દેવનાં ગીત મધુર સ્વરે ગાયાં, એટલે મારું હિત મારી સામે આવીને ઊભું રહ્યું.

૨૪૦૧—હરિનામરૂપી વેલી ખૂબ ફૂલીફાલી અને ફળફૂલના ભારથી તે ઘણી ગ્રોભાયમાન દેખાતી થઈ ગઈ. ઓ મારા મન !

પરમાર્થને લગતી બુદ્ધિમાં જરાક પણ વિદ્ય પડવા દેશે મા. હે દેવ ! હું તો વિવેકહીન જડ છું તમારા પ્રત્યે પૂર્ણભાવ તો મારામાં હોયજ શી રીતે ? હે દેવ ! હું અનન્ય ભાવે મારાથી થાય તેવી તમારી સેવા કરું છું, તેનો તમે સ્વીકાર કરશો. હે કૃપાવંત દેવ ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું, માટે હવે તમારે મારું રક્ષણ કરવુંજ પડશે. તુકારામ કહે છે કે, હું જડ છું, તેથી તો હું તમોને આટલા કાલાવાલા કરી રહ્યો છું.

૨૪૦૬—પ્રપંચની જાળમાં જાંઘાઈને મેં અનેક વાર ગર્ભવાસનું દુઃખ વેઠ્યું અને તેથી કરીને હવે હું છેકજ ત્રાસી ગયો છું. અધ્યા ! તેં ખાધું કે ભૂખ્યો છે, એવું મને પૂછનાર અહીં કોઈ સાહુદય સખી મળી નથી. માટે અરે ઓ મારા મન ! તું તારું પોતાનું હિતજ સાધી લે—તારું હિતજ સાધી લે; કારણકે આ તારો દેહ તો અનિત્ય છે અને તેના ઉપરના મોહમાંથી હજી તું છૂટું થયું નથી. પોતાના મોહમાંનો કોળિયો ખવડાવીને પાલનપોષણ કરનારી સગી માતા પણ અંતકાળને વખતે આધી જાલી રહે છે. ઓ મારા મન ! તને આ જાળત ખેદ નથી થતો ? થાય છે ત્યારે તેમાંથી તું તારો છુટકારો કેમ કરી લેતું નથી ? તુકારામ કહે છે કે, આ દેહ તે હું પોતે, આ દેહનાં સંજંધીઓ તે મારાં સંજંધીઓ અને આ ધન-માન ઇત્યાદિ તે જઘાં મારાં, આવી ભાવના મેં કરી રાખી છે. મારા મને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાથી થતો લાભ અને નહિ કરવાથી થતી હાનિ એ બેની તુલના કરવા હીધીજ નહિ.

૨૪૧૦—હે દેવ ! જેઓ તારા નિરાકાર સ્વરૂપના પ્રતિ શ્રદ્ધાવાન હોઈ તું સર્વવ્યાપક છે, એવી મનમાં ભાવના કરતા રહે છે તેમને માટે તું નિરાકાર અને સર્વવ્યાપક થઈ જાય છે, પણ મને તો તારા સ્વરૂપ અને સાકાર સ્વરૂપની ઇચ્છા છે. હે દેવ ! મારા

છે કે, આવા લોકો જેવું મોઢથી બોલે છે, તેવીજ તેમના મનની પણ પરિસ્થિતિ હોય છે.

૨૪૦૫-સર્વ ભૂતોમાં એક નારાયણનો વાસ છે, એવા જ્ઞાનનો મારા મનમાં ઉદય થયો. હવે મને એવું મન થાય છે કે, જાણે હું તેનો અનુભવ લેવાને માટે દેવની વિનંતી કરું. કેટલાક લોકો વગર અનુભવે એકબીજાની વાતો સાંભળી સાંભળીને અથવા કાંઈક જોવામાં આવી જાય તો તેટલા ઉપરથી મોઢથી બોલવા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે રસ્તે જવાથી હરિનો યોગશ્લેષ પ્રાપ્ત થાય તે રસ્તાનેજ સાધ્ય કરી લેવો જોઈએ.

૨૪૦૬-ખાસ કરીને શરૂઆતમાં તો વિષયત્યાગ કરવોજ, એવો નિશ્ચય કરીને તેનું પાલન કરવું જોઈએ. મનમાંથી તમામ વાસનાઓ ટળી જાય અને તેની સમાધાન સ્થિતિ થઈ જાય, એજ દેવનું દાન સમજવું. દેહની બાબતમાં ઉદાસીનવૃત્તિ રાખવી અને તેનું રક્ષણ કરવાની દરકાર રાખવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, સમ-વિષમ લાવનો પરિત્યાગ કરવાથી હૃદય નિર્મળ થઈ જાય છે.

૨૪૦૭-અરે ભાઈ! હું તમને બધાના સારૂપ એક મૂળખીજ બતાવું છું તે તમે સાંભળી લેજો—સાંભળી લેજો. પ્રેમમાંથી પ્રેમ બાદ કરીએ તો પ્રેમ અવશેષમાં રહે છે, અને એ પ્રેમનો જે વિષય છે તેને મેળવવાને માટે જીવ ઝૂંઘાં કરે છે. પ્રેમ જેને લાગુ પડે છે તેના પ્રેમસૂત્રની દોરી જરા પણ સિલકમાં રહેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ શુદ્ધ વર્તનવાળા હશે, તેઓજ શ્રીહરિના ઉત્તમ ચિંતનના અધિકારી ગણાશે.

૨૪૦૮-હે દેવ ! જેમ તમે મારો અંગીકાર કર્યો તેમ તમારે હવે મારા યોગશ્લેષનો લાર પણ તમારે માથે લેવો પડશે અને તેનો નિભાવ પણ તમારે કરવો પડશે. હે કૃપાનિધિ દેવ ! મારી

પરમાર્થને લગતી બુદ્ધિમાં જરાક પણ વિઘ્ન પડવા દેશો મા. હે દેવ ! હું તો વિવેકહીન જડ છું. તમારા પ્રત્યે પૂર્ણભાવ તો મારામાં હોયજ શી રીતે ? હે દેવ ! હું અનન્ય ભાવે મારાથી થાય તેવી તમારી સેવા કરું છું, તેનો તમે સ્વીકાર કરશો. હે કૃપાવંત દેવ ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું, માટે હવે તમારે મારું રક્ષણ કરવુંજ પડશે. તુકારામ કહે છે કે, હું જડ છું, તેથી તો હું તમોને આટલા કાલાવાલા કરી રહ્યો છું.

૨૪૦૬-પ્રપંચની જાળમાં બંધાઈને મેં અનેક વાર ગર્ભવાસનું દુઃખ વેઠ્યું અને તેથી કરીને હવે હું છેકજ ત્રાસી ગયો છું. અધ્યા ! તેં ખાધું કે ભૂખ્યો છે, એવું મને પૂછનાર અહીં કોઈ સહુદય સખી મળી નથી. માટે અરે ઓ મારા મન ! તું તારું પોતાનું હિતજ સાધી લે—તારું હિતજ સાધી લે; કારણકે આ તારો દેહ તો અનિત્ય છે અને તેના ઉપરના મોહમાંથી હજી તું છટું થયું નથી. પોતાના મોહમાંનો કોળિયો ખવડાવીને પાલનપોષણ કરનારી સખી માતા પણ અંતકાળને વખતે આઘી ઊભી રહે છે. ઓ મારા મન ! તને આ જાળત ખેદ નથી થતો ? થાય છે ત્યારે તેમાંથી તું તારો છુટકારો કેમ કરી લેતું નથી ? તુકારામ કહે છે કે, આ દેહ તે હું પોતે, આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ અને આ ધન-માન ઇત્યાદિ તે બધાં મારાં, આવી ભાવના મેં કરી રાખી છે. મારા મને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાથી થતો લાભ અને નહિ કરવાથી થતી હાનિ એ બેની તુલના કરવા દીધીજ નહિ.

૨૪૧૦-હે દેવ ! જેઓ તારા નિરાકાર સ્વરૂપના પ્રતિ શ્રદ્ધાવાન હોઈ તું સર્વવ્યાપક છે, એવી મનમાં ભાવના કરતા રહે છે તેમને માટે તું નિરાકાર અને સર્વવ્યાપક થઈ જાય છે, પણ મને તો તારા સ્પર્શ અને સાકાર સ્વરૂપની ઇચ્છા છે. હે દેવ ! મારા

મનનો આ ભાવ કદી બદલાઈ જવાનો નથી; કારણકે મારી ઇચ્છા-શક્તિ તારા ચરણકમળમાં છોડી છૂટે નહિ એવી હુમ્મ થઈ ગઈ છે. મોટાં છોકરાંને તેમની મા, પોતાનાથી વેગળાં કાઢે પણ નાનાં ધાવણાં છોકરાંને તે વીલાં મૂકતી નથી, તેમ વીલાં મૂકવાં જોઈએ પણ નહિ. મારી દશા પણ ધાવણાં બાળકના જેવીજ બાળુજો. તમારા નામ પ્રતિ મને જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે તે કદી ઓછો થવાનો નથી એમ બાળીને મારા પ્રેમનો ભંગ કરવાની ચેષ્ટા કરશો મા. હું તમારી પાસે મોક્ષ માગી લઈશ એવો તમારા મનમાં વહેમ આવવાથી તમે મારી આગળથી આડાઅવળા સંતાતા કુશો છો, પણ તમારા મનમાંથી એ વહેમ કાઢી નાખજો. મારે તમારો મોક્ષ જોઈતો નથી. જેઓને પ્રહારાનની ઘેલછા લાગી હોય, તેમને તમે એવાં રમકડાં આપીને પટાવી મૂકજો. તુકારામ કહે છે કે, મારા ભક્તિરસના જેવી ચોખ્ખતા બીજા કોની હોય? તેને તું મંદ કરી દેવાના આજ્ઞા કરે છે, પણ તારૂં તેમાં નહિ ચાલે.

૨૪૧૧-હે શ્રીપતિજી ! એકનિષ્ઠ બુદ્ધિ વડે તમારી સેવા કરવી એજ ભાવિક ભક્તોનો બાતિસ્વભાવ છે. અલંકાર અને દલીલોનું બહી કાંઈ ચાલતું નથી. હે કૃપાળુ દેવ ! નાના બાળકની જરેજર વાત તેની મા બાણે છેજ. મા તેના મનને કદી હોલ થવા દેતી નથી. તે જરાક રડવા માંડે છે તો તેને તરતજ ધવરાવીને શાંત કરી દે છે. હે દેવ ! તું બધી જાતનાં રૂપ ધારણ કરી શકે છે. પણ મારે તારાં એટલાં બધાં રૂપ જોવાની ઇચ્છા નથી. મને તે બતાવીશ મા. મારે તો તારૂં પોતાનું સ્વરૂપ, જેની હું ઉપાસના કરું છું, તેનીજ એવા કરવી છે. તેની ભક્તિના જેટલું મને બીજું કંઈજ પ્રિય નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! તું જો નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરીશ, તો તે દરેક રૂપમાં હું મારા ઉપાસ્ય સ્વરૂપનીજ ભાવના કરીને તેનુંજ નામ મારે મોઢેથી ગાઈશ, આવો

વ્યવહાર હું જળ, સ્થળ અને મનુષ્યમાત્ર ને કોઈ મારી નજરે પડશે તે બધાના મંથનમાં સમાન રીતે કરીશ.

૨૪૧૨-આવી હીન અવસ્થામાં જીવવાનું પ્રયોજનજ શું છે? આપણાં પ્રારબ્ધમાં સંસાર તો છેજ, પણ તેથી શું? આપણે મનમાં ખૂબ હિંમતવાન થવું જોઈએ. આપણે પરમાર્થ સાધવા નીકળ્યા છીએ તો પછી શી ફિકર? કારણકે પરમાર્થની સાધનામાં કોઈ પણ જાતની વિટંબણા નહતીજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા ઉપર દેવે કૃપા કરી એટલે મ્હી રૂડાં વાનાં થઈ ગયાં.

૨૪૧૩-અધ્યાભાઈઓ! તમે એકબીજાની સાથે વઢીઝઘડીને પરસ્પર ગાળો અને મહેણાં દઈને કેટલો ઠાળ જીવવાના છો? સંસારને લગતી મોટી મોટી સંકટામણીમાં સપડાઈને તમે દુઃખી દુઃખી તો થઈ જાઓ છો, ત્યારે મારા સ્વામી કૃપાળુ પાંડુરંગ છે તેમના તમે શરણાગત થઈ જાઓ. ને કોઈ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને તેમને શરણે આવે છે, તેમને તે પોતાના સ્વરૂપનું આનંધ્ય આપી દે છે. દેવની પાસે કાંઈજ માગવું નહિ. નિષ્કામભાવે તેમની સેવા કરનારની દેવ કદર કરે છે. આપણા મનમાં કોઈ જાતનો મંકડપ પેદા થવા દેવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હરિની એવાની બાળતમાં જીવ જો એકનિષ્ઠ, ભાવ જાળવી રાખશે, તો તે સ્વસ્વરૂપમાં જઈ પહોંચશેજ.

૨૪૧૪-છોકરાં ઉપરના પ્રેમને વશ થઈને તેમનો પિતા પોતાની જાત ગાળીને પૈસા પેદા કરે છે અને તેમને સાડા થાપણ મૂકી જાય છે. તેઓ નાનાં હોય છે ત્યાંસુધી તેમને પોતાની કેટ અથવા ખાંધે બેસાડીને ફેરવે છે અને તેઓ મોટાં થાય છે ત્યારે તેમને પોતાની કમાઈનાં માલિક બનાવી દે છે. છોકરાંને શરીરે ભાત-ભાતના દાગીના પહેરાવીને તેમને જોઈને બાપ પોતાની આંખો ઠારે છે અને મારી પાસે આટલી બધી દોલત છે, એવું લોકોને

ખતાવે છે. તુકારામ કહે છે કે, બાપનું ચાલે ત્યાંસુધી તે પોતાનાં છોકરાંને ઊની આંચ પણ આવવા દેતો નથી અને પોતાના જીવને સાટે પણ તેમનું સંરક્ષણ કરે છે.

૨૪૧૫-હે હરિભક્તો ! તમે આ કળિકાળને જીતી લેજો. તમારા બળ આગળ એ પામર કળિકાળનું શું ચાલવાનું છે ? તમે ઉત્તમ પારમાર્થિક રંગમાં રંગાઈ જાઓ અને નાના પ્રકારનાં પારમાર્થિક તત્ત્વથી ભરપૂર પદો, ભજનો ગાઈને તથા હાસ્યવિનોદાદિક રસયુક્ત ભજનપ્રણાલિનો આશ્રય લઈને હરિનામના પ્રતિ પ્રેમ રાખજો. આવું કર્યોથી અનેક જીવો મુખી થઈ ગયા છે અને તેમણે પોતાના અંતઃકરણમાં નારાયણની પૂજા સંપાદન કરી લીધી છે. મનમાંથી અભિમાન કાઢી નાખજો અને હર્ષયુક્ત થઈને પારમાર્થિક વચનોનો ઉચ્ચાર કરજો. જેને જેવો રાગ ગાતાં આવડતો હશે, તેના તે રાગથી ગોષિંદ પ્રચ્છ થશે. પોતાના મનને ગમે તે પ્રમાણે એક પછી એક એમ સુંદર રીતે ચાલ્યા જાવો. પરમાર્થના કામમાં નાનાંમોટાંનો ભેદ હોતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, અહીં દેવ અને તેમના ભક્તો એ બેની વચ્ચેના પ્રેમમાં કદી ભંગ કરવો નહિ; કારણકે દેવ અને દેવના ભક્તો એ બેની વચ્ચે ભેદ-ભાવ રાખવો, એજ પાપ છે.

૨૪૧૬-કડવી તુલસીનાં પાંદડાંને ગમે તેટલો ગોળ ચોપડી એ તોપણ તે કડવાં ને કડવાંજ. કાળીજીરીને ચામણીમાં ગોળો અથવા બીજું ગમે તે કરે પણ તે કડવી મટીને મીઠી બનવાની હતી ? એજ પ્રમાણે જે નીચ જાતિના છે તે હમેશાં નીચજ રહેવાના; તેમને ઉપદેશ દેવો એ તો એક મિથ્યા શ્રમ વહોરી લેવા જેવું છે. વીંછીને ગરીબે ખૂબ પ્રેમથી હાથ ફેરવવા જશે, તોપણ તે તમારા પ્રેમની કદર કરશે નહિ અને પોતાના ડંખ મારવાના

સ્વભાવ ઉપર જશે તુકારામ કહે છે કે, પથરાને ગમે તેટલો ખાફીએ, પણ તે નરમ થાયજ નહિ. ડુકરને વિદ્યા ખાવી ઘણી ગમે છે. હુન લોકોનો પણ ડુકરના જેવોજ સ્વભાવ હોય છે.

૨૪૧૭-(દેવના સિવાય.) બીજા લોકોની સ્તુતિ કરવાથી પોતાના આયુધ્યની બરબાદી થાય છે. એવું કરનાર નારાયણથી વિમુખ થઈ જાય છે અને તેમથી બધી જાતના પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે દેવે આપણને જીવનું દાન દીધું તેજ દેવનું માન લગ કરવું એ કેટલો અપરાધ ? તુકારામ કહે છે કે, એ દેવની સ્તુતિ સિવાય બીજા શબ્દો કાને સાંભળવાથી પણ પાપ લાગે છે

૨૪૧૮-કેટલાક લોકો એવી અવળી બુદ્ધિવાળા હોય છે કે, તેમને સતોનું સન્માન કરવાનું ગમે નહિ અને મુસલમાનોના દેવની માનતાઓ માનતા કરે હે દેવ ! આવા લોકો જેઓ પોતાના પેટનાજ દાસ છે, તેઓ તેમની આશાતૃપ્તિથીજ ઠગાય છે. તેઓ નીચ લોકોની ખુશામત કરવા માટે તેમના પગ આગળ આજોટી પડે છે અને તેમના પગને વદન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ ઉન્મત્ત થઈ ગયા હોય છે તેઓ ધર્મ કોને કહેવાય તે સમજી શકતાજ નથી

૨૪૧૯-હે કૃપાવત દેવ ! તમે મને એવી બુદ્ધિનું દાન કરો કે જેથી મારા જીવાત્માનો ઉદ્ધાર થઈ જાય અને તમારા ચરણ આગળ મને આશ્રય મળે, હું મારે મોઢેથી જે કંઈ બોલું તેના દ્વારા પાડુરંગના પ્રત્યેનો મારો સાચો ભાવજ પ્રકટ થાય. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે મારા અત કરણની અદર આવીને વસો.

૨૪૨૦-મે કોઈની આગળ મત્રની લિક્ષા માગી નથી હું તો મારા જીવને સ્થિર રાખીને બેઠો છું. જે ધટિના ઉપર દેવ બેસા છે, તેમા મે મારા મનને પરોવી રાખ્યું છે અને તેના ઉપર બેસેલા

દેવતા સમાન ચરણોતું હું ચિંતન કરતો રહું છું. દૃઢ અને બળવાન ભાવરૂપી કાછડો વાળીને અને પાંડુરંગના ઉપર અચળ વિશ્વાસ રાખીને હું સંસારને તરી ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, પૂર્વે જે જે ભક્તોનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે, તેમણે પોતાની પાછળ આવનારાઓને સાડ વસામા બનાવી રાખ્યા છે.

૨૪૨૧-પાધર જગ્યા ઉપર પાણી સ્થિર રહે છે અને નીચી જાંચી જમીન ઉપર ચંચળ થાય છે. જે જમીન પથરાળી અને ઢાળવાળી હોય છે તેના ઉપર થઈને પાણી ખળખળાટ કરતું વહેવા માંડે છે. પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાનાં સાધન છે તો ઘણું સરળ, પણ જીવનો તેના મનના ઉપર કાબૂ નહિ હોવાથી તે દૃઢ ભ્રાંતિની અંદર ચૂંચવાઈ પડ્યો છે. સૂર્યનું જિંબ પાણીને લીધે સૂર્યથી અલગ થઈ શકતું નથી. પાણીમાં જે સૂર્યના જેવું દેખાય છે તે તો તેની છાયા છે. તેને ખડું અસલ જિંબ માની લેયો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, દોરીનું જ્ઞાન ન હોવાથી ભૂલમાં લોકો તેને સાચ માની લે છે અને દોરીથી ભય પામતા ફરે છે.

૨૪૨૨-મનમાં જો પ્રીતિ હોય તો તે તેના ગુણને લીધે બાહ્ય લક્ષણદ્વારા પ્રકટી નીકળે છે. જે વાત મનમાં હોય છે તે વાણીદ્વારા બહાર પડે છે, કારણકે ચિત્ત મનનું સહાયકારી છે. માને ખાવાનો ભાવ થઈ આવે છે તેનું કારણ તેના ગર્ભસ્થ બાળકની ભૂખજ છે; કારણકે ગર્ભમાંના બાળકની ભાવનાઓ તેની માની મારફતે પ્રતિજિંબિત થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ખાતી વખતે મનને જે વસ્તુઓ ભાવે છે, તે તે વસ્તુઓ ફરીફરીને ખાવાની તેને રુચિ થયા કરે છે.

૨૪૨૩-અરેરે ! આવી અમંગળ ઘડી ક્યાંથી આવી લાગી ! આજે હરિકથા કરવાને ટાંકણે મનને કલેશ થવા લાગ્યો છે અને

શરીર પણ જાણે તાવ આવ્યો હોય એવું દુઃખી થઈ ગયું છે. જાણે મારાં બધાંજ પાપ આજેજ મારી સામે આવી ને ઊભાં રહ્યાં. તુકારામ કહે છે કે, દુર્જનોની દુષ્ટ વાણી મારે કાને સાંભળવી પડે છે.

૨૪૨૪-અરે ! મારે તે ફરીફરીને કેટલી વાર જન્મ ગ્રહણ કરવા અને દુઃખમાં સબડ્યા કરવું ? આવો વિચાર કરીને મારો જીવ જન્મમૃત્યુથી ભયભીત થઈને વિઠોળાનો શરણાગત થઈ ગયો છે. મારાં અતિ બળવાન પ્રારબ્ધકર્મો મારી પૂઠે દોડ્યાં આવે છે; હું ગમે તેટલો આગળ દોડી જાઉં તોપણ તે પ્રારબ્ધકર્મ નીકળતું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે, દેવ ! મારી આવી ખુલ્લી દુર્દશા થઈ રહી છે તે તરફ જરા લક્ષ તો આપો.

૨૪૨૫-આ સંસારની સાથે મુલાકાત કરવા જતાં હું તો જન્મમૃત્યુના પંજમાં સપડાઈ ગયો ! આવી હાલતમાં મારા ઉપર વિઠોળાએ કૃપા કરી અને મને તેમણે દર્શન દીધું. આજ મુધી મારા માથા ઉપર સંસારનો અત્યંત ભારે બોલે હતો તે બધો ઊતરી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, જીવાત્માના હિતને માટે આટલી બધી કાળજી રાખે એવો દાતાર ખીલે હોયજ કેણ ?

૨૪૨૬-હાથીની પાછળ કૂતરાં ભસતાં ભસતાં ચાલ્યાં આવે છે, પણ તેથી હાથીના મનને કશો સંતાપ થતો નથી. જે કોઈને તેથી કંઈ થતું હોય તો તે ક્ષ્ણ પેલાં કૂતરાંઓનેજ થાય છે. (૧) કારણકે હાથીની પાછળ ભોં ભોં કરીને ભસનારાં કૂતરાંઓને હાથી કરવાનો શું હતો ? પણ ખીજના ભણી જેઈને ભસવાનો અને તેની પાછળ દોડવાનો જેમનો સ્વભાવ હોય છે, તેઓ પોતેજ તેથી દુઃખ પામે છે. (૨) મહોન્મત્ત થઈ ગયેલો વાંદરો વાઘની સામે જોઈને દાંતિયાં કરે છે, તેમ કરીને તે પોતાનુંજ મોત માગી લે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે દુષ્ટ લોકો સંતસાધુઓને સતાવે છે, તેઓ

પોતાનાં મોઢાં પોતાના હાથેજ ઢાળ્યાં કરે છે. (૪)

૨૪૨૭-અધ્યા ઓ ભાઈ! તું પંઢરપુર વ્ત; કારણકે, ત્યાં જે પાંડુરંગ દેવ બેઠા છે તે દીનજનો પ્રતિ દયાળુ છે. (૧) તે દીનજનોના ગુણ-દોષ ભણી ન જોતાં તેમને સૌને પોતાના સમાન બતાવી દે છે. (૨) તેઓ દીનજનોને ભવન્નિધુની પેલી બાબુએ લઈ જવાને સારૂ પોતાના હાથ ઊંચા કરીને ઊભા રહ્યા છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, દીનજનોને મળવાને તેઓ ધણીજ ઉત્સુક છે. તેમની મુલાકાત થવાથી પુષ્કળ લાભની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૪)

૨૪૨૮-હાથ વડે પ્રેમ સહિત તાળી વગાડો અને મોઢથી હરિનામની ગર્જના કરતા બજો. (૧) ગોપાળને તેથી એટલું બધું મુખ થશે કે તે તમને મળવા સારૂ સામા આદ્યા આવશે. (૨) જમીન ઉપર આજોટજો અને સંતોની ચરણરજને વંદન કરજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વિઠ્ઠલનું સ્મરણ કરવામાં ત્વરા કરવાને માટે તમારા હાથને ઊંચા કરી દેજો. (૪)

૨૪૨૯-જેમણે અનન્ય ભાવે હરિનું અતુસરણ કર્યું, તેઓ તો અમરજ થઈ ગયા બાબુવા. સંસાર તો તેમની આગળ હારી જાય છે. (૧) વિષ્ણુના ભક્તોને કદી ગર્ભાસ કરવો પડતોજ નથી. (૨) મા પોતાનાં છોકરાંને જેમ ભૂલી જતી નથી અને તેમના લાડકોડ પૂરા કરે છે, તેમ ત્રિભુવનમાં જેની સત્તા ચાલે છે, તે દેવ પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરતા રહે છે. (૩-૪)

૨૪૩૦-હે કેશવરાય ! તમારા ચરણ ઉપર મારું મસ્તક મૂકીને હું આટલી એકજ વિનંતી કરું છું. (૧) તે વિનંતી એ છે કે, મારો દેહ ભલે ગમે ત્યાં પડ્યો રહે, પણ મારું ચિત્ત તો સદાય તારા ચરણમાંજ સ્થિર થઈને રહે. (૨) દેહ, મન અને દ્રવ્ય એ બધાંથી

હું વિમુખ થઈ જાઉં અને મારો ખર્ચો વળત તારા રમરણ-ચિંતનમાંજ વ્યતીત થાય. (૩) શરીરની અંદર વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ પ્રકારના દોષનો વાસ હોય છે, તેમનું તું નિવારણ કરજો. (૪) મારી ઇંદ્રિયો ત્યાંસુધી સચેત છે અને પોતપોતાના ધર્મ બળવવાનું તેમને ભાન છે, ત્યાંસુધી જરાક વાર આગમચથી તને સાદ પાડીને હું મારી રિથિતિ જણાવી દઉં છું. (૫) તુકારામ કહે છે કે, આ બધાંને ઉત્પન્ન કરનાર તુંજ છે અને છેવટે એ બધાં પાછાં તારામાંજ ભેગાં થઈ જવાનાં છે. (૬)

૨૪૩૧-ઇંદ્રિયોમાં જે જે વિષયો માટે તૃપ્તિ પેદા થાય તે તે વિષયોની કલ્પના કરીને તેનું ચિંતન કરનારને ચિત્ત કહે છે. (૧) આપણું સમસ્ત શરીર હાથપગ વગેરે ઇંદ્રિયો વડે હાલતું-ચાલતું થાય છે. પણ ખરું જોતાં એ કામ તો એક જીવની સત્તા વડેજ થાય છે, (૨) પ્રકાશ આવે છે તો સૂર્યમાંથીજ, પણ ભાષા-માં સૂર્ય અને તેનાં કિરણ એવો નામોનો ભેદ જોવામાં આવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, કોઈ પણ પદાર્થને વાણી દ્વારા દર્શાવવાનું એકહું શબ્દોચ્ચાર વડે નિર્માણ થાય છે, પણ જ્યારે વાણીજ મૌન થઈ જાય ત્યારે એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થને પૃથક્ કરવાનું બની શકતું નથી. (૪)

૨૪૩૨-હે દેવ ! તમે તો આ આખા જગતના જીવ છો ત્યારે મારે તમને કહેવા જેવું હોયજ શું ? (૧) હે દેવ ! હું હવેથી તમારું રમરણ કરું છું અને એ રીતેજ હું તમારી સેવા કરું છું. (૨) જેઓ વૈરાગ્યશીલ હોય છે તેઓ પોતાના શરીરને તુચ્છ ગણી તેની ઝાઝી દરકાર કરતા નથી. જેને પોતાના શરીરની પરવા હોતી નથી તે બીજા કોની પરવા કરવાનો હતો ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તમારા ચરણની સમીપ આવી શકું એટલી મને વાસના છે. (૪)

૨૪૩૩-પ્રાણીમાત્રની આખરની ધડીએ તેમનાં માતાપિતા, ધનદોલત, એમાંનું કાંઈજ તેમની સાથે જતું નથી, પણ તેમનાં જે જે ક્રિયામાણુકર્મ હોય છે, તે બધાં સંચિત કર્મની સાથે જોડાઈ જાય છે અને તેના મૂળરૂપે તેને સુખદુઃખના લોગ લોગવવા પડે છે. (૧) એટલા માટે તને પોતાને શામાંલાલ છે, તેનો તું વિચાર કરી જો. લૌકિક વ્યવહારને લગતાં કામકાજની અંદરજ લક્ષ પરાવીને બેસી રહેવું નહિ. (૨) આખરે આયુષ્યની અવધિ આવી જશે અને તે તને છોડીને ચાલ્યું જશે. માટે આ દેહ સત્ય છે એવું કંઈ પણ માનવું નહિ (૩) તુકારામ કહે છે કે, કાળ તો મપારાની પેઠે હાથમાં માપ લઈને બેઠો છે. તારાં પાપપુણ્યનો સરવાળો-ખાદબાકી કરીને ત્રાજવે તોળીને તને તેમનું ફળ આપશે. (૪)

૨૪૩૪-આ સંસારરૂપી હાટ લરાય છે ત્યાં આગળ મારા શરીરરૂપી વૈતરાને માથે મુકાવીને આણેલા પોટલાની ગાંઠ છોડીને તેમાંના દાણા હું વેચવા બેઠો છું. તેમાંથી જેના લાગના જેટલા દાણા હતા, તેટલા તેને તેને (પંચમહાભૂતોને) પાછા આપીને મેં મારો લેણદેણનો હિસાબ ચોખ્ખો કરી દીધો. હું મારા હાથમાં બરું માપ લઈને બેઠો છું. મારું માપ ચારે વેદપુરુષોને માન્ય છે. તેમાં હરિનામરૂપી ખરો માલ લયો છે. મારી દુકાને સંતજનો ગ્રાહક બનીને મારા માલની શોધ કરતા કરતા ચાલ્યા આવે છે. (૧) મારી ગાંસડીમાં જે જે સચિત કર્મો બાંધીને હું આ સંસારરૂપી બજારમાં આવ્યો હતો, તે બધાં કર્મોનો મેં અહીં ખર્ચ કરી નાખ્યો (હું લોગવી છૂટ્યો) અને મેં મારી પિછોડી ખંખેરી નાખી. આવું કર્યું એટલે મને પૂર્ણ વિશ્રાંતિ મળી ગઈ, અરે ભાઈઓ ! જેમને મારી દુકાને આવવું હોય તેઓ ઝટ ઝટ ચાલ્યા આવે. જેઓ મારાં અંગનાં છે તેમનેજ હું કહું છું. (૨) આ બજારમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ, એમ ત્રણ પ્રકારનો માલ

વેચાય છે; અને આ મંત્રારમાં લોકો પણ નાના પ્રકારના સ્વભા-
વવાળા અને નાના પ્રકારની યોગ્યતાવાળા છે. હુંવે આ બંતરનો
નિયમ એવો છે કે, જેઓ સાત્ત્વિક હશે તેમને તો નર્યો લાભજ
થશે. જેઓ રાજસ પ્રકૃતિના હશે તેમનું મુદલેમુદલ જળવાઈ
રહેશે અને ખોટ ખાવી નહિ પડે. તામસી વૃત્તિવાળાઓને તો
ખોટની ખોટજ જશે અને તેમાંય જેઓ “તમોત્કર્ષસ્થિત”
અર્થાત્ અતિશય તામસી હશે તેમનું તો સર્વનાશજ થઈ જશે.
વળી આ બંતરમાં અધકચરા વિચારવાળા લોકો બહુ થોડા હોય
છે. ઘણાખરા તો ઉપર કહ્યા તેવાજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે,
આ બધા લોકો જે આ બંતરમાં ભેગા થયા છે તેઓ મૂળ એકજ
જગ્યાએથી આવેલા છે, પણ આજે હું કયાંથી આવ્યો છું
તેનું કોઈને સ્મરણજ રહ્યું નથી. આવતી વખતે અને અહીંથી
જતી વખતે કોઈ પોતાના માલિકની સાથે સરળ વ્યવહાર કરતા
નથી. તેથી કરીને કેટલાકનાં મોઢાં કાળાં મેશ જેવાં થઈ જાય છે
અને કેટલાક પોતાનાં પાછલાં પ્રારબ્ધકર્મોની આંટીઓમાં જાંધાઈ
જાય છે. તેમને માથે પહેલાંનું દેવું તો હાલુજ, તેમાં વળી પાછો
પ્રારબ્ધકર્મનો વધારો થાય છે. એટલા માટે પરમાર્થની માધના
કરતી વખતે કોઈએ ખીંતની વાટ જોવી નહિ કે ખીંતને સારૂ ઊભા
રહેવું નહિ. સૌએ પોતપોતાના મુકામની પેરવી કરી લેવી અને
પોતાને માટે જોઈતી જગ્યાનો કળજો કરી લેવો. (૪)

૨૪૩૫-હે મનુષ્યો ! જ્યાંસુધી તમે કાળના સપાટામાં સપ-
ડાઈ ગયા ન હો. ત્યાંસુધીમાં તમારાથી થાય તેટલી ઉતાવળ કરીને
પંઢરપુરને રસ્તે વળજો. (૧) એ કાળના પંતમાંથી તમને પાંડુ-
રંગના ત્રિવાય ખીંતે કોઈ છોડાવે એવો છેજ નહિ. માટે શરૂઆત-
થીજ તમે તેને સંભારી રાખજો. (૨) આ તમારા આયુષ્યનો
સૂરજ ત્યારે આથમી જશે ત્યારે તમારા શરીરના તમામ અવ-

થવો બીલાદસ થઈ જશે. તમારું બળ ક્ષીણ થઈ જશે. ત્યાંસુધી તમારા હાથ છૂટા હોય, ત્યાંસુધીમાં તમારાથી તેટલો તેમનો સદુપયોગ કરી લેજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે તારા મનમાં વ્યર્થ આશાઓના કિલ્લા શા માટે રચે છે? તું આ માઈ માને કે ન માને, પણ તું એટલું યાદ રાખજે કે, આપો તને આગળ ઉપર કદી મળવાનો નથી. (૪)

૨૪૩૬-ઓ મારા દાતાર! મારા દેવ! હવે તો માઈ ન કરવાને સાડ તારે જે કાંઈ કરવું ઘટે તે તું તારી પોતાની ન વડેજ કરજે. (૧) હે હરિ! હું તો તમારા ચરણના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેઠો છું. (૨) એ સિવાય બીજું ત્રીજું હું જાણતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, મને બોલતાં આવડતું નથી અને ત કેવી રીતે વીનવવા તે પણ હું જાણતો નથી. એટલા માટે તમારે શરણે આવ્યો છું. (૪)

૨૪૩૭-તમારા ચરણ એજ અમ ગરીબોનું જીવન છે. એટલા માટે હું તેમનેજ જતન કરીને મારા હૃદયની સાથે દબાવી રાખ્યો છું. (૧) આવું કરવાથી માઈ શરીર હૃદયપુષ્ટ થયું છે, મારા મોઢા કાંતિ ખીલી નીકળી છે અને મારો આનંદ મારા હૃદયમાં સમાઈ ગયો નથી. તેથી કરીને હું પ્રેમોદ્દાસ સહિત મારે મોઢેથી તમારું નામ ગાઉં છું અને આનંદની લહેર આવે છે ત્યારે નૃત્ય કરું છું. (૨) ઓ હરિ! હું કરુણ શબ્દો વડે તારી દયાની શિક્ષા માગું છું અને તને મારા પ્રેમની દોરી વડે બાંધીને તને મારાથી વેગળો થ દેનાર નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે કેશવ! હું તમને મોહમત્તા વડે બાંધી રાખું એવો છું. એ સિવાય સેવાનો બીજો પ્રકાર હું જાણતો નથી. (૪)

૨૪૩૮-હે સ્વામી! તમે મારા ઉપર કૃપા કરી તેને લી

મારા જીવને હવે આનંદ આનંદ થઈ ગયો છે. (૧) તમારું જે રૂપ મારા અંતઃકરણની અંદર વસી ગયું છે, તેનું જ મને વારંવાર સ્મરણ થયા કરે છે. (૨) એ રૂપની અંદર મારું મન સ્થિર થઈ ગયું છે. તેમ થવાથી તેને પ્રપંચના ઉપર સૂઝ આવવા લાગી છે અને હરિનામામૃત વડે મારી વાણીમાં મીઠાશ આવી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારી વિઠાળાઈ માવડી ! તારા નામરૂપ સિવાય હવે મને બીજું કંઈજ ગમતું નથી, એવી મારી અવસ્થા થઈ ગઈ છે. (૪)

૨૪૩૯-બધાજ લોકો મોઢેથી તો બોલતા કરે છે કે, અમારે પરમાર્થની ઈચ્છા છે, પણ પરમાર્થ કંઈ એવો સસ્તો નથી કે ફક્ત મોઢેથી બોલ્યા એટલે મળી જાય. (૧) કેટલાક તો અમસ્તા ઉપર ઉપરથી એવું પણ પૂછે છે કે, અમારે પરમાર્થની કેટલી કિંમત આપવી પડશે તે કહો. પણ હું કહું છું કે, જેમને લેવાની ખરેખરી ઈચ્છા હોય તેઓજ મારી પાસે આવીને પૂછે. (૨) જેઓ નાહકની માથાફૂટ કરવાજ આવ્યા હોય તેમની સાથે લેવડદેવડ થાયજ કેવી રીતે ? (૩) જેઓ પોતાની મૂળ પૂંજને જતન કરીને જાળવી રાખે છે, તેમનેજ તેમાંથી નફો થાય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મારું સુદલ હું મારા હૃદયની અંદર ખૂબ સાચવીને રાખી મૂકું છું. માટે હું સૌને કહી રાખું છું કે, જે વખતે તમારામાંથી કોઈને ભીડ પડે તે વખતે મારી પાસેથી માગી લેજો. (૫)

૨૪૪૦-અરે મારા ભાઈઓ ! ભલે થોડો તો થોડો પણ તમારાથી જેટલો થઈ શકે તેટલો પરમાર્થ તમારે સિદ્ધ કરી લેવો-જરૂર સિદ્ધ કરીજ લેવો. (૧) આ પ્રપંચરૂપી જગતની અંદર જ્યારે તમે આવ્યાજ છો ત્યારે જે માલ લો તે માલની પરીક્ષા કરીનેજ તમારી પોટલીમાં બાંધજો. તમારે જેની જરૂર છે, તે વસ્તુ તમને

આજ ખજારમાંથી મળશે. (૨) તમારા આયુષ્યરૂપી પૂંછનો નાશ થતો જાય છે—અરે ! તેનો નાશ થતો જાય છે ! તે જો એક વારનું પૂરેપૂરું ખર્ચાઈ જશે તો તમે તે કોની પાસે માગવા જશો ? (૩) માટે જ્યાંસુધી ખજારની દુકાનો (તમારું મોઢું) ઉઘાડી હોય ત્યાં સુધી માંજેટલો નફો કરી લેવાય તેટલો કરી લેજો—તમારાથી લેવાય તેટલો લાભ લઈજ લેજો; નહિ તો જ્યારે તમારા આયુષ્યનો સૂરજ આથમી જશે અને રાત પડશે ત્યારે આ દુકાનો ખંધ થઈ જશે. પછી તમને કોણ છોડાવવા આવશે, તે કહો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, તમારી છેલ્લી ઘડીએ તમારાં ડાઘાં ખંધ થઈ જશે તે સૌ કોઈ યાદ રાખજો. (૫)

૨૪૪૧—ધારો કે કોઈ માણસ પરદેશમાં પ્રવાસ કરતાં કરતાં ભૂલો પડ્યો; કારણકે તે એકલો હોવાથી તે ખરી દિશા ભૂલી ગયો અને અવળા રસ્તે ચડી ગયો. (૧) આવેટાંકણે જો કોઈ તેનો હાથ પકડીને પોતાને ઘર પહોંચાડી દે તો તે માર્ગદર્શકને તેના ઉપકારના બદલામાં શું આપવું જોઈએ ? (૨) હે કેશવરાજ ! હું પણ મારા મનમાં તેટલા માટેજ સંકોચાયા કરું છું; કારણકે મારાથી તમારી સેવા થઈ શકતી નથી અને તેથી હું મારા મનમાં લજવાઈ મરું છું. (૩) કોઈ સ્ત્રીએ અમુક અડચણોના ભયથી પૂરે દહાડે છોકરું પાડ્યું અને પોતાના પેટમાંના બાળકને ગમે ત્યાં ફેંકી દઈને ચાલતી થઈ; તેણે જ્યાં છોકરાને ફેંકી દીધું તે ભોંય સુંવાળી છે કે કઠણ તેનો પણ તેણે વિચાર કર્યો નહિ. (૪) તે ખિચાર નાનું છોકરું તાપથી અને ભૂખતરશથી પીઠાવા લાગ્યું. આવી અણીને વળતે કોઈએ તેને ઉપાડીને પોતાની કેડે લઈ લીધું. (૫) જાણે કોઈએ ખરેખરે ભારે અપરાધ કર્યો હોય અને તે માણસ પોતાની ખાંધે પોતાનો પ્રાણ લેનારી શૂળીને ઊંચકીને મરણની વારે જતો હોય તેને છોડાવવા જેવું આ કામ છે. (૬) તુકારામ કહે છે કે,

અપરાધીને મોતના મોઢામાંથી છોડાવીને તેને પોતાના વાંસા ઉપર બંધવી લે તેવું મારી પોતાની બાળતમાં થયું છે. (૭)

૨૪૪૨-બાળકના બોલ બોળડાતોતડા ગમે તેવા હોય તોપણ તેની મા તેમને લક્ષ આપીને સાંભળે છે, (૧) કારણકે તે બાળકના ઉપરની પ્રીતિ તેના બોલને મીઠા બનાવી દે છે. એ પ્રીતિ બાળકની નાની નાની રમતોમાં તેને રસ ઉપજાવે છે. (૨) તે બાળકના હિતનો વિચાર કરીને માતા પોતે ઘણું કષ્ટ વેઠે છે અને પરિશ્રમ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! પ્રેમની અવસ્થા આવી હોય છે, તે હું તમારી વિનંતી કરીને તમને વિદિત કરું છું (૪)

૨૪૪૩-શ્રીહરિના ગુણ ઉપર મારા મનમાં પ્રેમ હોવાથી વાણી-દ્વારા તેમનું વર્ણન કરતી વખતે તેનું ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન થઈ જાય છે. એ સિવાય બીજા બધા વિષયોની મને વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે. (૧) આ એક બાળતમાં આદિથી તે અંત સુધી તેની ધારા જરા પણ ખાંડી થતી નથી. માઝું જીવચૈતન્ય અને પરમાત્મજીવન બેઉ એક અને સમરસ થઈ ગયાં છે. (૨) મેં રામકૃષ્ણના નામરૂપી મણકાની સુંદર સુશોભિત અને સુકોમળ માળા મારા ગળાના માપની પરોવીને તૈયાર કરી લીધી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માઝું આખું શરીર સંપૂર્ણ બ્રહ્માનંદને લીધે શાંતિ પામી ગયું છે. (૪)

૨૪૪૪-દેવનો કોઠારી બધો વખત દ્રવ્યનો વિનિયોગ કરતો રહે છે. (૧) તેથી કરીને હવે હાથપગ કશાથી પણ ભરાઈ જતા નથી. શું થાય છે, કેવી રીતે થાય છે તેની કાંઈજ સમજ પડતી નથી. (૨) દેવે મારી બધી ચિંતા ટાળી દીધી છે, કારણકે તે પોતેજ સર્વના કર્તા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે માલિક છે તેને તો બધુંજ પૂરું પાડવું પડે છે. (૪)

૨૪૪૫-જે છોકરો ગુરુની નિશાળે લણવા આવ્યો છે, તેને ગુરુ ગમે તેટલો ઠારમાર મારે તોપણ તે બધું સહન કરી છટે છે, પણ પોતાની જગ્યાએથી બેઠીને બેસો થતો નથી. (૧) હે દેવ ! મારા મનની બાબતમાં પણ તેવુંજ થયું છે. એટલા માટે તું હવે વહેલો વહેલો દોડી આવ. (૨) હું અહંકાર-રહિત થઈ ગયો છું. મારી પૂઠે મોટો ભય લાગુ પડ્યો છે, તેના સપાટામાંથી બચી જવાને સારૂ મારી આગળના આશ્રયસ્થાન ઉપર ચઢી જવા છલંગ મારું છું. તેમ કરવા જતાં હું પડી જઈને મરી જઈશ કે મારું શું થશે તેની મને કાંઈજ સમજ પડતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હું તો આ પ્રમાણે દુઃખી થઈ ગયો છું તે માટે હું તને બોલાવું છું. (૪)

૨૪૪૬-હે દેવ ! મને તમારું દર્શન થઈ જાય એટલે ત્યાર પછી હું તમારી સેવા કરવા મંડી જઈ એ ઉપરાંત હું બીજું કશું બાંધતો નથી. (૧) અજ્ઞવજ્ઞ મળવાં ન મળવાં એ પ્રારબ્ધને આધીન છે. એટલા માટે મને તેમને લગતી ક્રિકરચિંતાઓમાંથી છોડાવીને મને તારા ચરણ આગળજ સ્થિર કરી દે. (૨) હે કૃપાળુ હરિ ! તું જલદી આવ—જલદી આવ—જલદી આવ. મને દર્શન દઈને મારા અંતઃકરણને શાંત કરી દે. (૩) તમારા નામરૂપમાં તમે એટલું બધું માધુર્ય ભરી દીધું છે કે, તેમના પ્રતિ મારું મન વારેઘડીએ દોડી જાય છે, અને તેમનીજ આશા રાખીને હું જીવું છું. (૪) હે દેવ ! શું તમારી પાસેની પૂજા પૂટી ગઈ અને તેથી કરીને મારા આ બોલ શું પાણીમાંજ જવા બેઠા છે ? (૫) પારસમણિ લોખંડને સ્પર્શ કરતી વખતે શું તેના દોષનો વિચાર કરવા બેસે છે ? તે તો પોતાના સ્પર્શ વડે લોખંડને સુવર્ણનું રૂપ આપી દે છે. (૬) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં જે કાંઈ દોષ હોય તેમના તરફ તમારે જોવુંજ નહિ. તમારે તો તમારું પતિતપાવનનું ગિરદજ સાચુ પાડવું. (૭)

૨૪૪૭-હવે હું ખીજી કશાનો પ્રતિજ્ઞ સહન કરનાર નથી. અત્ર દર્શાવ્યા મુજબ કાર્ય કરવાનો મેં દૃઢ સંકલ્પ કરી દીધો છે. (૧) મારે તો દેવનું નામ ગાવું, હાથ વડે તાળી ઝલવવી અને ગાયનના તાલસૂર મુજબ નૃત્ય કરવું. એમ કરતાં આનંદની લહેર આવી જાય ત્યારે શરીરને આંમતેમ ડોલાવવું. (૨) સૌની સાથે વાર્તાલાપ કર્યા પછી આ એકજ સાર મેં તારવી કાઢ્યો છે, અને બાકીના ખીજી બધાને નાહકની ઉપાધિ માનીને તેમનો મેં ત્યાગ કરી દીધો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ બાબતનો મેં આખી દુનિયામાં ઝંટો ચડાવી દીધો છે. તેનું (દેવના નામરૂપનું) મેં કેટલુંય સેવન કર્યું તોપણ મને હજી તૃપ્તિ થઈ નથી. (૪)

૨૪૪૮-હું તમારે શરણે આવ્યો છું. તેમ કરવાથી મારા દેહની સાથે વળગેલું મારું દેહાભિમાન ઓગળી ગયું અને તેના બંધન-માંથી હું છૂટો થઈ ગયો છું. (૧) હવે તો તમે જે વચન આપેલું તેની પૂર્તિ ક્યારે થાય તેનીજ હું રાહ જોતો બેઠો છું. આ ઉપરાંત હવે હું ખીજી કશીજ ખટપટ કરવાનો નથી. (૨) અહીં મારાં સંચિત કર્મો અનુકૂળ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનું પણ કાંઈ કારણ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવને જે પ્રકારની સેવા માન્ય હશે તેવી હું કરીશ. (૪)

૨૪૪૯-મારી વાણીરૂપી ગાંસડીમાં મેં પરબ્રહ્મસ્વરૂપ હરિનું નામ બાંધી લીધું છે. એવું કર્યાથી ખીજી બધી ખટપટમાં પડવાની મારી મહેનત બચી ગઈ છે. (૧) શ્રીહરિ મારા વતનની નજીક આવેલા પંઢરપુરમાં આવીને વસ્યા તેથી કરીને તેમની સેવા ઘણી સુલભ થઈ ગઈ છે-ઘણીજ સુલભ થઈ ગઈ છે. (૨) મેં તો એકજ ગાંસડીમાં શ્રીહરિનાં નામરૂપને બાંધીને મજબૂત ગાંઠ વાળી દીધી ત્યારથી બધી વાતની ભાજગડ પતી ગઈ. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

હવે રસ્તામાં ફરી ફરીને જન્મ ધારણ કરવો પડે એવી વસતી આવે છે તેનાથી હું આગળ નીકળી ગયો છું. મારે સાડ શ્રીહરિ રોકડો નગદ ઉદ્ધાર લઈને આવ્યા છે. (૪)

૨૪૫૦-જે (શ્રીકૃષ્ણ) અસલ દારકા ખંદરના નિવાસી હતા તે મારા ઘરમાંજ આવીને બેઠા છે. તે ઘણુંજ રૂઝુ થયું. (૧) તેમની ભક્તિનો રસ અતિ મધુર છે માટે હવે તમે ત્રી તેને સાડજ ઉત્કંઠા રાખતા થઈ બંધો અને તેનુંજ પાન કરવા માંડો. (૨) એ રસ્તે તમે પગલાં ભરવા માંડશે કે તરતજ તમારી ચિંતાઓનું નિવારણ થઈ જશે અને ભવિષ્યમાં તમારા ચિત્તને જરા પણ આઘાત લાગશે નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વળી તેને લીધે સંચિત કર્મો પણ કાચી અવસ્થામાં રહેવા પામતાં નથી. (૪)

૨૪૫૧-હે સંતજનો! તમે સૌ મારાં કૃપાળુ માતાપિતા છો. ત્યારે હવે હું પતિત તમારા મહિમાનું કેવી રીતે વર્ણન કરી શકું? (૧) આ બધા જડજીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તમે આ સંસારમાં અવતાર લીધો છે. (૨) જગતમાં ભક્તિ, ભાવ, ધર્મ અને સુખશાંતિ, એ બધાંની વૃદ્ધિ કરવાને માટે તમે અહીં પ્રકટ થયા છો અને વિઠોળાનું નામસ્મરણ એજ તમારો કૃપાચાર છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ અંદનના વૃક્ષમાં બીજી બીજી વૃક્ષોને પોતાના જેવાં સુગંધવાળાં બનાવી દેવાનો ગુણ રહેલો છે, તેમ તમે સંતો પણ આ સંસારમાં બીજી લોકોને તમારા સમાન બનાવી દેવાનું સામર્થ્ય ધરાવો છો. (૪)

૨૪૫૨-હું એવો છું કે જેની પૂઠે પડ્યો તેને આ સંસારમાંથી બહાર જેંથી કાઢું તોજ છોડું. (૧) હે દેવ! આવો હું તમારો પાળેલો કૂતરો છું અને તમારા પગની પાસેજ લપાઈને બેઝી રહું છું અને જે ઘડીએ તમે ‘હુ!’ ‘હુ!’ એવો અવાજ કરો છો (મને

હુકમ કરે છે.) તેવોજ હું છલંગ મારતો આંસારિક જીવોના શરીર ઉપર ધસી જાઉં છું. (૨) આ ઠેકાણે મને પારકા એટલેવિન-તીય લોકોની જરાક ગંધ આવી કે તરતજ ખૂબ ક્રોધે ભરાઈને ભસી જઈવાનો અને તેવા લોકોની પાછળ દોડવાનો અમારો કૂતરાઓનો જાતિ સ્વભાવજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા માલિક મને પ્રપંચરૂપી સારહીન છાશ ખાવા દેતા નથી, અને તેમની મને એવી ધાક લાગે છે કે, હું તેમાં મોડું ઘાલતોજ નથી. (૪)

૨૪૫૩-હું તો મારા દેવના પ્રેમની સાંકળ વડે બંધાયેલો કૂતરો છું અને મારો વખત જોઈને હું ભસવા માંડું છું. (ખોલું છું.) (૧) હે કેશવરાય! હું તમારો કૂતરો છું અને તમે મને ઉપર કહેલા કામને માટેજ રાખ્યો છે. (૨) ખરા રસ્તા ઉપર થઈને કોણ કોણ આવે છે અને ખોટે રસ્તે કોણ કોણ આવે છે, વળી કોણ કયે રસ્તે થઈને પાછા વળે છે તે બધું હું જોઈ શકું છું અને પારખી શકું છું (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહીં જો કાંઈ વિઘ્ન આવી પહોંચ્યું તો તેનો શરીરની સાથે સ્પર્શ થવા ન દેતાં તે આધું ને આધુંજ રહે, એવી રીતે હું તેનું નિવારણ કરું છું. (૪)

૨૪૫૪-પોતાને જ્યાં ખેસાડી રાખ્યો હોય તે જગ્યા સાચવવી એજ ભાવ કૂતરાના મનમાં હોય છે. (૧) ખીજપણાનો એટલે દ્વૈતપણાના વિચારને પોતાના ઘર આગળ આવવાજ દેવો નહિ. (૨) જો કોઈ દ્વૈતભાવ કરતો આવ્યો તો તેના દેહરૂપી ક્ષેત્રને તોડી-ફાડીને તેના ટુકડા કરી દેવા (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવ મારા સિવાય ખીજ કોઈના ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નથી. (૪)

૨૪૫૫-આ દેવ પોતાના કૂતરા ઉપર ઘણી મમતા રાખે છે. તે એટલે સુધી કે, પોતાના કૂતરાની પાસેથી તે કોઈ પણ જાતની સેવા કરાવતા નથી. (૧) તું મારી પાસે ખેસી રહે એવું જ્યાર-

થી તેમણે મને શીખવી હીધું ત્યારથી હું ત્યાંનો ત્યાંજ બેસી રહ્યો છું. (૨) મારા માલિક, પોતાના સિવાય બીજા કોઈનું નામ બોલવા બંધ તો તે મને બોલવા દેતા નથી અને અભિમાનથી પ્રેરાઈને હું ધુરંદિયાં કરું તો, તે પણ તેઓ સાંખી લેતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમણે મને આખે શરીરે પોતાને હાથેજ પંખાવ્યો એટલે તેમની નજીક રહેવાનો મારો હક છે. (૪)

૨૪૫૬-ઘણા વખત સુધી વાસી, ખગડી ગયેલું અન્ન ખાઈ-ખાઈને જ્યારે કૂતરો તેનાથી સુગાઈ જાય છે ત્યારે તે પોતાના માલિકના પગ પકડે છે. (તેની પાસે જઈને તેની ખુશામત કરવા લાગે છે.) (૧) કાન્હોળા આ વાતનો મર્મ સમજી જઈને તાબા અન્નનો કોળિયો તે કૂતરાના મોઢામાં આપે છે. (૨) જે કાંઈ પોતાની પાસે હાજર હોય તે તેને આપીને તેની સાથે પ્રેમપૂર્વક લાડ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો જુનો કૂતરો છું, તેથી કરીને મારો મોહ ટળી ગયો છે. (૪)

૨૪૫૭-મને જે આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે તેનું 'પૂર ખૂબ જાંચું' અડચું છે. તેમાં બ્રહ્માનંદ પણ દૂખી ગયો છે. (૧) ત્યાં તરવાને સારૂ હરિનામરૂપી વહાણ ફરે છે અને તેમના ઉપર પ્રેમના સઢ ચઢાવી દીધા છે. (૨) એ વહાણમાં બેસીને નાનાંમોટાં સૌ દેવની સમીપ જવા નીકળ્યાં છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ રસ્તો ઘણો સીધો, સરળ અને ઉત્તમ છે અને તે મને મળી ગયો છે. (૪)

૨૪૫૮-દ્રવ્ય, કુળ એ બધાનાં કરતાં આ પદની અંદર દ-શોંદેલી બાબત વધારે મહત્વની છે. (૧) જેણે પોતાને છેડે નારા-યણરૂપી ધન ખાંધી લીધું છે અને જેનું નાનું સરખું હૃદય તેનાથી ભરપૂર થઈ ગયું છે, (૨) તેનાં તમામ કર્તવ્યો મધુર બની જાય છે, અને તેથી તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. (૩)

તુકારામ કહે છે કે, વૈષ્ણવોનો તે પ્રકાશ સદોદિત છે. તેનો ઉદય કે અસ્ત કદાપિ થતોજ નથી (૪) .

૨૪૫૬-જે કાંઈ કહેવા ચોખ્ખ છે તે હું સર્વને એક સરખી રીતે કહું છું (૧) જેમ મેઘની વૃષ્ટિ અમુક ઠેકાણે વરસું અને અમુક ઠેકાણે ન વરસું એવો ભેદભાવ કરતી નથી; ખર્ચે સમાન રીતે વરસે છે; પણ પોતાના ખેતરમાં જે ખેડૂત જે જાતનું ખીજ વાવશે તેને તેવો પાક મળશે. (૨) હું પણ મેઘની વૃષ્ટિની માફક સૌને એક સરખો ઉપદેશ દઉં છું, પણ મારા ઉપદેશના પ્રતિજ્ઞેનો જેવો ભાવ હશે તેને તેવું ફળ મળશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમુક માણસના મનનું સમાધાન કરવાની મને કશી ગરજ નથી; કારણકે એવું કરવાથી આપણને પોતાને તથા ખીજને પણ દુઃખ લોગવવું પડે છે. (૪)

૨૪૬૦-જે માણસનો જેવો અધિકાર તેને તેવો ઉપદેશ હું આપું છું; કારણકે જેનાથી જેટલો ખોજો જીંચકી શકાય તેટલોજ ભાર તેના માથા ઉપર મૂકવો એજ ઉત્તમ છે. (૧) હાથીની અંખાડી એકાદ કીડી પર મૂકીએ તો તેથી કયું કામ સધાવાનું હતું? (૨) તુકારામ કહે છે કે, શિકાર કરનાર પારધીની પાસે ફાંસો, જાળ, કુહાડી વગેરે જાતજાતનાં સાધન હોય છે, પણ જે વખતેજેનો ખર્ચ પડે, તે વખતે તેનો તે ઉપયોગ કરે છે. (૩)

૨૪૬૧-કેટલાક વૈદ્યો લોભને વશ થઈને રોગીને દવા આપતી વખતે જે રોગના ઉપર જે ઓસડ ન આપવું જોઈએ, તે પણ આપી દે છે. તેમના જેવો લાલચુ હું નથી. (૧) રોગીને લગતીજ દવા ખવડાવીને તેને દુઃખી કરવો એ સારું ન કહેવાય, એટલા વાસ્તે હું દરદીની ખુશામત કરીને તેને ખુશ કરવા માટે તેને કુપથ્ય ખવડાવતો નથી. મારે તેને દુઃખી કરવાનું કામ શું? (૨) તુકારામ

કહે છે કે, કોઈને શરીરે પીડા થતી હોય ત્યારે જરૂર પડે તો તેને ડામ દેવો અને નસ્તર મૂકીને વાઢકાપ કરવી એ સારો ઉપાય છે; કારણ- કે તેમ ક્યાંથી તેને આગળ ઉપર થનારી પીડા ટળી જાય છે અને તેને સુખ થાય છે. (હું પણ તેવું જ કરું છું.) (૩)

૨૪૬૨-હે દેવ ! તમારા સત્યધર્મને હું જાણતો નથી, તોપણ હું મને પોતાને તમારો દાસ કહેવડાવું છું. એનું કારણ એવું છે કે, તમારી-પ્રાપ્તિને અર્થે જેને નિમિત્ત કહી શકાય એવું કાંઈક મેં કરી રાખ્યું છે. (૧) માટે હવે તમારો ધર્મ શો છે તેનો તમારે વિચાર કરવાનો છે. (૨) મારે હાથે તો કોઈ પણ જાતનાં સારાં કામ થતાં જ નથી; પણ તે છતાં હું મારા મનમાં નિત્ય તમારા ચરણોનું સ્મરણ કરતો રહું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! માફ તો આવું કામ છે, તેની તમને ક્યાં ખબર નથી ? (૪)

૨૪૬૩-પહેલાં મારા મનની અંદર નાના પ્રકારની આશાઓ અને તેને લગતી પાર વિનાની ચિંતાઓ હતી, પણ તે બેઠોને મેં અત્યારે નાશ કરી દીધો છે; (૧) કારણકે હે દેવ ! તમે મારી બાળ-તમાં ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી બેઠા છો. તેવું થવાથી મારી અને તમારી વચ્ચે ભેદાભેદ વ્યવહારનો જે સંબંધ હતો, તે તૂટી ગયો. (૨) મેં ઇચ્છિત વિષયોનો મોહ મનમાં ધારણ કરી રાખ્યો હતો, પણ તે ઇચ્છાઓને તમે પૂર્ણ ન કરી તે નજ કરી. આથી મને દુઃખ થતું હતું અને ઇચ્છિત વિષય ઉપરના પ્રેમને લીધે તે તરફ જે ચાહને માફ મન વારેઘડીએ તે તરફ જ દોડી જતું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! આથી કરીને તમારા દ્વારા મારી આશાઓ પૂર્ણ થશે એવી આશા રાખે છે જ કોણ ? (૪)

૨૪૬૪-હે ઇંદિના ઉપર ! જિભા રહેલા દેવ ! તમે મારા માથા ઉપરનો અનેક પ્રકારની ખટપટોનો ભાર ઉતારી નાખ્યો. (૧) વળી

તમે મારી જન્મમૃત્યુની જાનજનો પણ ક્ષય કરી નાખ્યો તેને માટે કોણે કોના ઉપર રીસ કરવી ? (૨) જેવા જેવા સંકલ્પ રચીને જાનનો ઉપયોગ કરીએ, તો તેની મારફતે સંચિત કર્મોના ભંડાર-માંથી તેવાં તેવાં ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારો અને તમારો મેળાપ થવો ન થવો, એ તમારા પોતાના લોભના ઉપર આધાર રાખે છે. (૪)

૨૪૬૫-હવે અનેક પ્રકારની ખટપટો કરવી નકામી છે, એમ સમજીને હું તેમાં હાથ ધાલતો નથી અને જૂઠી ધાંધલમાં પડતો નથી. (૧) મેં તો તમારા ચરણના ઉપર માફ મસ્તક મૂકી દીધું છે. મારા માથાને તમે ત્યાંનું ત્યાજ પડી રહેવા દો, એટલી મારી વિનંતી તમે સાંભળી લો. (૨) હે મારા દાતાર ! હે દેવ ! મારાથી જે જે અપરાધ થઈ ગયા હોય તે બદલ તમે મને ક્ષમા કરજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! મારા અંતરમાં જે જે દુઃખ થાય છે તે તે તમે જાણો છો તો ખરા. (૪)

૨૪૬૬-તમારા ચરણના દર્શન કરવા જે જે વારકરી યાત્રા-જીઓ પંઢરપુર જવા નીકળે છે, તેમની મારફતે હું તમારા તરફ એક અરજી મોકલાવું છું. (૧) તે અરજીમાં હું શું શું કહેવડાવું છું, તે તમે જરા સાંભળો. હું ગરીબ છું એટલા માટે તમે મને વિસારી મૂકશો નહિ. (૨) આ જાળતની ચિંતા મને રોજ રોજ થયા કરે છે અને એવી ચિંતાતુર અવસ્થા મારી બધો વખત રહ્યાજ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં મારા સંસારનો ત્યાગ કરેલો તે આટલા માટેજ. (૪)

૨૪૬૭-હે નારાયણ ! મારે તમને શું શું કહેવાનું છે, તે તમે વગર કહ્યે તમારા મનમાં નથી સમજી શકતા એવું તો હોયજ નહિ; પણ તમને પ્રેમનાં વચન સાંભળવાં ગમે છે, એવું જાણીને હું

તમને આ બધું કહું છું (૧) તમારા ભક્તો તમારી આગળ લા
વેણુ બોલે અને પછી તે બાળત તમારી અને તેમની વચ્ચે ઉ
પ્રત્યુત્તર ચાલે એવું તમે ઇચ્છો છો. (૨) ઉત્તમ ભાષણ કહી રે
ઠેકાણે વ્યર્થ ગયાં છે ખરાં ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! ત
તમારાં બાળક છીએ અને તમે અમને રમાડો એજ બધી વાત
સારાંશ છે. (૪)

૨૪૬૮-મેં મારા બધા-ચારેચાર દેહ તમને અર્પણુ ક
હીધા છે, માટે તેમને તમે હવે ઠીક કરીને લઈજ લો. (૧) હે દે
તમે બધુંજ જાણો છો. તમારું પૂજન કેવી રીતે કરવું જોઈ
તે હું જાણતો નથી. (૨) ચોતાને ચેટે અવતરેલા બાળકના હિત
વિચાર જન્મ આપનારી તેની માતાજ કરી લે છે. (૩) તુકારા
કહે છે કે, હે હરિ ! તમે મને ઊંચકી તમારી કેડે બેસાડી બ
ફેરવો એવી મને ઇચ્છા છે ! (૪)

૨૪૬૯-હે દેવ ! તમારા ચરણુ મારા ચિત્તની અંદર રાં
એવી મારી આખરની એક ઇચ્છા છે. (૧) મારું મન બધો વખ
તમારી સમીપમાંજ રહે, એટલી એક વાતનું તમે કૃપા કરીને મં
દાન દો. (૨) સદ્ભાગ્યનો ઉદય થયા વિના તમારાં દર્શન તો થાય
જ શી રીતે ? પણ એટલું જાણું છું કે, જો હું તમારા ચરણનું ચિત
ન કરતો રહીશ તો મારો અને તમારો વિયોગ થનારો નથી. (૩)
તુકારામ કહે છે કે, આ મારું છેલ્લું ભાષણ છે, તે હે વિઠ્ઠલ ! તર
સાંભળી લેજો. (૪)

૨૪૭૦-હે મનુષ્યો ! તમે તમારાં મનને નિર્મળ કરી લઈજ
નારાયણનું સ્મરણુ કરો. (૧) આટલું કરશો તોજ તમે ભવસમુદ્ર
ને ઓળંગી જશો અને સંસારને લગતાં તમામ બાંધનોમાંથી તમે
છૂટા થઈ જશો. (૨) તમારા અંતઃકરણની અંદર વાવેલાં બીજ

જોઉત્તમ પ્રકારનાં હશે, તોજ તમને આ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ મીઠાનો ગાંગડો પાણીમાં પડીને પાણીની સાથે મળી જાય છે, તેમ તમે પણ તમારું મન નારાયણ-ને અર્પણ કરીને તેની સાથે તદ્રૂપ થઈ જશો. (૪)

૨૪૭૧-હો દેવ ! તમે મને એવા ભાવનું દાન દો કે, જેથી કરીને હું જ્યાંજ્યાં દષ્ટિ કરું, ત્યાંત્યાં મારી દષ્ટિએ દેવજ દેખાય. (૧) મારામાં અનેક પ્રકારના ગુણદોષ એકઠા થઈ જવાથી મને એકદેશીયણાની પ્રાપ્તિ થઈ છે, પણ તેને લઈને હું શું કરું ? (૨) હું તો એવું ઇચ્છું છું કે, હું જ્યાંજ્યાં મારું માથું મૂકું ત્યાં ત્યાં તે તમારા ચરણ ઉપરજ પડે. તમે જો આટલું નહિ કરો તો હું (સંસારસમુદ્રમાં) ડૂબી જઈશ. માટે તમે આવી ભૂલ કરતા નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા અંતઃકરણમાં જે વિપમભાવ રહેલો છે, તેનો તમે ક્ષય કરી દો અને તેની જગ્યાએ તમે પોતેજ ત્યાં વાસો કરી દો. (૪)

૨૪૭૨-હો દેવ ! હવે આજ પછી હું જ્યાંજ્યાં જઈ ત્યાં ત્યાં તમે મારી સાથેના સાથેજ ચાલ્યા આવજો; (૧) કારણકે મારી પાસે જો કંઈ પૂંજી હોય તો તે પૂંજીમાં તમે એકલાજ છો. (૨) માટે હવે એક વાર પણ તમે મને તમારા ચરણથી વેગજો રાખશો તે નહિ ચાલે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હો દેવ ! હવે આ ઉપરાંત ખીલ કોઈ પણ ગૂંચવાડામાં તમે મને ગૂંચવતા નહિ. (૪)

૨૪૭૩-જે કોઈ વિધ્યુનું દાસ્ય કરશે અને તેમનું સ્મરણ કરશે તેનો કોઈ કાળે નાશ થનાર નથી. (૧) વિધ્યુભગવાનના આવા મહિમાનું વર્ણન કરવાની બાબતમાં એક પ્રકારની સ્પર્ધા થાય છે, એમ સમજીને હું ઘણીજ ઉતાવળ કરીને વિધ્યુનો સેવક બની ગયો છું. (૨) આ વાત મારા મનમાં એવી ઠસી ગઈ છે કે

તેને કોઈથી ખસેડી શકાય એમ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ વિષ્ણુનું દાસ્ય કરશે તેનો કોઈ કાળે નાશ નહિ થાય, એવું પુરાણો ગર્જના કરી કરીને કહે છે. (૪)

૨૪૭૪-(આ પદની અંદર બતાવેલો) આવો ઉપાય અગાઉ મારા જાણવામાં આવ્યો ન હતો; પણ ન્યારથી મને તેની ખબર પડી ગઈ, ત્યારથી તેના સંબંધમાં મેં જરા જેટલી પણ ભૂલચૂક કરી નથી. (૧) બીજાં વિધોને મારી આઠે આવવા ન દેતાં મેં તો એકદમ જઈને દેવના ચરણની સાથેજ પાથ ભરી દીધી. (૨) મને હવે આશ્ચર્ય થાય છે કે, અરે ! હું જૂઠા પ્રપંચની ખટપટોમાં આટલા વખત સુધી પડી રહ્યોજ શા માટે ? હું એ પ્રપંચનો મોટો ગાંસડો મારા માથા ઉપર લઈને ફર્યોજ શા માટે ? (૩) આ સંસારરૂપી બજારની અંદર આવેલી અનેક પ્રકારની દુકાનો (નાના પ્રકારની યોનિઓ) આગળ ઊભા રહીને મેં કેટલા બધા વખત સુધી મજૂર બનીને પેટીઓ અને પોટલાં ઊંચક્યાં ! કેટલી બધી મહેનત કરીને મેં થોડાક ધનની પ્રાપ્તિ કરી (૪) તુકારામ કહે છે કે, જો આ ઉપાય પહેલેથીજ મારી જાણમાં આવી ગયો હોત તો, હું આટલી બધી વાર ગર્ભવાસનાં દુઃખ શા માટે ભોગવત અને બાયડીછોકરાંની નાહકની વેઠ શા માટે કરી મરત ? (૫)

૨૪૭૫-હવે મારા મને આ ઉપાયની મને સમજ પાડી દીધી, તે ઘણુંજ રૂઝું થયું. (૧) આ બધો સંસાર ખોટો છે, એટલા માટે હે દેવ ! મને તમારા ચરણ આગળ આશ્રય આપજો. (૨) જે ઘડીએ મારાં સંચિત કર્મોને લીધે મારા ઉપર દુઃખ આવી પડ્યાં તેજ ઘડીએ મારી આંખો ઊઘડી ગઈ અને બધું સમજાઈ ગયું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જીવ શા કારણથી દુઃખી થાય છે તે હવે મને સમજાયું. (૪)

૨૪૭૬-હું જે ધર્મનું પ્રતિપાદન કરું છું તે મારે પોતાનો અનુભવેલો છે. શું પાંડુરંગે મારે માટે કશી વાતની કમી પડવા દીધી છે? (૧) અણ-મહાસિદ્ધિઓ તો મારી શરણાગત થઈને મારૂં દાસ્ય કરવા ખુશી છે, પણ મારે તેમને ગ્રહણ કરવી નથી. મને તેમની કશી ઇચ્છાજ નથી. (૨) મને તો સંતોની સંગતિમાં રહીને વાણી વડે હરિનામનાં આભૂષણો પહેરવાનું ગમે છે અને એજ નિર્માળ ખીજની હું વાવણી કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, રામ-કૃષ્ણ એ નામ અતિ મધુર છે, એમ જાણીને હું આનંદ સમેત તેમનીજ માળા ગૂંથતો રહું છું અને તે માળાને હું પ્રેમપૂર્વક કંઠે ધારણ કરું છું. (૪)

૨૪૭૭-જે ચિત્ત અત્યાર સુધી લામ્યા કરતું હતું અને મને પજવતું હતું, તેને મેં યોગ્ય ઉપાય વડે તમારા પગ આગળ ખેંચી આણ્યું છે. (૧) હે પાંડુરંગ ! અહીં ખોટી વાત કહીએ તે ચાલવાની નથી. (૨) સુખદુઃખાદિ સર્વ તને અર્પણ કરી દેવાનો યોગ કદી આવ્યોજ નથી અથવા સુખદુઃખાદિ તને સમર્પિત કરી દઈને હું કાળને છતી ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે મને મારા દેહનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે, તેથી કરીને આ મારું અને આ પારકું એવો ભાવ મારામાં રહ્યો નથી. (૪)

૨૪૭૮-લોખંડનો ટુકડો પારસમણિના સ્પર્શથી સોનાનો બની જાય, પણ જો તે ટુકડો મૂળથી જરાક વાંકો હોય તો તેના વાંકાપણાને લીધે તેના સુવર્ણત્વમાં કશેો દોષ આવતો નથી. (૧) આપણે જે મુખ્ય કામ કરવાનું છે, તે આપણા અંતઃકરણનો પલટો કરવાનો છે. ત્યાર પછી ચિત્તની સમાધાન અવસ્થા થઈ જાય છે, તેજ ઉત્તમ સ્થિતિ છે. (૨) પાકેલું ફળ પહેલાનાં જેવું તૂટી લાગતું નથી. આવા પાકા ગલ જેવા થઈ ગયેલા ફળને પહેલાં તે

કાયું. હતું ત્યારે તૂડું હતું, એવું કહીને કોણ ફેંકી દેશે ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, સૂરણ જરાક ગળું પકડે એવું હોય; તોપણ રંધાઈ ગયા પછી તેનામાં પહેલાંનો નકારો ગુણ રહેતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેનામાં નવો સારો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે તો લોકો તેને ભોજન વખતે માગી માગીને ખાય છે. (૪)

૨૪૭૬-જેના માથા ઉપર જે બોજો છે તેજ તેને માટે વધારે પડતો છે. (૧) આગળપાછળ બધુંજ શૂન્ય છે, તે બધું અનુભવથી સમજાઈ જાય છે. (૨) પારસમણિને સોનાની શી ખોટ છે ? બીજા ધાતુઓમાં હલકા ગુણ હોય છે અથવા જે ધાતુ સ્વભાવે કરીને હલકી છે તે પારસમણિના સ્પર્શથી સુંદર સોનાના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દરેક પદાર્થ પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે, તે હું જાણું છું. (૪)

૨૪૮૦-હે દેવ ! હું જે દિશા ભણી જોઈ છું તે દિશા મને સૂની-સૂની દેખાય છે. મારી બધી આશા ઉમેદ તો ફક્ત તારા ચરણ આગળજ છે. (૧) મારા મનમાં જે ભાવના છે તે એક દહાડો સાચી પડશે, એવું મને લાગ્યા કરે છે. એટલા માટે, હે દેવ ! તું મને દર્શન દે અને મને તારા પ્રેમનું દાન દે. (૨) હું લંગડાંલૂણાંઓનો પણ શિરોમણિ છું, એ વાત કેમ તમારા સમજવામાં નથી આવતી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હે કૃપાવંત ! તું તો દીન જીવોને તેમનું મનમાગ્યું દાન દેનારો કહેવાય છે. (૪)

૨૪૮૧-ઓ મારી પાંડુરંગા માવડિ ! તું મને આમ પટાવ્યા કરે તે શું સાડું કહેવાય ? (૧) તું વહેલી વહેલી મારી પાસે દોડી આવ-દોડી આવ; કારણ કે તારા વિયોગની પીડાને લીધે હું ઠંડે પ્રાણ રાખીને તારી વાટ જોઈ રહ્યો છું. (૨) હું મારા હાથ લાંબા કરીને તારી સામે આવીને બિલો રહ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

તું મને વિશ્રાંતિ આપીશ એવી મને આશા છે. (૪)

૨૪૮૨-મારી વાણી વડે હું હરિનાંમનો ઉચ્ચાર કરી શક્યો તે મને મનગમતી વાત થઈ. (૧) હવે હું એતું એવું પેટ ભરાતાં સુધી સેવન કરીશ કે કરીને તેની મને ઇચ્છાજ ન રહે. (૨) એ વસ્તુને શ્રદ્ધા કરવાનું મનરૂપી મોઢું પાત્ર મારી પાસે છે, અને મારી સામે પરમાર્થરૂપી માલનો અખૂટ ભંડાર ભર્યો પડ્યો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, 'વિકૂલ', એ ત્રણ અક્ષરના શબ્દ વડે મારા તમામ કાર્યો સિદ્ધ થઈ ગયાં છે. (૪)

૨૪૮૩-જે પાંડુરંગનેજ પોતાનું ધન, ઐશ્વર્ય અને સર્વસ્વ માને છે, તેને ચરણે હું દંડવત્ પ્રણામ કરું છું. (૧) તેના સમાગમમાં મારા જીવને વિશ્રાંતિ મળી હતી, તેથી કરીને હું તેને માટે સદા ઉત્કંઠિત રહું છું. (૨) શ્રીહરિનાં દર્શન કરવાના ઉદ્દેશથી જેના પગ દેવમંદિર ભણી વળે છે, તેની ચરણરજ હું મારે કપાળે લગાડું છું; (૩) તેની આગળ તો હું ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓના ઐશ્વર્યને પણ ઓવારી નાખું. (૪) વૈષ્ણવોનાં ઘરોમાં દેવનો વાસ હોય છે, એ જાણત મારા મનમાં અનન્ય શ્રદ્ધા છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હરિના હાસ મારા પરમપ્રિય મિત્રો છે. તેમના સમાગમ ઉપરાંત મને બીજા કશાની ઇચ્છા નથી. (૬)

૨૪૮૪-વારેઘડીએ જન્મલુ અને મરણ તે કરતાં તો પરમાર્થ સાધી લેવો એજ રસ્તો મને વધારે સારો લાગે છે. (૧) મને કામમાં પાર વિનાનો રસ પડે છે અને તેનો હું ગમે તેટલો ઉપલોગ કરું, તોપણ હવે બહુ થયું, વધારે ઉપલોગ કરવાની ઇચ્છા નથી, એવું મને કદી પણ થતું નથી. (૨) શ્રીહરિનું નામ એ તો મારે સારૂ એક અમૃતની ખાણજ નાણે બિઘડી ગઈ હોય એવું મને લાગે છે. તેથી કરીને તેનું સેવન કરતાં કરતાં હું કદી ધરા-

તોજ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વિઠ્ઠલનું સેવન મને પચી જાય છે અને મારી વાણીને પણ તે ઘણુંજ રુચિકર લાગે છે. (૪)

૨૪૮૫-જો ખોટું છે તેને ખરા જેવું બતાવીને કાળ પ્રાણી-માત્રને કોણ જાણે કેટલું બધું દુઃખ દે છે ? (૧) હે વિઠ્ઠલ ! તુંજ સત્ય છે-તું એકલોજ સત્ય છે-તું એકલોજ સત્ય છે. એમ છે તો અલ્યા ઓ ! તેં આ ખોટો જગતનો આભાસ અમને બતાવ્યોજ શા માટે ? (૨) હે દેવ ! તું તારી આ માયાને હવે સંકેલી લે—સંકેલી લે. તારી આ માયા વડે તેં અમને શા માટે ણિવડાવી માયા ? (૩) તારા નિરાકાર સ્વરૂપને સાકાર નામ આપીને તેં આ ખોટા બ્રમને શા સારૂ વધારી મૂક્યો તે કહે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, અલ્યા ઓ દેવ ! તું અસલ તો નિર્દય અને નિર્વિકાર હતો, ત્યારે તે છતાં આ જગદ્વિલાસની ચતુરાઈ તું શા માટે બતાવતો કરે છે ? (૫)

૨૪૮૬-અમારાં પ્રારબ્ધને લીધે અમારો અંગીકાર નહિ કરવાની તને શુદ્ધિ સૂઝી છે. વળી તું અમારાં પ્રારબ્ધને પણ બદલવા દેતો નથી (૧) હે દેવ ! તેં તારાથી અમને ઘણા વેગળાકરી રાખ્યા છે; આવી રમત તું કદાચ ન રમત તો તેથી કાંઈ બગડી જવાનું હતું ? (૨) ઓ દેવ ! મૂર્તિમંત પાપ અને પુણ્ય કયાં છે તે તું મને બતાવ. આ પાપ અને પુણ્યનો સંકલ્પ તેં અમારી પાસે કરાવ્યોજ શા માટે ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હવે તારી આ રમતને તું સંકેલી લે, કારણકે એ એક જાતની નિરર્થક પીડાજ છે. (૪)

૨૪૮૭-મારે લોકોની સાથે કદી પણ ખોલવુંજ નહિ એવો હું મારા મનથી ઘણીય વાર નિશ્ચય કરું છું, (૧) પણ મારાં કોણ જાણે કયાં પાપ આડે આવે છે કે, તેમને લીધે મારું

મન નળાનું પડી લાય છે અને મારો નિશ્ચય બદલાઈ લાય છે ? આ બધું કેમ અને શાથી થાય છે તેની મને સમજ પડતી નથી. (૨) સંસારની વેડમાંથી હું છૂટો થયો ન થયો એટલામાં તો મારી પૂઠે દુઃખ આડ્યુંજ આવ્યું ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! તમારી સેવામાં હું પ્રવૃત્ત થયો કે તરતજ મારી સામે અડચણો આવી ઊભી; ત્યારે મારે હવે કરવું શું ? (૪)

૨૪૮૮-હે દેવ ! હવે લોકોમાં મારી ખૂબ ફજેતી થાય, મારા ઉપર ઘણું વીતે, એજ યોગ્ય છે અને એવું તમે કાંઈક કરો. (૧) પછી હું તમારા ચરણારવિંદને કદી છોડનાર નથી, કારણકે મારું મન ચારે બાજુએથી ત્રાસ પામીપામીને આખરે તમારા ચરણ આગળજ આવીને સ્થિર થઈ જશે. (૨) મને વગર પ્રયોજને બક-બક કરવાનો હજી ટંટાળો નથી આવતો, એવી મારી ચાંડાળના જેવી બુદ્ધિ થવાનું શું કારણ ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, પણ જ્યારે મારા માથા ઉપર દુઃખના ઝપાટા પડે છે, ત્યારે મારું મન તને છોડી બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે દોડી જવા ઈચ્છતું નથી. (૪)

૨૪૮૯-બાળક પોતાની માતા ઉપર પ્રેમની સત્તા ચલાવે છે. પોતાનાં છોકરાંનાં લાડકોડ પૂરતી વખતે મા કદી મનમાં સંકેત રાખે છે ખરી કે ? (૧) તેવી રીતે હે સંતજનો ! હે મારાં માબાપ ! તમે પણ મારા અપરાધ મનમાં લાવશે નહિ. (૨) બાળકના બોળડાતોતડા બોલ સાંભળીને તેની મા નારાજ થતી નથી, પણ ઊલટી મનમાં રાજી થઈને તેને વારેઘડીએ છાતી સરસું દળાવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે બાળકને સજા કરવા જેટલું જોર તેની માના હાથમાં છે, તેની કોઈનાથી ના કહેવાય એમ છે ? પણ તે છતાં તેના હૃદયમાં કદી નિર્દયતા પ્રવેશી શકતી નથી. (૪)

૨૪૯૦-સંતજનો કહે છે કે, દેવ ઘણાજ કૃપાવંત છે, તે કેવી

રીતે તે સાંભળો. (૧) દેવ કોઈની ન્યાત, જાત, કુળ વગેરેનો કદી વિચાર કરતા નથી અને તેમનો ઉદ્ધાર કરવાના કામમાં જરા જેટલો પણ વિલંબ કરતા નથી. (૨) આવા અનેક જાતના લોક અગાઉ તરી ગયા છે અને ભવિષ્યમાં પણ તરી જશે; તેમની સંખ્યાનો હિસાબ મારાથી થાય એમ નથી. (૩) દેવ તેમને વૈકુંઠની વાટ બતાવે છે. તે દેવને જોવા જઈએ તો તે ઘણા શક્તિસંપન્ન દેખાય છે. (૪) તેમનામાં કોઈ પણ જાતનું અભિમાન તો છેજ નહિ. તે નિજલક્ષ્મીને સાડ જે દહાડાના ઈંટના ઉપર બિભા રહ્યા છે, તે દહાડાના બિભા ને બિભાજ છે; હેઠે બેસતાજ નથી. (૫) ગમે તે વખતે ગમે તે જાતના લોકો આવે, તોપણ તે તેમનો અંગીકાર કરે છે. એવા આ વિઠ્ઠલ સૌ બળવાનોમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. (૬) તુકારામ કહે છે કે, તેમની પાસે જિંદગી અને આજીવનું તો નામ પણ ન મળે. (૭)

૨૪૯૨-પંડરપુરનાં દર્શન કરનાર વારકરી યાત્રાળુઓ મહા-ભાગ્યવાન છે. (૧) પંડરપુરની યાત્રા કરવા ઘેરથી નીકળ્યા પછી ડગલે ને પગલે મોઢેથી વિઠ્ઠલનું નામ લેતા જવું અને ચાલતા જવું, એવી રીતે યાત્રા કરનારને સંસારનો સ્પર્શ પણ શી રીતે થાય ? (૨) ઉપર કહ્યા તેવા હરિના ભક્તો સંસારસમુદ્રમાં કદી ડૂબકાં ખાતાજ નથી. તેમના બધાજ દોષ તેમને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે-હું કહું છું કે, ચાલ્યા ગયા છે. (૩) તેમના શરીરની અંદર પ્રેમનું ભાથું (નાસ્તાના અર્થમાં) ભરી રાખ્યું છે અથવા પ્રેમનું ભાથું (તીર યોસવાનું ભાથું એ અર્થમાં) ભરીને તેમણે પોતાની પાસે રાખ્યું છે અને તેઓ લાજશરમ છોડી દઈને હરિના રંગમાં રંગાઈ જઈને નૃત્ય કરવા મંડી જાય છે. (૪) તેમને ગળે તુલસીની માળા અને શરીરે ગોપીચંદનનો લેપ એ બે આભૂષણો વડે તેઓ શોભાયમાન દેખાય છે. (૫) આમાંથી કોઈ દુર્ગંધ અને શક્તિહીન હશે તોપણ આ લોકોપૂરતા તો દેવજ છે. (૬) તુકારામ કહે છે

કે, જેમના ચિત્તમાં દેવનો વાસો છે, મોક્ષ તો તેમના હાથમાંજ છે એમ સમજવું. (૭)

૨૪૯૨-આવો મર્મ ત્યારથી મારા સમજવામાં આવી ગયો ત્યારથી હું પ્રપંચની ભ્રાંતિમાંથી છૂટો થઈ ગયો. (૧) હવે તો હું હરિકીર્તન કરીશ અને આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરીશ. મારા મનમાં હવે કોઈ પણ જાતનો સંશય રહ્યો નથી. (૨) આવું બળ ત્યારથી મને પ્રાપ્ત થઈ ગયું ત્યારથી મારા મનની બધી ચિંતાઓ દૂર થઈ ગઈ છે. (૩) મને તો આ અવસ્થામાં આનંદ આનંદ થઈ ગયો છે અને કશી વાતની ન્યૂનતા રહેવા પામી નથી. (૪) હવે ભવિષ્યમાં મારે ફલાણી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી છે એવી મને ઈચ્છાજ રહી નથી. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારું મન આનંદરૂપ બની ગયું છે. (૫)

૨૪૯૩-નારાયણના નામનું ચિંતન બધો વખત મારા ચિત્તમાં ઘર કરીને બેઠું છે. (૧) હવે એના સિવાય બીજા કશામાં મને રસજ પડતો નથી, એવું હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું. (૨) મારામાં પહેલાં જે ભેદભાવ હતો તેનો હવે ક્ષય થઈ ગયો છે. તેથી ફરીને મારો દેહ મને અતિ તુચ્છ જેવો લાગે છે. (૩) તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, જે જે વિષયકામનાઓ હોય છે તે ઓની બાળતમાં હું નિષ્કામ થઈ બેઠો છું. (૪)

૨૪૯૪-આ દેહ આખા જગતમાં વ્યાપક હોવાથી વહે મારું અંતર્બાહ્ય ભરપૂર થઈ ગયું છે. (૧) ગોવિંદે મને મારા સ્વરૂપની અંદર ગૂંચવી પાડ્યો છે. તેમણે ગૂંચવ્યો છે કે તેનું વર્ણન મોઢેથી થઈ શકે એ તેમણે મારાં સંચિત કર્મોને બાળી દીધાં અને ક્ષય કરી નાખ્યો. (૩) તુકારામનો બંધુ કહે છે કે

આ સંસારમાં કશું બાકી રહી ગયુંજ નથી (૪)

૨૪૯૫-મને તો એક શુદ્ધ ભાવજ માન્ય છે. તે સિવાય બીજા જ્ઞાનચાતુર્યની મને કશી ગરજ નથી. (૧) મારા સ્વામી પાંડુરંગ આ બધુંજ જાણે છે અને મારી ઇન્દ્રિયોનું પણ તેજ રક્ષણ કરે છે. મારે સોળત એકલા તેમનીજ છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે કર્મને ધર્મને આધીન થતો નથી, તેજ દેવના ઉપર એકનિષ્ઠા અને ભાવપૂર્ણ અધિકાર ચલાવી શકે છે. (૩)

૨૪૯૬-જે બાળક પ્રેમના જોરે પોતાનાં માળાપના ઉપર સત્તા લોગવે છે, તેનાથી તેનાં માળાપ બીતાં રહે છે; (૧) કારણકે તે જ્યારે હઠે ચઢે છે અને રડવા લાગે છે, ત્યારે તેની આગળ તેનાં માળાપનું કંઈજ ચાલતું નથી. (૨) તે છોકરું તેના બાપના ધોતિ-યાનો કે અંગરૂખાનો છેડો અપસીને પકડી રાખે છે અને પછી જ્યારે તે રડતું રડતું પાછું જવા માંડે છે અથવા આગળ ચાલવા લાગે છે, ત્યારે તેના બાપને પણ તે પ્રમાણેજ ચાલવું પડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એ પ્રમાણે હું પણ મારા મનમાં આવે તેવું બોલું છું અને વિકૃત તે બધું મહન કરે છે (૪)

૨૪૯૭-મનમાં જેના ઉપર પ્રેમ હોય તેની સાથે જો મેળાપ થઈ જાય તો મનને આનંદ થાય છે અને તે વિશ્રાંતિ પામે છે. (૧) હે નારાયણ ! જો કોઈ સારી વસ્તુના પ્રતિ મનનું વલણ થઈ ગયું હોય તો તેનો કદી કંટાળો આવવાનો સંભવ નથી. (૨) એમ કરતાં જ્યારે મનની સામ્યાવસ્થા થઈ જાય ત્યારે તે સ્થિતિને કોની સાથે સરખાવી શકાય ? મતલબ કે તેના માધુર્યની સરખામણી કોઈની સાથે કરી શકાય એવું છેજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેને આ વાતની ગમ પડી ગઈ હશે તેના હાથમાંજ આ વસ્તુ આવીને ઊભી રહેશે, એ ઘણીજ મનની વાત છે. (૪)

૨૪૯૮—હે દેવ ! જે વસ્તુનું તમે મને દાન દીધું તેનું રક્ષણ પણ તમારેજ કરવાનું રહ્યું. (૧) હે દેવ ! મારી બુદ્ધિમાં હવે કોઈ પણ વિષયની તૃષ્ણા રહી નથી. એવું થવાથી તે હવે સ્થિર થઈ ગઈ છે. (૨) આવો ભાવ આજે તો મારામાં છે, પણ તેમાં જે આંતરો પડશે, તો પછી છેવટે મારે તમારા ચરણપકડી લેવા પડશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે વસ્તુની મને પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે તેનો સ્વાદ પહેલેથી છેવટ સુધી એકસરખોજ રહે, એવી મારી તમને વિનંતી છે. (૪)

૨૪૯૯—હે દેવ ! તમારું સ્મરણ કરવું એ તો મારા હાથની વાત છે, પણ તમારા પ્રેમનું દાન તો તમારે મને કૃપા કરીને આપવુંજ પડશે. (૧) જે ચાચકવૃત્તિ કરે છે, તેણે દાતારની દયા માગવી, એજ તેનું કામ અને એજ તેની કુલ પૂજા, પણ જે દાતાર કહેવાય છે, તેણે તો પોતાની પ્રતિષ્ઠા બળવવી જોઈશે. (૨) દોડતાં દોડતાં જઈને માના ખોળામાં ચઢી બેસવું અને પછી આડા સૂઈને ધાવવા મંડી જવું એ કામ નાનાં છોકરાંનું, પણ દૂધનો પાનો મૂકીને છોકરાને ધવડાવવાનું કામ તો માનુંજ ને ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ કાચળી ફક્ત કૃપાયુક્ત દ્વિષ્ટ વડે પોતાનાં ગચ્ચાંનું રક્ષણ કરે છે, તેમ હે દેવ ! તું મારું રક્ષણ કર; કારણકે સૌનું રક્ષણ કરવાનું કામ તારુંજ છે. (૪)

૨૫૦૦—જે બીજાને સન્માર્ગ બતાવે છે, તેને કંઈ પૈસા તો ખરચવા પડતાજ નથી. તે તો લોકોને કહે છે કે, ખોટે રસ્તેજશે નહિ. જેઓ તેનું કહેણ નહિ માનીને ખોટે રસ્તે વળે છે તેઓ ફસાય છે અને દુઃખી થાય છે. (૧) આવા કેટલા મૂર્ખ લોકો આજ સુધીમાં ફસાઈ મૂઆ છે. તેમને કોઈ કહે કે, અધ્યા ભાઈ ! તમે એ ન ખાશો, તોપણ તેઓ હક કરીને ખાય છે. (૨) જેઓ

નકારે માર્ગે નથી જતા તેમના જીવનો કદી નાશ થતો નથી. તમે આ બાબત વિચાર કરો અને જાતે જોઈ લો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે કેશવ! જે પોતાનો જીવ આપવા તૈયાર થાય છે, તેની આગળ કોઈનું કાંઈજ ચાલતું નથી. (૪)

૨૫૦૧-જેવો પરમાર્થની સાધના કરવાને આપણે વેશ ધારણ કરીએ તેવો થોડોક જાતિઅનુભવ પણ હોવો જોઈએ, નહિ તો માત્ર બાહ્ય વેશ ધારણ કરવાથી સ્વહિતની સિદ્ધિ થવાની નથી. (૧) માટે તમે બહારના વેશ ઉપર મોહિત થઈને ભૂલાવામાં પડશો નહિ. આપણું ખરું હિત શેમાં છે તેનો વિચાર કરીને તેને સત્વર સિદ્ધ કરી લેવું એજ કર્તવ્ય છે. (૨) બહુરૂપી દેવનો વેશ લે છે અને દેવતા જેવાં આચરણ કરતા હોય એવો અભિનય પણ કરે છે, પરંતુ પોતે દેવની સાથે તદ્રૂપ બની જતો નથી તેથી અંતે તે હારી જાય તેવોજ રહે છે. (૩) કોઈ ધનુરાના આડને સોનાનું આડ માનીને તેની પૂજા કરે અને તેને માથું અડકાડે તો તેથી કાંઈ તેનામાં સાચું સુવર્ણત્વ આવી જતું નથી. (૪) પથ્થરની અંદર ભાવ વડે દેવની કલ્પના કરવાથી પોતાના ભાવના બળ વડે ભાવિક બને તરી જશે, પણ પેલો પથરો તો પથરો ને પથરોજ રહેશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે જેમનામાં શુદ્ધ ભાવ હશે તેઓ ભાવની મદદથી તરી જશે, પણ જેઓ અહંકારયુક્ત વર્તન કરશે તેઓનો નાશ થશે. (૬)

૨૫૦૨-મારામાં માયા નથી અને મને કશી વસ્તુનો લોભ નથી, એટલા માટે જો કોઈ મારા પ્રતિ પ્રેમ દર્શાવે છે તો તેથી હું ચિડાઈ જાઉં છું એવો હું ભૂંડો છું. (૧) બીજાઓ મારા ઉપર ઉપકાર કરે છે તેનો પણ હું વિચાર કરતો નથી. મારો સ્વભાવ એવો અનુપકારી છે કે તેથી કરીને મને ધિક્કાર હોતો. (૨)

મને કોઈ સારાં સારાં પકવાન ખવડાવે અથવા મારી સ્તુતિ કરે
તો તે મને ગમતું નથી. ત્યારે હવે કહો જોઈએ, મારા જેવો ભૂંડા
ળીજો કોઈ હોય ખરો ? (૩) મારામાં કોઈ ગુણ મને જણાતો નથી
અને પૂર્વસંચિતમાં શું શું છે તે તો જાણી શકે છે જ કોણ ? (૪)
તુકારામ કહે છે કે, મારામાં તે પાંડુરંગે એવાં કયાં પુણ્ય દીઠાં
કે તેમણે મને પોતાના ચરણ આગળ આશ્રય આપીને મારું રક્ષણ
કયું, એજ વાત મારાથી સમજાતી નથી. (૫)

૨૫૦૩-હે દેવ ! મારામાં બુદ્ધિનો અભાવ હોવાથી તારા સ્વ-
રૂપનું વર્ણન હું શી રીતે કરી શકું ? કારણકે તારા સ્વરૂપનું વર્ણન
કરતાં કરતાં વેદની શ્રુતિઓ પણ મૂંઝી બની ગઈ ! (૧) એમ સમ-
જીને હું તો મારી અધ્યબુદ્ધિની સહાયતાથી કલ્પના કરીને
તારા સુંદર સુકોમળ ચરણક્રમણ મારા ચિત્તની અંદર ધારણ કરી
રહ્યો છું. (૨) તારું શ્રીમુખ આનંદથી પરિપૂર્ણ છે. તેને હું વારં-
વાર જોયા કરું છું અને તેમ કરવાથી મારી ભૂખતરશ વગેરે પીડા-
ઓનું નિવારણ થઈ જાય છે. (૩) તારી કીર્તિનાં પદો ગાવાની મારી
જીભને દેવ પડી ગઈ છે, તેથી તેને ઘણું સુખ થાય છે અને મારા
ચિત્તની પણ સમાહિત અવસ્થા થઈ જાય છે. (૪) તુકારામ કહે છે
કે, જે સુંદર કંકુના જેવા રતુમડા ચરણક્રમણ ઈંટના ઉપર ઊભા
છે, તે એવા સુકોમળ અને મનમોહક છે કે મારી દૃષ્ટિ તેમના
ઉપરજ ઠરી રહે છે. (૫)

૨૫૦૪-હે દેવ ! તારા વિના મને દસે દિશાઓ સૂની સૂની
લાગે છે. મને તો તેઓ ખાવા ધાતી હોય તેવી ભયાનક દેખાય
છે અને ચારે તરફ નજર કરી જોતાં મારો કોઈ મિત્ર અથવા હિતે-
શ્ચુ મારી નજરે પડતો નથી. (૧) હે પાંડુરંગ ! આવા ઘોર અરણ્ય-
ની અંદર અનેક જાતનાં વન્ય પશુઓને જોઈને હું ભયભીત થઈ

જાઉં છું અને મારી ધીરજ ઝાલી રહેતી નથી. (૨) મારી આગળ આગળ ગાઢો અંધકાર ફેલાઈ ગયો છે, મને મારો રસ્તોયે સૂઝતો નથી અને મારું શરીર કાંટા અને ખૂંપરાઓથી ઉઝરડાઈ ગયું છે. (૩) આ ગીચ જંગલમાં અનેક આડીઅવળી પગદંડીઓ પડી ગયેલી છે. મારો સંગાથ કરનાર કોઈ સોળતી તો છેજ નહિ. એકલવાયો હોવાથી મને અતિશય લય લાગે છે અને આગળ વધવાને માટે મારા પગ ઊપડતા નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મારા સદ્ગુરુ પાંડુરંગે મને અગાઉ એક વાર રસ્તો બતાવ્યો હતો; પરંતુ તે પણ આજે તો મારાથી ઘણા દૂર રહી ગયા લાગે છે. (૫)

૨૫૦૫-હે પંદરીરાય ! તમારી આગળ મેં જે જે વસ્તુને માટે હું લીધેલી તે બધી મારી મહેનત પાણીમાં ગઈ અને મારા નસીબમાં તો ફાકટનો શ્રમજ બાકી રહી ગયો ! (૧) મારા મનનું સમાધાન તમે ક્યારે અને કેટલું કયું અને મેં તમારી સાથે જેટલાં જેટલાં લાડ કરેલાં તે પૈકી તમે કેટલાં પૂરાં કર્યાં ? (૨) તમે તો મને સ્વપ્નમાં પણ દર્શન નથી દેતા, એવો હું મલિન ચિત્તવાળો છું. ત્યારે હવે એ વાત મારે તમને સાફસાફ સંભળાવી દેવામાં હરકત પણ શી છે ? (૩) હે પાંડુરંગ ! હું તારો દાસ છું, એવી જાહેર ખબર તો આખી દુનિયામાં ફેલાઈ ગઈ છે અને છતાં જો મને તારી પ્રાપ્તિ ન થાય તો મારે લજવાઈને મરીજ જવું પડે ને ? (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તો મારો તારા ઉપરથી પણ ભરોસો ઊડી ગયો છે, કારણકે મને એવું લાગ્યા કરે છે કે, તું મારો ત્યાગજ કરવાનો છે. (૫)

૨૫૦૬-મરી ગયેલા વાઘના આમડામાં રૂ, ઘાસ વગેરે ભરીને ટાંકાટેલા મારીને શીવી લઈએ તો તે વાઘના જેવું દેખાય તો ખરું, પણ તેનામાં ખરેખરા જીવતા વાઘના જેવા ગુણ તો કદાપિ આવી

શકે નહિ. (૧) ત્રાણાના પૈસા ઉપર સોનાનો કે રૂપાનો ઢાળ ચડાવીને બજારમાં વટાવવા જઈશું તો ચોકસી જે ઘડીએ તેને કસોટીએ ચડાવશે તેજ ઘડીએ તેનું ખર્ચ સ્વરૂપ પ્રકટ થઈ જશે. તેવીજ રીતે જે માણસ આપણા સમાગમમાં આવે અને તેની સાથે જરાક વિશેષ પરિચય થાય, એટલે તેની સાચી સ્થિતિની બહુ થયા વિના રહેજ નહિ. (૨) વાંદરાને જેવો લણાવ્યો હોય તેવો તે નાચે, પણ તે ઉપરાંત કાંઈક નવીન કામ કરવા જેટલી તેનામાં અમ્મલ હોતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ ખોટી ખોટી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરીને લોકોને છેતરવાનો ઢાંગ લઈ બેસે છે તેવા લણાડ લોકોની ફજેતી થતાં વાર નથી લાગતી. (૪)

૨૫૦૭-છિનાળ રાંડની સાથે જે મૈત્રી અથવા સગપણ કરશે તેને ચોરલકુંગા લોકોની સોળતની કોઈ દહાડો ખોટ પડવાની નથી અને તે પણ તેમની સોળતને લીધે તેમના જેવોજ થઈ જવાનો. (૧) સાક્રમુતરા રસ્તા ઉપર કાંટા વેરનારને જેટલું પાપ લાગે છે, તેટલું આ લોકોને પણ લાગે છે. બેઉ જણ પોતપોતાને ભાગે આવેલાં દુઃખો ભોગવે છે. (૨) સાપને દૂધ પાઇને કોઈ ઉછેરે તો તે અમૃત સરખું ઉત્તમ દૂધ બરણાદ થઈ જાય અને તેનું ઝેર બની જાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એવા દુષ્ટ લોકોને ઘટતી સજા કર્યા વિના તેમને હાથે ભવિષ્યમાં થનારાં પાપનો નાશ થતો નથી. (૪)

૨૫૦૮-આ આપું જગત જાણે વિકુલરૂપ હોય એવું મને દેખાય છે. તેમ ધવાથી મને જે આનંદ થાય છે તેના વડે મારાં તમામ ગાત્ર શીતળ થઈ જાય છે. (૧) એટલા માટે હું મારા બોળડાતોતડા પણ મારા પ્રેમથી ભરેલા શબ્દો વડે તે દેવની કરુણાની ભિક્ષા માગી રહ્યો છું અને તેમ કરવાથી મારા મનને ઘણું સુખ થાય છે. (૨) મારામાં જે બેદાત્મક ભાવના હતી તેનો

ક્ષય થઈ ગયો છે અને તેને લીધે મારા અંતઃકરણમાં દુઃખની તો છાયા સરખી પણ રહેવા પામી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે કેશવ ! હું તો તારા રંગમાં રંગાઈ ગયો છું, તેથી મારો જીવ અત્યંત સુખી થઈ ગયો છે. (૪)

૨૫૦૯—વિકૃલ મારો ઉત્તમ સ્નેહી અથવા સ્વજન છે. તેથી કરીને તમારું વિશ્રાંતિસ્થાન છે. તેને મળવાને સારું હું તેને ગામ જાઉં છું (૧) મારે જે જે દુઃખ હશે અથવા મારે જે જે શ્રમ કરવો પડતો હશે તે બધાની હું તેને વાત કરીશ; કારણકે તે મારો પિતા છે અને બધું જ જાણે છે (૨) મારી મા અને મારા ભાઈભાંડુ, બધાં તેનામાં જ છે, એટલા માટે હું તેને એકલાને કાલાવાલા કરું છું. (૩) સંતમહંત, સિદ્ધ, બ્રહ્માનુભવી મહાત્માઓ, ઋષિઓ, મુનિઓ એ બધાંયનો વાસો તેનામાં જ છે. એટલા માટે હું તો ત્યાં જ જઈને મારો જીવભાવ તેને સમર્પિત કરી દઉં છું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવા મારા સગાને ઘેર સુખની ખોટ તો હોયજ શાની ? તેથી કરીને જ્યાં આપણે ત્યાં જઈને બેઠા એટલે જન્મમૃત્યુની વેઠ તો ગઈ જ જાયવી. (૫)

૨૫૧૦—હે દેવ ! હું તારા રૂપનું ધ્યાન કરીશ અને મોઢેથી તારું નામ ગાતો જઈશ. એ સિવાય મારું મન અને મારી જીભ બીજું કામ કદી કરવાનાં જ નથી. (૧) તારા ચરણને હું મારી આંખો વડે નીરખીશ અને મારું મસ્તક તેમના ઉપર મૂકી દઈશ. એ સિવાય બીજું કશું કર્તવ્ય મારે કરવું નથી. (૨) તારા ગુણાનુવાદ હું મારા કાન વડે શ્રવણ કરીશ અને એ સિવાય બીજી વાણી મારે કાને સાંભળવી નથી. (૩) હું મારા પગવડે તારી પાસે ચાલ્યો આવીશ અને મારા હાથ વડે હું તારી સેવા કરીશ અને તને છોડીને હું બીજા કોઈની પાસે અથવા બીજા કોઈ ઠેકાણે કદી

જનારજ નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મેં તો મારો જીવ તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. ત્યારે જીનને આપવા જેવું મારી પાસે બાકી રહ્યું છેજ શું? (૫)

૨૫૧૧-અધ્યા ભાઈ! તું તારી નાના પ્રકારની હલકી ઇચ્છા-ઓને તૃપ્ત કરવાને માટે પ્રાપ્તિષ્ઠિ જટપટોમાં પડીને દુઃખી થાય છે, તે કરતાં બધો વખત દેવનું ભજન શા માટે નથી કરતો? (૧) જેમ માછલી ચકડવાના ઇરાદાથી બગલો નદીકિનારે ધ્યાન ધરીને બેસી રહે છે, તેમ તું પણ તારા લોભથી પ્રેરાઈને લોકોની આગળ નમ્ર બની જાય છે અને લોકોની સાથે લીન થઈ જાય છે. તો તે પ્રમાણે તું શા માટે દેવનો શરણાગત થતો નથી? (૨) અધ્યા! તું તારા છોકરાના પ્રેમમાં જેવો ચૂંચવાઈ ગયો છે, તેવો દેવમાં વિશ્વાસ રાખે તો કેવું સાઈ? આટલું તારાથી કેમ બનતું નથી? (૩) અધ્યા! તારી બાયડી જે તારું સર્વસ્વ ડુબાડી મારે છે તે તને બેટલી વહાલી લાગે છે, તેટલા દેવ તને વહાલા લાગતા હોય તો કેવું સાઈ? (૪) તું માયાના સંબંધને લીધે તારાં માળાપની ખૂબ ઠાઠમાઠથી પૂજા કરે છે. તે બધુંજ મિથ્યા છે, છતાં તું તેમનો આભાર માને છે, ત્યારે દેવનો આભાર કેમ નથી માનતો? (૫) તું એક નારાયણને ભૂલીને બીજા લોકોથી શા માટે બીતો કરે છે? (૬) તુકારામ કહે છે કે, ભક્તિ વિના તારું આયુષ્ય વ્યર્થ વહી જાય છે. ત્યારે તેં શું આટલા સાઈજ જન્મ ધારણ કર્યો છે? (૭)

૨૫૧૨-હે દેવ! મારું ચિત્ત તારા ચરણમાં સ્થિર થઈ જાય એવું તું કર અને મારો હાથ બાંધીને તું આ સંસારસિંધુની પેલી પાર મને લઈ જા. (૧) તું ચતુર છે અને સૌમાં શ્રેષ્ઠ છે. તું શુભ અને સૌન્દર્યની ખાણ સમાન છે. ઓ વિઠોળા! તું સૌનો મુકુટમણિ છે. તું આવો છે તેથી તને ધન્ય છે. (૨) અમારાં

હૃદયની અંદર અજ્ઞાનનો અંધકાર જામી ગયો છે. તું ત્યાં થઈ જાત અને તારા પ્રકાશ વડે તું તે અંધકારનો નાશ અમારાં હૃદયની અંદરથી આશાનાં બાંધોને કાપી નાખીને તું તારો નિવાસ બનાવી દે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ તું મારા ભણી જો. હું મારા અજ્ઞાનને લીધે આ પ્રપંચની : ગૂંચવાઈ પડ્યો છું. તું મારે સાડે થોડીક દરકાર કર અને ચરણ આગળ મને આશ્રય આપીને મારું રક્ષણ કર, એવી વિ હું તારા ચરણ ઉપર માથું મૂકીને કરું છું. (૪)

૨૫૧૩-અમારા યોગશ્લેષનો ભાર તારા ઉપર નાખી એજ અમારે સાડે યોગ્ય કર્તવ્ય છે અને ઉપકાર પણ એનેજ શકાય. (૧) ઘસ, ભૂખ લાગે એટલે તારી આગળ હાથ ક ખાવાનું માગવું. ટાઢ વાય ત્યારે તારી આગળ ઓઢવાપાથર વસ્ત્ર માગી લેવા અને તું ન આપે તો તારી આગળ રાદો કરવો. જે વખતે જે વસ્તુનું મન થાય તે ઘડીએજ તે વસ્તુ હું તારી પાસે ખૂબ ભાવસહિત માગી લઈશ. (૩) મારા રક્ષણને મારી સામે તારું ચક્ર તો ફર્યા કરે છે અને તે મારા હૃદયની દર દુઃખને પ્રવેશ કરવા દેતું નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મુક્તિની તો ગરજ છેજ નહિ; કારણકે વારે વારે જન્મ અને તારી સેવા કરવી એજ મને સાડે લાગે છે. (૫)

૨૫૧૪-હું એવા દેવનો દાસ છું કે, જેને કશાની કાર નથી અને જે સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત છે. (૧) તે દેવ એવ કે, તેમને બોલાવતાની સાથેજ લક્ષ્મીની ભીડ ભાગવા દોડ્યા અ છે, એ થોડી આશ્ચર્યની વાત છે ? (૨) ભીમા નદીને કિનારે તે : તાની કેડે હાથ રાખીને બિભા રહ્યા છે. (૩) મારા યોગશ્લેષ નિ

તુકારામ કહે છે કે, હું તેમનાં ગીત મધુર સ્વરથી ગાઈશ; તે સિવાય બીજા કોઈ પણ વિચારને મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવા દઈશ નહિ. (૫)

૨૫૧૫—(મેં નીચે દર્શાવેલા) ઉદ્ધારની જે કોઈ નિંદા કરશે તે નિશ્ચયપૂર્વક અપરાધના બાંધનમાં બાંધાય જશે. (૧) જે કોઈ અવળે રસ્તે જતો હોય તેને ખરે રસ્તે ચડાવી દેવો એનુંજ નામ ધર્મનીતિ. (૨) કોઈને નીતિની શિખામણુ દઈએ અને છતાં જો તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે તો તેને ખૂબ તતડાવી કાઢવો અને મારવો પડે તો સુખેથી મારવો પણ ખરો. આવું કરવામાં પાપ નથી પણ બિલકુલ અધિક પુણ્ય લાગે છે. (૩) આવું કરવાથી આપણે તેને જન્મવ્યાધિથી અને બીજાં ઘણી જાતનાં દુઃખમાંથી છોડાવીશું, માટે આવા માણસનું અપમાન કરવાની જરૂર જણાય તો સુખેથી કરવું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, કડવા લીંમડાના રસ જેવું કડવું ઝેર જેવું ઓસડ ખવડાવ્યા વગર અંદરના રોગની પીડા દૂર થાય કેવી રીતે ? (૫)

૨૫૧૬—છેક છેલ્લો કોળિયો ખાઈ બિટીએ ત્યાર બાદીજ જમણુ સારી રીતે જમ્યા એવું કહી શકાય. તેવીજ રીતે બધાં કામોનું પણ સમજી લેવું. (૧) આપણી સદ્ગુણિને કદી પણ બદલાઈ જવા દેવી નહિ; કારણકે જો તેવું થયું તો પહેલાંનું બધું કરેલું ધૂળ થઈ જવાનું. (૨) માટે જે વેશ ધારણ કર્યો છે તેને તો પૂરેપૂરો ભજવવોજ. તેમાં જો કાંઈ કચાશ રહી ગઈ તો બધી બાજુ બગડી જવાની. (૩) તુકારામ કહે છે કે, રાંધવાની આવડત વિનાનો રાંધવા બેસે તો તેની અમ્મલની કિંમતજ થાયને ? (૪)

૨૫૧૭—જ્યાં મૃત્યુ હોયજ નહિ એવા અમૃતપદનું દાન મને દેવે દીધું. (૧) મારા ઉપર તેનો આટલો બધો ઉપકાર હોવાથી મેં

તેને મારા ગળામાં કંદહારની પેઠે ધારણ કરી લીધો છે. (૨) હરિ-
એ પોતાના પૂર્ણતાવાળા નિવાસસ્થાનમાં મને આગ્રય આપ્યો. તેમ
થવાથી આ બધોજ પ્રપંચ જૂઠો છે એવું મને જણાવા લાગ્યું. (૩)
તુકારામ કહે છે કે, આ માફ અને આ તાફ એવું જે મારામાં
દૈત હતું તેને દેવે એકાકાર કરી દઇને તેનો ક્ષય કરી નાખ્યો. (૪)

૨૫૧૮-જે પદમાં ઠાઇનો પ્રવેશ થતો નથી અને જ્યાં
જવાનો રસ્તો નથી એવે ઠેકાણે હરિએ મને જિંચકીને મૂકી દીધો
અને આ જગત મને દેખાયજ નહિ એવી મારી અવસ્થા કરી
દીધી. (૧) આવું સ્વસ્વરૂપનું દાન દેવે મને એમનું એમ-વિના
મહેનતે આપી દીધું, એટલે મારે હવે એ પદનો ઉપલોગ જ્યાં છું
ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર બેસીનેજ કરી લેવો જોઈએ. (૨) ત્યાં ભયમા-
ત્રનું નિરસન થઈ ગયું છે; કારણકે ભયનું મૂળ કારણ જે દૈત
તેનોજ અહીં કશેા સંબંધ રહ્યો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે,
હવે તો મારે કશું બોલવાનું કારણજ રહ્યું નથી. (૪)

૨૫૧૯-માફ મન મારા પરમાર્થનું રક્ષણ કરી શકતું નથી,
એટલાં માટે હું તને સાદ કરીને બોલાવું છું. મન એવું છે કે જે
જે શુભો વડે તે ચારે તરફથી ઘેરાયેલું રહે છે તેને અનુરૂપ વૃત્તિ-
ઓ પાછળ તે દોડી જાય છે. (૧) કામ, ક્રોધ, મદ મત્સર, અહં-
કાર, નિદ્રા, હિંસા, માયા, તૃષ્ણા ઇત્યાદિ વિકાર આ મનની
અંદર ઘણું જોર કરે છે. (૨) ઇંદ્રિયોરૂપી ચોર ઘર ફેાડીને પર-
માર્થરૂપી ધનની ચોરી કરવાને સાફ તાકતાજ કરે છે. (૩) હવે આ
બાબતમાં માફ કશું જોર ચાલતું નથી. હે દેવ! આ સંકટામણ-
માંથી મારો છુટકારો કરવાની ચતુરાઈ તારામાં છે. (૪) તુકારામ
કહે છે કે, હે દેવ! જે ઉપાય વડે મને તારા ચરણનાં દર્શન થાય
તેજ ઉપાય હું કરવા મંડ્યો છું. (૫)

૨૫૨૦-હે દેવ! નાનાંમોટાં બધાંજ કહે છે કે, હું તારો દાસ છું. (૧) ત્યારે હવે તારા મોટાપણાની પ્રતિષ્ઠા સાચવવી એ કામ તારું છે. (૨) તારું નામ પતિતપાવન છે, એમ બાણીને હું નિશ્ચિંત પણે આનંદમાં રહું છું. (૪) હે દેવ! તારું પરાક્રમ તો એવું છે કે તું રાઈનો પર્વત અને પર્વતની રાઈ કરી શકે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મગતરા જેવો હું દીનહીન જીવ, તેને તારવાનું કામ શું તારે માટે અશક્ય થઈ પડ્યું છે? (૫)

૨૫૨૧-મારે કોઈની પાસે કશું માગવા જેવું છેજ નહિ. ચાચના કરવા યોગ્ય એવા એક દેવ છે અને તે તો મારી પાસેના પાસેજ છે. (૧) કદાચ હું તેમની પાસે ઇન્દ્રતું પદ માગી લઉં, પણ તેને લઈને હું શું કરવાનો હતો? તે શાશ્વત તો છેજ નહિ. (૨) અથવા દુઃખનું પદ માગી લઉં! પણ એ દુઃખનેજ મૃત્યુલોકમાં આવી વસવાનો શોખ લાગ્યો છે? (૩) સંપૂર્ણ સ્વર્ગનું અશ્વર્ય લોગવવાનો અધિકાર માગી લઉં? પણ તેથી શું? મારા પુણ્યનો જ્યાં ફલ થઈ ગયો એટલે પાછું અધોગતિએ જવું પડે તેનું શું? (૪) વૈકુંઠનું પદ માગી લઉં? તેમાં પણ કાંઈ મળત નથી, કારણકે તે એક-દેશીય અને દરિદ્રી છે. (૫) ચિરંજીવ આયુષ માગી લઉં? જીવ અમર તો છેજ, ત્યારે ચિરંજીવપણામાં શું વધારે છે? (૬) તુકારામ કહે છે કે, જે એકત્વ કશાથી અને કોઈ પણ કારણસર કદી ભ્રષ્ટ થાયજ નહિ એવો જે આત્મૈક્યભાવ છે તેનેજ હું માગી લઉં છું. (૭)

૨૫૨૨-હું જે દેવનો દાસ છું તે પંઢરપુરમાં વસે છે. (૧) પંઢરપુરવાસી પાંડુરંગ સૌ દેવોના પણ દેવ છે. ત્યારે હવે મારે કળિકાળથી બીવાનું કારણજ શું? (૨) જેનું વર્ણન કરવા જતાં શ્રુતિ બિચારી નેતિ નેતિ કહીને હારી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે

છે કે, અસલ ખીજ તત્ત્વ જે નિન્નત્મ સ્વરૂપ છે તેજ પાંડુરંગનું સ્વરૂપ છે. (૪)

૨૫૨૩-દેવ પોતાના ભક્તજનો ઉપર દયાભાવ રાખે છે અને તે દીનજનોના સ્વામી છે એવી તેમની દીર્ઘિતિ ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. (૧) તેજ દેવ ભક્ત પુંડલીકને ખાતર ઈંટના ઉપર ઊભા થઈરહ્યા છે. (૨) અંબઋષિને ખાતર તેજ દેવે દસ વાર ગર્ભવાસ વેક્યો હતો. (૩) સૌ દેવતાઓના તે આધાર છે, તેથી કરીને તેમના એકલાનાજ મંત્ર વડે કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે (૪) તુકારામ કહે છે કે, શૂલપાણિ મહાદેવ આવા વિચારથીજ સદાકાળ તે દેવનું ધ્યાન ધર્યા કરે છે. (૫)

૨૫૨૪-વાહિયાત જેવા દેવ અને વાહિયાત જેવા તેના પૂનરી; વાહિયાત જેવા વિચાર કરનારાઓનેજ તેઓ ફસાવી મારે છે. (૧) તે દેવ પણ વાહિયાત છે અને તેના ભક્તો પણ વાહિયાત છે અને ખીન્ન લોકોને ભૂઠો છંદ લગાડીને તેમનો ઘાતજ કરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ દેવના આવા ભૂઠા પૂનરીઓ હોય છે તેમનું જીવતરજ ફેકટ છે. એ તો જેમને શ્રીહરિનો ખરખરો અનુભવ હોય તેઓજ યધું જાણે છે. (૩)

૨૫૨૫-કૃષ્ણ ગોપીઓને કંઈક વાતોમાં ભૂલ્યાપ ખવરાવી ને તેમની નજર ચૂકવીને 'તમે મારી સખીઓ છો,' એમ કહીને તેમને આલિંગન દેવા ગયા, એટલે ગોપીઓના માથા ઉપરનું દહીંનું વાસણ લોંચ પર પડી ગયું. (૧) ગોપીઓના મનમાં તેમના દૂધ-દહીંનો લોભ હતો, તે લોભજ તેમની આંઠે આવીને જાણે રહ્યો. દહીં સંભાળી લેવાના કામમાં ગોપીઓના હાથ રોકાયેલા છે એમ જાણીને શ્રીહરિએ દહીંદૂધની તુકસાનીના બદલામાં તેમનાં વસ્ત્ર

કાલાવાલા અને વિનતીઓ કરીને પોતાના મનને હરિનો મોહ લગાડ્યો અને પછી પાછી હકી ગઈ. તો પછી તેમને હરિનો લાભ થાયજ કેવી રીતે ? એટલે છેવટે તેમનાં મોઢાં ઉપર ધૂળજ પડે-ને ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં હૃદયમાં રહેલી તૃષ્ણાએજ તેમને દગો દીધો. હે દેવ ! તેમણે તમને ભાવભક્તિયુક્ત દૂધદહીં અર્પણ કરીને તમારી સેવા શા માટે ન કરી ? (૪)

૨૫૨૬-હે નારાયણ ! તારૂં રૂપ જોવાનીજ મારી આંખોની એકમાત્ર ભૂખ છે. (૧) તે ભૂખને તું તૃપ્ત કરી દે. કેમ ? તું શાનો વિચાર કરતો બેઠો છે તે કહે. (૨) હે પંઢરીશય ! તને આલિંગન દેવાનીજ મારા હાથની એકમાત્ર ભૂખ છે. (૩) પંઢરપુર જવાની મારા મનને રહ લાગી છે. (૪) મારૂં ચિત્ત મને કહે છે કે, મેં તો દેવતા ચરણમાંજ નિશ્ચિંત થઈને પડી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. (૫) તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે દેવ ! મારી આટલી અલિલાયા તું જરૂર પૂર્ણ કરજે. (૬)

૨૫૨૭-હે દેવ ! અમ પતિત જીવોને સારૂ તો તેં નામ-રૂપ ધારણ કર્યાં છે, તેથી કરીને અમે પતિત લોકોજ તારૂં દૈવત છીએ. (૧) એમ જો ન હોય તો હે દેવ ! તું ભેદશૂન્ય નિરાકાર સ્વરૂપ સ્થિતિમાં હતો, ત્યારે તારો કેણુ ભાવ પૂછતું હતું, તે કહે. (૨) અંધકાર છે તોજ દીવાના પ્રકાશની આટલી શોભા છે. માટીનાં ઢેઢાંની અપેક્ષાએ મણિમાણેકના તેજની લોકોમાં કિંમત થાય છે. (૩) વૈદ્યને પ્રસિદ્ધિમાં આણુનારા તેના દહીંઓજ છે. જો બધાજ નીરાગી અને સુખી હોત તો પછી વૈદ્યના લાણી જોવાનુંજ કેવું હતું ? (૪) અમૃતની આટલી બધી કિંમત છે તે વિપને લીધેજ પિત્તજ હલકી ધાતુ છે તો સોનું ધાતુઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હું આવો પતિત છું તેથીજ તને દેવપણી મોટાઈ મળી છે તે તું યાદ રાખજે. (૬)

૨૫૨૮-સંતોની સોળતમાં મને ઘણુંજ સુખ થાય છે. (૧) એ સુખનો કદી અંત આવતો નથી એમ સમજીને મેં ત્યાંજ મારો વાસ કરી દીધો છે. (૨) હવે ત્યાંથી હું જરાય ખસવાનો નથી અને મારી બધી ચિંતાઓનો છેડો આવી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સંતની ચરણજનો સ્પર્શ થવાથી દેહના ત્રિવિધ તાપ શમી જાય છે અને તેને શાંતિ થાય છે. (૪)

૨૫૨૯-હે દેવ ! ખારણું (ઇન્દ્રિયો) બંધ કરીને મારે ક્યાં સુધી તારી રાહ જોઈને બેસી રહેવું પડશે ? (૧) માટે હવે તું જે આશા કરીશ તેને હું મારે માથે ચડાવીશ. (૨) મારા મનને જે ગમે તે કરું કે એકાંતમાં રહું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ ઠેકાણે હું જાગૃત રહું કે બીજા કોઈનો અવરજવર બંધ કરી દઉં, તે કહે. (૪)

૨૫૩૦-છોકરાં તો પોતાનાં માખાપની આગળજ હઠ કરે અને પોતાનેજ જોઈતું હોય તે માગી લે. માખાપ તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ ન કરે તો બીજું કોણ કરવાનું હતું ? (૧) હે દેવ ! મારામાં જે જે વિષયવૃત્તિઓ (કામ, ક્રોધ વગેરેની) ઘણી જોરાવર થઈ ગઈ છે, તેમનું તમે શમન કરી દેજો. તમે મારી પાસેના પાસે હોવા છતાં મારું કામ કરતાં આટલી બધી વાર કેમ લગાડો છો ? (૨) જ્યારે મારા ઉપર બીજાનો અમલ ચાલે ત્યારે તમારું મોટાપણું મારે શું કરવાનું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું ઘણું છેટેથી તમારી પાસે આવ્યો છું, માટે તમે હવે ટાળટોળા કરશો તો તે તમને શોભશે નહિ. (૪)

૨૫૩૧-જે નારાયણ સૌના હૃદયમાં રહે છે તેજ મારે મોઢેથી બોલાવે છે. (૧) એમ સમજીને કોઈ પણ પ્રાણીના પ્રતિ દેવ-ભાવ કે મત્સર કરવો નહિ, આ વિચાર મારો જાણીતો છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, કોઈને હિતોપદેશ દેવાથી પાપ લાગતું નથી. (૩)

૨૫૩૨-પશુની હત્યા ઈગીને તેનું માસ જે ડોઈ ખુશી થઈ થઈને ખાશે તેણે પોતાને માફ એક શત્રુ ઊભો કર્યો છે એમ જાણુ (૧) જેવો પોતાનો જીવ છે તેવોજ ખીંતનો પણ જીવ છે એવું જેઓ જાણતા નથી તેવા હુદ્દા લોકોના ઉપર કોને દયા આવવાની હતી? (૨) ખીંત જીવની હત્યા કરવાને માટે જ્યારે તે પોતાની છગી ઘસે છે તે વખતે પણ તે પોતાની આગળીઓ ગળેને કપાય તે માટે સાચવીને છગીને ધાર ચડાવે છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે ખીંતના હાડકાને દળીને તેનો લોટ બનાવે છે (અર્થાત્ જેઓ પોતાના સ્વાર્થને માટે ખીંતઓના ગળા કાપે છે) તેને જ્યારે આગળ ઉપર વીતશે, ત્યારે તે પોત મૂકીને રડશે (૪)

૨૫૩૩-હે પાડુર ગાંનાના છોકરાથી તો તું ઓળખાય એવો છે નહિ, જો એમજ છે તો તું મારી ઉપેક્ષા શા કારણથી કરે છે, તે કહે (૧) હું પાતકી છું એવું જો તારા મનમાં આવતું હોય તો તે મને તારા ચરણ આગળ આશ્રય આપ્યોજ શા માટે? (૨) હું તારો સેવક છું એ વાત જ્યારે જગજહીર થઈ ગઈ ત્યારે હું સતોની મડળીમાં જઈને બેસવા લાગ્યો હવે તું મને છેતરી મૂકે તે સાફ નહિ કહેવાય (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો મેં તને જીતી લીધો એમજ જાણુ, આથી હવે જો મારામાં કોઈ વાતનું ઈર્ષીભક્તિ પણ આવી ગયું તો તે તારામાંજ આવી ગયેલું કહેવાશે (૪)

૨૫૩૪-મારા ઘરમાં શબ્દોરૂપી રત્નોનો ખજાનો છે શબ્દ-રૂપી શાસ્ત્રોનું હું ઘણીજ કાળજીથી જતન કરું છું (૧) શબ્દ એજ માત્ર જીવવાનું એક સાધન છે અને લોકોને પણ હું શબ્દનું જ દાન દઉં છું (૨) તુકારામ કહે છે કે, જુઓ, જુઓ, આ શબ્દજ દેવ છે અને શબ્દના ગૌરવ વડેજ હું તેમનું પૂજન કરું છું (૩)

૨૫૩૫-સતોને બારો તમે મારો સ્વીકાર કરાવી દો, એટલે પ્રહ્મજ્ઞાન તો કાલાવાલા કરતું કરતું ચાલ્યું આવશે, પણ વિધ્વજના ભક્તો તેને ગ્રહણ કરવાને ઝાઝી ઉતાવળ કરતા નથી (૧) તે સતો પ્રહ્મજ્ઞાનથી આઘા ને આઘા નાસતા કરે છે, ત્યારે પ્રહ્મજ્ઞાન તેમના ઘરમાં ભેર કરીને પેસી જવા ઇચ્છે છે (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે પ્રહ્મજ્ઞાન અતિ પ્રયત્ન કરતા પણ સાપડતું નથી તે ઉદાસીન વૃત્તિવાળા લોકોને ગળે પડતું આવે છે (૩)

૨૫૩૬-મુક્તિને લગતી લેણદેણની મારી અને તમારી વચ્ચે પહેલેથીજ પતાવટ થઈ ગઈ છે હવે એ બાળત દ્રીથી ચોળીને ચીકણું કરવાની શી જરૂર છે? (૧) ઉપર કહી તે બાળતમા આપણી વચ્ચે જે કરાર થયો તેનો દસ્તાવેજ મારી પાસે છે અને તેના ઉપર સતોએ સાક્ષી તરીકે સહીઓ કરી છે (૨) જેટલી વાર સુધી હું મારાપણાના વિસ્તારની અદર ગૂંચવાઈ પડ્યો હતો તેટલી વાર સુધી દેહાલિમાનને લીધે હું તમારાથી વેગળો હતો (૩) પહેલા આપણે બેઉ લગ્યાવડ્યા અને પછી તમારી મારી વચ્ચે સુલેહ થઈ ગઈ છે હવે નડામો ટટો વધારશો નહિ (૪) મેં તમારી પાસે મારી થાપણુ મૂકી રાખી હતી તે હવે મારા હાથમા આવી ગઈ છે તેથી ઝગીને ઓ દેવ! તમારો તેના ઉપર ક્રોધ અધિકાર રહ્યો નથી (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારા ભાગની મિલવત મારા હાથમાં આવી ગઈ છે, એટલે એ બાળત તમે જેટલી ખટપટ કરશો તે બધી નડામી જવાની છે (૬)

૨૫૩૭-જેનામા દેહાલિમાન હોય તેને જ્યારે લોકો પૂજે અથવા તેનું મન્માન કરે ત્યારે તેથી તેને સુખ થાય છે (૧) આ સ સારફૂંખી બબ્બરની અદર તેમને આ દેહાલિમાનને લીધે ઘણા દગાપ્રપચ સહન કરવા પડે છે, કારણકે તેમની પાસે જે પુણ્ય

ની સામગ્રી એકઠી થયેલી હોય છે તે બધી માન, દંભ વગેરે ચોર લોકો ચોરી ન્તય છે. (૨) આ પ્રમાણે પોતાની ગઠિ બાંધેલાં એકલાં પુણ્યને લૂંટાઈ જવા દેતાં પણ તેમનો છૂટકો થતો નથી; કારણકે દંભ અને લોભે મથીને તેમને ગરદનમાંથી બાંધી લીધા છે. (૩) આથી કરીને તેમને હાથે આગળ ઉપર થનારાં સત્ કર્મોની ઉત્પત્તિ અટકી પડે છે અને પહેલાંના સંચિત કરેલાં પુણ્ય તો ચોરાઈ ગયાં તેથી કરીને તેઓ તરતા નથી, પણ ડૂબતા ન્તય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવું મેં વર્તમાન સંતોને મોઢેથી સાંભળ્યું છે. જે એમજ છે તો પછી નાણી નેધને આપણો પોતાનો નેથી ઘાત થાય એવું કામ કોણ કરે ? (૫)

૨૫૩૮-કડવા લીંમડાના ઝાડના મૂળમાં ખાંડની કચારી કરીએ તોપણ તેનાં કડવાં ફળ મીઠાં તો નહિજ થવાનાં. (૧) તેજ પ્રમાણે હુર્જન લોકોનાં ચિત્ત એવાં મલિન હોય છે કે તેમને જેટલો સદુપદેશ દઈએ તેટલો બધો તેઓ ઓછી કાઢે છે. (૨) પારસમણિને કોઈ પણ ધાતુનો સ્પર્શ કરાવીએ તો તે ધાતુ સોનું જ થઈ ન્તય, પણ તેના ઉપર જે કાટ લાગી ગયો હોય તો તેના ઉપર પારસમણિની કશી અસર થતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વેળું નામના ઝાડનું વન ચંદનની નજીકમાં હોય તોપણ તેને ચંદનની શી અસર થવાની હતી ? (૪)

૨૫૩૯-કોઈ ભાગ્યવાન પુરુષની પાસે કોઈ મવાલી જઈ ચડે તો તે દુષ્ટ તો મનમાં એવુંજ ધર્યે કે, તેનો દહાડો ક્યારે ડૂબે અને ક્યારે તે પાયમાલ થઈ ન્તય ? (૧) તે ભાગ્યવાન પુરુષને પોતાના જેવો મવાલી બનાવી દેવાનોજ તે પ્રયત્ન કરે છે. હવે આ લોકોનો આવો સ્વભાવજ પડ્યો. તેનું કોઈએ કરવું પણ શું ? (૨) સભામાં પડિતોનું મોત ક્યારે આવે એવુંજ મૂર્ખ લોકો

મનમા ઇચ્છે છે (૩) કેા શૂરવીર નરને નપુંમક માણુમ પોતાના મનમા એકલો એકલો જ બડબડા કરે છે (૪) અંધા ભાઈ ! તું બીજાનો વિચાર કરવાનું જ માડી વાળ અને એકલા દેવને શરણે જા (૫) તુકારામ કહે છે કે, આવા દુર્જનોનું મારે કેટલું અપમાન કરવું ? (૬)

૨૫૪૦-લોકો મારે વિષે વાતો કરે છે કે, એણે તો વિચાર કરવાનું જ છોડી દીધું છે લોકોને આવી ગીતે મારી નિંદા કરવી હોય તો ભલે કરે (૧) હે દેવ ! જેને વિષે વિચાર કરવાનું મારે પ્રયોજન હશે તેને વિષે જ હું વિચાર કરીશ એ સિવાય મારે બીજા લોકોની પચાતમા પડવાનું કાઈ જ કારણ નથી (૨) તુકારામ કહે છે કે, લોકવ્યવહારથી થતું સુખ નાશવત અને બહારનું છે તેને લઈને મારે શું કરવું છે ? (૩)

૨૫૪૧-જે હીરો લોભના ઘણા મારથી પણ ભાગતો નથી તેના ઉપર દેડકાનું લોહી જરાક લાગી જાય તો તે તરત જ લાગી જાય છે તે પ્રમાણે નહારા લોકોની સોળતમા રહીને સાધુ પુરુષ બ્રહ્મ થઈ જાય છે (૧) સારી ગાય રબડાઉ ગાયની સાથે એક જ રાત રહે તો બીજે દહાડે તેને ગળે પણ ડણુ બાધવું પડે છે એક ક્ષણવારની નહારી સોળતને લીધે સારી બુદ્ધિ પણ બ્રહ્મ થઈ જાય છે (૨) સોનું ગમે તેટલું સાફ હોય પણ તેને કશાનો ડાઘ લાગી ગયો એટલે તેની મૂળ કિંમત ગમે તેટલી હોય તો પણ બજારમા તેની થોડી કિંમત બિપજે છે (૩) મીઠા પકવાનની અદર થોડુંક ઝેર ભળી ગયું હોય તો તે બધી રમોઈ કડવી કડવી થઈ જાય છે મારી સોળતને લીધે સારા માણસોનું પણ તેવું જ સમજી લેવું (૪) તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે ભાવ સહિત સતોની સગતિમા રહેવું એ જ ઉત્તમ છે, નહિ તો દુર્જનોની સોળતમા એર્થોક્ષીસક્ષ થોનિઓના દેરા દેવતા પડશે (૫)

૨૫૪૨-હે હરિ ! તારે મને જ્યાં જન્મ આપવો હોય ત્યાં આપજે, પણ હું તારું નામસ્મરણ છોડનાર નથી. (૧) ત્યાં મારે ભાગે સુખદુઃખ જે કાંઈ આવશે, તે ખેડ હું તને અર્પણ કરી દ-
ઈશ, પછી મારે તેમના સંબંધમાં ચિંતા કરવાનું કારણજ નહિ રહે. (૨) હે વિકૃલ ! હું ગર્ભવાસ લોગવીશ તોપણ હું તારો આ-
જ્ઞાપાલક દાસ છું, એવું કહેતો જઈશ. (૩) ઓ નારાયણ ! તું મારો ઉદ્ધાર કર, એવી હું તને વિનંતી કરું છું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મારી આ હીન દશામાં કાંઈક સુધારો કરવાનો પ્રસંગ તને અત્યારે પ્રાપ્ત થયો છે, માટે તું અમારો ઉદ્ધાર કરજે. (૫)

૨૫૪૩-હાથમાં કરતાલ અને પગમાં ઘૂઘરીઓ બાંધીને તેમના રણકારની સાથે હું આનંદ સહિત ગાતો જઈશ અને નૃત્ય કરતો જઈશ. (૧) હે દેવ ! તારી આગળ જિભા રહીને તારી સેવા કેવી રીતે કરવી અને તારી પ્રતિ કેવો ભાવ ધારણ કરવો, તેમાંનું હું કાંઈજ જાણતો નથી. (૨) મારો કરતાલ ઠીક વાગે છે કે નહિ, તાલ સુજળ વાગે છે કે તાલનો ભંગ થાય છે, તે પણ હું સમજી શકતો નથી. હું નાચું છું પણ ખેતાલું નાચું છું અને હાથ વડે કરતાલ બળવું છું, તે પણ ખેતાલાજ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારે કોઈની ખીક નથી. તેમ કશાની લાજશરમ નથી, કેમકે હું તારા પ્રેમથી તૃપ્ત થઈ ગયો છું. (૪)

૨૫૪૪-જ્યારે હું મારો સંસાર છોડી ખેડો છું, ત્યારે હવે મારે લોકાચારની દરકાર પણ શી છે ? (૧) દેવના સિવાય મારે કોઈ ઇષ્ટમિત્ર, રનેહીસ્વજન, સર્ગાવહાલાં છેજ નહિ. (૨) મારા શરીરના તમામ સંબંધીઓનો મેં ત્યાગ કરી દીધો, ત્યારે મારે ખીજ-ત્રીજ વિચાર કરવાની જરૂર ક્યાં રહી ? (૩) નાના પ્રકારની પ્રા-પૃથિક ઉપાધિઓની વાતો મારા કાન સાંભળવાની ના પાડે છે,

કારણકે, તેમ કરવાથી મારા જીવને ત્રાસ થાય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તમે મારા ઉપર દયા રાખજો; પણ આ વ્યર્થ વૈયયિક ગુણદુઃખની અંદર મને જરા પણ રાખશો નહિ. (૫)

૨૫૪૫-હરિનામામૃતની જાગીરનો ભોગવટો કરવાનો છોડી દઇને જે કોઈ મુક્તિની ઇચ્છા રાખે તેને ભાગ્યદીન કહેવો જોઈએ. (૧) અધ્યા ! તને જન્મ લેતાં થાય છે શું ? વૈકુંઠમાં જન્મને તું શું ઉકાળવાનો હતો ? (૨) અહીં તો તને દહીં (હરિપ્રેમ) અને ભાત (હરિચિંતન)નું ભોજન મળે છે. તે તને વૈકુંઠમાં શોધ્યું પણ જડનાર નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારે તો મુક્ત થવાની દરકાર છેજ નહિ. મારે તો સંતોની સોળતમાં સદાકાળ પડી રહેવું છે. (૪)

૨૫૪૬-તમારે પગલે પગલે દેવને નમસ્કાર કરવા અને તેમની દયાને માટે ભિક્ષા માગતા રહેવું, આટલી બે બાબતો તમે સમજી લેજો. (૧) તમારે દેવને વારંવાર કહ્યાજ કરવું કે, હે કરુણાનિધિ ! હે દયાસાગર ! હે વિશ્રાંતિદાતા ! અરે ! તું મારી પાસે દોડી આવ. (૨) તમારે હાથ જોડીને અને આંખોમાં આંસુ આણીને ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે દેવની દયાની ચાચના કરવી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં આવી રીતે તેમની દયાને માટે ભીખ માગી છે, તેથી હું તેમનું આપેલું દાન લેવાને યોગ્ય બનીને જિલો રહ્યો છું. આથી મારી બધી ઇચ્છાઓ વિઠાણાજ પૂરી કરી દે છે. (૪)

૨૫૪૭-હે દેવ ! હું મારી વાણીદ્વારા જે જે શબ્દોરૂપી પુષ્પો ની ઉત્પત્તિ કરું છું, તે બધા આખરે તમારા ચરણ આગળજ સમર્પિત થાઓ ! (૧) હે પાંડુરંગ ! આ સંસારમાં તમેજ કૃપાદાન કરવાને સમર્થ છો, ત્યારે હવે મુજ ગરીબ-રાંકનો તમે ત્યાગ કરશો મા. (૨) મેં વિચારદ્વારા મારા દેહનો નિરાસ કરી દીધો, મારી

દેહાંતમણુદ્ધિને મનમાંથી કાઢી નાખી અને જીવ તથા શિવની વચ્ચે જે લેદ હતો તે પણ ટળી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારા અરણ્ય આગળજ માંડે મન સ્થિર થઈને રહે એવી મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે, તેને તમે પૂર્ણ કરો. (૪)

૨૫૪૮-કોઈ સ્ત્રી પોતાનું પહેરેલું લૂગડું ચડડડ કરીને કાઢી નાખે અને નાગી ઘડંગ થઈને ઊભી રહે, ત્યારે તો આપણે જાણીએ કે, તે ખરેખરી ગાંડી થઈ ગઈ છે અને ત્યારે તો તેનું ગાંડપણ પણ જોવા જેવું કહેવાય. (૧) પણ મનમાં તો ગાંડપણનો વા વાયો ન હોય અને હું ગાંડો થયો છું, એમ કહીને કોઈ ગાંડો થવાનાં પાખંડ કરે અને દૂધમાં અને દહી માં બેઉમાં પગ રાખીને નકામી મોટી મોટી વાતો કરે, તેથી શું વળ્યું? (૨) મૃગજળને જોવાથી અને તેનું સેવન કર્યાથી તરસ છીપતી નથી. (૩) જે પોતાની કાર્યસિદ્ધિ કરવા જતી વખતે બીજાની વાટ જોઈને થોભતો નથી, તેનેજ સાચો શૂરવીર જાણવો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, સંતો પોતાને શરીરે આવાં લક્ષણોરૂપી અલકાર ધારણ કરે છે. (૫)

૨૫૪૯-દુરાગ્રહ કરવો એનુંજ નામ પાપ. એટલા માટે જેમને યોગી થવું હોય તેમણે દુરાગ્રહના સંકલ્પોને દૂરજ કરી દેવા જોઈએ. (૧) આવી ઉત્તમ પૂંજ અમારી પાસે કુદરતી રીતે પડેલી છે, તો પછી તમારે અમને કહેવાપણુંજ શું રહ્યું? (૨) પોતાના મનને વશ કરવાનો ઉપાય જો તમારા હાથમાં આવી ગયો તો પછી તમારે માટે શું દુર્લભ છે? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારે યોગ્ય માર્ગે ચાલો અને વાસનાનું માથું ભાંગી નાખો. (૪)

૨૫૫૦-પાંડુરંગ એજ અમારો બીજ મંત્ર છે. તેને છોડીને બીજા અશ્વરોનો જપ કરી અમે નકામો ઘડબઠાટ કરવાના નથી. (૧) હું જાણું વખત મનથી હરિનામનું સ્મરણ કરતો રહું છું.

તેનાથી માફ મન સમાહિત અવસ્થામાં રહે છે અને એનું જ નામ સમાધિ. (૨) હું આ કામ છોડી બીજી કોઈ જગ્યાએ ભટકવા જવાનો નથી, તેમ પહાડપર્વતોની શુદ્ધિઓમાં રહેવા જવાનો પણ નથી. ત્યાં વૈષ્ણવોની મંડળી જામી હશે ત્યાં જ હું તો રહીશ. (૩) તે વૈષ્ણવ ભક્તો નાના પ્રકારનાં વાદ લઈને એકાદશીનું જાગરણ કરશે ત્યારે તે વળતે હું નૃત્ય કરીશ. એ સિવાય બીજાં જપ, તપ આદિ સાધનોમાં મને સમજણ પડતી નથી. (૪) રામકૃષ્ણનાશયણ એ નામસ્મરણ સિવાય ઉપવાસ, વ્રત અને તેમનાં પારણાં વગેરે ક્રિયાઓ હું કદી કરવાનો નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, એક હરિના સિવાય બીજા કોઈની સ્તુતિ અથવા સેવા કેવી રીતે થાય, એ હું લેશમાત્ર પણ જાણતો નથી. (૬)

૨૫૫૧-પુ'ડલીકની ખૂબ તીવ્ર સેવા જ્યારે દેવે દીડી ત્યારે અત્રને જોઈને જેમ કોઈ હંકાળિયો ખૂમળશડા પાડતો દોડ્યો જાય, તેમ દેવે પણ તેના તરફ દોડવા માંડ્યું. (૧) નારાયણે પોતાની મોટાઈને વિસ્તારી દીધી (૨) અને પોતે કેટલે હાથ દબને ઇંટના ઉપર બેસા રહ્યા. હું પણ જઈને બેસું એવું પણ મોઢેથી બોલ્યા નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જગદીશને પોતાના ભક્તોના પ્રેમની આવી ભૂખ છે. (૪)

૨૫૫૨-નાનાં છોકરાંને પોતાનું ભરણપોષણ કરવાની આવડત હોય ખરી કે? તેમને માટે તેમનાં માળાપ જે કરવું ઘટે તે કરે છે. (૧) તેમને તો વગર મહેનતે ખાવું પીવું અને આનંદોલ્લાસ સહિત મનપસંદ રમતો રમવી, એજ તેમનું કામ. તેમને માથે તેમનાં માળાપ હોવાથી તેમના યોગક્ષેમનો બોલો તેમને ઉપાડી લેવો પડતો નથી. (૨) નાનાં છોકરાંને પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરતાં પણ આવડતું નથી; પણ તેમની માજ તેમનું જતન કરે છે અને

તેમના લાડકોડ પૂરા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વિકૃલ મારાં માતાપિતા હોવાથી તેમના ઉપર મારો હક પહોંચે છે. (૪)

૨૫૫૩-જેઓ પોતાને મોઢેથી વિકૃલના નામનો સતત જપ કરતા હોય, તેમને હાથે રોજરોજ પાપાચરણ પણ થયા કરતાં હોય તો તેમાં તેઓ શું કરવાના હતા? તેમને પાપની શી ફિકર પડી છે? (૧) ઘાસની ગંજીમાં જરાક દેવતા પડે તો ક્ષણવારમાં ઘાસની જેમ રાખોડી થઈ જાય છે, તેમ હરિનામસ્મરણ વડે પાપ ક્ષણવારમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. (૨) વિષ્ણુની મૂર્તિના ચરણનાં જેણે એક વાર દર્શન કરી લીધાં તેનાં કયાં કર્મ ખાકી રહી જવાનાં? તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિના નામસંકીર્તનની જ્યાં ગર્જના થાય છે, ત્યાં બધાંજ પાપ ખળી જાય છે. (૩)

૨૫૫૪-નારિયેળની અંદરના ભાગમા મીઠું કોપડું હોય છે તે વાતની વાંદરાને ખબર હોતી નથી, તેથી તે તો બહારના કંઠણ કાચલાને બોધને તેને નકામું સમજીને ફેંકી દે છે, પણ અક્કલ-વાળો માણસ તો જાણતો હોય છે કે, તેની અંદર કોપડું છે, તેથી તે બહારના કાચલાને ફેંકી દઈને અંદરની ખાવાલાયક વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. (૧) તેવી રીતે કોઈ કોઈ સુઝ લોકો સારભૂત રસનું ગ્રહણ કરે છે, અને તેવું જે નથી કરી શકતા તેમના મોઢા ઉપર ધૂળ પડે છે. આવી રીતે સૌ મૌની યોગ્યતા મુજબ પોતપોતાના લાયકની વસ્તુ લઈ લે છે. (૨) કૂતરાને ખીર ખવડાવીએ પણ તે તો તેને ઓછી કાઢવાનો. ખીરનો ખરેખરો લોખ્તા તો તેજ કહેવાય કે જેને તે પચે અને જેનાથી તે તૃપ્તિ તથા પ્રિય મેળવે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મૂર્ખાં લોકો તો ખાલી ભાર વહેનારા બળદિયા જેવા છે; માત્ર ચતુર લોકોજ અંદરની સારવસ્તુનો ઉપલોગ કરી શકે છે. (૪)

૨૫૫૫-હે દેવ ! તમારું દર્શન મારે કરવુંજ છે એ વાત

ન્યારથી મારા મન ઉપર ઠસી ગઈ અને એ વિષયના ઉપર મારી પ્રીતિ જામી ગઈ ત્યારથી મારું મન ઘણું ઉત્કંઠિત થઈ ગયું છે, અને મારા મનમાં એનો એજ વિચાર રમ્યા કરે છે. (૧) ત્યારે હે ગોપાળ ! હવે મને આલિંગન દઈને મારી આટલી ઇચ્છા તું પૂરી ન કરી દેને. (૨) તારું દર્શન કરવાને ઉઘાડી મૂકેલી મારી આંખો મીંચવાનીજ ના પાડે છે; અને તેમાંથી પ્રેમાશુરૂપી લાગીરથી એક સરખી રીતે વહાજ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું પતિતોને પાવન કરું છું, એવો તારો મૂળ કૃપાર તું સાચો પાડી જતાવને! (૪)

૨૫૫૬-આપું જગત ચંતન્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલું છે તેથી કરીને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થઈ ગયો છે. (૧) કેઈ ખૂણાખોંચરામાં ભરાઈ રહેવા બેઠેલી જગ્યા પણ એ અજ્ઞાનાંધકારને મળતી નથી. સર્વત્ર એકચિત્ત અને એકચલાવનીજ પ્રગટ રીતે વ્યાપ્તિ થયેલી છે. (૨) આજે ખરેખરી આત્મસ્થિતિનો સોનેરી દિવસ જાગ્યો છે; અને તેના પ્રકાશનો એવો ફેલાવો થઈ ગયો છે કે, મોઢેથી તો તેનું વર્ણન કરી શકાયજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, શ્રેષ્ઠ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને જીવે તેની સાથે સમરસ થઈને પ્રેમાલિંગન દીધું છે. (૪)

૨૫૫૭-માની અવસ્થા કેવી છે તે તેનું છોકરું થોડું જાણે છે? મા ઘણામાં ઘણી કાળજી પોતાનાં છોકરાંને માટે રાખે છે. (૧) હે દેવ ! માદીકરાનો પરસ્પર આવો વ્યવહાર હોય છે, પથરો તું જડાને તારી શકતો નથી, પણ તું જડું પથરાને તારી શકે છે. (૨) ચંદનના ઝાડ સાથે મોટા મોટા ઝેરી નાગ વીંટાંય; તોપણ ચંદનની શીતળતા તે નાગને શાંત કરી દે છે, પણ તે છતાં તેઓ ચંદનના સમાન થઈ શકતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે પારસમણિ થઈ જાઓ અને લોખંડની જગ્યાએ મને રાખજો. (૪)

૨૫૫૮-સળગાવેલા કોયલા માગ શરીર ઉપર મૂંડીને લોકો મને માગી નાખવા બે । છે (૧) આવા અનેક લોકોના છટકામાં હું આવી ગયેવો છું, તોપણ હું તેમની વચમાં બિલો ગૂંથીને કીડા કડ છું (૨) મારામાં ડયી ડયી બાળતની ત્રુટિઓ છે તે તેઓ શોધી કાઢે છે અને તેજ ડગ્વાનું મને અનુમોદન આપે છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આગળ પ્રવેશ થતો નથી માગી તો અત્યાગે આવી દુર્દશા થઈ છે (૪)

૨૫૫૯-કેટલાક લોકોને પ્રપચને લગતી નકામી નકામી ખપ્પટ ડરવાનું જ કામ લાગે આવ્યું છે તે અભાગિયાઓ જૂઠા શ્રમજી ગી મગે છે (૧) તેઓ પોતાના પૂરતું જ પોતાનું સ્વહિત કેમ માધી નહિ લેતા હોય ? (૨) નકામી વિષયોની ચર્ચાની શા માટે ડાચાડૂટ કરતા હશે ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ દેવને તમાગી સેવા અર્પિત ડગીને તમારૂં હિત કેમ માધી લેતા નથી ? (૪)

૨૫૬૦-અરે ! તમારા સોળતીઓમાથી હવેહવે એક પછી એક ખરવા માડ્યા છે અને છતાં તમે બેફિકરા બનીને કેમ બેમી રહ્યા છો ? (૧) તમે એડવા પડી જશો ત્યારે પછી શું કરશો ? ગણ પણ તમારી નજીક આવીને બિલોજ ગ્યો છે (૨) આવી સ્થિતિમાં તમે જરાક સાવધ થાઓ અને તમાગી મુક્તિ થાય એવા ડાકે સાન ડર્મ ડગી લોને (૩) ધીરેધીરે તમારા કાન, આંખો, માથાના વાળ એ બધા પોતપોતાના કામ ડરવામાં વધારે વધારે શિથિલ થવા લાગ્યા છે (૪) તમારા મોઢાની અદરના દાંત પડી જવા આવ્યા છે અને તમાગી દાઢો પણ પડી જવા બેઠી છે (૫) મોઢામાં ફક્ત એક તમારી જીભ રહી ગઈ છે અને તે ગમે તેમ બકબક કરતી ફરે છે તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે તમારી તમામ ઈન્દ્રિયો તમને મારવા બેઠી છે (૬)

૨૫૬૧-હે મનુષ્યો! પ્રાપ્તિ કવિયોને લગતી તો તમારે મારી સાથે કશી વાતજ કરવી નહિ. (૧) હવે તો મારા કાનને એક દેવના નામ સિવાય બીજે એક શબ્દ પુણ્ય સાંભળવો ગમતો નથી, તેમ મારાથી સાંભળી શકાતો પણ નથી. (૨) આ જન્મમાં તો મારે પાપપુણ્યનાં દર્શન કરવાં નથી. (૩) પૂર્વજન્મોનાં પાપ અને પુણ્ય તથા અત્યાર સુધીમાં મારે નામે સંચિત થયેલાં પાપપુણ્ય હતાં તે તો ચોર ચોરી ગયા. (૪) કણસલામાં કૃષ્ણ આવે અને તે પાકા ધાય એટલે તેના રાડાનાં પાંદડાં આપોઆપ ખરી પડે છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હું પાપપુણ્યના ગૂંચવાડાને મારી પાસે આવવા દેવાનોજ નથી. (૬)

૨૫૬૨-હે દેવ! હવે આપણી બેઠની વચ્ચે સાટાળદલી થઈ ચૂકી છે. મારે જીવલાવ મેં તમને સમર્પિત કરી દીધો અને તેના બદલમાં તમારો સ્વરૂપલાવ મેં લઈ લીધો. ત્યારે હવે હું નાનો અને તમે મોટા એવું તેવું રહી શકેજ કેવી રીતે? (૧) આપણે બેઠ એકબીજાના હાથમાં આવી ગયા છીએ. તેથી કરીને હું ચિંતાસહિત થઈ ગયો છું. (૨) આ બધો નિકાલ સંતોને સાક્ષી રાખીને કર્યો છે, તેથી કરીને હવે મારે કોઈની પાછળ ફેરા મારવાની જરૂર રહી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હવે આપણી વચ્ચે સ્પર્ધા કરવાનું કારણ રહ્યું નથી તેમ મારા મનમાં કશી વાતની આશા તૃષ્ણા પણ રહી નથી. (૪)

૨૫૬૩-હે દેવ! માફ જે છે તેજ તમે મને આપી દો, એટલે ઘણું થયું. તમારી પાસેથી કશું નવું મેળવવાની તો હું ઈચ્છા રાખતોજ નથી. (૧) તમારા જે રૂપનાં હજારો ઉપર નામ છે, તે રૂપ સક્રોતે સહાયકારી નીવડે છે, તે માટે હું તેનેજ ઘણું ઉત્તમ માનું છું. (૨) માફ બોલવું બે સાક્ષીપુરાવા વિનાનું હોય તો

ભલે તમે મને સ્તુત કરી શકો છો. (૩) તુકારામ કહે છે કે હે વિકૃત! મારો માલ તો ખરો માલ છે. (૪)

૨૫૬૪-હે દેવ! મારા સરખાં નાનાં નાનાં છોકરાંના બોલ સાંભળીને તમને ઘણું સાનંદાશ્ચર્ય થતું હશે. (૧) ઓ ગોવિંદ! હું તમારી જે કાંઈ સ્તુતિ કરું છું તે બધી તમને તો નિંદાના જેવી લાગતી હશે. (૨) હે હરિ! હું તમને બોળડાતોતડા બોલ વડે રિજાવું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તમારી પાસે લાડ કરીને પ્રેમથી કાંઈ કાંઈ ખાવાનું માશું છું. (૪)

૨૫૬૫-નૃપતપ આદિ સાધનો કરવાથી પણ જેની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે અમને હરિના ગુણ ગાવાથી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. (૧) ધ્યાનધારણા આદિ અષ્ટાંગ યોગ સાધવાનો શ્રમ ન કરતાં ફક્ત હરિકીર્તન થતું હોય ત્યારે તેમાં સામેલ થઈને તમારે નૃત્ય કરવું, બીજું કાંઈ કરવાનું નથી. (૨) જેને નામ નથી, રૂપ નથી, આકાર નથી તે નિરાકાર દેવ સાકાર રૂપ ધારણ કરીને કેડે હાથ દઈને બેસા થઈ રહ્યા છે. (૩) અનંત બ્રહ્માંડ જેના પેટની અંદર સમાઈ જાય છે, તે દેવ અમારા ભક્તિભાવને વશ થઈને અમારા નાનકડા હૃદયસંપુટની અંદર સમાઈ જાય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, દેવના પ્રતિ પ્રેમ રાખનારા ભક્તો અંદરથી અને બહારથી બધી રીતે નિર્મળ બની જાય છે; તેથી તેઓ દેવનું ખરું રહસ્ય જાણે છે. (૫)

૨૫૬૬-હું દેવને શરણે ગયો ત્યારથી સૌના કરતાં વધારે બળવાન બની ગયો છું. (૧) દેવના ઘરની અંદર મેં ધામો નાખી દીધો છે અને તેમની કચી કચી મુખ્ય મુખ્ય મિલકત છે, તે બધું મેં જાણી લીધું છે. (૨) જે જે ઉપાય કરવાથી પરમાર્થરૂપી ધન હાથમાં આવી જાય તે બધા ઉપાય અમલમાં મૂકવાની મેં યોજના

તૈયાર કરી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવના ચરણની સાથે ગાથ લેરવીને મેં તમામ પ્રકારનાં ગંધનોમાંથી મારો છુટકારો કરી દીધો છે. (૪)

૨૫૬૭-મેં પરમાર્થની પૂઠ પકડીને માફ કાર્ય સાધી લીધું; આથી કરીને હવેથી જેઓ સીધે રસ્તે થઈને આવશે તેમને મારા માંથી હું ભાગ આપીશ. (૧) જે વસ્તુ દૂર હતી તે હવે મારા ઘરમાં આવીને પેઠી છે; માટે હવે તો તમારે તેને પ્રાપ્ત કરવાની કૃપા ઈચ્છા કરવાની છે. (૨) મેં અહીં પરમાર્થનો ભંડાર જ ફેાડીને સૌને સાફ ખુલ્લો કરી દીધો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમાંથી સૌનું પૂરું થાય એમ છે અને ત્યાં તમારો કોઈ હાથ આવનાર નથી; એટલે જેને જેટલું લેવું હોય તેટલું પોતાને હાથે લઈ લેવાની છૂટ છે. (૪)

૨૫૬૮-કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે તેમની પ્રીતિ એક પરમાર્થના ઉપર જ હોય છે અને કેટલાકને તેના ઉપર બિલકુલ ભાવજ હોતો નથી. (૧) દેવે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ગુણવાળા બુદ્ધિ બુદ્ધિ જાતિના લોક ઉત્પન્ન કર્યા છે. (૨) તેમાં કોઈ શ્રેષ્ઠ તો કોઈ નીચ હોય છે. એ લોક પોતપોતાની મનની રચિને આધારે થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવ એવા છે કે કોના અંતઃકરણમાં મારે મારે કેટલી તાલાવેલી છે તે બધું તે જાણી જાય છે અને તે પ્રમાણે તે સૌની ઈચ્છા પૂર્ણ કરે છે. (૪)

૨૫૬૯-અહીં તમારું મને દર્શન થયું એટલે તમારા તરફથી મને જે દાન મળવાનું હતું તે મને મળી જ ગયું. (૧) તમારી સાથે હું પ્રેમની લડાઈ લડીશ અને તમારા આનંદનું વર્ણન કરીશ. (૨) અત્ર દર્શાવેલું રહસ્ય મને તમારા ચરણનાં દર્શન કર-

વાથી સમજાઈ ગયું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવી બુદ્ધિ મને સિદ્ધિના લાણી દોરી લઈ ગઈ. (૪)

૨૫૭૦-આ મારું અને આ પરાયું એવા ભાવથી ભરેલા સંસારના ઉપર હું ચિડાઈ ગયો છું. (૧) તેથી કરીને હું તેનો ત્યાગ કરીને દેવની પાસેજ ધાગો નાખીને પડી રહું છું. (૨) તે પ્રાપંચિક વ્યવહારની પ્રતિ હું નિષ્કુર થઈ ગયો છું, તેથી કરીને મારો ભીડી ગયેલો મોહ હવે પાછો આવનાર નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવ જ્યારે મારા હાથમાં આવી ગયા છે, પછી મારે ભય કેવો ને વાત કેવી? (૪)

૨૫૭૧-હે દેવ! હું તમારી કરુણાની ભિક્ષા માગું છું અને તમે તો ધીરજ ધરીને નિરાંતે બેસી રહો છો તે જોઈને મને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગે છે. (૧) તું મારી પાસે દોડી આવ, મારી પાસે દોડી આવ, એવું કહીકહીને તો મારા પ્રાણ સુકાઈ ગયા. (૨) તમારા વગર મારી દરે દિશાઓ સૂની સૂની થઈ પડી છે કે શું થયું છે તેની મને કશી સમજણ પડતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અધ્યા પાંડુરંગ ! હું તારી કરુણાની ભિક્ષા માગું છું, તે તારા સાંભળ્યામાં કેમ નથી આવતું? (૪)

૨૫૭૨-હું તારા કાલાવાલા કરીને તને સાદ કઈ છું કે, તું મારી પાસે દોડી આવ. મારા જીવને હવે વધારે કષ્ટ આપીશ મા. (૧) આ તારા બાળકને બાંધકીને તારી કેડે બેસાડી દે અને તારા પ્રેમામૃતનો પાનો મૂકીને તેનું મને પાન કરાવ. (૨) તું હવે આ કામમાં વધારે ઢીલ ન કરે એટલુંજ હું ઇચ્છું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ આખા જગતનું પાલન કરનારી માતા ! તું હવે ખૂબ ત્વરા કરીને મારી પાસે દોડી આવ. (૪)

૨૫૭૩-હું તમારી આગળ હાથ જોડીને તમારા તરફ દાન

મેળવવાની આશાએ જિલો રહ્યો છું અને તે દાન લેવાને માટે હું ઘણો અધીરો બની ગયો છું. (૧) આ વાત બરાબર મારા અનુભવમાં આવી જાય તે માટે મારા તરફ કૃપાદષ્ટિ કરીને જો-મારા તરફ કૃપાદષ્ટિ કરીને જો. (૨) તું મારો સ્વામી છે અને હું તારો સેવક છું, આવી જાતનું ઐક્ય આપણી બેઠની વચ્ચે સ્થપાઈ જવું જોઈએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવી વિનંતી હું તારી સામે જિભોજિભો વારંવાર કર્યોજ કરું છું. (૪) .

૨૫૭૪-અહ્યા ઓ દેવ ! તારા કયા રૂપદ્વારા અને કયી રીતે મારે તારો અનુભવ લેવો છે, તે શું મારે તને કહેવું પડશે ? (૧) તું સર્ગજ છે કે નિર્ગુણ, નાનો છે કે મોટો, તે મારાથી અનુમાન વડે કાંઈજ નક્કી થઈ શકતું નથી (૨) આ સંસારસમુદ્રને ઓળંગી જવાને મારે માટે કયા પ્રકારનો વિચાર કરીને છેવટનો નિશ્ચય કરી નાખવો જોઈએ ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે શ્રીપતિ ! તારા ચરણની પ્રાપ્તિ મને ધ્યાય કેવી રીતે તે કહે, કારણકે તેમને પ્રાપ્ત કરવાનું રહસ્ય હજી મારે હાથ લાગ્યું નથી. (૪)

૨૫૭૫-હે પાંડુરંગ ! હું તારું દર્શન કરવાની આશા રાખીને બેઠો છું, તેથી તું મને એ બાબતમાં નિરાશ કરીશ મા. (૧) હે શ્રીહરિ ! તારે બારણે હું તારો સેવક બનીને બીજા માગવાને આવ્યો છું, ત્યારે હવે તું મને કાઢી મૂકતો નહિ. (૨) તું કૃપા કરીને મારી સાથે વાતચીત તો કર. મને આ બાબતની ખરેખરી તીવ્ર લૂખ લાગી છે, તેથી કરીને નારાયણે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી જોઈશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું આવીને મને દર્શન દે અને મને આખે શરીરે પંપાળીને તારા પેટની સાથે દબાવી દે. (૪)

૨૫૭૬-હે દેવ ! તારું નામ હું હમણાં હમણાં ગાવા લાગ્યો છું, તેથી કરીને લોકો મને માનતા થયા છે. (૧) મારે અન્નવસ્ત્રની

તો ચિંતા રહીજ નથી. તેથી કરીને દેહના મળધી જે મોટામા મોટું હુ ખ તે તો ટળીજ ગયું છે (૨) દેહના સગાંમળધીઓની ઉપાધિનેમે દૂર કરી દીધી ત્યારથી તે બધાથી પણ મારો તત્ક્ષણ છુટકારો થઈ ગયો છે (૩) મારા બધાજ આશાપાશ તૂટી ગયા છે, ત્યારે હવે મારે લેવડદેવડ કરવાનું કામજ શુ ? (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે અનત ! હે મારાં માળાપ ! ત્યારે હવે આ ઉપરથી તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજે. (૫)

૨૫૭૭-હે દેવ ! તે કામકોધાદિ વિકારોને મારો કેડો લેવાને સારૂ છોડી મૂક્યા છે તેમના ત્રાસને લીધે હું ઘણોજ દુખી થાઉ છું. (૧) તેમને તુ રોકવા નય છે પણ તારાથી તે રોકી શકાતા નથી, તે જોઈને મારા મનને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે (૨) તારા મનથી તુ સહજ રમત કરે છે, પણ તેનાથી માગ તો પ્રાણજ જવા બેઠા છે આથી હું ભયભીત થઈને સદાકાળ દુખીને દુખી રહું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ બધું મારા પ્રારબ્ધને લીધે થાય છે, તને શ્રીમતને ડોણ હમે એમ છે ? (૪)

૨૫૭૮-હે દેવ ! હે મહારાજ ! તુ તારે મોઢેથી મારી પાસે કોઈ પણ વસ્તુની એવા માગી લે એવી મારી ઇચ્છા છે (૧) હું મારા મનથી મારા જીવ ઉપર, મારા દ્રવ્યાદિ ઉપર, મારા ઘરખાર ઉપર અને મારા સ્ત્રીપુત્રાદિ ઉપર ઉદાર બની ગયો છે અર્થાત્ તે બધાનો ત્યાગ કરવા હું તૈયાર છું (૨) એટલે તુ મારી સેવાના બદલામા કાંઈક આપવાને વિચાર કરતો હોઈશ તો હું તે લેનાર નથી (૩) મારે તો તારા સુખકાનું દર્શન કરવું અને આપણે બે જણ મીઠી મીઠી વાતો કરીને એકબીજાના આનંદમા વૃદ્ધિ કરીએ એજ મારી મનોવાંછિત માગણી છે (૪) તુકારામ કહે છે કે, હું તારા ચરણના સમ ખાઈને કહું છું કે, આ હું ખરૂંજ કહું છું (૫)

૨૫૭૮-હે કેશવ ! મુજ ગરીબને દર્શન દેવા તુ દોડી આવ (૧) કારણકે તને મળવાને માટે મારા જીવને ઘણીજ તાલાવેલી લાગી છે, તેથી કમીને હું તારા આબ્યાની વાટ જોયા કડ છુ (૨) માઝ મન તારા ચણુના ગગમાં રગાઈ ગયુ છે, તેને તાગ દર્શન વિના ચેન પડનાર નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાવત ! મારે માટે જરાડ લાગણી ગખજે. (૪)

૨૫૮૦-જે તાગ ચરણ આગળ મને આશ્રય નથીજ મળવાને તો તો હું આ પૃથ્વીના ઉપર ભાગડપ છુ એવોજ અર્થ થયો, ત્યારે હવે મારે જીવીને કગ્લુ છે પણ શુ ? (૧) યૌ પુરુષોમા તુ ઉત્તમ છે, તેથી કમીને જે તારૂ દર્શન મનેજીવાનુ જ ન હોય તો પછી આ માગી આખો કૂટી જાય તોય શુ ? (૨) માઝ મોહુ જે નિગ તર તાગ નામનો જપ કરે તો તે મોહુ નથી, પપ્ત વાઘ અને શિયાળ ભ રાઈ રહેવાનુ દર છે અથવા દાણા ભરવાની કોઠીનુ સાણ (છિફ) છે (૩) તુઝારામ કહે છે કે, કવેથી જે પાડુર ગના વિનાની મારી એક કણુ પણ જાય તો તે કરતા તો મારો જીવજ જાય તે શુ ખોટુ ? (૪)

૨૫૮૧-હે દેવ ! તારે મારા મનમા ગર્વ અને અભિમાન એ બેને તો રહેવા દેવાજ નહિ, કારણકે તારા વિના મારો જીવ ક્ષીણ થતો જાય છે (૧) હે વૈકુઠનાયક ! તારી માયા ઘણીજ દુસ્તર છે, તેમાથી છૂટવુ ઘણુજ મુશ્કેલ છે, માટે હવે તુ જ મારો છુટકારો કરી દે (૨) તુકારામ કહે છે કે, એક વાર જે તારૂ મને દર્શન થાય તો પછી માયા આદિ ણધાજ વિકારોનુ નિરસન થઈ જાય (૩)

૨૫૮૨-હે નારાયણ ! તુ મારે પેર આવીને જીલો રહે અને મને તારા પગ ઉપર માઝ માથુ મૂકવા દે (૧) તુ મને વારંવાર આલિંગન દેતો જા અને મારા ભણી કૃપાદષ્ટિ કરીને જોતો જા (૨) મારા હૃદયરૂપી ઘરના છેડ અદગ્ના ભાગમા તુ બેસ અને તારા

પગ મારા હાથમાં લેવા દે અને મારા ચિત્તને તું સ્થિર કરી દે. (૩) મારા ઘરમાં જે કાંઈ હશે તેના વડે હું તને ભોજન કરાવીશ. તું નહિ ખાય તો બંધીશ પણ ક્યાં? મારા ઘરમાં જે હાજર હશે તે તારે ખાણું પડશે. (૪) દયાવંત દેવે પોતાનો મર્મ મને સમજાવી લીધો નથી. ત્યારે હવે જો તું મને તજી દઈશ તો પછી મારા ભ્રમનું નિવારણ પણ કોણ કરશે? (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે અનંત! પ્રેમના ભેર વડે હું તારા ઉપર મારી સત્તા ચલાવું છું. તેથી કરીને હું જે હમણાં બોલી ગયો છું તે બધું હું તારી પાસે કરાવીશ ત્યારે જ તને છોડીશ. (૬)

૨૫૮૩-જેના અંતઃકરણમાં દેવનો વાસો થયો તેના સંસારના ઉપર તો પથરોજ પડ્યો જાણવો. અર્થાત્ તેનો સંસાર કથળી જ જવાનો. દેવનો વાસો થયો છે કે નહિ તેની આજ પરીક્ષા છે. (૧) દેવ તેના સર્વસ્વનો નાશ કરી દઈને તેને પોતાનાથી વેગળો રહેવા હેતા નથી, એજ દેવની પ્રાપ્તિની એંધાણી છે. (૨) તેની વાણીને દેવ અસત્ય આદિ ગંદકીમાં પડવા હેતા નથી, પણ પોતાના નામમાંજ રોકી રાખે છે, એ અંતઃકરણની અંદર દેવની પધરામણીની એંધાણી છે. (૩) જેને દેવની સંગત થઈ તેનું મનુષ્યપણું ગયુંજ એ પણ એક એંધાણી છે. (૪) દેવ તેને કોઈ પણ જાતની આશા કે મમતાના પાશમાં બંધાવા હેતા નથી, એ પણ દેવ અંતઃકરણમાં આવ્યાની એંધાણી છે. (૫) જેને દેવની પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે તે એવો મુવક્ત્તા થઈ જાય છે કે આખા જગતને તે પોતાને સ્વાધીન કરી લે છે, એ પણ એક એંધાણી છે. (૬) તુકારામ કહે છે કે, મારા હૃદયરૂપી ઘરના ઉપર દેવે કળાએ કરી લીધો છે તેથી કરીને ઉપર ગણાવેલાં બધાં લક્ષણ મારામાં આવી ચૂક્યાં છે તે તમે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકો છો. (૭)

૨૫૮૪-હે વિઠ્ઠલ! અનંતાવધિ લોકો પોતાને મોઢેથી તારા

મહિમાનું વર્ણન કરતા આવ્યા છે. આવા તારા સેવકોની સંખ્યા અગણિત છે. (૧) આટલા બધામાં મારા જેવા ગરીબની દાદકરિયાદ કોણ સાંભળવાનું હતું? એટલા માટે તો હું એક બાબુએ ફેંકી દેવા જેવા લોકોમાં ગણાઈ ગયો છે અને તેથી ક્રિયાદ સાંભળવામાં તમે આટલી બધી ઢીલ કરો છો. (૨) હે નારાયણ! સૌ ચતુર પુરુષોમા તમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ચતુર છો અને સદાકાળ સર્વ-શુણ્યસંપન્ન રહો છો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો આ કલિયુગનો અતિ પાતકી છુવ છું. એટલા માટે તો તમને મારા ઉપર દયા આવતી નથી. (૪)

૨૫૮૫-હે મનુષ્યો! તમારે જરા પણ ફિકરચિંતા કરવી નહિ અને મનમાં લેશમાત્ર પણ ભય રાખવો નહિ; (૧) કારણકે નારાયણ હમેશાં પોતાના ભક્તોને સહાય થાય છે અને પ'ડે તેમનું રક્ષણ કરે છે. (૨) તેમને આપણે કાંઈ કહેવું હોય તો શબ્દોની યોજના કરીને સુંદર ભાષણ તૈયાર કરવાની જરૂર પડતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે મનમાં જરા પણ ભય રાખશો નહિ અને આના સંબંધમાં કશું બોલશોજ નહિ. (૪)

૨૫૮૬-જેની લેવડદેવડ કર્યાથી અંતે ખોટની ખોટજ ન્તય એવી જૂઠી પૂંજ મારી પાસે એકઠી થઈ છે. (૧) હે દેવ! ગર્ભ-વાસનાં દુઃખ મારી કેટે પડ્યાં છે, ત્યારે હવે તારી આવ્યાની વાટ કેવી રીતે અને શું મોહું લઈને જ્ઞેવાની હું હિંમત ચલાવું? (૨) કોઈ સારી અને કોઈ નઠારી એવી અનેક યોનિઓના ભિન્નભિન્ન સ્વભાવના રંગ વડે હું પોતે રંગાઈ ગયો છું. (૩) અનેક જાતના લોકોની સંગતમાં રહીને હું ઘણાજ બદલાઈ ગયો છું અને મારા ઉપર ઘણી જાતના તમોગુણી રંગ ચડી ગયા છે. (૪) મારા ઉપર આવી ગયેલા અનેક આવરણો પૈકી સૌથી ઉપરના આવરણને

એક જાનુએ કરીને મારી અંદરનાં અંગ જેવાં છે તેવાં હું જતાવી શકતો નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, તેવી રીતે હે દેવ ! આ શરીર-રૂપી વસ્ત્ર સૌથી ઉપરના પડની બહાર જાનુની કોરકિનારી વડે સુશોભિત દેખાય છે. તેને ઉઘાડીને અંદર ન જોતાં તેના બદલામાં તમે મને તમારા સ્વરૂપનું દાન કરી દો. (૬)

૨૫૮૭-સંતોની સંગતિમાં લાંબા વખત સુધી લાગલાગટ પડી રહેવું નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી સંતોમાં રહેલા કેાઈ ને કેાઈ દોષના ભણી આપણું લક્ષ્ય ખેંચાય છે. (૧) અને તેમ થાય તો તેથી અપરિહાય એટલે કદી પણ ધોઈ શકાય નહિ એવો દોષ આપણને લાગુ પડી જાય છે; અને તેથી કરીને આપણી પાસે જેટલાં જેટલાં પુણ્ય સંચિત થયાં, તે બધાંનો નાશ થઈ જાય છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, એના કરતાં તો સંતોને આવેથી નમસ્કાર કરવા અને તેમના સ્વરૂપનું ધ્યાન આપણા હૃદયની અંદર કરતા રહેવું એ વધારે સારું છે. (૩)

૨૫૮૮-જે વસ્તુ જેનું ભક્ષ્ય હોય તેજ વસ્તુ તે ચાચકને દાનમાં આપી શકે છે. (૧) એટલા માટે સંતોનો વાસ ક્યાં ક્યાં છે તેની હું તપાસ કરીને તેમની પાસે જઈ ખેસું છું. (૨) તેઓ શ્રી-હરિના નામસ્મરણ વડે તૃપ્ત થઈ ગયા હોય છે અને તેમનું ઉચ્છિદ્ર પણ ખૂબ વધી પડેલું હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે ઉચ્છિદ્રના સેવનથી તમામ આશાતૃષ્ણાઓનો ક્ષય થઈ જાય છે અને આગળ ઉપરનાં જન્મભરણની જન્મળનો નાશ થાય છે. (૪)

૨૫૮૯-તે સંત લોકો જ્યાં રહેતા હોય તે સ્થાનનો આશ્રય લઈને રહેવું એ ઘણું સારું છે; (૧) કારણકે જેમને સ્વરૂપના અજ્ઞાન-રૂપી નિદ્રા લાગુ પડી હોય છે, તેમને તે સંતો જગાડી સાવધ કરી દે છે અને આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. (૨) સંતોનો જે

વ્યવહાર હોય છે તે તેમની સગતિમા રહીને અને તેમની સાથે જીવનકયલાવ સાધીને ગીળી લેવો જોઈએ (૩) તેઓ સ્પર્ધિતદ્વારા આપાત્તુ હિત સમજી જાય છે આ જાળતમા એકબીજાનું મનજ સાક્ષીરૂપ છે (૪) સતોની આગળ દ્વેષલાવને લગતો કરો પ્રતિ જાધ હોતો નથી (૫) તુકારામ કહે છે કે, આવા મતો જે ઉપાયે આપણે થઈ આવે તે ઉપાય ઉત્તમ સમજવા (૬)

૨૫૯૦-કોઈ પથરાની સાથે પોતાનું માથું ફૂટે તો તેનું માથું ફૂટી જાય, પણ તેનું હૃદય જોઈને પથરો નરમ થાય એવી આશા રાખવી નહિ (૧) હરાગ્રહપૂર્વક આગમા હાય નાખીએ તો તેન કયાંથી ગરીરને મુખ થયો એવી આશા રાખી શકાય ખરી? (૨) એમી સાપને કોઈ પ્રેમથી પપાળે તો તેથી શુ સાપ પોતાનો સ્વભાવ બદલવાનો હતો? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આપણી સાથે જે રિમાયો હોય તેના અખોલા આકાશ જેવડા જાણવા (૪)

૨૫૯૧-હો મનુષ્યો! તમારે તમારા અત કરણની પ્રાપચિક તાવાલેલીને હવે શાત ઢગી દેવી જોઈએ (૧) તમે દેવતા ચરણા રવિદમા તમારા ભાવને સ્થિર ઢગી દો અને પછી તે શુ જર છે તે તમે નિરાતે જોયા કરો (૨) ભૂતમાનને અન્ન પૂરૂ પાડનાર તેજ છે એના સિવાય બીજો કોઈ સત્તાધીશ નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને તો ખાતરી છે કે તે પોતાના ભક્તોનું કામ કરવામા કદી પણ ઢીલ કરતો નથી (૪)

૨૫૯૨-ડેટલાક લોકો જનમમૂડની આગળ લાળા લાળા ભાપણો આપવા હોસે હોસે દોડી જાય છે, પણ પોતે પોતાના કથન પ્રમાણે વર્તતા નથી, ઊલટા લોકોની આખોમા ધૂળ નાખીને અવળા આચરણ કરે છે (૧) જેઓ પોતે સીઝયા નથી, એટલે જેઓ અપચિપકન અથવા ડાઆ છે તેમનાથી નીપજે શુ? તેઓ

જે કોઈ વિપયની ચર્ચા કરે તે પરિપક્વતાને ન પામતાં કાચીજ રહી જાય તો પછી તેમની પોતાની કચાશની તો વાતજ શી કરવાની? (૨) કોઈ મોઢેથી ખાતો જાય અને ખાધેલું ઓકી કાઢતો જાય તો તેના શરીરને શી પુષ્ટિ મળે? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હીન લોકોના સંસર્ગમાં જે આવે તેના ઉપર જાણે રોગનો હુમલો આવા ભાવ થયો હોય એટલું કષ્ટ તેને વેઠવું પડે છે. (૪)

૨૫૬૩-મારી ઇન્દ્રિયો અંદરઅંદર લડવા મંડી. મારા કાન મારી જીભને કહેવા લાગ્યા કે, તું તો હરિસ્મરણ કરીને તૃપ્ત થઈ ગઈ છે. (૧) મારા હાથ, પગ, કપાળ એ બધા અવયવો શ્રી-હરિને માટે એકસરખા ઉત્કંઠિત થઈ ગયા છે. આંખોને તો શ્રીહરિના દર્શનની ખાબતમાં જાણે ભારે દુકાળજ પડ્યો છે. (૨) મારી વાણી શ્રીહરિના ગુણ ગાવામાં રોકાઈ ગઈ છે. મારા કાન શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ સાંભળે છે. તેથી કરીને બાકીની બીજી બધી ઇન્દ્રિયો કહે છે કે, અમારાથી તો તેવું કશું થતું નથી. (૩) એટલા માટે મને જે શ્રીહરિનાં દર્શન થઈ જાયતો મારી આંખોને જે વાતની ભૂખ છે તે પણ તૃપ્ત થાય અને બીજી ઇન્દ્રિયો પણ પોતા-પોતાના વિષયનો સ્વાદ શ્રીહરિના સ્વરૂપમાંથી લઈ લે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! મેં હમણાં કહ્યું તેવું તમે કરો, એટલીજ મારી ઇચ્છા છે. (૫)

૨૫૬૪-પાંડુરંગ જેવા સમર્થ તારણહાર જેને આવી મળ્યા છે, તેણે તો મનુષ્યોનામાં જન્મ ધારણ કર્યોનો ખરેખરો લહાવો લઈજ લીધો. (૧) એવા લોકોએ જે હરિનામસ્મરણની ગર્જના કરી સંસારના દુઃખોનો ક્ષય કરી નાખ્યો છે, તે અતિ ઉત્તમ પદાર્થ છે. (૨) તેમનાં સંચિત કર્મો પણ ઘણાં શુભ હોવાં જોઈએ, કારણકે તે કર્મોની પ્રેરણાથી તે બ્રહ્માનુભવી સિદ્ધ સંતો પંઢરપુરમાં આવી

પહોંચ્યા. (૩) આવા સિદ્ધ મહાત્માઓ ધીન લોકોને ઈશ્વરપ્રેમનું દાન દઈને પતિતોને પાવન કરે છે; આવા મહાત્માનાં જેઓ દર્શન કરે છે તેમનાં જીવન ધન્ય થઈ જાય છે. (૪) આવા સાધુમહાત્માઓ જ્યારે રસ્તા ઉપર થઈને ચાલે છે ત્યારે અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ તેમના પગનાં પગરખાં ધની જાય છે, અને સમાધિ તથા માયુજ્ય મુક્તિ તો તેમનું દામત્વ કરે છે (૫) તેઓ હરિપ્રેમનું નિરંતર પાન કરતા હોવાથી વિશ્રાન્તિ તો તેઓ પામી ચૂક્યાજ હોય છે. તેમને કશી વાતનો ભય તો હોયજ શાનો ? મને તેમનો સમાગમ થયો એટલે મારે પણ હવે ચિંતા શાની રહી ? (૬) જડબુદ્ધિવાળા લોકોના ઉદ્ધાર કરનાર સાધુઓ આ સંસારમાં અતિ વિરલ હોય છે. (૭) તુકારામ કહે છે કે, જેમને આવા સંતોનાં દર્શન થયાં હોય તેમનાં અહોભાગ્ય છે ! (૮)

૨૫૯૫-હું અષ્ટમહાસિદ્ધઓનો દાસ નથી તેમ શ્રુતિઓનો પણ બંધાયલો નથી. પણ ઓ વિકૃલ ! હું તો તારોજ દાસ છું. (૧) મારા મનની અંદર તમામ પ્રકારના આનંદોએ વાસ કર્યો છે અને આ સ્થિતિનો કદી નાશ થવાનો નથી. (૨) એ આનંદની ખુમારીને લીધે હું એકલા પાંડુરંગના ઉપરજ મારી નજર રાખું છું. તેમના સિવાય પુણ્યપાપ એવાતેવા તરફ હું નજર પણ કરતો નથી (૩) હું ભક્તિરસને બાદ કરીને બીજાં કોઈ સાધન કરવાનો વિચાર પણ નથી કરતો. (૪) હે દેવ ! તારું નામસ્મરણ મારા હૃદયમાં વસી ગયું એટલે હવે મારે ગર્ભવાસમાં આવજ કરવાનો ભયજ રહ્યો નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે વિકૃલ ! હું તારોજ આજ્ઞાપાલક દાસ થઈ ગયો, એટલે મને કાળનો ભય જરાય લાગતો નથી. (૬)

૨૫૯૬-મારો આજો દિવસ તો પ્રાપંચિક વ્યવહારનાં કામકા-

જમાંજ ગયો હતોને ? તેથી કરીને અત્યારે હરિકથામાં તેનું વિધન આવીને ઊભું રહ્યું. (૧) માઝું મન એક વિષયમાં એક ક્ષણવારને માટે પણ સ્થિર થઈને ટકતું નથી. આવી સ્થિતિમાં મને વિશ્રાન્તિ મળે-
જ કેવી રીતે ? (૨) કથામાં રસભંગ થઈ જાય એટલે તેમાંથી અ-
નેક પાપ ઉત્પન્ન થવાનાં. આવું થાય ત્યારે તરણોપાય તો શાનો
ધૂળનો સમાય ? (૩) ધનનો સંચય કરવાથી અંતે કશું હાથમાં
આવતું નથી અને તેમ કરીને સંચય કરનાર પોતે કાળને વશ થઈ
જાય છે. ધનસંચય કરનારે વિચાર કરવો જોઈએ કે મારા
આયુષ્ય પૈકીની એક ઘડીનો પણ મેં સદુપયોગ કર્યો કે નથી
કર્યો ? (૪) હરિનામસ્મરણનું પુનરાવર્તન કરીને તેનું યોગ્ય રીતે
મંથન કરીને તેમાંથી શબ્દરત્નો ખડાર કાઢવા જોઈએ. (૫) તુકારા-
મ કહે છે કે, હરિનું નામ મોઢેથી ગ્રહણ કરવામાં હિત રહેલું છે,
તેથી કરીને મને તેનીજ ઇચ્છા છે. (૬)

૨૫૯૭-સૌનાં શરીરનાં માંસ અને ચામડાં તો એકસરખાં-
જ હોય છે, ત્યારે આ શુદ્ધ અને પેલો અશુદ્ધ તેની પરીક્ષા કરવી
કેવી રીતે ? (૧) દેવની આગળ તો આ વધારે અને પેલો ઓછો
એવો વિષમભાવ કદાપિ હોઈ શકેજ નહિ. (૨) વોંકળા, ખાડી,
કોતર, નદી અને મહાન નદ એ બધામાં ભેદ હોવા છતાં પાણી
તો એકનું એકજ હોય છેને ? (૩) સૂર્યનાં કિરણ નાના પ્રકારના
રસનું શોષણ કરે છે તેથી તેના તેજમાં કાંઈ ઓછાવત્તાપણું થાય
છે કે ? (૪) જાતજાતના રંગની ગાયો હોય છે, પણ તેમના દૂધમાં
તેમના જુદાજુદા રંગ ઊતરતા નથી. દૂધ તો બધી ગાયોનું
ધોળું ને ધોળુંજ. (૫) જુદાજુદા ઘાટનાં માટીનાં વાસણ થાય છે,
પણ તેથી કાંઈ માટીમાં થોડો ફેરફાર થાય છે ? (૬) અગ્નિ સૌની
સાથે સમાનભાવે વર્તે છે. આ શુદ્ધ અને આ અશુદ્ધ એવો
વિચાર અગ્નિ કરતો નથી. (૭) તુકારામ કહે છે કે, વાસણ સારું છે

કે નહાડે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ કે વાસણની અદર ગળી વસ્તુ છે કે કડવી એ છે કે અમૃત તેનો વિચાર કરવો જોઈએ ? (૮)

૨૫૯૮—યમ ગમે તેટલો મોટો હોય, તોપણ હું તેની જગ્યા પરવા કરતો નથી. જો આમજ છે તો પછી રામનામ લેતા તમને શમ્ભ શાની આવે છે ? (૧) કાળના સપાટામા સપડાઈ ગયેલા માણસના પ્રાણને જે છોડાવે છે, તેનું નામ મોઢેથી વારેઘડીએ લેવાનું તમારાથી કેમ નથી જનતું ? (૨) કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના આપણજથી કાળના પંજરાથી છૂટી શક્યો નથી, ફક્ત જેઓ રામનામનું સ્મરણ કરે છે, તેઓજ મોક્ષના તરફ ચાલતા થાય છે, ઘાફીના ખીલ જાધા રૌરવ નરકમા જઈ પડે છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, જો તમે તમારું હિત ઇચ્છતા હો તો વિકૃલનું સ્મરણ કરો. જે કોઈ તેમ નહિ કરે તેને જ્યારે નરકમા સળડવાનો વખત આવી લાગશે, ત્યારે તેને ભાન આવશે કે મેં ખોટું કર્યું (૪)

૨૫૯૯—જેઓ લોઢાને હરિભજન કરવાનો ઉપદેશ દે છે, એ પ્રમાણે જો તેઓ નહિ કરે તો તેમના અત કરણના ઉપર કામ ક્રોધાદિ વિકાર દરોહો પાડશે (૧) તેમનું આયુષ્ય અને તેમની પારમાર્થિક સપત્તિ એ બેઉને યમના હાત લૂટી લેશે અને તેઓ નિશ્ચય વિપયઠામનાના રગમા રગાઈને ભાનભૂત્યા થાની જશે (૨) જેમને હરિઠયા સાલજવામાં અને દેવદર્શન કરવાને સારું દેવમદિ રમા જવામા રસ નથી પડતો તેમનું તમામ લક્ષ તેમના અતિ વહાલા ધનપુત્રાદિકમાજ ચોટયું છે એમ જાણવું (૩) તુકારામ કહે છે કે, અરે ! તું એક દિવસ અથવા એક ઘડીવાર હરિકથા સાલજવા જઈશ તો શું તારી શરીરોદિ સપત્તિને કોઈ જાચકીને લઈ જવાનું હતું ? જો એમજ છે તો એવા પદાર્થો પ્રતિ લક્ષ આપીને તું શા માટે ફસાઈ જાય છે ? (૪)

૨૬૦૦-હરિકથા કહેનારા અને તેને સાંભળવા આવેલા લોકો સાવધાન ચિત્ત રાખીને હરિકથાનો આનંદ માણવાના હેતુથી કથાનો આરંભ કરે છે. તેમની પવિત્ર મુગંધના સંસર્ગમાં જે કોઈ આવશે તે તરી જશે, એમાં તો નવાઈજ શાની ? (૧) અધ્યા ભાઈ ! તું આ મહત્તિયા પુણ્યનો લાભ તો લઈ લે. દુષ્ટ વાસનાઓ રાખ્યાથી તારે છેડે તો પાપનીજ પોટલી ખાંધવી પડશે. જે બીજ તું વાવીશ તેનાં ફળ તારે આખરે લોગવવાંજ પડશે. (૨) તું તારા આગસને વશ થઈને કથામાંથી ભીડી જાય છે અથવા તારા વર્તનથી કથાના રસમાં વિઘ્ન નાખે છે, કથાકારનો દ્રેષ કરે છે, પણ તું યાદ રાખજે કે, જેમ કોઈ રજસ્વલા સ્ત્રી હોડીમાં બેડી હોય તો તે સ્ત્રી પોતે અને તે હોડીમાં બેઠેલાં બધાં માણસો ડૂળી મરે છે, તેમ તું પોતે અને તારૂં આખું કુળ ડૂળી મરશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! જેઓ સન્ન્યસ હોય તે અંદનના વૃક્ષની પેઠે મારી પાસે રહે અને દુર્જનો દેશત્યાગ કરીને આઘા આડ્યા જાય એટલી મારી વિનંતી છે. (૪)

૨૬૦૧-હે દેવ ! તું મારો રક્ષક છે એવું હવે મને સમજાઈ ગયું છે. (૧) બધો વખત તું મારી વાટ જોયા કરે છે. મારા વગર તારામાં સ્વતંત્રતા છેજ ક્યાં ? અર્થાત્ હું તને જેમ કરાવું તેમ તારે કરવું પડે છે. (૨) હું તને જોલાવીને સાકાર બનાવી દઉં છું ત્યારે તું રૂપ ધારણ કરે છે; નહિ તો તારે તારી નિર્ગુણ અવસ્થામાં લપાઈને બેસી રહેવું પડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું તો પ્રકૃતિની પેલી જાણુના દેશનો છે, પણ અમે તને જોલાવ્યો તેથી તું અમારે લીધે સગુણરૂપ ધારણ કરીને આ દેશમાં આવી વસ્યો છે. (૪)

૨૬૦૨-હે લજ્જા ! હવે તારૂં અહીં કામ નથી. તું હવે

અહીંથી એકદમ ચાલતી થઈ બા અને મને નામસ્મરણ કરવા દે. (૧) તારો મેં ખાંપ કર્યો તેથી મને પાર વિનાનું તુકસાન થયું અને મારે હુદ્ડ લોકોને તાણે થવું પડ્યું. (૨) તેં મારા સગા (પાંડુરંગ)ને પરાયા બનાવી દીધા અને મને ખૂબજ દુઃસાવી માર્યો. આવી તું તો ખરેખરીજ ભૂંડી છે. (૩) મને તારાથી મુખ થશે એમ ધારીને મેં તારો આશ્રય લીધો, પણ તેનાથી તો મારામાં નાના પ્રકારના ક્રમક્રોધ આદિ વિકારોનો સમુદાય એકઠો થઈ ગયો. (૪) તું મને પંચોની આગળ તેડી ગઈ અને મારો પંચ-ક્યાસ કરાવ્યો પણ છતાં તેં મને દેવતું સ્મરણ કરવા દીધું નહિ, ત્યારે હવે શા માટે તારી દરકાર કરું? (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે લક્ષ્મણ! તારી કેડ ભાંગી નાખવાને હું મારા હાથમાં ડકણ લઈને જિલો છું. તેના અપાટથી હું તારી કેડ ભાંગી નાખીશ અને મારા સ્વામી જે દેવ તેમને મેં મારા મહદગાર બનાવી દીધા છે. (૬)

૨૬૦૩-હે લક્ષ્મણ! આજ મુખી તો હું તારો તાબેદાર થઈને રહ્યો હતો, પણ તેટલા વખતમાં તેં મારી પુષ્કળ દુર્દશા કરી મૂકી. (૧) હવે હું તને મારા દેશમાં જરા પણ રહેવા દેનાર નથી. મેં હવે એવા જળરજ્જ્વલ માલિકનો આશ્રય લીધો છે કે તારું કાંઈજ ચાલવાનું નથી. (૨) સાપનો કણ્ઠો નાનો હોય છે ત્યારે તે કોઈને કરડી શકતો નથી. તેવી રીતે તું પણ પાપિણી નાની હતી તે વખતે મેં તને નાની અને નિદોષ ધારીને આશ્રય લેવા દીધો, પણ આગળ જતાં તું આટલી બધી નકારી નીવડીશ તે હું અગાઉથી કેવી રીતે બાણું? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે મારા સ્વામી જે દેવ છે તેમને મેં મારી મહદે તેડાવ્યા છે, તેથી કરીને તેમની મહદથી હું લાકડી લઈને તને ખૂબ અપેટી કાઢીશ. (૪)

૨૬૦૪-હે મનુષ્યો! મને દેવે જે આદેશ કર્યો છે તે હું તમારી

સૌની આગળ જાહેર કરી દઉં છું. તે આદેશ એ છે કે, તમે આ લગ્નને જરા પણ આશ્રય આપશો નહિ. (૧) એ રાંડે તો સીધે રસ્તે ચાલનારા લોકોને ભરમાવીને આડે રસ્તે ચઢાવી દીધા છે. અને લોકોને ફસાવીને ચમપુરીનો રસ્તો બતાવી દીધો છે. (૨) લૌકિક વ્યવહારની અંદર તેણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા એવી બેસાડી દીધી છે કે તેનામાં કેટલું ખોટું છે તેની કોઈને ખબરજ પડતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે તમે, એ લાગને પકડીને આપણા સ્વામીની કચેરીમાં ઘસડી જાઓ અને ત્યાં તેનો ખૂબ ફજોતો કર્યો પછી તેને બહાર કાઢી મૂકજો. (૪)

૨૬૦૫-હો મનુષ્યો ! તમે નિર્મળ હરિના ગુણ શા વાસ્તે નથી ગાતા અને આનંદરૂપ બની જઈને મસ્ત હાલતમાં નૃત્ય કરતા કરતા દેવના સમીપ શા માટે નથી જતા ? (૧) પેલી વેશ્યા-નીચ ધંધો કરનારી વારાંગના, તેની એવડી કયી મોટી યોગ્યતા હતી ? પણ તે સુધ્ધાં નામનો આશ્રય લઈને તરી ગઈ. અલ્પભીલ જેવો રીઠો થઈ ગયેલો પાપી પણ વૈકુંઠમાં આહ્વેયો ગયો. (૨) આવા આવા પંચ મહાદોષ કરનારા પાપીઓ જેમનાં પાપનો આડો આંક વળી ગયો હતો, એવા અનંત કોટિ જીવો અગાઉ તરી ગયા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અલ્પભીલે પોતાના પુત્રના સ્નેહને વશ થઈને દક્ષ નારાયણના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો. નામને પ્રતાપે આવા ઘોર પાપીનો પણ ઉદ્ધાર થઈ ગયો. નામસ્મરણ સિવાય તેનું બીજું એકેય પુણ્યકૃત્ય કોઈ બતાવી શકે છે ? (૪)

૨૬૦૬-મને જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેનું હું એક ઠેકાણે બેસીને સેવન કરીશ. હવે મારે વ્યર્થ ખટપટ કરવાનું કાંઈ કામજ નથી. (૧) તારા જીવનને આ રીતે નારાયણ સુખરૂપ અને ઉત્તમ બનાવી દીધું છે. (૨) મારી બધી પૂંજ મને તો ઘેર બેઠાં મળી ગઈ

છે તે જાણત મારે તો શબ્દનો પણ વ્યય કવો પડ્યો નથી (૩)
તુકારામ ડહે છે કે, મારે તો હવે મહેનત કરવાનું જ રહ્યું નથી
અને જ્યાં કશી ભીડ જ નહિ એવું ઉત્તમ એકાંત સ્થળ પણ મને
મળી ગયું છે (૪)

૨૬૦૭-હે દેવ ! હું ડોઢનાથી ખીતો નથી, પણ હું તો ત
મારા જલાવાલા કરતો કરતો તમારી પાસે આવી પહોંચ્યો છું (૧)
આજ સુધી મેં તમારું ચિંતન કર્યું તેથી તેના બેરે હું તમારી આ
ગળ જાળજળગાઈ કરીને ખાવાનું તો માગીશ જ (૨) મને તો મા
ખણના જેવી સારભૂત વસ્તુ જ લેજો અને તે મને મળે તે માટે
હું તમારો જીવ ખાયા કરું છું એવું ન હોય તો નકામી નકામી
કોણ ભીજ માગવા નવરું હતું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાડુ
રગ ! મારે સારહીન છાગ નથી ભેંધતી જે મને છામ આપવા
આવ્યા તો તમેજ બની ગયા બાણજો (૪)

૨૬૦૮-હે દેવ ! તમેજે મારું માગેલું લોજન દહાડામાં એક
જ વાર આપશો તો પછી હું તમારી પાસે વારેઘડીએ કાઠજ માગ
વાનો નથી (૧) એ પાડુરગ ! એ મારી કૃપાળુ માતા ! તું છેવટ
નો ડોળિયો તો ગળ્યો ગળ્યોજ ખવડાવજે (૨) છોકરું નાનેથી
મોઢુ થાય ત્યારપછી તેને કોઈ રીતે છેતરવું ન ભેંધજે (૩)
તુકારામ ડહે છે કે, મારા પેટમાં પુષ્કળ ખાવી જગ્યા છે એટલા
માટે તમે જેટલું પીરસશો તેટલું બધું હું ખાઈ જઈશ પાછળથી
કશુંજ સિલકમા રાખવાનો નથી (૪)

૨૬૦૯-એક વાર પેટ ભરીને ખાવાનું મળી જાય તો પછી
હું પગતમાં ખેસવાનું નામ ન લઉં ચિંતા દૂર થઈ ગઈ એટલે
રમતો રમવાનું સારું લાગે છે (૧) એ વિકૂલ ! તું તારે હાથેજ
મારા મોઢામાં ડોળિયા દે અને તારા નામરૂપી શીતળ જીવનજળનું

ઉપરથી પાન કરાવ. (૨) એ લોજનથી મને એટલો બધો આનંદ થશે કે તેની ખુમારીમાં મને મારા દેહનું વિસ્મરણ થઈ જશે અને પ્રેમોદ્દાસમાં આવી જઈને હું નૃત્ય કરવા મંડીશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું આટલું નહિ કરે ત્યાંબુધી હું કચકચ કરીશ. પછી હું જરા પણ નહિ બોલું. (૪)

૨૬૧૦-હે દેવ ! તું મને સાદ કરીને બોલાવીશ ત્યારે હું તારી પાસે તરતજ દોડી આવીશ. (૧) હું તને વંળગી પડ્યો છું, માટે હવે તું પ્રેમપૂર્વક મારે સાડ મારી ઇચ્છા મુજબનું કાંઈક ખાવાનું મોકલી દેજે. (૨) જેવો તું મને બોલાવીશ તેવોજ હું તારી પાસે દોડી આવીશ અને તારું આપેલું ખાણું ખાઈશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારી બધીજ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ તારા લણીનીજ થાય છે. (૪)

૨૬૧૧-જે ઘડીએ મેં મારો જીવભાવ તને અર્પણ કરી દીધો તેજ ઘડીએ તેનો એવો ક્ષય થઈ ગયો છે કે હવે શોધ્યો જડતો નથી. (૧) હે અનંત ! હવે તો આ સંસારમાં હું જે કાંઈ કરું છું તે તારીજ સત્તા વડે કરું છું. (૨) તેમ કરવાથી મારી દેહાત્મબુદ્ધિ તો જાણે મરીજ ગઈ હોય એવી થઈ ગઈ છે અને તેની જગ્યાએ મારા હૃદયમાં તે વાસ પૂર્યો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે મારા મનમાં એવો વિચાર પણ નથી આવતો કે, આ શરીર તે હું પોતે છું અને આ શરીરનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે. (૪)

૧.

૨૬૧૨-જેમ કોઈ મજૂરને વેઠે પકડે તેમ હું પણ એક દેવના જ કબજામાં આવી ગયો છું. (૧) તે મને ગાંડોતૂર બનાવી દે છે અને પોતાની સત્તાના જોરે મારી પાસે બધું કામ કરાવે છે. (૨) હું જ્યાંજ્યાં જાઉં છું ત્યાંત્યાં તે દોડતો દોડતો મારી પાછળ

આવ્યો આવે છે અને મારા ઉપર જે જે સુખદુઃખ આવી પ્રક્રિયા છે તે બધાં તે પોતેજ લોગવી લે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે વિકૃતે મારું બધુંજ લૂંટી લીધું છે. (૪)

૨૬૧૩-કોઈ ગરીબ માણસને જે વસ્તુની ઘણીજ ભૂખ હોય તે વસ્તુ જ્યારે તેને મળી જાય છે ત્યારે તેના જીવને ઘણુંજ સુખ થાય છે. (૧) મારા મનને પણ તેવુંજ થયું છે, તેથી કરીને તે દેવના ચરણ આગળથી જરા પણ હાલતું નથી. (૨) કોઈ માણસ ઘણી લાંબી મજલ કાપ્યા પછી થાક્યોપાક્યો પોતાને મુકામે પહોંચે અને ત્યાં તેને આરામ લેવાની સગવડ મળી જાય ત્યારે તે એવો લાંબો થઈને સૂઈ જાય છે કે, કોઈ ઉઠાડે તોપણ તે ઊઠવાનું મન કરતો નથી. અર્થાત્ મુસાફર પોતાના મુકામ ઉપર જઈ પહોંચે ત્યારેજ તેને વિશ્રાંતિ મળે છે અને પછી ત્યાંથી તે ઊઠીને ઊભો થતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, કોઈ માણસ તકકામાં ખૂબ બળી જળીને આવ્યો હોય અને તેને ટાઢી હિમ જેવી જગ્યા મળી જાય તે વખતે તેને જેવું સુખ થાય તેવુંજ મારા મનને થયું છે. (૪)

૨૬૧૪-હે દેવ ! હવે તું મારા ઉપર દયા કર અને મને અભયદાન દઈ દે. તેજ મારું જીવન છે. (૧) ઓ દેવ ! તું તારો હાથ જાણે કરીને મારા માથા ઉપર મૂક. (૨) 'તું ખીશ નહિ, ખીશ નહિ' એવું કહીને હે કૃષ્ણાસાગર દેવ ! મને સાંત્વન આપો ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં જે આશા રાખી હતી તે સફળ થવાનો આજે વખત આવી લાગ્યો છે. (૪)

૨૬૧૫-અનેક જન્મોથી મેં જે આશા રાખી હતી તેનું આજે શુભ પરિણામ આવી ગયું. (૧) વિકૃલનું નામ મારા કંઠમાં સ્થિર થઈ ગયું છે અને તેના પ્રત્યેના પ્રેમથી મારું હૃદય ભરપૂર

થઈ ગયું છે. (૨) હવે આ જન્મથી માંડીને મારા અગાઉના મૂળ જન્મ સુધીની મારી આશા સફળ થઈ ગઈ, એટલે હવે મારે આ બાબત કશી ચિંતા કરવાનું કારણ રહેતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારું મન હવે તૃપ્ત થઈ ગયું છે. દેવનું આ દાન મને તેમની પ્રાપ્તિનું શુભ શકુનસૂચક છે. (૪)

૨૬૧૬-હે દેવ ! મારાં સંચિત કર્મોની વાટને તો હું પાર કરી દઈને આવું છું, પણ તે રસ્તે ઘણી મોટીમોટી ઘાતો નડે એવી સ્થિતિ છે. (૧) માટે તમે ત્વરા કરીને મારી મદદે દોડી આવો અને મારો હાથ પકડીને મને તમારી પાસે લઈ જાઓ-મને તમારી પાસે લઈ જાઓ. (૨) હું તો ઘટાકાશ અને પટતાંતુની ડાચા-કૂટ કરીને કાયર કાયર થઈ ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાવંત ! મારી બધી ચિંતાઓનું તમે નિવારણ કરી દેજો. (૪)

૨૬૧૭-હે દેવ ! તમે બધુંજ જાણો છો, ત્યારે હવે પેલી વાતનું મારે તમને કેટલી વાર સ્મરણ કરાવવું પડશે ? (૧) તમે નિષ્કુરપણે વખત ચૂકવો છો, તો તમને આ થયું છે શું ? તેની મને સમજણ પડતી નથી. (૨) ઓ મારાં માળાપ ! હું તમારી દયાને સાડી જીખ માગ્યા કરું છું અને હજી પણ તમને મારા ઉપર દયા નથી, એ શું કહેવાય ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે જગ-દીશ ! તમે ઊંઘી ગયા છો કે તમને બીભ્તું કાંઈ થયું છે તેની મને સમજ પડતી નથી. (૪)

૨૬૧૮-દેવે પોતાના સ્વસામર્થ્ય વડે મને છેતરીને, મારા ઉપર એક રીતે ભેરબુદ્ધિ કરીને મારા ચિત્તરૂપી દ્રવ્યની પોટલી મારી પાસેથી ખૂંટવી લીધી. (૧) મારા હૃદયરૂપી ઘરની અંદર ચોરી કરવામાં કુશળ દેવ ઘૂસી ગયા અને પછી તો મારીજ બધી ઇંદ્રિયો અને મારું આયુષ્ય ધરનું ઘરજ તેમના બહી ફરી બેઠાં;

બધાં તેમનાંજ થઈ ગયાં અને તેમને સહાય કરવા લાગ્યાં. (૨) હે દેવ ! હું તો તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને આ સંસારરૂપી અરણ્ય-ની અંદર ચાલ્યો આવ્યો છું, ત્યાં તમે મારી સાથે આવું કપટ કર્યો તે હું જાણતો ન હતો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે મારું ચિત્તરૂપી પોટલું, જે મારું હતું, તે મારા હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધું અને મને નાગો-ઉઘાડો કરી મૂક્યો ! (૪)

૨૬૧૯—આ વાત નાનાંમોટાં બધાંને મોઢે ચર્ચાઈ ચર્ચાઈને પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. (૧) તે એટલે સુધી કે મારા તરફનો લોકોનો વ્યવહાર પણ બદલાઈ ગયો છે અને કોઈ મને પોતાને ખારણે પણ જીલો રહેવા દેતું નથી. (૨) હવે મારાં સંચિત કર્મોની થાપણ જેવી ને તેવીજ તમે પાછી લઈ લો એટલે ઘણું થયું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવે મને આવો બનાવી દીધો તે ઘણું મારું થયું. (૪)

૨૬૨૦—કેટલાક લોકો આ લૌકિક આચારમાં ગૂંચવાઈ ગયેલા હોવાથી વ્યવહારમાં ભેરવાઈ પડ્યા છે. (૧) જાણે એ બધાનાં ગળાં દોરડાના છટકિયામાં ફસાઈ ગયાં હોય એવી તેમની હાલત થઈ ગઈ છે અને તેમાંથી તેઓ છટી શકે એવો સંભવ નથી. (૨) તેમણે પોતાની જાતનું શા માટે રક્ષણ નહિ કર્યું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોના જન્મમૃત્યુનો નાશ થતો નથી અને તેમને વારંવાર ચમની સબ્બ લોગવવી પડે છે. એટલા વાસ્તેજ તે મૂરખાઓ જન્મમૃત્યુના બોજની નીચે સંતાઈ બેસા હશે. (૪)

૨૬૨૧—હે મનુષ્યો ! તમે પાંડુરંગના જેવો સધધર શાહુકાર મૂકીને ખીંતની જૂઠી આશા શા માટે રાખો છો ? (૧) આ ઉદાર દેવે અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કરી દીધો છે અને તે ખરાખોટાનો વિચાર પણ કરતા નથી. (૨) જે કોઈ માગણી કરે તેને તે પોતાનો સેવક બનાવી દે છે. એ બધાજ વૈકુંઠ-બંદરે જઈ પહોંચે છે, ત્યાં

તો સેવા સિવાય ખીજું કામકાજ હોયજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ સમતોલપણનો નિકાલ કરવાનું કામ મારે હાથ આવ્યું છે, ત્યારે હવે તેના ઉપર કોણ કલંક લગાડી શકે એમ છે ? (૪)

૨૬૨૨-હું દેવતા ચરણ આગળ ' ઇમાન ' (વિશ્વાસ) રાખીને ઊભો છું તેથી તે મારા સ્વામી મારા ઉપર કૃપા કરે છે. (૧) તેમનો ખબરો સાચવનાર ચોક્કીદાર હું છું. ત્યાં આગળ કોઈ સારોનરસો માણસ આવી અડે તો તેની ઝડતી લેવાની મને સત્તા છે. (૨) દેવે મને એક વાર એક હુકમ કરી દીધો અને પોતાનો બધો ખબરો મને સોંપી દઈને પોતે અલિપ્ત બનીને બેઠા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, કોણ યોગ્ય છે, કોણ અયોગ્ય છે, કોણ નમ્ર છે એ બધાનો વિચાર કરવાનું કામ મારું છે. હવે એ કામમાં દેવને પોતાને માથું મારવાની કશીજ જરૂર નથી. (૪)

૨૬૨૩-હવે મારા હૃદયની અંદર કોઈ બીજાનું પદાર્થનો સંચાર થઈ ગયો છે. (જેનું પ્રસ્તુત પદમાં વર્ણન કર્યું છે.) તેને લીધે હવે મને સંસારને લગતાં કામોમાં રસ પડતો નથી અને તેમને લગતી પ્રવૃત્તિ કરવાનું પણ મન થતું નથી. (૧) બ્રહ્મરસ- (બ્રહ્મબોધ) વડે મારું સર્વોંગ ભરાઈ ગયું છે; તેને લીધે અગાઉનો દેહવિષયક રંગ બદલાઈ ગયો છે. (૨) કંઠની અંદર નારાયણનો વાસ થયો છે; તેમના આવ્યાથી મારું મન શાંત થઈ ગયું છે અને મારી જીભને તેમનાજ નામનો સ્વાદ લાગી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું હવે એકજ જગ્યાએ બેસી રહું છું. ત્યાં બેઠાં-બેઠાંજ મારી બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જશે. (૪)

૨૬૨૪-હો દેવ ! ત્યારે હવે તમે આપણી વચ્ચે આટલું બધું છેદું શા માટે પાડી દીધું છે ? (૧) તમારી અને મારી વચ્ચે અસ-લનો સ્વરૂપેક્ય અર્થાત્ સ્વરૂપની એકતાનો જે સંબંધ છે, તેનેજ તમે

સત્વર પ્રકટ કરી દો એટલે બસ. (૨) સંસાર અને પરમાર્થ બેઉના સંબંધમાં મારા હૃદયમાં જે ઉદ્વિગ્નતા થયા કરે છે, તેને તમે તમારું દર્શન દઈને દૂર કરી દો એટલે હૃદય નિશ્ચિંત બની જાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું હવે મને દર્શન આપવામાં ઉતાવળ કરજે, કારણકે તારું દર્શન કરવાને સારૂ મારો જીવ અતિશય ઉત્કંઠિત થઈ ગયો છે. (૪)

૨૬૨૫-આ સંસાર સત્ય છે એવી સમજણ હોવાથી લોકોમાં પ્રાપંચિક વ્યવહારની રીત પડી ગઈ છે. (૧) અધ્યા ! તને તારા મૃત્યુનો વિચાર કદી આવે છે કે નથી આવતો ? તું જે ધનનો સંચય કરે તેનો તું ઉપયોગ કરી શકે એવું તારે કરવું નેહશે. એટલા માટે તું સારી એટલે શાશ્વત વસ્તુનોજ સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા રાખજે. (૨) તારા મનમાં જે દેહના મૃત્યુની ખીક છે તે દેહ તો કાળનો ખોરાકજ છે. તેણે તો તે દેહને ચાવી નાખ્યોજ નાણુજે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અધ્યા ભાઈ ! તું જરા તારી આંખો ઉઘાડીને જો તો ખરો ! આમ જાણીનેધને આંધળો થઈશ મા. (૪)

૨૬૨૬-તારા શરીરનાં માતાપિતાને તારું ખરું હિત શામાં રહેલું છે, તેનું જ્ઞાન નથી; તેથી તેઓ તને પ્રાપંચિક લોકવ્યવહારની શિક્ષા આપે છે. (૧) જેમ એક આંધળાની લાકડી ગાંઠીને ખીન્ત આંધળા તેની પાછળપાછળ ચાલવા માંડે અને આગલો આંધળો ખાડામાં પડે ત્યારે તેની પાછળના ખીન્ત બધા આંધળા પણ ખાડામાં ગળડી પડે અને બધાજ મોતના મોઢામાં જઈ પડે તેવી આ વાત છે. (૨) આટલા માટે વટાઈ ગયેલા ચીલા ઉપર નજર રાખીને ચાલ્યા જવાને બદલે સત્ શું છે અને અસત્ શું છે તેનો વિચાર કરી લેવો નેહએ; નહિ તો જેમ માંસતું ખોટું ખાવાની લાલચે માછલી લોઢાનો આંકડો ગળી જાય છે, તેવા હાલ તારા પણ

યથે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ નિર્ણય જે મેં હુમણાં તમને કહ્યો તે, જાણે 'પાવડે પગ અને ધર્મોપદેશ' વાળી કહેવત પ્રમાણે થોડા ઉપર સવારી કરનાર પાવડામાં પગ મૂકીને થોડા ઉપર ચડતાં ચડતાં જેવો ઉપદેશ આપી શકે તેવો હું તમને આપું છું. અર્થાત્ ઘણીજ અગત્યની વાત તમને થોડામાં થોડા શબ્દોમાં કહી સંભળાવું છું. (૪)

૨૬૨૭-હું ચારે તરફ જ્યાં જ્યાં મારી નજર દોડાવું છું ત્યાં ત્યાં લોકોને ભૂમ્મું ખાંડતા અથવા આમલીના ચિચૂકા ચૂસતા જોઉં છું અને છતાં તેઓ તેમાંથી રસપ્રાપ્તિ કરવાની આશા રાખે છે! (૧) હે દેવ ! સંસારના છવો આ રીતે એવા ભુલાવામાં પડ્યા છે કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. એટલા માટે મને એવા લોકોની ઘણી દયા આવે છે. (૨) અમારું દેહરૂપી પારદાન વૈકુંઠમાંથી આવ્યું છે, એમ મનમાં જૂઠો જૂઠો ગર્વ રાખે છે; પણ જ્યારે મજલ પૂરી થશે અને મુકામે જઈ પહોંચશે ત્યારે તેમને ભીખ માગીને ખાવું પડશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વેદાંતના પારિભાષિક શબ્દો ગોખી મારીને લોકોને કહે છે કે, અમને આત્મભાવની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે.

૨૬૨૮-જ્ઞાનના ખોલ વડે જેમનું કલેજું ઢળાઈ ગયું છે, તેઓ ફક્ત શબ્દોનીજ માથાફૂટ કર્યા કરે છે અને તેમના એ કામનો કદી અંતજ આવતો નથી. (૧) આવા લોકોના ખોલ કર્યાં સુધી કાને સાંભળ્યા કરવા ? તેઓ જ્યારે તેમની માતાના ગર્ભમાં હતા ત્યારે તેમની નાજની સાથે અમુક ગંદી વસ્તુ પણ તેમને શરીરે ચોળેલી હોવી જોઈએ. (૨) મીઠા વિનાની રસોઈ જેમ ફિફ્કી-ફસ લાગે છે, તેમ અનુભવ વિનાના પોકળ શબ્દો પણ તેવાજ ફિફ્કા અને રસહીન લાગે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા ઢાંગી લોકોને તેમના પોતાના હિતનું જ લાન હોતું નથી. એવા લોકોની

જેટલી ફજેલી કરીએ તેટલી થોડી, (૪)

૨૬૨૯—અગાઉ થઈ ગયેલા સિદ્ધયુરુષોના શબ્દો સાંભળીને જેમણે વૈરાગ્યયુક્ત થઈને દેહાલિમાન મનમાંથી કાઢી નાખ્યું છે (૧) તેમને ચરણે માફ મસ્તક નમે છે. તેમનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવાની ઘડીને હું ધન્ય ઘડી કહું છું. (૨) કામક્રોધાદિ પંચવિકારને લાત મારીને તેઓ સંતોને શરણે ગયા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમનાં અંતઃકરણ મૂળથીજ શુદ્ધ છે તેઓ પરમાર્થના તરફ શીઘ્ર પ્રગતિ કરે છે. (૪)

૨૬૩૦—જે બીજ ખેતરની અંદર પાડેલા ચાસની અંદર જઈ પડે છે, તેની ઉત્તમ ફસલ પેદા થાય છે. એથી જીલદું જે બિયાં ચાસમાં ન પડતાં આડાંઅવળાં વેરાઈ જાય છે, તેમના વાવેતરની પાછળ કરેલી મહેનત નકામી જાય છે. (૧) હું ખોટાનો ભાગીદાર થનાર નથી; કારણકે તે ખોટાની પાસે એકઠી કરેલી મૂર્ખાઈ વડે આપણને ભરી દે છે. (૨) આ મૃત્યુલોકમાં બહારનો જૂઠો સાધુપણનો દેખાવ માંગે છેજ કેણુ ? કારણકે એ બધોજ દંભ છે અને ઢાંગી લોકો પેટ ભરવાને સાડાં આવાં પાખંડ લોકોને બતલાવતા ફરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે સોનું બઢીમાં તપાવીએ અને કસોટીએ ચડાવી જોઈએ અને જેનો કસ સો ટચના સોના જેવો જિતરે તેનેજ અમે તો માનીએ છીએ. (૪)

૨૬૩૧—ઉત્તમ બીજમાંથી પેદા થયેલા ઝાડનાં ફળ પણ ઉત્તમ જ આવે છે. (૧) અંતઃસંતોષને લીધે જેનું ચિત્ત વિશ્રાન્તિ પામી જાય છે, તે પાછું ફરવામાં (ફરીથી અંચળ થવામાં) સમજતુંજ નથી. (૨) ખરાની પરીક્ષા કરનારને કદી ખોટ ખાવી પડતી નથી; કારણકે તેની પરીક્ષામાં જે ખોટું ફરે, તેને તે વેગળું ફેંકી દે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને ખરા વિષયના ઉપર પ્રેમ છે, તેથી કરીને

મને ઉતાવળિયોપણું કરતાં આવડતું નથી. (૪) -

૨૬૩૨-હરિની કીર્તિનું વર્ણન કરવા માટે મારું મન તત્પર થઈ ગયું છે, તેથી કરીને મારી વાણીદ્વારા હરિની કીર્તિના વર્ણનનો ઘોઘ વહેતો થઈ ગયો છે. આ પ્રવાહની ગતિ સ્વાભાવિક જેવી થઈ જવાથી મારી ઇન્દ્રિયોનું વલણ પણ તે બાબતના ભણી વળે છે. (૧) મારા અંતઃકરણની પ્રીતિને અનુસરતી મારી વાણી રોજરોજ હરિની કીર્તિના વર્ણનમાં નવો નવો રસ ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) જે-ઐ રોકડી (પ્રત્યક્ષ) સેવા કરનારા હોય છે, તેઓ આગળ આગળ ચાલે છે અને બાકીનો સમુદાય પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવે છે. આગળ ભલા રહીને સેવા કરનારોએ સરળ ભાષણ કરવું જોઈ-શે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ભગવાનના દાનનું પૂર વહેતું થઈ ગયું છે. તેમણે સંતોષપૂર્વક મારા માથા ઉપર તેમનો અભય હસ્ત મૂકી દીધો અને મને મારા સ્વામીએ પોતાના શરીરથી ઉતારેલાં વસ્ત્ર વડે શણગાર્યો. (૪)

૨૬૩૩-દેવની મારફતે મારા સ્વરૂપને લગતી શંકાનું નિવા-રણ થઈ ગયું. દેવનું અને મારું મૂળથી સ્વરૂપેક્ય છે અર્થાત્ હું અને દેવ મૂળથી એકજ સ્વરૂપના છીએ એ વાત હું જાણતો ન હતો. (૧) પણ હવે તો દેવ જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ત્યાં હું પણ જઈશ. તેમને સંતાઈ જવા જેવી એક પણ જગ્યા હું ખાલી રહેવા દેવાનો નથી. (૨) જૂઠા પ્રપંચના મોહને લીધે દેવને મળવામાં ઘણો વિલંબ થઈ ગયો, તેથી કરીને આટલા દહાડા મારી અને દેવની વચ્ચે આંતરે પડી ગયો હતો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અરે દેવ ! આ ભિન્ન દેહાદિ પ્રપંચનો તમારો ખતાવીને તું નકામો શ્રમ શા શા રૂ લે છે ? (૪)

૨૬૩૪-જ્યાંસુધી ખર્ માલૂમ પડ્યું નથી ત્યાંસુધી ભૂલચૂકો થાય એ તો ઠીક છે. એક વાર ખર્ માલૂમ પડ્યા પછી પાછા ફર-

વાનું શું કારણ છે ? (૧) મેં તને પકડ્યો છે—એટલે હવે તારે મારી ઇચ્છા મુજબ મને આપવું પડશે. ખરી બાબત સમજવામાં આવી સ્થિતિ થાય છે. (૨) દષ્ટિ નાખતાની સાથેજ દૂર અંતરે રહેલા એવા તને સ્થિર દષ્ટિથી ખારીકાઇથી જોયેલો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તને રડી જવાની મોટી ખોડ છે; સાથે સાથે હું પણ હુકાળનો ભુખાળવો નથી. (૪)

૨૬૩૫—તે દેવ છેજ, એવો વિશ્વાસ રાખીને મેં તેમના પ્રતિ મારો બાવ સ્થિર કરી રાખ્યો છે. (૧) જેણે આખી પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખી છે, તે મારી સાથે મોઢામોઢ વાતો કરે છે. (૨) હું જે પધરચના કરું છું, તે ફક્ત શબ્દોની ગૂંથણી કરીને બેડતો નથી. (૩) લોકોમાં મારી વાહવાહ થાય અને મને લોકો માન આપે એવી દાંભિક બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને હું આ બધી ખટપટ કરતો નથી. (૪) પણ જે કોઈ ખરેખરો લાગ્યવાન હશે તેજ મારા આ યોગ્ય કેર્તવ્યનો મર્મ સમજી શકશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં તો અસલી અને સાચા પ્રસાદનું ઝરાણું છે. (૬)

૨૬૩૬—અમે તો દેવનાં નાનકડાં છોકરાં છીએ અને દેવે અમારા પ્રતિ ખૂબ પ્રેમ બતાવીને અમને લાડકવાયાં બનાવી દીધાં છે. તેથી કરીને એવું થઈ ગયું છે કે, માળાપ પણ અમે અને નાનાંનાનાં છોકરાંની જગ્યાએ પણ અમેનાં અમેજ. (૧) આથી કરીને દેવ અમારું કામ કરવામાં વિલંબ કરતા નથી, પણ અમારી સાથે મીઠીમીઠી વાતો કરે છે અને અમને સારુંસારું ખાવાનું આપી જાય છે. (૨) મારી બાબતમાં દેવ કશી જુદાઈ રાખતા નથી, તેમ કશો લેદલાવ પણ રાખતા નથી. જે મૂળની અસલ વસ્તુ છે તેજ મારા હૃદયની અંદર તેમણે દઢ કરી દીધી છે. (૩) ત્યાર પછી તે તેમના પોતાપણના (તેમના સ્વરૂપના) બધા અલંકાર મારે શરીરે પહે-

રાવી દે છે. (૪) જેમાં અગણિત દ્રવ્ય ભયું પડ્યું છે અને જેનો કાંઈ સુમારજ નથી એવો અનંત અમર્યાદિત ભંડાર મારા હાથમાં આવી ગયો છે; તેને ગમે તેટલો લૂંટી મારો પણ તે કદી ખૂટેજ નહિ. (૫) તુકારામ કહે છે કે, અમે દેવને ખૂબ પ્રેમ સહિત ઘેરી લીધા ત્યારે તેમણે આ જોડી અમારા હાથમાં સોંપી દીધી. (૬)

૨૬૩૭-મારા શરીરની અંદર જે જે વિકારો હતા તે બધાને મેં વીણી વીણીને બહાર ફગાવી દીધા અને શરીરને ખાલીખમ બનાવી દીધું. એટલે પછી ખાલી પડેલી જગ્યાનો પાંડુરંગે કબજો કરી લીધો. (૧) આવું થયું એથી દેહની સાથે સંબંધ રાખનારા ભાવોનું પાલનપોષણ કરવાની મારે કશી ગરજ રહી નહિ. (૨) કારણકે મારા હૃદયની અંદર અવિનાશી વસ્તુનો પ્રકાશ આવીને વસી ગયો છે. આથી કરીને આ હું અને આ માફ એવી ભાવનાઓનું તો મોતજ આવી ગયું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આમ થવાથી મારા દેહમાં ભરાઈ રહેલી દેહાત્મબુદ્ધિને મેં એક ઘાએ પૂરી કરી નાખી. હવે હું એકદેશી થઈ ગયો છું, એવું કોઈએ કહેવું નહિ. (૪)

૨૬૩૮-મારાં માણસોએ ત્યાગ કર્યો તેમાં મને આટલીજ શિક્ષા મળી. (૧) હવે તે દુઃખને લીધે હું દેવનું ચિંતન સ્વસ્થ રીતે કરીશ. (૨) માફ અપમાન થાય અને મારા ઉપર ત્રાસ થાય તેજ ઠીક છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માણસોના હાથે મારા મનનું ખંડન થાય એજ ઉત્તમ. (૪)

૨૬૩૯-આપણી અને દેવના ચરણની વચ્ચે જેમ જેમ અંતર પડતું જાય તેમ તેમ ચિત્તની અંદર ભયનું જોર વધતું જાય છે. (૧) જો દેવનોજ વિયોગ થઈ ગયો તો પછી છવીને કરવું છે શું ? (૨) મારે મન તો એક દેવના સિવાય પોતાના અને પારકા બધાજ

લોકો એકસરખા છે. ત્યારે હવે હું તેમાંથી કોને મારા માની લઉં ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ દુનિયા હો કે ન હો, તેની મારે કશી ગરજ રહી નથી. (૪)

૨૬૪૦-જેમની વૃત્તિઓ સ્થિર થઈ ગઈ હોય તેમને હું મારા મિત્રો માનું છું. (૧) તેમને હું સાદ કડું છું કે તરત તેઓ મારા તરફ દોડ્યા આવે છે અને હું-તું એકજ છીએ એવું મને કહી જાય છે. (૨) અનેક પ્રકારનાં લાપણુમાં તેમની જીજ્ઞાસુતા ગઈ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ વિકૃત ! મારા ખોલ કેવા છે તેનો ખરેખરો મર્મ તો તેઓજ જાણે છે. (૪)

૨૬૪૧-મારા શરીરમાં આનંદે આશ્રય લીધો છે; તેથી કરીને સુખનો ઝરો ફૂટી નીકળ્યો છે. (૧) આ બધું કામ એકલા પ્રભુનું જ છે. તેમના બળની સાથે કોનાથી સરખામણી કરી શકાય એમ છે ? (૨) હું તેમનો સેવક હોવાથી તે મને ઘણી સરસ જગ્યાએ પહોંચાડી દેશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવાં તો તેણે મને ઘણી જાતનાં દાન દીધાં છે. (૪)

૨૬૪૨-અરે લાઈઓ ! ઘાસ, લાકડાં વગેરે લોગાં કરીને તથા જમીનમા પાયો ખોદીને મઠ બાંધવાની મહેનત શા માટે કરો છો ? (૧) ગમે તે એક દેવના દેવાલયમાં અથવા ઝાડ તળે જઈને પડી રહેવું અને તમારે ખાવાને અનાજ જોઈએ, તે લોકોનાં ઘરોમાં તમારે સાડાં જ્યાં જાઓ ત્યાં ભરી રાખેલું જ છે. તમને પીરસવાને માટે તમારી માતાઓ ઘરેઘર છે. તેમની પાસે જઈને એકાદ શકારામાં પેટ ભરાય તેટલું અન્ન માગીને ખાઈ લેવું (૨) તમે એક વાર તો પ્રપંચના બોજને માથા ઉપરથી ફગાવી દીધો, ત્યારે ફરી પાછો શા સાડાં તેને તમારા માથા ઉપર તાણી લો છો ? આ બધું માયિક દુઃખ છે અને તેને તમારે આપબળથીજ દૂર

કરી દેવું નેમશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે સિદ્ધપુરુષો! એક રામનામના સ્મરણુ સિવાય બીજા બધાજ વ્યવહાર જૂઠા છે એવું ને હું તમને કહી રાખું છું, તે તમે સાંભળી લેજો. (૪)

૨૬૪૩-હુનિયામાં નાના પ્રકારના કુતર્કવાદી-પાખંડી લોકો પુષ્કળ હોય છે. તેઓ પોતપોતાના દેહના લોભને વશ થઈને નકામા વલોપાત કરતા રહે છે. (૧) હે દેવ ! આવા લોકોના બોલ ઉપર હું વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી; એટલા માટે હું તો કાછડો વાળીને એકલું તમારું જ નામ લેવા મંજ્યો છું. (૨) હું મારા જીવસહ વર્તમાન ચિત્તની અંદર દૃઢ અને એકનિષ્ઠ બની ગયો છું. તેથી કરીને બીજા બધા કરતાં તમારે જ મારી લાજ જળવવી નેમશે. (૩) તમે તો તમારે સ્વાધીન રહેનારાં પશુઓને પણ દુઃખી થવા દેતા નથી. કોઈ પશુ પણ તમારે શરણે આવે તો તમે તેને પીડા પામવા દેતા નથી. ત્યારે હવે મારે જે તમને કહેવું હતું, તે મેં કહી નાખ્યું. હવે તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! મારે તમારી દયાને માટે કેટલી વાર ભિક્ષા માગવી પડશે ? હું ઝાઝું કહીશ તો તમને પાછી રીસ થડશે ! (૫)

૨૬૪૪-લોકોએ મારાથી દૂરના દૂરજ રહેવું. આટલા માટે તો હું ભિખારી બની બેઠો છું. (૧) લોકોની સાથે મારે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખવો નથી, તેમ કોઈની સાથે કોઈ પણ જાતનું સંભાષણ પણ મારે કરવું નથી; કારણકે તેવું કરવાનું મને કશું કારણજ દેખાતું નથી. આથી કરીને હું સૌની આશા છોડીજ બેઠો છું. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આ બધાની ઉપાધિને લીધે મારા જીવને ઘણોજ ત્રાસ થાય છે. તેથી તો હે દેવ ! હું તમારી દયાની ભીખ માગી રહ્યો છું. (૩)

૨૬૪૫-એમાં કોઈ જાતનો સ્વાનુભવનો રસજ ન હોય એવી

સૂકી, પ્રાણહીન જ્ઞાનચર્ચા મારે કરવીજ કેવી રીતે? જેનાદ્વારા આપણું હિત સધાતું હોય તે કામ સૌથી પહેલું બનતી તાકીદે સાધી લેવું જોઈએ. (૧) સૂકીસૂકી વાતોમાં પડવાથી આપણો રસ્તો કાપવાના કામમાં મોડું થાય છે. ત્યારે એવું કરવાથી જે નુકસાન થાય તેનું વળતર આપણે માગવું કેની પાસે? (૨) આવી વાતોમાં ગૂંચવાઈ જવાથી લૌકિક વ્યવહારનો ખોલો વધી જાય છે અને તેનો એટલો બધો વિસ્તાર થઈ જાય છે કે, તેથી આપણી ઉન્નતિ અટકી પડે છે અને ઊલટું જન્મમરણના ચક્રમાં પડીને દુઃખ વેઠવું પડે છે, તે તો વળી વધારામાં. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ચોખ્ખા સોનામાં ત્રાંચુ લેખવીને તેના દાગીના બનાવીએ તો પછી આગમાં નાખ્યા વિના તે સોનું કદી શુદ્ધ થતું નથી. (૪)

૨૬૪૬-આગળ જતાં આપણે ઘણા દુઃખી થઈ જઈશું, એ વાતની મૂર્ખ લોકોને જાણ નહિ હોવાથી તેઓ આ સંસારને લગતાં અનેક કામકાજમાં પોતાનો જીવ પરોવી રાખીને ખૂબ વ્યાકુળ અવસ્થામાં જીવે છે. (૧) તેમના મનમાં હમેશાં ભય અને શંકા રહ્યા કરે છે. કેઈ ખિચારો રાંધી ખાવાને વાસ્તે માટીનું ઠોળણું માગવા આવે તો, મારા ઠોળરાને ખાળી નાખવાતું નથી, એવું પણ તેઓ લોભના માર્યા કહેવા ચૂકતા નથી. (૨) પણ જે ઘડીએ કાળ તમારા જીવને પકડીને ખેંચી જવા આવશે તે ઘડીએ તેની આગળ તમારું જોર ચાલશે ખરું કે? (૩) મૃત્યુ બાદ જે જે કામો કરવાથી નરકની પ્રાપ્તિ થાય એવાં કર્મ કરીને તમે તેમનો સંચય કરતા જાઓ છો. (૪) ણીજના ઉપર ઉપકાર તો કરવોજ નહિ, એવા વિચાર તમે હમેશાં કરતા રહો છો. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મને આવા ઘાતક લોકોનો મેળાપજ ન થાય એવું હું ઇચ્છું છું. (૬)

૨૬૪૭-હે દેવ! મારું ચિત્ત તમારા ચરણ આગળ સ્થિર

થઈ ગયું છે અને તમારા ચરણનું ધ્યાન કરતું કરતું તે તમારી સન્મુખ રમ્યા કરે છે. (૧) હે પાંડુરંગ! તમારી આગળ જૂકું કહેવા જઈએ તો તે નહીં એમ નથી, કારણકે તમે અંતર્યામી છો અને બધાના મનની વાતો જાણો છો. (૨) મને જે સુખ થાય કે હુઃખ થાય તે બેડ તમને અર્પણ કરી દઈને મેં તો કાળને ખાંડા કરી દીધો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને મારા દેહનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. આવું થવાથી આ માણું અને આ પારકું એવો ભાવ ટળી ગયો છે. (૪)

૨૬૪૮-જે જે સમયમાં જે જે નક્ષત્રો આકાશમાં ઊગે છે તે બધાં પોતપોતાના સમયને અનુસરીને વરસાદ વરસાવે છે. આથી વિપરીત આપણે ગમે તેટલાં ફાંફાં મારીએ તોપણ તેનું કશુંજ સાડું ફળ આવવાનો સંભવ નથી અર્થાત્ કવળતે વરસાદ વરસવાનો નથી. (૧) જેણે આ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેણે આનો ચોક્કસ નિયમ કરી રાખ્યો છે, જે બાબતને લગતો જેવો નિયમ હોય છે તે પ્રમાણે તેના કામની મર્યાદા સૃષ્ટિકર્તાએ મુકરર કરી રાખી છે; (૨) કેમકે ઉનાળામાં અને શિયાળામાં જે વરસાદ વરસે તો તેથી લોકોને નિરર્થક ત્રાસજ થાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઝેરમાં પાકેલા કીડાને અમૃતમાં નાખીએ અને અમૃતમાં પાકેલા કીડાને ઝેરમાં નાખીએ તો તે બેડ પૈકી એક પણ જીવતો રહેનાર નથી. (૪)

૨૬૪૯-જે વળતે જે શબ્દો બોલવાની ઉપયોગિતા હોય, તે વળતે તેટલાજ શબ્દો હું બોલું છું. (૧) જીંઠા પાયો બોલીને તેના ઉપર ચણેલી ભીંત જેમ નમી જતી નથી, તેમ જે શબ્દોની અંદર આદિથી તે અંત સુધી દેવનો વાસ હોય તેવા શબ્દો ત્રિકાળ-સત્ય નીવડે છે. (૨) જે કામ કરવાથી પાછલાં સચિત કર્મોનું જોર નરમ પડી જાય તે ઉપાય હું એકદમ અમલમાં મૂકવા મંડું

છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો મારા સ્વામીનો આજ્ઞાપાલક દાસ છું. તેથી કરીને હું મારા એકજ શબ્દ વડે (દિવના નામ વડે) સર્વનો નાશ કરી શકું છું. (૪)

૨૬૫૦-હો દેવ! તું તારી સહજલીલાના ખેલ તારા વિનોદને અર્થે ખેલે છે, પણ જે તારે મન રમત છે તેનાથી અમે માયો જઈએ છીએ, કારણકે તેથી કરીને અમારે અનેક યોનિઓમાં ભટકવાનું હુઃખ વેઠવું પડે છે. (૧) તેથી કરીને હવે હું તારું નામ મારા કંઠમાં ધારણુ કરું છું કે, જેને લીધે તારે પોતાને વગર કદ્યે દોડતાં આવવું પડશે. હવે તો હું આ એકજ કામ કરતો રહેવાનો છું. (૨) મને તારો વિયોગ થયો ત્યાર પછી હું અનેક યોનિઓ રૂપી જંગલોમાં ઘૂમીને અને મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પો કરતો આવ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું આજ સુધી પાપ-પુણ્યની ગૂંચવણમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો હતો. મને તો આજેજ તારી પ્રાપ્તિ કરવાનો સરળ માર્ગ મળી આવ્યો છે. (૪)

૨૬૫૧-આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ, એવી ભાવના ક્યોથી કાળ મારી પૂઠે દોડ્યો આવે છે. એટલા માટે ઉપર કહી તેવી ભાવનામાં ગૂંચવાઈ પડવું એ વ્યર્થ થયે છે. (૧) હે પાંડુરંગ! હવે તો તું મારો આત્મજન થયો છે એટલે હવેથી આવા વ્યવહારના ઉપર આગ પડે. (૨) ત્યાંસુધી મને ખરી વસ્તુનું દર્શન થયું ન હતું, ત્યાંસુધી હું એ ખોટી વસ્તુઓનો ભાર મારા માથા ઉપર લઈ લઈને દ્રવતો હતો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મિથ્યા ભ્રમજન મારી આમેજ આવી બિલુ છે. તેને હું સત્ય પદાર્થ માનતો હતો; તેથી કરીને જે વસ્તુ મારી પાસેજ હતી તેને વેગળી ફેંદી દઈને હું દૂર સ્વડવા નીકળી પડ્યો હતો. (૪)

૨૬૫૨-હે દેવ ! હું મારી યોગ્યતા પ્રમાણે અમુક એક કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરીને તેનું પાલન કરવા મંડી જઈશ. (૧) જે કરવાથી મને તારા ચરણનું ઓળખાણ થાય તેને હું માફ કર્તવ્ય માનું છું અને તે હું કરતોજ રહીશ. પછી તને જે યોગ્ય લાગે તે તારે કરવાનું રહ્યું. (૨) હું મારે શરીરે કદ વેડીને પણ તને ગંગા-જળ અને તુલસીપત્ર અર્પણ કરતો રહીશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હું તો તારી આગળ હાથ નેડીને ઊભો રહીશ, તેનેજ તું તારી સેવા માની લેજે. (૪)

૨૬૫૩-હે દેવ ! મારામાં અનેક જાતના ગુણ ભરાઈ રહ્યા છે, તે મારાથી એકલે હાથે વેગળા કરી શકાય એમ છે નહિ. એ કામ હું તારા માથા ઉપર નાખી દઉં છું ત્યારે તું પણ તે ગુણોનું નિવારણ કરતો નથી. (૧) હે નારાયણ ! જનગૃત અને સ્વપ્ન અવસ્થાઓની વચ્ચે કશો મેળ મારા જેવામાં આવતો નથી. (૨) હું બહારથી સાધુપણનો વેશ ધારણ કરીને ફરું છું. ઉપર ઉપરથી સાધુના જેવાં આચરણ પણ હું કરું છું, પણ મારા અંતઃકરણમાં હજી તારો વાસ થયો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે સત્ય પદાર્થ છે તેમાં કશી ખોડખાંપણ હોતી નથી. તે તો પોતાની એકાકી અવસ્થામાં પરિપૂર્ણ દીસે છે. (૪)

૨૬૫૪-હે દેવ ! મારો અને તમારો સંબંધ જો પહેલેથી જોડાયોજ ન હોત તો તો ઘણું સાફ થાત; કારણકે વિશ્વાસ આપીને ગળું કાપવાનું કેણે કહ્યું છે ? (૧) ઓ પાંડુરંગ ! ઓ મારા દાતાર ! હવે માફ હિત શું કરવાથી થાય તેનો વિચાર કરવાનું કામ તમારું છે. (૨) મારામાં શુદ્ધ ભાવ છે નહિ, તોપણ હું તમારો સેવક કહેવાઉં છું, તેથી મારામાં કમીપણું ન આવે તે તમારે જોવાનું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારાં માળાપ ! મારા જેવા

ગરીબનો ઉદ્ધાર કરવામાં તમારે શ્રમ લેવો પડે છે, એવું તમે શા માટે માની લો છો ? (૪)

૨૬૫૫-હે દેવ ! મારો ઉદ્ધાર કરવાની બાબતમાં તમે ટાળ-ટાળા કરો છો તેનું કારણ શું ? શું તમારે તેમાં તમારી ગાંઠનો કાંઈ ખરચખરચ કરવો પડે છે ? (૧) હે પાંડુરંગ ! તમે ચતુર-શિરોમણિ છો માટે મેં જે સવાલ પૂછ્યો છે, તેનો તમારે નિર્ણય કરીને મને ચોક્કસ જવાબ દેવો પડશે. (૨) હું અનેક પ્રકારનાં હુઃખ વેઠતો આવ્યો છું. ત્યારે આવી રમત રમવામાં તમને સુખ થાય છે ખરું ને ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે શું નિર્ગુણ થઈ ગયા છો ? જો તમે ખરેખર નિર્ગુણજ થઈ બેઠા હો તો પછી આ સંસારમાંથી મારો છુટકારો કેણુ કરશે ? (૪)

૨૬૫૬-હે દેવ ! તમે સર્વજ્ઞ છો, તેથી કરીને હું તમારી સાથે નિષ્કુરપણે સંભાષણ કરું છું તે તમે યાદ રાખજો. (૧) હુઃખનું નિવારણ કરનાર તો તમારા જેવો બીજો કેણુ છે કે, હું તેને શરણે જઈ ? (૨) સૌના હુઃખનું નિવારણ કરવાની સત્તા તો તું તારા પોતાનાજ હાથમાં લઈ બેઠો છે. આ બાબતમાં જાણે તારો એકલાનોજ ઈજારો હોય એવી બીના બની છે અને તારા સિવાય બીજો કોઈ સમર્થ તો દુનિયામાં રહ્યોજ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો જે છે તે બધુંજ તારા ચરણ આગળજ છે. ત્યારે આ મારાં માળાપ ! હવે મોડું કરશો નહિ. (૪)

૨૬૫૭-ઓ દેવ ! મારું ચિત્ત તારા ચરણ આગળ સ્થિર થઈ ગયું છે, તેથી કરીને મને બધો વખત તારો મેળાપ થયાજ કરે છે. (૧) હું રમતો રમું ગમે ત્યાં, પણ મારા પ્રેમતાંત્રીની ઢોરીને મેં તારા ચરણની સાથેજ બાંધી રાખી છે. (૨) હું પતિત છુવોને પાવન કરીશ એવું તારું અસલનું વચન છે, તેને હું પકડીને બેસી

રહ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે સર્વેશ દેવ ! આપણી વચ્ચે જે અસલનો કરાર થયેલો છે તેનો તમે મનમાં વિચાર કરો. (૪)

૨૬૫૮-હે દેવ ! તારું મન મારામાં પરોવાઈ ગયું છે, તેથી કરીને મને જે ભૂખતરસની પીડા થવી જોઈએ તે મને ન થતાં તને લાગુ પડી જાય છે. (૧) તેમ થવાનું કારણ એ છે કે, આપણાં બેઉનાં અંતઃકરણ એક છે. તેથી હવે તારે ખીનું કશું કહેવું જ નહિ. (૨) તું મારી સાથે ગમત કરવાને ખાતર મારી પાસે જિલો રહીને મારા ગજવામાં જે ખાવાનું મેં ભરી રાખ્યું છે તેના ઉપર નજર દોડાવતો લાગે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ ઠેકાણે મારાં પાછલાં સંચિત કર્મનાં સ્વરૂપ કેવી રીતે આવીને જિભાં રહ્યાં ? (૪)

૨૬૫૯-જે આપણે બેઉ બરોબરિયાજ હોઈએ તો હે દેવ ! (પ્રસ્તુત પદમાં) વર્ણવેલી વિગત બને કેવી રીતે ? (૧) જે આપણે બરોબરિયા હોઈએ તો આપણા સ્વામીસેવકનો રૂડો સંબંધ રહી શકે નહિ; અને આપણી વચ્ચે જે પ્રેમ છે, તેનું પણ કશું ઠેકાણું રહે નહિ. (૨) એકત્વની અંદર શબ્દ કુંઠિત થઈ જાય છે, તોપણ ત્યાં ભક્તિની મજા તો મળેજ ક્યાંથી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે જે તમારું સ્વામી તરીકેનું પદ જાળવી રાખો તો હું તમારો સેવક બનીને તમારી આગળ આનંદ સહિત નૃત્ય કરું. (૪)

૨૬૬૦-શુદ્ધભાવરૂપી મૂળ ધન મારા હાથમાં આવ્યું કેવી રીતે ? પણ હું જે કાંઈ મારા અંતઃકરણની ઉત્કંઠા મહિત દર્શાવું છું, તે બધું માયાજ છે. (૧) હે નારાયણ ! તમે બધું જાણો તો છો; તેથી કરીને જાંડા બિતરીને મારો પીછો લેતા નહિ. (૨) જે જગ્યાએ બેસીને સંતોએ લોજન કર્યું હોય ત્યાં, છેક છેલ્લી પંગતમાં મુને બેસવા દેજો. હું તેમનું વધેલું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ખાઈશ અને

તેમની સોળતમાં પડી રહીશ. મારે સારૂ આટલુંજ કરો તો ઘણું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારાં, સૌનાં સંચિત કર્મોનો નાશ થશે એવો લોકોને વિશ્વાસ આપીને હું તમારી પાસે આવ્યો છું. ત્યારે હવે તમે છેક આખર લગી પળવશો મા. (૪)

૨૬૬૧-મારા જેવા છેકજ રૂળી ગયેલા જીવો અગાઉ થોડા તરીને પાર ઊતરી ગયા છે ? (૧) તમે આટલા બધાનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે તમને હું એકલો ભારે પડી જઈશ એવો વિચાર તમે મનમાં લાવતા નહિ; કારણકે તમે કૃપાના સમુદ્ર છો. (૨) જ્યારે હું તમારી દયાનીજ ભિક્ષા માગતો ઊભો છું, ત્યારે પછી મારી પાસે પાપ રહી જાયજ કેવી રીતે ? તમારી આગળ પાપનું બળ શા હિસાબમાં ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ અગાઉ એક વાર તમે પથરા તરાવ્યા હતા, તેમ મને પણ જડબુદ્ધિનો પથરો સમજીને હે દેવ ! તમે જરૂર તારજોજ (૪)

૨૬૬૨-હે પાંડુરંગ ! તું જે મારો અંગીકાર કરવા તૈયાર થઈ જાય તો તારો હાથ આલવા કેણુ આવે એવો છે ? પણ તારામાંજ કશું પાણી નથી એવું હું તારે મોઢે કહું છું. (૧) તેમ થવાનું કારણ એવું છે કે, મારા નળજાં પ્રારબ્ધ કર્મોએ તને પાછો હઠાવી દીધો અને તારી વિશ્વંભરપણાની શક્તિને રદ કરી દીધી. આ મારી પોતાની અનુભવેલી ખીના છે. (૨) હું તારે આશરે રહ્યો છું અને તારા નામનું સ્મરણ વારેઘડીએ કરતો રહું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જ્યારથી મને આ પંચમહાભૂતોએ મળીને વટાળી માર્યો ત્યારથી હું કાળને વશ થઈ ગયો છું. (૪)

૨૬૬૩-દેહનો નિર્વાહ થવો એ તો પ્રારબ્ધને અધીન છે. માટે આપણે તો એક હરિના કાલાવાલા કરીએ એજ આપણે સારું ઉત્તમ કાર્ય છે. (૧) મારા મનને આવો વિચાર સૂઝ્યો એટલે હું

પણ ગયો કે, હવે દેવ મારાથી દૂર નથી. (૨) તમામ જાતની ટપટો, કચકચાટ એ બધાને મેં ત્યારથી દૂર કરી દીધાં ત્યારથી ।વના બળ વડે હે દેવ ! હું તારો આશ્રય લેવાને આત્યો માણું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારે તો તારું પૂજન કર્યો કરવું. એ સિવાય બીજો કશો ઉપાય છેજ નહિ. (૪)

૨૬૬૪-હે દેવ ! તારે પ્રતાપે આખરે પરિણામ તો ઘણું મારું આવી ગયું. આથી કરીને હું તારીજ ઇચ્છાને વળગી રહ્યો છું. (૧) લોગ અને અલોગ સહિત આ મારા શરીરના બોળને હું મહન કરીશ અને તે બધુંજ તારા આશ્રય ઉપર છોડી. દર્શિ. (૨) હે દેવ ! તારી મને મદદ મળી ગઈ એટલે પછી અનેક ખટપટો અને નાના પ્રકારની કામનાઓનું જોર ઘટી ગયું જાણવું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું દેહાદિ પ્રપંચના ભાર વડે દબાઈ ગયો છું. -મેં એકલાજ સત્ય દેવ છો. (૪)

૨૬૬૫-હે દેવ ! આવા પ્રપંચના ગૂંચવાડામાં તું મને ગૂંચવી મારતો નહિ. (૧) છેક પ્રાચીનકાળથી હું આ પ્રપંચની ખટપટ કરતો આવ્યો છું. (૨) હે દેવ ! મને પોતાને તો આમાં કશીજ સમજણ પડતી નથી; પણ તું તારી આખો મીચી દેતો નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! આપણે જેઠ એકબીજાના સહવાસમાં રહીએ તો કેવું સાડું ? (૪)

૨૬૬૬-મા અને તેનું છોકરું એ જેઠની વચ્ચે અમસ્તો નામ-માત્રનો પણ વિષમભાવ નહિ હોવાથી માને છોકરાની બાબતનો કશોજ ત્રાસ થતો નથી. (૧) ઓ દેવ ! મેં પણ તને આટલો બધો પજવ્યો અને કાયર કર્યો, પણ હવે તું રાજ થઈને મારે સાડું ખાવું મોકલાવી દે. (૨) હે દેવ ! હું જે કંઈ કહું છું તેને તું સાંભળીને તારા મનમાં સ્થાન આપજે. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

ઓ મારી કૃપાવંતી પાંડુરંગા જનેતા ! મેં હમણાં કહ્યું તે તું કં
એવી મારી તને વિનંતી છે. (૪)

૨૬૬૭-હો દેવ ! તું અને હું બેઉ જોડાજોડ એક જગ્યાએ
બેસીને જમીએ. એવું કરવાથી આપણી વચ્ચે પ્રીતિ જળવાઈ
રહેશે. (૧) આ બાળતમાં જરા પણ કસર રાખવી નહિ. કસર
રાખે તો તને મારાજ સમ. (૨) માદીકરાનો સંબંધ જે હું સંસાર
માં જોઈ છું તેવું સાચું સ્વરૂપ તો હું તારામાં જ જોઈ શકું
છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું તારાં બધાં બાળકોને દેશી
મારે છે એવી તારે વિષે જૂની દ્રશ્યાદ છે. (૪)

૨૬૬૮-ઓ દેવ ! તું ખીજી સામાન્ય માતાઓના જેવી દરિ-
દ્ર-કંગાલ માતા નથી. (૧) હું જે જે બોલ મારા બાળસ્વભાવને
અનુસરીને બોલું છું, તે બધા શું તારી આગળ નકામા અને
નિષ્ફળ જશે ? (૨) પોતાની પાસે એક કોડી પણ ન હોય એવી
કાંઈ તું દરિદ્રી અને હૂબળી માતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે,
તું સ્વભાવે કરીને બોટાબોલી અને હૃદયશૂન્ય નથી. (૪)

૨૬૬૯-હો દેવ ! અમને અમુક શબ્દો કહીને અમારા ઉપર
તમે આરોપ મૂકો તે તમને શોભતું નથી. (૧) ઓ દેવ ! હું ત-
મને એમ પૂછું છું કે, તમે આવાં બાળકોને પેદા કર્યાં જ શા માટે
તે કહો ? તમારામાં કોઈ જાતની સત્તા કે આવડતનો અભાવ
હતો ? (૨) હવે જ્યારે તમે અમ બાળકોને તમારાથી વેગળાં
ઠાઠી મૂકશો ત્યારે તમે એકલા તમારી મોટાઈને લઈને બેસી
રહેજો ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે આ બાળતનો તમારા
મનમાં જ વિચાર કરી લેજો. (૪)

૨૬૭૦-જે છોકરાની મા મરી ગઈ હોય તેનો કોઈ ભાવ પૂછતું
નથી; કારણ કે એક તો તે નાનું છોકરું; તેની બિચારાની દાદરિયાઈ

કોણ સાંભળવાનું હતું ? (૧) લોકોમાં તો આવોજ એક રિવાજ પડી ગયો છે. (૨) જેનું પ્રારબ્ધ શુભ હોય એવી માતા અને તેનાં છોકરાં ન્યાંન્યાં હોય ત્યાંત્યાં તેઓ પરસ્પર આનંદપૂર્વક રહે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આપણે બધાં દેવનાં બાળકો છીએ અને દેવની સમીપ રહીએ છીએ. (૪)

૨૬૭૧-સંસારમાં શું સુખ બન્યું છે ? એમાં મુદ્દલે સુખ છેજ નહિ, એમ સમજીને મને જે કાંઈ લાલ થાય છે તે બધો મેં તને સમર્પિત કરી દીધો છે. (૧) પણ ઓ દેવ ! તું તો અતિ-શય નિર્દય છે. વળી તારા મનમાં એવી એવી તૃષ્ણાઓ છે કે, કોઈ તને ગમે તેટલું આપ્યાજ કરે તોપણ તેથી તને તૃપ્તિ થાય એમ છેજ નહિ. (૨) બધાંજ કર્મ પોતાની આંખે જોયા કરે અને છતાં પોતે વેગળો ને વેગળો રહે તેવાનું મારે કામ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તને હું જે કાંઈ કહું તે બધો ફેકટનો પરિશ્રમ-માત્ર છે. (૪)

૨૬૭૨-જેવું આજ સુધીમાં કદી બનવા પામ્યું ન હતું તે બન્યું અને તે શાથી બને છે તે પણ હવે મને સમજાઈ ગયું. એટલા માટે, ઓ દેવ ! મેં તારી સાથે અબોલા લીધા છે. (૧) હે દેવ ! આપણો બેઠનો સંબંધ આપણી એકજ મુલાકાતમાં તૂટી ગયો; હવે હું મનમાન્યું કરીશ અને આ દેવને વિષે તો મનમાં કશીજ ઈચ્છા રાખનાર નથી. (૨,૩) તુકારામ કહે છે કે, તારી પાસે આવવાજવાનો મારે વ્યવહાર હતો તેનો એક લાવનાને લીધેજ છેડા આવી ગયો. (૪)

૨૬૭૩-હે દેવ ! હવે આપણી બેઠની વચ્ચે કહેવા જેવું રહ્યું છે શું ? (૧) તેં મારા મનનું સમાધાન તો કર્યુંજ નહિ, તેથી મારું મન બિલકુલ વધારે નિર્દય થઈ ગયું છે. (૨) મારા ઘરમાં ને ઘરમાં-

ઓ મારી કૃપાવતી પાડુરગા જનેતા ! મે હમણા કહ્યું તે તુ કર
એવી મારી તને વિનતી છે (૪)

૨૬૬૭-હે દેવ ! તુ અને હું બેઉ જોડાજોડ એક જગ્યાએ
બેસીને જમીએ એવું કરવાથી આપણી વચ્ચે પ્રીતિ જળવાઈ
રહેશે (૧) આ બાળતમા જરા પણ કસર રાખવી નહિ કસર
રાખે તો તને મારાજ સમ (૨) માદીડરાનો સળધ જે હું સસા
રમા જોઈ છું તેનું સાચું સ્વરૂપ તો હું તારામાજ જોઈ શકું
છું (૩) તુકારામ કહે છે કે, તુ તારા બધા બાળકોને ફસાવી
મારે છે એવી તારે વિષે જૂની ફરિયાદ છે (૪)

૨૬૬૮-ઓ દેવ ! તુ બીજી સામાન્ય માતાઓના જેવી દરિ
દ્ર-કગાલ માતા નથી (૧) હું જે જે બોલ મારા બાળસ્વભાવને
અનુસરીને બોલું છું, તે બધા શું તારી આગળ નકામા અને
નિષ્ફળ જશે ? (૨) પોતાની પાસે એક કોડી પણ ન હોય એવી
કાંઈ તુ દરિદ્રી અને દૂબળી માતા નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે,
તુ સ્વભાવે કરીને ખોટાબોલી અને હૃદયશૂન્ય નથી (૪)

૨૬૬૯-હે દેવ ! અમને અમુક શબ્દો કહીને અમારા ઉપર
તમે આરોપ મૂકો તે તમને શોભતું નથી (૧) ઓ દેવ ! હું ત
મને એમ પૂછું છું કે, તમે આવા બાળકોને પેદા કર્યા જ શા માટે
તે કહો ? તમારામાં ઠાંઈ જાતની સત્તા કે આવડતનો અભાવ
હતો ? (૨) હવે ત્યારે તમે અમ બાળકોને તમારાથી વેગળાં
ઠાઢી મૂક્યો ત્યારે તમે એકલા તમારી મોટાઈને લઈને બેસી
રહેજો ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે આ બાળતનો તમારા
મનમાજ વિચાર કંઈ લેજો (૪)

૨૬૭૦-જે છોકરાની મા મગી ગઈ હોય તેનો કોઈ ભાવ પૂછતું
થી, કારણકે એક તો તે નાનું છોકરું, તેની બિચારાની દાદફરિયાદ

કોણ સાંભળવાનું હતું ? (૧) લોકોમાં તો આવોજ એક રિવાજ પડી ગયો છે. (૨) જેનું પ્રારબ્ધ શુભ હોય એવી માતા અને તેનાં છોકરાં ન્યાંન્યાં હોય ત્યાંત્યાં તેઓ પરસ્પર આનંદપૂર્વક રહે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આપણે બધાં દેવનાં બાળકો છીએ અને દેવની સમીપ રહીએ છીએ. (૪)

૨૬૭૨-સંસારમાં શું સુખ બન્યું છે ? એમાં મુદ્દલે સુખ છેજ નહિ, એમ સમજીને મને જે કાંઈ લાલ થાય છે તે બધો મેં તને સમર્પિત કરી દીધો છે. (૧) પણ ઓ દેવ ! તું તો અતિ-શય નિર્દય છે. વળી તારા મનમાં એવી એવી તૃષ્ણાઓ છે કે, કોઈ તને ગમે તેટલું આખ્યાન કરે તોપણ તેથી તને તૃપ્તિ થાય એમ છેજ નહિ. (૨) બધાંજ કર્મ પોતાની આંખે જોયા કરે અને છતાં પોતે વેગજો ને વેગજો રહે તેવાનું મારે કામ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તને હું જે કાંઈ કહું તે બધો ફેાકટનો પરિશ્રમ-માત્ર છે. (૪)

૨૬૭૨-જેવું આજ સુધીમાં કહી બનવા પામ્યું ન હતું તે બન્યું અને તે શાથી બને છે તે પણ હવે મને સમજાઈ ગયું. એટલા માટે, ઓ દેવ ! મેં તારી સાથે અબોલા લીધા છે. (૧) હે દેવ ! આપણા બેઉનો સંબંધ આપણી એકજ મુલાકાતમાં તૂટી ગયો; હવે હું મનમાન્યું કરીશ અને આ દેવને વિષે તો મનમાં કશીજ ઇચ્છા રાખનાર નથી. (૨,૩) તુકારામ કહે છે કે, તારી પાસે આવવાનવાનો મારે વ્યવહાર હતો તેનો એક ભાવનાને લીધેજ છેડા આવી ગયો. (૪)

૨૬૭૩-હે દેવ ! હવે આપણી બેઉની વચ્ચે કહેવા જેવું રહ્યું છે શું ? (૧) તેં મારા મનનું સમાધાન તો કર્યુંજ નહિ, તેથી મારું મન બિલટું વધારે નિર્દય થઈ ગયું છે. (૨) મારા ઘરમાં ને ઘરમાં-

જ હું જૂરતો ખેસી રહું છું. તારાં બધાં કામજ આવ્યાં છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તું તારા દેવપણાને પોટલીમાં બાંધીને એક જગ્યાએ રાખી મૂકજે. (૪)

૨૬૭૪-હે દેવ ! તારી પાસે જ્યારે હું કાંઈક માગવા આવું છું ત્યારે તું મારા તરફથી આશા રાખે છે અને આપણી વચ્ચે ઘણું છેલું પાડી દે છે, (૧) આથી કરીને તારે વિષે મેં જે આશા-ઉમેદ રાખેલી તે બધીને મેં ફેંકી દીધી તેનું આ એકજ કારણ છે. (૨) મારા ઉપરના તારા પ્રેમને લીધે તારાં સ્તનોમાંથી પ્રેમનો મોટો ઘોઘ બહાર ઢળી પડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું જે કાંઈ હઠ કરીને કહું છું તે એટલા માટે કે, મારા બોલનો તું આદર કરે એટલીજ મારી વિનંતી છે. (૪)

૨૬૭૫-હવે તો ઘરમાં ને ઘરમાં પડી રહેવુંજ સારું છે. તેમ કરવાથી આપણા સંબંધ આપણી જાતની સાથેજ રહે છે. (૧) બીજાનાં સારાંમાઠાં કામો આપણી નજરે પડતાં નથી અને એવું થવાથી આપણા પોતાના જીવને કલેશ થવાનું કશું કારણજ બિલ્લું થતું નથી. (૨) લોકોની સાથે બોલીએ તો એક બોલમાંથી બીજે અને બીજામાંથી ત્રીજે એમ કરતાં બોલ-બોલા વધી પડે છે અને તેથી જૂઠ્ઠી ખટપટમાં વધારો થાય છે. (૩) હું જેમ જેમ દેવના વધારે કાલાવાલા કરતો જાઉં છું તેમ તેમ તે મારી પાસે વધારે સેવા કરાવવાની આશા રાખે છે. (૪) ફક્ત હિસાબ કરવાની ખટપટ કયાંથી કયો લાભ થતો નથી તેમ કશું નુકસાન પણ થતું નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, જ્યાંસુધી બીજા લોકો ભલા ન હોય ત્યાંસુધી કશું કાર્ય થઈ શકતું નથી એ વાત મને બરાબર સમજાઈ ગઈ છે. (૬)

૨૬૭૬-જે રસ્તે થઈને આપણે જવું હોય તે રસ્તો પહેલેથી સાફ કરી રાખવો જોઈએ કે જેથી કરીને રસ્તે ચાલતાં કોઈ

પણ જાતની અડચણ નડે નહિ. (૧) પરાપૂર્વથી આવો શ્રેષ્ઠાચાર આપ્યો આવે છે. પરમાર્થના માર્ગમાં પ્રતિબંધ કરનારાં આપણાં પાપ અને પુણ્યયુક્ત કર્મો છે. (૨) જો તમારે તેમના સપાટામાંથી છટકી નાસવું હોય તો તમારી પંચમૃતાત્મક દેહબુદ્ધિને એક બાબુએ ફગાવી દઇને નાસવા માંડજો; કારણકે એ દેહબુદ્ધિની ઉપાધિને લીધે પાપપુણ્ય તમારી કેટે દોડ્યાં આવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહીં તો જે ખરેખર શૂરવીર હશે તેજ આળખાના સકંચામાંથી એક તડાકામાં છટો થઇને મુક્ત બની જશે. બાકીના બીજા લોકો જેઓ દેહની સાથે તાદાત્મ્યનો સંબંધ જોડીને દીન બની ગયા હોય છે તેઓ કાળચક્રની અંદર ફેરા માર્યા કરે છે. (૪)

૨૬૭૭-જેઓ પોતાનાં જાતિ, કુળ અને ધનના મદથી રંગાઈ જાય છે, તેઓ ઘણાજ ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા હોય છે. (૧) આવું ન કરતાં સુર પુરુષોએ તો એ બધાથી દૂરજ રહેવું જોઈએ. (૨) વિષયમાં કશુંજ સુખ નથી, પરિણામે બિલકુલ દુઃખ બિપજે છે. તેના આદિ, મધ્ય અને અંત, એ ત્રણેમાં એકસરખું દુઃખજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સાપને સુવાળે હાથે પંખાળીએ તોપણ તેની તેને કદર હોતી નથી; એટલા માટે સાપનાથી જેમ છોટે રહેવું જોઈએ તેવી રીતે દુર્જનોથી પણ દૂર રહેવુંજ યોગ્ય છે. (૪)

૨૬૭૮-હરિકથા કરવી એ અમારું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. તે સિવાય બીજાં બધાં કામ હું ફક્ત લૌકિક વ્યવહારને નિભાવી રાખવા પૂરતાં કરી છૂટું છું. (૧) મા જેવી હોય તેવી પણ તેનાં પોતાનાં છોકરાંને તો તે ઘણી વહાલી લાગે છે. બીજી સ્ત્રીઓને તો તેઓ જેવું સાધારણ સ્ત્રીઓને માન આપવું ઘટે તેટલું આપે છે. (૨) જેણે જે બાળકને જન્મ આપ્યો તે બાળકને માટે તેની જનેતાનો જીવ હમેશાં ઉત્કંઠિત રહે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

આ બધું જોઈને હું આનંદપૂર્વક કીડા કરું છું. (૪)

૨૬૭૯-હે સંતજનો ! હું તમારી આજ્ઞાનું પ્રતિપાદન કરું છું, પણ મારા મનને ઘણાજ ભય લાગે છે; (૧) કારણકે તમારી અડોઅડ તો મારાથી બેસાય એમ છે નહિ તેથી કરીને હું જરાક લાડ કરતો કરતો આવીને તમારા પગ આગળ બેસી પડું છે. (૨) તમારી આગળ તો હાથ જાડીને બિભા થઈ રહેવું એજ યોગ્ય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે સંતજનો ! તમે ઘણા શ્રેષ્ઠ છો અને હું તો મોટો પાતકી છું. (૪)

૨૬૮૦-હે અનંત ! તું હવે જેવો છે તેવો પણ મને તો ઘણો માન્ય છે. (૧) હું તારા પગ ઉપર માથું માથું એવું મૂકી દઈશ કે ત્યાંથી હું તેને ખસેડનારજ નથી. મારા મનમાં જેવું છે તેવુંજ હું મોઢેથી કહી દઉં છું. (૨) મને જો કશાની ગરજ હોય તો તે એક શુદ્ધ ભાવનીજ. તે તો આરંભમા જેવો હતો તેવો આખર સુધી પણ મીઠો ને મીઠોજ રહે એવું કરવું જોઈએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં જે મારે માટે નિયમ કરી રાખ્યો છે તેને હું કદી પણ છોડવાનો નથી. (૪)

૨૬૮૧-ખરેખરા મર્મની વાત હું ભૂલી ગયો અને તેથી કરીને હું કર્મના સકંઠામાં સપડાઈ ગયો. (૧) તે કર્મે મારો એવો કેડો લીધો કે તેણે મને અનેક વાર ગર્ભવામ કરાવ્યો અને મારો સર્વનાશ કરી દીધો. (૨) મારા દેહનાં અંખંધીઓ તે ક્રૂર મારાં અને બાકીનાં ખીજાં બધાં પરાયાં એવો ભેદભાવ મારામાં પેદા થયો અને તેના મોહથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપે મારે ગળે ફાંસો લગાવી દીધો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે પેલાં કર્મોએ મને પોઠિયા બળદના જેવો બનાવી દીધો, તેથી કરીને મારા મનમાં જેમને વિષે ઘણો ભય પેદા થયો છે. (૪)

૨૬૮૨-હેહુ તો પ્રારબ્ધને આધીન છે, પણ તે છતાં મનને અનેક જાતની ચિંતાઓ વળગેલી છે. (૧) હે નારાયણ ! તું મારી પાસે દોડી આવ અને મારા મનને જાગૃત કરી દે. (૨) તારી દયાની યાચના દેવી રીતે કરવી જોઈએ, તેનો ખરેખરો મર્મ હું ત્યારથી ભૂલી ગયો છું ત્યારથી હું જૂઠ્ઠા પ્રપંચના બ્રમમાં પડીને ઘણો હેરાન થઈ ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ મને થયેલા રોગને મારે લોગ કેમ ન કહેવો ? (૪)

૨૬૮૩-જેના મનની અંદર હરિનું નામ વસી ગયું છે તે તો આ ભવસમુદ્રને તરીને પેલે પાર ચાલ્યો ગયોજ નાથવો. તેનાં સંસારનાં બંધનોનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. આવાં અગણિત દૃષ્ટાંત મારા સાંજળવામાં આવ્યાં છે. (૧) એજ રસ્તે હું પણ મારી યોગ્યતા મુજબ બનશે તેટલી ચેષ્ટા કરતો રહીશ. (૨) જેઓ ભવસાગર તરી ગયા છે તેઓ જે નૌકામાં બેસીને ગયા હતા તે નૌકા તેમણે મારે સાડું રહેવા દીધી છે. તેમાં બેસવું હોય તો કોઈને કશી વાતનો પ્રતિબંધ નથી તેમ કશું સાડું પણ આપવું પડતું નથી. જેમનાં મનમાં કૃપા શુદ્ધભાવજ હોય તેમનું બધું કામ થઈ જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સૌના તારણહાર ચંદ્રલાગાને કિનારે ઈંટના ઉપર બેઠે પગ સમાન રેખામાં રાખીને સૌની વાટ જોતા બિભા રહ્યા છે, માટે તમે હવે બેઠા હો ત્યાંથી બહીને એકદમ તેમની પાસે દોડતા જાઓ. (૪)

૨૬૮૪-હું તો હવે મારા જીવના ઉપર ઉઠાર થઈને બેઠો છું. (૧) આ ઠેકાણે મારાં મન, વાણી અને શરીર અડંગા નાખીને બેઠાં છે. (૨) મેં માડું મન સ્વાધીન કરી દીધું છે અને મારી તમામ વૃત્તિઓને મેં રોકી રાખી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે હે દેવ ! તને હવે હું તારા ઘરમાંથી જરા પણ બહાર નીકળવા દેનાર નથી. (૪)

૨૬૮૫-સંતોના સ્થાનમાં જવાથી ઉત્તમ લાભ થાય છે. લાભ ફક્ત ત્યાંજ મળે છે, બીજે કોઈ ઠેકાણે નહિ. (૧) ને આપાં તેમના સેવક બની જઈએ તો આજ પછીના બધા લૌકિકવ્યવહારને લગતી આશાતૃષ્ણાઓ શમી જાય છે. (૨) ને સંતો આપણને તેમની કૃપાનું દાન દીધું તો તેમનું દાન એવું છે કલ્યાણે પણ કદી ખૂટે નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ સંતોની સેવા કરવાનો લહાવો મળે તો તે ઘણું ઉત્તમ કહેવાય. (૪)

૨૬૮૬-નારાયણનું નામ એક ઉત્તમ ઔષધ છે. આવું ઉત્તમ સાધન છે છતાં લોકો તેનું સેવન કરી જાણતા નથી (૧) એ ઔષધ એવું છે કે, તેનું સેવન કર્યાથી ભવરોગનો નાશ થઈ જાય છે અને જન્મમૃત્યુનાં દુઃખોનો એવો અંત આવી જાય છે કે, ફરીથી તેઓ નજરે પણ પડતાં નથી. (૨) વળી આ ઔષધના સેવનમાં બીજી-ત્રીજી કશી ખટપટજ નહિ. એક નામ લેવા માંડ્યું એટલે અંતઃકરણની અંદર કોઈ પણ જાતનું પ્રતિકૂળ તત્ત્વ રહી શકતુંજ નથી. (૩) એનાથી દેવની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી સત્ત્વ દૈવદ્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. (૪) એનાથી જન્મમૃત્યુનાં કષ્ટનો અંત આવી જાય છે અને તે બધાંનું મૂળકારણ જે માયાની જાળ તેનો પણ નાશ થઈ જાય છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, આ ઔષધના ગુણનો લાભ ઘણા લોકોએ લીધો છે. (૬)

૨૬૮૭-હરિનામ એવું છે કે, કોઈ પણ માણસ ગમે તેવા પાપના મજથી ભરપૂર કેમ ન હોય પણ જ્યાં તેણે નામનો આશ્રય લીધો, એટલે તેને શુદ્ધ થતાં એક દાણવારનો પણ વિલંબ લાગતો નથી. (૧) એટલા માટે તમે હરિનામનો ઉચ્ચાર કરો-તમે હરિનામનો ઉચ્ચાર કરો. તેમ કરવાથી તમારાં મહાપાતકનો નાશ થઈ જશે. (૨) અન્નમિલ કોઈ ચાંડાલ-સ્ત્રીના મોહમાં ફસાઈને તેની સાથે

વિષયલોગ કરતો હતો. આવા ભૂંડા માણસે ન્યાં મોઢેથી હરિ-
નામ લીધું, એટલે એક ઘડીનો પણ વિલંબ ન કરતાં હરિએ તેને
તરતજ વૈકુંઠધામમાં તેડાવી લીધો. (૩) તમામ પ્રકારનાં પાપા-
ચરણમાં પ્રહસહત્યા પણ ભારેમાં ભારે કહેવાય છે. આવી અસંખ્ય
પ્રહસહત્યાઓનું પાપ વાદમીકિને લાગુ પડ્યું હતું, પણ તે છતાં
તેમણે હરિનામનો ઉચ્ચાર કરવા માંડ્યો એટલે તે ગંગાજળના
જેવા નિર્મળ થઈ ગયા. (૪) આવી રીતે હરિનામના ઉચ્ચારણની
સહાયતા વડે કેટલા બધામહાપાપી લોકોનો પણ ઉદ્ધાર થઈ ગયો
છે! પેલી વેશ્યા કેટલી બધી પાપિણી હતી? પણ તેણે નામનો
ઉચ્ચાર કર્યો એટલે તરત તે વૈકુંઠ ચાલી ગઈ તે તમે જુઓ તો
ખરા! (૫) તુકારામ કહે છે કે, દર્પણના ઉપર છાયા પડે તો તે
દર્પણ જેમ નકાસું થઈ જાય છે, તેમ હરિનામ વિના મનુષ્યજન્મ
પણ નકામો છે. એવા લોકો જન્મ્યા ન જન્મ્યા જેવા છે. તેઓ
જન્મ્યાજ ન કહેવાય. એટલા વાસ્તે હું તો હરિનો શરણાગત
થઈને તેમને પગે પડું છું. (૬)

૨૬૮૮-જે મૂર્ખને દંભ કરવો ગમે છે તે પશુ જેવો છે અને
તેણે કરેલું ભજન ધરણાદ થઈ જાય છે. (૧) તે જેવકૂક
તૈયાર રાંધેલી રસોઈ ખાતો નથી અને છાસ વલોવીને તેમાંથી
માખણ તારવી કાઢવાની વ્યર્થ ચેષ્ટા કરે છે. (૨) ન્યાં સારા સારા
માણસો ખેસે તેવી પાટના ઉપર પોતે ખેસવા ઇચ્છે છે; પણ તે
ચાવળાઓ હંસની નકલ કરનારા કાગડાના જેવાજ મૂર્ખ છે. (૩)
તુકારામ કહે છે કે, ઢાળ ચઢાવેલા રૂપિયાનો માલિક આખરે સભ
પામ્યા વિના રહેશેજ નહિ. (૪)

૨૬૮૯-ગંગાનો પ્રવાહ જેવો નિર્મળ છે, તેવું લોજન તું
મને પીરસજે. (૧) પ્રહારસતું લોજન કરવાથી કોળિયે કોળિયે

પ્રેમમાં વધારો થાય છે. (૨) જે લોજન કર્યાથી તૃપ્તિ થાય અને તે લોજનના પ્રતિ પ્રીતિ કાયમ રહે એવું લોજન ઉત્તમ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે મન શુદ્ધ હશે તેનો નારાયણ ઉપ-લોગ કરે છે. (૪)

૨૬૯૦-સુખરૂપી દૂધની અંદર સુખરૂપી હડીનું મોરવણ મેળવીને જે હડી તૈયાર થયું તેને સારી રીતે વલોવીને તેમાંથી સારરૂપી માખણ તારવી કાઢ્યું. (૧) એ માખણનું જેમણે જેમણે સેવન કર્યું તે બધાય તૃપ્ત થઈ ગયા અને તેઓ આનંદના ઉદ્ગાર કાઢતા કાઢતા મસ્ત બનીને ડોલવા લાગ્યા. તેમના મનમાં થતા આનંદને લીધે તેમનાં નેત્ર અને તેમના હાથ ફરકવા લાગ્યા. (૨) તેમનું સૌથી છેવટનું બળ તો નારાયણનું જ છે. તેથી કરીને તે શુષ્કને લીધે ખીજા ગુણ વધતા જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ટોચ સુધી જે વસ્તુ ભરેલી છે તેજ સ્વાભાવિક રીતે બહાર નીકળી પડે છે. (૪)

૨૬૯૧-અધ્યા! તું હરિનું ભજન શા સાર કરતો નથી? છેવટે જ્યારે તારે ચમપુરીમાં જવું પડશે, ત્યારે તારે ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડશે. તે વખતે કોણ તારી વહારે આવવાનું છે? (૧) હમણાં શું તારા ઉપર કામકાજનું ઘણું દબાણ છે તેથી તને ભજન કરવાની કુરસદ નથી મળતી? પણ જ્યારે તું ચમપુરીમાં જઈને બેસીશ તે ઘડીએ તારું કાંઈ ચાલશે ખરું કે? (૨) અરે! તું અભિમાનથી આટલો બધો ઉન્મત્ત કેમ બની ગયો છે? તું ચાહ રાખજે કે, એક હહાડો તને ચમના દૂત સારી રીતે બાંધી-જકડીને ચમપુરીમાં ઘસડી જશે. (૩) હમણાં તો હરિનામ લેતી વખતે તારે હાંતે ખીલીઓ જડાઈ ગઈ છે પણ આખરે તો તને તારી જીભ જૂળ માર ખવડાવશે. (૪) હરિનામ લેતી વખતે તને લોકલજ્જ નડે છે પણ હમણાં કહ્યું ત્યાં તને કોણ છોડાવવા

આવશે? (ખ) તુકારામ કહે છે કે, તું આ બાળત હવે મનમાં કાંઈક શરમ રાખ. આમ ને આમ બાલી રૂખી મરતો નહિ. (૬)

૨૬૯૨-સમુદ્રનું પાણી વરાળનું રૂપ ધારીને ઉપર ચડી જાય છે અને ત્યાં તેનાં વાદળાં બની જાય છે; તે વાદળાં પાછાં વરસાદ થઈને પૃથ્વી ઉપર વરસે છે અને તે પાણી ગંગામાં જઈ મળે છે. એ ગંગા પાછી સમુદ્રને જઈ મળે છે, આ પ્રમાણે સમુદ્ર પોતાની સાથેજ ખેલ ખેલે છે. (૧) આ રીતે ગંગા અને સમુદ્ર ખેલ મૂળે એક-રૂપજ છે. માત્ર ખેલની વચ્ચે ઉપાધિ આડી આવેલી છે, પણ તે ઉપાધિ મિથ્યા છે. હે દેવ! મારી અને તારી વચ્ચે ગંગા અને સમુદ્રના જેવોજ સંબંધ છે. (૨) ઘટ અને મઠ ખેલ આકાશની અંદરજ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ પણ એજ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થઈને પાછો તેની અંદર જઈ મળે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, બીજની અંદરથી બીજજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમની વચ્ચે જે પત્રપુષ્પ ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન થયા કરે છે તે સ્થિર નરહેતાં જેવાં આપ્યાં તેવાં આક્યાં જાય છે. (૪)

૨૬૯૩-મને પાણીપોષીને જેણે મોટો કર્યો છે તેના તો એક શબ્દ ઉપરથી હું તેને ઓળખી શકું છું. (૧) તે કદી મારાથી વેગળો જતોજ નથી અને મને લાક લડાવીને આનંદ આપે છે અને પોતે આનંદ માણે છે. (૨) તે પોતાની કેડે હાથ રાખીને ઈંટના ઉપર બેસા રહ્યા છે; અને એજ તેને ઓળખવાની એધાણી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા શરીરના ઉપર જે પાતળી રૂલ ઓઢી છે તે ઘણીજ કિંમતી છે. (૪)

૨૬૯૪-હે દેવ! તમને મેં જે જે વિનંતીઓ કરેલી તે પૈકી કેટલીનો તમે નિવેડો કર્યો અને મારા બોલનો તમે કેટલા પ્રેમથી સત્કાર કર્યો? (૧) હે કૃપાનિધિ! હે ગુણનિધાન! મને આ વાતની કાંઈજ સમજણ પડતી નથી. (૨) આજ સુધીમાં મેં તમને. દયા

હિપને એવાં ઘણાંય ભાપણ સંભળાવ્યાં, પણ તે પૈકી એકનો પણ મને તમારા તરફથી ઉત્તર મળ્યો નહિ. (૩) હું એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનતો હતો કે, હું જે તમારી સેવા કરું છું તે તમને પહોંચતી હશે. તુકારામ કહે છે કે, પણ હવે મને સમજ પડી કે એ બધીજ મહેનત વ્યર્થ ગઈ, કારણકે કેટલાય દર્દને ઊભેલું સ્વરૂપ મારી દ્રષ્ટિએ પડતું નથી. (૪)

૨૬૯૫-હો દેવ! તમારા જે જે વચનો લખી રાખેલાં હતાં તે બધાં અત્યારે તો લજવાઈ મરે છે એવું મને લાગે છે; કારણકે તમે મારા ચિત્તનું સમાધાન કરતા નથી. (૧) તમે જ્યારે મારી સાથે બોલવાનુંજ બંધ કરી દો ત્યારે મને સુખ કેવી રીતે થાય? કારણકે જેકની વચ્ચે જે પ્રેમ ન હોય તો તેમના મેળાપમાં આનંદ હિપજતો નથી. (૨) એક જણના હૈયામાં ઉમળકો આવે અને તે બીજાને આલિંગન દેવા જાય ત્યારે બીજો મોઢું મરડીને અવળો ફરી જશે! જેકની વચ્ચે જે આવો સંબંધ ચાલુ રહે તો તેમની વચ્ચે પ્રેમ કેટલો છે તે ઉઘાડું પડી જાય છે. (૩) આજ સુધી મારાથી જે જે થઈ શક્યું તે બધું હું કરી ચૂક્યો. હવે આથી આગળ મારી શક્તિ ચાલતી નથી તેથી હું કળાહીન થઈ ગયો છું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, અહો દેવ મહારાજ! તમે સમર્થ છો તેથી મારા જેવા ગરીબની સેવા તમારી આગળ પહોંચેજ શી રીતે? (૫)

૨૬૯૬-જે માણસ આશાના પાશ વડે બંધાયેલો છે, તેના જેવો નિર્લજ્જ બીજો કોઈ હોઈ શકેજ નહિ. તેને જે એક વાર કોઈએ કહ્યું હોય કે, હું તને અમુક વસ્તુ આપીશ તો તે ગરજનો માર્યો તે વાત સાચી માની લે છે અને તે વસ્તુની પ્રાપ્તિની આશામાં ને આશામાં ખેંચી રહે છે. (૧) તેનું લક્ષ પોતાના ઇચ્છિત કાર્યમાં પરોવાઈ ગયેલું હોવાથી તેનું રોજ રોજ અપમાન થાય છે,

તેનું પણ તેને જ્ઞાન રહેતું નથી. એમ થવાનું કારણ એ છે કે, મને મારી ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થશે અને તેમ થવાથી મારા ચિત્તનું સમાધાન થઈ જશે, એવી તેના મનમાં આશા બંધાઈ ગઈ છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હું તો આંખો મીંચીને બેસી રહ્યો છું, તેથી જો તમે મને ધક્કો મારીને કાઢી મૂકશો, તો તેની પણ મને ખબર પડનાર નથી. (૩)

૨૬૯૭-હે દેવ ! મેં તમને પાંચસાત વાર કહી જોયું, તેથી હવે તમારે કાં તો મને દર્શન દેવું અથવા કોઈની જોડે સંદેશો કહેવડાવવો; એ બેમાંથી ગમે તે એક તમારે કરવું જોઈતું હતું. (૧) હે નારાયણ ! મારી બાળતમાં તમે આવા નિષ્કુર શાથી થઈ ગયા છો તે મને સમજતું નથી. મારા શબ્દોની તમારા મનની ઉપર કશી અસરજ કેમ થતી નથી ? (૨) તુકારામ કહે છે કે, તમારા હૃદયમાં સારાં અથવા માઠાં ક્ષણ આપવાની ઇચ્છા છે કે નહિ, તેની મને તો સમજજ પડતી નથી. (૩)

૨૬૯૮-હે વિકૃલ ! મારો જન્મ તો આવી રીતે એજેજ ગયો, એવું મારે માની લેવું રહ્યું. આ બાળત મને ઘણું સંતાપ થયા કરે છે. (૧) તમે જે બાળતને વિષે મને કશું પૂછતાજ નથી તે બાળત તમને માન્ય નથી, એવું મારે સમજ લેવું જોઈએ; (૨) પણ હું અત્યાર મુઘી પૃથ્વીના ઉપર બોજા જેવો શા માટે આ દુનિયામાં જીવતોજ રહ્યો હોઈશ ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! ભવરોગની જખરજસ્ત પીડા મારી પૂઠે પડેલી છે. (૪)

૨૬૯૯-હે દેવ ! તમે મારો લૌકિકવ્યવહાર શા માટે જાળવી રાખો છો ? ગમે તે એક નિકાલ કેમ કરી નાખતા નથી ? (૧) પછી મારા મનની બધી તાલાવેલીજ મટી જાય. આપણું ગમે તે એક કામ થઈ જાય એટલે પછી મનને નિરાંત

થઈ જાય. (૨) તુકારામ કહે છે કે, તમારે ગમે તે એક વાતનો નિકાલ કરીજ દેવો પડશે. નહિ તો જેમ વૈદ્યની બેદર-કારીથી રોગીનું મરણ નીપજે છે તેમ તમારી બેદરકારીથી મારું મરણ નીપજશે. (૩)

૨૭૦૦-હો દેવ! એવાં મારાં ક્યાં મોટાં મોટાં પાપ છે કે, જે મને તમારી પાસે નથી આવવા દેતાં? (૧) તમે તો તે બધું જાણો છોજ, ત્યારે મને કેમ ખતાવી દેતા નથી? (૨) આપણી બેઉની વચ્ચે અંતર પડ્યુંજ શાથી? કયા કારણને લીધે તમારા ચરણ-મારાથી વેગળા થઈ ગયા? (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા એવા કયા અપરાધની હું સજા લોગણું છું, તે તમે મને કહો તો ખરા કે મને પણ સમજ પડી જાય! (૪)

૨૭૦૧-જેઓ મોટા ઘાંટા પાડી પાડીને બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો તો કરે છે, પણ તે પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી, (૧) તેમનાં મોઢાં ઉપર બેલાશક થૂંકવુંજ-જરૂર થૂંકવુંજ; કારણકે તેઓ પોતાની જીભને નકામો શ્રમ આપે છે. (૨) કેટલાક વળી મોઢે મોઢે હરિકથા કરતા ફરે છે, પણ તેમનાં અંતઃકરણમાં હરિના પ્રતિ પ્રેમ તો સુદલે હોતોજ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેઓ ચતુરાઈ કરીને કવિતાઓ જોડે છે, પણ તેમના મનમાં પૈસાનો લોભ અને લોકોમાં માનપ્રતિષ્ઠા પામવાની તૃષ્ણા એ જે વાનાં તો રહીજ ગયાં છે. (૪)

૨૭૦૨-ગમે તે એકાદ પથરાના દેવ બનાવી દઈને તેની પૂજા કરે, તેની માનતાઓ માને, તે પથરાને બીજા દેવની આગળ મૂકી રાખે; આ બધું કરે પણ પોતાની સ્ત્રીને હરિકથા સાંભળવા જવાની ઇચ્છા હોય તો તેને ત્યાં જવા પણ ન દે! (૧) પોતાની ગાંઠના પૈસા ખરચીને પોતાના બાપની ચાદગીરી જાળવવાને માટે મસાણામાં તેનાં અસ્થિના ઉપર સમાધિઓ ચણાવે, પણ પોતાનાજ આંગ-

છામાં તુલમીનો છોડ ઊગ્યો હોય તો તેને લોગે. પાણી રેડવાનો વિચારે ન આવે અને જાણે તે કોઈ નહારો છોડવો હોય એમ તેના તગ્દ બુએ, (૨) ચોર તેનું ધન ચોરી જાય અથવા લૂટાન લૂટી લે, તો તેનું તેને દુ ખ ન થાય પણ બ્રાહ્મણને પાઈ-પૈસાની દક્ષિણા આપવાનો તેનો જીવ ન આવે, (૩) વેવાઈ, જમાઈ વગેરે ખરેણાઓ આવે ત્યારે તેમને ઠાઠમાઠથી ભોજન કરાવે પણ કોઈ બિચારો સિંચુડ બાગણે આવીને ઊભો રહે તો તેનું અપમાન કરી ને તેને ઝાઢી મૂકે, (૪) તુકારામ ડહે છે કે, આવા લોઢો પૃથ્વીના ઉપર ભારડપ છે એવાના જીવતરને ધિન્દાર છે અથવા તો તેમના જીવતરના ઉપર આગ પડે ! (૫)

૨૭૦૩-હે દેવ ! હું તમારા કાલાવાલા કરીને તમારા પગ ઉપર માડ મન્તડ મૂકું છું (૧) તમારૂં રૂપ મારી આજો આગળ રમી રહ્યું છે, ભલે તેજ હમેશા મારી નજર આગળ રહે, કારણ કે તે તમારૂં સૌમ્ય સ્વરૂપ મને ઘણું પ્રિય લાગે છે (૨) જો તમે ઉઘ રૂપ ધારણ કરો અને હું તે જોઈને ભય પામું તો મારે નાસી જવાનું ટોઈ ઠામઠેકાણું છે ખરૂં ? જો તમે મારા ઉપર ક્રોધ કરો તો પછી મને તમારી પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે કહો ? (૩) તુકારામ ડહે છે કે, જેનાથી મને વૈષ્ણવમુદાયના દર્શન થાય તેનું જ મને દાન દેજો આટલા વાન્તે હું તમારે પગે પડું છું (૪)

૨૭૦૪-હરિવિપયક પ્રેમ એ એવી વસ્તુ છે કે, તેનું વર્ણન કંવા જઈએ તો તે શક્ય નથી, તેમ તેને પ્રગટ કરીને બીજાને બતાવી શકાય એવી વસ્તુ પણ તે નથી જેના ચિત્તની અદર ખરે ખરો અનુભવ થયો હોય તેજ તેને પોતાના ચિત્તની અદર થયાવત જાણી શકે છે (૧) કાચબીના બચ્ચા ફક્ત માની કૃપાદષ્ટિ વડે જ ઊછરીને મોટા થાય છે, તે બચ્ચા માના લેગા રહેતા નથી

અને માને કદી પણ ધાવી શકતાં નથી. (૨) સાપનાં બચ્યાં જન્મી-
ને તરતજ સંતાઈ જાય છે. એ બચ્યાં ત્યારે માના પેટમાં હતાં
ત્યારે તેમને કોઈ કહેવા આવેલું કે તમે જન્મો કે તરતજ સંતાઈ
જાઓ? (૩) કોઈ ખરેખરા ભૂખ્યા માણસને લોજન મળી આવે ત્યારે
તે વસ્તુ કેવી છે-ગળી છે, ખારી છે કે ખાટી છે, તેનો સ્વાદ તે
ખરાખર પારખી શકે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, પ્રેમની બાબ-
તમાં પણ આવું જ છે; તમે તેનો તમારા મનમાંજ વિચાર
કરી લેજો. જેઓ સુઝ હશે તેઓ તો આ બાબત કોઈને કશો
સવાલજ નહિ પૂછે. (૫)

૨૭૦૫-હે દેવ ! હું ખરેખરે પાતકી છુંજ, એવું હવે મને
મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી સમજાઈ ગયું છે. (૧) એટલે હવે
આપણી બેડની વચ્ચે કશું બાકી રહી જતું નથી. હવે આટલું થયા
પછી તમારા તરફથી તમારો શું કરવાનો વિચાર છે તે તમે મને
સાફસાફ કહી દો. (૨) આપણે બેડ જણ એકબીજાની સાથે બો-
લવાને માટે સામાસામી દૃષ્ટિ મેળવીને ઊભા છીએ; એટલે હવે
આપણી વાતચીતમાં કોઈ સાક્ષીને હાજર રાખવાનું કામજ શું
છે ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમને કહેતાં કહેતાં તો મારા પ્રાણ
જવા બેઠા છે, એ વાત તમને હમણાંજ સમજાઈ લાગે છે. (૪)

૨૭૦૬-અગાઉ તે પતિતોને પાવન કરવાનાં કામ કરેલાં તે
તો મેં અત્યાર આગમચ કેટલીય વાર તારી આગળ કહી બતાવ્યાં.
જો આમજ છે તો પછી તે મારી બાબતમાં હજી સુધી કેમ કશું
કયું નહિ ? (૧) ઐ નારાયણ ! તે આંખો મીંચીને મારી માથે
અબોલા લીધા છે ! તું પહેલાં કેવો હતો અને હવે કેવો થઈ ગયો
છે ? (૨) તને સાફસાફ કહ્યા વગર શું યોગ્ય અને શું અયોગ્ય
તેની તને સમજાણજ પડતી નથી. આવો તું કિયાનદ થઈ ગયો

છે તે હું શું બાણું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારો ઘાત થવાનો છે એ વાત જો તમે બાણતાજ હતા, તો તમે તેનું પહેલેથીજ નિવારણ કેમ કર્યું નહિ ? (૪)

૨૭૦૭-હે દેવ ! હું તો બાળક કહેવાઉં. બાળકની પેઠે હું તમારી આગળ લાડમાં ગમે તેમ બોલી નાખું, પણ તમારે તેના જવાબમાં મને આકરા બોલ કહેવા નહિ. (૧) મારાથી કંઈ અપરાધ થઈ જતો હોય તો તે તમે માફ કરજો. હે મારા સર્વોત્તમ દેવ ! મને તમે શિક્ષા આપો. (૨) છોકરું તો અણુસમજમાં દેવતામાં હાથ ધાલે; મારા હાથે દઝાશે તેનું છોકરાને જ્ઞાન હોતું નથી. પણ એવે વખતે તેની મા તેને સાચવી લે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેણે જે જવાબદારી ઉપાડી લીધી છે તેનો ભાર તેના માથા ઉપર મૂકીને પોતે અલિપ્ત રહેવાના કામમાં તમે ઘણા ચતુર છો. (૪)

૨૭૦૮-અમે તમારાં લાડકવાયાં બાળક છીએ, તે માટે તમારે અમારી સાથે નિર્દયપણે બોલવું જોઈએ નહિ. તમારે તો અમારા ઉપર દયા રાખીને અમને ઘાતમાંથી બચાવી લેવા જોઈએ. (૧) તમારો અને અમારો આવો સંબંધ છેક પુરાતન કાળથી ચાલ્યો આવે છે, તેથી કરીને તમે અમારી પુષ્કળ સંભાળ લીધી પણ છે. (૨) હે દેવ ! તમે મને આઘાતનો જરા જેટલો પણ ધક્કો લાગવા દીધો નથી, તેથી કરીને તમારો અત્યારનો દયાહીન નિષ્કુર જવાબ સાંભળીને હું મારા મનમાં ને મનમાં એસવાઈ જાઉં છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! તમે ઘણાજ કૃપાવંત છો, તેથી કરીને તમારા અમૃત સરખા મધુર શબ્દો વડે મારા મનને સાંત્વન આપો. (૪)

૨૭૦૯-મારે આત્મસ્થિતિ સંબંધી વિચાર જોઈતા નથી. મને તો હું નિરંતર તારા ચરણની સેવા કરવા દે. (૧) હે દેવ ! હે

પુરુષોત્તમ! હું જન્મજન્માંતરમાં તારું દાસત્વજ કરતો રહું એવો તું મને તારી સેવાનો સ્વાદ લગાડી દે. (૨) મારે સાયુજ્ય-મુક્તિનુંય શું કામ છે અને કશાનુંય શું કામ છે? કારણકે એ અવસ્થામાં દેવ અને ભક્તની વચ્ચેના પ્રેમસંબંધનું સુખ હોતું નથી. (૩) હે દેવ! તારું નિર્ગુણ સ્વરૂપ કેવું હોય છે? મારે તેને જોવું કેવી રીતે અને તેના મહિમાનું વર્ણન કરવું પણ કેવી રીતે? (૪) જે એમજ છે, તો પછી તું મારો દેવ અને હું તારો ભક્ત એવો સંબંધ આપણી વચ્ચે સચવાઈ રહે અને હું તારા ચરણની સેવા કર્યા કરું, એવું થવા દેજે. હે દેવ! મેં હમણાંકહી તેવી સ્થિતિમાં તું મને તારાથી જરાક દૂર રાખજે અર્થાત્ તું મને તારા સ્વરૂપની અંદર મળી જવા દઈશ નહિ. (૫) હે દેવ! જ્ઞાનાભિમાનથી તું મને હમેશાં મુક્ત રાખજે અને મારી પાસે નિરંતર તારા ચરણની સેવા કરાવ્યાજ કરજે. (૬) તુકારામ કહે છે કે, મને સારાનરસા તરફ પ્રીતિ નથી. મને તો તારી સેવા સિવાય બીજું કશું ગમતું નથી. મારા મનને બીજું કશું સારરૂપ લાગતું નથી. (૭)

૨૬૧૦-ઓ નારાયણ! તમે ચાલો અને પોતાના કલ્યાણને સારૂ દંડવત્ કરતા જાઓ. (૧) આવું શાથી? તેનું કારણ એવું છે કે, રાજ્યાસન ઉપર બેઠેલા પુત્રની આજ્ઞા તેના પિતાએ માન્ય રાખવીજ પડે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, ભક્તોની આગળ પહેલેથીજ અમારું સન્માન થાય છે ત્યારે હવે તેને આપવાની બાળતમાં તમને વાંધો શાનો હોય? (૩)

૨૬૧૧-સમર્થ પિતાનો પુત્ર જ્યારે ગોઠડી પાથરીને તેના ઉપર પડી રહે ત્યારે લોકોમાં હાંસી કેાની થાય? તે છોકરાની કે તેના સમર્થ પિતાની? (૧) એટલા માટે જે સમર્થ હોય તેણે

પોતાની ઊંચી પદવીની પ્રતિષ્ઠા સાચવવી જોઈએ અને જે પોતાને શરણે આવ્યો હોય તેનું બધી રીતે રક્ષણ કરવું જોઈએ. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! જો તમને તમારે યોગ્ય કર્તાવ્ય કરવાનો વિચાર આવતો હોય તો હું જે પતિત અને પાતકી છું, તેનો તમારે ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. (૩)

૨૭૧૨-ઓ મારા મન! તું બીજા કશા સંકલ્પવિકલ્પ ન કરતાં ફક્ત વિઠોળાનું જ ચિંતન કરજે. (૧) ત્યાં પાર વિનાનો સુખનો ભંડાર છે અને ત્યાં કલ્પનાની ગતિ કુઠિત થઈ જાય છે. (૨) હરિનું શ્રીસુખ આનંદ વડેજ રસેલું હોવાથી ઘણું શોભાયમાન દેખાય છે. તેનું દર્શન કરવાથી શોક, મોહ, દુઃખ વગેરેનો નાશ થઈ જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં હૃદયને વિશ્રાંતિ મળી જાય છે અને આગળ ઉપર ઉત્પન્ન થનારી તૃષ્ણાઓ શમી જાય છે. (૪)

૨૭૧૩-મારે હવે કરવું શું? મને આજસે ઘેરીને લૂંટી લીધો છે અને આ પ્રપંચને લગતી ફિક્કરચિંતાઓને લીધે મને ઘણો ત્રાસ થાય છે. (૧) મારી વાણીમાં રહેનારું જે હરિનામનું સ્મરણ તેને તો તેણે ક્યારનુંય ત્યાંથી ઝૂંટવી લીધું છે. આથી કરીને હરિ જે મારી પાસે હતા તેમની અને મારી વચ્ચે છેદ પડી ગયું છે. (૨) જીવ અને ઈશ એ બેની વચ્ચે ભેદ ભલો થઈ જવાથી હું (જીવ) ભ્રમના સંકંચામાં સપડાઈ ગયો છું અને તેથી કરીને મારામાં પુષ્કળ ઐશ્વર્યતાણુ થયા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! ત્યારે હવે તમે મને આ ભેદભાવની જાળમાંથી છૂટો કરીને તમારી પાસેજ લઈ જાઓ ને! (૪)

૨૭૧૪-જેના મનમાં દેવના ઉપર વિશ્વાસ નથી અને જે સંતજનોની મશ્કરી કરે છે, (૧) તેના મોઢા ઉપર આખરે ધૂળજ

પડશે. તે તો ડુકેરના જેવો નીચ જાતિનોજ હોવો જોઈએ. (૨) વળી કેટલાક લોકો અંથનાં પાઠાંતરો કરીને અર્થાત્ અંથોના મૂળની નકલ કરતી વખતે ઇરાદાપૂર્વક વાક્યો અને શબ્દો બદલી નાખે છે અને પછી તેવા અશુદ્ધ કરી નાખેલા શાસ્ત્રઅંથનો આધાર બતાવીને લોકોને છેતરતા ફરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા ભાવહીન લોકો દેવને પથ્થર કહે છે. (૪)

૨૭૧૫-બધો વખત વિઠોળાના નામનો જપ કરવો એજ તમામ સુખનો સાર છે. એટલા માટે તેમના નામસ્મરણ વિનાની એક પણ પણ નકામી જવા દેવી નહિ. (૧) આજ એક સાધન તમામ સાધનોતું મૂળ છે અને એ રસ્તે જતાં ગોપાળ-શ્રીકૃષ્ણ વશ થઈ જાય છે. (૨) ખીજાંત્રીજાં તપનો સંગ્રહ કરવાની કશી જરૂર નથી. તેમ કાશીપ્રયાગ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરવાની પણ જરૂર નથી. (૩) એટલું યાદ રાખજો કે, જ્યાંસુધી તમારામાં દેહાભિમાન રહ્યું હશે અને જરા જેટલી પણ સંકલ્પવિકલ્પ કરનારી કલ્પના રહી ગઈ હશે, ત્યાંસુધી નારાયણ તમારી પાસે કદાપિ આવનાર નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિનું નામસ્મરણ કરનારને દેવ દર્શન દેતા નથી, એવું કહેનારને હોઠે કોઠ નીકળજો. (૫)

૨૭૧૬-હો પાંડુરંગ ! માફ તને વિસ્મરણ થઈ જાય છે, પણ આવું ન કરતાં તું મને તારાથી દૂર કરીશ મા. (૧) ઓ દેવ ! હું પોતે તારો દાસ કહેવડાવું છું, એ વાતની તને શરમ આવવી જોઈએ. હવે તું મને એકાદ વાર ભલે ભૂલી જજો. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હો દેવરાજ ! હવે તું તારી પોતાની અને મારી બેમાંથી એકની પણ યોગ્યતા સાચવતો નથી. (૩)

૨૭૧૭-જે ગામના લોકો ભક્તિહીન હોય તે ગામમાં સાધુની કોણ અને કેટલી કદર કરવાતું હતું ? એવા ગામમાં સાધુપુરુષ જઈ

ચડે તે વાઘની બોડમાં ગાય જાય તેવું છે. (૧) કસાઈની દુકાન આગળ ભિલો રહીને કોઈ તેને બળદના સમ દે, તો તેની કસાઈના મન ઉપર શી અસર થવાની હતી? (૨) શાકભાજી વેચનારા કાછિયાની દુકાને કોઈ સાચાં મોતીની સેર લઈને જાય, તો તે કાછિયો તેને કહેશે કે, આ મોતી મારે શા કામનાં? (૩) કેળ અને બોરડી કદાચ બેડાબેડ ભિયાં હોય પણ તેથી કરીને તેમનાં ફળ થોડાંજ એકસરખાં લાગવાનાં હતાં? (૪) તુકારામ કહે છે કે, કોઈ કડવાં કારેલાં દૂધપાકમાં નાખે તો તે દૂધપાક કદી ગળ્યો થઈ શકે ખરો? (૫)

૨૭૧૮-હે દેવ ! થાક્યાંપાક્યાંનું વિશ્રાંતિસ્થાન તુંજ છે. એટલા માટે તારા માથા ઉપર લીંબુ અને મીઠું ઉતારીને ફેંકી દઉં છું. (૧) હે પરમાનંદ પુરુષોત્તમ ! અનેક પ્રકારના શ્રમમાંથી તું મારો છુટકારો કરી દે. (૨) અનાથ લોકોનો અંગીકાર કરવામાં તને ઘણો ભાર પડી જતો હોય એવું તારા મનને કદી થતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે વિઠાળાઈ માણડિ ! મારા મનમાં જે જે ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય તે તે બધીને પૂર્ણ કરવા સમર્થ અને શ્રેષ્ઠ તુંજ છે. (૪)

૨૭૧૯-હું ખૂબ જોરાવર બનીને ઘોતિયાનો કછોટો મારીને તારી આગળ દાન માગવા આવ્યો છું. (૧) હે પાંડુરંગ ! મેં તારી સેવા કરી તેનું તારા ઉપર કરજ ચડ્યું છે. હવે તેના બદલામાં તું મને તારો પ્રેમ આપ. (૨) આ બાબત લોકોને કશી જાણ ન થાય એવી ચતુરાઈથી તું તારો પ્રેમ મને આપજે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો તારા ચરણની નિસાચે ચોટી રહ્યો છું. પછી એ સિવાય માફ કયું કર્તવ્ય બાકી રહી જાય છે? (૪)

૨૭૨૦-હે પંઢરીનાથ ! મને તારો ક્યારે મેળાપ થશે? એ બાબતની ઉત્કંઠાને લીધે મને ઘણી મૂંઝવણ થાય છે અને મારા

મનને એવી તાલાવેલી થાય છે કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. (૧) હું ગરીબ માણસ તારી આગળ યાચના કરતો બિલો છું. તું મારી પ્રાર્થના ક્યારે કાને ધરીશ અને તું ક્યારે મારા ઉપર કૃપા કરીશ તેની મને સમજણ પડતી નથી. (૨) તારી વાટ જોતાં જોતાં તો મારી આંખો દુખવા આવી અને મારા મનને જે સંતાપ થયો છે તે તો જુદો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને તો તારૂં શ્રીમુખ જોવાનીજ ભૂખ લાગી છે. (૪)

૨૭૨૧-તારા ચરણ ઉપર હું મારો દેહ એવારી નાખીશ. (૧) હે નારાયણ! હું ગરીબ તારે શરણે આવ્યો છું-તારે શરણે આવ્યો છું, તે માટે હવે તું મારો અંગીકાર કર. (૨) હું ધૂળમાં આજોટીને તારા ચરણ આગળ પડી રહ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં મારૂં મસ્તક તારા ચરણ ઉપર મૂકી રાખ્યું છે. (૪)

૨૭૨૨-હે દાતાર ! હે દેવ ! હું તો તારા ધારણા આગળ કૂતરો થઈને પડ્યો છું, એમ જાણીને તું મને બહાર તગેડી મૂકીશ નહિ. (૧) મેં તારે ધારણે ધામા નાખ્યા છે, એટલા માટે તું મારો હાથ સાહીને મને ઉઠાડી મૂકતો નહિ. (૨) બધા નફરત લોકોમાં હું તેમનો શિરોમણિ છું અને અહીં તારી આગળ અડંગો નાખીને બેઠો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! તું આખા સંસારનું જીવન છે. તારૂં ગિરદ કેવું છે તેનો તું જરાક વિચાર કરી જો. (૪)

૨૭૨૩-વિચાર કરીને જોવા જઈએ તો જે થયું તે ઘણુંજ સારું થયું, એમ સમજવું જોઈએ. (૧) મારાં પાછલાં કર્મોનો બધો નિકાલ થઈ ગયો અને તેમનો નિવેડો થઈ ગયો છે એ વાત મને અનુભવથી સમજાઈ ગઈ છે. (૨) દેવના સમાગમથી મારા મનને વિશ્રાંતિ મળી ગઈ છે એ પણ અનુભવ ઉપરથી સમજાઈ

જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, દેવે મને જોળી કાઢીને પોતાની પાસે તાણી લીધો તે ઘણુંજ સાચું થયું. (૪)

૨૭૨૪-કાળચક્રની આંત્રી બાણે મારે ગળે એક રેંટમાળ વળગી હોય તેમ માફ ગળું તેની અંદર ફસાઈ ગયું હતું. (૧) એ રેંટમાળની અંદરનું જે ઘડિયું ફૂટી ગયું તેને ફેરા ફરવામાંથી મુક્ત મળી જાય છે. એ ઘડિયાની માફક હું પણ મુક્ત થઈને મારી આત્મસ્થિતિમાં સ્વયંભૂ નિષ્કામ બની ગયો છું. (૨) પેલા ફૂટી ગયેલા ઘડિયાને પછી કોઈ વેઠે પકડીને તેની પાસે કામ કરાવતું નથી. મારી બાળતમાં પણ આવુંજ બન્યું છે, કેમકે કાળચક્રની અંદરથી મારો પણ એ ઘડિયાની માફક છુટકારો થઈ ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મુડદાને અશ્વિના સ્પર્શથી જરાય લાગણી થાય ખરી? જેવી રીતે મુડદાને અગ્નિથી કશું દુઃખ થતું નથી, તેવી રીતે મને કાળચક્રનાથી કશું દુઃખ થતું નથી. (૪)

૨૭૨૫-ઓ દાતાર દેવ! હું મારા તમામ શ્રમનો ક્ષય કરવાનું કારણ બની ગયો છું. (૧) હું મારો દેહ તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઈને ઉત્તીર્ણ થઈ ગયો છું અને તમામ કામનાઓમાંથી મુક્ત બની બેઠો છું. (૨) હવે હું મારી પોતાની સત્તા વડે કશુંજ કામ કરવાનો નથી. બધી સત્તાજ તારી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો હવે અનેક પ્રકારની ખટપટોમાંથી તદ્દન વેગળો થઈ ગયો છું. (૪)

૨૭૨૬-હો દેવ! તમે મને જ્યાં જવાનું કહેશો ત્યાં જઈને હું તમારી કીર્તિની ઘોષણા કરીશ. એ સિવાય આ મારી સામેના ખીજા કોઈ પણ વિષય પર હું નજર કરવાનો નથી. (૧) આના બદલામાં હું તમારી પાસે તમારા હૃદયની અંદર તમે સંતાડી રાખેલો ગુપ્ત પ્રસાદ માગું છું. તે વસ્તુ મળવાથી મારાં આગળ

ઉપરનાં વિધ્નોનો નાશ થઈ જશે. (૨) કળિકાળ ન્યારે પોતાનું બધું જોર અજમાવીને મારા ઉપર ચડી આવ્યો હતો, ત્યારે તમે મારા તરફ તમારી કૃપાદષ્ટિ કરીને જોયું હતું. તેથી કરીને હું કળિકાળથી બીવાનો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા વિજયની એધાણી ન્યારે હું તમારા ચરણ આગળ લાવીને મૂકી દઈશ ત્યારે તમારું નામસ્મરણ કરવાનું કામ ઘણું સહેલું થઈ જશે. (૪)

૨૭૨૭-જે ઘડીએ તમારા પ્રત્યેનો લાવ મારા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયો તે ઘડીએજ મને ઘણા સારા શુકન થયા હતા. તે છતાં તમે આ પ્રમાણે શા માટે સંતાઈને કહીં ભરીં બેસો છો? (૧) મારા મોઢાની મારફતે શબ્દોની ગૂંથણીનો પ્રવાહ વહેવા માંડે એવી માગણી મેં તમારી પાસે કદી કરી નથી, તેમ ઉપર ઉપરની નિષ્કામતા પણ માગી નથી. (૨) જ્યાંસુધી ખરી વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી એ નકામાં લક્ષણ વધાર્યાથી કરો. લાલ થતો નથી અને જો ખરી વસ્તુ હાથમાં આવી ગઈ તો એ બધાં ખાલી ફોફાં જેવાં છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! આવી નકામી ખટપટ કરવાનું કેાણે કહ્યું છે તેનો તમે તમારા મનમાં વિચાર નથી કરતા. (૪)

૨૭૨૮-આશાતૃષ્ણાથી બંધાઈ ગયેલો જૂઠો ઉપર ઉપરનો લક્ષ્મી હું નથી; પણ હે નારાયણ ! તમે મને ટોફી ખાવા બેઠો છો. (૧) મારા અંતઃકરણની અંદર શું છે તે તમે જાણો છો અને છતાં યોગ્ય વ્યવહારની અંદર તમે મને ફસાવી માર્યો છે. (૨) મન વડે કોઈ પદાર્થની કલ્પના કરી અને તે પદાર્થ જો હાથમાં ન આવ્યો, તો તે બંધનકર્તા નીવડે છે, કારણકે પહેલાં એક વાર મનમાં સંકલ્પ થયા કરતો હતો અને હવે તેને ઠેકાણે વિકલ્પ થવાનો. (૩)

તુકારામ કહે છે કે, ખડું કહેવડાવો તો મનને ચણુચણાટ કરવાનું મને ગમતું નથી, કારણકે અન્ન એક વારનું રંધાઈ ગયા પછી તેને ચૂલા ઉપર મૂકી રાખીને નકામું બાળી મૂકવાથી શો લાભ છે? (૪)

૨૭૨૯—કોઈને વાડકી છાશ આપતાં પણ જેનો જીવ બળતો હોય, તે બીજાને પેટ ભરીને ખવડાવે તેની તો આશાજ શી રાખવી? તેના બહારના વર્તન ઉપરથી આટલું સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. (૧) હે દેવ! અત્યાર સુધીમાં મેં તમારી પાસે કોઈ પણ વસ્તુની માગણી કરીને તમને કદી તસ્દી આપી છે? આમ છતાં તમને મારી બાબત ઘણું કષ્ટ પડ્યું હોય એવું લાગે છે. (૨) તમારી સેવા સિવાય બીજા કામમાં તો હું હાથ ઘાલતો નથી. હે દેવરાય! આવો મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારા પતિત-પાવનાદિ ગિરદોનું રક્ષણ કરવાને માટે હું મારા શબ્દો વડે તેની ઘોષણા કરું છું. (૪)

૨૭૩૦—હું વૃત્તિઓના ઉપર આવ્યોજ શા માટે? આટલી બધી મહેનત કરવાનું મારે કારણજ શું હતું? (૧) હે દેવ! હે મહારાજ! તમે બધું જાણો તો છો, પણ જાણીજેઈને અજાણ્યા થઈ જાઓ છો એવું મને લાગે છે. તમે એજ ભ્રમની અંદર પડી રહો એ વધારે સારું છે. (૨) પૂર્વે હું અલેદ અવસ્થામાં હતો; તેમાંથી હું બહાર નીકળી આવ્યો. તેમ છતાં તમને આજસે શાથી ઘેરી લીધા? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે હવે અત્વર ઉદાર થઈ જાઓ, જામું મોડું કરશો નહિ. (૪)

૨૭૩૧—કીર્તન કરવાની ભજનપદ્ધતિ એ સહેલામાં સહેલી છે, એ તો સૌને હવે મેં જાણીતું કરી દીધું છે. હવે આ પૃથ્વી ઉપર મારે બીજું કંઈ કર્તવ્ય કરવાનું બાકી રહી ગયું છે? (૧) હે દેવ! જે કાંઈ નિયમ પ્રથમથી ઘડી રાખ્યો હોય તેમાં હવે ટાળટોળા

કરો તે સાડું ન કહેવાય. નહિ તો તમે જે ઉદાર કહેવાઓ છો, તે તમારી ઉદારતાને ઠેકાણે શું તમારે હીનતા ગ્રહણ કરવાનો વિચાર છે? (૨) એક વાર જે નિયમ ઘડ્યો તે કદી બદલાય ખરો કે? જે તમે આવું કરશો તો એ કામ ઘણુંજ બેશર મુંઝવેવાશે. (તમે એવા બેશરમા છો ખરા કે?) (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે કેટલુંય બોલી ચૂક્યા છે; હવે તેમાંથી તમારા એકજ બોલનો નિકાલ કરી દો તોપણ ઘણું છે (૪)

૨૭૩૨-જે પદાર્થમાં મારી દૃષ્ટિ સ્થિર થઈ ગઈ છે તેમાંજ માડું મન પણ આંટાફેરા માર્યા કરે છે. (૧) તો તમે મને તે વસ્તુનું દાન દઈને મારી પીડાનો અંત લાવો તો કેવું સાડું? એવું નહિ કરો તો જે અન્નના ઉપર મારી નજર પડી ગઈ છે તેનું જે કેઈ સેવન કરશે તેણે બધું જોડી કાઢવું પડશે. (૨) તમને વળી કયી બાબતનું અને કયું સંકટ આવી પડ્યું તેનુંજ મને આશ્ચર્ય થયા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે તમારા હાથઉંચા કરીને મને મારી ઇચ્છા મુજબ દાન દો, એટલે પછી હું મારે મોઢેથી તમારી મોટાઈની કીર્તિની ઘોષણા કરતોજ રહીશ. (૪)

૨૭૩૩-સ્વામી-સેવકપણાનો સ્વાદ મને પ્રિય હોવાથી તેનું માધુર્ય ચાખવાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવા સાડું હું પ્રપંચની અંદરથી બહાર નીકળી ગયેલો તેમાં પાછો આવ્યો છું. (૧) અગાઉ જે વસ્તુનું દાન મેં તમારી પાસે માગ્યું હતું તે મને સત્વર આપી દો; કેમકે આપણી વચ્ચે અસલનો જે ઠરાવ થયો હતો તેને હું સાચવી બેઠો છું. (૨) તમારા એકજ વચનને માટે હું ઉપાય કરી રહ્યો છું અને અસલનો મર્મ બતાવીને હું તમારી પાસે આવું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારા નામચિંતન વડે તમે આખા જગતના મનની અધિઓને તોડી નાખો છો, ત્યારે તમારા-

જ મનમાં તમે આટલી બધી અંધિઓને શા સારૂ રાખી મૂકી છે અને તેમને લઈ લઈને તમે કેમ ક્યાં કરો છો ? (૪)

૨૭૩૪-હવે મારે મારી વાણીનો ઉપયોગ શા કામને અર્થે કરવો જોઈએ ? મારા અંતઃકરણની આવાતનો મર્મ સમજી લઈને મને પોતાના મનમાં કેણુ સ્થાન આપનાર છે ? (૧) હે દેવ ! હવે મારી બાળતમાં તમે ટાળંટોળા ન કરો અને મારો તુચ્છકાર ન કરો; કારણકે જો તમે તેવું કર્યો તો મને ઘણો કલેશ થશે. (૨) બ્રહ્મજ્ઞાનની ચર્ચા તો ઘેરઘેર થાય છે, પણ તેમ કરવાથી ખરી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તમારી કરુણાને માટે યાચના કરું છું ત્યારે કોઈ દોઢડકાપણુવાળો માણસ કોઈ લગતીજ વસ્તુની શોધ કરીને તેનાં બણુગાં કૂંકવા મંડી જાય છે. (૪)

૨૭૩૫-જ્યારે તમે મારા મનની આશા પૂર્ણ નથીજ કરતા ત્યારે તેથી મારું મન ડગમગવા લાગે છે. એટલા માટે હે નારાયણ ! તમે મારા મનને સાંત્વન દેજો. (૧) તું આખા જગતનું જીવન હોવાથી તારામાં ગાંભીર્ય અને ધૈર્ય છે. આવું હોવા છતાં મારે લાગે જે નકારા શુણુ આવી પડ્યા છે, તેમના ઉપર આગ પડજો. (૨) આવી તમારી નિર્દયતા જોઈ મારો એકલવાયો જીવ ભય પામશે અને હું જે જે શ્રમ કરું છું તે તે વ્યર્થ જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માટે તમે અગાઉ જે જે વચન આપી ચૂક્યા છો, તે તે તમારે પાળવાં જોઈશે; કારણકે દાન દેવાનો આજે યોગ્ય સમય છે. (૪)

૨૭૩૬-હે દેવ ! જુઓ, હું કેવો દઢનિશ્ચયવાળો થયો છું અને મારી વાસનાઓને કેવી રીતે દબાવી રહ્યો છું ? (૧) ઓ મારા દેવ ! તારા સિવાય આ જીવને ખીનું કશુંજ પ્રિય નથી અને આવો મારો ઘણો દઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. (૨) હું તારા મર્મને જા-

જુતો નથી, પણ હું મારી વૃત્તિનો ભંગ થવા દેવાનો નથી અને જેને મેં પ્રેમ સહિત માન્ય કર્યું છે તેનેજ હું શિરોવંધ ગણીશ (૩) તુકારામ કહે છે કે, તારું નામ એજ મારા જીવનનો આધાર છે. આવું થવાથી હું ખીજુંત્રીજું કંઈ જાણતોજ નથી. (૪)

૨૭૩૭-હે હૃષીકેશ ! તમે તો શ્રેષ્ઠ છોજ. (૧) ત્યારે હવે મારા મનનું સમાધાન કરો-મારા મનનું સમાધાન કરો. આ બાબતમાં તમારે જે કંઈ કહેવું હોય તે કહી નાખો. મોહું શા માટે કરો છો ? (૨) 'આ હું તને આપું છું, તે તું લે' આટલુંજ તમે બોલશો. એટલે હું એકદમ આનંદપૂર્વક બિઠીને બિલો થઈશ અને તમારે પગે પડીશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને મારું મનમાગ્યું દાન મળશે એટલે તેને હું ઉમંગભેર ગ્રહણ કરીશ અને તેના આનંદની મસ્તીમાં હું તારા આગળ નૃત્ય કરીશ. (૪)

૨૭૩૮-મારી મનમાગી વસ્તુ તમે મને આપો એમાંજ તમારું ખરાપણું રહેલું છે. (૧) હું આ વાત જાણું છું, તેથી તો મારો નિશ્ચય ઢીલો થતો નથી. હું તમારી પાસે એકાગ્રચિત્તે મીટ માંડીને તમારી સામે જોતો બિલો રહ્યો છું. (૨) તમારા શ્રીમુખના ઉપર મારું બધું લક્ષ્ય સ્થિર કરીને હું તમારી સામે જોયા કરું છું અને હવે તમે કેટલી વાર લગાડો છો, તેનો હું મારા મનથી વિચાર કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારી પાસેથી કયે વખતે કયે લાભ મળશે તેની શી રીતે સમજ પડે ? (૪)

૨૭૩૯-હે મહારાજ ! તમે તો જાણે સમર્થ છો, પણ મારામાં ધીરજનો અભાવ હોવાથી મારી ઉત્કંઠા અને અધીરાઈ વધતાં જાય છે. (૧) આશાથી ઇર્ષ્યા ગયેલા માણસના જીવન ઉપર આગ પડે; કારણકે તેને દીનતાનાં ટાકણાં વાગ્યાં કરે છે. (૨) હે દેવ ! આ વાત મારા અનુભવમાં આણી દો અને મને આશાના

બંધનમાંથી મુક્ત કરો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારું અને મારું ખેડિતું મન એક થઈ જાય એટલે આ બધું જે દેખાય છે તેનું નિરસન થઈ જશે. (૪)

૨૭૪૦-હે દેવ ! જે બાળત મારા અનુભવમાં આવતીજ ન હોય, તે બાળતને વિષે મારે તમને કહેવું કેવી રીતે ? તમે આટલી બધી વાર કેમ લગાડો છો ? (૧) જે તમારી પાસે છે તે મને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને તેજ હું તમારી પાસે મારું છું. જો આમજ છે, તો નકામો કળિયો કરવાથી તમને શો ફાયદો થાય છે ? (૨) હું તમારી સેવાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. મને જે ઉદ્યોગમાં તમે લગાડ્યો છે, તેજ ઉદ્યોગ હું બધો વખત કરતો રહું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે દાન દેવાની ફરજમાંથી પોતાનો હાથ ખેંચી રાખો છો, પણ મારા મનમાં એના સિવાય બીજો વિચાર આવવાનો નથી. (૪)

૨૭૪૧-જે માણસ હાથમાં માળા લઈને, ગૌમુખીમાં હાથ ધાલીને જપ કરવાને બહાને ફક્ત દાદીજ હલાવ્યા કરે છે અને મનમાં તો બીજા લોકોની નિંદાના વિચાર કરતો રહે છે, તે ફક્ત માળાના મણકાજ ટપકાવે છે અને ગૌમુખીને હલાવ્યા કરે છે; આથી વિશેષ તે કાંઈજ કરતો નથી. (૧) તેનાં આવાં કૃત્યના ફળરૂપે તેને યમની સજા લોગવવીજ પડશે. તમે એમજ સમજી લેજો કે તેણે પોતાને રહેવાને સારું કુંભીપાક નામના નરકના કુંડમાં એક જગ્યા પોતાના નામ ઉપર અનામત રખાવી દીધી છે. (૨) તે મૂર્ખ માણસ ક્રોધરૂપી ભંગિયાને પોતાના અંતઃકરણમાં સ્થાન આપે છે, પોતે કૂતરાની પેઠે ભસે છે અને છતાં જપ કરવાનો દેખાવ કરે છે ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા માણસના પૂર્વજે મળભૂત વડે સ્નાન કરે છે અને નરકનો આહાર કરે છે એવું જ માની લેજો. (૪)

૨૭૪૨-અભિમાનને લીધે કેટલાક લોકો એવા અમુકના અમુક થઈને ફરે છે કે જાણે લોકોનો ખૂટો ! પોતે કદી વાંકા તો વળેજ નહિ ! (૧) આવા ગધેડાઓનું મરણ તો તેમના મોઢા આગળ-જ લમતું હોય છે અને છતાં તેમને પોતાનું હિત સાધી લેવાનું ભાન કેમ નહિ આવતું હોય ? (૨) એવા લોકોનો ત્યારે જીવ જવાનો વળત આવે છે, ત્યારે તેમની નજર કોઈ ધૂળ જેવા પદાર્થના ઉપર સ્થિર થઈ જાય છે અને એવી અવસ્થામાં તેમનો જીવ શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સાંજેલાનું ધનુષ્ય બનાવવા જઈએ પણ તે વાંકું વળે ત્યારે ને ? (૪)

૨૭૪૩-સોનાના નાના નાના કકડા, કચ્ચરો, ભૂકો, એ બધાને લેગા ગાળીને તેની ઢાળકી તૈયાર કરી. (૧) તેથી કરીને એ બધા જુદાજુદા કકડા જે જે દાગીનાના અંશ હતા તે તે બધા દાગીનાનાં નામનો લોપ થઈ ગયો અને આ સોનું છે એવું એક સામાન્ય નામજ કાયમ રહી ગયું. (૨) એ ઢાળકીને પણ ફરીથી ભઠ્ઠીમાં તપાવીને તેને સુહાગો વગેરે જે જે લગાડવાં ઘટે તે લગાડીને ખૂબ શુદ્ધ કર્યા પછી કસોટીએ ચઢાવી જોઈશું, તો તે સો ટકનું ઊતરશે. (૩) પછી એ સોનાની લગડીને લઈને ગમે તો દેશવિદેશ ફરી આવો, તોપણ તેનો નાશ નહિ થાય અને તેની કિંમતમાં કશો ઘટાડો પણ નહિ થાય. (૪)

૨૭૪૪-હે મનુષ્યો ! મને ગરીબને તમે શા માટે સતાવો છો ? તમારે જે કંઈ જોઈતું હોય તે તમે પાંડુરંગની પાસે જઈને માગી લો. (૧) જો હું તમારા જેવા લોકોની ગરજ રાખું તો તેથી માયાનૃપ્ત્યા પાર વિનાની વધી જાય. એમ જાણીને તો મેં બધા સંસારનોજ ત્યાગ કર્યો છે. (૨) કોઈ પણ ઠેકાણે કંઈક કરી લીધાથી મનનું સમાધાન થતું નથી; કારણકે અમુક કામ કરવાથી

પુણ્ય પ્રાપ્ત થાયછે, એવો વિચાર કરીને તે કામ ઠગીએ પણ પાછ-
ળથી તો તે પુણ્ય નહિ પણ પાપ હતુ એવુ માનૂમ પડી આવે
છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, મનને નિવૃત્ત કરી દઇને એકલા પાડુ-
રગને પકડી લેશે તો તેથી તમાકુ વ્યથાળુ થશે (૪)

૨૭૪૫-હો નારાયણ ! હું કાશ્યો તો છુજ નહિ ત્યારે હવે
તમારે જે કહેવુ ટોચ તે કહો (૧) તમારી માવે કાઈ પણ બોલ-
વુંજ છે એવો નિશ્ચય કરીને હું બેઠો છુ (૨) ગમે તેમ કરીને પણ
મારે તમારી સાથે બોલવુજ છે અને તમને નિરાકાર અવસ્થામાંથી
સાકાર અવસ્થામાં લાવવા છે ત્યાર પછી તમારે અમારા ઉપર
ગુન્નો કવો ટોચ તો ભવે કરને (૩) તુકારામ કહે છે કે,
અમારા મનમાં જેના પ્રતિ ઘણો પ્રેમ છે તેને સમજતા પણ તમને
આટલો વખત લાગે અને એક પછી એક એમ ઢેટલીય ઘડીઓ
વીતી જાય તેનો કશો અર્થ નથી (૪)

૨૭૪૬-તમારામાં મૂળ ખોડ કઈ વાતની છે, તે અમે ભાવિક
ભક્તો શી રીતે જાણીએ? તમારી મોટી કીર્તિ સાલણીને અમે
તમને એક વિનંતિ સંભળાવીએ છીએ (૧) તમે આ ઠેકાણે હાજર
હોવા છતાં અદૃશ્ય થઈ ગયા છો, તેથી અમારા મનમાં તમને
જોવાની તૃષ્ણા ઘણી જાગવત્તર થઈ છે અને તેટલા પ્રમાણમાં અ-
મારા મનની ચિંતા પણ વધતી જાય છે (૨) અગાઉથી વિચાર
કરી જોતા તમાગથી આટલુ પણ સમજાતુ નથી? અમારાથી
ધીજ ધારણ કરી શકાતી નથી, તેથી કરીને જેટલુ નહાડુ છે તે
બધુ અમારી પાસે ચાલુ આવે છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે
વધારે બોલવાથી વાદવિવાદ વધી જાય છે અને વાદવિવાદ કરવાના
અભ્યાસને લીધે અમારી ખુદ્ધિ પણ તીક્ષ્ણ થઈ ગઈ છે (૪)

૨૭૪૭-હો દેવ ! તમારી સાથે બોલીને તમને વળી હું તસ્દી

આપવા આવ્યોજ શા વાસ્તે ? એવું મને થયા કરે છે. (૧) હવે તમારી પાસે મૂળ-ધન ખૂટી પડ્યું છે, ત્યારે હવે તમારા સત્વની હાનિ કરવાનું મારે શું પ્રયોજન છે ? (૨) એકાદ ગરીબ માણસ તમારી પાસે કાંઈ માગવા આવે તો તેનો ઘાત કરવા તમે તૈયાર થાઓ છો, તે તમારે માટે સારું ન કહેવાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તમારી પાસે કશુંજ રહ્યું નથી એની હવે મને ખરાબર સમજ પડી ગઈ છે. (૪)

૨૭૪૮-હે દેવ ! હવે તો મારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જોઈએ છે; અનુભવથીજ ખરું શું અને ખોટું શું તે સમજાઈ જાય છે. (૧) જે યત્ન મેં પહેલાં કર્યો હતો તેને પરિણામે યોગ્ય ફળની પ્રાપ્તિનો દિવસ આવ્યો કે નહિ ? (૨) મેં જે નિશ્ચય ઘડી રાખ્યો છે, તેના ઉપર મારું ચિત્ત ચોટી ગયું છે. (૩) ઓ વિકાખાઈ જનેતા ! તારાં બાળકોને લાડ લડાવવાનો તો તારો સ્વભાવજ છે. તેમાં તારે નિર્દયપણાનો ભાવ આવવા દેવોજ નહિ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, અમે જેમ કહીએ તે પ્રમાણુ તારે અમારું રક્ષણ કરવું પડશે. (૫)

૨૭૪૯-જે પ્રસંગ વીતી ગયા તે શું મને યાદ નથી ? એટલા માટે તો મારા મને તમામ સંકલ્પોનો ક્ષય કરી દીધો છે. (૧) હવે તો તમે મને જેની પ્રેરણા કરી છે, તે ભક્તિનેજ હું મારા જીવનનું સર્વસ્વ માતું છું. (૨) શ્રીહરિની સામે મારી દૃષ્ટિ સ્થિર થઈ ગઈ છે, તેથી કરીને તેમનું સ્વરૂપ મારા જીવની સાથે વળગી ગયું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હો ગોપાળ ! મારા જીવને તમારા સ્વરૂપની લગની લાગી જાય એવું વરદાન તમે સત્વર આપીજ દેજો. (૪)

૨૭૫૦-પહેલાં દુઃખને લીધે મારા જીવને જે તાલાવેલી થતી હતી તે બધી હું હવે ભૂલી ગયો છું. (૧) હે દેવ ! મારી ખુદિ તારા ચરણમાં સ્થિર થઈ ગઈ છે, ત્યારે હવે તું જીવ અને

શિવ એ બેડનું જોડાણ કરીને તેમનું ઐક્ય કરી દે. (૨) મારા દેહની સેવા કરીને હું નકામો થઈ ગયો. હે દેવ ! તમારું સત્ય મને સમજાવું ન હતું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તમે સત્વર ઉદાર થઈ જાઓ, કેમકે હું તમારી પાસે દાન લેવાને માટે તૈયાર થઈને બિલો છું. (૪)

૨૭૫૧-હે દેવ ! તમારે ખીલું જે કાંઈ કરવાનો વિચાર હોય તે બધું બંધ પહેલેથી જ કરી લેજો. એકજ વસ્તુનું અતિશય સેવન કર્યાથી રુચિનો ભંગ થઈ જાય છે. (૧) મારા શરીરને રોજરોજ નવા નવા વસ્ત્રાલંકારથી શણગારવાનો અને રોજ કાંઈ ને કાંઈ નવીન રીતે મારી સંસ્કૃતિને તૃપ્ત કરવાનો મને શોખ થઈ આવે છે. (૨) હે દેવ ! તમારા સેવકોને માટે તમારી સેવા એજ શોભા છે. તેઓ તમારી સેવા વડેજ શોભે છે અને તેમ કરીને તેઓ પોતાના સ્વામિનો મહિમા ત્રેલોક્યમાં ફેલાવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે મને આજે સંતોષ પમાડો એટલે પછી હું તમારી કીર્તિનો જયઘોષ ગજવીને નૃત્ય કરું. (૪)

૨૭૫૨-પોતાનાં છોકરાંની બાળતમાં દયા અને ચીડ એ બંને માના મનથી એકસરખાંજ છે. છોકરાંના ભાગની જે જે વસ્તુઓ હોય તે બધીને તે સાચવી રાખે છે. (૧) પોતાનો પુત્ર એક ક્ષણવારને માટે પણ તેનું કહેણ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે તો તેના ઉપર ચિડાય છે અને જરાક ચિંતાતુર પણ થાય છે. માતાને મન એક તેનું સંતાનજ અતિશય પ્રિય હોય છે. (૨) તે છોકરાંને સારી સારી શિખામણો દઈને તે ઉત્તમ નીવડે એવો પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ પણ સંજોગોમાં સંતાનના ઉપરના તેના પ્રેમમાં કશો ફેરફાર થતો નથી. (૩) કયા કયા સમય અયોગ્ય છે તે બધું તે જાણતી હોય છે અને ક્યે વખતે છોકરાને શું આપવું જોઈએ તે બધું તે

જાણે છે અને તે પ્રમાણે તેમને આપતી રહે છે. (૪) તે માતા એ સિવાય બીજું કંઈજ કરતી નથી અને પોતાનાં છોકરાંને કોઈ પજવવા આવે તો તેને પજવવા દેતી નથી. છોકરું હઠ પર ચઢે અને રડવા માંડે તો “પેલો જાવો આવ્યો!” એવું કહીને તેનાના બાળકને ધિવડાવીને છાનો રાખે છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, તે માતા પોતાના બાળકનું જીવને સાટે જતન કરે છે અને છોકરું જરાક આધુપાધુ થઈ જાય તો તેનો જીવ આકળવિકળ થઈ જાય છે અને તેને ખોળી ધાલીને પોતાની પાસે તેડી લાવે છે. (૬)

૨૭૫૩-દુનિયાદારીને લગતું કોઈ કામ કરવા જતી વખતે તો (સંસારાસક્ત જીવ) ઝપાટાબંધ દોડવા માંડે છે, કારણકે એવાં કામોને માટે તેના અંતઃકરણમાં ભારે ચાહ હોય છે. (૧) અરે! હગવા બેસે ત્યારે પણ હગતાં હગતાં ઢેકાં, રોડાં વીણી વીણીને એકઠાં કરી રાખે છે; દેમકે એ વસ્તુઓ ધરસંસારમાં ખપ લાગે. બધો વખત તેના મનમાં પણ એવી ને એવીજ બાળતોના વિચાર આવ્યા કરે છે; (૨) પણ નારાયણનું નામ લેતી વખતે તે લજવાઈ જાય છે અને છોકરાને હાંક મારતી વખતે પણ “ મારો ફલાણો છે કે?” એમ વાંકું મોઢું કરીને બોલે છે. (કારણકે છોકરાનું નામ કોઈ દેવના નામ ઉપરથી પાડ્યું હશે.) (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા બેશરમા માણસને ગંધાવૈતરું કરવાનોજ શોખ હોય છે. (૪)

૨૭૫૪-હું પોતે જો તેના પ્રતિ (દેવના પ્રતિ) અનન્ય થયો હોઉં, તો તે ક્યાં હશે તેનો આપણે આપણા મનની અંદરજ વિચાર કરી લેવો જોઈએ. (૧) આપણું બધુંજ કર્તવ્ય આપણી પાસેનું પાસે છે. જેવું તેજ ળિંબમાં હોય છે, તેવુંજ પ્રતિબિંબમાં પણ હોય છે. (૨) શુભ શકુન શુભ લાભરૂપેજ ફળે છે, એ તો છેવટના અનુભવ ઉપરથી સમજી શકાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે

દેવ ! મારો ભાવ જેવો તારા પ્રતિ છે, તેવો તું મારા પ્રતિ તારો ભાવ રાખજે. (૪)

૨૭૫૫-મારાં માળાપ ઘણાં દયાળુ છે, પણ આ દેહ હું છું અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે, એવી ભાવના વડે મારી અને તેમની વચ્ચે આંતરો પડી ગયો છે. (૧) પણ મારાં પ્રારબ્ધકર્મે મને ભૂલો પડવા દીધો નહિ. તેમણે મને ખૂબ દૃઢતા આપીને ટકાવી રાખ્યો. (૨) પરંતુ આ રહસ્ય મને સમજાયું ન હતું તેથી કરીને હું દેવના ઉપર ચિડાયો હતો, તોપણ દેવ તો બધું જાણતા જ હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે તો દેવ મારા જેવા મૂર્ખનો ઉદ્ધાર કરવાનો વાસ્તે જિભા થઈ રહ્યા છે અને મારા સરખા પતિતને પાવન કરવાનો ઉદ્યોગ લઈ બેઠા છે. (૪)

૨૭૫૬-હે હરિ ! હું તને વીનવું છું તેથી કરીને તું કેવો શોભાયમાન દેખાય છે ? (૧) તને જાતજાતનાં ઘરેણાં પહેરાવવાનો ઢોંગ મને આવડતો નથી; તોપણ આખો સંસાર મારો દાસ હોય તેવો થઈ ગયો છે. (૨) હું હરિનો દાસ છું, એવી મારી માન્યતા હોવાથી મને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ અથવા ચિંતા પીડા કરી શકતાં જ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમારી સેવા કરવાથી હું આવી સ્થિતિને પામી ગયો છું. (૪)

૨૭૫૭-હવે જો હું હરિને છોડી દઉં તો મારા હાથમાં અને મારા કબજામાં કંઈજ રહેનાર નથી અને સંસારમાં મારા જે જે બંધુઓ અને ઇષ્ટમિત્રો છે તે તે બધાઓ મળીને મને તજી જ દીધો જાયવો. (૧) લોકવ્યવહારની અંદર તો મારો ભાર-વધાર રહ્યો જ નથી, કારણકે હું નિર્લજ્જ ઠરી ચૂક્યો છું. (૨) કોઈને બારણે જ ધને જિભા રહેવા જેવી સ્થિતિ રહી નથી. મારી દુર્દશા મેં મારે હાથે કરીને જ જિભા કરી છે. (૩) અરે ! મારી બુદ્ધિ આવી અ-

વળી દિશાએ શાથી વળી ? તેમ થવાથી મને કોઈનો આશ્રયજ રહ્યો નહિ એવી ભારી માઠી હાલત થઈ ગઈ ! (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારે તો પુષ્કળ લક્તો છે, તેથી મને તારે ત્યાં આશ્રય મળતો નથી. (૫)

૨૭૫૮—હું ત્યાં જાઉં છું ત્યાં મને તુકસાનનું તુકસાનજ થયા કરે છે. કોઈ પણ ઠેકાણે લાલ જેવું તો ભારી નજરે પડતુંજ નથી. (૧) માફ પ્રારબ્ધ જો સાફ હોય તો પછી આવું દુઃખ મારા ઉપર શાથી આવી પડ્યું હશે ? (૨) હે દેવ ! તમારાથી મારો અંગીકાર થતો નથી અને આ સંસારને લીધે ભારી અને તમારી વચ્ચે આંતરો પડી ગયો. (૩) લોગમાત્ર લોગવવાનું સાફ લાગ્યું પણ તેથી મારા આયુષ્યની પૂંજ કાળ ઝડપી લઈ ગયો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું પતિતપાવન છે, એવી તારી પ્રીતિ મેં કોને મોઢેથી સાંભળી તે મને યાદ નથી. મારે કાને જો તે પડીજ ન હોત, તો હું મારા મનથી કેવો છટો હોત ? (૫)

૨૭૫૯—હે દેવ ! તને મારો દેહલાવ મેં સમર્પણ કરી દીધો ત્યારપછી તરતજ મને મારા દોષનું દર્શન શાથી થવા માંડ્યું ? (૧) હે દયાવંત ! હે પાંડુરંગ ! બધીજ સત્તા તમારા હાથમાં છે. (૨) આવા સમર્થ તમે ભારી પાસેના પાસે હોવા છતાં, મારા ઉપર ખીજની સત્તા ચાલેછેજ શાથી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારી જે ખરેખરી અવસ્થા છે તે મેં તમારા ચરણ આગળ વિદિત કરી દીધી. હવે તમારે તમારી પદવી અને તમારા સામર્થ્યના પ્રમાણમાં મને જે દાન હેવું ઘટે તે હેવું રહ્યું. (૪)

૨૭૬૦—આખું જગત મને નિંદાપાત્ર ગણે એવુંજ, ભાગની વહેંચણી વખતે મારે ભાગે આવ્યું છે. (૧) તેનું જે કાંઈ ફળ મળવાનું હતું તે બધું મને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું અને તેથી કરીને બધી

વાતનો નિવેડો થઈ ગયો. (૨) ખીલના મતની સાથે મારો મત કદી મળતો આવેજ નહિ એવું થયું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું બધી બાબતમાં નાપાસ થયો તેથી મારી રાંડ અને મારાં છોકરાં મારી મશ્કરી કરે છે. (૪)

૨૭૬૧-હે દેવ! તમે મારે માથે હાથ મૂક્યો છે અને મેં પણ તમારા ચરણમાં મારા ચિત્તને દ્વિતર કરી દીધું છે. (૧) આ રીતે બેડનો સરસ મેળ થઈ જવાથી આ શરીરનો સંબંધ થયો છે. (૨) આ રીતે આપણે એકબીજાની બાથમાં બંધાઈ ગયા છીએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મારે તમારી સેવા કરવી અને તમારે મારા ઉપર કૃપા કરવી એજ આપણું બેડનું પરસ્પર કર્તવ્ય છે. (૪)

૨૭૬૨-બરેબરું વર્તન કરવુંજ હોય તો જાણે આપણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યોજ છે એમ સમજીને વર્તન કરવું. એ સિવાય નકામા શબ્દો બોલીને વાણીનો વ્યય કરવો નહિ. (૧) જો નારાયણનું દાસત્વ કર્યું હશે તો તે બેડનાં હૃદયમાં એક બીજાને માટે આશાની ઉત્પત્તિ થઈ હશે. (૨) જે ચિત્ત નિર્મળ થઈ ગયું હશે તેમાં દેવ વાસ કરશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ વચન પૂર્વેના શ્રેષ્ઠ પુરુષો કહી ગયા છે એમ જાણીને તમે તેને લક્ષમાં લેજો. (૪)

૨૭૬૩-હે દેવ! મારી બુદ્ધિની ગતિ તો એકદમ કુંઠિતજ થઈ ગઈ છે. તેથી કરીને હવે તું શું કરે છે તેનીજ હું તો વાટ જોયા કરું છું. (૧) હે અનંત! તું સર્વનો સંચાલક અને સૂત્રધાર છે, ત્યારે મારે માથે ભાર ખેંચી લેવાનું મારે કારણજ શું છે? (૨) હું જે જે સંકલ્પ મારા મનમાં ઘડું છું, તેની સિદ્ધિ તો થતી નથી. એટલા માટે દેહબુદ્ધિનો વિચાર ન જ કરવો એ ઉત્તમ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ચિત્તમાં અનેક જાતના વિકારના તરંગ ઉત્પન્ન થાય તે હુઃખદાયક નીવડે છે. તે બધાને રોકી રાખીને હું પાંડુરંગનું ચિંતન કરું છું. (૪)

૨૭૬૪-દેવના જે સ્વરૂપનું મને દર્શન થયું છે તેને મારા મનની અંદર ધારણ કરીને હું સમાધાન વૃત્તિમાં રહીશ. (૧) દેવ, જે આખા જગતનું જીવન છે, તેમને સમજવાને વાસ્તે મેં તેમને ઉપયુક્ત પાત્ર ગણીને મારા ભાવ તેમનામાં સમર્પિત કરી દીધા છે. (૨) હું દયા ઉપજાવે એવાં કોમળ વચન બોલીને તેમને એકમરખી રીતે બાંધી લઈશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તું આ તારું કર્તવ્ય બજાવવાને માટે સાકાર નહિ થાય તો મારા બાપલા! તું બીજું કરવાનો છે શું? (૪)

૨૭૬૫-હે દેવ! આ એક એવો ફાંસો છે કે, હું પૂરેપૂરે માર્યો જઈશ. એ ફાંસામાંથી તમે મને છૂટો કરો. (૧) હું એના વિષે મારાં સુખદુઃખનાં શબ્દોમાં રડું તે તમે સાંભળજો. (૨) અમારા મનનો ભાવ તારા ચરણ આગળ નિવેદિત કરવો, એજ અમારું કામ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! આ શરીરને પેદા તો તેં કર્યું, ત્યારે હવે તને તે શાથી ભારે પડી જાય છે? (૪)

૨૭૬૬-મનને ભાવતા પદાર્થ એક વાર ખાધા પછી તેમને ફરી ફરીને ખાવાનું મન થયા કરે છે, પ્રિયજનનો એક વાર સમાગમ કર્યા પછી તેના ઉપરના પ્રેમને લીધે તેને ફરી ફરીને મળવાનું મન થયા કરે છે. (૧) એનું કારણ એવું છે કે, પાંડુરગ કોઈનાથી કટાણતા નથી, તેમ વળી તેમને કોઈની સૂગ આવતી નથી. આથી કરીને તેમનું પુનઃ પુનઃ સેવન કરવાની હૃદયમાં ઇચ્છા થયા કરે છે અને ઉત્તરોત્તર તીવ્ર થતી જાય છે. (૨) તેમના સમાગમથી હૃદયની ભૂખ તૃપ્ત થાય છે, પણ તેમના ઉપરનો પ્રેમ અમને વારંવાર તેમનું મનમાં સ્મરણ કરાવ્યા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેથી કરીને મનને તૃપ્તિ તો થાય છે, તોપણ પાછી ભૂખની ભૂખ લાગ્યા જ કરે છે. (૪)

૨૭૬૭-ખરેખર, દેવનું સ્મરણ કર્યાથી મનના તમામ ભય ટળી જાય છે (૧) અને ચિંતા કરવાનું કશુંજ કારણ રહેતું નથી; કારણકે તમામ પ્રકારની સત્તા તો તેમના એકલીના હાથમાં છે. (૨) જો દેવના ચરણના પ્રતિ મનનો ભાવ એકનિષ્ઠ અને દૃઢ થઈ જાય તો દેવ આપણી પાસેના પાસેજ રહે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, 'કૃષ્ણ' એવો નામોચ્ચાર પ્રેમ સહિત કર્યાથી સૌ કોઈનાં તનમન શાંત થઈ જાય છે. (૪)

૨૭૬૮-સર્વને દાન દેવું એજ જેમનું ગિરહ છે એવા દેવનું મનમાં સ્મરણ કરતા રહેવું. (૧) તે દેવ ઈંટના ઉપર પોતાના બેડ ચરણ સમરેખામાં ગોઠવીને ચંદ્રલાગાને કિનારે દેડે હાથ દઈને ઊભા રહ્યા છે. (૨) જ્યાં તેમનું એક વાર દર્શન કશું એટલે દર્શન કરનારના અંતઃકરણની અંદર તેમનો વેધ લાગી જાય છે અને તેના જીવની સાથે સત્જગત વળગીને પોતે બેસી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ભક્તોની ભીડ ભાંગવા માટે દેવ પોતાના ગિરહની પ્રતિધાને ખાતર સત્વર દોડી જાય છે. (૪)

૨૭૬૯-મારા મનનો પ્રેમ દેવના સ્વરૂપના ઉપર સ્થિર થઈ ગયો છે અને મારું મન તેમનાથી એક ઘડીવારને માટે પણ વેગળું ખસતું નથી અને વિસામો લેતું નથી. (૧) તેમના ચરણ મારા મનમાં અને તેમનું રૂપ મારી આંખોમાં એવાં ચોટી ગયાં છે કે, મારું મોઢું બધો વખત તેમનું નામસ્મરણ કરવામાંથી ક્ષણવારને માટે પણ નવરું પડતું નથી. (૨) મને શ્રીરંગે જ્યારથી આવો વેધ લગાડી દીધો, ત્યારથી મને તમામ પ્રપંચનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે ઘડીએ તેમની દીર્ઘિકથા મેં મારા કાને સાંભળી તે ઘડીથીજ મારા જીવનું જીવપણું જતું રહ્યું. (૪)

૨૭૭૦-મને આ દેવનો રસ કેણું જાણે કેણું એવો લગાડી

હીધો કે, તેને હીધે આખી દુનિયામાં મારી ફેંચેલીના ફાળકા થઈ ગયા! (૧) હવે લોકો મારે વિષે વાતો કરે છે કે, એને તો દેવતું થેલું લાગ્યું છે. (૨) મેં એ દેવનો સમાગમ કર્યો હતો તો એકાંત સ્થળમાં, પણ એ વાત જાહેર થઈ ગઈ અને લોકોની બત્રીસીએ ચડી ગઈ. આમ છતાં તે દેવ હવે એવા સંતાઈબેઠા છે કે, શોધ્યા જડતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે ઘડીએ મને તેમનો સમાગમ થયો તેજ ઘડીએ મારું હું પણ ચાલ્યું ગયું. (૪)

૨૭૭૧-જે કોઈ મનુષ્ય પોતાની ઇન્દ્રિયોનો દાસ થઈ ગયો હોય અને તેથી કરીને તે દીન-દુર્બળ બની ગયો હોય; એવાને જો સુખશાંતિની ઇચ્છા હોય તો તેણે હરિકથા કરવી. એવું કયાંથી તેને અનુપમ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. (૧) હરિકથા તો ભરસમુદ્રને તરી પાર ઊતરી જવાનું વહાણ છે અને એની અંદર બેસવાનો અધિકાર ઉત્તમ અને અધમ સૌને છે. (૨) દેવે ગોકુળમાં જન્મ પારણ કરીને જે જે લીલાઓ કરેલી તેનું વર્ણન કરવું એનું નામ હરિકથા. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ કથા ઉપર જે પ્રેમ રાખશે તેના ઉપર દેવ કૃપા કરશે. (૪)

૨૭૭૨-લાડકવાયા છોકરાના બોળડાતોતડા બોલ સાંભળીને તેની મા મનમાં રાજી થાય છે અને તેના ઉપર લમણકા લાવીને તેને બોળામાં લઇને ધવરાવે છે. (૧) એજ રીતે પોતાના પ્રેમી ભક્તોના બોલ પાંદુરંગને ઘણા પ્રિય લાગે છે અને તે તેમની બધીજ ઇચ્છાઓ પૂરી કરી દે છે. (૨) બાળક કદાચ કઠોર વેણ કહે તોપણ તેની મા બધું આંખી લે છે અને ઊલટી તેનું લાલનપાલન કરે છે. ટૂંકામાં જે જે કાર્ય કરવાથી તે બાળકનું હિત સધાય એવાં તમામ કામ પોતાની ફરજ સમજીને તેની મા કરતીજ રહે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે બાળક પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમતું ફરે

છે. કોઈ વાતની ચિંતા કરવામાં તે સમજતું જ નથી. (૪)

૨૭૭૩-હે દેવ! મારાથી થાય એટલી તો મેં તારી વિનંતીઓ કરી. હવે કશું જ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. (૧) હે પંઢરીનાથ! હવે તો હું એટલું જ કહું છું કે, મારું મસ્તક તમારા ચરણ ઉપર જ રહો. (૨) મારી પાસે જે જે સુક્ષિપ્તો હતા તે બધી હું આજ સુધીમાં અજમાવી ચૂક્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એક વાર જ્યાં મને નિરાશ થવું પડ્યું હોય, તે તરફ ફરીથી આશાભરી નજરે જોઈ જ નહિ એવો હું તમારો સેવક છું. (૪)

૨૭૭૪-હે દેવ! હવે તો અહીં મેં મારો જીવ (જીવભાવ) અર્પણ કરી દીધો તેથી મને મારા ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ પણ થઈ ગઈ છે. (૧) હવે હું તમારા બેઉ ચરણને પકડી રાખીશ. તમારા ચરણ એજ મારી ખરેખરી સંપત્તિ છે. એટલા માટે હું તેમને કદી પણ છોડવાનો નથી. (૨) મારામાં જે કંઈ આજસ ભરાઈ રહ્યું છે, તેમાંનું કંઈ પણ બાકી સિલકમાં રહેવા ન દેતાં બધું જ દૂર કરી દઈશ. (૩) મને મધુર પ્રહારસની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. એટલે હવે તો લોકલજ્જના શા ભાર છે કે મારી આડે આવીને ઊભી રહે? (૪) તમારા રૂપથી મારું અંતઃકરણ ભર્યું ને ભર્યું જ રહે અને મને તેનું એક ક્ષણવારને સારૂ પણ વિસ્મરણ ન થાય. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારા અંતઃકરણની અંદર ગોપાળ સ્થિર થઈને બેઠા છે. તેમ થવાથી મારો જન્મ સફળ થઈ ગયો છે. (૬)

૨૭૭૫-હે દેવ! તમે પાર વિનાના જીવોને સંસારબંધનમાંથી મુક્તિ આપી ચૂક્યા છો. ત્યારે હવે મારા ઉપર પણ એવી કૃપા કરોને! (૧) હે વિશ્વંભર! ભક્તોની ઉપર દયા વરસાવનારા કરુણાસિંધુ નારાયણ! મેં ઉપર કહી તેવી તારી કીર્તિનો પાર જ નથી. (૨) ત્યારે હવે તારા અંતઃકરણની ગુહ્ય વાત તું મને સમ-

જાવી દે. તેને હું ખીજની માફક મારા હૈયામાં જતન કરીને સાચવી રાખીશ. (૩) તારા સમચરણને હું મારી આંખો ભરી-ભરીને નિહાળું અને તેમનેજ હું મારા હૃદયની અંદર પધરાવી દઉં. (૪) હું આટલું કરીશ એટલે મારા ચિત્તને બધોજ તરફડાટ શમી જશે અને મારાં તનમન શીતળ થઈ જશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, પછી તો મારા હૃદયમાં ફક્ત શાંતિનુંજ રાજ્ય સ્થપાઈ જશે અને તેને લીધે ત્રણે કાળમાં મારો નાશ થનાર નથી. (૬)

૨૭૭૬-હે દેવ! તમે મારા જીવતરને મારાં સંચિતકર્મોના સકંચામાં સપડાવી દઈને મને પરાધીન બનાવી દીધો છે. આવી મારી દુર્દશા તમે કરીજ શા માટે? (૧) તમારી ઉદારતાની કીર્તિ તો આખા જગતમાં ફેલાઈ ગઈ છે, ત્યારે આજે તમે તેના ઉપર પાણી કેમ ફેરવ્યું? (૨) હું તમારી કરુણાની ભિક્ષા માગતો બિલો છું, પણ તમે ગણકારતા તો છોજ નહિ. આવી રીતે તમે મારો ત્યાગ કરો તે તમને શોભતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! તમે મને જન્મ આપ્યોજ શા માટે? (૪) એ બાબતનો વિચાર શું તમને પહેલાં કદી આવ્યોજ નહિ? (૫)

૨૭૭૭-આજ સુધી હું અજ્ઞાન હતો તેથી મેં તમારી બધી કારકિર્દી જાહેરમાં નથી મૂકી, પણ હવે તમારી કામ કરવાની રીત હું બરાબર સમજી ગયો છું. (૧) માટે હે હરિ! હવે તમે સત્વર મારી પાસે દોડી આવો અને મને દર્શન દો. હું તમારી વાટ જોતો બિલો છું. (૨) સમર્થ પિતાનો નાનો બાળક રડેકકળે અને દયા ઉપજાવે એવી વિનંતી કરે, એ શું સાફ કહેવાય? તેણે એવું શા માટે કરવું જોઈએ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, અગાઉ ઘણા લોકો તમારી કીર્તિનું વર્ણન કરી ગયા છે, પણ તમારો અત્યારનો વ્યવહાર તો તેનાથી સાવ જુદોજ છે. (૪)

૨૭૭૮-મેં જે જે કામ ક્યાં તે જાધાંજ દેવે સહન કરી લીધાં. હવે કહો, એ દેવ કેવા ભાવિક છે? (૧) હું તો એ દેવના ઉપર માફ શરીર આવારી નાખું છું. (૨) તે પોતે કરવા ધારે તો એવું કયું કામ છે કે, જે તેમનાથી નજ થઈ શકે? પણ તે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે તો પોતાની કેટે હાથ દઈને ધીરજ રાખીને ઊભા રહ્યા છે. (૪)

૨૭૭૯-ખાંડુરંગે તો મારા ઉપર કૃપા કરી નહિ, પણ સંતોની સંગતિમાં બેસીને હું તૃપ્ત થઈ ગયો છું. (૧) ચતુર લોકોની સભામાં ઘણાય કુશળ પડિતો બેઠા છે, ત્યાં મારા જેવા રાંક વિપ્લુ-ભક્તનો કોણ ભાવ પૂછવાનું હતું? (૨) તુકારામ કહે છે કે, મને સમાધાન કરતાં આવડતું નથી. હું તો એક વિઠાળાના ચરણને પકડીને બેસી રહ્યો છું. (૩)

૨૭૮૦-હે દેવ ! તમે મારે અંગીકાર કરશે! એવું હવે મને લાગતું નથી. (૧) તમારા આવા કૃત્યથી દેવ અને ભક્ત બેઉ પક્ષને લાંછન લાગશે અને તેથી બેઉને નીચું બેવાનું થશે. (૨) માફ અંચળ મન એકાંત સ્થળમાં પણ એકાગ્ર બનીને સ્થિર રહેતું નથી. (૩) મોટાપણાની બેડી મારા પગમાં ઠોકાઈ ગઈ છે અને મમત્વને લીધે મારે ગળે ફાંસો લાગી ગયો છે. (૪) જે જે વિપ-યોના સ્વાદનો એક વાર અનુભવ લઈ લીધો, તેનો શોખ મારા શરીરને લાગી ગયો છે. સ્વાદરહિત અન્ન તો મારે ગળેજ ઊતરતું નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં અવગુણોને વિશેષ આશ્રય મળવાથી ઊંઘ અને આળસનોજ મારા સ્વભાવમાં ખાસ કરીને વધારો થયો છે. (૬)

૨૭૮૧-હે દેવ ! પ્રતિપાદન કરેલા શુભોદ્ધાર પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી; એટલે એમજ કહેવું બોધ્યે કે, તેમનાથી કશુંજ

હિત થતું નથી. (૧) ત્યારે હવે જો તું અમારું હિત લવિધ્યમાં કરે તો એ પણ તારે એક વિનોદજ છે. તું તારા પોતાના માથા ઉપર જવાળાદારી લઈને કશુંજ કરવાનો નથી. (૨) પ્રારબ્ધ અને મતવાદ એ બેની વચ્ચે મેળ થઈ શકતો નથી; પુરાણોમાં જોવા જાઉં છું ત્યારે ત્યાં તો બધું અધટિતજ નજરે પડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ બધી હકીકત જેવી છે તેવી મેં તારા અચ્છુ આગળ નિવેદિત કરી દીધી છે. હે દેવ! હવે તું જે રીતે મને સંકળતા ભણી લઈ જઈશ તે પ્રમાણે તેનું પરિણામ આવશે. (૪)

૨૭૮૨-હે દેવ! દીનજનોના કામમાં ટાળ'ટોળા કરવાનો આ અવસર નથી. (૧) હે દેવ! તમને સમયોચિત વ્યવહારમાં સમજણ પડતી નથી. રાંક છવો રોકકળે તે તમારાથી જોઈ રહેવાય છેજ કેમ? (૨) તમે પ્રથમ આશા બતાવી અને હવે કેમ દૂર લાગી બાંઓ છો? (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારી પાસે દોડી આવવાની ઇચ્છા તો પૂર્ણ થતીજ નથી. (૪)

૨૭૮૩-જેને જે વસ્તુની અત્યંત ગરજ હોય તેને તે વસ્તુનું દાન કરવામાં પુણ્ય છે. (૧) જે થવાનું હોય તે ભલે થાઓ. પણ મહાબુદ્ધિનો (આત્મવિષયક બુદ્ધિનો) લાલ મજો. (૨) સત્ય સંકલ્પને માટે હૃદયની અંદર વિવેકરૂપી સૂર્યખિંબનો ઉદય કરવો જોઈએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મનના અવકાશની અંદર શુદ્ધ ભાવને સાચવી રાખવા. (૪)

૨૭૮૪-નાનું છોકરું પોતાની માની આગળ લાડમાં અર્થ વગરના શખ્દો વાંકુંચૂકું મોહું કરીને બોલે છે. (૧) મા અને તેનું બાળક બેઉનાં શરીર તો જુદાં છે, છતાં તેમની વચ્ચે મનનું એકય હોવાથી તેમની વચ્ચે કોઈ પણ બાતની શંકા અને ભેદભાવને માટે અવકાશજ રહેતો નથી. (૨) છોકરું વેગળું બિભું બિભું માને પોતા-

ની પાસે બોલાવવાને માટે હાંકેા મારે છે. અથવા તો પોતેજ માની પાસે દોડી જઈને તેને વળગી પડે છે. (૩) માના લૂગડાનો છેડો પકડીને પોતાને જે કાંઈ જોઈતું હોય, જે કાંઈ ખાવું પીવું હોય તે હંક કરીને માની પાસે માગી લે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તને અમેજ વહાલાં છીએ એવું તારા ઉપરના અમારા પ્રેમને લીધે માલૂમ પડી જાય છે. (૫)

૨૭૮૫-હે પાંડુરંગ ! હું તારો સેવક થયો છું. એટલા માટે તારેજ મારી એક વાત સાંભળવી પડશે. (૧) હવે મારો ઉદ્ધાર કરવાની બાબતમાં જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો. આ વાતમાં મારો કશો પ્રયત્ન સફળ થનાર નથી. (૨) મારાં જે જે કાર્યોમાં મને સફળતા મળી છે, તેનો મારાં દંભ અને અભિમાનને લીધે મને નાશ થતો દેખાય છે. (૩) હું અધમ જાતિમાં જન્મ્યો છું અને મારી બુદ્ધિ પણ અશુદ્ધ છે. વળી અહંકાર તો મારા ચિત્તની અંદર ઘર કરીને બેઠો છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મને બગડી જતાં તો એક ક્ષણ નેટલી પણ વાર લાગતી નથી. તે માટે હવે તો તુંજ માફ રક્ષણ કર. (૫)

૨૭૮૬-હે દેવ ! જેનાથી માફ ચિત્ત તારા ચરણ આગળજ સ્થિર થઈને ટકી રહે એવો તારા પ્રેમનો આનંદ તું મને સદાકાળ આપ્યા કરજો. (૧) મારા દેહની અવસ્થા એવી દુર્બળ કરી દેજે કે, હું લૌકિક વ્યવહારને લગતાં કામકાજ કરવાને માટે તદ્દન નકામો જાળની જાલ. (૨) દ્રવ્ય, બાયડીછોકરાં, માનપ્રતિષ્ઠા વગેરે પ્રાપ્તિ ચિક વિષયો મને તદ્દન અકારા થઈ જાય એવું તું કરજો. (૩) માફ ચિત્ત એકાંતમાં અને લોકાંતમાં અર્થાત્ જનસમૂહની વચ્ચે સદાકાળ તારૂં નામસ્મરણ કરતું રહે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હું તો તારા ચરણ આગળ મારો દેહ સમ-

પિંત કરી દઇને તરીજ ગયો છું. (૫)

૨૭૮૭-સંતજનો મને અવિદ્યામય નિદ્રાના ઘેનમાંથી ઢઢાળીને જગાડે છે અને મારા સ્વરૂપના યોધમાં નિરંતર જાગૃત રાખે છે. તેમના આ મહદ્ ઉપકારનું હું શી રીતે વર્ણન કરું? (૧) જેના વડે હું તેમના ઉપકારના ઋણમાંથી મુક્ત થાઉં એવું મારી પાસે કશુંજ સાધન નથી. મારો પોતાનો જીવ પણ ને હું તેમને સરણે અર્પણ કરી દઉં, તો તે પણ ઘણાજ જૂજ બદલો આપ્યો કહેવાય. (૨) જેઓ અમસ્તા સહજ બોલે છે ત્યારે પણ હિતનો ઉપદેશજ દે છે, એવા પુરુષો જાતે શ્રમ લઇને મને ઉપદેશ દે એ કાંઈ થોડું કહેવાય? (૩) તુકારામ કહે છે કે, ગાયના મનમાં તેના પાછરડાને સારૂ જેવી મમતા હોય છે, તેવીજ મમતા મારા પ્રતિ રાખીને સંતો મારું હિંમેશાં રક્ષણ કરે છે. (૪)

૨૭૮૮-દેવ આ બધુંજ જાણે છે-હા બધુંજ જાણે છે. જે કાંઈ સત્તા જોવામાં આવે છે તે બધી તેમનીજ છે. (૧) દેવ ઘણા ચતુર છે-ઘણા ચતુર છે. તે સૌનાં અંતઃકરણના લેદ જાણી જાય છે અને તે પ્રમાણે તેની સાથે વર્તન કરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, દેવ સૌનાથી વેગળા છે-સૌનાથી વેગળા છે. તે કશાય મળથી લેપાતા નથી. (૩)

૨૭૮૯-હે દેવ! તમે સૌની બુદ્ધિને પ્રેરો છો અને સૌને ચેષ્ટાઓ કરાવનાર પણ તમેજ છો; છતાં તમે અમને વ્યવહાર કરનાર નિમિત્ત રૂપ પાત્રો બનાવી રાખ્યાં છે (૧) તમે અમારો જાર તમારા માથા ઉપર લેતા નથી પણ તમારા ઉપર કોઈ પોતાનો જાર નાખી દેશે ત્યારે તમે શું કરશો? તમારા સિવાય હું બીજા કોને શ્રેષ્ઠ માનું તે તમેજ મને બતાવો. (૨) આ શરીરરૂપી ચામડાનો કડિયો પંચબૂતોનો બનેલો છે. એમાં આ ખરૂં અને આ ખોટું એવો ભાવ હોયજ શી રીતે? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ!

તમારા સિવાય અમસ્તું નિમિત્ત માની લેવા જેવું સ્થાન પણ હું
જોતો નથી, ત્યારે હું શાને માટે નકામો શ્રમ કરી મરું ? (૪)

૨૭૬૦-હું એક પરમાત્મેની અંદર બધુંજ સમાવી દઇને
એ એકજ મર્મ બધો વખત સાચવી રાખીને બેઠો છું. (૧) હે
દેવ ! મારાથી હવે આજું દોડાતું નથી, તેથી કરીને હું તો મારા
અંતઃકરણનો નિગ્રહ કરીને એકજ જગ્યાએ બેસી રહ્યો છું. (૨)
જેના હિસાબમાં બધુંજેમનું તેમ બરાબર થઈ જાય છે, ત્યાં કશુંજ
જોર ચાલતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ બધી વાતનો
નિકાલ કરી નાખવાને માટે હું સંસારનો ત્યાગ કરી બેઠો છું. (૪)

૨૭૬૧-હવે અહીંથી તો મારે સાફ પાછા ફરવાનો ખરેખર
કોઈ રસ્તોજ રહ્યો નથી. (૧) એટલા માટે મેં 'હેહનું' બલિદાન
ચડાવી દીધું છે; હવે મારી જેવી દુર્દશા થવાની હોય તેવી ભલે
થાઓ. (૨) હે દેવ ! મેં મારા જીવનું સમર્પણ કરીને તમારી સાથે
યોગ સાધ્યો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આપણા બેમાંથી
દાંડિયો કોણ છે તેનો નિકાલ આપણે ગામને ચોરે જઈને
કરી લેવો પડશે. (૪)

૨૭૬૨-હે દેવ ! હવે નકામો ટટો શું કરવા વધારો છો ?
આપણે ઘરમેળે સમજી જઈએ તો શું ખોટું ? જુઓ, તમે રજતું
ગજ કરીને કેટલો બધો જૂઠો ગૂંચવાડો વધારી દીધો છે ? (૧) હું
તમારા પગ ઉપર માઈં માથું મૂકી દઉં, ત્યારે શું તમને કંઈ ખરચ
કરવો પડે એમ છે ? જાલદું એવું કરવાથી આપણે એકબીબના
ઉપકારમાંથી છૂટી જઈએ છીએ. (૨) આવો સુંદર નિકાલ મારા
અને તમારા બેઉના હાથમાંજ છે, છતાં શા માટે અપચત વહોરી
લો છો ? આ જાણે મારા મનની અંદર જે ગાઠ પડી ગઈ હતી, તેને
જોકેલીને મેં તમારા આગળ મૂકી દીધી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

આપણી વચ્ચેના આ કનિયાકંકાસનો અંત આવી ગયો હોત તો ઘણું સાઈં થાત; કારણકે મારે ફક્ત તમારાં દર્શનનીજ ગરબ છે અને તમારું દર્શન થવાથી મારી પ્રીતિમાં વધારો થશે. (૪)

૨૭૯૩-તમારી સાથે મોઢે ઊભો રહીને બોલી શકું એવો હું ઘડાયલા કાળજનો વક્તા નથી. અહીં ખીજે કોઈ છે નહિ અને તમે એકલાજ છો એમ જાણીને હું બોલવાની હિંમત અલાવું છું. (૧) હે નારાયણ ! હવે તમારું અને મારું કર્તવ્ય શું છે તે તમારેજ સમજી લેવું જોઈશે. આટલું બધું તમને મેં કહ્યું તે ઉપરથી તમને મારા ઉપર દયા આવે તો તે પ્રમાણે અમલ કરી જુઓ. (૨) મારી બુદ્ધિમાં કંઈ મલિનતા આવી ગઈ, તેની શુદ્ધિ કરવાને હું મથ્યો તો ખરો પણ શુદ્ધિ થઈ નહિ. હવે મારી શક્તિ કોઈ હહાડો કાર્ય કરી શકશે કે નહિ અને તમારી સાથેના મારા કનિયાનો નિકાલ આ જન્મમાં નહિ તો ખીજા કયા જન્મમાં થશે તેની મને સમજણ પડતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તમારે શરણે આવ્યો છું. હવે આ બાબતને વિષે તમારીજ પાસે રક્ષણ માગવા આવ્યો છું. આ મેં તમને જે છેલ્લી વાત કહી તે ખરીજ વાત કહી છે. (૪)

૨૭૯૪-હે જોષાળ ! ત્યારે શું મારે તમારી મદદની રાહ નજરે લેવી એવું હતું ? (૧) કોઈ ચાચક કશું માગવા આવે ત્યારે મારું આજે માથું ડુબે છે, એવું બહાતું કાઢીને માથાના નીમાળા વડે કપાળ ઢાંકી દઈને, માથું શેકવા બેસવું અને એવું કરીને તેને બિચારાને પાણીયું આપવું, એવું તમે પણ કરો છો. (૨) હે દેવ ! આ કાંઈ તમારે માટે નવીન નીતિ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે વિકૃત ! દાન દેવાની બાબતમાં તમે એટલું બધું મોડું કરો છો કે તેટલું મોડું તો તમે અમાઉ કહી કહી જ નથી. (૪)

૨૭૬૫—હવે મારે સમજવું શું ? આ મારા નકારા પ્રારબ્ધનું પરિણામ છે કે, તમારા ઘરમાં બધું ખૂટી પરવાયું અને હવે કાંઈ સિલકમાં બચ્યું નથી. એમાં ખડું શું છે તેની મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. (૧) હું તમારે બારણે ઊભો થઈ રહ્યો છું અને તમારા તરફથી મને કશો જવાબ મળતો નથી. (૨) પહેલેથીજ વગર પૈસાનો જવાબ આપી દેતાં તમને થાય છે શું ? કાંઈ પૈસાગૈસા ખરચવા પડે છે ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે મારે તમારી આગળ વારેઘડીએ કેટલી વાર ઉઘરાણી કરવી પડશે ? (૪)

૨૭૬૬—હે દેવ ! તમારી પાસે મને થોડોક પણ આશ્રય તો આપોજ, નહિ તો મને ધીરજ રહે કેવી રીતે ? (૧) ગમે તેટલું કહીએ તોપણ જો માલિક સન્મુખ આવે નહિ, ત્યારે તેને સરળ અને સ્પષ્ટવક્ત્રતા કહી શકાયજ શી રીતે ? (૨) ગયાશુજ્યાં જમાનામાં મને જે જે નુકસાન થયું તેની જવાબદારી મારે કેને માથે મઢવી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જ્યાંસુધી મારી સેવાની તમને કદર નથી ત્યાંસુધી તમે તેનો સ્વીકાર કરવાના નથી. ૪

૨૭૬૭—મારી પોતાની મનોવૃત્તિઓને સાક્ષી તરીકે તટસ્થ-પણે જોવાની અવસ્થા મને પ્રાપ્ત થઈ છે. અત્યારે મારી જેવી સ્થિતિ થઈ છે, તેના સમાચાર હું તમને કહી સંભળાવું છું. (૧) તમે તમારી સત્તાના બળથી મારી બખર લઈ શકો છો, પણ જ્યારે તમેજ વેગળા થઈ જાઓ, ત્યારે મારે જીવવું કેવી રીતે ? (૨) ઓ મારા દાતાર દેવ ! આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ; એ બધા પ્રપંચના વિસ્તારને એક બાજુએ ફેંકી દઈને મેં તમારા ભણી દોહવા માંડ્યું, તેનું કારણ વળી બીજું શું હોય ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારા વિના આ લોકાચારની અંદર હું રહું છું તે મારા પ્રારબ્ધને તાણે થઈને રહું છું. (૪)

૨૭૯૮-હું તો તમારી આગળ લાંઘણુ કરીને તમારા આંગણમાં પડ્યો છું. માટે મારે શરીરે તમારા ચરણોદકનું સિંચન કરો. (૧) એટલું કર્યો તો મારા શરીરની અંદર ધગી રહેલા ત્રિવિધતાપને લીધે મને પાર વિનાનું કષ્ટ થાય છે તે, શમી જશે અને મારા શરીરને ટાઢક વળશે. (૨) આ જગ્યાએ આવીને બેસી જવાનો સુયોગ મને અગાઉ કદી મળ્યો ન હતો. હું તો અકસ્માત તમારું ઉચ્છિદ્ર ખાવાને સારૂ અહીં આવી ચઢ્યો હતો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવી મારી હકીકત કોઈ શ્રીહરિના મંદિરની અંદર જઈને પાંદુરંગને કાને પહોંચાડે કે જેથી કરીને તે મારી પાસે આજ્યા આવશે. (૪)

૨૭૯૯-મારા અગાઉના બધા જન્મ વ્યર્થ ગયા તે ઘણું સારું થયું. તેથી કરીને મારે એક વાર ફરીથી જન્મ ધારણ કરવો પડ્યો અને આ વખતે હું શાંત અને નિર્ભય થઈને હરિનો દાસ બની ગયો છું. (૧) મારી અપૂર્ણતાઓને પૂર્ણ કરવામાં તમને શું ભાર પડી જાય એમ છે? (૨) ઓ મારી વિકૃતા માવડિ! હું કેને કેને અને શું શું સાચવું? જ્યાં જ્યાં મારે મારા કર્મના ભોગ ભોગવવાના હશે ત્યાં ત્યાં હું જઈશ; પણ હે ગોપાળ! એ જધું જેમ થાઓ તેમ, પણ તને તો હું કદી પણ વીસરવાનો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં તો એકદમ મારું શુભ કરી લીધું છે, હવે હે નારાયણ! તમારા કર્તવ્યનો વિચાર તમે કરી લો. (૪)

૨૮૦૦-મને તો ભક્તિજન્ય સુખને લગતી એકજ ઇચ્છા છે અને તે એ કે, મારે મારી આખો વડે શ્રીહરિનું સુખ જોયા કરવું. હે નારાયણ! મારા અંતઃકરણની આવી સ્થિતિ શું તમારાથી અજાણી છે? (૧) હે મહાબળવાન જગદાત્મન! મારા મનમાં મેં જે ઇચ્છા રાખી છે તેને તમે પૂર્ણ કરી દો. (૨) તમે એવા છો કે,

પોતાના એક હાથમાં ખાવાની વસ્તુ સંતાડી રાખે છે અને અમને નાનાં છોકરાંઓને બીજે ખાલી હાથ બતાવીને ટવળાવે છે ! (૨) પણ દીનજનો પ્રતિ વાત્સલ્યભાવ વિના તમારી મોટાઈ શોભતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હાથમાં છોકરાંને તેમની મા ખૂબ વહાલ કરીને મોઢામાં ઢાળિયા ઢધને ખવરાવે છે. ઓ દેવ ! પ્રેમની રીત તો આવીજ હોય. (૪)

૨૮૦૧-મને વિઠોળાનાં દર્શન થવાંજ જોઈએ, એવી ઇચ્છાને મારા હૃદયમાં ધારણ કરીને હું આવ્યો છું. (૧) મારા શ્રીહરિ-મહારાજને ણાદ કરીને બીજે કોઈ પણ સંકલ્પ મારા મનમાં છેજ નહિ. (૨) હે દેવ ! હું મારું કપાળ તમારા પગ ઉપર મૂકીશ. એટલું કયાંથી મારે જે કંઈ પ્રાપ્ત કરવું છે તે બધુંજ મને પ્રાપ્ત થઈજશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! મારા મનનું સમાધાન થતાં સુધી હું તારા શ્રીમુખને જોયાજ કરીશ. (૪)

૨૮૦૨-હે દેવ ! અનેક લોકોનો ઉદ્ધાર કરવો એ તમારું કર્તવ્ય છે અને મારે તો તમારા સિવાય બીજા કોઈનો આશ્રયજ નથી. (૧) હે હૃપીકેશ ! માટે હું જેવો છું તેવો પણ તમે મને નિભાવી લો. તેમ નહિ કરો તો જશે પણ કયાં ? (૨) એકજ પંગતમાં બધા બેઠેલા છે. હવે તેમાંથી એકને જમણુ પીરસવું અને બીજાને ન પીરસવું એ ઘણું ખરાબ દેખાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને તો તમે છેકજ વિસારી બેઠા છો અને તમે જાણે મોટો ઉપકાર કરતા હો એવો દેખાવ કરો છો. (૪)

૨૮૦૩-હે દેવ ! મારે તમારી ભક્તિ કેવી રીતે કરવી તેની મને સમજણ પડતી નથી. તેથી કરીને હું તમારી કયી રીતે સેવા કરું, એ પ્રશ્નનો નિર્ણય ન થવાથી મનમાં સંકોચાઈને હું ગુપચુપ બેસી રહ્યો છું. (૧) બેઠે હાથ જોડીને હું સ્થિર બેસો થઈ રહ્યો

હું અને .મારા ચિત્તને મેં તમારા ચરણોમાં સ્થિર કરી રાખ્યું છે. (૨) મને દિશાનો ભ્રમ થઈ જવાથી હું તમારી આસપાસ પ્રદક્ષિણા કર્યા કરું છું. ઓ નારાયણ ! આવો ભ્રમ થવાથી મને કષ્ટ થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તમારી આરાતું પાલન કરનાર હોવાથી મારે જીવવાનું એક જ આશ્રયસ્થાન મેં મુકરર કરી રાખ્યું છે. (૪)

૨૮૦૪-જ્યાંસુધી મન એકાગ્ર ન થાય ત્યાંસુધી તારૂં સ્મરણ કરવું તે સ્મરણ નહિ પણ વિસ્મરણ જ છે. (૧) ઉપર કહ્યો તે અનુભવ મને કેવો નવીન લાગે છે, એ જાણત મારો પોતાનો જીવજ સાક્ષી પૂરે છે. (૨) મારા મનના વિચારોને જાગૃત કરવાનો હું કેટલીય વાર પ્રયત્ન કરી ચૂક્યો, પણ તે છતાં તે નિશ્ચય થતું નથી. આવા ચંચળ મનને મારે વારંવાર કેટલી વાર રોક્યા કરવું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આજ સુધી મેં લૌકિક વ્યવહાર જોઈએ તેટલો કર્યો, તેથી મારો જીવ તેનાજ રંગથી રંગાઈ ગયો છે. (૪)

૨૮૦૫-હે નારાયણ ! મને આ પ્રપંચની જાળમાંથી છૂટો કરવાને તારૂં તમે નહિ આવો તો નક્કી જાણજે કે, હું કાળના સકંચામાં સપડાઈ ગયોજ. (૧) મારી આવી સ્થિતિ છે તે મારે તમને કહેવી જોઈએ. મેં તારૂં આટલું કર્તવ્ય જાનવ્યું એટલે તારૂં કામ પૂરું થઈ ગયું, બીજું મારા હાથમાં છે શું ? (૨) મેં જે કંઈ થોડાંક જોયા પરમાર્થ સાધ્યો છે, તે મને કામ આવશે એવું તારૂં મન સાક્ષી પૂરતું નથી. કારણકે તેનો નાશ કરે એવા પુષ્કળ ઘાતક વિચારો મારા અંતઃકર્ણમાં ભર્યા પડ્યા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આથી કરીને મારા જીવને ઘણો ભય લાગે છે. તે માટે તે પાંડુરંગા ! મારી જીડ ભાંગવાને માટે તમે વહેલા વહેલા ટોક્યા આવજો. (૪)

૨૮૦૬-સત્યની સંખ્યામાં વધારો થાય છે અને સારહીન અસત્યની ગતિ કુંઠિત થઈ જાય છે. (૧) જે માલ કસોટીએ ચટ્ટીને ઉત્તમ ઠરે છે તેનોજ તમામ દેશવિદેશમાં પ્રચાર થાય છે. (૨) કોઈ ઘરમાં ખેઠાખેઠા કહે છે, 'હું રાજા છું,' પણ એવું કહેવાથી રાજા થવાનું નથી. રાજા થવાને માટે તો ખરેખરો રાજ્યાભિષેક થવો જોઈએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આરસીની અંદર જે પ્રતિબિંબ દેખાય છે તે સાચું નથી, તેમ આરસી ખોટી નથી; તે તો ખરી છે. (૪)

૨૮૦૭-હે વિકૃલ ! આપણે એકબીજાથી કઠી પૃથક્ થયાજ નથી. (૧) જે આમજ છે તો પછી મારી બાળતમાં તમે શા કારણથી ઉદાસીન વૃત્તિ ધરાવો છો? પણ આ પ્રશ્નને વિષે પંચની સમક્ષ જાહેરમાં એક વાર નિર્ણય થઈ ગયો છે. (૨) વળી તમારા અને મારા મૂળસંબંધને લગતો એક લેખ હમણાંનો મારા હાથમાં આવી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માટે હવે તમે મને સહજ રીતે બોલાવશોજ મા. (૪)

૨૮૦૮-વાદવિવાદ કરવામાં ખરેખરી નિપુણતા તો તેનીજ કહેવાય કે, જે પોતાના પ્રતિપક્ષીનું તેજ હરણુ કરી લે અને તેને ઝાંખો પાડી દે. (૧) હે દેવ ! જે દ્વેષનો ઉપયોગ બધાંજ કામોમાં કરવો જોઈએ તે મારી પાસે છે. (૨) આપણે જેની સાથે વાદવિવાદમાં ઊતર્યા હોઈએ, તેના પેટમાં અને માથામાં શા શા વિચાર ભર્યા છે, તે જાણી લેવું જોઈએ અને તેના હૃદયના ઊંડાણમાં ખરેખરો કયો ભાવ છે તે, જરાખર માપી લેવું જોઈએ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આપણા મધુર ભાવણ વડે તે વાદ કરનારના મન ઉપર એવી અસર કરી દેવી કે, તેના મનનો બધોજ સંકોચ દૂર થઈ જાય અને તે દિલ ખોલીને પોતાના મનના વિચાર પ્રકટ કરે. (૪)

૨૮૦૯-એક રીતે તો બહિરંગ થવું એ પણ સાઈ છે, પણ

ઉટપટાંગ વાતો કરનારા કહેવાતા જ્ઞાનીઓ તો ઠાર જેવા છે. (૧) જેના સદ્ભાગ્યના ઉપર આગ લાગી હોય એવા અભાગિયા જીવો આ દુનિયામાં જીવતા શા માટે હશે? (૨) એક રીતે તો ગાંડા થવામાં પણ મજા છે, પણ નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરનારા તુકારા લોકોનાં મોઢાં ઉપર આગ પડે ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, એકાદ ઉકરડાની અંદર પડ્યા રહેનાર માણસથી અમૃતનો સ્વાદ પરખાતો નથી. (૪)

૨૮૧૦-એકાંતમાં મારા પોતાના વિનોદને માટે મારી પોતાની મનોવૃત્તિઓની સાથે વાદવિવાદ કરવાની હું ગમત કરતો રહું છું. (૧) જે રસ મને પચી ગયો છે, તેજ રસ આખવાનું વારંધણીએ મન થયા કરે છે અને તેનુંજ સેવન કરવામાં આનંદ આવે છે. (૨) એકાંતસેવનનું સુખ મારાં જીવની સાથે જડાઈ ગયું છે અને લૌકિક વ્યવહારનો મને કંટાળો આવ્યો છે, તે ઘણું સારું થયું છે. (૩) મારી બુદ્ધિ કદી સંસારને અનુકૂળ થવાની નથી, કારણકે હું ગોવિંદના ચરણમાં લુપ્ત બની ગયો છું. (૪) હવે મારે કોઈને વિષે ચિંતા કરવાનું કારણ છેજ નહિ. શ્રીહરિના પ્રતિ મને રોજરોજ નવીન પ્રેમ પેદા થતો જાય છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારા ઉપર એવી આનંદની હેલી વરસી ચૂકી છે કે જેથી કરીને મારું મન પાંડુરંગમાં વિશ્રાંતિ પામીને ઠરી ગયું છે. (૬)

૨૮૧૧-યોગ્ય સમય જરાબર સાધી લેવો હોય તો આપણામાં યુક્તિ, બળ બળુંજ હોવું જોઈએ. (૧) કારણકે કયે સમયે લાલ ધાય અને કયે સમયે હાનિ ધાય એનો કશો નિયમજ નથી. જે ધાય છે તે અકસ્માત રીતે થયા કરે છે. એટલા માટે જે કામ કરવું હોય, તે બાળત પૂરતો વિચાર કરી લીધા પછી જે ઘડીએ તે કામ કરવું ઘટે તેની યોજના ઘડી કાઢવી. (૨) ચોખ્ખા રાંધવા હોય તેટલો વખત

તેની નીચે સારી પેઠે તાપ કરવો જોઈએ, પણ તે જ્યાં ચઢી ગયા અને ક્ષત સીઝાવાનીજ કસર હોય તે વખતે લાકડાં જેવી ન લઈએ તો રંધાઈ ગયેલો ભાત ગંળી જાય. (૩) વળી જુદીજુદી ન્યાતના લોકો પોતપોતાની ન્યાતબતના ધર્મ પ્રમાણે થોડું થોડું છેટું રાખીને જમવા બેસે તેમાંજ શોભા છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, કચારીને ખેડીને તેની ચારે તરફ પાળ બાંધવી; પછી તે કચારીને પાણીથી તર કરી દેવી; ત્યાર પછી તેમાં ડાંગેરનું વાવેતર કરવું; વાવેલા અનાજના કુણુગા કૂટવા માંડે એટલે તેમાં નીંદામણુ કરીને વાવેતરનું રક્ષણ કરવું અને એમ કરતાં કરતાં છેવટે જ્યારે પાક તૈયાર થાય ત્યારે તેને ગાડામાં ભરીને ઘેર લાવવો અને સાટામાં ભરી રાખવો. (૫)

૨૮૧૨-સ્વરૂપના જ્ઞાનનો તાળો જ્યાં બેસી ગયો એટલે બધુંજ શુદ્ધ થઈ જાય છે. પછી ત્યાં કોઈ કોઈની સાથે દુરાગ્રહ કરવા જેવું રહેતું નથી. (૧) જે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તે તો હાથમાંજ હોય છે, એટલે પછી તેને વિષે ચિંતા કરવાનું હોતું નથી અને ત્યાં હર્ષ તથા શોક બેઢનોજ નાશ થઈ જાય છે. (૨) સહજ કારણ આવી મળ્યા પછી તે વ્યક્તિ પોતાની સ્વરૂપસ્થિતિમાં એકલીજ પડી રહે છે અને તેને બોલવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તે એવી રીતે બોલે છે કે, બીજા લોકોનાથી તે જુદી પડી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું મારાં બધાં કર્મો વેગળાં ફેંકી દઈને બ્રહ્માં લક્ષ્મી આઘો ને આઘોજ રહું છું. એટલા માટે મને સમાધાનની વાતો ઘણી મીઠી લાગે છે. (૪)

૨૮૧૩-આ વિશ્વને જેણે ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેજ મારો પિતા છે અને સૌનો પિતા પણ તેજ છે. (૧) તે જનાઈનને નાના પ્રકારનાં કર્મ અપાંણુ કરી દીધાથી મનને નિરાંત થઈ જાય છે. એવું નહિ

કરવાથી નકામો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે અને કર્મબંધનમાં બંધાઈ જવાય છે. (૨) સંવ્ય અને અપસંવ્ય એવી તેવી કશી કડાકૂટ ન કરતાં, ફક્ત તમામ કર્મ દેવને જ અર્પણ કરી દેવાં એટલે પત્યું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આડના મૂળમાં પાણી સિંચીએ નહિ અને ડાળીઓ અથવા પાંદડાં ઉપર પાણી છાંટીએ તો તે આડ જેમ સુકાઈ જાય છે, તેમ એક મુખ્ય દેવની સેવા કરવા સિવાયનું બીજું બધું નિર્થક છે. (૪)

૨૮૧૪-માતાનું પ્રત્યેક કામ પોતાના નાના છોકરાના મુખને માટે જ હોય છે. તે જરૂર પડ્યે પોતાના છોકરાને માટે પોતાના પ્રાણનું પણ ખુશીથી બલિદાન આપી દે. (૧) હે સંત મહાનુભાવ દેવ! તમારી પ્રીતિ પણ તેવી જ બળવાન છે, એમ જાણીને હું તમારી વિનંતી કરું છું. (૨) પોતાના બાળક ઉપરના મોહને લીધે તે માતાનું ચિત્ત સદાકાળ એવું મોહવશ રહે છે કે, તે પોતાના છોકરાને એક ઘડીવારને માટે પણ ભૂલી શકતી નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે પણ તમારા સેવકોને તે માતાની જેમ પ્રેમનો પાનો પાછને તેમનું જતન કરો છો. (૪)

૨૮૧૫-અહો દેવ! મારામાં કેટલો બધો અહંકાર ભરાઈ ગયો છે! અને તેને તમે દૂર તો કરી શકતા નથી! (૧) હે પંડરી-નાથ! આવું કરશો તો તમને યજ્ઞે લાગવા કેાણુ આવશે? (૨) હે દેવ! કૃપા કરવાની બાબતમાં તમે આવા કૃપણ કેમ થાઓ છો? ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવા માટે શું તમારે ગાંઠનો ખરચ-ખરચ કરવો પડે છે? (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમારામાં જે લેદ-લાવ છે તે દેવે દૂર કરી દેવો જોઈએ. (૪)

૨૮૧૬-અમારે નામે અપરાધ તો જોઈએ તેટલા જમા થયા છે. એટલા માટે તો હું તમારા આટલા બધા કાલાવાલા

કરી મરું છું. નહિતો મારે એવડી શી ગરજ હતી? (૧) હે દેવ, જો તમને ઉદ્ધાર કરતાં આવડતુંજ હોય તો મારો ઉદ્ધાર કરી દો. નહિ તો મારી સેવાનો ભાર તમારા માથા ઉપર છે તેમનો તેમ રહેવા દેજો. (૨) હું મારા શરીરનો ત્યાગ શા માટે કરું? કારણકે એ શરીર ચાર દિવસને માટે ખીજતની પાસેથી માગી આણેલું છે! તેથી કરીને એક દહાડો જેવું તેને પાછું આપવું પડશે, એમ સમજીને હું તેને તોળશે ભરીને ચંદી ખવડાવું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું મારા મનને ઉદ્ધાર બનાવીને કશી હઠ ન કરતાં, તમારામાં મળી જઈને ઉદ્ધારલાવે છું. (૪)

૨૮૧૭-હે દેવ! ત્યારે મારે આ બધું કદ નકામુંજ વેઠવું પડે છે. તે વેઠવાનું હવે મારામાં જોર રહ્યું નથી. તોપણ હું તમારા જેવો છેક કિયાનદ થનાર નથી. (૧) આજના સમયમાં હું કોઈ પણ જાતની છેતરપિંડી કરવાનો નથી. તમારું સર્વોંગે પૂજન કરીશ. (૨) તમે મને કાંઈ આપશો એવી હું આશા રાખતોજ નથી. કારણકે હવે હું મારા દેહના પ્રતિ ઉદાસીન ભાવ રાખવા લાગ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારી તમામ ચિંતાઓ દૂર થઈ ગઈ છે તેથી કરીને મારું ચિત્ત સદાકાળ સમાધાન-અવસ્થામાંજ રહે છે. (૪)

૨૮૧૮-સ્વામીની સત્તા વડે અગાઉથીજ તમામ મર્મ બંધા હસ્તગત થઈ ગયા, એટલે પછી ઉપરાઉપરી વિશેષ વિશેષ લાભની પ્રાપ્તિ થયા કરે છે. (૧) હું જે કાંઈ જોલું છું (મારા દેવના પ્રતિ) તે લાડમાં જોલું છું, પણ મારા જોલમાં ખરેખરા મોઢે ચઢાવેલા છોકરાનો ભાવ હોવાથી તેમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેથી મારા લાડના જોલ મારાં માખાપને ઘણા ગમે છે. (૨) હું ભાવ-હીન ડાહ્યલો નથી, પણ મેં મારા સ્વામીના મનની સાથે મારા

મનને મેળવી દીધું છે, તેથી કરીને હું તેમના અંતઃકરણની માર્મિક વાતો જાણી જાઉં છું અને મેં તેમને પ્રકટ પણ કરી દીધી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું ખૂબ શ્રમ કરીને કાળની હરેક ક્ષણે મારા મનને જાગૃતાવસ્થામાં રાખું છું અને હવે હું દેવને છોડીને એક ક્ષણવારને માટે પણ તેમનાથી વેગળો રહેનાર નથી. (૪)

૨૮૧૯—મારા ચિત્તની વૃત્તિને એક જગ્યાએ સ્થિર કરી દઇને હું કેળિયે કેળિયે દેવનું સ્મરણ કરતો કરતો ખાઉં પીઉં છું. (૧) હું મારા ચિત્તને વારંવારની જાગૃત ને જાગૃત રાખું છું. કારણકે તેમાં રહેને કોઈ દ્વિતલાવ ધૂસી જાય, તેની મને ઘણી દહેશત રહે છે. (૨) માન અને દંભની સાથે સંબંધ રાખનારા અનેક ઉપચારોના વ્યવહારમાં હું ભેરવાઈ પડતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું ડાહ્યોડમરો થઈને નારાયણના સ્વરૂપની અંદર લપાઈને બેસી જાઉં છું. (૪)

૨૮૨૦—વૈરાગીઓની પાસે જે જપ કરવાની માળા હોય છે તેના એક એક મણકાના ગર્ભમાં અનેક રત્નોની ખાણ છે એમ જાણવું. એ ખાણ હાથમાં આવી જાય એટલે તેના વડે પોતાના મનમાં જે જે ઇચ્છા હોય તે તે બધી પૂર્ણ કરી લેવી. (૧) ત્યાં આવા પ્રત્યક્ષ લાભની વાત હોય, ત્યાં નકામા તર્કવિર્તકની કડાકૂટમાં પડવાની ગરજ રહેતી નથી. કારણકે પ્રત્યક્ષ અનુભવ વડે ખરું શું અને ખોટું શું તેનો અટક લઈને નિકાલ થઈ જાય છે. (૨) જે ઠેકાણે પતરાળીઓ નખાઈ હોય, ત્યાં ગમે તે એક પતરાળીના ઉપર જઈને બેસી જવું અને જે પિરસાય તે નિરાંતે આરોગવું. જેમનારાઓમાંથી કેને કંઈ વસ્તુની ઇચ્છા છે તે પીરસનારાઓ જાણતા હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહીં પાણીની ખોટ હોયજ નહિ, કેમકે જે પાતાળી-ઝરણું ચાલ્યું આવે છે, તે જેમનું તેમ વહાજ કરે છે. (૪)

૨૮૨૧-હે દેવ ! જે દીનજનો પ્રતિ કૃપા કરે તેનેજ હું તો સમર્થ કહું છું. આવાં બધાં લક્ષણ મારા સ્વામીનામાં છે. (૧) હું દીન છું, તે તો તમે જાણો છોજ. ત્યારે પછી મારે તમને વિનંતીઓ કરવાનું કારણ શું ? (૨) હે દયાસિંધુ ! દીનજનોના ઉપર દયા કરવી એ તમારી મુખ્ય પૂજા છે. ત્યારે હવે મુજ દીનના ઉપર તમારા કૃપામૃતનું સિંચન કરોને ! (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરપુરનિવાસી દેવ ! તમે મારી આશા પૂર્ણ તો કરશોજ, પણ મારો જીવ તો તેમાં ને તેમાંજ સજ્જડ ચોટી રહ્યો છે. (૪)

૨૮૨૨-હે દેવ ! હું જે સ્વાભાવિક રીતે ખોલ્યે જાઉં છું તેજ મારું કવિત્વ છે, એવું જો મારી લઈએ તો પછી પ્રેમને લીધે મારામાં જે જીભાળવાપણું છે, તેનો વેગ ઠંડો પડી જાય છે. (૧) કારણકે હું તમને એક બાજુએ કહેતો રહું છું અને તેનો તમારા તરફથી જવાબ તો મને મળતો નથી. આથી મને તો હવે એવું લાગે છે કે તમારો મારા ઉપર ભાવજ નથી. (૨) હું બોલું છું તો ખરો પણ મારી વાણી શરમને લીધે સંકોચાય છે, કારણકે હું કાંઈ મૂળથી મનનશીલ ભક્ત નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરપુરના વાસિ ! મેં જે જે શ્રમ કર્યો છે, તે તે હજી પણ ફળ-તો નથી તેનું કારણ શું તે કહો. (૪)

૨૮૨૩-હે પાંડુરંગ ! તને કોઈએ લૂંટી લીધો છે કે શું ? તારી પોતડીને છેડે બાંધી રાખેલી તારી ઢોલત તો બધી પરવારી ગઈ હોય એવું દેખાય છે ! (૧) તારી પૂજાને મેં મારા હૃદયરૂપી ચોરડીમાં ભરીને સાચવી રાખી છે અને હું મારા ઘરમાંજ બેઠો છું. આથી કરીને હું મારી પોતાની બાળતમાં ચિંતારહિત થઈ ગયો છું. (૨) આ આખા જગતને તું સાક્ષીરૂપે જોઈ રહ્યો છે ત્યારે તને હવે કહેવા જેવું બાકી શું રહી ગયું છે તે કહે ? (૩)

તુકારામ કહે છે કે, હવે તું ક્યાં જવા માગે છે તે મારે જાણી લેવું જોઈએ, કારણકે હવે તારા ઉપર મારી સત્તા જામી ગઈ છે. (૪)

૨૮૨૪-હે દેવ! તમારું રક્ષણ કરવામાં મારું ચિત્ત એવું પરોવાઈ ગયું છે કે તેથી હું મારું હુંપણુંજ તદ્દન ભૂલી ગયો છું. (૧) હે પાંડુરંગ! એવીજ રીતે જો તારે મને મારી સેવાનો યોગ્ય બદલો આપવો હોય તો તારે પણ તારાપણું કાઢી નાખવું જોઈશે, કારણકે જે જૂઠો વળગાડ છે તેને તો કાઢીજ નાખવો. (૨) તમારી પ્રીતિ મારા ઉપર છે. એમ જાણીને મેં દેહસંબંધનો ત્યાગ કરી નાખ્યો. આવું કરવાને માટે મને લોકોએ નિંદ્યો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ તમારામાં મારો જીવ પરોવાઈ ગયો છે તેમ તમારો જીવ મારામાં પણ પરોવાઈ જવો જોઈએ. (૪)

૨૮૨૫-હે પાંડુરંગ! હે મારાં મા ને બાપ! આખા બ્રહ્માંડમાં એકલો તું ને તુંજ માત્ર ભયો છે એવું જ્યારથી મને દેખાયું, ત્યારથી કોઈ દુષ્ટ માણસ તો મારી નજરેજ પડતો નથી. (૧) આ બાબતને વિષે તમારે કોઈને કશું કહેવું નહિ; કારણકે મારા મનમાંથી બંધી ફિકરચિંતા દૂર થઈ જવાથી મારે હવે કોઈનો ભયજ રહ્યો નથી. (૨) આખા વિશ્વનું પાલન કરનાર જે દેવ છે તે મારું પણ પાલન કરશે; આવો વિચાર મારા મનમાં વસી ગયો છે. તેમ થવાથી હું મારી સત્તા વડે વર્તન કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! મારું પાલનપોષણ તમેજ કરો છો. (૪)

૨૮૨૬-હે દેવ! મને કોઈ પણ જાતનો શ્રમ પડેજ નહિ, એટલા માટે તમારા હૃદયમાં મારા પ્રતિ જે કૃપા ઉત્પન્ન થવીજ જોઈએ તે થઈ ગઈ છે. (૧) તમે મારા હિતને વિષેની ઘણી સારી સારી શિખામણો દીધી છે. તમારું આજ મુખીનું કર્તવ્ય તમે યોગ્ય રીતે પૂર્ણ કર્યું તે તમે ધણું સારું કર્યું. (૨) હવે હું

મનમાં કોઈનો લય રાખતો નથી, પણ સૌ લોકોનો લય તમારા મનમાં છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે જેને જેવો પ્રાર્થનો વારસો મળ્યો હોય તેણે તેવો ઉપલોગ કરી લેવો રહ્યો. (૪)

૨૮૨૭-આવા સમયમાં તમારા સિવાય બીજા કોનું સ્મરણ મારે કરવું જોઈએ તેનીજ મને સમજણ પડતી નથી. તેથી કરીને હું તો તમારા ચરણનો આશ્રય લઈને મારો સમય વ્યતીત કરું છું. (૧) અરે ઓ વિકૃલ ! તારી વાટ તો હું જોયાજ કરું છું, તેથી તારે મારી પાસે જલદી જલદી ચાલ્યા આવવું જોઈએ. તેમ કરવાને બદલે જ્યાં મારો અને તારો મેળાપ થવાનો સંભવજ ન હોય એવી જગ્યાએ તું મને શા માટે મૂકી રાખે છે? (૨) મારા ઉપર કામકોધાદિ વિકારોનું ઘણું જોર ચાલે છે અને તેને લીધે મારા જીવને ઘણાજ ત્રાસ થાય છે. મારાં રાત અને દહાડો જાય છે તે, જાણે હુશ્મન હોય એવાં મને લાગે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું ત્યારે મારા મનની શુદ્ધિ (અંતઃકરણ)માં તારો વાસો કરીશ ત્યારે જ તારી પણ આ પ્રપંચની જાળમાંથી મુક્તિ થવાની છે. (૪)

૨૮૨૮-હે દેવ ! એકની એકજ જગ્યાએ માફ ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય એવી કૃપા તમે મારા ઉપર કેમ નથી કરતા? (૧) મારા અંતઃકરણની અંદર કોઈ પણ જાતનો સમવિષમ લાવ પેદાજ ન થાય અને તેથી કરીને ત્યાં શાંતિનું રાજ્ય જામી જાય, એવું જો તમે કરો તો કેવું સારું? (૨) હું આ પંચભૂતાદિ વિકારોને લીધે ઘણા દુઃખી થાઉં છું, કારણકે તેઓ તો મને જડભાવનાની અંદર ફેંકી દે એવા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં જે દેહાભિમાન છે તેને તમે નીચોવી કાઢો, એવી આશાએ હું તમારા ચરણને વળગીને બેઠો છું. (૪)

૨૮૨૯-દેવની આગળ કોઈ યાચના કરવા જાય તેને કહી

નિરાશ થઈને પાછું આવવું પડે એવું બનેજ કેમ? ચોતાના બાળકના પ્રતિ મા કદી ઉદાસીનવૃત્તિ રાખી શકેજ નહિ. (૧) મારા અંતઃકરણમાં શું શું થઈ રહ્યું છે, તે બધું મારા સ્વામી જાણે છે. ત્યારે હવે મારા જીવને અધીરા બની જવાનું કારણજ શું છે? (૨) કોઈ વાર બાળકને રાત્રી કરતાં માને જરાક વાર પણ લાગે; પણ તે તો જરાક બાળકને પ્રેમથી પગલીને ગમત કરવાને માટેજ વાર લગાડતી હોય છે; પણ તેના અંતઃકરણમાં બાળકના પ્રતિ કદી નિષ્કુરતાનો ભાવ તો હોતોજ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેવીજ રીતે કયે વખતે શું શું કરવું જોઈએ, તે બધું મારા સ્વામી જાણે છેજ, એટલે તેમણે જે યોજના ઘડી રાખી હશે તે પ્રમાણે બધું થયા કરશે. (૪)

૨૮૩૦-લાડકવાયું મોઢેચઢોવેલું છોકરું કોઈ વાર માને નહિ કહેવા જેવા કઠોર ગોલ સંભળાવે, તો તેથી માના જીવને તો ઊલટું સુખ થાય છે; પણ તેથી કરીને તે છોકરાને ઝટ લઈને કેડે બેસાડી દે એવું ન પણ બને. (૧) તે કોઈ વાર છોકરાને રડવા પણ દે છે; એ પણ પ્રેમની મજા આપવાની એક રીત છે. મારા દેવ મારી સાથે પણ એવી રીતે પ્રેમવિનોદ કરે છે કે શું? (૨) કોઈ વાર છોકરાને ભૂલથાપ ખવડાવીને મા સંતાઈ જાય છે, પણ તેથી કરીને એવું તો નજ સમજી લેવું કે, બાળકના ઉપર તેનો પ્રેમ ઘટી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, કોઈ કોઈ વાર તો મા મોઢામાંથી જુઠા-જુઠા પ્રકારના અવાજ કરીને છોકરાને બિલડાવે પણ છે. પણ તે છોકરું જ્યારે બીને રડું રડું થઈ જાય છે, ત્યારે મા તેને એકદમ ઊંચકી લઈને પ્રેમભર્યા શબ્દો કહીને તેને સાંત્વન આપે છે. (૪)

૨૮૩૧-પ્રેમની લડાઈમાં કશી સચ્ચાઈ હોતી નથી, પણ તેમાં દક્ષ કઠોર શબ્દોનીજ આપણે ધ્યાન છે. (૧) પિતા અને પુત્ર

ખેડ કદાચ જરાક પ્રેમકલહ કરે, તોપણ તેમના જીવ જુદા થતા નથી. ખેડના જીવ એક હોવાથી ને કદાચ પુત્રના જીવને દુઃખ થાય તો તેથી તેના પિતાને પણ દુઃખ થાય છે. (૨) માયાનાં આવાં પ્રેમખંધન કાંઈ તોડ્યાં તૂટે ખરાં કે ? નજ તૂટે. તેમની વચ્ચે કદી વિષમભાવ ઉત્પન્ન થતોજ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું કરુણ શખ્દો વડે પોકાર કરતો રહું છું. વિશ્વનું પાલન કરનાર જે દેવ છે, તે મારી પામે આવી પહોંચશે અને મને દર્શન દેશે. (૪)

૨૮૩૨-ઓ મારા મન ! હવે તું અનેક જાતની પ્રાપંચિક ઉપાધિઓનાં દુઃખ વહોરી લઈને મને સંતાપીશ નહિ. (૧) તું જે જે પુણ્યોના સંકલ્પ કરીશ તે તે પણ એક જાતનાં પાતક સમાનજ નીવડશે. (૨) તેનાથી પરિણામે ભય પેદા થશે અને તેથી મારા જીવને ઘણો ત્રાસ વેઠવો પડશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે હવે દેવની ઇચ્છા પ્રમાણે જે કાંઈ થાય તે સહન કરવું અને શાંતિથી જોયા કરવું. (૪)

૨૮૩૩-પ્રથમ જમીનમાં ખીજનું વાવેતર કરવું, પછી તેના ઉપર પાણી સિંચીને તેનું જાતન કરવું, પછી ઈશ્વરના ઉપર ભરોસો રાખીને જે ફળ હાય લાગે તે લઈ લેવું. આવું ન કરતાં જે કોઈ ફળની આશા રાખીનેજ ફક્ત ઈશ્વરના કાલાવાલાજ કર્યા કરે તે આખરે ઠગાશે અને કશુંજ નહિ પામે. (૧) આ દેહ-રૂપી સ્થાન ઘણી ઘણી અડચણોથી ભરેલું છે, પણ તે છતાં એ સ્થાનની ખૂબી જોવી છે કે, અહીં જે કાંઈ ફસલ પકવવા ધારીએ તે પકવી શકાય છે. આમ છતાં જે કોઈ સંકોચવૃત્તિ રાખીને પડી રહેશે, તે પોતાની જીવદશાને જાળવી રાખે છે એમ સમજવું. (૨) પોતાની પાસેનું ધન લોંચમાં ખાડો ખોદી દાટી મૂકીને રાંડીરાંડ કે ખાયલાની માફક તુચ્છ બુદ્ધિવાળા લોકો ચેટ ભરી

છૂટે છે અને છતે પૈસે લિખારીવેડા કરે છે, તેમ કુદ્ર લોકો પોતાની પાસેજ સ્વસ્વરૂપનું યુગ હોવા છતાં અજ્ઞાનને લીધે બ્રાન્તિમાં પડીને દુઃખ વેઠે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે માણસને દિશાનો ભ્રમ થયો હોય છે તે અવળે રસ્તે ચલી જાય છે. હું જે કહું છું તે મારા બોલ ચોખ્ખા, નિર્ણયાત્મક અને સ્વાનુભવ-માંથી તારવી કાઢેલા છે. (૪)

૨૮૩૪-હે પાંડુરંગ ! આજ સુધીમાં મેં જે કંઈ કહ્યું તે બધો મારો વખત મેં નકામોજ ગુમાવ્યો. હવે મારે તમારી કથી વિનંતિ કરવાની બાકી રહી ગઈ છે, તે કહો તો હું તે પશુ કરી છૂડું. (૧) તમે મને વિસારી મૂક્યો, ત્યારે હવે મારે નામરૂપાત્મક લૌકિક વ્યવહારની સાથે લેવાદેવા પશુ શી છે ? કારણકે તમે મારો આદર કરતા નથી અને મને સંદેશો પશુ કહાવતા નથી. (૨) તું મારો માળાપ છે, એમ સમજીને હું લાડ કરતો કરતો તારી પાસે આવવા ગયો, પણ તું તો આખા જગતમાં સર્વવ્યાપક બની ગયો અને તારૂં આસપાસું દર્શાવીને બેસી રહ્યો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો હું મારા બેઠ હાથ બેડીને સ્થળે સ્થળે તને દંડવત્ પ્રણામ કરતો રહું છું. (૪)

૨૮૩૫ - હે દેવ ! હું મારા મનમાં ખૂબ ઉમળકો આણીને તારી સાથે લાડ કરવા ગયો, પણ મને જે પ્રેમભક્તિની ભૂખ લાગી છે તે તારાથી પૂર્ણ કરાતી નથી. (૧) ઓ દેવ ! મારો જીવ મોટી મોટી આશાઓ ણાંધી બેઠો છે અને તે પૂર્ણ ન થવાથી મારા મનને અતિ સંતાપ થયા કરે છે. (૨) વેઠે પકડાયેલા મજૂરની જેમ મારાં પશુ બધાંજ કામ નિષ્ફળ ગયાં દેખાય છે. આથી કરીને હું મારા મનથી કુંઠિત બની જઈને જ્યાં છું ત્યાંનો ત્યાંજ ટાઢાટપ થઈને બેસી રહ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે તો મારો અંગી-

કાર કરતા નથી. તેનું કારણ બીજું કાંઈજ નહિ પણ એજ કે, મારાં પાપ ઘણાં પ્રબળ થઈ ગયાં છે અને તેથી કરીને મને તમારા મેળાપ થતો નથી. (૪)

૨૮૩૬-અરેખરી પ્રીતિના તનમનાટનું મૂળ અરણ્ય અનોખું જ હોય છે. (૧) મા પોતાના છોકરાને જરા પણ રડવા દેતી નથી. છોકરાના શરીરને જરા જેટલું દુઃખ થાય તો પણ તેની માના જીવને ધીરજ રહેતી નથી. (૨) ઉપર ઉપરથી મોઢે બોલવા પૂરતો જે મોહ હોય છે તે તો જૂઠો અને પોકળજ હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તો આ બધું જાણું છું અને જાણીએ છું છોકરવાદી કર્ણ છું; લોકોના જેવો હું કાંઈ મૂળ નથી. (૪)

૨૮૩૭-હે વિઠ્ઠલ ! હવે મારે બીજું કશુંજ કરવું નથી. (૧) મોઢેથી 'દંડવત્,' એવો એક શબ્દજ બોલવો અને તે ઉપરાંત બીજું કાંઈ બોલવુંજ નહિ. (૨) જીદાંજીદાં સાધનોની પાછળ હું કયાં સુધી દોડતો કરું? (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં તો તમોજીને બાળી મૂકીને સાત્ત્વિક વૃત્તિઓનો અંગીકાર કર્યો છે. (૪)

૨૮૩૮-હે દેવ ! તમને કઈ કઈ વાતમાં સમજણ નથી પડતી તે કહી નાખો, એટલે પછી હું ગમે તેમ કરીને તમારી પાસે આવીને તમારા કાલાવાલા કરીને તમને રીઝવવાનો ઠરાવ કરું. (૧) તમે તમારી સત્તા વડે અમારી વાણીને જેવી સ્થિતિમાં ગોઠવી રાખી છે, તેવી સ્થિતિમાં તે તમારી આજ્ઞા સુજળ બોલે છે. (૨) તમારી કૃપા એક વારની મારા ઉપર થઈ જાય, તો પછી તમારા અંગની સંગતિ મારે ન જોઈએ. કારણકે પોતાને થયેલા અધ્યાસ વડે બધું આનંદરૂપ ભાસે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અગાઉ મેં તમને જે જે કહેલું તે તે બધું નકાસું જાણ્યું. હવેથી તો આવોજ દૃઢ નિશ્ચય મેં કરી રાખ્યો છે. (૪)

૨૮૩૯-માબાપથી છોકરાના મનના કોડ પૂરા કરાય નહિ એ વાત ખરી કે ખોટી ? (૧) જે વખતે જે થવાનું નિર્માણ થયું હશે તે બિના તે વખતે બની રહેશેજ. આવું હોવા છતાં જે કોઈ નકામું જોર મારવા જશે, તેનો આગ્રહ તેના મનમાં ને મનમાંજ રહી જશે. (૨) સર્વોત્તમ શ્રીહરિ બધુંજ બાબુતા હોય છે. તેથી કરીને બહુ તો એક વાર તેમની આગળ આપણી થોડીક હકીકત કહી નાખવી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! અમારી જે શુદ્ધ વાતો હતી તે બધી અમે તને કહી દીધી. હવે એ બાબતની ચિંતા કરવાનું કામ તારું છે. (૪)

૨૮૪૦-આ શરીર એ ઘણીજ ગંદી વસ્તુ છે, તેથી કરીને મને તો હવે તેના ઉપર ઘણીજ સૂઝ આવે છે અને મનમાં એવું થાય છે કે, આજ પછી આવા દેહને ધારણ કરવાની બલામાંથી હું છૂટો થઈ જાઉં તો કેવું સાફ ? (૧) આ દેહની સંગતિ કરીને મારે કેટલી વાર ફરી ફરીને જન્મ ધારણ કરવાનો કલેશ વેઠવો ? તેટલા માટેજ મેં તે દેહની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખીને વિઠા-બાની સંગત કરવા માંડી છે. (૨) ત્યારે હવે એ દેહનો ભાવજ કાણ પૂછે છે ? એનું જેમ થવાનું હો તેમ થાઓ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં આ દેહનો ત્યાગ કર્યો તે ઘણુંજ સાફ કર્યું છે. હવે કાણ હરામખોર હોય તે પાછાં પગલાં કરે ? (૪)

૨૮૪૧-ફલાણો આવો છે, ત્યારે બીજો કહે છે કે તે પણ તેવોજ છે. આવું કહેનારા બેઉ જણા ગાંડા અને અવિચારી છે. (૧) દેહાભિમાનના ધક્કામુક્કા બાઈને સૌ પ્રાણી કદ પામે છે. (૨) એ દેહાભિમાનયુક્ત રહીને જીવનારા લોકોમાં ધૈર્ય, શાંતિ અને નિર્મળતા એ ત્રણમાંથી એક પણ શુણ હોતો નથી. એવા જીવે દેવળ નિર્બળજ હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ બધા લો

કેા ત્રિવિધ તાપના આધણુમાં ઊકળ્યાજ કરે છે અને તે તમારો હું આધો ઊભો ઊભો જોયા કરું છું. (૪)

૨૮૪૨-પોતાનું હિત શામાં છે, તે ચિત્ત બાણે છે; કારણકે કયી વાત યોગ્ય છે તે ચિત્ત સમજી શકે છે. (૧) બાહ્ય ઢાંગ વગેરેને તે ઉઘાડા પાડી દે છે. ખરેખરું અમલી કામ કરવાથીજ કોઈ પણ કાર્યમાં તેના ખરા અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે. (૨) હલકી ધાતુના દાગીનાને લઠીમાં નાખીને તેની ઢાળકી પાડીએ અને તે ઢાળકીને કસોટી ઉપર ચઢાવી જોઈએ, તો તેનો કસ જેવો જોઈએ તેવો નહિ ઊતરે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સાચવીને રાખી મૂકેલી વસ્તુ આગળ જતાં ખરેખરી કામ આવી જાય છે. (૪)

૨૮૪૩-દેવે તમને આવો ઉત્તમ મનુષ્યદેહ લગ્ન કરવાને સારૂ આપ્યો છે. એ નરદેહના સંબંધમાં એવું પણ થાય છે કે, જેનાથી તેનો સર્વનાશ થઈ જાય એવા રસ્તા પણ તેને સારૂ ખુલ્લા પડ્યા છે. (૧) માનપ્રતિષ્ઠા હમેશાં ઉપરનાં ઉપરજ મૂકી રાખેલું છે. પણ અહંકારના યોગને લીધે તેમના ઉપર નજર પડતી નથી અને તે આંખે દેખાતાં નથી. (૨) હું હરિનો દાસ છું, એવું કહેવાને સારૂ જીભ ઊપડતી નથી અને નકામા યકવાટની દુર્ગંધ ફેલાયા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સ્નાન કરીને નિર્મળ થવા માટે તમે તમારી આલસછેટને કયાં મૂકી આવશો ? (૪)

૨૮૪૪-હવે અમારે કરવું શું ? છોકરાઓને દેવમંદિરમાં જવાનો રસ લાગ્યો છે. એક વિઠ્ઠલના નામ સિવાય તેમને બીજું ગમે તે કહીએ, તો તેઓ ધ્યાનમાં લેતા નથી અને કાને સાંભળતા પણ નથી. (૧) ઘરનો કામધંધો કરતા નથી અને બધો વખત ઉઢા-સીનવૃત્તિ ધારણ કરીને જોસી રહે છે. (૨) અમારા કુળમાં આવા તો કોઈજ પાડ્યા નથી. આજ એક ખરેખરા ગાંડા પેદા

થયા છે. લોકવ્યવહારની મર્યાદાઓને તો તેઓ માનતા નથી. આથી કરીને તેઓ અમારા પોતાના હોવા છતાં બાહ્યે પરાયા હોય એવા થઈ ગયા છે. અથવા જેને અમે અમારું કહીએ તેને એ લોકો પારકું માનતા થઈ ગયા છે. (૩-૪-૫) તુકારામ કહે છે કે, ઉપર કહ્યા તેવા શબ્દો બોલનારાઓનું કહેણ કાને સાંભળવાથી પણ નરકે જવું પડે છે. (૬)

૨૮૪૫-આપણા કારણના ઉપર નજર નાંખીએ હૃદયમાં શંકા ઉત્પન્ન થાયજ નહિ. (૧) ખરેખર શૂરવીર માણસ તો સ્વ-મેદાનમાંજ શોભે છે અને જે ત્યાંજ તેનું મરણ નીપજે તો તેથી તેને સંતોષ થાય છે. (૨) ફક્ત મનમાં ખરેખરી ધગશ હોવી જોઈએ. જે મનમાં સાચી ધગશ હોય તો સામર્થ્ય તો આવી મળે. સામર્થ્યની જિણુપ રહેજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે મનજ ખરેખરું ઉદાર બની જાય તો કયી વાતનો અભાવ રહે ? (૪)

૨૮૪૬-જનરંજન કરનારાઓ ખીજાઓના બોલ ઉછીના લઈને બોલે છે તેવા મારા શબ્દો પોકળ નથી. (૧) સૌથી અલિપ્ત રહેવાનો અભ્યાસ કરીને મેળવેલા જાતિઅનુભવના એ ઉદ્ગાર છે. એ કાંઈ ઉપર ઉપરના પોકળ શબ્દોજ નથી. (૨) તેમના તરફ શ્રોતાઓના મનમાં સાચી રુચિ હોવી જોઈએ. જે આટલું એકજ વાતું હોય તો પછી સંકેત શાનો હોય ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, લગ્નઅયુક્ત માણસને કોણ ઈચ્છે ? (૪)

૨૮૪૭-હે દેવ ! હું તમારે વિષે જેમજેમ ચિંતન કરતો રહીશ તેમતેમ મારી ગર્ભવાસની પીડા દૂર થશે; પણ જે હું ખોટાની સંગતિ કરીશ તો જિલટા મને વધારે દોષ લાગુ પડી જશે. (૧) એટલા વાસ્તે મારી હાલ જેવી સ્થિતિ છે, તેવીને તેવીજ ભલે રહે. મારા હૃદયમાં નિરંતર અવૃતાપ થતોજ રહે અને આ મારું

અને આ પરાયું એવો ભાવ નષ્ટ થઈ જાય. (૨) જાગી ઊઠ્યા પછી સ્વપ્ન શી રીતે રહે ? અને જ્યાં સ્વપ્ન ઊડી ગયું એટલે સ્વપ્નમાં સાંભળેલા દુઃખદાયક શબ્દોને સંભારીને જાગી ઊઠ્યા પછી શા માટે દુઃખી થવું જોઈએ ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબના ઉપર ખીજવાઈને વાંદરો કૂવામાં ભૂસકો મારે તો તેને શું મળવાનું હતું ? ઊલટું તેનું માથું, ગરદન અને હાડકાંપાંસળાં ભાગી જાય એટલું જ થાય. (૪)

૨૮૪૮-હું તો ગુણનોજ સંગ્રહ કરું છું. એ સિવાય ખીજ ઉપર હું નજર પણ નથી કરતો. (૧) કેટલાક જીવ અનેક પ્રકારના કુછંદમાં પડી જઈને આડે રસ્તે ચઢી જાય છે અને તેથી કરીને તેઓ બધા દુઃખી થાય છે. (૨) સંતપુરુષોની સંગતિમાંજ રહેવું એવો મેં તો મારે સાડા નિયમ કરી લીધો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, બાકીના ખીજ બધાનો તમારો મારી લીલા વડે જોઈ છું અને ખુશ થાઉં છું. (૪)

૨૮૪૯-હું જે શબ્દો શીખ્યો છું તેનુંજ જ્ઞાન પ્રગટ કરું છું. આરસીની અંદર જે રૂપિયાનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તે દેખાવ માત્રજ છે. તેને ખરો રૂપિયો કહેવાય નહિ. (૧) ખરેખરો અનુભવ મને કોઈ દહાડો ભવિષ્યમાં આવી મળશે, પણ અત્યારે તો તેને લીધેજ મારા ઉપર ઘણું વીતે છે. (૨) ગાણું, નાચણું વગેરે શરીરના ધર્મ હું બજાવું છું, પણ નામનું ખીજ જે ખરેખરું સાધન છે તેનું દાન તો હું દેવ! તુંજ કરી શકે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારાથી હવે વિલંબ સહન થતો નથી. મને આપણુંજ છે; એટલે જો તમે મન પર લો તો તમારી પાસે શું નથી ? તમારે તો બધુંજ સિદ્ધ છે અને બધુંજ તમારે સ્વાધીન છે. (૪)

૨૮૫૦-પોપટને જેવું લણાવીએ તેવું તે જોલે છે, પણ પોતે

શું બોલે છે તેનો અર્થ તે સમજતો હોતો નથી. (૧) સ્વપ્નમાં કોઈ રાજ્યશ્ર્વર્યનું સુખ ભોગવે, પણ તેથી તે ખરેખરો રાજા થઈ શકતો નથી. પારમાર્થિક વિષયનો મારો અનુભવ પણ તેવોજ છે. (૨) ગમે તેમ કરીને મેં મારી જીભને કવિત્વના અલંકાર તો પહેરાવી દીધા, પણ તેથી કરીને મારી અને શ્રીહરિના ચરણની વચ્ચે છેદું પડી ગયું. (૩) આરમ્ભમાં જે રૂપિયાનું પ્રતિષ્ઠિત પડે છે તે ખરા રૂપિયાના જેવુંજ દેખાય છે, પણ હાથમાં લેવા જઈએ અથવા ધોતિયાને છેડે બાંધી લેવા જઈએ તો કાંઈજ ન વળે. (૪) એવા રૂપિયાની આશા રાખવી એટલે મનમાં ખોટી લાલચને વશ થઈને બેસી રહેવું એવો તેનો અર્થ થાય. તેવીજ રીતે હે દેવ ! મને પણ તમે ક્ષમાવી મારતા લાગો છો. મારે મોઢેથી તમે રસપૂર્ણ કાવ્યો બોલાવો છો તેની પુરાણો પણ સાક્ષી પૂરે છે. (૫-૬) છકારામ કહે છે કે, ગોવાળિયો લોકોની ગાયો સાચવે છે અને 'આ મારી ગાયો છે' એવું કહે પણ છે. પણ તે છતાં તેને એ ગાયોથી કશો લાભ થાય છે ખરો ? નહિજ. (૭)

૨૮૫૧-હે દેવ ! તમારું દર્શન કર્યાથી જે અનુભવ મળે છે તે તો મને હજી મળ્યો નથી. મેં તો જે મારે કાને સાંભળ્યું છે તેજ હું મારે મોઢેથી બોલું છું. (૧) પણ મોઢેથી પૂરી, માલપૂડા વગેરે બાદ્યપદાર્થોનાં નામ ગણાવી જઈએ તેથી શું તે વસ્તુઓ ખાવાનો અનુભવ મળે ખરો કે ? (૨) એ મારા દાતાર ! હે દેવ ! મારા હૃદયની તાલાવેલી હજી ખરી રીતે શમીજ નથી-શમીજ નથી. અરે હરિહર ! તમે મને શા સાડ ક્ષમાવી માર્યો ? (૩) ધારો કે, કોઈ મને કાગળપત્રમાં કુશળસમાચાર પુછાવે, પણ જ્યારે તેને પ્રત્યક્ષ મળવાનો વખત આવે, ત્યારે 'અહીંથી ચાલતા યાઓ' એવું કહીને મારો અનાદર કરે, તો તેને માટે મારા મનમાં માન દેવી રીતે રહે ? (૪) જેવું અંદર તેવુંજ બહારશા માટે ન હોય ?

ઓ દેવ ! હું જાણું કેઈ પરાયો હોઈ એવું તમે મારી સાથે વર્તન કરો છો. (૫) કેઈ માણસ પાણીમાં ડૂબી મરતો હોય ત્યારે હમણાં હું તને પાણીની બહાર કાઢું છું, એવું કહીને તેના મનમાં જીવવાની આશા ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેને બચાવવો નહિ અને ડૂબી મરવા દેવો, એ શું સાચું કહેવાય ? (૬) તુકારામ કહે છે કે, હે ચતુરશિરોમણિ દેવ ! કયાં તમારું સામર્થ્ય અને કયાં મારા જેવા ગરીબના બોલ ? તમારા સામર્થ્ય આગળ મારી દીન વાણીની કિંમત કેટલી ? (૭)

૨૮૫૨-હે દેવ ! તમે જો અમારું કંટ્યાણુ કરવા તૈયાર થયા-
જં હો ત્યારે તો તે કરીજ નાઓ. મારા મનમાં જેવી ઈચ્છા છે તેવું મને તમારા કૃપાપ્રસાદનું દાન દેવું પડશે. (૧) એક વાર જો બાળતનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો તેનો વિકલ્પ કરવાનું કેણું કહ્યું છે ? હે દેવ ! તમે બધાંનાં પાપપુણ્યની હકીકત જાણો છો. (૨) તમે ઉદાર છો એવી તમારી મોટાઈની કીર્તિ આખા ભૂમંડળમાં ગાજી રહી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે રૂકમાઈના સ્વામિ ! ત્યારે હવે મારા એકલાને માટે શા સાચું મન સાંકડું કરો છો ? (૪)

૨૮૫૩-હે પુરુષોત્તમ ! તમને મારે કેાની ઉપમા આપવી ? (૧) કારણકે મારે તમને નિરંતર હાંકો મારવી પડે છે અને મને તેટલી પુદ્ધિની અતુક્ષ્ણતા છે નહિ, તેથી મને ઘણી વાર ભાન રહેતું નથી. (૨) હે હરિ ! તમને જગૃત રાખીએ છીએ ત્યારેજ તમે વ્યક્તદશામાં આવો છો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમારે મન તો રોજ રોજ નવીન દિવસ બિગે છે. (૪)

૨૮૫૪-દહીં વલોવનાર માણસ તેના સારભૂત માણસનો ઉપલોગ કરવાને હકદાર થાય છે અને બાકીની છાસ બીજા લો-
કાને આપી દેવાના કામમાં આવે છે. (૧) કેઈ પણ વસ્તુને મહે-

નત કરીને પ્રાપ્ત કરવી એજ સરસ છે. આવો જેને અનુભવ થયો હોય તેજ એની મજાને જાણે છે. (૨) જાતે રસોઈ કરવી નહિ અને જે તે વસ્તુને માટે મનમાં ઇચ્છા રાખવી, એ શા કામનું? (૩) તુકારામ કહે છે કે, પંગતમાં બેઠેલા લોકોને જે જે વસ્તુ લાવતી હોય છે તે તે હું તેમને પીરસતો રહું છું. (૪)

૨૮૫૫-હરિનામસ્મરણની કમાણીનો લાભ હરધડીએ થયાજ કરે છે. (૧) હે દેવ ! તમે મારા અંતઃકરણમાં વાસ કરો અને મને નિશ્ચયપૂર્વક તમારા સ્વરૂપના ચિંતનની બાબતમાં સદા જાગૃત રાખજો. (૨) મારું મન ત્યાંત્યાં ભટકવા જાય ત્યાંત્યાં તમે તમારું સુદર્શનચક્ર આડું ધરીને તેને સ્થિર કરજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આટલું જો તમે કરશો તો હું લાજશરમ છોડી દઈને આનંદ-પૂર્વક નાચવા મંડી જઈશ. (૪)

૨૮૫૬-મારા હૈયાની હોંસ પૂરી થતી નથી; કારણકે મારા મનમાં જે પ્રીતિ ધર કરી રહી છે તે બહાર પ્રકટ થતી નથી. (૧) જેમ માતા અને તેના નાના બાળકની વચ્ચે રોજ નવીનવી પ્રીતિનો ઉદય થતો જાય છે તેવું મારું પણ છે. (૨) માદીકરો એકબીજાને મળે છે તે તો જાણે આનંદજ આનંદને મળે છે, એમ સમજવું. પોતાના પેટનું બાળક માને કેટલું વહાલું હોય છે તે માજ જાણે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એવાજ પ્રદ્યાનંદનો ઉપલોગ કરવાને વાસ્તે સંતોનો સમુદાય દેવના ચરણ આગળ લેગો થાય છે. (૪)

૨૮૫૭-હું તમારા પગની સાથે સજ્જડ વળગી ગયો છું, તે શું હું છૂટો થવાનો હંતો? ના, ના, કદી નહિ. (૧) હે સંતો ! ગંગાનો પ્રવાહ જેમ સ્વાભાવિક રીતે વહ્યો જાય-છે તેવી રીતે તમારી કૃપા પણ મારા પ્રતિ વહેતી આવે છે. (૨) જો મારાં માને બાપ ! તમે મને ત્રિવિધ તાપમાંથી છોડાવીને મારું રક્ષણ કર્યું

છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે મને તમારા પ્રેમથી ભરેલો પાનેા પિવડાવ્યો ત્યારથી મારા જીવને તૃપ્તિ થઈ ગઈ છે. આ વિષયનું વર્ણન કરવાને માટે મારી વાણી પૂરતી નથી. એટલા માટે હું મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યો છું. (૪)

૨૮૫૮-કળિકાળના ઉપર માઈ નેર ચાલે છે એવા બોલ તો હું બોલું છું. (૧) પણ હું નકારામાં નકારો માણુસ છું; કારણકે દેવ અને મારી વચ્ચે આંતરો પડી જવાથી હું કાળા મોઢાનો થઈ ગયો છું. (૨) હું દેવનો દાસ છું એવું હું મોઢેથી કહું છું અને તે મારો અંગીકાર કરશે એવા વિશ્વાસથી હું જીવું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, લોકોના ઉપર મારી મોટાઈની છાપ બેસાડીને ખૂબ માનપ્રતિષ્ઠાનો લાભ મેળવવો, એવી મારી ઇચ્છા હતી; તેથી કરીને દેવ મારાથી છેટા થઈ ગયા છે. (૪)

૨૮૫૯-હે પાંડુરંગ! સમર્થની સેવા કરનારને કોઈ પણ કારણસર હાનિ થાયજ નહિ, એટલા માટે તમારે મને આખર લગી પજવવો નહિ. (૧) જેવી તમારી સહાની નીતિ છે તે પ્રમાણે આ બાળતનો સારી રીતે વિચાર કર્યા પછી તમે મારા અંતઃકરણમાં આવીને વસી જાઓ, (૨) જ્યારે તમે મને આવો કૂટેલા કપાળનોજ ઘડ્યો અને આવો કમનસીબ રાખ્યો તેથી મને અતિશય ભય પેદા થાય છે અને ચિત્તમાં સુખદુઃખની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને તો તમારા કર્શનની ગરજ છે; મારી આટલી ઇચ્છા ને તમે પૂર્ણ કરશો તો તમારી સુંદર કીર્તિ મારા સમજવામાં આવી જશે. (૪)

૨૮૬૦-આજ સુધી મેં ઘણીય ધીરજ રાખી બેઠું, પણ એા ચિંતલ ! તું મારી વાતના ઉપર જરા પણ લક્ષ આપતો નથી. (૧) હવે તો તું મને તારી પાસે જોઈ લે અને માઈ અને તાઈ

પૂરેપૂરું ઐક્ય કરી દે. (૨) હું હવે મારા જીવ ઉપર આવી જઈને તારી આગળ બિલો રહ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે સંત-જનો ! તમે પણ પંઢરીનાથને આવી વિનંતી કરતા બાઓ. (૪)

૨૮૬૧-દુર્જનોની સાથે કદી મૈત્રી કરવી નહિ, તેમનો સંસર્ગ પણ કરવો નહિ; કારણકે તેમ કરવાથી વારેઘડીએ ચિત્તનો ભંગ થયા કરે છે. (૧) સાપ ડાહ્યોડમરો થઈને બેઠો હોય પણ તેનું આવું શાંતરૂપ સારું છે એવું માની લેવું નહિ. તેને જરાક છંછેડી બુઝો; એટલે તરતજ તે સળવળશે અને તમને કરડવા ધાશે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, દુર્જનોને તો હમેશાં પોતાની પાસેથી આઘા ને આઘાજ રાખવા અને તેમની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ પણ ન આવે એવું કરવું. (૩)

૨૮૬૨-ઓ મારા દાતાર ! ઓ કૃપાના સાગર ! તું મને અભયદાન દે. (૧) મેં મારો દેહભાવ તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. એ સિવાય હું ખીન્નું કશું બાળતો પણ નથી. (૨) હું સેવાહીન, ભક્તિહીન, મૂર્ખ અને પતિત છું. એટલે હવે મારું કલ્યાણ તો તારા ચરણોમાંજ રહેલું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારું નામ દીનાનાથ છે. એ નામ પ્રમાણે તું મને મારા પાપોમાંથી છોડાવીને તારા નામને યોગ્ય કામ કર. (૪)

૨૮૬૩-તારી કૃપાનું પાન કરવા માટે મારો જીવ તૃષાતુર થઈ ગયો છે, ત્યારે હવે તું મારા ઉપર તારી કૃપાની વૃદ્ધિ કરી દેને. (૧) તું કે જે ચિદાકાશરૂપ છે તેને હું બેઠો છું. હે જગદીશ ! તું પણ એ વાત બાળે છે. (૨) જળના સંયોગને લીધે વૃક્ષના નાના-નાના અંકુર વધીને મોટા થતા જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તારા ચરણકમળની પ્રાપ્તિ એજ સર્વ સાધન-ભજનનું ફળ છે. (૪)

૨૮૬૪-અધ્યા ભાઈ ! તું એવી રીતની ત્વરા કર કે જેથી

કરીને તારું ચિત્ત શ્રીહરિના ચરણમાં ચોટી જાય. (૧) જો તું આટ-
લુંજ કરીશ તો મારા માળાપ શ્રીહરિ તારા સર્વ સંતાપને હરી
લેશે. (૨) નાના પ્રકારના મતમતાંતરમાં તું તારા જીવને ગૂંચવી
મારતો નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિ એવા છે કે તેમના તમે
જ્યાં કાલાવાલા કર્યો અને તમારા દયા ઉપજાવે એવા શબ્દ તેમને
કાને ગયા, એટલે તેમનું મન તેમના કાળૂમાં રહેતું નથી અર્થાત્
તે પોતાના ભક્તોની પાસે સત્વર દોડી આવે છે. (૪)

૨૮૬૫-નારાયણની એકવિધ અને એકનિષ્ઠ રીતે ઉપાસના
કરવી કારણકે તેમને વિષમભાવનો ખહુ કંટાળો છે. કહેવાનું
તાત્પર્ય એ છે કે, તેમના વિષેની તમારી ભાવનામાં જરા પણ ફેરફાર
થવા દેવો નહિ. (૧) એ સિવાય બાકીની બધી સારહીન બાબતોનો
ત્યાગ કરવો, વિક્ષેપનો નાશ કરવો અને તદ્દન એકાકી વાસ કરીને
આનંદકંદ શ્રીહરિની અંદર અનન્ય ભાવ ધારણ કરીને એકાંતમાં
રહેવું. (૨) જેમ નિશાન મારનાર પુરુષ લક્ષ્યવેધ કરવાને માટે
દંડિ, બાણની ચણી અને વીંધવાની વસ્તુ એ ત્રણને સમાન રેખા
ઉપર લાવીને પૂર્ણ એકાગ્રતા સાધે છે, તેમ તમારે પણ મન,
વાણી અને શરીરદ્વારા શ્રીહરિના સ્વરૂપનું એકાગ્રચિત્તે અનુ-
સંધાન કરવું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આજસ અને નિદ્રાનો ત્યાગ
કરવો, ધૈર્ય ધારણ કરવું અને જાગૃતાવસ્થામાં રહીને હરિના
સ્વરૂપને દૃઢ આલિંગન દેવું. (૪)

૨૮૬૬-મારી અવિધાની રાત્રિનો છેડો આવી ગયો છે. હવે
દેહબુદ્ધિરૂપી મોહનિદ્રા કેવી થાય તે પણ હું જૂઠ્ઠી ગયો છું. (૧)
મારો નિવાસ નારાયણના સ્વરૂપની અંદર થઈ ગયો ત્યારથી મારે
મન નિરંતર આનંદ આનંદ થઈ ગયો છે. (૨) આખા જગતમાં
સર્વત્ર મારાજ સ્વરૂપ વડે બધું પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે. આવું થવાથી

આ દેહ તે હું અને આ દેહના સંબંધીઓ તે મારા સંબંધીઓ, આપું જ્ઞાન કેટલું મિથ્યા હતું તે હવે મને સમજાઈ ગયું છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો દેવ અને હું બેઠે એકરૂપ થઈ ગયા છીએ અને એકબીજાની સાથે એવા મળી ગયા છીએ કે એક ક્ષણવારને માટે પણ અમે છૂટા થઈ શકીએ એમ નથી. (૪)

૨૮૬૭-જુઓ, દેવે કેવા કેવા પાતકી જીવોનો રમતાં રમતાં ઉદ્ધાર કરી દીધો ! (૧) ભક્તિભાવ કોને કહેવાય તેનું પણ જેમને ભાન ન હતું એવા જીવોનો પણ ઉદ્ધાર થઈ ગયો ! આ નવીન પરાક્રમની વિગત આ પ્રમાણે છે, તે સાંભળજો. (૨) એક ભીલ બીલીના ઝાડ ઉપર ચડીને બેઠેલો, તેનાથી બીલીનાં પાંદડાં તૂટી ગયાં અને ઝાડના મૂળમાં શિવલિંગ હતું તેના ઉપર તે પાંદડાં જઈ પડ્યાં. આટલું થતાંને વારજ તે ભીલને કૈલાસમાંથી તેડું આવ્યું અને શિવના ગણ તેને કૈલાસમાં તેડી ગયા. (૩) એક પક્ષીએ ફક્ત પોતાની પાંખોજ ફેરડાવી; બચ તેટલા ઉપરથીજ તેના ઉદ્ધાર થઈ ગયો. (૪) એક ચોર ચોરી કરવા ગયો તે વખતે તેણે ભૂલથી પિંડીના ઉપર પગ મૂકી દીધો. તેના આ કૃત્યને દેવે પૂજા માની લીધી અને પોતે ઘણા સંતુષ્ટ થઈ ગયા. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી તો આવા અતિશય સોળા અને કુમળા હૃદયના છે. (૬)

૨૮૬૮-(અસ્તુત પદમાં દર્શાવેલા) અનુભવો મને હમેશાં એકસરખા થયાજ કરે છે. (૧) આ બધા વિકાર એવા કેડ બાંધીને મારી પાછળ પડ્યા છે કે મારાથી આધા ખસતાજ નથી અને હું જ્યાં જાઉં ત્યાં મારી પાસેના પાસે કેમે કરતાં તેઓ શાંત થતાજ નથી. (૨) તેમના સંબંધી મને જ્ઞાન થયું છે તોપણ તેઓ મારો પીછો છોડતા નથી (૩) નધાગાજા હોય તે કે જેનાં અંગેજ દયાગામે વાસ છે. (૪)

૨૮૬૯-હું મારી પીઠના ઉપર બોલે જિંચકીને (પ્રસ્તુત પદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે) ગધેડાની માફક આલ્યો જાઉં છું. (૧) મને મારા સંતો જ્યાં હાંકી જશે ત્યાં હું આલ્યો જઈશિ, કારણકે મારો દેહ તેમને સ્વાધીન છે. (૨) તેમનું એકું ખાઈને મારા શરીરમાં અતિશય જોર આવ્યું છે. (૩) હું કામમાં ખોટાઈ કરનાર નથી અને મારો રસ્તો છોડીને ખીજે કશે જનાર નથી. (૪) સંતો મને પોતાની સત્તા વડે ચલાવે છે, એટલે પછી હું કયાં જાઉં છું અને કયાં નહિ તેની મને કશી ફિકર નથી. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હું સૌને મનની અતિશય લાગણીપૂર્વક કહું છું કે, મારી આગળ કોઈએ લોકાચારની વાતો કરવીજ નહિ અને એ વિષે મને કશું કહેવુંજ નહિ. (૬)

૨૮૭૦-હું આગળ અને પાછળ ચારે દિશાએ સર્વવ્યાપી થઈ ગયો છું અને અત્યંત સરળ અને બળવાન બની ગયો છું. (૧) મારું સ્વરૂપ (અંગ) જરા પણ ખાલી રહ્યું નથી, તેથી કરીને મારામાં રોજરોજ નવનવા આનંદના ઉછાળા આવતા જાય છે. (૨) મારું પાલનપોષણ કરનારા સંતોને શરણે હું ગયો અને તેમને સ્વાધીન થઈ ગયો, ત્યારથી મારા પાર્થિવદેહરૂપી અહંકારનાં લક્ષણમાંથી તો મારો છુટકારો થઈ ગયો છે. (૩) હું ગધેડો સંતોના વાસમાં જવાથી ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું રક્ષણ પામ્યો છું. હવે મારી પીઠ ઉપર સંસારનું લગડું રહ્યું નથી. (૪) મારે સાડાં બધી દિશાઓ ખુલ્લી થઈ ગઈ છે; વૈતરાં વહેવામાંથી હું છૂટો થઈ ગયો છું; સંતોને ખારણે હું આળોડું છું; એવું કરવાથી મારામાં જે અનેક પ્રકારના વિકાર હતા તે બધા શમી ગયા છે. (૫-૬) તુકારામ કહે છે કે, સમર્થ સંતોએ મને પોતાનો બનાવી દીધો, એટલે ફલાણી વસ્તુનો ભાર તો મારાથી ન જિંચકાય એવું મારે રહ્યુંજ નથી. (૭) પ્રેમની ગોઠડીનું ચોઢણું મારા અંગ પર ચોઢાડી સંતોએ મને મહાદ્વાર આગળ જોડો રાખ્યો છે, તે તમે જુઓ. (૮)

૨૮૭૧-જ્યાં આગળ કાર્ય અને કારણ બેમાંથી એક પણ રહેતું નથી, ત્યાં પહોંચી જવાનો રસ્તો હું લોકોને બતાવી રહ્યો છું; (૧) ભવસમુદ્રને પેલે પાર જઈને સંતોએ ત્યાં આગળ પોતાની કીર્તિની ધ્વજ રોપી છે, તેનું રહસ્ય હું સમજી ગયો છું અને તેથી હું હરિનામની ગર્જના કરી રહ્યો છું. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો! તમે આજ રસ્તે થઈને ચાલ્યા જાઓ અને મનમાં વિશ્વાસ રાખજો એટલે તમને જરૂર પાંડુરંગનું દર્શન થશે. (૩)

૨૮૭૨-હરિના ભક્તો જે ગામમાં રહેતા હોય તે ગામને ધન્ય છે અને જેનામાં ભક્તિરૂપી સદ્ભાગ્યનો ઉદય થયો છે તેના આખા વંશને ધન્ય છે. (૧) એવા ગામમાં ઘેરેઘેર સ્ત્રીપુરુષો બધાંજ ચતુર્ભુજ થઈ ગયાં હોય છે અને સૌને મોઢે બ્રહ્મજ્ઞાનની ચર્ચા થઈ રહી હોય છે, આથી કરીને તેને સર્વને ધન્ય છે. (૨) ઘેરેઘેર હરિનામનાં કીર્તન થતાં હોવાથી ત્યાં આગળ કાળનું કાંઈ ચાલતું નથી અને પાપને તેમાં પેસવાનો રસ્તો મળતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા વૈષ્ણવો પોતાના અગણિત પિતૃઓ સહિત સર્વ જનોનો ઉદ્ધાર કરી દે છે. (૪)

૨૮૭૩-સંતોની દૃષ્ટિએ એવા જઈએ તો સાપને પણ મરાય નહિ; કારણકે હરિ સર્વ સ્થળમાં વ્યાપક છે, એવો અનુભવ સંતોને થયો હોય છે. સાપમાં પણ હરિનો વાસ છે તેથી સાપને મારવાથી હરિને દુઃખ થાય છે. (૧) આપણા શરીર ઉપરથી કોઈ એક જરા જેટલો વાળ તોડે તો તેથી આપણા જીવને કેવું દુઃખ થાય છે! સંતોએ જીવ અને શિવનું એક્ય સાધી લીધેલું હોવાથી કોઈપણ જીવને દુઃખ થતાં તેનો ધક્કો તેમના હૃદયને લાગે છે. (૨) સર્વ ભૂતમાત્રમાં જેમણે સમતાનો અનુભવ કર્યો હોય છે, તેઓ પરપીડાનું દુઃખ સહન કરી શકતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

ચિત્તની અંદરથી મત્સરને દૂર કરવો અને સુખરૂપ થઈને રહેવું એજ વિશ્વંભરતું સાચું પૂજન છે. વેદની નીતિનો આ મુખ્ય નિશ્ચય હું તમને જણાવી દઉં છું. (૪)

૨૮૭૪-દેહબુદ્ધિ હોવાથી અર્થાત્ હું આ દેહ છું એવી ભાવનાને લીધે આપણા મનમાં ભયની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ દેહબુદ્ધિનો જ્યાં ક્ષય થઈ ગયો એટલે શ્રીહરિ આપણને પોતાની પીઠ ઉપરજ ઊંચકી લેશે. (૧) પછી આખો દેશજ આપણે પોતાનો થઈ જશે અને કાળની આપણા ઉપર લેશમાત્ર પણ સત્તા ચાલશે નહિ. (૨) સૌથી શ્રેષ્ઠ સમર્થ એવા દેવનું આપણે નામસ્મરણ કર્યું એટલે આપણને ચિંતા કેવી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, નારાયણે આપણા શરીરને આવા સુખના ભોગને સાડ પેદા કર્યું છે. (૪)

૨૮૭૫-હું મનુષ્યો ! તમે વિષમપણાની વાટે વળ્યા છો એટલાજ કારણથી દેવ તમારાથી છોટે પડી ગયા છે; માટે હવે તમે અત્યારે જ્યાં છો ત્યાંથી પાછા ફરો. તમે આટલુંજ કરશો તો હવે પછી તમારા ઉપર કોઈ પણ જાતનો ભયનો પ્રસંગ આવી પડશે નહિ. (૧) મુખ્ય વિષમભાવનું વિદ્ધ દૂર થવાથી આખરનું કાર્ય તમારે હસ્તગત થઈ જશે. જ્યાં વિષમની ગરજ તમે મનમાંથી કાઢી નાખી એટલે પછી તમારે ચિંતાજ શાની રહી ? (૨) જે તમારો મૂળનો અભ્યાસ હતો તે બાળત ખૂબ મજબૂત કાછડો વાળીને કામ કરવા મંડી જાયો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, તમને તે બાળતનો ખશ્વાત્તાપ થયાથી તમારામાં આવી ગયેલા મિથ્યા દોષોનું નિવારણ થઈ જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે જો તમારી બુદ્ધિને તમારી મદદગાર બનાવી દેશો, તો દેવ તમારી પાસેના પાસેજ છે એમ જાણો. તમે તેમના નામનું ક્યારે સ્મરણ કરો તેનીજ તે વાટ જોતા હોશો છે. (૪)

૨૮૭૬—ઓ દેવ ! મને તારા ચરણનું દર્શન થયું છે, તો હવે મારું મન બીજા કયા વિષય પ્રતિ દોડી જવાનું હતું ? (૧) મને જે જે કલેશ થતા હતા તે તે ઘઘા ટળી ગયા અને હું આનંદરૂપ થઈ ગયો છું. (૨) તારા પ્રેમરસની અંદર મારા મને ડૂબકી મારી છે. તેથી કરીને તારા નામના ઉચ્ચારણનો મારા મોઢાને ખૂબ સ્વાદ લાગી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વિકૃલના નામનું માપ છે તો મોટું; પણ તે ખરું માપ છે તેથી તે આપણા લાયકનું છે. (૪)

૨૮૭૭—વિશ્વંભર દેવ આખા વિશ્વમાં વ્યાપક છે, એજ વેદાંતનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. (૧) આખા જગતમાં સર્વત્ર જગતના સ્વામી ફેલાઈ ગયા છે, એવું તમામ શાસ્ત્રોનું કથન છે. (૨) નારાયણ બધે વ્યાપી ગયા છે, એવું પુરાણો ગર્જના કરીને કહે છે. (૩) સર્વ જનોમાં જનાઈને વસે છે, એમ સંતો કહે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, સૂર્ય જેમ આખા જગતને પ્રકાશિત કરે છે અને છતાં કશાથી લેપાતો નથી, તેમ મારા સ્વામી સંગરહિતપણે આખા જગતમાં ખેલ ખેલે છે. (૫)

૨૮૭૮—હો દેવ ! હું મારી તમામ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખું છું; પણ અનેક જાતના વિકારોની વસ્તી હજી મારામાંથી ઓછી થતી નથી; કારણકે વિષયોનાં દ્વારને બંધ કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ છે. (૧) એટલા માટે જો તમે મારા હૃદયમાજ તમારો વાસ પૂરો, તો હું તમારી સાથે તદ્રૂપ બની જઈને નિર્વિષયી થઈ જાઉં. (૨) તમે મારી પાસે હશે તો મને તમારી કૃપાનો અનુભવ થશે. તે સિવાય મોઢેથી બોલવાનો કશો અર્થ નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મૂળના સ્વરૂપની શોધ કરીને મારા હૃદયની સાથે તેનો મેળ કરી દો, એટલી તમારા ચરણોમાં મારી વિનંતી છે. (૪)

૨૮૭૯—જે દેવ દેવતરહિત [નિર્ગુણ] હતા, તેજ દેવ [મયુષ]

રૂપમાં આવી ગયા છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે, નારાયણે પોતાની ભક્તિનું સુખ આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. (૧) તેમણે અતુલ્ય આકૃતિ ધારણ કરી છે, એ વાતનો સૌને અનુભવ છે, પણ એકત્વના બીજની અંદર કશી લિપ્તતા હોતી નથી. (૨) તમામ શૂન્યત્વનું નિરસન કરતાં કરતાં જે મહારહિત સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહે તેજ આપણી આંખોની સામે ઇંટના ઉપર ઊભું રહ્યું છે. (૩) તેના નામનું સુખ-પૂર્વક સ્મરણ કરવું. જેમ નદી, તળાવ, અને વાવકૂવા વગેરેનું પાણી એકનું એકજ છે; (૪) તેમ તુકારામ કહે છે કે, દેવનું નામ-સ્મરણ કરવાથી દ્વૈત અને અદ્વૈતની વચ્ચે ભેદ રહેતો નથી. તેથી કરીને મને તે નામનો સ્વાદ લાગી ગયો છે અને તેણે મને સુખથી ભરપૂર બનાવી દીધો છે. (૫)

૨૮૮૦-વૈકુંઠનો રાજા ચક્રવર્તી અને ઉદાર છે. પુંડલીકરાયના મનના કોડ પૂરા કરવાને સારૂ તે ઇંટના ઉપર ઊભા રહ્યા છે. (૧) તમામ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કરાવી દેનારા દેવે આપણી આગળ પોતાનો સર્વ સમુદાય ઊભો કરી દીધો છે, અને ભક્તજનોને પોતાનો અભયહસ્ત ઊંચો કરીને કહે છે કે, “તમે વરદાન લો, તમે વરદાન લો.” (૨) જેણે આખા જગતની રચના કરી, જેણે સમ્મ ભહિષ્ણો અને દેવોની સ્થાપના કરી અને જેણે એકવીસ સ્વર્ગોને ધારણ કરી રાખ્યાં છે; (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ એવા છે કે કોઈ પણ માણસ તેમની પાસે શિદ્ધિ, સિદ્ધિ અથવા મોક્ષ માગવા આવે તો તેની ઇચ્છા તે પૂર્ણ કરે છે. કોઈ વળી એ બધી શિદ્ધિસિદ્ધિઓ અને મોક્ષનો પણ ત્યાગ કરીને એકલી તેમનીજ [દેવની] પ્રાપ્તિની કામના કરતા આવે તો તેમને તે છેવટે પોતાની સંગતિનું સુખ આપે છે. એવી રીતે જેવી જેતા મનની ઇચ્છા તે સર્વને પૂર્ણ કરનારા તે પરમકૃપાળુ દેવ છે. (૪)

૨૮૮૧-સર્વ ગુણોમાં સંપન્ન હોય એવા તો એક દેવજ

છે. (૧) તેમના સિવાય બીજા બધામાં જોવા જઈએ તો કોઈનામાં એક ગુણ, તો કોઈનામાં બીજો, એમ વત્તાઓછા ગુણવાળા નાના પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે. (૨) યશ, શ્રી, ઔદાર્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય, એ છ ગુણયુક્ત એકલા ભગવાનજ છે એમ સમજી લેજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ વિઠોળા એવા છે કે તેમને વિષે તમે જે જે કહો તે તે બધું તેમને શોભે. (૪)

૨૮૮૨-સંસારમાં જે કાંઈ સુખ હતું તે બધું પંઢરપુરમાં આહ્યું આબ્યું અને ત્યાર પછી પુંડલીકરાયે તેને ત્યાં સાચવીને ભરી રાખ્યું. (૧) અરે મારાં માળાપો! તમે તમારી જાલજીપી ખરૂં માથ વાપરીને—તેના વડે માપી માપીને તે સુખને તમારાં હૃદયમાં ભરી દેજો. આ મનુષ્યજન્મની એકજ ખેપમાં જો તમે તેને જેટલું ભરવું જોઈએ તેટલું ભરી લેશો તો, તમે અનેક જન્મ-મૃત્યુની પીડામાંથી બચી જશો. (૨) માટે તમે તમારા તમામ વિષયોના ફેલાવાને સમેટી લો અને વહેલાવહેલા પંઢરપુર ઢોડી જાઓ. (૩) જ્યાંસુધી આયુષ્યરૂપી પૂંજ તમારી પાસે સિલકમાં હોય, ત્યાંસુધીમાં તમારાથી થાય તેટલી ઉતાવળ કરીને પંઢરપુર જઈ પહોંચો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આ લાલ લઈ લેવામાં તમે રખેને આળસ કરતા, એવી હું કણુખી તમને વિનંતી કરૂ છું. (૫)

૨૮૮૩-દેવના ચરિત્રનું મનન કરવાનો નિશ્ચય થતો નથી અને નકામા ગામગપાટા તથા મલકમશકરીઓ કરવામાં તમને ઘણો રસ પડે છે. (૧) આવી વાતો સાંભળીને તમે એકબીજાના હાથમાં તાળીઓ આપો છો અને ખીખી ખીખી હસો છો, પણ તમને હરિનામકીર્તન વખતે તાળી પાડતાં શરમ આવે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે લોકોનો આવો સ્વભાવ હોય તેમનાં મોઢાં ઉપર તમે બેલાશક થૂંકજો; કારણકે તેઓ આખરે યમપુરી સોજાજશ જવાના છે. (૩)

૨૮૮૪-હે દેવ! અદ્વૈતમાં મારા ચિત્તનું સમાધાન થતું નથી; કારણકે મને તો તારા ચરણની સેવા કરવામાંજ રસ પડે છે. (૧) તારું નામસંકીર્તન કરવાનું મને ઘણું ગમે છે, માટે તેજ યોગ્ય-દાન તું મને આપજે. (૨) તારા સ્વરૂપથી વેગળા રહીને તું મારો દેવ અને હું તારો ભક્ત એવા સંબંધથી થતા સુખનો સ્વાદ તું મને ચખાડજે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! આ આપું જગત તારુંજ છે, છતાં કોઈ પણ એક વખતે મારી ઇચ્છા સુજળનું દાન તો તું મને દેજેજ. (૪)

૨૮૮૫-તારું નામસ્મરણ કરવું એજ મારું તપ, એજ મારું દાન અને એજ મારું અનુદાન છે. (૧) તારું નામસ્મરણ કરવું એજ મારું વાસ્તવિક પુણ્ય છે, અને મને તો એના વડેજ તીર્થ-સેવનનું અને વ્રતપાલનનું કૃણ આવી મળે છે. (૨) તારા નામનો ઉચ્ચાર કરવો એ મારો નિત્યનો નિયમ છે અને એજ મારું ધર્મ-કર્મ છે. (૩) યોગ, યજ્ઞ, જપ, ધ્યાન એ બધું દ્રક્ષા તારા નામ-સ્મરણથી સધાઈ જાય છે. (૪) તારા નામનો ઉચ્ચાર કરવો એજ મારો કૃણાચાર છે, એજ મારો કૃણધર્મ છે અને એજ મારો નિત્યનો નિયમ છે. (૫) તારું નામસ્મરણ કરવું એજ મારો આચાર અને એજ મારો વિચાર છે, એવું હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. (૬) તુકારામ કહે છે કે, તારા એક નામ સિવાય ધન તથા એવું બીજું કોઈ પણ મારી પાસે સમ ખાવા પૂરતું પણ નથી. (૭)

૨૮૮૬-હે દેવ! પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગરનું તમારું ઉદ્ધારિયું ભજન કોઈએ કર્યું છે? (૧) હે દેવ! જો કોઈએ કર્યું હોય તો તેનો એક દાખલો તો આપશો ને? હું જે ભક્તિ કરું છું તે પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રીત પ્રમાણે કરું છું. (૨) અસલ બ્રહ્મ-જ્ઞાન સિવાય કોઈએ તમારી આગળ બીજું કોઈ વસ્તુને સાડા હઠ

લીધેલી ખરી કે? (૩) અને જેમણે તમારી પાસે બ્રહ્મજ્ઞાન માગ્યું તેમના મનના કોડ તમે આનંદપૂર્વક પૂરા કર્યા હતા કે નહિ? તમે કોને નિરાશ કર્યો તે કહો. (૪) અગાઉ થઈ ગયેલા ભક્તો પૈકી તમે કોઈનો ઉદ્ધાર કરવામાં મોડું કર્યું હતું કે? (૫) તુકારામ કહે છે કે, આવા પ્રકારનું હું જે કંઈ બોલું છું તે અનુભવ વિનાનું બોલતોજ નથી. (૬)

૨૮૮૭-અમે ધીરે ધીરે અમારે રસ્તે ચાલીએ છીએ અને અમારી મજલ કાપતા જઈએ છીએ. (૧) સેવ્યસેવકના સંબંધના પાયા ઉપર રચાયેલો સાધનમાર્ગ ઘણો સાફ અને સરળ છે, કે જેથી કરીને નાનાં નાનાં છોકરાં પણ સુખેથી તેના ઉપર થઈને આદ્યાં જાય છે. (૨) આ રસ્તે જતાં શરૂઆતમાં થોડો શ્રમ જણાય, પણ આગળ જતાં ભૂલા પડવાની વાતજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવું થવાનું કારણ એ છે કે, દેવ હમેશા પોતાના સેવકોની સાથે ને સાથેજ રહે છે. (૪)

૨૮૮૮-જેઓ ભૂલા પડ્યા હતા તેમને આગળ જતાં સીધો રસ્તો જણ્યો છે. (૧) આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, જેઓ હરિના દાસ થાય છે તેઓને ગર્ભવાસની પીડા વેઠવી પડતીજ નથી. (૨) આ રસ્તે જનારનાં ફક્ત સંચિતકર્મોનોજ નાશ થાય છે એમ ન સમજવું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમની જ્ઞાનદષ્ટિ ઊઘડી ગઈ છે, તેઓ જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં પડીને ડુંખી થતાજ નથી. (૪)

૨૮૮૯-કંઠ્યાણુકારી અને સર્વોત્તમ મંગળ દિવસ હું કદી મારી આંખે જેવા પામીશ ખરો? (૧) મારા જીવનને છેક છેલ્લે દહાડે પણ જો મને દેવના ચરણનો લાભ થાય અને તેમના દર્શનના સુખનો ઉપભોગ કરતાં કરતાં મારું અવસાન થઈ જાય, તો તો હું તરી ગયો, એવું મારી લડ. (૨) મારે છેડે સંચિતકર્મોની

પોટલી મેં બાંધી રાખી છે, તેનો ક્યારે નાશ થઈ જાય એ બાબત હે દેવ ! માફ મન અત્યંત અધીરું થઈ ગયું છે. (૩) જો હું એ વિષે ડગલે ને પગલે વિચાર કરવા જાઉં છું, તો મારા ચિત્તની અંદર અનેક જાતના વિકાર હું જોઈ શકું છું. (૪) મારી આવી સ્થિતિનું જ્ઞાન થવાથી હું ઘણો લયભીત થઈ જાઉં છું અને એટલા માટે તો હું અટકામ કરીને તારી ભક્તિ અને તારા કાલાવાલા કરવા મંડી જાઉં છું. (૫) અતિશય દુઃખી થવાથી હું તને હાંકો માફ છું, છતાં તું હજી મારો અંત જોતો જિલો રહ્યો છે, એ શું માફ કહેવાય ? (૬) તુકારામ કહે છે કે, મારા કાલાવાલાના, મારા હૃદયની આરતીના ઉદ્ગાર જો તારે કાને પડે તો હે ચક્ર-પાણિ ! તું મને દર્શન દેવાને સાફ દોડ્યો આવજો. (૭)

૨૮૯૦-જો હું પરમાર્થનું રહસ્ય યથાવત્ સમજી ગયો હોત તો મારે આવડો શ્રમ સહન કરવો પડતજ નહિ. (૧) મારો બધો જ ભાર જો તારા માથા ઉપર હોય તો પછી મારે માટે સંસાર રહ્યોજ ક્યાં ? (૨) હે દેવ ! જો તે મને અભયદાન દીધું હોત તો માફ મન સ્થિર થઈ જાત. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! આટલા માટે હું તારી વાટ જોતો જિલો રહ્યો છું. (૪)

૨૮૯૧-મને તમારા ગુણનું સ્મરણ ક્ષણેક્ષણે થયાજ કરો, જરા વારને માટે પણ વિસ્મરણ થાય નહિ. તમારા ગુણ મારા અંતઃકરણમાં નિરંતર વાસ કરો. (૧) હે કૃપાવંત ! હે મારાં માથાપ ! તું તો સૌને મનમાગ્યું દાન દઈ શકે એવો સમર્થ છે. (૨) મારા મનને તારા દર્શનની પ્રાપ્તિનો લોભ લાગ્યો છે, તેથી હું તારા ચરણનું ચિંતન કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! મારા જીવનનો જે ખરેખરો લહાવો છે, તે તું મને હવે વહેલો વહેલો આપી દે. (૪)

૨૮૯૨-હે દેવ ! હું મારા મનમાં આવે તેમ મારા હૃદયનાં સ્વાભાવિક ઉલ્લાસથી તને જે કાંઈ કહું તે તું ખરાખર સાવધાન થઈને સાંભળી લેજે. (૧) મને તારા પ્રેમનો પાનો પીવાનો રસ લાગ્યો છે, તેથી હું તારા ચરણ આગળ આવીને બિલો રહ્યો છું. હવે જેથી મારા મનને સુખ થાય એવું તું કરજે. (૨) અમ બાળકોના મનનું સમાધાન કર્યાથી તમારા સર્વોત્તમપણાને કશી હાનિ પહોંચવાની નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જો હું બોળકું-તોતકું બોલતો હોઉં, તોપણ એક તમારો લાડકવારો બાળક બોલે છે એમ જાણીને તમે મારા બોલનો પ્રેમથી સત્કાર કરજો. (૪)

૨૮૯૩-આપણા મનને ગુણ અને દોષ એ બેમાંથી કોઈનો પણ સ્પર્શ થવા દેવો નહિ. તેમને વારંવાર દૂર કરતા રહેવું જોઈએ. (૧) હે મારા સાંનિધ્યમાં વાસ કરનારા દેવ ! હું તમને પોકાર કરી રહ્યો છું, માટે હવે તમે દોટ મૂકીને મારી પાસે આવી પહોંચો અને મને તેમનાથી (ગુણદોષથી) છૂટો કરી દો. (૨) મારા મનમાં જે છે તેજ હું મારે મોઢેથી બોલી નાખું છું. મારી મતલબ દેવ સમજી જશે અને મારી પાસે દોડી આવશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમે તો સમર્થ બાપનાં બાળક છીએ, એમ સમજીને કાળના પંજમાંથી છૂટી સુખી થઈએ છીએ. (૪)

૨૮૯૪-કીડીઓને જ્યાં પહોંચતાં અઘડું પડે એવી જગ્યાએ મૂકેલી ખાંડને પણ કીડીઓ ગમે તેમ કરીને ખાઈ જાય છે, તેવીજ રીતે હવે તમારે પણ સૂક્ષ્મ રીતે પરમાર્થના આનંદનું સેવન કરતા રહેવું. (૧) એટલા માટે મારા જીવની અવસ્થા બાવરી બાવરી કીડીના જેવી થઈ ગઈ છે. હે દેશવ ! તમારા ચરણને હું કદી પણ છોડનાર નથી. વિષયબુદ્ધિની સાથે સંજોગ રાખનારી મારી બધીજ તૃપ્તિઓ શમી જાયો. (૨) ભૂખ્યા ડાંચ જેવા દૂત-

રાને ખાવાનું મળી આવે અને તેના મોઢામાંથી કોઈ તે અન્ન લઈ લેવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે કૂતરો જીવ જતા સુધી તે અન્નને છોડી દેતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મનને જીતવું એમાં તે શી મોટી વાત છે? જેમ કામાતુર મનુષ્ય પોતાની જિંદગીને તૃણવત્ માને છે તેવી રીતે જેમ વ્યભિચારી પુરુષ સ્ત્રી ઇચ્છે છે તેમ હું શ્રી-હરિની ભક્તિની ઇચ્છા રાખું છું. (૪)

૨૮૯૫-દેવને કદ દઈને જો અહીં આવશે તો પ્રવેશ કરવા પામશે નહિ. (૧) હે નારાયણ! માટે હવે તમે તમારા મનમાં મારે વિષે કંઈક સરળ વિચાર કરો. (૨) મારા માથા ઉપર ઘણું દેવું થઈ ગયું છે અને તેથી મારા દુઃખનો આડો આંક નથી. તમે તેમાંથી મારો છુટકારો કરજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું શક્તિ-હીન થઈ જવાથી તમારા કાલાવાલા કઈ છું. (૪)

૨૮૯૬-હું ઘણુંય ભટક્યો, પણ મારી ઇચ્છા કહીં પણ પૂર્ણ થતી ન હતી; (૧) પણ હવે મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું અને તેને વિષે કૃત્ત બોલવા પૂરતુંજ મારું થોડુંક હું પહોં-અહંભાવ-ખાકી રહી ગયો છે. (૨) હે દેવ! હવે તું મને તારો આશીર્વાદ દે અને મારા સદ્ગુણો તું (મારી પાસે) સુખપૂર્વક રહે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અડધું ખાઈ રહ્યો એટલામાં વચ્ચે અડચણ આવી પડી છે. તે અડચણને તું દૂર કરી દે. (૪)

૨૮૯૭-અહીં જે કોઈ આવ્યો હશે તે કદી ખાલી હાથે નિરાશ થઈને પાછો ફર્યો છે? (૧) ત્યારે હવે ઉતાવળ કરીને કામ શું છે? જો કોઈને પણ ચિંતા હોય તો એક તેનેજ (દેવને) છે. (૨) એક હરિસ્મરણ સિવાય બીજાં સાધનનો બોલો જોવાનો મારો લેતા નથી અને જેમને આજુ ડહાપણ ડાળવાનાં

કૃપાના યોગથી બીજે કહી જવાનું ગમતું નથી અને બીજું ત્રીજું સાંભળવાનું પણ તેમને ગમતું નથી. (૪)

૨૮૯૮-ઇન્દ્રિયોનો એવો સ્વભાવ છે કે, એક વાર જે પદાર્થના સેવનથી તેમની ભૂખ ભાગી હોય તે પદાર્થનું ફરીફરીને સેવન કરવામાં તેમને મજા પડે છે. (૧) જે પંઢરપુર જવાથી મુખ થતું હોય તો તેઓ કહેશે કે, બલે પંઢરપુર જાઓ. જે સંસારમાં જરાક મુખ મળ્યું તો તેઓ કહેશે કે સંસાર ઘણો મજેનો છે. (૨) પોતાની મનોવૃત્તિઓની અંદર ડૂબકી મારવામાં જે કુશળ હશે તે શ્રીહરિનું મુખ પોતાની આંખે જોઈ શકશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એવા લોકો સારાનરસાની પરીક્ષા કરીને જે સાફ હોય તે તરફ જ લક્ષ આપે છે. (૪)

૨૮૯૯-હે દેવ ! ત્યારે હવે તમે મારો ત્યાગ કરો તે સાફ દેખાય નહિ. (૧) હવે મારા જીવને આશ્રય મળે એવું એક પણ બીજું ઠામઠેકાણું રહ્યું નથી. (૨) હે દેવ ! માટે તમે આજથી મને તમારી પાસેનો પાસે રાખીને મારી સંભાળ લેજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેની બાયડી નાગી થઈને ફરતી હોય તેની લાજ તેના ધણીનેજ આવવી જોઈએ. (૪)

૨૯૦૦-હું આશાતુષ્ણાથી ખંધાઈ ગયેલો જીવ મારા પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ કરવા તત્પર થઈને તમારા કાલાવાલા કરવા આવ્યો છું. (૧) તમારા મહાદ્રાર આગળ હું ઊભો થઈ રહ્યો છું અને તમે શો ઉત્તર આપો છો તેની વાટ જોયા કરું છું. (૨) હે દેવ ! હવે તમે તમામ ઉપાધિઓની સાથેનો મારો સંબંધ તોડી નાખો. આ કામ તમારે લાયકતું છે અને તે તમે કરોજ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એક વાર આ સવાલનો નિકાલ થઈ જાય તો પછી કોણ ખડખડ કરવા બેસવાનું હતું ? (૪)

૨૬૦૧-આગિયો કીડો પોતાની ગાં— આગળનું જરા જેટલું અજવાળાનું ટપકું સૂર્યને બતાવવા જાય તો તેનું શું પરિણામ આવે, તે આખી દુનિયા જાણે છે. (૧) આપણાં જ વખાણુ આપણે મોઢેથી કરીએ તો તેમાં શોભા મળતી નથી. આવું છે છતાં કેટલાક પોતાની મોટાઇનો ડાળ કરીને લોકોને બતાવતા ફરે છે. (૨) સારહીન છાશનું સેવન કરનારા તો ગિલાડાની જાતના કહેવાય. એવી તુચ્છ વસ્તુઓનું સેવન કરનારાઓ પોતાના ઉતાવળિયા સ્વભાવ ઉપરથી ઓળખાઈ આવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, બકરાંને ઘાસ અથવા એવું કાંઈક ખાવાની લાલચમાં નાખીને ખાટકી તેનું ગળું સુએથી કાપી નાખે છે. તે માટે લોભ-લાલચના ઉપર આગ પડે. (૪)

૨૬૦૨-ઉપર ઉપરની લૂખી લૂખી બડબડ કરવાથી કાંઈ વળતું નથી. જેવું જોલીએ તે પ્રમાણે અમલી કામ કરવું જોઈએ. (૧) જો આપણે આપણા હિતનો વિચાર કરીશું તો નારાયણ આપણને સહાય થશે, કારણકે જે સાચો હશે તેને જ ભગવાન મદદ કરે છે. ગરમ ધગધગતો લોખંડનો ટુકડો હાથમાં પકડવાની અગ્નિપરીક્ષા કર્યોથી ખરો ખોટો તરત પરખાઈ જાય છે. (૨-૩) તુકારામ કહે છે કે, પોતાના નિયમમાંથી ડગવું નહિ એજ ઉત્તમ છે; કારણકે જે સાચો છે તેને જ લોકો સાચો કહે છે. (૪)

૨૬૦૩-હે દેવ! માઝં કંથ્યાણુ તમારા ચરણ આગળ છે, તે માટે હું અનેક દુઃખોના પહાડના પહાડ ઓળંગીને અહીં આંવ્યો છું. (૧) આવી સ્થિતિમાં માઝં ખઝં હિત મને દેખાતું નથી અને તેને લીધે માઝં મન ઘણું ખિન્ન રહે છે તેમજ મારા માથા ઉપર કાંઈ સંકટ આવી પડ્યું હોય એવું મારા મનને થયા કરે છે. (૨) દેવે મને પોતાની આગળથી કાઢી મુક્યો તો

નથી, તોપણ મારું મન નિરાશ રહે છે; કારણકે મારે જે જોઈએ છે તેની પ્રાપ્તિના સંકલ્પનો સમય હજી આવી લાગ્યો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે ભાગ્યવંત છો તેથી મારા જીવને આશ્રય લેવા જેવું એ એકજ ઠેકાણું છે. (૪)

૨૯૦૪-આ અક્ષય વગરના લોકો સંસારની ખટપટોમાં ઢેકલો જાયો શ્રમ લે છે, તેનો તો તેઓ કદી વિચારજ કરતા નથી. જાયો વખત તેમના હૃદયમાં ચિંતાનો અગ્નિ તો ભડભડ્યાજ કરે છે. (૧) સંસારમાંથી વિદાય લેતી વખતે ખાલી મોઢે જવું પડશે, તે કરતાં તેઓ રામનામનો ઉચ્ચાર કરે તો તે શું તેમને ઘણો ભારે પડે એમ છે? પણ વિષયનો ભ્રમ તેમને નિરર્થક ગૂંચવણોમાં ગૂંચવી મારીને ઉન્મત્ત બનાવી દે છે. (૨) તેઓ ઉઘાડી આંખે આંધળાની પેઠે ચાલે છે અને છતી અક્ષલે અજ્ઞાની બની જાય છે. એમ થવાનું કારણ બીજું કંઈ નહિ, પણ માયાનો ગાંડપણનો ચાળો તેમને લાગુ પડી ગયો છે અને તેઓ જે કંઈ કરે છે તે, આ ગાંડપણના આવેશને લીધેજ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોને બુદ્ધિહીનજ કહેવા જોઈએ. તેમનામાં પણ પાછા અનેક પેટાલેદ હોય છે, તેથી કરીને તેમનો સ્વભાવ એકબીજાને મળતો આવતો નથી. (૪)

૨૯૦૫-મંગળ સ્થાનમાં મંગળનોજ સંગ્રહ થાય છે, તેથી કરીને તેને કદો કંટાળો આવતો નથી અને કશી હાનિ થતી નથી. (૧) હે મનુષ્યો! તમે સૌ આ સંસારરૂપી જાળમાં આબ્યા છો, તેથી કરીને આ મંગળનો સંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરો અને જગતની અંદર ભલા લોકોમાં ગણાઈ જાઓ. (૨) મનુષ્ય માત્રમાં જનાઈનનો વાસ છે, તે અહીં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે એવી રીતે માલુમ પડી જાય છે. તેથી જે મંગળ છે તે આજ છે. (૩) તુકારા-

રામ, કહે છે કે, આ સવાલનો નિર્ણય ઘણા લોકોને મોઢેથી થઈ ગયો છે અને તે ખરો છે, માટે તમે તેનો સુખે સંગ્રહ કરજો. (૪)

૨૬૦૬-મેં નામના માહાત્મ્યનું વિશેષે કરીને વર્ણન કર્યું છે, પણ તેનો અનુભવ મને હજી થયો નથી. (૧) હે પાંડુરંગ ! જો તેનો મને જરા પણ અનુભવ થાય નહિ તો પછી મારા મનનું સમાધાન પણ શી રીતે થવાનું હતું ? (૨) વેપારમાં થોડોક નફો થાય એટલે તેને લીધે વેપારીનો ઉત્સાહ વધે છે, નહિ તો વેપારમાં એક વાર ખોટ આવી ગઈ તો પછી ખોટની ખોટજ આવ્યા કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે મારા ધર્મ ભણી જોશો મા. પણ જેવું તમારું માહાત્મ્ય છે તેને યોગ્ય કામ કરજો. (૪)

૨૬૦૭-એકના એકજ શબ્દો ઉલટાવી ઉલટાવીને હું બોલ્યાજ કરું છું. (૧) હે કમળાપતિ ! મારી આ વિનંતીનો જવાબ આપવામાં તમે મોડું ન કરશો. આવી હું તમારા ચરણ આગળ વિનંતી કરું છું. (૨) હે પાંડુરંગ ! જેમ ગંગાજીને અર્ધ્ય આપવા હોય, તો ગંગાનું પાણી ગંગામાંજ નાખવું પડે છે, તેમ તમે મારે મોઢે બોલાવેલાં વચન હું તમનેજ અર્પણ કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું મારા બેઠે હાથ જોડી તમને નમસ્કાર કરું છું. (૪)

૨૬૦૮-હે દેવરાય ! હું તમારા ચરણ આગળ આવીને જિલો રહ્યો છું. (૧) હું અનેક દેશવિદેશમાં ભટકી આવ્યો અને આખરે મને તમારા ચરણની પ્રાપ્તિ થઈ તે ઘણું સારું થયું. (૨) હવે હું અહીં મારું ચિત્ત સમર્પિત કરીને મારા અસલ વતનમાં આવ્યો જઈશ. મારો અહીં આવ્યાનો આજ બોડો મર્મ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારા ચરણની સેવા કરવાની ઇચ્છા મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. (૪)

૨૬૦૯-હવે મારા આ દાતાર દેવની સંગતિમાં રહીને હું

મારા સ્વસ્વરૂપને મૂળ ઘેર જઈ પહોંચીશ. (૧) આ દેવના પગ ઉપર મેં માણું માથું મૂકી દીધું છે, તેથી કરીને હું મારો નિશ્ચય જરા પણ દીલો કરનાર નથી. (૨) અહીંથી તે ત્યાંસુધી જવાના કામમાં હવે ખીજા કોઈની સત્તા ચાલવાની નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ચક્રને ધાગણ કરનારા દેવ યૌ બળવાનોમા મેષ છે. (૪)

૨૯૧૦-આ દેવને ગ્સ્તે માણું મન વળી ગયું, એ તેણે ઘણુંજ સાણું કયું. (૧) દેવરાયને પ્રતાપે કોઈ નિર્ભય સ્થાનમા હું પહોંચી જઈશ (૨) નામસ કીર્તન વડે તમામ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે, એટલે પછી ખીજા કોઈ પણ સાધનની ગરજ રહેતી નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ દેવની સત્તા સૌથી વધારે પ્રબળ છે, પછી આપણને હરકત કરે એવો કોઈ શકેજ કોણ ? (૪)

૨૯૧૧-આગળ અને પાછળ દમ્મે દિશામા એકજ દેવ ફેલાઈ ગયા છે. એમના સિવાય ખીજું કોઈ છેજ નહિ (૧) મારા હૃદયમાથી બધા વિકારને વાળીઝૂડીને સાફ કરી નાખ્યા ત્યારથી ત્યાં કશુંજ રહ્યું નથી (૨) મેં એક દેવના ઉપરજ વિશ્વાસ સ્થિર કરી નાખ્યો છે. એમના સિવાય ખીજાના નામ મારા મનથી શૂન્ય સમાન છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ એક વાત સિવાય ખીજું કશું કહેવા જેવું છે પણ નહિ (૪)

૨૯૧૨-હો દેવ ! મારા હૃદયની અદર વૈરાગ્યનો સચાર થઈ ગયો છે, તેથી કરીને અરણ્યમા જઈને એકાતવાસ કરવાની મને ઇચ્છા થઈ આવી છે (૧) અહો દેવ ! આવી વિરક્ત અવસ્થામા રહેનારા મનુષ્યના મનનું તમે સમાધાન નહિ કરો ? મને તમારો વિયોગ થવાથી મારા મનને ઘણું દુઃખ થયા કરે છે (૨) મને પઢરપુર બોલાવી લેવાનું તમે તેડું મોકલતા નથી અને તમારી કૃપાના ચિહ્ન તરીકે તમારા ગળાની માળા પણ મારે સાણું મોક-

લાવતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમારી મારા ઉપર પ્રીતિ તો છે નહિ અને છતાં હું જીવતો રહું છું તેથી કરીને હું તમારી જે જે સેવાઓ કરું છું, તેં બધી વિદ્વજ ગઈ એવોજ અર્થ થયો. (૪)

૨૯૧૩-હઠીલા બાળકને વેગળું કાઢી મૂકીએ પણ તેના મનને જે અતિશય દુઃખ થાય છે, તે તેનાથી ક્યાં લગી સહન થઈ શકશે? તે તો પોતાનો જીવ કાઢી નાખવા તૈયાર થાય છે; (૧) માટે મા-બાપની કૃપાભરી દષ્ટિ વડે અમારા ભણી જોઈને અમ બાળકોનું તમારે રક્ષણ કરવું જોઈએ. અમને દુઃખ થાય છે તે તમારી આંખે જોયું જશે નહિ. (૨) તમારે માટે હું સંસારમાંથી તો ક્યારનોય છૂટો થઈ બેઠો છું, તોપણ મને તમારા ચરણની પ્રાપ્તિ તો થઈ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! માટે હવે આ બાળક તમારે વિચાર કરવો જોઈએ અને મને જે અવસ્થામાં રાખવો હોય, તેનો નિર્ણય કરી તમને યોગ્ય લાગે તે અવસ્થામાં રાખવો જોઈએ. (૪)

૨૯૧૪-હે હરિ! સ્વપ્નમાં દીઠેલું ધન નથી હાથમાં લેવાતું અને નથી પોટલીમાં બાંધી શકાતું. એવી રીતે તમે ઊભા કરેલા તમારા મિથ્યાપણના આલાસને વેગળો ફેંકી દઈને તમે પ્રત્યક્ષ કેમ પ્રકટ થતા નથી? (૧) નકામી વાર શા માટે લગાડો છો? કોઈ કાળાંતરે તો મને જરૂર તમારું ખરેખરું દર્શન દેજો. (૨) મારી સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ કરીને મારા જીવને થતી ચિંતાને દૂર કરજો. તમારાં કોમળ ચરણકમળને હું આંખ ભરીને જોઉં એટલું હું માગું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે મારા જીવના જીવ દેવ! તમારી અને મારી વચ્ચે જે માયાનો પકડો આડો આવી ગયો છે, તેને તમે કાઢીજ નાખોને! (૪)

૨૯૧૫-અગાઉ થઈ ગયેલા શ્રેષ્ઠ પુરુષો જે પ્રકારના આનંદનો અનુભવ કરી ગયા તે આનંદની લહર મારા અંતઃકરણમાં

આવશે ખરી કે ? આને માટે મારા જીવને તાલાવેલી થયા કરે છે. (૧) હે દેવ ! હવે આ મારા જીવનું હું તમને જાલિદાન ચડાવું છું, તે તમે સ્વીકારો અને મને પેલા સંતોની પંક્તિમાં એસાડી દો. (૨) જેમ દાણા વિનાનું ખાલી ભૂસું નકામું છે અથવા જેના ઉપર ફળ ન લાગતાં હોય એવી વેલી વાંઝણી કહેવાય છે, તેમ તમારા આનંદના અભાવે મારી વાણીનો વિસ્તાર પણ તેવોજ વ્યર્થ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! હવે હું નિર્વાણની છેક નજીક આવી ગિલો છું; એટલે કશુંજ ખાકી રાખનાર નથી. (૪)

૨૯૧૬-પારકાં માગી આણેલાં ઘરેણાં જે તેમના માલિકને પાછાં આપી દેવાં પડવાનાં છે, તે અંગે પહેરીને પોતાને ભક્ત કહે-તાવવામાં શો અર્થ છે ? (૧) પોતાની ખરી મહેનતની કમાણી રહે મેળવેલાં ઘરેણાં પહેરીને કોઈ ઉઘાડે શરીરે ફરે તોપણ ચાલે. (૨) જે ખર્ચ સોનું છે તે તો ખર્ચજ રહેવાનું અને તેની ઉત્તમ કિંમત પણ ઊપજવાનીજ; પણ ઢાળ ચડાવેલા રૂપિયાની ક્ષાઈ ક્યાંસુધી ચાલવાની હતી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જે કામ કરવાથી હું આગળનાં અને પાછળનાં સંચિતકર્મોનાં મંધનમાં યોગદાઈ જાઉં તેવાં-મારો નાશ કરે એવાં કૃત્ય હું કદી પણ કરવાનો નથી. (૪)

૨૯૧૭-મેં મારા નિર્વાણને લગતું કામ કરવાનું શરૂ કરી દીધું છે, હવે તેમાં તમે મદદ કરશો. (૧) આજ સુધી મેં તમારા ઘણાઘણા કાલાવાલા કર્યા (જેનું કશુંજ ફળ આવ્યું નહિ) કારણ-કે મારા જીવનો જીવભાવ હજી કાયમ રહ્યો છે. (૨) તમે જે મારા પ્રતિ પ્રેમ દાખવો નહિ, તો મેં જે ખીજ વાળ્યું છે તેનો ફળગો શી રીતે જહાર નીકળવાનો હતો ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે હું મારા શરીરને દંડ દઈને તમારા ઉપર આક્રમણ કરીશ; એટલે તમારે ઢોડતાં આવડુંજ પડશે. (૪)

૨૯૧૮-હે દેવ ! હું નિશ્ચિંતપણે તમારી સેવા કરતો રહું છું, તે છતાં મારા મનમાં ચિંતાનો શા કારણથી ઉદય થતો હશે ? (૧) મારા ચિત્તની અંદર અનેક જાતના વિકારોના તરંગ પેદા થયા કરે છે; તેથી કરીને તો જાણે તમારી સેવા કરવાનું જ છોડી દઉં, એવું મનને થયા કરે છે. (૨) હે નારાયણ ! મારા મનને ગતિ આપનાર તમે નહિ તો ખીજે હોયજ કેણ ? જો તમારા સિવાય ખીજે કોઈ હોય તો મને કહો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે મને બનાવવા માંડ્યો છે. હવે તમારી સાથે મારે કયી રીતે હઠ કરવી તેની મને સૂઝ પડતી નથી. ત્યારે હવે તમારે કરવું છે શું ? તે કહો. (૪)

૨૯૧૯-તમે જો તમારા સેવકોને એવું ખાતરીપૂર્વક કહી દો કે, તમારે કદી ખીવુંજ નહિ, તો તેઓ તમારા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને ધૈર્ય ધારણ કરે. (૧) તમારા ભક્તો ઉપરનો તમારો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય અને મોટાઈમાં પણ વધારો થાય; પણ તે છતાં તેઓ તમારી સેવા કરવામાં ત્રુટિ નહિ આવવા દે. (૨) સ્વામી જો ભક્તોના માથા ઉપર પોતાનો અભયહસ્ત મૂકીને તેમને કહે કે, તમે ખીશો નહિ ત્યારે તેમને ઘણું સુખ થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમે તમારા સેવકો તમારી પામે કશો પગાર તો માગતા નથી, પણ તે છતાં અમે એવા ભાગ્યહીન છીએ કે, અમને બધુંજ વ્યર્થ લાગે છે. (એટલા માટે મેં હમણાં કહ્યું તેમ કરો.) (૪)

૨૯૨૦-હે દેવ ! જે કામ કરવાથી મારું કલ્યાણ થાય તે કામ કયું તે તમે જાણો છો ? (૧) એટલા માટે હું જેથી માર્યો જાઉં એવું ગાંડપણ મને લાગુ પડવા દેશો નહિ. (૨) જુ' સર્વસત્તાવાન અને સર્વજ્ઞ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે ચતુરશિરોમણિ દેવ ! મારો તમે અંગીકાર કરો. (૪)

૨૯૨૧-ત્યારે કોઈ પણ એક વિષયનો વાદ કરનાર વ્યક્તિ

વાદ કરવાને માટે તૈયાર થઈ જાય, ત્યારે જે સ્વેચ્છાચારી હોય તેનો પરાજય થઈ જાય છે. (૧) શેવાળ નમ્ર થઈને પાણીની અંદર પડી રહે છે તેથી તેના ઉપર પાણીનું કશું જોર ચાલતું નથી. (૨) પણુ જેનો સ્વભાવ કઠોર હોય છે તેની સાથે બાબડી બાંધનાર પણ તેવોજ મળી આવે છે, પણ નમ્ર માણસને કોઈ કરશે ઉપદ્રવ કરી શકતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે સૌ રસની અંદર મળી જાય છે તેને માટે આખું જગત આમનન જેવું થઈ જાય છે. (૪)

૨૯૨૨-મારે હવે અહંકારની સાથે સંબંધ રહ્યો નથી. તેથી કરીને તમામ પ્રપંચનું નિરસન થઈ ગયું છે. (૧) જ્યારથી આવો મર્મ દેવે મને સમજાવી દીધો ત્યારથી સઘળો પ્રાપંચિક ભ્રમ મારી આંખ આગળથી દૂર થઈ ગયો. (૨) આપણા હાથ વડે આપણાજ કાન આમળીએ અને તેથી જે પીડા થાય તે જીવંતના જીવંતમાં શી રીતે આવવાની હતી ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, જ્યાં આગળ દેહની અહંતા રહેતી નથી ત્યાં સ્વરૂપએકાંતનો આનંદ મળે છે અને આખું જગત આપણું આત્મ જની જઈને આપણી અંદર એકાકાર થઈ જાય છે. (૪)

૨૯૨૩-હવે હું ઇચ્છું છું કે, અભિમાનનો પ્રહાર આ દેહના હાડકાના ઉપર લાગુ પડે નહિ; કારણકે એવો પ્રહાર થવાથી નમ્ર-પણાનો નાશ થાય છે. (૧) વળી એવું થવાથી તે જીવની સાથે દ્વંદ્વ સુદ્ધ માંડીને તેને આત્મહત્યા કરવાની ફરજ પાડે છે, માટે એ અભિમાનનું મારે કશું કામજ નથી. (૨) મારે ગળે આશાનો ફાંસો આવી જવાથી હું કળાહીન થઈ ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, માટે હવે હું મારા જીવને તેના અસલ સ્થાનમાં (સ્વરૂપમાં) પાછો લાવીને મૂકી દઉં. (૪)

૨૯૨૪-આપણે આપણા ભાગ્યનું કામ કરી નાખીએ એટલે-

દેવની આગળ આપણને ધ્યાન મળી રહેશે. આપણે કામ તો કરીએ નહિ અને છતાં દેવની આગળ અડગા નાખીને બેસીએ તો તેના તરફ દેવ લક્ષ આપતા નથી. (૧) શોક કરવો વૃથા છે અને તેમાંથી નઠારી કમાણીનીજ હુર્ગધ આવે છે. (૨) સુગંધી ફૂલને લોકો પોતાના નાકે લગાડે છે અને કોઈ હુર્ગધવાળી વસ્તુનું નામ સાંભળીને પણ લોકો થૂંકે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા અધમ લોકોને મારે કેટલી વાર ઉપદેશ દેવો પડશે ? (૪)

૨૬૨૫-હે મનુષ્યો ! હવે તમે જેવાં છો તેવાં ને તેવાજ રહેજો. તમારે વિષે હું ઉતાવળ કરીને મારો અભિપ્રાય આપી દેવાનો નથી. (૧) હું તો મારા બેઠ હાથ બેઠી દબને એકાગ્રચિત્તે દેવનુંજ અતુસરણ કરતો રહું છું. (૨) તેથી કરીને તમારા ગુણદોષના સંબંધમાં વિચાર કરવાનું મારે કશું કારણ છે નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો હું એક દેવના સિવાય ખીજા કોઈ પણ વિષયના વિચારને મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવા દેનાર નથી (૪).

૨૬૨૬-હે દેવ ! જો કે હું શુદ્ધજ છું, તોપણ વિષમતાની આભડછેટ મને લાગુ પડી ગઈ છે તેથી કરીને અશુદ્ધનો ત્યાગ કરવો અને જે શુદ્ધ હોય તેનું ગ્રહણ કરવું એવો વિધિનિષેધ મારે માટે યોગ્યજ છે. (૧) એટલા વાસ્તે મેં મારો દેહ તમને સમર્પિત કરી દીધો છે અને હું તમારા ચરણથી મારો જરા પણ વિયોગ થવા દેવાનો નથી. (૨) જેમ દોરીને ઠેકાણે સર્પનું લાન થવાથી ભય પેદા થાય છે અને ભય એ મૃત્યુનું કારણ નીવડે છે, તેમ સંકલ્પને ઠેકાણે વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થવાથી પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે યાદુરંગ ! આ સમસ્ત બ્રહ્માંડને ગતિ આપનાર તુંજ છે, ત્યારે હવે મારે ચિંતા કરવાનું કામજ શું છે ? (૪)

૨૬૨૭-હે મારા દાતાર દેવ ! અત્યારે હું જે ઠેકાણે છું અને

જેવી સ્થિતિમાં છું, તે સ્થાનમાં અને તેવી સ્થિતિમાં મને રાખનાર તમે છો અને તે તમે યોગ્ય અને ઉત્તમજ કયું છે. (૧) મારા શબ્દોનો ભાર તમારા માથા ઉપર લાગુ પડ્યા પછી તે ભાર ને અતિશય વધી જશે તો તેમાં પછી ઘટાડો થનારો નથી. (૨) કશું બોલવું જ નહિ, એવો મનમાં નિશ્ચય કરીને હરિના ગુણને મારા હૃદયમાં એવા ધારણ કરી રાખીશ કે તેમને ત્યાંથી ખસવા દૃઢશિ-જ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને ગોપાળની સંગતિ થઈ ગઈ ત્યારથી તો તેજ માફ રક્ષણ કરનાર છે એવું મને જ્ઞાન થઈ ગયું છે. (૪)

૨૯૨૮-હે દેવ ! તું મારા ઘરમાં આવી વસ્યો છે પણ એ વાત આ મૂર્ખ અને વિચારહીન લોકો સમજી શકતા નથી. (૧) અને વળી મારી આગળપાછળ નિંદા કરતા ફરે છે, જેથી તેઓ નરકે જવાના છે. (૨) જેમ કોઈ પાપનો નિષેધ કરે તેમ તેઓ મને કવિ કહીને મારો નિષેધ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે દુનિયા આવી છે; તેની દરકાર જ કેાણુ કરે છે ? (૪)

૨૯૨૯-નકટાને આરસીની ખીક લાગે છે અને આરસીમાં પોતાનું મોઢું ન જોતાં શરમાઈને પોતાનું મોઢું સંતાડી દે છે. (૧) જેના અંતઃકરણમાં જે દોષ હોય તેજ તેને ખીડે છે. (૨) ચાર લોકોને અંધારી રાત ગમે છે. અંદ્રોદય થાય તો તે જોઈને તેમના મનને ત્રાસ થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! લોકો આવા અભાગિયા હોય છે. (૪)

૨૯૩૦-(પ્રસ્તુત પદમાં દર્શાવેલાં કામ થાય છે) તે માટે તમે મર્વતોભાવે દેવના શરણાગત થાઓ. (૧) જેને તરી જવી ઘણી કઠિન છે, એવી ભવનદીને સામે કિનારે દેવ તમને ઉતારી દેશે; (૨) કારણકે તે દીનજનો પ્રતિ અતિ કૃપાવંત છે અને તેનું નામ અનંત

છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવું મારા અનુભવમાં આવી ગયું છે, તેથી હું તેને પ્રકટ કરું છું. (૪)

૨૯૩૧-પ્રસ્તુત પદમાં વર્ણવેલું રહસ્ય મારા હાથમાં આવી ગયું છે, છતાં જાણે હું દિશા ભૂલી ગયો હોઉં એવો મૂખ હું શા માટે થાઉં? (૧) હું દેવના પગને દઢ આલિંગન દઈને તે પદ્મનાભને ઉઠાડીને ઊભા કરીશ અને પછી તેમને જરાપણ હાલવાચાલવા દઈશ નહિ. (૨) ત્યાર પછી હું તેમને મારી ઇચ્છા મુજબ મારા હૃદયરૂપી સંપુટની અંદર પધરાવી દઈશ અને તેમના શ્રીમુખને હું મારી આંખો વડે જોયા કરીશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં ઘણાંય મતમતાંતરનો ત્યાગ કર્યો છે અને જેના વડે સ્વતઃ કાર્ય થઈ જાય તેનેજ પકડીને બેસી રહ્યો છું. (૪)

૨૯૩૨-નીવડેલા રત્નને કાચના સમાન માની લઈને પોતાની આપઅશ્વલ પ્રમાણે જે સર્વસ્વને છોડી દે છે, (૧) આવો જેનો જાતિસ્વભાવ છે અને જેની આંખ આગળ પડેલો આવી ગયો છે તે માણસ ખરી વસ્તુની પરીક્ષા કરી શકતો નથી તેથી તે જ્ઞાતિમાં પડીને ભૂલ કરી બેસે છે. (૨) જે કામધેનુને સામાન્ય ગાય અથવા ભેંસના સમાન ગણે છે; (૩) તેની સાથે તુકારામ કહે છે કે, બોલવાથી શો લાભ છે? માટે જેનો જેવો વ્યવહાર હોય તેને તે શોભે, એમ સમજીને ઉપેક્ષા કરતા રહેવું. (૪)

૨૯૩૩-આપણી આગળ સારો અને નહારો બેઠો રસ્તા છે. (૧) દેવનાં કામ એકએકથી ચડી જાય એવાં અને તેમને માટે એ બધાં આનંદદાયક છે. (૨) દેવની સત્તા કેટલી મોટી છે તેનો વિચાર કરવા જઈએ તો સમજાઈ જાય કે તે તો આખા જગતનો સૂત્રધાર છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એ વાત ખરી; પણ આંખોજ ધૂળથી ભરાઈ ગઈ છે એટલે સૂઝે શી રીતે? (૪)

૨૬૩૪-ખીજાનું અપમાન કરનાર અને બ્રાહ્મણના ઉપર જીલ્મ કરનાર વ્યક્તિને દાન આપવાથી દાન દેનાર અને લેનાર બેઉ નરકે જશે. (૧) એજ પ્રમાણે ભીખ માગનારો યાચક અને તેને દાન દેનાર યજમાન એ બેઉની પણ ઉપર કહી તેવીજ સ્થિતિ સમજી લેવી. જંગલમાં પવન જોરથી વાય ત્યારે ઝાડની ડાળીઓ એકબીજાની સાથે જોરથી ઘસાય છે, તેથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર ઝાડની સાથે આખા જંગલને બાળીને લસ્ટ કરી દે છે. (૨) પથ્થરની હોડી બનાવતાં થયેલો ખર્ચ અને તે બનાવવાની મહેનત એ બધુંજ નિર્થક સાબિત થાય છે; કારણકે તેના વડે તરાવાનું તો છેજ નહિ, પણ તેને લઈને પાણીમાં પેસનાર માણસ અને તે હોડી બેઉ પાણીમાં ડૂબી જવાનાં એ ચોક્કસ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, પોતાની સાચવી મૂકેલી પોટલી જો આપણે ચોરને સાચવવા આપીએ તો તે તેમાંથી જેટલું કાઢી લેવાય તેટલું કાઢી લીધા વગર રહેજ નહિ. તે પ્રમાણે જો બેઉમાંથી એકના મનમાં પાપ હોય તો તે અને પેલો ચોર બેઉ ફસાઈ જાય છે. (૪)

૨૬૩૫-અરે બજુ એ જ્ઞાન અને બળી એ ચતુરાઈ! વિઠ્ઠલના ચરણમાં મારો ભાવ કાયમ રહે એટલુંજ મારે ઘણું છે. (૧) બજ્યા તે આચાર અને બળ્યા તે વિચાર ! મારું મન પાંડુ-રંગમાં સ્થિર થાય એટલે ઘણું થયું. (૨) દંભ, માન અને લૌકિક વ્યવહાર એ બધાના ઉપર આગ પડે. મારું મન શ્રીવિઠ્ઠલના ધ્યાનમાં મગ્ન રહે એટલુંજ મારે જોઈએ છે. (૩) આ શરીર પણ બળી જાય અને તેનાં સંબંધીઓ પણ બળી જાય. મારા કંઠમાં નિરંતર પરમાનંદ શ્રીહરિનો વાસ થાય એટલુંજ ઘણું છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે મારા મન! જેના વડે બધુંજ સિદ્ધ થઈ જાય છે, એવા વિઠ્ઠલના ચરણનો તું આશ્રય લે. (૫)

૨૯૩૬-હે દેવ! હું પરમ શ્રદ્ધા સહિત તારા ચરણમાં મારા ચિત્તને સ્થિર કરી દઈને નિરાંતે બેઠો છું. (૧) હે દેવ! તારી આજ્ઞાનું પાલન કરતાં હું તરૂં કે ડૂબું, પણ હું ત્યાં છું ત્યાંજ હૈ રહીશ અને પાછો તો નહિજ ફરું, એવો મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે. (૨) સાચું શું, તેની મને પોતાને સમજણ પડતી નથી; માટે તું જે કંઈ આપીશ તે હું ખુશીથી લઈશ. (૩) હે દેવ! તું મને હવે એવી કોઈ વસ્તુનું દાન દે કે જેથી કરીને મારે તારી આગળ ફરીથી યાચના કરવા આવવુંજ ન પડે અને જે તારે એવું ન કરવું હોય તો ભવિષ્યમાં મારે તારી સેવા કેવી રીતે કરવી, તે મને કહે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! હું કાંઈક કામ કરું કે અમસ્તો જોયા કરું? તેની તું મને ખુલાસો કરીને સમજણ પાડ. (૫)

૨૯૩૭-કોઈ એક છોકરાએ રોટલીને માટે હઠ લીધી, પણ રોટલી કેવી હોય તેની તેને ખબર ન હતી; કારણકે તેણે અત્યાર પહેલાં રોટલી દીઠી ન હતી. (૧) તે હઠે ચડીને રડતો હતો અને કેમે કયો છાનો રહેતો ન હતો. તેને ટાઢો પાડવાને સાડ કોઈએ તેને કહ્યું કે, “લે આ રોટલી.” એમ કહીને તેના હાથમાં ભાંગેલા ઘડાનું કાચકું આપીને તેને રડતો છાનો રાખ્યો. (૨) હે કૃપાવંત દેવ! મુજ ગરીબની બાબતમાં તમે તેના જેવું ન કરતા. તમારી પાસે કયી વાતની સત્તા નથી? (૩) તુકારામ કહે છે કે, માઆપ જેમ યોગ્ય હોય તેમ તેઓ પોતાના બાળકનું બહું કરે. (૪)

૨૯૩૮-એ મારા મન! તું દેવના ચરણમાં ડૂબકી મારીને-તેમાંજ તન્મય બની જઈને-ત્યાં ને ત્યાંજ પડી રહેજે. ઇંદ્રિયોની સોબત કરીને તેમની સાથે વિષયોના ભણી ઢોડાઢોડ કરીશ નહિ. (૧) શ્રીહરિના સ્વરૂપનું એકજ વાર દર્શન કરવાથી તમામ

પ્રકારનાં સુખની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અને તે સુખનો કલ્પાંતે પણ છેડો આવતો નથી. (૨) જન્મમૃત્યુના ચક્રરમાં પડીને ભટકવાનું બંધ થઈ જાય છે અને દુઃખદાયક સાધનભજનોના મોટા મોટા પહોડ ઓળંગવાનો શ્રમ કરવો પડતો નથી. (૩) ઓ મારા મન! હવે તને મારે જે કહેવાનું છે તેનો સાર એટલોજ છે કે, તું સ્ત્રી અને ધન—કનક અને કામિની—એ બેઉને વિષ સમાનજ ગણુજે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, તું જો આટલું કરીશ તો તારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો એવું હું માનીશ અને આ ભવનદીને તરીને પેલે કિનારે આદ્યો જઈશ. (૫)

૨૯૩૯—હું વિકોળાનો દાસ થઈ ગયો છું, માટે હવે મારા ઉપર ખીજ કોઈની સત્તા ચાલવાની નથી. (૧) એવી કોઈ ખીજ જગ્યા નથી કે જ્યાં પરમેશ્વરની સત્તા લાગુ પડતી ન હોય. એવું કયું કામ છે કે જેને પૂર્ણ કરવાનો સંકલ્પ પંઢરપુરના રાજાએ કર્યો અને તે સિદ્ધ થયું નહિ? (૨) હે મારા મન! હવે તારે દોડાદોડ કરવા જેવી ખીજ જગ્યાજ ખાલી રહી નથી, માટે તું હરિમાજ વિશ્રાંતિ લે. (૩) જે ઇન્દ્રિયોને રસ્તે થઈને તું વિષયસેવન કરવાનો વ્યવહાર ચલાવતું હતું, તે ઇન્દ્રિયોની વિષયોના ભણી જવાની શક્તિને મેં નષ્ટ કરી દીધી છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હું કાળને જીતીને શ્રીહરિના સ્વરૂપમાં નિશ્ચળ બનીને બેસી ગયો છું. (૫)

૨૯૪૦—અધ્યા ભાઈ! તું વિકૃત દેવનું ભજન કર. જો તું એવું નહિ કરે તો તારો જન્મ વ્યર્થ ગયો એવું જાણુજે. (૧) તું એ સિવાય ખીજત્રીજ ખટપટમાં પડીશ તો નક્કી જાણુજે કે, તું સંસારરૂપી નદીમાં તણાઈ જવાનો અને શ્રીહરિના ચરણથી વેગળો જતો રહેવાનો. (૨) તુકારામ કહે છે કે, દેવને તો એક

ભાવના સિવાય ખીન્ત કશાની ગરજ નથી, એ હું તમને શ્રી-વિઠ્ઠલાજ સોગંદ ખાઈને કહું છું. (૩)

૨૯૪૧-મને સતાવનારા ભક્તિહીન શબ્દજ્ઞાનીઓ મારા સદુપદેશના શબ્દોને તોડી પાડવાનું કરે છે. (૧) તેમના જ્ઞાની-પણાની બાંધોઓ ઉપર અને તેમનાં મોઢાં ઉપર આગ પડે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે મને સતાવવા આવશે તેમની પોલ ઉઘાડતાં મને ખીક લાગવાની નથી. (૩)

૨૯૪૨-રાજા અન્યાયથી વર્તનારા લોકોને સજા ન કરે તો તેવા અધર્મી હરામખોરો લોકોને ઘણો ત્રાસ આપે. (૧) જેતરમાં વાવેતર કર્યા પછી નીંદામણુ ન કરીએ, પાણી ન સિંચીએ તો તેની ફસલ હાથમાં આવે ખરી કે? (૨) તુકારામ કહે છે કે, સંતોએ ખીન્તને હુઃખ દેવાનું જોડું કામ ન કરવું, પણ નીતિનો વિચાર કરતા રહીને જેઓ અનીતિએ ચાલતા હોય, તેમને સજા કરવી પડે તો તેમ કરવાથી પાપ લાગતું નથી. (૩)

૨૯૪૩-સારા માણસો પોતાના ઓળખીતાઓને ભૂલી જતા નથી, પણ ખીન્તોને તેમ કરતા ભેઈને તેઓ પણ તેમની પેઠે વર્તવા લાગે છે. (૧) ભલે જેમ થયું તેમ, પણ હવે તેમની આગળ માઈ શું જોર ચાલવાનું હતું? માઈ કપાળજ દૂકું, એવું કહેવું ભેઈએ. (૨) સમર્થ પુરુષને કહે વળવાનું શું હતું? તે કરતાં આપણા પ્રારબ્ધનોજ દોષ કાઢવો એ વધારે સાઈ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! આ ખોલ હું તમને સંભળાવવા કહેતોજ નથી. એ તો મેંજ તમારી સેવા ખરા ભાવપૂર્વક નહિ કરેલી તેનુંજ આ પરિણામ આન્યું છે. (૪)

૨૯૪૪-અરે ઓ મૂર્ખ ! તું રોજ રોજ ‘હું’ ‘હું’ એવું બોલતો ફરે છે તે કરતાં મૂંગો બેઝી રહે તો તેમાં તાઈ કંઈ

નય છે? (૧) આપણા પોતાના ઘરમાં ડાહ્યા થઈને બેસી રહેવું શું ખોટું? 'હું' પણાતું ભાષણ કોઈની સાથે કરવું જ નહિ. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે વર્તવા માટે હું તને એક રસ્તો બતાવી દઉં છું. તારે ફક્ત એક દેવનું જ ધ્યાન ધરીને બેસી રહેવું. (૩)

૨૯૪૫-આધાઠી એકાદશીનો મેળો પૂરો થઈ ગયા પછી થોડાજ મહિનામાં કાર્તિકી એકાદશીનો મેળો ભરાય છે. (૧) પંડરપુર જનારા વારકરી ભક્તોએ આ બે મેળા કદી ચૂકવા નહિ. બે તેઓ આટલું કરશે તો તેમને પછી ખીલું કશું કરવાની જરૂર રહેતી નથી. (૨) આટલું કર્યાંથી જ કૈવલ્યસુખનો ભંડાર તેમના હાથમાં આવી પડે છે. પછી તો તેમણે તે સુખની લેવડદેવડ કરવી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહીં તો વિઠોબાના સિવાય ખીલને કોઈ ઓળખતું જ નથી. (૪)

૨૯૪૬-હે દેવ ! તમે અમને પ્રેમ આપો છો અને તેના બદલામાં તમે અમારી પાસેથી અમારું ચિત્ત માગી લો છો, એવી આપણી વચ્ચે રસાકસી ચાલ્યા કરે છે. (૧) એક વસ્તુ લઈને તેને સાટે ખીલ વસ્તુ આપવી એ તો સાદું કહેવાય. એમાં તમારી ઉદારતા ન કહેવાય. અમને પ્રેમ આપવો અને તેના બદલામાં અમારું આવડું મોટું ચિત્ત તમે લઈ જાઓ છો અને તેમ કરીને અમારી તમામ ઇદ્રિયોની ગતિને તમે કુંઠિત કરી દો છો. (૨) તુકારામ કહે છે કે, અમારી પાસે તો અમારું ચિત્ત એજ એક પૂંજ છે, તેની ઇચ્છા કરીને તમે અમને ચિત્ત વિનાના બનાવી દેશો. (૩)

૨૯૪૭-તું ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક દોડધામ કરે છે, પોતાનું હાપણ બતાવે છે, પણ તેથી તું નિશ્ચિંત થઈને નિરાંતે બેસી શકવાનો નથી. (૧) એટલા માટે જે કરવું તે વિચાર કરીને કરવું એ સાચું છે. ફક્ત પારમાર્થિક વિષયની ખાલી વાતો કરવાનો કશો

અર્થ નથી (૨) ચિત્તમા વિવેકનો ઉદય વાય ત્યાર પછી વૈરાગ્ય દશાને ધારણ કરવી જોઈએ તે પહેલાં વૈરાગ્ય ધારણ કર્યોથી લોકોમા મોટાઈ વધે છે, પરંતુ તેની માથે ઉદ્વેગતાઈ પણ આવી જાય છે, જોટલા માટે જેનામા ખરેખરે મોટચના સોના જેવો વૈરાગ્ય હોય તેજ શૂંવીર કહેવાવા યોગ્ય છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં અગત્ય પાણી વહેતું હોય ત્યાં ખાડો ખોદીને પાણી કાઢવા ની જી જરૂર છે? તે પ્રમાણે અતરનો આદેશ હોય, તે મુજબ વર્તન કરવું, એજ ઉત્તમ છે (૪)

૨૯૪૮-સાધુમતોના મમુદાયમા જોમવાથી માત્ર મન આનંદ થી ભરાઈ ગયું છે અને હું ઘણો મુખી થઈ ગયો છું (૧) હું ઈશવ! તારા સિવાય મારા જીવને બીજું કાંઈ પણ ગમતું હોય એવું મને લાગતું નથી (૨) વૈકુંઠ, મોક્ષ અને તારી સાથે સાયુજ્યતા એમાની કોઈ પણ સ્થિતિની મને ઇચ્છા નથી માટે તો એવોજ જન્મ લેવો છે કે, જેમા મને સુખજ મળે (૩) આ મૃત્યુલોકમા જન્મીને લોકોની મગતિમા પડીને ક્યેશ લોગવવાની વાસના તો હોયજ દેને? (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હું તારો સેવક થયો છું તેથી મને આવા સુખની ઇચ્છા છે જાધા લોકો પણ આ વાત સમજી લે (૫)

૨૯૪૯-હે મનુષ્યો! આજે તમે પ્રેમાનંદ લૂટાય તેટલો લૂટો અને તમારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી દો, નહિ તો જો આ લાગ ચૂક્યા તો તે સુખ તમારા હાથમાથી ગયુંજ જાયજો અને જન્મ મૃત્યુના ચક્કરમા ફસાઈ પડ્યો તે તો જાણે જુદું (૧) વૈષ્ણવ ભક્તોએ પોતાનો જીવ દેવને અર્પણ કરી દીધો છે અને તેના બદલામા વૈકુંઠના ઉપર તેમણે દરોડો પાડ્યો છે અને વળી તેમણે ઈજિકાળને નસાડીને તેની પૂઠ પકડી છે (૨) સર્વપ્રકારના આકા

શમાં રહેનારા અને સર્વશ્રેષ્ઠ એવા વિઠોળાને અને તેમની સાથે બધી જાતનાં આકાશને પણ વૈષ્ણવોએ પૃથ્વી ઉપર ખેંચી આણ્યા છે અને હરિનામરૂપી બાણવડે તેમનાં અંતરને વીંધીને તેમને અહીં કેદ કરી રાખ્યાં છે. (૩) આવી વૈષ્ણવમંડળી જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સાબિત થઈ ગઈ છે અને તેમણે સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયા-માણુ નામનાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોને તથા પાપ અને પુણ્ય બેઉને દેશાવર કાઢી મૂક્યાં છે. (૪) તેઓ આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈને બધો વખત હરિનામના જયઘોષ ગજવે છે. આવા વીરપુરુષો કોઈને તાબે થાયજ નહિ. તેમની આગળ મોટામોટા અસુરો થરથર ધૂજે છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, જે સુખ બ્રહ્માદિક દેવતાઓને માટે પણ હુલ્લ છે, તે આજે તમને ફેાકટમાં મળે છે, તે માટે તમે હોશિયાર થઈ જાઓ અને તે સુખને જેટલું લૂંટી શકાય તેટલું લૂંટો. (૬)

૨૯૫૦-ઓ મારાં માળાપ ! તમારા સેવકના સેવક જેવો હું હવે એવો દીનહીન થઈ ગયો છું, માટે હવે તમે મને નિરાશ કરશો મા; (૧) કારણકે, તમારો મને વિયોગ થાય તે મારાથી એક ક્ષણવાર પણ સહન થતાર નથી. ત્યારે હવે તમારા વગર હું જીવી શકુંજ કેવી રીતે, તે હવે તમે પોતે જોઈ લો. (૨) હે પાંડુરંગ ! મારા જીવે તો બધાની આશા છોડી દીધી છે. ક્રૂર એક તમારીજ વાટ તે જોયા કરે છે. (૩) કાયા, વાચા અને મન એ ત્રણે મેં તમને સર્વતોભાવે અર્પણ કરવાને માટે આ યોગ્ય દેહ ધારણ કર્યો છે, તે દેહને પણ હું તમારા ચરણ આગળ અર્પણ કરીને નિશ્ચિંત બની બેઠો છું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હવેથી મારો બધો ભાર તમારા ઉપરજ છે એમ જાણીને, આટલુંજ હું તમને કહું છું. આથી વિશેષ હું જાણતો પણ નથી. (૫)

૨૯૫૧-અરે ભાઈ ! જે બોલ બોલવાથી તારૂં હિત થતું હોય

તેટલાજ બોલ તું બોલજે. નકામું બડબડકડકડ કરીને સુખી જીવેને તું શા માટે ત્રાસ આપે છે? (૧) કોઈ મહાવ્યાધિથી પીડાતો હોય, એવા માણસને જોઈને જેને શરીરે ક્રૂતા દાદરજ થઈ છે એવો માણસ હસે છે. (૨) ખૂબ તનતોડ મહેનત કરનારને જોઈને આળસુ માણસ તેની મશ્કરી કરે છે. (૩) જેને શરીરે પત નીકળ્યું હોય એવા રોગીને ક્ષય રોગવાળો કહેશે કે તું મારાથી આઘો બ, મારી પાસે આવતો નહિ. (૪) બેઠ આંખે આંધળો હોય તે વળી કોઈને કહે છે કે, તું કાણો છે, અથવા તું તો બાડો છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, તમે પોતે જાતેજ શુદ્ધ થાઓ એટલું ઘણું છે. હું તમને પગે લાગીને કહું છું કે, બીજા લોકોને તમે ધિક્કારતા નહિ. (૬)

૨૬૫૨-હે દેવ ! હવે મને સમજાય છે કે, મેં મારા જીવને તદ્દન નકામોજ શ્રમ આપ્યો. (૧) અક્ષરોની ગૂંથણી કરીને મેં કવિતાઓ જોડી અને પોતાને હાથે પોતાનું મોહું વગાડ્યું, પણ છેવટે તેથી કશુંજ મારા હાથમાં આવ્યું નહિ, એવું હવે મને લાગે છે. (૨) આં વાટે જવાથી દેવની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું હું લોકોને કહું છું, પણ મારું પોતાનું હુઃખ તો હું લોગવ્યાજ કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! ન તો મેં ધરાઈને સંસાર લોગવ્યો અને ન તો મને તારા ચરણની પ્રાપ્તિ થઈ; એટલે હું તો બંને ઠેકાણેથી રહ્યો. (૪)

૨૬૫૩-હે દેવ ! હવે મારે કરવું શું તે તમેજ મને કહો. (૧) તમારી પ્રાપ્તિ કરવાનો મર્મ હું ભૂલ્યો એટલે જે ખરેખરું કાર્ય છે તે તો થનારજ નથી. તે સિવાય જે કાંઈ કરીએ તે બધુંજ વ્યર્થ ગયું જાણવું. (૨) તમારા હૃદયમાં પણ લેદાલેદા આવી ગયો હોય એવું મને લાગે છે. આ વાતની મને પૂરેપૂરી ખબર પડી ગઈ છે તેથી તો હું તમારી સાથે લડવા આવ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

હું ભિખારી તમારી પાસે દાન માગવાને આવ્યો છું. ત્યારે તું હવે નિર્વાણના ભણી જોતો નહિ, પણ મને કૃપાદાન દે. (૪)

૨૯૫૪-હે દેવ ! તારા દાતાપણને વિષે હું કાંઈ કહેવા માગતો નથી, પણ બધી રીતે હું અવિશ્વાસુ થઈ ગયો છું. (૧) હું દાંભિક-પણે તારી ભક્તિ કરીને લોકોની આગળ ભક્તિનું નાટક ભજવી બતાવું છું, પણ મારા અંતઃકરણમાં કશા ભાવનો હજી ઉદય થયો નથી; તે મારાથી ઘણો વેગળો છે. (૨) હે દેવ ! તું સૌના ચિત્તનો સાક્ષી છે, તેથી તું બધું જાણે છે. ત્યારે હવે તારી આગળ તે મારે કેટલો ગર્વ કરવાનો હોય ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારાં પહેલાંનાં દુસ્તર કર્મોને તું શું કરવાનો હતો ? (૪)

૨૯૫૫-હે પાંડુરંગ ! જ્યારે તમે મારી મદદે દોડી આવતા નથી, ત્યારે તમારા વિના મારો છુટકારો કરે એવું ખીજું છે પણ કેણું ? (૧) જુઓ, હું તમારો છું તેથી કરીને ખીજની પાસે મદદ માગવા જઈ તે પણ સાડ નહિ દેખાય. (૨) કાળ તો ઘણું આઘે સુધી મારી પૂઠે દોડ્યો આવે છે અને તે મને એક ક્ષણ-વારને માટે ઠરીને બેસવા દેતો નથી. (૩) હે દેવ ! તું પતિત લોકોનો ઉદ્ધારક છે, ત્યારે મારાં સંચિતકર્મોનો તું મુદ્દલે વિચારજ કરતો નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હું તારું સ્મરણ કરતો રહું છું અને તે છતાં મારા ઉપર પારકાની (કાળની) સત્તા ચાલે, એ કાંઈ થોડા આશ્ચર્યની વાત કહેવાય ? (૫)

૨૯૫૬-કાગડાની ડોકે મેાતીની માળા પહેરાવીએ તો તે તેને શોભે ખરી ? (૧) અથવા હાથીને શરીરે કસ્તુરીનો લેપ કરીએ તો તેની સુગંધનું સુખ તે શી રીતે માણવાનો હતો ? (૨) જગલાની આગળ અહિંસાનો મહિમા ખૂબ શ્રદ્ધાપૂર્વક વખાણીએ, તો તેની કશી સાર્થકતા તો થાયજ નહિ અને કથા કરનારની મહેનત

પાણીમાં બાથ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, એવીજ રીતે ભાવરહિત ભક્તોને ઉપદેશ કરવો નહિ, કરશે તો તે બ્યર્થ નશે. (૪)

૨૬૫૭-હે દેવ ! જ્ઞાનસાધનથી તેમજ ધ્યાનયોગથી તારી પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. મૌર, વૈષ્ણવ, ગૌવ, શાકત, ગાણપત્ય અને સ્કાન્દ વગેરે છ સંપ્રદાયોએ અને છ દર્શનોએ તારી ઘણીય શોધ કરી જોઈ, પણ તેમાંના કોઈને પણ તું હાથ આવ્યો નહિ. (૧) છ શાસ્ત્ર અને ચાર વેદ તને શોધવાને મથ્યા, પણ તેઓ તારો અંત પામ્યા નહિ અને બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ તારી ધારણા કરી શક્યા નહિ. (૨) તુકારામ કહે છે કે, તારા સ્વરૂપનો કોઈ પારજ પામતું નથી, તેથી કરીને તારી શોધ મારે કરવી કેવી રીતે, તે વિષે હું જિંડા વિચારમાં પડી ગયો છું. (૩)

૨૬૫૮-નાનાં બાળકોનું તેમનાં માબાપ જતન કરે તો છે, પણ તે છોકરાં મોટાં થશે ત્યારે તેઓ અમારી સેવા કરશે એવી ઇચ્છા અથવા આશા માળાપના મનમાં રહે છે. (૧) પણ આ દેવાધિદેવ એવા નથી. તેમનો સ્વભાવ તો અત્યંત કૃપાળુ છે. (૨) નાનાં છોકરાં માની મરજી વિરુદ્ધ વર્તે તો તેમને મા સજા પણ કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, છોકરાનો બાપ તો તેમને સજા કરેજ છે, એ વાત ફરી ફરીને કહેવાની જરૂર રહી નથી. (૪)

૨૬૫૯-અરે મનુષ્યો! તમે કદાચ તમારી જિંદગીમાં કોલ્ય-વધિ રૂપિયાની સંપત્તિ મેળવશો; તોપણ મૂવા પછી તે સંપત્તિ-માંથી એક લંગોટી પણ તમારી સાથે આવવાની નથી. (૧) તમે પાનનાં બીડાં ચાવો છો અને લાલ મોઢાં કરીને હમણાં ફરો તો છો, પણ આખરની ઘડીએ તો તમારે ફીકે મોઢેજ જણું પડશે. (૨) પલંગના ઉપર ગોઠાં અને તળાઈઓ પાથરીને સૂતાં તો તમને આજે સારું લાગે છે, પણ એક દહાડો તમારે ગાયના છાણુ-

થી લીંપેલી નરી લોંબના ઉપર સૂવાનો વારો આવશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે જે એક રામનામને વિસારે મૂક્યું તો નક્કી જાણજે કે તમારો જન્મારો એવે ગયો. (૪)

૨૯૬૦-હે ઉદાર વિશ્વંભર ચતુર દેવ પાંડુરંગ ! હું તમારી આગળ એક વિનંતી કરું છું, તે તમે સાંભળો. (૧) હું તારો સેવક છું, એ વાત આખી દુનિયામાં જાણીતી થઈ ગઈ છે. છતાં તું જે મારો ત્યાગ કરીશ તો તારું મોટાપણું રહેવાનું નથી. (૨) આનું કારણ એવું છે કે, તારું નામ પતિતોનો ઉદાર કરનાર કહેવાય છે અને મારામાં તો ગુણદોષ એટલા બધા બધાં છે કે, તેમની વાત મારે કહેવી કેને અને કહું તોપણ સાંભળવાનું કેણુ હતું? (૩) હે અનંત ! તું મોહ અને લોભની માયા ફેલાવીને અમને બાધા દે છે, ત્યારે હવે મારે આ વાત કહેવી કેના આગળ? (૪) તુકારામ કહે છે કે, હું પાપી છું એ વાત તો સાચીજ છે, પણ તે છતાં હું તારે શરણે આવ્યો છું એમ સમજીને તું મને તારજો. (૫)

૨૯૬૧-હે અનંત ! તારા ચરણના ઉપર મારી પ્રીતિને દઢ કરી દે. સંસારમાંથી મારો છુટકારો કર અને મારું રક્ષણ કર-મારું રક્ષણ કર-મારું રક્ષણ કર. (૧) મને તારી સેવા કરવામાં રસ પડે એ દાન તું મને દે. એ સિવાય બીજા વિષયોમાં મને સુદૃઢ સુખજન મળવા દેતો. (૨) હું તારું નામ અને તારા ગુણાનુવાદ ગાઉં અને ગાતાં ગાતાં આનંદમાં આવી જઈને નૃત્ય કરું એટલું માગું છું. (૩) ઓ વિઠ્ઠલ ! ઓ મારા બાપ ! જેના વડે તારા ચરણની પ્રાપ્તિ થાય તેજ વસ્તુનું તું મને દાન દેજો. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મને જે ગમ્યું તે મેં તારી પાસે માગી લીધું, હવે તું મને તે આપ અને મારા મનનું સમાધાન કર. (૫) .

૨૯૬૨-અરે ઓ બાઈ ! રાંધીને તૈયાર કરેલા જાણના શાકમાં

ગોળ વગેરે મેળવીને બધું ધૂળધાણી કરી નાખે એવી તું ડાહી અને ચતુર દેખાય છે. (૧) તું ખીરની અંદર હિંગનાખે છે અને દૂધની અંદર હીરાખોળ (એક જાતનો ગંધાતો પદાર્થ) નાખીને ઉત્તમ પદાર્થને બગાડી મારે છે. (૨) તું હીરામોતીના દાગીના રાખવાની સુંદર પેટીમાં છાણમાટીનો ગારો ભરી દે છે અને પછી તે પેટીને ખાંધે અથવા માથા ઉપર મૂકીને તું અહીંતહીં ફરતી ફરે છે, પણ તારૂં તે જવુંઆવવું વ્યર્થ છે. (૩) તું દળણું દળવા બેસે છે ત્યારે જડા જડા લોટનો નયોં ભરડો દળી મારે છે અને એવું કરીને મોઘું અનાજ નકામું કરી દે છે. (૪) એક તરફ કપૂર અને બીજી તરફ લસણ મૂકીને તું જિલટો સોને ત્રાસ ઉપજાવે છે. (૫) રત્નનો પરીક્ષક હોય તેજ તેની પરીક્ષા કરી શકે છે અને બીજા લોકો તો અમસ્તા હાથમાં લઈને જોયા કરે એટલું જ. (૬) તુકારામ કહે છે કે, જ્યારે ઉત્તમ યોગ મળી આવ્યો હોય ત્યારે તે યોગ સારો નથી, એવું કહેનારા અછલના દુશ્મનોના મોઢા ઉપર શૂંકવુંજ જોઈએ. (૭)

૨૯૬૩-દીન જનોનું પાલન કરનાર પરમેશ્વર જે મારા પિતા છે, તે પોતાના ભક્તોની વાટ જોતા બિભા છે. (૧) તે દેવ પોતાની કેડે હાથ દઈને ચંદ્રભાગાને કિનારે બિભેલા છે. (૨) તેમના ગળામાં વૈજયંતી માળા ઝૂલી રહી છે, તેમની કાન્તિ સ્થામળી છે અને તે જોવા જેવી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ ભક્ત તેમને મળવાને આવે તેને આલિંગન દેવાને સારૂ તેમણે પોતાના હાથ બંધા કરી રાખ્યા છે. (૪)

૨૯૬૪-ઓ વિઠાબાઈ ! તું કૃપાળુ છે અને મારી માતા છે. તારા ચરણને પ્રતાપેજ હું જીવતો રહ્યો છું. (૧) ઓ પાંડુરંગા મા ! હું તારો અજ્ઞાન બાળક છું એમ જાણીને તું મને રાંક અને

ગરીબ કંગાલના જેવો દેખાવા દઇશ નહિ. (૨) મેં તારે સાડ જન્મ-મરણના ફેરા ખાધા. તારા સિવાય ખીજી કશી વાત હું સમજી શકતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે તારા સિવાય ખીજું કોણ મારા શ્રમનું હરણ કરવાનું હતું ? (૪)

૨૯૬૫-હે પુંડલીકરાય ! પ્રેમાનંદમાં ઉન્મત્ત બનીને તેં શ્રી-વિઠાળાને કેવી રીતે ઊભા કરી રાખ્યા ? (૧) તે દેવ તને મળવા-ને આવ્યા ત્યારે આસનની જગ્યાએ તેં પાછળથી એક ઈંટ ઉપાડી-ને તેમની આગળ ફેંકી, એ કાંઈ તારૂં થોડું સાહસ કહેવાય ? (૨) તેં તેમને અઠાવીસ યુગથી ઊભા ને ઊભાજ રાખ્યા અને હજી પણ તેમને 'બેસો' એવું કહેતો નથી ! (૩) તારો આવો નિકટનો ભાવ જોઈને દેવે વૈકુંઠ છોડી દીધું. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પુંડલીક-રાય ! ખરેખર તમેજ એક દેવના શ્રેષ્ઠ અને બળવાન ભક્ત છો. (૫)

૨૯૬૬-હે દેવ ! એક વાર મારી આંખે તમને પોતાની સામે જોઈ લીધા પછી તે ત્યાંથી પાછી ફરી શકતી નથી. (૧) હે પંઢરી-નાથ ! હે દેવ ! મારા ચિત્તે તારા ચરણની સાથે દૃઢ આલિંગન કરી દીધું છે. (૨) મીઠાનો ગાંગડો પાણીમાં પડી ગયા પછી તેને પાણીમાંથી જીવો કરીને બહાર કાઢી શકાતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં મારા જીવનું તમારા ચરણ પાસે બલિદાન દીધું છે. (૪)

૨૯૬૭-દુરાચારી જીવડાઓને મારે કેટલોક ઉપદેશ આપ-વો ? સાડું તો તેમને ગમતુંજ હોતું નથી. (૧) આવા ચાંડાળોના હૃદયમાં પવિત્ર વાસનાનો ઉદય કેમ નહિ થતો હોય ? તેમને પોતા-ના પ્રારબ્ધ કર્મનો લાભ લેતાં ન આવડ્યું અને તેમને વ્યર્થ જાળી મૂક્યા. (૨) તેમના મનમાં ભાવ તો હોતોજ નથી અને કોઈ તેમને સારી વાત કહે તો તેને તેઓ સાંભળતા પણ નથી. આ રીતે તેઓ પોતેજ પોતાની જાતને ક્ષણે માટે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે,

આવા અભાગિયાઓને પેલી રાંડે (તેમની માએ) જણ્યાજ શા માટે હશે? કારણકે તેઓ રાતદહાડે નકામા લવારા સિવાય બીજું કશુંજ કરતા નથી. (૪)

૨૯૬૮—સમર્થ લોકોને પોતાના નામની પ્રતિષ્ઠા વહાલી હોય છે, તેથી કરીને જેઓ તેમના શરણાગત થાય છે તેમને તેઓ સાચવે છે. (૧) તેમના ગુણદોષ તેમજ તેમના અન્યાય બધી તેઓ જોતા નથી. તેમને મુખમાં રાખે છે અને તેમના ભાગનું દુઃખ પોતેજ સહન કરી લે છે. (૨) લોકોમાં મોટાઈ, માન, આગરૂ અને ભલાપણનો યશ કાંઈ એમ ને એમ ફેાકટમાં નથી મળતાં. તેમને સાડો તો જાતે દુઃખ વેઠવું પડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું બધું સમજે તો છે; પણ હું રહ્યો અધીરો તેથી કરીને મારા જીવને ધીરજ રહેતી નથી. (૪)

૨૯૬૯—હું આનંદપૂર્વક શ્રીહરિની કથા અને કીર્તન પ્રસંગે ખૂબ મોટેથી તેમના જયઘોષ ગજવું છું, તેથી કરીને મને મનગમતું પ્રેમાનંદનું મુખ મળ્યા કરે છે. (૧) મને આ વૈષ્ણવ-ભક્તોનો સહવાસ ઘણો ગમે છે, કારણકે ત્યાં કળિકાળથી પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. (૨) ‘રામકૃષ્ણ નારાયણ,’ એ મંત્ર ઘણો સહેલો છે અને મને તે બહુ ગમે છે, તેથી કરીને તે મારે મોઢે ઘણી સરસ રીતે ચડી ગયો છે. (૩) મારે એ સિવાય બીજું કાંઈ જોલવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે મને શરમ આવે છે. આથી કરીને આ એક મંત્ર ઉપરાંત મારે બીજા કશા ઉપદેશની જરૂર રહી નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! માફ મન તારા ચરણની સાથેજ તન્મય બની ગયું છે. (૫)

૨૯૭૦—હે દેવ ! હવે શું તારે મારો અંત જોવાનો વિચાર છે? હું તારો શરણાગત થયો છું. (૧) મારો તું અંગીકાર કર અને

મને તારી પાસે ને પાસેજ એસાડી રાખ. (૨) તારે શરણે આવેલા-
ઓની તે' અગાઉ ઉપેક્ષા કરી હોય એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું
નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તું તારા પોતાના ભ-
ક્તોને વિષે જરા મનમાં અભિમાન રાખતો થા, કારણકે તું શૂરવીર
અને મોટો દાનવીર છે. (૪)

૨૯૭૧-ઓ વિકૃત ! મારા નસીબમાં જે સુખદુઃખના લોગ
લોગવવાના લખ્યા હશે તે તો હું લોગવી છૂટીશ; તે બાબત હું તને
કશું કહેનાર નથી અને પરિશ્રમ આપનાર નથી. (૧) હું તારી પાસે
ખીનું કશું માગતો નથી, પણ મારા અંતઃકરણમાં હું ધ્યાન ધર્યા
કરું અને મારે મોઢેથી તારું નામસ્મરણ કરતો રહું એટલુંજ વર-
દાન હું તારી પાસે માગું છું. (૨) મારે વારંવાર જન્મ ધારણ
કરવો પડે છે, તેમાંથી હું છૂટી જાઉં એવા હેતુથી હું તારા કાલા-
વાલા કરવા આવ્યો નથી; કારણકે ફરી ફરીને જન્મ ધારણ કર-
વાનો ભય તો મારામાં સુદૃઢ છેજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે,
ઓ મારાં માબાપ ! તું જે મને આટલુંજ આપે તો તે' મને ઘણું
ઘણું આપ્યું એવું હું માની લઈશ અને તારી આગળ હું આનંદ-
મસ્ત થઈને નૃત્ય કરીશ. (૪)

૨૯૭૨-જે કશાનો સંકોચ કરવો હોય તો આપણા ચિત્ત-
નોજ સંકોચ કરવો અને આપણને પુષ્કળ સુખ થાય એવાંજ કામ
કરવાં. (૧) સૌ ભૂતમાત્રના પ્રતિ સમદૃષ્ટિ રાખવી, એજ દેવની સાચી
પૂજા છે. ઘણા લોકોની સાથે મત્સર કરવાથી દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય
છે. (૨) જે કોઈની સાથે રિસાવું હોય અથવા કોઈના ઉપર મોઢું
ચઢાવવું હોય તો તે આપણી જાત ઉપરજ કરી લેવું; કારણકે
બાકીના બીજા બધા તો હરિરૂપ છે એમ જાણવું. (૩) તુકારામ
કહે છે કે, સૌના જીવરૂપ થઈ જવું, એજ સાચું સંતપણું છે. (૪)

૨૯૭૩-જપ, તપ ઇત્યાદિ સાધનો કરીને જીવને કલેશ આપીને મનને વશ કરવાનો રસ્તો મેં શ્રદ્ધા કયો નથી. (૧) મેં તો મારા અંતરમાંજ તારા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે, એટલે હવે મારા ઉપર આવી પડનારાં સંકટ મારાં નહિ પણ તારાં છે. (૨) હે દેવ! મેં તો તને જળ પણ અર્પણ કર્યું નથી. ક્રૂરા તારૂં ચિંતન કરીનેજ હું તો તારી સેવા કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું જે બોલ બોલી ગયો તેનો મારાં માતાપિતાએ ઉદારપણે સ્વીકાર કરી લીધો છે. (૪)

૨૯૭૪-દેહ તો પ્રારબ્ધકર્મોને આધીન છે. ત્યારે તેના યોગ-ક્ષેમનો ભાર મારા માથા ઉપર લઈને હું શા માટે જૂઠો દુઃખી થાઉં? (૧) હે દેવ! હું ઇચ્છું છું કે, મારો બધો વખત તારૂં ચિંતન કરવામાંજ વ્યતીત થાય. હું મારાં મન, વાણી અને કાયાવડે સર્વતો-ભાવે આવુંજ ઇચ્છું છું. (૨) હે મારા દાતાર દેવ! આ જન્મની અંદર ઉપર જેનો ઉદ્દેશ્ય કયો તેવી સ્થિતિ સિવાય ખીજું કશું મેળવવા જેવું હું તો દેખતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! આજ સુધીમાં તો હું ઘણાં ઘણાં સંકટ વેઠતો આવ્યો છું. એમ થવાનું કારણ એ હતું કે, આ શરીર તે હું અને શરીરનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ, આવી ભાવનાને હું વળગી રહ્યો હતો, જે ઘણી ખરાબ હતી. (૪)

૨૯૭૫-મારો બધોજ વિશ્વાસ મેં તારા ચરણમાં સ્થિર કરી રાખ્યો છે. ત્યારે હવે તું મને નિરાશ કરીશ નહિ. (૧) જ્યારે હું મારી વાણી વડે તારૂં નામ ગાઉં છું ત્યારે તે મને ઘણું મીઠું લાગે છે; કાને સાંભળવાથી પણ ઘણું પ્રિય લાગે છે અને તારી મૂર્તિ આંખને જોવી ઘણી ગમે છે. (૨) મારૂં મન નિશ્ચળ અને સ્થિર થઈ ગયું છે. તેમ થવાથી મને ખાંધી રાખનારાં આશાનાં બંધન તૂટી

ગયા છે. જન્મ, જરા, વ્યાધિ આદિ દુઃખોનું નિવારણ થઈ ગયું છે અને શ્રીહરિના પ્રેમનો પ્રવાહ ચાલુ થઈ જવાથી મારા મનમાં આનંદનું પૂર આવ્યું છે. (૩-૪) તુકારામ કહે છે કે, આવો મારો નિશ્ચય થઈ ગયો છે, ત્યારે હું નંકામો વધારે શા સારૂ જોલું? (૫)

૨૬૭૬-તમારા ઉપર મારા શબ્દોની કશી અસર તો થતી નથી; કારણકે તમે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો છો. (૧) એટલા માટે તો હું તમને વિનંતી કરું છું કે, તમારું જે કાંઈ ઉચ્છિષ્ટ વધ્યું હોય તે તમે મારા હાથમાં આપો. (૨) વેદોમાં જે જે વિહિત કર્મો કરવાનું કહ્યું છે, તેનો વિચાર કરીને તે તે કર્મો કરવાં. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારો અધિકાર તો તમારા ઉચ્છિષ્ટનું સેવન કરવાનો અને તમારો સ્વધર્મ વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાનો. (૪)

૨૬૭૭-હે દેવ! તે અગાઉ ઘણા જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તું અનાથ જીવોની માતા છે. (૧) એટલા વાસ્તે સંકટમાંથી મારું રક્ષણ કરવાની બાબતમાં તું આજ્ઞા કરીશ નહિ. મને તારે છેડે વળગાડીને તું ભવસંસારને પેલે પાર લઈ જા. (૨) હે કૃપાવંત! તમે જેનો અંગીકાર કરો તેના ઉપર સંસારનું દુઃખ તો ખીજ વાર પડેજ નહિ. (૩) વિચાર કરવા જઈએ તો તારા સમાન બળવાન કોઈ નથી અને આખા જગતમાં બ્યાપક હોય એવો પણ કોઈ નથી. (૪) એટલા માટે શરૂઆતથીજ મારો જીવભાવ તમને અર્પણ કરી દઈને હું આ દેહને વ્યર્થ માનું છું અને તમારું ધ્યાન ધરીને સમાધિ-અવસ્થામાં પડી રહું છું. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! તારા સિવાય હું ખીજ કોઈને ઓળખતો નથી. (૬)

૨૬૭૮-હે મનુષ્યો! જો તમે હું માનું તે વસ્તુનું મને દાન આપવા આવ્યા હો, તો હું જે કહું તે માંલગીને તેને મનમાં ધારણ કરો. તે વાત એ છે કે, તમારે બધો વખત શ્રીવિઠોજાના

ચરણનું મનમાં ચિંતન કરતા રહેવું. (૧) જે તમે મને આટલી એક વસ્તુનું દાન દો, તો મારા મનનું સમાધાન થઈ જાય. આ વાત સિવાય મને સારાં સારાં મિથ્યાન અથવા મોનારૂપાની કશી ગરજ નથી. (૨) તમારે ગળામાં તુલસીની કંઠી પહેરવી, એકાદશીનું વ્રત કરવું અને આંગણમાં તુલસીને વાવીને તેનું પૂજન કરવું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ આ પ્રમાણે વર્તશે તેના ઘરનું એકું મળશે તોપણ તેથી મને દશેરાદિવાળીના તહેવારના જેટલો આનંદ થઈ જશે. (૪)

૨૯૬૬-હે દેવ! જેના પ્રેમને લીધે તમે નિરાકાર અવસ્થામાંથી સાકાર અવસ્થામાં આવ્યા અને જેને સાડ તમે આ બધો વિસ્તાર દેલાવી દીધો, (૧) તે તમારું હરિનામ હું પ્રેમથી ગાઈશ. એક ઘડી વારને માટે પણ હું તેને વિસારનાર નથી. (૨) ખરેખરો મુખ્ય સાર આ છે અને મુખ્ય ધર્મ પણ આજ છે. બીજું બધું એની અંદર સમાઈ જાય છે. (૩) જુદા જુદા ભાવથી પ્રેરાઈને નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરવા નહિ; કારણકે મુખ્ય સ્થળ પ્રાપ્ત કરી લેવાને માટે એક નામ સિવાય બીજા ઉપાય આજ છેજ નહિ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હું મારા જીવને દેવની નાનકડી ભૂતિની સાથે વળગાડી દઈને મારી ઇચ્છાના સંપુટની અંદર દાખી રાખીશ. (૫)

૨૯૮૦-હે દેવ ! હું મારાં સ્વાભાવિક કર્મોથી થાકી ગયો છું. માટે હવે તો તમે કૃપા કરીને મને આશ્વાસન આપો. (૧) હે દાતાર દેવ ! તમે અત્યંત પ્રીતિ લાવીને મને આલિંગન દો અને મારા શરીરનાં આઠે અંગને ટાઢાં પાડી દો. (૨) મારા ઉપર તમારી દૃષ્ટિમાંથી કૃપામૃતનો વરસાદ વરસાવીને મારા જીવને શીતળતા આપો. (૩) મને ઊંચકીને તમારી કેડે બેસાડી દો. હું ભૂખ્યો-તરસ્યો છું કે નહિ તે તમે મને પૂછો અને તમારા પીતાંબર વડે

મારું મોઢું લૂછો. (૪) મને તમારા જોખામાં બેસાડીને પ્રેમથી મારી હડપથી પકડીને, સમજાવીને શાંત કરો અને મને કોઈની નજર લાગી હોય તો તેનો ઉતાર કરવાને માટે મારા માથા ઉપર રાઈમરચું ઉતારીને ફેંકી દો. (૫) તુકારામ કહે છે કે, ઓ વિશ્વંભર! ઓ મારા જાપ! ઉપર કહ્યા મુજબ તમે મારા ઉપર કૃપા કરો. (૬)

૨૯૮૧-આ પંઢરપુરમાં અસલની જૂની ખાણ પ્રત્યક્ષ મળી આવી છે. અગાઉના લોકોએ તેમાંથી લૂંટાય તેટલું લૂંટ્યું પણ તેમાંનું ધન ખૂટતુંજ નથી. (૧) અસલના સિદ્ધ મહામુનિઓ અને સાધનસંપન્ન સાધકોએ મળીને એ ખાણની સાચવણી કરી હતી. (૨) એનો શોધક પગી પુંડલીકરાય હતો. તેણે પ્રથમ તેની શોધ કરી હતી અને તેણેજ આખી દુનિયાની આગળ તેને છતી કરી દીધી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં હું ગરીબ અવસ્થામાં રહેતો હતો તેથી મારે ભાગ પણ તેમાંનું થોડુંઘણું આવી મળ્યું છે. (૪)

૨૯૮૨-કેટલાક લોકો ભગવાં વસ્ત્ર પહેરે છે. ભગવાં કપડાં એ અનુભવ મેળવવાનો એક રસ્તો હશે! (૧) કેટલાક માથે જટાનો ભાર વધારે છે અને જ્યાંત્યાં નાગા થઈને ફરે છે. જંગલનાં શિયાળ તો એજ રીતે રહે છે. (૨) કેટલાક વળી લોંચની અંદર ગુફાઓ ખનાવીને તેમાં પડી રહે છે, પણ એમ તો દરની અંદર ભરાઈ રહેનારા ઉંદર પણ છેજ ને? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવું કરવાનું કામજ શું છો? ખાલી શા માટે દેહને દંડ દેવો? (૪)

૨૯૮૩-આજનો દિવસ ધન્ય થયો, કારણકે ઈંટના ઉપર બેસેલા મર્તિમંત આનંદને મેં મારી આંખો ભરીને નિહાળ્યા (૧)

મારી છલ નારાયણના નામનો ઘોષ કરીને શીતળ થઈ ગઈ અને તેથી માઈ મોહું પણ ધન્ય થઈ ગયું. (૨) મેં મસ્તક સહિત માઈ આખું શરીર સંતોના પગ આગળ મૂકી દીધું તેથી તે પણ ધન્ય થઈ ગયું અને શોભાયમાન દેખાવા લાગ્યું. (૩) આ પંદર-પુરના રસ્તા ઉપર થઈને મારા પગ આઘ્યા તેથી તે પણ ધન્ય થઈ ગયા; મેં ખેડ હાથે તાળિયો વગાડી તેથી મારા હાથની પણ શોભા વધી ગઈ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, વિઠોળારાયના ચરણ આગળ હું જઈ પહોંચ્યો અને આ લહાવો મને મળી ગયો તેથી કરીને હું પોતે પણ ધન્ય થઈ ગયો છું. (૫)

૨૯૮૪-મારી ખુદ્ધિ મારા પ્રારબ્ધની મદદે ચાલી આવી. તે સુયોગ મને સાંપડ્યો તે ઘણું જ સાઈં થયું. (૧) આ રસ્તે મારા પગ હીંડતા થયા તેથી સંતોના ચરણનાં દર્શન કરવાનો લાભ મને મળી ગયો. (૨) અગાઉનાં દારિદ્ર્ય અને દોષોનું એકદમ નિરાકરણ થઈ ગયું અને મારો દેહ તત્ક્ષણ પવિત્ર બની ગયો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અત્યાર સુધી મેં જન્મમૃત્યુનો વેઠલો પરિશ્રમ સાર્થક થઈ ગયો અને મારો કરેલો બધો વ્યાપાર સફળ થઈ ગયો. (૪)

૨૯૮૫-વાણિયાની દુકાને ગોળ હોય છે. તે ગોળનો આપણે ઘેર ખપ હોય અને તેથી ઘેર આણવો હોય તો તે વાણિયાનાં જાતિકુળ વગેરેને લગતા સવાલ પૂછવાની જરૂર નથી. (૧) તુલસીનો છોડ ઉકરડામાં જીગી નીકળ્યો હોય તો તે મેલી જગ્યાએ જાય છે એમ કહીને તેનો ત્યાગ કરવો શું ઉચિત છે? (૨) ગાય કોઈ વાર વિદ્યા આદિ મેલી વસ્તુઓ ખાઈ ખેસે છે, પણ તેથી શું આપણે તેનું દૂધ ખાવાની ના પાડીએ છીએ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, ક્ષુસના કુળની ઉપરના છોડાનો અને બીજી નકામી વસ્તુ-

ઓનો વિચાર ન કરવો. તેની અંદરની ગળીગળી ગોટીઓજ ખાઈ લેવી. તેવી રીતે હરકોઈ વસ્તુના દોષનો ત્યાગ કરવો અને તેના ગુણ ગ્રહણ કરવા. (૪)

૨૯૮૬-જેને વૈષ્ણવભક્તોની સોળત ગમે નહિ, તે ભલે આ અવતારમાં પ્રાદ્ધણ હોય તોપણ તે પૂર્વજન્મમાં ભંગિયોજ હોવો જોઈએ. (૧) જેનાં આચરણ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરતાં નથી અને જે પોતાને મોઢેથી અપવિત્ર શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે છે તેને જાતનો ચાંડાળજ લાગુવો. (૨) વધનાગને મોઢામાં નાખી જોતાં તે ગળ્યો લાગે છે, પણ પાછળથી જીવની હાનિ કરે છે. તેમ દુર્જનની સોળત આખરે નુકસાનકારક નીવડે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેને ગોવિંદનું કહી સ્મરણ થતુંજ નથી, તે સારા બાપના પેટનો નથી એમજ માની લેવું. (૪)

૨૯૮૭-પોતાને પેટે લૂગડાંનો રૂચો બાંધીને વાંઝણી સ્ત્રી પોતાને ગર્ભ રહ્યો છે એવો ઢોંગ કરતી ફરે છે, (૧) તેમ કેવળ શબ્દજ્ઞાનીઓ શબ્દોની રચના કરીને જ્ઞાનની દુકાન માંડીને પોતાના જ્ઞાનને વેચે છે અને તેમ કરીને પેટ ભરે છે. (૨) કઢી-ભાતનું વર્ણન કોઈ મોઢેથી ગમે તેટલું કરે પણ તેથી કાંઈ કોઈનું પેટ ભરાવાનું હતું? (૩) કાગળના કટકા ઉપર 'સાકર' એવું લખીને તેને ચાટવાથી ગળ્યું લાગવાનું હતું? નહિજ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, સૂકા અને અનુભવ વગરના પ્રદ્ધજ્ઞાનની વાતો કરીને પોતાની મહંતાઈનાં પાખંડ કરનારાઓનાં મોઢાં ઉપર આગ પડજો-તેમનાં મોઢાં ઉપર આગ પડજો. આટલું આટલું કહીએ છીએ પણ તે નફફટ લોકોને લાજ આવતીજ નથી. (૫)

૨૯૮૮-લડાઈની વાતો સાંભળતાં તો ગમત પડે છે, પણ જેમને જાતે લડાઈમાં જીતરણું પડે છે, તેમને અતિશય દુઃખ સહન

કરવું પડે છે. (૧) તેમ હરિની ભક્તિ તો શૂળ કૂટતી હોય તેના ઉપર પોળી ખાવા જેવી વસમી છે. (મતલબ એ છે કે, કોઈને પેટમાં શૂળ નાખતી હોય અને તેના ઉપર પાછી વેઢમી ખાય તો તેને જેવી ખીડા થાય તેવી વસમી હરિભક્તિ છે.) ઉપર કહી તેવી ભક્તિને સાધ્ય કરનારા શૂરવીર તો કોઈ વિરલાજ નીકળી આવે છે. જે પોતાના દેહનું પોષણ કરવામાં સમજે છે અને જે વિષયોને તાબે થઈને રહે છે, તેની પાસે વૈકુંઠનાયક આવેજ કેવી રીતે? (૨-૩) તુકારામ કહે છે કે, રૂકમાઈના સ્વામી જે દેવ છે, તેમની જો તમારે પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તમારે તમારા દેહની બાળતમાં ઉદાર બનવું પડશે અર્થાત્ તમારે દેહના પ્રતિ બેદરકાર બનતાં શીખવું પડશે. (૪)

૨૯૮૬-પથ્થરની દેવપ્રતિમા ઘડાવીને તે પ્રતિમાના પગ આગળની પાવડીઓ સોનેથી મઢાવીએ એટલે મૂર્તિ ઘણી સુંદર થઈ કહેવાય. તેની કિંમતનો અહીં સવાલજ ઊભો થતો નથી; કારણકે બધી સત્તા એક સમર્થ દેવનાજ હાથમાં છે. (૧) રાજાએ પોતાને સિદ્ધો કોઈ નીચ અંત્યજના હાથમાં આપ્યો અને તે સિદ્ધો અંત્યજનો છે, એમ કહીને જે કોઈ દેવાની ના પાડે છે તેને રાજા સજા કરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવી વાતમાં દુરાગ્રહ કરવો એ ભૂલ છે. આપણે આપણા પ્રારબ્ધને શરણે જવું અર્થાત્ પ્રારબ્ધને અનુકૂળ થઈને વર્તન કરવું. (૩)

૨૯૮૭-હે દેવ ! આ પ્રપંચમાં દસાઈ જવાથી મેં અનેક ચોનિઓમાં ભટકવાનું દુઃખ વેઠ્યું અને તેથી હું ઘણાજ હેરાન હેરાન થઈ ગયો; એટલા માટે હવે હું તમારી પાસે આવ્યો છું. (૧) માટે હે દેવ ! મારી સેવા કે ભક્તિના ભણી ન જોતાં મને તમારા ચરણ આગળ આશ્રય આપજો. (૨) કેટલા બધા જીવો અનેક ચો-

નિઓમાં ભ્રમણ કરીને બહુ દુઃખી થાય છે, તેમની દુઃખશા બેઠને હું ભય પામું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા આયુષ્યનું માપ ભરાઈ ગયું છે અને હવે તે આખરની દશાએ પહોંચ્યું છે. તેના ઉપર પાછો મને તમારા વિયોગ થાય છે, તેથી મારા મનને ઘણો સંતાપ થાય છે. (૪)

૨૯૯૧-હે દેવ ! હું તમારી પ્રાપ્તિ કરવાનો સંકલ્પ મારા મનની અંદર કયાં પછીજ બોલું છું. હવે જો તું મારો પિતા છે, ત્યારે એ સંકલ્પને તું સિદ્ધ કરાવી દે. (૧) આજે મારા હૃદયમાં તને મળવાની ઉત્કંઠા પેદા થઈ છે, તેથી કરીને મારાં પાછલાં પાપનો તારે નાશ કરવો જોઈશે. (૨) કોઈ પણ જાતનું ઉપાધિયુક્ત ભાષણ તમારાથી સહન થતું નથી; આવો નિશ્ચય કરીને હું મારી જાતને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરું છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે જ્યારે હું તમને આવી રીતની ખાતરી કરાવી આપું છું ત્યારે તમારે મારે સાડ મનમાં અભિમાન રાખતા થવું જોઈએ. (૪)

૨૯૯૨-હે દેવ ! આજ સુધી તો હું સંસારની અંદર ગૂંચવાઈ ગયેલો હતો. પણ હવે મારા ચિત્તમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો છે કે, (૧) હે નારાયણ ! હું તારો શરણાગત થઈને રહું અને મુજ્જ ગરીબનો તમે અંગીકાર કરો. (૨) હે ગોવિંદ ! એટલા માટે આ મારું અને આ તારું એવી ભાવનાને અને બીજા બધા કામકાજને હું વિસારી બેઠો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા જીવને જે ગમ્યું તે મેં તમારી આગળ નિવેદિત કરી દીધું છે, હવે તમારે એ વાત કાને ધરવી એ કામ તમારું છે. (૪)

૨૯૯૩-જે મનુષ્ય પંઢરપુરમાં આવીને વસે છે, તેણે પોતાનો જન્મ સાર્થક કર્યો-સાર્થક કર્યો-સાર્થક કર્યો અને તે ધન્ય ધન્ય

થઈ ગયો. (૧) પંઢરપુરમાં મનુષ્ય તો શું પણ જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ એ ચાર પ્રકારના જીવો પૈકી ત્રિગુણાત્મક શરીરધારી કોઈ પણ પશુપક્ષી અથવા દીટપતંગ, જે કોઈ અહીં આવીને રહે છે તે ધન્ય થઈ જાય છે. (૨) ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષ, જિંચી જાતિના અને અધમ આંડાળ જાતિના લોકો અને નાનાંનાનાં અણુસમજણાં છોકરાં પણ બધાં ચતુર્ભુજજ છે. (૩) ત્યાં તો બધુંજ વિકૃતરૂપ છે—આંતરજાહ્ય બધુંજ વિકૃતથી ભરપૂર થઈ ગયું છે. વિકૃતના સિવાય ત્યાં બીજું કંઈ છેજ નહિ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એ પંઢરપુરમાં તો હું લોઢિયો પથ્થર બનીને રહી જઈશ. (૫)

૨૯૯૪—પ્રાણીઓના પ્રતિ દેવબુદ્ધિ રાખવી, મનમાં નિષ્કુર ભાવ રાખવો અને ઝાઝો વાદવિવાદ કરવો આ ત્રણ અપલક્ષણ જેનામાં હોય તેને અલક્ષ્ત જાણવો (૧) અંતઃકરણની અંદર જેવો સ્વભાવ હોય તેવો બહાર પ્રકટ થઈ જાય છે અને એ રીતે માણસ કહેવો છે તે આપોઆપ ઓળખાઈ જાય છે. (૨) જેનું ચિત્ત બધો વખત સંતુષ્ટ અને નિર્મળ હોય અને જે યોગ્ય પ્રસંગને તથા યોગ્ય કાળને ઓળખી જાણતો હોય તેને સંત જાણવો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારે યોગ્ય અને અયોગ્યનો વિચાર બધો વખત કરતાજ રહેવું પડે છે. (૪)

૨૯૯૫—ત્યારે હવે મારે ખાવું શું? જવું કોની પાસે? ગામમાં રહેવું તે પણ કોની હૂંફે રહેવું? (૧) ગામનો પટેલ મારા ઉપર ખીજવાયો છે અને લોકો તો મારા ઉપર બળ્યા ને જળ્યાજ રહે છે, ત્યારે હવે મને ભિક્ષા પણ કોણ આપવાનું હતું? (૨) હવે બધા લોકો મારે વિષે વાતો કરે છે કે, એ તો ગાંડો થઈ ગયો છે અને માથે લૂગડાં મૂકીને ફરે છે. આ રીતે લોકોએ મને ગાંડામાં ગણી કાઢ્યો છે. (૩) હું ગરીબ—રાંક તેનો લોકોએ ઘાત કર્યો છે,

આવું મેં સારા સારા માણસોને મોઢેથી સાંભળ્યું છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોની સોખત કરવામાં સાર નથી, માટે હું તો હવે વિઠાળાની શોધ કરવાને નીકળી પડું છું. (૫)

૨૯૯૬-વિઠ્ઠલદેવના સિવાય ખીજે કોઈ બ્રહ્મ છે, એવું કોઈ કહેશે તો તેનું કથન સંતો માન્ય નહિ કરે. (૧) વિઠ્ઠલને ખાદ કરીને ખીજા જે જે દેવદેવીની કોઈ ઉપાસના કરશે તેનો બધોજ શ્રમ ફેાકટ જશે એમ જાણવું. (૨) વિઠ્ઠલદેવના સિવાય જે કોઈ ખીજા ત્રીજા ચર્ચા કરશે તેની બધી મહેનત વ્યર્થ કષ્ટરૂપ નીવડશે એમ માની લેજો. (૩) વિઠ્ઠલદેવના સિવાય ખીજા જે જે વિષયોનું કોઈ જ્ઞાન ધરાવતો હોય, તેણે જાણવું જોઈએ કે તેની બધી વિદ્વત્તા વ્યર્થ છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એક વિઠ્ઠલજ સાચા છે, ખાકીનું ખીજું બધું એ તો જૂઠો ફેલાવો માત્ર છે. (૫)

૨૯૯૭-બધો વખત આંખોની અંદર એક નારાયણને માટેજ આસન માંડી રાખવું અને તેમાં અભિમાનની છાયા આવવા દેવી નહિ. (૧) હું મારી વાણી વડે હરિનામનો ઉચ્ચાર કરું છું. મારામાં મોટાઈ, અભિમાન વગેરે જે કોઈ વિકાર હોય તે બધાનો નાશ થાઓ. (૨) હું મોટો જાણુકાર છું, એવા જે જે ભાવ અંતઃકરણમાં ભરાઈ રહ્યા હોય, તેમના ઉપર આગ પડે અને અહંકારથી ભરેલા વાદવિવાદના શબ્દો બળીને રાખ થઈ જાઓ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારો જીવ સૌના ચરણ આગળ ઝોગળીને ઢળી પડે છે અને પછી મારામાં એકવિધ ભાવ એકલોજ ખાકી રહી જાય છે. (૪)

૨૯૯૮-મને મીઠા મીઠા શબ્દોની ઇચ્છા નથી, પણ મારા અંતઃકરણમાં હરિવિષયક ભાવ ઘણો રહે એવું હું ઇચ્છું છું. (૧) હું નારાયણને મારા પ્રાણથી વેગળા કરનાર નથી. આટલું થાય તો પછી મને કશું જ્ઞાન ન હોય અને હું કેવળ મૂર્ખજ રહું

તો તે પણ ચાલશે. (૨) જેવી રીતે વર્તવાથી લોકો આપણી નિંદા કરે, એવું વર્તન કરવું એ સાચું છે. મોટાપણાનો ભાર કશા કામનો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારા ચિત્તની અંદર એકનિષ્ઠ ભાવ ધારણ કરીને હું ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયા, ક્ષમા અને શાંતિ ધારણ કરીને રહું છું. (૪)

૨૯૯૯—હું વનમાં જઈને રહીશ અને જે જે આડનાં પાંદડાં ખાઈ શકાય એવાં હશે તે તે તોડીને ખાઈ લઈશ. પછી બાકીનો બધો વખત હું વિઠ્ઠલનું ચિંતન કર્યો કરીશ. (૧) આડની છાલને ઉખેડીને તેનાં વડકલ બનાવીશ અને તે વડે હું મારી ગાં-ઢાંકીને એ રીતે મારા દેહાભિમાનને બાળી નાખીશ. (૨) લોકોના તરફથી મળનારા માનને હું ઓકી કાઢેલા ધાન સમાન ગણીને વિઠોબાની પ્રાપ્તિને સાચું એકાંતનું સેવન કરીશ. (૩) ગમે તે થાય પણ હું પ્રપંચના ઉપર પ્રેમ રાખીશ નહિ અને અરણ્યાદિ સ્થળોમાં રહીને એકાંતવાસનો અભ્યાસ કરીશ. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવો નિશ્ચય જેણે પોતાના મનમાં ઘડી રાખ્યો છે, તેની પૂઠે લાગેલાં પ્રાપંચિક દુઃખદારિદ્ર્યનો નાશ થઈ જશે. (૫)

૩૦૦૦—ઓ બાઈ! તું તારા મનની તમામ ફિકરચિંતાઓને ફેંકી દઈને ખૂબ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્થિર હૃદયથી શ્રીહરિની ભક્તિ કરવા માંડ અને તારા ચિત્તને પ્રપંચની અંદર ગૂંચવાવા દઈશ મા. (૧) એકલા પંઢરપુરના સ્વામી શ્રીવિઠ્ઠલને વિષે મનમાં દૈવ ભાવ ધારણ કર. તેમ કરવાથી આગળ ઉપર શું કરવું તે બધું તને આપોઆપ સમજાઈ જશે. (૨) તારે દેવતાઓના પૂજનની ભાંગ-ગડમાં પડવું નહિ; તેમજ જપ, તપ અને ધ્યાન કરવાની માથાકૂટ કરવી નહિ. (૩) જો તે ભૂલથી પણ એક વાર એવું માની લીધું કે, અમુકઅમુક માસ ફેરવતાં અંબાધીઓ છે તો હું જન્મમૃત્યુના

ચક્કરમાં ફસાયેજ નાણુજે અને તેમાંથી તું કદી પણ છૂટો થવાનો નથી, એટલું જોખી રાખજે. (૪) આ રીતે તારા જીવાત્માએ કોણુ નાણુ કેટલીય વાર જન્મ ધારણુ કર્યો હશે, તોપણુ હજી તારી આંખે પરમાર્થનો રસ્તો કેમ સૂઝતો નથી? (૫) માટે તું હવે સાવધાન થઈ જા અને પાંડુરંગની વાટે વળી જા. તેમની લક્ષિતનું સુખ કેવું છે તેનો અનુભવ કરતો થઈ જા. (૬) ત્યાં જે સહજ ગુહ્યતત્ત્વ છે તે તારૂં પોતાનું નિજરૂપજ છે, તે તું સ્વાનુભવથી જોઈ લેજે. (૭) તુકારામ કહે છે કે, માટે હવે તું સાવધાન થઈ જા અને આ એકજ જન્મની અંદર સંસારનાં બંધનોને તોડીને છૂટો થઈ જા. (૮)

૩૦૦૧-દોરાનો આધાર લઈને પર્વતની ટોચ ઉપર ચડવા બંધ તે પોતાને હાથે પોતાનાજ ટાંટિયા ભાંગે. (૧) જે વૈદ્યે એકસો ને આઠ જાતના રોગ મટાડ્યા તેજ વૈદ્યને મારી નાખીને તેના ઉપકારના ઋણમાંથી કોઈ છૂટવા બંધ, (૨) અથવા જે માતાએ નવ મહિના સુધી તેને પોતાના ગર્ભમાં ધારણુ કર્યો તેનેજ રસ્તા વચ્ચે નાખી કરે, (૩) અથવા ગાયને દોહી લીધા પછી તેને ખાવાનું ન આપતાં ભૂખીતરસી બાંધી રાખે; (૪) તુકારામ કહે છે કે, અને જે કોઈ પોતાના ગુરુની નિંદા કરે એવા લોકોનાં મોઢાં જોનાર પોતે તથા તેના બધા પૂર્વજો નરકે જશે. (૫)

૩૦૦૨-જે માણસ બ્રહ્મજ્ઞાન અને શુદ્ધ આચારવિચાર એ બેનો વિચાર ન કરતાં અયોગ્ય આચરણુ કરે છે; (૧) તેનો જન્મ ગધેડીને પેટે થયો છે એમ જાણુવું અને તે આંડાળ પોતે પણ મોટો ગધેડો છે એમાં કાંઈ શક નથી. (૨) પોતાને પાંચ પૈસાનો લાલ થાય, આવો વિચાર કરીને જે હરિકથા કરવા બેસે છે, તેને વિષે હું પૂછું છું કે, તે પાપીને પોતાનું પેટ ભરવા સારૂ હરિકથા કરવા સિવાય બીજો કોઈ ધંધોજ જડયો નહિ? (૩) જે માણસ પોતાનું

પેટ ભરવાને સાડ મોઢથી બડબડ કયેં જાય છે, તેની કથામાં નિ-
શ્વયાત્મક જેવી તો એક પણ વાત હોઈ શકેજ થાની? (૪) તુકારા-
મ કહે છે કે, જે હરામખોરો સંસારમાં જન્મ ધારણ કરીને
આવા ખોટાં આચરણ કરે છે, તેવા અભાગિયાઓને તેમને જણુ-
નારી રાંડે જણ્યાજ શા માટે હશે? (૫)

૩૦૦૩-તું બધો વખત શું ખાઈશ અને શું પીશ તેનીજ
ચિંતા કરતો રહે છે, પણ જેમાં તારું પોતાનું કલ્યાણ રહેલું છે
તેને વિષે તો તું જરાય વિચાર કરતો નથી. (૧) જે ઘડીએ તેં તારી
માને પેટે જન્મ લીધો તે ઘડીથીજ શ્રીહરિએ તારે સાડ કેટલી
બધી કાળજી રાખીને ઘટતી વ્યવસ્થા કરી હતી? (૨) ચાતક-
પક્ષીને સાડ જે રોજ વાદળાંમાંથી વરસાદ વરસાવે છે, તે દેવ તને
એકલાનેજ શું નિરાશ કરશે? (૩) પૃથ્વી ઉપર પક્ષીઓ અને વનમાં
વસનારાં પ્રાણીઓ છે તેમની હરિ કદી ઉપેક્ષા કરતા નથી. (૪)
તુકારામ કહે છે કે, તું હરિને વિષે મનમાં શ્રદ્ધા રાખ. તું ચાદ
રાખજે કે, શ્રીહરિ તારી કદી પણ ઉપેક્ષા કરવાના નથી. (૫)

૩૦૦૪-હે દેવ! તમે પૂર્વે અનેકાનેક ભક્તોનું રક્ષણ કરી
ચૂક્યા છો; તમે તમારા કોઈ પણ ભક્તની બીડ ભાંગવામાં ઢીલ
કરી નથી. (૧) હે વિઠ્ઠલ! આજ સુધીમાં જે જે તારે શરણે આવ્યા
તેમનો તેં અંગીકાર કર્યો છે, આવી તારી કીર્તિ પ્રસિદ્ધ છે. (૨)
હું મારા ભક્તોનું પ્રેમપૂર્વક રક્ષણ કરીશ એવા તારા ખિરદને તું
તારે પગે બાંધીને વિચરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ!
ઓ મારાં માખાપા! તેં અમારે સાડ તો સગુણરૂપ ધારણ કર્યું છે. (૪)

૩૦૦૫-હે દેવ! હે વિશ્વપોષક! તારા અંતઃકરણમાં તારા
ભક્તોના પ્રતિ ઘણીજ દયા છે એવું હું સમજી ગયો છું. (૧) જે
વેશ્યાએ પોપટને ભણાવવાને બહાને તારું નામ લીધું તેનો પણ

તેં ઉદ્ધાર કરી દીધો! (૨) તે વ્યભિચારિણી, વ્યભિચારની દલાલી કરનારી મહાપાપિણી નારી-તેણે ક્રૂર તારૂં નામજ લીધું અને તેના ઉપર તને દયા આવી ગઈ. (૩) હે નારાયણ! તારૂં હૃદય અતિ કોમળ છે અને તેથી તેં અનેક જીવોને તાર્યા છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! તારી દયાની કાંઈ સીમાજ નથી એવો તું અતિ યુકોમળ અને પ્રેમાળ હૃદયવાળો છે. (૫)

૩૦૦૬-અન્તમિલે છેક મરણની ઘડી સુધી તને યાદ કર્યો ન હતો. (૧) પ્રાણ નીકળતી વખતે તેણે પોતાના છોકરા ઉપરના મોહને વશ થઈને તેને જોલાવ્યો. તેનું નામ હતું નારાયણ. એટલા ઉપરથીજ તમે તેને સારૂં વૈકુંઠમાંથી વિમાન મોકલાવ્યું. (૨) હે જગન્નાથ! ત્રૈલોક્યમાં સૌથી વિશેષ સમર્થ અને સૌનો સંભાળી એવો તું અતિ કૃપાળુ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તારા ભક્તોનાં કામ કરવાને સારૂં તું સદાય તત્પર રહે છે, એટલા માટે તો તને લોકો “ભક્તકૈવારી” (ભક્તોને તારનાર) કહે છે અને ચારે વેદ અને છ શાસ્ત્ર એ બધાં તારૂંજ વર્ણન કરે છે. (૪)

૩૦૦૭-પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરવાને તથા તેમનું પ્રતિપાલન કરવાને સારૂં તો તમે અવતાર લો છો. (૧) અંબઝપિને સારૂં તમે દસ જન્મ લીધા અને કેટલા બધા હુષ્ટોને હણ્યા! (૨) તને ધન્ય છે. તને લોકો કૃપાનો સમુદ્ર કહે છે, ત્યારે હવે “હું પતિતો-તું પાલન કરું છું” એવા તારા વચનને સાચું પાડી બતાવ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, નારાયણ દયાના સમુદ્ર છે, આવું તારૂં વર્ણન પુરાણોએ કર્યું છે. (૪)

૩૦૦૮-હે નારાયણ! હું આવું છું, જાઉં છું, પણ સંકટને સમે તારા ભણીજ જોઉં છું. (૧) તારા સિવાય મારે બીજા કોઈનો આશ્રય નથી, મેં મારા યોગક્ષેમનો ભાર તારા ઉપર નાખી

દીધો છે. (૨) હવે તું નિઃકુર થાય કે કૃપાળુ થાય; જેવો થાય તેવો, પણ હું તને કદાપિ વિસરનાર નથી. બધો વખત હું તારૂં જ ચિંતન કર્યો કરીશ. (૩) હવે તે આપેલા વચનનું પાલન કરવું એ તારા અધિકારની વાત છે અને તારી સેવા કરવી એ અમારું કર્તવ્ય છે, એમ તું સમજી રાખજે. (૪) જે બોલ્યા પ્રમાણે ચાલતો નથી તેના ઉપર દોષ લાગુ પડે છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારો અને તારો સંબંધ તો તેવો નથી, કારણકે તું મારો જીવન્મતનમિત્ર છે. (૬)

૩૦૦૬-હે નારાયણ ! હું તારી આગળ નિશ્ચયપૂર્વક ખરેખરી વાત કહું તે તું સાંભળી લે. (૧) લોકલગ્નતનો તો મારામાં એક છાંટો પણ નથી અને હું ભાવહીન મનુષ્ય છું, પણ મારું બધું કાર્ય તારા ચરણ આગળ મેં મૂકી દીધું છે. (૨) હું રાજરાજ તારી ખાદ્યભક્તિ કરતો રહું છું; પણ તે છતાં મારું ચિત્ત હજી તારા ચરણમાં સ્થિર થયું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જે તારે કાંઈક કરવું જ હોય તો હું જે પતિત છું તેનો તું હવે ઉદ્ધાર કર. (૪)

૩૦૧૦-હું નિરાશ્રિત પરદેશી દીન-હીન અને ભોળો છું. તેટલા વાસ્તે હું તારા ચિંતનના રંગમાં સારી પેઠે રંગાઈને ઝકઝોળ બની ગયો છું. (૧) ઓ મારાં માળાપ ! હું તારો છું એમ તું જાણજે અને મારી ઉપેક્ષા નહિ કરતાં મને તારા પ્રેમ-સુખનું દાન દેજે. (૨) આ પ્રાપંચિક વસ્તુઓને વિષે મને સાવધ કરી દેજે અને કાચળી જેમ વેગળી રહી પોતાની દૃષ્ટિ વડે ઇંડાને સેવે છે, તેમ તું તારી કૃપાદૃષ્ટિ વડે મારું રક્ષણ કરજે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તારો શરણાગત છું. મન, વાણી અને શરીરથી તારા સિવાય બીજા કોઈને જાણુતો જ નથી. (૪)

૩૦૧૧-પૃથ્વી ઉપરના વેકુંઠ પંડરપુરમાં હું આવી પહોંચ્યો

છું, એમ બાણીને હું આજના દિવસને ધન્ય માનું છું. આજે મારે માટે સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો છે. (૧) શંખ, લેરી અને તુરી આદિ નાના પ્રકારનાં વાદ્યોના નિનાદથી ગાજી ઊઠેલા આનંદસ્વરૂપ પંઢરપુરમાં હું આવી પહોંચ્યો છું. (૨) અહીં આવતાની વારનેજ અહીંના સંતજનોએ મને પ્રેમાલિંગન દધને માફ અંગ શીતળ કરી દીધું. (૩) પંઢરપુરમાં દાખલ થયો એટલે મારા સખા, મારાં માતાપિતા વિઠાળારાયનો મને મેળાપ થઈ ગયો અને તેથી મને જે સુખ થયું તેની તો સીમાજ નથી. (૪) પંઢરપુરમાં આવ્યો એટલે મારા ઉપરનો જન્મમૃત્યુનો બોલો હટી ગયો અને વિઠાળાઈ જનેતાએ મને પોતાના પ્રેમનો પાનો પિવડાવ્યો. (૫) તુકારામ કહે છે કે, પંઢરપુર તો મારું પિયર છે, હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો એટલે જન્મમૃત્યુરૂપી સંસાર તો મારે માટે રહ્યોજ નથી.

૩૦૧૨-ઓ મારી વિઠાળાઈ માવડિ! જે કર્વાથી મને તારા દર્શનની સુવિધા મળી બય એવું કાંઈક તું કર. (૧) જો તું તને પોતાને પતિતપાવન કહેવડાવતી હોય તો મારે માટે કશી ઢીલ કરીશ મા. (૨) અને જો તારા મનમાં મુજ પતિતના પ્રતિ પ્રેમ ન હોય તો તું તારો પતિતપાવનપણાનો ટેક છોડી દે. (૩) “હું પતિતપાવન છું,” એવા તારા પતિતપાવનપણાને લગતા બોલ આખી દુનિયામાં સર્વત્ર બાણીતા થઈ ગયા છે, તેને જો તું સાચા પાડે તો તો લોકો તને સારી કહે. (૪) લોકલજ્ઞના ભયને લીધે સંસારવ્યવહાર કરવો પડે છે; માટે તેં જે વચન આપ્યું છે તેમાં જરા પણ ઊણપ આવવા દઈશ નહિ. (૫) તુકારામ કહે છે કે, મારી બાળતમાં તો આવું કાંઈ છેજ નહિ; તું તો મારો અંતરંગ છવજન મિત્ર છે. (૬)

૩૦૧૩-હે દેવ! અમારો સગો, સ્વજન, ઇંદ્રમિત્ર અને મદદ-

ગારતુંજ છે. તારી અને મારી મૈત્રી સદાકાળ ટકાવી રાખજે. (૧) મારો અંતરંગ અને જીવજન સખા તુંજ છે. મારા અંતઃકરણથી ખૂબજ નજીકનો-મારો અંતરતમ મિત્ર છે. (૨) મારું કુળ, ગોત્ર, મિત્ર, સ્નેહી સૌ તુંજ છે અને તું મારા જીવનું જીવન છે એમ સમજીને હું તારા ચરણમાં અનન્ય લાવે શરણુપ્રાર્થી થઈને આવ્યો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હરેક રીતે હું તારો સેવક થયો છું, એટલા માટે જયો વખત તનેજ યાદ કરવાનું અને તારોજ અભ્યાસ કરવાનું મને ગમે છે. (૪)

૩૦૧૪-હે દેવ! મને જે રીતે ગમશે અને જે રીતે મારા મનનું સમાધાન થશે તે રીતે હું તને બોલાવીશ. (૧) હે દેવરાય ! તારા સિવાય મને અહીં લૌકિક જાળતોની તો ગરજ છેજ નહિ. મને તો એક તુંજ ગમી ગયો છે, તારોજ રંગ લાગી ગયો છે. (૨) મારી ઈચ્છા તૃપ્ત થાય ત્યાંસુધી હું તારા શુણાનુવાદ ગાઈશ, તું મારા હૃદયના ઊંડા મનોરથોને પૂર્ણ કરી દે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમ સાસરે ગયેલી છોકરી મનથી પોતાનાં માળાપને યાદ કર્યાં કરે છે, તેમ આ સંસારમાં હું તારું સ્મરણ કરતો રહું છું. (૪)

૩૦૧૫-ગોવિંદ, ગોપાળ અને રામકૃષ્ણ એ નામ વડે મારું મોહું સદાકાળ રંગાયલુંજ રહો. (૧) જેમ નાનું છોકરું તેનાં માળાપની આગળ લાડમાં વાંકાચૂકા, બોળડાતોતડા, ગમે તેવા સારામાઠા શબ્દો બોલી નાખે છે, તેમ હું પણ મને આવડશે તેવા વાંકાચૂકા શબ્દો વડે તારા શુણુ ગાઈશ. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હું તારો નાનકડો બાળક છું એમ જાણીને તું મારા બોલ સાંભળીને મારું લગાડીશ મા. (૩)

૩૦૧૬-હે મનુષ્યો! જો તમારે નારાયણની પ્રાપ્તિ કરવીજ હોય તો તમે જયો વખત પ્રેમ અને અદ્ભૂત સંહિત 'રામકૃષ્ણ'

એવા નામનો ઉચ્ચાર કરજો. (૧) મોઢેથી 'રામ', 'હરિ' એવાં નામનો ઉચ્ચાર કરવો એ સાધન ઘણું સરળ છે. તેમ કરવાથી અલભ્ય લાભ તમારું ધર પૂછતો ચાલ્યો આવશે. (૨) 'વિકૃલ' એ નામનો તમારે અભ્યાસ કરતા રહેવું. એ સિવાય ખીજી કશી લજ્જનસાધન કરવાની એણા કરવીજ નહિ. (૩) તપ, તીર્થોટન અને મહાદાન એમાંનું તમારે કાંઈજ કરવાની જરૂર નથી. ફક્ત મનને એકાગ્ર કરીને નામચિંતન કરશો એટલે તમને હરિની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, તમારે દ્રવ્યનો કશો ખર્ચ પણ કરવો નહિ પડે અને એકલા નામની સહાયતા વડેજ તમને નારાયણની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. (૫)

૩૦૧૭-જે કોઈ પાતકી અને ચાંડાળ હોય તેને હરિકથામાં રસ નથી પડતો અને વિષથી ગ્રામ્ય-ગાયન સાંભળવામાં રસ પડે છે. (૧) કોઈ બ્રાહ્મણને પાદપેસાની દક્ષિણા આપતી વખતે તો તેમની આંખોમાંથી પાણી નીકળી પડે છે અને વિષય સંબંધી નાટક-તમાશાઓની પાછળ તેઓ કેટલા બધા પૈસાનો ફ્રેકટ ધુમાડો કરી નાખે છે. (૨) કોઈ ભિખારીને લંગોટી વાળવા જેટલું વેંતનું લગડું આપતાં તેમનો જીવ ચાલતો નથી અને ભવેયાઓને શાલ-દુશાલા ઇનામમાં આપી દેતાં વાર લગાડતા નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોનાં મોઢાં ઉપર તમારે બેલાશક થંકવું. તેઓ આખરે ચમપુરીમાંજ જવાના છે. (૪)

૩૦૧૮-હૈ દેવ ! જેમ કોઈ ભૂખે મરતા દુકાળિયાની નજર ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ પકવાનના ઉપર પડે અને તે વખતે તેના મનને જેટલો હર્ષ થાય, (૧) તેટલોજ મને તારા ચરણનાં દર્શન કરીને થાય છે અને તેટલુંજ તેમના પ્રતિ મારું મન લોલાય છે. તને મળવાને મારે મારું હૃદય આટલું બધું જૂથાં કરે છે તેનું આજ કારણ

છે. (૨) જેમ માખણનો ગોળો ખિલાડીની નજરે પડે અને તે જેમ તેના ઉપર એકસરખી નજર માંડીને તેની સામે ને સામે બેસી રહે; (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમ હે મારી પાંડુરંગા માતા ! તે ખિલાડીની પેઠે હું પણ તારા ચરણના ઉપર ઝડપ મારવાને ટાંપી રહ્યો છું. (૪)

૩૦૧૬-હે મારા શ્રેષ્ઠ સ્વામિન્ ! જેથી કરીને તમને પરિશ્રમ પડે એવા પ્રેમનું મારે શું કામ છે અને તેથી મને સુખ પણ શું થાય ? (૧) હે નારાયણ ! આથી કરીને જેનાથી તમારા ચિત્તને લે-શમાત્ર પણ દુઃખ થાય એવું હું તમારી પાસે કશુંજ માગનાર નથી. (૨) રિદ્ધિ, સિદ્ધિ, મોક્ષ, સંપત્તિ, ભોગવિલાસ એ બધાની તૃષ્ણા તો મારો જીવ ક્યારનોય છોડી બેઠો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, બસ, તું મને એક વાર દર્શન દે અને મારા ઉપર ખૂબ પ્રેમ લાવીને મીઠું આલિંગન દે. (૪)

૩૦૨૦-જેમણે યત્નપૂર્વક ઉપાધિઓનો નાશ કરી દીધો હશે, તેમણે આપણને દેવને હસ્તગત કરી લીધા એમ બળવું. (૧) જેમણે શરૂઆતમાંથીજ ધન અને જન એ બેઉનો ત્યાગ કર્યો હશે તેઓ પોતેજ જનાદર્શનરૂપ થઈ ગયા છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આ કામ એવું છે કે એમાં ઉતાવળ કર્યે વળે એમ નથી. આ વિષયનો રસ અંતરના અનુભવદ્વારા સમજાઈ જશે. (૩)

૩૦૨૧-હે દેવ ! મને તારું દર્શન થાય એજ મારા મનની એકમાત્ર ઇચ્છા છે. એ સિવાય બીજી કોઈ પણ ઇચ્છાને માટે મારા મનની અંદર સ્થાનજ નથી. આટલા માટે હે દેવ ! હું તારી દયાની ભીખ માગી રહ્યો છું. (૧) આપણે બે જણા ખૂબ પ્રેમપૂર્વક ભેટીએ, એકબીજાની સાથે પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ કરીએ અને બેઉ આ-નંદના ઉર્લૂંસ સહિત સાથે બેસીને લોખંખ કરીએ. (૨) માના મનમાં

પોતાનાં બધાં નાનાંનાનાં છોકરાંને લઈને એકજ ભાણુમાં ખાવાની ઇચ્છા હોય છે; અને છોકરાંને પણ માના ભેગાં બેસીને ખાવાની ઇચ્છા હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમ હે નારાયણ! મને પણ તેવીજ ઇચ્છા છે. તે પૂર્ણ કરવાને સારું તું ઝટપટ આપ્યો આવજો. (૪)

૩૦૨૨-હે સંતજનો! આ શરીર નાશવંત છે. તેનો નાશ થતાં એક ક્ષણ જેટલી પણ વાર લાગવાની નથી; આવું હોવાથી ગોપિકાનો વક્તવ્ય જે દેવ છે તેમનો મને હજી મેળાપ કેમ નહિ થતો હોય? (૧) તમે સૌ સંતમહાત્માઓ કૃપાના સમુદ્ર સમાન છો, એટલા માટે મારો આટલો સંદેશો તમે જરા વિગતવાર દેવને સંભળાવી દો. (૨) મારો દેવને કહેવડાવવાનો સંદેશો એટલોજ છે કે, હું ગરીબ અને અજ્ઞાન છું અને મારો કોઈ ત્રાતા છે નહિ; તેથી હે દેવ! મને તમારા ચરણ આગળ પડી રહેવા દો. આટલું તમે દેવને મારા વતી કહેજો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે સંતો! આ રીતે જો તમે મને દેવને સ્વાધીન કરાવી દેશો તો તમે મારું રક્ષણ કયું એવું હું માનીશ. (૪)

૩૦૨૩-હે દેવ! આ માધિક સંસારના મુખથી મારો જીવ ગભરાઈ બિલ્કો છે અને એમાંથી મને ઉગારી લે એવો તારા સિવાય મારો બીજો કોઈ મદદગાર નથી. (૧) હે નારાયણ! તારા પગને હું બાથ ભરીને વળગી પડું એવુંજ મારા મનને થયા કરે છે. (૨) તમારું રૂપલાવણ્ય જોઈને મારા મનને એવો ઉમળકો આવે છે કે તને હું ક્યારે પ્રેમપૂર્વક આલિંગન દઉં? (૩) મુજ પાતકીની પાસે પહેલાંની તો કશી સામગ્રી છે નહિ અને તેથી તો મને તારા ચરણનો વિયોગ થયો છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે ગોપાળ! સંચિત કર્મોની મદદ વિના અલભ્ય લાભની પ્રાપ્તિ થાય કેવી રીતે?

પણ તે છતાં હું તારો દાસ છું એમ સમજીને હું તારી વિનંતી કરું છું. (૫)

૩૦૨૪-હે મનુષ્યો ! તમારું કિંમતી આયુષ્ય એળે વહી જાય છે. આ આયુષ્ય તમને મળ્યું છે તે તમે પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં પુણ્યકર્મોનાં ફળરૂપે મળ્યું છે એમ જાણો. (૧) તમે જરા વિચાર કરી જુઓ કે, આ નરદેહ તમારા અનંતાવધિ જન્મો પછી છેક છેવટે તમારા હાથમાં આવી પડ્યો છે. (૨) અહીં તમે જે કમાણી કરી લેશો તેજ તમને આગળ કામ આવશે. એટલા માટે સહેલાઈથી પ્રસન્ન કરી શકાય એવા વિઠોળારાયનું તમે ધ્યાન કરજો. (૩) જેમ તમે કમાઈ કમાઈને ધનનો સંગ્રહ કરતા જાઓ છો, તેમ નારાયણની પ્રાપ્તિ કરવા ઉપર પણ લક્ષ આપીને તેમની પ્રાપ્તિ કરી લો. (૪) તમે હરિની ભક્તિ કરશો, તો તે તમને પરલોકમાં કામ આવશે અને તમને યમના હાથમાંથી છોડાવશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, તમે તમારા આયુષ્યની કિંમત આંકતા થઈ જાઓ; તેનું જતન કરવાને સારૂ તમારે હરિનામના સિવાય બીજો એક પણ શબ્દ બોલવો નહિ. (૬)

૩૦૨૫-નકામો લવારો કરવાથી તમને કાંઈ ફાયદો થાય છે ખરો ? પંઢરીનાથનું ધ્યાન કરતાં તો કશોજ શ્રમ પડતો નથી. (૧) જો મોઢથી હરિનામનો સદાકાળ ઉચ્ચાર કરવાનો અભ્યાસ એક વાર પડી ગયો તો તેથી તમને એવું પારવિનાતું સુખ પ્રાપ્ત થશે કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. (૨) હે દેવ ! રામકૃષ્ણ-નામના રટણનો મારી જીભને રંગ લાગી ગયો છે. તારું નામ તો અમૃતની કુખી છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમનાં મનમાં તેમની ધ્યાનાવસ્થામાં નારાયણનો વાસ થાય છે તેવા પુરુષોનાં મોઢાંને ધન્ય છે. (૪)

૩૦૨૬-પંઢરપુરના રાજા જે દેવ છે તે કીર્તનાનંદ વડે પ્રસન્ન થઈને પોતાના સેવકોની માથે ને સાથે રહે છે. (૧) હરિની, કીર્તિનું વર્ણન કરવાને ભક્તમંડળી ત્યાંત્યાં જાય છે ત્યાંત્યાં તેમની સાથે ને સાથે અનંત ભગવાન પણ આડ્યા આવે છે. (૨) નારદમુનિ આખા ત્રેલોક્યમાં વિચરે છે અને ગોવિંદ પણ નિત્ય તેમની સાથે સાથેજ આડ્યા કરે છે; (૩) કારણકે નારદ પોતાના મધુર સ્વરથી હરિની કીર્તિ ગાતા ગાતા જાય છે. હરિ પણ તેમની જોડે જોડે આખે રસ્તે આડ્યા જાય છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એ દેવને પોતાનાં કીર્તન સાંભળવાં બહુ ગમે છે. જેટલો તેને કીર્તન સાંભળવાનો શોખ છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ વિષયનો નથી. (૫)

૩૦૨૭-નાતું છોકરું પોતાની મા વિના એક ઘડી વાર રહી શકતું નથી. મા તેની નજરે ન પડે તો તે રડીરડીને ટિટિયારો મચાવી દે છે. (૧) લોકો તેને ગમે તેટલું સમજાવે, તેને બુલાવામાં નાખવાને તેને ગમે તેટલું પટાવે-ફાસલાવે, પણ છોકરાને તો મા અને માજ જોઈએ; (૨) બીજું કંઈજ નહિ. તેને તો મા સિવાય બીજા કોઈનું બોલવું પણ સાંભળવું ગમતું નથી. મા નજરે પડી એટલે તે ખુશ થઈને નાચવાકૂદવા મંડી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, વિઠાબાઈ એ મારી મા છે. તેના સિવાય બીજાના બોલની અને જરાય ગરજ નથી. (૪)

૩૦૨૮-હરિના ભક્તોને કોઈ પણ જાતનો ભય તો હોયજ નહિ; તેમ તેઓને કોઈ પણ બાબતની ફિકરચિંતા પણ હોય નહિ. કારણકે નારાયણ તેમનાં બધાંજ દુઃખોતું નિવારણ કરતા રહે છે. (૧) દેવરાય તેમના શરીરને દુઃખદારિદ્ર્યનો સ્પર્શ થવા દેતા નથી, તો પછી તેમને સંસારને લગતી બાબતોને સારૂ ચિંતા કરવાનું કારણજ શું? (૨) તેઓ બધો વખત ધૈર્ય રાખીને ચિત્તને

સમાહિત અવસ્થામાં રાખીને રહે છે અને મનમાં વિશ્વાસ રાખે છે કે, નારાયણ અમારી પાસેના પાસેજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે આખા જગતમાં વ્યાપક છે તેજ એક પાંડુરંગ મારા સખા થયા છે. (૪)

૩૦૨૯-જે દહાડે મને હરિના લક્તોનું દર્શન થયે તે દહાડે જાણે દશેરા અને દિવાળી ખેડ તહેવારો ભેગા આવ્યા, એવું હું માની લઈશ. (૧) આવો મુયોગ મને આજે સાંપડ્યો, તેથી મને એવું અગણિત પુણ્યરાશિની પ્રાપ્તિ થવા જેટલું સુખ મળ્યું કે જેનો કાંઈ મુમારજ નહિ ! (૨) આજે મારે સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો, કારણકે સંતોની સંગતિને લીધે મારે મોઢેથી નીકળતા રામનામના ઉચ્ચારનું પૂરેપૂરું શુભ ફળ મને લાધી ગયું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ સંતોના ઉપકારના ઋણમાંથી મારે કેવી રીતે મુક્ત થવું તેનો ખીજો ઉપાય ન સૂઝવાથી હું મારો જીવજ તેમના ચરણ ઉપર મૂકી દઉં છું. (૪)

૩૦૩૦-‘ ખ્રિસ્તી ’નો ધંધો (એકથી સાતઆઠ દિવસના વાયદા ઉપર નાની નાની રકમ વ્યાજે ધીરવાનો ધંધો જે હાલ મારવાડીઓ અથવા કાળૂડીઓ કરે છે તે) ખીજા બધા ધંધામાં સૌથી નીચ ધંધો છે; અને એ ધંધો આ કળિયુગમાં પ્રાદ્વણો પણ કરતા થઈ ગયા છે. (૧) તેઓ ઢંડભંગિયાઓની સાથે ધીર-ધારનો વેપાર કરે છે તે વખતે તેઓ આલડછેટનો વિચાર કરતા નથી. (૨) ભંગિયાઓની સાથે લેવડદેવડનાં ખાતાંનો હિસાબ કરતી વખતે તેમનો સ્પર્શ પણ થતો હશે; તેમની સાથે રકબક કરતી વખતે નીચ જાતિનાં મોઢાંનું થૂંક પણ તેમને ઊડતું હશે પણ તેનું કાંઈ નહિ. (૩) આશા, તૃષ્ણા, માયા એ રાંડો ભંગડી-ઓનાં નામ તેઓ કાગળ ઉપર લખ્યા કરે છે, પણ નારાયણનું

સ્મરણ કરવાની તેમને કુરસદ મળતી નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવા પ્રાદ્ધણોનો દેહ પરત્વે થઈ ગયો છે. ત્યાંસુધી તેઓ પાંડુરંગનું સ્મરણ નહિ કરે, ત્યાંસુધી તેમને ઉત્તમ ગતિ મળવાની નથી. (૫)

૩૦૩૧-તેમનો જન્મ થયો છે તો પ્રાદ્ધણના ઘરમાં, પણ પ્રાદ્ધણનાં કર્મ કરતાં આવડ્યાં નહિ અને મારવાડી બનીને ખ્રિસ્તીનો રોજગાર લઈ બેઠા છે અને ભંગિયાઓના મોહોડલામાં ઘેરઘેર ફેરા ખાતા ફેરે છે. (૧) અરે! પેટ ભરવાને સારૂ તેઓ અંત્ય-જ્ઞેને ઘેરથી ખીચડી માગી ખાય છે અને તેમની સાથે લેવડદેવડ કરતી વખતે તે લોકોને માળહેન સમાણી ભૂંડી ગાળો દે છે. આવા લોકોનો જન્મ તો થયો હતો ઉત્તમ કુળમાં, પણ તેમનાં કર્મ આવાં ગંદાં હોવાથી તેમણે પોતાના ખાપનું અને મોસાળ પક્ષનું એમ બેઉ તરફનાં કુળ હુખાવ્યાં. (૨-૩) તુકારામ કહે છે કે, આ કળિયુગમાં આવો વ્યવહાર ચાલવા લાગ્યો છે. સ્વાર્થની ભૂખ અતિશય વધી જવાથી તેઓ પોતાનાં શુદ્ધ આચરણને છોડીને બ્રહ્મ આચરણ કરતા થઈ ગયા છે. (૪)

૩૦૩૨-હો ગોવિંદ! હવે તું મને દર્શન દે. મારા મનને હવે આ એકજ પ્રવૃત્તિ કરવી ગમે છે અને મારો આજ નિયમ થઈ ગયો છે. (૧) તું મને ક્યારે તેડવા આવીશ એજ ધખારો બધો વખત મારા મનને થયા કરે છે. (૨) હું તારું શ્રીમુખ જોઉં, એટલે મારી આંખોની ભૂખ લાગી જશે અને મને તારા આલિંગનનું સુખ મળશે ત્યારે મારા હાથને ટાઢક વળી જશે. (૩) હવે આની પાછળ મારું મન થેલું થઈ ગયું છે. તેની અધીરાઈનો પાર નથી. મારી આ ઇચ્છા કદી પૂર્ણ થશે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. (૪) આમ કરતાં કરતાં ઘણા વખતથી હું ટળવળતો

બેઠો છું અને આને સાફ જ આ શરીર આટલા દિવસ જીવતું રહ્યું છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! આજ પછી મારો ભાર તારે માથે છે એમ જાણજે. (૬)

૩૦૩૩-હે દેવ! શું કરવાથી મારું કલ્યાણ થશે, તે તું મારા મનની અંદરના ભાવ ઉપરથી જાણી જાય છે અને તે પ્રમાણે તું કાર્ય કરે છે. (૧) મારા મનની અંદર જે નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓ છે તેથી થતાં સુખદુઃખની હું ચિંતા કરતો નથી. (૨) એ ઇચ્છાઓનો સંબંધ અને મને વળગેલો તૃષ્ણાઓનો કાંસો, એમને તું એવી રીતે તોડી નાખ કે તેથી મને જરાય દુઃખ ન થાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તારા એકાંતસુખનો સ્વાદ આખીને હું બેફિકર બની ગયો છું. (૪)

૩૦૩૪-ચોટલી, જનોઈ વગેરેમાં જે તું ગૂંથાઈ ગયેલો છે તો તે ઉપરથી તું વેદોનો દાસ છે એમ સમજ લેજે. (૧) એટલા માટે તું થાદ રાખજે કે, જે તું વેદોક્ત કર્મકાંડ નહિ કરે અથવા કરવામાં ભૂલચૂક કરીશ તો તું પાતકી થઈશ અને નરકે જઈશ. (૨) જે તારામાં કહાપણ અને ચતુરાઈ સારા પ્રમાણમાં હોય તો તું શુદ્ધ આચરણ રાખવા ચૂકીશ નહિ. (૩) જ્યારે તું સંન્યાસી થાય ત્યારે તું ચોટલી અને જનોઈનો ત્યાગ કરી દેજે, ત્યાર પછી તું વેદોક્ત કર્મ નહિ કરે તો તને કશી હાનિ થવાની નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, દેહાદિ પ્રપંચની અંદર અલિપ્ત રહીને જીવવાથી તારામાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રકટ થશે. (૫)

૩૦૩૫-કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ એવી હોય છે કે, દુનિયામાં સતી તરીકે પંકાય છે, પણ રાત્રે અંધારામાં સાતસાત જણની સાથે બ્યભિચાર કરતી હોય છે. (૧) પોતાના ધણીને ઘરના કૂતરા સમાન ગણે અને તેનું મન તો બધો વખત પરપુરુષની વાટ જોયા કરે. (૨)

તુકારામ કહે છે કે, આવી વ્યભિચારિણીઓનાં પાપનો આઠો-આંક નથી અને તેઓ અઘોર નરકમાં જઈ પડશે. (૩)

૩૦૩૬-છિનાળા બાયડીઓ છોકરાંની ઇચ્છાથી પરપુરુષને સંગ કરતી નથી, પણ પેટમાં ગર્ભ રહી જાય ત્યારે કરે શું? (૧) જે માણસ બીજને શેકીને ખેતરમાં વાવે તેનો સરકારધારો તેનો કાકો ભરવા આવવાનો હતો? (૨) જ્યારે કરેલા કામનું જતન કરવાની પોતાની મરજી ન હોય, ત્યારે લોકો નકામાં લક્ષણ શા સાફ વધારી મૂકતા હશે? (૩)

૩૦૩૭-જ્યારે આપણે નરદેહ ધારણ કરીને આ સંસારમાં આવ્યા છીએ ત્યારે વિઠોળાના ચરણનું ચિંતન કરવામાંજ સુખ છે, એમ જાણવું. (૧) આવું કરવાથી બધો સંસારજ સુખમય બની જશે અને કલેશ, દુઃખ ઇત્યાદિ 'પીડાઓનું' તો નામ પણ નહિ રહે. (૨) જે કોઈ આનંદ સહિત વિઠોળાનું નામ લેશે તેને સાફ તે અતિ સુલભ થઈ પડશે એવું નારાયણે પોતાને મોઢથીજ કહ્યું છે. (૩) કૃપાના સાગર શ્રીહરિએ તમારા ઉદ્ધારનો રસ્તો બતાવી દીધો છે. તે શું તમને ગમતો નથી? (૪) તુકારામ કહે છે કે, લોળા ભાવિક ભક્તોને તારવાને સાફ દેવે આ રસ્તો બતાવીને તેમના ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. (૫)

૩૦૩૮-આ શરીર કોની સત્તા વડે પોતાની બધી ક્રિયાઓ કરે છે? હરિના સિવાય તેને બોલવાની શક્તિ આપે એવો બીજો છેજ કોણ? (૧) સૌની આખોને જોવાની અને સૌના કાનને સાંભળવાની શક્તિ આપનારા એક હરિજ છે. તેનું ભજન કરવાનું તમે ભૂલતા નહિ. (૨) મનના અહંકારને પણ ગતિમાન કરનારા એક દેવજ છે. એમ સમજીને ફલાણું કામ તો મેં કયું એવું કદી બોલવુંજ નહિ. (૩) જાડનાં પાન હાલે છે, તે તેની સત્તા વડેજ

હાલે છે. જ્યાં વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યાં પછી અમુક કામ તો મેં કર્યું એવા અહંભાવને માટે અંવકાશજ કયાં છે? (૪) તુકારામ કહે કે, વિકોળા સૌના અંતર્યામી છે અને આખું ચરાચર વિશ્વ સર્વત્ર તેમનાથીજ ભરાઈ ગયું છે. તેમના સિવાય જગતમાં ખીનું છેજ કોણ? (૫)

૩૦૩૯-શ્રીહરિની માયા વડે આખું જગત મોહિત થઈ ગયું છે. તેને લીધે લોકો અનેક પ્રકારનાં પાપકર્મ કરીને અધોગતિએ જાય છે. (૧) આવા લોકોના પ્રતિ આદર અને પ્રેમ રાખ્યાથી શું વળે? તેમની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખીને તેમનાથી દૂર રહેવું, એજ ઉત્તમ છે. (૨) જેમના સ્વભાવમાં નાના પ્રકારના વિકાર અને અપલક્ષણો રહેલાં છે તેમના સંસર્ગથી મોટા મોટા તપસ્વી-મુનિઓ પણ અલિત થઈ ગયા છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારા મન! હું તને આવી આવી શિખામણ દઉં છું એટલા માટે ભવિષ્યમાં આવું કરતી વખતે લજવાજે. (૪)

૩૦૪૦-હે નારાયણ! મારા મનમાં જે જે જાણતની તૃષ્ણા હતી તે બધી તે પૂર્ણ કરી દીધી છે. (૧) મારા અંતઃકરણના કયા ભાવને હું અલગ કરીને તને જતાવું તે કહે. તું મારા અંતઃકરણની બધી વૃત્તિઓથી જાણીતો છે. (૨) પોતાના મનના બધાજ વિચારો, બધીજ ઇચ્છાઓ કહી નાખવા જેવો વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર તારા સિવાય ખીજે મારે છે પણ કોણ? (૩) બધાજ લોકો મારા આત્મ અને સ્વજન-સંબંધીઓ જેવા થઈ ગયા છે. અહીં મારું પોતાનું કોણ અને પરાયું કોણ તેજ પારખવું મુશ્કેલ છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, સર્વ જીવોનું જીવન અને જીવવાનું સાધન તું એકલોજ છે અને મારા મનનું સમાધાન કરવાનું તારાજ હાથમાં છે. (૫)

૩૦૪૧-હે દેવ ! હવે મારે તારી સેવા કેવી રીતે કરવી તે તું મને કહે. પોકળ શબ્દજ્ઞાની વેદાંતીઓએ બધુંજ બગાડી માર્યું છે (૧) હે અનંત ! ત્યારે હવે તું તારી સેવાનું ખરૂં રહસ્ય જ્ઞાન સુધી પોતેજ નહિ બતાવે ત્યાં સુધી કોઈના સમજવામાં આવનાર નથી અને જો સમજવામાં નહિ આવે તો આખા સંસારને ડૂબી મરવાનો વખત આવી લાગશે. (૨) સ્નાનસંધ્યા આદિ શુદ્ધ આચરણનો આ શબ્દજ્ઞાનીઓએ નાશ કરી માર્યો છે; કારણ કે તેઓ એમજ કહે છે કે, એ સ્નાનસંધ્યા વગેરેમાં બળ્યું છે શું ? (૩) શ્રીહરિએ એક પથરો છે, એવું કહીને તેઓએ હરિભક્તિનું સત્યાનાશ વાળી દીધું છે અને ગમે તેમ કરીને દેહનુંજ રક્ષણ કરવું અને એમાંજ જીવનની સાર્થકતા છે એવો વાદ ચલાવે છે. (૪) તેઓ લોકો કહે છે કે, તમારે એકાદશી કરવી નહિ અને હરિની કથાકીર્તન વગેરેમાં સામેલ થવું નહિ. આવી રીતે તેમણે ભજનનો નાશ કરવા માંડ્યો છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, તે પાખંડી શબ્દજ્ઞાનીઓ કહે છે કે, દેવ તો આપણા હૃદયમંદિરમાં છે, મારે દેવનું દર્શન કરવાને સારૂ તમારે મંદિરમાં જવાની જરૂર નથી, આવી રીતે તેમણે કર્મ અને ઉપાસનાને ડુબાવી માર્યો છે. (૬)

૩૦૪૨-હે દેવ ! તને નમન કરવું એજ મારૂં કર્તવ્ય છે. સ્નાન કરવાથી શી ઊણપ આવી જાય છે ? (૧) પૂર્વે થઈ ગયેલા અંતો જે માર્ગ પ્રસ્તુત કરી ગયા છે, તેને હું વાળીઝાડીને સાફ કરવા આવ્યો છું. તેમ કરવાથી લાભ થાઓ કે હાનિ થાઓ, તેમાં મારે શું ? (૨) તું મારો અંગીકાર કરતો નથી, તોપણ મને ભક્તિનું માધુર્ય આપવાનું મન થાય છે. આમિવાય મારે માટે ણીબું કશું કર્તવ્ય રહ્યું નથી. (૩) હે દેવ ! હું તારી આગળ નૃત્ય કરીશ, તારી કથાનું શ્રવણ કરીશ અને તેમ કરવાથી મને તૃપ્તિ થાય, તેટલો પ્રેમાનંદ મળી રહેશે. (૪) તારા મંદિરના મહાદ્વાર આ-

ગળ વૈષ્ણવોનો સમુદાય કહ્યા પ્રમાણે પ્રેમાનંદયુક્ત સર્વ વ્યવહાર કરશે. તેમ કરવાથી તેઓ વૈકુંઠની નજીક જઈ પહોંચશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, અમને સુદ્ધિની તો ગરજ છેજ નહિ. તારી સેવા કરતાં કરતાં જન્મ લેવો અને મરવું એજ અમને તો સાઈ લાગે છે. (૬)

૩૦૪૩-કેટલાક લોકો સંન્યાસદીક્ષા લઈને લગવાં વસ્ત્ર તો ધારણ કરે છે, પણ મનમાં વિષયને લગતી વાસનાઓને તો કાઢી નાખતા નથી. (૧) તેઓ નકારા અન્ન તરફ નાપસંદગી કરે છે, સ્વાદિષ્ટ અને મધુર અન્નના પ્રતિ રુચિ ધરાવે છે અને પોતાને માન, પૂજા ઇત્યાદિ ક્યારે મળે તેની વાટ જોતા ફરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, એવા લોકો મોઢેથી નારાયણના નામનું ભજન કહાચ કરે તોપણ તે તેમનો ઢાંગજ છે. હવે આવું જેમનું આચરણ હોય તેમને જનાર્દનનું દર્શન થાયજ શી રીતે ? (૩)

૩૦૪૪-કેટલાક ગોસાઈઓ માથે લાંબી લાંબી જટા વધારે છે અને સાધુપણના અભિમાનપૂર્વક કછોટા વાળીને સગર્વ લાપણા ઝાડે છે. (૧) તેઓ આજે શરીરે રાખોડી ચોળે છે, પણ ક્યારે મિષ્ટાન્નનું નોતરું આવે તેની વાટ જોયા કરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આ તેમનો સ્વધર્મ તો છેજ નહિ પણ તેમને હૈયે આ વાત વસેલી ન હોવાથી, તેઓ જૂઠા વાદમાં પડીને ભ્રમિત થાય છે. (૩)

૩૦૪૫-કેટલાક વળી કાનમાં વેહુ પાડીને તેમાં કડાં ઘાલે છે અને અમે “ નાથ ” છીએ એવું દુનિયાને કહેતા ફરે છે. (૧) તેઓ ગામેગામ ફરે છે, અડંગા નાખે છે અને લોકોની પાસે પુષ્કળ પૈસા માગી માગીને લે છે. પણ તેઓ શંકરને તો સમ ખાવા જેટલા પણ જોળખાતા નથી. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે તેઓ

પોતાનાં પેટ ભરવાના ઉપાય શીખે છે અને તેમ કરીને છેવટે નરકે જાય છે. (૩)

૩૦૪૬-વળી કેટલાક મલંગ-ફફીર લોકો ઘેરઘેર પૈસા ઉઘરાવતા ફરે છે અને કોઈ ન આપે તો પોતાનું માથું દ્રાડીને લોહી કાઢે છે, (૧) શરીરમા સળિયા લોકે છે, ગળામા લોહાળી સાકળ પહેરે છે અને ખૂબ જોરથી ઘરાડા પાડે છે (૨) તુકારામ કહે છે કે, આ કાઈ સાધુનો સ્વધર્મ ન કહેવાય. તેઓ ઈશ્વર-પ્રાપ્તિનું ખરૂં સાધન સમજ્યાજ નથી. (૩)

૩૦૪૭-'માનભાઉ' નામના સાધુઓ દાઢી અને માથા મૂડાવી નાખે છે અને શરીરે કાળા વસ્ત્ર પહેરે છે (૧) હાથમા મોટા દંડુકો લઈને લોકોને ઉપદેશ દેતા ફરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, પછી રાડા અને છોકરાઓને પોતાનો વેશ પહેરાવી દે છે. આવા લોકોને યમ સજા કરશે. (૩)

૩૦૪૮-કેટલાક જગમળની જાય છે અને શરીરે ભલૂતી ચાળીને ઘેરઘેર શંખ વગાડતા ફરે છે (૧) તેઓ શિવનિર્માત્ર અને શિવનું ચરણોદક એ બે વસ્તુઓનું સેવન કરતા નથી. ઘેરઘેર ઘંટા વગાડીને પેટ ભરે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, તેઓ શિવના ભક્તો છે નહિ. તેમનો બધો જ વ્યવહાર લૌકિક છે. (૩)

૩૦૪૯-કેટલાક ગળામા કંઠીઓ પહેરે છે અને શરીરે છાપો મરાવે છે. પછી પેટને માટે દેશવિદેશ સ્વકતા ફરે છે. (૧) શરીર પર ઘોળી લગોટી ધારણ કરીને અત્રશ્વેત્રના રોટલાની વાટ જોતા બેસી રહે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આ બધા માયિક ઢોંગ છે. એવાની પાસે જોવિદ હોય નહિ. (૩)

૩૦૫૦-ઉપર કહ્યા તેવા જાતજાતના વેશ ધારણ કરીને એ લોકો દેશેદેશ ભટકે છે અને પેટને માટે દાન ઉઘરાવતા ફરે છે (૧)

પરમાર્થને ખાતર સંસારનો ત્યાગ કરનારા વિરલાજ હોય છે. એવો કેઈ હોય તો મને તેનું નામ કહો તો ખરા ! (૨) તુકારામ કહે છે કે, એવા તો એક શુકદેવજ પાક્યા કે જેમણે જન્મતાની સાથેજ સંસારનો ત્યાગ કરી દીધો; માટે ખરેખરા કલંકરહિત અને શુદ્ધ તો તેજ કહેવાય. (૩)

૩૦૫૧-સીપુત્ર વગેરે સૌ માનિક છે. છેવટે તો તેમાંનું કેઈ-જ કામ આવવાનું નથી. (૧) જિલ્લાં તેઓ તમને ચમના હાથમાં ખંધાવી દેશે અને તમારે શરીરે લૂગડાં હશે તે કાઢી લેશે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવાં જેઓ ચોર છે તેમનો વિશ્વાસ રખાયજ શી રીતે ? એટલા માટે હે દેવ ! મેં તમારો છેડો પકડ્યો છે. (૩)

૩૦૫૨-હે દેવ ! તારા દર્શન વિનાનું શાબ્દિક બ્રહ્મજ્ઞાન મારે ભેઈતું નથી. (૧) એમ સમજીને હું તો તારૂં ચિંતન કરતો રહું છું. એ સિવાય મને બીજું બોલવાનું પણ ગમતું નથી. (૨) હે પાંડુરંગ ! મને તારૂં દર્શન તો થાય નહિ અને લોકોમાં મારૂં સન્માન વધે તે મારે શા કામનું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું તને મળ્યા વગર તો રહેવાનોજ નથી. જે તેમ નહિ થાય તો હું ગાંડો થઈ જઈશ. (૪)

૩૦૫૩-હે દેવ ! હું તારો છું એમ છતાં તારામાં તે બાળ-તનું અભિમાન બેવામાં આવતું નથી. (૧) અણુસમજી છોકરાના ઉપર તેની મા ગુસ્સે થાય ત્યારે જે તે છોકરાના ઉપર કદી દુઃખ આવી પડે તો તેની મદદે કોણુ દોડી જવાનું હતું ? (૨) તેમ હે વિઠોળા ! તારા વિના હું આ સંસારમાં પરદેશી જેવો છું. માટે તું મને આ દુઃખમાં ચૂંચવી મારતો નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ જગદીશ પાંડુરંગ ! મારે તો એક તારીજ આશા છે. (૪)

૩૦૫૪-હે પાંડુરંગ ! મારો જીવ જન્મમૃત્યુનાં કપ્પ વેઠી વેઠી-

ને ઘણો ત્રાસી ગયો છે; એટલા માટે હું તને પોકાર કરું છું તે તું સાંભળ. (૧) હે રખુમાઈના પતિ ! અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરીને અને જન્મમૃત્યુનાં કષ્ટ વેઠી વેઠીને હું હવે અત્યંત શ્રમિત થઈ ગયો છું માટે હવે તું વહેલો વહેલો મને દર્શન દે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે પતિપાવન દેવ ! મારાં અનેક જન્મજન્માંતરોનાં દુઃખોને તું હવે હરી લે. (૩).

૩૦૫૫-રખુમાઈના પતિ વિઠ્ઠલ હવે મને મળતા નથી, ત્યારે હવે મારા ઉપર વીતનારાં દુઃખોમાં મારો ભાગીદાર કોણ થશે ? પ્રજ્ઞાએ મારા કપાળ ઉપર એવું શું લખી માર્યું છે કે જેને લીધે આદુઃખોમાંથી મારો છુટકારો થતોજ નથી ? (૧-૨) તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! તું મારા વિષેની ચિંતાને એક ણાળુએ ન મૂકી દેતાં મને વહેલો વહેલો આવીને મળી જા. (૩)

૩૦૫૬-હું પંઢરપુર જઈ એવું મારા મનમાં થયા કરે છે. મને તો મારી વિઠાળાઈ મા ક્યારે મળે એવુંજ થયા કરે છે. (૧) તે સિવાય મને સુખની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવજ નથી. મારે આખે શરીરે જાણે ભડકા જળતા હોય એમ હું યજ્ઞોળ્યો થાઉં છું. (૨) તુકારામ કહે છે કે, તે દેવના ચરણનું મને દર્શન થાય તો મારાં બધાંજ દુઃખોનો અંત આવી જાય. (૩)

૩૦૫૭-મેં મારો દેહ, મારું મન અને મારું ધન, એ બધુંજ પંઢરપુરના રાજાને અર્પણ કરી દીધું છે; એટલે હવે મારે કશુંજ કહેવા જેવું રહ્યું નથી. (૧) વિષયને લગતી ચિંતા અને કોઈ પણ જાતની તૃષ્ણા મારા મનમાં રહી ગયાં નથી. મેં મારી ઉપાધિઓનો ફાંસો તોડીને ફગાવી દીધો છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, મારી પાસે તો એક વિઠાળાનું નામ છે, તે સિવાય રાકડી પાઈપણ મારી કંને છે નહિ. (૩)

૩૦૫૮-અરે મનુષ્યરૂપે આ સંસારમાં આવેલાંઓ! તમે ભેઠા અને ઉતાવળ કરો. તમે ઝટઝટ તે ઉદાર પાંદુરંગને શરણે નાઓ. (૧) આ દેહ તો દેવનો છે અને જે ધન છે તે કુબેરનું છે. આવી ન્યાં વસ્તુસ્થિતિ છે ત્યાં મનુષ્યનું છે શું? (૨) આપનારા અને અપાવનારા સૌ એક દેવજ છે. જો આવુંજ છે તો મનુષ્યની સત્તા રહીજ ક્યાં? (૩) તુકારામ કહે છે કે, પ્રાણીને તો એક નિમિત્ત માત્રજ બનાવી રાખ્યું છે; પણ આટલો મુદ્દો સમજાય નહિ ત્યાંસુધી મનુષ્યજન્મ વ્યર્થ છે. (૪)

૩૦૫૯-ગર્ભિણી સ્ત્રીને જન્મવાનું નોતરું દર્દીએ એટલે ગર્ભના બાળકને નોતરું દેવાની જરૂર રહેતી નથી. ગર્ભિણી જમીને તૃપ્ત થઈએટલે ગર્ભનું બાળક તૃપ્ત થયુંજ નાણવું. (૧) તેવીજ રીતે વૈષ્ણવોનું પૂજન કરવાથી દેવ મહેલાઈથી પ્રસન્ન થઈ જાય છે. (૨) છોકરાનો વિજય થાય તો તેથી તેના બાપને સુખ થાયજ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમૃતનું સેવન કર્યાથી તરશ અને રોગ એ બેઉનું સામદું નિરાકરણ થઈ જાય છે. (૪)

૩૦૬૦-હે દેવ! સૌ કોઈ તારાંજ અંગ છે, તે હું નાણું છું. (૧) હે નારાયણ! ખીજત બધા લોકોને આ વાત જાણે અતિ ગૂઢ હોય એવું લાગે છે. (૨) જે જે ઘરની રચના એકસરખી હોય તેમાંના કોઈ પણ એક ઘરમાં રહેનારો ચોર ખીજાં બધાં ઘરથી નાણીતો હોય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સઘળા લેલોની જગ્યાએ અલે-દની સ્થાપના કરીને હું પરમાર્થ-સ્વરૂપનું યથાર્થ રીતે પ્રતિપાદન કરું છું. (૪)

૩૦૬૧-હે દેવ! મેં મારો દેહ તને અર્પણ કરી દીધો છે તે છતાં હજી મારા મનમાંથી ભય દૂર થઈ ગયો નથી. (૧) આ રીતે મારે હાથે બારે વિશ્વાસઘાત થાય છે, એ મારી ત્રુટિ મને સંમન-

ઈ ગઈ છે (૨) જે હુ માટે મોઢેથી બોલુ છુ તેનો મને દાડિયાને કદી પણ અનુભવ થતો નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે વિઠ્ઠલ! આજે તારે મને સજા કન્વી જોઈશે (૪)

૩૦૬૨-હરિને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દેશો ત્યારેજ તમને તેમનુ દર્શન થશે (૧) નહિ તો જેના મનમાં જે જે વસ્તુની ઇચ્છા હશે, તેને તે વસ્તુનો ભોગ ભોગવવો પડશે (૨) જેવુ કાંઈ આપણા હાથમાં આવે તેવુ આપણે તે પાછુ આપી દેવુ મતલબ કે, છુવે તો હરિની આગળ એવા થઈ જવુ કે જાણે પોતે છેજ નહિ (૩) તુકારામ કહે છે કે, પાછળથી કશુ બાકી રાખવુ જ નહિ એ ઉત્તમ નીતિ છે (૪)

૩૦૬૩-ગધેડાને ગમે તેટલો મરસ ગીતે શણગારીએ તો પણ તે ઘોડો થઈ જવાનો હતો? (૧) તે તેની ભૂકવાની આદત છોડવાનોજ નથી, કારણકે એ તેનો સ્વભાવજ છે અને સ્વભાવની આગળ તેનો કશો ઉપાય ચાલવાનો નથી (૨) કૂતરાને પાલખી મા બેસાડીએ પણ તે કાંઈ છાનો ગહેવાનો હતો? તે તો ભક્ષવાનોજ (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેનો જે સ્વભાવજ છે તે તો કોટિ ઉપાયે બદલાયજ નહિ (૪)

૩૦૬૪-ગળી વસ્તુ સૌને ભાવે છે, પણ જે રોગી હોય તેને તે કડવી જે લેવી લાગે છે (૧) એટલે તેના એકના અભિપ્રાય ઉપરથી એમ ન માની લેવાય કે બધી ગ્મોઈ કડવી થઈ ગઈ છે (૨) નકટા માણસને આરસીમાં જોવુ ગમતુ નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા બલ પુરુષોને ગમે તેટલો ઉપદેશ દઈએ તો તેનો તેને કંટાળોજ આવવાનો (૪)

૩૦૬૫-હમેશા જ્યારે ત્યારે મતોની નિદા કન્વી એ તો ફુલનોનો સ્વભાવજ છે (૧) હવે તેમને કહેવુ પણ શું? તેઓ તો

પાપનાજી લાંડાર સમાન છે. (૨) જેઓ નિત્ય રામનામનું સ્મરણ કરે છે તેમને પેલા દુર્ગન લોકો નકામા આજસુ કહે છે. (૩) જેઓ તીર્થ, વ્રત વગેરે કરે છે તેને તેઓ લિખારી-લામટા કહે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, વીંછી તેના ડાંખ આગળ ઝેરી હોય છે, પણ દુર્ગન તો આખે શરીરેજ ઝેરથી ભરેલો છે. (૫)

૩૦૬૬-ચાલો, આપણે પ્રેમ અને આનંદ સહિત નૃત્ય કરીએ. (૧) આપણે પંઢરપુરના રાજાના ગુણ ગાઈએ અને સંત-મંડળીને આલિંગન દઈએ. (૨) હરિનામની ગર્જના કરવાથી મક્તમાંજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩) પ્રેમની વહેંચણી કરવામાં હરિનામ ઘણું ઉદાર છે. તે નાનાંમોટાં કશાનો વિચાર ન કરતાં સૌને છૂટથી પ્રેમ આપ્યાજ કરે છે. (૪) તેને પ્રતાપે દૈત્ય અને પાપ સૌ નાસી ગયાં અને કાળે તો દેશવટોજ લઈ લીધો એમ જાણો. (૫) તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિના પ્રેમનો સુકાળ થઈ જવાથી આજના સમયને ધન્ય છે. (૬)

૩૦૬૭-આપણા મનમાં શુભેચ્છા ઉત્પન્ન થાય એ બધું કામ આપણા સ્વામીનુંજ જાણવું. (૧) જ્યારે સ્વામી મારા ઉપર કૃપા કરે છે ત્યારે તે હું આનંદ સહિત જોયા કરું છું. (૨) સ્વામી મને જ્યારે અભયદાન દે છે ત્યારે તેમની તે આજ્ઞાને પણ હું નમીને માથે ચડાવું છું. (૩) અમે જે દેવના બંદીજન છીએ, તેમને સાડૂ ભક્તિરૂપી કૃપાની યોજના કરવી એ કામ સ્વામીનું છે. (૪) અમારે સેવકોએ તો સેવા કરવી. તેનો બધો યશ અને જવાબદારી સ્વામીના માથા ઉપર છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, હું તો હઠીલો છોકરો છું. મારે માટે તમે યોગ્ય શબ્દોની યોજના કરજો. (૬)

૩૦૬૮-હે દેવ! મારા મનને તમે કસોટીએ ચઢાવી જોજો. માફ ચિત્ત તમારા ચરણ આગળથી કદી પણ અલિત થનાર

નથી. (૧) તમે કહો તો હું માઝું માથું મારે હાથે કાપી આપું, પછી હું કૃપણ છું કે ઉદાર છું તેની પરીક્ષા તમેજ કરી લો. (૨) મારા માથા ઉપર મોટા મોટા હથોડાના ઘા વાગે તોપણ હું તારા ચરણને છોડનાર નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આખરે તારા સિવાય તો મારે કોઈ ગતિ છેજ નહિ. (૪)

૩૦૬૯—હરિના દાસને સતાવી શકે એવો આ પૃથ્વી ઉપર છેજ કોણ? (૧) એટલા માટે હે મનુષ્યો! તમે બેલાશક સુખેથી હરિકીર્તન કરતાં કરતાં નૃત્ય કરજો અને મોઢેથી હરિનામના જય-ઘોષ ગબાવજો. (૨) તેનાથી કાળ ભયભીત થઈ જઈને દૂર નાસી જશે અને તમારાં તમામ પાતક પણ ટળી જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ વાત તદ્દન સાચી છે એવું તમે તમારા મનમાં નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. (૪)

૩૦૭૦—હે દેવ ! જે પોતાના શરીર ઉપર ઉદાર થઈ જાય છે અર્થાત્ જેને પોતાના શરીરની જરા પણ દરકાર નથી તેને પછી શરમ કેવી અને સંકોચ પણ કેવો? (૧) ઓ દેવ! તું ચાદ રાખજે કે, હું હવે તને ભરણભરમાં નાગો કરી દઈશ અને તારા શરીર ઉપરના કિંમતી શાલદુશાલાને એક કોડીની કિંમતના કરી મૂકીશ. (૨) મેં જેમ જેમ તારી બે આંખની શરમ રાખી તેમ તેમ તું મને વધારે વધારે ચીઠવતો જાય છે, ખરી વાતને ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ દેવ! હવે હું તારું કુળ અને તારો બધો ઇતિહાસ ઉઘાડો પાડી દઈશ. (૪)

૩૦૭૧—હે દેવ! તારા આગળ તો હરિભક્તોની ભારે ભીડ જતી છે અને મારા જેવાને ત્યાં છેક છેડે નંખરે બેસવા જેટલી પણ જગ્યા મળતી નથી. (૧) ત્યારે હવે મારે કરવું શું અને મારો પોકાર સંભળવાનું પણ કોણ ? (૨) હું તારો મોટો ભક્ત છું

અવવા હું ઘણો ભાવિક છું એવું કહીને હું તને શા માટે શરૂ
માવું ? કાન્યકે માગી તેવી સ્થિતિ છે નહિ (૩) ભજનના તાલસૂર
મુજળ મને નૃત્ય કરતા આવડતું નથી, અને હાથે તાવી કેવી રીતે
વગાડવી તે પણ મને આવડતું નથી (૪) તારા ખીન્ન ભક્તોના
શરીર તો તુલસીની માળાઓ, મુદ્રા વગેરે ભૂપણોથી ઘણા શોભીતા
દેખાય છે અને હું તો દૂબળો પાતળો અને કળાહીન છું (૫)
તુકારામ કહે છે કે, હે શ્રીપતિ ! તમે મને એ ભક્તોનાજ હાથમા
મોપી દેજો (૬)

૩૦૭૨-હે દેવ ! હું શું જાણું છું અને શું નથી જાણતો તેની
મને ઠાંઈ સમજ પડતી નથી એટલા માટે હું તો તારા ચરણ
નેજ માગ ચિત્તની અદર ધારણ કરીને બેસી રહ્યો છું (૧) તારા
ચરણને મારા ચિત્તની અદર ધારણ કરી રાખવા અને મોઢેથી પ્રેમ
અહિત તાડ નામ ગાવું એ બેજ સાધન હવે મારી પાસે રહી ગયા
છે (૨) એ બેના ઉપરાત મને કાર્ક કરતા કાંઈ આવડતું નથી
કક્ત મારા હૈયાના પ્રેમથી હું તને મારા હૃદયની અદરથી દાખી
રાખીશ (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારી આટલીજ સેવા
હું જનમેજનમ કરી શકું એટલું હું તારી પાસે માગી લઉં છું (૪)

૩૦૭૩-પથરાને સમુદ્રમા ડુબાડીએ તોપણ તેની અદરના
ભાગમા પાણીનું એક ટીપું પણ ભેવામા આવશે નહિ (૧) તેવી
રીતે પાપી લોકોના મનને હરિકીર્તન ઉપર જરાય રુચિ થતી
નથી (૨) ગધેડો ગજાન્નાન જે તોપણ તે પાછો ઉકરડે જઈને
આળોટ્યા વગર રહેવાનો નહિ (૩) ઝાગડાને ખૂણ ઉત્તમ રીતે
પાળીએ અને ઉત્તમ ખોરાક ખાવા આપીએ પણ તેને ચૂખાડીમા
જઈને નરકમા ચાચ બોળ્યા વિના ચેનજ નહિ પડે (૪) તુકારામ
કહે છે કે, હે હરિ ! તેવીજ રીતે કસ્તૂરીની સુવાસ ડુધરને ગમતી

નથી. પાપી લોકોને એજ પ્રમાણે હરિકીર્તન પણ ગમતું નથી. (૫)

૩૦૭૪-મારો ઉદ્ધાર તો થઈજ ગયો છે એવું મનમાં અભિ-
માન કરીને લોકોની આગળ જે બકતો ફરે તેની વાણી ચળી ગઈ
છે અને તેને ત્રીસ ત્રીસ કાંટા ફૂટ્યા છે એમ જાણવું. (૧) આવા
પાખંડી લોકોને પોતાની મોટાઈ અને સન્માન વધારવાનીજ ભૂખ
હોય છે. કાચા અને તેથી કરી સ્વાદમાં કડવાં કોઠીમડાં તોડીએ તો
તેઓ જેમ નકામાં નીચડે તેમ પેલાઓનું જીવન પણ તેવુંજ નકામું
છે. (૨) તેઓ વેદશાસ્ત્રના આધાર વિનાજ પોતાનો અંગત અભિ-
પ્રાય લોકોના મન ઉપર ઠસાવે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા
કેટલાય લોકો અધોગતિએ (નરકે) ગયા. (૪)

૩૦૭૫-નારિયેજનું ઉપરનું કાચલું કઠણ હોય છે, પણ તેની
અંદરનું કોપરું મીઠું હોય છે. (૧) હે મનુષ્યો ! તે પ્રમાણે તમે પણ
સમજી જાઓ. અંતઃકરણને શુદ્ધ કરવું એજ મુખ્ય કર્તવ્ય
છે. (૨) ફણસની ઉપરનાં છોડાં ઉપર કાંટા કાંટા જિગ્યા હોય છે પણ
તેની અંદરનાં ચાંપાં ગળ્યાં હોય છે. (૩) મીઠું રસોઈને સ્વાદિષ્ટ
બનાવે છે પણ તેથી કાંઈ એકલા મીઠાના કાકા મરાય નહિ. (૪)
ચેરડીનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે, પણ તેની અંદરનો રસ
ગળ્યો હોય છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, અમુક વસ્તુની અંદર
ગળપણ છે કે નહિ તે જોવાનું છે. ઉપર ઉપરની ખોડખાંપણોનો
વિચારજ શા માટે કરવો જોઈએ ? (૬)

૩૦૭૬-જેને જે માણસની સ્પૃહા હોય તે તેની પાસેજ રહે છે
અથવા રહેવા ઇચ્છે છે. (૧) જેની ગરજજ ન હોય તે પાસે હોય
તોપણ વેગળા જેવોજ જાણાવો. જેમ મોટા ઘયેલા વાછરડા ઉપ-
રથી ગાય પોતાનું હેત ઉતારી નાખે છે, તેથી તે વાછરડો ગાયની
પાસે હોય તોપણ શું થયું ? તે વેગળા જેવોજ. (૨) માણસની

અંદર ખીજને પ્રિય લાગે એવો ગુણ તેના સ્વભાવની મીઠાશ છે અને તેને લીધેજ તેના મંસર્ગમાં આવનારાઓને સુખ થાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેનામાં પ્રેમનો ઉછાળો હોય તેનીજ કિંમત છે. (૪)

૩૦૭૭-ખાળક માના ઉપર ખીજયાય છે, પણ છતાં મા તેના ઉપર વહાલ રાખે છે. (૧) હે પુરુષોત્તમ ! તે પ્રમાણે તું પણ મને એક ઘડી વારને માટે વિચારી મૂકતો નથી. (૨) મારું નાનકડું ખાળક ચાલતાં ચાલતાં થાકી ગયું હશે એમ સમજીને તેની મા તેને જિંઘડીને પોતાની કેડે બેસાડી દે છે. (૩) છોકરાને જરા જેટલું પણ દુઃખ થાય તો જાણે પોતાનો પ્રાણ નીકળી જાય એવું દુઃખ તેની માના જીવને થાય છે. પોતાને ભૂખતરશ લાગી હોય તો મા તેને સહન કરી લે છે, પણ પહેલી છોકરાને જે જોઈએ તે આપીને તેને ટાકું પાડે છે. (૪, ૫) તુકારામ કહે છે કે, છોકરું ‘ઓ બા !’ એમ કરીને જ્યાં એક ખૂમ પાડે છે કે તરત મા દોડતી તેની પાસે જાય છે અને પોતાના પ્રાણના કરતાં પણ તેનું વિશેષ જતન કરે છે. (૬)

૩૦૭૮-લક્ષ્મીપતિના જેવો દાતાર મને મળ્યો છે પછી મારે માગવા જેવું રહ્યું શું ? (૧) કોઈને તરશ લાગી હોય અને તે ગંગામાં કિતરીને પાણી પી આવે તો જેમ ગંગાનું પાણી ઘટી જતું નથી તેવુંજ હરિનું પણ સમજી લેજો. (૨) મનોવાંછિત ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષને કોઈ ચાચકને મળી જાય તો તે મને પેટ ભરીને આહાર આપશે આવી આશાએ તે ચાચક કલ્પવૃક્ષની પાસે જઈ ચડે તો તેથી તેને તે કામ શું ભારે પડી જવાનું હતું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, સંતોનું ધ્યાન કર્યું એટલે પરબ્રહ્મ તો હાથમાં આવી ગયાજ જાણવા. (૪)

૩૦૭૯-હે દેવ ! તમારા સુકોમળ ચરણના ઉપર હું મારા શ-

રીરને ઓવારી નાખીશ; (૧) કારણકે તમારું રૂપ મારી આંખો-
માં વસી ગયું છે અને મારા મનને તેનોજ રસ લાગી ગયો છે. (૨)
તમારા રૂપના ઉપર મારો પ્રેમ સજ્જડ ચોટી ગયો છે, તેથી કરીને
તે તેના ઉપરથી જરાક પણ ખસે એવું મને લાગતું નથી. (૩)
તુકારામ કહે છે કે, અહીં મારી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય એટલી હદ
સુધી મને તૃપ્તિ થઈ ગઈ છે અને તેથી કરીને મારું મન ત્યાં સ્થિર-
થઈ ગયું છે. (૪)

૩૦૮૦-સાધનો તો અનેક છે, પણ તેઓ ઘણો શ્રમ માગે
એવાં છે; તેથી કરીને હું તેમનાથી બચ પામું છું. (૧) ખરા ભાવ
સહિત હરિનામ ગાઈએ તો તેથી તમામ જાતનાં કલ્યાણ આપણે
ખેડા હોઈએ ત્યાં વ્યાધ્યાં વ્યાધ્યાં આપણી પાસે આવીને ઊભાં રહે
છે. (૨) ભક્તે તો પોતાના મનને નિશ્ચય બનાવી દેવું અને જો
એટલું થાય તો બધુંજ કયું જાણવું. એ સિવાય ખીન્ન કર્મ અથવા
દાન તેને હાથે થઈ શકશે નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ
આત્મનિષ્ઠ થયો હશે તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ તેને તેના મનની અંદર
આત્મસુખનો ભોગ કરાવી દેશે. (૪)

૩૦૮૧-હે દેવ ! જે ઘડીએ તમે ખીન્નનો છાવ લો છો તે ઘડી-
એ તમને જરા પણ દયા આવતી નથી. (૧) હે ગોવિંદ ! તમે એવા
કૃપણ છો કે તે વખતે તમે તમારા બાહ્ય શરીરને જરા પણ ધક્કો
લાગવા દેતા નથી. (૨) અને અમારી પાસે ઉત્તમ સેવા કરાવવાનું
તમને મન થાય છે અને તેમ કરવામાં જો અમે જરા ખોટા હાડકાં
કરીએ તો તે તમારાથી સહન થતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે,
ઓ પાંડુરંગ ! તું તો આવો નિઃસંતાન છે. (અર્થાત્ મને બનાવી
કાઢે એવો છે.) (૪)

૩૦૮૨-હે દેવ ! જેવો તમે મને ગુણવાન બનાવી દીધો છે

તેવો તમે મને હમેશાં શુભવાનજ રહેવા દેજો. (૧) તમને તો બીજાં કોઈ સુખદુઃખનો વિચાર પણ નથી આવતો (૨) પણ જો તમારા ભક્તો પૈકી કોઈને જરાક સુખદુઃખ થાય તો તે બાળતની ત્રુટિનો તમને અનુભવ થતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે વિશ્વનું પાલન કરનાર દેવ ! તું તારી દષ્ટિ અમારા તરફ ફેરવ અને અમને કૃપાભરી નજરે જો. (૪)

૩૦૮૩-જેમને નરકે જવાની ઇચ્છા હોય તેમણે હરિકીર્તનના ઉપર કંટાળો આણવો. (૧) દેવ આપણો પિતા છે અને તેના ઉપર જ જો આપણી અપ્રીતિ થઈ તો બધાંજ પાપનો વાસ આપણામાં થયો જાયજો. (૨) જેને મોઢેથી નારાયણનું નામ કદી નીકળતુંજ નથી તે યમનો ગિરમીટિયો-શુભામ બની જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા જે અલક્ષ હોય તેમની માને આખા જગતની રખાત જાયવી. (૪)

૩૦૮૪-પાંડવો બધો વખત વનવાસ કરતા હતા, પણ તેઓ-દેવનું સ્મરણ કદી ભૂલ્યા ન હતા. (૧) પ્રહ્લાદને તેના બાપે ઘણોય સમજાવ્યો પણ તે રોજ પોતાના મનમાં નારાયણનું સ્મરણ કર્યા કરતો. (૨) સુદામો નામનો ગ્રાહ્ય જરીબાઈને લીધે ઘણી દુઃખી જિંદગી ગુજારતો હતો, પણ તે છતાં તે કદી પાંડુરંગને ભૂલ્યો ન હતો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારા ઉપર પહોંડ જેવાં દુઃખ તૂટી પડે તોપણ હું તમને વિસારનાર નથી. (૪)

૩૦૮૫-હે પંઢરીરાય ! જેઓ તારે શરણે આવીને પડ્યા તેમને પછી જન્મમરણની ચિંતાજ કેવી કરવાની હોય ? (૧) હે ચક્રપાણિ ! તારા નામરૂપી અમૃતસંજીવની જેના મોઢામાં હોય તેને ભયજ કેવો ? (૨) તારું સજીવ સ્વરૂપ જેના હૃદયમાં પ્રકાશિત થઈ ગયું હોય તેને પછી સંસારની કિંમતજ શી રહી ? (૩) તુકારા-

રામ કહે છે કે, અમારા ઉપર જે તારા નામની કૃપા હોય તો પછી કળિકાળ તો અમારા પગ આગળજ પડી રહે છે. (અર્થાત્ અમારો તાળેદાર જની નય છે.) (૪)

૩૦૮૬-ક્ષમારૂપી શસ્ત્ર જે પુરુષના હાથમાં છે તેને દુર્જન શું કરવાના હતા ? (૧) જે જંગલમાં ઘાસજ ન હોય ત્યાં ગમે તો મોટો પ્રલયાગ્નિ વરસે તોપણ તેથી શું થવાનું હતું ? તે પોતાની મેળેજ હોલવાઈ જવાનો. (તેજ પ્રમાણે દુર્જનોની દુષ્પ્રવૃત્તિ પોતાની મેળેજ અટકી પડશે.) (૨) તુકારામ કહે છે કે, ક્ષમા વડે સૌનું કષ્ટાણુ થાય છે. એટલા વાસ્તે તમે બધો વખત સુખરૂપ ક્ષમાને જ તમારા હૃદયમાં સ્થાન આપતા રહેજો. (૩)

૩૦૮૭-જે કોઈ હરિકથા સાંભળતાં સાંભળતાં પાન આવશે તેને ગૌહત્યાનું પાપ લાગશે. (૧) ત્યાં બેસીને જે કોઈ તંબાકુ સૂંધશે અથવા પીશે તેનાં પાપે તેનાં ઘરનાં બધાંજ દુઃખી થશે. (૨) હરિકીર્તન સાંભળવા બેઠા પછી જે કોઈ વાતો કરશે અથવા લવારો કરશે તેને આગળ જતાં દેડકાનો જન્મ લેવો પડશે. (૩) જેને હરિકથા ઉપર કંટાળો આવતો હશે એવા ચાંડાળના ઉપર ચમ નજર રાખ્યાજ કરે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, કથા સાંભળતાં સાંભળતાં જેઓ અધવચ બિટી જશે તેમનાં મોઢાં કાળાંમેશ થઈ જશે અને તેમના બરડા ઉપર ચમદંડના ઝપાટા પડશે. (૫)

૩૦૮૮-હે મનુષ્યો ! તમારે માથે સંસાર સંબંધી અનેક કામકાજ છે એ વાત ખરી, તોપણ તમારે ગમે તેમ કરીને રામ નામ લેવુંજ જોઈએ. તેમ કર્યાથી તમારો સંસારનો શ્રમ ટળી જશે અને તમારો દુઃખરૂપ સંસાર સુખરૂપ જની જશે. (૧) નહિ તો તમારા પ્રાણુ જતી વખતે તમને ખગર પડી જશે કે તમારાં બાયડીછોકરાં તમારાથી કેવાં આઘાં બિલાં રહે છે ? (૨) અરે !

તમે જીવતાં તો જેવા ને તેવાજ રહ્યા, પણ આગળ જતાં તમારી સામે જન્મમૃત્યુનું મોટું વમળ આવીને ઊભું રહેનાર છે. તેના સપાટામાંથી જો તમને છૂટવાનો વિચાર આવતો હોય તો જે કરી લેવા જેવું છે તે કરી લો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ મનુષ્ય-જન્મની અંદરજ વિઠોળાનું જેટલું નામ લેવાયું તેટલું ખર્ચ. આ મર્મ સમજી લઈને તદ્દનુસાર જેઓ વર્તન કરવા માંડે છે તેઓજ સંસારને તરી બંધ છે. (૪)

૩૦૮૬—પોતાના જાળકને સાચવવાનું તેની માને કોણ કહેવા બંધ છે? પણ તે નાનું છોકરુંજ માના હૃદયમાં પ્રેમનો ઉદ્ભવ કરાવે છે. (૧) મા તેના અંતરના પ્રેમ અને મમતાને લીધે જાળક-નું જતન કરતી રહે છે. (૨) હે પુરુષોત્તમ! જો હું તને અમારાં માળાપની ઉપમા આપું તો ઓ મારા જીવલગ પંઢરીનાથ! તે ઉપમા તને ચોલા નથી આપતી. (૩,૪) એનું કારણ એ છે કે આ મૃત્યુલોકના સંસારમાં તો મા જાળકનું પાલન કરે છે, પણ તેની મદદ પરલોકમાં મળી શકતી નથી. (૫) હે અનંત! પરંતુ તું તેવો નથી. તારી સત્તા તો કળિકાળના ઉપર ચાલે છે. (૬) તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! તારા દિલમાં અમ જાળકોના પ્રતિ ઘણીજ દયા છે. (૭)

૩૦૮૭—જાળકના મનની ઇચ્છા જો તેની મા પૂર્ણ ન કરે તો તે માને કેવી કહેવી? અને જો તેણે આપું કરવું હતું તો તેણે છોકરાને જન્મ આપ્યોજ શા માટે, તેનો હે દેવ! તમે પોતેજ વિચાર કરી લેજો. (૧,૨) વાછરડાના મનની ઇચ્છા પૂરી પાડવાને જો ગાય સ્નેહપૂર્ણ બનીને તેની પાસે દોડી બંધ નહિ તો તે ગાયે વાછરડું જણ્યું શું કરવા? (૩) તુકારામ કહે છે કે, વાંદરી પોતાના બચ્ચાને હમેશાં પેટે વળગાડીને કરે છે. તે તેમ ન કરતાં જો તે બચ્ચાને ફેંકી દે તો તેણે તે બચ્ચાને જણ્યુંજ શા માટે? (૪)

૩૦૯૧-હે દેવ! તું બધીજ રીતે શ્રેષ્ઠ છે અને હું તો તદન પાપના રાશિ સમાન છું. (૧) હવે હું જેવો છું તેવો પણ તમારે મારો અંગિકાર કરવો જોઈએ અને મારો બધો ભાર તમારેજ નિભાવવો પડશે. (૨) કાળ તો મને આજો ને આજોજ ગણી ગયો છે. તેના પંજમાંથી મને છોડાવવાનું સામર્થ્ય તારામાંજ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે તો મારા બધાજ ઉપાય નિષ્ફળ નીવડ્યા છે તેથી મારે તો હવે એકલા તારા ચરણનોજ આધાર રહ્યો છે. (૪)

૩૦૯૨-દેવના પ્રતિ જે અનન્ય ભક્તિ રાખે છે, તેને દેવ પોતાનાથી વેગળો કરતા નથી અને પોતે તેની પાસેના પાસેજ રહે છે. (૧) દેવ સર્વના અંતર્યામી હોઈ સૌના કર્મના સાક્ષી થાય છે, પણ જેની જેવી ભાવના તેવાં તેને ક્ષણ મળે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, સૌ પ્રાણી પોતપોતાનાં કર્મોનાં ક્ષણ લોગવે છે. કર્મના સિવાય બીજું કશુંજ સાથે આવતું નથી. (૩)

૩૦૯૩-હે દેવ! તારૂં સ્થામળ, સુંદર અને મનોહર રૂપ મારા હૃદયમાં રહ્યો. (૧) હે પાંડુરંગ! તારૂં નામ અતિ મધુર છે. મને તેના સિવાય બીજા કશાની ઇચ્છા થતી નથી. (૨) તારી પાસે જન્મેજન્મ આની આજ માગણી કરતો આવ્યો છું; માટે હવે તું મને તે સ્વાભાવિક રીતે આપીજ દે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તારા સમાન દયાવંત બીજો કોઈ છે કે નહિ તે હું બધે જોઈ વળ્યો, પણ તારા જેવો મેં એક પણ દીઠો નહિ. (૪)

૩૦૯૪-દેવને ત્રૈલોક્યમાં પોતાના ભક્તોના સિવાય બીજું કોઈ વહાલું છેજ નહિ. (૧) તેમને તો વૈકુંઠ અને ક્ષીરસાગર પણ એટલો પ્રિય નથી. તે તો પોતાના દાસના અંતઃકરણમાંજ વાસ કરીને રહે છે. (૨) દેવના સિવાય બીજો કોણ એવો છે કે જે

પોતાના ભક્તે સર્વ ભાવયુક્ત આપેલું તુલસીનું પાંદડું જાણે મોટો ઉપહાર હોય તેમ તેનો ખૂબ પ્રેમથી સ્વીકાર કરી લે? (૩) દેવ તો એવું કહે છે કે, હું બીજા બધા કરતાં મારા ભક્તોનેજ વશ છું. ભક્ત જે કંઈ જોલે તે તરફ દેવ લક્ષ આપે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, વિકૃત પોતાના ભક્તોની ભક્તિ વડે બંધાય ગયેલા છે. દેવ એ સિવાય બીજું કંઈ જાણતાજ નથી. (૫)

૩૦૬૫-હે હરિ! હું તારું નામ નિરંતર જપીશ. એ સિવાય બીજા કોઈ ઢાંગધતૂરા મારે જાણવા નથી. (૧) મારા અંતઃકરણમાં સદાકાળ તારો વિશ્વાસ કાયમ રહે એવું વરદાન તું મને મન, વાણી અને શરીરદ્વારા દે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હવે તું મને સત્સંગતિ આપ અને એ સત્સંગદ્વારા તારા નામના આનંદથી મારું અંતઃકરણ ભરાઈ જાય તેવું તું કરજે. (૩)

૩૦૬૬-(આ પદમાં દર્શાવેલાં સાધનો સિવાય) તમારે બીજું કંઈજ કરવું નહિ; કારણકે બીજુંત્રીજું કરવા જશે તો તેથી તમારે કષ્ટ વેઠવું પડશે. (૧) તમારે સુખેથી શ્રીહરિની સેવા કરવી અને તે તમને જરૂર તારશેજ. (૨) અનાથ દીન જીવોના તે સ્વામી છે, એ મારો સાચો અનુભવ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં (અનેક પદોમાં) દીધેલી શિખામણ તમે સૌ તમારા ચિત્તમાં ધારણ કરજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાનો નિશ્ચય કરજો. (૪)

૩૦૬૭-ધ્રુવપદમાં જતાવેલા સાધન સિવાય કોઈ પણ બીજો બ્યવહાર કરશો નહિ; કારણકે તેને લીધે તમને હુઃખ થશે. (૧) સુખથી શ્રીહરિની વાત કરો, તે સર્વથાજ તમને તારશે. (૨) અનાથ અને દીન જીવોનો સ્વામી દેવ છે; એજ ખરો અનુભવ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમે બહુ પ્રકારે ધ્રુવપદમાં કહેલી વાત તમે બધા પોતાના ચિત્તમાં કરવા માટે નિશ્ચય કરો. (૪)

૩૦૯૮—શેઠ નથી અને ગામનો મુખી પટેલ પણ નથી એમ સમજીને જે ગામની પટલાઈ પોતાને માથે જે ચી લે છે (૧) અને જે નિરંતર લોકોની પાસે જકાતવેરા ઉઘરાવવાનો ધંધો કરે છે, તેના અતઃકરણમા બધો વળત પાપનોજ વાસો છે એવું બાણુવું (૨) ગાયત્રી અને લેસત્રી ધી વેચનાર વેપારી બહુ હલકો ધંધો કરે છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે જોઈ લેજો કે એવા લોકોના મનમા વધી પુણ્યનો પ્રવેશ થતોજ નથી (૪)

૩૦૯૯—અગાઉ હું પુષ્કળ ખેત ખેતી ચૂક્યો છું તેથી હવે મારામા દેહાહ કારની તમામ શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે (૧) હવે મને પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ જવાથી કશી હિલચાલ કરવા જેવું રહ્યું નથી દેહાદિ પ્રપચરૂપી ઘડો તમામ વિકારોથી ખાલી થઈ ગયેલો હોવાથી તેનો કેવળ ચોક્કળ ભાસજ હવે બાકી રહી ગયો છે (૨) જેમ ગડીબધ વસ્ત્ર બળી જાય તે પછી તેની ગડી તેવી ને તેવી આકૃતિવાળી દેખાયા કરે છે, પણ તેને જરાક હાથ લગાડીને ગડી ઉઠેલવા જઈશું તે તેનાથી તેટલું સહન થતું નથી (૩) તુકારામ કહે છે કે, બળી ગયેલા વસ્ત્રની ગડી ડેવી હોય છે તે જોવા જનારા જગતના હાથમા રાખોડીજ આવે છે (૪)

૩૧૦૦—હે પાડુરજા! અમારા શરીરમા આજસ ભરાઈ ગયું છે, માટે તું હવે દોડી આવ (૧) મારે આ શરીરના ધર્મ કયા સુધી સહન કરવા પડશે? કારણકે મને તેમ કરવાથી અનેક અવ-ગુણોના પ્રહાર થાય છે (૨) હે નારાયણ! માત્ર પૂઠે પડેલા આ વ્યસનોનો તમે નાશ કરો (૩) હે દેવ! હું જે તારી પાસેનો પાસો રહેનારો તે હવે તારાથી દૂર થઈ ગયો છું, માટે તું હવે મને તારા હાથમા લે (૪) હે દેવ! આટલા માટે તો હું તારી મદદસાડું

તને વાગેઘડીએ માદ પાડ્યા કરે છુ (૫) હુઝારામ કહે છે કે, હે પાડુરગ ! તમે મને તમાગ અગનાથી વેગળો ઠગતાજ નહિ (૬)

૩૧૦૧-તેણે (ઈશ્વરે) મહારાણીની સાથે લોગ કર્યો (માયાના તરફ ઈક્ષણ કયુ) તેને પેટે ઝાકરા જન્મ્યા (ત્રણ ગુણ વગેરેની ઉત્પત્તિ થઈ) (૧) તેઓ પોતાના હાથ ઊંચા કરીને સતોની સાથે મત્સર કરે છે (૨) બીજ નઠાડ હોય તો તેના કળ પણ નઠારાજ આવે (૩) હુઝારામ કહે છે કે, આ બધુ મ્વાનુ ભવથી સમજાઈ ગયુ છે (૪)

૩૧૦૨-મન જે જે મ કંપ કરે તેથી પુણ્ય અથવા પાપ જે માથી એક થયા વિના રહેજ નહિ (૧) જે કાઈ થાય છે અને થશે તે બધાનુ મૂળકારણ આપણુ મન છે તેનો સ્વભાવ એવો છે કે, તેને જે રચમા (વિચયમા) મેળવી દઈએ તેની સાથે તે મળી જાય છે (૨) નાના પ્રકારની ખટપટે કરવાની પ્રવૃત્તિ બધ થઈ જાય ત્યાજેજ ઉત્તમ ગતિ સાપડે (૩) હુઝારામ કહે છે કે, પાણીનુ નામ સમુદ્ર છે એજ બધી વાતનો સાર જાણી લેજો (૪)

૩૧૦૩-(આ પદમા જણાવ્યા છે, તેવા) હરિભક્તોની સુલાકાત થાય તો તેથી તે હરિના ભક્તો અને તેમનો સમાગમ કરનારાઓ ખેડે નરકમા જવાની તૈયારી કરવાના, (૧) કારણકે પોતાની માતાના કરતા પણ વધારે પૂજ્ય એવી જે હરિકથા તેને પૈસા કમાવાનુ એક સાધન બનાવવુ એનો અર્થ સગી માને ભાડે આપીને તેનુ ભાડુ ખાવા જેવોજ થયો (૨) પણ પેવા હરિ ભક્તોને આવુ ભાડુ ખાતા લાજ આવતી નથી, તેથી કરીને તેમને પૈસા આપનાગ અને આવા હરિકથા કરનારા ખેડેને નરકવાસ કરવો પડવાનો (૩) હુઝારામ કહે છે કે, કથા કરીને પૈમા ઠમાવાની દાનત રાખનારાઓને નરકે જવુ પડશે (૪)

૩૧૦૪-ખાંડુરંગનું નામ સુસ્વરે ગાવાથી લોગની જગ્યા ત્યાગે લીધી અને અમારા ઉપર ધ્રિયોની સત્તા ચાલતી હતી તે ઊઠી ગઈ અને તેમની શુભાશીમાથી મારો છુટકારો થઈ ગયો. (૧) હું મારા અંતઃકરણની વૃત્તિઓને સ્થિર કરીને બેઠો છું. ભય અને વ્યાકુળતા સાથેનો સળધ હવે તૂટી ગયો છે, કારણકે મારા યોગક્ષેમનો બધો ભાર વિઠોળારાયે પોતાના ઉપર લઈ લીધો છે. (૨) જેમ પક્ષિણી સીમમાંથી અથવા ખેતરોમાંથી ચારો શોધી કાઢે છે અને તેને આચમા અથવા નખમા ઘાલીને માળામાં લઈ આવે છે અને તેનું ચણુ પોતાનાં નાના નાનાં બચ્ચાના મોઢામાં દે છે, (૩) તેમ તુકારામ કહે છે કે, તેવીજ રીતે મેં પણ પ્રેમપૂર્વક શ્રીહરિના ચરણમાં ડૂબકી મારી દીધી છે અને મેં મારા જન્મ-જન્મમાંતરનાં સચિત પુણ્યોની થાપણુ પણ ત્યાજ મૂકી રાખી છે (૪)

૩૧૦૫-રાડીરાડ બોડકીને શણુગાર સજવાની ખટપટમાં શા માટે પડવું જોઈએ? (૧) તેણે તો પેટ ભરીને બાકીના આયુષ્યના દિવસ પૂરા કરવા જોજ તેનું કામ છે. છતાં જાણે નાચવા જવું હોય તેમ વરણાગી કરવાનું કામ શું? (૨) વરણાગી કરીને બહારી ઠણીને પોતાનું રૂપ ઢોને બતાવવાની હતી? એટલા માટે એવી વસ્તુઓના તરફ તેણે પોતાના મનને દોડાવવું જ ન જોઈએ (૩) તુકારામ કહે છે કે, ઓ મારી મૂર્ખા! જાહેનો! તમે આ બધાં નકામાં નખગ ઢોને સાફ કરો છો? (૪)

૩૧૦૬-કામધધાના ડુંગર અમે અમારે માથે જી ચકવાના નથી, પણ અમે તો તૈયાર ભાણે બેસીને ભોજન કરીએ એવા છીએ આવું કયાંથી અમારો વ્યવહાર ઘણો મુખેથી નબરો લાય છે. (૧) અમને દેવના ચરણ આગળ આપ્યમ્થાન મળી ગયું છે અને એ તો અમારી વડીલોપાર્જિત લગીર છે. અહીં આપણા ત્રિવાય

ખીલ્લ કોઈનો પગપેસારો થાય એમ નથી. (૨) અમે અમારા હૃવભાવનું અહીંજ બલિદાન ચડાવી દીધું છે. આથી કરીને અમે ખીલ્લ કોઈનાં નામદામ બળુતા નથી અને અમે તો અહીંજ ભાવ સહિત વિશ્વાસ રાખ્યો હતો તે સફળ થઈ ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમે તો દેવની પાસે જઈનેજ ત્યાં આગળ અમારો વાસ કરી દીધો છે, આથી અમે બળવાન બની ગયા છીએ. એટલા માટે તો અમે જે કંઈ બોલીએ છીએ તે અમારા બોલ સ્વામી સાચા પાડી દે છે. (૪)

૩૧૦૭-યોગ, તપ આદિ સાધનોનાં અનુષ્ઠાન દેવી રીતે કરવાં તે આપણને કોણ આપણો બાપ શીખવવા આવવાનો હતો? (૧) માટે સંતોની મંડળીમાં દાખલ થઈને હરિનામ ગાતાં શીખવું અને એકાદશીની રાતે હરિકીર્તન સહિત જાગરણ થતું હોય ત્યાં જઈને ઊભા રહેવું. (૨) વિષયમાત્રનો ત્યાગ કરીશું ત્યારે આપણા ઉપરથી ઇન્દ્રિયોનો દબાવ એણે થઈ જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હરિનામરૂપી રસની અંદર આપણી ઇન્દ્રિયોને ડુબાવીને રંગી દેવી. (૪)

૩૧૦૮-હરિનામની અંદર એકનિષ્ઠભાવ સહિત વિશ્વાસ રાખવો એજ આપણો વૈષ્ણવોનો વંશપરંપરાગત કુળધર્મ છે. (૧) પહેલાં તો ચિત્તને નિર્વાસન કરી દેવું અને ત્યાર પછીજ અમે હરિના દાસ છીએ એવી બડાઈ કરવી. (૨) હે દેવ ! હરિકીર્તન થતું હોય ત્યાં પ્રેમ સહિત હું તારું નામ ગાતો બંધ અને નૃત્ય કરતો બંધ, આ ઉપરાંત આ લોકના લોગ અથવા પારલૌકિક મુક્તિ એમાંનું કંઈજ હું તારી પાસે માગનાર નથી. (૩) મેં તો સગુણ અને નિર્ગુણ બેઉમાં એકસરખોજ પ્રેમ રાખીને જ્ઞાનાનંદની અંદર મારા ચિત્તને ડુબાવી દીધું છે. (૪) માફ મન પોતાની તમામ

વૃત્તિઓ સહિત પ્રેમરૂપી ધરાની અંદર રૂબરૂ ભારીને ત્યાજ પડી રહે છે. આવું થવાથી માત્ર દેહનું ભાન ઘણું ક્ષીણ થઈ ગયું છે (૫) તુકારામ કહે છે કે, હે કેશવ ! હે દેવ ! જે વૈષ્ણવલક્ષ્મી આવા લક્ષણ-યુક્ત હોય તેમની જન્મોજન્મ સેવા કરવાની તક તું મને આપજે (૬)

૩૧૦૯-આ મનુષ્યદેહ આપણને કાકતાલીય ન્યાય પ્રમાણે અકસ્માત્ રીતે મળી આવ્યો છે (૧) નરદેહનું આપણને દાન દઇને તે ઉદાર દેવે આપણને અભયદાન દીધું છે અને અનેક યોગિ આમા વારંવાર જન્મ લેવાના કષ્ટમાથી આપણને ઉગારી લીધા છે (અર્થાત્ આપણે હવે એવી રીતે જીવવું જોઈએ કે જેથી આપણને નરદેહ સિવાય બીજો દેહ ધારણ કરવો ન પડે) (૨) જેમ કોઈ આધજો ગ્સ્તે ચાલતો હોય અને એકાએક ધનથી ભરેલો ચરુ તેની ઠોકરે ચડી જાય તેવોજ અકસ્માત્ આપણી જાણતમા જન્યો છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મને નરદેહ મળ્યો અને વળી તમારો પણ મેળાપ થઈ ગયો, એ બે વાના ઘણા ઉત્તમ બન્યા છે એટલા માટે મેં તમારો છેડો પકડી રાખ્યો છે, તેને છોડવાનો નથી (૪)

૩૧૧૦-હે મનુષ્યો ! દોઈની પણ બે આખની શરમ ન રાખવી એ હજ્જનનું લક્ષણ છે અને દાઝડિયા લોકોજ મનસ્વીપણે કાવે તેમ જાકતા કરે છે (૧) હવે તમે તો પેલા દાઝડિયા જેવા દેખાતા તો છો નહિ, ત્યારે પછી તમે અયોગ્ય ભાવણ શા માટે કરો છો ? (૨) જેના મોઢાને ફાટા ફૂટ્યા હોય તેજ શુ બોલાય અને શુ ન બોલાય તેનો વિચાર કર્યા વિના ગમે તેમ જાકી મારે છે એ લક્ષણ ગધેડાને પેટે પાકેલો હોય તેના છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, જે અનેક જાપતા પેટનો હથે તેજ સતોમાં દોપ જોયા કરશે (૪)

૩૧૧૧-હે દેવ ! તારૂં સુકામગ અને મનોહર મણિ ૩૫ જોઈને

મારી આંખોને મુખ થાય છે, તેથી કરીને મને તો તેજ રૂપ ગમે છે. (૧) હે પાંડુરંગ! જે ઘડીએ હું તને જોઉં છું તે ઘડીએ તું જેવી સ્થિતિમાં મારી સામે જિલો હોય તે ને તે સ્થિતિમાંજ તું સદા રહેજે. (૨) મને તો તારા આજ રૂપનો રસ લાગી ગયેલો હોવાથી માફ મન તેમાં લોભાઈ ગયું છે. એટલા માટે હવે તો જીવ જાય તોપણ હું તને છોડું નહિ એવી મારી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમે લાડકવાયાં છોકરાં જે કાંઈ હઠ કરીને માગીએ તે અમારાં માળાપે આપવુંજ જોઈએ. (૪)

૩૧૧૨-(પંઢરપુરનો આનંદ એવો છે કે) જે એક તલપૂર અથવા એક જિંદુમાત્ર જેટલો પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય તોપણ મુખનો પારજ ન રહે. (૧) એટલા માટે તમારે તે આનંદને પ્રાપ્ત કરી લેવાની ઇચ્છા રાખવી. જ્યાંસુધી બધા લોકો પોતાની તમામ ઇન્દ્રિયોને વિષે સાવધ હોય ત્યાંસુધી તેમણે આગળપાછળ જોવાની જરૂર નથી. (૨) આ તીર્થના સમાન ખીજાં કાશી, ગયા આદિ મોટાં મોટાં તીર્થો છે તો ખરાં; તોપણ ખરું જોતાં તેઓ પંઢરપુરની ખરોખરી નજ કરી શકે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અહીં જે વર્ણ-ભિમાન અથવા લોકલગ્નને વશ થયા તો ફસાયાજ જાણજો. (૪)

૩૧૧૩-જેમના મોઢામાં વિઠોળાતું નામ વસી ગયું છે, તેનાં દર્શન થતાંને વારજ પાતકી લોકોનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. (૧) જે માણસ લાવ અને અર્થયુક્ત વિકૃલના નામનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરે છે તે કાળના દાંત તોડી પાડવાને સમર્થ થાય છે. (૨) આ નામસ્મરણથી અગાઉ અનેક લોકો તરી ગયા છે. તેને વિષે વારે-ઘડીએ કેટલું કહેવું ? વિકૃલના નામના જેવો દાતાર ખીજે કોઈ છેજ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આ દેવની આવી કીર્તિ સાંભળવાથી હું તેને પકડીને એકાંતમાં જોસી રહ્યો છું. (૪)

૩૧૧૪-પાણીથી ભરેલા મોટા પાત્રમાં જરા જેટલી મેલી વસ્તુ પડી જાય તો તેથી આખા વાસણનું પાણી અપવિત્ર થયું કહેવાય છે. (૧) આજ રીતે દુર્જનોની સંગતિમાં રહેવાથી ઘણા લોકોને ભારે હાનિ થઈ છે. (૨) રસોઈમાં એકજ માખી પડી જાય તો તેથી ગમે તેટલા મણની રસોઈ નકામી થઈ જાય છે. (દુર્જનોની સોળ-તનું પણ તેવું જ સમજવું.) (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા કુદ હરામખોરોને પેલી રાંડે જણ્યાજ શા માટે? (૪)

૩૧૧૫-સર્વ ભૂતોમાં જે શ્રેષ્ઠ ભૂત કહેવાય છે તે પંઢરીનાથ છે. જે કોઈ તેને રસ્તે વળ્યું તેને તે ઝડપીજ લે છે. (૧) આ જંગલ મોટાં મોટાં લયાનક ભૂતોથી ભરેલું છે. એમાં થઈને જો ગયા તો ગાંડપણ લાગ્યું જ લાગુજો. (૨) અગાઉ ત્યાં આગળ થઈને જે જે ગયા તે પાછા આવ્યાજ નથી. માટે તમારે કોઈએ તે તરફ જવું જ નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું એક વાર પંઢરપુર ગયો તેજ ગયો, પાછો મારા જન્મસ્થાનમાં આવવા પામ્યોજ નહિ. (૪)

૩૧૧૬-હે દેવ! માફ મન હજી વિપયોને છોડી દેતું નથી. ત્યારે હવે તેને મારે કરવું શું, તે કહો. મેં મારા મનને કેટલું બધું સમજાવ્યું છતાં તે મને અધોગતિના તરફ ધમડી લઈ જાય છે. (૧) અરે શ્રીહરિ! ત્યારે હવે તું જટપટ મારી મદદે દોડી આવ-તું જટ-પટ દોડી આવ. નહિ તો હું માર્યો ગયો એમજ લાગુજે. એ મનને ઘેરી લઈને રોકી રાખે એવો મમથ તારા ગિવાય બીજો છે પણ કોણ? (૨) આ માફ ચિત્ત એવું છે કે એક ઘડી વાર પણ એક જગ્યાએ સ્થિર થઈને બેસતું નથી તે મને મપાટાજથ વિવચના વમજથી ભરેલા બવસમુદ્રના ઊંડા પાણીમાં ડુબાડી મારતું જણાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આશા, મનશા, તૃષ્ણા, કંપના આ પાપિણીઓ મારે કરવા મંડી છે. ત્યારે હવે એ વ્યકપાણિ! તું હજી બેડો બેડો નેયા શું કરે છે? (૪)

૩૧૧૭-જે લંકાની શેરીઓમાં પારમમણિ તો ઢેકાંની પેઠે રવડતા હતા, જેની ધરતી નયાં સોનાની હતી, તે લંકાનો રાજા રાવણ મૂળ બ્રહ્માનો વંશજ હતો. (૧) આખું લંકા નગર સોનાનું બનેલું હતું અને ચારે બાજુએ ફરતો સમુદ્ર હતો અને ત્યાં મોટા મોટા બળવાન રાક્ષસો રહેતા હતા. (૨) એ રાવણને એંસી હજાર સુંદર સ્ત્રીઓ હતી, તેમાં મુખ્ય પટરાણી મંદોદરી હતી. (૩) રાવણનાં છોકરાં, છોકરાંનાં છોકરાં અગણિત હતાં. તેનો વડો દીકરો ઇન્દ્રને છતી આવ્યો હતો તેથી ઇન્દ્રજિત કહેવાતો હતો. (૪) ચાર યુગ મળીને એક ચોકડી થાય છે, એવી ચૌદ ચોકડીઓ જેટલું લાંબું રાવણનું આયુષ્ય હતું. વળી મહા-વિકરાળ કુંભકર્ણ જેવો બળવાન ભાઈ તેનો પૃથ્વોપક હતો. (૫) તુકારામ કહે છે કે, જે રાવણે તેત્રીસકરોડ દેવને બંદીવાન બનાવીને પોતાને ત્યાં રાખ્યા હતા તે જ્યારે મરી ગયો ત્યારે આટલી મોટી સંપત્તિમાંથી એક કોડી પણ તે પોતાની સાથે લઈ ગયો નહિ. (૬)

૩૧૧૮-નારાયણ પોતાના ભક્તોની આગળ લાલ લાવીને મૂકી રાખે છે અને તેમના ઉપર આવી પડનારા આઘાતનું નિવારણ કરી દે છે. (૧) વળી તેમના ઉપર પોતાની કૃપાની છાયાનો વિસ્તાર કરીને તેમનું રક્ષણ કરે છે. તે પોતાના ભક્તજનોને આ રીતે એક માતા સમાન છે. (૨) જેમ પોતાના પ્રાણ પાથરીને માતા બાળકનું જતન કરે છે તેમ ભગવાન ભક્તોનું જતન કરે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા દેવને શરણે જે કોઈ જશે તેમને કદી કશું તુકસાન થવાનું નથી અને તેમના મનમાં કોઈ પણ વસ્તુને માટે ઇચ્છાજ રહેવાની નથી. (૪)

૩૧૧૯-હો દેવ! તારા સિવાય બીજું કંઈજ અચળ રહે એવું છે નહિ. (૧) હો પાંડુરંગ! આવી રીતે ઘણી બાબતોનો મમં

મારું મન ખરાબર સમજી ગયું છે, (૨) આવી કરીને હું સર્વની આશા છોડી દઇને સર્વતોભાવે તમારો સેવક થઇ ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તું એકલોજ ખરો છે, બાકીનો ખીલો માયાનો વિસ્તાર મિથ્યા છે. (૪)

૩૧૨૦-કાણા ઘડામાં અથવા હાંદલીમાં આપણુ મૂકીએ તો તેમાં રસોઈ રંધાઈને તૈયાર થાય, એવી આશા રખાયજ નહિ. (૧) નારિયેળના કાચલાને પારસમણિની સાથે ઘસીએ તો પણ તેનામાં કદી ફેરફાર થાયજ નહિ. (૨) તુકારામ કહે છે કે, રીઠી માટલી ઉપર પાણી રેલ્યાજ કરીએ પણ તેમાંથી એક ટીપું પણ અંદર જવાતું નહિ. આ ત્રણ દ્રાંષ્ટો હરિકથા સાંભળવા બેઠેલા હુજીનોને લાગુ પાડી સમજી લેવું જોઈએ કે, તેમના મન ઉપર હરિકથાની કશી અસર થવાની નથી. (૩)

૩૧૨૧-કોઈ સારું અર્થાત્ ધનવાન માણસ પોતાની પાસે આવે તો તેની સાથે વિવેકલરી વાતચીત કરવી અને પોતાની ગાંઠના દોઢિયાં ખરચીને તેનો સત્કાર કરવો. (૧) આવાં અપલક્ષણ અધમ લોકોમાં હોય છે. તેમને પોતાના યોગ્ય કર્તવ્યતું ભાન હોતું નથી. તેમના હાથે કયું કર્મકાર્ય સિદ્ધ થવાતું હતું? (૨) કોઈ ભૂખ્યોતરસ્યો હુઃખી વટેમાર્ગુ દ્રક્તા પાણી માગતો આવે તો તેને એક આંગળું પાણી પણ તેમનાથી અપાય નહિ, પણ તેજ લોકો નહિ માગનારને ખાંડ કે ગોળવાળી મીઠી રસોઈ જમાડે છે. (૩) એકની સાથે તેઓ પાંશરી વાત પણ નથી કરતા અને બીજાને કહે છે કે, હું તો તમારી રાખેલી રાંડનો પણ સેવક છું. (૪) એકને જોઈને તેઓ રાટલા અંતાડી દે છે અને બીજાને આમ્રહ કરીને જમાડે છે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, આવા નરપશુઓ કશો લાભ ન મેળવતાં પોતાનું આયુષ્ય એજે શુભાવી દે છે. (૬)

૩૧૨૨-પોતાના દેહનું પાલનપોપણ કરતા બંધ અને પાછી મોઢીથી જ્ઞાનની વાતો કરે, તેમના જ્ઞાન ઉપર આગ પડે. મને તો ભૂલથી તેમની સામે જોવું ન પડે તો સાડું. (૧) પોતાના સ્વ-ભાવમાં સંતોનાં લક્ષણ જેનામાં પ્રકટ્યાં ન હોય તેવા લોકો શું બીજાને જ્ઞાનનો ઉપદેશ દેવાને યોગ્ય કહેવાય ખરા? (૨) પોતાની બંધે સૂઈ રહેવા જેટલી જગ્યા જેની પાસે હોય નહિ તે બીજાને આગ્રહ કરીને પોતાની પાસે આવવાને કહે તે મૂર્ખને શું કહેવું? (૩) એક જણ ખૂબ થાકી ગયેલો હોય તેની પાસે બીજાને તેના જેવોજ થાકેલો માણસ જઈ ચડે તો બેઠાને એકસરણું દુઃખ થાય. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દીનાનાથ ! હે દેવ ! આવા લોકોનાં મોઢાંજેવાનો મારે વખતજ ન આવે એવું કરજો. (૫)

૩૧૨૩-વળી કેટલાક એવા હોય છે કે સંતોનાં બાહ્ય લક્ષણોને ધારણ કરીને દુનિયામાં પૂજતા ફરે છે. (૧) એવા લોકો ભવસમુદ્રમાં પડીને તેના પૂરની અંદર તણાયા બંધ છે. (૨) તેમના ચિત્તમાં કામ, ક્રોધ, લોભ તો જોઈએ તેટલાં હોય છે, પણ બહારથી તેઓ વૈરાગ્યનો ડાળ કરે છે. (૩) તેમનાં મન તો અનેક વિષયોની તૃષ્ણાના પાશમાં બંધાયેલાં છે અને છતાં તેઓ લોકોને કહે છે કે, અમે મુક્ત થઈ ગયા છીએ. (૪) આવાની જેઓ સોળત કરશે તેઓ પણ તેમના જેવાજ થશે. (૫) તુકારામ કહે છે કે, આવા સંતોના સૂકા શબ્દજ્ઞાને તો સંસારનું સત્યાનાશ કાઢી નાખ્યું. (૬)

૩૧૨૪-હું રામકૃષ્ણ એ નામનો ઉચ્ચાર કરતો જઈશ અને સંતોની સમક્ષ પ્રેમોદ્ભાસ સહિત નૃત્ય કરીશ. (૧) આવું કરવાથી છેલ્લે સરવાળે મને લાલ થશે કે હાનિ તે તો દેવ બાણે. (૨) હું મારા મનમાંથી ત્રિંતાને કાઢી નાખીશ, આશામોહનો ક્ષય

કરી દઈશ અને સંતોના ચરણારવિંદ આગળ મારા જીવનું બલિ-
દાન ચડાવી દઈશ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મારામાં જે મોટાપણું
છે તેમાંથી લેશમાત્ર પણ રહેવા ન દેતાં બધુંજ સંતોના ઉપર
ઓવારીને ફેંકી દઈશ. (૪)

૩૧૨૫-તમે સાચા ઐશ્વર્યના માલિક થઈ જાઓ અને કદી
પણ ખૂટે નહિ એવું ધન તમારા હાથમાં લઈ લો. (૧) તે ધન
પંઢરપુરમાં છે, તેનાથી ઉદ્ધાર અને લાભ બેઉ કામ થાય છે. (૨)
તમારા દેહરૂપી હોડીને તમે ફળની તૃષ્ણા વડે ભરી રાખી છે, તેને
ખાલી કરી નાખો અને ઉપર દર્શાવેલા ધન વડે ભરપૂર કરી દો. (૩)
તુકારામ કહે છે કે, અગાઉના સંતો કરી ગયા તેમ તમારા દેહરૂપી
ખોળિયાને તેમની આગળ મૂકી દઈને ધન સાંભરવા માંડજો. (૪)

૩૧૨૬-હે દેવ ! હું તો જન્મોજન્મ તારું દાસત્વ કરું એજ
મને ઇચ્છા છે. (૧) હું પંઢરપુરની વારી નિયમસર કરતોજ
રહીશ. તેમાં કદી પંજી ચૂક કરીશ નહિ. (૨) મને તું બધો વખત
સંતોની સોળતમાં રહેવા દેજે કે જેથી કરીને તારા પ્રત્યેનો પ્રેમ
મારા હૃદયમાં જામી જાય. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મને ચંદ્રલા-
ગામાં સ્નાન કરવાનું સુખ મળે એટલું દાન તું મને દેજે. (૪)

૩૧૨૭-હે પંઢરપુરવાળી વિઠાબાઈ માવડિ ! મને એવું કોઈ
ક્યારે આવીને કહી જશે કે, 'ચાલ, તને વિઠાબાઈ બોલાવે છે. ચાલ
વહેલો વહેલો ચાલ !' (૧) આવું જો કોઈ મને કહશે તો તેથી
મારા મનનું સમાધાન થઈ જશે અને મારા પાછળનાં તમામ જન્મ-
જન્માંતરોનાં દુઃખ દૂર થઈ જશે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, વિઠા-
બાઈ મારી મા છે. તે મારા ઉપર ઉમળકો આણીને મને પોતાના
પ્રેમનો પાનો પિવડાવશે. (૩)

૩૧૨૮-વેદમાં (ઈશ્વરને વિષે) પાર વિનાનું લખ્યું છે, પણ

તે બધું વાંચીને વિચાર્યા પછી છેવટે બધાનો મુખ્ય સાર એટલોજ નીકળે છે કે, (૧) વિઠોળારાયને શરણે જવું અને નિષ્ઠાપૂર્વક તેમનું નામ લેવું. (૨) બધાં શાસ્ત્રોએ વાદવિવાદ કયાં પછી છેવટે એકમતે નિશ્ચયપૂર્વક આ એકજ સાર નક્કી કરી રાખ્યો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અઢારે પુરાણોનો પણ આજ સિદ્ધાંત છે. (૪)

૩૧૨૬—બધાજ લોકોને માયા માર મારી વળી છે, પણ કોઈ ને શરીરે તેના મારનાં નિશાન નથી. એક પણ સોળ કે ઉઝરડો નથી અને છતાં વિચાર કરવા જઈએ તો તે મારની પીડાથીજ બધા લોકોનાં શરીર બળી રહ્યાં છે—સર્વાંગે બળી રહ્યાં છે. (૧) એ માયાના હાથમાંથી છૂટા થવાનો સમય કદી પ્રાપ્ત થતોજ નથી અને તેનું વળું ન કરવા જતાં વાણી હારી જાય છે. (૨) કોઈ છોડાવનાર આવે તોપણ આ માયાની આગળ તેનું કશું ચાલતું નથી, અને કોઈ માયાનેજ પકડવા જાય તો તેમાં પણ કાંઈ વળતું નથી; કારણ કે એ માયાજ શોધ જડતી નથી. (૩) એ માયાની બીકે લોકો શરીરે રાખોડી ચોળીને ફરતા ફરે છે; તોપણ માયા તેમને છોડતી નથી અને તેમની દુર્દશા કરી નાખે છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એ માયાજ દેવને હાંક મારવા દેતી નથી, આવી મુશ્કેલીમાં એ માયાએ સૌને મૂકી દીધા છે. (૫)

૩૧૩૦—ઉપર ઉપરની વર્તણૂકથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. આટલા માટે શાસ્ત્રમાં જે નીતિ બતાવી છે તેનો અમલ કરવો જોઈએ. (૧) તેજ પ્રમાણે અંતઃકરણની અંદર વાસ્તવિક ધગશ તો હોય નહિ અને ઉપર ઉપરના પોકળ બોલ કોઈબોલ્યા કરે તો તેના બોલમાં મીઠાશ નથી હોતી અને લોકોના ઉપર તેમનો કશો પ્રભાવ નથી પડતો. (૨) ઝાડ વાવ્યા પહેલાં ફળ શી રીતે હાથ આવે ? જો કોઈ કહે કે, ઝાડ વાવ્યા વિના ફળ મળે તો તેને આવલો અને બકવાસી

જાણવો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આમ ઉતાવળ કરીને કેટલા બધા લોકો ઠગાયા છે. પૂરી, માલપૂડા એ બધા પદાર્થો ફક્ત ઘઉંના લોટનાજ થાય છે, એ વાત ખરી; પણ એ બધી વસ્તુઓ રીતસર તૈયાર ન કરતાં ફોઈ કાચા ઘઉંનાજ ફાકા મારવા જાય તો તેને તેમાં સ્વાદ પડે ખરો? (૪)

૩૧૩૧-હરિકથા પૂરી થઈ, કીર્તનનો આનંદ સમાપ્ત થયો. સૌને યોગ્ય દાન દેવાને સારૂ પાંડુરંગ આવ્યા છે. (૧) તે દાતા સૌની લાયકાત સુજળ પારમાર્થિક વિષયના પ્રેમની લહાણી કરે છે. અથ્થા ભાઈઓ ! હવે તમે તમારું પેટ ભરાય તેટલું લઈજ લેજો. (૨) જેઓ વિકૃલના સ્વરૂપમાં રંગાઈને રસબોળ થઈ ગયા હતા, તેને વિકૃલે પ્રેમનું દાન દઈને સુખી કરી દીધા. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સંતોએ જોયું કે હું તો દુર્જન છું તેથી તેઓ મને ફરીથી તેડવા આવ્યા. (૪)

૩૧૩૨-હવે જીવને કશો અનુતાપ થતો નથી અને ભયમાંથી તેનો છુટકારો થઈ ગયો છે. (૧) જેના અતઃકરણમાં દેવને માટે તાલાવેલી પ્રગટી હોય તેને અપવિત્રતા સ્પર્શ પણ કેવી રીતે કરવાની હતી? (૨) તેમનામાં દોષનું તો નામનિશાન પણ રહેવા પામતું નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં ચિત્ત શ્રીહરિના પ્રેમમાં એકરસ બની ગયાં હોય છે. (૪)

૩૧૩૩-પંદરીનાથનું સ્વરૂપ બરાબર ધ્યાનની અંદર સ્થિર કરી દઈને મન વડે તેમનું ધ્યાન કરવાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં ધ્યાન કરનારનો તેના મન સહિત કાચાપલટો થઈ જાય છે, અર્થાત્ તે હરિરૂપ થઈ જાય છે. (૧) ત્યાં પછી એક શબ્દ પણ બોલવા જેટલો અવકાશ રહેતો નથી. હું અને મારાપણું એ બધું હરિરૂપ બની જાય છે. (૨) ચિત્ત અને ચૈતન્યરૂપ હરિ એ બેનો યોગ થઈ

જવાથી આખું જગત હરિરૂપ બની ગયેલું દેખાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે હું કહું પણ શું ? એકદમ બધું જ હરિસ્વરૂપ-મય બની ગયું છે. (૪)

૩૧૩૪-દેવ અનુકૂળ થઈ જવાથી મને એવો સરસ યોગ આવી મળ્યો કે તેથી આ લાઘ્યશાળી જીવ તૃપ્ત થઈ ગયો. (૧) આવો સુંદર પર્વદાળ પ્રાપ્ત થવાથી અંતઃકરણમાં પાપનો મળ લેશ માત્ર રહેવા પામ્યો નથી. (૨) અત્રે એકજ વાર સ્નાન કરવાથી પાપપુણ્ય બેઠનો ક્ષય થઈ ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હવે આ વાણી લોકોમાં એક જનાર્દનના મહિમાનાંજ વખાણુ કરે છે. (૪)

૩૧૩૫-પાંડુરંગના ચરણ આગળ મને કયી વાતની ઊણપ હોય ? તેની આગળ શિદ્ધિઓ અને અઘ્નિસિદ્ધિઓ દાસત્વ કરતી ઊભી રહી છે; (૧) પણ આ નાશવંત સુખ તરફ નજરજ દોને કરવી છે ? હું કાંઈ આશાતૃષ્ણાને લીધે દીન થઈ ગયો નથી. (૨) ત્રણે લોકના તમામ સુખવૈભવના ઉપર હું પગ દબને ઊભો છું અને પાપ તથા પુણ્યને બેઠને ઝાળંગી ગયો છું. (૩) તુકારામ કહે છે કે, મેં મારા હૃદયરૂપી મદિરની અંદર શ્રીહરિને પધરાવ્યા છે અને વૈષ્ણવોને માટે એક બજાર વસાવ્યું છે. (૪)

૩૧૩૬-નાનાં છોકરાંને સાડાં માસ્તર તેની સ્લેટના ઉપર અક્ષર લખી આપે છે. (૧) તેવી રીતે સંતો પોતાનાં આચરણ વડે સંસારના અજ્ઞાની જીવોને પરમાર્થના પાઠ લણાવે છે. (૨) નાનું છોકરું જેમ હળવેહળવે પગ માંડીને ચાલે તેમ તેની મા પણ તેની સાથે ધીરે ધીરે ચાલે છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, લોકોને તારવા-ને સાડાં નદીના ઘાટ ઉપર હોડી તૈયાર ઊભેલી છે. (૪)

૩૧૩૭-તમે સારાસારનો વિચાર કરીને ઘણામાં ઘણી ત્વરા-થી વિઠાળાનું નામ તમારા કંઠમાં ધારણુ કરજો. (૧) તેમના ચિંત-

નથી તમારી અંસારની પીડા ટળી જશે અને તમે હસ્તર લવ-
સિંધુને પણ તરી જશો. (૨) જે જે કુળમાં જન્મ ધારણ કરનાર
મોઢેથી રામનામનું રટણ કરે છે અને રાત્રિદિવસ હરિચિંતન કર-
વાનું મત લે છે; (૩) તુકારામ કહે છે કે, તે તે બધાંજ કોટચવધિ
કુળ વિઠોળાનું નામ શ્રદ્ધા સહિત લીધાથી પુનિત થઈ જાય છે. (૪)

૩૧૩૮-હે હરિ ! હું જો દક્ષિણા લઈને હરિકથા કરવા જઈ
તો તે ઘડીએજ મારા શરીરનો નાશ થઈ જશે. (૧) હે નારાયણ !
મારાં તમે વખાણ કરો એવું જો હું કોઈને કહું તો તેજ ઘડીએ
મારી જીભ ખરી પડશે. (૨) હે દેવ ! તું મને સહાય થયો એટલે
પછી તારી પાસે કયી વાતની ખોટ છે ? ત્યારે પછી મારે બીજા
પાસે માગવા જેવું હોય શું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ !
તારા ચરણમાં સર્વ સિદ્ધિઓ છે અને તું મારો સ્વામી છે. (૪)

૩૧૩૯-નારાયણ જ્યારે કૃપા કરશે ત્યારે આ પ્રાપંચિક જ્ઞાન-
જ પ્રદક્ષરૂપ બની જશે. (૧) બીજે કોઈ ઠેકાણેથી કશું લાવવા જેવું
છેજ નહિ અને આપણા તરજોપાયને સારૂ બીજે કોઈ ઠેકાણે
જવાની જરૂર પણ નથી. (૨) જ્યારે દેવ આપણા ઉપર કૃપા કરવા-
નો વિચાર કરશે ત્યારે આપણી આંખોજ દિવ્યચક્ષુરૂપ બની
જશે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જ્યારે દેવજ આપણને પોતાનું રૂપ
બતાવી દેશે ત્યારે જીવદશામાં પડી રહેવાશેજ નહિ. (૪)

૩૧૪૦-રાતદહાડો આપણી અંદરનું મન અને બાહ્યજગત
એ બેઠની સાથે સુદ્ધ કરવાના પ્રસંગ આપણી પાસે આવ્યાજ કરે
છે. (૧) જીવના ઉપર જ્યારે એકાએક આઘાત થઈ આવે છે, ત્યારે
તેનું નિવારણ કરવાની નિરંતર ચેષ્ટા કરવી પડે છે. (૨) તુકારા-
મ કહે છે કે, હે દેવ ! મેં તો તારા નામની મદદથી સૌનાં
મોઢાં કાળાં કરી દીધાં છે. (૩)

૩૧૪૧-પંઢરપુર જવાના રસ્તા ઉપર હું ધાત્રપાલો થઈ બહિં અથવા નાનાંમોટાંની ચરણુરજ ણની બહિં અને તે રસ્તે થઈને જનારઆવતારને પગે વળગી બહિં. (૧) ઓ દેવ! આ સિવાય ખીમ્નું કશુંજ હું તારી પાસે માગતો નથી; કારણકે તે સંતોના આશ્રય લીધાથી મને સુખની પ્રાપ્તિ થઈ રહેશે અને ભય તથા નાશ એમાંનું કાંઈજ મારી પાસે રહી શકશે નહિ. (૨) હું સૌ સંતજનોના પગનાં પગરખાં ણની બહિં અથવા ખિલાડો, હુકમર કે ફૂતરો થઈ બહિં અને તેમનું છાંડેલું એહું ખાવાને સારૂ તેમની પાસે પડ્યો રહું. (૩) અથવા હું વાવડીઓનું પગથિયું ણની બહિં કે પછી નદી, તળાવ કે ગંગાના કિનારાની જમીન ણની બહિં કે જેથી સંતો મારા ઉપર થઈને આલે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! કોઈ પણ રીતે મને તો સંતોના ચરણનો સ્પર્શ થાય એવું જોઈએ છે. મને તું તેવી સ્થિતિમાં મૂકી દે. જસ, તારી પાસે મારે આટલુંજ માગી લેવું છે. મને જન્મમૃત્યુનો ભય તો છેજ નહિ.(૫)

૩૧૪૨-આવો મધુર પ્રેમલક્ષિતો આનંદ માણવાનો મૂકીને મારે જીવન્મુક્ત ણનીને કામ શું છે? (૧) નારાયણ પોતેજ વૈષ્ણવ લક્ષ્મીનો દાસ થયો છે, ત્યારે પછી તેને મળવામાં શી મોટી મામલત છે? (૨) અને તેને ન મળાય તો આપણી ગાંઠનું શું જતું રહેવાનું છે? માટે હું તો ધીરજ રાખીને એમનો એમ જોત્તી રહીશ. (૩) દેવે આપણે સારૂ લક્ષિતો આનંદ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેને જે કોઈ લાત મારશે તે ખરેખર નિર્દયજ હશે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ, મારે સાચુજ્ય સુક્તિ જોઈતી નથી. હું તો સંતોના સમાગમમાં ઘણાજ આનંદપૂર્વક રહીશ. (૫)

૩૧૪૩-મને તો પંઢરપુર ક્ષેત્ર, ભીમા નદી, પાંદુરંગ, ચંદ્ર-લાગા અને પુંડલીક લિંગ એટલાં વાનાં ગમે છે. (૧) કામધેનુ,

કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણિ જેના મનમાં જે ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરી દે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, મારા જીવને અત્યંત આનંદ થઈ ગયો છે તેથી કરીને મને લૂખતરશનું બાન પણ રહેતું નથી. (૩)

૩૧૪૪-કોઈ માણસ એવું કહે કે, હું સંસારનાં કામકાજ પણ કરતો રહીશ અને પરમાર્થ પણ સાધતો જઈશ તો નક્કી. જાણવું કે, આખરે તે બેઉમાંથી એક પણ કાર્ય કરી શકવાનો નથી. (૧) બે ઘોડા ઉપર સવારી કરવા જતાં શરીરનીજ હાનિ થાય છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવા સાધકો બેઉ તરફના ધક્કા ખાઈને બેઉ બાજુએથી આખરે નરકમાંજ જઈ પડે છે. (૩)

૩૧૪૫-હૈ દેવ! મને ભય અને હરામણ હવે હોયજ કેના તરફથી? જુઓ, કાળ અને આ માણસો મારી આગળ મગતરાં જેવાં છે. (૧) મારે પેટની તો કશી ફિકર હોયજ નહિ, કારણકે મારું પોષણ કરનારી મારી મા પાંડુરંગા છે. (૨) બીજા કોઈના તરફથી મળનારાં માનપૂજ્યપ્રતિષ્ઠાનું મારે કામજ શું છે? અને શ્રીહરિએ અમુક કામ કરવા ધાર્યું હશે તો તેમના હાથ આલે એવો પણ કોણ છે? (૩) મારે કોઈ પણ જાતનો શ્રમ કરવો પડતો નથી. લોકોને પવિત્ર કરવા એ તો મારા મનથી એક રમત અને વિનોદ છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, અમે તો આનંદના લાડુ ખાઈએ છીએ. તે જાણત કોઈએ કશું ન કરતાં અમારી સાથે બેસીને ખાવા મંડી જવું, એજ ઉત્તમ છે. (૫)

૩૧૪૬-ત્રાંખાના સિંકા ખરા આંદીના સિંકાની જગ્યાએ નજ આવે. તેમને તમે દેશેદેશ લઈ જાઓ, પણ ત્યાં બતાવ્યો ત્યાં તે ખોટા ને ખોટાજ ઠરશે. (૧) કોઈ પણ કામનું ઝેર સત્જનન પુરુષો મનમાં લાવતા નથી; કારણકે જેઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ છે તેમના મનમાં તે વાત આવતીજ નથી. (૨) કોઈ કોઈ નદીની માટી

હીંગની પેઠે ચક્રચંદ્ર છે પણ હોશિયા નાણાંથી કે ચોકસી તેના
હલી જેનો પણ નથી. (૩) કાચને ઘસીને તેના મોલીના જેવા
દાણા બનાવાય પણ મોલીનો પરીકષ્ટ તેમને હાથમાં પણ નહિ
આવે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, નકામા ચાગા શા માટે કળા? ખડું
શું અને પોદું શું તે તો જીને પોતપોતાનું મનજ દલી દે છે. (૫)

૩૧૪૭-જેની મોખત કળાથી મનને મુખ થતુ હોય તેનીજ
મોખત કરવી જોઈએ જેમના નાનાથી ચિત્તને શોભ થયા કળ્તો
હોય તેમનાથી કળ્તુ જેવું જોઈએ (૧) પગપૂર્વથી આવોજ
નિવાજ ચાલે આવે છે નાન માણસોથી આરા જેવાનીજ
આભાવિક રીતે કર્યા થાય છે (૨) પડી તે બલે પિના દોય,
બધુ હોય કે ટોઇ પણ હોય, પણ જેનો નબાવ આપણને પ્રતિદ્રુષ
હોય તેની સાથે નબધ નખવો નહિ (૩) તુકારામ કહે છે કે,
સત્યવચનનુ ગ્રહણ કરવું અને તેનાથી વિનંદ વર્તન કરવું નહિ (૪)

૩૧૪૮-આપણે આપણી દોષોથી ગળાળ કળ્તો જેવું, કાચ-
ણકે સોનાને પટ દડને અન્નિમાં તપાવ્યાથી તે વગરે ચાકી
ભેડે છે (૧) આપણે ટોઇની સાથે મોલવાની નહિજ નથી. બેકિ-
કુ જેવાથી મન સમાધાન અવન્યામા નિધિનિ કરે છે (૨) કાઇએ
ખાધુ હોય અને છતાં મે ખાધુ નથી એવું કહીને ખડી નિધિનિ
છુપાવ્યા બલ પટ પેટમારી ઓટકાજ આવે એટલે ખડી વાન
ઠવાડી પડી બલ એક ખોટા કૃત્યને બીજા ખોટા કૃત્ય વડે દાક્યાનાં
એ પ્રયત્ન છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, નિદા અને ગુનિ બંધીજ
મિથ્યા છે, જેવો જેના મનનો ભાવ તેવું કાતનં મારી મંદ છે (૪)

૩૧૪૯-શીલને તુકારામ થયાથી જે ચાનાના મનમાં બાળુ
થાય છે તેને સુખદુઃખ અને ગાય બેડે લાગુ પડી બલ કા, (૧)
માટે આવો વિચાર મનના આવવા દેવાજ નહિ અને આપ

કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણિ જેના મનમાં જે ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરી દે છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, મારા જીવને અત્યંત આનંદ થઈ ગયો છે તેથી કરીને મને ભૂખતરશનું ભાન પણ રહેતું નથી. (૩)

૩૧૪૪-કોઈ માણસ એવું કહે કે, હું સંસારનાં કામકાજ પણ કરતો રહીશ અને પરમાર્થ પણ સાધતો જઈશ તો નક્કી બાણુવું કે, આખરે તે બેઉમાંથી એક પણ કાર્ય કરી શકવાનો નથી. (૧) બે ઘોડા ઉપર સવારી કરવા જતાં શરીરનીજ હાનિ થાય છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, આવા સાધકો બેઉ તરફના ધક્કા ખાઈને બેઉ બાણુએથી આખરે નરકમાંજ જઈ પડે છે. (૩)

૩૧૪૫-હે દેવ! મને ભય અને ડરામણ હવે હોયજ કેના તરફથી? જુઓ, કાળ અને આ માણસો મારી આગળ મગતરાં જેવાં છે. (૧) મારે પેટની તો કશી ફિકર હોયજ નહિ, કારણકે મારું પોષણ કરનારી મારી મા પાંડુરંગા છે. (૨) બીજા કોઈના તરફથી મળનારાં માનપૂજાપ્રતિષ્ઠાનું મારે કામજ શું છે? અને શ્રીહરિએ અમુક કામ કરવા ધાર્યું હશે તો તેમના હાથ જાણે એવો પણ કેણુ છે? (૩) મારે કોઈ પણ જાતનો શ્રમ કરવો પડતો નથી. લોકોને પવિત્ર કરવા એ તો મારા મનથી એક રમત અને વિનોદ છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, અમે તો આનંદના લાડુ ખાઈએ છીએ. તે બાળત કોઈએ કશું ન કરતાં અમારી સાથે બેસીને ખાવા મંડી જવું, એજ ઉત્તમ છે. (૫)

૩૧૪૬-ત્રાંબાના સિદ્ધા ખરા ચાંદીના સિદ્ધાની જગ્યાએ નજ આણે. તેમને તમે દેશેદેશ લઈ જાઓ, પણ જ્યાં જતાવશે ત્યાં તે ખોટા ને ખોટાજ ઠરશે. (૧) કોઈ પણ કામનું ઝેર સંગ્રહન પુરુષો મનમાં લાવતા નથી; કારણકે જેઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ છે તેમના મનમાં તે વાત આવવીજ નોઈએ. (૨) કોઈ કોઈ નદીની માટી

હીરાની પેઠે ચક્રચક્ર છે. પણ હોશિયાર નાણાવટી કે ચોકસી તેના ભણી જોતો પણ નથી. (૩) કાચને ઘસીને તેના મોતીના જેવા દાણા બનાવાય પણ મોતીનો પરીક્ષક તેમને હાથમાં પણ નહિ આવે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, નકામા ચાળા શા માટે કરવા? ખર્ચું શું અને ખોટું શું તે તો સૌને પોતપોતાનું મનજ કહી દે છે. (૫)

૩૧૪૭-જેની સોળત કરવાથી મનને સુખ થતું હોય તેનીજ સોળત કરવી જોઈએ. જેમના સંસર્ગથી ચિત્તને શોભ થયા કરતો હોય તેમનાથી દૂરજ રહેવું જોઈએ. (૧) પરાપૂર્વથી આવોજ રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. નકારા માણસોથી આઘા રહેવાનીજ સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા થાય છે. (૨) પછી તે ભલે પિતા હોય, ખંધુ હોય કે કોઈ પણ હોય, પણ જેનો સ્વભાવ આપણને પ્રતિકૂળ હોય તેની સાથે સંબંધ રાખવો નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, સત્યવચનનું રક્ષણ કરવું અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું નહિ. (૪)

૩૧૪૮-આપણે આપણી કસોટી બરાબર કરતા રહેવું; કારણકે સોનાને પટ દહને અગ્નિમાં તપાવ્યાથી તે વધારે ચળકી જાય છે. (૧) આપણે કોઈની સાથે ખોલવાની જરૂરજ નથી. બેઝિકર રહેવાથી મન સમાધાન અવસ્થામાં સ્થિતિ કરે છે. (૨) કોઈએ ખાધું હોય અને છતાં મેં ખાધું નથી એવું કહીને ખરી સ્થિતિ છુપાવવા બંધ પણ પેટમાંથી ઓડકાર આવે એટલે બધી વાત ઉઘાડી પડી જાય. એક ખોટા કૃત્યને બીજા ખોટા કૃત્ય વડે ઢાંકવાનો એ પ્રયત્ન છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, નિંદા અને સ્તુતિ બેઉજ મિથ્યા છે; જેવો જેના મનનો ભાવ તેવું કૃણ તેને મળી રહે છે. (૪)

૩૧૪૯-બીજાને તુકસાન થયાથી જે પોતાના મનમાં રાજ થાય છે તેને સુખદુઃખ અને દોષ બેઉ લાગુ પડી જાય છે. (૧) માટે આવો વિચાર મનમાં આવવા દેવોજ નહિ અને આપણી

પાસે નિષિદ્ધ કર્મોની પૂંછ એકઠી કરતા રહેવું નહિ. (૨) મનની અંદર પાપના ધસારા પડવાથી અનીતિ આપણા સ્વભાવની અંદર ઊતરી જાય છે અને તેનાથી પુણ્યની જડ ળળી જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, ક્રોધ કર્યાથી પુણ્યનો ક્ષય થાય છે. જે ધવાનું છે, તે તો પ્રારબ્ધને અનુસરીને થયાજ કરે છે. (૪)

૩૧૫૦-અજ્ઞાની જીવ જ્યારે ભક્તિ કરવા માંડે છે, ત્યારે તે મનમાં સંપત્તિની ઇચ્છા કરવા લાગે છે. આવા માણસના ચિત્તમાં શ્રીહરિના સ્વરૂપનો બોધ થાયજ કેવી રીતે? (૧) અજ્ઞાનીઓ દેવ-પૂજા કરવા ખેસે તે વળતે પણ તેમના મનની ભાવનાઓ કામના-યુક્ત હોય છે. તેમના ધ્યાનમાં શ્રીહરિ કેવી રીતે આવી શકે? (૨) અજ્ઞાની લોકો કર્મકૃણની અંદર આસક્તિ રાખીને કર્મ કરે છે. આવા અજ્ઞાની જીવો નિષ્કામકર્મની સાધના કેવી રીતે કરવાના હતા? (૩) વિષયના સંબંધી મનમાં વિચાર કર્યા કરવા એજ અજ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન છે; તેમનાથી સનાતન બ્રહ્મનું ચિંતન થઈ શકેજ કેવી રીતે? (૪) તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોનાં મોઢાં ળળી જાયો. એ લોકો તો અજ્ઞાનનાજ અંડા ફરકાવે છે. (૫)

૩૧૫૧-પથરાના ઉપર ગોળ ચોપડીને તેને બહાર મૂકી રાખીએ તો લોકો જાણશે કે એ ગોળનું ઢેકું પડ્યું છે. (૧) તેવી રીતે અંતઃકરણની અંદર તો નરી વિષયવાસના ભરી હોય અને બહારથી સાધુપણનો સ્વાંગ સજીને લોકોને ઠગીએ તો તેઓ ઠગાય પણ ખરા. (૨) પણ આવા દાલિડ ભક્તો હરિની સેવા શી રીતે કરવાના હતા? પારમાર્થિક ભાવનાનો તો તેમને કોઈ વાર સ્પર્શ પણ થયો હોતો નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેમનાં ચિત્ત કામક્રોધાદિકરૂપી આભડછેટથી અપવિત્ર બની ગયાં હોય છે, તેઓ આવી સ્થિતિમાં સંત થઈ શકેજ કેવી રીતે? (૪)

૩૧૫૨-સંતોના પ્રતિ પ્રીતિ દેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય અને શ્રીહરિના નામનું ઝમરણ ચિત્તમાં દેવી રીતે ઘર કરી રહે ? (૧) મારા મનને આ બે બાળતનીજ ફિક્કર લાગી છે, તેથી કરીને હું પથારીમાં સૂઉં છું, પણ મારી આંખોમાં ઊંઘ નથી આવતી. (૨) હું લોજન કરવા બેસું છું તે વખતે મને લોજન ગળ્યું છે કે મોણું, તેની ખબર પડતી નથી. બધુંજ વિષયમુખ મને સારહીન દેખાય છે. (૩) હે કૃપાનિધિ દેવ! આવા ખરેખરા સંકટના સમયમાં તું મારી મદદે આવ અને મારો પ્રેમ સંતોના ચરણ તરફ વહેતો કરી દે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! મને પોતાને માફ હિત સમજતું નથી અને તારા વિના તદ્દન દીનહીન થઈ ગયો છું. (૫)

૩૧૫૩-જેમને પંઢરપુરમાં વાસ કરવાનો મુયોગ આવી મળે તેમને ધન્ય છે. તેમની વાણી અમૃતના સમાન છે અને તેમનો દેહ દિવ્ય છે. (૧) મૂઠ, નીચ જાતિમાં જન્મેલા, દુષ્ટ સ્વભાવવાળા, વિચારહીન, ગમે તેવા લોકો પણ જો પંઢરપુરમાં આવીને રહે તો તેઓ દયાવાન બની જાય છે. (૨) તેમના સ્વભાવમાં શાંતિ, ક્ષમા, વિરક્તિ આદિ સર્વ શુભ ગુણો આવી જાય છે અને તમામ સ્ત્રીપુરુષો આશાતૃપ્ત રહિત બનીને તદ્દન નિર્ભય થઈ ગયેલાં દેખાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ પંઢરપુરમાં વસે છે તેમનું દેહાભિમાન ઓગળી જાય છે અને તેઓ જીવન્મુક્ત થઈ જાય છે. (૪)

૩૧૫૪-ખીજને જોઈ જોઈને જેમણે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેમનું દેખાદેખીથી પેદા કરેલું નકલી જ્ઞાન શા કામનું ? કારણકે તેમને જાતિઅનુભવ તો છેજ નહિ. (૧) આવા કેટલાય શબ્દજ્ઞાનીઓ ઈન્દ્રિયોના સુખની લાલચમાં લપટાઈ જાય છે ! તેઓ વિષયનો ત્યાગ કરવા જાય તોપણ તેમનાથી વિષયેચ્છાનો વેગ શક્તી શકાતોજ નથી. (૨) એટલા માટે યુક્ત આહાર કરવો, નીતિને

રસ્તે આલવું અને વૈરાગ્યાદિ ગુણોને ધારણ કરવા, એજ આ સં-
સારને તરી જવાનાં મુખ્ય સાધન બનવાં, (૩) પાણીમાં તરતી
હોડીને જેઓ કાળમાં રાખી શકે નહિ તેઓના (તેમાં જેસીને
જનારાઓના) જીવની હાનિ થશે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, જે
પોતાની બુદ્ધિને સ્વાધીન કરી રાખશે તેને નારાયણ પ્રાપ્ત થશે. (૫)

૩૧૫૫-હે દેવ! સ્ત્રી, પુરુષો અને નાનાં છોકરાં બધાંજ નારા-
યણ છે, એમ મારા મનને લાગ્યાજ કરે એવો ઉપાય તું કર. (૧)
મારા હૃદયની અંદર કામ, ક્રોધ, દ્વેષ, નિંદા, સ્પર્ધા એમાંના
કોઈ પણ વિકાર આવેજ નહિ અને સૌ ગોવિંદજ છે એવું મને
નિશ્ચયપૂર્વક લાગ્યાજ કરે. (૨) હું બધો વખત વિષયો પ્રતિ
વિરક્ત રહું અને મારાં મન, વાણી અને કાયા તારાજ ચરણ
આગળ સ્થિતિ કરે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, તમે કૃપાવંત મને
આ કામમાં મદદ કરો અને મારા મનના મનોરથ પૂર્ણ કરો. (૪)

૩૧૫૬-લોકોમાં તારી પ્રતિષ્ઠા જમાવવાની ખાતર તું ગો-
સાંઈ (હરિભક્ત) બની ગયો છે. (૧) તેં ઘણીય પાઠપૂજાઓ કરી
પણુ શ્રીહરિની પ્રાપ્તિનાં સાચાં સાધન તો હજી તારાથી દૂરનાં દૂર રહ્યાં
છે. (૨) તારી વિષયેચ્છાઓને માટે તું તારા મનમાં હજી પશ્ચા-
ત્તાપ પણુ કરતો નથી અને જૂઠાં ભગવાં વચ્ચ પહેરીને ફરે છે. (૩)
તુકારામ કહે છે કે, ઓ છિનાબના જણેલા ! તું તારી વાણીને વ્યર્થ
પરિશ્રમ આપ્યા કરે છે. (૪)

૩૧૫૭-પ્રારબ્ધયોગે ધારો કે કોઈ મેલી જગ્યાએ ગંગાને
પ્રવાહ વહેતો થઈ ગયો, તો તે જગ્યા મેલી હતી એવો વિચાર કરીને
શું તે ગંગામાં સ્નાન ન કરવું? (૧) કોઈ ભંગિયાના આંગણમાં કામ-
ધેતુ બેસી હોય, તો શું પ્રાણભે તે ગાયને નમસ્કાર ન કરવા? (૨)
કોઈને હાથે કોઠ નીકળ્યો હોય પણુ તેના હાથમાંના પારસ-

મણિના અપર્શથી લોહાનું સોનું બની ગયું હોય, તો તે સોનાને શું અપવિત્ર સમજીને નાખી દેવું ? (૩) ગામનો ગળ નીચ જાતિનો હોય, તો શું તેની ન્યાતજાતનો વિચાર કરીને તેની આજ્ઞા માન્ય ન કરવી ? (૪) તુકારામ કહે છે કે, મેં શ્રીહરિના પ્રતિ ભાવારૂઢ થઈને તેમના નામની મુદ્રા ધારણ કરી છે, તેને જે નહિ માને તેનું મોહું ઝાડું છે (૫)

૩૧૫૮-હું જે ઝાઝ બોલો છું તે, ભારે પ્રેમના ઉમળકા મહિત અને હું ઈશ્વરનો દાસ છું એવા મારા ઈશ્વરની આથેના સળધને ધ્યાનમાં લઈને બોલ્યો છું (૧) જે નારાયણનો હું શરણાગત થયો છું, તેજ ખરેખરા ઝૂંતો છે (૨) જે કોઈ જેવી ઇચ્છા રાખશે તેની તેવી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે નારાયણ મમથ છે (૩) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ નારાયણના લાડકવાયા હોય તેમનું તે ભક્તુજ કરે છે (૪)

૩૧૫૯-‘વિ’ (વિદ્ધ ધાતુ) એટલે જ્ઞાન, તેનો ‘સોટ’ (આકાર), એ બેના યોગથી ‘વિઠોળા’* શબ્દ બન્યો છે અને તેનો ભાવાર્થ દેવને લાગુ પડતો હોવાથી તેમનું નામ ‘વિઠોળા’ પડ્યું છે (૧) અરે ! શું તમે તેમનું નામ જાણતાજ નથી ? એ નામથી શું વેદ અન્તરૂપ છે ? (૨) એ શ્રીહરિની સ્તુતિ કરવાને માટે શેષનાગ તૈયાર થયા, પણ સ્તુતિ કરતા કરતા તેમની જીભ કાટી ગઈતેથી તે પોતે દેવને પોઢવાની શય્યા બની ગયા (૩) તુકારામ

* આ તો શ્રદ્ધાળુ ‘ભગત’ લોકોનું વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્ર યજુ ખરી વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે છે મનડી બાપામા તથા તેના સસર્ગથી મરાઈમા પણ વિદ્યુ નો અપભ્રંશ ‘વિદુ’ થાય છે, જેમ બગાળામાં ‘કૃષ્ણ’ નો અપભ્રંશ ‘પિરો’ થાય છે દાખલા તરીકે ‘મટો કિરો પાન’ ‘કિરોદાસ પાન’ એ વિદુ ઉપરથી ‘વિદન’, ‘પિરોયા’ વગેરે શબ્દો વ્યુત્પન્ન થાય છે

કહે છે કે, એ દેવની સત્તા તો કાળના ઉપર પણ ચાલે છે. (૪)

૩૧૬૦-ચોરને ચાંદરણું અને વેશ્યાને શણગાર મળે તોપણ તેમને એ વસ્તુઓનો ઉપયોગજ શો ? (૧) દૂધમાં ઊભરો આવે ત્યાંસુધી ઉકાળીને તેમાં પથરો નાખીએ તો તે શું રંધાઈ જવાનો હતો ? (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે પૂર્વજન્મનાં પુણ્ય પાક્યાં હોય તોજ સંતોની સોજત કરવાનું મન થાય છે અને તેમના ઉપર શ્રદ્ધા ઊપજે છે. (૩)

૩૧૬૧-આખી દુનિયાનાં અનેક તીર્થો હું જોઈ વળ્યો અને તેમનાં માહાત્મ્ય પણ મેં જૂળ સાંભળ્યાં. (૧) પરંતુ ચંદ્રભાગાના જેવું તીર્થ, લીમા નદીનો આવો કિનારો અને ઈંદિના ઉપર ઊભા રહેલા દેવ ખીજે ક્યાંથી લાવવા ? (૨) હરિની આવી ભક્તિ કરનારા આવા સંતજનો અને હરિનામના આવા જયઘોષ ખીજે ક્યાં છે તે બતાવો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અમ અનાથ છોવોને માટે દેવે પંઢરપુર ક્ષેત્ર ઉત્પન્ન કર્યું છે. (૪)

૩૧૬૨-દહીંને વલોવવાની મહેનત લોકો કરે છે તે ફક્ત માખણને સાફજ. (૧) માખણ છાસ ઉપર તરવા માંડે ત્યાર પછી પણ જે વલોવવાનું ચાલુ રાખીએ તો માખણ ભાગી જાય, તે માટે જ્યાં છાસના ઉપર માખણ તરતું દેખાય, એટલે વલોવવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ. (૨) તે રીતે દેવને પ્રાપ્ત કરવાનું રહસ્ય વારંધડીએ સાંભળવું અને તેનાથી દૂર જવું નહિ. (૩) તુકારામ કહે છે કે, પેટ ભરીને જમ્યા પછી આંગળાં ચાટવા બેસવું એ વ્યર્થ છે. (૪)

૩૧૬૩-માખાપને હાથે છોકરાની હત્યા થાય એ બનવાજોગ નથી અને તેમના દેખતાં ખીન્નું કોઈ તેમનાં છોકરાંને સતાવે તો-

પણ તેઓ માંખી શકતાં નથી. (૧) હે દેવ ! તેવો તું પણ મારો મા-
ખાપ છે, તેથી કરીને મારે ભય, ચિંતા, શંકા વગેરે રાખવાનું કાર-
ણ શું છે ? તું ને કોઈ પણ કામ કરવા ધારે તો તારે માટે શું
અશક્ય છે ? (૨) શું કરવાથી બાળકને મુખ થાય તે તેનાં માખાપ
મારી રીતે બાળે છે. છોકરાં ભૂખ્યાંતરડ્યાં થયાં છે કે નથી થયાં
તે તેઓ જોતાં રહે છે અને ઢહીં જવું હોય તો કેટે અથવા ખાંધે
જેમાડીને તેમને લઈ જાય છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! તું
ઘણાજ કૃપાવાંત છે એ હું નિશ્ચયપૂર્વક જાણી ગયો છું. (૪)

૩૧૬૪-મોઢેથી હરિના ગુણનું વર્ણન કરતા જવું અને તેમનું-
જ કીર્તન કરવું. (૧) તેમ કરવાથી કામક્રોધ વગેરે વિકારો તથા
હુજનો તરફથી કરી અડચણ પેદા થશે નહિ. (૨) શાંતિરૂપી
શસ્ત્ર જેના હાથમાં છે, તેને કળિકાળ છેડવાની હિંમત ચલાવતો
નથી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, અનંતના સમાન દાતાર આપણો
મિત્ર છે પછી આપણને શી ફિકર છે ? (૪)

૩૧૬૫-કોટચવધિ સાધનો સાધવાનો પરિશ્રમ કરી જોયો
પણ તે બધો વ્યર્થ ગયો. (૧) પરંતુ જ્યારે દેવે કૃપા કરી ત્યારે
તેના સ્વરૂપનું મને જ્ઞાન થઈ ગયું. (૨) જ્યાંસુધી ચિત્તમાં બરા-
બર ઉપરતિ થઈ ગઈ ન હોય, ત્યાંસુધી જેટલી મહેનત કરીએ તેટલી
બાંધીય ફોગટ બાળવી. (૩) તુકારામ કહે છે કે, જ્યારે દેવે કૃપા
કરી ત્યારે પદાર્થમાત્ર મારા પોતાનાજ સ્વરૂપ છે, એવું જ્ઞાન
મને થઈ ગયું. (૪)

૩૧૬૬-હે દેવ ! તારા નામામૃતનો સાર મારી પાસે છે, તે
ઘણું સાફ થયું છે. તે સિવાય હું તને એકલાને લઈને શું કરું ? (૧)
આ નામરૂપી કામધેનુ મેં મારા ગજાની સાથે બાંધી રાખી છે
પછી મારે શાની ખોટ પડે એમ છે ? (૨) પોતાનાં નાનાં છોકરાંને

ઓળખે નહિ એવી મા કદી હોય ખરી ? છોકરું જરાક રડ્યું એ-
ટલે માના હૈયામાંથી પ્રેમ ઊછળીને બહાર ઢળી પડે છે. (૩) દા-
તારનો સ્વભાવ તો એવો હોય છે કે, ચાચકના આવતા પહેલાં દાન
દેવાને તૈયાર થઈને બેસી રહે. તે દાતાર શું દાન દેતી વખતે
લજવાઈ જવાનો હતો ? (૪) ખરો શૂરવીર તો લડાઈમાંથી
અધવચ પાછો ફરેજ નહિ; પણ પોતાના નામને ખાતર સમરાંગ-
ણમાં ગ્રાણ્ય હોમી દેવાને પણ વાર ન લગાડે. (૫) તુકારામ કહે
છે કે, હું તો વિઠોળાના શુણ્ય ગાઉ છું અને એમાંજ મારું કલ્યાણ
છે; પછી મારે તેમને મળવાની ગરજ શી છે ? (૬)

૩૧૬૭-સંતજનો કૃપાના સમુદ્રો છે. તેમણે મને કૃપાતું દાન
દીધું છે. (૧) તેમણે મારા બોળકાતોતડા શબ્દોનો અંગીકાર કર્યો
છે, અને તેમણે મારા જીવને ત્રિવિધ તાપમાંથી ઉગારીને શાંત કરી
દીધો છે. (૨) તેના આનંદને લીધે મારું મન એક ઠેકાણે સ્થિર
થઈ ગયું છે અને સંતોએ મને પોતાના ચરણ આગળ પડી રહેવા
નૈટલી જગ્યા પણ આપી દીધી છે. (૩) “તું બીશ નહિ” એવું
તેમણે મને બખેવાર કહીને અભયદાન દીધું છે. તેથી કરીને મારું
બધી રીતે કલ્યાણ થઈ ગયું છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, તેથી
બિખજતા આનંદથી હું પરીપૂર્ણ થઈ ગયો છું. માટે હવેથી હું
બધો વખત હરિનામના જ્યોષ ગજવીશ. (૫)

૩૧૬૮-જેમણે હરિની ભક્તિનો મર્મ જાણી લીધો છે. તેમ-
ના ઘરમાં શાંતિ, ક્ષમા, દયા વગેરે તમામ શુણ્ય આવીને વસી જાય
છે. (૧) અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ તેમની સેવા કરવાને તત્પર થઈને તેમના
ગારણા આગળ બેસી રહે છે. તેમને તેઓ કાઢી મૂકે છે, તોપણ
તેઓ આવી ખસતી નથી. (૨) તેમનામાં નકારો શુણ્ય તો શોધ્યો-
જ જડે નહિ; કારણકે તેમના હૃદયમાં શ્રીહરિના સ્વરૂપનો વામ

થઈ ગયો છે. (૩) તેમનું ચિત્ત બધો વળત સ્વસ્થજ રહે છે, કારણકે તેમનાં હૃદયમાં સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનો કોલ-શમી ગયો છે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, દેવ પોતે તેમનો સેવક બનીને તેમનો બધો ભાર ઉપાડી લે છે. (૫)

૩૧૬૬—વિકૃત સત્ય છે અને તેમની સેવા કરવી એ પણ સત્ય છે, એવું સંતો કહી ગયા છે. (૧) વેદોમાં જે નીતી બતાવી છે તે માઝી છે અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી ખરેખરું સ્વહિત સધાય છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ જામી જાય છે. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જેઓ ખરા છે, તેઓ ખરા ભાવને ગ્રહણ કરે છે. તેઓ લગાડીપણું કરવામાં સમજતાજ નથી. (૩)

૩૧૭૦—સંગતિથી હુઃખમાં વધારો થાય છે અને સંગતિથી ભજન કરવામાં પણ ઉત્તેજન મળે છે. આવા નાના પ્રકારના લોકો દુનિયામાં વસે છે. (૧) હે દેવ ! આટલા વાસ્તે મને તો હવે લોકોની સંગતિનોજ કંટાળો આવી ગયો છે. કારણકે જુદા જુદા લોકોમાં જુદાં જુદાં અપલક્ષણ હોય છે અને તે આંખ આગળ ચોખ્ખાં દેખાઈ આવે છે. (૨) તેથી કરીને ચિત્તની અંદર સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. પછી એકવિધ ભાવને વળગી રહેવાથી સંશયનું નિરસન થઈ જાય છે. (૩) કેટલાક લોકો શબ્દજ્ઞાનની ચર્ચા કરે છે. પોતાનું હિત શામાં છે તે તેઓ જાણતા નથી. આથી કરીને એવા લોકોને જોવાનું મને ગમતું નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એક ઠેકાણે એકલા એકલાજ બેસી રહેવાનું મને ગમે છે. (૫)

૩૧૭૧—મારામાં પુણ્ય નથી અને પાપ પણ નથી. વળી મારામાં સુખદુઃખને રહેવાને સાડ અવકાશ નથી. મારાં લાલ અને હાનિ બેઉનો નાશ થઈ જવાથી મારામાં ભય તો હવે રહ્યોજ નથી. (૧) આવું થવાથી હું જીવતો છું, પણ મૂઆ જેવો છું, કા-

રણકે સંસારનું મૂળ જે દેહાત્મભાવ છે તે હવે મારામાં રહ્યોજ નથી. તેમજ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ અને તે સિવાયનાં બીજાં પરાયાં એવો મારાતારાપણાનો ભાવ પણ મારામાં રહ્યો નથી; (૨) એટલે પછી મારે આ ખંડ અને આ ખોટું એવું માનવાનું પણ કશું કારણ રહેતું નથી. ખરાખોટા સાથેનો મારો સંબંધ તૂટી ગયો એટલે વર્ણ, ધર્મ અને જાતિના અધિકાર એ બધું પણ ગયુંજ. (૩) હવે તો આ જન અને આ વન, આ ચૈતન્ય અને આ જડ એવા દ્વૈતભાવને પણ અવકાશ રહેતો નથી. (૪) તુકારામ કહે છે કે, મેં ત્યારથી મારો દેહ વિઠ્ઠલને અર્પણ કરી દીધો, ત્યારથી મારી બધી પૂજા માંગોપાંગ પૂર્ણ થઈ ગઈ. (૫)

૩૧૭૨-મારામાં જરાક મોટાપણાનો વિચાર આવે છે, ત્યારે તેથી મારો જીવ સંકુચિત થઈ જાય છે, માટે મને તો તમારું દાસત્વ કરવાનુંજ ઘણું સાડું લાગે છે. (૧) તમ સંતોએ મારી આવી અભિરચિને પારખી લેવી જોઈએ. જો તમારે મને કાંઈક આપવાનો વિચાર હોય તો આ એકજ દાન દેજો. (૨) મને તમારા ચરણોની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એટલે મને તેમાં ને તેમાંજ રસ પડી ગયો છે. (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવી વિનંતી કરીને હું તમારે પગે પડું છું. મને તો તમારા ચરણની રજજ સમજી લેજો. (૪)

૩૧૭૩-હો મનુષ્યો! તમે દેવની દયા માગશો તો તે શું તમારાથી દૂર થોડા છે? (૧) દેવની દયાની યાચના કરનારને બીજા કશાનો આશ્રય લેવાની જરૂરજ નથી. કારણકે વિઠાબાઈ માવડીને તેનું પાલનપોષણ કરતાં આવડે છે. (૨) ભવસમુદ્રને તરાવી લઇ જાય એવી નૌકા ઉપર જ્યાં આપણે ચડી બેઠા; એટલે પછી સામેનો કિનારો તો આવ્યોજ જાણવો. (૩) તુકારામ કહે છે કે, હું આ લોકોથી દૂર રહેતો થયો છું તેથી કરીને મને પરદેશી તરીકે અહીં

આશ્રય મળી ગયો છે. (૪)

૩૧૭૪-જે હરિની ભક્તિ જરા જરા કરે અને વિષયલોગમાં ખૂબ રસ લે, (૧) તેને માણસ નહિ પણ ગધેડોજ નાણવો. (૨) તેને દેવનું ભજનપૂજન કરતાં પૂરું આવડતું નથી, ત્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન તો હોયજ શાનું ? (૩) તુકારામ કહે છે કે, આવા મૂર્ખ લોકોને વૈષ્ણવસમાજમાંથી બહાર કાઢી મૂકવા. (૪)

૩૧૭૫-જેમ ચંદનના વૃક્ષની પડોશમાં બોરડીનું ઝાડ ભગ્યું હોય, તો તે પણ તેની સોળતથી ચંદનના સમાન બની જાય છે; તે પ્રમાણે મને પણ સંતોએ કૃતાર્થ કરી દીધો. (૧) મારામાં રહેલા ગુણદોષ અને મારી નીચ જાતિ, એમાંના કોઈનો વિચાર ન કરતાં તેમણે મને પોતાના ચરણ આગળ આશ્રય આપ્યો. (૨) તુકારામ કહે છે કે, જે સમર્થ પુરુષો કરવા ધારે તો રંકનો રાય બનાવી દે. (૩)

૩૧૭૬-હે દેવ ! તમારા ચરણ મારા ચિત્તમાં રહો, તમારું સ્વરૂપ મારી આંખોની અંદર રહો અને હું મારે મોઢથી સદાકાળ તમારું નામ અને તમારા ગુણ ગાયા કરું. હે મારા દાતાર દેવ ! મારે તમારી પાસે ફક્ત આ એકજ વાનું માગી લેવું છે. માટે તમે મારા મનનો ભાવ જાણી લઈને જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો. જ્ઞાનીપણાનો ભાર લઈને બોલવાનો મને કંટાળો આવ્યો છે, મને નાનો બાળક જાણીને મારા મનની ચિંતા તમને સમજાઈ જાય એવું કરજો. તુકારામ કહે છે કે, હવે મને તમારાથી દૂર કરતા નહિ. આથી વધારે મારે તમને શું કહેવાનું હોય ?

૩૧૭૭-સંતોના પગનાં ખાસડાં હું મારી ખાંધે મૂકીશ અને પછી હાથમાં કરતાશ અને વીણા લઈ તેમની આગળ નૃત્ય કરીશ. આ સિવાય બીજી કશી ભજન કરવાની રીતમાં મને સમજણ પડતી નથી અને બીજાં સાધનો કરવાં કેવી રીતે, તે પણ હું જાણતો

નથી. સંતોના ચરણને હું મારા ચિત્ત વડે ધારણ કરી રાખું છું અને તેમ કરવાથી મારી તમામ કાર્યસિદ્ધિ પૂર્ણ થઈ જશે. ધ્યાન કરવાની રીત અને આસન તથા સમાધિની ક્રિયાઓમાં મારી અછલ ચાલતી નથી. તેથી કરીને હું એક ગોવિંદ અને હરિના નામમાં મારા પ્રેમને સ્થિર કરી દઈને મુખપૂર્વક જીવું છું. તે ગોવિંદનાં કીર્તન હું મારે માટેથી ગાઈશ. ગાયનવિદ્યા પણ હું જાણુતો નથી. મને તાલ, સૂર, લય, નાદ એમાંનાં કશાનું જ્ઞાન નથી અને હું એવો અજ્ઞાની છું કે, લાજ તો મને છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, મારી તમામ કમાઈ, માફ ગોત્ર અને મારી કુલ સંપત્તિ એ બધાં સૌ સંતમહંતોના ચરણ આગળજ છે.

૩૧૭૮-વૈષ્ણવોની આગળ હું માફ શરીર અને મારા પ્રાણ-સુદ્ધાં અર્પણ કરીને હું તેમના ઘરમાં તેમનો આજ્ઞાપાલક દાસ બનીને રહ્યો છું. તેઓ મને જે કાંઈ કામ બતાવશે તે હું ઝટ ઝટ કરી નાખીશ અને તેઓ મને જે છાંટેલું વધેલું ખાવા આપશે તે હું ખાઈ લઈશ. તેમનું એકું મને પેટ ભરીને ખાવા મળે એવી આશાથી હું તેમનાં આંગણમાં પડી રહીશ. તેઓ જ્યારે ચાલશે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેમના પગની જે ધૂળ ઊડશે તે હું મારે શરીરે ધારણ કરીશ. તુકારામ કહે છે કે, તેઓ મને ધમકાવીને કાઢી મૂકશે તોપણ હું તેમનાથી આઘો ખસનાર નથી; અને તેઓ મને લાતો મારશે તો તે પણ હું સહન કરીશ.

૩૧૭૯-મારા ઘણા વખતનાં પુણ્ય આજે ફળ્યાં; કારણકે હું સંતોનાં સામે મોઢે દર્શન કરીને તેમના ચરણ આગળ જઈ જો. આજ મારાં સંસાર સંબંધી તમામ દુઃખકલેશનો છેડો આવી ગયો. શ્યામળા પરબ્રહ્મ મારી આંખોની અંદર આવીને સમાઈ ગયા અને પછી તો ચારે દિશાએ મને તેમનું ને તેમનું જ દર્શન થવા

લાગ્યું. સંતોએ મને આલિંગન દીધું અને મેં તેમના ચરણ ઉપર માઈ મસ્તક મૂકી દીધું. તેથી કરીને માઈ શરીર દિવ્યરૂપ બની ગયું. તુકારામ કહે છે કે, સંતોના આનંદથી મને તૃપ્તિ થઈ ગઈ અને હું ધન્ય થઈ ગયો. તેથી કરીને હું વૈષ્ણવસંતોની મંડળીની આગળ આજોડી પડું છું.

૩૧૮૦-મારા મનમાંથી તમામ ફિકર ચિંતાઓને ફગાવી દઈને મેં હરિની ભક્તિ કરી, તેથી કરીને મને હરિના સમાગમનું સુખ પ્રાપ્ત થયું. મને હરિની સંગતિ મળી એટલે મને અત્યંત આનંદ થઈ ગયો અને મારા મનમાં ભરાઈ રહેલા અનેક વિકાર ત્યાંથી નાસી ગયા. તુકારામ કહે છે કે, મને વિઠોબારાયની સેવા કરવાની તક મળી તેથી મારા જીવને પારવિનાનું સુખ થઈ ગયું છે.

૩૧૮૧-જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરતા નથી, તેઓ મોઢેથી નામોચ્ચાર કરે તેમાં તેમનું શું વળે? જમતી વખતે એકાદ કોળિયાની સાથે પેટમાં માખી ચાલી જાય તો તે જમણથી જીવને સુખ થતું નથી. માટે કીર્તન કરતી વખતે જેવું મોઢેથી બોલીએ તેવાં આચરણ પણ કરવાં જોઈએ. આવું જે નહિ કરે તેનું ગાણું નાચનારીના ઢબ્બાના જેવું જાણવું. તુકારામ કહે છે કે, જે સાચા સંત હોય છે, તેઓ કામ ક્રોધાદિ વૃત્તિઓનો પોતાના હૃદયને સ્પર્શ પણ થવા દેતા નથી.

૩૧૮૨-હે દેવ! તારું વૈકુંઠ અને તારી સાયુજ્ય મુક્તિ એમાંનું કાંઈજ મારે તો જોઈતું નથી. હે વનમાળી! મારે તો તારા નામનોજ ઉચ્ચાર સદાકાળ કરવો છે અને તેજ હું તારી પાસે માશું છું. નારદ, તુંગર, ઉદ્ધવ, બલિ, પ્રહ્લાદ, રુદ્રમાંગદ આ બધા ભક્તોએ તારા નામ સિવાય બીજા કોઈ પણ સાધનનો ઉપયોગ

* નાચનારીની સાથેના તબક્કાસારંગીવાળાઓ તથા મૂર પ્રરનારાઓ.

કયો ન હતો. સિદ્ધો, ઋષિઓ, ગંધર્વો, કિન્નરો એ બધા રામનામનો જ ઉચ્ચાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! હું બધો વખત તારા નામનો જ ઉચ્ચાર કરતો રહું એવા પ્રેમનું દાન તું મને દે.

૩૧૮૩-મારા મનમાં જેવી ઇચ્છા હતી, તેવો જ પ્રસાદ મને મળી ગયો અને તેથી મારા ચિત્તનું સમાધાન થઈ ગયું. ઈંટના ઉપર બેઠે ચરણને સમાન રેખામાં ગોઠવીને મારાં માળાપ કૃપાદાન કરવા માટે બિલાં રહ્યાં છે. તેઓ પોતાના લક્તોનું જતન કરવામાં જરા પણ બિચુપ આવવા દેતાં નથી, પણ જેવી જેની યોગ્યતા તે પ્રમાણે તેનું સન્માન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ સૌના આંતર્ગાહ્યમાં વ્યાપક છે, પણ જેવો જેનો લાવ તેવી રીતે તેને તે સાચવે છે.

૩૧૮૪-જેના મોઢામાં સદાકાળ વિઠાણાનું નામ રમી રહ્યું છે, તેમને સંસારની બ્રાંતિ થાયજ કેવી રીતે ? તેઓ ચાલતાં, બોલતાં, જમતાં અને રાત્રે ઊંઘતાં પણ બધો વખત નામોચ્ચાર કરતા રહે છે. તેઓ સુખેથી આ સંસારમાં જેટલો વખત રહે છે તેટલો વખત દેવ તેમની પાસેના પાસેજ રહે છે. બધો વખત મોઢથી નામોચ્ચાર કરવાની ભક્તિ ચારે પ્રકારની મુક્તિઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જાણજો. તુકારામ કહે છે કે, આજ નામની મદદથી હું બ્રહ્મની સાથે સ્વર્ગમાં ઊતરી પડ્યો અને તેમ કરતાં હું જે ભક્ત હતો તે દેવરૂપ બની ગયો.

૩૧૮૫-કોઈને ટોળટપ્પા સાંભળવાનો કે ભવાઈ જેવાનો શોખ લાગ્યો હોય છે, ત્યારે તે નથી જાણતો ભૂખ અને નથી જાણતો તરશ; પણ જ્યાં ભવાયાઓ રમતા હોય ત્યાંજ પાધરો દોડી ન્તય છે. હવે તેજ માણસને કોઈ કહેશે કે, અહ્યા ચાલને અમુક ઠેકાણે હરિકથા થાય છે, ત્યારે તે જવાબ દેશે કે, શું કહું ? હમણાં મારા ઘરમાં કોઈ છે નહિ, તેમ છતાં વળી કોઈ તેને બળ-

જળરાઈથી હરિકથામા જે ચી લાવે તો ઘૂટણ ઉપર માથુ મૂકી
 ઊઘવા મડી જશે તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોને આખરે
 ચમપુરીનીજ વાટ ભેવી પડે છે માટે એવા લોકોના મોઢા ઉપર
 તમારે બેલાશક થૂકવું

૩૧૮૬-હું વિઠોળારાયના ચરણને છોડનાર નથી, તેમના વિના
 મારા મનને ખીજાં ડોઈ પણ વિષયમા વહેચાઈ જવા દેનાર નથી
 તેમજ મારા મનના ઉપર ખીજાના મગના મન્કાર પડવા દેનાર નથી
 હું દેવના સમાગમમા રહ્યો રહ્યો જઈશ અને આવીશ, એજ મારી
 તેમની પાને માગણી છે અને તે માગવાને મારું આવ્યો છું મારી
 આગળ અને પાછળ પાડુર ગ ઊભા રહ્યા છે ત્યારે શું હું તે છેકજ
 મૂળું છું કે, તેમને મૂકીને ખીજા ઢશા ઉદ્યોગમા હાથ ધાલું ? તુકા
 રામ કહે છે કે, મને વૈકુંઠના દિવ્યલોગ આજ લોકમા લોગવવાના
 મળી આવે એવો ઊંચા પ્રકારનો પ્રેમ હું માણુ છું

૩૧૮૭-હવે હું પદ્મપુર જઈશ અને વિઠોળારાયની આગળ
 સાદાગ દડવત્ પ્રણામ કરીશ તે પદ્મપુરમા જઈને હું ચદ્રલા
 ગાને કિનારે હરિનામની ધૂનની મસ્તીમા નૃત્ય કરીશ જ્યાં સત
 મ ડળી બેઠી હશે ત્યાં જઈને હું તેમના પગ ધોઈને તેમનું તીર્થોદક
 ગ્રહણ કરીશ તુકારામ કહે છે કે, મેં મારા જીવનું તેમના ચરણ
 આગળ ખલિદાન ચડાવી દીધું છે

૩૧૮૮-હે અનંત ! હું જ્યારે અધોગતિએ જઈશ, ત્યારે તારા
 હાથમા શું આવશે તેનો તું વિચાર કર હે કૃપાનિધિ ! હે દયાળુ
 દેવ ! હું તારો શરણાગત થયો તેનું મને આજ ફળ મળ્યું ને ?
 તું તારા મનથી જરા વિચાર કરીને મને જવાબ દે હે હૃષીકેશ !
 તારામા પતિત જીવોને પાવન કરવાની શક્તિ છે, પણ તે માગી
 બાબતમા નિષ્ફળ નીવડી છે, એવું જ મને મારા આજ સુધીના

અનુભવો ઉપરથી સમજાય છે. અમે જન્મમરણાદિ દુઃખોથી પીડાઈએ છીએ તેથી તને કાંઈ લાલ થાય છે? થતો હોય તો કહે. તુકારામ કહે છે કે, તું અત્યાર સુધી તો લળાડવેડાજ કરતો આવ્યો છે, પણ મેં તારા નામરૂપી તારી ચોટલી ખૂણ અપસીને પકડી રાખી છે, તે યાદ રાખજે.

૩૧૮૬-હો સંતજનો! જુઓ, જુઓ, આ પાંદુરંગ કેવાં કેવાં લળાડપણાં કરે છે, તે જરા જુઓ તો ખરા. પણ કાંઈ ફિકર નહિ. તેનું નામ એજ તેની ચોટલી છે અને તે મેં મારા હાથમાં આવી રાખી છે. હવે અમારા જેમાંથી કોનો વાંક છે તેનો ન્યાય તમે સંતોએ કરવો ઘટે છે. હો સંતસ્વામી! કહો તો ખરા કે આ બાળતમાં અન્યાય કોના તરફથી થયો છે? હું તો જાણે પાતકી છુંજ અને એ વાત હું નગારૂં વગાડીને જાહેર કરી દઉં છું. પણ હો સંતમહારાજ! પેલો દેવ પતિતપાવનપણાનો દાવો કરે છે તેને તમે રદ કરી નાખોને! કારણકે ખરેખરો પતિતપાવન તો હું છું. હું કબૂલ કરું છું કે, હું બધીજ રીતે અપરાધી છું, પણ દેવ પતિ-તપાવનપણાની ડીંગ મારતો કરે છે તેનું શું? તે કેમ તમે બોલતા નથી? તુકારામ કહે છે કે, જો હું માર્યો જઈશ તોપણ એટલું યાદ રાખજો કે, હું તમારા અરણુને છોડનાર નથી. એ મારો ધર્મ છે, એ વાત તમે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો.

૩૧૮૭-કોઈ કોઈ ગુરુ લોકોને પોતાના શિષ્ય બનાવવા માટે વચમાં દલાલી કરનારા મારફતિયાઓ રાજે છે અને તેમના દ્વારા ચેલાઓને પોતાની પાસે ખેંચી મંગાવે છે; પછી તેમને તેઓ ગુરુમંત્ર અને ગુરુ-ઉપદેશ દે છે. આવા પેટભરા સંતોને લગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકેજ કેવી રીતે? આવા કહેવાતા ગુરુઓ મૂખ બાય-ડીઓને અને છોકરાંઓને પોતાની શબ્દજાળમાં બાંધી લે છે અને

“તમારે દર વરસે મને આટલી રકમ આપવી,” એવો તેમની પાસે કરાર કરાવી લે છે. પણ પોતે જેવું મોઢેથી બોલે છે તે પ્રમાણે જરાય વર્તન કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં બધાંજ આચરણ તમોગુણથી ભરેલાં જાણવાં.

૩૧૬૧-જેવો પોતાનો જીવ છે તેવો બીજાં પ્રાણીઓનો પણ જીવ છે, એ વાત પાપી લોકો જાણતા નથી અને તેઓ બીજાને ગળે છરી દે છે. સૌ પ્રાણીનાં હૃદયમાં જીવ રૂપે નારાયણ રહે છે અને પશુઓનાં હૃદયમાં પણ નારાયણનો વાસ છે, એ વાત શું તેઓ નહિ જાણતા હોય? પશુને ગળે છરી ફેરવતી વખતે તેઓ શું નથી દેખતા કે બિચારું જનવર જરાડેજરાડા પાડે છે અને છતાં તેમના કૂર હાથ આવું નિર્દય કૃત્ય શી રીતે કરી શકતા હશે? તુકારામ કહે છે કે, આવા આંડાળો અંતે તો અધોગતિએજ જશે અને દારુણ દુઃખ ભોગવશે.

૩૧૬૨-મારી વિઠોળાઈ માતા થાક્યાંપાક્યાંનું વિશ્રાન્તિ-સ્થાન છે અને જેઓ તેને સાડૂ ભૂખ્યાં છે, તેને તે પોતાના પ્રેમનો પાનો પિવડાવે છે. પાંડુરંગા માતા આવી દયાળુ છે અને અનાથ જીવોની આશ્રયદાત્રી હોઈ કેવળ સુખનીજ શાંતિ મમાન છે. તે સૌના પ્રતિ કૃપાદષ્ટિ કરતી રહે છે અને સૌને મળવાને માટે અધીરી થઈને તેમના આવ્યાની વાટ જોતી બિલી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે તેના સામીપ્યમાં અનંત જન્મોનાં દુઃખ ટકી રહેજ કેવી રીતે?

૩૧૬૩-હો પાંડુરંગ! તમારી પાસે કયી વસ્તુનો અભાવ છે તે કહો. તમારા જેવો પિતા અમારે માથે છે અને છતાં અમારી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થતી નથી. અમે તમારી કરુણાની યાચના કરીએ છીએ અને તમે તો અમારી સામે જોતા પણ નથી! તુકારામ કહે

છે કે, હે વૈકુંઠનાયક! આ કાંઈ થોડી નવાઈની વાત કહેવાય?

૩૧૬૪-હે રુદ્રમાળાઈના પતિ પાંડુરંગ ! હવે તમે મારી એક વિનંતી સાંભળો. બાળક કદાચ ભૂલ કરે, પણ તેથી તેના માળાપે તેને બનથી મારી નાખવાનું ઘટે નહિ. તેમણે તો તેનું જેથી ભણું થાય તેવું કરવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હું તારોજ છું, આવું હું કદા કરું છું, તેની શરમ તારે રાખવી જોઈએ.

૩૧૬૫-પાપમાં અતિશય વધારો થઈ જવાથી સત્યનો હોપ થઈ ગયો છે અને ભારે ભારે હોપ વધી પડવાથી નીતિનો નાશ થયો છે. વરસાદ પૂરો વરસતો નથી અને પૃથ્વીમાં રસકસ રહ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે, વેદોમાં પણ હવે કશી વીર્યશક્તિ—મંત્રોનું સામર્થ્ય—રહ્યાં નથી.

૩૧૬૬-[નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે] સંસાર-સમુદ્ર જે અતિ દુસ્તર છે, તેને શી રીતે તરી જવાય તેની મને સમજણ પડતી નથી. કામક્રોધ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓથી તે ભરપૂર છે અને તેમને જોઈને મને ઘણો ભય પેદા થાય છે. વાસનાઓ રૂપી મોટાં મોટાં ગોળાં તેમાં ઉત્પન્ન થયાજ કરે છે અને તેમને લીધે નાના પ્રકારનાં કર્મોના ધક્કા વાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, આ સમુદ્રને તરી જવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ છે કે, તમારે શ્રીહરિના નામરૂપી નૌકામાં ચડી બેસવું.

૩૧૬૭-હે દેવ ! મને તું હવે પછીના જન્મ વખતે કોઈ હરિભક્તના ઘરમાં જન્મ આપજો. હે પાંડુરંગ ! તું જો મને કાંઈક માગવાનું કહેતો હોય તો બસ, મને આટલું એકજ વાનું આપી દે કે, સંતોની આગળ આજોટતાં મારા મનમાંથી લાજશરમ

નીકળી જાય. તુકારામ કહે છે કે, હું તારા સ્મરણના આનંદની મસ્તીથી નાચી ઊઠું એવી શક્તિ તું મને આપ. .

૩૧૯૮—કોઈ જૂઠા લખાડી આપણને ભોજનનું નોતરું દેવા આવે, તો તેને ઘેર જઈને જમતા સુધી તેના બોલ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી. ત્યારે જમી રહીએ ત્યારે કહેવાય કે, હવે જમ્યા એ વાત ખરી. એમ તો કાંચીડા અને બીજાં કેટલાંય જીવજંતુઓ ઊંચાં ઊંચાં જાડ ઉપર ચડીને આકાશમાં ઊડવાની એટાઓ કરે છે. પણ તેથી શું તેમને અમરત્વ મળી જવાનું હતું? સર્કસના ખેલમાં ઘોડેસવારી કરી બતાવનારાઓ શું ખરેખરી લડાઈમાં ઊભા રહીને યુદ્ધ કરી શકવાના હતા? તુકારામ કહે છે કે, જેઓ ખાલી મતવાદીઓ છે તેમનું જીવન નકામું છે, એવું તેમના બોલ ઉપરથી સમજાઈ જાય છે.

૩૧૯૯—હો દેવ! અમે તમારું શું બગાડ્યું છે, કે જેથી તમે અમારો ઉદ્ધાર કરતા નથી તે કહો. તમે હરિષ્, શિયાળ અને બીજાં કેટલાંય પશુઓને પણ વૈકુંઠવાસી બનાવી દીધાં, તેમનામાં કયી યોગ્યતા હતી તે કહેશો? સરોવરની અંદર હાથીને મગરે પકડી લીધો, ત્યારે તમને તેના ઉપર દયા આવી અને તે અધિકારી છે કે અનધિકારી તેનો વિચાર કર્યો વિના તમે તેનો ઉદ્ધાર કરી દીધો. તુકારામ કહે છે કે, તમે રાંડ વેશ્યાનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે તેના કરતાં પણ હું વધારે પાપી છું એમ?

૩૨૦૦—દેવ સચ્ચુ આકૃતિ ધારણ કરીને ઈંટના ઉપર ઊભા રહ્યા છે અને શરીરે પીતાંબર પહેર્યાથી ઘણા સુશોભિત દેખાય છે. આપણે આપણાં નેત્રો અને કાન તેમનામાં જોડી દેવાં અને મનને તેમના ચરણમાં સ્થિર કરી દેવું. તેમની કૃપાની છાયાને લીધે ભક્તોના ઉપર માયાનું જોર આલતું નથી. તેનું તે તરતજ

નિવારણ કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિનું વદન વિષમ-
ભાવ રહિત છે અને તેમના ચરણ ધણા સુકુમાર છે.

૩૨૦૧-તમે જિભા જિભા કીર્તન કરતા જાઓ અને તેમ કરીને
નારાયણના રંગમાં રંગાઈ જાઓ. હે નારાયણ ! હું હાથમાં
વીણા લઈ તે વખતે અથવા તો હું જ્યારે હાથમાં વીણા લઈને
તાઈ સ્મરણ કરવા માંડું તે વખતે તારે મારા કંઠમાં આવીને
જેમી જવું. મેં તારી મૂર્તિનું દર્શન કર્યું છે તેથી કરીને મારું
હૃદય વિશ્રાન્તિ પામી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મને
તારા કીર્તનમાં ખૂબ રસ પડે એવું કરી દે.

૩૨૦૨-હે પુરુષોત્તમ ! મેં તમારા ઉપર ઘણોજ ભરોસો
રાખ્યો હતો. તું જગતનો સ્વામી મને સંસારસાગરમાંથી
તારીશ, એ જાણત હું તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેઠો હતો.
પણ તારા નામ પ્રમાણે તે કામ ન કરી બતાવ્યું. સૂર્યકમળ
નામનો એક છાંડ થાય છે. તે કહેવાય છે તો સૂર્યકમળ, પણ
તેનાથી કોઈને પ્રકાશ મળતો નથી. દશેરાને દહાડે સીમોલ્લંઘન
વખતે લોકો એકબીજાને 'સોનું' [શમી વૃક્ષનાં પાંદડાં] આપે છે
પણ તે 'સોનું' કહેવાય એટલુંજ, તેનાં ઘરેણાં ઘડાવાનાં હતાં?
આખી દુનિયામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં નામ પ્રમાણે ગુણ જોવામાં
આવતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! પતિત જીવોને
પાવન કરવાનું તું જે ખિરદ લઈ બેઠો છે, તેને હવે તું છોડી દે.

૩૨૦૩-હે કૃપાવંત દેવ ! તમે મને સુખસુખિનું દાન દો કે
જેથી કરીને મારો ઉદ્ધાર થઈ જાય અને તમારા ચરણ આગળ
મને આશ્રય મળે. મારો પાંડુરંગના પ્રતિ સંકોચ લાવ છે, એવું
મારે મોઢેથી તું જોલાવ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારા
અંતઃકરણમાં તું આવીને વસી જા.

૩૨૦૪-ટોઈ કોઈ લોઢોમા થોડીઘણી વિદ્યા હોય છે, પણ તે જાણતનુ તેમના મનમા એવું જાણુ અભિમાન હોય છે કે, મારાથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની આખી દુનિયામા ખીન્ને કોઈ છે નહિ તેમના મનમા આવું જ્ઞાનાભિમાન ભગઈ જવાથી તેઓ અધ્ધરના અધ્ધક ચાલે છે અને કોઈનું કહેણ કાને ધગતા નથી, તેમજ સાધુમતોની પજવણી કરે છે જે માણુમ સાધુના શરીરને અપવિત્ર માને છે, તે એકજ આખા ત્રિલોક્યમા ચાંડાળ છે જે પોતાને મોઢેથી સત સાધુની નિંદા કરે છે, તેના એકલાનુજ આખું શરીર પાપથી ભરાઈ ગયું છે તુકારામ કહે છે કે, આવા માયિક કંગલોકોથી ગોવિંદ દૂર રહે છે-ગોવિંદ દૂર રહે છે

૩૨૦૫-ચોરની પાસે જેમીએ તો આપણી ખુદ્ધિ પણ ચોરના જેવી થાય ખીન્ન કાઈ નહિ તો અમરતુ એકાદ ચીથડ પડ્યું હોય તો તેને ઉઠાવી લેવાનું મન થઈ આવે વ્યભિચારી લોકોની માથે થોડી વાગ જેસીશું તો પરચીને જોતા વારનેજ તેના ભણી મન દોડી જશે એટલા માટે મનમાથી પ્રપચનો મોહ કાઢી નાખવો, તેના ગૂચવાડામાથી બહાર નીકળી જવું અને હૃદયની અંદર કેશવના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું સસારના બધેનોનો ત્યાગ કરવો અને શ્રીહરિના કીર્તન ઉપર પ્રેમ રાખતા શીખવું તુકારામ કહે છે કે, તને હું સો વાતની એકજ વાત કહી દઉં છું કે, તારે રૂકિમણીના પતિ શ્રીવિઠ્ઠલનું નામ મોઢેથી ગાવું

૩૨૦૬-કોઈ એક સાસુ પોતાના છોકરાની વહુને કહેવા લાગી “ઓ સોનખાઈ ! હું કહું તે સાભળ મારે પઢર પુગની જાત્રા ડરવા જવું છે, પણ ઘરમાં દૂધદહી છે તેને સાચ વજે, તેમાથી જશ પણ વાપરતી નહિ” આવું કહીને સાસુ પઢર પુર જવા નીકળી, પણ ગામને પાદર સુધી જઈને ઘેર પાછી આવી

વળી પાછી તે વહુને કહેવા લાગી: “અલી એ સોનખાઈ! હું કહું તે ખૂબ ચિત્ત રાખીને સાંભળી લે. મારા ઘરમાં વાસણકુસણ, અથાણાંપાપડ જે કાંઈ છે તે બધું સાચવજે. અથાણાની ખર-ણીનું મોઢું હું આવું ત્યાંસુધી છોડીશજ નહિ. ખીરમાં નાખવાને વાસ્તે મેં સેવ વણી છે, તેને એક ઘડામાં ભરીને તેનું મોઢું મેં છાણથી સીડી લીધું છે, તેને મારા આવ્યા પહેલાં ઉઘાડતીજ નહિ. ખાંડણી, પરાઈ, સાંબેલું એ બધી વસ્તુઓમાં માફ મન ભરાઈ રહ્યું છે. કોઈ પાડોશણને વાપરવાને આપીશ નહિ. કોઈ અભ્યાગત ખારણે આવે તો તેને તારે કહેવું કે ‘મારી સાસુ તો પંઢરપુર ગઈ છે.’ વાફ, તું પોતે પણ થોડું થોડું ખાજે. પરચુરણ ખરચ કરવાનું તો તારે કામજ શું?” સોનખાઈ બોલી: “બહુ સાફ, સાસુજી! તમે તમારી મેજે સુમેથી જાત્રા કરી આવો, કશી વાતની ફિકર કરશો નહિ. તમારા કહ્યા પ્રમાણેજ ઘર સાચવીશ. સાસુજી! તમે તમારા કલ્યાણનોજ વિચાર કરજો અને પાછળનાંની ફિકરચિંતા તમારે કરવી નહિ.” સોનખાઈના બોલ સાંભળીને સાસુ મનમાં વિચાર કરવા લાગી અને પોતાના મન સાથે કહેતી ગઈ. “આ સોનખાઈ મારી સવિતાના જેવીજ છે. એના બોલ ઉપરથી મને લાગે છે કે, એની દાનત ભૂંડી છે એટલે હું ઘર-માંથી જાઉં એવીજ એની ઇચ્છા છે. હું જઈશ તો એ ઘરમાં બગાડ કર્યા વિના રહેવાની નથી. ત્યારે ઘર સૂનું મૂકીને મારાથી જાત્રા કરવા જવાય પણ કેવી રીતે? વળી ત્યાં એવું જોવા જેવું છે પણ શું? મારે તો ઈંચાં, છોકરાં અને ઘરખાર એજ માફ પંઢરપુર.” તુકારામ કહે છે કે, આનું નામ માયા. એ માયાના મોહથી આખી દુનિયા ગાંડી થઈ ગઈ છે.

૩૨૦૭-પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં વખાણ સાંભળીને છિનાબ ખાયડી ધણણી બેઠે છે. હું જે કહું છું તે સ્વાભાવિકજ કહું છું. મેં તેને

આગળથી વિચાર કરી રાખ્યો નથી. જેનામાં કશી વાતનો દોષ હશે તેને મારા બોલ માથા ઉપર ધા વાગે એવા લાગશે અને તેથી તેની આંખોમાંથી પુષ્કળ પાણી પણ નીકળશે. તુકારામ કહે છે કે, મારે તેમાં કરવું શું ? જેને શરીરે ચાંદુ થયું હોય તેને જરાક હાથ અડકતામાં હોય તેમાં હું શું કરું ?

૩૨૦૮-દેવ છે એવું મોઢેથી બોલવું; તે સચુષ્ઠ અને સાકાર નથી પણ નિરાકાર છે, એવો આપણા મનની અંદર તેનો અનુભવ કરતા રહેવું; ત્યાર પછી દેહની દેહના ઉપર જે મમતા છે, તે મમતાનો અને અંતઃકરણમાં અનુભવેલા સ્વરૂપની સાથે તાળો બેસાડી દેવો. જ્યારે માતા અને પુત્ર લાંબા વખતના વિયોગ પછી મળે છે, ત્યારે બાળકને રડવું આવતું નથી પણ તેને આનંદ થાય છે, અથવા બેડિના મેળાપ વખતે હર્ષ અને રુદન એક સાથે પ્રકટ થાય છે. બેડિના પરસ્પર મિલનનું આવું વિલક્ષણ સ્વરૂપ છે. તુકારામ કહે છે કે, સૌ એકબીજાને ઓળખે છે, મતલબ કે સારાને સાડું અને નકારાને નકારા તરીકે જાણે છે.

૩૨૦૯-હવે મારા મનમાં એકજ પ્રણય લગની લાગી જાય કે મારી જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં મને એક વિઠ્ઠલનું ભાન રહે. મારે એ સિવાય બીજાનું કાંઈજ જોઈતું નથી. મારે રાજ્ય, મંપત્તિ, દોલત એમાંનું કાંઈજ ન જોઈએ. બસ, મારે મોઢેથી તારું નામ લેતો જાઉં અને તન્મનિત તારો આનંદ આપતો જાઉં. હે દેવ ! મારા ચિત્તને તારા પ્રેમ વડે એવું પરિપૂર્ણ કરી દે કે, આરે દિશાએ, મર્વ પ્રાણીપદાર્થોમાં મને તારું રૂપજ દેખાયા કરે. મારા ચિત્તનો અનુભવ તારા ચરણની સ્ત્રીમામાંજ મર્યાદિત થઈ જાય અર્થાત્ મને તારા ચરણના સિવાય બીજા કશાનો બોધજ ન થવા પામે. મારી જન્મમરણની પીડા તો સમૂળી ટળીજ

જાય અને મારી વાણીને હરિગોવિંદ એવાં નામ ગાવાનો નિરંતર શોખ લાગી જાય. તારૂં દર્શન કરનારની કાયા પલટાઈ જાય છે. તેને આપું જગત ચૈતન્યથી ભરેલું દેખાય છે. જીવશિવનો લેહ જીંસાઈ જાય છે અને શ્રીહરિના સ્મરણદ્વારા તેની મુક્તિનો માર્ગ સરળ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આવી ભાવના સહિત હું તારૂં નામ લઉં છું, તેથી હું કૃતાર્થ થઈ ગયો છું. હવે મારો ગમે તે જાતિમાં જન્મ થાઓ તેની મને કશી ખળખળ નથી.

૩૨૧૦-હે અખિલ વિશ્વના જીવન! તમે મૂંગા થઈને કેમ બેસી રહ્યા છો? હું જે કંઈ પૂછું તેનો તમારે ઉત્તર દેવો પડશે. મારાં સંચિતકર્મો અને પૂર્વજન્મોનાં પુણ્યો, જે કંઈ હોય તે બધું તું જ છે! હે પાંડુરંગ! મારૂં પ્રારબ્ધ પણ તું જ છે. હે નારાયણ! મારૂં સત્કર્મ અને મારો સ્વધર્મ એ પણ તું અને મારો નિત્યનો નિયમ પણ તું જ છે. હું તો તારી કૃપાની વાટ જોતો બેઠો છું. માટે તું ગમે તેમ કરીને તારી કૃપાથી ભરેલું કંઈક પણ મને સંભળાવ. કૃપાયુક્ત એક શબ્દ પણ મને કહે. તુકારામ કહે છે કે, હે પ્રેમી ભક્તોના પ્રિયતમ! તમે મારી સાથે જરા બોલો તો ખરા.

૩૨૧૧-હે દેવ! હવે મારે તારી શરમ ક્યાંસુધી રાખવી તે કહે; કેમકે મારે તને જે કંઈ કહેવું છે તે હું નિઃશંકપણે કહી નાખીશ. મૂંગા માણસના મનની વાત જાણનારો દુનિયામાં કોઈ છેજ નહિ. જે બોલે તેનાં બોલ વેચાય. ત્યારે હવે લાજશરમ રાખવાથી કશો લાભ થવાનો નથી. માટે હવે હું મારૂં કાળજી કઠણ કરીને જે વખતે જે બોલવાનો પ્રસંગ ઊભો થશે, તે વખતે તે બોલ મારા સ્વામીને સંભળાવી દઈશ. તુકારામ કહે છે કે, હે મારા મન! તું ગભરાઈશ નહિ. સમર્થની સામે તો છાતી ઠોકીને બોલ રહેવું.

૩૨૧૨-કોઈ એક સ્ત્રી પોતાના ધણીની સાથે એકાંતમાં ગુપ્ત

વાર્તાલાપ કરતી વખતે કહેવા લાગી: “મારા જેવી દુઃખી ખીણ કોઈજ નથી. તમે તો બધો વખત ધંધામાં ને ધંધામાં રૂંધાયલા રહો છો અને ઘરનાં બધાં મને લગડધણે લે છે. તમે એકલા રાત-દહાડો મહેનત કરીને રજો છો, ઘરનાં ખીજાં બધાં બેઠાંબેઠાં ચોરની પેઠે તમારું ‘રજેલું’ ખાઈ જાય છે અને મારાં પોયરાં બિચારાં ભૂખે ટળવળે છે. તમને જન્મ આપનારી તમારી મા તો મારી ખરેખરી દુશ્મન છે. મારે તેને મોઢથી બધો વખત કડવાં વેણુ સાંભળવાં પડે છે. દુષ્ટ વચન બોલતાં તે જરા પણ અચકાતી નથી અને મારી નણુંદ તો વળી તેના મોઢામાં થૂંકે એવી છે. તે મારો નિત્ય દ્રેષજ કયાં કરે છે. હવે તમેજ કહોને કે, મારે આ ઘરમાં જીવવું કેવી રીતે? તમારો ભાઈ જે મારો દિયેર થાય તે પણ મારી સાથે સારી રીતે બોલતો નથી. આ બધાના હાથ નીચે મારાથી શી રીતે રહેવાય? મારી સાથે સંસારવ્યવહાર કરવાથી તમને મુખ મળે છે તે હું જાણું છું, પણ તમે એવા છો કે ગરજ પૂરી થઈ ગઈ એટલે પછી તું કોણ ને હું કોણ? હું તો મારો જીવ મૂઠીમાં લઈને જીવું છું, પણ તેની તમને નથી લાજ ને નથી શરમ. અસ, હવે હું તમને કહી દઉં છું કે, તમે જુદા થવાનું કબૂલ કરો તોજ હું તમારી સાથે સંસાર વહેવાર કરીશ, નહિતર હું તમને મારો જીવ આપીશ.” તુકારામ કહે છે કે, તે પુરુષ કામને અધીન થઈ ગયો હતો તેથી તે બાયડી જેમ કહેતી ગઈ તેમ તે કરતો ગયો.

૩૨૧૩-પછી તે કામાતુર થઈ ગયેલો પુરુષ પેલી સ્ત્રીને નીચે પ્રમાણે વિનવણી કરીને તેને મનાવવા લાગ્યો: “તું બધો વખત આમ ઉદાસ શા સારૂ રહે છે? જો મારાં માળાપ, બહેન, ભાઈ તને સતાવતાં હોય તો હું તેમનો ત્યાગ કરીશ. પછી છે કાંઈ? હું તેમનું ફરીથી કોઈવાર મોહું પણ જોઉં તો મને તારાજ

જીવના સમ છે. ચાલ, કાલે સવાર થતાંજ આપણે જુદું ઘર માંડીશું. આ બાબત તું કહેતી હોય તો તું કહે તેવા સમ ખાવા હું તૈયાર છું. આપણે જુદાં થઈશું કે તરત હું તારે સાડા ખંગડીઓ અને ખીન્ત બધા દરદાગીના ઘડાવીશ. તારા કરતાં મને ખીન્તું કેાણ વધારે વહાલું છે? તું તો મારી જીવજનન ધ્યાસી છે. તારે સાડા ગળાની મોહનમાળા, હાથના બાજુબંધ, પગનાં સાંકળાં વગેરે નાના પ્રકારનાં ઘરેણાં ઘડાવીશ. અંબોડામાં ખોસવાનાં સોનાનાં ફૂલ પણ લઈ આપીશ. આ બાબત તદ્દન નિશ્ચિંત રહેજે. આ તો ઘરેણાંની વાત થઈ, પછી તારે માટે નાના પ્રકારની રંગબેરંગી સાડીઓ, ચોળીઓ બધુંજ તું કહીશ તેવાં આણી આપીશ.” તુકારામ કહે છે કે, તે રાંડે પોતાના ઘણીને સાવ ગધેડો બનાવી દીધેલો તેથી તે જેમ તેને હાંકતી તેમ તે હાંકતો હતો.

૩૨૧૪-કોડિયામાં દિવેટ મૂકીને તેને સળગાવીએ ત્યારે દીવો પ્રકટે અને અજવાળું થાય, પણ હીરાનો પ્રકાશ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. તેને તેલ, દિવેટ વગેરેની ગરજ પડતી નથી. એક જણ ખૂબ મહેનત કરીને પૈસા સંપાદન કરે છે, ત્યારે ખીજને એમ ને એમ મળી જાય છે. બાપે સંઘરેલું ધન તેના છોકરાને વારસામાં મળે છે. ચંદનનાં લક્ષણ તેની મુગંધ વડે જણાય છે. એ ચંદન અને તેની મુગંધને એકબીજાથી પૃથક્ કરનારને ગધેડો જાણવો. તુકારામ કહે છે કે, જેના મનમાં હરિનામ ઉપર પ્રેમનું જોસ છે તેજ એકલો તરી જાય છે અને સૌ તેને વંદન કરે છે.

૩૨૧૫-જેનો દેવે અંગીકાર કર્યો તે સુખી થઈ ગયો જાણવો. બાકીના હજારો કષ્ટ પેટ ભરવાને સાડાજ ખાય છે. દેવનો અંગીકૃત ભક્ત જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે હરિનો દાસ થઈ ચૂક્યો છે તેનો કદી નાશ થતો નથી.

૩૨૧૬-આજે મને લાંગિયો અડી ગયો તેથી માઝં શરીર અપવિત્ર થઈ ગયું છે. આ બાબત મારા હૃદયમાં વિઠ્ઠલનું સ્મરણ કરીને હું તે આલડછેટનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લઈશ. અંતઃકરણમાં ક્રોધનો ઉદય થવાથી મોઢા વાટે જે શબ્દો નીકળે છે તે નરક જેવા હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, પશ્ચાત્તાપ રૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરીને આત્મબોધરૂપી સૂર્યનાં દર્શન કરીએ ત્યારે તેની શુદ્ધિ થાય.

૩૨૧૭-હે હૃપીકેશી ! હવે તો મેં તારા ચરણ આગળ રહેવા માંડ્યું છે. તેથી મારે નિરંતર જાગૃત રહેવાની જરૂર નથી. આ જગ્યાની રીતજ એવી છે; કારણકે, અહીં ચોરનો ગજ વાગે એમ છે નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હે દાતાર દેવ ! તેથી કરીને મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું છે.

૩૨૧૮-કૃપાળુ વિઠ્ઠલદેવે મારાં બધાં લાડકોડ પૂરાં કર્યાં છે. તે માઝં અનેક જન્મો થયાં પોપણ કરતા આવેલા હોવાથી આખરે તેમના ચરણ આગળ મારો સત્કાર થયો છે. હવે હું તેમની પાસે મને મનલાવતું ખાવાનું માગી લઉં છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો દેવ મને એક ક્ષણવારને સારૂં પણ પોતાની નજર આગળથી દૂર જવા દેતા નથી.

૩૨૧૯-જેઓ એક વાર પંઢરપુરની યાત્રા કરી આવ્યા હશે, તેઓ ખીજી યાત્રાઓને બહુ મહત્ત્વ આપતા નથી. કારણકે, પંઢરપુરના રાજા જે અમારી માતાને ઠેકાણે છે તે, અતિ સુલભ છે અને ભક્તોની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરે છે. જન્મજન્માંતરમાં જેણે પુણ્યના ઢગલા ને ઢગલા સંચિત કરી રાખ્યા હશે, તેજ પંઢરપુરનો વારકરી યાત્રાળુ બને છે. યાત્રા સમાપ્ત થયા પછી દેવને છેલ્લેલ્લા મળી લઈને તેમનો સંદેશો લઈને પાછા ઘેર જતી વખતે ભક્તોના પ્રાણ વલોવાઈ જાય છે અને તેઓ દૂસઠાં ભરીભરીને રહે છે.

પંઢરપુરથી વિદાય લેતી વખતે બધા યાત્રાગુઓ દહીં અને ભાતનું મંગલ ભોજન કરીને ત્યાંથી ચાલવા માંડે છે કારણકે, એવું કયાંથી ફરીથી પંઢરપુરનાં અને પાંડુરંગનાં દર્શન કરવાનું બની આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, ભીમા નદીનો કિનારો એ તો પૃથ્વી ઉપરનું વૈકુંઠ છે.

૩૨૨૦-જે ગામના લોકોને એક બીજાની સાથે બનતું ન હોય તે ગામમાં સારા માણસે રહેવું નહિ. કારણકે, એવા ગામમાં એક ઘડી પછી શું થશે? તે કશું કહી શકાયજ નહિ. જે ગામમાં જરા અન્યાયી આચરણ કયું ન હોય અને છતાં જોરજુલમથી નિર્દોષને સજા કરવામાં આવે છે, જે ગામમાં લોકોને પુરાણો ઉપર વિશ્વાસ હોતો નથી અને ઘરઘરની પંચાયતો જમાવીને ભાંજગડો કરવા જેઓ બેસી જાય છે, જ્યાં દુષ્ટ લોકો સારા માણસને રંજડતા હોય ત્યારે બધા તમાશે. જોયા કરે છે અને કોઈ કશું કહેતુંજ નથી; જ્યાં અવિચારી લોકોના હાથમાં સત્તા આપીને તેમને હાથે ગરીબ લોકોના ઉપર જોરજુલમ કરવામાં આવે છે; તુકારામ કહે છે કે, આવા ગામમાં રહેવા કરતાં ખાસી રીતે કોઈ પર્વતની ગુફામાં પડી રહેવું વધારે સારું છે.

૩૨૨૧-કોઈને કાંઈ સારી શિખામણ દઈએ ત્યારે તે નાકતું ટીચકું ચકાવે છે, પણ આવું કરવાથી આગળ જતાં શી ગતિ થશે, તેનો તેઓ વિચાર કરતા નથી. તેમને નરકની યાતનાઓ ભોગવવી પડશે અને પારકાની સત્તા નીચે રહેવું પડશે. જેમણે કેવળ અવશ્યોનોજ સંગ્રહ કર્યો છે અને તેમનેજ હજી વળગી રહે છે; તુકારામ કહે છે કે, એવા જીવોની જડબુદ્ધિમાં સત્કર્મ કરવાનો વિચારઆવી શકતોજ નથી.

૩૨૨૨-ગોપીચંદનનાં દાદશ તિલક કરીને ચરીરે છાપાં

લગાડ્યાં એઁઁ અમ વૈષ્ણવોનાં ઘરેણાં છે. આવા અલંકાર હું ધારણ કરીશ. કારણકે, એ બધાં મારા સ્વામી પાંદુરંગનાં આબૂપણા છે. મેં શ્રીકૃષ્ણના સેવકોની આગળ અનન્ય ભાવે મારો હૃદય વેચી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, હું શૂરવીર બનીને સંસારની બદ્ધાર મેદાનમાં ભિતર્યો છું.

૩૨૨૩-વિષયાસક્ત હોવો પરમાર્થના કામમાં સફળ નહિ થાય. આ કામ એવું છે કે, ત્યાં ઉત્તમ નીતિ કે ભંચું કુળ કશા કામમાં આવતાં નથી. ત્યાં તો પરમાર્થનું મૂળ બીજ જેને ભાવ કહે છે, તે શુદ્ધ હોવો જોઈએ. ચોટલી અને જનોઈ એ તો પ્રાદ્યુષણનાં બહારનાં ચિહ્ન છે. તેમનું અભિમાન રાખીને જે દુરાચરણ કરશે તેને સજા થશે. તુકારામ કહે છે કે, નારાયણ કોઈ પણ જાતનું અભિમાન સાંખતા નથી.

૩૨૨૪-પૂર્વજેએ દાનમાં આપી દીધેલી ભોંય જે માણસ લોભને વશ થઈને પાછી લઈ લેવાનો વિચાર કરે છે, તે યમને ઘેર અગ્રપૂજનો અધિકારી છે એમ જાણજો. મતલબ કે, એવા માણસને યમ ભારેમાં ભારે સજા કરે છે. તેઓ પોતાના બાપના અને મોસાળપણના બેઉ તરફના પિતૃઓને લઈને નરકની અંદર જઈ પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, કોટિ કલ્પપર્યંત તેમને ગરમ ગરમ લોખંડથી દઝાડવામાં આવે છે.

૩૨૨૫-કચેરીમાં જઈને જે બૂઠી શાહેદી પૂરશે તે મહાપાતકી અને પતિત છે. તે નરકની અંદર વાસ કરનારા લોકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેને જ્યારે નરકમાં તરસ લાગશે ત્યારે રજસ્વલા સ્ત્રીનો રક્તસ્નાન પીવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકો જન્મ્યા તે ક્ષત પોતાના કુળના કાળ થઈનેજ જન્મ્યા છે.

૩૨૨૬-એકસરખો ભાવ ન રાખતાં જે પાપાચરણ કરશે,

તેને દુઃખદાયક ફળ લોગવવાં પડશે. જેઓ આવા દુરાચારી ચાંડાળ હશે તેમનો અંગીકાર કરે પણ કોણ ? તેમના વંશનો વેલો કદી વૃદ્ધિ પામતો નથી. તેમનું ઘર સ્મશાન જેવું થઈ જશે અને તેઓ પોતાના આખા કુળને કલંક લગાડશે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોની પાસેથી જેઓ દાનદક્ષિણા લેશે તેઓ પણ દુઃખી થશે અને અધોગતિએ જશે.

૩૨૨૭-પાપાચરણ કરતી વખતે તો વિચાર કર્યો નહિ અને હવે દીન ધનીને કાલાવાલા કરે છે. જેમણે સ્ત્રીઓના અને પારકા ધનના લોભને વશ થઈને લોકોને જૂઠાજૂઠા ફસાવી માર્યો, જેઓ વિશ્વાસઘાત કરતાં જરા પણ અચકાયા નહિ; તુકારામ કહે છે કે, આવા પ્રાણીઓ જન્મ્યા તે નહિ જન્મ્યા જેવા હોઈ તેમનું જીવન તર વ્યર્થ ગયું છે એમ સમજવું.

૩૨૨૮-પરાયા ધનને તફડાવી લેવાની દાનતવાળા લોકોએ જે ધન સંપાદન કર્યું હોય, તેમાંથી તેઓ દાન આપવા નીકળે ત્યારે તે દાન લેવું નહિ; કારણકે એવું દાન લેનારોએ અધોગતિએ જાય છે. તેઓને તદ્દન નિરુપયોગી થઈ ગયેલા જાણવા. જેઓ સ્નાનમંથ્યા અને જપ કર્યાનું પુણ્ય વેચે છે અથવા ખીજાને માટે તેમના પૈસા લઈને અનુદાન કરે છે; તુકારામ કહે છે કે, તેઓ દાંભિક છે અને પોતાની ઈચ્છાથીજ નરકે જાય છે.

૩૨૨૯-હું જાણું વખત નામકીર્તન અને હરિકથા એ બે કામ કરું છું. તેવું કરવાથી મારું મન જાણું વખત સમાહિત અવસ્થામાં રહે છે. ધીહરિના સ્મરણના તમામ અલંકારો મેં મારા શરીર ઉપર ધારણ કરી રાખ્યા છે. તેમનાથી થતા આનંદની લહેરમાં હું આમતેમ ડોલું છું. હું કયાં છું ને કયાં નહિ તેનું મને ખાન રહેતું નથી. એવી વિદેહપણની અવસ્થાનો અનુભવ હું

આ દેહમાં રહીને પણ ભોગવતો થયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું અગ્નિરૂપ અર્થાત્ પ્રદ્યુમ્નરૂપ થઈ ગયો છું, તેથી કરીને પાપપુણ્યનો મળ મને લાગુ પડી શકશે નહિ.

૩૨૩૦-કેટલાક લોકો વારંધડીએ યુદ્ધની વાતો કરે છે, પણ તે કયાંયુધી? ત્યાંયુધી શત્રુનું મૈત્ર્ય સામે આવીને ઊભું રહ્યું ન હોય ત્યાંયુધીન. હુશ્મનનું મૈત્ર્ય ત્યાં આવેલું દીકું એટલે તેમનું કાળજીનું ધડક ધડક થવા લાગે છે. જેઓ મરવાને તૈયાર થઈ બેઠા હોય એવા મરણિયા યોદ્ધાઓ એવે વખતે હાથમાં તલવાર લઈને શત્રુના ઉપર પ્રહાર કરવા મંડી જાય છે. આવી રીતે મનમાં સાચો અનુતાપ કરીને જેઓ બધો વખત હરિનામનો જપ કરતા રહે છે, તેમનાં માતાપિતાને ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, વૈષ્ણવોનાં વચન તલવારની ધારના જેવાં તીક્ષ્ણ હોય છે. તેઓ હુર્જનોનાં અંતઃકરણને ભેદી નાખે છે.

૩૨૩૧-દરિયાકિનારે રેતીનાં મેદાનોમાં ગંધર્વનગર દેખાય છે. તે એક ઘડીવાર પણ સ્થિર રહેતું નથી. તે જરાક પણ સ્થિર રહે તો ત્યાં જઈને વાસ કરીએ ને? આકાશનાં પુષ્પોની વગર-દોરે માળા ગૂંથીને તેના વડે લક્ષ્મીનારાયણનું પૂજન કરીને તેમને પ્રસન્ન કરવાં, વંધ્યાના પુત્રનાં લગ્નનો ઠાક આપણી આંખે જોવો, મૃગજળનું પાણી પાઈને તાપથી તપેલા લોકોને શાંત કરવા; તુકારામ કહે છે કે, આ બધાં કામ જેવાં મિથ્યા છે, તેવાંજ દેહ સંબંધી ઇન્દ્રિયોના કર્મો પણ મિથ્યા છે. તે બધાંય તમે પ્રદ્યાપણ કરી દઈને તમે પોતે પ્રદ્યુમ્ન થઈ જાઓ.

૩૨૩૨-રખાત સ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરનારાઓના પૂર્વજો અધોગતિએ જાય છે, આવું હું બધા લોકોને કહું છું; પણ એ વાત ઉપર કોઈ લક્ષ આપતું નથી. અરે ભાઈ! તું આ વિરે

પાકો વિચાર કરી જે. આખરની ઘડીએ કોણ તારી વહારે આવશે ? તુકારામ કહે છે કે, અંધ્યા ઓ રાંડના 'જણ્યા' ! તું છેવટે ચમલોકમાં જવાનો છે.

૩૨૩૩-અમે વિધ્વુના સેવકો આ સંસારમાં ઘણાજ લાઘ્ય-વંત છીએ અને જેનો કદી પણ ભંગ ન થાય એવું દૈવ્ય અમે કેળવ્યું છે. અમે અમારી વિઠાળાઈમાનાં પદ ગાઈએ છીએ તેથી અમારી માતા પ્રસન્ન થાય છે અને જે જે પદાર્થો અમારી પાસે ન હોય તે અમને આણી આપીને અમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે. તેનો પ્રેમ અમારા મનમાં બધો વખત તાજે ને તાજેજ રહે છે, તેથી કરીને તમામ પ્રકારનાં સુખ અમને અહીં બેઠાં બેઠાં આવી મળે છે. અમે અમારા સહજ સ્વભાવ પ્રમાણે જ્યાં રહીએ છીએ, ત્યાં ત્યાં બધે અમે શોભી ભીડીએ છીએ. તમામ વાસનાઓનો મૂળ પાયો અમે ઉખાડી નાખ્યો છે, તેથી કરીને અમારાં તમામ પાપોનો નાશ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, વિઠાળાઈ તમામ ભક્તજનોની માતા છે અને તે અમારા ઉપર હમેશાં પોતાની કૃપાની છાયા કરતી રહે છે.

૩૨૩૪-કેટલાક લોકો સાધુનો વેશ પહેરીને સીને ઠગે છે અને બધેથી પૈસા ધૂતીને પોતાના ઘરનાં માણસોનું ભરણપોષણ કરે છે. જેમ પાંજરામાંનો પોપટ માણસના જેવા બોલ બોલે છે તેમ આ ઢોંગી સાધુઓ પણ પોતાનાં મધુર સંભાષણો વડે સ્ત્રીપુરુષોનાં મનને પ્રસન્ન કરે છે. નંદી બળદ જેમ તેના માલિકના કહ્યા પ્રમાણે ટોકું ધુણાવે છે અથવા નાટકના ખેલમાં સૂત્રધાર જેમ બોલાવે તેમ નટ અને નટીઓ બોલે છે, તેવી રીતે આ લોકો પણ તેમના શુરુનું ભણાવેલું ગોખી મારીને બ્રહ્મજ્ઞાનની કથાઓ કરતા ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! આવા કૌરવોઓને ગમે

તેટલું કહીએ પણ તેમને લાજશરમ મળેજ નહિ. આગ પડે તેમની મહંતાઈના ઉપર !

૩૨૩૫-પોતાના શરીરમાં નાનાંનાનાં દેવદેવીઓનો પ્રવેશ કરાવીને જેઓ લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાનો દાવો કરે છે તેવા 'ભગત' લોકોના હાથ કેમ ભાગી પડતા નથી? વળી કોઈ કોઈ લોકો મંદિરને ઓટલે બેસીને પાસા વટે અથવા એવી તેવી રીતે લોકોને શુકનઅપશુકન બતાવે છે, તે પાપીઓ પાપમાં ખરડાઈ જાય છે. નાનાં છોકરાં એકીબેકીની રમત રમે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે કોઈ વાર એક દાવ પડે ને કોઈ વાર બીજો દાવ પડી જાય. હવે એમાંથી કોઈનું કોઈ કામ થઈ જાય તો તેની આ ઢોંગના ઉપર શ્રદ્ધા જામી જાય અને તે બીજા લોકોને કસાવવાના કામમાં કુહાડીનો હાથો થઈ જાય. આ લોકોએ જો દેવને વશ થયા હોય તો તેમનાંજ છોકરા કેમ મરી જાય છે? લુકારામ કહે છે કે, જેઓ તીર્થના ઉપર અંગારા જેવા છે તેઓ શ્રી-કૃષ્ણના ભક્ત હોયજ નહિ.

૩૨૩૬-જેમના ચિત્તમાં અભિમાન હોય તે દુષ્ટોને ગમે તેટલો પારમાર્થિક વિષયનો ઉપદેશ દઈએ તો પણ તે વ્યર્થ જવાનો અને ઉપદેશ દેનારને શ્રમ પડશે તે નકામાં. જેમ વિધવાના અંગ ઉપરનાં ઘરેણાં અને શાશુગાર વૃથા છે તેમ ખલ પુરુષોને ઉપદેશ દેવો વૃથા છે; કારણકે તે પાપીઓનાં મન તેમને કદી પણ શુદ્ધ આચરણ કરવા દેવાનાંજ નથી. તે અધર્મીઓનાં ચિત્ત હમેશાં દુશ્ચિત્ત હોય છે તેથી તેઓ ઉપદેશને કાને ધરતા નથી. ત્યારે તેમને નકામી તરફી આખ્યાયી શો કાંઈ હોય? કોઈએ ગધેડાના શરીરે ચંદનનો લેપ લગાડીએ અથવા હુકરને કપાળે કેસરનું તિલક કરીએ તે જેમ વ્યર્થ છે તેવોજ ઉપર કહ્યા તેવા લોકોને

દીધેલો ઉપદેશ પણ વ્યર્થ સમજવો વ્યભિચારીણી શ્રી પોતાના
ધણીને ધિક્કારે છે હવે જો એવી બાયડીની આગળ પતિવ્રતા
સ્ત્રીના ધર્મ કહી બતાવીએ તો તે માનવાનીજ નહિ, કારણકે તેના
મનમાં તો નાના પ્રકારના ગદા અને પાપી વિચારો ઘર કરી
રહેલા છે તુલારામ કહે છે કે, તેવી રીતે ભાવહીન લોકોની
આગળ તેમના હિતનો ઉપદેશ દેનારના મગજને ખાલી પરિશ્રમ
વેઠવો પડે છે

૩૨૩૭-સામેથી સતસાધુ આવતા હોય ત્યારે જાણે તેમને
જોયાજ નથી એવો ઢાંગ કરીને ડેટલાઈ લોકો ખીજી બાબુએ
નજી કરીને ચા ચા જાય છે, પણ તેજ લોકો પરાઈ સ્ત્રીને જોઈને
તેના તરફ ખૂબ ચાહથી જોયા કરે છે મતોના અમૃતતુલ્ય વચનો
સાભળતા તેમને કટાણો આવે છે, પણ વેશ્યાઓનાં ગાયન સાંભ
ળીને તેમના ઝાનને ટાઢઢ વગી જાય છે હરિકથા સાંભળી
વખતે તેમને વારવાર ઊઘના ઝોકા આવે છે પણ કોઈ રાડના રૂપનુ
વર્ણન ખૂબ રમ લઈ લઈને સાંભળે છે અને જેટલું જાગવું પડે
તેટલું જાગે છે તુલારામ કહે છે કે, તમે મારા બોલ સાંભળીને
મારા ઉપર ખીજવાશો નહિ, પણ ભવભાવનું કશું ચોસડ નથી

૩૨૩૮-આ આપણા દેવ (વિકૃત) છે, તે અનાદિ છે, પુરાણા
છે, લોખા અને ભાવિક છે પોતાના ભક્તો તેમને જેવા બનાવે
તેવા પોતે બની જાય છે એટલે પછી આપણે તેમના નેવકોને
કોઈ પણ બાબતની કિકર હોયજ નહિ અને ફગી કરીને ગર્ભ
વામ કરવાનો ભય પણ હોય નહિ અમારે તો અમારી ઇચ્છા
મુજબ બધો વખત હિંનામના જયધોષ કરવા અને તમામ મુખો
નો લોહ કરવો તુલારામ કહે છે કે, હુ બધો વખત દેવની મગ
તિમાજ રહું છું, તેથી અમે એકબીજાને ઝડી બૂની શક્તિ નથી

૩૨૩૬—હે દેવ ! યોગાભ્યાસ કરવા જેટલી શક્તિ મારામાં છે નહિ અને ખીજાં સાધનોની ક્રિયામાં પણ મને સમજણ પડતી નથી. કદાચ તને મળવાનીજ મારા મનને એક લગની લાગી છે, પણ તારાં ભજન કરવા જેટલી મારામાં શક્તિ નથી. ઓળખ પાંડુરંગ ! તને આલિંગન દેવાને માટે મારા હૈયામાં તાલાવેલી લાગી છે, તે બધું હું તને શી રીતે કહી જતાવું ? તુકારામ કહે છે કે, હે ! દયાસિંધુ ! તું જરા મને મોટાપણું રાખતાં શીખવી દે. તારા સિવાય હું ખીજા કોને પૂછવા જાઉં ?

૩૨૪૦—હે દેવ ! મને તારી સેવાનું દાન દે. એજ આનંદ-દાયક કૃપા છે. એટલા માટે એજ સર્વોત્તમ સુખ હું તારી પાસે વારંવાર માગ્યા કરું છું. હે વિકૃલ ! તું મને એવી સ્થિતિમાં રહેવા દે કે, જેથી કરીને હું જન્મોજન્મ તારું દાસત્વજ કયાં કરું. એ સિવાય ખીજા કોઈ ઇચ્છાને મારા મનમાં ઉત્પન્ન થવાજ ન દેતો; અને કદાચ ઉત્પન્ન થઈ આવે તો હે અનંત ! તું તેને દાખી દેજે. મને બધી વાતે નિર્ભય કરી દઈને તારું સ્મરણ કરવાને માટે સદા તત્પર રાખજે અને હું તને એકધડી વાર પણ ભૂલું નહિ એવું કરજે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું કલ્પવૃક્ષ છે તેથી કરીને હું જે જે ઇચ્છાઓ કરું છું તે બધી તું પૂર્ણ કરે છે.

૩૨૪૧—જ્યાં હરિના ભક્તો જન્મ ધારણ કરે છે તે કુળ અને તે આખો પ્રદેશ અતિ પવિત્ર થઈ જાય છે. તે વૈષ્ણવ ભક્તોનાં ધર્મકર્મ નારાયણરૂપ જની જવાથી તેમના વડે ત્રૈલોક્ય પાવન થઈ જાય છે. ઉત્તમ વર્ણોભિમાન રાજ્યાથી કેાણ પવિત્ર થઈ ગયું તેનો એકાદ દાખલો મને જોખી જતાવશે ? પણ હરિભજનથી તો નીચ અને અંત્યજ જાતિના લોકો પણ તરી ગયા છે, અને પુરાણો તેમના ભાટચારણ થઈને તેમના યશ ગાય છે. સાચે ત્રા-

જવે તોલીને માલ વેચનારો વાણિયો, ગોરોળા નામનો કુંભાર અને રોહીદાસ નામનો મોંચી એવા નીચ લોકો પણ હરિભજન કરીને તરી ગયા. મુસલમાનોમાં કબીર, મોમીન, લતીળશા વગેરે લક્ષ્મી થઈ ગયા છે. સેના નામનો એક હજીમ વિધ્યુનો દાસ હતો, કાનો-પાત્રા નામની એક નાચનારી, જોડુ નામનો એક હીજડો અને દાડુ નામનો પિંજરો એ બધાંએ અલેદલાવે શ્રીહરિના ચરણનું ભજન કર્યું. ચોખામેળા અને જાંકા એ જાતના અત્યજ હતા, તેમની સાથે સર્વથી શ્રેષ્ઠ જે ઈશ્વર તેમણે ઐક્ય કર્યું અર્થાત્ તેમને પોતાની સાથે મેળવી દીધા. નામદેવની એક 'દાસી' જનાળાઈ હતી, તેની સાથે જેસીને પાંડુરંગ જમતા હતા. ત્યારે એ જનાળાઈતા પ્રતિ દેવનો કયો જાતનો ભાવ હશે? મૈરાળ જનક નામનો એક લક્ષ્મી હતો. તેની જાત અને તેનું કુળ એવાં હતાં કે તે વિષે કાંઈજ ન કહેવું એ ઉત્તમ છે. તે આવો નીચ જાતનો હોવા છતાં હરિના ભજનને પ્રતાપે કેવી શ્રેષ્ઠ પદવીને પામી ગયો? તેમનું માહાત્મ્ય એવું મોટું છે કે, મારાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. વિધ્યુના સેવકોને માટે જાતિ, કુળ વગેરેનું કશું મહત્ત્વ નથી. વેદશાસ્ત્રનો પણ આવો સિદ્ધાંત છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિનામથી ટેટલાય પાતકીઓ તરી ગયા તેની મને પૂરી કલ્પના પણ નથી આવતી. આ બાબત વધારે જણવાની જો તમારે ઇચ્છા હોય તો તમે બધા અંથો જોઈ વળજો.

૩૨૪૨-કોઠીમકાં પાકાં થવા આવે છે ત્યારે તેમની કડવાશ જતી રહે છે, અમારી પણ પાંડુરંગે એવીજ અવસ્થા કરી દીધી

* મરાઠીમાં અને સમૃતમાં 'દાસીનો' અર્થ રખાત થાય છે. ૩૨૩૨ માં પદમાં તથા બીજે અનેક ઠેકાણે તુકારામે 'દાસી' શબ્દ રખાતના અર્થમાં વાપર્યો છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે, નાગદેવ જેવા સંતને રખાત કેવી ?

—સેવાનંદ

છે. અમાગ શરીરમા નાગાઉ દામ, ક્રોધ વગેરે વિકારો હતા તે બધાય મરી પરવાયા અને તેથી કરીને હવે અમારે માટે બધી અપ્રિ આનંદરૂપ થઈ ગઈ છે. દેહાદિ પ્રપચતુ ભાન અને તે સંગ ધી વિષયોનું અભાન : એ રીતે ભાન, અભાન, ભાવ અને અભાવ એ બધાનું દૂર ટળી ગયા અને આ મારો દેહનું પ્રત્યક્ષ પાહુરંગ સ્વરૂપ જાની ગયો છે ! તુકારામ કહે છે કે, આવી અવસ્થા જેમને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેમને ભાગ્યવત જાણવા અને મમારમા જન્મ લેવાનો આજ હેતુ હોવો જોઈએ

૩૨૪૩-હૈ મનુષ્યો ! નન્દેહ ધાગ્ધુ કર્યાની માચી સાર્થકતા જામા છે, તેનો વિચાર કરવો અને હરિના ભજનમા દૃઢ રહેવું. તમારૂં ચિત્ત જે અચળ છે, તેને એક વિષયમા સ્થિર કરી દેવું અને તેને મતોના ચન્દુમા લીન કરી રાખવું. હરિના પ્રત્યે મનમા દૃઢ નિશ્ચય કરીને એક ભાવને ધારણ કરવો આવું કર્યાથી તમે સમાગ્ના ભયને દેશવટો આપી શકશો. હરિનામ સિવાય આ દુનિયામા બીજું વધારે મગ્ન અને સુવલ સાધન છે નહિ, એટલા માટે બધો વળત પ્રેમ મહિત તેનો ઉચ્ચાર કરતા રહેવું. તુકારામ કહે છે કે, જેમણે આવો મેરુપર્વતના જેવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે તેમના આખા કુળને ધન્ય છે

૩૨૪૪-જીવાન, મકાઈ આદિ ધાન્યને શેકી તેની ધાણી બનાવી દીધા પછી તેમાથી નવા ફણુગા ફૂટતા નથી, તેવી રીતે જે મારા જન્મમગ્નના બીજ છે તેમને શેકીને મે તેમની ધાણી બનાવી દીધી છે, તેથી કરીને હવે મારે માટે જન્મમરણનો સભવ ગ્યો નવી માફ શરીર પ્રત્યક્ષ દેવરૂપ જાની ગયું છે, તેથી કરીને ડોઈ પણ નાશવત આકૃતિને માટે મારી પામે હવે સ્થાનનું રહું નથી શેકીના રમસાથી એક વાર ખાઉ ત્યાગ થઈ ગઈ એટલે તે

ખાડની પાછી શેઠડી જની ગકતી નથી, તેવી રીતે મારે પણ કે રીથી ગર્ભવાસ કરવો પડશે નહિ તુકારામ કહે છે કે, ભતમા ત્રમા પાડુરગનો વાગ છે એવો પૂર્ણ અનુભવયુક્ત વૈગવ્ય મને પ્રાપ્ત થયો છે

૩૨૪૫-પુડલીકરાયે વડુંઠવાસી દેવને આ પૃથ્વીના ઉપર ખેતી આજ્યા તેટલા મારે તે મૌ લક્ષ્મીમા શ્રેષ્ઠ છે તેમનું ધૈર્ય કેટલું જિયા પ્રજાનું હોવું બોધ્યો કે જેના વડે તે તમામ લક્ષ્મી મા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને પુણ્યવાનોમા તે પોતાના એક નિશ્ચયની પુણ્યશક્તિ વડે શ્રેષ્ઠ, પુણ્યવાન અને અતિ પવિત્ર જની ગયા છે આ પાડુરગરૂપી મહાનિવિ તેને તેના બાપની સેવાના કૃણાપે પ્રાપ્ત થયો હતો તેજ સનાતન બ્રહ્મ પાડુરગ તેની આવે ને સાથે રહેતા થઈ ગયા છે વૈકુંઠધિપતિ દેવ જેના ઘરમા પરોણા થઈને રહ્યા છે, તે તેની સાથે નિત્ય પ્રેમોલ્લાસપૂર્વક કીડા કરતા હશે, આલિંગન દેતા હશે અને બધાજ પ્રેમના વ્યવહાર કરતા હશે તુકારામ કહે છે કે, એવા પુડલીકરાયના ચરણ આગળ મારે પ્રકારની સુક્તિઓ આજોટયા કરે છે, તેમની શક્તિ ઘણી મોટી છે, પણ તેને માટે તેમની ભક્તિનેજ ધન્યવાદ દેવો ઘટે છે

૩૨૪૬-ઝસ્તૂરી-મૂગની ફૂટીમા ઝસ્તૂરી પેદા થાય છે, પણ તેની સુવાસનુ તેને પોતાને જાન હોતુ નથી, પણ જાગ્યવાન હોકો દ્રવ્ય ખરચીને ઝસ્તૂરી ખરીદે છે અને ખીજ બધા તો ઝસ્તૂરીનો ભાર જી ચકીને ફેરે એટલુંજ ચંદ્રમા અમૃતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનાથી ચંદોર પક્ષીને તૃપ્તિ થાય છે અને તેના દ્વારા કમળ પુષ્પ મા સુગંધની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનો ભમગ ભોગ દરી જાણે છે અમૂલ્ય રત્ન કોઈ પરીક્ષકની આગળ આવી પડે તો તેની કિંમત આકી શકે છે તેવી રીતે જે વસ્તુનો જે અધિકારી હોય તે પોત

પોતાની કુશળતા પ્રમાણે તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, આંધળાના હાથમાં મોતી આવી પડે તો તેને મન તે વ્યર્થ છે કેમકે તે તેનો કશો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. આ ઉપરથી સમજી લેવું જોઈએ કે જે વસ્તુને માટે જેનો અધિકારજ ન હોય તેને તે વસ્તુ કશા ખપની નથી.

૩૨૪૭-પોતાના મનમાં આવે તેવાં આચરણ કરે અને છતાં પોતાને સાધુ કહેવડાવે એવા કેટલાક લોકો હોય છે. તેઓ સર્વાંગે રાજોડી ચાલે છે અને લોકોની આંખચોરીએ પાપાચરણ કરતા જાય છે. દુનિયાની આગળ વૈરાગ્યનો દેખાવ કરીને જેઓ વિપય-સુખ ભોગવે છે, તુકારામ કહે છે કે, આગ પડે તેમની સોળતના ઉપર ! આવા લોકોને કેટલી વાર કહીએ ?

૩૨૪૮-સ્ત્રેશુણનો રંગ રાતો હોય છે, સત્ત્વશુણનો ઘોળો અને તમોશુણનો રંગ કાળો હોય છે. શુદ્ધ સત્ત્વનો રંગ પીળો હોય છે. પ્રત્યેક શુણના આવા રંગ અથવા એવા રંગનું તેજ હોય છે. પણ એ બધા રંગોથી તદ્દન જુદું એવું ચિન્માત્ર (જ્ઞાનમાત્ર)નું કાજળ મારા ગુરુએ મારી બુદ્ધિરૂપી આંખોમાં આંતર્યું. તે અંજનની અસરથી મારી બુદ્ધિરૂપી દૃષ્ટિની ઉપર જામેલા મળ, વિક્ષેપ અને આવરણ એ ત્રણે દોષ ટળી ગયા અને મારી દિવ્ય દૃષ્ટિ થઈ ગઈ. તેથી દ્વૈત અને અદ્વૈત એવી કલ્પનાજ મારે માટે રહી નહિ. દેશપરિચ્છેદ, કાળપરિચ્છેદ અને વસ્તુપરિચ્છેદ એ ત્રણે ટળી ગયા અને આખું વિશ્વ મારી આંખ આગળ આત્મારૂપે પ્રકાશિત થઈ ગયું. પ્રપંચનું તો નામનિશાન પણ રહ્યું નહિ. એક પરબ્રહ્મજ અવશિષ્ટ રહી ગયો અને અહં બ્રહ્મ સૌહં બ્રહ્મ એવી લાવનાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં મને દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું. તુકારામ કહે છે કે, સત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યનો વિચાર કરતાં કરતાં

સંપૂર્ણ પ્રહ્લાનંદ હું પોતેજ બની ગયો.

૩૨૪૯-હું મારી મરણમાં આવશે તેને માન આપીશ અને મારી મરણ નહિ હોય તો નહિ આપું. બાકી રાજા અને રંક બેઉ મારા મનથી બરાબર છે. હું જ્યારે મારા દેહના પ્રતિ ઉદાસીન ભાવ રાખું છું, ત્યારે બીજાની બે આંખની શરમ રાખવાનું મારે કારણજ શું છે? તુકારામ કહે છે કે, હું તો હવે મારી સહજ લીલા પ્રમાણે રમત રમી રહ્યો છું, તેથી કરીને હું યુગ અને દુઃખ બેઉનાથી આઘો જતો રહ્યો છું.

૩૨૫૦-એક વાર નામદેવ યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. રસ્તામાં આવેલે નામનું ગામ આવ્યું. ત્યાં નામદેવે ક્રીર્તન કરવા માંડ્યું. તે સાંભળવાને સારૂ તે ગામના દેવે દેવળ સહિત પોતાનું મોડું નામદેવના ભણી ફેરવ્યું અને તેમને હાથે પાંડુરંગની મૂર્તિએ દૂધ પીધું હતું એ વાત જગતમાં ચીને લાણીતી છે. નરસિંહ મહેતા-એ દેવના નામ પર દ્વારકામાં હુંડી લાખેલી તેના નાણાં દેવે ચૂકવી આપ્યાં. ધનાશ્રુ બાટે પોતાના ઘરમાં વાવેતરને માટે સંઘરી રાખેલા દાણા સંતસાધુઓને જગાડવામાં વાપરી નાખ્યા, તેથી દેવે તેમના ખેતરમાં પોતેજ બીજ લાવીને વાવેતર કરી આપ્યું. મીરાંબાઈનો ઝેરનો ખ્યાલો ભગવાન પી ગયા. લાખોળા નામનો એક નટ દોરડા ઉપર નાચવાનો ખેલ કરતો હતો, તે વખતે તેનો ભાઈ દોરડા ઉપરથી પડીને મરી ગયો, ત્યારે તેના વતી ઢાલ વગાડવાનું કામ કર્યું. કબીરને ઘેર દેવે કપડાં વણ્યાં અને ગોરાળા કુંભારનો છોકરો હરિકીર્તન વખતે નાચતાં નાચતાં મરણ પામ્યો તેને દેવે જીવતો કર્યો. તુકારામ કહે છે કે, હે પંડરીરાય! તેવી રીતે તમે મારા ઉપર પણ દયા કરો એવી હું તમને વારંવાર વિનંતી કરું છું.

૩૨૫૧-જ્યાં દશ્યાકાર વિશ્વ છેજ નહિ એવા નિરાકાર નિર્મળ સ્વરૂપમાં હું માફ ઘર બાંધીને ત્યાં નિરંતર વાસ કરું છું. જ્યાં વિશ્વાલાસ છેજ નહિ એવા મારા સ્વરૂપની સાથે સમરસ બનીને અખંડ ઐક્યમાં હું સ્થિતિ કરીને રહું છું. તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે હું તદ્રૂપ થઈને નિર્મળ અને અવિનાશી બની ગયેલો હોવાથી મારામાં અહંભાવ રહ્યો નથી.

૩૨૫૨-મારામાં લેદાત્મક દેહબુદ્ધિ અને સંશય હતાં તેનો પાંડુરંગે નાશ કરી દીધો એ તેમણે મારા ઉપર કૃપા કરી છે. ત્યાર પછી તેમણે જીવ અને શિવની એકતા કરીને આનંદ સહિત ઝંકારરૂપ શ્રીહરિપદમાં મને લઈ જઈને બેસાડી દીધો. તુકારામ કહે છે કે, તે માતાએ મુજ બાળકને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર કરી દીધો અને પછી મને અનાહત ધ્વનિનાં હાલરડાં ગાવા લાગી.

૩૨૫૩-નાના પ્રકારના મતવાદીઓ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરીને તેમના બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થ કરી બતાવે છે અને અનેક ગ્રંથોના વિષે પ્રવચન કરીને પોતાની વક્તૃત્વશક્તિનું પ્રદર્શન કરે છે. પણ મારાં વિઠોબાની પ્રાપ્તિ કરવાનું રહસ્ય તેમનાથી ઘણુંજ દૂર છે. તે રહસ્ય જે સમજી જાય તેનામાં દેહભાવ રહે નહિ. યાગ, યજ્ઞ, જપ, તપ, વ્રત અને અનુષ્ઠાન એમનાદ્વારા વિકૃત્તની પ્રાપ્તિનો મર્મ હાથ લાગતો નથી અને ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાન એ ત્રિપુટીની પેલી પાર ઘણે આદ્યે તે મર્મ રહેલો છે. તુકારામ કહે છે કે, તેને માટે ચિત્તમાં ઉપરતિ થવી જોઈએ અને રોમેરોમ હરિપ્રેમ વ્યાપી જવો જોઈએ. દેવની પ્રાપ્તિનો સાચો મર્મ આ એકજ છે.

૩૨૫૪-તે મર્મ શબ્દને આધીન નથી પણ શબ્દની સીમાની પેલે પાર ઘણે દૂર છે. સ્વરૂપનો અનુભવ કોઈ મંત્રતંત્ર વડે થઈ શકતો નથી. આપણા મનની અંદર સુખ અને દુઃખના તરંગ

ઉત્પન્ન થાય છે, તેના ધક્કાને લીધે કામક્રોધ આદિ વિકારો ઊછળી પડે છે. જેના ચિત્તમાં ઉપરતિ પેદા થઈ ન હોય તેની ભક્તિનો વિઠાળાના ચરણ આગળ સ્વીકાર થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, દેહભાવનું નિરસન કરીને શ્રીહરિનું ચિંતન કરવું. તેમ કરવાથી તદ્રૂપતા થઈ જાય છે; અને પછી તો સુખનો કંઈ પારજ રહેતો નથી.

૩૨૫૫-દેવ પોતાના ભક્તોની બોધપરંપરાની વંશાવળીની પરખારી શોધ કરીને તેમના કુળનું સ્મરણ કરે છે. અમે હરિના દાસ છીએ, એવું જેઓ કહે છે તેઓ પોતાના ગણાવેલા ભક્તોની ચાલી આવેલી બોધપરંપરા આગળ ઉપર દેવી રીતે ચાલુ રહેશે તેને વિષે ચિંતા રાખીને દેવ જે પોતાનું સ્વરૂપ છે તેનો અર્થોત્તર જીવ અને પરમાત્માના તાત્ત્વિક અભેદનો મારા જીવાત્માને બોધ દે છે-તેને પોતાના સ્વરૂપની બાબતનો બોધ દે છે. ત્યાં એકચિન્મય સ્વરૂપતાનું છત્ર પ્રકાશે છે અને સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન સહિત સ્વરૂપસ્થિતિમાં સોજ્હમ્ અનાહત ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એજ બધું કોઈ ડંકાનો અવાજ થતો હોય તેમ છેક ઉપર મસ્તકાકાશમાં ગાજે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી જે દેવ છે તે પોતાના દાસને અતિ પ્રેમ સહિત નિજાત્મપદમાં સ્થિર કરવાનો આનંદો-લ્લાસ માણે છે.

૩૨૫૬-આત્મસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બેઉ ધર્મોથી સહિત છે. આવા તેના નિર્ધર્મ સ્વરૂપનો વિચાર કરીને પ્રવૃત્તિ અને તેની સાપેક્ષ નિવૃત્તિ એ બેઉને વિષેની કલ્પનાનું નિરમન થઈ ગયા પછી, શુદ્ધ નિર્ધર્મ આત્મસ્વરૂપનું રસાયન તૈયાર થઈને કદા તેજ એટલું અવશિષ્ટ રહી જાય છે. આવો વ્યવસ્થિત નિર્ણય જાનામિ પડે આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાને વાસ્તે કયો છે. તે દ્વારા સ્વતઃ-સિદ્ધ પ્રદ્ધરસનું ભોજન પ્રકટ થઈ જાય છે અને તે હું જ છું એવા

અનુભવના મુખથી મેં બ્રહ્મરસનો સ્વાદ ચાખ્યો. આવી રીતે અનુભવરૂપ મોઢા વડે બ્રહ્મરસરૂપી લોચન ને કોળિયે કોળિયે નિબંધ્યાસ સાધનાનો અભ્યાસ કર્યાથી છવ અને પરમાત્મા બેઉ એક છે એવો મંશયરહિત અનુભવ થાય છે અને તે ક્ષણેજ તે બેઉની પરસ્પર એકતા અને સમરસતા સધાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, મને જે ભવરોગ લાગુ પડ્યો હતો તે ટળી ગયો છે, મને સર્વાંગે આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને હું નિજાત્મસુખની મસ્તીથી મુશોભિત થઈ ગયો છું.

૩૨૫૭-હે દેવ ! તારું સ્થામસુંદર મનમોહક મુકોમળ સ્વરૂપ મને સ્વપ્નમાં પણ જોવા મળતું નથી ! તે સ્વરૂપ અતુલ્ય છે, તેના ગળામાં એક સેરની મોતીની માળા છે અને કપાળે કસ્તૂરીનું તિલક છે; હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એ ચાર આયુધ ધારણ કર્યાં છે અને બેઉ કાનમાં કુંડળ ચોલી રહ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગા ! હે દયાળુ માતા ! તું તારા આ રૂપનું મને સ્વપ્નમાં તો દર્શન કરાવ.

૩૨૫૮-કીર્તનમાં એક વાર બેઠા પછી ભલે સાત સાત દિવસની લાંઘણ કરવી પડે તો કરવી પણ ત્યાંથી બિડીને બિલા થવું નહિ. ત્યાં માથું કૂટવાનું હોય તો ભલે તે કૂટી જાય. અને શરીરના ટુકડા થવાના હોય તો થઈ જાય, પણ નામની ગર્જના છોડવી નહિ તે નહિજ. ભલેને શરીરના બેત્રણ કટકા થઈ જાય પણ હરિકીર્તનના રંગમાં ભંગ થવા દેવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જ્યાં નામકીર્તન કરવાનો આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને લોકો કીર્તન કરવા બેઠા હોય ત્યાં મદાકાળ દેવનો વાસ હોય છે.

૩૨૫૯-કોઈએક હીજડો લફકરમાં સિપાઈ થઈને લકાઈમાં જઈ આવ્યો. ત્યાંથી પાછા આવ્યા બાદ લોકોને કહેવા લાગ્યો કે,

“મારા એક હાથમાં ઢાલ અને બીજા હાથમાં તલવાર, એમ મારા બે હાથ તો રોકાઈ ગયેલા હતા. તેથી હું લડું કેવી રીતે? હાથ છૂટા થાય તો લડુંને? વળી મારે શરીરે બખ્તર, માથે ટોપ અને કેડે પટો એ બધાંનો મારે એટલો બધો ભાર બાંધ્યો પડતો કે આના કરતાં તો મોત આવે તો સાફ. વળી અધૂરામાં પૂરું પાછો મને એક મોટો ઘોડો સવારી કરવાને આપ્યો. હવે હું તે ઘોડાને કાળૂમાં રાખું કે શત્રુના ઉપર ધસારો કરું? બે કામ શી રીતે થાય?” શત્રુની સાથે લડવું એજ પોતાની જાતના રક્ષણનો સારામાં સારો ઉપાય હતો છતાં તેને અપાય માનીને હુઃખ અને શોકથી હાયહાય કરવા લાગ્યો. તુકારામ કહે છે કે, એ રીતે આ બધા લોકો પણ પોતેજ પરબ્રહ્મરૂપ હોવા છતાં સંતચરણરૂપી આશ્રયસ્થાનની ખૂબી સમજતા નથી, તેથી કરીને તેમની મૂર્ખતાનો પારજ નથી.

૩૨૬૦-આખું ત્રૈલોક્ય પવિત્ર પાંડુરંગથી ભરપૂર છે, તેજ પાંડુરંગની સ્તુતિ હું મારી પહેલી જોવી (પદ)માં ગાઈશ. મને સૌ જનોમાં અને વનમાં પણ પાંડુરંગનું દર્શન થાય છે. એવું થવાથી મારામાં દ્વેતભાવ રહ્યો નથી અને તેથી બીજી જોવી ગાવાનું મારાથી બની શકતું નથી. સૌ જનોમાં અને વનમાં મને એકલા દેવનું દર્શન થાય છે, તેથી મારી ત્રીજી જોવી શોધી જડતી નથી. પ્રપંચ માત્રનો નાશ થવા બેઠો છે, તેથી ચોથી જોવી પાંડુરંગ દેવ પોતે ગાશે. મારી પાંચમી જોવી મારાં માળાપ પાંડુરંગજ સદાકાળ ગાયા કરે છે. મારી છઠ્ઠી જોવી પાંડુરંગસ્વરૂપ મારા ગુરુની મૂર્તિ, જેમને વિષે વિચાર કરતાં છ દર્શનોનું પણ દાંર્ઢ વળતું નથી; પણ જેમનું મને દર્શન થયું છે તેજ ગાયા કરે છે. તે પાંડુરંગના સ્વરૂપ વડે મારી આંખો ભરાઈ ગઈ છે, તેથી કરીને મારી આત્મી જોવીમાં મેં તેમનુંજ વારંવાર ધ્મરણ કર્યું છે. અંદ્રભાગને દિનાર જે પાંડુરંગ અઢ્ઢાવીસ યુગ થયાં બિલા ને બિલા રહ્યા છે તેમને વિષે મેં

મારી આઠમી ઝોલીમાં ગાયું છે. હવે મારા જન્મમૃત્યુરૂપી દુઃખનો છેડો આવ્યો ગયો છે અને જેની સહાયતાથી આ સંસારમાં મારે ફરીથી મૃત્યુને શરણ થવું નહિ પડે તેને વિષે હું મારી નવમી ઝોલીમાં ગાઈશ. તુકારામ કહે છે કે, હું મારી દસમી ઝોલીમાં દસ અવતારની સ્તુતિ કરું છું, તેથી મારે જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારમાં આવવું નહિ પડે.

૩૨૬૧-હો મનુષ્ય! અનેક જન્મોમાં ભટક્યા પછી છેક છેવટે મનુષ્ય દેહ તારે હાથ આવ્યો છે. માટે હવે તું દેવને તારા પોતાના બનાવી દે. ઓ મારા બાપ! જે દ્રવ્યની અંદર પંદર બ્રહ્મના અનર્થ ભર્યા છે, તેને તું વેગળું ફેંકી દેજે અને જે પ્રવૃત્તિ કરવાથી તારું પોતાનું કંડ્યાણ થાય અને જે તારો સાચો સ્વાર્થ છે તેને તું સિદ્ધ કરી લેજે. હવે તું કંડપનાઓ કરવાનો અશુભ માર્ગ છોડી દેજે અને પંદરપુરના સરળ રસ્તે વળી જાવે, તેમાંજ તારું ભલું છે. તું પંદરપુર જઈને ઈંટના ઉપર બિભેલા દેવના રૂપનું દર્શન કરજે. એમાંજ તારું બધું સુખ રહેલું છે અને તે તું પ્રાપ્ત કરી લેજે. તુકારામ કહે છે કે, જે આનંદનું મૂળ છે તે ઈંટના ઉપર છટાથી બિભે છે અને તેમનાજ નામકીર્તનનાં પદ હું ગાયા કરું છું.

૩૨૬૨-હું કેટલી કેટલી શિખામણો દઉં છું, પણ વેશ્યાના જ-ભેલા લોકો સાંભળતાજ નથી. પણ અડ્યા ઓ છિનાબના પેટનાઓ! આખરે ત્યારે થમ તમારી ઝડતી લેશે ત્યારે તમે પોક મૂકીને રડશો. અરે! તમે રાંડોની સોળત છોડી દો-અડ્યા! તમે રાંડોની સોળત છોડી દો. તમે જો મારું કહેણ નહિ માનો તો થમ તમને નરકમાં નાખી દેશે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે તમને દેવની પણ ગરજ નથી ત્યારે છેવટે એક દહાડો કાળ તમારી ઓપરી ફાડી નાખશે!

૩૨૬૩-હે દેવ! સ્વર્ગમાં રહેનારા અમર દેવો પણ મૃત્યુ-લોકમાં જન્મ ધારણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. દેવ લોકો કહે છે કે, અમે હરિકીર્તન થતાં હશે ત્યાં જઈશું અને નારાયણનાં અનંત નામ મધુર સ્વરથી ગાઈને જીવન્મુક્ત બની જઈશું. વૈકુંઠના રહેવાસીઓ પોતાને ત્યાં હરિના ભક્તો ક્યારે આવી પહોંચે તેનીજ વાટ જોયા કરે છે. તેવી રીતે પોતાના જોડ હાથ જોડીને થમધર્મ પણ સદાકાળ રાહ જોયાજ કરે છે કે ક્યારે હરિના ભક્તો પધારે તો અમે તેમનું પૂજન કરીએ. તુકારામ કહે છે કે, ભાવિક ભક્તોને માટે ભવસિંધુને તરી જવાનું ઉત્તમોત્તમ અને સૌ સાધનોના સારરૂપ સાધન એક હરિનામનો મંત્રજ છે.

૩૨૬૪-ઈંટના ઉપર જિલ્લો આ દેવ વિશ્વવ્યાપક છે અને તેનું પાલનપોષણ કરનારા છે અને આ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીપદાર્થ-યુક્ત વિશ્વ તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. તેજ પંઢરપુરના અધીશ્વર થઈને ઈંટના ઉપર જિલા રહ્યા છે, માટે મનમાં તેમના ચરણનું સદાકાળ સ્મરણ કરતા રહેવું. સૌનું મુખ્ય આશ્રયસ્થાન એજ છે. તેમના અંશમાંથી સૌ દેવદેવીઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, જો તમે મનમાં લેહલાવનાને પોષણ આપશો તો જિલ્લું પાપ લાગશે. તમારે અનેક દેવદેવીઓનું ભજન કરવાનો વિચારજ ન કરવો.

૩૨૬૫-પંઢરપુર તો અમારી જાગીર છે. ત્યાં થઈને ભીમા નામની પવિત્ર નદી વહી જાય છે અને તેને કાઠિ માઈ ઘર છે. પાંડુરંગ મારા પિતા છે અને રજુમાઈ મારી માતા છે. મનનશીલ પુંડલીકરાય મારા બાંધુ અને ચંદ્રભાગા મારી બહેન છે. તુકારામ કહે છે કે, આવો હું એક જૂનો જાગીરદાર છું, તેથી તો દેવે મને પોતાના ચરણ આગળ રહેવાની જગ્યા આપી દીધી છે.

૩૨૬૬-નદી ત્યારે મસુદ્રને મળવા જાય અને સમુદ્ર તેને જગ્યા આપે નહિ ત્યારે નદીએ જવું ક્યાં, તે હે પંઢરીરાય! તમેજ કહો. પાણીજ તેની અંદર જીવનારાં જળચર જંતુઓ ઉપર રૂઠે અને મા પોતાનાજ જાળકને પોતાની પાસેથી કાઢી મૂકે ત્યારે તેમણે શું કરવું અને ક્યાં જવું? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તેજ પ્રમાણે હું તારૂં શરણ માગતો આવ્યો છું અને તું તો મારી સાથે જોડાતો પણ નથી, ત્યારે હવે તને છોડીને મારે જવું ક્યાં?

૩૨૬૭-વેઠિયાના જેવો મનમાં ભાવ રાખીને હું વ્યર્થ ઉપાય કરું એવો નથી. હું તો દેવના રૂપને મારા અંતઃકરણમાં ધારણ કરી રાખીશ અને મારી તમામ ફિકરચિંતાઓ હું તેને માથે નાખી દઈશ. જેમ કૃષ્ણ યથો વખત પોતાના પૈસાનોજ હિસાબ ગણ્યા કરે છે તેમ હું પણ દેવને એક ક્ષણવારને માટે નિસારી દેવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે જગદીશ! તમે સદા-કાળ મારી પાસે ને પાસે રહો એવી મારી ઇચ્છા છે.

૩૨૬૮-જેને મોઢે યથો વખત હરિનું નામ રમી રહું હોય છે, તે તમામ પ્રકારના સુખનો અધિકારી છે. હરિનું નામ જેના મોઢામાં છે તે સર્વથી સર્વોચ્ચ શ્રેષ્ઠ છે. વેદ અને પુરાણ પોતાના હાથ જાંચા કરીને આવેા નિર્ણય જાહેર કરે છે. તે તમારેજેવું હોય તો તે તે ગ્રંથોમાં જોઈ લેજો. તુકારામ કહે છે કે, મને તો એ વિષે પૂરી ખાતરી છે અને લેશ માત્ર સંશય નથી.

૩૨૬૯-જેને શરીરે કોઠ નીકળ્યો હોય છે, તે ગોરા ગોરા દેખાય છે. અહંકારચુક્ત જ્ઞાનને પણ એવુંજ સમજી લેવું. જેમ કોઢિયા માણસની પાસે જઈને ખેસવાથી મનને કંટાળો આવે છે, તેમ જ્ઞાનાભિમાનીની પાસે જવાથી મનને શાંતિ થતી નથી. અહંકારી માણસનું જ્ઞાન એ તો સુઝાના શરીરના ઉપર પહેરા-

વેલાં ઘરેણું જેવું છે. તુકારામ કહે છે કે, દેહાત્મબુદ્ધિયુક્ત ચેષ્ટાઓ કરવી અને વિદ્યા ખાવી એ બેઉ ખરાબર છે.

૩૨૭૦-કામધેનુના વાછરડાને ખાવાનું મળતું નથી, એવું કોઈ કહે તો તે બોલ તેના મોઢામાં શોભે ખરા? માફ પછુ તેના જેવુંજ થયું છે, ત્યારે હવે મારે કરવું શું? ઓ વિઠ્ઠા! તું મને આમ તરછોડી શું કાઢે છે? કલ્પતરૂની નીચે બેસનારને ભૂખે મરણ પડે તેવું મારી બાળતમાં બન્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! તારું આ કામ દુનિયામાં સાફ નહિ દેખાય.

૩૨૭૧-હરિઃ ॐ તત્ સત્ આ ત્રૈવાણીરૂપ-વેદત્રયીરૂપ-સૂત્રો-નો સાર કૃપાના સાગર પરમાત્મા પાંડુરંગ છે. ॐ ઇત્યાદિ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર ઊંચે સ્વરે અને મધ્યમ સ્વરે કર્યાથી જે શુભ પરિણામ નીપજે છે તેજ સાક્ષાત્ પાંડુરંગ છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિનું સ્વરૂપ પદાર્થમાત્રમાં વ્યાપી રહેલું છે, છતાં તે પોતે અમંગ અને અલિપ્ત છે અને તેજ વેદોનું મૂળ છે.

૩૨૭૨-વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું મન હમેશાં પરપુરુષમાં રમ્યા કરે છે. તેથી કરીને તેના ધણીને રાતદહાડો ચેન પડતું નથી. આવી ભૂંડાં આચરણવાળી સ્ત્રી ખરેખર અધોગતિએ જવાનીજ અને તેનાં પાપને લીધે તેના ધણીની પણ અધોગતિજ થવાની. તે પોતે દૂળશે, ધણીને દુળાડશે અને પોતાના પિયરનું આખું દુળ અને ધણીનું દુળ બેઉને નરકે ઘસડી લઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, આવી સ્ત્રીના મંસગંથી આ લોકોમાં અને પરલોકમાં બેઉ લોકમાં દુઃખ વેઠવું પડશે, માટે એવી સ્ત્રીનાથી દૂર રહેવું.

૩૨૭૩-જે આનંદરૂપ, એક, અદ્વિતીય, અવિનાશી અને નિર્મળ સ્વરૂપ છે અને જે નિજતત્ત્વનું ચોગીઓ ધ્યાન કરે છે, તે ચિત્કલરૂપે ભીમા નદીને કિનારે પોતાના બેઉ ચરણ મમાન રેખામાં

ગોઠવીને ઠેઠે હાથ દમને ઊભા રહ્યા છે અને તે ઘણા ગ્રોભીતા દેખાય છે. અરે મનુષ્યો ! તેમનું તમે દર્શન કરો. જે દેવનો મર્મ પુરાણોથી સમજાયો નથી અને વેદોની શ્રુતિઓ જેનું વર્ણન કરી શકી નથી તે દેવ પુંડલીકરાયને ખાતર સાકાર બનીને ઊભા રહ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, જે પાંડુરંગનું મનકાદિક મુનિઓ ધ્યાન કરે છે તે મારા તો કુળદેવતા છે.

૩૨૭૪-કોઈ કોઈ લોકો મને કહે છે કે, અમે દેવસ્વરૂપ જ થઈ ગયા છીએ. તેમને હું કહું છું કે, આવું તમે બોલશો નહિ, એવું કરવાથી તમે નરકે જશો. અમે દેવરૂપ બની ગયા છીએ એવું જે લોકો મોઢથી બોલે છે તેમને હું પૂછું છું કે, તમારા અને તમારા બાપનો પુનર્જન્મનો ફેરો ટળી ગયો છે કે હજી ચાલુ છે ? દેવે તો રમતાં રમતા આખી પૃથ્વીને ઊંચકી હતી, તમે પાણીની ભરેલી ગોળી ઊંચકી બતાવો ત્યારે ખરા. દેવે તો સ્વપરાક્રમથી મોટા મોટા દૈત્યોને અને દાનવોને માર્યા અને તમારાથી તો એકાદ સૂકું છાણું પણ ભાગતું નથી ! તુકારામ કહે છે કે, વિઠોળારાયનું નિજપદ લેવાની જેઓ ઇચ્છા કરે છે તેઓ પાતકના રાશિ છે.

૩૨૭૫-કેટલાક લોકો કહે છે કે, અમે પુરાણવેત્તાઓ છીએ, પણ પુરાણોનો અર્થ તેઓ જાણતા છતાં ડુંગળી તો ખાય છે. સમુદ્ર એ તો અગસ્ત્ય ઋષિના પેશાબનું પાણી છે અને તેમાંથી પકવેલું મીઠું ડુંગળીને લગાડીને તેઓ ખાય છે અને કહે છે કે, અમે ‘કૃષ્ણાવળ’ ખાઈએ છીએ. ગ્રાહ્યણ સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ છે પણ રાજેલી રાંડનો મંગ તેનાથી છૂટતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવાં પાપાચરણ કરનારાઓને મારા બોલ સાંભળીને ડાળજે ધક્કો લાગે છે, તેથી કાં તો તેમના દાંત પડી જશે અથવા તો તેઓ પોતાનાં હૃદ આચરણ છોડી દેશે,

૩૨૭૬-હે ગોવિંદ! મારૂં ચિત્ત તારા ચરણમા ચોટી ગયું છે, તે હવે ખીજી કશી પ્રવૃત્તિ કરી શકતું નથી તેનું મારે હવે કરવું શું ? આવા સંજોગના સંધિકાળમા મારા મનને તુજ ધૈર્ય આપજે મારા કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર મેં તારા ઉપર નાખી દીધો છે આથી કમીને હું તો એક નિમિત્તમાત્રજ છું તુકારામ કહે છે કે, હું વ્યવહારના કામકાજ કરું છું, પણ ગમે વખત મારા હૃદયમા તારૂં નામજ ધારણ કરી રાખું છું

૩૨૭૭-ભકતોના જુદા જુદા ભાવને લીધે પોતે બદલાઈ જાય એવા આજકાલના દેવ છે નહિ, માટે આપણે આપણી શક્તિ પ્રમાણે તેમનો માર્ગ ત્વરાથી ગ્રહણ કરવો નકામી વાતો બોલવી નહિ એવું કામ સાડું નજ કહેવાય તુકારામ કહે છે કે, જે કામ કરવાથી આપણે માથે આળ આવે એવા કામ કરવાજ નહિ

૩૨૭૮-એક બ્રહ્મચારી હતો તેને કામ ઉત્પન્ન થઈ જવાથી તે ગધેડીની પાછળ દોડ્યો, પણ ગધેડી તેને પાકું મારીને નાસી ગઈ હવે જુઓ, એક તો તેના બ્રહ્મચર્યનો ભગ થઈ ગયો, ગધેડીની લાત ખાધી, ગધેડી પણ નાસી ગઈ, હાથમા ન આવી અને લોકોમા આળસના કાકરા થઈ ગયા તે જુદા તુકારામ કહે છે કે, તેનો સ્વાર્થ પણ ન સધાયો અને પરમાર્થ તો કંથળ્યો હતોજ એમ થવાથી તેનું બ્રહ્મચર્ય પાણીમા ગયું

પૌગણિક અને પ્રાસંગિક અભંગ

૩૨૭૯-મારે ઘેર એક દૂધળી ગાય છે તેનું દૂધ આખા ત્રિભુવનમા પણ માતું નવી તે રંગે શામળી છે અને તેનું નામ 'શ્રી ધર' છે તે પૃથ્વી આદિ ચૌદે ભુવનોમા મરજીમા આવે તેમ વિચરે છે, તેને વાછરડું તો છેજ નહિ આ ગાય ગમે તે ભક્ત દીકો કે તન્ત તેની પામે દોડી જાય છે જે દોઈ તેને પ્રેમપૂર્વક પ પાળે છે

તેના ઉપર તે ઘણી રાજી થાય છે અને તેને ધનતા મુખી પોતાના દૂધરૂપી અમૃતનું પાન કરાવે છે તેના ચાર આચળમાથી ચાર પ્રકારનું ભક્તિરૂપી દૂધ પાર વિનાનું નીકળ્યા કરે છે. તેનું સેવન કરીને સનકાદિક નિદ્ધ ઋષિઓ તૃપ્ત થઈ ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, આવી તે ગાય ત્રિલોક્યનું પોષણ કરે છે જ્યાં તે મારી પાસે છે ત્યાં પછી હું ભૂખ્યો રહું જ ડેવી રીતે ?

૩૨૮૦-કૃષ્ણનો જન્મ બદીખાનામાં થયો ત્યાર પછી ભગવાનની આરાધી વસુદેવ ગોકુળ ગયા અને તેમને યશોદાની સોડ-મા મૂકી આવ્યા અને યશોદાને પ્રભવેલી છોકરીને પોતાની સાથે લેતા આવ્યા. આવી રીતે છોકરાની અદલાખદલી થઈ ગઈ ભગવાને દેવકીને પેટે જે ઘડીએ જન્મ લીધો તે ઘડીએ જગતમાં બધે આનંદમગ્ન વર્તાઈ ગયો. શ્રીહરિના દર્શન થવાથી વસુદેવ અને દેવકીની બેઠીઓ તૂટી ગઈ જે શુદ્ધ અને અવ્યક્ત પરબ્રહ્મ છે તેઓ જ ગોકુળમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપે આવ્યા હતા લક્ષ્મીપતિના જેમને દર્શન થયા તે નદ અને યશોદાને ધન્ય છે શ્રાવણ વદિ અષ્ટમીની રાત્રિએ ગોપાળકૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો પૃથ્વીને તેથી ઘણો હર્ષ થયો અને તેના ઉપરનો ભાર હલકો થઈ ગયો. તુકારામ કહે છે કે, એકલો ક સજ ચિતાના વમળમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો

૩૨૮૧-કૃષ્ણના દર્શનથી લોકોના સશયની પ્રથિઓ છૂટી ગઈ ગોકુળની બધી સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણની આરતી ઉતારવા લાગી. ભગવાને જન્મ લેતાને વારજ પોતાના રૂપ વડે બધા લોકોને મોહિત કરી દીધા તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં ભગવાનની પાસે એક પછી એક સૌ આત્યાબલ્ય એવી વ્યવસ્થા કરવા સાડાં હું પેદા થયો છું.

૩૨૮૨-જે ગોપીએ હગિનુ શ્રીમુખ આખેથી બેઠી લીધું તે તો ત્યાંની ત્યાજ હરીને ભભી થઈ રહી ડોમંએ તેનો હાથ ગાલી

તેને ત્યાંથી આઘી કાઢી ત્યારેજ ત્યાંથી ખસી. તે ગોપીના મનમાં તેની પાસે બિલેલી ઘરડી ડોસીઓને લીધે કશો સંકેત પણ ન થયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે સૌને પોતાના સ્વરૂપનો એવો મોહ લગાડી દીધો કે, તેથી કરીને તેમનો દેહભાવ નષ્ટ થઈ ગયો.

૩૨૮૩-ગોકુળના આનંદનો કશો પારજ ન રહ્યો. તે તો અનંત અને અપાર હતો. નંદને ઘેર બાળકૃષ્ણનો જન્મ થવાથી સૌ શ્રીપુરુષોનાં હૃદય પ્રકુલ્લિત થઈ ગયાં. સૌએ પોતપોતાનાં ઘર શણગાર્યાં, બારણે તોરણ બાંધ્યાં અને સૌ શ્રીહરિની કથા મધુર સ્વરથી ગાવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે ગોવિંદે સૌને પોતાનો મોહ લગાડી દીધો અને તેમનાં હૃદય વીંધી નાખ્યાં.

૩૨૮૪-માળબ લટ નામનો એક માણસ કંસના તરફથી કૃષ્ણની પરીક્ષા કરવાને સાડ ગોકુળમાં આવ્યો હતો. તેને એવી સજ્જ મળી ગઈ કે જે બાળકના ઉપર તે બેઠો હતો તે બાળકજ તેના વાંસાની ઉપર ચડી બેઠો. તેના મનમાં દગો હતો તે વિશ્વ-ભરથી સહન થયો નહિ. જેને મોઢથી જેવા બોલ તેમણે સાંભળ્યા તેને તેવોજ બદલો મળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે પૂતનાને તો તેના જીવ મહિત ચૂસી લીધી.

૩૨૮૫-હો દેવ ! તમને ધર્મનીતિ શીખવીને તમારા કંડ્યાણુનો માર્ગ તમને જાતાવવાની જરૂર હોય ખરી ? તમે તમારી સહજ લીલા કરતાં એક ક્ષણની અંદર સર્વ ગ્રહાંડોની રચના કરી દીધી. તમારું નામ મહાદેવ છે તેથી કરીને તમે સૌ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો એજ ભાવાર્થ મેં સમજી લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે આવા છો ત્યારે મારી બાળતમાં તમને હજી કેમ કરી સમજણ પડતી નથી ?

૩૨૮૬-જેમ જેમ કોઈ તમને ખૂબ મહેણાંટોણાં મારે અને તમારી માથે લહે તેમ તેમ તમે તેની આથે મધુર વ્યવહાર કરો

છો અને તેની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરતા બન્યો છો. આવી તમારા ઘરની રીત છે, તે હું તમારી પાસે રહેવાથી બાળી ગયો છું. તમારા બારણા આગળ ઊભા રહીને તમને હાંદો મારીએ એટલે તમે અમારી સામે આવીને ઊભા રહો છો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે મંગળકારક છો, તેટલા માટે તમારું એક નામ શિવ છે—તેટલા માટે અમે જે કાંઈ માગીએ તે તમારે અમને આપવું જોઈએ.

૩૨૮૭—હે મારુતિરાય ! તમે રામના સેવક છો એમ સમજીને હું તમારે શરણે આવ્યો છું—તમારે શરણે આવ્યો છું. હે વીર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે મને લક્ષ્મીને રસ્તો બતાવી દો. તમે ધૈર્યવાન છો, પુરુષાર્થી છો અને સ્વામીનું કામ કરવામાં તત્પર છો. તુકારામ કહે છે કે, હે રુદ્રાવતાર ! તમે અંજનીને પેટે અવતાર લીધો છે.

૩૨૮૮—મારુતિરાયે સીતાની શોધ કરી એવી તેમની કીર્તિ રામાયણના આરંભથી ગવાય છે અને એજ રામાયણનું ખીજ છે. તે આવા શ્રેષ્ઠ પ્રતાપી પુરુષ હોઈ લક્ષ્મીના ભૂષણરૂપ છે. તેમણે પાતાળમાં જઈને દેવીનો પરાજય કર્યો. અહિરાવણ—મહિરાવણ નામના રાક્ષસો રામલક્ષ્મણને ઉપાડી ગયા હતા ત્યાંથી મારુતિરાય તે દુષ્ટોને મારીને તેમને છોડાવી લાવ્યા. તે પોતાના ખેડ હાથ જોડીને બધો વખત રામની પાસે ઊભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, ‘વાયુપુત્ર મારુતિ’ એ નામનો જપ કર્યાથી પાપમાત્રનો નાશ થઈ જશે.

૩૨૮૯—જે મારુતિએ કામને જીતીને તેને કેદ કરી રાખ્યો અને જેમણે કાળને ખેડીએ પહેરાવી દીધી તે વાનરવંશ—જાત હનુમંતને મારા નમસ્કાર હોજો. જેમનું શરીર વજનના જેવું છે અને જે પોતાની પૂંછડીની આંટી મારીને આખા બ્રહ્માંડને હલાવી શકે છે, તુકારામ કહે છે કે, એવા હે રામના સેવક ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું.

૩૨૯૦-જેમણે મહાપરાક્રમી રાવણની દાઢી બાળી દીધી, તે હનુમંત મહાબળવાન છે, તેમને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. એા યોજન પહોળા સમુદ્રને તેમણે એક છંલગ મારીને બોળંગ્યો અને આખી લંકાની શોધ કરી. તુકારામ કહે છે કે, આવડા મોટા પ્રતાપી રાવણની રાજધાની લંકાને તેમણે રમતાં રમતાં આગ લગાડી દીધી તે મારુતિના પરાક્રમને ધન્ય છે.

૩૨૯૧-કારતકી એકાદશીની યાત્રાનો ઉત્સવ તો તમે જાતે ત્યાં જાઓ અને તમારી પોતાની આંખે જુઓ ત્યારે તમને સમજાય. વૈકુંઠાધિપતિ પરમાત્મા તમારી નજીક પંઢરપુરમાં આવી રહ્યા છે. હરિનામરૂપી ફસલ તો ત્યાં ઢગલે ઢગલા પેદા થઈ ગઈ છે. પ્રેમ તો એટલો બધો ઊછળી પડ્યો છે કે આકાશમાં પણ સમાતો નથી. શ્રીહરિના આનંદની ભસ્તીમાં તમામ પંઢરપુરવાસીઓ મસ્ત થઈ ગયા છે. ઘેરઘેર પરમાર્થનો સુકાળ થઈ ગયો છે, વિષ્ણુભક્તોની મંડળીઓનો સમુદાય સ્થિર પગલે ચાલે છે. તેમણે ગરુડચિહ્નવાળી ધ્વજાઓ હાથમાં લીધી છે અને કરતાલ, વીણા અને મૃદંગના નાદની સાથે તેઓ હરિનામની ગંભીર સ્વરે ગર્જનાઓ કરે છે. સૈન્યમાં જેમ મહોન્મત્ત હાથીઓ ડોલે તેમ એક એકથી ચડિયાતા ભાવભક્તિયુક્ત શૂરા વૈષ્ણવ ભક્તો ડોલી રહ્યા છે. શ્રીહરિના નામામૃતના ઘોષ વડે સમસ્ત ભક્તસમુદાય ઉન્મત્ત બની ગયો છે અને આવા વૈષ્ણવ ભક્તોના સૈન્યને ચડી આવેલું જોઈને કળિકાળ કંપાયમાન થઈ ગયો છે. પંઢરપુરના ભજનાનંદનું સુખ જોઈને બ્રહ્માદિક દેવતાઓને પણ તેની ઇચ્છા થાય છે અને મૃત્યુ લોકને ધન્ય છે. ત્યાંના લોકો કેવા ભાગ્યવાન છે, એવું મોઢેથી જોલે છે. કાશીમાં મરણ થયું એટલે સુક્ષિત તો મળીજ ગઈ જાણવી. ગયા ક્ષેત્રમાં જઈને પિતૃશ્રાદ્ધ કર્યું એટલે પિતૃઓના ઋણમાંથી છુટકારો થઈ જાય છે. પંઢરપુરના વિઠોબાના ચરણ આગળ ઉધારની

તો વાત નહિ, તે તો તમને ત્યાં ને ત્યાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તુ
કાનમ કહે છે કે, ત્યારે અમે શા વાતે ચિંતા કરીએ? સર્વે
મિદ્ધિને આપનારા શ્રીહરિ માગી ઉપેક્ષા કરી કાળે કરવાના જ નથી

૩૨૬૨-અમારામા એવા એવા પ્રકારના દોષ જામી ગયા છે
કે, તેમનો નાશ કરવાના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે હું બધા શાઓ ઉચવા
વી વળ્યો પછી એકઠે ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ જાણ્યો નહિ
આવા પાર વિનાના પાતકો કરીનામા એકઠા થયા હોય તો તેણે
પઠરપુર જવું પઠરપુરના દર્શન કરવાથી સમસ્ત પાપનો નાશ
થઈ જાય છે સ્ત્રીમાનદીને ડિનારે વસેલા પઠરપુરને ધન્ય છે, તેજ
પ્રમાણે ચંદ્રભાગા મરોવરને પછી ધન્ય છે આ પઠરપુરની સાથે
જેની મરખામણી કરી શકાય એવું બીજું એક પછી તીર્થ નથી
પઠરપુરના દર્શન કરનારના ભાગ્યને ધન્ય છે સસારમા જન્મ
લીધો ત્યારે ઓછામા ઓછું એક વાર તો પઠરપુરના દર્શન કરવા
જ જોઈએ ત્યાં આગળ જઈનારા પાડુરગ દેવ અને પુડલીક
ભક્તરાજ એ બેઉના બંધા દર્શન થયાં એટલે પાપના શા ભાર છે
કે તમારી આગળ બિલુ પછી રહે? આવી અદ્ભુત તે વિધાની
નગરી છે ત્યાંના બધા સ્ત્રીપુરુષો અતુલ્ય જ્ઞેય છે તે નગરની રક્ષા
કરવા સુદર્શન ચક્ર ચારે બાજુએ ફર્યા કરે છે તેથી કરીને તેમા
પ્રવેશ કરવાનો ઢાળને લાગ મળતો જ નથી ત્યાંના આનંદનું
વર્ણન કરવા જેટલી બુદ્ધિ મારે લાવવી ઝાયાથી? જેઓ પઠરપુર
જાય છે તેમને વેંકુળની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, આ
જે મેં કહ્યું તેના ઉપર નિશ્ચાસ નહિ કરનારને પૂર્વજન્મનો અધમ
જાણુએ અને એટલા માટે જ તેને પઠરપુરના ઉપર પ્રેમ નથી

૩૨૬૩-એક બ્યલિયાગનો ધધો કરનારી વેશ્યા હતી તેને
એક પાળેલો પોપટ ઘણો વડાલો હતો મરતી વખતે તે પેલા

તેને ત્યાંથી આઘી કાઢી ત્યારેજ ત્યાંથી ખસી. તે ગોપીના મનમાં તેની પાસે જિલેલી ઘરડી ડાસીઓને લીધે કશે સંકેત પછુ ન થયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે સૌને પોતાના સ્વરૂપનો એવો મોહ લગાડી દીધો કે, તેથી કરીને તેમનો દેહભાવ નષ્ટ થઈ ગયો.

૩૨૮૩-ગોકુળના આનંદનો કશે પારજ ન રહ્યો. તે તો અનંત અને અપાર હતો. નંદને ઘેર બાળકૃષ્ણનો જન્મ થવાથી સૌ શ્રીપુરુષોનાં હૃદય પ્રકુલિત થઈ ગયાં. સૌએ પોતપોતાનાં ઘર શણગાર્યાં, બારણે તોરણ બાંધ્યાં અને સૌ શ્રીહરિની કથા મધુર સ્વરથી ગાવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે ગોવિંદે મૌને પોતાનો મોહ લગાડી દીધો અને તેમનાં હૃદય વીંધી નાખ્યાં.

૩૨૮૪-માંબળ ભટ નામનો એક માણસ કંસના તરફથી કૃષ્ણની પરીક્ષા કરવાને સારૂ ગોકુળમાં આવ્યો હતો. તેને એવી સજ્જ મળી ગઈ કે જે બાજઠના ઉપર તે બેઠો હતો તે બાજઠજ તેના વામાની ઉપર ચડી બેઠો. તેના મનમાં દગો હતો તે વિશ્વ-ભરથી સહન થયો નહિ. જેને મોઢથી જેવા બોલ તેમણે સાંભળ્યા તેને તેવોજ બદલો મળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે પૂતનાને તો તેના જીવ મહિત ચૂસી લીધી.

૩૨૮૫-હે દેવ ! તમને ધર્મનીતિ શીખવીને તમારા કલ્યાણનો માર્ગ તમને બતાવવાની જરૂર હોય ખરી ? તમે તમારી સહજ લીલા કરતાં એક ક્ષણની અંદર સર્વ પ્રહ્લાંડોની રચના કરી દીધી. તમારું નામ મહાદેવ છે તેથી કરીને તમે સૌ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો એજ ભાવાર્થ મેં સમજી લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે આવા છો ત્યારે મારી બાળતમાં તમને હજી કેમ કરી સમજણ પડતી નથી ?

૩૨૮૬-જેમ જેમ કોઈ તમને ખૂબ મહેણાંટોણાં મારે અને તમારી સાથે લડે તેમ તેમ તમે તેની સાથે મધુર વ્યવહાર કરો

છો અને તેની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરતા બન્યો છો. આવી તમારા ઘરની રીત છે, તે હું તમારી પાસે રહેવાથી બાળી ગયો છું. તમારા બારણા આગળ ઊભા રહીને તમને હાંકી મારીએ એટલે તમે અમારી સામે આવીને ઊભા રહો છો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે મંગળકારક છો, તેટલા માટે તમારું એક નામ શિવ છે—તેટલા માટે અમે જે કાંઈ માગીએ તે તમારે અમને આપવું નેહ્યે.

૩૨૮૭—હે મારુતિરાય ! તમે રામના સેવક છો એમ સમજીને હું તમારે શરણે આવ્યો છું—તમારું શરણે આવ્યો છું. હે વીર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે મને ભક્તોનો રસ્તો બતાવી દો. તમે ધૈર્યવાન છો, પુરુષાર્થી છો અને સ્વામીનું કામ કરવામાં તત્પર છો. તુકારામ કહે છે કે, હે રુદ્રાવતાર ! તમે અંજનીને પેટે અવતાર લીધો છે.

૩૨૮૮—મારુતિરાયે ત્રીતાની શોધ કરી એવી તેમની કીર્તિ રામાયણના આરંભથી ગવાય છે અને એજ રામાયણનું બીજ છે. તે આવા શ્રેષ્ઠ પ્રતાપી પુરુષ હોઈ ભક્તોના ભૂખણરૂપ છે. તેમણે પાતાળમાં જઈને દેવીનો પરાજય કર્યો. અહિરાવણ—મહિરાવણ નામના રાક્ષસો રામલક્ષ્મણને ઉપાડી ગયા હતા ત્યાંથી મારુતિરાય તે હુણેને મારીને તેમને છોડાવી લાવ્યા. તે પોતાના બેડ હાથ બેડીને બધો વખત રામની પાસે ઊભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, ‘વાયુપુત્ર મારુતિ’ એ નામનો જ્ય કયોથી પાપમાત્રનો નાશ થઈ જશે.

૩૨૮૯—જે મારુતિએ કામને છતીને તેને કંદ કરી રાખ્યો અને જેમણે કાળને બેડીઓ પહેરાવી દીધી તે વાનરવંશ-બાત હનુમંતને મારા નમસ્કાર હોજો. જેમનું શરીર વજનના જેવું છે અને જે પોતાની પૂંછડીની આંટી મારીને આખા બ્રહ્માંડને હલાવી શકે છે, તુકારામ કહે છે કે, એવા હે રામના સેવક ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું.

તેને ત્યાંથી આઘી કાઢી ત્યારેજ ત્યાંથી ખસી. તે ગોપીના મનમાં તેની પાસે ઊભેલી ઘરડી ડાસીઓને લીધે કશેો સંકોચ પણ ન થયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે સૌને પોતાના સ્વરૂપનો એવો મોહ લગાડી દીધો કે, તેથી કરીને તેમનો દેહભાવ નષ્ટ થઈ ગયો.

૩૨૮૩-ગોકુળના આનંદનો કશેો પારજ ન રહ્યો. તે તો અનંત અને અપાર હતો. નંદને ઘેર બાળકૃષ્ણનો જન્મ થવાથી સૌ સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદય પ્રકુલિત થઈ ગયાં. સૌએ પોતપોતાનાં ઘર શણગાર્યાં, બારણે તોરણ બાંધ્યાં અને સૌ શ્રીહરિની કથા મધુર સ્વરથી ગાવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે ગોવિંદે સૌને પોતાનો મોહ લગાડી દીધો અને તેમનાં હૃદય વીંધી નાખ્યાં.

૩૨૮૪-માંબળ ભટ નામનો એક માણસ કંસના તરફથી કૃષ્ણની પરીક્ષા કરવાને સાડૂ ગોકુળમાં આવ્યો હતો. તેને એવી સજ્જ મળી ગઈ કે જે બાજઠના ઉપર તે બેઠો હતો તે બાજઠજ તેના વાંસાની ઉપર ચડી બેઠો. તેના મનમાં દગો હતો તે વિશ્વ-ભરથી સહન થયો નહિ. જેને મોઢથી જેવા બોલ તેમણે સાંભળ્યા તેને તેવોજ બદલો મળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, દેવે પૂતનાને તો તેના જીવ સહિત ચૂસી લીધી.

૩૨૮૫-હે દેવ ! તમને ધર્મનીતિ શીખવીને તમારા કટ્યાણનો માર્ગ તમને બતાવવાની જરૂર હોય ખરી ? તમે તમારી સહજ લીલા કરતાં એક ક્ષણની અંદર સર્વ પ્રજાંડોની રચના કરી દીધી. તમારું નામ મહાદેવ છે તેથી કરીને તમે સૌ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો એજ ભાવાર્થ મેં સમજી લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે આવા છો ત્યારે મારી બાળતમાં તમને હજી કેમ કશી સમજણ પડતી નથી ?

૩૨૮૬-જેમ જેમ કોઈ તમને ખૂબ મહેળાંટોણાં મારે અને તમારી સાથે લડે તેમ તેમ તમે તેની સાથે મધુર વ્યવહાર કરો

છો અને તેની ધન્યાઓ પૂર્ણ કરતા જાઓ છો. આવી તમારા ઘરની રીત છે, તે હું તમારી પાસે રહેવાથી જાણી ગયો છું. તમારા ધારણા આગળ જિભા રહીને તમને હાંકો મારીએ એટલે તમે અમારી સામે આવીને જિભા રહો છો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે મંગળકારક છો, તેટલા માટે તમારું એક નામ શિવ છે—તેટલા માટે અમે જે કાંઈ માગીએ તે તમારે અમને આપવું જોઈશે.

૩૨૮૭—હે મારુતિરાય ! તમે રામના સેવક છો એમ સમજીને હું તમારે શરણે આવ્યો છું—તમારે શરણે આવ્યો છું. હે વીર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે મને ભક્તોનો રસ્તો બતાવી દો. તમે ધૈર્યવાન છો, પુરુષાર્થી છો અને સ્વામીનું કામ કરવામાં તત્પર છો. તુકારામ કહે છે કે, હે રુદ્રાવતાર ! તમે અંજનીને પેટે અવતાર લીધો છે.

૩૨૮૮—મારુતિરાયે સીતાની શોધ કરી એવી તેમની કીર્તિ રામાયણના આરંભથી ગવાય છે અને એજ રામાયણનું બીજ છે. તે આવા શ્રેષ્ઠ પ્રતાપી પુરુષ હોઈ ભક્તોના ભૂપણરૂપ છે. તેમણે પાતાળમાં જઈને દેવીનો પરાજય કર્યો. અહિરાવણ—મહિરાવણ નામના રાક્ષસો રામલક્ષ્મણને ઉપાડી ગયા હતા ત્યાંથી મારુતિરાય તે હુછોને મારીને તેમને છોડાવી લાવ્યા. તે પોતાના બેઠ હાથ જોડીને બધો વખત રામની પાસે જિભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, ‘વાયુપુત્ર મારુતિ’ એ નામનો જપ કર્યાંથી પાપમાત્રનો નાશ થઈ જશે.

૩૨૮૯—જે મારુતિએ કામને જીતીને તેને કેદ કરી રાખ્યો અને જેમણે કાળને બેડીઓ પહેરાવી દીધી તે વાનરવંશ-જાત હનુમંતને મારા નમસ્કાર હોજો. જેમનું શરીર વજનના જેવું છે અને જે પોતાની પૂંછડીની આંટી મારીને આખા બ્રહ્માંડને હલાવી શકે છે, તુકારામ કહે છે કે, એવા હે રામના સેવક ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું.

પોપટને કહેવા લાગી કે, “ એ રાધોળા ! હું તો મરી જાઉં છું પણ પછી તારી શી વલે થશે ? ” આમ તેણે પોપટને બહાને દેવતુ નામ દીધું, તેથી કરીને તેને વિમાનમાં બેસાડીને અવિચળ ધામ વૈકુંઠમાં ભગવાને તેડાવી લીધી હે દેવ ! તું પતિતપાવન છે તારા પતિતપાવનપણાની કીર્તિ પ્રેલોક્યમાં પ્રસિદ્ધ છે અનાથ છયોને મારે તું કૃપાનુ ધામ છે તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો ! તમે સૌ વિઠોળાને રસ્તે વળી જાઓ એ સિવાય બીજા કયા કયા રસ્તા છે, તે હું જાણતો નથી

૩૨૯૪-ગજેન્દ્ર હાથીએ એક હજાર વર્ષ સુધી મગરની માથે લડાઈ કરીને આખરે તે થાકી ગયો, ત્યારે તેના દેહના જે જે સળધીઓ હતા તેમણે સૌએ તેનો ત્યાગ કર્યો, તેથી કરીને છેવટે તે હે વિઠોળા ! તારી એકલાનીજ મદદની વાટ બેવા લાગ્યો એ માન નારાયણ ! હે કૃપાના સાગર ! તું તેની ધૂમ માલજીને ત્વરાથી દોડી ગયો અને તે ગજેન્દ્રનો તથા મગરનો બેડનો ઉદ્ધાર કરી દીધો તુકારામ કહે છે કે, તું તેમને વિમાનમાં બેસાડીને લઈ ગયો એ વાત માલજીને તારા ઉપર મારો વિશ્વાસ જાગી ગયો છે

૩૨૯૫-અમે વિપત્તિના લખ્તો કોઈની આશા રાખતા નથી અમે એવા હોવા છતાં તે હુલ લોકો બધો વળત અમારી શા માટે કુથલી કરતા હશે તેની મને સમજણ પડતી નથી હું માગું મનનું અમાધાન કરીને મને તે ઠેકાણે પડી ગયું છું તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જેની કરીને તારી એવા વધારાએ એવો ઉલોગ હું બધો વળત કરતો રહું છું

૩૨૯૬-એ માન માને જાપ ! હું તમને બે વાર જુહાન કરું છું, ઠાન્ડુકે હું નરકારધારો ઉદ્ધારવાને મારે તમારી આજ્ઞા નાનની તવાળી બનીને આવ્યો છું તમે તમારો આજ્ઞા

પાછળનાં સંચિત કર્મોનો હિસાબ ચોખ્ખો કરાવી દેજે. તેમ નહિ કરે. તો તમારી ઉપર જન્મમૃત્યુનો ખીન્ને વધારાનો કર લાગુ પડી જશે. માલિકની સાથેનો હિસાબ ચોખ્ખો કર્યા વિના કોઈએ મારી આંખચોરીએ આડ્યા જવું નહિ. અરે શાઈસાહેબ ! કોઈને ઘેર જો તમે કોઈ મિલકત ગીરો મૂકી રાખી હોય તો તેની માલિકને ખબર આપજો. હે મનુષ્યો ! હે મારાં મા ને બાપ ! આજે તમે તમારાં સંચિત કર્મોનો હિસાબ કરાવી દો, નહિ તો કાલે મને કોઈ કહેવા આવશે કે અમારું ફલાણું બાકી રહી ગયું છે તો હું તમારું જરા પણ સાંભળવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, વરસ આખરે જ્યારે તમારા હિસાબની તપાસણી થશે ત્યારે તમે અસુક સુદતનો વાચદો કરવા જશો તો તમારી વાત કોઈ સાંભળવાનું નથી.

૩૨૬૭-૭ મહારાજ ! તમારા ઘરમાંથી કાંઈક વધારે પડતું હોય તો થોડુંક આ તમારા તલાટીને સારૂ બહાર મોકલાવી દેજો. હું જ્યારે જઈશ ત્યારે ખાલી હાથે જવાનો નથી એ હું તમને સૌને કહી રાખું છું, માટે દરેક જણે મને કાંઈ નહિ ને કાંઈ આપવું તો પડશેજ. તુકારામ કહે છે કે, તમારા હેડરૂપી ગામનો મનરૂપી દરવાજો હું કાલે બંધ કરી દઈશ. ત્યારપછી તમારે જન્મ-મૃત્યુ રૂપી બારીબારણાં બોળતાં બોળતાં ભટકવું પડશે.

૩૨૬૮-જે દેહબુદ્ધિદારા ત્યાગ, સ્વીકાર ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ થાય છે, તે દેહબુદ્ધિનેજ મેં મારા ઘરમાંથી બહાર ફેંકી દીધી છે; કારણકે સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપી કાળરાત્રિને પણ હું બાઈ ગયો છું, તેથી કરીને મારી પૂઠે દોડ્યો આવનારો કાળ પણ હવે મને પકડી શકનાર નથી. તમામ તરવોતું તેમનાં તેમનાં કર્મો સહિત મેં નિરસન કરી દીધું છે. કશુંજ બાકી રહેવા દીધું નથી. સ્વરૂપના ઉપર આડા પડદાની માફક ફરી વળેલી જે મૂળ માયા

પોપટને કહેવા લાગી કે, “ ઓ રાધોળા ! હું તો મરી જાઉં છું પણ પછી તારી શી વહે થશે ? ” આમ તેણે પોપટને બહાને દેવનું નામ દીધું, તેથી કરીને તેને વિમાનમાં બેસાડીને અવિચળ ધામ વેકુંઠમાં ભગવાને તેડાવી લીધી હે દેવ ! તું પતિતપાવન છે તારા પતિતપાવનપણાની કીર્તિ ત્રેલોક્યમાં પ્રસિદ્ધ છે અનાથ જીવોને માટે તું કૃપાનું ધામ છે તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો ! તમે સૌ વિઠોળાને રમ્તે વળી જાઓ, એ સિવાય બીજા કયા કયા રસ્તા છે, તે હું જાણતો નથી

૩૨૯૪-ગજેન્દ્ર હાથીએ એક હજાર વર્ષ સુધી મગરની માથે લડાઈ કરીને આખરે તે થાકી ગયો, ત્યારે તેના હેડના જે જે સંજ ધીઓ હતા તેમણે સૌએ તેનો ત્યાગ કર્યો, તેથી કરીને છેવટે તે હે વિઠોળા ! તારી એકલાનીજ મદદની વાટ જોવા લાગ્યો. ઓ મારા નાગયજ્ઞ ! હે કૃપાના સાગર ! તું તેની યૃમ માલગીને ત્વરાથી દોડી ગયો અને તે ગજેન્દ્રનો તથા મગરનો બેઉનો ઉદ્ધાર કરી દીધો. તુકારામ કહે છે કે, તું તેમને વિમાનમાં બેસાડીને લઈ ગયો એ વાત માલગીને તારા ઉપર મારો વિશ્વાસ જામી ગયો છે

૩૨૯૫-અમે વિપ્લુના લક્તો ડોઈની આશા રાખતા નથી. અમે એવા હોવા છતાં તે દુષ્ટ લોકો બધો વખત અમારી શા માટે કુથલી કરતા હશે તેની મને મમજવું પડતી નથી હું મારા મનનું મમાધાન કરીને ગમે તે ઠેકાણે પડી ગયું છું, તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જેથી કરીને તારી એવા ધર્મ મટે એવો ઉદ્યોગ હું બધો વખત કરતો ગયું છું

૩૨૯૬-ઓ માગ મા ને જાપ ! હું તમને બે વાર જુહાર કરું છું, કાગ્જુકે હું નરકારધાગે ઉઘગવવાને માટે તમાર્ની આગળ ચઢાવી તત્તારી જાનીને આગ્યો છું. તમે તમારા આગળ-

પાછળનાં સંચિત કર્મોનો હિસાબ ચોખ્ખો કરાવી દેજો. તેમ નહિ કરે તો તમારી ઉપર જન્મમૃત્યુનો ખીજો વધારાનો કર લાગુ પડી જશે. માલિકની સાથેનો હિસાબ ચોખ્ખો કર્યા વિના કોઈએ મારી આંખચોરીએ આપ્યા જવું નહિ. અરે ભાઈસાહેબ ! કોઈને ઘેર જો તમે કોઈ મિલકત ગીરે મૂકી રાખી હોય તો તેની માલિકને ખબર આપજો. હે મનુષ્યો ! હે મારાં મા ને બાપ ! આજે તમે તમારાં સંચિત કર્મોનો હિસાબ કરાવી દો, નહિ તો કાલે મને કોઈ કહેવા આવશે કે અમારું ફલાણું બાકી રહી ગયું છે તો હું તમારું જરા પણ સાંભળવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, વરસ આખરે જ્યારે તમારા હિસાબની તપાસણી થશે ત્યારે તમે અમુક મુદતનો વાયદો કરવા જશો તો તમારી વાત કોઈ સાંભળવાનું નથી.

૩૨૬૭-જી મહારાજ ! તમારા ઘરમાંથી કાંઈક વધારે પડતું હોય તો થોડુંક આ તમારા તલાટીને સારૂ બહાર મોકલાવી દેજો. હું જ્યારે જઈશ ત્યારે બાલી હાથે જવાનો નથી એ હું તમને સૌને કહી રાખું છું, માટે દરેક જણે મને કાંઈ નહિ ને કાંઈ આપવું તો પડશેજ. તુકારામ કહે છે કે, તમારા દેહરૂપી ગામનો મનરૂપી દરવાજો હું કાલે બંધ કરી દઈશ. ત્યારપછી તમારે જન્મ-મૃત્યુ રૂપી બારીબારણાં બોળતાં બોળતાં ભટકવું પડશે.

૩૨૬૮-જે દેહબુદ્ધિદ્વારા ત્યાગ, સ્વીકાર ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ થાય છે, તે દેહબુદ્ધિનેજ મેં મારા ઘરમાંથી બહાર ફેંકી દીધી છે; કારણકે સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપી કાળરાત્રિને પણ હું ખાઈ ગયો છું, તેથી કરીને મારી પૂઠે દોડ્યો આવનારો કાળ પણ હવે મને પકડી શકનાર નથી. તમામ તત્ત્વોનું તેમનાં તેમનાં કર્મો સહિત મેં નિરસન કરી દીધું છે. કશુંજ બાકી રહેવા દીધું નથી. સ્વરૂપના ઉપર આડા પડઢાની માફક ફરી વળેલી જે મૂળ માયા

છે તેણે આ બધા પ્રપચનો તમારો રચી કાઢ્યો છે, તે માયાએ પ્રપચનો વેશ ધારણ કરીને જે ભાવ પ્રગટ કર્યો હતો તેજ હવે રહેવા પામ્યો નથી આથી કરીને દેહાદિ પ્રપચના ધરમા માગે ફરીથી પેસવું પડે એવી પરિસ્થિતિજ રહી નથી તેનું ઠારણ એ છે કે, તમામ ઉપાધિઓની જે અનામત રકમ મારી પામે હતી તેને મેં દીવાની અદાલતમા (શ્રી હરિની પાસે) રજૂ કરી દીધી છે તુકારામ કહે છે કે, હવે હું કોઈના હાથમા આવવાનો નથી હવે મારી એવી અચિત્ત સ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે, તેનું મોઢથી વર્ણન થઈ શકતું નથી

૩૨૬૬-હે દેવ ! તું મારો અગીકાર કરીશ કે નહિ તે વિષે હવે મારા મનમા ઘણો વસવસો થયા કરે છે તું મને તારા ચરણના દર્શન કરવા દઈશ કે નહિ તે બાબત મારા મનમા ઘણી ફિક્કર પડવાથી મારા જીવને તાલાવેથી થાય છે અને તેથી તેને એન પડતું નથી હે દેવ ! તું મારી સાથે વાતચીત કરીશ કે નહિ તે વિષે હવે મને ચિંતા ઉત્પન્ન થવાથી મારા જીવને ઘણો ભય લાગે છે તુકારામ કહે છે કે, તને માત્ર સ્મરણ ટોઈ દહાડો થયો કે નહિ તે વિષે હવે મારે સદેહ વધતો જાય છે વળી હે દેવ ! હવે મારા થી કળી મહેનત થતી નથી તેથી મારા મનને ઘણાજ ખેદ થાય છે

૩૩૦૦-હું એવટો કયો મોઠો છું કે, હે દેવ ! તને મારી સુસીંગતોનો તોડ કાઢતા બાગે પડી જાય છે ? એવટો હું તો છેજા હારી-ધાટી ગયેયો માણસ છું મારી દેવસેવા માચી અને નિષ્કપ્પ થઈ જાય અને તેથી પ્રમત્ત થઈને શ્રીહરિ મારા ઉપર કૃપા કરે એવું કહી જાન્યો ખરું ? મારી જાત અને મારા કુળાચાર શુદ્ધ છે, તેથી કળીને હે દેવ ! તારી પ્રાપ્તિ કન્વાનું માધન મારી સમજમા આવી જશે કે નહિ ? હું શું કોઈ તપશ્વી અથવા નાનેશ્વરી છું

અથવા ધર્મશીલ પુરુષ છું? મારામાં કોઈ પણ વસ્તુની એકાદ સત્તાનું બળ છે ખરું? તુકારામ કહે છે કે, હું તો પૃથ્વીના ઉપર ખાલી ભાર વધારનારો વ્યર્થજન જન્મ્યો છું. મારું ભવિષ્યમાં શું થશે તેની મને કોઈજ સમજ પડતી નથી.

૩૩૦૧-હે દેવ! ખરી સ્થિતિ શી છે તેની શું મને કોઈ દહારો સમજાવજ નહિ પડે? તારી સેવા મારાથી શું થતી નથી? જે કામ કરવાથી મનનું સમાધાન થઈ વ્તય તે કામ કરવું સારું છે અથવા કોઈ ન બને તો બધું જવા દઈને મૂંગા થઈને અરણ્ય-વાસ કરવો એ પણ મારું છે. જો તારા ચરણમાં મારો શુદ્ધ ભાવ હોય તો (પ્રસ્તુત પદમાં ગણાવેલી વસ્તુઓનું) તું મને દાન દે.) હે પાંદુરંગ! યોગ્ય કોણ અને અયોગ્ય કોણ તે તો તારી કૃપા-દષ્ટિએ ક્યારનું જોઈ લીધું છે. તુકારામ કહે છે કે, મને તારા ચરણની અભિલાષા છે. પછી તો તું જે કહીશ તે મને સારું જ લાગશે.

૩૩૦૨-હે દેવ! હું કંટાળ્યો તો નથી પણ મારે શું કરવું, તેની સૂઝ ન પડવાથી મારા મનમાં ભય પેદા થયો છે. મારે મન-થી જન અને વન એ બેઉ અમાન છે. મેં કાગડોધનાં મૂળિયાં ઉખાડી નાખ્યાં છે. હે અનંત! તારા નામસ્મરણના બળ વડે કામાદિ ૫૨ વિકારોને હું છૂટી વળ્યો છું. સ્વામી જે કોઈ કરે તેને માથે ચડાવવું એ અમ સેવકોનો મુખ્ય ધર્મ છે. તુકારામ કહે છે કે, આથી કરીને હું તમારા ચરણ આગળ નજર રાખીને હવે તમારા મોઢામાંથી એકાદ શબ્દ નીકળે તેની વાટ જોતો જાણો છું.

૩૩૦૩-આ મિથ્યા લૌકિક વ્યવહારને મેં વધારી મૂક્યો તેથી મારા તો વ્યવહાર અને પરમાર્થ બેઉ કથળી ગયા લાગે છે. મારા મત પ્રમાણે દેવ છેજ નહિ એવું થઈ ગયું છે. જેણે પેટ ભરીને ખાધું હોય તે બૂખ્યાની ગત શી રીતે સમજાવશકે? મેં

તારો ભકત અને તું મારો દેવ, એવી સ્થિતિમાં તું મને રહેવા દે. હે ગોપિકાઓને રમાડનારા! મને તારા રૂપતું દર્શન કરાવ એટલે હું તારા ચરણના ઉપર મારું મસ્તક મૂકી દઉં. તારું સુશોભિત મુખ હું જોઉં, તને આલિંગન દઉં અને હું મારો જીવ તારા ઉપર ઓવારીને ફેંકી દઉં. હે દેવ! જ્યારે તું મને પૂછીશ ત્યારે તારા ખરેખરા હિતની જૂપી વાત હું તને એકાંતમાં બેસાડીને ઘઘી કહી સંભળાવીશ. તુકારામ કહે છે કે, તું મારા અંતઃકરણની સ્થિતિ સમજી જઈને મારી આટલી વિનંતીને માન્ય કરવામાં વાર લગાડીશ મા.

૩૩૦૬—હે દેવ ! તેં અગાઉ અનેક પાતકી જીવોનો ઉદ્ધાર કરી દીધો છે, એટલા વાસ્તે તને સૌ દીનહીન જીવોનો સ્વામી કહે છે. કોઈના અપરાધના ભણી અથવા કોઈની ન્યાતજાતના ભણી ન જોતાં તેં અબ્જમિલ, વેશ્યા અને ભીલડીના જેવા પાપી જીવોનો પણ ઉદ્ધાર કરી દીધો. ધ્રુવ જેવા નાના સરખા છોકરાને અવિચળ પદના ઉપર કાયમ કર્યો. ઉપમન્યુ નામના એક છોકરાને દૂધ પીવાને સારૂ તેં દૂધના સમુદ્રનું દાન કરી દીધું. ગજેન્દ્ર નામનો એક હાથી મગરના સપાટમાં સપડાઈ ગયો હતો અને બહુજ પીડાતો હતો, તેને તેં મગરની દાઢમાંથી તો છોડાવ્યો અને વધારામાં સંસારસમુદ્રની પાર પણ ઉતારી લીધો. તેં પ્રહ્લાદને જળ અને અગ્નિમાંથી ઉગારી લીધો. તારા નામસ્મરણના જળથી ઝેરનાં અમૃત થઈ ગયાં. હે નારાયણ ! જ્યારે જ્યારે પાંડવો કોઈ મોટા સંકટમાં સપડાઈ જતા હતા, ત્યારે ત્યારે હમેશાં તું તેમનો કર્ણધાર બનીને તેમને સંકટમાંથી મુક્ત કરી દેતો હતો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું અનાથ અને દીનજીવોનો મંરણક છે. તારી આવી કીર્તિ સાંભળીને હું તારો શરણાગત થવાને આવ્યો છું.

૩૩૦૭—હે પાંડવ ! તું તારાં શરણ લઈને તારો આજ્ઞા-

પાલક દાસ થવાને માટે તારી પાસે આવ્યો છું, માટે હવે તું માફ
હિત કર. હે દેવ ! હે મારાં મા અને બાપ ! પતિત છવને પાવન
કરવાનું તો તારું ગિરદ છે. ત્યારે હવે એ તારા ગિરદને તું સાચ-
વીશ કે નહિ ? તું અનાથ છવોનો રક્ષક છે, એવું મેં સંતોને
મોઢેથી સાંભળ્યું ત્યારથી હું તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેઠો છું.
મારી આશાનો ભંગ કરીને તું મને નારાજ કરીશ મા. હું તારે
બારણે ભીખ માગવા આવ્યો છું એમ બાણીને તું મને તારી કૃપાનું
દાન દે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હું તો કેવળ પાપનોજ ઢગલો
છું, એમ બાણીને તું મને તારા ચરણ આગળ આશ્રય લેવા દે ને.

૩૩૧૧-જેમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દીધો તેઓ તો સદાને
માટે સુખી થઈ ગયા. અગ્નિને ઠોઈ પણ બતની અપવિત્રતા લાગુ
પડતી નથી, તેમ ઉપર કહ્યા તેવા સર્વ ત્યાગીઓને પણ નથી લાગુ
પડતી. સત્ય બાપણ કરનારાઓ સંસારને લગતાં તમામ કામકાજ
ભલે કરે, પણ જેમ કમળ જળમાં રહેવા છતાં તેનાથી અલિપ્ત
રહે છે. તેમ તેઓ પણ સંસારથી અલિપ્ત રહે છે. જેનામાં ભૂત-
દયા હોવાથી જે બીજાના ઉપર ઉપકાર કરે છે, તેનામાં આત્મ-
સ્થિતિનો ઉદય થયો છે એમ બાણવું. જે બીજાના ગુણદોષને વિષે
ટીકા કરતો નથી અને તેવી ટીકાઓ કાને સાંભળતો નથી, તે જગ-
તમાં રહે છે અને છતાં જગતથી અજગો ને અજગો રહે છે. તુકા-
રામ કહે છે કે, પરમાર્થપ્રાપ્તિનો સાચો મર્મ સમજ્યા વિના જેટલી
જેટલી મહેનત લઈએ તે બધીજ વ્યર્થ.

૩૩૧૨-જે કુળમાં અને જે જાતિમાં જેનો જન્મ થયો હોય
તે જાતિકુળના ધર્મનું પાલન કરતા રહેવાથી તેમનાજ દ્વારા જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ થાય છે અને અંતે સ્વરૂપની થાપણ તેના હાથમાં આવી
જાય છે. જેના કુળમાં શ્રીહરિની ભક્તિ કરવી એજ કુળધર્મ હોય

મારી વાણીને શબ્દજ્ઞાનથી ભરેલી અનેક કવિતાઓ વડે શણગારી, પણ તેમાંનું સત્ય હજી મારા અંતઃકરણમાં જતગી બિઠ્યું નથી. હે દેવ! હું પરદેશી જેવો થઈ ગયો છું. મારે તો નથી સંમારનું ગુણ અને નથી થતી તારા ચરણની પ્રાપ્તિ. આવી રીતે હું અતો-બ્રહ્મ તતોબ્રહ્મ થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, જો પહેલેથી મને આ વાત સમજાઈ ગઈ હોત, તો હે દેવ! મારા મનને હું તારૂં ગાંડપણ લાગવા દેતજ નહિ.

૩૩૦૪-હે દેવ! હું મતિમંદ છું તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની ગૂંચવણો ભરેલી યુક્તિઓમાં મને સમજણ પડતી નથી; પણ હું મારા મનમાં બધો વખત તમારા ચરણકમળનું ધ્યાન ધરતો રહું છું. શાસ્ત્રોના મર્મ હું જાણતો નથી; પણ તમારા નામસ્મરણમાં હું મારો બધો વખત વ્યતીત કરું છું. હું બધી રીતે અજ્ઞાની છું તેથી કરીને હું મને પોતાને તમારો દાસ કહેવડાવું છું. તે બાળતનું અભિમાન હું રાખતો નથી, જેનું હોય તે લઈ લે. મેં સંસારની સુવિધાઓને છોડી દીધી અને સંસારનો માર્ગ પણ છોડી દીધો. આ રીતે મેં એક્ટે સપાટે આખા સંસારનેજ ઉડાવી દીધો છે. પાછલાં સંચિતકર્મોના ઢગલાનો નાશ કરીને હું એકાકી અવસ્થામાં મારા મનનું રક્ષણ કરતો બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે, હે રુકિમણીના કાન્ત! તમારા હૃદયમાં તમારા ભક્તોને માટે દયા-ભાવ છે તેથી તમે મારી સંભાળ લેજો.

૩૩૦૫-હે દેવ! મારા બધા અભિમાનને તું બાળી દે. બસ, તું આટલુંજ કરી દે એવું હું તને કહું છું. હે દેવ! હું સર્વત્ર સમદષ્ટિ વડે તારૂં દર્શન કરું એટલું કરી દેવાનું હું તને કહું છું તે તું સાંભળ. હે દેવ! સંતોના ચરણોને જેને સ્પર્શ થયો છે તેવી રજને હું વંદન કરીને મારા મસ્તક ઉપર ધારણ કરીશ. મને એવી

ચરણરજનો લાલ મળે એવું તું કર, એટલી મારી તને વિનંતી છે. હે દેવ ! પંઢરીનાથનું સ્વરૂપ રાતદિવસ મારા હૃદયમાં રહે એવું કરી દેવાની હું તને પ્રાર્થના કરું છું તે તું સાંભળ. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! હું તારો શરણાગત થયો છું. મારે તને ચોખ્ખ લાગે તે રીતે તું મારો ઉદ્ધાર કર.

૩૩૦૬-હે દેવ ! લોકો મને તારો દાસ કહે છે, ત્યારે હવે તારે મારી મંભાળ લેવી જોઈએ. તું અનાથ છોવોનો સ્વામી છે અને પાતકીઓને પાવન કરનાર છે. તારું દુનિયામાં આવું નામ છે તેની આજ્ઞા તારે સાચવવી જોઈએ. મારામાં રહેલા શુણ્દોષને તું જોવા જઈશ તો તેમનો પારજ નથી આવવાનો. આ જાણત મારું પોતાનું મનજ સાક્ષી પૂરે છે. હે દેવ ! તારી સેવા મારે કેવી રીતે કરવી તે પણ હું જાણતો નથી, ને મારા અંતઃકરણની વાત તું જાણે છેજ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું કૃપાનો સાગર છે, તેથી મારાં સંસારનાં બંધનને તું તોડી નાખ.

૩૩૦૭-હે દેવ ! શું જાણવું ને શું ન જાણવું તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી, પણ તારા ચરણનું સ્મરણ કરવું એજ બધી વાતનો સાર છે એવું મને સમજાઈ ગયું છે. કરવાનું શું છે અને કરાવવાનું શું છે ? તારા ચરણનું સ્મરણ કરવું એજ એક સાર છે. જોલણું શું અને જોલાવણું શું ? પણ તારા ચરણનું સ્મરણ કરવું એજ એક સાર છે. હવે જવું ક્યાં અને નહિ જવું ક્યાં ? તારું નામસ્મરણ કરવું એજ ઉત્તમ છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તું જે કાંઈ કરીશ તે સાચું કરીશ. અમારી બુદ્ધિ વડે અમે જેને પુણ્ય માની લઈશું તે પુણ્ય નહિ પણ પાપજ નીવડશે.

૩૩૦૮-હે દેવ ! મારે બ્રહ્મજ્ઞાન નથી જોઈતું અને આત્મ-સિદ્ધિની લાવનામાં રૂપીને રહેવાની પણ મને ઇચ્છા નથી. હું

તેને તો ઉત્તમ ગતિ અને કાયમની વિશ્રાંતિ મળી જ નાણુવી અતરમા દયાલાવ રાખીને લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવો એજ જેનો કુળધર્મ હોય તેના હાથમા સર્વ સાધનોનો સાર આવી ગયો છે એમ નાણુવુ આપણા કુળધર્મને અનુસંગવાથી કીર્તિમા વધારો થાય છે, લોકોમા સન્માન મળે છે અને તે રીતે હૃદય પવિત્ર થાય છે હૃદય શુદ્ધ થયું એટલે પરલોકની તો સહજમા પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, આવા કુળધર્મના ઉપર જેનો થોડોઘણો લાવ હશે, તેને તે પ્રમાણે દેવ અથવા દેવીની પ્રાપ્તિ થશે

૩૩૧૩-લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવો એજ મોટું પુણ્ય છે અને લોકોને સતાવવા એનું જ નામ પાપ એ સિવાય બીજું પુણ્ય નથી અને પાપ નથી સાચું બોલવું અને તે પ્રમાણે વર્તવું એજ મુખ્ય ધર્મ છે અને જૂઠું બોલવું તથા જૂઠુંભરેલું વર્તન કરવું એજ પાપને વધારનાર છે પાપ-પુણ્યનો આ એકજ મર્મ છે, એ ઉપરાંત બીજો કોઈ મર્મ છે નહિ શ્રીહરિનું નામસ્મરણ કરવું એજ મુખ્ય ગતિ છે અને તેમનાથી વિમુખ થવું એનું જ નામ નરકવાસ છે એમ નાણુવું તેવી રીતે સતોની સગતિમા રહેવું એનું જ નામ સ્વર્ગવાસ છે સતોના પ્રતિ ઉદાસીનલાવ ગાખવો અથવા તેમને ધિક્કારવા એનું જ નામ ઘોર નરક તુકારામ કહે છે કે, આજ પ્રત્યક્ષ હિત છે અને તેથી વિપરીત મૃત્યુ છે, મારે જેને જે ઠીક લાગે તે તેણે શ્રદ્ધ કરવું

૩૩૧૪-શ્રીહરિની ઠથા આપણે બીજાને મોઢેથી સાલણીએ અથવા આપણે પોતે ઠરીએ એ બધું એકનું એજ છે તે કદી વિદ્ય જતું નથી મદિરમા જઈને દેવદર્શન કરવું અથવા દેવનું પૂજન કરવું તે કદી વિદ્ય જતું નથી અમુક તીર્થની યાત્રા કરવી અથવા અમુક મંત્રનું પાઠન કરવું એ પણ વિદ્ય જતું નથી

સંતોનાં દર્શન કરીએ તો તે પણ કદી વિદ્વજ નતાં નથી. એવી રીતે કોઈ પણ સત્કર્મ કદી પણ નિષ્ફળ નતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવા કર્તવ્યના પ્રતિ ભાવ હોય કે ન પણ હોય પરંતુ તેમ છતાં તેમનું પાલન કરીએ તો તે નિષ્ફળ તો નહિજ નય.

૩૩૧૫-દેવના ચરણ એ તો મોક્ષાદિ તમામ સંપત્તિઓનાં ધામ છે. તે સુકોમળ ચરણને હું મારા ચિત્તમાં ધારણ કરીશ. શ્રીહરિની નામામૃતવડલીને હું મારા કંઠમાં ધારણ કરીશ. તેના વડે ત્રિવિધ તાપથી સંતપ્ત થયેલા મારા દેહને ટાલક વળી જશે. દેવનું શ્રીમુખ જે સુંદર છે, અતિ શોભાયમાન છે અને સકળ લાવણ્યનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે તેનું હું દર્શન કરીશ. નાના બાળકની માફક હું તેમને વળગી પડીશ, હું તેમની સાથે લાડ કરીશ, તેમની કેટે ચઢી બેસીશ અને હેઠો બિતરીશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, પિઠાળા પોતાના મનમાં જે ધાર્યું હોય તે ભલે કરે. હું તો તેમનાં મુખ અને મુવિધાનોજ મનમાં વિચાર કરું છું.

૩૩૧૬-નાનું છોકરું જ્યારે ભૂખ્યુંતરસ્યું થાય છે ત્યારે તે પોતાની માને કહે છે, પણ જે કામ કરવાથી ભૂખતરશની શાંતિ થાય તે કામ કરવાની તસ્દી તે લે છે ખરું કે? હે દેવ! તે પ્રમાણે તું મારા યોગક્ષેમનો બધો ભાર ઉપાડી લઈને માફ રક્ષણ કરજે. હે નારાયણ! હું તો મહા અપરાધી છું, પણ મારામાં જે પાર વિનાના શુણ્ઢોપ છે તેનો તારે વિચારજ શા માટે કરવો જોઈએ? ઓ દેવ! તારી સેવા મારે કેવી રીતે કરવી તેનું મને કશું જ્ઞાન નથી. આ જે હું બોલું છું તે પણ ઢંગધડા વિનાનું બોલું છું, તે પણ તું જાણે તો છે. હું એટલું નિશ્ચયપૂર્વક સમજી બેઠો છું કે, જે ઘડીએ તારા ચરણ આગળ માફ ચિત્ત સ્થિર થઈ જશે તે ઘડીએજ માફ સર્વ પ્રકારનું હિત થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે. હે દેવ!

તેં અગાઉ અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કરી દીધો છે, ત્યારે મારા સરખા બાળકને માટે તો તારે ગમે તેમ કરીને ઘોડીક ચિંતા રાખવી જોઈશે.

૩૩૧૭-પાણી વિના જેમ માછલી ટળવળે તેવીજ તારા વિના મારા જીવની અવસ્થા થઈ ગઈ છે. ભોંયમાં દાટી રાખેલું ધન ત્યારે તેના માલિકના હાથમાં ન આવે, ત્યારે તેની જેવી દશા થાય તેવી મારી દશા થઈ છે અને તેના મનને જેટલો સંતાપ થાય છે તેટલો મારા મનને પણ થાય છે. નાનું છોકરું તેની માતાથી વિખૂટું પડે અને તે જેમ રડે તેવી મારી હાલત થઈ ગઈ છે. ઓ દેવ! હવે મારે તમને કેટલી વાર કહેવું પડશે? હવે સો વાતની એક વાત એ કે, મને તમારા ચરણનું દર્શન કરાવી દો. એ વાતની ચિંતાને લીધે મારું અંતઃકરણ અંદરથી નર્તુ ખવાઈને ખોખું થઈ ગયું છે. મને રાતદહાડો એ ફિકર થયા કરે છે કે મને તું ભૂલી તો નહિ ગયો હોય? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે સર્વજ્ઞ છો. ત્યારે હવે મારા ઉપર કૃપા કરોને.

૩૩૧૮-ઓ જગતના સ્વામી દેવ ! જેઓ તમારા શરણાગત થાય તેમનાથી તમારે વિમુખ થવું નહિ, એટલી મારી તમને વિનંતી છે. જે કોઈ તમને મારે તેને તમારે ઝટ જવાળ દેવો. હે હરિ ! તમારી આગળ મારી આ એકજ વિનંતિ છે. હે નારાયણ ! જે લોકો સંમારથી સંતપ્ત થઈને પીડાતા હોય, તેમની પાસે તમારે દોડી જવું એટલી હું તમને વિનંતી કરું છું, તે તમે સાંભળજો. હે કેશવ ! થાક્યાપાક્યા જીવોને જો તમે તમારા પોતાના બનાવી દેશો તો તેઓ વિશ્રાંતિ પામશે, એટલી મારી વિનંતી તમે સાંભળોજ, હે અનંત ! જે તમારા ચિહ્નધારી દાસ છે, તેમના યોગજ્ઞેમનો ભાર તમારે ઉપાડી લેવો જોઈએ, આટલી મારી વિનંતી તમે કાને ધરજો; તુકારામ કહે છે કે, હે કેશવ દેવ !

અને મને પણ તમે ભૂલી જતા નહિ એ મારી વિનંતી તમારે સાંભળવી જોઈશે.

૩૩૧૯—“ અધ્યા ! તું થાકી ગયો છે કે ? તને ઘણું શ્રમ કરવો પડ્યો હતો કે ? ” આવું મને પૂછનાર હે પાંડુરંગ ! તારા તારા સિવાય મારે બીજો કોણ છે ? મારે મારી ભૂખતરશની અને મારાં સુખદુઃખની ફરિયાદ બીજા કોની આગળ જઈને કરવી ? એ બધાંનું તારા વિના બીજું કોણ નિવારણ કરે તે કહે. અમારા ત્રિવિધ તાપનું પણ કોણ નિવારણ કરશે ? તારા સિવાય આ સંસારસમુદ્રમાંથી મને તારે એવો બીજો કોણ છે ? જે ખાવું-ખાવાનું મને મન થાય છે તે મારે તારા સિવાય બીજા કોની પાસે માગવું ? તારા સિવાય મારા મનના લાડકોડ કોણ પૂરાં કરે ? અમે કોને અમારો પોતાનો ગણીને તેના ઉપર હક કરીએ ? અમારા ઉત્પાતને સાંખી લેનાર પણ તારા વિના બીજો કોણ છે ? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હે મારા સ્વામી ! તું સર્વજ્ઞ છે. તારે ચરણે મારા દંડવત્ પ્રણામ.

૩૩૨૦—જે ઘડીએ હું દેવની પંગતમાં જઈને બેસી ગયો, તેજ ઘડીએ મારું પેટ ભરાઈ ગયું અને હું તૃપ્ત થઈ ગયો. હવે મારે સુખિના અભાવથી શું દુઃખ છે ? હવે તો હું ત્યારે દેવને સાદ કરીને બોલાવીશ ત્યારે તે તરતજ મારી પાસે દોડ્યા આવશેજ એમાં મને કશી શંકાજ રહી નથી. હવે ગાયન ગાવાનો વખત પણ ક્યાં રહ્યો છે ? બધું તો શ્રીહરિના આનંદથી પૂરેપૂરું ભરાઈ ગયું છે. દેવની સાથે મૈત્રી કરી એટલે વિષયભાવનો આશ્રય લેવા જેટલી જગ્યાજ ક્યાં રહી છે ? જે ઘડીએ શ્રીહરિના પ્રેમનો મારા હૃદયમાં સંચાર થઈ ગયો તે ઘડીથીજ કામ, ક્રોધ વગેરે વિકારોને ત્યાંથી દેશવટોજ મળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે,

હવે હું દેવને છતી ગયો છું, કારણકે હું તેમનો દાસ થયો છું અને પોતાના દાસની ઉપેક્ષા તેમનાથી કરાય એમ છેજ નહિ.

૩૩૨૧-નારાયણ જો ખરેખર નિર્ગળજ હોય તો તેમનો મહિમા પુરાણોએ આટલો બધો વખાણ્યોજ શા માટે ? જેની કીર્તિ ન હોય તેના નામની આટલી પ્રસિદ્ધિ પણ ન હોય. દેવે જીવને સુખી કર્યો તેથી તો જીવ કહે છે કે, હું ચિરંજીવ છું. શ્રી-રંગજીના સ્વભાવમાં ભલાઈ તો અનુપમજ હીસે છે અને તેથીજ વર્ણન કરનારાઓએ તેનું વર્ણન કર્યું છે. હરિને અભિમાન તો છેજ નહિ તેથી તે સૌથી શ્રેષ્ઠ દેવ છે અને તેમને જેવું કહીએ તેવું તે કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવને નકારી ઇચ્છા તો હોયજ નહિ, તેથી હું તેમની સેવા કરું છું.

૩૩૨૨-હરિકથારૂપી માવડીના દૂધથી કદી કોઈ ધરાતુંજ નથી. વૈષ્ણવો તેનુંજ સેવન કરે છે. અમૃત તેનાથી શરમાઈને પાછળ જીભું રહે છે. આવા હરિકથાના રસમાં પ્રદ્યાનંદની મજા આવી જાય છે. કોઈ પણ પતિત અથવા પાતકી હોય, તે જો વૈષ્ણવોની પંગતમાં જઈને બેસે અને હરિકથારૂપી અમૃતનું સેવન કરે તો તે પણ દેવના જેવોજ ચતુર્ભુજ થઈ જાય છે. જ્યાં આગળ વૈષ્ણવભક્તોનો ભારે મેળો જામ્યો હોય છે, ત્યાં બધા પ્રકારનાં સુખ આવી આવીને એકઠાં થાય છે. શ્રીહરિને ભક્તોનાં ગાયન સાંભળવાનો શોખ લાગી જવાથી તે પોતાનું નિર્ગુણ રૂપ છોડી દઈને સચુણ અને સાકાર થઈ ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, કીર્તન-ઠારા શ્રીહરિને પ્રાપ્ત કરવાનું કામ સુલભ થઈ જવાથી ખીન્ત બધાં માધનોની લોકોને ગરજ રહી નથી.

૩૩૨૩-સંસારનાં સર્વ પ્રકારનાં સુખોને લોગવનારા વૈષ્ણવોને એકલા વિઠાણાનીજ મદદ છે. તે ભક્તો પોતાના મનમાં ભય,

ચિંતા વગેરેને ધ્યાન આપતાજ નથી, તેમ કરવાનું તેમને કશું છેજ નહિ; કારણકે તેમનું રક્ષણ ચક્રપાણિ કર્યોજ કરે છે. ભક્ત-જનો એક શ્રીરંગમાંજ એકનિષ્ઠ ભાવસહિત રંગાઈ ગયેલા હોવાથી કોઈપણ વતનો કલેશ તેમના આત્માને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. તેઓ મુક્ત થઈ જવાથી, તેમને ફરી ફરી જન્મ ધારણ કરવાનુંજ ઘણું ગમે છે. તેમના યોગજ્ઞેમનો ભાર તો દેવ પોતેજ ઉપાડી લે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ એવા ભક્તોનો કર્ણધાર હોવાથી તેઓ સંસારમાં નિશ્ચિંતપણે રહે છે.

૩૩૨૪-દેવની સાથે અથવા કોઈ ભક્તની સાથે અવતાર લેવાનું કરે, ત્યારે જેડએ મળીને એક ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. દેવના સંસર્ગથી ભક્તને સુખ થાય છે અને દેવને પણ તેમના સંસર્ગથી સુખ થાય છે. દેવે ભક્તોને સાકાર દેહ આપ્યો તેથી તેઓ તેમનો મહિમા ગાય છે. એક પરમાત્માના સ્વરૂપમાંથી દેવ અને તેમના ભક્તો, સ્વામી અને તેમના સેવકો એવા બે વિભાગ થયા છે. તુકારામ કહે છે કે, અહીં તેમની વચ્ચે કશે ભિન્નભાવ નથી. જે દેવ છે તેજ ભક્ત અને જે ભક્ત છે તેજ દેવ છે.

૩૩૨૫-જે લોકો પોતાના અભિમાનને એક જાણુએ મૂકી-દધને પ્રેમભાવયુક્ત દેવનાં સ્તુતિગાન ગાય છે, તેમની સ્તુતિ દેવ સાંભળે છે અને તેમને કૈવલ્યસુખની થાપણ આપી દે છે. જેઓ ગોપાળનું પૂજન કરે છે અને તેમના ઉચ્છિષ્ટનું સેવન કરે છે તેમનાથી વનમાળી પ્રસન્ન થાય છે. આવાં ભાવિક ગોપીઓ અને ગોપ લોકોનાં દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ, ચક્રપાણિ ભગવાન ખાઈ જતા હતા અને તેમના પ્રેમભાવનાં બંધનો વડે તેમની માથે બંધાઈ ગયા હતા. શ્રીહરિ જેમને કોઈ વતની કામના હોયજ નહિ તે ગોપીઓના મનની કામનાઓદ્વારા એવા મોહિત

થઈ ગયા હતા કે તેમની વાટજ જોયા કરતા. આખા સંસારને મનમાન્યું દાન દેનારા ભગવાન ભક્તના આપેલા એકાદા તુલસીપત્રને માટે મનમાં ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે. આવી રીતે ભક્તોનો ભાવ જોઈને ભગવાન તેમને હાથે ખુશીથી વેચાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ શામળું (શુદ્ધ) ચિત્તન્ય સ્વરૂપ આખા જગતમાં વ્યાપી ગયું છે અને છતાં તે સૌનાથી અજાણું છે.

૩૩૨૬-સાચા શ્રીમંતને ઘેર આ ઉત્તમ જ્ઞાતિનો છે અને પેલો અધમ જ્ઞાતિનો છે એવો ભેદભાવ હોતો નથી. એવાના ઘરમાં સર્વ પ્રકારની સામગ્રી સદા તૈયારજ હોય છે. જેના મનમાં દેવના પ્રતિ આદર હોય છે, તેનો દેવ પોતે પણ આદર કરે છે, અને ભક્તજનો તેમની પાસે જે કોઈ પદાર્થની માગણી કરે તે તેમને છૂટે હાથે આપ્યેજ જાય છે. માગ ફક્ત આત્મજન છે અને ફક્ત આત્મજન નથી એવું દેવ કદી પણ કહેતા નથી. તેમને મન રાજ અને રંક બેઠે ધરાબર છે. જે ભક્તના હૃદયમાં તે શુદ્ધ ભાવ જુએ છે તેનીજ આગળ આગળ તે ચાલ્યા કરે છે. તે ભક્ત જે કદાચ જડ હૃદયવાળો હોય તો દેવ તેને દેહાદિ જડ પ્રપંચનાથી વેગળો કરી દે છે. કોઈ પણ ચાચકના પ્રતિ દેવ દુર્લભ કરતા નથી પણ તેમની પ્રત્યેકની વિનંતી સાંભળીને સૌને તેમનું તેમનું મનોવાંછિત લોજન દઈને તેમની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, સૌનાં પેટ ભરાઈ જતા પણ ખુશી વધી પડે છે એવો સૌ સંતોનો અનુભવ છે.

૩૩૨૭-અરે ભાઈઓ ! તમે વિકોળારાચના નામસ્મરણરૂપી ખેતી કરવાનો લાલ ફાકટમાં લઈ લેજો. અહીં તમારે મજૂરીનો ખર્ચ નથી કરવો પડવાનો, નથી ખાધાખોરાકીના પૈસા ખર્ચવાના અને નથી સરકારી મહેસૂલ ભરવાનું. કોઈનો હુકમ નથી,

કોઈનો ત્રાસ નથી અને કોઈનો ભુલમ નથી. તમારી સાથે તેમાં ભાગ પડાવે એવો કોઈ ભાગિયો નથી અને તમારી પેદાશના ઉપર પોતાનો હક કરતો આવનાર પણ કોઈ નથી. તમે તમારાજ માલિક છો. આ જેતીમાં જપતપરૂપી હળ ચલાવવાં નહિ પડે અને કરબડીઓ ફેરવવી નહિ પડે. પટ્કર્મ અને ધર્મકર્મરૂપી પાળ બાંધવી નહિ પડે. જ્ઞાનરૂપી પંજેટીઓ નથી વાવવાની અને નથી અંચિત કર્મોનાં બીજ વાવવાનાં. હરિનામરૂપી જેતરનો પાક તો સદાકાળ પાકેલો ને પાકેલોજ રહે છે. વિકૃલના નામસ્મરણરૂપી ગોફળમાંથી છટતા ગોળાના ભયથી ચમરૂપી ચોર તો ત્યાં આગળ ફરકી શકતોજ નથી, તેથી તેના તરફનો કથો ત્રાસ છેજ નહિ. વળી આ ફસલ એવી છે કે તેનો કદી પણ નાશ થતો નથી. તે તો જ્યારે જુઓ ત્યારે લીલી ને લીલી. એક ઘડી વારને માટે પણ સુકાય નહિ કે કરમાય પણ નહિ. આમ હોવા છતાં જે ગાંડો હોય તેજ આ જેતીની ફસલને વિષે મનમાં ફિકરચિંતા કરતો રહે. શ્રીહરિનો પ્રેમરૂપી પાક તો થોડેથોડ પાક્યો છે. તેને ભરવાની આપણા ઘરમાં પૂરતી જગ્યા નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ આવો લાભ લઈ લેવાનું ચૂકશે તેને ધિક્કાર હોલો.

૩૩૨૮-પોતાના જેતરના ઉપર નજર ન રાખતાં જે આડું-અવળું જોયા કરે છે, તેના જેતરના પાકને પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે અને તેના હાથમાં એક દાણો પણ નથી આવતો. તે પ્રમાણે, ઓ મૂરખા! તું જાગતો રહેજે અને તારૂં પરમાર્થનું જેતર લૂંટાઈ ન જાય તેની સાવચેતી રાખજે. રસ્તે જતાં ચોરનો સંગાથ કર્યાથી જેઓ પોતાની ખરી વાડ ચૂકી ગયા છે અને જેઓ ધોળે દહાડે પણ આંખો મીંચીને આંધળાની પેઠે ચાલે છે તેઓ ખાડા-માંજ પડે છે. વાંઝણી ગાયને ખાળનાર દૂધ અને વાછરડાની ત્રાસિ શી રીતે કરવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે, કાણુ તૂંબડાની

મદદથી નદીની પેલી પાર જવાયજ શી રીતે?

૩૩૨૯—આ શરીરરૂપી ખેતર થોડા વખતને માટે વાપરવા મળ્યું છે એમ જાણીને તું ચારે બાજુએથી તેનું રખોપું કરજે. તું તેને ખૂબ સાચવજે—ખૂબ સાચવજે—ખૂબ સાચવજે કે જેથી ચાર તેમાં ધૂસી ન જાય. તારા સુખરૂપી ગોકુલમાં હરિનામરૂપી પથ્થર ચડાવીને તેને એવા જોરથી વીંઝીને ફટકારજે કે અહંકાર વગેરે દોષરૂપી પંખીઓ એકદમ ઊડી જતાં રહે. તું તારા સ્વરૂપના વિચારરૂપી અંગેઠી સળગતી રાખજે અને દેહબુદ્ધિની જગ્યા બદલી નાખજે. જ્યારે અભિમાન તારા ઉપર ચઢી આવે ત્યારે બળ અને બુદ્ધિ બેઠીની મદદ લેજે. જ્યારે ખેતરનો પાક તૈયાર થાય, ત્યારે બળીમાંજ જે માગવા આવે તેને તેનું દાન દઈને જગતને સુખી કરજે. સ્વરૂપબોધરૂપી પાકનો ઢગલો તૈયાર થાય ત્યારે પંચભૂતોને તેમનું જે હતું તે પાછું આપી દઈને તેમનું દેવું ઉતારી નાખજે. તુકારામ કહે છે કે, પછી તારે માટે કશું કામ કરવાનું બાકી રહેશે નહિ. નિજસ્વરૂપ હાથમાં આવી ગયા પછી દેહાદિ પ્રપંચરૂપી ભૂસાનો તો સહજમાં ત્યાગ થવાનોજ.

૩૩૩૦—માયારૂપી માતાએ જીવાત્મારૂપી બાળકને પંચ-તત્ત્વોના બનેલા શરીરરૂપી પારણામાં સુવાલ્યો છે. એ પાંચ તત્ત્વો-માં રહેનારા ચાર દેહનાં ચાર શ્રીફળ અને ચાર વાણીરૂપી ચાર પૂતળીઓ એ પારણામાં જડેલાં છે અને નિત્ય હાલહાલ્ય કરવાનો તેમનો સ્વભાવજ છે, તોપણ “તારે વૈખરી વાણીનો અંગીકાર કરીને સૌંદર્ય ભાવનામાં રહેવું.” એવું માયાએ પેલા રમતિયાળ બાળક જીવાત્માને કહ્યું. “તું હવે તારા નિજસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને રહેજે.” આવું કહીને તે માતા ઓઠાં ખાવા લાગી. તેને આત્મ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેણે દેહબુદ્ધિને સાચી માગી લીધી અને તેથી નાના પ્રકારનાં કર્મ અને તેનાં ફળરૂપ સુખદુઃખ ભોગ-

વવાને માટે અનેક યોનિઓમા તે જન્મમૃત્યુદ્રાગ ભટકવા લાગ્યો.
 અને ઘણાજ શ્રમિત થઈ ગયો. ઓ નાના બાળક ! તને એટલી
 ખબર નથી કે બહિર્મુખ મિથિતિમા જગતની સાથે ક્રીડા કરવા જતા
 ઝાઝા આવીને તારો કેળિયો કરી જશે ? નાના પ્રકારના કર્મ કર-
 વાથી જેનું હૃદય દુઃખી અને જર્જરિત થઈ ગયું છે એવા મનુષ્યને
 જોઈને કાળ તેને ઉપાડી લય છે, એટલા માટે હું કહું તે પ્રમાણે
 તું હવે વિનાવિયળે આવવા માડ તારી પાસે પૂર્વજન્મના શુદ્ધ
 સચિત કર્મ હતા તેમણે તને વળી બીજી વાર અનેક યોનિઓમા
 ભટકતા ઉગારી લીધો. આ મસારમા અગાઉ કેટલા બધા જીવો
 અધોગતિએ આપ્યા ગયા અને છતાં તું તારા અનેક પુણ્યોને
 પ્રતાપે નરદેહ સુધી તો આવી પહોંચ્યો છે શુકદેવ રમતા હતા
 તે વખતે કાળરૂપી ઘોઘર તેમની પાછળ દોડ્યો તેના ભયને લીધે
 શુકદેવ બાર વર્ષ સુધી માના ગર્ભમા સતાઈ રહ્યા પછી ત્યાથી
 જેવા બહાર નીકળ્યા તેનાજ નાઠા રમતામા એક અખસરાની વાત
 આભળીને તેમનામા દેહબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેથી લગોટી
 વાળીને નાઠા કાર્તિકસ્વામીની બાળતમા પણ આવું જ બન્યું
 હતું તે પણ નાસીને પર્વતની કદરામા ભરાઈ ગયા સાર્વભૌમ
 જનક રાજ ગાંધ્યકારભાર વગેરે પ્રવૃત્તિઓની સાથે ક્રીડા કરતા
 હતા એવામા તેમને કાળનો ભય લાગવા માડ્યો આવી મિથિતિમા
 તેમનો એક પગ અગ્નિમા પડીને બગવા લાગ્યો, પણ કાળનો
 તેમના મનમા એવો ભય પેસી ગયો હતો કે તેને લીધે
 તેમને સુખદુઃખનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ આ માફ અને આ પગાયું
 એવો ભેદ તેમના મનમાથી નીકળી ગયો અને તેમનો દેહભાવ
 ઓગળી ગયો પૃથ્વીપતિ શિબિરાબ્જના ઉપર પણ કાળની સવારી
 ચઢી આવી તે ઘણા બહાદુર હતા તેથી તે તો જરા પણ બીધા
 નહિ તેમણે પોતાના શરીરનું માસ પોતાને હાથે કાપીને દેવને

અર્પણ કર્યું. તારી આળખા પાણી આવે છે એમ કહીને હરિએ તેને તે પાણું આપ્યું. પછી શિષ્યોએ પોતાના શરીરના માસના એક પછી એક ટુકડા કાપી કાપીને આપવા માંડ્યા. છેવટે એક ટુકડો રહ્યો તે પણ તમે લેતા બંધોને, તે નકામો બંધ છે, એવું કહીને તેણે હરિને શરમિદા કરી નાખ્યા. આ ઉપરથી તેના માતા-પિતા તુલ્ય દેવ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેને કાળના પંજમાંથી મુક્તિ આપી. અન્તમિલ્લની સાથે કાળ યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. એજ પ્રમાણે તેણે એક વેશ્યાને પોતાના પાશમાં બાંધી લીધી હતી. તેણે લયભીત થઈને દેવને સાદ કર્યો અને દેવે તેનો પોકાર સાંભળ્યો. સાંભળતાની વારનેજ દેવ વેગભરે તેની પાસે દોડી આવ્યા અને તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેને કાળના પાશમાંથી છૂટી કરી અને તેને પોતાના આત્મસાનિધ્યનો લાભ આપ્યો. માટે એા નાના બાળક ! તું પણ શ્રીહરિતુ સ્મરણ કરીને નિશ્ચળ થઈ જા. તું અમાવધ અવસ્થામાં અનેક કર્મોની રમતના લવારા લવીશ મા. કાળ તારી રાહ બેતોજ બિલો રહ્યો છે, અને તારા આયુષ્યના દિવસના આકડા ગણ્યા કરે છે જ્યા તારા આયુષ્યની અવધ પૂરી થઈ એટલે પછી કાળ તને હરિસ્મરણ કરવા દેવાનો નથી. તારી આળખા ઉપર અધારિયો પડદો નાખી દેશે. તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે તે કૃપાવત શ્રીહરિએ તે બાળકના ચિત્તને મોહિત કરી દીધું અને તેની આગળ મધુર સ્વરે ગીત ગાયું. તે સાંભળીને તેના મનને વિશ્રાન્તિ મળી ગઈ. દેવના વચનના ઉપર જેઓ વિશ્વાસ રાખે છે તેમને ક્ષણપ્રાપ્તિ થાય છે. તેઓ કદી વિશ્વાસઘાતના ભોગ થતા નથી.

૩૩૩૧-હે દેવ ! તારી કૃપા થઈ જાય તો વાંઝળી ગાય પણ દૂધ દેતી થઈ જાય. તારી આવી ગતિ મુપ્રસિદ્ધ છે. આવું તેવું હું તારી પાસે દાંડળ માગતો નથી. મને તો તું તારા ચરણનું

દર્શન કરવા દે એટલે ઘણું થયું. આતક પક્ષીને સાડું મેઘ વરસાદ વરસાવે છે અને રાજહંસ પક્ષીને ચરવાને સાડું અમૃત્ય મોતી બન્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમારા જીવને આ મારા શબ્દોની અગ્ર થાય છે ખરીને ?

૩૩૩૨-આ નામરૂપાત્મક કંગાલ દેહાદિ પ્રપંચથી હું સહજ રીતે નિરાળો છું. સહજ દેહદષ્ટિ વડે આપણે ભાગે આવેલી હીનતાનો વિચાર કરીને મનમાં નારાજ ન થવું; અથવા તેને માટે મનથી સંકોચાવું નહિ. ભોંયે પડેલા ઉચ્છિદ્ધતું સેવન કરવું એવી મારી ધરજી પૂર્ણ થાય તેટલા વાસ્તે દેવે ઘટતી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પ્રાક્ષણ દેવ ! તમે મને તમારાથી વેગળો કરી દીધો છે.

૩૩૩૩-હે ચિંતામણિ દેવ ! તમારા ઉપાસ્ય ગણુપતિને લોજન કરવાને માટે તેડાવો અને તમે ખીજી પતરાળી ઉપર જમવાને બેસો. દેવ બોલ્યા: “ અધ્યા ઓ તુક્યા ! અમારામાં તે એવડી કચી મોટી શક્તિ છે ? અમે તો અભિમાનની અંદર ફસાઈ ગયેલા છીએ. હવે ઘણું મોડું થઈ ગયું છે. લોજન ટાડું પડી જાય છે અને પ્રાક્ષણો તટસ્થ બેસી રહ્યા છે.” તુકારામ કહે છે કે, હે ચિંતામણિ દેવ ! તમારે પુણ્યે હું ગણુપતિને લોજન કરવાને સાડું હમણુંજ તેડી લાવું છું.

૩૩૩૪-લક્ષ્મીના પતિ નારાયણ લોકતા છે, એવું કહીને પ્રાક્ષણોએ પ્રાણાહુતિ લીધી. પાલન કરનારા, લોકતા અને કરતા-કારવતા એક દેવજ છે અને તે પોતે પોતાનામાં સહજ રીતે પૂર્ણ-કામ છે. આવા અખિલ વિશ્વનું પાલન કરનારા દેવ તે સર્વ પ્રાક્ષણોના પ્રતિ કૃપાદષ્ટિથી જોઈને તેમની પ્રાર્થના કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે દેવ અને તેમના ભક્તો એક પંગતે સાથે બેસીને

લોજન કરે છે. એટલા માટે તમે ડોળિયે ડોળિયે ગોવિંદના નામનું સ્મરણ કરતા રહેજો.

૩૩૩૫-હે ચિંતામણિ દેવ ! તમે પ્રાહ્મણ્યે મારેલી લાત મારા સ્વામી ધારણ કરે છે, એવા તમે શ્રેષ્ઠ છો. તમારી આગળ મારા જેવા ગરીબનો શો હિસાબ ? તમારા ચરણના સ્પર્શ વડે તીર્થો પવિત્ર થઈ જાય છે, ત્યારે મારા જેવા રંકની તો કિંમતજ શી ? તુકારામ કહે છે કે, આવા તમે પ્રાહ્મણ્યે સૌ દેવોના પૂજ્ય છો અને હું તો નીચ જાતિમાં જન્મેલો હોવાથી નિંદાને પાત્ર છું. તેથી તમારી આગળ માફ શું ગળું ?

૩૩૩૬-હે ભાગીરથી માતૃશ્રી ! હું તમારે ચરણે મસ્તક મૂકીને તમારી ચિનંતી કરું છું તે તમે સાંભળો. તમને ભગીરથ રાજા તેડી લાવ્યો તેથી તમારું નામ ભાગીરથી પડ્યું. તમે સૌ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છો અને મહાપાતકોનો નાશ કરનારાં છો. તમારે કાંઈ જે કાંઈ આવી ચઢે છે તે જીવતે જીવત તમામ ઐશ્વર્યોનો લોકતા થાય છે અને મૃત્યુ પછી તે મોક્ષ પામી જાય છે. આ રીતે તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખરૂપ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હું વિષ્ણુનો દાસ હોવાથી સંતોની આગળ પોષાઈ છું, તેથી કરીને તમારું પૂજન કરવા સાફ આ વાઈ (શબ્દો) રૂપી પુષ્પો મેં મોકલાવ્યાં છે.

૩૩૩૭-હે દેવ ! તમે અગિય વિશ્વના સ્વામી છો અને હું તો ગરીબ રાંક માનવી છું. આવો હું ગરીબ કંગાલ તમને નમસ્કાર કરું છું, માટે તમે મારા ઉપર જેટલી કૃપા કરો તેટલી થોડી છે. તમારી પાસે તો શી કમી છે ? પણ મારા જેવાને થોડાથી પણ સંતોષ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! ગમે તેમ કરીને તારા પ્રેમરૂપી ખાવું મારે સાફ મોકલાવી દેજે.

૩૩૩૮-મેં મારો દેહરૂપી પિંડ મારે હાથેજ વિપ્લુતા ચરણ-
માં અર્પણ કરી દીધો છે, તેથી માફ ગયાશ્રાદ્ધ તો થઈ ગયું
અને મારા માથા ઉપરનું પિતૃઓનું ઋણ પણ ઊતરી ગયું. મેં
હરિહરનું નામ લીધું એટલે મારાં તમામ કર્મોન્તર પૂર્ણ થઈ ગયાં
અને છેવટનો 'બોળ' 'બોળ' ધ્વનિ પણ થઈ ગયો. તુકારામ કહે
છે કે, આટલું કામ કરવાથી મારા માથા ઉપરનો કર્મનો બધો
બોળો ઊતરી ગયો.

૩૩૩૯-સૌ ભૂતોમાં એક હરિનુંજ સ્વરૂપ વમે છે એવો મને
અનુભવ ક્યારે થયો ? જે ઘડીએ મને એવો અનુભવ થયો તે ઘડી-
એ મને વિશ્વાસ પેદા થયો કે, હવે મારા ઉપર પાંડુરંગે ખરેખરી
કૃપા કરી. હું એવો નિર્દોષ થઈને રહું કે મને કોઈનો ભયજ ન રહે
અને જગત પણ મારા તરફથી નિર્દોષ અને નિર્ભય થઈને રહે.
તુકારામ કહે છે કે, મને જે જે ભૂતનો મેળાપ થાય છે તે તે મારાં
સ્વરૂપ છે એવું મને લાગે છે.

૩૩૪૦-તુકારામ કહે છે કે, હું અણુરેણુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છું
અને આકાશ જેવડો મોટો પણ છું. મેં ભ્રમજન્ય દેહાદિ પ્રપં-
ચના આકારનો ક્ષય કરી દીધો છે. જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન એ
ત્રણની ત્રિપુટીનો નિરાસ કરીને મેં આત્મબોધસ્વરૂપરૂપી દીવો
મારા દેહની અંદર પ્રકટાવ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો
હું માફ ગાફી રહેલું પ્રારબ્ધ લોગવવા પૂરતો અને લોકોના ઉપર
ઉપકાર કરવાને સારૂજ છું.

૩૩૪૧-તલવાર, અશ્ત્રો અને કોદાળો એ બધા પદાર્થો છે
તો લોહાનાજ, પણ તેમના ગુણના પ્રમાણમાં તેમની વસ્તીઓછી
કિંમત થાય છે. પગથિયું અને દેવની મૂર્તિ બેઉ બને છે તો પથ્થર-
નાંજ, પણ તેમના માહાત્મ્યમાં ઘણો ફેર છે. તુકારામ કહે છે કે,

પણ તેવું અહીં નથી. સૌ સતિજનો એકસરખા છે.

૩૩૪૨-એક બ્રહ્મચારીની બગલમાં મૃગચર્મ હતું, તે ચાલતાં ચાલતાં ભોંય પર પડી ગયું અને તેના પગની ઠોકરે ચઢીને ખડ-ખડ અવાજ કરવા લાગ્યું. આવો એક બેશરમો અને અપમાનને યોગ્ય સાધુ અહીં આવ્યો છે. તેની દાદ કોઈ સાંભળજો—કોઈ સાંભળજો—એવું હું કહું છું. તે બ્રહ્મચારી કહે છે કે, અહીંના બધા લોકો મોઢેથી રામ રામ બોલે છે અને કર્મકાંડ કોઈ કરતું જ નથી. હરિના ભક્તોને પગે જે કોઈ પડશે તે લૂંટાઈ જશે, એવું તે કહેતો ફરે છે. જેની આવી અવળી સમજ હોય તે સંસાર અને પરમાર્થ બેઉનાથી ભ્રષ્ટ થવાને યોગ્ય બળ્યક છે. તુકારામ કહે છે કે, જે અંતરની શુદ્ધિ કર્યા વિના ફક્ત વેપ ધારણ કરીને સાધુ થાય છે તેની આમ અપકીર્તિ થાય છે અને તેનાં તમામ પુણ્યોનો નાશ થાય છે.

૩૩૪૩-ન્યાસુધી મનમાંથી કામનો નાશ થયો ન હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રીછોકરાનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. બહારથી વેપ ધારણ કરીને જેઓ ભજન કરવા બાય છે, તેમનો શ્રમ વ્યર્થ છે અને તેઓ જરૂર નરકે જ જવાના. વેદાક્ષર મોઢે કરવાનો શ્રમ લેવો અને મનમાં સાધુઓની નિંદા કરવાની દાનત રાખવી એ પોતાનું બધું જ કયું કારણું બરબાદ કરવાનો રસ્તો છે અને અંતે નરકે જવાની તૈયારી કર્યા બરાબર છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકો મૃત્યુ પછી પિશાચ્યોનિમાં જન્મ પામશે.

૩૩૪૪-અરે ભાઈ! તું જે બોલે છે તેમાં ઉપર ઉપરથી સાઈં સાઈં દેખાય છે, પણ તારા અંતઃકરણમાં કપટ છે, તે માઈં મન પારખી શકે છે. લોકોમાં તારાં કામ સારાં કહેવાય છે; પણ આ હગાઈ તને ચોક્કે છે ખરી? જેમ કોઈને પ્રેમસંકિત લોજનનું નિ-

મંત્રણ દીધા પછી તેના જમણમાં ઝેર દઈને તેને મારી નાખવો, તેવુંજ આ તારૂં બ્રાહ્મ આડંબર ભરેલું કાર્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેના મનમાં કપટ છે તે પોતાના અંતરના મેલને બહાર દેખાવા દેતો નથી અને આદરસત્કારનું નાટક બરાબર ભજવે છે.

૩૩૪૫-જેનામાં ખરેખરી બ્રાહ્મી સ્થિતિનો ઉદય થયો હોય છે તેનાથી તો એક છાણું પણ ભાગતું નથી, તો પછી જીવનો વધ તો તે કરી શકેજ કેવી રીતે? જો તે એક જીવયુક્ત છાણું, પણ ભાંગે તો તેને ગુરુહત્યાનું પાતક લાગે અને તેને ગુરુએ દીધેલ ઉપદેશ વ્યર્થ બીય. ગુરુએ તેના કાનમાં જે અભેદ સ્વરૂપનો બોધ કર્યો હતો તેનું તો તે મોઢે મોઢે વર્ણન કર્યો બીય છે, પણ જો તે સર્વ ભૂત પ્રત્યે મત્સરયુક્ત વર્તન કરશે તો તેનું બ્રહ્મજ્ઞાન કામકો-ધાદિ ચોર ચોરી જશે. ગુરુએ તેને જે વાતની શિક્ષા આપેલી તે તો તે લોકોને કહી સંભળાવે છે, પણ સૌની સાથે અભેદભાવ યુક્ત વર્તન ન કરવાથી તેના મનમાં રહેલા ભેદભાવને લીધે તે લોકોના ઉપર મનમાં ક્રોધ રાખીને ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે, તે કોઈની સ્તુતિ અને કોઈની નિંદા કરવામાં વાણીનો વ્યર્થ વ્યય કરે છે.

૩૩૪૬-પરાઈ સ્ત્રી મારે મન રુદ્ધમાઈ સમાન છે. આ નિય-મ હું પહેલેથીજ પાળતો આવ્યો છું; માટે જો મારી મા ! તું અહીંથી ચાલી જા. મને વશ કરવાનાં ફાંફાં મારતીજ નહિ. હું વિપજુનો દાસ છું અને તું ઇચ્છે છે એવો માણસ હું નથી. તારૂં પા-પાચરણ મારાથી સહન થતું નથી. તેથી કરીને તું મારા સાંભળ-તાં એક પણ અપવિત્ર શબ્દ બોલીશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તારે માટી કરવો હોય તો ગામમાં ખીજા ભાયડાઓ થોડાબોડા છે ?

૩૩૪૭-હે નારાયણ ! મારે સ્ત્રીઓની સોળત ન જોઈએ. તે સ્ત્રીઓને લાકડાની, માટીની અથવા પથ્થરની શા માટે ન બનાવી ?

કારણકે સ્ત્રીઓની સોળતમાં રહેવાથી દેવનું સ્મરણ થતું નથી, દેવનું ભજન પણ થઈ શકતું નથી અને સ્ત્રીઓમાં મન એક વાર લલચાયું તો પછી ઝાલ્યું રહેતું નથી. ઇન્દ્રિયયુક્ત દષ્ટિથી સ્ત્રીના ભણી જોયું એટલે મરણજ નીપજ્યું જાણવું. સ્ત્રીઓ જો કે, દેખી-તી રીતે સુંદર છે, તોપણ તેમનું સૌન્દર્ય હુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, અગ્નિ ગમે તેટલો ભલો થયો હોય તો-પણ તેને આલિંગન દેવા જઈએ તો તે દઝાડ્યા વિના રહેજ નહિ.

૩૩૪૮-જે લોકો ભાવિક હોય તેમણે મારું કહ્યું કાને ધરવું-ફક્ત તેમણેજ મારું કહ્યું કાને ધરવું. જેઓ કુતર્કવાદીઓ હોય તેમની સંગતિ કોઈએ કરવી નહિ અને સૌએ પાંડુરંગનું સ્મરણ કરવું. અનેક મતમતાંતરનાં તત્ત્વની શોધખોળમાં પડવું નહિ. તમને એમાં પૂરી સમજણ નહિ પડે અને ઊલટું તમારું પોતાનું કામ કથળી જશે. તુકારામ કહે છે કે, આ હું જે કળિયુગમાં શ્રી-હરિનો દાસ છું તે સૌ લોકોને ઉપર પ્રમાણે કહું છું.

૩૩૪૯-લંકામાં જ્યાં અશોક વૃક્ષનું વન હતું ત્યાં બેડીબેડી સ્ત્રીતા વિલાપ કરવા લાગી. તે બોલી: “અરેરે! મારા સ્વામી રઘુનંદનનો મને શાથી વિયોગ થયો? અમે રહેતાં હતાં તે શુદ્ધામાં પેસીને હુષ્ટ રાવણ મને પકડી ગયો અને આ વિકટ લંકાનગરીમાં મને લઈ આવ્યો. હે સખી ત્રિજટા! મને ફરીથી રઘુનાથનો મેળાપ થશે કે નહિ, તે તો તું મને કહે. તેમને મળવાને સારૂ મારું મન અત્યંત અધીરું થઈ ગયું છે, પણ તેઓ તો અહીંથી ઘણા દૂર છે, મારા શરીરમાંથી મારા પ્રાણ નીકળું નીકળું કરી રહ્યા છે. અરેરે! મેં કયું પાપ કયું હશે? મેં કયા તીર્થના વ્રતનો ભંગ કર્યો હશે? શું મેં ગાય વાછરડાનો અથવા સ્ત્રીપુરુષનો વિયોગ કરાવ્યો હશે? હે સખી! મારું પ્રાર્થન

કેવું છે, તેની મને સમજ પડતી નથી; પણ તેણે મારા અને રઘુનાથજીના ચરણનો વિયોગ કરાવી દીધો છે. પેલા મુવળુંના જેવા રંગવાળા મૃગની લાલચમાં હું ફસાઈ ગઈ. તેને મારીને તેના આમડાની ચોળી સિવડાવવા સારૂ મેં રઘુનાથને મોકલ્યા તે ઉપરાંત લક્ષ્મણનું કહ્યું પણ મેં કર્યું નહિ. મને એ રાક્ષસોની માયામાં શી રીતે સમજ પડે ? ઘર સૂનું જોઈને દુઃખ રાવણ મને લઈ જવા આવ્યો આવ્યો. હે માયા ! એક રઘુનાથના નામ સિવાય બીજો કોઈ મુખ્ય અને સરળ ઉપાય છેજ નહિ. રાવણ મને લઈને જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં જટાયુ નામનો એક પક્ષી મને છોડાવવાને આવ્યો. રાવણે તેના ઉપર પગ દઈને તેની પાંખો તોડી નાખી અને મારી નાખ્યો. નદી જોરથી વહી જતી હોય છે ત્યારે તેની આગળ કોઈનું કાંઈ ચાલે છે ? ” તુકારામ કહે છે કે, જનકની પુત્રી આ પ્રમાણે દુઃખની મારી વલોપાત કરવા લાગી. કોઈ હરિણી વનમાં ભૂટી પડી હોય અને તેની જેવી દશા થાય તેવી દશા સીતાની થઈ હતી. તેવે વળતે ત્રિજટા તેને સમલત્વીને સાંત્વન દેતી હતી અને કહેતી હતી કે, “ ભક્તોના સ્વામી શ્રીરામ આવી પહોંચશે અને લંકાને જીતી લેશે.”

૩૩૫૦-હે દેવ ! મારે કાંઈ માગવું હોય તો તારા સિવાય બીજા કોની પાસે માગું ? તું આખા પૃથ્વીમંડળમાં વ્યાપક થઈ રહ્યો છે. મારા મનમાં જે જે લાવનાઓ હોય તેને પૂર્ણ કરે એવો તારા સિવાય બીજો કોણ છે ? કોઈ મોટો સરદાર હોય અથવા રાજા હોય તોપણ મારા મનના કોડ પૂરા કરવાનું તેનું ગણું નથી. ત્રેલોક્યમાં પણ તારા સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષદાતા નથી અને સંસારમાંથી તારી શકે એવો પણ કોઈ નથી. તારા રૂપનું અને તારા નામનું મનમાં ચિંતન કર્યાથી પાપ, તાપ, ભય અને કામના એ બધાનો ક્ષય થઈ જાય છે. પુરાણોએ તને ‘હરિ’ એવું નામ

આખું છે તે યથાર્થજ આખું છે; કારણકે ગર્ભવાસ કરતા અને અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરતા જીવોનું તું હરણ કરે છે. એવું સમ-જીને હું તારોજ મહિમા ગાઉં છું. તારા સિવાય બીજા કોઈનાં વખાણ મારી વાણીથી થાયજ કેવી રીતે? અને કરવા બહાં તો તે વ્યર્થ છે, કેમકે તેમાં રસજ નથી આવતો. સંસારનો નાશ કરનાર અને ત્રેલોક્યમાં વ્યાપક થઈને રહેનાર તું એકજ છે અને તેથી તારું વર્ણન કરવા જતાં શેષ પણ થાકીને હારી બેઠા. હે દેવ! મારો બધોજ જીવભાવ તારા ચરણમાંજ સ્થિર થઈને રહો. એ સિવાય બીજું નકામું મારે માગવુંજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તું દીન-જનોનો સ્વામી છે અને એ વાત સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે. મહાન પાતકીઓને અને દીનહીન જનોને તે તારા, એવું બાણીને હે દેવ! હું તારા ચરણનો આશ્રય લઈને બેસી રહ્યો છું. ત્યારે હવે તું મારું રક્ષણ કર અને તારા ચરણની સેવા કરવાનો મને અધિકાર આપ, એટલું હું તારી પાસે માગું છું.

૩૩૫૫-દેવ ભીમા નદીને કિનારે ઊભા રહ્યા છે. તેમની સામે મોઢે દક્ષિણ દિશા તરફ વહી જતી ભીમા નદી આવેલી છે. ત્યાં આગળ હરિનામની ગર્જનાઓ કરનારા વૈષ્ણવ વીરપુરુષોને જોઈને મોટાં મોટાં પાતક ધરથર કંપી ઊઠે છે અને ત્યાંથી જીવ લઈને નાસવા માંડે છે. શ્રીહરિ ભારે ગંભીર અને ધીર હોવા છતાં મોટું મલકાવીને અમૃત જેવા મધુર અને સર્વ પ્રકારનું સુખ આપે એવા શબ્દો બોલે છે. એવા શ્રીહરિ તેમનું નિત્ય ધ્યાન કરનારા મુનિઓના ચિત્તને ઘણા પ્રિય લાગે છે. તેમના મનમાંથી દેહભાવના તદ્દન ગળી ગઈ હોય છે. આ પંડરપુર ક્ષેત્રનો દેવ ઘણા ઉદારભાવે મનોવાંછિત કૃપા આપવાને સાડ તૈયાર થઈને બેઠો છે, આવી લોકોમાં તેમની ખ્યાતિ ફેલાઈ ગઈ છે. તેમની સેવા કરનારની આગળ તમામ પ્રકારની સિદ્ધિઓ હાજર થઈ જાય છે. એ મારી વિહાળાઈ

માવડી! તારૂં આ નામ ઘણું મધુર છે. દેવ એક ઈંટના ઉપર ઊભા છે અને પોતાના ભક્તોને મળવાની ઉત્કંઠાને લીધે તેમણે પોતાની કેડે હાથ દબાવ્યા છે. આ સંસારસાગરને તરી જવાનો રસ્તો તે સૌને બતાવી રહ્યા છે. આ રીતે સિદ્ધો અને સાધકો બેઠેલી વિઠાબાઈના માતા છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે હવે ત્વરા કરીને હમણાં ને હમણાં જ શ્રીહરિને રસ્તે ચાલતા થઈ જાઓ. જેમના આનંદનો પાર નથી એવા શ્રીહરિના આનંદને તમે તમારો પોતાનો કરી લો. તે હરિ પંઢરપુરમાં આવીને રહ્યા છે. આખું વિશ્વ તેમના વડે જ જીવિત રહ્યું છે.

૩૩૫૨-હે મુરારિ! મારું મન ધનના લોભમાં ગૂંચવાઈ ગયું છે અને તે મારો હાથ પકડીને મને બારણે બારણે ધક્કા ખવરાવે છે. તે મન જ્યાં ચાલવા માંડે છે એટલે તેનું ચાલવાનું નીકળી જ નથી. તે આખી પૃથ્વી ઉપર ફરી વળે તોપણ તે ધરાતું નથી. હું જોવા જાઉં છું તો મારી બુદ્ધિ પણ શુદ્ધ થઈ હોય એવું મને લાગતું નથી. વળી મારા ઉપર મારી ઇન્દ્રિયોનો સખત માર પડે છે તે તો જુદો. તેમની સંગતિમાં રહીને મારો જીવ બંદીબાને પડ્યો હોય એવો થઈ ગયો છે અને આમ ને આમ ચાલુ રહેશે તો તેનો નાશ થઈ જશે. એટલા માટે હે હરિ! તું મારા ઉપર લાગુ પડેલા દુષ્ટ સંગની સાથેનો મારો સંબંધ કાપી નાખ. હે અનંત! આ એકની એક વાત મારે તને કેટલી વાર કહેવી પડશે? મોહ, દુષ્ટ પાપિણી માયા, મમતા, કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિની સંગતિને લીધે મારું પોતાનું નિઃસ્વરૂપ મારાથી દૂર જતું રહ્યું છે. નિદ્રા, આળસ અને દંભ એ ત્રણથી હું ઘણો ભય પામું છું. હે દેવ! તેમની મારા દેહમાં તમે વસ્તી થવાનું ન દેશો. મારા મનમાં તને બાદ કરીને બીજા કશાની ઇચ્છા નથી. તુકારામ કહે છે કે, શંકા અને લજ્જા એ બેઠે બહુજ હાનિકારક છે. તેમને લીધે સાચાં ભાવ અને ભક્તિ દૂર ચાલ્યાં

જાય છે. હે દીનળાલુ દેવ! તું અમારો અનાથોનો ત્યાગ કરીશ મા-
તારા ચરણે માફ મસ્તક મૂકીને હું તને આટલી વિનંતી કરું છું.

૩૩૫૩-સામેની જાળુઓ સ્યામવર્ણ અને તેજ.પુંજ જેવા
દેવ, જેમણે પોતાના મસ્તક ઉપર મયૂરપિચ્છ ધારણ કર્યું છે તે
કેવા શોભાયમાન દેખાય છે? તેમને જોતાને વારજ માયા સહિત
ત્રિવિધ તાપનો નાશ થઈ જાય છે આવા ચંદ્રકુળોત્પન્ન યોગીરાજ
શ્રીકૃષ્ણનું તમે ભજન કરજો. જેના ઉપર સોળ હજાર સ્ત્રીઓ મોહિત
થઈ હતી અને કોમલાંગી ગોપિકાઓના ચિત્તને જેણે લોભાવ્યું
હતું, જેનો મધ્યભાગ કોટિચંદ્રના તેજથી મુશોભિત છે, જેમના
કંઠમાં રત્નમાળા શોભી રહી છે, એવા ચક્રપાણિ શ્રીકૃષ્ણ સૌ
ચાહવોમા શ્રેષ્ઠ છે. જેમને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર સહિત તેત્રીશ
કોટિ દેવતાઓ વદન કરે છે, મહાકાળ અને દૈત્યો જેમને જોઈને
થર થર કંપે છે, એવા સ્યામસુદર કૃષ્ણનું તમે દર્શન કરી લેજો.
તેમનાં દર્શનથી તમારા પાપતાપનો નાશ થઈ જશે એ હરિના
રત્નમહા ચરણ કેવા ગ્રોભે છે? પેલી લાગ્યવત ઇટિ હરિના ચર-
ણની સાથે કેવી આડકીને બેઠી છે? એ ચરણનું સ્મરણ કરતા
અગ્નિ પણ શાત થઈને હોલવાઇ જાય છે. આવા શ્રીહરિને તમે
દઢ ભાવથી ધારણ કરજો તુકારામ કહે છે કે, જે મુનિએ હરિના
જે અગત્ય દર્શન કર્યું ત્યાજ તેનું ચિત્ત ઠરી ગયું અને આનંદથી
પરિપૂર્ણ થઈ ગયું હરિની મૂર્તિ મારા માતાપિતા સમાન છે એવી
દઢ ભાવના તેના મનમાં પેદા થઈ ગઈ. મને પણ દેવની જાળતનું
ગાડું લાગ્યું છે આવું મનમોહક સ્યામ-સ્વરૂપ કેવું સુંદર છે?

૩૩૫૪-જેમ તમામ જાતના લોકોમાં અગ્નિ વ્યાપી રહેલો
છે, તેમ જીવ માત્રમાં હિંદુ વ્યાપીને રહેલા છે પાણીથી ભરેલા
અનેક ઘડામાં સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે, પણ તે ઘડાઓનો નાશ

થાય તોપણ અસલ સૂર્યગિંળનો નાશ થતો નથી; તેમ ભૂતોનો નાશ થયા છતાં આત્માનો નાશ થતો નથી. ગાયલેંસના ગોતર-માંથી દૂધ નીકળતું નથી, પણ એજ ગોતર ગાયલેંસના ખાધામાં આવે તો તેમના શરીરની અંદર તેનું દૂધ ધની બંધ છે. સૌમાં આંતરળાદ્ય વ્યાપીને રહેલા એકલા શ્રીહરિજ આ વાતનું રહસ્ય જાણે છે. કેળના આડને આખરે લાગે છે તો કેળાંજ; પણ તેને કેળાં આવે તે પહેલાં તેના થડમાં કેળાં શોધવા જઈએ તો કશુંજ નોવા-માં નહિ આવે. કેળના આડની અંદરથી કેળાં ન જડે એટલે કોઈ અધીરાઈમાં આવી જઈને આડને ઉખાડી નાખે તો તેની ધમી મહે-નત વ્યર્થ ગઈ જાયવી. કારણકે એ રીતે તો તેના હાથમાં કેળનાં ફૂલ છે ફળ કશુંજ આવવાનું નહિ, તેથી તેની કેળને વાવવાની અને તેને ઉછેરવાની મહેનત નકામીજ ગઈ કહેવાય ને? ગિંળ-પ્રતિગિંળનો સિદ્ધાંત આરસીની મદદથી સમજી શકાય છે. જે અસલ ગિંળ છે તેનુંજ પ્રતિગિંળ કાચના ઉપર લગાડેલી લેપની ઉપાધિને લીધે આરસીમાં દેખાય છે. તેવીજ રીતે હરિનું શુદ્ધ-સ્વરૂપ દેહની ઉપાધિને લીધે જીવરૂપે દેખાય છે. તમે દેહાભિમાન ધારણ કરીને પુણ્યપાપાત્મક કર્મો કરો છો અને તેને પરિણામે તમારાં દુઃખમાં વધારો કરો છો. તેવું કરવાનું હવે છોડી દેજો. તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ કરવાનો ખરેખરો મર્મ સમજી લેજો. જૂઠા પાળાંડમાં પડ્યો નહિ એટલી તમને મારી વિનંતી છે. એટલા વાસ્તે તમે કહેતા હો તો હું તમારે પગે પડું. બાયડીછોકરાંની વાસનાને મનમાંથી કાઢી નાખજો. આખરે તેમાંથી શું અવશિષ્ટ રહે છે તેનો જરા વિચાર કરી જોજો.

૩૩૫૫-ઓ મારા મન! તું વિષયવાસનાને તથા તારી ખીજ અનેક જાતની કુટેવોને છોડી દે. એવી બાળતોમાં આપણા મન અને બુદ્ધિવડે રસ લેવો એ સાડું ન કહેવાય, કેમકે તે વ્યર્થ છે.

તારી આગળ મારે એકજ હિતની વાત કહેવાની છે. અને તે એ કે, તું વિકૃતના ચરણમાં તારો પ્રેમ અર્પણ કર અને તેમાંજ તને સુખ થશે. હે મન ! આવી રીતે સર્વતોભાવે હું તારે શરણે આવ્યો છું. આજ સુધીમાં હું અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરીને ઘણાજ દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો અને તેથી હવે હું ઘણો ભયભીત થયો છું. હે મન ! આ સંસારમાંથી તારનાર તારા સિવાય ખીજું કોઈજ નથી. શુરુદેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણે દેવોને ઠેકાણે છે એ વાત ખરી, પણ સંસારમાંથી તારવાનું તો તેમનું પણ ગળું નથી. તુકારામ કહે છે કે, લોકોનામાં ધનની તૃષ્ણા ઘણી વધી ગઈ છે, તેમની સોજતમાં પડીને હે મન ! તું પણ એજ દિશાએ દોડવા લાગ્યું છે, પણ તું હવે તમામ કુસંગનો પરિત્યાગ કર. હે મન ! તારા ચરણના ઉપર હું મારું શરીર મૂકી દઈને તારી આટલી વિનંતી કરું છું.

૩૩૫૬-હે પંઢરીરાજ ! પતિત જીવોને પાવન કરનારા તારા ચરણ આગળ મારે એક વિનંતી કરવાની છે કે, તું અનાથ અને દીન જીવોની ભીડ ભાંગનાર તેમનો કર્ણધાર અને ત્રાતા છે. આખા જગતમાં તારું આ ગિરદ બાણીતું છે. હે દેવ ! અમારા અંતઃકરણની ગુપ્ત વાતોને તું વગર કહ્યે સમજી જાય છે. માટે હવે તારી લાજ તુંજ રાખજે. જે કોઈ તારો મોહ મનમાં ધારણ કરીને ખેસી જાય છે, તેને અભયદાન દઈને તું સુખી કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, ખેડમાં—ભક્તમાં અને ભગવાનમાં—તું એકલોજ ખેલી રહ્યો છે. મારા મનમાં જે ધૈર્યનો અભાવ છે તે તું મને આપ.

૩૩૫૭-અરે રુદ્રમાળાઈના પતિ વિશ્વરોપક પાંડુરંગ ! તું ઉદાર છે. અરે કૃષ્ણ ! અરે રામ ! અરે ઓ દેવ ! તું સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને તારું શરીર મેઘશ્યામ છે. આખા વિશ્વની રચના કરનાર તું

છે. હે દેવ ! તું કૃપાવંત છે, તું જીવનદાન દેનાર દાતા છે અને તું સર્વસત્તાધારી છે. હે સર્વજ્ઞ નારાયણ ! હું તારા કાલાવાલા કરૂં છું તેના તરફ તું લક્ષ આપ. તુકારામ કહે છે કે, અગાઉ જેઓ અનધિકારી હતા તેમનો પણ તેં અંગીકાર કરી દીધો.

૩૩૫૮-હું તારો સાચો દાસ તો નથી પણ લોકોમાં તારા દાસ તરીકે મારી જૂઠી પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ છે. ત્યારે હે દેવ ! મારે કરવું શું તે કહે. તું બધું જાણે તો છે. મારી પાસે તો કશું પુણ્ય પણ સંચિત થયેલું નથી કે તેમાંથી થોડુંક ખરચી શકું. તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાનિધિ દેવ ! મારી મોટાપણાની ઉપાધિ શા માટે તમે વધારી મૂકી તે કહો.

૩૩૫૯-હે દેવ ! મોઢેથી ગોલાવવાની સત્તા તારા સિવાય બીજા કોઈનામાં છે નહિ. એ વાત હું તારો દાસ હોવાથી જાણું છું અને તેથીજ હું ઉઠાસીન વૃત્તિ ધારણ કરૂં છું. હે દેવ ! તમે મને ધૈર્ય આપ્યું તેથી મારું મન સ્થિર થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે મને તમારી પીઠ પાછળ રાખ્યો છે એ એક તમારી રમત છે.

૩૩૬૦-હે અનંત ! તમારાથી શું હું વધારે જાણું છું તે હું જરા મોટાઈનો ડોળ કરૂં ? હે દેવ ! તમને શું મારી દયા નથીજ આવતી ? હે આજા જગતને રચનારા મારાં માળાપ ! તારામાં દયાનો ગુણ નથી શું ? તુકારામ કહે છે કે, તારી જીભ કરતાં મારી જીભ વધારે ચાલે છે.

૩૩૬૧-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ઘરમાં શું ખોટ પડી ગઈ હતી કે લાંઘા કરવાને સારૂ તમને (એક બ્રાહ્મણને સંબોધન કરીને કહ્યું છે) મારી પાસે મોકલ્યા ? તેમણે લખેલા પત્રની હદીકત સાંભળ્યા પછી મને આ વાત અમનઈ ગઈ. સેવકની વાણીને તેના

સ્વામીજી સમજી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! પેલી પર-
માર્થની થાપણ છે તેને સાચવજો.

૩૩૬૨-તમારા પગ ઉપર માથું મૂકીને હું તરી ગયો છું.
હે નારાયણ ! તેમ થવાનું કારણ શું તે તો તમે જાણો. મારું કામ
તો ફક્ત બળર આપવા પૂરતું છે. જે વળતે તું જેવી આજ્ઞા કરીશ
તે વળતે તે પ્રમાણે હું જોલીશ અને તું જે ખાવાનું આપીશ. તે
મારું કર્તવ્ય સમજીને હું ખાઈશ. તુકારામ કહે છે કે, મારા
ઉપરનો થોડોધણો જોજો તું જાણે છે.

૩૩૬૩-અરે ભાઈ ! તું અંથતું અધ્યયન કરવાનો અને તેમનું
પારાયણ કરવાનોજ આધાર લઈને બેસી ન રહે. બનતી ત્વરાથી
એક વ્રતનો આરંભ કર. દેવનીજ ઇચ્છાને શરણુ થઈને અને મન-
માંથી દેહાલિમાનને કાઢી નાખીને તું દેવનુંજ ભજન કરવા માંડજો.
એ સિવાય બીજાં સાધનોનો આશ્રય લઈશ, તો તેઓ તને આજ-
રે કાળના મોઢામાં લઈજઈને ફેંકી દેશે અને તેમ થયું એટલે તારે
ફરીથી જન્મ લીધા વિના ચાલવાનુંજ નથી. મરી ગયા પછી મોક્ષ
મળવાની આશા નહિ જેવી છે, ત્યારે જાણીજોઈને અધોગતિએ
જવાનો કોણ વિચાર કરે ? દેહની સંગતિ કરવા જતાં તને સ્પષ્ટ
રીતે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ દેખાય છે, ત્યારે હવે તને મારે ક્યાં
સુધી જગાડયા કરવો પડશે ? તુકારામ કહે છે કે, પાંડુરંગ એવા
છે કે, પોતાનું નામસ્મરણ કરનારાઓને અતિ ત્વરાથી સંસાર-
સરિતાની પાર ઉતારી દે છે.

૩૩૬૪-દેવની પાસે મોક્ષની પોટલી નથી ખાંધી રાખી કે
તેમાંથી તે તમારા હાથમાં મોક્ષ આપી દે. વિપ્રોમાંથી મન અને
ધન્વિયોને પાછાં ખેંચી લેવાં અને એ રીતે નિર્વિપયી બની જવું
એજ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. અનેક પ્રકારનાં વ્રત કરવાં, પછી તેમના

પારણાં કરવાં, નાના પ્રકારના અક્ષરો ગોળવાની મહેનત કરવી, એ બધાં સત્કર્મો કહેવાય છે અને જે એવાં સત્કર્મો કરે છે તેને તેમનું ફળ મળે પણ છે. અનેક જાતની વાસનાઓથી પ્રેરાઈને સંકલ્પો કરવા અને તેને પરિણામે દુઃખ વેઠવું, તે કરતાં તું સંકલ્પોને અને તેનાં પરિણામોનેજ છોડી દે, એટલે દુઃખનો સહજ રીતે છેડો આવી જશે. સ્વપ્નમાં વાગેલા ધાને માટે કોઈ રહે, તેમ તું પણ જૂઠો જૂઠો-જ રહી મરે છે. તુકારામ કહે છે કે, તું બને તેટલી ત્વરા કરીને મૂળ દેવને શરણે જા. ત્યાં તને બધાંજ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

૩૩૬૫-બધા કુટુંબનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ જો તે સંબંધી વાસના મનમાં રહી ગઈ હોય, તો ફરી પાછી કુટુંબની પ્રાપ્તિ થયા વિના નહિ રહે. ત્યારે પછી અમે ત્યાગી છીએ એવો દુનિયાની આગળ ઢાંગ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? આપણે આપણા મનને સાક્ષી રાખીને કરુણાનંદ શબ્દો વડે દેવની પ્રાર્થના કરવી એજ ઉત્તમ છે. ગોવિંદના નામનો જો મનને રસ લાગી જાય, તો તેના વડે આ તમારો દેહ પણ ગોવિંદરૂપજ બની જશે. પછી તમારામાં અને દેવમાં કશોજ તફાવત રહેવાનો નથી. તમારું મન આનંદરૂપ થઈ જશે અને તમારી આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગશે. તુકારામ કહે છે કે, જેમ ભમરીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં કીડો ભમરીરૂપ બની જાય છે, તેમ તમે પણ દેવની સાથે તદ્રૂપ થઈ જશો.

૩૩૬૬-ગોવિંદનું નામસ્મરણ કરવાની મનને લહે લાગી જવાથી નામસ્મરણ કરનારનો દેહ પણ ગોવિંદસ્વરૂપ થઈ જાય છે; પછી તેનામાં અને દેવમાં કશોજ તફાવત રહેતો નથી. તેનું મન આનંદથી ભરપૂર થઈ જાય છે અને તેની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા માંડે છે. તુકારામ કહે છે કે, ભમરીનું ધ્યાન કરનાર કીડો જેમ ભમરીથી ભિન્ન રહેતો નથી, તેમ દેવનું સ્મરણ કરનાર દેવનાથી ભિન્ન રહેતો નથી.

૩૩૬૭-જે પ્રાણીનું ધ્યાન જે વસ્તુમાં ઝરાઝર લાગી જાય તેનું મન તે વસ્તુની સાથે તદ્રૂપ થઈ જાય છે આટલા વાસ્તે તમે જે પ્રપચનો ફેલાવ કરીને બેઠા છો, તેનો ક્ષય કરી નાખો અને તમારા મનને ખૂબ દૃઢ કરીને પાડુરગનું સ્મરણ કરવા માટે જે પાડુરગ પોતાના બેડ પગ સીધી લીટીમાં રાખીને ઈટના ઉપર બિભા છે, તે આખા જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે, આવું રહ્યું મન ઉપર ઠમાવી દેવું તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ તો આકાશ ઝરતાં પણ મોટો છે અને વળી અણુરેણુની અદર પણ સમાઈ શકે છે

૩૩૬૮-નાના પ્રકારના અથ વિચારી લીધા પછી કોઈ હરિ કીર્તન કરવાનો આરભ કરે, તો તેનું કીર્તન સાલગવા લાયક નીવડે છે એવું ન કરે તો નકાનો લવારો કરવાનોજ છેવટે અવશેષમાં રહી જાય છે ચારે વેદનો અભ્યાસ કર્યો પછી કોઈ હરિગુણ ગાવા બેસે તો જાણવું કે, તે વેદના અર્થ ઝરાઝર સમજ્યો છે યાગ, યજ્ઞ, દાન ગમે તે કર્મ કરે પણ તે બધા કર્મ કરતા કર્તા જ્યારે કઠમા હરિનું નામ રમી રહેતું હોય, ત્યારે તે કર્મોનું ફળ મળે છે તુકારામ કહે છે કે, અન્યા ભાઈ! તું નાના પ્રકારની અપંગોમાં વવારો કરવાને બદલે મૌના સારસ્વ એક હરિના નામનેજ તારા કઠમા ધારણ કરી રાખજે

૩૩૬૯-નિરાહાર ન રહેતા અન્નનું એવન કમ્તા રહીને સુખ પૂર્વક દેવનું સ્મરણ કરવું, એનો અર્થ એવો કે જેણે તમને અન્ન આપ્યું છે, તેનું આપેલું અન્ન તેનેજ અર્પણ કરી દેવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે દેવ વિશ્વનું પાવન કરે છે તે માટે તેમનું એક નામ વિશ્વભર છે આપણને તેમનોજ આધાર છે તુકારામ કહે છે કે, એ દેવ વિનાની કોઈ પણ જગ્યા ખાતી છેજ નહિ, એમ સમજીને આપણા ભાવને આખા વિશ્વમાં ફેલાવી દેવો

૩૩૭૦-અરે! તું તારા મનનો સંકેત કરી દઇને નાનો શા માટે બની બચ છે? તું દેવને તારા પોતાના હૃદયની અંદર સમાવી દે અને તેમ કરીને આખા પ્રજ્ઞાંડને એક્ટ્રે કાળિયે ગળી બ. પછી એ રીતે પરિતૃપ્ત થઇને સંસારને ફગાવી દે. આ કામમાં તારે ઝાઝું મોડું કરવું નહિ. હું દેહી છું, એવી ભાવના કરીને તું નાનાસરખા ઘરમાં ઘેરાઈ ગયો છે અને તેથી તારા અજ્ઞાનનો અંધકાર ઘાટો થઈ ગયો છે. તેને પરિણામે તારા જીવને ઘણો સંતાપ વેઠવો પડ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે, કોઈ કોઈ વાર નાના છોકરાને પટાવવાને માટે તેની મા કોઈ વસ્તુને ફેંકી દેવાનો ઢાંગ કરીને તેને બગલમાં સંતાડી દે છે, તેવીજ રમત દેવ પણ તમારી સાથે લાડ કરવાને માટે રમે છે.

૩૩૭૧-મારા બાપે મને પ્રેમનું ખાલું ખાવા આપ્યું છે, તેથી હું તો ખાતો જઈશ અને આનંદથી કીડા કરતો જઈશ. મેં એકવાર ખૂબ લાડમાં આવી જઈને બાપની આગળ હઠ લીધી અને તેમને કાંઈક બોલ સંભળાવ્યા પણ ખરા. તેથી કરીને મારામાં કેટલાક સારા સારા ગુણ આવી ગયા. અરે! તું જે ઠેકાણેથી અહીં આવ્યો છે, ત્યાં તારે પાછું જવાનું છે. માટે અહીં તારે ભાગે જે કાંઈ આવે તે લઈને તું અહીંથી જટ જટ ચાલતો થઈ જા. તુકારામ કહે છે કે, જ્ઞાનોબારાય (જ્ઞાનેશ્વર) ને ઘેર અનેક જીવોનો મેળો કરાવવો જોઈએ. ત્યાં હું પણ તેમના ચરણનું વંદન કરવાને ચાલ્યો આવીશ.

૩૩૭૨-જેનામાં જ્ઞાન છે, તેજ આપણા શ્રેષ્ઠ ગુરુદેવ છે. તે માટે સૌ તમને 'જ્ઞાનદેવ' કહે છે. હું તમારા ચરણ આગળ પડ્યો રહું તેજ ઉત્તમ છે. એ સિવાય મારા જેવા પામરને બીજી મોટાઈ જોઈએજ શું કરવા? પ્રજ્ઞાદિ દેવતાઓ વ્યાં તમારું શરણ લેવાને ચાલ્યા આવે છે ત્યાં પછી તમને લાગુ પડે એવી ઉપમા મારે

કેવી રીતે રસ્તો બતાવવાનો હતો ? માટે આપણે આપણા સરખ રસ્તે ચાલ્યા જવું. તુકારામ કહે છે કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જ્ઞાનન સમુદ્ર તુલ્ય છે, પણ લેદકલ્પનાના આવરણને લીધે હૃદયની અંદર આવરણ લેદાતું નથી.

૩૩૭૬—જે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના આંગણમાં સુવર્ણનો પીપળો છે, અને જેમનામાં એટલું સામર્થ્ય છે કે, તેમણે એક પાડાને વેદ બોલવાની આજ્ઞા કરી એટલે તે પાડો વેદના મંત્રો બોલવા લાગ્યો, એવા સમર્થ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ શું ન કરી શકે ? પણ સાધકના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ ભાવનું બીજ છે કે નહિ, તેટલુંજ તે જોવા માગે છે. જેમણે મુક્તિનું સાક્ષાત્ સદામતજ માંડ્યું હતું અને પોતાની આસપાસ વૈષ્ણવોનો સમુદાય એકત્ર કર્યો હતો; તુકારામ કહે છે કે, તેમને કયા સુખનો અભાવ હોય ? તેમનું શરણ લીધાથી ચિત્તનું સમાધાન થઈ જાય છે.

૩૩૮૦—દુનિયામાં અનેક પ્રકારના મત છે અને એક એક મતને વળગી રહેનારા અનેક લોક છે. હવે જો બધાંની લાંબગડમાં પડીને આપણા મનના એટલા બધા કકડા કરી નાખીએ તે સાડું ન કહેવાય. આવું ન કરતાં આપણા મનમાં લક્ષિત પ્રતિ શ્રદ્ધા અને પ્રેમનો મધુર રસ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેને સાચવી રાખવો એજ ઉત્તમ છે. હરિકથાફી જનેતા એ તો સુખની સમાધિ સમાન છે અને સંસારના શ્રમથી શ્રમિત થઈને જે કંઈ તેની પાસે આવે છે, તેને તે વિશ્રાંતિ આપનારી શીળી છાંયડીનું કામ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે માણસ પોતે જાતેજ વાંસા ઉપર મોટો પથરા બાંધીને ઢૂળી મરતો હોય, તેને બહાર કાઢવાને માટે દોડી જવાનો કશોજ અર્થ નથી.

૩૩૮૧—હરિકથા ઉપર જેને શ્રદ્ધા ન હોય, તેની પાયાને

અપવિત્ર જાણવી અને તેના કાનને ઉંદરના દર જેવા જાણવા. આ હરિકથાની મજા આખવાનું છોડી દઇને કેટલાક લોકો ખીજાં સાધનો લાવી વળે છે. તુકારામ કહે છે કે, એવા કેટલાક ગાંડા લોકો પોતાની જિંદગી ઉપર પાણી ફેરવે છે.

૩૩૮૨-દેવની સમક્ષ હરિકથાના પ્રેમામૃતની ધારા વહી જાય છે. હરિકથા એ તો કોઈ તીર્થને અડકીને વહેનારી નદી છે અને સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ તીર્થ છે. હરિકીર્તન એ શિવનું જીવન છે અને તે મોટાં મોટાં પાતકને ણાળી નાખે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિકથાના મહિમાનાં હરિ પોતેજ વખાણુ કરે છે.

૩૩૮૩-ત્યારે હવે મારા મનને હરિકથાની ઉપાસના કરવા દો. હે પાંડુરંગ! હરિકથાના સંબંધમાં મારા અંતઃકરણમાંથી પ્રેમનું પૂર વહેતું થઈ જાય એવું તું કર. બધો વખત હરિકથા કરવી પડે તો તેથી મારી વાણી થાકતી નથી અને તેને લય પણ લાગતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, મને વૈષ્ણવોની સોખતમાં ખેસીને હરિકથાફી ભોજન જમવાની તક મળે છે.

૩૩૮૪-જેઓ ણિચારા દરિદ્ર હોય, તેઓ લલ્લે ઉપવાસ કરવાનું કદ વેઠે. હું તો વિઠોળાનો દાસ થયો ત્યારથી મેં બધીજ ગિંતા અને તૃષ્ણાને વેગળી ફેંકી દીધી છે. મને ભક્તિનો વિશેષ રંગ લાગી જવાથી સુક્તિને માટે મને તેટલું આકર્ષણ રહ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે, બધુંજ બળ મારા પોતાનામાં રહેલું છે.

૩૩૮૫-મારે મોઢથી દેવે જેવો લવારો કરાવ્યો તેવો મેં કર્યો. હવે એ સરળ છે કે વાંકોચૂંકો તે તો દેવ જાણે. એ લવારાનો કતાં કોણ છે તે પણ દેવજ જાણે; કેમકે એમાં તેમનું કર્તૃત્વ છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો આવાતેવા અભિમાનથી વેગળો રહું છું અને બધો ભાર ગોપાળના ઉપર નાખી દઉં છું.

લાવવી ક્યાંથી? તુકારામ કહે છે કે, હું કોઈ પણ કળા કે યુક્તિનો મર્મ જાણતો નથી, તેટલા માટે મેં તમારે ચરણે માફ મસ્તક મૂકી દીધું છે.

૩૩૭૩-હું નાના છોકરા જેવો છું, તેથી બોળડાતોતડા શબ્દો બોલી નાખું છું. હે જાનોળા મહારાજ! તમે સિદ્ધ છો તેથી મારા સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરજો. હું તો તમારી યોગ્યતાનો કશો વિચાર ન કરતાં બોલ્યેજ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હે જ્ઞાનેશ્વર! મુજ સેવકને તમારા ચરણ આગળ આશ્રય આપીને માફ રક્ષણ કરજો.

૩૩૭૪-હે નારાયણ! તમને મોડું કરતાં પણ આવડે છે ને? કોઈ પોતાના ગુણઅવગુણ છુપાવવા જાય, પણ કોઈ ઠેકાણે તે ઉઘાડા પડી જાય છે. અંતઃકરણમાં રહેલા ગુણ ખુલ્લા ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તે જાણ્યામાં આવતા નથી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આ વાતનો લોકોને અનુભવ કરાવી દીધો. તેમના ચિંતનને પ્રતાપે બીજા કશાનો ભય રહે ખરો કે? ન જ રહે. તેનાથી સૌના હૃદયનું સમાધાન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે જે ગુણ બીજામાં હોય તેવાજ ગુણવાળાં કૃણ તેમાંથી પેદા થાય છે.

૩૩૭૫-પારમાર્થિક વિષયના ઉપર જેને શ્રદ્ધા નથી, તેના દેહને સૂતકી જાણવો અને તેવો પાપી મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણમાં ભેદબુદ્ધિરૂપી આબડછેટને લઈનેજ હરેફરે છે. આવા માણસના વંશની વૃદ્ધિ થાય ખરી કે? જેવાં જેનાં પૂર્વનાં સચિત કર્મ હશે તેવાં તેને કૃણ મળશે. માના મનમાં તો જીવી ઇચ્છા હોય છે કે, મારો છોકરો સુલક્ષણો નીવડે, પણ તેના પ્રારબ્ધકર્મરૂપી મોટા પથરો તેની આગળ આવીને ઊભો રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમ જાંગડું અનાજ કદી રંધાતું જ નથી તેમ જીવોનાં કર્મોનાં...

દાણાથી અળગું ને અળગુંજ રહે છે, તેવુંજ આ લોકોનું પણ થાય છે.

૩૩૭૬-તામસિક તપને પાપના સમાનજ માની લેવું. આવા તપ કરવા તરફ મનુષ્યમાં રહેલો તમોગુણ તેને પ્રવૃત્ત કરતો જાય છે. આવા લોકો રાજ્યમદાદિ સુખનો ત્યાગ કરે છે અને અંતે નરકની વાટે વળે છે. ઉપર ઉપરથી ઇન્દ્રિયોનું દમન તો કર્યું, પણ જો વિષયેચ્છા અંતઃકરણમાં જીવતી રહી ગઈ હશે તો તેથી કરીને આગળ જતાં તેમના સર્વસ્વનો નાશ થઈ જશે એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિભજન સિવાય બીજો જે કાંઈ પરિશ્રમ કરવામાં આવે તે કેવળ પરિશ્રમજ છે, એ વાત તેમના સમજવામાં આવતી નથી.

૩૩૭૭-જેઓ હરિકથા ન કરતાં પોતાના સ્વાર્થનીજ ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે, તેમના તરફ હરિના સાચા સેવકોએ પોતાના લક્ષ્ણે જવા દેવું નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી હરિકથામાં તેમના પોતાના વિશ્વાસનો ધક્કો લાગે છે અને તેનો નાશ થઈ જવાનો સંભવ છે. વિશ્વાસને નાશ થયો એટલે પોતાના બધા કાર્યનો પણ નાશ થયો જાયવો. જે લોકોની પંગતમાં જમવા બેસીએ તે લોકો જેવું ખાતા હોય, તેવું આપણે પણ ખાવું પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવના કરતાં શું તમે વિશેષ જ્ઞાની થઈ ગયા?

૩૩૭૮-માલિક જેમ કહે તેમ કરવું એ નોકરનો ધર્મ છે પોતાના માલિકની આગળ હું-તુંપણું કરવું એ સારું નહિ. નોકરે પોતાના માલિકને કહી દેવું કે, કંતો તમે મારો જીવ લો અથવા મને તમારી નોકરીમાંથી કાઢી મૂકો. પરંતુ નોકરે કોઈ દહાડો પોતાના માલિકની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો નહિ. કારણકે એવું કરવાથી જો માલિક અને નોકરના હૃદયમાં જરાક જેટલી તરેડ પડી, તો તે ફરીથી કદી સંધાતી નથી. આગિયો ફીટો પોતાના તેજ વડે સૂર્યને

કેવી રીતે રસ્તો ખતાવવાનો હતો ? માટે આપણે આપણા સરળ રસ્તે ચાલ્યા જવું. તુકારામ કહે છે કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જ્ઞાનના સમુદ્ર તુલ્ય છે, પણ ભેદકલ્પનાના આવરણને લીધે હૃદયની અંદરનું આવરણ ભેદાતું નથી.

૩૩૭૬-જે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના આંગણમાં સુવર્ણનો પીપળો છે, અને જેમનામાં એટલું સામર્થ્ય છે કે, તેમણે એક પાડાને વેદ બોલવાની આજ્ઞા કરી એટલે તે પાડો વેદના મંત્રો બોલવા લાગ્યો, એવા સમર્થ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ શું ન કરી શકે ? પણ સાધકના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ ભાવનું બીજ છે કે નહિ, તેટલુંજ તે જોવા માગે છે. જેમણે સુક્ષિતનું સાક્ષાત્ સદામતજ માંડ્યું હતું અને પોતાની આસપાસ વૈષ્ણવોનો મસુદાય એકત્ર કર્યો હતો; તુકારામ કહે છે કે, તેમને કયા સુખનો અભાવ હોય ? તેમનું શરણ લીધાથી ચિત્તનું સમાધાન થઈ જાય છે.

૩૩૮૦-દુનિયામાં અનેક પ્રકારના મત છે અને એક એક મતને વળગી રહેનારા અનેક લોક છે. હવે એ બધાંની ભાજગડમાં પડીને આપણા મનના એટલા બધા કકડા કરી નાખીએ તે સારું ન કહેવાય. આવું ન કરતાં આપણા મનમાં ભક્તિ પ્રતિ શ્રદ્ધા અને પ્રેમનો મધુર રસ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેને સાચવી રાખવો એજ ઉત્તમ છે. હરિકથાગ્રંથી જનેના એ તો સુખની સમાધિ સમાન છે અને સંસારના શ્રમથી શ્રમિત થઈને જે કોઈ તેની પાસે આવે છે, તેને તે વિશ્રાંતિ આપનારી શીળી છાંયડીનું કામ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે માણસ પોતે જાતેજ વાંસા ઉપર મોટો પથરો બાંધીને ઢૂળી મરતો હોય, તેને બહાર કાઢવાને માટે ઢોલી જવાનો કયોજ અર્થ નથી.

૩૩૮૧-હરિકથા ઉપર જેને શ્રદ્ધાજ ન હોય, તેની વાચાને

અપવિત્ર જાણવી અને તેના કાનને ઉદરના દર જેવા જાણવા. આ હરિકથાની મળ આખવાનું છોડી દઇને ઢેટલાક લોકો ખીજાં સાધનો લણી વળે છે. તુકારામ કહે છે કે, એવા ઢેટલાક ગાંડા લોકો પોતાની જિંદગી ઉપર પાણી ફેરવે છે.

૩૩૮૨-દેવની સમક્ષ હરિકથાના પ્રેમામૃતની ધારા વહી જાય છે. હરિકથા એ તો કોઈ તીર્થને અડકીને વહેનારી નદી છે અને સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ તીર્થ છે. હરિકીર્તન એ શિવનું છવન છે અને તે મોટાં મોટાં પાતકને જાળી નાખે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિકથાના મહિમાનાં હરિ પોતેજ વખાણુ કરે છે.

૩૩૮૩-ત્યારે હવે મારા મનને હરિકથાની ઉપાસના કરવા દો. હે પાંડુરંગ! હરિકથાના સંબંધમાં મારા અંતઃકરણમાંથી પ્રેમનું પૂર વહેતું થઈ જાય એવું તું કર. જાણે વખત હરિકથા કરવી પડે તો તેથી મારી વાણી થાકતી નથી અને તેને ભય પણ લાગતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, મને વૈષ્ણવોની સોળતમાં ખેસીને હરિકથાણી ભોજન જમવાની તક મળે છે.

૩૩૮૪-જેઓ જિઆરા દરિદ્ર હોય, તેઓ ભલે ઉપવાસ કરવાનું કદ વેઠે. હું તો વિકોળાનો દાસ થયો ત્યારથી મેં બધીજ ચિંતા અને તૃષ્ણાને વેગળી ફેંકી દીધી છે. મને ભક્તિનો વિશેષ રંગ લાગી જવાથી સુક્તિને માટે મને તેટલું આકર્ષણ રહ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે, જાણુંજ બળ મારા પોતાનામાં રહેલું છે.

૩૩૮૫-મારે મોઢેથી દેવે જેવો લવારો કરાવ્યો તેવો મેં કર્યો. હવે એ સરળ છે કે વાંકોચૂંકો તે તો દેવ જાણે. એ લવારાનો કતાં કોણ છે તે પણ દેવજ જાણે; કેમકે એમાં તેમનું કર્તૃત્વ છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો આવાતેવા અભિમાનથી વેગળો રહું છું અને જાણે ભાર ગોચાજના ઉપર નાખી દઉં છું.

૩૩૮૬-હે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ! તમે એક લાઘણ કરનારાને મારી પાસે મોકલ્યો હતો, તેના સળધમા શુ શુ થયું તે સાંભળો હું એ વિષે વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર જોતો નથી. બીના આ પ્રમાણે બની તે સાંભળજો. જેમા દેવનું યોગ્ય રીતે વર્ણન કરવામા આબુ છે, એવા અગિયાર અલગ અને એક નારિયેળ પ્રસાદી તરીકે મે તેને આપ્યું, પણ તે તો બધું પડતું મૂકીને ચાલતો થયો. તુકારામ કહે છે કે, તમે બતાવેલી સેવા મેં બતાવી અને તમારા ચરણમા તેને અર્પણ કરીને હું તો મુક્ત થઈ ગયો છું.

૩૩૮૭-મશાલ, છત્રી, ઘોડા, એ બધી સાહેબી સારી ન કહેવાય, અને કદાચ સાગી હોય તોપણ મારે તેમા હાથ ધાલવો નથી હે પઢરીરાજ ! ત્યારે તું મને આવી વસ્તુઓમા શા માટે ગૂંથવી મારે છે? મને માન, પ્રતિષ્ઠા અને દલ એ ત્રણે કુકરની વિદ્યા જેવા લાગે છે તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મને આમાથી છોડાવવાને માટે તું દોડી આવજે.

૩૩૮૮-હે દેવ ! જે વસ્તુઓ મારા મનને ગમતી નથી તે તું મને આપ્યા કંઈ છે તું મારો જીવ લેવાને મારી પૃઠે કેમ પડ્યો છે? મને તો એવું થયા કરે છે કે, કોઈની સોબત કરૂં નહિ અને લોકોના સસર્ગથી આઘો ને આઘોજ રહું કોઈની માથે વાત પણ ન કરૂં અને એકાતમા પડી રહું એવું મને મન થાય છે. શરીર, પૈસા અને લોક એ મને ઓછી કાઢેલા ધાન જેવા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પઢરીનાથ ! બધી મત્તા તારા એકલાના હાથમા છે

* જનપતિ શિરાજીએ તુકારામને તેજવસાને સાથ દારકન, ઘોડા અને નોકરચાકર મોકલાવેલા તેના જવાબમા

૩૩૮૯-હે દેવ! કેાઈ માણસ તમારી પાસે આવીને કચ્કચ્ક કરીને તમારું માથું ખાયા કરે ત્યારે તેને શું જોઈએ છે, તે જાણી લઈને તમે તેને ગમે તે એકાદ વસ્તુ આપી દઈને તેના કચ્કચ્કાટનો છેડો લાવી નાખો છો. હે પાંડુરંગ! તમારામાં આ એક મોટું અપલક્ષણ છે. તમારે જારણે કેાઈ માણસ લાંઘણ લાંઘવા જોડો હોય, ત્યારે તમે તેને સમજાવી પટાવીને તમારે જારણેથી ઉઠાડી મૂકો છો. તુકારામ કહે છે કે, પણ હું તમારા પગ ક્યારે છોડીશ તે તમે જાણો તો વધારે ઠીક થઈ પડશે.

૩૩૯૦-વરસાદ ખેતર કે ગૂળાડી કશાનો વિચાર કયાં વિના જાળેજ એકસરખો વરસે છે. હે દેવ! તેના પરિણામ તરફ તમારે, જોવું નહિ, પણ તમારા પોતાના કાર્યના પરજ તમે લક્ષ રાખજો. ગંગા સારાનરસા કેાઈને પોતાને કઠિથી કાઢી મૂકતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, અગ્નિને આલડછેટ વળગતી નથી.

૩૩૯૧-મારે તો રાજ્યથી તે એક નજીવી કીડી સુધીના તમામ જીવો જરાબર છે. મારાં મોહ, આશા અને કાળનું બંધન જાંધાંનો નાશ થઈ ગયો છે. મારે મનથી સોનું અને માટીનું ઢેકું એ જોડ એક સમાન છે. તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિ મારે ઘેર રહેવા આવ્યા છે.

૩૩૯૨-અમુક સાધુ પોતાની સિદ્ધિઓના જાળથી મોટા મોટા પહાડનું સોનું જનાવી શકતો અને તે પ્રમાણે પથરાઓનું પણ સોનું જનાવી દેતો. વળી તે જંગલનાં તમામ વૃક્ષોને કદપ-તરુના જેવાં કરી શકતો. પણ આટલું જાણું છતાં તેને પાંડુરંગના ચરણની પ્રાપ્તિ થવી કહિન હતી. કેાઈ પણ ઉપાયે તેનું વળે જોવું ન હતું. તે ધારે તો સમુદ્રને અમૃતથી ભરી દઈ શકે, ગંગા આદિ નદીઓને તો અમૃતથી ભરીજ દે. પોતાના પ્રાણનું હરણ

કરવાને આવેલા કાળને પણ તે કહી શકતો કે, તુ હમણા હાથો થઈને બેસી રહે તેને ત્રણે કાળનું જ્ઞાન હતું અને આખા જગ તમા શુ શુ થઈ ગયું છે, શુ થઈ રહ્યું છે અને ભવિષ્યમાં શુ થશે તે બધું તે જાણી શકતો અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ અને નાના પ્રકારના ઐશ્વર્ય એ બધા ઉપર તેનું સ્વામીત્વ હતું યોગસુદ્રા એને સાધીને તે આખા પ્રહ્લાડના પ્રાણવાયુનું શોષણ કરી શકતો તે બીજું ઘણુંય કરી શકતો પણ તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિના ચરણથી તો મોક્ષ પણ આ બાબતોએ છે મતલબ કે મોક્ષથી પણ જે આવેની વસ્તુ છે, તેને માટે બીજા દીન જીવોની તો યોગ્યતાજ કેટલી હશે, તેનો સૌએ વિચાર કરી લેવો જોઈએ

૩૩૯૩-ત્રૈલોક્યના ઐશ્વર્યનો હું માલિક છું મારા મા બાપ દેવ પોતેજ છે આ જ્ઞાન અને આ દલીલ મને હસ્તગત થઈ ગયા છે આખા ત્રૈલોક્યમાં જે કાંઈ બાજ છે અને તે સિવાય બીજું જે કાંઈ છે તે બધુંજ મારામાં છે તુકારામ કહે છે કે, હવે તો બધીજ સત્તા મારા હાથમાં છે

૩૩૯૪-ઓ શિવરાય! (શિવાજી) તુ મને શુ જોઈને ઐશ્વર્ય આપવા આવ્યો છે? મને તારા ઐશ્વર્યનો ખપ નથી મારે તો એક વિકુંવજ જોઈએ પાગસમણિ લઈને માટીનું ઢેકું આપવાની તારી ઉદારતાની હું કહર કરી શકું છું! તુ મને કદાચ તારો જીવ આપી દે તો તે પણ મારા એક શબ્દની તોલે આવી શક નાર નથી તુકારામ કહે છે કે, પેસા તો મારા મનથી ગાયના માસ બગબર છે

૩૩૯૫-તમે વિકુંવનું નામ લેજો તમે એટલું કરશો તો તેથી મને ઘણું સુખ થશે જામી તમારી ધન્ય પત્તિ માટે મનથી માટી બરાબર છે તમે ગળામાં તુલસીની માળા ધારણ કરજો અને

એકાદશીનું નત કરજો. તુકારામ કહે છે કે, તમે પોતે હરિના દાસ છો એવું કહેવડાવશો એટલી આશા હું રાખું છું.

૩૩૯૬*-લોકો મારો ત્યાગ કરે કે મને વ્યભિચારી કહે, પણ આ વનમાળીને હું કદી છોડવાનો નથી. લૌકિક આચારને વેગળા ફેંટી દઈને હું તેમના તરફ ઉઠાસીન થયો છું. મને હવે કશો ભય નથી અને છવવા ઉપર લોભ નથી. તુકારામ કહે છે કે, લોકો ભલે ગમે તે બોલે પણ હું તેમનું કહ્યું કાને સાંભળવાનો નથી.

૩૩૯૭-મારો દેહ જે મારો ધણી થતો હતો તેના સમાગમથી મારા કામની તૃપ્તિ થઈ નહિ. તેથી મેં તેનો ત્યાગ કરીને હવે શ્રીહરિની સાથે વ્યભિચાર કરવા માંડ્યો છે. મારે તો તે રાત ને દહાડો મારી પાસેનો પાસેજ જોઈએ. તેના વગર મને એક ક્ષણ પણ ચેન પડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, તમે હવે મારું નામ અને મારો ઇતિહાસ આ બધાને ભૂલી જજો. મારી સાથેનો સંબંધ તમે તોડી નાખજો. હું તો અનંતના ઉપર આસક્ત થયો છું.

૩૩૯૮-હું ગોવિંદના પલંગ ઉપર બેઠો છું, ત્યાંથી હું કદી પણ ખસવાનો નથી. હું તો તેના ઘરમાં પેસીને તે સ્થામળા પરબ્રહ્મની સાથે પરણીને બળબળરાઈથી તેની પટરાણી બની બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે મને બળવાન શ્રીહરિના અંગનો સમાગમ થયો છે, તેથી હવે મને ભય અને ચિંતા રહ્યાંજ નથી.

૩૩૯૯-હવે મારે તમારું કાંઈજ કામ નથી, એ મારા અંતઃકરણની શુભ વાત હું તમારી આગળ પ્રગટ કરી દઉં છું. હું શ્રીહરિની સાથે વ્યભિચાર કરું છું તે તો સૌ જાણે છે. તેથી હવે હું લોકવ્યવહારને માટે કશા કામનો રહ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે,

હવે કોઈએ મારી પાસેથી કશી આશા રાખવીજ નહિ. હું તો દેવને માટે ગાંઠાજ થઈ ગયો છું.

૩૪૦૦-દેહાલિમાન એ મારો પતિ, દેહના સંબંધી કામ તે મારા દિયેરજોડ અને અવિદ્યા એ મારું ઘર. એ બધાંનું હવે મને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. મારા કુળની સાથે સંબંધ રાખનાર બીજા લૌકિક વ્યવહારોને હું ભૂલી ગયો છું. લૌકિક લગ્ન, ભય અને ચિંતાને મેં ફેંકી દીધાં છે. કારણકે અનંતના ઉપર હું આસક્ત થયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે કોઈ મને શિખામણ દેવા આવશે તો હું કાને બહેરો થઈ જઈશ.

૩૪૦૧-મારા ચિત્તમાં તો એક હરિનુંજ ધ્યાન લાગી ગયું છે, તેને લીધે બીજું કશું મારી નજરેજ પડતું નથી. કોઈના શબ્દ હું કાને સાંભળી શકતો નથી અને કોઈની જોડે હું બોલતો પણ નથી. મારે તો સાસરું અને પિયેર એ બેમાંથી એક પણ રહ્યું નથી. મેં બેઠની જગ્યાએ એક શ્રીહરિનેજ બેસાડી દીધા છે. તુકારામ કહે છે કે, હું વંઢી ગયો છું, એવું લોકો મારા ઉપર આળ ચઢાવતા હતા તે વાત મેં સાચી પાડી દીધી છે.

૩૪૦૨-હવે આ અનંતની પાસેથી મારું હરણ કરીને મને લઈ જાય એવો બળવાન બીજો કોણ છે ? દેવ જો બળવાન છે, તેમના સંગથી હું પણ બળવાન બની ગયો છું; આથી કરીને હું સર્વત્ર સર્વ પ્રકારની સત્તા ભોગવું છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે હું જીવ ઉપર આવી ગયો છું, તેથી કરીને ગોવિંદને હું ઘણો વહાલો લાગું છું.

૩૪૦૩-એક ક્ષણવારને સારું મેં લોકોના દુર્ગંભોને સાંખી લીધા તેથી કરીને મારું મન સાફ થઈ ગયું અને મને નિલનંદની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ. પહેલાં ક્ષણ છોડી દેવું અને ક્ષણ બ્રહ્મ ક-

રતુ, એવીનેવી મેં ઘણી માધાકૂટ કરી, પણ તેમ કરવાથી હઃખ ઘટવાને બદલે બિલકુલ વધી પડ્યું. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો હું અનંતના પગ આગળ પડી રહું છું, તેથી મારે હવે જન્મમૃત્યુની જાનજામાં દસાવાનું કશુંજ કારણ રહ્યું નથી.

૩૪૦૪-અમે અમારી વતેજ નાના છીએ અને અમારી વતેજ મોટા પણ છીએ. બીજા કોઈ અમારી પીઠ ઉપર નથી અને અમારા પેટમાં પણ નથી. એકવિધ ભાવે એકાંતમાં રહેવાથી જે સુખ થાય છે તે અમને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે. અમારા બધાજ ભોગ હરિ ભોગવે છે, અમે ભોગવતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં મારા અને હરિના મિલાય બીજે કોઈ છેજ નહિ, ત્યાં હું હરિના અંગની સાથે સમાગમ કરીને મારા એકત્વમાં સ્થિતિ કરું છું.

૩૪૦૫-મેં પ્રાપ્તિયિક મોહપાશની જાળ તોડી નાખી છે. હું બધો વળત ગધી જાતનાં સુખનો ઉપયોગ કરું છું. આ સુખને મારૂં તો હું મારા પહેલા ઘણીને પડતો મૂકીને પરપુરુષના ઉપર આસક્ત થયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારા પેટમાં ગર્ભ રહેવાનો ભય નથી.

૩૪૦૬-હવે એવું થયું કે મારું અને મારા દેવનું શરીર એકબીજાથી પૃથક્ હોય એવાં દેખાય છે, પણ અમારા બેઠના જીવ તો એકજ થઈ ગયા છે અને તે આજ પછી કદી પણ જુદા થવાના નથી. મારામાં અને નારાયણમાં કશી જુદાઈ નથી, તોપણ અમારો પહેલાનો સેવ્યસેવકપણો કરાર અમે જાળવી રાખીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે, મેં જે કાંઈ પ્રયત્ન કરેલો તેનું ફળ મને મળી ગયું છે. હવે તેનો ભોગવટો કરવામાં આજી વાર નહિ લાગે.

૩૪૦૭-હવે હું મારા દેવની સાથે હાસ્યકરીશ, ગમતને ખાતર રિસાઈશ અને નિત્ય નિત્ય નવા નવા રસના ઘૂંટડા પીશ; કારણ-

કે મારા અંતઃકરણમાં જે રસનો ચટકો લાગી ગયો છે તેનો મને કોઈ દહાડો ઠંટાળો આવનાર નથી. નારાયણ અને હું બેઠે એકાંતમાં બેસીને એકબીજાની સાથે વિનોદયુક્ત સંભાષણ કરીએ એજ મારી સેવા. તુકારામ કહે છે કે, હું મારા દેહની જરાય પરવા કરતો નથી, તેથી મારો પતિ મને વશ થઈ ગયો છે.

૩૪૦૮-ઓ સાસરવાસી ધાંધો ! તમે કોઈ મારી સાથે આવશો નહિ, કારણકે મારી સોળત કરવાથી લોકો તમને મહેણાં મારશે અને તમારી નિંદા કરશે ત્યારે તમારાથી તે નિંદા સહન થનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, મેં તો બધા લૌકિક આચારને નેવે મૂક્યા છે; હું તેમનાથી છુટો થઈ ગયો છું અને તેમ કરીને હું, બધાંથી ઉદાસ બની બેઠો છું. આ બધું કરીનેજ હું પેલા ગોવાળિયાની સાથે કીડા કરી શકું છું.

૩૪૦૯-મારો અને હરિનો જ્યાંસુધી વિયોગ હતો, ત્યાંસુધી તો તમે મને જે શીખવ્યું તે મેં માન્યું અને યાદ રાખ્યું; પણ હવે મને મારા દેહની જરા પણ ગરજ રહી નથી. ત્યારે હવે તમારું કહેણ કોણ માનવાતું હતું ? તુકારામ કહે છે કે, મારા ચિત્તની અંદર અનંતે વાસ કર્યો છે, તે નિત્યાનિત્યના* ઉપર મારી દૃષ્ટિને જવા દેતાજ નથી.

૩૪૧૦-હવે હું તમને કહું તે તમે સાંભળો. હું જેવું વર્તન કરું છું તેવું તમારે ન કરવું. જ્યાંસુધી તમારા મનમાં જરા પણ પ્રાપંચિક વાસના હોય ત્યાંસુધી તમારે તમારા દેહના તરફ બેઠર-કાર બની જવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જો એવું કરશો તો તમારો પહેલો ધણી દેહ અને પરપુરુષ ગોવિંદ એ બેમાંથી એકોની તમને પ્રાપ્ત થશે નહિ અને દુનિયામાં તમારો ફળેતો

થશે તથા તમે દુઃખી થશો તે વળી બુદ્ધ.

૩૪૧૧-આજ મુખી તો મારા અજાનને લીધે પ્રાપ્તિશુભ-
ની રમતો રમતાં મારો અને તમારો સમાગમ થવા પામ્યો હતો.
પણ હવેથી હું મત્સ્ય, રજ અને તમરા એ ત્રણે ગુણોનો ત્યાગ
કરીને નિર્ગુણ દેવનો બની ગયો છું. તેથી કરીને હવે તો જે ન
કરવું જોઈએ તે કરવાનું મારું કર્તવ્ય થઈ ગયું છે અને તે
હું ગુણપૂર્વક નિરંતર કર્યેજ બહ છે. તુકારામ કહે છે કે,
હવે મેં જેડ કુળનો ત્યાગ કર્યો છે અને એક નારાયણને મનમાં
ધારણ કરી રાખ્યા છે.

૩૪૧૨-મને દેહરૂપી સામરાનો અને અહંકારરૂપી ધણીનો
હવે એવો આવી ગયો છે. ત્યાર પછી મારું સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ
સ્થાન જે 'અક્ષર' કહેવાય છે, તે મારા પિયેરના ઉપર પણ મને
કંટાળો આવ્યો છે. આથી કરીને હું મૌને માટે ત્યાગ કરવાજેવો
નીવડવાથી કેઈ મારો હાથ આલવા આવનાર નથી. હવે તો પ્રાર-
બ્ધ જે કરે તે જોયા કરવું અને ભોગવી છટવું. તુકારામ કહે છે
કે, હવે જે અપકીર્તિ થવાની હતી તે તો થઈ ચૂકી, હવે લાજ
રાખીને મારે કામ પણ શું છે ?

૩૪૧૩-મારું મૃત્યુ નીપજે તે પહેલાંજ હું તો મરી ચૂક્યો
છું. પછી મારા મનમાં જેમ આવે તેમ હું કરતો રહું છું. હવે
તમારે મારી નવી નવી રમતો જોયા કરવી અને મારી સાથે વિવાહ
કરવાનો નકામો શ્રમ લેવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તમે બધી બી-
કણ ગાયલીઓ છો તેથી મારો અને તમારો મેળ બેસે કેવી રીતે
અને આપણો સંગાત થાય પણ કેવી રીતે ?

૩૪૧૪-પરપુરુષનું અર્થાત્ ક્ષર અને અક્ષરથી પણ જે
ઉત્તમ પુરુષ છે તેના સમાગમનું ગુણ જો ભોગવવું હોય, તો પહેલાં,

પોતાનું માથું કાપીને હથેળીમાં લેવું જોઈશે. આપણે હાથેજ આપણા સંસાર ઉપર પૂજો મૂકવો પડશે અને તેના લણી પાછા વળીને જોવાશે પણ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જેમ પતંગિયું દીવાના ઉપર મરણિયું ધનીને ઝંપલાવે છે તેમ તમારે પણ નિર્ભય થવું જોઈશે.

૩૪૧૫-ઓં બાઈ! તમે આ બધું કાને સાંભળો છો પણ તમારાથી આ કામ થનાર નથી. માટે તમારે તમારા અહંકારરૂપી ધણીની સોડ છોડવી નહિ. તમે તમારી જાતેજ આ સંસારના ગૂંચવાડામાં ગૂંચવાઈ પડેલાં છો. તે લૌકિક વ્યવહારોની ગૂંચમાંથી તમે ત્યાં સુધી છૂટાં નહિ થાઓ ત્યાં સુધી તમને વિશ્રાંતિ મળવાની નથી.

૩૪૧૬-પોતાનાં છોકરાંને માટે એક નિયમ અને બહારના લોકોને માટે જુદો, એવો લેહલાવ રાખનારાની સાથે અમારે બહેનપણું નથી કરવાં. અમારા મનમાં ભય ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યારે અમારે પણ બીજા લોકોને બિવડાવવાનું કામ શું? પણ તમે પોતે તમારા મનને બાંધી રાખીને બંદીવાન બની જાઓ છો. તુકારામ કહે છે કે, આ બાબતમાં કશો અભ્યાસ કર્યો વિના કર્તવ્ય-અકર્તવ્યની પરીક્ષા થવી મુશ્કેલ છે.

૩૪૧૭-અનેક લોકોના મતની સાથે મારો મત મળતો આવવાનો નથી. કારણકે જેટલા માણસ તેટલા અભિપ્રાય. આ બાબત વિચાર કરવા બેસીએ તો જૂઠી વખતની બરબાદી થાય છે અને હુઃખનાં કારણોમાં ભિલટો વધારો થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, ઘટાકાશ અને મહાકાશ, પટ અને તંતુ એ બધાનો વિચાર કરવાનું હું તમને સોંપી દઉં છું. તે તમે લલ્લે કર્યા કરો અને અમને અમારે રસ્તે જવા દો. અમારે રસ્તે તમારે આવવું નહિ.

૩૪૧૮-જ્યાં સુધી જીવને ઉત્તમ પુરુષના સુખનો અનુભવ

થયો નથી ત્યાંસુધી તેને આ કામ અઘરું લાગે છે. એક વાર ને તેને એ સુખનો સ્વાદ આપવાનું બની આવે, તો પછી પુરુષ જન્મજન્માંતરમાં પણ તેને દુઃખનો સ્પર્શ નહિ થવા દે અને પોતાનાથી તેનો કદી વિયોગ નહિ થવા દે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ સર્વ-ઐશ્વર્યસંપન્ન છે, એવો તેનો મહિમા વેદની શ્રુતિઓએ બોલ્યો છે.

૩૪૧૬-તેના ચરણ આગળ મારા મને ડૂબકી મારી દીધી છે, પણ મારી જીભને તેના ગ્રેમનો મોહ લાગેલો હોવાથી પોતાના સુખનું વર્ણન કયાં વિના તેનાથી રહેવાતું નથી. તેથી કરીને તે જે કહે છે તે તમે સાંભળો અને તેમાંથી તમે તમારી રુચિ પ્રમાણે મનગમતો ભાવાર્થ ગ્રહણ કરજો. હું તો મારા મનની ભાવના મુજબ એકત્વની અંદરજ રત થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારી એવી અવસ્થા થઈ ગઈ છે કે, તમે મારી સાથે ન આવતાં પાછા ફરો, એટલુંજ ઘણું છે.

૩૪૨૦-મારા અંતરની ગુહ્ય વાત બ્યાંસુધી હું તમને કહું નહિ ત્યાંસુધી તે તમારા સમજવામાં આવે નહિ. એટલા માટે હું લાજશરમ છોડીને તમને તે વાત કહું છું. હવેથી હું તમારી આગળ હાથ નેડીને વિનંતી કરું છું કે, મારો અંત નેવાની કોઈએ ચેષ્ટા કરવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હું હરિની સાથેના એકત્વરૂપી શય્યાની ઉપર બેઠો છું. તેથી કરીને જે કોઈ મારા જેવું કરશે તેનેજ હું બેઠશ.

૩૪૨૧-હો વિઠોળા! હું તારા ચરણને નહિ છોડું, નહિ છોડું, નહિ છોડું. કદી પણ ન વેડ્યાં હોય અને માણસથી ન સહન કરી શકાય એવાં ભારે ભારે દુઃખ મારા ઉપર તૂટી પડશે, તોપણ હું તારા ચરણને નહિ છોડું. શસ્ત્ર વડે મારા શરીરના કોઈ સો સો ટુકડા કરી નાખે તોપણ હું ભય પામવાનો નથી. તુકારામ કહે છે

કે, મેં શરૂઆતથીજ સાવધાન થઈને મારી બુદ્ધિને દૃઢ કરી દીધી છે.

૩૪૨૨-હે વિઠોળા! મારા અંતઃકરણમાં મેં ક્ષમાવૃત્તિ ધારણ કરી છે એમ જાણીને તેં મને પેલા મંળાજી ગોસાંઈને હાથે લાકડીએ લાકડીએ માર મરાવ્યો તે ઘણું સારું કયું, ઘણું સારું કયું, ઘણું સારું કયું. તેણે મને નહિ દેવાય એવી ગંદી ગાળો દીધી અને મારું ઘણુંજ અપમાન કર્યું. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! પણ તે છતાં તેં મને ક્રોધના સપાટામાં ફસાવા નથી દીધો.

૩૪૨૩-જેવાં મારાં સંચિતકર્મ હતાં તેવું મને ફળ મળ્યું. મારાં સંચિતકર્મ જેવાં સારાં હતાં તેથી તેમનું ફળ તેવુંજ સારું આવી મળ્યું. હવે એ બાળત મારે કશું કહેવું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મંળાજી ગોસાંઈના પ્રદક્ષિણા કરવાના રસ્તા ઉપર પડેલા કાંટા હું મારા પોતાના લાવ વડે પ્રેરાઈને સાફ કરવા ગયો હતો, પણ તેણે મારો હાથ પકડીને મને એક બાબતએ હડસેલી મૂક્યો.

૩૪૨૪-હે દેવ! જે મારા મનની વાત તેના સમજવામાં આવી હોત તો આટલો બધો ઢંડફજેતો થાતજ શા માટે? પણ તે સ્વભાવથીજ દુર્જન છે, તેથી કરીને મારા મનમાં શું છે તે તેનાથી સમજાયુંજ નહિ. આલો, હવે જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે એને માટે કલેશ કરવો નકામો છે. તુકારામ કહે છે કે, મને દુર્જનની સોબતથી વેગળો ને વેગળોજ રાખજે.

૩૪૨૫-હે અનંત! તું મને આ ઉપાધિમાંથી મુક્ત કર. જીવનદાન દેનારો તારા સિવાય બીજો છે કેાણ? અને તેમ છતાં જે હું તારા સિવાય બીજા કોઈને શરણે જાઉં તો તેની શરમ કોને લાગુ પડશે, તે તું હજી કેમ સમજી જતો નથી? તુકારામ કહે છે કે, ઓ રૂઝમાઈના પતિ અને મારા મિત્ર! મને તું આ ઉપાધિ-માંથી મુક્ત કરી દે.

૩૪૨૬-જેમ કોઈ પરદેશ ગયેલા પુત્રના શુભ મમાચાર તેની મા સાંભળે અને તે વખતે તેના મનની જેવી અવસ્થા થાય તેવી મારા મનની અવસ્થા હરિના શુભ ગાતાં અથવા સાંભળતાં થઈ જાયો. વ્યાધના મંગીતમાં લુપ્થ થઈ ગયેલા હરણને પોતાના શરીરનું ભાન રહેતું નથી તેવું મને પણ થાયો. તુકારામ કહે છે કે, કાચખીનાં ખચ્યાં પોતાની માના ભણી જોયા કરે છે તેમ હું પણ તારા ભણી જોયા કરું.

૩૪૨૭-હે ગુરુરાજ ! તમે મારા ઉપર ખરેખર કૃપા તો કરી-જ, પણ મારાથી તમારી કશી સેવા થઈ નહિ. હું સ્વપ્નમાં ગંગા-સ્નાન કરવા જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં મને ગુરુ મળી ગયા અને તેમણે મારા માથા ઉપર પોતાનો અભયહસ્ત મૂક્યો. તેમણે પોતાના ભોજનને માટે આ લોકનું અમૃત જે ધી કહેવાય છે તે, મારી પાસે પાશેર માગ્યું પણ તે પણ હું તેમને આપવાનું ભૂલી ગયો. મારાથી તેમની સેવા થઈ નહિ તેથી કે પછી કેાણુ જાણે ખીજું કંઈ કારણ નીપજ્યું, પણ મારા ગુરુએ સ્વપ્નમાં મારી પાસે આવવામાં અને મારા ઉપર કૃપા કરવામાં ઘણી ઉતાવળ કરી. તેમણે મને મારી ગુરુપરંપરા પણ કહી દીધી. તે જાણે એવી છે કે રાઘવ ચૈતન્ય ગુરુ અને કેશવ ચૈતન્ય તેના શિષ્ય. તેમણે મને કહ્યું કે, મારું નામ 'ખાખાજી' છે. એટલું કહીને તેમણે મને 'રામકૃષ્ણ-હરિ' એવો મંત્ર સંભળાવ્યો. તુકારામ કહે છે કે, તે દહાડે માઘ શુકલા દશમી અને ગુરુવાર હતો અને તે દહાડે મેં તેમની પાસેથી મંત્ર ગ્રહણ કર્યો હતો.

૩૪૨૮-ગુરુરાયે મારા મનનો ભાવ જાણી લઈને તેનો યોગ્ય માર્ગ મને જતાવી દીધો; 'રામકૃષ્ણહરિ' મંત્રના પ્રતિ મારી સ્વાભાવિક પ્રીતિ હોવાને લીધે જે મને સુલભ હતો તેજ મંત્ર મને

ખતાવ્યો. એ મંત્રદ્વારા મારું ચિત્ત હવે ખીન્ત કોઈ પણ વિષ-
યમાં ગૂંચવાતું નથી. એજ મંત્રદ્વારા મારી આગળના કેટલા
ગધા સાધુસંતો આ સંસારસમુદ્રને તરી ગયા. એ મંત્ર એવો છે
કે, રાત્રી અને અરાત્રી સૌને તારી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે,
કૃપાના સમુદ્ર સમાન પાંડુરંગ ભવનદીને તરાવનાર તારા છે
એવું મને સંતોએ કહ્યું હતું.

૩૪૨૯—મેં મારો ગધો ભાર સંતોના ઉપર નાખી દીધો,
ત્યારથી હું ખેડિકર થઈ ગયો છું. તેમણે મને વિઠોળાના હાથમાં
સોંપી દીધો છે, પછી મારા માથા ઉપર તેમણે હાથ ફેરવ્યો અને
મને પ્રેમથી પંપાળીને કહ્યું: “ તું જરા પણ ચિંતા કરતો નહિ.
કેડ ઉપર હાથ દઈને અને એક સરખા પગ રાખીને તે દેવ બિલે-
લા છે તેમનાં તું દર્શન કર.” સંતોએ મને આ પ્રમાણે આશ્વાસન
દીધું અને ત્યાર પછી તેમણે મારે માટે દેવને વિનંતી કરી કે, “ હે
કેશવ ! આ જીવ એવો છે કે તેનાથી કોઈ પણ જાતનું સાધન થવું
મુશ્કેલ છે; તેટલા માટે તે તમારે શરણે આવ્યો છે. ” તુકારામ
કહે છે કે, હે અનંત ! હવે તારી મરજીમાં આવે તેમ તું કરજે,
મારી લાજ તો સંતોને છે.

૩૪૩૦—હવે હું છેકજ મરણિયો થઈ ગયો છું. આ જાણે
મારો દૃઢ નિશ્ચય છે એવું તમે માની લેજો. હે દેવ ! તમારા સિ-
વાય ખીન્ત કોઈનો આશ્રય હું લેવાનો નથી. મેં ભય, લજ્જા અને
શંકા એ ત્રણેનો ત્યાગ કરી દીધો છે. હે અનંત ! હું તારો અંશ
છું તેથી કરીને મારો અને તારો સંબંધ મૂળનોજ છે અને તેમાં
સંતોએ વધારો કર્યો છે. મેં મારો જીવ તમારા ચરણ આગળ
મૂકી દીધો છે, તેની તમે શરમ કેમ નથી રાખતા ? તુકારામ કહે
છે કે, હે વિકૃલ ! સંતોએ મને તારા હાથમાં સોંપી દીધો છે, તેથી
હવે હું તને કદી પણ છોડવાનો નથીજ.

૩૪૩૧-શાક્તમાર્ગી ગુરુઓ પોતાના શિષ્યોની આંખોને પ્રથમ આંગળીઓ વડે દાખી રાખીને ચોળે છે. પછી શિષ્યોને એકાદ ટપકાના ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરવાને કહે છે. આવું કરવાથી જોનારા પોતાની આંખ આગળ કાંઈક ચક્રરડા જેવું જુએ છે. ત્યારે પેલો ગુરુ કહે છે કે, “જુઓ, એને સમાધિ લાગી ગઈ છે.” આવું કહીને તે લખાડીઓ પોતાના શિષ્યોને ફસાવી મારે છે. રાત્રે દીવો સળગાવીને તેઓ તેમને ઉપદેશ દેવા બેસી જાય છે. ભોંય પર રંગોળીઓ પુરાવીને તેમાં અનાજની ઢગલીઓ કરે છે અને તેમને શણગારે છે. એ અનાજની ઢગલીઓની વચમાં એક ત્રિકોણાકાર ચંત્ર મૂકીને તેની પૂજા કરાવે છે. સામેની બાજુએ એક પડદો ટાંગે છે અને ચાર દિશાએ ચાર દીવા મૂકે છે. પછી પોતે એક આસન ઉપર ધ્યાનમુદ્રા કરીને બેસી જાય છે. નાના પ્રકારનાં નૈવેદ્ય થાળમાં પિરસાવીને દેવની આગળ ધરે છે. પછી પેલો ગુરુ શિષ્યને કહે છે: “હવે મેં તને ઉપદેશ દઈ દીધો, એટલે તું જમવા મંડી જા. અપૂશણ લેવાની કે આત્મન કરવાની કશી જરૂર નથી.” આવાં આવાં પાખંડ કરીને તેઓ ભાવિક ભક્તોને ફસાવી મારે છે અને એ રીતે પોતાનાં પેટ ભરે છે. ગુરુને કાયા, વાચા અને મનથી આત્મસમર્પણ કરવાનો શિષ્યની પાસે સંકલ્પ કરાવે છે અને તેમને ગુરુના નામનો જપ કરવાની શીખ દે છે. આથી તેમનો સાચો પરમાર્થ માર્ગો જાય છે અને ગુરુપણાનો આડંબર કરીને ફક્ત ઐશ્વર્યનો લોભ માણે છે. આવા ગુરુઓ વેદવેદાંતમાં બતાવેલા વિધિનો લોપ કરે છે અને તમામ શાસ્ત્રોના બોધ ઉપર પાણી ફેરવે છે. તેઓ નિત્યકર્મ અને યમનિયમાદિનો ત્યાગ કરાવે છે, કારણકે તેઓ ધ્યાન, ધારણા, પ્રાણાયામ આદિ યોગનાં અંગોને વિષે ઠશું જાણતા હોતા નથી. વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે તો તેમનો જાણ જાણે. આવા મૂર્ખ લોકોએ હરિજનનો નાશ કરી

પાપો છે. આ હરારામજોરો બાણીજોઈને પાપનોજ વધારો કરે છે. કારામ કહે છે કે, એ લોકોનું શુરુપણું ગૂંખાડીની હવા ખાવા યુ છે અને તેઓ પોતાનાં કૃત્ય વડે પોતાના તમામ પૂર્વજોને ૧૨કની વાટે મોકલાવી દે છે.

૩૪૩૨-શાક્ત લોકો છેક પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલી ૧૨ંપરા પ્રમાણે સદાકાળ બ્રહ્મ છે. તેઓ કહે છે કે, પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં બાલિ અને કુળ જેવું કાંઈ છેજ નહિ. તેઓ પવિત્ર આચરણવાળા ગૃહસ્થોને કહે છે કે, કોઈ નીચજિંચ છે નહિ અને અંત્યજ લોકોને તમારા સંબંધી જેવાં માનજો. તેઓ સ્પર્શસ્પર્શને માનતા નથી. ઢંડ, ભંગી, ચમાર, ખાલપા વગેરે નીચ બાલિના લોકોને તથા તેમનાં ખાયડીછોકરાંને તેઓ ઉપદેશ આપવા મંડી બાલ છે અને ગમે તેને અડકવાથી આલડછેટ લાગુ પડે એવું તેઓ માનતા નથી. આવી રીતે તેઓ પોતાના ધર્મની પોતાને હાથેજ દુર્દશા કરી દે છે. તેઓ જૂઠા જૂઠા હોમહવન કરવાના ઢાંગ કરે છે અને એક ઠેકાણે બધા ભેગા બેસીને ખાય છે અને કોઈ કહે છે ત્યારે તેઓ જવાબ દે છે કે, ન્યાતબતના ભેદ વગર ભેગા બેસીને ખાવામાં પાપ નથી લાગતું, પણ જિલટી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇદ્રિયોના વ્યવહારમાં તેઓ હૃદયી વધારે છૂટ લે છે અને લેવા દે છે. શાસ્ત્રમર્યાદારૂપી જકાત તો તેમણે ઉડાવીજ દીધી છે. તેમનાં કોઈ પણ કાર્યને શાસ્ત્રનો આધાર હોતો નથી. તેઓ પાત્રાપાત્રનો વિચાર કરતા નથી અને ગમે તેને ઉપદેશ દઈને તેની પાસેથી પૈસા ઉઘરાવતા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા શુરુ અને ચેલા બેઉ નરકમાં ન બાલ તો મને મારા વિઠોખાનાજ સમ.

૩૪૩૩-દેવીની ઉપાસના કરનારા વામભાર્ગી શાક્તો મનુષ્ય નહિ પણ ગધેડા છે અને તેઓ જ્યાં રહે છે ત્યાં તેમની સાથે

પાપના ઢગલા પણ જાતી જાય છે. તેમણે પોતાનાં બધાંજ પુણ્યોનો નાશ કરેલો હોવાથી તેમની ઇંદ્રિયોના ઉપર પાપનો દરોડો પડ્યો હોય છે અને તેથી તેમનાં અંતઃકરણમાં વિપયકામનાઓ એક-બીજાના ઉપર પડાપડી કરતી હોય છે. જેની અંદર ક્રોધનું રૂપ ધારણ કરીને કામનો વાસો હોય છે, એવી દેવીના નામના તેઓ જપ કરે છે. (ખીજો અર્થ) જેનામાં ક્રોધનું રૂપ ધારણ કરનાર કામનો વાસો છે એવી ક્રોધ ભંગીની છોકરીને દેવીની જગ્યાએ બેસાડીને તેનો તેઓ જપ કરવા મંડે છે. તે દેવી દારૂ પીનારી હોવાથી તેનો સ્વભાવજ ભંગિયણના જેવો હોય છે. તેનું મનમાં ધ્યાન કરીને તેઓ પોતાના હૃદયને અભડાવી મારે છે. વળી ક્રેટલાએક વામમાગીંઓ ભંગીની છોકરીને દેવી બનાવે છે, તેનું પૂજન કરે છે, તેને દારૂ પાય છે અને તેના ખ્યાલામાં વધેલો દારૂ પ્રસાદ તરીકે પોતે પી જાય છે. આવી નાના પ્રકારની અપવિત્ર ક્રિયાઓ વડે તેમનાં અંતઃકરણ અભડાઈ ગયાં હોય છે. આવી રાંડની જેઓ પૂજ કરે છે, તેનાં જેઓ સ્તોત્રો ભણે છે, તેવા દુષ્ટ લોકોને કદી મોઢે ચડાવવા નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આવાં આવાં કામોને લીધે દેવી આખરે અમને પોતાની પાસે તેડાવી લેશે, એવી તેઓ મનમાં ભાવના કરતા રહે છે.

૩૪૩૪-દેવીની ઉપાસના કરનારા શાક્ત લોકો જે દેશમાં રહેતા હોય છે તે દેશ, ત્યાંનો રાજા અને ત્યાંની પ્રજા, એ બધાંજ અપવિત્ર બની જાય છે. ત્યાં અધર્મનો પ્રત્યક્ષ પાક પેદા થાય છે અને ધર્મની પડતી દશા થાય છે; તેમનાં પાપને લીધે ધરતીનો રસકસ સુકાઈ જાય છે અને વરસાદ વરસતો નથી. તેમના ભારથી પૃથ્વી પણ થરથર કંપવા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, આખા પ્રજ્ઞાંડમાં જે જે દુઃખો હોય છે તે બધાં ત્યાં આવીને વસી જાય છે.

૩૪૩૫-આ રીતે કલિયુગનો પવન વાવાથી તમામ ધર્મોનો

નાશ થઈ ચૂક્યો છે. પ્રાહ્મણો રામનામ જપવાનું છોડી દઈને ભૂવા-જતીનો વેશ ધારણ કરે છે અને 'દોમ દોમ' બોલીને લીજ માગે છે. જે ગળીના રંગને સ્પર્શ પણ કરવો યોગ્ય નથી, તે રંગમાં રંગાવેલાં ભૂરાં અથવા કાળાં વસ્ત્ર પહેરે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેઓ પોતાની ઉચ્ચ વર્ણની વૃત્તિને તજીને દાળચોખા અથવા રાંધેલા અનાજની માધુકરી માગતા ફરે છે.

૩૪૩૬-અરે મનુષ્યો! તમે કળિયુગનો મહિમા સાંભળો. આ કળિયુગમાં આગળ જતાં ણધા વર્ણના લોકો એકાકાર થઈ જશે અને આરે વર્ણ તથા અઢારે જાતિના લોકો એક પંગતમાં બેસીને જમશે. ભંગીની સ્ત્રીઓનું પૂજન કરશે અને તેમનો એકો દારૂ પીશે. હાથે હાથે કોળિયો લઈને ખાશે અને તેજ હાથે મુખશુદ્ધિ કરશે. તેના સંસર્ગથી દુનિયા અધોગતિએ જશે. તુકારામ કહે છે કે, અરે લાઈ! તું હરિશક્તિજ કરજે. એટલું કરીશ તો દેવી તારે ઘેર પાણી ભરવા ચાલી આવશે.

૩૪૩૭-જેઓ દેવીની ઉપાસના કરે છે તેમને તમામ પાતકો વડેજ ઘડાયેલા પૂતળા સમાન જાણવા. હે પાંડુરંગ! એ દુષ્ટોની આલડછેટ મારા શરીરને લાગવા દઈશ મા. તેમના સ્વ-ભાવમાં કામ, ક્રોધ અને મદ્યપાનનાં બધાંજ લક્ષણ જોવામાં આવે છે. આવા અનેક અવગુણોનો રંગ તેમના ઉપર ચડી ગયેલો હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકો ઉપર કહ્યાં તેમાંનાં કોઈ પણ પાપ કરતાં જરા પણ અચકાતા નથી.

૩૪૩૮-શક્તિની ઉપાસના કરનારની માને રસ્તા ઉપર પડેલી વિદ્યા ખાનારી ભૂંડણ જાણવી. જ્યાં તેને નરકની વાસ આવી કે તરત તે તરફ દોડી જાય છે. શક્તિની ઉપાસના કરનારાની માને શેરીઓમાં ભૂંકનારી ગધેડી જાણવી. તુકારામ કહે છે કે,

એવા લોકો છિનાળના પેટના છે અને તેઓ એવાં કૃત્ય કરે છે કે જેમનું નામ લેતાં પણ પાપ લાગે.

૩૪૩૬-દેવીના ઉપાસકનો હાથ પકડીને આડે માર્ગે વળવું નહિ. આવું કરનારાઓ ઘણા વેગથી અધોગતિ તરફ આડ્યા જશે. ઉપર કહ્યા તેવા, રાંડોના ગુલામોને ગમે તેટલો ઉપદેશ દઈએ પરંતુ તે પ્રમાણે તેઓ વર્તવાનાજ નહિ. એ લોકોએ મનુષ્ય જન્મ તો લીધો પણ તેને વ્યર્થ શુભાવી દીધો છે અને એવું કરીને તેમણે પોતાની જાતને ભારે હાનિ પહોંચાડી દીધી છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ! તારી કથાની પણ એ લોકો નિંદા કરે છે.

૩૪૪૦-હરિ અને હર એ મુખ્ય દેવને છોડી દઈને જેઓ ક્ષુદ્ર દેવના પ્રતિ ભાવભક્તિ રાખે છે, તે ભક્તોની અને તેમના દેવતાઓની કેવી દુર્દશા થાય છે તે હું કહું છું તે સાંભળો. કોડીઓની માળા ગળામાં પહેરીને અને આખે શરીરે કોડીઓ બાંધીને તેઓ જ્યારે ભીખ માગવા નીકળે છે ત્યારે ઘણા વરવા દેખાય છે. આવી રીતે જેઓ લોકોને ખારણેખારણે ભટકતા ફરે છે, તેમને લોંડીના અથવા કૂતરીના જણેલા જાણવા. પોતાના કપાળમાં સિંદૂર લગાવીને લાંબા લાંબા દાંતવાળી ભયંકર દેવીની તેઓ સેવા કરે છે અને હાથમાં નાના પ્રકારનાં વાદ્યો સહિત એવી દેવીનાં નામ તેઓ ગાતા ફરે છે. મોઢું પેટ અને સૂંઢવાળા હાથીના જેવા દેવની તેઓ પૂજા કરે છે. આવી નાના પ્રકારની કુટેવોને લીધે તેઓ ખરા રસ્તેથી ઘણું આઘે નીકળી ગયા હોય છે. તેમનાં ભાવભક્તિ બધાંજ વ્યર્થ છે. તુકારામ કહે છે કે, એક વિષ્ણુ અથવા શિવ એ બે સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવદેવીનું ભજન કરવું નકામું છે.

૩૪૪૧-શક્તિની ઉપાસના કરનારાઓના ગુરુઓની પાસે જે

જ્ઞાન હોય છે તે, તેના ચેલા ખાંધે મૂકીને બધે ફેરે છે અને લોકોની આગળ તેવી કથાઓ કરે છે. આથી લોખા લોકો તેમની જાળમાં ફસાઈ જાય છે. આવા ગુરુઓમાં કામકોષ તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભર્યા હોય છે અને તેઓ માત્ર મોટેથી જ્ઞાનચર્યાઓનો બકવાદ કરે છે. તે વિચારોલી કૂતરીના ભસવા જેવો લાગે છે. તમે મારી પૂછ કરો, એવું કહીને તેઓ શિષ્યોની પાસે દ્રવ્ય માગે છે અને પૈસાના બદલામાં તેમને કાંઈક ઉપદેશ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન તો હોયજ ક્યાંથી? કેમકે તેમની પાસે બ્રહ્મની જગ્યાએ વિચરોએ ઉપજવી કાઢેલો શ્રમ છે.

૩૪૪૨-એક પંઢરપુરના રાજાને બાદ કરીને હું ખીજા કોને દેવ કહું? તેના સિવાય ખીજા કોઈને દેવ કહેતાં મારા મનને ઘણીજ શરમ આવે છે. જેની પાસે અમૂલ્ય હીરો હોય તે માટીનાં ઢેકાં વેચવા શા માટે બેસે? તુકારામ કહે છે કે, તે પ્રમાણે જેના અંગભૂત હરિહર છે તે આવા શ્રેષ્ઠ દેવને છોડીને ખીજા કયા દેવનું ભજન કરવા બેસે?

૩૪૪૩-એક પંઢરપુરના રાજાને છોડી દઈને ખીજા દેવોનું ભજન કરવાથી અનેક લોકોનાં જીવન વ્યર્થ એળે વહી ગયાં. કેટલાક દેવો જેઓ લોકોને દુઃખ દઈને તેમની પાસેથી નૈવેદ્ય માગી ખાઈને પોતાનાં પેટ ભરે છે, તેમની લોકો પૂજા કરે છે અને અખિલ બ્રહ્માંડના અધિશ્વર ગરેબરા દેવને વિસારી મૂકે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવું કરવાથી એ લોકો અંતે યમના હાથમાં જઈ પડે છે.

૩૪૪૪-હે ગોવિંદ ! આવા લોકોને ધિધારવાની ચેલાઓ કરીને પણ હું યાત્રી ગયો છું. હવે તો હું તારું સ્મરણ કરીશ. ત્યારે તુંજ અમારું રક્ષણ કરવા તૈયાર થશે ત્યારે ખીજાં દેવદેવ-અમને શું કરવાનાં છે? જે વડે મારાં મન. વાળી અને કાયા

તારા ચરણ આગળ રહે તેજ કામ હું તો કરીશ. તુકારામ કહે છે કે, મારા મનમાં તારું રૂપ ધારણ કરી રાખીને હું બધો વખત તારા ગુણ ગાયા કરીશ.

૩૪૪૫-હે દેવ ! તમને કહી બતાવવા જેવું હોયજી શું ? તમે પોતે થોડા અજ્ઞાન છો ? તમે મને જે સ્થિતિમાં રાખ્યો તેજ સ્થિતિમાં હું રહીશ. મારું મન પાંગળું થઈ ગયું છે. મને એકે ઉપાય સૂઝતો નથી, તેથી તો હું મારા જીવની સાથે તમારા ચરણને દગાવીને બેઠો છું. ક્યાં ભોગદુઃખોનો ત્યાગ કરવો અને દોને શ્રદ્ધા કરવાં, એ બાબત મારા મનમાં શંકા ધોળાયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે વિકુલ ! વગડામાં ટેઈ નાનું બાળક તેની માતાથી વિખૂટું પડી જાય છે ત્યારે તે ઘણું દુઃખી થાય છે. તેવો હું પણ તારા વિના દુઃખી થાઉં છું.

૩૪૪૬-તમારા તરફથી મને તેડું આવે અથવા તમારો મને કશો સંદેશો મળે તેની હું રાહ જોયા કરું છું. હે દેવ ! તમારા મનમાં મારે માટે કશી લાગણી કેમ થતી નથી ? હે પાંડુરંગ ! પંઢરપુરમાં આવીને વસી ગયેલો જે હું તમારો સેવક, તેના મનમાં એક વાર આશા ઉત્પન્ન કરીને તમે ઊલટો મને દેસાવી માયો છે. મેં જન્મ ધારણ કર્યા પછી શો લાભ મેળવ્યો તેનો વિચાર મારા મનમાં વારંવાર આવ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, ખરેખર પરાપરમાર્થની પ્રાપ્તિ તો હજી મને થઈ નથી, પણ દુનિયા મને ધિછારતી થઈ છે, તોયે એક લાભ મેં મારે છેડે બાંધી લીધો છે.

૩૪૪૭-હે દેવ ! તેં મને દીનથી પણ દીન અને તારા કાલાવાલા કરનારો શા માટે બનાવી રાખ્યો છે ? તું શક્તિદીન થઈ ગયો છે, એવું શું તને પોતાને સમજાય છે ? હું તારો દાસ છું એવું કહેતાં મને લજ્જત આવે છે, કેમકે તેમાં ખરેખર માધુર્ય નથી, તેમ કશો

રસ પણ નથી. સંતજનો પૂર્વે કહી ગયા છે, તેમના શબ્દો વડે જો તને જરા પણ શરમ આવતી હોય તો મારી આવી દશા શાથી થઈ છે તે તું તારી મેળેજ સમજી જા. તુકારામ કહે છે કે, હે વિકૃતા તારી કૃપા વિના મારી વાણીદ્વારા આવું કહેવડાવવા બીજો કોણ સમર્થ છે?

૩૪૪૮-અરેરે ! આગ પડો મારાં કર્મ ઉપર ! તમારે બારણે જિભાં જિભાં મેં આટલી વાર કચકચાટ કર્યો તે બધો વ્યર્થ ગયો. તમારી કીર્તિ મેં કાને સાંભળેલી તેમાંનું મારા અનુભવમાં તો કાંઈજ ન આવ્યું. હે નારાયણ ! ત્યારે હવે આજ પછી મારે મારા હૃદયને કેવી રીતે ધીરજ આપવી, તે વિષે મને તમેજ કાંઈ પ્રેરણા કરો. મને તમે બીજા લોકોના દોષ જોવા પૂરતોજ શુભવાન બનાવ્યો અને આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારા સંબંધીઓ છે એ દોષ મારા હૃદયની અંદર ખૂબ દૃઢ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દયાળુ કેશવરાય ! તમે મારા લાડ-કેડ છેવટે બહુજ સારી રીતે પૂર્ણ કર્યાં, ખરી વાત ને ?

૩૪૪૯-વિપયવાસનાએ મારા ચિત્તનું હરણ કરી લીધું છે, તેથી કરીને મારાથી તારું શ્રીમુખ જોઈ શકાતું નથી. એ વાતના દુઃખને લીધે મારું હૃદય કાઢકાઢ થઈ રહ્યું છે. હે ભગવંત ! તે મને મારાં સાસરિયાંની વચમાં (પરાધીન હાલતમાં) શા માટે રાખી મૂક્યો છે ? આ અવસ્થામાં મારી પાસે નથી સ્વતંત્રતા અને નથી કોઈ પ્રકારની સત્તા. મને એવું મન થાય છે કે, જાણે સવારમાં જીઠીને તમારું દર્શન કરવા આપ્યો આવું. પણ અહીં ચોરીછૂપીને આવવાનું તો બની શકે નહિ અને મનમાં વાસના તો તેવી ને તેવી-જ. તુકારામ કહે છે કે, મેં જે જે ચત્નો કર્યા તે બધાજ અહીં વ્યર્થ ગયા લાગે છે; તેથી કરીને મારો આજ સુધીનો બધો સમ-

૩૪૫૦-મેં અતિ કપ્ટે તમારા ચરણની પ્રાપ્તિ કરી છે, તેથી કરીને મારી અને તમારી વચ્ચે અંતર પાડી દેનારું જે કંઈ હોય તેના ઉપર આગ પડો ! હે દેવ ! હવે તું આવી સ્થિતિમાં મને મદદ કર અને આ પ્રપંચના ગૂંચવાડામાંથી મને છૂટો કરીને મને તારી સેવામાં લગાડી દે. મને મારા પ્રારબ્ધના યોગે અનેક પ્રકારના રોગ લાગુ પડી ગયા છે. હવે એ બધાના પ્રતિ મને અરુચિ પેદા થાઓ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે જે કંઈ તારું છે તે તારેજ માથે રહો. હવેથી હું આ જગતની સાથે કશી લેવાદેવા રાખવાનો નથી.

૩૪૫૧-હે દેવ ! મારા અંતઃકરણની વાત તમે વગર કહ્યો જાણી જાઓ છો. આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા અને તેનું પોષણ કરનારા તમે છો, તેથી તમને કોઈ પણ વાત કહેવાની આવશ્યકતા છેજ નહિ. પણ તમારે માટે મારા અંતઃકરણમાં જે પ્રેમ છે, તેના ઉપર જ્યારે આવરણ આવી જાય છે ત્યારે મારા મનને ચણચણાટ થાય છે. તે આવરણ એક ઘડી વારને માટે પણ દૂર થતું નથી. મારામાં એવો કયો દોષ છે અથવા એવી કઈ ત્રુટિ છે કે જેને દીધે તમે મને અહીં પડ્યો રહેવા દીધો છે ? હું તો જે દહાડે તમારે પેટે જન્મ્યો ત્યારથીજ હું સામર્થ્યયુક્ત થઈનેજ પેદા થયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! બીજાઓને લગતી મારી તમામ વાસનાઓને તો મેં દબાવી રાખી છે.

૩૪૫૨-હે દેવ ! હું બળહીન અબળા અનન્ય ભાવે તમારું શરણ માગું છું. હે હરિ ! હવે મારામાંથી બધું હીનપણ કાઢી નાખ. મારાં સાસરિયાંઓની વચ્ચે (પરતંત્ર હાલતમાં) રહીને હું ઘણાજ ત્રાસી ગયો છું. તેથી તો હું તારી પાસે દોડી આવ્યો છું. માટે તું હવે આ બેડ બાળતને લગતી મારી લાજ રાખજે. તારી સાથે સહજ કીડા કરતાં કરતાં મને તારો સમાગમ થઈ ગયો

તે મારા જાણ્યામાજ ન આવ્યો. તુકારામ કહે છે કે, હવે તને જેમ થોગ્ય લાગે તેમ તું કર. હું આવી રીતે ભાવયુક્ત વિનંતી કરીને તારા ચરણની સાથે વળગી પડું છું.

૩૪૫૩-તપેલીમાં જેટલા ભાતના દાણા હોય તેટલા બધા-નેજ દાણી જેવાની જરૂર હોય નહિ. એકાદગે દાણા દળાવી જોઈએ તો ચાલો શકે. રાજહંસની ચાંચનો ટકોરો વાગતાંજ દૂધ અને પાણી જુદાં થઈ જાય છે. કોઈ પોતાને પહેરવાનું અંગરખું ફાડી નખાવીને તેનો ઘાઘરો સિવડાવે તે જેવો હાસ્યાસ્પદ લાગે છે, તેવોજ બીજાની કવિતાઓમાંથી તેના કર્તાનું નામ કાઢી નાખીને તેની જગ્યાએ પોતાનું નામ ઘુસાડી દેનાર પણ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, પવનનો જરા જેટલો ઝપાટો લાગે એટલે અનાજના દાણા અને છોડાં એકદમ જુદાં થઈ જાય છે. x

૩૪૫૪-શ્યામજી રામજી ભુટ્ટાચોર જેવા લોકો અમે હરિના દાસ છીએ, એવું કહીને બધીજ વાતની ખરાબી કરી દે છે. પ્રાસાદિક કવિઓની કૃતિની સાથે પોતાની જોડી કાઢેલી થોડી કડીઓ ભેળસેળ કરી દઈને તેઓ ખાસ્સો મજેનો ખીચડો બનાવી દે છે અને પછી તેઓ કહે છે કે, આ બધી અમારીજ રચના છે. સંતોની પ્રાસાદિક કવિતાઓને ભાંગી તોડીને તેમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ પોતાની કવિતાઓ ઘુસાડી દઈને તેઓ દુનિયામાં કવિ તરીકે કીર્તિ સંપાદન કરવા નીકળી પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા કુકવિઓ સંસારમાં નહારો દાખલો ખેસાડે છે.

૩૪૫૫-કોઈને ઘેરથી માગી આણેલાં ઘરેણાં તેના માલિકને

x તુકારામકૃત અભંગોમાંથી તેમનું નામ કાઢી નાખીને તેની જગ્યાએ પોતાનું નામ ઘુસાડી દેનારને ઉદ્દેશીને નં. ૩૪૫૩ થી નં. ૩૪૬૦ સુધીનાં ૫૬ લખાયાં છે.

પાઝા ન આપતા જે તફડચી કરે છે તે ચોર કરે છે એવાને ચોખ્ખ સળ કચ્વી, એજ તેનું ઉત્તમ પૂજન ઝહેવાય તેમને એવી મળ કરીએ તોજ તેઓના સળધમા ઘટતુ કર્યું કહી શકાય લોભવૃત્તિવાળા લોકોના મોઢા છેવટે કાળાજ થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, સાગી વસ્તુનો નાશ કરવો એમાજ ચોર લોકો પોતાનું ભૂપણ માની લે છે

૩૪૫૬—જેનું નમીળ અવગુ હોય તેને દૂધમા ઝેર ભેળવીને દૂધને ઝેરી બનાવી દેવાનું સૂઝે છે પોતાનું નાક ઝાખ્યા પછી નકટા નાકના ઉપર ડોઈ વાળી પહેરે તો તે વાળી તેને શી શોભા આપશે? તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોનું ઝામ વાવ તોડી નાખીને મચ્છિદ બધાવવા જેવું છે

૩૪૫૭—દાણા અને છોડા ભેગા થઈ ગયા હોય તો તેમને ઝાટકીને એડળીનથી છૂટા કરી દેવા ભેજીએ છાસની અદર માખણના લોચાને ચોળીને એકમેક કરી દેનાર સ્ત્રીને લોકો કુવડ કહે છે અરે એ મૂખોએ! દાયણની આગળ કોઈ સ્ત્રી પોતાનો ગુહ્ય અવયવ ઢેવી રીતે છુપાવી ગઢે? તુકારામ કહે છે કે, એ તો ખાલી ઘડો વાગે ઘણો, તેવી વાત છે

૩૪૫૮—ઓ મારા ભાઈ! માટીના ઢેકાને કોઈ સારી વસ્તુનું નામ આપીને તે વસ્તુને ભાવે જ્યાં તેને વેચી શકાતું હોય, ત્યાં તેને તું ભલે વેચી આવજે, પણ અહીં મારી પાસે તો ખરાખોટાની તરતજ પરીક્ષા થઈ જાય છે પેમા ગર્ભ તો રહ્યો ન હોય અને છતાં પેઠે લૂગડાનો ફૂચો ખાધીને પેટ કુલાવીને કોઈ ખાયડી ફરે તેવું તમે કરો છો, પણ તુકારામ કહે છે કે, ખરાખોટાની પરખ કરતાં મને આવડે છે

૩૪૫૯—વિધ્યોની સાથે જેઓ અભેદ ભાવના રાખતા ફરે

છે, તેમણે મારી પાસે આવીને માઈં માથું ખાવું નહિ. દેવ ચોતે નિધકામ હોવાથી એવા લોકોથી દૂર રહે છે. જેઓ વાસનાઓની ગૂંચવણમાં ગૂંચવાઈ પડ્યા છે, તેમને વળી પ્રાક્ષી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થાયજ શી રીતે? તુકારામ કહે છે કે, જેમનામાં દેહબુદ્ધિ છે, તેઓ દેવની આગળ સરળ વ્યવહાર કરી શકેજ નહિ.

૩૪૬૦-હું તે દેવને નમન કરું છું, એજ તેમની મારાદ્રારા સેવા. લેંસ તે લેંસ અને પાડો તે પાડો. એ પ્રમાણે ગુણ અને અવગુણની પરખ કરી શકાય છે. જગતમાં એક માત્ર સાક્ષી જનાર્દન છે અને તેમની આગળ હું આજોટી પડું છું. તુકારામ કહે છે કે, જેને અનાજ દળવું હોય તેણે દળતા પહેલાં કાંકરાકચરૂં વીણી કાઢવું જોઈએ. નહિ તો દળતી વખતે દાણાની સાથે કાંકરા પણ દળાઈ જશે.

૩૪૬૧-હું શું ગાઉં? માઈં ગાયન સાંભળે એવો તો કેઈ છે નહિ. જ્યાં જોઈ ત્યાં આખી દુનિયાને વિષયતૃષ્ણાને લીધે ભાનભૂટી થઈ ગયેલી જોઈ છું. તેથી હવે હું મારા આત્મારામની સાથે કીડા કરીશ અને મારી પાસે જેવા લોકો આવશે તેમની સાથે તેવી વાત કરી છટીશ. રજોગુણી લોકો સાંભળીને મનમાં રાજી થાય એવા મીઠા સ્વરયુક્ત શબ્દો મારે લાવવા ક્યાંથી? તુકારામ કહે છે કે, ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કરનારા શ્રીહરિ તો ભાવના ભૂખ્યા છે. રાગરાગિણી તથા સંગીતકળાનું મને જરા પણ જ્ઞાન નથી.

૩૪૬૨-જેઓ પોતાનાં ઘરખાર તથા ધનસંપત્તિ વગેરેનો ત્યાગ કરીને જંગલમાં રહેવા ગયા છે અને ઘેરઘેરથી રોટલાના ટુકડા માગી ખાઈને ઉદરનિર્વાહ કરે છે તેમજ જેમના સુખમાં રાત્રી-રામની કાયમની પધરામણી થઈ ચૂકી છે, એવા મંત્રોને હું નમ-

સ્કાર કરું છું; જેઓ પોતાને ગળે તુલસીની માળા અને આખે શરીરે ભસ્મ ધારણ કરે છે અને જેઓ પોતાના હૃદયને નિર્મળ કરીને હરિશુભ ગાય છે, તેમને હું નમસ્કાર કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, જેણે હિરણ્યકશ્યપનો વધ કર્યો હતો, તેજ મારા સ્વામી છે.

૩૪૬૩-જો અંતઃકરણની અંદર શ્રીહરિના પ્રતિ પ્રેમ ન હોય તો મંત્રતંત્રની મારી આગળ કરી કિંમત નથી અને હું એવા મંત્રતંત્રને માનતો પણ નથી. જેઓ નિરંતર રામભજન કરતા હશે તેમને હું પગે લાગીશ અને જેઓ કપટી તથા અભિમાની હશે તેમને જોતાંવારનેજ હું તેમનાથી દૂર નાસી જઈશ. કોની કથી બલ છે અથવા કોનું કેવું કુળ છે તે હું બાણતો નથી. જે એક નારાયણને ઓળખે છે, તેનેજ હું ઓળખું છું. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ સમર્થ રામની ઉપાસના કરે છે તેમના ઉપર હું મારો જીવ અને મારો પ્રાણ બેઉ ઓવારી નાખું છું.

૩૪૬૪-નંદકુમાર કૃષ્ણ ચોરીચોરીને ગોપીઓના ઘરનું માખણ ખાધું હતું. આવો ચોર કૃષ્ણ શું જોઈને મારા આગળ તેની મોટાઈ બતાવતો હશે. અરે ! તારું પ્રભુપણ કેવું છે તે હું સારી રીતે બાલું છું. તેને તું તારી પાસેજ સાચવી રાખજે. ઓ ગોપાળ ! હવે હું તને એક વાત કહું તે તું જરાખર સાંભળી લે. તે તારું ગળું ખાંડણિયાની સાથે બંધાવ્યું હતું તેજ તું કેની ? તુકારામ કહે છે કે, તું હાથમાં લાકડી લઈને વગડેવગડે ગાયો ચરાવતો ફરતો હતો, તે ભૂલી ગયો ?

૩૪૬૫-ઓ મારા ભાઈ ! એક વાર તું તારા ચિત્તને હરિના સ્વરૂપની સાથે એકાકાર કરી દે. આટલું જો તું કરીશ તો પછી તારે જન્મમૃત્યુનું મોહું જોવાનો વારો આવશેજ નહિ. આ બાળત હું કહું છું તે તું જરાખર સાંભળી લે. જે ઘડીએ યમના હૂત તારી

પાસે આવીને જિભા રહેશે તે ઘડીએ તું કદાચ ભરજીવાન હોઈશ; તોપણ તેઓ તને છોડશે નહિ. હરિનું સુખ એવું છે કે તેનું વર્ણન હું મારે મોઢથી કરી શકતો નથી. એ તો તું જે ઘડીએ પરમાર્થના રસ્તા ઉપર પગલાં માંડતો થઈ જઈશ ત્યારે તે તારા જાણવામાં આવી જશે. તુકારામ કહે છે કે, ભગવાન પોતાના ભક્તોને ભાવ જોઈને તેમને હાથ પકડીને પોતાની સાથે કેવા એક કરી દે છે, તે તમે જુઓ તો ખરા.

૩૪૬૬-હું વધારે શું કહું ? યમ તેમને હડસેલા મારીને ઘસડી જશે એવું હું કહું છું તોપણ તેઓ સમજતાજ નથી. અરે તમારા હાથમાંનો કોળિયો તમે તમારા મોઢામાં મૂક્યોજ એવું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. તમારા હાથમાં આટલી ધૂળ જેવી સત્તા પણ છે નહિ, છતાં હું ઘણું જીવીશ એવી આશાઓ તમે શા માટે બાંધ્યા કરો છો ? અરે ઓ ગાંડિયાઓ ! તમે તમારા દેહને અને તમારાં સ્ત્રીપુત્રને તમારા પોતાનાં શા શાર માની લો છો ? એ બધામાંથી એક દિવસ કાંઈજ રહેવાતું નથી. તમે એ બધાથી કેવળ જુદા છો. તુકારામ કહે છે કે, તમે તો ગાંડા થઈ ગયા છો. અરે ઓ મનુષ્યો ! તમે તમારે વિષે જરાક વિચાર તો કરો.

૩૪૬૭-ઓ દેવ ! તમે મને એટલા બધા વહાલા લાગો છો કે હું ક્યારે મરી જઈ અને તમારા ચરણ પાસે આવીને ખેસું એવું મને થયા કરે છે. જે મૃત્યુથી જગતના લોકો ભય પામે છે તે મને ઘણું મધુર લાગે છે અને તેનો વિચાર કરતાં પણ મને એવું સુખ થાય છે કે હું તેમાં મરત રહું છું. હું એટલું માશું છું કે હું જ્યાં જન્મું ત્યાં સારે ઠેકાણે જન્મું અને મારો માયાનો ફેરો પૂરો થઈ જાય અર્થાત્ હું નિઃસંગ યતીને રહું. તુકારામ કહે છે કે, મેં ધન, માન અને સ્ત્રી એ બધા માનિક ફેલાવાની એક પોટલી બાંધીને તેને ફેંકી દીધી છે.

૩૪૬૮-રામ પોતાના ભક્તોની પાછળ પાછળ દોડે છે અને તેઓ ન્યારે ઘેર જઈને ઊંઘી જાય છે ત્યારે રામ તેની પાસે ઊભા થઈ રહે છે. રામના સેવકો તેમને ગળે દોરડું બાંધીને તેમને ન્યાં લઈ જવા હોય ત્યાં લઈ જાય છે. તે વખતે પોતાના ભક્તો જે તરફ લઈ જાય તે તરફ મોડું રાખીને રામ ચાલે છે. રામ પોતાના સેવકોને પરમાર્થને રસ્તે ભૂલા પડવા દેતા નથી. જો કદાચ તે ગફ-લતથી આડે રસ્તે વળી જાય તો રામ તેનો હાથ પકડીને તેને પરમાર્થને ચોખ્ખે રસ્તે વાળી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પ્રભુ! હે મારા સ્વામી ! તું દીનદયાળ છે. તેથી તો હે ગોપાળ ! હું તારા ઉપર મારો પ્રાણ ઓવારી નાખું છું.

૩૪૬૯-ઓ ભાઈ! કાંઈ કરતાં તારે ઘેર રામ આજ્ઞા આવે એવું કામ કર. ખાકીની ખીજ બાંધી ખટપટોને લગતી તમામ કામનાઓને તારા મનમાંથી કાઢી નાખ. જો તું તારા પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયો ન હોત તો તારે આ જન્મમૃત્યુના ફેરા ખાવા શા માટે પડત? મનમાં એક ભાવ અને મોઢે બોલવાનો બુદ્ધો ભાવ એવું તું કરે છે તો ખરો, પણ પરમાત્મા અંતર્યામી હોવાથી તારા એ બેઉ ભાવને જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી પ્રભુ દેશવિદેશ બધેજ ફેલાઈ ગયેલા છે. તેમના વિનાનું ખાલી હોય એવું એક પણ રચના નથી.

૩૪૭૦-જો માણસ મારા રામનું નામ વારંવાર બોલે તેને માટે હું મારા પોતાના શરીરના ચામડાના જોડા સિવડાવી આપીશ. હસતાં, રમતાં, ખાતાં, પીતાં અને પલંગના ઉપર સૂઈને જિંઘતાં જિંઘતાં પણ જે રામનું નામ બોલે તે ભલે ગમે તે જાતિનો હશે તોપણ શું થયું? મને ન્યાતજ્ઞતાના ઉપર મમત્વ નથી. તે દેડ હોય, ચમાર હોય, કોઈ પણ જાતનો હોય તોપણ તુકારામ

કહે છે કે, જેનું ચિત્ત રામના નામમાં સ્થિર થઈ ગયું હશે તેના ચરણમાં મારું ચિત્ત ચોટી જાય, એવું હું ઇચ્છું છું.

૩૪૭૧-જો માણસ પરમાર્થની સાધના કરીને પોતે જાતે જ તરી જાય તો તેમાં તેની મોટાઈ પણ શાની ? પણ જીજ્ઞાસુ જડ બુદ્ધિવાળા જીવ હોય તેમને પણ સારી રીતે હરિનામ લેતા કરી દેવા જોઈએ. પૃથ્વી આટલો બધો ભાર ઉપાડે છે તેથી તેને પોતાને શો લાભ છે ? ગાય પોતાનું દૂધ પોતાના ધણીને આપી દે છે અને પોતે તેમાંથી એક ટીપું પણ આપતી નથી. વરસાદ વૃષ્ટિ કરે છે તેથી તેના પોતાના હાથમાં કશું આવે છે ? સૂર્યચંદ્ર પૂર્વ દિશાએ ઊગે છે અને પશ્ચિમ દિશાએ આથમે છે અને એક પળવારનો પણ વિસામો લેતા નથી. તેઓ એવું શા માટે કરતા હશે ? એમાં તેમનો પોતાનો કશો સ્વાર્થ છે ખરો ? પારસમણિ લોખંડનું સોનું શા માટે બનાવી દેતો હશે ? લોખંડને સોનું બનાવી દેવાથી પારસમણિની કિંમતમાં કશો ઘટાડો થતો નથી તેમ તે પોતે ધાતુ બની જતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ બધાં દૃષ્ટાંત ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે જીજ્ઞાસુ ઉપર ઉપકાર કરવાને સારું જ તેઓ આટલો બધો શ્રમ કરે છે અને એ બધાં કામ રામજ કરે છે.

૩૪૭૨-જો રસ્તે આખી દુનિયા જાય છે તે રસ્તે કોણ જતું નથી ? પણ તેમ કરવાનું પરિણામ શું આવશે તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી લોકો ફરીફરીને જન્મમૃત્યુનાં ગોથાં ખાયા કરે છે. આવા લોકો કાંઈ એકાદબે છે એવું ન સમજવું. બધાંજ પ્રાણીમાત્ર આ પ્રમાણે ગોથાં ખાયા કરે છે. જે માણસ આ વાત સમજી ગયો હોય છે તે તો સૌથી આગળ સવાર થઈ જાય છે. જેઓ તૃષ્ણુના આસન ઉપર બેઠેલા હોય છે, તેમનું કશુંજ બચવાનું નથી; બધુંજ લૂંટાઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, આ બધું જોઈને મને ઘણો ભય લાગ્યો

અને તેથી મેં દુનિયા તરફ પીઠને ફેરવી દીધી અને રામનો ગસ્તો આપ્યો.

૩૪૭૩-હે મનુષ્યો ! જેમણે પોતાનો જન્મ માર્થકરી લીધો તેજ મારા કહેવાવા જોઈએ મારા બીજ વારવાર મળી આવતાં નથી અનેક યોનિઓમાં બ્રમણ કૃતા કૃતા સૌના સારરૂપ મનુષ્યદેહ તમાગ હાથમાં આવ્યો છે જેમણે સ્ત્રીની અને ધનની આમંત્રિ છોડી દીધી છે, જેમણે મ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને તીર્થ પર્થ-ટન અને વ્રત કર્યા છે, જેમને દેહાદિ સાસારિક પદાર્થોને માટે મનમાં જગ પણ લોભવાલય નથી, તુકારામ કહે છે કે, આ દેહ તે હું અને આ દેહના સળધીઓ તે મારા સળધીઓ આવી ભાવનાના બોળને જે પોતાના ઉપર લઈને ફરતો નથી તેનો હું દાસ થઈને રહું છું.

૩૪૭૪-હરિએ મને લાલ કામળી ઓઢાડીને કેવો ચોલીતો બનાવી દીધો છે ? ઓ મારી સખિ ! તું હરિના સળધમાં જૂઠો શોર કરે છે, પણ તારે માટે હરિનું હૃદય કઠોર છે હરિની આગળ ક્રિયા, શરમ અને લજ્જા હોતા નથી અને તેને હું એટલું કહી શકું છું કે, હરિને પુષ્કળ ખાયડીઓ છે તે સખી કહેવા લાગી કે, ઇન્દ્રિયોના પતિ હરિ નામરૂપ વિનાના છે અને એવા મારા પ્રભુ માખણ ખાય છે.

૩૪૭૫-રામનું લજ્જન કરવું એમાંજ જીવનની સાર્થકતા છે એટલા માટે હરિનું લજ્જન કરવામાં આગસ કરવું નહિ અરે ! ઘર કેાનું અને જૂ પડું પણ કેાનું ? એજ રામ સિવાય બીજું બધું જ મિથ્યા છે આ દેહ કેાનો અને મમતા પણ કેાના ઉપર રખાય ? એક રામ સિવાય બીજું બધુંજ નાશવત છે તુકારામ કહે છે કે, જો બધુંજ નાશવત છે તો પછી રામના નામ સિવાય બીજા કશામાં સાર નથી.

૩૪૭૬-અરે! આ ભયંકર અને પ્રાણઘાતક ધનસંપત્તિમાં લોભાઈને તું શા માટે ભુલાવામાં પડે છે? આ મારા બાપલા! તું રામનામ ગા અથવા કોઈ ગાતું હોય તો તે સાંભળ. રાજા આદિ બીજા લોકોને તું તારા પોતાના ગણે છે, પણ તને જ્યાં સુધી કાળે પકડ્યો નથી અને તારા પ્રાણને જેનીને બહાર કાઢ્યો નથી, ત્યાં સુધીજ એ બધાં તારાં છે, પણ વખત આવતાં એમાંનું કોઈ તને કામ આવનાર નથી. દેહ આદિ પ્રપંચ એ ખોટી માયા છે અને મનોકલ્પિત છે, એમ સમજીને તું તારા મનમાંથી તેમને વિખેતું અભિમાન કાઢી નાખ અને દેવનું ભજન કરવા મંડી જા. તુકારામ કહે છે કે, રાજાનો રંક થઈ જશે અને પર્વતની રાઈ બની જશે, એટલા માટે જે કાંઈ કરવું ઘટે તે કરી લે.

૩૪૭૭-અરે આ મૂર્ખ! તું તારા આગલા જન્મના મૃત્યુને માટે અત્યારે રડવા બેઠો છે અને ભવિષ્યમાં તારી સામે જે મૃત્યુ આવીને જીભું રહેવાનું છે તેને ભૂલી જાય છે! નાના અને મોટા કેટલાય મૃત્યુના મોઢામાં પેઠા તેનું તને ભાન નથી આવતું? તારા બાપ ને ભાઈઓ મળીને કેટલા કેટલા મરી પરવાર્યા તેનો હિસાબજ થાય એમ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તારા વાળ કાળા મટીને ઘોળા થયા તેનો તું જરા વિચાર કર.

૩૪૭૮-મારા રામ સિવાય સારરૂપ સુખ બીજા કોનામાં છે તે તું મને બતાવે તો હું તારો દાસ બની જાઉં. શરીર અને જીવાનીમાં અભિમાન કરવા જેવું બળ્યું છે શું? કારણકે જરાક કોઈ રોગ લાગુ પડી ગયો કે, બેઠો નાશ થતાં વાર લાગતી નથી. કીર્તિ અને નામનાને માટે ગમે તેટલા ફાંફાં મારો, પણ એક દિવસ તેમનો નાશ થયા વિના રહેનાર નથી, ત્યારે આ ખોટા દેરામાં ગૂંચવાઈને તમે પશ્ચાત્તાપ કરવા જેવું શા સારુ કરો છો?

તુકારામ કહે છે કે, પણ આ વસ્તુસ્થિતિ લોકોથી સમજાતી નથી. એટલા માટે હું હાથ જોડીને તમારે શરણે આવ્યો છું.

૩૪૭૬-હું મારી આંખે જોઈ શકું છું કે, તું પૂરેપૂરો ઢાંગી છે. જો આવુંજ કરવું હતું ત્યારે તેં ધરખાર અને લૌકિક વ્યવહારનો ત્યાગ શા માટે કર્યો? સંસારનો ત્યાગ કરતા પહેલાં મનને શુદ્ધ કરી લેવું જોઈએ. એમ ન કરતાં ઉપર ઉપરથી રાખોડો ચોળીને ખાવા બનવું એ તો જૂઠું પાખંડ છે. કામકોલાહલિક વૃત્તિઓને હૃદયની અંદર આશ્રય આપવો એનુંજ નામ સંસાર અને તેનો જોળે તું તારા માથા ઉપર લઈને ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેણે પોતાના દેહના સંબંધી લોભને ત્યજ દીધો છે તેજ સાચો સંન્યાસી છે.

૩૪૮૦-રામનું ભજન એ તમામ મધુર વસ્તુઓનો સાર છે. તે જન્મમૃત્યુના દુઃખનો અને ત્રિવિધ તાપનો નિઃશ્વેષ નાશ કરી નાખે છે. દૂધ ભાત, ઘી, ખાંડ વગેરે ખાધાથી ભૂખનો અંત આવતો નથી અને પૂરેપૂરી તૃપ્તિ થતી નથી. ખાતાં ખાતાં તો જુગના જુગ વહી જાય છે પણ પાછા ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા. ખાઈ અને ગળ્યું ખાવાનો મોહ રાખ્યાથી આખરે પસ્તાવું પડે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેણે રામરસનું સેવન કર્યું હશે તે જન્મ-મૃત્યુના ફેરામાં કદી સપડાતોજ નથી.

૩૪૮૨-અહ્યા ઝો અભાગિયા ! તું ફરીફરીને શા માટે મોતના મોઢામાં જઈ પડે છે? તારે ભાગે મરણની સંખ્યા તો ઘણી આવી હોય એવું લાગે છે. આ મનુષ્યદેહ દ્વારા કયું કાર્ય એવું છે કે જે સિદ્ધ નજ થાય. અરે! શ્રીહરિનું ભજન કરવાથી તું વૈકુંઠમાં પણ જઈ શકે છે. રામનામનું સ્મરણ કરવા માટે તારે એક કોડીનો ખર્ચ પણ નહિ કરવો પડે અને વળી તેના

વડે આ માયાના પાશમાંથી તારે છુટકારો થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, તું તારા મનને રામની અંદર પરોવી દે અને તેનો રસજ તું તારી જીભ વડે ચાખ.

૩૪૮૨- જે રામે રાવણને મારીને લંકાનું રાજ્ય વિલીપણને આપ્યું, તેનો હું દાસ છું એવું હું સૌ લોકો સાંભળે એવી રીતે કહું છું. જે ઘડીએ ઇન્દ્રે મુશળધાર વૃષ્ટિ કરવા માંડી, તે ઘડીએ ભગવાને ગોવર્ધન પર્વતને પોતાની આંગળીના નખ ઉપર ઊંચકી રાખ્યો અને તેના વડે ગોકુળનું રક્ષણ કર્યું. વૈકુંઠના સ્વામીએ કંસના કાળ જનીને તેનો અને બીજા બધા દૈત્યોનો નાશ કરી નાખ્યો. તુકારામ મહારાજનો બંધુ કહે છે કે, દેવે પ્રહ્લાદને સાડ નરસિંહરૂપ ધારણ કર્યું, થાંભલામાંથી પ્રકટ થયા અને હિરણ્યકશ્યપનું પેટ ફાડી નાખ્યું.

૩૪૮૩-તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે તારું અંતઃકરણ ભગવા રંગથી રંગાઈ ગયું નથી ત્યારે બહારથી ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને તું શું કરવાનો છે? તારી બહારની બાબતને તું મસ્તાં સુધી ધોયા કરે તો તેથી તારા અંતઃકરણનો મેલ શી રીતે દૂર થવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે, અરે ઓ મન! તું રામ રામ કહે. બીજાનું તારે શું કામ છે? એ રામનામનો આધાર લઈને અનેક લોકો સંસારને તરી ગયા. ત્યારે હવે તું આજ પછી મારી લાજ રાખજે. તુકારામ કહે છે કે, લોભી માણસનું મન તેના ધનમાં જ જેમ ચોટ્યું ને ચોટ્યું જ રહે છે, વિપત્તી મનુષ્યના મનમાં જેમ કામનો વાસો હોય છે, માના મનમાં જેમ તેનું બાળક રમ્યા કરે છે, તેમ મારું મન રામમાં જ પરોવાઈ રહ્યો. તુકારામ કહે છે કે, બાજ પક્ષીને હું બીજા પક્ષીઓના જેવું માનતો નથી, વાઘને હું બીજાં જાન-વર જેવો માનતો નથી; તેમ અસંતને હું સંત સમાન માનતો.

નથી તેમના ભૂડા અત કરણના ઉપર હું ડાળો ચાલ્યો કરીશ
 તુકારામ કહે છે કે, રામ અત્યંત મધુર છે, માટે તમે તમાર
 બધું શરીર તેના વડે ભરી દેજો અને એવા દેહની નોકા ઉપર
 આઠઠ થઈને આ ભવનદીની પેલી પાગ ચાલ્યા જાઓ હું
 સતોની પાહુકાને માગ મન્ત્રક ઉપર મૂકી રાખીને દેવમંદિરના
 બારણા આગળ બિલો થઈ રહીશ સતો જ્યારે તેમાથી બહાર
 આવશે ત્યારે હું તેમની પાછળ પાછળ જઈશ અને તેમના પગની
 ધૂળ બિડશે તેને મારા માથા ઉપર લઈશ તુકારામ કહે છે કે, હું
 રાજાને મોટો ગણતો નથી, તેમ જેની પાને ઘણું ધન હોય તેને
 પણ હું મોટો માનતો નથી, પણ જેના મોઢામાથી રામનામ ની
 કળ્યા કરે છે તેનાજ મોઢાને ધન્ય છે અને તેજ શ્રેષ્ઠ છે તુકારામ
 કહે છે કે, જેનું મોઢું રામનામનું સ્મરણ કરે છે તે ઉત્તમ છે અને
 તે દ્વિધમાકરનું સેવન કર્યા બરાબર છે જેના મોઢામાથી હરિનામ
 નીકળતું નથી તેના મોઢા ઉપર ધૂળ પડી તેની માથે રાડ તેને
 જણ્યોજ શા માટે? જેનું મુખ રામનામનું સ્મરણ કરે છે તે ઉત્તમ
 છે અને જે ન કરે તેને ઝેરી જાણવું તમારા અભિપ્રાયને તમે
 જાતેજ ઉત્તમ માની લો તે સારું ન કહેવાય, કારણકે જે ઘડીએકાળ
 તમને પકડીને સજા કરશે તે ઘડીએ તમને સમજણ પડી જશે
 તુકારામ કહે છે કે, હું એવો માલ વેચવા બેઠો છું કે, જે કોઈ
 તેને લેશે તેની દેહબુદ્ધિ ટળી જશે સતસાધુઓ મધુર છે અને
 મૂર્ખને માથે માગ પડશે તુકારામ કહે છે કે, જે નિષ્કામ ચિત્ત
 વડે રામનું ભજન કરે છે તેનો હું દામ છું કોઈ મોટો પડિત
 બની બેઠો હોય પણ તેનાથી ગરીબ લોકોને શો લાભ થવાનો હતો?
 જે આશાતુષ્ણાનો માર્યો લોટોની આગળ હાથ લાબા કરીને ચા
 ચના કરે તે પડિત શું ઉકાળવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે, જેમ
 પતંગિયુ દીવા ઉપર આસક્ત થઈને પોતાનું શરીર બાળી દે છે,

તેવો પ્રેમ તમે રામના ઉપર રાખજો તુકારામ કહે છે કે, આપુ
 જગત વિષયની સગતિને લીધે ભૂલુ પડ્યું છે ઘણુંય કહીએ છીએ
 પણ કોઈ માનતું નથી પણ જે ઘડીએ તેમના ઉપર કાળનો હાથ
 પડશે તે ઘડીએ તેમને માગીમાગીને કાળ તેમનું માથું ભાગી ના
 ખશે તુકારામ કહે છે કે, જે માણસ મોઢામોઢાની બહાદુરીની
 ડિગ મારે છે, તે માણસ બ્યાસુધી ખરેખરી બહાદુરીભરેલું
 કામ કરી ન જતાવે ત્યાસુધી હું તેનીવાત માની શકતો નથી માથા
 ઉપર લોઢાના હથોડાનો ઝપાટો વાગે અને છતાં જે ભાગે નહિ તે
 હીરો ખરો તુકારામ કહે છે કે, પોતાને મોઢથી પોતાને શૂરવીર
 કહેનાર લોકો જોઈએ તેટલા છે, પણ ખરેખરો પ્રસંગ આવે ત્યારે
 હિંમત રાખીને લડનારા તો થોડાજ હોય છે, પણ જે કોઈ ઉપર
 કદ્દા તેવા શૂરવીર હોય છે તેઓ મોગી પદવીએ જઈ જાય છે, પણ
 જેમનામા આવા ગુણ નથી હોતા તેઓમાના કોઈ કોઈ તો નીચ
 દશામા પડી રહે છે અને ખાસકા ખાઈને પોતાની જિંદગી પૂરી
 કરે છે તુકારામ કહે છે કે, હું પેટની પીડાથી માર્યો ગયો છું પેટ
 ભરવા ઉપરાંત ખીજી જાડ જાણતો નથી એટલા વાસ્તે તો હું હ-
 રિલક્તોની મડળીમા બેઠીને રામનામ જપુ છું તુકારામ કહે
 છે કે, જેના સ સર્ગથી પ્રેમમા વધારો થાય, હોય તે કરતા બમણો
 થઈ જાય તેનેજ હું મત કહું છું અને જેના ન મર્ગમા આવવા
 થી ધ્વજ ઉપગનો પ્રેમ ઘડી જાય તેને હું હર્જન અને કાગસુજો
 કહું છું તુકારામ કહે છે કે, હું મનુષ્યો તમે સાબજો જેતુ દુઢય
 કઠોર છે તે હરામજો મોઢથી અવાજ વા કરતો જાય છે અને
 લોકોને સતાવીને પેટ ભરે છે તુકારામ કહે છે કે, પડિત લોકો પો
 તાની વિધાને વેચાડ માલ જેવી ગણીને તેની મારફતે કંડત લોકો-
 ના મનનું ન જન કરવાની ચેષ્ટા કરશે તો તેમને પગમાથને લગતું
 કશુંજ ફળ નહિ મળે, પણ જેઓ પોતાના મનમાથી બીજીજલ

તનું અભિમાન દૂર કરી દે છે અને પોતાની ત્રુટિઓ તરફ લક્ષ આપીને નમ્ર બનીને રહે છે, તેઓજ પરમાર્થના ક્ષણનો સ્વાદ ચાખે છે. પારમાર્થિક ક્ષણનું સેવન કરનાર સુખી થાય છે. તે કોઈની સાથે વાદવિવાદમાં ઊતરતો નથી. પારધીના ગાયન વડે જેનું ચિત્ત વીંધાઈ ગયું છે એવી હરિણી, પારધીએ તેને મારવાને તૈયાર કરેલા તીરના ભણી જોતીજ નથી, પણ એકચિત્તે સંગીતનો રસ ચાખે છે. તેમ તુકારામ કહે છે કે, હું અનન્ય ભાવે રામનો દાસ થયો છું. મારા મનમાં બીજો કોઈ ભાવ છેજ નહિ અને માફ શરીર પડ્યો તોપણ મારા ભાવમાં કદી ફેરફાર થવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, વાછરડાને ઘરમાં પડતો મૂકીને ગાય સીમમાં ચરવા બંધ છે પણ પોતાનો પ્રેમ સાથે લઈ જતી નથી. પ્રેમને તો તે પોતાના વાછરડામાંજ પરોવી રાખે છે. તેમ તમે પણ તમારા ચિત્તને રામની સાથે બાંધી રાખજો. તુકારામ કહે છે કે, જ્યારે ચિત્તની સાથે ચિત્ત મળી બંધ છે (જેઉના ચિત્તમાં એકજ વિચાર પેદા થાય છે) ત્યારે શરીર શાંત થઈ બંધ છે, પણ જેના ચિત્તની જોડે આપણા ચિત્તનો મેળ થઈ શકે એવા સજ્જન થોડાજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, જો ચિત્તની સાથે ચિત્ત મળી ગયું તો બધુંજ મળી ગયું જાણવું. એવું ન થતું હોય તો કોઈની પણ સોળત કરવી નકામી છે. પાણી અને પથ્થર એ બેનો યોગ થાય તોપણ પથ્થરની અંદરના ભાગમાં પાણીનો જરા જેટલો સ્પર્શ પણ થતો નથી, તેમ તે પક્ષીને નરમ પણ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેના સંસર્ગમાં આવવાથી પ્રેમનું સુખ બમણું થઈ જાય તેની સંગતિ કરવી અને જેની સોળતને લીધે આપણા મૂળ પ્રેમમાં પણ જો ઘટાડો થતો હોય તો તેને કાળા મોઢાનો ડુર્જન જાણવો. તુકારામ કહે છે કે, જો મળવુંજ હોય તો મનને મનની સાથે મેળવી દેવું એજ ઉત્તમ છે. ઉપરઉપરથી ગમે તેટલી માટી ઘસીએ પણ તેથી

શું વળે? તુકારામ કહે છે કે, બાઈડીછોકરાંનો ત્યાગ કરીને માથું મૂંડાવીને સંન્યાસી તો થયા, પણ ને અંતઃકરણમાંથી તૃષ્ણાને ક્ષય ન થયો હોય તો સંન્યાસી થયે શું વળવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે, અંતઃકરણમાંથી તૃષ્ણાનો ક્ષય કર્યા વિના જટા વધાર્યા-થી અથવા રાખોડોઃચોળ્યાથી શી સિદ્ધિ થવાની હતી? જે તૃષ્ણા રહિત થઈ ગયો છે, તે તો સંસારમાં રહે તોપણ અલિપ્ત થઈને રહી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ મારા સ્વામીનું ધિરદ જાળવીને ચાલે છે (સ્વામીની સેવા કરે છે અને તેમણે બતાવેલે રસ્તે ચાલે છે) તેનીજ પાસે હું રહું છું. જે કોઈ શૂરવીર બનીને પોતાના દેહની મમતા છોડી દે છે તેજ મારી સાથે મેદાનમાં ઊતરે. તુકારામ કહે છે કે, હું સંતોનો દાસ થયો તે ઘણું સારું થયું. મારા મનની અંદરની તૃષ્ણાનો ક્ષય થયો ન હતો, ત્યાંસુધીમાં કોણ જાણે કેટલીય વાર મારે મરવું પડ્યું હતું? તુકારામ કહે છે કે, બીજા બધા મિષ્ટ રસ શાકામના? તેમના વડે આ વિકારી દેહનું જ રક્ષણ થાય છે પણ રામનું લજ્જન કરતા જઈને સૂકો રોટલો ખાઈએ તો તે દૂધ, સાકર અને માખણના જેટલાંજ સ્વાદ અને પુષ્ટિ આપે છે.

૩૪૮૪-આ મૂળો મારો પેલા અવતારનો લેણિયો હતો, તે આ અવતાર મારો ધણી થઈને પેલા જન્મનું વેર લેવા બેઠો છે. રોજ ઊઠીને મારે ક્યાં સુધી આવું દુઃખ વેઠ્યા કરવું અને લોકોની આગળ જઈને મને આજે આ આપો અને તે આપો, એવું કહીને મારે લોકોનાં ચઢ્યાંઊતર્યાં મોઢાં જોયા કરવાં? પેલા વિકુલાએ તો મારા ઘરસંસારની ધૂળધાણી કરી મૂકી. તુકારામ કહે છે કે, મારી સ્ત્રી આ પ્રમાણે દુઃખની મારી દૂસકા ભરીને રડે છે અને કોઈ વાર વળી હસી પડે છે.*

* નં. ૩૪૮૪ થી નં. ૩૪૯૧ સુધીના અજંગોમાં તુકારામની પત્ની તેમને કેવાં કેવાં મહેજાં મારે છે તેનું વર્ણન જોવામાં આવશે.

૩૪૮૫-ઘેર અનાજની ગૂણુ આવીને પડી છે, પણ છોકરાંને ખાવા દેતો નથી અને લોકોને પેટ ભરીને ખવડાવે છે, એવો એ મૂંઝો ચોર ખાઉધરો છે. જાણે ગાંડો થઈ ગયો હોય તેમ માથે હાથ દબને ઝોકાં ખાયા કરે છે. તુકારામ (પોતાની સ્ત્રીને) કહે છે કે, ઓ રાંડ ! તારી પાસે તારો સંચિતનો જે ભાગ છે તે તો ખોટો છે.

૩૪૮૬-ઓ દીકરા ! હવે તું શું ખાઈશ ? મારા ધણીને તો દેવનું ગાંડપણુ લાગ્યું છે. તેણે તો હવે ગળે માળાઓ પહેરવા માંડી છે અને કામધંધામાં તેનું ચિત્ત લાગતું નથી. પોતાનું એકલાનું પેટ ભરતાં તેને આવડે છે. આપણી તો તેને જરાય કાળજી છે નહિ. મંદિરમાં જઈને તે દેવની આગળ જિલો જિલો તાળીઓ પાડે છે અને મોઢેથી ગાય છે. ત્યારે હવે મારે કરવું શું ? ઘરમાં તો એનો ટાંટિયો ટકતો નથી. જંગલમાં ચાલ્યો જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, અરે ! હજી હું મરી નથી ગયો. તું જરા ધીરજ રાખ.

૩૪૮૭-ચાલો, ટળ્યો તે ઘણું સાઈ થયું. મને નિરાંત વળી. હવે હું પેટ ભરીને સૂકો રોટેલો ખાઈશ. હું રાંડ આ મૂંઝા ધણીની આગળ ફેટલો ટકટકારો કરું ? તુકારામ કહે છે કે, મોઢાનો તોળરો ચડાવીને બોલનારી બાયડીને મેં આખરે મનાવીને ટાઢી પાડી.

૩૪૮૮-મારા મોઢા આગળજ એને બધાનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો. અમારા ઘરમાં ઉપભોગની કંઈ વસ્તુની ખોટ છે ? જે જોઈએ તે બધુંજ એની મેળે મેળે ઘરમાં ચાલ્યું આવે છે. પણ મારી એકલીનાજ દુઃખનો છેડો આવતો નથી. આ સંસારમાં મારે કાંઈ થોડું સહન કરવું પડે છે ? છોકરાં ભૂખ્યાં થાય છે, ત્યારે “ખાવાનું આપ” કહીને મારે જીવ ખાય છે. હવે તો મારું મોત આવે તો સાઈ થાય. આ ધણી તો મને એવો મળ્યો છે કે, ઘરમાં કશું રહેવા દેતોજ નથી-છાણનું પોચકું પણ રહેવા દેતો નથી. તુકારામ

(પોતાની સ્ત્રીને) કહે છે કે, આ રાંડ કશો વિચાર કરી શકતીજ નથી અને બધું હું પોતેજ કરું છું, એવો માથા ઉપર ભાર લઈને ફરે છે અને હેરાન થાય છે.

૩૪૮૬—સવાર થવા આવે એટલે એ ઊંઘવા દેતો નથી અને રાત્રે પણ એનો ઝડઝકાટ તો ખરોજ. આવો નહારો ધણી મારી પૂંઠે પડ્યો છે અને તે મારો જીવ લેશે ત્યારે ટાઢો પડશે. લોકોને પોતાની જોડે બેસાડીને જમાડે છે અને પછી મંદિરમાં જઈને ભજનિયાં ગાવા મંડે છે. ઘરની તો ફિકરચિંતા એને છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, મારી સ્ત્રીએ મોહું ચડાવ્યું છે તે જોઈને હું ઘેર આવ્યો.

૩૪૮૭—અરે ! આપણે ઘેર આવવાને કોણ નવરૂં બેઠું છે ? સૌને પોતપોતાનો કામધંધો હોય છે. દેવની મારફતે આખા પ્રજ્ઞાંડની સાથે આપણા સંબંધ જોડાઈ ગયો છે. સૌની સાથે મીઠી જીભ રાખતાં તને કાંઈ પૈસા ખરચવા પડે છે ? જેમને ઘણા માનપૂર્વક બોલાવીએ તે છતાં પણ જેઓ રાજી ન થાય, એવા લોકો પ્રેમને વશ થઈને આપણે ઘેર ચાડ્યા આવે છે. તુકારામ (પોતાની સ્ત્રીને) કહે છે કે, તું હડકાયા કૂતરાની પેઠે જેનેતેને કરડવા દોડે છે.*

૩૪૮૮—(તુકારામની સ્ત્રી બોલે છે) કશો ધંધો કર્યો નહિ અને વગર મહેનતનું ખાવાને માટે તૈયારનો તૈયાર એવો ધણી મારે માથે માથો છે. ઊઠતાંની સાથે મંજીરા ફૂટવા માંડે છે અને ઘરમાં ગોઘિયાડું મચાવી મૂકે છે. એ છે તો જીવતો પણ મૃત્યા ખરાબર છે. લાજશરમ તો ઘોળીને પી ગયો છે. ઘરસંભારના તરફ નજર પણ નથી કરતો, તેથી માડું સોના જેવું ઘર પૂજ જેવું થઈ ગયું છે. ઘરમાં ખાચડી પોકેપોક મૂંઝીને રહે છે, ત્યારે એ પથરા જેવું હૈયું કરીને નિરાતે બેસી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે,

* આ અર્થગમાં તુકારામના તેમની સ્ત્રી પ્રત્યેના ઉદ્ગાર છે.

એ ઘણું સાડું થયું. જેના કપાળમાં જે લખાયું હોય તે તેણે લોગ-
વણું જોઈએ.

૩૪૯૨-પાંડુરંગ જે સર્વનો કુલ માલિક છે તે પાકીને તૈયાર
થયેલા જેતરની ફસલમાંથી મારો ભાગ કાઢી આપે છે. પહેલેથી
આજ દિન સુધીમાં દસ ટકા ખોટખાતાના પાકી હતા તે અને ખીજા
સત્તર ટકા તેના લેણા હતા તે બધાની તે આજે ઉઘરાણી કરવા
આવ્યો છે. આજે તો તે મારા ઘરમાં આવીને ખેઠો છે અને કહે
છે કે, તારા ઘરમાં વાસણકૂસણ વગેરે છે, તે મારા લેણાના અવે-
જમાં મને આપી દે. હું તેને ગાળો દેવા લાગ્યો ત્યારે
તેનાથી કશો જવાબ અપાયો નહિ. ત્યારે આવું થાય છે ત્યારે
કોઈ કોઈ વાર તે ગુસ્સામાં આવી જઈને મને કહે છે કે, ત્યારે હવે
તું તારા જેતરનો ભાગ કેવો લે છે તે હું જોઈ છું. તુકારામ પો-
તાની સ્ત્રીને કહે છે કે, ત્યારે હવે આપણે કરીશું શું? તેનું લેણું
આપણે ન ચૂકવી આપીએ તો પછી સંતાઈ જવાનું ખીજું જે કોઈ
ઠેકાણું હોય તે બતાવ. x

૩૪૯૩-વિચાર કરીને જોઈએ તો આ બધું રાજ્ય એકજ
ઘણીનું છે. તેના સિવાય મારી વાંસે ચાલ્યો આવનાર ખીજો છે કોણ?
મારી આરે તરફ ખુલ્લું મેદાન પડ્યું છે, તેથી આગળ કે પાછળ
કોઈ પણ દિશાએ નાસી જવાનો રસ્તો છેજ નહિ. હું કેટલી
બધી યોનિઓમાં ભરી આવ્યો પણ તેના હૂત તો મારી પાછળના
પાછળજ છે. હું વળી એની સાથે લેવડદેવડ કરવામાં ક્યાં ગૂંચવાઈ
ગયો? હવે તો તે મારા જીવને લગારે છોડવાનો નથી. તુકારામ
(પોતાની સ્ત્રીને) કહે છે કે, માટે એના લેણુદેણુનો નિકાલ કરી દઈને

x નં. ૩૪૯૨ થી નં. ૩૫૦૨ સુધીના અગિયાર અભગોમાં તુકારામ તેમની પત્નીને સિખામણુ દે છે,

તેની પાસેજ પડી રહેવું અને તે જે આપે તે ખાવું, એજ હવે આપણે માટે યાત્રી રહ્યું છે.

૩૪૯૪-એણે તો કેટલા બધા લોકોનું સર્વસ્વ હરી લઈને તેમને નાગા કરી મૂક્યા છે. જે એના હાથે ચક્ર્યા તે ફરી વાર સંસારમાં આવવા પામતાજ નથી. આ બીકને લીધે તો કોઈ તેના સંસર્ગમાં આવવાની ઇચ્છા રાખતુંજ નથી; કારણકે તેનામાં એક ખોડ એવી છે કે, જે તેના સંસર્ગમાં આવ્યા તેને તે ગાંડા બનાવી દે છે અને તેમનાં મન ઉપર પોતાના સ્વરૂપની છાયા નાખી દે છે તેથી તેઓ તેને ને તેનેજ જોયા કરે છે. કેટલાક લોકોની જામીન-ગીરી લેવડાવીને તેમને ખાંધી લે છે અને બધા લોકો તેની મશ્કરી કરે છે. જે લોકો તેનું લેણું ભરપાઈ કરી દઈને તેના દેવામાંથી છૂટા થઈ જાય તેને તે વૈકુંઠમાં ઘસડી લઈ જાય છે. એક વાર જો કોઈએ તેને પોતાનો જીવ અર્પણ કરી દીધો, તો પછી તેને કોઈ કાળે છોડતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ બધું હું જાણું તો હું છતાં જાણી જોઈને હું તેના સંકંચામાં સપડાઈ ગયો છું.

૩૪૯૫-જેને લીધે મારા જીવનો નાશ થવા બેઠો છે તેની આશા તું છોડી દે અને તું એટલું કરે તેનીજ જરૂર છે. પણ તે છતાં તને તેમ કરવું ગમતું નથી. આ એક દેખીતો ઉપાય છે અને તે અજમાવી જોવા જેવો છે. તેની સરખામણીમાં તારી આ જિંદગીની શી કિંમત છે કે તેને સાફ તું ફાંફાં મારે છે ? તું આ બાબત જરા વિચાર તો કરી જો. તું જો તેના (દેવના) સ્વરૂપનો વિચાર કરીશ તો પછી મારો અને તારો કદી વિયોગ થવાનો સંભવજ નથી. હું, તું અને આપણાં છોકરાં સૌ આનંદપૂર્વક લેગાં રહીશું. તુકારામ કહે છે કે, પછી તારું અને મારું એવું જોડકું બંધાઈ જશે કે આપણે કદી છૂટાંજ નહિ થઈએ,

૩૪૯૬-હવે આ મારાં પ્રારબ્ધકર્મ છે તેમનું મારે કરવું થું ? પેલા દેવે તો મારા જીવનું હરણ કરીને તેને પોતાની પાસે તાણી લીધો છે. હવે ફલાણું માડું કર્તવ્ય છે એવું કોઈએ બોલવું નહિ. આ બધો દેવનોજ હુકમ છે એમ જાણજો. મને તેમણે ભિખારી બનાવી દઈને છૂટો મૂકી દીધો છે. તોપણ તે મારી પૂઠ પૂરવાને મારી પાછળ બિભેલા છે. જળપાત્રને માટે એક તૂંબડું અને ખાવાને સાડાં બાંટનાં પાંદડાં એ બે વસ્તુઓ તેણે મારે સાડાં તૈયાર કરી રાખી છે. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવને દયા તો છેજ નહિ. તે બધુંજ લૂંટી લે એવો છે.

૩૪૯૭-મારાં છોકરાંને સાડાં હું અમુક પૂંજ મૂકી જાઉં એવી આશા તારે રાખવી નહિ. છોકરાં પોતપોતાનાં પ્રારબ્ધ લઈનેજ જન્મ્યાં છે. તું આ બધા મોહમાંથી તારું મન કાઢી નાખ અને તારા ગર્ભવાસાદિ દુઃખનો અંત આણી દે. આપણી પાસે થોડુંક દ્રવ્ય એકહું થયું હતું અને તેને તો ગળે બાંધ્યું હતું, એવું જાણીને તો હું બધાનો ત્યાગ કરીને નાસી છૂટ્યો છું. દ્રવ્યની ઉપાધિનો ભાર કેવો ત્રાસદાયક છે, તેનો મને ત્યારે વિચાર આવે છે ત્યારે હું થરથર કંપી બિહું છું. તુકારામ કહે છે કે, જો તારે મારો ખપ હોય તો તું ધીરજ રાખ.

૩૪૯૮-સારા સારા લોકોમાં તારી આબરૂ વધી જશે, તેઓ તારું અધિક સન્માન કરશે અને દુનિયામાં પણ તારો યશ ફેલાઈ જશે. તું એમજ જાણજો કે, આપણાં દોરડાંકર મરી પરવાર્યાં, વાસણકૂમણ ચોર ચોરી ગયા અને હૈયાંછોકરાં તો જાણે આપણને થયાંજ નથી. તારા મનમાંથી તમામ આશાતૃષ્ણા કાઢી નાખ અને તારા મનને વજના જેવું દૃઢ બનાવી દે. તું વિષયસુખને શુંકી નાખજો. આવું કર્યાથી તને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થશે અને તું

તૃપ્ત થઈ જઈશ. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે વર્ત્યાથી પુષ્કળ કલેશમાંથી છુટકારો થઈ જશે અને સંસારનાં બંધન તૂટી જશે.

૩૪૯૯—હું કહું છું તેમ કર્યાથી આપણે બેઠ સુખી થઈશું. ઋષિઓ અને દેવો આપણો સત્કાર કરવા આવશે. તેઓ આપણને રત્નજડિત વિમાનની અંદર ખૂણ સન્માન સહિત બેસાડશે. ગંધર્વ લોકો આપણાં ગીત ગાશે અને સૌ મારા અને તારા નામનો જય-ઘોષ કરશે. સંતો, મહંતો અને સિદ્ધો આપણને સામા લેવા આવશે. ત્યાં આપણી તમામ સુખેચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જશે. આપણે તેમને આલિંગન દઈને તેમના ચરણ આગળ આળોટી પડીશું અને પછી જ્યાં આપણાં માળાપ રહે છે ત્યાં આપણે ચાલ્યાં જઈશું. તુકારામ કહે છે કે, જે ઘડીએ આપણે આપણાં માળાપનાં દર્શન કરીશું તે વખતે કેટલો આનંદ થશે, તેનું હું તારી આગળ કેવી રીતે વર્ણન કરું ?

૩૫૦૦—અલી ઓ ! તું દેવનાં દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન કરજે. નાશવંત પ્રાપંચિક વસ્તુઓની મોહતૃષ્ણા વગેરેને તું મનમાંથી કાઢી નાખ. જો સાંભળ, આજે સોમવારનો રૂઝો દહાડો છે અને દ્વાદશીનું શુભ પર્વ છે. જા, બ્રાહ્મણોને નોતરાં દઈને તેમને ઘેર તેડી લાવ અને જે કાંઈ ઘરમાં હોય તે બધું તેમને વિધિપૂર્વક આપી દે. તારે અન્નવસ્ત્રને વિષે ચિંતા રાખવીજ નહિ; કારણકે આપણી માતા પાંડુરંગ છે. તુકારામ કહે છે કે, નકામા જૂઠા ઉપદેશ દેનારા લોકો કહે છે કે, દેવ આવે છે, પણ હું કહું છું કે, તે તો ઘણાજ નજીક છે.

૩૫૦૧—સંસારનું સુખ તો મને કેમે કરતાંય ગમતું નથી. તું તો આંધળી છે તેથી એ વાત તારા સમજવામાં આવતી નથી. બૂખ અને તરશ કેવાં નિશ્ચિન્ન થઈ ગયાં છે અને ચંચળ મન કેવું

નિશ્ચય થઈ ગયું છે તે તું જો. સંસારી લોકોને પોતાના જીવના કરતાં પણ પૈસા વહાલા લાગે છે, પણ તે પૈસા મારે મન પથરા કરતાં પણ હલકા છે. સગાંસંજાંધી, ઇશ્વર, દુનિયાના લોકો અને સીમનાં ઝાડ એ બધાંજ મારે મનથી એકસરખાં છે. તુકારામ કહે છે કે, પાંડુરંગ આપણી પાસેના પાસે રહે છે અને આપણાં સુખદુઃખ તે સહન કરી લે છે.

૩૫૦૨-શુરદેવે મારા ઉપર કૃપા કરીને મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું કે, જેના વડે તારું હિત થાય તેને તું ગ્રહણ કરજે. દેવે મારો અંગીકાર કર્યો છે; એ વિષે બીજો કશો વિચાર કરવોજ નહિ. તું ધૈર્યરૂપી કાછડો વાળીને બળવાન બની જા. હવે તારે માટે મારો આ એકજ ઉપદેશ છે. તું તુજસીના ક્યારા આગળ હાથમાં સાવરણી લઈને કચરો વાળ અને જે કોઈ બ્રાહ્મણ-અતિથિ આપણે ઘેર આવી ચડે તેનું પૂજન કર. તું મન, વાણી અને કાયા વડે વૈષ્ણવ સંતોની દાસી બનીને રહે અને વિઠાબાનું નામ મોઢથી લેતી જા. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ચાલી રહેલો આવો પૂર્ણ બોધથી ભરેલો સંવાદ જે કોઈ સાંભળશે તે ધન્ય થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, આ પાંડુરંગની કથા જે કોઈ પોતાના મનમાં ધારણ કરશે તેનો ઉદ્ધાર થઈ જશે.

૩૫૦૩-હો હરિ ! મારા ઘરમાં ભૂતોનો ઉપદ્રવ થયા કરે છે એ ઘણીજ નવાઈની વાત. હવે ભક્તિનો અત આવી ગયો, કેમકે મારામાં દોષનો પ્રવેશ થયો લાગે છે. એકાદશીની રાત્રિએ જાગરણ કરવાની મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ અને તેનું ફળ પણ મને મળી ગયું. તુકારામ કહે છે કે, હો દેવ ! મારી સેવા પોકળ છે એ મને હવે સમજાઈ ગયું.

૩૫૦૪-જ્યાંસુધી સેવાની અંદર પોતાનો જીવ પૂરેપૂરો

સમર્પિત થઈ ચૂક્યો ન હોય ત્યાંસુધી મોઢેથી બકબક કરવું નકામું છે એ હવે મને સમજાઈ ગયું છે. તમારા કાલાવાલા કરવાને માટે જો મારે મારા જીવનો (જીવલાવનો) નાશ કરવો પડશે તો તે હું કરીશ. મારે વનમાં જઈને ત્યાંજ રહી પડવું એવો વિચાર મૂળથીજ મારા મનમાં દૃઢ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા મનમાં મેં જે જે સંકલ્પ ઘડી રાખ્યા છે, તે બધા જ્યારે મારી આગળ પરિણામના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ થઈ જશે ત્યારે હું દેવની સાથે સંભાષણ કરીશ.

૩૫૦૫-હવે કવિતાઓનેડતાં મને શરમશાથી નહિ આવતી હોય? કારણકે ભક્તલોકોમાં મારી મશ્કરી કરે છે. હવે છેવટનો નિર્ણય કરવાનો દિવસ આવી લાગ્યો છે. સત્ય વિના કાવ્યમાં રસ નથી આવતો. અનુભવ વિનાની કવિતા લખવાનું પાપ કોણ કરે? પોકળ અનુભવહીન સંકલ્પો લજ્જાસ્પદ છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારી ધીરજ રહેતી નથી અને મારો જીવ પણ સ્થિર થતો નથી.

૩૫૦૬-તમે માફ કહેણ સાંભળતા નથી, ત્યારે હું નકામું જીવું ખાંડતો હોઉં તેમ વ્યર્થ બકબક શા માટે કરું? હે દેવ! તું જે જે ઉપાયની ભલામણ કરીને મારા મનનું સમાધાન કરવા આવીશ તે તે બધા ઉપાય હું અન્નમાવીશ. આજ સુધીમાં મારે જે જે ઉપાય કરવા જોઈતા હતા તે તે બધા મેં કર્યા છે. શું હજી સુધી મારે વાટ જોઈને બેસીજ રહેવું પડશે? તુકારામ કહે છે કે, હવે મારી આશાનો છેડો આવી ગયો છે અને તેથી હું સાવ ચોખ્ખો થઈને તારા ચરણ આગળ નમી પડું છું.

૩૫૦૭-હે સુરારિ! જ્યારે માફ આટલું નજીવું કામ તમારાથી થતું નથી, ત્યારે તો સારો અથવા માઠો જેવો વખત મારા ઉપર ગુજરશે તે પ્રભાતે હું નિભાવી લઈશ. છાંકરાં અપયશના

લાગી થાય તો તેથી તેમના બાપની મોટાઈને બદ્દો લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા શબ્દોની કિંમત જ્યારે રહીજ નથી ત્યારે મને શા માટે બોલાવો છો ?

૩૫૦૮-તમે મને કાંઈક આપો એવી હું તમારી આગળ હઠ પકડું છું, તોપણ તમે ટાળાટાળી કરીને વાતને ખોરલે નાખી દો છો. મારા સત્ય સંકલ્પનું કાંઈ ફળ આવે એવાં લક્ષણ હું જોતો નથી. બાયડીઓ ઘંટી દળતી વળતે જે ગીત ગાય છે, તેમાં છંદ, પ્રાસ વગેરેનું માપ જેવું જોઈએ તેવું હોયજ ક્યાંથી ? વારૂ, તેમાંના ભાવાર્થ પણ ખરો હોય એવું તમે માનો છો ? (કારણકે તે પણ કાલ્પનિકજ હોય છે.) તુકારામ કહે છે કે, ખાંડણિયા, સાંબેલાં અને લાકડાની કડછીઓ વડે કાંઈ રાજ્યકારભાર કરાવાનો હતો ?

૩૫૦૯-હો દેવ ! તમને સંતુષ્ટ કરવાને સારૂજ મારો બધો પ્રયત્ન ચાલુ છે. તમને જે વચન પ્રિય લાગે છે તેજ હું વારંવાર બોલતો રહું છું. તમે મને અભયદાન દો. મારા શબ્દો જાણે ધૂળમાં પડ્યા હોય તેમ વ્યર્થ ન જાય. તુકારામ કહે છે કે, આપણે જેકેની વચ્ચે ખૂબ પ્રેમયુક્ત સંભાષણ ચાલુ રહે.

૩૫૧૦-હું એકાદ શબ્દ જ્યાં બોલવા જાઉં છું, એટલે તરત તમે બીજી બાજુએ લક્ષ્ય દોડાવી જાઓ છો. તમારી પાસે જે વસ્તુની માગણી કરી છે તે, કાં તો તમને પસંદ ન હોય અથવા તે વસ્તુના ઉપર તમને ખાસ અણુગમે હોય, ગમે તે હોય પણ મને મારી માગેલી વસ્તુ મળી નથી. તમે મારા મનનું સમાધાન કરશો એવી આશાથી હું કાન માંડીને બેઠો છું, પણ તમે તો તમારું મન ચોરીને વાત કરો છો. તુકારામ કહે છે કે, મને તો તમારા વ્યવહારની રજેરજની સમજ પડી જાય છે.

૩૫૧૧-અધા લોકોને એક જગ્યાએ લેગા કરીને તેમની સૌની આગળ “તમે આવા છો” અને “તમે તેવા છો” એવું કહીને વ્યર્થ બોલાબોલી કરવાનું અથવા નકામો ઢેડફજોતો કરવાનું મારે કામજ શું છે? એક જીવનો ઉદ્ધાર કરવો એ કયી એવડી મહત્ત્વની વાત છે? એ તો ફક્ત તારા નામનો ઉચ્ચાર કરવાથીજ સધાઈ જાય છે. ત્યારે તે ઉપરાંતની નકામો લવારો કરવાની મારે માથાફાડ શું કરવા કરવી જોઈએ? રાજ કદાચ પોતાની અણુમાનીતી રાણીના છોકરાને ગાદી ન આપે, પણ પોતાની આખરૂંને ખાતર તેને ભૂંજે તો નજ મરવા દે. તુકારામ કહે છે કે, હવે જો તમે મારી બાબતમાં ઢીલ કરશો તો આ તમારી દુકાનનો વહીવટ કેાણ ચલાવશે?

૩૫૧૨-મને મારે પોતાને માટે તો કશો સંતાપ નથી, પણ તમારા નામનું સ્મરણ કરનારને તમારા તરફથી રક્ષણ મળતું નથી, એ મને ઘણુંજ ખરાબ લાગે છે. હે ગોવિંદ! મારા સ્વામીની નિંદાના શબ્દ મારે કાને પડવા દેશો મા. તુકારામ કહે છે કે, સ્વામીના કામની અમને લાજ છે.

૩૫૧૩-કોઈની પાસે કાંઈ માગવું એ મારે માટે યોગ્યજ નથી. કારણકે, મારી પૂર્વે થઈ ગયેલા શ્રેષ્ઠ સંતોની રીત હું જાણું છું. દેહ સહિત તમામ ઉપાધિઓ તુચ્છ છે અને મારી બુદ્ધિ દેવની સેવાને અર્થે સમર્પિત થઈ ચૂકી છે. શબ્દ એ તો અચળ, ક્રિયા-રહિત એવા મારા સ્વરૂપની એક ઉપાધિમાત્ર છે. તે શું હું નથી જાણતો? તુકારામ કહે છે કે, આ પંચભૂતાત્મક દેહની પંચભૂતોએ તેમની અંદર અંદર વહેંચણી કરીને તેનો અંત આણી દીધો છે અને તેમ કરીને પદોપકારનો ભાર પોતાના ઉપર લઈ લીધો છે.

૩૫૧૪-હે દેવ ! તમારો સ્વભાવ એવો છે, કે જો તમારી પાસે

કોઈ માગવા આવે તો તમે ઊલટા તેની આગળજ હાથ ધરીને ઊભા રહેો છો અને તમારી આગળથી કોઈ નિરાશ થઈને ચાલ્યો જાય, ત્યારે તેની તમે ઝોળી ભરી દો છો. તમારો આવો સ્વભાવ હું શું નથી જાણતો ? તમારી સાથે મધુર સંભાષણ કરનારાઓ પ્રતિ તમે ક્રોધ કરો છો અને જેમણે તમામ પ્રકારનો મોહ મન-માંથી કાઢી નાખ્યો છે એવા કઠણ હૃદયના ભક્તોની પાછળ પાછળ તમે દોડતા કરો છો. તુકારામ કહે છે કે, તમારી આવી અવળી વર્તણૂકની મને પૂરેપૂરી ખબર છે.

૩૫૧૫-હવે તારૂં કામ તારી પાસે રહેવા દેજે. મારે તેની શી જરૂર છે ? જ્યારે મારૂં મન સમાહિત અવસ્થામાંજ રહે છે, ત્યારે વળી તેનો નિરોધ કરીને હું શા માટે તેને કષ્ટ આપું ? જે જે ખટપટો કરીએ તે બધી ઉપાધિનો વધારો કરે છે. કશો સંગીન લાભ થતો નથી અને ફક્ત શ્રમજ સિલકમાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું રીસ ચડાવીને મારો ભાગ શા માટે છોડી દઉં ?

૩૫૧૬-હું હાલ જે અવસ્થામાં છું તે મારે માટે ઉત્તમ છે. હવે આગળ ઉપર શું થાય છે તે અહીં રહ્યો રહ્યો જોયા કરીશ. તૃષ્ણામાં વધારો કર્યોથી ઊલટો દુઃખમાં વધારો થાય છે. એ સિવાય બીજું કંઈ થતું નથી. પ્રહારની અંદર ગમે તેમ કરીને સ્થિરતા સાચવવી એજ સારૂં છે. જરાક તણાયા તો પછી ઘસડાતાં ઘસડાતાં પાર નહિ આવે. તુકારામ કહે છે કે, દેવના મનને મારા ભણી વાળી લેતાં મને એક ક્ષણ પણ નહિ લાગે.

૩૫૧૭-હે પંઢરીરાય ! હું તમારો દાસ શા કારણથી નહિ તેનો વિચાર કરીને જવાળ આપો. એ મારાં માળાપ ! તમારા ચરણ આગળ મેં મારા આખા સંસારની હોળી સળગાવી મૂકી તે તમારે સારૂં કે બીજા કોઈને સારૂં ? જે સત્યના સંબંધમાં મારામાં ધૈર્ય-

ની અછત હોય તો તમે મને ધૈર્યનું દાન દો. કોઈ બીજા જલદી ન જાગે તોપણ તેનો નાશ તો નજ કરવો ઘટે. તુકારામ કહે છે કે, આ લોકમાં અને પરલોકમાં મારા આખા કુળગોત્રમાં તમારા સિવાય બીજો કોઈ ઇશ્વર છેજ નહિ.

૩૫૧૮-જે ભક્ત અનન્ય નિષ્ઠાવાન થઈ ગયો હોય છે તેનાં સર્વ કાર્યોનું એકજ લક્ષ્ય હોય છે. તેનું ચિત્ત એક વિષયને છોડીને બીજા વિષયમાં જઈ શકતુંજ નથી. એવા ભક્તની ઇચ્છા પૂર્ણ ન થાય અને તે પરદેશ ચાલ્યો જાય, તે હે દેવ! સારું દેખાશે? બાળકને લગતી બધીજ જવાબદારી તેની માને માથે હોય છે. તેજ માતા બ્યારે બાળકને પોતાની પાસેથી કાઢી મૂકે ત્યારે તે બાળકને સૌ ભાગ્યહીનજ કહે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે આવા સમર્થ હોવા છતાં આટલી સરખી વાતને સારૂ આટલું બહુ મોડું કેમ કરો છો?

૩૫૧૯-હે દેવ! તમારી સ્તુતિ મારે કોની આગળ કેવી રીતે ગાઈ સંભળાવવી? અને તમારા મહિમાનું વર્ણન પણ મારે શી રીતે કરવું? વગર સમજ્યે ગમે તેમ ખોટો અનુવાદ કરવો તે સારું ન કહેવાય. તેના કરતાં તો ભ્રમ રહ્યા કરે તે વધારે સારું છે. તમને પતિતપાવન કહું, પણ તેનો મને સ્વાનુભવ થયો નથી. મારી હુંદશા અને મારી કંજેતી જરાબર સમાનપણેજ ચાલુ છે. તુકારામ કહે છે કે, હું નક્કર થઈને મારે મોઢેથી તમારું વર્ણન કરવા બેઠો છું.

૩૫૨૦-મને તો આરંભથી આખર સુધીમાં કશું આશાનું ચિહ્ન દેખાતું નથી. તમે ઘણાજ કઠિન દેખાઓ છો. મારી બધીજ શક્તિ તમે હરી લીધી છે. તમારી આગળ મારી કોઈ પણ શક્તિ સંજળ થતી નથી. હું જે શબ્દ બોલું છું તે આકાશમાં લય પામી

જાય છે અને હું તો તમારી આગળ છું તેવો ને તેવોજ ઊભો થઈ રહું છું. હવે મારે શું કરવું, તેની મને સૂઝ પડતી નથી. તમારી લીલા જોતાં જોતાં મારું ચિત્ત ચકિત થઈને ત્યાંનું ત્યાં ઠરી ગયું છે.

૩૫૨૧-તમારા રૂપની અંદર મારું ચિત્ત એવું ગૂંથવાઈ ગયું છે કે, તે તમારા ચરણ આગળ નિશ્ચિંત બનીને સ્થિર થઈ ગયું છે. હે દેવ ! તમે બધી રીતે સારાજ છો. આથી કરીને તમારું મુખદર્શન કર્યું એટલે પછી દુઃખનું દર્શન યાચજ દેવી રીતે ? અનેક વિષયોની અંદર ભ્રમણ કરીકરીને થાકી ગયેલી મારી ઇન્દ્રિયોને તમારામાં વિશ્રાંતિ મળી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, તમારો મને મેળાપ થયો ત્યારથી મારી સંસારબંધનની ગાંઠ ફટી ગઈ છે.

૩૫૨૨-હે દેવ ! તું મારી કૃપાળુ માતા હોવાથી મારા સરખા દીન છવોને માટે તું શીળી છાયા સમાન છે. માટેજ તું તારાં બાળવેશમાં મારી આગળ આવીને ઊભી રહી છે. તારું સુંદર સગુણ રૂપ મને બતાવીને તેં મારા મનનું સમાધાન કર્યું અને મને પ્રેમાલિંગન દઈને મારા મનને શીતળ કરી દીધું છે. તેં લોકોને મારા ઉપર કૃપા કરવાને પ્રેર્યા અને તારી પ્રેરણાથી સંતોએ મને તેમના ચરણ આગળ આશ્રયદાન દીધું. હવે તો દુઃખ કોને કહેવાય, તેજ હું જાણતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! મારી માતા ! હું અન્યાયી છું પણ તું મને ક્ષમા કરજે. આજ પછી હું તને જરા પણ તસ્દી નહિ આપું.

૩૫૨૩-હે દેવ ! તને તસ્દી આપીને મેં તારા બળની પરીક્ષા કરી, તે ઘણું અયોગ્ય કૃત્ય કર્યું. લોકોના બોલ સાંભળીને મારી ચિત્તવૃત્તિ ઘણી ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ હતી. મારાથી દુઃખ સહન થયું નહિ તેથી મેં તને શ્રમ આપ્યો. હું નીચ જાતિમાં

જન્મેલો અધમ પ્રાણી છું. તેથી આંખો મીંચીને ભૂખ્યોતરસ્યો પડી રહ્યો. મારી ભૂખતરશનું બધું સંકટ મેં તારા ઉપર નાખી દીધું, તેથી મારા યોગક્ષેમનો નિલાવ તારે કરવો પડ્યો. તુકારામ કહે છે કે,* મારી ચોપડીઓને પાણીમાંથી જાળવીને તેં મારું લોકનિંદાથી રક્ષણ કર્યું અને તારૂં ગિરદ તેં સાચવ્યું.

૩૫૨૪-લોકો ભલે મારૂં ગમે તેટલું અપમાન કરે અથવા મને ગમે તેટલું દુઃખ દે પણ જેથી કરીને તને કદ પહોંચે એવું કોઈ પણ કામ હવેથી હું નહિજ કરું. તને પાણીમાં જીલો રખાવીને મેં તારી યાસે મારાં કાગળિયાંનું રક્ષણ કરવાનું કામ કરાવ્યું તે મેં ઘણુંજ ખોટું કર્યું. આ ચંડાળને હાથે એક વાર ભારે ભૂલ થઈ ગઈ. મારી યોગ્યતા કેટલી અને દેવના ઉપર મારાથી આટલો બધો ભાર નાખી શકાયજ કેમ, તેનો મેં વિચાર ન કર્યો તેથી એ ભૂલ મારાથી તે વખતે ન સમજાઈ. તુકારામ કહે છે કે, અગાઉ જે ભૂલચૂક થઈ ગઈ, તેનું પિષ્ટપેપણું કરવાથી કાંઈ લાભ નથી, પણ ભવિષ્યને માટે હું ચેતીને ચાલીશ.

૩૫૨૫-હે પાંડુરંગ ! મને પામરને તારો મહિમા શ્રી રીતે સમજાય ? જો અમે ધીરજ રાખીએ તો એવું કયું કામ છે, કે જે તારાથી નજ થાય ? હું બુદ્ધિહીન, મંદમતિ પહેલેથીજ ઉતાવળિયો થઈ ગયો ! પણ હે દેવ ! તું તો કૃપાનિધિ, તેથી મેં તારી ઉપેક્ષા કરી નહિ. તું સૌ દેવોનો દેવ છે અને આખા જગતનો છવાત્મા છે, એવું જાણ્યા પછી તારા સેવકોને તારા કાલાવાલા કરવાનું કારણજ શું હોય ? તુકારામ કહે છે કે, હે વિશ્વપોષક દેવ ! હું

* લોકવાયકા એવી છે કે, તુકારામની લખેલી ચોપડીઓ દેવ પાણી ઉપર તરતી ગળી અને ખરાબ થવા ન દીધી; નં. ૩૫૨૨થી નં. ૩૫૨૮ સુધીના અભંગોનો એ વિષય છે.

ખરેખર મૂળથીજ પાતકી અને પતિત હું અને તે ઉપરાંત હું તારે ખારણે લાંઘણ કરવા બેઠો તે મેં બીજો વધારાનો અપરાધ કર્યો.

૩૫૨૬-હે હરિ ! મારા સ્વમાનના ઉપર એવો ખાસ પ્રહાર થયો ન હતો, તેમ મારા વાંસા ઉપર કોઈએ માર માર્યો ન હતો અને છતાં હું તમારી પાસે આવીને જૂળ રડચોકકળ્યો તે મેં ઘણું જોડું કર્યું. ઓ મારા દેવ ! મારા ચોપડાઓનું રક્ષણ કરવાને સારૂ તારે નદીના ધરામાં ઊતરવું પડ્યું અને મારી જાતનું રક્ષણ કરવા માટે તારે મારી પાસે પણ ઊભા રહેવું પડ્યું. આ રીતે તેં તારી જાતને બે લાગમાં વહેંચી નાખી અને અહીં તેમજ પણ બેમાંથી એક પણ જગ્યાએ મને નુકસાન થવા દીધું નહિ. નાનાં છોકરાંને હાથે કોઈ વાર નજીવો અપરાધ થઈ જાય છે, તોપણ તેમનાં પ્રાકૃત માળાપ તેમને મરણતોલ માર મારે છે; ત્યારે મેં તો ઘણો ભારે અપરાધ કર્યો અને છતાં મેં જે કર્યું તે બધું તમે સહન કર્યું. તમારા વિના બીજું કોઈ આટલું બધું સહન કરેજ નહિ, તે હું જાણું છું. તુકારામ કહે છે કે, હે કૃપાવંત ! તમારા જેવો દાતા તો ત્રિભુવનમાં બીજો કોઈ હોઈ શકેજ નહિ. તમારી ઉદારતાનું હું શું વર્ણન કરવાનો હતો ? જરાક વર્ણન કરવા જાઉં છું એટલામાં તો મારી વાણીજ કુંઠિત થઈ જાય છે.

૩૫૨૭-હે દેવ ! તારો પ્રેમ તો સગી માના પ્રેમના કરતાં પણ અડી જાય એવો છે. પાણીથી પણ પાતળો અને અંદ્રના કરતાં પણ વધારે શીતળ એવો તું પ્રેમના ધરા સમાન છે. હે પુરુષોત્તમ ! તને બીજા કોની ઉપમા આપવી ? તારા નામ ઉપર હું મારો દેહ આવારી નાખવા તૈયાર છું. તેં જે અમૃત પેદા કર્યું છે તેના કરતાં પણ તું વધારે મધુર છે અને પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચે મહાભૂતો તારામાંથી ઉત્પન્ન થયાં એવો તું સર્વશક્તિમાન

છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! હવે તો હું દ્રક્ષ્ત મૂંગો મૂંગો તારા ચરણ ઉપર માઝું મસ્તકજ મૂકી દઉં છું. મારા બધા અપરાધ તું क्षમા કરજે.

૩૫૨૮-ઓ વિઠોળાઈ જનેતા ! હું અવગુણી હોવાથી મોટો અપરાધી છું. મારા અપરાધ એટલા બધા છે કે, તેમની ગણના કરતાં પાર આવે એમ નથી, તે માટે તું હવે મને તારા ચરણ આગળ આશ્રયસ્થાન આપ. તું એટલું કર કે જેથી મારે જન્મ-મૃત્યુરૂપી સંસારને ફરીથી ભોગવવો પડે નહિ. મારાં સંચિતકર્મ ઘણાં ભયંકર છે. તેઓ મને એક ક્ષણવારને માટે પણ વિશ્રાંતિ લેવા દેતાં નથી. મારી બુદ્ધિની અંદર પાર વિનાના પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ ક્ષણેક્ષણે નવાનવા રંગ બદલતાજ રહે છે. બીજા કોઈનો સંગ કરવા બહુ છું તો તેની સોળતનો મારી બુદ્ધિને એપ લાગે છે, તેથી તેમાં વિકાર પેદા થાય છે અને આખરે મારા બંધનનું કારણ નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! હવે તમે મારી તમામ ચિંતાઓને દૂર કરી દો અને મારા હૃદયમાંજ તમારો વાસ કરો.

૩૫૨૯-“ અહ્યા ! તને પંઢરીનાથ તેડાવે છે, તું ચાલ, વહેલો થા. ” આવા શબ્દો કોઈને મોઢેથી સાંભળવાનું સહુલાય મને કોઈ દિવસ સાંપડશે ખરું ? આવા શબ્દો મારે કાને પડશે કે તરત હું જીડીને જિલો થઈશ અને મારી પાછળનાં પ્રાપંચિક કામકાજને વિષે કશી ગોઠવણ કરવાની કે કોઈને કહી જવાની રાહ ન જોતાં, હું એકદમ પંઢરપુરની અર્થાત્ મારા પિયેરની વાટે વળી જઈશ. મારા મને હવે બધી લાજશરમ છોડી દીધી છે અને તેની તાલાવેલી પણ ઘણી વધી ગઈ છે. મને વારંવાર એવા વિચાર આવે છે કે, કોઈ મને પંઢરપુરથી તેડવા આવ્યું હોય એવો સુ-

ખનો દહાડો હું કદી નોઈ શકીશ કે નહિ? તુકારામ કહે છે કે, મને પંઢરપુરનાં દર્શન થાય એવો મારો ભાગ્યોદય ક્યારે થશે ?

૩૫૩૦-ઓ મારાં માળાપ! તમે મને કેમ વિસારે નાખી દીધો? એવું કયું કારણ ઊભું થયું કે જેથી મારા ઉપરથી તમે તમારી કૃપા ખેંચી લીધી? હવે આ સંસારનો મારે શી રીતે અવેર કરવો અને મારા મનને મારે ધીરજ પણ કેવી રીતે આપવી? તમને મેં સંદેશો કહેવડાવ્યા પણ તેનો જવાબ મને હજી સુધી મળ્યો નથી. “તું ચિંતા કરીશ નહિ,” એવું પણ તમે મારા સંદેશાના જવાબમાં મને કહેવડાવ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે, તમે એક શબ્દ કહીને પણ મારા મનનું સમાધાન કયું નહિ.

૩૫૩૧-મારા ગુણદોષ તેમના જાણવામાં આવી ગયા હોવા નોઈએ અને તેથીજ શું તેમણે મને નિરાશ કર્યો હશે? નહિ તો તે આવો અયોગ્ય વ્યવહાર કરે એવા તો છેજ નહિ; કારણકે તેમના ઘરનો આવો રિવાજ પણ નથી. આપણી પાસે રહેલું મન ખરી સ્થિતિ સમજી જાય છે, એટલા માટે આપણી સ્થિતિ કેવી છે તે વિચારદ્વારા જાણી લેવી નોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, દેવે મારો ત્યાગ કર્યો તેને માટે મારી ખુદ્દિજ જવાબદાર છે.

૩૫૩૨-મારી ધીરજ હવે ખૂટી જવા આવી છે. ત્યારે હવે શું હું મારા તરફથી દેવને સંદેશો કહાવી મોકલું? મારો સંદેશો સાંભળીને તેમને રીસ ચડશે, તેથી રીસના માર્યા પણ કશો જવાબ તો આપશે ખરાને? તેમને છોકરાંમાં હું કાંઈ એકલોજ નથી; ખીન્નાં પાર વિનાનાં છોકરાં છે. પણ મારે તેમના સિવાય ખીન્નાં માળાપ તો છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તેમને કશોય પણ સંદેશો કહાવી મોકલવામાં મને લાલજ છે, માટે નિરાંત વાળીને બેસી ન રહેતાં કાંઈક કહેવડાવવું તો ખરુંજ.

૩૫૩૩-હવે મારાં માળાપ જે ગામમાં રહે છે ત્યાંની વાટ જોતો હું ઊભો રહ્યો છું. મારા ઘરસંસારને લગતાં કામકાજ બગડવાનાં હોય તો ભલે બગડી જાય, તેમાં હું શું કરવાનો હતો? મારા મનને હવે કાંઈ કરતાં ચેનજ પડતું નથી. મેં ઘણા દિવસ સુધી પાર વિનાનો સંતાપ વેઠ્યો છે. મારો ઘરસંસાર જાણે શત્રુની માફક મારી કેટે પડ્યો હોય એવો મને લાગે છે. મારાં માળાપ જે મને ઘણાં વહાલાં છે, તેમના સ્વરૂપનું દર્શન કરવાને માટે મારું મન રાતદહાડો ઝૂંચી કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારો જીવ જવાનો હોય તો ભલે જતો. મેં તો શુદ્ધ ભાવ સહિત દેવનો આશ્રય લીધો છે.

૩૫૩૪-હે દેવ! તમને હું વીનવી શકું એવું મારું સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી? એટલા માટે અત્યારે હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું, તમને વીનવી રહ્યો છું. તે બધી પ્રાર્થનાઓ મેં તમારા ચરણ આગળ અર્પણ કરી દીધી છે એમ તમે માની લેજો. મારા પ્રેમના દબાણને વશ થઈને અથવા મારા ધીટ સ્વભાવને અનુસરીને મેં તમને એક પત્ર લખવાનું સાહસ કર્યું હતું. મારી અદ્ય બુદ્ધિ તમારા સામર્થ્યની કલ્પના કરી શકતી નથી. ત્યારે વેદ તમારા મહિમાની કલ્પના કરતાં કરતાં હારી ગયા, ત્યારે હું પામર તેનું વર્ણન શી રીતે કરવાનો હતો? મેં મારા બોળડાતોતડા શબ્દોદ્ધારા તમારો મહિમા ગાયો, તેને તમે ઉદારભાવે અંગીકૃત કરી લેજો. તુકારામ કહે છે કે, ઇંટના ઉપર ઊભેલા જે શ્રીહરિનું મેં દર્શન કર્યું હતું, તેમના ચરણ ઉપર મેં મારું મસ્તક મૂકી રાખ્યું છે.

૩૫૩૫-હે દેવના અધિદેવ! હે ગોપીઓના સ્વામી! તમારી ઉદારતાની કીર્તિ તો આખા ત્રૈલોક્યમાં ફેલાઈ ગઈ છે. તમારું નામ-સ્મરણ કરનારાઓ

તમે તે સર્વનો નાશ કરી દો છો તેમના મોટામાં મોટા પાત
 ઢોને તમે બાળી મૂકો છો. તમામ પ્રકારના સુખ તમારા ચરણના
 આશ્રિત થઈને રહે છે તમામ પ્રકારના ઐશ્વર્ય, અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ
 અને ચતુર્વિધ મુક્તિ જેના ચરણનો આશ્રય લઈને રહે છે અને
 જે પદ ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને પણ હુલ્લ છે, તેવા શ્રીહરિ કૃપ્ત
 હાથની તાળીઓ મહિત નામગ્નરણ કરનારને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે
 તુકારામ કહે છે કે, હે પાદુરગ! જેઓ નિર્બળ અને મૂર્ખ હોવો
 છે, તેમનું તો તું જીવન જ છે

૩૫૩૬-મારા પ્રારબ્ધની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની થઈ ગઈ છે,
 તેની મને કશી અમજણ પડતી નથી તમારા તરફથી મારે માટે
 તેડું આવે એવો અભવતો મારી આખે દેખાતો નથી હે પાદુરગ!
 તમારા જવાબની વાટ જોતા જોતા પણ પુષ્કળ દિવસ વ્યતીત થઈ
 ગયા પણ આખરે તમે મને ઉદાસ બનાવી દીધો (ખીન્ને અર્થ)
 તમે મારા પ્રતિ ઉદાસ થઈને બેઠા મે તમને જે સદેશો કહેવ
 ડાવ્યો હતો, તેનો પણ મને તમારા તરફથી કશો ઉત્તર મળ્યો
 નહિ મારા પ્રતિ તમારે આવી નિષ્કુરતા ન કરવી જોઈએ હે
 ગોવિન્દ! હા તો તમે મને તદ્દન ભૂલી ગયા છો અથવા મારા કરતા
 ખીન્ન ઢોઈ વધારે જરૂરી કામમા તમે રોકાઈ ગયા છો તુકારામ
 કહે છે કે, જરાક પણ ખર્ચ કરવો પડે તો તે તમને મોટી આકૃત
 સમાન લાગે છે અને તેટલા માટે તમે કોઈની માથે લેવડદેવડ
 કરતા કરતા રહો છો

૩૫૩૭-હે દેવ! તું મારી બાળતમાં જ્યારે આ પ્રમાણે
 તાડ મન સાકડું કરે છે ત્યારે તે મને પેદા કર્યોજ શા માટે?
 ત્યારે હવે તારા ત્રિવાય ખીન્ન કોની આગળ જઈને મારે દીલુ
 મોઢ કસીને જિલા રહેવ તે કહે હે દેવ! જ્યારે તું જ મને ફેડી દે

છે ત્યારે તારા સિવાય મારાં દુઃખને ફેડનાર બીજો કોઈ છે ખરો? તારા વિના હું જાઉં પણ કોની પાસે અને રાહ પણ કોની જોઉં? મારે તારા સિવાય બીજો કોઈ મિત્ર હોય તો બતાવ. મારા અંતઃ-કરણનાં દુઃખ અને સંકટને પારખીને તેમનું નિવારણ તું નહિ કરે તો બીજું કોણ કરવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! મારા મનની કયી વિશ્રાંતિ તેં દીઠી કે જેથી તું મારા સંબંધમાં નિરાંત વાળીને બેઠો છે?

૩૫૩૮—ઓ દેવ! તું મને ફક્ત તારા દર્શનનું જ સુખ લેવા દે. એ સિવાય હું તને બીજી કશીજ તસ્દી આપવા ઇચ્છતો નથી. તને દુઃખ દેવું અથવા તને કશો શ્રમ આપવો એ ધર્મ શાકામનો? મારે તે નથી જોઈતો. હું રાતદહાડો તારું નામ તો લીધા કરું છું, પણ તે મને થોડું થોડું લાગ્યા કરે છે. એક વાર તારી સુલાકાત થઈ જાય અને પછી તારું નામસ્મરણ થોડું ઘણું કરતો રહું, તો તેમ કરીને હું કાળને કાળમાં લાવી શકું ખરો. તારી સુલાકાત થઈ ગયા પછી જે કાંઈ સંચિતકર્મ મારે નામે સિલકમાં રહ્યાં હશે તે બધાં હું મારી મેળે ભોગવી છૂટીશ. તે બાબત તને હું જરા પણ તકલીફ આપવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તને મળવાની બાબત રાજરાજ ઉત્કંઠા રાખ્યા કરવી એ અગ્ર સેવકોનો સ્વભાવજ છે.

૩૫૩૯—જો મારા પિયરનો સંદેશો આવે, તો તેનાથી મારા સંતાપ દૂર તો થઈ જાય અને ત્યારે મને મારાં માળાપનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ થઈ જાય ત્યારે તો પછી કશું દુઃખ રહેવા પામેજ નહિ. તે વખતે તો મારી બધીજ ઇન્દ્રિયો દોડાદોડ કરતી થઈ જાય અને મનની એકદમ સમાધિત અવસ્થા થઈને ઊભી રહે. હવે જો તમે વારે ઘડીએ તેડવા આવો તો તોઠાને પણ જાણ થઈ જાય

કે એને માળાપ છે તો ખરાં; નહિ તો ખાલી ગ્રાભા કરવી એનો કથો અર્થ ન કહેવાય. મારે તમારી પાસે કશુંજ માગવું નથી. મને તો ફક્ત તમને મળવાની તૃષ્ણા છે, તેટલી તમે બે પૂરી કરી દો તો તેથી તમારા આત્મપણામાં વધારો થશે. તુકારામ કહે છે કે, તારા ઉપર મારો જે પ્રેમ છે તેમાં કદી પણ ઘટાડો થનાર નથી, તેમ તેનામાં ભાગ નથી પડવાનો અને તેનો તૂટી જવાનો પણ સંભવ નથી.

૩૫૪૦-તને મળવાની આશા રાખીને તો હું બેઠો છું, પણ તેને સફળ થવાનો વખત હજી નથી આવી લાગ્યો. ભાડિયાની અંદર શેકવા નાખેલી ઘાણીના દાણા જેમ તડકડ તડકડ કરે છે તેમ તને મળવાને સારૂં મારું ચિત્ત તડકડાટ કર્યો કરે છે. તને મળ્યા સિવાય મારા જીવને કેમ કરતાં ચેન પડવાનું નથી. તને મળવાનું મારા હાથમાં નથી અને તેવો વખત આવશે કે નહિ તે પણ હું કહી શકતો નથી. આવા ચિન્તાના વમળમાં હું સપડાઈ ગયો છું અને ઘડીમાં નીચે તો ઘડીમાં ઉપર એમ ડૂબકાં ખાયા કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, અનેક જાતના વિચારના પહાડ ઊભા કરીને તેમના ઉપર ચઢવાગિતરવાની ચેષ્ટામાં મારું મન રોકાઈ ગયું છે.

૩૫૪૧-અરે ! મારી આંખોને પંઢરપુરનું દર્શન કેમ થતું નથી ? આ આંખોએ તે એવડાં શાં પાપ કર્યાં હશે ? પંઢરપુરને રસ્તે મારા પગ કેમ વળતા નથી ? અરે ! એવાં કર્યાં મારાં બળવાન પ્રારબ્ધકર્મ મારી આંખે આવીને ઊભાં રહ્યાં છે ? મારું માથું તમારા ચરણના ઉપર શાથી ઢળી પડતું નથી ? તમને આલિંગન દેવાને વાસ્તે મારા હાથ તમારા શરીર સુધી શાથી પહોંચતા નથી ? મારી તમામ ઇન્દ્રિયોની ભૂખ કેમ ભાગતી નથી ? અને તમામ ગુણનું વર્ણન કરી કરીને મારી જીભ પણ શાથી શુદ્ધ થઈ જતી નથી ? તુકારામ કહે છે કે, આ મારા શરીરરૂપી બારદાન

તારા મંદિરના મહાદ્વાર આગળ જઈને ક્યારે આજોટી પડે તેનોજ હું વિચાર કર્યા કરું છું.

૩૫૪૨-ઓ દેવ ! તને શું છોકરાં ઘણાં વધી ગયાં કે તેથી તેમના કચકચાટથી તું કંટાળી બંધ છે? અમે તારાં છોકરાં તારી પાસે આવીએ તો તને એક પણ કોળિયો ખાવા દઈએ નહિ, એવું સમજીને તેં અમારો ત્યાગ કર્યો હોય તો તે કહી દે. હવે તો અમે ખર્ચા તારા આગળ ભેગાં થઈને અંદર અંદર લડલડા કરીને તને કાયર કાયર કરી દઈશું. તુકારામ કહે છે કે, પછી તારા ઘરમાં ખાવાના રોટલા શું ખૂટી પડ્યા કે તેથી તેં મને કાઢી મૂક્યો છે ?

૩૫૪૩-હે દેવ ! તમે આટલું તો બહુતાજ હશે કે કોઈને ખાસ ચિંતા કરવાનું કારણ બિહું ન થાય તો તેને એમને એમ વિનાકારણ ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો નથી; ત્યારે તમારે માથે એવી કંઈ ચિંતા લાગુ પડી ગઈ છે કે, તમે માફ સંકટ બહો છે અને તે છતાં તમે મને વિસારે નાખી દો છો? તમારી પાસે જે સંચય છે, તેમાં તમને ખોટ આવી જવાથી તમારી મૂળ યાપણની ગાંઠ છૂટી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, અથવા તમારા માથા ઉપર કોઈનું કરજ ચઢી ગયું છે અને તમારા લેણદાર તમારે બારણે ધામા નાખીને બેઠા છે. કદાચ તેથી તમે મને બૂલી ગયા હશે.

૩૫૪૪-તું કોઈની સાથે મને સંદેશે કહેવડાવે તો તેમાં મોઢામોઢાના વગરપૈસાના બોલ ઉપરાંત તને બીજી કંઈ ખર્ચ તો કરવો નથી પડતો ને? પણ તારાથી આટલો યશ પણ લેવાતો નથી. ત્યારે બલે હવે તું તારા મનમાં કશી ચિંતા કરીશ નહિ અને સુખેથી દિન વ્યતીત કરજે. જે તારી પોતાની જાતનાજ સુખથી તારા મનનું સમાધાન થઈ જતું હોય, તો પછી બીજાની સાથે લેવડદેવડ કરવાની તારે શા સારૂ ગરજ રાખવી ?

તુકારામ કહે છે કે, મને સંદેશો કહેવડાવવામાં તારે એક પૈસાનો ખર્ચ તો કરવો પડે એમ છે નહિ, ત્યારે એટલા ફેકટિયા શબ્દોનો તો તું ખર્ચ કર.

૩૫૪૫-લોભી માણસને પૈસાનો અલખરો લાગે છે, ત્યારે તે એક રીતે પૈસાની પાછળ ગાંડો ખની બંધ છે. તેને પૈસા સિવાય બીજાં કશુંજ વહાલું લાગતું નથી. બીજું કોઈ તો શું, પણ પોતાના પેટનાં છોકરાં પણ તેને અળખામણાં લાગે છે. તે બધો વખત પોતાના પૈસા ઉપરજ નજર રાખ્યા કરે છે. આવું થવાથી તેને પૈસા સિવાય બીજી બધી ચીજો ઉપર કંટાળો આવી બંધ છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તે પ્રમાણે તને પણ ઘણા લોકોની ઉપાધિ વળગી જણાય છે.

૩૫૪૬-જેને એક વાર માખ્યું તેને ઉપરાઉપરી ફરી ફરીને માખ્યા ફરીએ એવા તો કેાણુ બંધે કેટલાય ઢગલાના ઢગલા પડ્યા છે, તેની મને કલ્પના નથી આવી શકતી. પરંતુ તું પોતે તૃપ્ત હોવા છતાં એ બાળત ભૂખ્યો જણાય છે અને એટલા માટે જેઓ તારી પાસે આવે છે તેઓ તારી સાથે એકદમ મળી બંધ છે. બધો વખત લોકોના ભાગની વસ્તુઓ તારી પાસે ચાલી આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, તને આ કામમાંથી એકઘડીની પણ કુરસદ મળતી નથી.

૩૫૪૭-તું તારા પગ એક સરખા જોડી રાખીને જિલો રહ્યો છે તે હેઠે બેસવાનો તને કદી વિચાર પણ નથી આવતો. આમને આમ તો ઘણો કાળ વીતી ગયો-અઠ્ઠાવીસ યુગ વીતી ગયા-પણ તું હજી જિલો ને જિલોજ રહ્યો છે. તને થાક તો લાગતોજ નથી અને એક ક્ષણવારને માટે તું વિસામો લેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, તારી પાસે લેવડદેવડ કરવાના કેટલાં અને કેવાં માપ છે તેની મને સમજ પડતી નથી.

૩૫૪૮-ત્યારે તું આટલી આટલી મહેનત કરીને આ બધું કેને સારૂ લેશું કરે છે ? અમે તારાં છોકરાં કહેવાઈએ, તેમને તો લેશ માત્ર સુખ મળતું નથી. ભૂખને લીધે અમારા પેટમાં ખાડા પડ્યા છે અને તેથી અમે રડી મરીએ છીએ. ત્યારે આ બધાં સુખરૂપી ધન તું સાચવી રાખે છે તે કેને માટે તે તો કહે. અમને નહિ તો ખીજા કેને આપવાનો તારો વિચાર છે ? તું મારો બાપ છે અને છતાં તું મારી સાથે આવી રીતે વર્તે છે તેથી તને મારો નિસાસો લાગશે. અમે ટળવળી મરીએ છીએ તેથી કરીને અમારા શાપને લીધે તારો સર્વનાશ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યાર પછી હું કશુંજ બાકી રહેવા દેનાર નથી.

૩૫૪૯-ખીજા લોકોની આગળ તારી આડીચૂગલી કરીને હું તારો બધોજ વેપાર ઊધો વાળી દઈશ. તું જ્યારે મારા પ્રતિ આમ ઉઠાસીન લાવ રાખે છે ત્યારે હું પણ મેં હમણાં કહ્યું તેવું કરીશ. હવે હું કશો ઉદ્યોગ કરવાનો નથી અને મારે મોઢેથી તારું નામ લેવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, “આ દેવ કશાજ બપનો નથી ” આવું હું લોકોને કહેતો જઈશ અને તારા આખા કુળનોજ હું નાશ કરી નાખીશ.

૩૫૫૦-હું શ્રીમંત બાપને પેટે અલાગિયો છોકરો જન્મ્યો છું, એવી વાત આખી દુનિયામાં ફેલાઈ ગઈ છે અને તેથી તારી ઘણી અપકીર્તિ થાય છે. હું અહીં ખાધા વિના બૂજે મરી બાક છું અને તું મને તારી પાસે તેડાવી લેવાને માટે કોઈને મોકલતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, તારી આવી વર્તણૂકને લીધે મને મારું જીવતર વ્યર્થ લાગે છે.

૩૫૫૧-આજ પછી જેમ તારા મનમાં આવે તેમ કરજે. હું રાંક તારી વાટ જોયા કરૂં છું, એમ સમજીને નાનોસૂનો પણ એકાદ

સંદેશો તો કહાવી મોકલ. મારો પ્રાણ કંઈ આવી ગયો છે અને માઈ મન તારા ચરણ આગળ જઈ ગેહું છે. તુકારામ કહે છે કે, તું શું કરવા બેઠો છે તેનો મને જ્યારે વિચાર આવે છે ત્યારે મારા મનમાં ઘણી ચિંતા થાય છે.

૩૫૫૨-હવે મારી ધીરજ પણ કેવી રીતે રહે અને મારી બુદ્ધિ પણ કેવી રીતે સ્થિર રહે? મારા મનને રોકવાનો હું યત્ન કરી જોઈ છું, પણ તેમાં માઈ કાંઈ વળતું નથી, કારણકે તે મારે સ્વાધીન નથી. મારી વાસના પણ શુદ્ધ નથી. ત્યારે હવે તારી પ્રાપ્તિ કરવાને સાઈ જે મૂળ ધન જોઈએ તે મારી પાસે તો છે નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આવું આવું થવાથી મારી કેવી દુર્દશા થઈ ગઈ છે તે હવે તું જ કહે.

૩૫૫૩-તું મારી વાણી તારે કાને સાંભળે એટલી તેનામાં યોગ્યતા નથી, એટલે મારા સાચા ભાવ સહિત માઈ મસ્તક તારા ચરણ ઉપર મૂકી રાખું છું. શું કરું તો મારા ચિત્તનું સમાધાન થાય તેજ મને સમજતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મેં તને જે વિનંતિ કરી હતી તેના ઉપર તારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૩૫૫૪-પંડરપુરની યાત્રા કરવા ગયેલા વારકરીઓ પાછા આવે ત્યાંસુધી હું તેમની મીટ માંડીને વાટ જોતો બેસી રહીશ. તેઓ આવશે ત્યારે હું તેમને નમસ્કાર કરીને પૂછીશ કે, દેવે તમારી મારફતે મને કાંઈ સંદેશો કહેવડાવ્યો છે? તુકારામ કહે છે કે, તેઓ પંડરપુરથી પાછા આવ્યા છે એવું જાણીશ ત્યારે હું દોડતો તેમની સામે જઈશ.

૩૫૫૫-તમારા મંદિરના મહાદ્વારના સૌથી નીચેના પગથિયા આગળ હું આજોટિયાં બાઈશ. એનેજ તમે મારા દંડવત્

માની લેજો એવો મારો સંદેશો તમને સંતોષે કહ્યો હશે. હાથ-માની લાકડી છોડી દઇએ અને તે જેવી રીતે જમીન ઉપર પડી જાય, તેમ હું મારા શરીરને લોંચ ઉપર લાંબુ કરીને તમને સાધાંગ નમસ્કાર કરીશ. તુકારામ કહે છે કે, નાનું છોકરું પોતાના શરીર-નો વિચાર કર્યા વિના હઠે ભરાઈને માની આગળ આજોટી પડે છે તેમ હું તમારી આગળ આજોટીશ.

૩૫૫૬-હો વૈષ્ણવ જનો ! તમે મારા તરફથી દેવને વિનંતિ કરજો. તમારે એવું કહેવું કે, તુકાએ તમારો શો અપરાધ કર્યો છે કે તમે તેને તમારા ચરણ આગળથી વેગળો કરી દીધો છે ? તમે આ પ્રમાણે દેવના કાલાવાલા કરજો. મારે માટે તેમની આગળ કકળી પડજો અને તેમની દયાને માટે ભિક્ષા માગજો. તુકારામ કહે છે કે, પંઢરપુર મારી દષ્ટિએ પડતું નથી અને ઇંટ પર ઊભેલા ચરણનું મને દર્શન થતું નથી, તેનું કારણ દેવને પૂછી જોજો.

૩૫૫૭-જો દેવ મારા ઉપર કૃપા કરશે તો તરતજ હું દોડતો દોડતો તેમની પાસે જઈને ઊભો રહીશ. ત્યાં મને બધા વૈષ્ણવો-નો મેળાપ થશે અને બધી મંડળીના લેગો હું આનંદ સહિત નૃત્ય કરીશ. પછી હું રુદ્રિમણી માતૃશ્રીની પાસે જઈને ખૂબ લાડ કરીશ અને તેમને ધાવવા મંડી જઈશ. તુકારામ કહે છે કે, મારા પિતા પાંડુરંગને જોતાં વારજ મારા ત્રિવિધ તાપ શમી જશે અને માફ શરીર ટાડું શીતળ થઈ જશે.

૩૫૫૮-ઓ દેવ ! તું મારા આ બોલ સાંભળી લે અને તેનો ઘટતો જવાબ મને ઝટઝટ કહેવડાવજે. તું જો કૃપાળુજ હોય તો આ પતિતને તારી પાસે બોલાવી લેવાને માટે તેડું મોકલાવજે. મારામાં જે જે પાપ હોય તે મનમાં ન લાવતાં તે તે સર્વનો તું નાશ કરી દેજે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે હું તને પૂછું છું કે, આ કામ

રવા જેટલું તારા ચરણમાં સામર્થ્ય છે કે નહિ ?

૩૫૫૯-દેવનો મહિમા કાને સાંભળ્યાથી પૂર્વે કદા પ્રમાણે મનને વિશ્રાંતિ મળી રહે છે. ત્યારે તે હરિને આનંદ વતે અનુભવવાની તક મળે તો પછી મણાજ શી રહે ? તે આનંદનું વર્ણન કરતાં છલ કદી થાકેજ નહિ અને ઊલટી તે આનંદોલ્લાસથી નાચવા મંડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, તે આનંદનો રસ આજવાને મારી તૃપ્તિ દોડદોડા કરી રહી છે.

૩૫૬૦-હવે મારે તે કયાં સુધી શોક કર્યા કરવો ? એવું કયાંથી તો ઊલટો દુઃખમાં વધારો થયા કરે છે અને એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખનો જન્મ થાય છે. ત્યારે હવે તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર. મારી વાત પોતાના મન ઉપર લે એવો કોણ છે ? જો મારી પાસે થોડોઘણો પણ પુણ્યનો સંચય હોત તો, મારે આટલી બધી મહેનતજ શા વાસ્તે કરવી પડત ? તુકારામ કહે છે કે, મારામાં તો કોઈ પણ પ્રકારનું બળ નામમાત્ર પણ નથી; તે છંતાં હે દેવ ! તને મળવાની મને તાલાવેલી લાગી છે.

૩૫૬૧-તારી સાથે જો હું આ પ્રમાણે મનમાં રોપ લાવીને બોલવા માંડું, તો તેથી દુનિયામાં તારી અપકીર્તિ થશે અને તેથી તારી સુખશાંતિમાં પણ લંગ થશે. વળી મારા આવા કકળાટને પરિણામે જો કોઈ વાર તારો મરવાનો વખત આવી લાગે, તો તેથી દુનિયાના લોકો મારા પર તહોમત મૂકવા આવશે અને મને દુઃખ દેશે. ઘરમાંજ બ્યારે કલેશ પેસે ત્યારે ઘરનાં માણસોને કેમે કરતાં સુખ થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા કપાળમાં આ રીતે મોઢે ચલાવેલા છોકરાની જેમ બોલવાનું લખાયું છે.

૩૫૬૨-તું હવે સુખેથી મળ કર, એવો મારો તને આશીર્વાદ છે. ઓ દેવ ! “મારાં છોકરાં કુશળ તો છેને ?” આવો સવાલ તું

કોઈ દહાડો કોઈને પૂછીશ ખરો કે નહિ ? ભલે, લાંબી મુદત વીતી ચૂક્યા પછી પણ તું મારી ખબર અંતર લેશે કે નહિ ? તુકારામ કહે છે કે, ખીબા કોઈ કારણસર નહિ તો લોકલાજથી ડરીને પણ તું એક દહાડો મને તેડવા આવીશ કે નહિ ?

૩૫૬૩-ત્યારે હવે તું મારી એક છેલ્લી વાત સાંભળી લે, અને પછી તારી નજરમાં આવે તેવો તું તેનો જવાબ દે. હવે હું નકામો કચકચાટ કરવાનો છું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, લોકોમાં તારે વિષે જે કાંઈ કહેવાય છે તેને તું સાચું પાડીને તેની આગર જાળવી રાખજે.

૩૫૬૪-ઓ પાંડુરંગા માતા ! આ મેં જાણકારપણાનો અને મોટાઈનો ભાર માથા ઉપર લઈને જે કાંઈ કહ્યું, તે તમામ અપરાધોની તું મને માફી આપજે. મારે હાથે તારી સ્તુતિ અથવા નિંદા જે કાંઈ થયું હોય તે તારે સહન કરી લેવું ઘટે છે. તુકારામ કહે છે કે, કારણકે તે મને લાડકવાયો બનાવી દીધો, ત્યારે હવે મારી માગણીઓ તારે પૂરી કરવીજ જોઈશે.

૩૫૬૫-મારાં માળાપના તરફથી કેવો સંદેશો આવે છે, તેનો વિચાર કરતાં કરતાં મારી આંખોમાંથી ઊંઘ ઊડી ગઈ છે. મનમાં મોટી મોટી આશાઓ રાખીને હું મારે કપાળે હાથ દઈને તે સંદેશાની વાટ જોતો બેઠો છું. હું બેઠોબેઠો મારી આંખોમાંના વેદા વડે દહાડા ગણતો જાઉં છું. મારો જીવ ઘણોજ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે અને કેમે કરતાં ધીરજ રહેતી નથી. સંતોની મારફતે મેં સંદેશો તો કહાવ્યો હતો, પણ તેઓ સંદેશો કહેવાનું જ ભૂલી ગયા હોવા જોઈએ; અથવા જો તેમણે મારો સંદેશો મારાં માળાપને પહોંચાડ્યો હોય, તો તેઓ કશા કામમાં વડ્ઘાઈ ગયાં કે શું થયું તેની મને સમજણ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે,

મારા માઆપની પામે તો મારા જેવા ઘણાય છોકરા હશે, તો પછી મને કોણ મનાવવાને આવવાનું હતું ?

૩૫૬૬-પણુ જ્યાસુધી મારા માઆપ કૃપાના સમુદ્ર સમાન રહેશે, ત્યાસુધી તો ઘણું કરીને માગી અને તેમની વચ્ચે તેઓ આજી છેલ્લું પડવા નહિ દે જોવાને માટે આજો અને સાલજવાને માટે કાન તેમની પાસે પારવિનાતા છે અને તેઓ આખા જગતને ચારે બાજુએથી પરિપૂર્ણ કરીને બેઠા છે સૌના અત કરણની વાત તેઓ વગર કહે જાણી જાય છે અને જેનામા જે ઇચ્છા હોય તેને તેઓ પૂર્ણ કરી દે છે એ તેમની આવી કીર્તિ ઘણા લોકોને મોઢેથી સાલજી છે અને મારા મનમા તેની સચ્ચાઇને વિષે વિશ્વાસ જામી ગયો છે તુકારામ કહે છે કે, તે પોતાનું આપેલું વચન પાળે છે તેના બોલ કદી વ્યર્થ જતા નથી

૩૫૬૭-હવે આજ પછી માઝ પ્રારબ્ધ મારી આગળ જિભુ રહીને શુ શુ કશું તેની મને સમજણ પડતી નથી મને દેવનું તેડું મળે તેમા માઝ પ્રારબ્ધ વિધન જિભુ કરશે કે, વધારે ઉતાવળ કરાવશે તે હું અત્યારે કાઈજ કમી શકતો નથી જ્યાસુધી મારા દેવનો સદેશો લઈને વારકરી યાત્રાગુઓ આવી પહોંચે નહિ અને તેમને હું મારી પોતાની આજો જોવા પામું નહિ, ત્યાસુધી માઝ ચિત્ત અનેક પ્રકારની કપનાઓ કરતું જ રહેવાનું માગ જુદી રૂપી સરોવરમા આગાના અનેક તળેા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમના ધક્કાને લીધે મારી જુદીની ચચગતા વધી જાય છે તુકારામ કહે છે કે, પણુ જે ઘડીએ ત્યાથી મારા ઉપર સદેશો આવી પહોંચશે તે ઘડીએ મારી તમામ ઇદ્રિયો શીતળ થઈ જશે

૩૫૬૮-હવે જાણે વાગકરી યાત્રાગુઓએ દેવમંદિરમા જઈને દેવને મોઢેથી મને કહેવાનો સદેશો માલજી લીધો હશે

દહીભાતનું મંગળ લોજન કરીને પંઢરપુરથી પ્રયાણ કરવાના
 શુભ મુહૂર્તને સાધી લેવાની તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા હશે
 પ્રયાણ કરતી વખતે તેમના ઠઠ ગફગફ થઈ જતા હશે અને
 શ્રીહરીથી થવાના વિયોગની ઘડીએ તેમના હૈયામાં પ્રેમની ભરતી
 ઊછળી રહી હશે. ત્યાથી નીકળતી વખતે સતો એકબીજાને
 આલિંગન દઈને આશ્વાસન આપતા હશે. તુકારામ કહે છે કે,
 પંઢરપુર છોડતી વખતે વિયોગદુઃખ ખમી નહિ શકવાથી વારે
 ઘડીએ તેઓ મદિરના કળગના ભણી જોતા હશે.

૩૫૬૯-ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પંઢરપુરથી નીકળેલા વારકરી
 યાત્રાળુઓ હવે રસ્તે ચાલતા થયા હશે. પંઢરપુરમાં દીઠેલા
 ઉત્સવના સુખના સસ્મરણો તેમના મનમાં તાજા હોવાથી તેઓ
 રસ્તે ચાલતા ચાલતા એકબીજાની સાથે તેમને વિષે વાર્તાલાપ
 કરતા હશે. ઉત્સવ વખતે જેણે જે કથા સાંભળી હશે અથવા
 કહી હશે, તે વિષયનો પ્રેમ તેના હૃદયમાં દહીભૂત થઈ ગયો હશે
 હાથમાં ગરુડ ચિહ્નવાળી ધ્વજાઓ, પતાકાઓ, કરતાલ, મૃદંગ
 વગેરે લઈને તેઓ ભજન ગાતા ગાતા અથવા એકબીજાની સાથે
 આનંદની ચર્ચા કરતા કરતા ચા-ચા આવતા હશે. તુકારામ કહે
 છે કે, હવે તેઓ થોડી વારમાં આવી પહોંચશે એટલે હું તેમને
 આલિંગન દઈને કુશળ પ્રશ્ન પૂછીશ.

૩૫૭૦-પ્રથમ તો હું તેમને માગ માળાપની ક્ષેમકુશળતાના
 સમાચાર પૂછીશ અને તે પૂછી લેતા સુધીમાં મારા અગત સુખ
 દુઃખને વિષે એક શબ્દ પણ મોઢામાંથી કાઢીશ નહિ. મારા તરફ-
 થી હું જરા પણ ઉતાવળિયાપણું કરનાર નથી. તેઓ જે કહેશે
 તે બધું સાંભળી લઈશ મારા અંત કરુણની શુભ વાતો તે મંત્રો
 સમજી ગયાજ હશે, તેથી કડીને તેઓ મને ત્યાથી આજોડો મહેરો

હી સંભળાવશે. પછી તેમના ચરણ ઉપર હું પ્રેમસહિત માડું
સ્તક મૂકી દઈશ અને તેમને પ્રેમોદ્ધાસયુક્ત આલિંગન દઈશ.
તુકારામ કહે છે કે, હું માડું શરીર તેમના ઉપર ઓવારી નાખીશ.

૩૫૭૧-મારા ઉપર નારાયણના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થાય
વી રીતે તે સંતોએ મારા વતી તેમની ખૂબ આજીજીઓ અને
લાવાલા કર્યા હશે અને મેં મારા બોળડાતોતડા શબ્દોમાં
તેમની મારફતે દેવને કહેવડાવેલો સંદેશો તેમણે ખૂબ વિસ્તાર-
પૂર્વક અને તેમાં યોગ્ય સુધારોવધારો કરીને તેનું મહત્ત્વ દીધી
એઠે એવી રીતે મારાં માળાપને સંભળાવી દીધો હશે. મારાં
માળાપની મારા વતી તેમણે કુશળતા પૂછી હશે અને હવે તમે તેને
(તુકારામને) તમારી પાસે બોલાવી લો એવું કહ્યું પણ હશે. મારા
હૃદયની હાલત કેવી છે તે તો તે સંતો સારી રીતે જાણે છે, તેથી
તેનું વર્ણન તેમણે દેવની આગળ કર્યું હોવું જોઈએ. તુકારામ
કહે છે કે, તેમની સાથે સાથે કોઈ મને આણું કરવા આવ્યું છે
કે નહિ અથવા મારાં માળાપે મને તેડાવવાને કશો વાયદો કર્યો
છે કે નહિ તે હું પૂછી જોઈશ.

૩૫૭૨-જો તારા તરફથી મને તેડું આવે એજ ખાદ્ય વસ્તુ
મને તું આપી દે, તો તારી અને મારી વચ્ચે એક જાતનો દૃઢ
વિશ્વાસ સ્થપાઈ જાય. તું મને પૂરેપૂરો નિરાશ તો નહિજ કરે;
કેમકે હે જનનિ ! તારું ચિત્ત તારાં બાળકો ભણી ખેંચાયા કરે છે.
તારે મારાં આચરણનો શા સારું વિચાર કરવો જોઈએ ? તારે
મનમાં લોકનિંદાની બીક રાખવી જોઈશે. હું પોતે હીનકર્મ
કરનારો તો છુંજ. તુકારામ કહે છે કે, બાળકને માટે તેને જન્મ
દેનારી માતાના મનમાં બળાપો થયા કરે છે એ વાતની માડું
મનજ સાક્ષી પૂરે છે.

૩૫૭૩-કોઈની પાસે જઈને બેસવાથી પણ મારા મનનું સમાધાન થતું નથી. વારેઘડીએ મારાં માળાપના વિચાર આવ્યા કરે છે. ઘડીએ અને પળે મને તેઓજ સાંભર સાંભર થયા કરે છે. તેઓ મને એક ક્ષણ વાર પણ વિસારે પડતાં નથી. બહુ હવે પછી ઠગું બોલુંજ નહિ એવો મનમાં નિશ્ચય કરું છું. પણ વખત આવે છે ત્યારે ઠાધું ભૂલી જઈ છું. મારી ઇદ્રિયો પણ તેમના તરફ જ ખેંચાયા કરે છે અને ત્યાંજ તેમને વિશ્વાંતિ મળી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું ક્યારે મારાં માળાપની પાસે જઈને બેસી જઈ એવી લાગલાગટ અને એકસરખી તાલાવેલી મારા મનમાં થયાજ કરે છે.

૩૫૭૪-જેકે મને તેથી પ્રત્યક્ષ હાનિ તો થતી નથી, પણ મારાથી નિરાંતે બેસી રહેવાતુંજ નથી. કેમે કરતાં મને તેઓ વિસારે પડતાં નથી. કોઈ પણ વારકરી ચાગ્યુંને હું ક્યારે પંદર પુરથી પાછો આવેલો જોઈ છું, ત્યારે તેની પાસે જઈને હું તેને એકજ સવાલ પૂછું છું કે, મારાં માળાપ મને તેડું મોકલશે કે નહિ? એ સિવાય મારા મનને બીજા કોઈ પણ વિષયમાં રસ પડતોજ નથી. રાતદહાડો મને મારાં માળાપનાજ ભણકારા વાગ્યા કરે છે. મને તેમની એટલી તીવ્ર ભૂખ લાગી છે કે, તેથી મારું હૃદય આકુળગ્યાકુળ બની જાય છે અને આવી ને આવી સ્થિતિમાં કેટલાય દિવસ વીતી ગયા અને છતાં હજી મને તેમને મળવાનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થયોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા અંતઃકરણમાં તેમના દર્શનની તીવ્રમાં તીવ્ર ભૂખ લાગી છે; પણ તેમને મેં વિચાર થાય છે તે વિષે મને કશી સમજણ પડતી નથી.

૩૫૭૫-ખરી વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેની જ્યાંસુધી સમજણ પડે નહિ ત્યાંસુધી હું તેના નિબેધ કેવી રીતે કરી શકું? આ મારા

માળાપ કોઇને પણ ધિક્કારે છે એવું મેં આજ સુધીમાં એક પણ માણસને મોઢેથી સાંભળ્યું નથી. એટલા માટે હું તેમના પ્રતિ અયોગ્ય વચન બોલતો નથી. મને હાનિ થતી હોય એવું લાગે છે, પણ તે છતાં હજી હું નિરાશ થતો નથી. આવો મારો આજ સુધીનો સ્પષ્ટ અનુભવ છે. જે વિદ્વાંન થાય છે તે મારા પ્રારબ્ધને લીધેજ થાય છે, તો પછી મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થતા સુધી શા વાસ્તે મારી ધીરજ રહેતી નથી? તુકારામ કહે છે કે, છેવટે તો બધાં રૂડાં વાનાંજ થવાનાં છે. અગાઉ પણ અનેક લક્ષ્મી તેમની વાટ ભેટા બેઠા હતા. તેમની સ્થિતિ કેવી હતી તે હું જાણું છું.

૩૫૭૬-જેઓ મારાં માળાપના તરફથી મારી પાસે આવે છે તેમને પણ હું મારાં માળાપના જેવાજ ગણું છું. હું તેમને કુશળ સમાચાર પૂછીશ. તેમને પગે હું મારું મસ્તક મૂકી દઈશ અને તેમને મારા ગાહુ વડે આલિંગન દઈને તેમનું પવિત્ર ચરણોદક હું વહેલો વહેલો મારા માથા ઉપર ધારણ કરી લઈશ. પછી તેમને સર્વ પ્રકારની કુશળતાની બખરઅંતર પૂછીશ. એવા લક્ષ્મીને મારી પાસે આવવાને સારૂ કાંઈ સારો દહાડોવાર ભેગો પડતો હશે? પછી મારા હૃદયની સુખદુઃખની સ્થિતિ જેવી છે તેવી હું તેમની આગળ વર્ણવીશ. તુકારામ કહે છે કે, જેને જેનો શોખ હોય છે તેને તેનો કંટાળો આવતો નથી. મારી વાણી જેમ હમેશાં બોલે છે તેમ તેમની આગળ પણ બોલશે.

૩૫૭૭-જેઓ આપણી પાસેના પાસે હોય છે તેમનો વિયોગ થઈ શકતો નથી. તેઓ તો ચિત્તની અંદર સદાને માટે ઘર કરીને વસી જાય છે. તેમનું કદાપિ વિરમરણ થતું નથી અને તેમની બાળત કશો સંશય પેદા થતો નથી. મારાં માળાપ જ્યાં રહે છે ત્યાંથી જે કોઈ આવે છે તે મને પ્રિય લાગે છે. મારા હાથમાંનું

૩૫૭૩-કોઈની પાસે જઈને બેસવાથી પણ મારા મનનું સમાધાન થતું નથી. વારેઘડીએ મારાં માળાપના વિચાર આવ્યા કરે છે. ઘડીએ અને પળે મને તેઓજ સાંભર સાંભર થયાં કરે છે. તેઓ મને એક ક્ષણ વાર પણ વિસારે પડતાં નથી. જાણે હવે પછી કશું બોલુંજ નહિ એવો મનમાં નિશ્ચય ઠરે છે. પણ વખત આવે છે ત્યારે બધું ભૂટી જાય છે. મારી ઇંદ્રિયો પણ તેમના તરફ જ ખેંચાયા કરે છે અને ત્યાંજ તેમને વિશ્રાંતિ મળી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું ક્યારે મારાં માળાપની પાસે જઈને બેસી જઈ એવી લાગલાગટ અને એકસરખી તાલાવેલી મારા મનમાં થયાજ કરે છે.

૩૫૭૪-જોકે મને તેથી પ્રત્યક્ષ હાનિ તો થતી નથી, પણ મારાથી નિરાંતે બેસી રહેવાતુંજ નથી. કેમે કરતાં મને તેઓ વિસારે પડતાં નથી. કોઈ પણ વારકરી યાત્રાળુને હું જ્યારે પંઢર-પુરથી પાછો આવેલો જોઈ છું, ત્યારે તેની પાસે જઈને હું તેને એકજ સવાલ પૂછું છું કે, મારાં માળાપ મને તેડું મોકલશે કે નહિ? એ સિવાય મારા મનને બીજા કોઈ પણ વિષયમાં રસ પડતોજ નથી. રાતદહાડો મને મારાં માળાપનાજ ભણકારા વાગ્યા કરે છે. મને તેમની એટલી તીવ્ર ભૂખ લાગી છે કે, તેથી મારું હૃદય આકુળબ્યાકુળ બની જાય છે અને આવી ને આવી સ્થિતિમાં કેટલાય દિવસ વીતી ગયા અને છતાં હજી મને તેમને મળવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા અંતઃકરણમાં તેમના દર્શનની તીવ્રમાં તીવ્ર ભૂખ લાગી છે; પણ તેમનો શો વિચાર થાય છે તે વિષે મને કશી સમજણ પડતી નથી.

૩૫૭૫-ખરી વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેની જ્યાંસુધી સમજણ પડે નહિ ત્યાંસુધી હું તેનો નિષેધ કેવી રીતે કરી શકું? આ મારાં

મને અરી મોકલાવ્યા પછી એક વાર પણ માગ માળાએ મને
પોતાની પાને તેડાવ્યો નથી

૩૫૮૦-આજ સુધી તો હું મ માગના મકલમાં એવો મપ-
ડાઈ ગયો હતો કે તેથી મારા મનને વિશ્રાંતિ તો કદી મળતીજ
ન હતી જયો વખત ગાયડીછોકરાના અને પંચાને લગતા વિચારો-
ન મનમાં આવ્યા ટરતા હતા અને વળી તેમને લગતા કામકાજ
કળામાં હું જયો વખત ગૂચવાયેવો અને ગૂચવાયેલોજ રહેતો.
હવે માફ નગીજ ભલડવાને સાડ જોઈ કંઈ છે એવું મને લાગે છે,
કારણકે હવે મારી જયો ઉપાધિઓ દૂર થઈ ગઈ છે હું મારી
આગળપાછા જોવા જાઉં છું, તો તમને હું મગી શકું એવો
લેગમાત્ર પણ મલવ જણાતો નથી મને ચિંતા ઉત્પન્ન થવાનું
એજ કારણ છે તુકારામ કહે છે કે, હું પરમાર્થના વિષયમાં ભાગ્ય-
હીન છું અને તેથીજ મારે આટલા વખત સુધી ગઈ જોવી પડે છે.

૩૫૮૧-મારા માગાપને મળ્યે ઘણો કાળ વ્યતીત થઈ ગયો.
હું પ્રાપચિક વ્યવસાયમાં ગૂચવાઈ પડ્યો તેથી મારો અને તેનો
વિયોગ થઈ ગયો પ્રપચને લીધે વ્યાસગ થાય છે અને તેમાં
હું ગૂચવાઈ ગયો તે ઘડીએ મને તે વાતનું ભાન ન હતું સળધ
તો તોડચાથી તૂટી જાય છે અને જોડચાથી જોડાઈ જાય છે આપ-
ણી વર્તણૂકના ઉપર જયો આધાર રહે છે ઘણા સદેશા કહાવ્યા
પછી મને માગાપના તન્કથી એક વાર જવાળ મળ્યો હતો, તે મે
મારી પામે માનવી રાખ્યો છે તુકારામ કહે છે કે, ઘણા દિવસથી
મારો અને માગ માળાપનો મળધ તૂટી ગયો છે, તેથી તેમણે
મારા ઉપરથી પ્રેમ ઉતારી દીધો હોય એવું મને લાગ્યા કરે છે

૩૫૮૨-મે માફ હૃદય કઠોર કરી નાખ્યું, તેથી મારા માળા
પે પણ તેમના હૃદય કઠોર કરી દીધા કે શું તેની મને સમજણ

કામ હું ભૂલી જાઉં છું અને મારા શરીરનું પણ મને લાન રહેતું નથી. ખાતી વખતે હું ગળ્યું ખાઉં છું કે મોથું તેની મારી જીભ પરજ કરી શકતી નથી. મારાં માળાપની પાસેથી ગમે તો કોઈ અત્યજ આવે તોપણ તેની સાથે મારે કશો સંબંધ નથી, એવો નિર્ણય મારાથી કરી શકાતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, જ્યાં પોતાનું હિત હોય છે તે તરફ ચિત્તનું આકર્ષણ થાય છે. હિતના ભણી ચિત્ત પોતાની મેળેજ ખેંચાઈ જાય છે.

૩૫૭૮-હવે મારા વારકરી મિત્રો આવી પહોંચશે એવી મારા જીવને પ્રણ આશા પેદા થઈ છે. મેં તેમની જોડે મારાં માળાપના ઉપર સંદેશો કહાવી મોકલાવ્યો હતો, તેનો તેમણે શો જવાબ કહેવડાવ્યો છે તે હું તેમને પૂછી જોઈશ. કોને કેટલો નફો થયો, ત્યાં કેવો કેવો માલ આવ્યો હતો, કોણે કયો માલ વહોરી લીધો, તે બધું હું તેમને પૂછી વળીશ. મારાં માળાપે મારે ગારૂ તમારી મારફતે શું શું ખાવાનું મોકલાવ્યું છે તે પૂછીશ. તમે બધાએ ખૂબ આનંદ લોગવ્યો કે નહિ તે હું તેમને પૂછીશ. તુકારામ કહે છે કે, તે વારકરી મિત્રો મને જે કંઈ કહેશે તે બધું હું સાંભળીને મારા મનની અંદર ધારણ કરી રાખીશ.

૩૫૭૯-આ બધા વિચાર હું કરું છું તો ખરો, પણ તે શા કામના? મને તેવો અનુભવ થશે કે નહિ? મારા મનને કશી બાળતમાં રસ પડતો નથી. હવે તો મારા પ્રારબ્ધ અનુસાર મને જે લાલ થાય તેજ ખરો. શું હું પાસે જઈને રાંધેલું ચાખી આવ્યો છું? અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ આવ્યો છું? એટલા માટે હાલ તો મારા મનથી વિચાર કરવાનુંજ કામ થઈ શકે એમ છે. વળી મારાં માળાપને કામનો ખોજો પણ કંઈ આછો નથી. તેમના મન ઉપર ઘણી બાબતોથી આકર્ષણ થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે,

વળાવીને પાછો આવ્યો ત્યારથી માઈ લક્ષ્ય તમારા રસ્તા ઉપર ચોટી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, તમે જતાંઆવતાં કયાં કયાં મુકામ કરશો અને તમને પાછા આવતાં એકંદર કેટલા દિવસ લાગશે તે હું બેઠો બેઠો ગણ્યા કરું છું.

૩૫૮૬—મને તમારાં દર્શન થયાં તેથી મારો આજનો દિવસ ધન્ય થઈ ગયો. હવે મને મારાં માળાપની બધી વાત માંડીને કહો. હું મારા મનને તત્પર કરી દઈને બધું સાંભળી લઈશ. તુકારામ કહે છે કે, દેવના નામમાંજ મારો બધો સમારંભ સમાઈ જાય છે.

૩૫૮૭—મારાં માળાપ શું બોલ્યાં તે તમે મને કહો. મેં તમારી સાથે એક કાગળ લખી મોકલાવ્યો તેનો તેમણે શો જવાબ આપ્યો તે મને કહો. તુકારામ કહે છે કે, મારી પાસે કહેવડાવેલી બધી વાત તેમણે ધ્યાનમાં લીધી કે નહિ?

૩૫૮૮—વિઠોબાએ મારે માટે શું ખાવાનું મોકલાવ્યું છે તે કહો. એને માટે મારો જીવ ઘણોજ અધીરો થઈ ગયો છે. તેમણે મારા ઉપર કાંઈ દયા બતાવી હતી કે નહિ? મને મૂઠ બાણીને તેમણે ઉપેક્ષા તો નથી કરી? અથવા મારા ઉપર તિરસ્કાર તો નથી આણ્યો? તુકારામ કહે છે કે, પાંડુરંગના મનમાં મારે વિષે શો વિચાર છે તે તમે મને કહો.

૩૫૮૯—આજના લાલને હું એટલો બધો મોટો માનું છું કે, તેની સરખામણીમાં આખું પ્રજ્ઞાંક પણ નાનું બની જાય છે. મારા મનને અત્યારે જે આનંદ થાય છે તેની કલ્પના કરવી પણ સહેલ નથી. જેમને માટે માઈ હૃદય ઉત્કાંઠિત હતું તેમનાજ ચરણનાં મને દર્શન થયાં? તેમની વાટ જોતાં જોતાં તો મારી આંખો દુખવા આવી હતી અને મારા મનની ઉત્સુકતાની સીમા રહી ન હતી. હવે

પડતી નથી. મારા મનના કઠોરપણાની માફ મનજ સાક્ષી પૂરે છે. મેં મારા માળાપનો રસ્તોજ છોડી દીધો. ત્યાર પછી જેમ માફ થયું તેવું તેમનું પણ થઈ ગયું. બેઝિકરાપણાને લીધે માળાપથી દૂર થઈ જવાય છે. મને મારાં માળાપનું સ્મરણ થયું નહિ તેથી કરીને તેમના જીવને પણ ઘણો સંતાપ થવા લાગ્યો. વ્રુકારામ કહે છે કે, મારાં માળાપનો ધર્મનાં સગાં છે અને તેથીજ મારી અને તેમની વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે.

૩૫૮૩-હવે નકામો જાળાપેશા માટે કરવો જોઈએ? એવું કરવાથી મનને જૂઠું ત્રાસ થાય છે. ખરી સ્થિતિ શી છે તે તો હવે વારકરીઓ આવશે એટલે જટ લઈને સમજાઈ જશે. ઘણા વખતથી જે ઘટનાની રાહ જોયા કરતો હતો, તે હવે હાથવેંતમાં આવીને ઊભી છે. હવે જરા ધીરજ રાખીશ તો તેનું ફૂડું ફળ મળશે. રસ્તે ચાલનારો મુકાદર એક દિવસ તો પોતાને મુકામે જરૂર જઈ પહોંચે છે, પણ ચાલતોજ અટકીને ઊભો થઈ રહે તે મુકામથી વેગળો રહી જશે. વ્રુકારામ કહે છે કે, મારો જીવ આશાની અંદર બંધાઈ ગયો છે, માટે હું તેમના કાલાવાલા અને આજીજીઓ કરીશ.

૩૫૮૪-હે દેવો! તમે થાકી ગયા હશે. હું તમને નમસ્કાર કરું છું, તેનો તમે સ્વીકાર કરો. તમે જાળગોપાળ સહિત શ્રેમકુશળ તો છોને? રસ્તે જતાં આવતાં થાકી તો ગયાજ હશે. વ્રુકારામ કહે છે કે, મારા ઉપર તમારી કૃપા તો છે ને? *

૩૫૮૫-હું મારી આંખોડીપી કોડિયામાં દીવો સળગાવીને તમારી વાટ જોયા કરું છું. તમારાં દર્શન કરવાને માટે મારી અધીરાઈની કશી હદજ રહી ન હતી. તમે ગયા તે ઘડીએ હું તમને

* આ અને એના પછીના બીજા દમ અમંગોમાં વ્રુકારામ વાર કરી યાત્રાજીઓને પીનવે છે,

૩૫૮૪-હું પવિત્ર થવાને સારૂ તેમની આગળ આજોટી પડીશ અને તેમના ચરણ ઉપર મારું માથું મૂકી દઈશ. પછી બેઠ હાથ લેડીને તેમને વિનંતી કરીશ અને ઢોડતો જઈને તેમના ચરણો-દકતું સેવન કરીશ. તુકારામ કહે છે કે, આ મારી મૂળનીજ પૂજા છે એ વાત સંતો જાણે છે.

૩૫૮૫-હે દેવ ! મને તમારી શોધ કરવાની એક પણ યુક્તિ આવડતી નથી, તેથી હું તો તમારા ચરણનોજ આશ્રય લઉં છું. હે નારાયણ ! હવે તો તમે એવું કરો કે હું લોકોની નજરે પડુંજ નહિ. મારું મન દેહાદિ પ્રાપંચિક પદાર્થોમાંથી પાછું વળી સ્વરૂપની અંદર સ્થિર થઈને લય પામી જાય. તુકારામ કહે છે કે, હું જોલવાચાલવાનો વ્યવહાર કરવાનું ભૂલી જાઉં અને ખાસ્સો મૂંગા જેવો જાની જાઉં.

૩૫૮૬-દોરીની જગ્યાએ સાપનો લાસ થાય તેમ સ્વરૂપની જગ્યાએ આ જગતનો લાસ થાય છે. આવું સમજીને શ્રીહરિના ચરણ જે એકજ સત્ય છે, તેમનોજ હું આશ્રય લઉં છું અને તેમનેજ પ્રેમસહિત પંપાતું છું. આ જગત જેવું જણાય છે તે જગદા-લાસને વૃક્ષની સાથે સરખાવીએ તો તેના મૂળમાં પરબ્રહ્મ છે અને તેમના વડે સૌ તૃપ્તિ અનુભવે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું પરમાત્મા તુલ્ય થઈ ગયો છું, તેથી હું પણ પરમાત્માની જેમ આખા વિશ્વમાં અંદર તેમજ બહાર ફેલાઈ ગયો છું અને લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાને માટેજ અવશિષ્ટ રહ્યો છું.

૩૫૮૭-હું હરિનો દાસ છું, એવું તો હું આપને સૌને કહી ચૂક્યો છું, પણ સાચું પુછાવો તો હું ઉઠાસીન છું એવો માશે નિશ્ચય છે. પરંતુ એ નિશ્ચયથી પણ હું નિરાજો છું. મારી પ્રેરણાને દીધે કર્તૃત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ હું એટલે તે કર્તૃત્વથી નિરાજો છું.

તો તેઓ મારા મોકલેલા સંદેશાનો જવાબ લાવ્યા હશે અને ત્યાં શું શું થયું તે બધી હકીકત મને કહી સંભળાવશે. તુકારામ કહે છે કે, તેમનો મેળાપ થવાથી મારો બધો તાપ દૂર થઈ ગયો અને આવા સંતોની મારા ઘરમાં પધરામણી થવાથી મારા તમામ સંકલ્પો સફળ થઈ ગયા.

૩૫૯૦—આજે મને મારાં માળાપ મળ્યાં તે ઘણું જ સાડું થયું. મેં મારી આંખો વડે સજ્જનોને દીઠા તેથી મારો બધો સંતાપ દૂર થઈ ગયો. સંતોને આલિંગન દઈ હું ધન્ય થઈ ગયો. તુકારામ કહે છે કે, મને મનગમતી વસ્તુ મળી જવાથી હું કૃતાર્થ થઈ ગયો છું.

૩૫૯૧—ચરવા ગયેલી ગાયનું મન પ્રેમના આકર્ષણને લીધે તેના વાછરડાની અંદર રમ્યા કરે છે, તેવી રીતે તમારી કૃપાનો પ્રેમપાનો પાછને તમે માડું રક્ષણ કરજો. પ્રેમને લીધે ભૂખ, તરસ અને શ્રમ બધુંય વિસારે પડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, મારાં માળાપે મારે સાડું પ્રેમનું ખાવું મોકલ્યું છે.

૩૫૯૨—મારે સાડું જે ખાવું આવ્યું છે, તેને હું હમણાં ને હમણાં જ ખાવા મંડી જઈશ અને પછી આનંદમાં આવી જઈને ‘ઝોવીઓ’ (લજનઈત્યાદિ) ગાવા લાગીશ. મારાં માળાપે મને જે સંદેશો કહાવ્યો છે તે હું સાંભળી લઈશ. તુકારામ કહે છે કે, મારા વારકરી મિત્રો મારાં માળાપની પાસેથી આજે આત્મા આવ્યા છે.

૩૫૯૩—મને આજે અખૂટ સુખનો ભંડાર પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે. હવે મારા લાગ્યનો પારજ નથી રહ્યો. સંતોને આલિંગન દેતાં મને જે સુખ થયું તેનું હું શું વર્ણન કરું? અરે! તેમના દર્શનથીજ મારા તમામ તાપ શાંત થઈ ગયા. તુકારામ કહે છે કે, સંતોએ મારા ઉપર એટલો બધો ઉપકાર કર્યો છે કે, તેનું સાદું વાળવાને સાડું તેમને આપવા જેવું મારી પાસે કંઈ છેજ નહિ,

છીએ, ત્યારે તમે દેવને મારા વતીના નમસ્કાર કહેજો. એટલો તમે મારા ઉપર ઉપકાર કરજો. વૈકુંઠના સ્વામીની આગળ મારે વિશે કાલાવાલા કરીને તેમને વિનંતિ કરજો. તુકારામ કહે છે કે, તમે દેવને કહેજો કે મને યાદ કરીને મને તેડવા મોકલો.

૩૬૦૧-હું ગરુડના ચરણ ઉપર વારંવાર મસ્તક નમાવું છું; કારણકે મુજ ગરીબનો ઉદ્ધાર કરવાને વાસ્તે તે દેવને પોતાના ઉપર બેસાડીને ઘણી ત્વરાથી તેડી લાવશે. લક્ષ્મી દેવની ચરણ સેવા કરે છે તેથી કરીને હું તેની પણ આજીજી કરું છું કે, તે હરિ-ને જટ મારી પાસે મોકલાવી દે. તુકારામ કહે છે કે, હે શેષનાગ ! તમારા ઉપર લગવાન શયન કરે છે ત્યારે તમે મારે ખાતર તે હૃષીકેશને જાગૃત કરો તો કેવું સાડું ?

૩૬૦૨-હવે હું મારાં માળાપને ઘેર જઈશ; કારણકે ત્યાંથી સંતો મારે સાડું સંદેશો લાવ્યા છે. તેમને મોઢેથી દેવે મારાં વીતકની વાત સંભળી, તેથી તેમને મારા ઉપર દયા આવી અને તેમનું હૃદય પીગળી ગયું. તેઓ મને તેડાવવાની તૈયારી કરીને, મારે સાડું ખાવાનું લઈને મને તેડી જવાનેજ આવ્યાં હોય એવું સમજાય છે. તેમના આવવાના રસ્તા ઉપરજ માડું ચિત્ત ચોટી ગયું છે, કેમકે મારાં માળાપ મને એક દહાડો તેડવા મોકલાવશે તેની હું સતત રાહ જોયાજ કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો મારાં માળાપ જાતેજ મને તેડવાને આવશે.

૩૬૦૩-મારા શરીરમાં ગુણ ગુકનનાં લક્ષણ પ્રગટ થવા લાગ્યાં છે. પહેલું લક્ષણ તો એકે મને મારાં માળાપનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેઓ મને તેડી જવાને આવશે કે નહિ તે તો કાણ જાણે ? તેમને માટે માડું મન અતિ ઉત્સુક થઈ ગયું છે, એજ તે-મના આગમનનું સૂચક લક્ષણ છે. તુકારામ કહે છે કે, મને ધાર-

તુકારામ કહે છે કે, હું પરબ્રહ્મ સમાન થઈ ગયો છું, પરંતુ તે સ્થિતિના કરતાં પણ હું નિરાશો છું.

૩૫૯૮-હું બ્રહ્મસાગીઓનો ગર્વ ઉતારી નાખીશ અને તેમનું બ્રહ્મજ્ઞાન તેમના મોઢામાં પાછું ધટાવીશ. આત્મસ્થિતિમાં રહેનારા જેઓ મુક્ત પુરુષો છે, તેમની પાસે તેમની આત્મસ્થિતિ પડતી મુકાવી દઈશ; કારણકે હરિદીર્ઘનદારા દેહ પણ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે અને દેવ પણ ઋણી થઈ જાય એવું સદ્ગુણાન્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તીર્થયાત્રા કરનારાઓને હું યાત્રા કરવાનું આગ્રહ આવે એવું કરીશ. સ્વર્ગમાં રહેનારા અને ત્યાંના દિવ્ય ભોગ ભોગવનારા છોડેને તે બધા ભોગ છડવા ગ્રેષ્ઠ જેવા લાગે એવું કરીશ. જેઓ તપોનિધિ થઈ બેઠા હશે, તેમના તપનું અભિમાન છોડાવી દઈશ અને યજ્ઞદાનાદિ સાધનોને લગ્નિજ્જલ કરી દઈશ. પ્રેમભક્તિ અને ચોથો પુરુષાર્થ એટલે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં નિવૃત્તભાવરૂપી ધનની આપણ છે, તેનો હું કળજો લઈશ. તુકારામ કહે છે કે, આ દુનિયાના લોકોને હું એવું માનતા કરી દઈશ કે અમે તુકારામનાં દર્શન કર્યો તે અમારાં ધનભાગ્ય !

૩૫૯૯-સંસારની અંદર બધા પ્રકારની ઉપાધિઓ હોય છે. હું શ્રીહરિનું દીર્ઘન કરીને શુદ્ધ થઈ ગયો છું. તેથી કરીને મારે માટે તો આખું ત્રેલોક્ય પણ શુદ્ધ થઈ ગયેલું હોવાથી મારા હૃદય-માંથી તમામ વિષમ કલ્પનાઓને મેં કાઢી નાખી છે. હવેથી હું પરબ્રહ્મરૂપી નગરમાં કાયમની વસતી કરીને રહું છું. ત્યાં ભેદાત્મક પ્રપંચરૂપી અપવિત્રતા મારી નગરે પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, હવેથી મારો વાસ એકાંતમાં હોવાથી પરબ્રહ્મની અંદરના પરબ્રહ્મરૂપી રસનું હું સદાકાળ સેવન કરતો રહું છું.

૩૬૦૦-હે સનકાદિક સંતો ! તમે કહો છો કે અમે દયાળુ

ખર ચમડી ગ્લુ છે અને તેના તેજી દશે દિશાઓમા અજવાગું
અજવાગું થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, વૈકુંઠાધિપતિ મારે ઘેર
પધાર્યા તેથી મને સતોષ થયો છે

૩૬૦૭-હાથમા શખ, ચક્ર ગદા અને પદ્મ ધારતુ કગીને
મામી બાબુએથી પુરુષોત્તમ ચાલ્યા આવે છે અને મને કહે છે
કે, “ હે ભક્તારાજ! મારા વહાલા! તુ ખીગ નહિ હું વેગભર
તાગી પાને દોડ્યો આવુ છું ” તે આવેથી ચાલ્યા આવતા હોય
એવું માની નજરે દેખાય છે તેમના લયથી આખી સૃષ્ટિના બધા
દોષ પત્થાયન કરી જાય છે તુકારામ કહે છે કે, મને એકલવાયો
પડી ગયેલો જોઈને શ્રીહરિ વૈકુંઠથી ચાલ્યા આવે છે

૩૬૦૮-મામી બાબુએથી અમખ્ય વીણાઓ અને ધ્વજ
પતાકાઓ મહિત વૈષ્ણવોનો મમુદાય ચાલ્યો આવતો દેખાય છે
પદરપુરના ગજ પાદુર ગ ખરેખર આવેજ છે, એવું તેમના લક્ષણ
ઉપરથી અમજાય છે આમ થવાથી મારા મનને અતિ સુખ થાય
છે અને મારા નેત્ર તથા હાથમા ચક્રગ્લ થવા માટે છે વૈષ્ણવોના
સમુદાયમાથી હરિનામની ગર્જનાઓ સંભળાય છે તુકારામ કહે
છે કે, હવે હું તેમને જોવાડવાને મોઢળી જગ્યા કરી દઉં છું

૩૬૦૯-ચાલો, ચાલો, આપણે સૌ તેમનું મામૈયુ કાઢીએ
અને મર્વશ્રેષ્ઠ વિકૃતને મળવા જીએ તુકારામ કહે છે કે, આજે
મારા મનને પાગવિનાનો આનંદ થાય છે અને પ્રેમાનંદની તૃપ્તિને
લીધે મને એવી મન્ત્રીની લહર આવી જાય છે કે, જાણે હું આગોટી
પડું એવું મન થાય છે કૃપાગુ સાધુસતો જે મારા માળાપ તુલ્ય
છે તેઓ સામી દિશાએથી ચાલ્યા આવે છે તુકારામ કહે છે કે,
તેમણે મને આવિગન દર્શને વિઠોળાના ચળુ આગળ મૂકી દીધો છે

૩૬૧૦-હૃપીકેશ આજે મારે ઘેર પરાણા થાને પધાર્યા

ધંધો કરવાનું આજસ ધાય છે અને, ઘરમાં રહેવાનું ગમતું નથી.

૩૬૦૪-મારા મનને સ્થિર કરીને હું તેમની વાટ જોયા કરું છું. મારાથી હવે કચકચાટ સહન થતો નથી. મારાં માળાપ આવશે ત્યારે હું તેમને બધું પૂછી જોઈશ. અત્યારે તો મારું બધુંજ મન તેમનામાંજ પરોવાઈ ગયું છે. દળવાના, ખાંડવાના વગેરે બધા વ્યવહાર હું લોકોની જેમ કરું છું તો ખરો, પણ મારું ચિત્ત તેઓમાં પરોવાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મને મારાં માળાપની વેલછા લાગી છે. હું જોવો તેમને માટે ગાંડો થઈ ગયો છું તેવાં તેઓ પણ મારે માટે ગાંડાં થયાંજ હશે ને ?

૩૬૦૫-અહીં ની બધી સ્થિતિનો એકદંર અનુભવ લઈ જોતાં મારા મનને એવું સમજાય છે કે હું અને મારાં માળાપ એક મૂળે એકજ જીવ છીએ. આ દષ્ટિબિન્દુથી વિચારી જોતાં મને સમજાય છે કે, મારું જે કાંઈ છે તે બધાંનું અસલ મૂળ તેમનામાંજ છે. જાણે ભૂખજ ભૂખ્યા માણસને ખાઈને તૃપ્ત થઈ જાય તેના જેવી આ વાત છે. એમ સમજ્યાથી અન્નને માટે આકાંક્ષા રહેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવું થવાથી અંતઃકરણ તૃપ્ત થઈ જાય છે અને આનંદમગ્ન બની જાય છે.

૩૬૦૬-શંખ, ચક્ર અને ગદા જેમના હાથમાં શોભી રહ્યાં છે એવા હરિ સાગી બાળુએથી ચાંદ્યા આવે છે. ગરુડની પાંખોનો ફડફડાટ હું સાંભળું છું અને તે જાણે મને કહેતા હોય કે, “તું ખીશ નહિ, તું ખીશ નહિ.” એવા શબ્દો વેગથી મારે કાને અથડાય છે. તેમના માથા ઉપરના મુકુટના અને કાનોમાં લટકતાં કુંડળના તેજથી સૂર્ય અંખો પડી જાય છે. તેમનો વર્ણ મેઘના જેવો શ્યામ છે અને તેથી તે ઘણાજ સુંદર દીસે છે. તેમને ચાર હાથ છે અને ગળામાં વૈજયંતી માળા પહેરી છે. તેમને અંગે પીતાં-

ખર અમદી ગ્યુ છે અને તેના તેજથી દશે દિશાઓમા અજવાગું
અજવાગું થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, વૈકુંઠાધિપતિ મારે ઘેર
પધાર્યાં તેથી મને મતોપ થયો છે

૩૬૦૭-હાથમા શખ, ચક્ર ગદા અને પદ્મ ધારણ કરીને
મામી બાબુએથી પુરુષોત્તમ ચાત્યા આવે છે અને મને કહે છે
કે, “હે ભક્તગત! માગ વહાલા! તુ ખીગ નહિ હું વેગભેર
તાગે પામે દોડ્યો આવુ છું” તે આગેથી ચાત્યા આવતા હોય
એવું માની નજરે દેખાય છે તેમના ભયથી આખી સૃષ્ટિના બધા
દોષ પત્તાયન કરી જાય છે તુકારામ કહે છે કે, મને એકલવાયો
પડી ગયેલો જોઈને શ્રીહરિ વૈકુંઠથી ચાત્યા આવે છે

૩૬૦૮-સામી બાબુએથી અમખ્ય વીણાઓ અને ધ્વજ
પતાકાઓ સહિત વૈષ્ણવોનો સમુદાય ચાત્યો આવતા દેખાય છે
પદરપુરના રાજા પાડુગ ખરેખર આવેજ છે, એવું તેમના લક્ષણ
ઉપરથી મમજાય છે આમ થવાથી મારા મનને અતિ સુખ થાય
છે અને માગ નેત્ર તથા હાથમા સ્ફુરણ થવા માટે છે વૈષ્ણવોના
સમુદાયમાથી હરિનામની ગર્જનાઓ સભળાય છે તુકારામ કહે
છે કે, હવે હું તેમને જેમાડવાને મોકળી જગ્યા કરી દઉં છું

૩૬૦૯-ચાલો, ચાલો, આપણે સૌ તેમનું સામૈયુ ઝાઢીએ
અને મર્વશ્રેષ્ઠ વિકૃતને મળવા જઈએ તુકારામ કહે છે કે, આજે
મારા મનને પાગવિનાનો આનંદ થાય છે અને પ્રેમાનંદની તૃપ્તિને
લીધે મને એવી મમ્તીની લહર આવી જાય છે કે, જાણે હું આજોટી
પડુ એવું મન થાય છે કૃપાગુ સાધુસતો જે માગ માળાપ તુલ્ય
છે તેઓ સામી દિશાએથી ચાત્યા આવે છે તુકારામ કહે છે કે,
તેમણે મને આલિંગન દઈને વિઠાવાના ચરણ આગળ મૂકી દીધો છે

૩૬૧૦-હાથીકેશ આજે મારે ઘેર પદોણા થઈને પધાર્યાં

છે તેમનો સત્કાર મારે કયો કેવી રીતે? મારૂં ઘનુ ખોરડું તો જૂનું પુરાણ છે તેમને જમાડવાને માટે મેં પાણીવાળી પાતળી ઘેશ-ધાવી છે તૂટીકૂટી ખાટલીનાં ઉપર ફાટેલી ગોદડીઓને મમરાવીને પાથરી દીધી છે તુકારામ કહે છે કે, હું એવો ભિખારી છું કે, તેમને મુખશુદ્ધિ કરવાને માટે હું તુલસીના પાદડા ઉપરાત ખીજી કાઢું-આપી શકતો નથી

૩૬૧૨-સતોએ મારો સ્વીકાર કરી લીધો તેથી તે વાતનું હું માગ મનમા મોટું અભિમાન રાખીને ફરૂં છું તેઓ એવા ઉદાર દિવના છે કે, જે કાંઈ તેમના ચરણ આગળ મમર્ષિત કરીએ તેને તેઓ સ્વીકારી લે છે તુકારામ કહે છે કે, હું તેમનું ચરણો-દક લઈને આઘો ઊભો ગહું છું મારૂં પ્રારબ્ધ તો માત્ર ન હંતુ છતાં મને તેમનો અડમ્ભાત્ રીતે મેળાપ થઈ ગયો તુકારામ કહે છે કે, દેવ અને તેમના ભક્તો એ મળીને મને બનેએ મનાથ બનાવી દીધો છે

૩૬૧૩-હું મારા બધા અનુયાયીઓને કહી દઉં છું કે, હું તમને સૌને એક દહાડો વૈકુંઠમા તેડી જવાને સારૂં અહીં આવ્યો છું માટે તમે સૌ તૈયાર થઈને ઊભા રહેજો એવી હું હમણાં તમને સૌને બે વાર કહીને ચેતવણી આપુ છું ત્યામુધી ઉપડી જવાનો વખત દૂર હોય, ત્યામુધીમા જવાને માટે ઘટતી તૈયાગી કરી લેવી જોઈએ મગજકાર્ય કરવાની શુભ ઘડી આવી પહોંચે તેને માટે સાવધાન રાખીને તૈયાર થઈને ઊભા રહેવું સૌને એવી શુભ ઘડી સાપડવાથી આનંદ થઈ જાય છે તુકારામ કહે છે કે, હું તો મારાથી થાય તેટલો પુષ્કળ પ્રયત્ન કરીને તે શુભ ક્ષણની રાહ જોતો ઊભો છું

૩૬૧૪-તમે બધા મને વળાવીને પોતપોતાને ઘેર જાઓ કમ

ધર્મની સહાયતાથી તમારું કલ્યાણ થશે. તમને મારો આવો આશીર્વાદ છે. તમે મારું પાલનપોષણ કર્યું અને છેવટે મને દેવના હાથમાં સોંપી દીધો. તેમ કરવાથી મારી બધી ચિંતાઓ દૂર થઈ ગઈ. હવે મારે મારા પ્રાણનાથની પાસે ચાલ્યા જવું છે. હું મારી ભાવનાદ્વારા તેમને અનુસરતો રહ્યો છું, માટે હવે તમે જો મારા પ્રતિ લોભ કર્યો કરશો તો મોડું થશે. તેટલા સાડ તમે સૌ પોતપોતાનાં મન અને ઇદ્રિયોને તેમની તેમની જગ્યાએ સ્થિર કરી દો. જેઓ મારા હાથમાં હાથ આપશે તેમને ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોની તો પ્રાપ્તિ થઈ જશેજ. તુકારામ કહે છે કે, આ આપણો છેલ્લો વારનો મેળાપ છે અને મારા સંબંધીવાતો આજ પછી માત્ર વાતોના વિષય પૂરતીજ રહેશે.*

૩૬૧૪-હું હવે જોડ્યા પ્રમાણે ચાલી શકું એવું પુણ્ય મારે ક્યાંથી લાવવું? હે મારા સ્વામિ! હવે હું આપની આજ્ઞા લઈને જવા માંડું છું. હવે મારે શા માટે કાળક્ષેપ કરવો જોઈએ? આખા રાષ્ટ્રના બધા લોકોને દુઃખી થતા જોઈને મારાથી અહીં રહેવાતું નથી અને મારી ધીરજ પણ રહેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, મને દેવ પોતાને હાથે પકડીને તેડી લાય છે અને જ્યાં આગળ લોકોનો લેશમાત્ર પણ ઉપદ્રવ ન હોય એવા સ્થાનમાં તેઓ મને લઈ જશે.

૩૬૧૫-હવે કામ કરવું એ તો જૂઠો શ્રમ વધારી મૂકવા સમાન છે. હવે બધું રાજ્યજ એકમય થઈ ગયું છે, તેથી જોલવા ચાલવા જેવું કશું રહેતુંજ નથી. હવે અહીં બીજાની સત્તાજ ન ચાલે એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે હું ફરીથી આવવાનો નથી. આજથી લોકોએ મને શુભાવી દીધોજ નાણવો.

* તુકારામ સ્વર્ગે સિધાવ્યા તે પ્રસંગને લગતો આ અભાંગ છે.

૩૬૧૬-હવે હું જાઉં છું. સૌને મારા વતી વિનંતી કરી કરીને કહેજો કે, તમે મારા પ્રતિ ઘણીજ કૃપા દર્શાવી હતી. હવે વૈકુંઠાધિપતિ શ્રીહરિ મને તેડવા આવ્યા છે અને તેઓ ઘણી વાર થયાં જિભા રહ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, વિઠોળા મારી છેલ્લી ધડીએ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા.* (આટલું કહીને તુકારામ પોતાના દેહસહિત અદૃશ્ય થઈ ગયા.)

૩૬૧૭-વિઠોળાએ મને એવી સ્થિતિમાં લઈ જઈને બેસાડી દીધો કે, જ્યાં મારે ફરીથી હઃખ જોવું જ ન પડે. પોતાની કૃપા-રૂપી અધિષ્ઠાનના સિંહાસન ઉપર તેમણે મને બેસાડી દીધો. ક્ષીર-સાગરના શયનમાં કોઈ પણ જાતના ઉપદ્રવનો સંભવ જ ન હોય. તુકારામ કહે છે કે, તેમણે મને પોતાના ચરણની પાસે રાખીને મારું સર્વત્ર રક્ષણ કર્યું છે.

૩૬૧૮-હઃખને લીધે મારું હૃદય કાઠીને ટુકડા થઈ ગયું છે અને મનોવેદનાને લઈને મારું ગળું રૂંધાઈ ગયું છે. હે સખા! હે સન્નિભ્ર! તેં મને જંગલમાં એકલો પડતો મૂક્યો! તેં આવું શા માટે કર્યું? તારાં બાળકો હૈયાકાંટ રહે છે, તારા કાલાવાલા કરે છે. તેમના શોકથી પૃથ્વી કાઠી નહિ જતી હોય? મને પણ તારી સાથે તેડી જવા જેટલું સામર્થ્ય શું તારામાં ન હતું? હે તુકા! હે મારા મિત્ર! તને એટલી તો ખબર છે ને કે, તારા સિવાય મારે આ દુનિયામાં ખીજું કોઈજ 'પ્રિય સખા' કહેવા જેવું નથી? કાન્હોળા કહે છે કે, હે મિત્રશ્રેષ્ઠ! તારા વિયોગથી હું મરવા જેવો થઈ ગયો છું, માટે તું મને દર્શન દે.*

* તુકારામ સૌની વિદાય લે છે.

* કાન્હોળા નામના કોઈ ભક્ત જે પોતાને 'તુક્યા બંધુ' અર્થાત્ તુકારામના મિત્ર કહેવડાવે છે, તે દેવને મહેલમાં મારે છે એ ૩૬૧૮ થી ૩૬૫૪ સુધીના અભંગોનો વિષય છે.

૩૬૧૯-તારી સાથે મૈત્રી હોવાથી હું તારી સાથેનો સાથે રહ્યો તો ખરો, પણ હું ભાગ્યહીન હોવાથી તારી યોગ્યતાની કદર કરી શક્યો નહિ. મેં તારા પ્રતિ જેવું વર્તન કર્યું તેવું મને ક્ષણ મળ્યું. નસીબનો કૂટેલો પારસમણિની શી કિંમત કરવાનો હતો? મેં આંડાળે તને સંસારમાં ત્રાસ આપ્યો અને છેલ્લી ઘડી સુધી હું તને ઉપદેશ આપવાની હિંમત અલાવતો હતો. કાન્હોળા કહે છે કે, યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું તેનો વિચાર કરીને હું વર્ત્યો નહિ. હવે હું તને ખીજું શું કહું?

૩૬૨૦-ભલે જેમ થયું તેમ. હવે તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવાથી શો લાભ થવાનો છે? હવે અહીં મારે સારું કોના મનમાં બળા-પો થવાનો છે? જે રસ્તે થઈને મારો ભાઈ ગયો, તે રસ્તાનો આશ્રય લઈને થોડા વખત સુધી રહેવાનો હું પ્રયત્ન કરી જોઈશ. જો રડવા બેસું છું તો લોકો મને બિચારો કહે છે, પણ આખરની ઘડીએ કોઈ મદદ કરવા આવતું નથી. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, જંગલમાં એકલવાયા થઈ પડ્યા પછી મારા મનમાં જે વિચાર આવ્યા તે મેં અત્રે દર્શાવ્યા.

૩૬૨૧-ગમે તેટલું તરફડીએ પણ તેથી ઊલટો તરફડાટજ વધે છે. શોક કરવાથી શોકનીજ વૃદ્ધિ થાય છે. ત્યારે શું મારે ધીરજ રાખવી? હા, હા, એજ કર્તવ્ય છે. આવો વિચાર આવવાથી મને સમજાઈ ગયું કે, નકામી ચિંતા કરવી એનો કશો અર્થ નથી. શૌર્ય અને ધૈર્યને છોડી દેવાથી જે ઘટના થવાનીજ છે તે તો થયા વિના રહેવાનીજ નથી. વધારામાં આપણા પોતાના સત્ત્વની હાનિ થાય છે. તુકારામના બંધુ કહે છે કે, મનનો પ્રત્યાહાર કર્યો વિના પરમાર્થરૂપી થાપણની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

૩૬૨૨-જોભત્તી તીર્થને કિનારે જે ઊભો રહ્યો છે, તે બધાંને

નયવનારો સૂત્રધાર છે એમ સૌએ સમજી લેવું. એના સિવાય ખીજો કોઈ ચોર છેજ નહિ. વૈષ્ણવો તો તે જેમ દોરી જેએ તેમ નાય કરનારાં પૂતળાં છે, તે મુદાની વાત હું સમજી ગયો છું. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, તેણેજ અમને બધાંને ફસાવી માર્યાં છે, એ વાત મારા અનુભવમાં આવી ગઈ છે.

૩૬૨૩-હવે મારે ચિંતા કરવી નથી અને કોઈની પ્રમતિ પણ લેવી નથી. મારો ભાઈ શાથી આફરો ગયો, તેનું કારણ મને સમજાઈ ગયું છે. સૌને હલાવનાર ચલાવનાર જે દેવ છે તેજ આપણા ઘરનો ખરેખરો ભેદુ છે. હું હવે તેનાજ પગને વળગીને બેસી રહીશ. તે આવું કૃત્ય કરે છે તે મેં તેને મોઢેથીજ જાણ્યું. હવે મારે આગળ-પાછળનું બાકી રાખવાની જરૂર રહી નથી. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, જે ઘડીએ તે વિકૂલ મને મારા ભાવનું દાન દેશે તે ઘડીએજ હું તેના પગને છોડીશ, તે પહેલાં નહિ.

૩૬૨૪-અરે નારાયણ ! તું ગુણાતીત અને નિષ્કુર છે, તું અમારું ઘર હુલાવનારો અમને ઠીક મળી ગયો છે ! એક ઘરની અંદર રહેનારાંઓ પણ દોઈ દોઈની સાથે સંબંધ ન રાખે, એવાં તેં અમને તારા જેવાં બનાવી દીધાં છે. કાન્હોબા કહે છે કે, હે દેવ ! તું નિષ્કામ દેખાય છે તેથીજ તું તારા મનનું ધાયું કરે છે.

૩૬૨૫-અરે ધિક્કાર છે તને ! તું ખરેખરો પાણ છે. એવી તારી બધેજ પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ છે. અરે ઓ ગાંડિયા દેવ ! તું મને આજખે છે ? હું કોણ છું તે તું જાણે છે ? તું મને મારા સ્વરૂપની અને મારા ભાવની થાપણ પાછી આપી દઈશ તો ઠીક છે અને જો નહિ આપે તો ચર્વનાશ થઈ ગયો જાણજે. હે પાંડુરંગ ! હવે અત્યારે એવો પ્રસંગ આવીને બિતો રહ્યો છે કે, કાં તો હું મરું છું કે કાં તો તને મારું છું. આ વાત તું બરાબર ધ્યાનમાં રાખીને

વાત કરજે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હવે મારી અને તારી વચ્ચે કશી મર્યાદા જળવાવાની નથી અને હું તારી બે આંખની શરમ રાખવાનો પણ નથી.

૩૬૨૬-ભોગ, મોક્ષ અને બ્રહ્મજ્ઞાન, એ તારી પૂંછના ઉપર આગ પડો. તું મને તો મારો ભાવ જલદી જલદી આણી આપ. તું તારા ઐશ્વર્યને, તારી અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓને અને તારા મોક્ષને એક પોટલીમાં બાંધીને રાખી મૂક અને મને તો મારો ભાવજ હમણાં ને હમણાં આપી દે. તારી મરજીમાં આવે તો મને તારા વૈકુંઠમાં પણ ન તેડી જતો; પરંતુ મને મારો ભાવ આપી દે. તારે મારા ઉપર પ્રસન્ન થવું હોય તો થજે અને ન થવું હોય તો ન થતો, પણ મને મારો ભાવ આપી દે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ! તું જો આ બાળતનો ઘટતો વિચાર નહિ કરે તો તને મારી હત્યા કર્યોનું પાપ લાગશે.

૩૬૨૭-મને તો ખાસ કરીને મારા સંતોડપી માતાનો આધાર છે, પણ એ પાંડુરંગ! તારો તો ભાવજ કેાણુ પૂછે છે? જ્યાંસુધી મને મારી સંતમાતાનો આધાર અને મદદ છે, ત્યાંસુધી તારે મારી સાથે દાંડાઈ કરવી નહિ. સંતમહાત્માઓને મેં મારી મદદે બોલાવ્યા છે તેથી હવે હું તારાથી ડરી જાઉં એ વાત કદી બનવાની નથી. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે અનંત! સંપત્તી સંપ વધે છે અને દુઃખથી દુઃખમાં વધારો થાય છે.

૩૬૨૮-હે હરિ! સૌમ્ય ઉપચારની તોલે બીજે ઉપાય આવી શકેજ નહિ, માટે કચકચાટનું કાથું મોહું એવું તું કાંઈક કર. તારી આગળ બેઠે હાથ જોડીને અને તારા ચરણ ઉપર માથું મૂકીને હું તારી પાસે આટલું એકજ વાતું માથું છું. મારો અને તારો એકજ જ જગ્યાએ વાસો છે, તો પછી આપણે ત્યાં દેવતાવ અથવા દેવ

રાખીએ તે શું મારું કહેવાય ? તુકારામનો બંધુ કહે છે કે હે અનંત ! મેં તમારી ઘણી ઘણી રીતે વિનંતીઓ કરી છે તે હવે તો તમારે સાંભળવી પડશે.

૩૬૨૯—તું લોભને વશ થઈને મારો ભાવ દબાવી બેઠો છે ને ? પણ ઓ દેવ ! હું તને તે પચવા દેનાર નથી એટલું તું તારા મનમાં ગોખી રાખજે. હું આ બાળતનો મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરીને મજબૂત કાછડો વાળીને બેઠો છું. હઠ કરવાનું મારામાં પૂરતું જોર છે અને તેના વડે હું તારા હૃદયાકાશને ફેડી નાખીશ. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, મારા કરુણ રસ વડે તારા હૃદયને હું ભુલાવામાં નાખીશ અને તેમાંથી હું મારી વસ્તુ કાઢી લઈશ.

૩૬૩૦—હે નારાયણ ! મને તારી બધી છૂપી લેદલરેલી વાતો સમજાઈ ગઈ છે, તે છતાં તું હજી પણ ડાહ્યો થતો નથી. તને હું હાંકો મારું છું તેથી તને ઘણી અકળામણ થતી હશે, પણ તે છતાં તું આંખો ઉઘાડતો નથી. હે દેવ ! તું બધું જાણે તો છે, છતાં તું કાંઈજ ન જાણતો હોય એવો દેખાવ કરવાની તારામાં એક મોટી ખોડ છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, તારામાં એકંદર રીતે તારાં કૃત્યોની પ્રચિતિ છે. હું કેટલાક વળતથી તારો આ એકજ ગુણ જોતો આવ્યો છું.

૩૬૩૧—હે પાંડુરંગ ! તારાં બધાં છોકરાં એક સમાન નથી એ મને ઘણું નવાઈ જેવું લાગે છે. હું બધાંની માતા છું એવું કહેતાં તને કશી લાજશરમ આવતી નથી, કારણકે તેમાંનાં કેટલાંકને તું તારી પાસે રાખે છે અને કેટલાંકને વેગળાં કાઢી મૂકે છે. તું કેટલાંકને પોતાના સોડમાં લઈને તેમને સુખ આપે છે ત્યારે બીજાં કેટલાંક એવાં છે કે, જેમને પોતાના ઘરને બારણે ઠેરા ઉપવાસ કરીને પડી રહેવું પડે છે. કોઈ કોઈને તું પરાણે પરાણે દૂધ પાય છે.

ત્યારે બીજાં કેટલાંકને અત્તને સાડ વટવટવું પડે છે. કેટલાંક તને એટલાં બધાં વહાલાં લાગે છે કે, તું તેમને તારી પાસેથી જરા પણ અળગાં થવા દેતો નથી; ત્યારે એવાં પણ કેટલાંક છે કે જે તારી પાસે આવે તો તેમને જોઈને તું મોઢું ચઢાવે છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે નારાયણ ! ત્યારે જેઓ તને અળખામણા લાગે છે તેમને તેં જન્મ શા માટે આપ્યો તે કહે.

૩૬૩૨-હે વિઠ્ઠલ ! તું નનામો છે અને તારું એજ નામ તને શોભે એવું છે. તેં દરવાજાની અંદર તારા પગ તો ઘણી સરસ રીતે ખોસી રાખ્યા છે. તેં જે પાપ અને પુણ્ય કર્યાં છે તેમને વિષે તેં કોઈ વાર વિચાર કરી જોયો છે કે નહિ ? તારા પોતાના ભાવની અંદર તું પોતેજ ડૂબી ગયો છે ! અરે ઓ સગ્ગજન ! નાના પ્રકારની મુદ્રાઓ ધારણ કરવી, દ્વાદશ તિલકનાં ચિતરામણ ચીતરવાં, રસયુક્ત મૃદુ સંભાષણ કરવાં અને તેની સાથે સાથે લોકોને ફસાવવાના કાવાદાવાડખી જાળ હાથમાં લઈને ફરવું, એ કઈ જાતની નીતિ ? તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, ઓ દેવ ! તું જાણી જોઈને હુઆઈ કરે છે. મેં મારા આખા સંસારને ખાખાવીખી કરી નાખ્યો છે, તેનો તું જરાક ઊંડો ઊતરીને વિચાર કરી જો.

૩૬૩૩-હે હૃષીકેશ ! તારી ભાળ મને મળી ગઈ છે. હવે હું એક ક્ષણવાર જેટલો પણ વિલંબ સહન કરનાર નથી. તું કદાચ કહે તોપણ હું તારી વાત માનનાર નથી. તારા માથાનાં બધાં કામ કરવાની જવાબદારી તારા ઉપર છે. તેં એમ જાણ્યું કે, હું ગરીબ અશક્ત માણસ શું કરી શકવાનો છું, એમ ધારીને તું મારું સર્વસ્વ હરણ કરી લઈ ગયો અને અરે ઓ ચોર ! તેં મારું મનુષ્યત્વ પણ છીનવી લીધું. હું ‘ દેવ ! દેવ ! ’ કરીને તારું ભજન કરું, તાળીઓ જાગવીને તારા નામનું કીર્તન કરું અને મારી એવી

સ્થિતિનો લાભ લઈને અધ્યા એ ચોર ! તું મારા દેહની અંદર
ક્યાંથી કૂટી નીકળ્યો ? તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, તે' મને નાગો
કરી મૂક્યો છે તે તું ચાદ રાખજે. હે દેવ ! તારી પાસે તારૂં પૂરૂં
કરવા જેટલું સાધન હતું નહિ તેથી તે' આવું કર્યું ?

૩૬૩૪-હે દેવ ! તું બધાને કહેતો ફરે છે કે, હું ઘણો ઉદાર,
કૃપાળુ, સહાનુભૂતિપૂર્ણ અને માયાળુ સ્વભાવનો છું, પણ મને તો
તું ગળાકાપુના જેવોજ દેખાય છે. મેં મારા એકજ જન્મની અં-
દર એવું શું કર્યું કે, તું મારા ઉપર આટલી બધી હકુમત ચલા-
વનાર મારો સત્તાધારી માલિક બની બેઠો છે તેનો તું મને જવાબ
આપ. તારી ભલાઈની કીર્તિ તો તે' મારી રીતે સ્પષ્ટ કરી દીધી.
મારા ભાઈને તે' તારા પ્રેમમાં ગાંડોતૂર બનાવી દીધો અને છેવટે
તે' અમે ભાઈ ભાઈની વચ્ચે વિયોગ કરાવ્યો. તુકારામનો ખંધુ
કહે છે કે, હવે તને મારે ભલો કેવી રીતે કહેવો ? તે' જે ઘડીએ
મારો જીવ લૂંટી લીધો, તે ઘડીએ તારા આવા કૃત્યની મારા ઉપર
શી અસર થશે તેનોતો' જરા પણ વિચાર કર્યો હતો ખરો કે ?

૩૬૩૫-આ ઉપરથી તારા બધા ગુણ મારા સમજવામાં
આવી ગયા છે. તું તારા વર્તનમાં જે ભલાઈનાં લક્ષણ અમને બ-
તાવે છે, તે તારી ભલાઈ નથી પણ લોકોનાં ઘરખાર લૂંટવાનાં
લક્ષણ મને તો દેખાય છે. તું 'દીનખંધુ', 'કૃપાસિંધુ' એવે
એવે નામે તારી જાતને ઓળખાવતો ફરે છે, પણ તું મોટો ઠગ
છે એ હવે હું સમજી ગયો છું. તારા હૃદયમાં લેશ માત્ર દયા નથી,
પણ તું કંઠણ હૃદયનો અને કપટી છે. મુજ આંધળાની લાકડી તે'
જૂંટવી લીધી ને ? તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હે અનંત ! તને તો
હું મારા એકજ ઘૂંટકામાં મારી અંદર સમાવી લઉં એવડો પણ
તું નથી. તું મેં હમણાં કહ્યો તેવો છે તેથી તો મેં તને એક

ધૂંટડાની સાથે મારી અંદર લઈ લીધો છે.

૩૬૩૬-હે હૃષીકેશ ! તને હવે મારે શું કહેવું ? મને અત્યારે ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો છે. મારાં પાપનો નાશ કરવાને માટે તું હવે એક ક્ષણવારની દીલ કરીશ મા. તેં મારું ઘર ડુળાવી માયું, મારે સંસાર ધૂળધાણી કરી નાખ્યો, મારાં ઈયાંછાકરાંને બારણે બારણે સ્વડતાં કરી મૂક્યાં અને સૌને દુઃખી દુઃખી કરી દીધાં. હે કેશવ ! મારા ભાવના બદલામાં કાં તો હું તારો જીવ લઈશ અથવા મારો જીવ તને આપી દઈશ. આ બેમાંથી એકજ કામ કરવાનું હવે મારે સાડ ખાત્રી રહી ગયું છે. તુકારામનો બાંધુ કહે છે કે, આવું કામ કરવાને માટે લોકો મને બલો કહે કે બૂંડો કહે, પણ હું તારો કેડો છોડવાનો નથી.

૩૬૩૭-મારાં માળાપે મરતી વખતે મને ભાવને આશરે સોંપી દીધો હતો. હે હરિ ! તેટલું પણ તારાથી સહન થયું નહિ. હે દેવ ! મેં તારી ભક્તિ કરી તેના બદલામાં તેં અમારા ઉપર શો ઉપકાર કર્યો ? મારું ખાસ્તું મજેતું ઘર તેની તેં ધૂળધાણી કરી મૂકી. તેં અમારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને આખરે કામ તો આવુંજ કર્યું ને ? અમારા બેઉનાં કુટુંબોનો એકજ જીવના ઉપર આધાર હતો અને તેનેજ તેં આ પ્રમાણે ફસાવી માર્યો ! તુકારામનો બાંધુ કહે છે કે, હે દેવ ! તું ઘણોજ રૂડો છે. હવે તને હું કહું પણ શું ? મારો ભાઈ એવો ગાંડિયો નીકળ્યો કે તેણે તારી સાથે સંબંધ બેડી દીધો !

૩૬૩૮-હે શ્રીપતિ ! તેં મારી અગાઉના મારા પૂર્વજોની પણ એવીજ ગતિ કરી હતી એવું મેં સાંભળ્યું હતું. તેં તેમને પોતાની સેવામાં કામે લગાડી દીધા અને પછી તેમની પૂરેપૂરી શાંતિ કરી દીધી. હે હૃષીકેશ ! તું શા સાડ મારી કેડે ખસ્યો છે તે કહે. તેં

આટઆટલું ક્યું તોપણ તું હજી ઠરીને બેસતો નથી. હજી તારે મારો ક્યાં મુખી અંત લેવો છે? હે કેશવ ! તારે મને જન્મજન્માં-તરમાં પણ દર્શન દેવું પડશે એ મારો દાવો છે. તું શા માટે આ બધા ઢાંગ અને પ્રયત્ન કરતો કરે છે? તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે નારાયણ ! તું કેટલો બધો મદાન્ધ થઈ ગયો છે? કશુંજ નહિ ખાનારો એવો તું બીજા ખાનારાઓને બેઈ શકતો નથી.

૩૬૩૯—આ દુનિયાની અંદર પેટભરા લોકોને કશી ફિકર ચિંતા હોતાં નથી. તેં તારું દેવપણું બતાવીને લોકોની આગળ એક ભૂત બિંબું કરી રાખ્યું છે. તેં શું આવો નિશ્ચય કયો છે? તેં મારા આખા વંશતું નિકંદન કાઢી નાખ્યું અને તે ઉપરાંત આજના પ્રસંગે તેં આઠો આંક વાળી નાખ્યો અને તે છતાં પણ તું હજી ધરાતો નથી? તારા સપાટામાંથી છેવટે હું એકલોજ બચી જવા પામ્યો છું અને તે પણ તારી આંખે દેખી ખમાતું નથી. તેં ઉઘાડી રીતે અમારા બેઉના ભાવની અંદર બુદ્ધિ કરી દીધી. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, મીઠા ઝાડનાં કાંઈ મૂળિયાં કાઢીને ખવાતાં હશે શું?

૩૬૪૦—હે શ્રીપતિ ! તું યોગ્ય અને અયોગ્ય કામનો વિવેક કરી જાણે છે અને ધર્મનીતિ પણ તું જાણે છે; પણ તે છતાં તું આંખો મીંચીને રાત પાડી દેવા જેવું કામ કરે છે. હે જગદીશ ! હવે મારા આ આરોપનો તને જવાબ દેતાં આવડતો હોય તો દે બેઈએ. લક્ષ્મીની સેવા ચાખવાના શોખને લીધે તેં બળાત્કારે અજ્ઞાનપણું ધારણ કર્યું છે, પણ જે લક્ષ્મીને જેવો ભાવ તેવું તેને દ્રુણ મળે છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હવે મારે કશુંજ કહેવું નથી. તું પોતેજ તારી જાતને ગ્રહણ કરે છે.

૩૬૪૧—હે અનંત ! અમ બાળકોના ઉપર કોઈ પ્રકારની વિપત્તિ આવી પડે તેમાં તારા હાથમાં શું આવવાનું છે તેનો

તુજ વિચાર કરી લેજે માટે કહીને શુ કામ છે? અનાયામે જે કહેવાઈ જાય તેજ ઉત્તમ જોલવાચાલવાની ઢડાકુટ ટળી ગઈ અને તેથી કરીને તેટલા પૂરતી પીડા પણ ઓછી થઈ ગઈ હે કેશવરાજ! તુ ભારે નટખટ જણાય છે તારે માટે હવે જોલવાનો અવકાશજ રહ્યો નથી તુકારામનો જાધુ કહે છે કે, તે મને ખરે-ખરો દગો દીધો છે, માટે તુ હવે ઉતાવળો થા અને મારી સાથે ચાલવા માડ સારે નમીએ તુ મારા હાથમા આવી ગયો છે

૩૬૪૨-હે દેવ! અમારા પૂર્વજોનુ તારી પાસે ભક્તિનુ જાફી લેણુ નીકળે છે, તે તુ હજી ચૂડવી આપતો નથી તુ ખરેખરો લગાડ છે, પણ હું એ લેણુ તને પચવા દેનાર નથી તે તુ થાદ રાખજે હું તને જ્યારે સતોની આગળ લઈ જઈને ઊભો કરી દઈશ ત્યારે તને જાણર પડશે હું તારી પાસે માફ ચઢ્યુ લેણુ માગવા આવુ, તેમા તને આટલી ખીજ કેમ લાગે છે? હે અનત! આજ સુધી હું મૂર્ખ હતો તેથી તુ ફાવી ગયો, પણ હવે મારે જે કાંઈ તારી પાસેથી લેવુ છે તેમા હું જરા પણ છટછાટ મૂડવાનો નથી તુકારામનો જાધુ કહે છે કે, આ જીવનની અદર મે મારો જીવ અર્પિત કરી દીધો છે, તેથી કરીને તારા પગ અને માફ માથુ' એ બેડને એકબીજાની સાથે જડડી રાખીશ

૩૬૪૩-તુ કેવો કપરી છે તેની જો મને પહેલેથી જાણર પડી હોત તો હું તને જ પવા દેતજ નહિ તે ઘડીએ ને તે ઘડીએજ જાધી વાતનો ચોખ્ખો નિકાલ કરી નાખત આટલુ જાધુ મોડું થવા દેતજ નહિ તારે ઘેર ખરેખરી કડી ઉઘરાણી કરી હોત તો પછી પચની આગળ ફરિયાદ કરવાની અને ન્યાય માગવાની ખટ-પટ કરવાની રહેતજ નહિ માફ લેણુ ઉઘાડુ દીવા જેવુ છે, છતા કેટલી જાધી માથાકૂટ કરવી પડે છે? તેર દહાડા સુધી તારે જારણુ

ખેત્રીને લાંઘણ કરી હોત તો હું મારો બધો ભાવ તારી પાસેથી કઢાવી લેત. તુકારામનો બાંધુ કહે છે કે, હે હરિ ! હજી પણ ઘણું મોડું થઈ ગયું નથી. જે તારે લોકોનિંદામાંથી બચીજ નવું હોય તો હજી વખત છે, નહિ તો પછી લોકોમાં તારી જરા પણ આગર રહેવાની નથી.

૩૬૪૪-હે દેવ ! હવે હું એક ઘડીવાર પણ જાંપીને ખેસવાનો નથી. તારી બાંધીજ રીતભાત હું સમજી ગયો છું. હવે તો ન્યાં-સુધી મારી વાતનો નિકાલ ન કરી દે ત્યાંસુધી હું તને જરા પણ હાલવાચાલવા દેનાર નથી. અરે ઓ દેવ ! તારે કેની સાથે કામ લેવાનું છે તે તું જાણે છે ? ડાળા ફાડીને જોયા શું કરે છે ? હું તને પંચની આગળ ઘસડી જઈશ અને જે તેમ થવા દેવું ન હોય તો તું મને મારો ભાવ પાછો આપી દે. ન્યાંસુધી હું તારો દમ નહિ કાઢી નાખું ત્યાંસુધી તું મને કશુંય આપવાનો નથી, તે હું જાણું છું; તેટલા માટે મારે શું કરવું તેનો વિચાર મેં મારા મનમાં કરીજ રાખ્યો છે. તુકારામનો બાંધુ કહે છે કે, આજ સુધીમાં તેં મારા જેવા કેટલા બધા લોકોના હકમાં નુકસાન કર્યું, તેનો કરો પારજ નથી, છતાં હજી તું તારી કુટેવ છોડતો નથી.

૩૬૪૫-જેવું જાણું તેવુંજ બગાડવું એ તારી નીતિ હું જાણી ગયો છું, પણ મારી આગળ તારું કાંઈજ ચાલવાનું નથી. હું તને જરા પણ છોડવાનો નથી; કારણકે જે કાંઈ હું કમાયો હતો તેમહા કદ વેડીને કમાયો હતો, તેનો તારે વિચાર કરવો જોઈએ. હવે તું આડાઈ કરીશ તે કાંઈજ કામમાં નહિ આવે; કારણકે બીજું બધું એક બાબતુએ મૂકી દઈને હું છેકજ મરણિયો થઈ ગયો છું. આ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે અને જે તારાથી તે સમજી શકાતો હોય તો સમજી લે. તુકારામનો બાંધુ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તું બિંધી

જતો નહિ. તારે તો કલુષીની સાથે કામ પડ્યું છે, તેથી જ તારાથી તારી મોટાઈ સાચવી લેવાતી હોય તો સાચવજે.

૩૬૪૬-હે પુરુષોત્તમ ! વધારે પડતું અને વ્યર્થ જોલજોલ કરવાથી શો લાભ છે ? તારે અમને જે કાંઈ કહેવું હોય તે તું એક જ શબ્દમાં કહી નાખ. એ મારા ભાઈ ! તારે આપવું છે કે ઢંકડેતો કરાવવો છે તે તું કહી નાખ. કોઈ પણ માણસ તારી બધો વખત શરમ નહિ રાખે. આજ સુધીમાં તો જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું. પાછલી વાત હું મારા મનમાં લાવવા માગતો નથી, પણ તારે હવે આગળ ઉપર શું કરવાનો વિચાર છે તે કહી નાખ. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, બધા દહાડા સરખા નથી જતા એ તો સૌ જાણે છે, માટે તું જેટલો કચકચાટ કરાવીશ તેટલો તારે માથે ભારરહેશે.

૩૬૪૭-હવે તો હું કહી ભૂલ કરવાનો છું જ નહિ. ખાલી જોલ-જોલ કરીને શા માટે વ્યર્થ ડાચાક્ટ કરે છે ? મારાં સગાંસંબંધી અને ઇષ્ટમિત્રો એ સૌનો સંબંધ મેં તોડી નાખ્યો છે. હવે પાછાં પગલાં કરવામાં શોભા નથી. તું તો જાણે દેવાળું કાઢીને જ બેઠો છે. તું દેખાય છે તો ઘણું મનનો, જોલે છે પણ મીઠું અને તારા કોમળ સ્વભાવમાં પણ નિષ્કુરતા અને નિર્મમતા છે. તારાં કામ પણ તેવાં જ છે. અત્યારે તો મારી આંખે આવું જ દેખાય છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે દેવ ! તું છતી આંખે આંધળો છે અને છતે કાને ગહેરો છે. હવે મારે તારી સાથે કઈ રીતે કામ લેવું ?

૩૬૪૮-આખા ત્રેલોક્યમાં બધે એક એવી વાત ફેલાઈ ગઈ છે કે, તને બધા લોકો ધોળો સ્ફટિકનો પથ્થર કહે છે. તે તમામ લોકિક આચારવ્યવહારના ઉપર પાણી ફેરવી દીધું અને જેઓ સુખી હતા તેમને તે લીખ માગતા કરી દીધા. તું ઠોઠ લોકોનો શિરો-મણિ છે. તારા જેવો લગાડ તો આખા ત્રિભુવનમાં ખીજે એક

પણ નથી. એટલા માટે ડાહ્યા લોકો તો તારા બારણા આગળ
ઊભા રહેતાજ નથી. તું નિર્ગુણ હોવાથી નામ રહિત અને નિર્લ-
બ્બ છે. ઓ દેવ! તું લખાડ, નકુદ્ટ અને ભૂડો છે. તારા જેવો હુઃખ
દેનારો ખીજો કોઈ છે એવું મેં સાંભળ્યું પણ નથી. તુકારામનો
ખંધુ કહે છે કે, તું સર્વગુણસંપન્ન હોઈ પરિપૂર્ણ છે, એવું મને સમ-
જાઈ ગયું છે તેથી જીવ જાય તો પણ તારા ચરણ હું છોડવાનો નથી.

૩૬૪૯-તારાં કૃત્યોને ગુપ્ત રાખવાથી મારું કાર્ય સિદ્ધ થનાર
નથી એવું એક સહજ પ્રસંગ ઉપરથી મને સમજાઈ ગયું. એટલા
માટે ત્યાંસુધી હું લાજશરમ મૂકીને તારી સાથે વાત નહિ કરું
ત્યાંસુધી કાંઈ રૂઠું પરિણામ આવે એવું મને દેખાતું નથી. હે દેવ!
તું હજી પણ ડાહ્યો થતો નથી અને મેં તને જે કહેલું તે લક્ષમાં
લેતો નથી. ત્યારે હવે મારેજ મારું પોતાનું કામ કરી લેવું જોઈશે.
તારી ઘણીય રાહ જોઈ, પણ તેં તો મારી ઈચ્છા પૂર્ણ ન કરી તે
નજ કરી. ત્યારે હવે હું તારી સાથે લડવા માટે કર્સીને કાછડો
વાળીશ અને સંગીન પુરાવા સાથે પંચોની આગળ ફરિયાદ કરીને
મારી અને તારી વચ્ચેના કનિયાની પંચાયત કરાવીશ. તુકારામ-
નો ખંધુ કહે છે કે, હવે તો પ્રયત્ન કરવાનોજ વખત આવી લાગ્યો
છે, માટે હવે તેના સંખંધમાં ઉઠાસીન રહેવું યોગ્ય નથી. તેમ નહિ
કરું તો મારો અને તારો ચેળાપ થાય નહિ.

૩૬૫૦-કરજનો બોજો તો ધીરે ધીરે વધતો જાય છે અને
છતાં તું તેનો નિકાલ કરી દેતો નથી. આ વાત મેં તને પહેલાં પણ
સારી રીતે સમજાવી દીધી હતી. તેથી કરીને મારે તને જે કાંઈ
કહેવા જેવું હતું તે ખંધુ કહીકારવીને હું તો મારી ફરજ બજાવી
ચૂક્યો છું. હવે મારા ભાઈ! હવે તને જેમ ઠીક લાગે તેમ તું કરજે.
આજકાલ કરતાં કરતાં અઠાવીસ યુગ વહી ગયા. આટલી બધી

લાંબી મુદતમાં મુદત રકમ અને ચઢ્યું વ્યાજ ચૂકવી આપતાં તો તારે જીવ જાય છે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! તું તારા બધા એશઆરામને એક બાબુ મૂકી દઈને તારા ગિરદનું રક્ષણ કર. મારી અને તારી વચ્ચે શી શી બીના બની છે તે લોકોમાં બહીતી થઈ જાય ત્યાંસુધીમાં તારે વિચાર કરવો હોય તો કરી લે.

૩૬૫૧-દસ્તાવેજો પુરાવા આપવાને સારૂ તારા હાથનું લખી આપેલું લખાણ મેં શોધી કાઢવાની મહેનત કરી નથી; તોપણ તારા પુણ્યપ્રતાપે મારી પાસે પુરાવાની જોટ નથી. તારા નામના આધારે હું સુખેથી ખાઈપીને જીવું છું. તું તારૂં વચન નહિ પાળે અને મોઢેથી બોલીને ફરી જઈશ તેથી મેં તને આટલી હકીકત સમજાવી દીધી. હવે તારે આટલા ઉપરથી મને આપવું હોય તો આપ અને ન આપવું હોય તો ન આપતો. તારી મરજીમાં આવે તેમ કર. તને હું મારે દેણદાર કહી શકીશ; એટલુંજ મારે સારૂં બસ છે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! આ બધું જે મેં કહ્યું તે તો ફક્ત તને જગાડવાને સારૂંજ કહ્યું, મારે તો તારી પાસે કાંઈજ માગવાની ઇચ્છા નથી.

૩૬૫૨-મારા ભાવે જે લાલ કરી દીધો છે, તે કોટિકોટિ કદવો વીતી જાય તોપણ નાશ પામે એવો નથી. હું તો વૈકુંઠના ઉપર ઘેરો ઘાલીને પરમાત્માને મારી પાસે ખેંચી લાવ્યો છું. હવે મારે કાંઈ જવાઆવવાનું અથવા કોઈ પણ કર્મ કરવાનું રહ્યુંજ નથી. મારે તો જન્મોજન્મ બેઠાં બેઠાં ખાવું અને મજા કરવી, એજ મારું કામ. જેતું માપ કાઢી શકાય નહિ, એવા અપાર આનંદ વડે આખું આકાશ ભરાઈ ગયું છે. તે આનંદ આખા ત્રિભુવનને ભરી દે તોપણ વધી પડે એટલો બધો છે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, સંપૂર્ણ સુખનો સંહોદિત અને પરિપૂર્ણ પર્વત

મારી મામે આવી પડ્યો છે. આવું અખૂટ પરમાર્થ-ધન માગ હાથમાં આવી ગયું છે.

૩૬૫૩-હવે દેશપરદેશ જવું અથવા અમુક કામ કરવું અને અમુક કામ ન કરવું એ બધી ખટપટ મારે માટે રહી જ નહિ. કારણકે સર્વ પ્રકારની રિદ્ધિઓનું જે આશ્રયસ્થાન તેજ મારા ઘરમા આવ્યું આવ્યું છે તે એવી રીતે બન્યું કે, જે અનંત ગુણરૂપી રત્નોનો ભડાગ છે તેજ મારા હાથમા આવી ગયો, એટલે તો મારા જન્મજન્માતરના હુ.ખદારિદ્ર્યનો નાશ થઈ ગયો. સમુદ્રમા તરતા તરતા એકાદ મોજનો ધક્કો લાગી જાય અને કિનારે આવી પડાય, તેવી રીતે મારા પૂર્વના શુભ કર્મોનો ઉદય થયો અને આ અખૂટ રત્નનિધિ મારે હાથ આવી ગયો. તુકારામનો બધું કહે છે કે, હવે માફ પાર વિનાનું સફલાભ્ય ઊઘડી ગયું, કારણકે પુરુષોત્તમના જેવા શાહુકાર મારા હાથમા આવી ગયા.

૩૬૫૪-મારા બાપદાદાઓની જૂની પરમાર્થરૂપી થાપણ હવે મારી પાસે આવી ગઈ છે મારા પૂર્વના પુણ્યને લીધે નારા યજ્ઞે મારા ઉપર કૃપા કરી આથી કરીને હવે હું આનંદરૂપ થઈ ગયો છું. મારી તમામ ચિંતાઓ દૂર થઈ ગઈ છે અને લેવડ દેવડનો વ્યવહાર કરવાનું હવે મારે માટે રહ્યું નથી અસંખ્ય વિઠ્ઠલનામરૂપી પૂજા મારા ઘરમા એડી થઈ છે આ બધું મારા ભાવના સુકૃતનું પરિણામ આવ્યું છે તુકારામનો બધું કહે છે કે, માફ તમામ હુ ખદારિદ્ર્ય હવે દૂર થઈ ગયું છે અને હવે એક વિઠ્ઠલના સિવાય મારે બીજું કશુંય બોલવાની ગરજ રહી નથી.

૩૬૫૫-સેવકના ધર્મનો સિદ્ધાંત મે સમજાવ્યો છે જેઓ શૂરા હશે તેમના હૃદયમા તે ઊગી નીકળશે અને તેઓજ તે પ્રમાણે વર્તવા માડશે. દેવના સેવક બનીને તેમની સેવા કર્યા

સિવાય કદી પણ મુખ સાંપડનાર નથી. એટલા માટે પોતાના જીવના પ્રતિ પૂરેપૂરા જોદરકાર બની જઈને સેવકપણાનો સ્વીકાર કરી લેવો. એવું કરવાથી સેવકના માથા ઉપરનો તમામ ભાર સ્વામી પોતાના ઉપર ખેંચી લે છે. જેમણે સેવકનું મુખ જાણ્યું નથી, તેમનો મનુષ્યજન્મ વ્યર્થ ગયો જાણવો. ધિક્કાર હોતો તેમના જીવતરને. તુકારામ કહે છે કે, જે વખતે ખરેખરો પ્રસંગ આવી લાગે તે વખતે એક ક્ષણ પર્યાંત ધીરજ રાખવાથી સેવક પાર વિનાના મુખનો ભોક્તા થાય છે.૫

૩૫૬૬-સેવકપણાનું મુખ કેવું હોય, તે તો જે સેવક હોય તેજ જાણી શકે. હું તે જાણું છું એટલા માટે હું મારા જીવની જરા પણ પરવા રાખતો નથી. યુદ્ધ વખતે મેં તોપોના ગોળાનો માર અને બાણની અપાર વૃષ્ટિ સહન કરી હતી. લડાઈને પ્રસંગે સેવક પોતાના સ્વામીની આગળ જઈને ઊભો રહે અને શત્રુનાં બાણ વગેરેનો માર મહન કરે, તેના શરીર ઉપર શૂરત્વના અલંકાર શોભી ઊઠે છે. જે સેવક આંતર્બોધ ધીરજ ધરીને શૂરવીર-પણું દાખવે છે તે પાર વિનાનું મુખ ભોગવે છે. તુકારામ કહે છે કે, એવાના સિદ્ધાંતનો આ ખરેખરો મર્મ છે અને તે મેં તમને કહી બતાવ્યો છે. જેઓ ચતુર હશે તેઓ તેને સમજી લેશે, તે પ્રમાણે વર્તન કરશે અને સ્વામીના મુખના ભોક્તા થશે.

૩૫૬૭-જેઓ ખરેખરા સેવક હોય છે તેઓજ સેવકપણાના ભાવને સમજી શકે છે. વળી કયે ઠેકાણે કયી જાતની ઉપાધિ છે અને તેનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો તેના બધા છૂપા રસ્તા તેઓ જાણતા હોય છે. તેઓ પોતાની જાતનું રક્ષણ કરીને બીજાને ઠગી જાણે છે અને તેમનું અર્વસ્વ હરણ કરી લે છે, તેમ છતાં

કોઈને પણ તેની જાણ થવા દેતા નથી. વળી પોતાના ઉપર કોઈનો અમલ ચાલવા દેતા નથી. જેમનામાં આવા ગુણ હોય છે તેવા સેવકો જગતમાં સન્માન પામે છે અને સ્વામીને પણ વહાલા લાગે છે. જેમને કોઈની ખીંક લાગતીજ નથી, એવા લોકો ઉપર કહ્યા તેવા સેવકોને પોતાના સમાન ગનાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, આયુ' શૂરવીરપણું દાખવનારા સેવકો જેમને સ્વાધીન છે તેઓ ત્રિલોકમાં સૌથી જલિષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે.

૩૫૬૮-સાચા સેવકો શત્રુઓના મોરચાઓને લાંગીતોડી-ને પોતાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી દે છે. શત્રુઓના કિલ્લાની આસપાસ ઘેરો ધાલીને પોતાના લોકોનું રક્ષણ કરે છે. જેઓ વેદશાસ્ત્રનો આધાર બતાવ્યા વિના વાદ કરે છે, તેમનું બોલવું વ્યર્થ જાય છે અને એવા લોકો પોતાની જાતના નથી એવું સેવકો સમજી જાય છે. ખરા રસ્તો છોડીને આડે રસ્તે જનારાઓને સાચા સેવકો સજા કરે છે; કારણકે, એવા લોકોનું જોઈને બીજા લોકો પણ તેવું કરવા માંડે. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ સાચા સેવક હોય છે તેઓ આખા વિશ્વના લોકોનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરીને તેમને ખરા સુખની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે.

૩૬૫૯-જેઓ સાચા સેવક છે, તેઓ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી શત્રુમૈત્ર્ય દૃષ્ટિએ પડતાંજ તેનો નાશ કરી દે છે. એવા સેવકજ તમામ સેવકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેમની દૃષ્ટિ હમેશા પોતાના સ્વામીના કાર્યના ઉપરજ ચોટિલી હોય છે. તેમને મન પોતાનો દેહ તો અતિ તુચ્છ જેવો લાગે છે અને તેઓ સોનાને પણ પથ્થરના સન્માન માને છે. એવા સેવકો તેમના સ્વામીથી જરા પણ ભિન્ન હોતા નથી. સ્વામીના પ્રતિ દૃઢ વિશ્વાસ રાખ્યા વિના મિથ્યા ભાષણ કરવાથી સેવકની કિંમત વધતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, જે જે

કાર્ય કરવાની સ્વામીને કરી વાતની ઊપાસ ન આવે એના કામોનું
મેવકો હમેશા સ્ફુલ્લ કરતા રહે છે

૩૬૬૦-સ્વામી જેમને પોતાના મેવક તરીકે માની લે, તેમ-
નાથી બધા લોકો ખીજે છે જે મેવક પોતાના જીવની દરજ્જા કરતો
નથી, તેજ મેવક તરીકે ગોણે છે અને તેજ મર્વનો મેતા બનીને
શ્રેષ્ઠત્વને પામે છે એવો મેવક પોતાની સત્તા વડે સ્વામીના તમા-
મ ધૈર્યવતુ મુખ ભોગવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે અને સ્વામી
પોતે તેનો ખૂબ આદર કરે છે પણ જેઓ હીનપુરુષો હોય છે
તેઓ પડયા રહે છે અને તેમનો જન્મમૃત્યુના ચક્રમાથી છુટ-
કારો થતો નથી તુલસીમંદરે છે કે, જે ઠોડી પોતાના સ્વામીની
ચોડીધણી પણ મેવા કરે છે તે સેવક તરીકેની યોગ્યતા પામે છે

૩૬૬૧-જે પોતાનું વર્તન મેવકપણાના નિયમ મુજબ રાખે
છે, તેનેજ સારો ખગાર મળે છે, તેજ ખરેખરો લાભ લઈ
શકે છે અને તેજ પોતાની મેવાના જોડે મેવક તરીકેની યોગ્યતા
પ્રાપ્ત કરે છે લડાઈના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારનું જેને જ્ઞાન હોય છે, તે
જ સાચો મેવક છે અને તેનો નજી લોકમા કદી નાશ થતો નથી
એકાદ બે જગ્યા ઉપર જે મેવકે ઘેરો ઘાલીને મકળતા મેળવી છે
તે પોતાના સૌર્ય વડે મેવકની સોટી ઉપરથી પાર ઊતરીને ખરો
નીવડેલો મેવક ગણાય છે પોતે સ્વામીનું કાર્ય કરે અને છતાં
તેનો યશ સ્વામીને અર્પણ કરે, તેજ સેવક ખરેખરા શૂરવીર
તરીકે પડાય છે તુલસીમંદરે છે કે, સેવક જ્યાં પોતાના સ્વા-
મીને ઘેર જઈ પહોંચે, એટલે પછી તેને ખીલત કોઈ સ્થાનમાં
આશ્રય મળી શકતો નથી

૩૬૬૨-શ્રેષ્ઠ મેવક અને ઝનિષ સેવક એવા બે વિભાગ કેવી
રીતે પડે છે, તે હું તમને ખતાવું છું કેટલાક લોકો ઢીલાપોચા

અને નામદ જેવા હોય છે, ત્યારે કેટલાક બળવાન અને શૂર-વીર તરીકે જાણીતા થઈ ગયેલા હોય છે કેટલાક લોકો પોતાના સ્વામીનું કાર્ય કરવામાં હમેશા કુશળ અને સાવધાન રહે છે, ત્યારે બીજા કેટલાક ખોટા હાડકાના કામચોર અને લાલચુ હોય છે કેટલાક એવા હોય છે કે, શૌર્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન આવ્યો તો હોય નહિ અને તે પહેલાજ પોતાના ગૌર્યના બચુગા કૂકવા મંડી જાય છે આવા લોકો પોતાના સેવકપણાને નિરૂપયોગી મિદ્ધ ઝડે છે નાનામોટા બધા મળીને મેવકો તો અમ્મ ખ્ય હોય છે, પણ તેમનામાં ખરેખરા શૂરવીર સેવકો બહુજ ઘોડા હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, ખરેખરા સેવકની યોગ્યતાની સ્વામી કદર કરે છે અને તેનું યોગ્ય મૂલ્ય આકે છે

૩૬૬૩-એજ બાલિકના ઘણા સેવકોમાંથી જેનામાં જેટલું બળ તે પ્રમાણે તેની કિંમત થાય છે. ખરેખરા શૂરવીર અને બુદ્ધિમાન સેવકને સ્વામીના જિયા આસનની નજીકમાં જોમવાની જગ્યા મળે છે કેટલાક મધ્યમ પ્રકારના સેવકો હોય છે તેમને તેથી જરા આઘેની જગ્યા આપવામાં આવે છે અને જેઓ છેકજ કનિષ્ઠ હોય છે, તેમને તો પોતાનાથી આઘાજ રાખી મૂકે છે જેમના કામ સૌથી ઊતરતા પ્રકારના હોય છે, તેમને તેમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં જિયાનીથી પદવી મળે છે અને જેઓ બધી રીતે સુયોગ્ય, બળવાન અને શ્રેષ્ઠ હોય છે તેમને જિયામાં જિયુ પદ આપવામાં આવે છે એવા સેવકો જ્યાં જાય ત્યાં તેમને સન્માન મળે છે કેમકે બીજી રીતે સારા હોય પણ કામ ઝરવામાં કોચરા હોય તેમને તો છેકજ નકામાં જાણવા તુકારામ કહે છે કે, મરણ તો સૌને માટે નક્કી થયેલું છેજ, પણ તેનાથી લય પામીને જેઓ પાછા હોય છે તેમની કુજેલી થાય છે જેઓ પોતાનું કાર્ય કરવાને નિર્ભય-પણે આગળ આવે છે તેઓ કીર્તિ સંપાદન કરે છે

૩૬૬૪-અંસારમાં જેઓ ખરેખરા શૂરવીર સેવક હોય, તેમની પદવી તેમના સ્વામીના જેવીજ શ્રેષ્ઠ બાણવી. કેટલાક લોકો પોતાનું પેટ ભરવાના ઇરાદાથી પોતાને સેવક તરીકે ખપાવવા માગે છે, પણ તેમની હિંમત પણ તેવીજ મમળ લેવી. શત્રુ હુમલો કરવા આવે તે ઘડીએ જે ખીને પાછાં પગલાં કરે છે, તે શત્રુના શસ્ત્ર-પ્રહારથી માર્યો બચે છે. વળી પોતાની પીઠના ઉપર ધા વાગવાથી જે મરણ પામે છે, તે પણ ડરપોક સેવકમાં ગણાય છે; પણ જેઓ હિંમત રાખીને સામે આવેલા શત્રુ ઉપર પોતેજ પ્રહાર કરે છે તે ભારે સન્માન પામે છે. જે સેવક જીવવાની પરવા કર્યો વિના મરણિયો બનીને લડે છે તે અંતે વિજયી નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે, શક્ત શૂરત્વની વાતો કર્યાંથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, પણ જે દૃઢ નિશ્ચય કરીને કમાઈ કરી લે છે તેજ પોતાના લક્ષ્યને સિદ્ધ કરે છે.

૩૬૬૫-જે પોતે ખરેખરો શૂરવીર અને કુળવાન સેવક હોય છે, તે પોતાના જેવા ખીબ સાચા સેવકોને પારખી કાઢે છે અને તેમના પ્રતિ મનમાં આદરભાવ રાખે છે. જે સેવક પોતાના પેટને ખાતર હાથમાં હથિયાર બાંધે છે, તે તો વેઠે પકડેલા વૈતરા જેવો છે. જે બંતે ખરેખરો શૂરવીર સેવક હોય છે, તેના દાવપેચ તો પરીક્ષકને પણ ન સમજાય એવા હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, બધા માણસો દેવ છે એવું શાસ્ત્ર કહે છે, માટે હું સૌને દેવ સમજીને વંદન કરું છું; પણ જેણે ખરેખરો પૂર્ણ બોધ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેનાં લક્ષણ હું પારખી શકું છું.

૩૬૬૬-રામે બ્યારથી દંડકારણ્યમાં વાસ કર્યો, ત્યારથી આ દેશમાં મનુષ્યોની વસ્તીની શરૂઆત થઈ. રામે પોતાના નામના મહિમાનું રક્ષણ કર્યું અને પોતાના સમર્થપણમાં જરા પણ ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. રામ જંગલેજંગલે સ્ત્રીતાને મારૂ શોક

કરતા કરતા ભમ્યા, એવું પુરાણોમાં વર્ણન આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, વાદગીદિ ઋષિજો જે પ્રમાણે લખ્યું હતું તે પ્રમાણે રામે વર્તન કર્યું, તે તમે બણો તો છો, છતાં ભ્રાંતિમાં શા સાડ પડો છો?*

૩૬૬૭-જે કોઈ રસ્તે ચાલતાંચાલતાં રામનામ લેતો જશે, તે ડગલે ને પગલે યજ્ઞ કર્યાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરશે. તેનું શરીર તીર્થ અને વ્રતના ઉત્પત્તિસ્થાનના જેવું પવિત્ર બની જશે. તે ખરેખર ધન્યધન્ય થઈ જશે. લૌકિક વ્યવહારનાં કામ કરતાં કરતાં જે રામનામનું સ્મરણ કરતો રહેશે તે સદાકાળ સુખની સમાધિનો ભોગ કરશે. જન્મતાં જન્મતાં કોળિયે કોળિયે જે રામનામ જપતો જશે તે જમ્યા છતાં તેને ઉપવાસીજ બાણવો. ભોગ અને યોગ બેઉ પ્રસંગે રામનામનું સ્મરણ કરનાર કદી પણ કર્મમાં લિપ્ત થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે જે બધો વખત રામનામનો જપ કર્યો કરશે તે જીવતો છતાં મુક્તજ છે, એવું સમજ લેવું.

૩૬૬૮-જે રામે જડ જેવા પથરાઓને પાણીમાં તરતા કરી દીધા તે રામ કરવા ધારે તો શું ન કરી શકે? એમ છે, છતાં તમે તેમના ચરણમાં શા સાડ લીન થઈ જતા નથી? જે રામની ચરણ-રજના સ્પર્શથી પથ્થર જેવી બની ગયેલી અહુદ્યા ફરીથી મનુષ્યના સ્વરૂપને પામી ગઈ અને જેમણે દેવતા વાંદરાઓને હાથે રાવણની રાજધાની લંકાનો નાશ કરાવ્યો; તુકારામ કહે છે કે, તે રામ કેવા સમર્થ છે તેનો વિચાર કરો.

૩૬૬૯-જે કોઈ સદા કાળ રામનામનું સ્મરણ કરશે તે કેવળ રામરૂપજ બની જશે. હે મનુષ્યો! નામસ્મરણમાં આવો આનંદ રહેલો છે. તમે તેના પ્રતિ શ્રદ્ધા રાખીને તેનો અનુભવ કરી જુઓ.

* આની સાથેના ચૌદ અભંગોમા રામની લીલા અને મહિમાનું વર્ણન જેવામા આવશે.

રામનામના માધુર્યનો સ્વાદ જેણે ચાખ્યો છે તેને ખીલ રસ શ્રીકા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, મેં તેનો સ્વાદ ચાખ્યો છે, તેનું માધુર્ય અનુભવ્યું છે અને તેથીજ તમને કહું છું કે, તમે તેને ચાખી જુઓ.

૩૬૭૦-‘રામ’ એ દ્વિજ બેજ અક્ષરનું નામ છે અને તે ઘણું ઉત્તમ છે. એમ સમજીને તો શંકરે તેને પોતાના કંઠમાં ધારણ કરી રાખ્યું છે. શંકરને વિપપાન કર્યાથી શરીરે દાહ થતો હતો, તે રામનામના સ્મરણથી શમી ગયો અને તેમનો કંઠ શીતળ થઈ ગયો. આવા એ ઉત્તમ અક્ષરોનું બનેલું નામ ત્રૈલોક્યને માટે તારકમંત્ર સમાન છે. એજ નામમંત્રનો ઉપદેશ શંકરે પાર્વતીને કર્યો હતો અને તેના વડે પાર્વતીના અંધતમ યોનિના ગર્ભવાસનું દુઃખ ટળી ગયું હતું. તુકારામ કહે છે કે, રામનામના અક્ષરો પવિત્ર અને પુરાતન છે, પણ તેમનું માધુર્ય નિત્ય નવીન છે. એમ સમજીને મેં તેને ભાવ સહિત મારા જીવની સાથે જડી રાખ્યું છે.

૩૬૭૧-રામનામના માહાત્મ્યના જ્ઞાન સહિત સરળ ભાવે જે નામસ્મરણ કરશે તેં તરી જશે. પછી તે ગમે તે જાતિમાં અથવા કુળમાં જન્મે હોય તેનું કંઈ નહિ. જે મદાકાળ નામનું ઉચ્ચારણ કરતો રહે છે, તેને હાથે અગાઉ જે જે મહા દોષ થયા હોય, તે બધાય બાળીને નાશ પામે છે. તેને દ્વિજ નામસ્મરણ સિવાય ખીલ કંઈ સાધનની ખટપટમાં પડવાની કરી જરૂર નથી. રામનામનું સ્મરણ કરનારને ભૂતપિશાચ પીડા કરી શકતાં નથી અને મૃત્યુ પછી ચમદૂત તેને આંગળી અડકાડી શકતા નથી. મદાકાળ નામસ્મરણ કરનાર ભવસમુદ્રને તરી બંધ છે અને તેનો જન્મમૃત્યુનો ફેરો પૂરો થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, એકનિષ્ઠ ભાવ રાખીને રામનામામૃતનું સેવન કરવું એજ સર્વ પ્રકારનાં સુખનું સાધન છે.

૩૬૭૨-રાવણના સેવકો રાવણને કહેવા લાગ્યા કે, “ હે પૃ-
થ્વીપતિ રાજન્ ! સામી બાબુએથી રામ આડ્યા આવે છે તેમના
લણી તમે જુઓ તો ખરા. તમે આત્યાર સુધી આંખો મીંચીને
ઊંઘ્યા શું કરો છો ? રામના દૂત આખી લંકા નગરીની અંદર ઘૂસી
ગયા છે અને બહારથી પણ તેને ઘેરી વળ્યા છે. તમારા સ્નેહી-
સંજોગીઓમાંથી જે જે વીરપુરુષો હતા, તે સૌને રામે યુદ્ધમાં હણ્યા
છે. માટે હવે તમે કાં તો રામને શરણે જાઓ અથવા તેમની સાથે
યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ જાઓ. તુકારામ કહે છે કે, આ બેમાંથી
ગમે તે એક ભાવનો આશ્રય લઈને તમે રામની પ્રાપ્તિ કરી લો
અને બીજા પ્રાપ્તિ સંજોગોને તોડી નાખો.

૩૬૭૩-પછી યુદ્ધભૂમિમાં આવીને રાવણે રામના લણી જોયું.
રામ અને રાવણ યુદ્ધના મેદાનમાં પોતપોતાનાં નામને જૂઠી
લઈને કેવા એકબીજાની સામે ઊભા રહ્યા છે તે જોવા જોવું છે.
એકબીજાના પ્રતિ પ્રકટેલા અંતરંગ પ્રેમ અને આનંદના ભાવને
વશ થઈને તેઓ પરસ્પર બાણ ફેંકતા ગયા અને તેમનું છેદન કરતા
ગયા. તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી શ્રીરામચંદ્રે ઉપર કહેલા
મર્મને લક્ષમાં લઈને યુદ્ધમાં પોતાનું પરાકર્મ બતાવ્યું હતું.

૩૬૭૪-રામે રાવણનો વધ કરીને તેનો તમામ પ્રપંચસંજોગ
કાપી નાખીને તેને મુક્ત કર્યો. પછી રાવણનો ભાઈ વિલીયણ જે
પોતાને શરણે આવ્યો હતો, તેને સદાને માટે લંકાનું રાજ્ય આ-
પી દીધું. રામની આવી અસાધારણ ઉદારતાનું મારે વર્ણન કરવું જ
કેવી રીતે ? તુકારામ કહે છે કે, તેજ રામ મારા દાતા છે કે, જેમણે
રાવણનો વધ કરીને સીતાને છોડાવ્યાં હતાં.

૩૬૭૫-તે રામે અયોધ્યા પાછા આવીને પોતાની માતા
કૌશલ્યાને રામરૂપ બનાવી દીધી. જેના મનમાં સદાકાળ રામનું

ધ્યાન અને રામનુ ભગણ વતુ હોય તે પોતાની શ્રદ્ધા વડે ગમ-
ઉપ જની જાય, એમા મ દેહુ શો ? વગી અયોધ્યાના તમામ રહે
વામીઓને હમેશા ગમનુ દર્શન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવાથી
તેમને મૌને ગમનો અધ્યામ લાગી ગયો હતો તેથી જ્યારે તેમને
ગમનો મેળાપ થયો, ત્યારે રામે તેમને મૌને પોતાના મમાન
ગમઉપ જનાવી દીધા સીતાની ગોધ કરતા કરતા જધા વાનગેને
ગમનો નિઃશ્વાસ લાગી જવાથી તેઓ પણ જવા ગમઉપ થઈ ગયા
લગવાસી તમામ ગણમેને અને ગવણને મૌને ભયદ્વારા રામનુ
ધ્યાન લાગી જવાથી તેઓ જધા ગમઉપ થઈ ગયા તુકારામ ડહે
છે કે, જેઓ આવી રીતે મદાગળ ગમનુ વ્યાન કરતા રહે છે,
તેમના અણમા હું નમસ્કાર કર છું

૩૬૭૬-ગમ અયોધ્યા પાછા આવ્યા તેથી ત્યાના જધા લોકો
હર્ષ પામ્યા ભગ્તે અતિ પ્રેમગીત ગમને આલિંગન દીધુ, તે
વળતે સૌએ જયજયગરનો ધ્વનિ ડ્યો નગરવાસી તમામ સ્ત્રી-
પુરુષ મૌ આનંદરૂપ થઈ ગયા પછી ત્યા ગળ, હેરી, તૂરી ઇત્યા
દિ અનેક પ્રકારના વાદ્યોને ઘોષ મચી ગયો નગરની સ્ત્રીઓ સી
તા મહિત રામ અને લક્ષ્મણના અક્ષત વડે ઓવારણા લેવા લાગી
તુકારામ ડહે છે કે, પછી ગમગાન્યની સ્થાપના થઈ અને તેથી
સ્ત્રીપુરુષ, નાનામોટા, ગાયવાઇરડા મૌ સુખી થયા

૩૬૭૭-આખા ત્રેલોક્યમા રામરાજ્યજ છે, તેથી મારે કોઈ
વાતની ઊણપ હોયજ શી રીતે ? ધાન્યને ઉત્પન્ન કરનારી ધરતી
અને ગાયબે મ વગેરે હુધાળા ઢાંગ, ખેડ અન્ન અને દૂધની રેલમછેલ
કરી દે છે ત્યારે પછી ખીજુ જોઈએ શુ ? એટલા માટે અમે તો
દળતા, ખાડતા, ખાતા, પીતા, રામનામ ગાતા રહીશુ રામનામનો
ધ્વનિ માનવીને કળિગળ ભય પામે છે અને સ્વપ્નમા પણ હું જનો

સ્પર્શ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, રામે પોતાનું મુખ સર્વત્ર ફેલાવી દીધું છે અને જેણે તેમનું ચરણ લીધું તેમનું ગર્ભવાસનું કદ ગયુંજ નાણનું.

૩૬૭૮-હો મનુષ્યો ! રામે અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો અને પોતાના નામનું સ્મરણ કરતાંને વારજ ગણિકાને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા; માટે તમે પણ 'રામ હરે રઘુરાજ હરે !' 'રામ હરે મહારાજ હરે !' એ મંત્રનો ઉચ્ચાર સદાકાળ કરતાજ રહેજો. મહાદેવ પણ હમેશાં એજ મંત્રનો જપ કરે છે. તેમ કરવાથી તેમને લાગુ પડેલો ઝેરનો દાહ શમી જાય છે અને તેમને ગળે ટાઢક વળે છે, એજ મંત્રના ઉચ્ચારથી પાર્વતીને અવિનાશી પદ મળી ગયું છે. કાશીમાં રહીને જે કોઈ આ તારકમંત્રનું શ્રવણ કરશે તેનો ઉદ્ધાર થઈ જશે. અગાઉ થઈ ગયેલો વાલિયો નામનો એક પાપી લીલ પણ એ નામનો ઉચ્ચાર કરીને વાલ્મીકિ ઋષિ થઈ બેઠો. નલ નામના વાંદરાએ આજ રામનામના ખીજમંત્રનો જપ કર્યો હતો, તેથી તે મંત્રના જોરે તેને હાથે સમુદ્રના પાણી ઉપર પથ્થરો તરી ઊઠ્યા અને સેતુ તૈયાર થઈ ગયો. તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી રઘુનંદનનું નામ સુનિઓનું (મનનશીલ મનુષ્યોનું) જીવન છે.

૩૬૭૯-હો રામ ! તમે પાણી ઉપર પથ્થર તરાવ્યા, એ તમારા નામનો મહિમા છે. તમારા આવા શુણનું હું બુદ્ધિહીન શી રીતે વર્ણન કરી શકું ? નામ અતિ ઉત્તમ છે, અતિ ઉત્તમ છે, અતિ ઉત્તમ છે, એવું હું ત્રણત્રણ વાર કહું છું. એ નામ મારા કંઠમાં સદાને માટે રહ્યો; કારણકે, એ નામેજ વાનરકુળનો ઉદ્ધાર કર્યો અને રાક્ષસોને સુક્રિત અપાવી. ગૌતમ ઋષિના શાપને લીધે અહલ્યા પથ્થર થઈ ગઈ હતી, તેને રામે પોતાની ચરણરજનો સ્પર્શ કરાવીને પુનઃ મનુષ્યત્વ આપ્યું. રામની આવી કીર્તિનું વર્ણન પુ-

રાણામાં વિસ્તારથી કર્યું છે. હનુમાને લંકાનું દહન કર્યું, તે સામ-
ર્થ્ય તેમને સમનામના પ્રતાપેજ મળ્યું હતું. એજ હનુમાનદ્વારા
રામે દ્રોણગિરિ પર્વત ઉંચકી અણાવ્યો અને તેમનો ભરતની સાથે
મેળાપ કરાવ્યો. તે વખતે રામે સૌને પોતાના જેવા રામ બનાવી
દીધા. તુકારામ કહે છે કે, જે રામ જનકીના જીવન છે, જે યોગી-
જનોનું ગુપ્ત ધન છે અને જેમનાં કમળ જેવાં નેત્ર છે, તેમના અ-
રણ ઉપર મેં મારું મસ્તક મૂકી રાખ્યું છે.

૩૬૮૦-હું કાળને બૃહથાપ ખવરાવીને તેના હાથમાંથી
છટકી નાઠો અને પછી મેં મારા દેહને ફેંકી દીધો. ઘણા વખતથી મને
વળગી રહેલો આ દેહરૂપી ડગલો ખૂબ બળપૂર્વક એવી જગ્યાએ
કાઢીને ફગાવી દીધો કે, જ્યાં કાળનો કશો લાગજ ન ફાવે. આ
રીતે તમામ ઉપાધિઓથી દૂર અને તેની સામે કિનારે આવેલી
મારી સ્વરૂપસ્થિતિની અંદર હું લપાઈ બેઠો. તુકારામ કહે છે કે,
મારી અને મારા સ્વરૂપની વચ્ચે બહિરંગ સેવાની જે આડી લા-
કડી પડેલી હતી તેને લગતી તમામ ઇચ્છાઓને મેં મારા મનમાં-
થી એકદમ કાઢી નાખી.*

૩૬૮૧-છોકરાંઓએ પોતપોતાનાં શરીરરૂપી ડગલીઓ કાઢી
નાખીને જુદા જુદા વેષ ધારણ કર્યા; અને પછી હું પોતેજ કા-
ન્ડોળા (શ્રીકૃષ્ણ) છું, એવી ભાવના કરીને તેમણે પોતાના મન-
ને ગાંડપણ વળગાડી દીધું. તેઓ બોલે છે અને હું એક બાલુએ
બેસી રહ્યો છું. તોપણ મારામાં અને તેમનામાં કશો તફાવત નથી.
તુકારામ કહે છે કે, જેમને હરિએ આવો વેષ ધારણ કરાવ્યો
હોય છે, તેઓ તેને નકામો સાબિત થવા દેતા નથી.

૩૬૮૨-કૃષ્ણ અને હું બેઠે સંતાકૂકડી રમવા લાગ્યા. રમતાં

* આની સાથેના ૧૨ અંગાંગમા શરીરની ડગલા માથે તુલના કરી છે.

રમતાં મારી ડગલી ઊતરી પડી અને ખોવાઈ ગઈ. તે ઘડીએ હું કાન્હોળાને ગળે પડ્યો અને તેને કહ્યું કે, “તારે મારી ઝડતી લેવી હોય તો લે, પણ હું તો તારી ઝડતી લઈશિજ. ચાલ, જો હું નાગો થઈ જાઉં છું અને બધી ઉપાધિમાંથી છૂટો થઈ જાઉં છું.” તુકારામ કહે છે કે, મારામાં પહેલેથીજ ખોટી બુદ્ધિ હતી નહિ.

૩૬૮૩-આ દેહરૂપી ડગલા પંચભૂતોના બનેલા હોવાથી દેખાય બુદ્ધા પણ મૂળે એકજ છે. મારા દેહરૂપી ડગલો પણ એ પાંચ ભૂતોનોજ બનેલો છે. એ ડગલો કેવી રીતે તૈયાર થયો અને મને વળગી ગયો તે મને કોઈ સમજાવે તો હું તેમાંથી છૂટો થઈ જાઉં. કાંઈ કરતાં આ દેહાદિ પ્રપંચોનું મૂળ ન રહે અને તેઓ બિલકુલ નિઃસંતાન થઈ જાય, એવો રસ્તો મારે તારી આગળથી શીખી લેવો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે નાનામોટાપણાનો વેષ તું લઈ જોડો છે તેને છોડી દે.

૩૬૮૪-અલ્યા ઝો ગોપાળ ! મારી ડગલી તેં લઈ લીધી છે, એવું જે હું કહું છું, તે કાંઈ તારે ગળે પડવાને સારૂ કહેતો નથી. તારા બોલવામાં તો કશી સચ્ચાઈ છેજ નહિ, એવું મને કહી જનારો એક ચાડિયો તારે ઘેરજ છે તે હું તને બતાવીશ. હે દેવ ! તારી અને મારી વચ્ચે જે મર્યાદાનો પડદો હતો, તે હવે રહ્યો નથી અને આપણે બેઉ બરોબરિયા થઈ ગયા છીએ. તુકારામ કહે છે કે, હવે એટલી હકીકત બાકી રહી ગઈ છે કે, તારે પગે જે મેં મારા હાથ વડે ચૂડ લેરવી છે તે કોઈ કાળે છૂટવાની નથી.

૩૬૮૫-લૌકિકવ્યવહાર મુજબ મારી અને તારી વચ્ચે જે મર્યાદા રાખવી જોઈએ તે વ્યવહાર પૂરતીજ રહેશે, એથી આગળ નહિ. તે માટેઓ દેવ ! તું મારી ડગલી ટાલી નાખ અને પછી આપણે બેઉ એક ઠેકાણે રહીએ. એકબીજાની વચ્ચે વિરોધ વધી પડવાથી

મન જુદાં થઈ જાય છે. માટે હું તને કહું છું કે, હૃદયની અંદર કપટ ન રાખવું. તુકારામ કહે છે કે, હે હરિ ! તું બધું જાણે તો છે. આ હું જે તને કહું છું તે વ્યવહારના ઉપર દ્રષ્ટિ રાખીને કહું છું.

૩૬૮૬-તે દેવ મારા દેહરૂપી ડગલાને વળગી પડ્યો છે અને તે એવો વળગી પડ્યો છે કે, હું મારો જીવ આપું તોપણ તે છોડવાનો નથી. હે મનુષ્યો ! આ ચોર મારા ઘરની અંદર ચારે ખૂણે ફરી વળે છે અને પોતાને જે કરવું હોય તે કરે છે. તેને તમારે પકડવો હોય તો ગમે તેમ કરીને દોડી આવો. મેં તેને મારા હાથ વડે પકડી રાખ્યો છે અને ઘોળે દહાડે માયારૂપી દીવાનું અજવાળું કર્યું છે, તોપણ તે મને જાળખી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હું આ લોકાચારની અંદર ગૂંચવાઈ ગયેલો હોવાથી મદદને માટે લોકોને જૂમો પાડીને બોલાવું છું, પણ કેઈ મારી પાસે દોડીને આવતું નથી.

૩૬૮૭-ઓ ગોપાળ ! તારામાં પહેલેથીજ એક કુટેવ છે તે તું હજી પણ છોડતો નથી. તું જેનું કાંઈ લે છે તે પછી પાછું આપતોજ નથી. આજે મેં તને બરાબર પકડ્યો છે. મારી ડગલી ઘણી મોંઘી છે, તે તું દળાવી બેઠો છે અને તારી ગાં—ઉપરની લંગોટી પણ તારાથી કાઢીને અપાતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારથી મેં તારી આ કુટેવ જોઈ લીધી ત્યારથી મેં તો મારી ડગલીની આશાજ છોડી દીધી છે.

૩૬૮૮-હે દેવ ! ત્યારે હવે મારે પહેરવું શું ? કારણકે મેં પંચજીતોની પાસેથી જે ડગલી માગી લીધી હતી, તે તો મારી પાસે તે રહેવા દીધી નહિ. અમુક માણસ ધનવાન છે કે ગરીબ તેનો ચોર વિચાર કરતો નથી. જેનું ઘર ફોડવાનો લાગ મળી આવે તેનું ઘર તે ફોડે છે. શરૂઆતમાં મારી પાસે એક કાળી ફોડી પણ હતી.

નહિ, પણ પાછળથી પંચભૂતોએ મને આ દેહરૂપી ડગલી તૈયાર કરી આપી. તુકારામ કહે છે કે, મારી પાસે સમ ખાવાને ફક્ત એકજ ડગલી હતી તે પણ તું ચોરી ગયો અને મને લોકવ્યવહારમાંથી બાતલ કરી મૂક્યો.

૩૬૮૬-હું દેહી હોવાથી મારી દેહરૂપી ડગલીને સાચવ્યા કરતો હતો, પણ મારા ઘરની અંદર ભરાઈ રહેલો એક ચોરજ તેને ચોરી ગયો. અહીં આવું થશે એ વાતની મને અહીં આવતા પહેલાં ખબર ન હતી. તે મારી દેહરૂપી ડગલી ઉઠાવી ગયો અને મને સાવ નાગો કરી મૂક્યો—મને ખાસ્સો નાગો કરી મૂક્યો. તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ શાહુકાર થઈને જ્યારે ચોરી કરવા મંડ્યો ત્યારે હવે તેના રાજ્યમાં ન્યાયનું ઠેકાણું જ ક્યાં રહ્યું ?

૩૬૮૭-મારી દેહરૂપી ડગલીની ચોરી થઈ તેની ફરિયાદ મારે કરવી કેવી આગળ ? કારણકે મુજ ગરીબની દાદફરિયાદ કેણું સાંભળવાનું હતું ? હવે તે ડગલી પાછી મેળવવાને માટે મારાથી કાંઈ થાય એમ છેજ નહિ. મારી પાસે નથી સત્તા અને નથી કશી પૂંજ; એટલે તે તો મારા હાથમાંથી ગઈ તે ગઈજ. હવે તે મને પાછી મળે એવી આશા રાખવી એ ફ્રાકટ છે. અરે ઓ શેઠિયા ! ઓ મહાજન ! મારી ડગલી ખોવાઈ ગઈ છે, તેની જરા શોધ તો કરો. આ મારી દાદ તમે સાંભળ્યો કે નહિ ? તુકારામ કહે છે કે, આ સંસારરૂપી જગત જ્યાંસુધી વેરાઈ ગયું ન હોય ત્યાંસુધીમાં તમે મારી દેહરૂપી ડગલીની ખોજ કરો.

૩૬૮૮-આ પ્રમાણે હું મારી ડગલીની શોધખોળ કરતો હતો, એવામાં તે મારી પાસેથીજ મળી આવી. પેલા દેવના પગની નજીકમાંજ તે પડેલી હતી. જે દેવે પુંડલીક ભક્તને પોતાની પીઠ ઉપર ઉઘડી લીધો હતો, તે કાંઈ જેવોતેવો ચોર નથી, પણ પહેલા

નંબરનો ઉઠાઉગીર છે. એ ચોરને આશ્રય આપનારે પુંડલીક અને તે ચોર બેઠે એકજ ઠેકાણે રહે છે. તેમને શોધવાને માટે તમારે આઘે જવાની જરૂર નથી. તેમણે પહેલાં પણ ઘણા જણનાં શરીરરૂપી ડગલીઓની ચોરી કરી હતી. હું જેમ મારી ડગલીની શોધ કરતો હતો, તેમ સેઓ પણ પોતપોતાની ડગલીઓની જોળ કરતા હતા. એવામાં તેઓ અને હું ભેગા થઈ ગયા. તુકારામ કહે છે કે, માત્ર અસલનું પાંચ થીંગડાંવાળું (પંચભૂત) અંગરખું દેવે ઝૂંટવી લીધું અને તેના બદલામાં મને બ્રહ્મરૂપતારૂપી શરીરનું અંગરખું પહેરાવી દીધું. એ અંગરખું અવિનાશી હોવાથી મને આ સાટાબદલીથી લાભ ન થયો છે

૩૬૯૨-હે મનુષ્યો ! તમે કળિયુગનો મહિમા સાંભળજો. બધા લોકો તેમાં ગરકાવ થઈ ગયા છે અને પાપકર્મને અનુમોદન દઈને સંતોની અવહેલના કરે છે. આવી રીતે અધર્મના પૂરમાં સૌ લોકો તણાવા લાગ્યા છે. સત્ય ધર્મનો નાશ થવાથી પ્રલયકાળનો આરંભ થવા લાગ્યો છે. આવા કળિયુગનાં પરાક્રમ જોઈને મને ઘણું આશ્ચર્ય થાય છે, કારણકે સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ જે બ્રાહ્મણો તેઓજ પોતાનાં કર્મ છોડી દઈને મુસલમાનોના પીર-ઓલિયા-ઓનું ભજન કરતા થઈ ગયા છે. આવું કરવાથી ખરો માર્ગ ભુલાઈ ગયો છે અને અનર્થની ઉત્પત્તિ થવા લાગી છે. તેને પરિણામે પરમાર્થ જેવું કંઈ રહ્યું નથી. ઇશ્વરનો ભય અને નીતિનો લોપ થઈ ગયો છે અને બધા લોકો હાહાકાર કરવા લાગ્યા છે. શાંતિ, દયા, ક્ષમા અને ભાવભક્તિની ઉત્તમ ક્રિયાઓ, એ બધાનું તો હવે કંઈ ઠેકાણું જ રહ્યું નથી અને ધૈર્ય આદિ સત્ત્વગુણનાં લક્ષણ શોધ્યાં જડતાં નથી. લોકો પોતપોતાના વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરતા નથી. નીચ જાતિના લોકો જિંચી જાતિના લોકોનાં કર્મ કરવા લાગ્યા છે અને જિંચી જાતિના લોકો નીચ જાતિના લોકોનાં કર્મ લઈ

બેઠા છે. એવા લોકોને કદી કહીએ કે, તમે ગમ નામ લો, તો તેમના જીવને ઘણો ત્રાસ થાય છે. જેમ રસ્તા ઉપર મૂકેલી ભૂતળજિને ખાઈ જવાને ચારે દિશાએથી ભૂતપિશાચ દોડ્યા આવે છે, તેમ સૌ લોકો ભવાઈઓ જોવા અને ટોળટપ્પા માલજવાને દોડ્યા જાય છે. એવા લોકોને કોઈ પુગણાદિ ગ્રંથોની કથા સભળાવવા જાય તો તેના ઉપર તેઓ ઊલટા તપી જાય છે. વિષયોના લોભને વશ થઈને તેઓ પોતાના મર્વજ્વને ખરચી નાખે છે અને ગ્રાણને પણ હોમી દેવા તૈયાર થાય છે, પણ એજ લોકોની આગળ કોઈ પરોપકાર અથવા ધર્મકાર્યને ખાતર મૂકી લોટ માગવા જાય, તો જેમ કૃતરો કગડવા દોડે તેમ તેમને કગડવા દોડે છે. કોઈ મહાર (અત્યજ) ધનવાન હોય તો લોકો તેનું મન્માન કરે છે અને શાસ્ત્રમય મત્ત મત્તગુણી વેદપાઠી બ્રાહ્મણનો તિગ્ગકાર કરે છે છોકરાઓ પોતાના બાપની પાસે એક નોકરની માફક કામ કરાવે છે અને પોતાનાં આસરિયાના કહ્યામા રહીને ગિમ્મીટિયા નોકરની માફક તેમની ગુલામી કરે છે. કળિયુગમા સ્ત્રીઓ એવી પેદા થવા લાગી છે કે, હુંકોઈ માગ કામમા વિધનજનાખીને ઊભી રહે, ન કરવાના કામ કરે, અમર્યાદ વર્તન રાખે અને ઘણીની પાસે ગરીબ નોકરની માફક કામ કરાવે ઇશ્વરના ભક્તોનો મેળાપ થાય, ત્યારે તેમને નમસ્કાર કરતી વખતે લોકો માનહાનિ સમજે છે અને પેટને ખાતર મુસલમાન અમલદારના એકાદ ચપરાસીને સલામો ભડે છે દુનિયામા એટલા બધા પાપ વધી પડ્યા છે કે, લોકો માફનકાર ગઈ જોતાજ નથી, ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર કરતા નથી અને કથાના વટારને માનતાજ નથી. એકાદગીને દહાડે બ્રાહ્મણ પણ પેટ ભરીને ખાય છે, ઉપરથી પાનના ખીડાં ચાવે છે, મુમલ માની ભાપાઓ ખોલે છે અને એવી ખગળ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે કાઈ દહેવાની વાતજ નહિ ધરની હીંગ જેવી સ્ત્રીને કાઠી મૂકે અને

રખાત રાંડને વારેઘડીએ ખચ્ચીઓ કરે છે. વળી પાછા કહે છે કે
અમે પવિત્ર છીએ, એવું કહીને લોકોની આગળ દંભ કરે છે. ઘણા-
ખરા લોકોને દારૂ પીવાની ખૂરી લત લાગી ગઈ છે તેથી માખણનો
કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. સતી સ્ત્રીઓ ણિચારી ગરીબાઈમાં દુઃખના
દહાડા કાઢે છે, ત્યારે વ્યભિચારિણી રાંડો મનમાની મોજ ઉડાવે છે
અને વળી આખરદાર ગણાય છે. હે ભગવાન ! આટલું બધું પાપનું
જેર શાથી વધી ગયું તે જરા તું ને તો ખરો ? કારણકે તમામ
પુણ્યોનો ફલ થઈ ગયો છે અને સંતો તથા તીર્થોનું તેજ ઘટી ગયું
છે. આવાં આવાં પાપને લીધે વરસાદ થોડો થઈ ગયો છે, પાપના
ભારને લીધે પૃથ્વી થરથર કંપે છે અને દેવ સંતાઈ બેઠા છે. આબું
થવાથી જૂઠી ખટપટો વધી પડી છે. દહાડે દહાડે ધાન્યની પેદાશ
ઓછી થતી જાય છે, ગાયલેંસનાં દૂધ ઘટી ગયાં છે અને સર્વત્ર
પાખંડનું જેર ઘણું વધી ગયું છે. આથી કરીને બધાં ગામ ઝાંખાં
ઝાંખાં દેખાય છે. હોમહવન, જપતપ, શુદ્ધ આચરણ અને યજ્ઞ-
યાગ એ બધાંને નામે મીંડું વળી ગયું છે. બ્રાહ્મણો અઢારે વર્ણના
ધંધા કરવા લાગ્યા છે એટલુંજ નહિ, પણ ચોરીઓ સુદ્ધાં કરતા
થઈ ગયા છે. તેઓ રૂડાં ઘોળાં વસત્રની જગ્યાએ કાળાં કપડાં પહે-
રવા લાગ્યા છે. બ્રાહ્મણોમાંથી કોઈ નથી ગીતાનો અભ્યાસ કરતા
કે નથી ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરતા. પણ જેમાં કશું અમલકાર જેવું
દેખાય એવા તંત્રમંત્ર શીખવા લાગ્યા છે. વેદપાઠી બ્રાહ્મણો પણ
હાટમાં ઘોડા વેચાય તેમ પોતાની કિંમત કરતા થયા છે. વેદાધ્ય-
યન કરવું, વેદની સંહિતા અથવા ઋચાઓનો પાઠ કરવો, એ
બધા તરફ બ્રાહ્મણો અણગમો બતાવે છે અને મુસલમાનોનાં કુરાન
તથા કલમાઓ લણવાનો તેમને શોખ થતો જાય છે. સારાં
સારાં સાધનોનું ઉચ્છેદન કરે છે અને પહેમ-પાખંડથી ભરેલાં
કપટ-સાધનો, મોહન અને વશીકરણ કરવાના મંત્રો શીખીને તેઓ

શક અને દુષ્ટ લોકોને લોળવે છે. કોઈ કોઈ ગ્રાહણો વિદ્યાકળા સંપાદન કરીને તર્કશાસ્ત્રની મદદથી વાદવિવાદ કરવામાંજ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરે છે. કોઈ કોઈ ગ્રહચારી, સંન્યાસી અને દિગંબર સાધુઓ નિઃસ્પૃહી જેવા દેખાય છે, પણ તેમના મનમાં કામક્રોધ વ્યાપી ગયેલા હોવાથી તેઓ તૃષ્ણાના પાશમાંથી છૂટી શકતા નથી. વિનાશકાળનાં આ બધાં લક્ષણો જેવા જેવાં છે. રાત્રીઓ પોતાની પ્રજાનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. બાપદીકરા અને ભાઈ-ભાઈ એકબીજાની સાથે દુશ્મનની પેઠે વર્તે છે અને એકબીજાનાં ગળાં કાપવા ઇચ્છે છે. અહોહો ! આ રાંડ માયાનું કેટલું બધું જોર છે? એ માયાએ સૌનાં મન ભ્રામી માયાં છે અને અઢારે જાતિ અને ચારે વર્ણને સેજસેજ કરી દીધી છે તેમજ સૌને વટાળી માયાં છે. કળિયુગનું આવું ભવિષ્ય પૂર્વેના સંતો કહી ગયા હતા, તે હવે આજે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. મતલબ કે તેમનું કહેવું ખરું પડ્યું એવું મને લાગે છે. ઉપર કહી તેવી કળિયુગી વર્તણૂંક રાખનારની કદી પણ ઉત્તમ ગતિ થતી નથી. એટલા માટે હે મનુષ્યો ! તમે તમારાં અંતઃકરણમાં દેવનું ધ્યાન કરીને તેમની દયાને માટે ચાચના કરો. તુકારામનો સેવક અથવા બંધુ કાન્હોળા કહે છે કે, હે વૈકુંઠનાયક ! તું આ કળિયુગનો તમારો જોયા શું કરે છે? લોકો બિચારા ઘણાજ ત્રાસી ગયા છે, માટે તું જલદી જલદી દોડી આવ અને તેમને મુક્ત કર. હું તને આ પ્રમાણે સાદ કર્યાજ કરું છું.*

૩૬૬૩-હે સંતજનો ! તમે માફ જોળડુંતોતડું ભાષણ સાંભળો. હું તમારી આગળ લાડ કરું છું એમ જાણીને મારા ઉપર કોઈ દુભાશો નહિ. કેવાં કેવાં કામ કરવાથી મનુષ્યની ઉત્તમ અને અધો-ગતિ થાય છે, તેમનું હું તમારી આગળ જે વર્ણન કરી બતાવું છું,

* આ અભંગમાં પુરાણોની દબે કળિયુગનું વર્ણન કર્યું છે.

તે તમે એકાગ્રચિત્તે સાંભળી લેજો અને તેને તમારા હૃદયમાં ખૂબ
 ઘણપૂર્વક ધારણ કરી રાખજો ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં જેમને આરા-
 પાલક સ્ત્રી મળી હોય તેઓ ધર્મકાર્ય કરી શકે છે અને જે
 સ્ત્રીને નથી કોઈનો ભય અને નથી કોઈની લાજ, તેને હાથે એવાં
 કર્મ થાય છે કે જે મુક્ત કરવાને બદલે બિલટાં બાંધનમાં નાખી દે.
 અરે મારા ભાઈઓ ! પરોપકાર એજ પુણ્ય છે એમ સમજી લેજો;
 તેમ ખીજતની નિંદા કરવી અથવા ત્રાસ આપવો તેજ પાપ છે, એ
 પણ ગોખી રાખજો. જે માણસ નિત્ય હરિનું સ્મરણ કરે છે તેણેજ
 ખરેખરો લાભ મેળવ્યો છે અને જે પ્રપંચમાં ગૂંચવાઈને
 પડી રહ્યો છે તેને મોટી હાનિ થઈ છે એમ જાણજો. મારા
 ભાઈઓ ! સંતોની સંગતિ કરવી એજ સુખ છે અને ભૂત-
 માત્રમાં પરમાત્મા સમભાવે રહ્યો છે, છતાં પોતાની કલ્પના વડે
 વિષમતાની કલ્પના કરવી અને તેને સાચી માનીજ લેવી
 એનુંજ નામ દુઃખ. જેને પોતાની બુદ્ધિ સ્વાધીન થઈ ગઈ છે,
 તે જે કંઈ કરે છે તે સાધનરૂપજ નીવડે છે અને જે પારકાની
 બુદ્ધિને અનુસરીને કામ કરે છે, તેને ભારે હાનિ થાય છે. જે પો-
 તાની ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખે છે તે બધી જગ્યાએ ઉત્તમ સન્માન
 પામે છે અને જેને સ્ત્રીઓના અધરામૃતનું પાન કરવાનો શોખ
 લાગી ગયો હોય છે, તેને ભારે અપમાન સહન કરવું પડે છે. જે
 બધી વાતનો સાર સાર જાણી લે છે, તેને જ્ઞાની જાણવો અને જે
 બીજાની સાથે વાદવિવાદ કરવામાં પોતાનું ભૂલણ માને છે તેને તુચ્છ
 સમજવો. જે કમાણી કર્યા પછી ગયા જઈને પિતૃશ્રાદ્ધ કરે છે, તે
 સારો માણસ છે અને જે પરાઈ સ્ત્રીઓની પાછળ પોતાની કમાણી
 ખરબાદ કરી દે છે, તેને દુષ્ટ અને ભાગ્યહીન કહેવો જોઈએ. જે
 જમતા પહેલાં ગાયનો અને અતિથિનો ભાગ જુદો કાઢ્યા પછી
 જમે છે, તેને શુદ્ધ આચારવાળો અને પંગતમાં બેઠેલા ખીજ લોકો-

ને ન આપતાં જે એકલો એકલો ખાઈ જાય છે તેને અનાથારી કહેવો જોઈએ. જે ભૂતમાત્રમાં દેવની વ્યાપ્તિનો અનુભવ કરે છે તેજ પોતાનું હિત સાધી શકે છે અને જે અભિમાનયુક્ત આચરણ કરે છે, તેનું અકલ્યાણ થાય છે. મનુષ્યજન્મ પામીને જે શ્રીહરિનું દાસ્ય કરે છે તેનાજ જન્મને ધન્ય છે અને જે બધો વખત વિષયમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, તેના જીવતરને ધિક્કાર છે—તેણે પોતાના આયુષ્યને એજે ગાળ્યું એમ સમજવું. જે સિદ્ધ મહાત્માઓનાં લક્ષણ પારખી શકે છે, તેને ખરેખરો પરીક્ષક કહેવો અને જે બહારનાં ભૂષણ વગેરેને જોઈને જે બુલાવામાં પડે છે, તેને પોમલામાં ગણવો. જે શ્રીહરિની ભક્તિમાં દૃઢ રહે છે તેજ ખરેખરો બળવાન છે અને જે એકનિષ્ઠભાવ નથી બાંધવી શકતો તેને ગધેડો સમજવો. શુરનું વચન સાંભળીને તેને પોતાના હૃદયમાં જે માણસ ધારણ કરી શકે છે તેને સરળ અંતઃકરણવાળો કહેવો જોઈએ અને જેનામાં ધૈર્યનો અભાવ હોવાથી, ‘હાય! માફ શું થશે?’ એવાં શબ્દો રડતો ફરે તેને હીન બુદ્ધિવાળો ગણવો. જે પોતાનો જીવભાવ દેવના ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દે છે, તે ઉદાર છે અને જે સંસારની ઉપાધિમાં પડે છે તે કૃપણ કહેવાય છે. જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય તેને સારો કહેવો અને જેનું મન મેઝું અને વાણી ગાંઠી હોય તેને નકારો માણસ જાણવો. વિઠાળાનું નામ એજ સારભૂત અને મધુર છે અને ચોર્યાશીલક્ષ યોનિઓમાં જન્મણ કરાવનાર સંસાર કડવો ઝેર જેવો છે. તુકારામ કહે છે કે, અરે ઓ મારા મન! તું સંતસ્રમાગમનું સેવન કર અને વિકૃલના ચરણમાં સ્થિર થઈ બં; એ સિવાય બીજા સાધનોની કડાકૂટ કરવાની કશી જરૂર નથી.

૩૬૬૪—હે મનુષ્યો! તમે હરિભજન કરવાનો નિશ્ચય કરી દો, નહિ તો તમારી ઉપર ભારે વિપત્તિ આવી પડશે. મનમાં ભાવ સ્થિર કરીને પંઢરપુરના દેવનું તમે સ્મરણ કરજો. કાળે તમારા

શરીરને દેદ કરી રાખ્યું છે એમ સમજીને, તમારે તેની જાળની દોરીઓને ઝટપટ કાપી નાખવી. આને સાડું દ્રક્ષા તમારે મોઢેથી હરિનામની ગર્જના ખૂણ વેગપૂર્વક કરવી. એવું નહિ કરે તો જન્મમૃત્યુના પૂરમાં ઘસડાઈ જશો અને તેના વમળમાં ગૂંચવાઈ મરશો. તમે તમારા મનમાં નાના પ્રકારની તૃપ્તિઓને પોપણ આપીને તેમની તૃપ્તિ થાય એવું ઇચ્છતા હતા, પણ હવે તમે તૃપ્તિઓને દેશવટો આપી દો અને દેવના ચરણમાં તમારા ચિત્તને સ્થિર કરી દઈને, તમે તમારી જાતને દેવની સેવામાં સમર્પિત કરી દઈ અમે દેવના સેવક છીએ એવું કહેવડાવો. આવું કર્યા વિના નાના પ્રકારના છંદદ્વારા અથવા કળાકૌશલ્ય-દ્વારા દેવની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. તે દેવ આખા જગતના પિતા છે અને તમામ પ્રકારના ઐશ્વર્યના તથા મુક્તિના દાતા છે. આમ હોવાથી આ દેહના સંબંધીઓ મારા સંબંધીઓ છે, એવું માનીને આવડો મોટો ભાર તમારે માથે એક ઘડી વાર પણ શા માટે ઉત્થરીને દ્રશે છો? અરેરે! હું ઘણીય શિખામણો દઉં છું, પણ આ લોકોને તરી જવાની ઇચ્છાજ થતી નથી; આપણે તરી જવું જોઈએ, એવો તેમને વિચાર પણ આવતો નથી ! એ લોકોની ખુદ્દિ આટલી બધી શાથી અવળી થઈ ગઈ હશે? વિકૃતની આગળ તો નાનામોટા બધાય એકસમાન છે. તે આવા ઉદારશિરોમણિ છે, એવી તેમની કીર્તિ આખા ત્રિભુવનમાં ગાજી રહી છે. જેમનામાં ધૈર્યનો અભાવ હોય છે, તેઓ સહજ વારમાં પોતાના માર્ગ ઉપરથી ડગમગી જઈને નાહક જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં આંટા માર્યા કરે છે. જ્યારે ઘેર બેઠાં આવો લાલ મળે એમ છે, ત્યારે એક વાર લીધેલા નિયમને છોડવો ન જોઈએ. આ દેહ નાશવંત છે. તે કદી કાયમ રહી શકતોજ નથી. જે મનુષ્ય શ્રીહરિના કીર્તનમાં નૃત્ય કરે છે તે સહે તણખલા જેવો નીચ હોય; તોપણ તેને ભાગ્યવાન

સમજવો. અરે ઓ ભાઈ! તું શૂરો થા અને બહાદુરીથી તારા
 ખલા ઠોકીને આ લવનદીને તરીને પેલે કિનારે ચાલ્યો જા. મન-
 માંથી અહંકારને કાઢી નાખવો, એનુંજ નામ દયા. હમેશાં
 પોતાનાં ધનધાન્યનીજ ફિકરચિંતા કર્યા કરવી અને કુટુંબી-
 એનું પાલનપોપણ કરવું એજ ઉત્તતિમાં મોટામાં મોટું વિધન
 છે. અરે ભાઈ! તમે ગોવિંદનું નામસ્મરણ કરો અને તેમાંજ
 તમારો વાસ્તવિક લાગ્યોદય છે. ખીજાના ઉપર ઉપકાર કરવામાં
 પોતાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવો અને પરાઈ નિંદાથી દૂર
 રહેવું, એ ઉત્તમ છે. દેવનું ભજન કરવાનું કામ તમે તમારા
 પ્રારબ્ધના ઉપર છોડી દેશો મા. દેવની પ્રાપ્તિ કરવાનો રસ્તો
 તમારે હાથ આવી ગયો છે, તેને હવે છોડી દેશો મા. જે આગસ
 કરશે તો તમારા મોઢા ઉપર ધૂળ પડશે. નારાયણની પ્રાપ્તિ કરી
 લેશો તો તમારી કીર્તિ, યશ અને માનમાં વૃદ્ધિ થશે. જ્યારે
 તમારા મનમાંથી દ્વેષભાવ સમૂળગો નીકળી જશે, ત્યારે તમારા
 તેજ આગળ સૂર્ય પણ ઝાંખો પડી જશે. જીવાત્મા મૂળથી શાંત
 હોવા છતાં તેણે વિષયભોગની કામના કરવા માંડી, તેથી કરીને
 તેના ઉપર તૃષ્ણાની સત્તા જામી ગઈ અને જન્મમૃત્યુના બંધ-
 નમાં બંધાઈને ઘણો દુઃખી થઈ ગયો. તમારી પણ તેવીજ દુર્દશા
 થઈ ગઈ છે. શ્રીહરિનું નામ-એજ મુખ્ય માર છે. તેનો તો તમે
 વિચાર કરતા નથી અને નકામા આંખો મીચીને શું જોતી રહ્યા
 છો? જે તમે અત્યારે આ બાબતનો વિચાર નહિ કરો, તો આગળ
 જતાં તમારે કૂતરાનો અથવા ગધેડાનો જન્મ લેવો પડશે. જેમ
 ઘણામાં ઘણી મહેનત કરનાર જોડૂત જમીનમાંથી ઘણામાં ઘણો
 પાક મેળવે છે, તેમ બજનમાં પણ જે મહેનત લઈને બજન કરે
 છે, તેનેજ હરિની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તમારે પણ તમારી જાત-
 મહેનત વરે શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ કરી લેવી. પોતાનું જિન કરવું ન

કરવું એ તમારા હાથમાં છે, પણ તે છતાં તમે કાંઈ કરતા નથી. અલગત, તમે ગળામાં તુલસીની માળાઓ પહેરો છો, તિલક-છાપાં લગાવો છો અને નાના પ્રકારના સાજ સજીને દુનિયાને બતાવો છો. તુકારામ કહે છે કે, પણ વિધ્વના ભક્તોએ કેવા કેવા પુરુષાર્થ કર્યા છે તે પણ તમે જોતા હો તો કેવું સાડું ?

૩૬૯૫-આ ત્રિગુણાત્મક શરીરરૂપી દડો તમે વારંવાર ઝીલી લેતા આવ્યા છો. હવે તમારે તેનો ઉપયોગ સ્વરૂપાનુસંધાનને અર્થે કરવો જોઈએ. જો તમે તેમ નહિ કરો, તો એ દેહરૂપી દડો એક દહાડો તમારા હાથમાંથી જતો રહેશે અને જન્મમૃત્યુનો જોળો તમારી પીઠ ઉપર લદાઈ જશે. આત્મબુદ્ધિરૂપી હાથ વડે તમે એ ત્રિગુણાત્મક શરીરરૂપી દડાને તમારાથી વેગળો ફેંકી દઈને, તમે છૂટા થઈ જાઓ. અર્થાત્ તમે દેહની સાથે તાદાત્મ્ય માની લીધું છે તેને છોડી દો અને અંતર્મુખ દૃષ્ટિ કરીને સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાઓ. સ્વરૂપના અનુભવદ્વારા સાચી મોટાઈ પ્રાપ્ત કરો અને ત્રિગુણાત્મક દેહરૂપી દડાને બહારનો બહારજ રહેવા દેજો. તેની સાથે તમારે કશો સંબંધ રાખવો નહિ. આવું કરવામાં જે કોઈ અપગતાથી કામ લે છે, તેજ પ્રપંચરૂપી રમતમાં દાવજીતી જાય છે અને જે એવું નથી કરતો, તે જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં સપડાઈ જાય છે. આ પંચમૂર્તાત્મક દેહબુદ્ધિની જાળમાં કેદ પકડાઈ ગયા પછી સંચિત, ક્રિયમાણ અને પ્રારબ્ધ, એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ એક ઘડી વાર ઠરીને બેસી રહેવા હેતાંજ નથી અને એક પછી એક દાવ હારવા પડે છે, અર્થાત્ ઉપરાઉપરી જન્મ ધારણ કરવા પડે છે. દેહબુદ્ધિની જાળમાં સપડાઈ જનારને દુઃખના ડુંગર વેઠવા પડે છે; આ દેહ તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ, એ જોળો બિચકવો પડે છે; તેમજ રમતમાંથી છૂટકારો ન થતાં ચક્કરફેંડાણમાં આંટા મારવાજ પડે છે. તુકારામ

પૂછું છું, તેનો તમે જવાબ આપો. ચીડવાશે નહિ. જે મારા સવાલનો જવાબ ન આપે તે તેની માનેજ પરણે. અરે ઓ ભાઈ! આ શુભ વાત તમે સાંભળો-તમે સાંભળો-તમે સાંભળો. દેહાદિ પ્રપંચના મોહમાં તમે થોડાઘણા ગૂંચવાઈ ગયા હો, તો તેનાથી છુટા થઈ જાઓ. આ હું ખરેખરી સો વાતની એક વાત કહું છું. આ બાળત તમારે મનમાં હુલાવું નહિ અને કંટાળો આણવો નહિ. જન્મવું, જીવવું અને મરવું એ ત્રણે કાર્યો દેહને પ્રારણધને લીધે કરવાં પડે છે, માટે તમે તેનો સંબંધ તોડી નાખો. તુકારામ કહે છે કે, સૌ લોકોએ પોતાના દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરવો અને કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ પોતાને લાગુ પડવા દેવી નહિ.

૩૬૯૮-અરે મારા ભાઈઓ! જે સવાલનો જવાબ તમારી ખુદ્દિ નહિ આપી શકે તેનો જવાબ મેં તમને સંભળાવી લીધો; માટે હવે તમે તેની સાથે તમારો પોતાનો મેળ કરી દઈને જેમ બને તેમ સવેળા શુદ્ધ ભાવ ધારણ કરો. મેં મારા સ્વરૂપને જાણી લીધું છે તેથી હવે મારે માટે કશું કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી. જે કિંમત છે તે કમાઈ કરી લેવાનીજ છે. આ હું તમને જે કાંઈ કહું તેને માટે મારા ઉપર કોઈએ માહું લગાડવું નહિ. અહીં કેને પસંદ કરવા અને કેને છોડી દેવા તેની મને આવડત છે નહિ, તેમ કોઈનું વર્ણન કરતાં પણ મને આવડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, ડગલે ને પગલે કૃષ્ણ વનમાળીનું સ્મરણ કરતા રહેવાથી એક વાર જય મળવોજ નેમ્યો.

૩૬૯૯-હરિ નામનો ઉચ્ચાર કરવો એ તો આનંદના ઘૂંટડા ભરવા જેવું છે. એ રસ ચાખવાનો મુયોગ જેતું ખરેખરું સદ્-ભાગ્ય હોય તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. જેણે અનેક જન્મજન્માં તરથી પુણ્યનો સંચય કર્યો હશે, તેજ આ રસનો અધિકારી

ગણાશે. અરે મારા ભાઈઓ! તમે બેઠાંબેઠાં જોયા શું કરો છો? તમે આનંદપૂર્વક નૃત્યમાં સામેલ થઈ જાઓ અને મેં હમણાં કહ્યો તે રસતું પેટ ભરીને સેવન કરો. કશી કસર રાખશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિનું જે સ્વરૂપ આપણી આંખોની સામે ઊભેલું છે, તે જો અંતઃકરણમાં આવીને વસી જાય, તો પછી કળિકાળ દીન અને અશક્ત બની જાય.

૩૬૦૦-ગોપાળકૃષ્ણ (પોતાના ગોઠિયાઓને) કહેવા લાગ્યા: “આલો અધ્યા! આપણે કલેવો* કરીએ. જેની પાસે જેટલો પાપ-પુણ્યનો ભંડોળ જમા થયેલો હોય તે બધો મને ખતલાવી દો. મારી આંખોચીરીએ કશું આગળપાછળ સંતાડી રાખશો નહિ. જે કાંઈ કહો તે ખરેખરું કહી દેજો. અહીં તો એવો કાયદો છે કે, જે ઠગાઈ કરવા જશે તે પોતેજ ઠગાઈ જશે અને એવાને બહાર કાઢી મૂકીશું.” શ્રીહરિ એવા છે કે, બીજાની ઝડતી લીધા પહેલાં પોતાની ખરી સ્થિતિ ખતલાવતા નથી. જેઓ એકબીજાની પુષ્ટજ સાક્ષીઓ પૂરે છે તેમનો પણ છુટકારો થતો નથી. પછી કોઈએ છાસ આપી, કોઈએ ભાત, કોઈએ રોટલા અને કોઈએ દહીં એમ જેની પાસે જે હતું તે આપી દીધું અને પછી સૌની વચમાં બેસીને શ્રીહરિ તે બધું લેતા ગયા, કેટલાકની ધીરજ રહી નહિ, તેથી તેમણે પોતાના દેહાભિમાનનું પોટલું છોડી નાખ્યું, કેટલાક વિચારના જોરે જડચેતનની ગાંઠ છોડવા મંડી પડ્યા અને બીજા કેટલાક તે માર્ગનું અનુસરણ કરવા લાગ્યા. કેટલાક વળી દેહાભિમાનનો ભાર હાથમાં લઈને તે કેવો જૂઠો છે તે જોવા લાગ્યા. કેટલાક પરમાર્થને રસ્તે વળ્યા અને તેથી તેઓ શાંત થઈ ગયા. તેઓ બીજાને કહેવા લાગ્યા કે તમે પણ અમારી પેઠે કરો. કેટલાક લોકોએ પોતાની ઈન્દ્રિયો રૂપી ગાયોને શ્રીહરિના સ્વરૂપમાં સ્થિર કરી દીધી. કેટ-

લાકે એજ ઇન્દ્રિયોડપી ગાયોને વિષયોના ભણી જતી એવી વીધી
અને શ્રીહરિના ભણી વાગવા માડી ડેટલાડ એવા પણ હતા કે
જેમની ઇન્દ્રિયોડપી ગાયો વિષયોના ખેતરેમા ચગવા લાગી અને
તેમની મામે પડેલા વિષયોની લાલચને લીધે ત્યાને ત્યા ભગવા
લાગી કેટલાકની ઇન્દ્રિયોડપી ગાયો અપચ્ચ વિષયમુખની
અદરથી ખડા નીડળીજ નહિ સૌના જીવન-શ્રીહરિનો વાસો તેવા
લોહોના ચિત્તમા થયોજ ન હતો કેટલાક લોહો એકબીજાને ઢહેવા
લાગ્યા કે, ચાલો, આપણે હગ્ગિની પાસે જઈએ, ત્યાં કેટલાક
વિષયમુખમા ફેગ ખાનારા પણ હતા કેટલાક ગુરુ બની જઈને
ભોજા અજ્ઞાની લોહોને પરમાર્થનો રસ્તો બતાવવાને બહાને
ભલટા તેમને દેહબુદ્ધિના ઘગ્ગી અદર કેદ પૂરી ગણવા લાગ્યા.
તેમણે શિષ્યોની પાસે માળા અને પુષ્પદ્વારા પોતાનું પૂજન
કરાવીને નડામા કૂલ વેડફી નાખ્યા જેમને પોતાની ગાંઠના પૈસા
ખચીને ખાવાનું ગમતું નથી અને જેઓ શિષ્યોનું આપેલું
ખાંધ છે, તેઓ જન્મમૃત્યુના સપાટામા વેઠે પડકારી જાય છે અને
વૈતરા વહી મરે છે કેટલાક લોહો માયાના સપાટામા આવી
જઈને દેહબુદ્ધિરૂપી ઘગ્ગા બદીવાન બની ગયા અને ત્યા વિષય
કામનાઓમા ભેરવાઈ પડ્યા આપણે પોતે ડોણ છીએ તેનું તેમને
જ્ઞાનજ નહુ નહિ જેવા તેમના પૂર્વ જન્મોના સચિતકર્મ હતા
તેનું તેમને ખાવાનું (સુખદુઃખાદિ ભોગ) મળવા લાગ્યું અને એવી
સ્થિતિમા તેમનું આયુષ્ય વાતોમા ને વાતોમા વહી ગયું, ત્યારે તેમને
જ્ઞાન આવ્યું કેટલાકે હાથેપગે અને આગે શરીરે રાજોડી ચોળી,
કેટલાકે પોતાના માથા મૂડી નખાવ્યા અને ચોટલીઓ ઝાપી નખા-
વી, કેટલાકેને હજીમત કરાવવાનું આજ્ઞા આવવાથી માયે નીમાળા
વધાર્યા પણ તેમની પાસે શુદ્ધ પુણ્યનું ભંડોળ હતું નહિ તેથી તે
ખધાનો ઉપયોગ કેવળ ઢોગ કરવા પૂરતોજ થવા લાગ્યો. તુકારામ કહે

છે કે, હે કાન્હોળા ! ત્યારે હવે તમે માઝું ભંડોળ પાછું આપો, મારી પાસે કાંઈજ નથી, તે તો તમે જાણો છોજ. હું તમારે શરણે આવ્યો છું. તુંજ જ્યારે મારો ત્યાગ કરે ત્યારે મારે જવું પણ ક્યાં ? કૃપાવંત દેવ કૃપા કરે એટલે પછી હું પેટ ભરીને ખાઈશ.

૩૭૦૧-શ્રીહરિ ળધાની વચ્ચોવચ જોસીને સૌના મનનું એક-સરખી રીતે સમાધાન કરવા લાગ્યા. શ્રીહરિએ જેના ભણી દીધે કરી તે, તેમને પોતાની મામે જોતો થઈ ગયો અને તેને સર્વ પ્રકારના ભોગ પ્રાપ્ત થઈ ગયા. જેણે ગોપાળના મોઢામાં એક કોળિયો ભરાવ્યો તેણે તેમને પોતાના હાથમાંજ લઈ લીધા. જે કોઈ કાંઈ પણ જોલે તે હરિની સાથેજ જોલે અને તે જે કાંઈ આપે તે લે, એમ સૌ તેમની સાથે વર્તવા લાગ્યા. દરેક જણ શું શું કરે છે, તે તો એકલા હરિજ જાણે; કેમકે તેઓ એકબીજાની અંદર શુભ રીતે વસી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવને ભક્તિ ઘણી ગમે છે. તે કોઈના પણ હૃદયમાં વિષમભાવ પેદા થવા દેતા નથી.

૩૭૦૨-કાન્હોળા (શ્રીકૃષ્ણ)ના અંતઃકરણમાં વિષમભાવને માટે સ્થાન હોતુંજ નથી. તેમની સાથે આપણો અતિ નિકટનો સંબંધ જોડાય ગયેલો હોવાથી તે સદાય જેવો ને તેવોજ રહે છે. પણ જેના મનમાં જેવી ભાવના હોય છે, તેને લક્ષમાં લઈને જેટલું હુઃખ દેવું ઘટે તેટલું તે દે છે. શ્રીહરિ સૌનાં કર્મોના સાક્ષી છે અને તે સૌની લીલા ખૂબ મનની સાથે જોયા કરે છે. શ્રીહરિ પોતે એવી રીતે જોલે છે કે, કોઈના સપાટામાં આવતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ પોતાનો ભાર તેમના માથા ઉપર ભૂંટી દે છે, તેઓ કદી કોઈની સ્વંગાલમાં સંપડાઈ જાય અથવા પ્રપંચની ગૂંચવણમાં ભેરવાઈ પડે તો તે તેમને મુક્ત કરી દે છે અને જેનો જેવો અધિકાર તેને તે પ્રમાણે પોતાની થાળીમાંથી પોતાને હાથે કોળિયા દે છે.

૩૭૭૩-પોતપોતાનું કામ આટોપી લીધા પછી જધા ગોવા-
ળિયા લેગા થયા અને જેમને આવતાં વાર લાગી તેમને સૌ કહેવા
લાગ્યા કે, “ ચાલો પોતપોતાની ભાથાની પોટલી લઈ આવો. ”
દરેક જણ બોલ્યો કે, “ અમારી પાસે કંઈ બાકી રહી ગયું હોય
અથવા કંઈ અમે સંતાડી રાખ્યું હોય તો અમારી ઝડતી લઈને
ખાતરી કરી જીએ. ” ત્યાર પછી દરેક જણે પોતાની ઇન્દ્રિયોરૂપી
ગાયેને પોતાના હૃદયરૂપી કોઠારમાં મજબૂત બાંધી દીધી. શ્રી-
હરિની તે ગોવાળિયાઓની ટોળીમાં ‘ બોળડો ’ ‘ વાંકડિયો ’ એવા
નાના પ્રકારના નામધારી ગોવાળિયા હતા. તેમણે પોતપોતાના
મનના ઉદ્ભાસના પ્રમાણમાં ભાવભક્તિરૂપી ભાથું બાંધી લીધું
હતું. તેમાંથી પોતાની શુદ્ધ ભાવનાનો મધુર રસ તેમણે જીવો
કાઢી લીધો અને તેમાં શ્રીહરિએ પોતાના તરફથી પોતાના માધુ-
ર્યનો રસ મેળવી દીધો. ત્યાંસુધી તેમને સાંગોપાંગ ભાવભક્તિની
પ્રાપ્તિ થઈ ન હતી, ત્યાંસુધી તેઓ પોતાની પાપપુણ્યાત્મક પૂંછનો
ભાર પોતાના માથા ઉપર ઊંચકીને ફરતા હતા. ત્યાર પછી સૌનામાં
પારમાર્થિક લક્ષણોનો ઉદય થયેલો. જોઈને શ્રીહરિએ તેમને મા-
થેથી પાપપુણ્યાત્મક પૂંછનો ભાર ઉતારી નાખ્યો. કોઈ જરાક
અધીરો થઈને શ્રીહરિની પાસે કાંઈક માગતો, ત્યારે બીજા જધા
ગોવાળિયા તેના ઉપર બીજવાઈ જતા અને તેને કહેતા કે, “ તને
આવો તુરંત વિચાર શાથી સૂઝ્યો ? ” તુકારામ કહે છે કે, એક-
બીજાની સાથે સંવાદ કરવાથી તે ગોવાળિયાઓને પ્રદ્ધાનંદની પ્રાપ્તિ
થઈ ગઈ; ત્યારે ચાલો, આપણે પણ તે હરિના ચરણને વંદીએ.

૩૭૭૪-શ્રીહરિ યમુનાને કિનારે આવીને જધા ગોવાળિયાને
કહેવા લાગ્યા કે, “ સૌ પોતપોતાના ભાથાની પોટલીઓ લઈ આવો.
આજે આપણે લેગા બેસીને ઉભણી કરીશું જધા એક જગ્યાએ
લેગા થઈ જીએ અને હું મળેથી તે બેતો બેસો રહું. મારી પાસે

જે કાઈ છે તે પણ હું તમારા ભાથાની અદગ મામેલ કરી દઈશ ”
 આ વચન સાંભળીને સૌ ગોવાળ બોલી બિઠ્યા “ બહુ સાડ,
 બહુ સાડ હે ગોપાલકૃષ્ણ ! તુ દહે છે તેમ અમે કરીશુ ”
 પછી તેઓ બધા આનંદપૂર્વક વાસળી, ખાવા, જેની પાસે જે
 વાદ્ય હતું તે બજાવવા લાગ્યા ત્યાર પછી પોતપોતાના ભાથાની
 પોટદીઓને તેમણે એક પથ્થરની ગિફા ઉપર મૂકીને તેમની ગાઠા
 છોડી અને તેમાં જો ખાવાની વસ્તુઓ બાધી હતી તે બધી ભેગી કરી,
 એટલે તેમાંથી શ્રીહરિએ સૌને ખાવાનું પીરસવા માડ્યું તે લેવાને
 માટે કોઈએ પોતાના હાથ લાળ્યા કયાં અને કોઈએ તો પોતાના
 મોઢાં પહોળા કયાં જેમને ભાગ વધારે ખાવાનું આવ્યું તેઓ
 ઘણા ખુશ થઈ ગયા પછી સૌ ગોવાળિયા કહેવા લાગ્યા હે, “ આ
 જની ઉત્તણીમા તો બહુ મનનું ખાવાનું અમારે ભાગે આવ્યું
 છે ” કોઈ કોઈડહેકે, “ હજી પણ મને શોડું વધારે આપો, માડ પેટ
 હજી ભરાયું નથી ” આવું આવું કહીને તેઓ દેવની પાસે વિશેષ અન્નની
 માગણી કરવા મડ્યા દેવજ્યારે તેમના મોઢા ભણી હાથ લાળો કરતા
 ત્યારે અમારા મોઢામાં કાઈકે આવશે, એવી આશાએ તેઓ મોઢા
 ઉઘાડવા લાગ્યા, પણ આ વખતે હરિ તેમને કાઈ ન આપતા પોતેજ
 ખાવા મડી ગયા અને પેલા બધા ટગરટગર જોવા લાગ્યા જેટલું
 ખાવાનું સિલકમાં હતું, તે બધુંજ પોતાના મોઢામાં દાખી ઘાલીને
 હરિ ત્યાથી નાસી જવા લાગ્યા એટલે સૌ ગોવાળિયા તેમની
 પૂઠે દોડ્યા અને તેમને પડડી લીધા પછી બધા મળીને તેમને
 વળગી પડ્યા અને તેમના મોઢામાંથી કાઢીકાઢીને સૌ ખાવા
 લાગ્યા તેઓ બોલ્યા “ આ કાન્હે તો મોટો ઉસ્તાદ ઠગ છે
 તેના મોઢામાંથી તો ફક્ત એકજ ડોળિયા જેટલું ખાવાનું નીકળ્યું
 અને તેટલાને માટે તેણે આપણને સૌને આખા જગતમા દોડાવી
 માર્યા ” કૃષ્ણને પડડી પાડવામાં જેમણે તેમની બરાબર પૂઠ લીધી

હતી, તેમને સૌએ શાળાશી આપી. મારી કૃષ્ણ માતા બધા
ખાવાનું એકઠીજ ખાઈ ગઈ, તે જોઈને દેવતાઓ હાથહાથ કર
લાગ્યા અને ફરિયાદ કરવા લાગ્યા કે, અમને એ સુખમાંથી રે
ખાદ કયો ? ગોવાળિયા કોઈના ગાલ ઉપર તો કોઈની ગાં.
ઉપર અત્રના ગોળા બનાવી બનાવીને મારવા મંડયા. તે માર હરિ
સહેવાયો નહિ. તે ઘડીએ ગોવાળિયા એકબીજાને કહેવા લા
કે, “આપણે અત્રના ગોળા મારીએ છીએ તે હરિથી ખમાતું ન
એટલા માટે તો તે આપણા કાલાવાલા કરે છે કે, હવે આ તો
કરવાનું બંધ કરો અને આપણે પાછા રમીએ.” પછી તેઓ ૭
સમજી ગયા અને આનંદપૂર્વક એક કુંડાળામાં ગોઠવાઈ ગયા.
કુંડાળાની વચમાં તેમણે શ્રીહરિને ઊભા રાખ્યા. સૌ તેમની આગ
પાછળ ધૂમવા લાગ્યા અને રણશિંગડાં, પાપા, વાંસળી વગેરે વ
વગાડવા લાગ્યા. એ ગોવાળિયાઓમા કોઈ બોળડા, કોઈ લૂ
કોઈ લંગડા, કોઈ રાંટિયા એવી અનેક ખોડખાંપણોવાળા
હતા. પરંતુ તેઓ બધા ભાવિક હોવાથી કૃષ્ણને ઘણા વહાલા હ
તેમનાં મોઢાં સામે જોઈને કૃષ્ણ ગમત કરવા લાગ્યા. તેમને અ
બહુ મળ પડી અને તેઓ ખડખડ હસવા માંડયા. એકબી
એકું ખાતાં તેમને સૂગ આવતી ન હતી. તેઓ શરમાળ હતા,
હરિએ તેમને પોતાની સંગતમાં રાખીને વધારે ધીર બનાવી દી
જેઓ હજી ધરાયા ન હતા તેમની પાસે જઈને હરિ તેમને મોઢે
ફેરવતા હતા ને સૌને સમાન સુખ આપતા હતા. તે જોઈને ગોવ
પોતાની અંદર એક કરતાં વધારે વાર કહેતા ગયા કે, “હે હરિ !
ઘણો ભલો છે; એટલા માટે તારી સંગતમાં રહેવું એજ અ
માટે ઉત્તમ છે. આથી કરીને તું કદાચ અમને ઠગે, તોપણ ૨
બીજા કોઈની પાસે જવાના તો નથીજ. એ બધા ગોવાળિયાએ
થયેલો આનંદ જોઈને ગાયો ચારો ખાવાનું ભૂલી ગઈ અને પ

ઓ તથા ખીજાં વન્યપશુઓ પોતપોતાનો આહાર કરવાનું ભૂલી ગયાં. જમનાનો પ્રવાહ વહેતો અટકી પડ્યો. આ આનંદભર્યું દૃશ્ય સ્વર્ગના દેવતાઓ જોવા લાગ્યા. તેઓ પોતાના મનમાં ખેદ કરવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે, “ધન્ય છે આ ગોવાળિયાઓને અને ધિક્કાર છે અમારા જન્મને! ત્યારે હવે આપણે શું કરવું?” એમ દેવતાઓ એકબીજાને પ્રશ્ન પૂછવા મંડ્યા. યમુનાના પાણીની અંદર ગોવાળિયાઓનું વધેલું એકું પડ્યું હતું, તે પ્રાપ્ત કરવાને સારૂ આપણે બધા માછલીઓ થઈ જઈએ તો કેવું સારૂ? આવો વિચાર કરીને બધા દેવતાઓએ માછલીઓનાં રૂપ લીધાં અને યમુનાના કિનારા આગળ આવીને ગોવાળિયાઓનું એકું ખાવાને સારૂ ટાંપા મારવા મંડ્યા. કૃષ્ણ જ્યારે આ રીતે આનંદ સહિત ગોવાળિયાઓની સાથે કીડા કરતા હતા, તે ઘડીએ તેઓ બોલ્યા: “કોઈએ યમુનાના પાણીમાં હાથ ધોવા જવું નહિ.” ત્યાર પછી વળી તેઓ બોલ્યા: “કૃષ્ણ લોકોના મનની વાત જાણી જાય છે. જે લોકોને પોતાની મોટાઈનું અભિમાન હોય, તેમને કૃષ્ણના ઉચ્છિષ્ટ અન્નનો પ્રસાદ મળેજ કેવી રીતે? આજે તો ધન્ય ઘડી અને ધન્ય દહાડો એવું અમારે થયું છે, કેમકે હે દેવ! તેં અમને તારે હાથે પ્રસાદ ખવડાવ્યો, તે ખાઈને અમે ધન્ય થઈ ગયા છીએ.” સૌ ગોવાળિયા પારસ્પરિક પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, “હે કૃષ્ણ! આજે તારી સાથે એક પંગતમાં બેસીને અમે પેટ ભરીને દહીં ખાધું. હે દેવ! તારી સંગતિ સર્વોત્તમ છે. તે તું હમેશાં અમને આપતો રહેજે. આવી રીતે અમ છવોને તું આનંદ આપ્યા કરજે.” તેના જવાબમાં કૃષ્ણે સૌ ગોવાળિયાઓને સંબોધીને કહ્યું: “ચાલો, હવે સૌ પોતપોતાની લાકડીઓ હાથમાં લો અને ડગલીઓ પહેરી લો. હવે આપણે બધા ભેગા મળીને ગાયો ચરાવવા નીકળી પડીએ. તુકારામ કહે છે કે, આજના આનંદને

પ્રહ્લાનંદજ કહેવો જોઈએ. તે અવર્ણનીય આનંદ હતો. કારણકે માક્ષાત્ પરમાનંદરૂપ કૃષ્ણજ અમારી માથે હતા. આથી કરીને બધા ગોવાળ તૃપ્ત થયા હતા અને પ્રભુએ સૌ ગાયોને તથા ગોવાળિયાઓને પોતાની સમાન બતાવી દીધા હતા.

૩૭૦૫-કૃષ્ણ બોલ્યા: “આલો અન્ધા! બધા ભેગા થઈ જાયો. આજે આપણે વૃન્દાવનનો આનંદ માણવા જઈશું.” ગોવાળિયા પછી વાંસળીઓ વગાડવા લાગ્યા. તેમનો મનુલ ધ્વનિ જેમને કાને પડ્યો તેમનું મન આડું રહ્યું નહિ અને ચિત્ત અતિ અંચળ થવા લાગ્યું. તેમના મનને એવું થયું કે, જે કામ કરવાનું બાકી રહ્યું હોય તેને હાથમાથી હેઠું મૂકી દે. તેમા બધાઈ રહેવું નહિ. આજે તો કૃષ્ણને મળવાની શુભ ક્ષણ છે. શ્રીકૃષ્ણના મુખદર્શનથી નેત્રો શીતળ થાય છે. કૃષ્ણને મળવા જવાના અપરાધને માટે ઘરના માણસો આપણું ઘસાતું બોલે તો છો બોલતા તેને આપણે મનમા લાવીશું નહિ. કૃષ્ણને મળવાના માર્ગમા જે જે વિઘ્ન આડાં આવે તે અકારા લાગે છે ખાસ કરીને સૌથી વધારે વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરનારી લોકલજ્ઞની બાળતમા તો આપણું મન ઉદ્દામીત થઈ ગયું જ છે. આપણે તેનાથી બિલકુલ મુક્ત થઈ ગયા છીએ તુકારામ કહે છે કે, તેઓ આ રીતે એકબીજાને સાવધાન કરતા કરતા કૃષ્ણને મળવા માફ ચાલતા થયા અને દેવે તેમને પોતાના સ્વરૂપની અંદર તન્મય કરી દીધા.

૩૭૦૬-પ્રાપચિક કામો કરતી વખતે તેમા આમક્ષ થવું નહિ. મનની અંદર દોષના પણ સગને માટે મમત્વ ન રાખતા, નિર્લેપ ભાવે રહેવું. તમામ પ્રકારની લજ્જાને છોડી દેવી. નાના પ્રકારની ઉપાધિઓનાં બંધનને તોડી નાખવા અને એકત્વમા રહેનારા એક અદ્વિતીય પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો. અરે ભાઈ!

તમામ જાતના દેહાદિ પ્રપચની માયાથી અળગા થાની જઈએ ત્યારેજ સાંસારિક કામોમાં પણ વાસ્તવિક સુખ થાય છે. એવી સ્થિતિ મેળવવાને માટે પ્રથમ સદ્વિચાર કરીને દેહાદિ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવો. અગાઉ ગર્ભવાસ વખતે જે સોડહમ્ભાવના તમે શીખ્યા હતા તેના વિષે ફરીથી વિચારદ્વારા અનુભવ લેતા જવું અને એ મંત્રનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરતા રહેવું. ત્રિગુણાત્મક વૃત્તિરૂપી તરંગો તમારા હૃદયમાં વારેઘડીએ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. યોગવિદ્યાતર્ગત મૂળબંધ આદિ ક્રિયાઓની મદદ લઈને તેમનું નિવારણ કરવું. ત્યાર પછી એકએક કરીને યોગના જુદા જુદા અંગોનું સાધન કરવું તેમ કરવાથી તમને ભારે સન્માન મળશે અને તમારા કામની આખા ત્રૈલોક્યમા પ્રશસા થવા લાગશે. તુકારામ કહે છે કે, તમારામા અને મારામા બેઉમા એક સામાન્ય આત્મસ્વરૂપ ભાવ છે. તે સમસ્થિતિમા અવસ્થાન કરીને તમારે ભેદશૂન્ય અને સર્વોચ્ચ સ્વસ્વરૂપાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લેવી.

૩૭૦૭-દેહાદિ પ્રાપચિક પદાર્થોને આધીન રહીને જીવનારા જો અમારા મિત્ર ! તું તેમની સાથેનો તારો સંબંધ તોડી નાખ. પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ઉપાધિઓની સાથે તાદાત્મ્ય કર્યાથી, તેમનાં શુણ્ણવિકારરૂપી મળની અદર આપણું સ્વરૂપ ગૂંચવાઈ ગયું છે. (એ વિકાર આપણે મનથી માની લીધેલા છે) તે વિકારરૂપી મેલને ધોઈને દૂર કરી દેવો. જો તું જોવું નહિ કરે તો હું તારા મોઢા ઉપર અને તારી ગા ઉપર શૂદ્ધીશ આ દેહાદિ પ્રપચમા આસક્ત થઈને રમત રમનારાઓમાથી કેટલા બધા લોકો હારી ગયા ? અરે ! સમારની સાથે સંબંધ રાખનારા ! તુ ભિક, જિભો થા. ચાલ આપણે સ્વસ્વરૂપના ભણી ચાલવા માડીએ. પ્રાપચિક કીડાઓ કરતા કરતા તો તું ઘગડો થવા આવ્યો. હવે તારા હાથપગમા પહેલાના જેવું જોગ હશે નહિ. તું આવીને આવી અ-

વન્થામા જીવ્યા કરશે તો તારા પ્રાપચિત્ કામોના અનેક વિઠારોના મગ તાગી બુદ્ધિને લાગુ પડી જશે અત્રી ઓ છોકરિ ! પચભૂતો ના અને મપ્તધાતુઓના બનેલા આ દેહને જીતીને જો તુ તારે સ્વાધીન નહિ કરે તો તુ આ રમતની અદર શી ગીતે ટકી રહેશે ? તારા શરીરનુ જગ તો હવે ક્ષીણ થઈ ગયુ છે, તારા ટાટિયા લથડિયા ખાવા લાગ્યા છે, એમ છતા તુ આ પ્રપચના ખેલમાં કર્યાસુધી રમ્યા કરીશ ? તુકારામ જહે છે કે, ઓ ગધેડા ! જે મે તને હમણા જહુ તો તુ હજી પણ કરવા માડ

૩૭૦૮-હો હરિ ! તારી સાથે ‘હુબગી’ની (એક જાતની નાના છોડરાની રમત) રમત રમવા માટે કોણ તૈયાર થાય ? કારણકે ચાર વેદ, છ શાસ્ત્ર અને અઢારે પુરાણ, એ જાધા તારૂ વણુંન કગ્તાકરતા થાકી ગયા અને હજાર મોઢાવાળો શેષ પણ થાકી ગયો. જ્યાં તે દિવમે ગેડીદડાની રમત રમતારમતા તારો દડો ચમુનામા પડી ગયો ત્યારે તે નદીમા ભૂમઠો માર્યો અને ડૂબકી માગીને કાલીય નાગનુ જોર હણી નાખ્યુ તુ નિર્દય અને નકોર છે ગમે તેનુ લોહી પી જતા તને જરા પણ દયા આવતી નથી તુ તારી પૂતનામાસીનુ લોહી ચૂસી ગયો અને તેને મારી નાખી તે ગમાવતાર લઈને રાવણનુ સત્યાનાશ ઝાઢી નાખ્યુ તેનાં બાયડીછોકરાને પણ તે છોડ્યા નહિ તારા કૃષ્ણાવતાર વખતે તે તારા મામા કમને હણ્યો તુ આવો નિર્દય છે તે હુ પૂરેપૂરે બાણ છુ તુકારામ જહે છે કે, આરગ નામના ધનુષ્યને ધારણ કરનાર માગ સ્વામીની સાથે જે કોઈ રમત રમશે તેના દેહાદિ તમામ પ્રપચનો સામઠો નાશ થઈ જશે

૩૭૦૯-અરે ઓ છોડરા ! તુ મારી સાથે ‘હુમામા’ની રમત રમ, એટલે હુ તારી અધોગતિનો રસ્તો બંધ કરી દઉં એટલા

માટે જો પોરિયા ! તું મારી સાથે ' હુમામા'ની રમત રમવા બિતરી પડ. જો છોકરા રે ! તું બ્યારે મારી સાથે રમે ત્યારે તારી નજર નીચી રાખજે. (તું આત્મઅનાત્મનો નિચાર કરતો રહેજે.) બ્યારે તને સ્વસ્વરૂપનો યોધ થઈ જાય, ત્યારે તું મારી સાથે બોલજે. મારી સાથે પ્રતિજ્ઞા કરવાથી તારા જીવપણાનો અને તારા હુંપણાનો એ બેઉનો હું નાશ કરી નાખીશ. પાસે રહીશ તો હું તને જન્મ-મૃત્યુના ઘર ભણી જવા દઈશ નહિ. અમારી નિજરંગની સંગતિમાં દ્વેતભાવ ટકી શકતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તેં જે ઘડીએ મારી સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી, તે ઘડીએ મેં તારી જીવદશાને ખેંચી કાઢીને તેનો નાશ કર્યોજ બાણજે.

૩૭૫૦-જો છોકરા ! દેહાદિ પ્રપંચની સાથે જેજો ' હુમામા'ની રમત રમ્યા તેજો કુસાયા અને તેમને માથે ચોર્ચાંશીલક્ષ ચોનિમાં ભ્રમણ કરવાનો અને જન્મમૃત્યુની ચક્ષીમાં પીસાવાનો બોજો રહ્યોજ. ગર્ભાવસ્થામાં પડેલો જીવ તેના ગર્ભકાળના પ્રારંભમાં સોડહમ્ ભાવનાનું સેવન કરે છે, પણ બ્યાં દેહાદિ પ્રપંચના ઉપર તેની નજર પડે છે એટલે તેને સોડહમ્ભાવનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે અને તે પોતે પોતાની જાતેજ આ અંસારના મકંચામાં સપડાઈ જાય છે. ત્યાર પછી બાહ્યાવસ્થાના ખીજ સમય-વિભાગમાં બાળસ્વભાવને અનુકૂળ નાના પ્રકારની રમતો રમવામાં તે ઘણા આનંદમાં પોતાનો સમય પસાર કરે છે. તે દહાડેદહાડે મોટો થતો જાય છે અને સૌને સારો લાગે છે. પણ તે છોકરાનું આગળ ઉપર શું થશે અને તે કેવો નીવડશે તે કોઈ કળી શકતું નથી. જીવનના ત્રીજા સમય-વિભાગમાં તેની જીવનની ખીલી નીકળે છે, તે વખતે આ દેહ તે હું પોતે એવી ભાવના તેનામાં જોર પકડે છે અને અહંભાવ પણ ઘણો પ્રબળ થઈ જાય છે. તેને લીધે તે એક ક્ષણવારને માટે એક જગ્યાએ સ્થિર થઈને બેસતો નથી.

તેની વિષયભોગની ભૂખ પણ તે વખતે ખૂબ ઊઘટે છે. આવું થયું એટલે તે પ્રપંચના મકંચામાં સપડાઈ ગયોજ નાણવો. ચોથા સમય-વિભાગમાં તેની વૃદ્ધાવસ્થા થઈ જાય છે. તે વખતે પ્રપંચની રમતો રમતાંરમતાં તેના હાથપગ ધૂંજે છે અને સૂર્યદેવના પાટવી કુમાર ચમદેવના સપાટામાં આવી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, દેહાદિ પ્રપંચને લગતી રમતો રમતાં હું તો બી જિહું છું અને મારાં ત્રણે શરીરોની સાથેનો સંબંધ તોડીને યાદવોના કુળમાં બાળકરૂપે અવતરેલા વિઠોળાની સાથે સાથે મારી ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોને ચરાવું છું.

૩૭૧૧-આત્મઅનાત્મ-ભાવરૂપી ખાંડણું (ખાંડવાની વસ્તુ) મેં તૈયાર કરી રાખ્યું છે. અરે એ ભાઈ ! મારી પાસે આત્માનાત્મ વિચારસંપન્ન શુદ્ધ બુદ્ધિ છે. તેને હું કહું છું કે, તું સ્વસ્વરૂપનું સ્મરણ કર અને કર્મક્ષયના મોટા મળસ્કામાં મને જાગૃત કરી દે. હે શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપી મારી સખિ ! મને તું સર્વત્ર સમભાવ ધારણ કરાવ અને જ્યાંત્યાં એક પરમાત્માજ છે એવી ભાવના મારા મનમાં દઢ કરાવ. તું એવું કર કે જેથી કરીને તારું અને મારા જીવનું જોડાણ એક સ્વસ્વરૂપની અંદર થઈ જાય. પહેલાં તો મેં આ સૂચન દેહને સુપડાવડે આટકે. મારીને એક બાલુએ કાઢી નાખ્યો. (સૂચન દેહ તે અનાત્મ પદાર્થ છે, એવું મેં ઠસાવ્યું) ત્યારપછી બીજી વાર આટકીને મેં સૂચન દેહની સાથેનો મનથી માની લીધેલો તાદાત્મ્ય ભાવ કાઢી નાખ્યો અને આગળવધારે વિચાર કરીને સૂક્ષ્મ દેહને પણ આટકીને જુદો કરી નાખ્યો. ત્યાર પછી છેવટે બાકી રહેલી મારી આત્મબુદ્ધિને સોજી કરીને એકબાલુએ અલગ કાઢી લીધી. પછી રહ્યો કારણદેહ. ત્રીજી વારનો આટકો મારીને તેને પણ જુદો પાડી નાખ્યો. આવી રીતે ત્રણ વાર આટકીને અસંગ-જ્ઞાનરૂપ શિદ્ધ આત્મભાવરૂપી ચોખા તૈયાર થયા, તેને જ્ઞાનરૂપી દૂધની અંદર ઉકા-

ળીને તેમાં આત્માનંદરૂપી સાકર મેળવીને હું ઉત્તમ દૂધપાક તૈયાર કરીશ. ઉદ્ધવ અને અકૂર એ બેઉ ભાઈ અને નારાયણુ તેમના પિતા, એ ત્રણુ જણુ મારે ઘેર જમવા આવવાના છે. તુકારામ કહે છે કે, મારાં માળાપની મારા ઉપર પ્રીતિ છે, તેથી તેઓ મને સત્વર તેડવા માટે આવશે.

૩૭૧૨-નારાયણુના સ્વરૂપચિંતનની સહાયતા લઈને ખાંડણું ખાંડવા તૈયાર થાઓ. ખાંડતાં ખાંડતાં અનાત્મભાવરૂપી છોડાં-કુશક્રી જેવી સારહીન વસ્તુઓમાંથી આત્મભાવ-સારરૂપી ચોખાને જુદાં પાડી નાખો. આત્માનાત્મવિવેકરૂપી સાંભેલું ઉપરાઉપરી મારતા જાઓ. ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ ત્રણેનો નિગ્રહ કરીને સ્થિરબુદ્ધિ વડે આત્મબોધરૂપી ઘા મારતા જાઓ. તે વખતે સોડહમ્ અનાહત નાદના ધ્વનિ દ્વારા તમારા હાથની ચૂડીઓ અને બંગડીઓનો મધુર ખણખણાટ થવા લાગશે. એ ખણખણાટના સ્વરની સાથે તમારા કંઠના સ્વરનો મેળ કરીને માળાપ (ખાંડુરંગ રુક્માઈ)ના ગુણ ખાંડતાંખાંડતાં ગાતા જાઓ. જ્યાંસુધી હું અને તું એવો દ્વિતભાવ હૃદયની અંદર પેદા ન થાય ત્યાંસુધી ઐક્ય-બોધનું ખાંડણું ખાંડવામાં તમને કશું કષ્ટ નહિ જણાય. તુકારામ કહે છે કે, જેવી રીતે આપણે આપણું રૂપ આરસીની અંદર ભેંધ શકીએ છીએ, તેવી રીતે સિદ્ધ સ્વાત્માનુભવની પરિપક્વ રસોઈ પણ તૈયાર થઈ જાણીએ.

૩૭૧૩-હું તો ફરીફરી જન્મ ધારણુ કરીશ અને વારંવાર દહીંભાતનું શિરામણુ ખાયા કરીશ. આવું મળેતું શિરામણુ તો વૈકુંઠમાં પણ નથી મળતું. અગે એકબીજાના મોઢામાં પ્રેમથી દહીં-ભાતના કેળિયા દેતા જઈશું અને 'હુંબરી'ની રમત રમતા જઈશું. તુકારામ કહે છે કે, શિરામણુને માટે ભગવાનના મંદિરનું પ્રાંગણ એ ઉત્તમ સ્થળ છે.

૩૭૧૪-અરે ઓ ગોવાળિયાઓ ! તમારે ને આવવુંજ હોય તો અમારે રસ્તે ચાલ્યા આવજો. આજે તમે ધરાઈ જાઓ અને મોઢથી કહો કે, ' હવે અમારે નહિ જોઈએ, ' ત્યાંસુધી હું તમને પીરસ્યાજ કરીશ. તમે ક્રૂર ધીરેધીરે આવજો અને એકબીજાની સાથે જોલજોલા કરતા નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તમારી પાસે જે સારહીન છોડાં છે તે ફેંકી દેજો. છોડાં ખાઈને પેટ ભર્યો નહિ.

૩૭૧૫-અધ્યા ભાઈ ! આ ગોવાલણે શીકાં તો ઘણાંજ ઉઝાં લટકાવ્યાં છે. આપણા હાથ પહોંચતા નથી. ત્યારે હવે એક જણ નીચો વળીને જિભો રહે અને ખીજો તેના વાંસા ઉપર ચડી જાય. ચાલો, હું ઉપર ચડી જાઉં છું. અધ્યા ! તમે તમારાં મોઢાં પહોળાં કરીને જિભા રહેજો. બેઉ ગોરસમાંથી દૂધદહીંની ધાર પડે તે તમે તમારાં મોઢાંમાં ઝીલી લેજો. તુકારામ કહે છે કે, તમે તમારા હાથ લાણી જોતા રહેજો. હું કોઈને જરા પણ જિભો નહિ રહેવા દઉં.

૩૭૧૬-જેઓ ખીકણ હતા તેઓ નાસી છૂટ્યા તો ખરા, પણ તેમણે અહીંની ખરેખરી ગમત ગુમાવી. હરિએ પેકું દહીં-દૂધ વાળું શીકું નીચે ઉતારી દીધું અને જેઓ હિંમતવાન હતા તેઓ ધરાતાં સુધી દૂધદહીં ઉડાવવા લાગ્યા. જે પોતાની યુદ્ધિએ ચાલીને વિચારમાં પડી ગયા તેઓ હાથ જોડીને બેસીજ રહ્યા. તુકારામ કહે છે કે, અરે ! તમે દૂધદહીંજ ખવાય તેટલાં ખાઈ લોને. પછી ખીજી વાર તમારું અહીં આવવાનું થશે કે નહિ તે શી રીતે કહી શકાય ?

૩૭૧૭-અધા ગોવાળિયાઓનાં પેટ ત્યારે ભરાઈ ગયાં, ત્યારે તેમણે આમપાસની સ્થિતિનો વિચાર કરવા માંડ્યો. તેઓ બોલ્યાઃ “ અરે ઓ નારાયણ ! ચાલ, ત્યારે હવે આપણે વાણીની પેલી ખાત્રુના પ્રદેશના રહસ્યની વાતો કરીએ. જેમને માથે દેહાલિમા-”

નનો યોજો હોય છે તેઓ બહુ દુઃખી થયા કરે છે.” તુકારામ કહે છે કે, મારા દાતાર દેવે બધા છોકરાઓને પોતાના જેવાજ બનાવી દઈને સુખી કરી દીધા.

૩૭૧૮-ગોવાલણોએ વહાણમાં બિઠીને જોયું તો દૂધનું ગોરસ બિંધુ વળેલું દીઠું. તે પોતાના મનમાં ગોલવા લાગી: આ કામ તો જરૂર નંદના પોરિયાનુંજ હોયું જોઈએ. આવી દાંડાઈ તેના સિવાય બીજો કોઈ છોકરો કરી નહોતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ મૂંઝો તુકો તારી સાથે હતો અને તેજ પેલા ગુણાતીત હરિને પણ તેડી લાવ્યો.

૩૭૧૯-ત્યારે હવે એ તુકિયાને અને તેના દેવને જોઈને પકડીને મેથીપાક જમાડું. ચોરીચોરીને ખાવાનો સ્વાદ તેના મોઢાને લાગી ગયો છે તે ખૂબ માર પડશે ત્યારેજ ભૂલશે. તેને મારા હૃદયરૂપી ઘરની અંદર કેદ કરી મૂકું અને બારણા આગળ બાંધી દેવી છુદ્દી બુદ્ધિનો ચોક્કીપહેરો બેસાડી દઉં. તુકારામ કહે છે કે, તે ગોવાલણ કહેવા લાગી કે, હવે હું તે તુકાના દેવને અને તેના ગોવાળિયા લાઇબંધોને યોલાવી મંગાવું છું.

૩૭૨૦-યોગવિદ્યામાં બતાવેલો મૂળબંધરૂપી કાછડો વાળીને પરમાત્માને લગતા ભાવની મદદ લઈને હું પરમાત્માના અનુસંધાનરૂપી લખોટીઓની રમત રમવા માંડ્યો છું. હવે મારી સ્થિતિ દેવી થઈ છે તે તું જો. તરતજ મારી મનોવૃત્તિ સ્વસ્વરૂપની અંદર પરોવાઈ ગઈ તેથી મારો જીવદશામાંથી છુટકારો થઈ ગયો. માઝું ધૈર્ય કેવું ઉત્તમ પ્રકારનું છે તે તું જો અને તારો અર્થહીન પોકળ બડબડાટ છોડી દે. તું શ્રીહરિનો આશ્રય લે અને જન્મમરણના ફેરામાં ભેરવાઈ પડીશ નહિ. ઓ લઠકણી રૈયાકૂટી રાંડ ગોવાલણ ! તું જરા શ્રીહરિની શરમ રાખ. તું મારી વાત સાંભળ અને શ્રી. હરિમાં ભાવારૂઢ થઈ જા. આ તારું દેહાભિમાન જેને તું તારો પતિ

માની બેડી છું તેનો તું ત્યાગ કરી દે અને તેને ઠેકાણે તારા સ્વ-
સ્વરૂપના ઉપર આસક્ત થા. જૂઠી બડબડ કરવાનું છોડી દે, તારી
બલ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ અને તારી હૃદયવૃત્તિને આંત-
ર્મુખી કરી દે. જો તું આ દેહાદિ પ્રપંચને આધીન રહીશ તો ઓ
છોકરિ! તું યાદ રાખજે, આગળ ઉપર તારી ફરેલી થશે. માટે
તું સાવધાન અને સ્થિર બુદ્ધિ રાખીને જેમ બને તેમ સવેળા શ્રી-
હરિનું દર્શન કરી લે. નહિ તો આગળ જતાં ડુક્કર, ગદેડાં અને કૂતરાં
આદિ અધમ પ્રાણીઓની યેનિઓમાં તારે જન્મ ધારણ કરવો
પડશે. તુકારામ કહે છે કે, મેં તો માફ નામ સાર્થક કરી દીધું છે
અને પેલી બહિર્મુખ વૃત્તિવાળી જે છોકરી હતી તેને મેં નરમ
ઘેંસ જેવી બનાવી દીધી છે.

૩૭૨૧-બધા ગોવાળિયા રડતા ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે,
“અરે! ઓ કાન્હોળા! તું અમારી ટોળીને એક પણ દાવ છુતવા
દેતો નથી. તેથી હવે અમે તારી સાથે નહિ રમીએ. તારી
દાનત કેવી છે તે અમે સમજી ગયા છીએ. અમે ગોવાળિયાના
કામનો ભાર ઝાઝી વાર લગી સહન કરવાના નથી.” તુકારામ કહે
છે કે, હું હવે ખીજવાઈ ગયો છું, તેથી હરિને મારી પાછળ
આવવા દેવાનો નથી.

૩૭૨૨-ગોપાળ યમુના નદીને કિનારે રમતો આરંભ
કરતાંકરતાં પોતાના બેડીદાર ગોવાળિયાઓને કહેવા લાગ્યા કે,
“તમે અમુક હદ નક્કી કરો અને તે હદની અંદરજ રહો અને
જૂઠી પતરાજી કરવાનું જવા દો. બધા ગોવાળિયાઓનાં નામ લખી
લો અને તેમની વહેંચણી કરી દો; એટલે કેાઈ રાંડનો નાસી બચ
નહિ.” તુકારામ કહે છે કે, હે કાન્હોળા! કામકોધરૂપી તલચો-

x છોકરાની રમતમાં વડખીપજો, એકીબેકી એવું તેવું કરીને રમ-
નારાઓ જે પક્ષમાં વહેંચાઈ બચ છે.

—સેવાનંદ

ખામાં જે જીતશે તેને આપણી રમતનો આગેવાન બનાવી દઈશું.

૩૭૨૩-દુરાગ્રહ સહિત જેઓ હરિને પકડવાની ચેષ્ટા કરશે તેમના દાવમાં તે કદી પણ આવનાર નથી. આનો અર્થ એ કે જેઓ પોતાની યુદ્ધિની કુશળતા વડે તેમને જીતવાનો યત્ન કરશે તેઓજ ચતુરમાં ગણાશે. હરિ તો સર્વત્ર સમાનભાવેજ રહે છે. જે ભાવના વડે દેવને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તે ભાવનાથી યુક્ત રહીને તેમને સ્વચ્છંદે કીડા કરવા દેવી. તે વારંવાર હૃદયની અંદર આવે છે અને જાય છે. પણ જે કામ કરવાથી તેમની સદાને માટે પ્રાપ્તિ થાય તે ઉપાય લોકોના કબ્જામાં આવતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, તે હરિના સ્વરૂપની સાથે આપણા જીવની હમણાં ને હમણાંજ ન છૂટે એવી ચૂડ ભેરવી દઈને તેમને પકડી લેવા જોઈએ.

૩૭૨૪-શિરામણના કેળિયા આનંદપૂર્વક મોઢામાં મૂકી દેવાનો સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મને શોખ થઈ આવ્યો છે અને કોઈ વાર તો ખાવાના પદાર્થને જે હાથે ઝાડી રાખીને તેને પોતાના મોઢા વડેજ ખાવા મંડી જાય છે. વળી ખાતાં ખાતાં કેરીનાં મેથિયાંની ચીરીને પણ ચાટે છે. એમ કરવાથી શો લાભ છે, તેની કોઈને છે ખબર? આ આનંદ તો બ્રહ્માદિક દેવતાઓને પણ હુલ્લે છે. ખાધા પછી હમામા, હુંખરી આદિ રમતો મંડાઈ અને સૌ ભેગા થઈને રમ્યા. ગોવાળિયાઓની મંડળીમાં વાંસળી અને ખાવો વગાડતા-જઈને હરિ તેમને ઉલ્લાસ સહિત નૃત્ય કરાવવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, શું તેમને ઘેર માખણની જોટ પડી ગઈ છે કે જેથી તે બીજાઓના ઘરમાંથી માખણ ચોરી ખાતા હશે? તેમની સોળતમાં ફરવાથી મને પણ માખણ ખાવાનો નાદ લાગી ગયો છે.

૩૭૨૫-અરે ઓ કાન્હોળા! હવે તું અને હું સમાન ભાગીદાર છીએ; તેથી કરીને. આપણા જે સિવાય કોઈ ત્રીજા માણ-

સને ભાગિયો થવા નહિ દઉં. હું તને તારા ભાથાની પોટલી ઊંચકવા નહિ દઉં અને ગાયો ચારવાનો વારો તારે માથે આવવા પણ નહિ દઉં. ઘોળી ગાયોને હું દોહીશ અને દરેક જણને લાકડીએ લાકડીએ મારીશ. તુકારામ કહે છે કે, હેં કાન્હોળા ! જે તારૂં કહ્યું નહિ કરે તેના મોઢા ઉપર હું પથરો મારીશ.

૩૭૨૬-અમે ઘણા દિવસથી દેવના ઘરોળરિયા યની રહેવાને ટેવાઈ ગયા છીએ. દેવ મને અણખોટેલું ચોખ્ખું ખાવાનું આપે છે અને પોતાની પાસે બેસાડીને મને જમાડે છે. મારો કામળો તેમણે ઘણા દિવસથી ચોઢવાને લઈ લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, બધું તેનું જ છે, મારું પોતાનું કાંઈજ નથી.

૩૭૨૭-આ દેવની સાથે ને સાથે ઢારને પણ પૂરતો ચારો મળે છે, એવા એ ઘણાજ ઉત્તમ દેવ છે. એમ સમજીને તો મેં મારો જીવ તેમને સમર્પિત કરી દીધો છે અને કાન્હોળાની પાછળ પાછળ ફરું છું. તેમનો સમાગમ મને એક ક્ષણવારને માટે થાય છે તો તેટલાથી પણ મને ઘણું સાડું લાગે છે. તુકારામ કહે છે. કે, મને ફરી ફરીને તેમનો સમાગમ કરવાનો શોખ લાગ્યો છે અને લોકોને પણ તે શોખ હું લગાડતો રહું છું.

૩૭૨૮-ચમુનાનું પાણી વહે છે ત્યારે ભારે ધૂધવાટ કરે છે. તે ધૂધવાટને ઝાંધ કરવાને વાસ્તે ગોવાળિયાઓએ ‘હું હું’ કરીને રમવાની રમત માંડી અને હરિએ તેમના મનનું સમાધાન કરી દીધું. તે ગોવાળિયાઓને હરિની સાથે એટલી યધી માયા લાગી ગઈ છે કે, તે જ્યાં જાય ત્યાં તેમની પાછળ પાછળ તેઓ પણ દોડ્યા જાય છે. પ્રભુએ જ્યારે પોતાની વાંસળી વગાડવા માંડી ત્યારે તેના મંજુલ ધ્વનિને લીધે ચમુનાનું પાણી વહેતું અટકી પડેલું અને ચારે તરફ ફરવા નીકળી ગયેલા ગોવાળિયા ‘હું હું’

કરતા આલ્યા આલ્યા. તેમને હરિએ કહ્યું કે, યમુના થંભી ગઈ છે. માટે તમે હવે અહીં જ બેસી બાજો. તુકારામ કહે છે કે, આ મારો દેવ વાંસળી, પાવો અને મુરલી વગેરે જે જે વાદ્યો પોતાની પાસે રાખે છે તે આ બધા ગોવાળિયાઓને સાંજ રાખતો જણાય છે.

૩૭૨૯-દેવ અમારી ઇંદ્રિયોરૂપી ગાયોતું રક્ષણ કરે છે અને વારેઘડીએ અમારે ઘેર ફેરા માર્યા કરે છે. તે એવા છે કે 'કાન્હોળા' કહીને થાદ કરતાંની સાથેજ તે આપણી પાસે આવીને ઊભા રહે છે; એવા તે અતિ ઉત્તમ અને સમર્થ છે. તે કોઈને કોઈ પણ વાતની ઊણપ રહેવા દેતા નથી અને સૌ તેમને સારા સારાજ કહે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારાથી તે જરા પણ વેગળા થાય તે મારા મનથી સાંખી શકાતુંજ નથી.

૩૭૩૦-સૌ ગોવાળિયા બોલી ઊઠ્યા કે, “અમે હવે તૃપ્ત થયા છીએ, હવે અમારે ભાથાની પોટલીની જરૂર નથી; અને હવે અમે હરિને એક ઘડી વાર પણ વિસામો લેવા દેનાર નથી.” તેઓ બોલ્યા: “અરે ઓ કાન્હોળા! ચાલ, ઊઠ; આપણે વનમાં રમવાને આલ્યા જઈએ અને બધી ગાયોને એક ગોષ્ઠની અંદર એકઠી કરી દઈએ. ઓ દેવ! અમારો માળાપ અને સ્નેહી-સ્વજન જે કહીએ તે તું ને તુંજ છે. જે રમતાં રમતાં એકાદ ગાય બોવાઈ જશે તો પછી ઘર ભણી જવા આવવાની જરૂરજ નહિ રહે.” તુકારામ કહે છે કે, અમારાં પેટ ભરાઈ ગયાં છે. હવે ગડબડ શું કરવા કરીએ? આગળપાછળ આપણી વાટ બેનાર કોઈ રહ્યુંજ નથી.

૩૭૩૧-હે દેવ! તારી સોબતને લીધે અમારાં હૃદય તો તદ્દન ચિંતારહિત થઈ ગયાં છે. અમે કદી દીકાં પણ ન હતાં એવાં મુખનો સ્વાદ અમે હવે લોગવતા થયા છીએ. અમારે ઘેર છાશ તો બેઝએ તેટલી હતી, પણ અહીં તો મલાઈ અને માખણની

રેલમછેલ થઈ રહી છે તુકારામ ઠહે છે કે, આ દેવ કદાચ અમને હાકી ઠાઠે તોપણ અમે અહીંથી ખમવાના નવી

૩૭૩૨-હું મારા ઘરથી તો નાના પ્રકારની આપદાઓને લીધે છેડાઈ કાયર કાયર થઈ ગયો છું અને મારી મા પણ મને રોજ ઝૂંડે છે તેના મનમા જરા પણ દયા નથી આથી કર્મને ઓ દેવ! હું તારે આગરે આવીને પડ્યો છું અને તે ઘણજ સાડ થયું છે તારી સોબતમા હું ગતદહાડો રહીશ, તેથી મારા ડાલાવાલા પણ તારે સાલગવા પડશે તુકારામ ઠહે છે કે, હે કાન્હોળા! તારી આખની શરમને લીધે મારી હવે પછીની બધી પીડાજ પતી ગઈ

૩૭૩૩-અરે ભાઈઓ! વૈષ્ણવભક્તો ભગવાનના મદિરના પ્રાગણમા ભજનપ્રીતનની રમત ખૂણ રસપૂર્વક રમવા માટે છે અને રમતા રમતા નૃત્ય કરવા લાગી જાય છે ક્રોધ અને અભિમાનને તેઓ પોતાના પગ તળે દબાવી દે છે અને એકળીબના પગ આગળ આજોટી પડે છે તેઓ શ્રીહરિના આનંદની મસ્તીમા આવી જઈને નૃત્ય કરે છે અને મોઢેથી ચવિત્ર હરિનામ ગાય છે કળિકાળની સાથે સુદ્ધ જન્વાને માટે જેમણે કછોટો વાળ્યો છે એવા તે ભક્તો બળમા એકએકથી ચડી જાય એવા છે તેમણે આજે શરીરે ગોપીચ દનનો લેપ કર્યો છે, ગળામા પુષ્પની માળાઓ પહેરી છે અને તુગશીની માળાઓ તો તેમના કંઠમા સર્વદા ટાંચા આવા વૈષ્ણવભક્તો જ્યારે ઢરતાલ અને મૃદગના ધ્વનિ સહિત હરિનામની ગર્જના ડરે છે, ત્યારે આકાશમાથી દેવતાઓ તેમના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ ડરે છે તેમનો ભજનોત્સાહ તો ખરેખર અનુપમજ છે તેમના ભજનના નાદની મોહિની એવી છે કે તેમા સ્ત્રીઓ, પુરુષો, પડિતો અને મૂળ લોકો તેમજ જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ, મહાનુભાવીઓ, સિદ્ધો અને માધકો સૌ હુમ્મ થઈ

જાય છે અને તેમને સૌને સમાધિ લાગી જાય છે. તેઓ પોતાનું વર્ણાભિમાન અને ખુદ પોતાની જાતને પણ ભૂલી જઈને એકબીજાની આગળ આજોડી પડે છે. તેમનાં મન માળણના જેવાં કોમળ અને શુદ્ધ બની ગયાં હોય છે અને તેમની સંગતિથી પાપાણુ જેવા કઠિન હૃદયના લોકોના મનમાં પણ સાત્ત્વિક લાવનો ઉદય થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યાં હરિનામના જયજયકાર થઈ રહ્યા હોય છે અને તેનો ધ્વનિ આકાશને ગજવી મૂકે છે. આવી રીતે વીર વૈષ્ણવલક્ષ્મી ભક્તિના આનંદમાં મસ્ત બનીને સંસારસમુદ્રને ઝાળંગી જવાની સરળ વાટ તૈયાર કરે છે.

૩૭૩૪-તું જો એકચલાવે ક્રીડા કરવા લાગીશ તો તું આ સંસારના સકંચામાં ભેરવાઈ પડીશ નહિ. દૈતભાવના રાખી તો તું ફસાયોજ નાળજો. ત્રણગુણની બનેલી ભલ્લભલામણીમાં જન્મ-મૃત્યુને રસ્તે જો તું ફેરા ખાવા મંડીશ તો તારા દુઃખનો પાર નહિ રહે. એટલા માટે હું તને જે નિર્ભય રસ્તો બતાવું છું તે રસ્તે તું વળી જા. તું સંસારરૂપી ખેલ ખેલતી વખતે તારી આત્મસ્થિતિમાં કાયમ રહીને સંસારના ખેલથી અલિપ્ત રહેજો અને વિષયોની સાથેનો તારો સંબંધ કાપી નાળજો. આવી રીતે સંસારની ક્રીડા કરતાં કરતાં તું એક દિવસ દેવ બની જઈશ. ઓ મારા ભાઈ! આ તને હું જે કાંઈ કહું તે તું બરાબર સમજીને ધ્યાનમાં રાખજો. આવી રમત રમી જાણે એવો એક દરજ્જો છોકરો નામ-દેવ થઈ ગયો છે. તેણે પોતાના ઉપાસ્ય દેવતા તરીકે વિકૃતને માની લીધા અને પોતાના અનુયાયીઓને પરમાર્થનો ઉપદેશ દીધો. તે બધાનેજ તેણે પોતાના જેવા સ્વતંત્ર અને સદા જગૃત બનાવી દીધા. તેઓ બધા એક સ્વરૂપલાવનાથી યુક્ત રહીને રમતા હોવાથી કોઈ પણ રીતે ફસાયોજ નહિ અને સંતોષનો પણ તેમને માન્ય ગણવા લાગ્યા. એજ પ્રમાણે જ્ઞાનદેવ, મુક્ટાણાઈ, ચાંગદેવ,

વટેશ્વર અને ગોપાલદેવ એ બધાંજ આનંદ મહિત રમતો રમ્યાં હતાં. તેમણે પોતાના ઉપાસ્ય દેવ તરીકે ગોપાલન કરનારા શ્રીકૃષ્ણને સ્થાપ્યા હતા. તેઓ સૌ ભોગાં થઈને કૃષ્ણની આસપાસ નૃત્ય કરતાં હતાં. એમ કરતાં કરતાં બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ તેમને પગે પડવા આવવા લાગ્યા. ખીજે એક ખેલાડી કળીર થઈ ગયો છે. તેના ઉપાસ્ય દેવ રામ હતા. તે પોતે અને તેના રામ એ બેની ભેડી બહુ સુંદર દેખાતી હતી. આ પાંચે ગોવાળિયાઓએ મળીને જ્યારે ભજનનો જયઘોષ ગજવ્યો, ત્યારે એવો ઉત્તમ ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો કે, બ્રહ્માદિક દેવતાઓ તેમની રમત જોવા આવ્યા અને તેમણે તેમની રમતને ઘણીજ ઉત્તમ કહીને તેની પ્રશંસા કરી. વળી એક ખીજે ઉત્તમ ખેલાડી (એકનાથ) થઈ ગયો છે. તે બ્રાહ્મણનો દીકરો હતો. તેણે પોતાના જેવા ઘણા લોકોને ખેલાડી બનાવી દીધા. તેણે પોતાના ઉપાસ્ય દેવની જગ્યાએ જનાર્દનની સ્થાપના કરી હતી. તેણે એક વૈષ્ણવમંડળીની જમાવટ કરી અને બધા એવા તો એકચલાવે રમત રમ્યા કે રમતાં રમતાં સૌ ખુદ જનાર્દન થઈ ગયા. વ્રહ્મારામ કહે છે કે, આ લોકોના સિવાય ખીજા પણ અનેક ખેલાડીઓ થઈ ગયા છે, જેમનું વર્ણન કરવા મારી વાણી અસમર્થ છે. અરે ઓ ગોવાળિયાઓ! તમે સાવધાન થઈને તમારી પૂર્વે થઈ ગયેલા સંતોની રીતે ખેલ ખેલવા માંડો. સ્વરૂપેકચલાવના સહિત રમવાનું જેઓ ચૂક્યા તેઓ જન્મ-મૃત્યુરૂપી સંસારની ચુંગાલમાં સપડાયાજ માની લેજો.

૩૭૩૫-ગાર અથવા સૌજ ગોવાળિયાની ટોળીમાં સત્તરમા રમનારા દેવ પોતે છે. એ રમતની અંદર નાદ, યતિ અને પદને સાચવીને રમાય તો અનાહત ધ્વનિરૂપી મૃદંગ વાગવા માંડે છે. રમત રમનારાઓ નાચતાનાચતા પંડરપુર જઈને વિઠ્ઠલ રણુમા-ઈનાં દર્શન કરે છે, ચાર વેદ અને છ શાસ્ત્રથી તે નિરાળા છે. હું

તેનાં ગીત ગાઉ છું અને તેના તાલસૂર મુજબ કરતાલ વગાડું છું. એ ધ્વનિના આનંદની મસ્તીમાં પક્ષીઓ ચારો ચરવાનું ભૂલી જાય છે અને યુવતીઓને પોતાના શરીરનું વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, તે આનંદ મૂળાને વાચાળ, બહેરાને આલ જતો અને આધળાને દેખતો બનાવી દે છે, લૂલાને પગ આવે છે અને ખૂઠા બુવાનીમા આવી જાય છે

૩૭૩૬-મંજુરા હોય છે તો બે, પણ તેમનામાથી ધ્વનિ તો એકજ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે સગુણ અને નિર્ગુણની વચ્ચે પણ કશો તફાવત હોતો નથી. જો આપણે આપણા શરીરને ચાતુર્યપૂર્વક ગતિમાન કરીએ તો આપણી વૃત્તિ એક શ્રીહરિના સૂરની સાથે તન્મય બની જાય છે ખેલાડીઓના ખેલ વ્યર્થ જતા નથી. દેવ તો સૌનો એકજ છે. તે શ્રેષ્ઠ દેવને ઝાળખી લો અને તમારા હૃદયની અદર કેઈપણ જાતના સમવિષમ લાવને અવકાશ આપતા નહિ. અરે મારા ભાઈઓ! સતો, મહતો અને સિદ્ધપુરુષો જે રીતે ખેલ ખેલી ગયા છે, તે રીતે તમે પણ ખેલો. તેઓએ જેવી રીતે સ્વસ્વરૂપવિષયક વૃત્તિરૂપી હાથની ગતિનું યથાયોગ્ય નિયમન કરીને એક મંજુરાના ઉપર બીજે મંજુરો માર્યો હતો તે પ્રમાણે તમને પણ કગ્તા રહેવું જેટલી વિસંગત ક્રીડા કરશો તેટલી બધી વ્યર્થ જશે પછી શરીરનો બાહ્ય શણગાર કરવાનો ઉપયોગ ન શો છે? જેઓ સતોની જીવનપદ્ધતિનો ત્યાગ કરીને તેમનાથી જુદે ગસ્તે વળી જાય છે, તેમને ચતો પોતાના સમાજમાથી બહાર કાઢી મૂકે છે જુદી જુદી પદ્ધતિઓની આજમાયશ કરી જોવાની ખટપટમા પડવું નહિ માત્ર તમારે બધી જાતની લગ્નજનો ત્યાગ કરીને પૂરેપૂરા નિર્ભય બની જવું. વિઠ્ઠલના નામનું સમગ્લ કરતાં કરતા કેટલા બધા અજ્ઞાની જીવડાઓ વિઠ્ઠલ સ્વરૂપ તરીકે પૂજતા થઈ ગયા? તુકારામ કહે છે કે, તેમના શરીર ઉપરની ગેમાવડિ

ઊભી થઈ હતી, તેમની દેહદષ્ટિ ડાલવા લાગી હતી અને વિઠોળા-ની સંગતિને લીધે તેમનો કંઠ ગદ્ગદ થઈ ગયો હતો.

૩૭૩૭-અરે ઓ ગોવાળિયાઓ ! એવો તાલ જાનવો કે, જેમાં આપણને પૂરી સમજ પડે અને ન પણ પડે. તમારા પોતાના હિતનો વિચાર કરીને તમે શ્રીહરિનું નામકીર્તન કરતા બાંઓ અને હાથ વડે તાળી પાડતા બાંઓ. અરે ભાઈ ! જે લાલ તમને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે, તેને તો તમે તમારા હાથમાં દબતા સહિત પકડી રાખજો અને આવા પ્રેમનું દાન દેનાર પાંડુરંગજી છે, તે સ્મરણમાં રાખજો. નક્કી માનજો કે, તમારો આજનો દિવસ અતિ શુભ અને સુખદાયક છે. જુઓ, કેટલા બધા સાધકો સર્પ અને કાંટાથી ભર-પૂર જંગલોમાં રહીને ભજન કરતા હતા; તેમના કરતાં તમારો રસ્તો તો વધારે સરળ અને સંકટથી તદ્દન મુક્ત છે. તમારે તો ગાવું અને નાચવું એજ ભજન છે અને તેમાં તમને ઉત્તરોત્તર અધિક આનંદ મળતો જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જે શ્યામ-સુંદરના મુખનું દર્શન બ્રહ્માદિક દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે, તે તમને નામકીર્તન કરવાથી ફેાકટમાંજ મળી જાય છે.

૩૭૩૮-ભીમા નદીને કિનારે એક નગર વસ્યું છે, તેનું નામ પંઢરપુર પડ્યું છે. તે નગરના સ્વામીને ચાર હાથ છે અને સોળ હજાર બાયડીઓ છે. હે ખેલાડીઓ ! ચાલો, આપણે બધા નાચતા નાચતા તે ગામે જઈએ. તે આપણને સુખી કરશે અને વિશ્રાંતિ આપશે. જેઓ આપણી પહેલાં તેની પાસે ગયા હતા, તેમના મન-નું તેણે સમાધાન કર્યું હતું, એટલા માટે હું તમને તેનો થોડોક મહિમા સંભળાવું છું. તે અતિશય બળવાન છે તેથી કરીને તે સૌનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે. તેના ઉપર કાળની કશી અસર થઈ શકતી નથી. પુંડલીક પટેલે જ્યારથી તેની સાથે સંબંધ બેઠી દીધો

ત્યારથી આખો સંસાર હુઃખમુક્ત થઈ ગયો છે. તેની આસપાસ સંતો પરમાર્થની હુકાનો માંડીને બેઠા છે. જે ઘરાકનો જેવો અધિકાર તેને તેવી વસ્તુ તે હુકાનોમાંથી મળી શકે છે. ત્યાં લોગ અને મોક્ષ તો સૌને મફતમાંજ મળી રહે છે. પણ એ બેના ભણી કોઈ બેતું પણ નથી. આપાઢી અને કાતિંદ્રી એકાદશીઓને ટાણે વરસ-માં બે વાર ઘણાં મોટાં બનર બરાય છે. તે પ્રસંગે ત્યાં પાર વિનાના વારકરીઓનો જમાવ થાય છે. જેઓ એક વાર પંઢરપુરનું દર્શન કરે છે તેઓ એમજ કહે છે કે, અમારો વૈકુંઠ જવાની શી જરૂર છે ? તુકારામ કહે છે કે, મને પણ ત્યાં જવાની ઘણા વખતથી ઇચ્છા હતી; પણ આજેજ મારો પ્રયત્ન સફળ થયો. હે સંતજનો ! તમારાં પુણ્યે મને દેવના ચરણનાં દર્શન થયાં.

૩૭૩૯-જે દેવતું સ્વરૂપ પ્રહ્લાદિક દેવતાઓ પણ કલ્પી શકતા નથી, તે આજે એક કામળી ઓઢીને ફરે છે. તેના હાથમાં મુરલી, પાવો અને ગાયોને હાંકવાની લાકડી છે, જેને લઈને તે ગાયોની પાછળ દોડતો ફરે છે. જેતું ઉચ્છિષ્ટ દેવતાઓ પણ પામતા નથી, તે ગોવાળિયાઓને તો રોજ રોજ ખાવા મળે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે દેવ ગોવાળિયાઓને પ્રાપ્ત થયો હતો તેજ મારી જનેતા છે.

૩૭૪૦-શુદ્ધ આચરણરૂપી દળણું દળવામાં જે મુખ છે તેનું વર્ણન મારે કરવું કેવી રીતે ? ઓ મારી સખી ! તે આચરણ દુનિયામાં ઘણાં સારાં કહેવાય છે. શુદ્ધ આચરણનું દળણું ઝટ દળાઈ જાય છે અને દળતાં દળતાં શરીર એવું હાલે છે કે, જેથી શરીરનાં આઠેઆઠ અંગ શાંત થઈ જાય છે. શુદ્ધ પરમાર્થનું સેવન કર્યાથી દેહ અને મન બેડેને ટાઢક વળી જાય છે અને થોડાકજ આત્માનાત્મક વિવેકની મદદથી તે તૈયાર થઈ જાય છે. જે સાધક શુદ્ધ ચિત્તવાળો અને સારાં આચરણવાળો હશે તેની પરમાર્થરૂપી

રસોઈ પણ શુદ્ધ જ હોય છે. તેમાં કદી કોઈ પણ જાતની અપવિ-
ત્રતા પ્રવેશ કરતી નથી અને તેનો કોઈ કાળે નાશ પણ થવા પામતો
નથી. તુકારામ કહે છે કે, ઓને શુદ્ધ પદાર્થ પ્રિય લાગે છે. જેઓ
સદાચારરૂપી દળણું દળીને પરમાર્થની રસોઈ રાંધે છે, તેને મારો
સ્વામી શ્રીહરિ કદી પોતાના હૈયાથી વેગળો કરતો નથી.

૩૭૪૨-હે કાન્હોળા ! તું એક તો હલકા સ્વભાવનો છે અને
ખીચું તું નિર્લજ્જ અને અતિશય ધીર છે. તને મેં ભૂંડા બોલ
બોલતાં ઘણી વાર દીકો છે. પણ તે છતાં તું તારી કુટેવ સુધારતો
નથી. જે કામ તેં પહેલાં એક વાર કરેલું તેને તું વારંવાર કરતો જ
રહે છે. આવું કર્યાથી અમારી અને તારી વચ્ચે ઉઘાડું અંતર પડી
જાય છે. તું જાતનો ગોવાળિયો હોવાથી અવિચારી, મૂર્ખ, ચોર
અને વ્યભિચારી છે. તારૂં પોલ હું લોકોમાં ઉઘાડું પાડી દેવાનો
છું. તુકારામ કહે છે કે, જ્યારે હું તારી માને ઓની નીચે રાખી
દઈશ ત્યારે તારી શોભા ઘણી વધી જશે.

૩૭૪૨-એક દિવસ ખાતાં ખાતાં કૃષ્ણે હઠ લીધી કે, “મા ! તે
મારા ભાણામાં જે જીદાંજીદાં વાના પીરસ્યાં છે તેમને હું એક વાર
લેગાં કરી દઉં અને પછી તું છટાં પાડી આપ.” માને આવું કહીને
તરત્તુ કૃષ્ણે ખાતાંખાતાં ખાવાનું પડયું મૂકીને ભોંય ઉપર આ-
ગોટિયાં ખાવા માંડ્યાં. યશોદાએ ઘણુંય કહ્યું કે, “અરે કૃષ્ણ ! જે
નજ ધની શકે તેને સારૂ તું હઠ લઈ બેસે છે તે કેવું કહેવાય ? તું
કહેતો હોય તો હું તને ખીજી વાર એની એજ ચીજો પીરસું.” કૃષ્ણ
કહે કે, “નહિ, નહિ, તે નહિ ખાઉં. મેં લેશું કયું તેમાંથી તું છટું
પાડી આપ.” પછી યશોદા પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે હવે
મારે આનું કરવું શું ? લાડકવાયા છોકરાને મારવો તે ઠીક નહિ. માએ
કૃષ્ણને ઘણાય મમજાવ્યા, પટાવ્યા પણ તે રડતા છાના રહેજ નહિ.

પછી યશોદાએ કૃષ્ણને કહ્યું કે, “જે વાનાં તેં ભેગાં કરી દીધાં છે તેમને તું તારે હાથેજ છૂટાં પાડી દે અને પછી ખા; મને શા માટે જૂઠું દુઃખ દે છે? જે વાતનો ગૂંચવાડો તેં પોતેજ ઊભો કર્યો છે તેને માટે તારાથી ખીજા કોઈને દોષ દેવાય નહિ. માના આવા ખોલ સાંભળીને કૃષ્ણના મનનું એકદમ સમાધાન થઈ ગયું અને ભોંય ઉપર આજોટવાનું રહેવા દઈને પોતે ઊઠીને બેઠા થયા. પછી તેમણે માને કહ્યું કે, “તેં ઘણી કહાપણની વાત કહી. એકજ શબ્દ વડે તેં તો મુખદુઃખનો નિકાલ કરી નાખ્યો. એ ઘણીજ આશ્ચર્યની વાત કહેવાય.” આવું કહીને કૃષ્ણે થાળીને એક કપડા વડે ઢાંકી દીધી અને પછી પોતાના સામર્થ્ય વડે ભેગી થઈ ગયેલી વસ્તુઓને છૂટી કરી દીધી. તે બેઠાને યશોદાના મનને પણ ઘણું અચંબો લાગ્યો. તે બોલી: “અધ્યા કૃષ્ણ! આખા બ્રહ્માંડમાં તારા જેવો આલોક તો ખીજો કોઈજ નહિ હોય.” તુકારામ કહે છે કે, યશોદાના મનને ઘણું આનંદ થયો. એટલો ખર્ષો આનંદ થયો કે તેના હૃદયમાં પણ સમાયો નહિ. તેણે હર્ષના ઉદ્ગાર કાઢતાં કાઢતાં લાંબા હાથ કરીને કૃષ્ણને આલિંગન દીધું. પછી બેઠે માદીકરો મુખપૂર્વક ભોજન કરવા બેઠાં. તે જગ્યાએ તમામ ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ થાય એમ છે અને ત્યાંનો જરાક પ્રસાદ મને ખાવા મળે એવી મને ઇચ્છા છે.

૩૭૪૩—ચાલો ત્યારે, આપણે બધા ગાયો ચારવા જઈએ અને એક ઠેકાણે બેસીએ. આપણે રવડીરવડીને થાકી ગયા છીએ. ખાંધ ઉપર રોટલાની પોટલી અને પેટમાં ખાડા એવી હાલતમાં રમવામાં શી મજા? તુકારામ કહે છે કે, તમે શ્રીહરિના ભણી દોડી જાઓ; એટલે બધાં રૂડાં વાનાં થશે.

૩૭૪૪—હૈ દેવ ! મને કાળનું કે વેળાનું જ્ઞાન છે નહિ. તારી સંગત મેં કરી ત્યારથી હું બધી રીતે તૃપ્ત થઈ ગયો છું. ઓ

કાન્હોળા ! હવે મને લય તો રહ્યો નથી અમારી ગાય અમારું
ગ્લણ કરે છે અને પેટ ભરીને ખાવાનું પૂરૂં પાડે છે તારી આગળ
'લય' એવો એક શબ્દ પણ હું બોલી શકું નહિ તુકારામ કહે છે કે,
માને અનુભવ એવો છે કે, બોલવું નકામું છે

૩૭૪૫-હવે ગિલ્દીદડાની ગમત રહેવા દઈને બીજી કોઈ
રમત માડીએ આપણા માથા ઉપર દાવ ઘણી વાર આવી ગયા,
પણ એકેય ધાર પગસ્થિર થયો નહિ ગિલ્દી ઉછાળીને ભેરથી ટોલ્યો
માથા પછી જે કોઈ તેને ઝીલી લે છે તેને દાવ મળે છે ગમતા ર
મતા ગોવાળિયા એકબીજાને હાકો મારે છે અને એક બે ચૂકી જાય
તો બીજા ગોવાળિયા તેને પેલાના હાથમાંથી લઈ લે છે જેઓ રમત
ગમવાને તૈયાર થયા હોય છે, તેઓ ફરવામાં અને દોડવામાં ભૂલ
કરતા નથી એક જણ આગળ દોડે છે અને બીજા તેની પાછળ
દોડે છે આ રીતે બેઉ જણ દોડ દોડા કરે છે ટેલકાકના મનમાં
ગમતનો શોખ હોય છે અને કેટલાક દોડતા દોડતા થાકી જવાથી
હાથનો ટેકો દઈને બેસી જાય છે તુકારામ કહે છે કે, હવે તો
આપણે રમત બંધ કરીએ એજ ઇચ્છે છે

૩૭૪૬-ખારણા બંધ કરીને હરિને અદર ગોધી રાખ્યા
હવે એ નાસી ન જાય એટલું સાચવી લેવું જોઈએ ત્યારે એ કામ
તમે કરી લો આરભથીજ મરણિયા બનીને હરિના શરીરની સાથે
ખૂબ ભેરથી ચૂડ ભેરવી દેવી કારણકે તેમની માયાને આપણે
પૂરતો ત્રાસ આપીએ તેનાજ દાવની છે જેના મનમાં જે પદાર્થને
માટે લોભ હોય તેજ તેને નીચે ગળડાવી પાડશે તે લોભજ તેની
આગળ આડો આવીને ઊભો રહે છે અને એવી રીતે ત્યારે તેના
હાથ તે માથાની વસ્તુને પકડવામાં વરૂંધાઈ જાય છે ત્યારે હરિ
તેની બાથમાંથી છૂટા થઈને નાસી જાય છે અમારી સશયરૂપી

ગાંઠો તેમના દર્શનને પરિણામે છૂટી ગઈ છે. આથી કરીને તેમને પકડવાની ચાવી અમારા હાથમાં આવી ગઈ છે. આવું થવાથી હરિ અમારી સાથે ઘરાઘર લેણદેણનો સંબંધ રાખશે અર્થાત્ તે અમારા હાથમાં આવી જશે. તુકારામ કહે છે કે, આપણા માથા ઉપર પ્રપંચના પોટલાનો ભાર છે; પણ તેમની સાથે સંબંધ ને-કયાથી એ જોતો હળવો થઈ જાય છે, સમૂળગો પણ ઊતરી જાય છે અર્થાત્ આખો સંસારજ નાશ પામે છે.

૩૭૪૭-જેના ઉદરની અંદર અનંત પ્રહ્લાંડ સમાઈ જાય છે તેજ શ્રીહરિ નંદને ઘેર બાળરૂપે કીડા કરે છે, એ કાંઈ થોડું આશ્ચર્યકારક છે? એ કાન્હોળાની લીલાનો મર્મ કોઈના સમજવામાં આવતો નથી. જે દેવ આખી પૃથ્વીને તૃપ્તિ પમાડે છે તેનાજ મોઢામાં યશોદા પોતાને હાથે કોળિયા દે છે. જે લક્ષ્મીપતિ આખા વિશ્વમાં વ્યાપ્ત છે તેનેજ ગોવાલણુ કેડે લઈને ફેરવે છે. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવે લીલા કરવાના હેતુથી આવો વેપ ધારણ કર્યો છે અને તે નાના પ્રકારના લોગ લોગવે છે, તોપણ પોતાને પ્રહ્લાચારી કહેવડાવે છે.

૩૭૪૮-ગોકુળમાં કૃષ્ણનો જન્મ થયો છે, એ સમાચાર સાંભળીને કંસાદિ દુષ્ટ લોકો ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. કૃષ્ણનો જન્મ થયો તેજ ક્ષણથી સાત્ત્વિક સ્વભાવવાળા લોકોના પ્રત્યેક ઘરમાં આનંદોત્સવ થવા લાગ્યા. તેઓ સદાકાળ નામોચ્ચાર કરતા રહીને પ્રેમાનંદ સહિત નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ પ્રેમાનંદ સહિત હરિનામની ગર્જના કરે છે, તેમના તમામ પ્રકારના દોષોનું નિવારણ થઈ જાય છે.

૩૭૪૯-એક દહાડો બધા ગોવાળિયા ભેગા થઈને કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યા. એક જોલી ઊઠ્યો: “ ચાલો અધ્યા ! આજે

અમુક ગોવાલણના ઘરમાં પેસી જઈએ અને પેટ ભરીને માખણ તકડાવી ખાઈએ. અહ્યા ગોવાળિયાઓ ! હજી તમે શું જેસી રહ્યા છો ? મોડું શા માટે કરો છો ? ચાલો, જલદી કરો.” કૃષ્ણ સૌથી આગળ આગળ ચાલવા લાગ્યા અને ખીન્ત બધા ગોવાળિયા તેમની પાછળ, એમ રાવણું ચાડ્યું. દેવ પોતાના અસલ સ્વરૂપની કોઈને જાણ થવા દેતા નહતા અને જ્યાંત્યાં પોતાની સ્વેચ્છા મુજબ કીડા કરતા હતા. પછી જેના ઘરમાં નવવિધા ભક્તિરૂપી માખણ ભરી રાખ્યું હતું, એવા કોઈ ગોવાળના એકાંતમાં આવેલા ઘરને જોઈને કૃષ્ણ તેમાં પેઠા અને અંદરથી માખણથી ભરેલું વાસણ લાવીને તેમાંથી બધા ગોવાળિયાઓને પોતાને હાથે વહેંચી આપ્યું અને કહ્યું કે, “તમે ગુપત્યુપ સ્થિર મન કરીને દૂધમાખણ ખાઈ જાઓ.” તુકારામ કહે છે કે, હું પણ તે પ્રસાદનું સેવન કરીને તૃપ્ત ગઈ ગયો તેથી મેં દેવની સેવા કરવા માડી.

૩૭૫૦-કૃષ્ણ ગોવાળિયાઓને કહેવા લાગ્યા કે, “તમે બધા તમારી ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોને છૂટી રવડવા મૂકી દો છો, તે શું તેમને જોવાનો તમારો વિચાર છે ?” પછી એક જણને કહ્યું કે, “ગાયોને વાળી લાવવાનો તારો વારો છે, માટે તું જા અને ગાયો વાળી લાવ. આ પ્રમાણે છોકરવાદી કરવાથી અગાઉ પણ કેટલા બધા લોકો હેરાન થઈ ગયેલા, તે શું તું જાણતો નથી ? આવું કરવાથી તારી પોતાની પણ આજ સુધીમાં કાંઈ થોડી દુર્દશા થઈ નથી અને હજી પણ જો આવું ને આવું કરતો રહીશ તો ભવિષ્યમાં પણ તારી દુર્દશા થતી રહેશે. આ પ્રમાણે તને કાળ દરરોજ સન્ન કર્યોજ કરે છે અને છતાં હજી તું મનમાં લજવાતો પણ નથી. આગળ ઉપર થનારી તારી જન્મમૃત્યુરૂપી હેડમેડીમાં અજ્ઞાનરૂપી મજબૂત ખીલો વાગી ગયો છે, તેને કાઢે એવો કોણ છે તે તું મને કહીશ ? જો, તારી પેલી ‘કાપડી’ નામની ગાય (શ્રવણેન્દ્રિય) મેહું

ખાવાને માટે ઉકરડા લાણી દોડી જાય છે.” તુકારામ કહે છે કે, જ્યાંસુધી તારી તે શ્રવણેન્દ્રિયરૂપી ગાય વિષયોના ઉકરડા સુધી પહોંચી ગઈ નથી, ત્યાંસુધીમાં તું તેને વાળી લાવવાને માટે તારાથી જેટલું દોડાય તેટલું દોડ. હું તારી મદદે આવું છું.

૩૭૫૧-જેમણે પોતાના કંઠમાં કૃષ્ણના નામરૂપી મણિ ધારણ કરી રાખ્યો છે, તેમનો પ્રકાશ સર્વ લોકમાં ફેલાઈ ગયો હોય છે. હું વૈષ્ણવભક્તોના ઉત્તમ સમારંભ વખતે સૌને પ્રાતઃકાલીન ભોજન (શિરામણ) પીરસીશ અને તે પ્રહ્લાદિક દેવો જેઓ ઉત્તમ ઉર્ધ્વલોકમાં રહે છે તેઓ ધિયારા ટગરટગર બોલ્યા કરશે. તુકારામ કહે છે કે, આ જગતમાં હું એક બળવાન વીર પુરુષ છું.

૩૭૫૨-ગોવાળિયાઓનું છાંડેલું તેમના દેખતાં દેવ ખાઈ જાય છે. કાન્હોળાના ગોવાળિયા શ્રીહરિના નામનું સ્મરણ અને ધ્યાન કરે છે. માથા ઉપર આવેલો દાવ રમી લેવો અને ગાયોને સાચવવી, એ બે કામ તેઓ કરે છે. તુકારામ ભાવિક લોકોને કહે છે કે, તમે અને શ્રીકૃષ્ણ બેઉ એકજ જગ્યાએ બેસીને નાસ્તો કરો.

૩૭૫૩-ઓ કાન્હોળા ! સામેથી તો અગ્નિ સળગતો સળગતો ચાલ્યો આવે છે. હવે શો ઉપાય કરીશું ? આ વડવાનલ અગ્નિ જે ચારે દિશાએ ફેલાઈ ગયો છે. તેની આળમાંથી આજે આપણે શી રીતે જીવતા રહીશું ? ઓ હરિ ! અગ્નિના લડકા ચારે બાજુએથી અમને ઘેરી વળ્યા છે, હવે અમારે શું કરવું, તેનો ઉપાય અમારી ખુદ્દિ તો કાંઈ બતાવી શકતી નથી. ત્યારે હવે ઓ હરિ ! તુંજ અમારી મદદે દોડી આવ. પહેલાં તો અમે અગ્નિની આગળ આગળ ચાલતા હતા; પણ જ્યાં અમે એક વાર પાછા વળીને બેયું એટલે તો અમે અગ્નિની આળને અમારા ઉપર આવતી દીડી, તુકારામ કહે છે કે, હે અનંત ! માગી બાજુએ પણ અગ્નિ ફેલાઈ

ગયો છે. એમાંથી નીકળી નાસવાનો કોઈ માર્ગ અમને દેખાતો નથી. ત્યારે હવે અમારે શું કરવું તે તો તું જ જાણે.

૩૭૫૪-તે ઉપરથી હરિ સૌ : ગોવાળિયાને કહેવા લાગ્યા : “ તમે ખીશો નહિ, તમારા ઉપર આવી પડેલી વિપત્તિનું દેવ નિવારણ કરશે, એવો ભરોસો રાખીને ગભરાયા વિના જે થાય તે જોયા કરો.” અરે ! આ કૃષ્ણ તો દેવોનો પણ દેવ છે. એ શું કરે છે અને શું કરાવે છે, તેની કાંઈ સમજણુજ પડતી નથી. પછી તે વિશ્વરૂપ હરિ પોતાનું મોઢું પહોળું કરીને આખા વડવાનલને ખીજવા લાગ્યા અને તેમનું આપરાક્રમ ગોવાળિયા ફાટચે ડાળે જોવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, હું અત્યાર સુધી ભય પામ્યા કરતો હતો, તે ભારી ભૂલજ હતી. હવે મને સમજણ પડી ગઈ કે, દેવની સંગતિમાં રહેવાથી કશું હુઃખ લાગુ પડતું જ નથી.

૩૭૫૫-આ અજ્ઞાની ગોવાળિયાઓને હરિ ખરેખરો ભાવ સમજાવી દે છે અને તેઓ લાજશરમ વેગળી મૂકીને પાવો અને મુરલી વગાડતા નાચે છે. અરે ગોવાળિયાઓ ! આલો, આપણે જઈને તે હરિને પગે પડીએ. તેમણે ખળતા અગ્નિમાંથી આપણું રક્ષણ કર્યું. અરે ઓ કાન્હોળા ! તું આવડા મોટા વિશાળ અગ્નિને ઠેવી રીતે ગળી ગયો ? તારે મોઢે કે શરીરે તેનો એક ફેંડલો પણ દેખાતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, અરે ઓ ગોવાળિયાઓ ! તમને આમાં નવાઈ શાની લાગે છે ? તે દેવ રોજ રોજ આપણા ભાથાના રોટલા ખાઈ જાય છે તેનું જ તેને જોર આવ્યું છે.

૩૭૫૬-તે ગોવાળિયાઓએ પોતાનું મન ધરાય ત્યાં સુધી હરિની સંગત કરી. પછી તેમણે પોતાના ભાથાની પોટલીઓ તેના હાથમાં મૂકી અને તેમાંથી તેમણે જેટલું આપ્યું તેટલું તેઓ ખાવા લાગ્યા. ઘણા દિવસ સુધી ગોવાળિયા કૃષ્ણની સોળતમાં

રહ્યા તેથી તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે, તેમની મારા ઉપર પ્રીતિ છે તે પ્રેમના ભૂખ્યા હોવાથી તેમનો ઉપકાર તેમણે સ્મરણમાં રાખ્યો. બધા ગોવાળિયા ત્યારે પોતપોતાના ભાથાના રોટલા ખાવે બેસતા, ત્યારે તેઓ કોળિયે કોળિયે કૃષ્ણને યાદ કરીને કહેતા કે, “ઓ કાન્હોળા ! તું અમારી સાથે ખા તો ખરો.” તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે ચાલો આપણે ઘેર જઈએ અને તે ઉદાર દેવે આપણું રક્ષણ કર્યું તે વાત બધાં ઘરનાં માણસોને કહીએ.

૩૭૫૭-અરે ઓ ગોવાળિયાઓ ! રોટલા અને અથાણાની ચીરી લો અને અમારું દહીંભાતનું ભાથું પણ લો. જેની પાસે છાશ હોય તેણે વેગળી મૂકી રાખવી. અહીં તો જેવું મળે તેવું લેવું. થોડું ખાવું પણ સરસ ખાવું. અરે તે તમને સૌને બોલાવે છે, તેની ખબર તો બધાને થવા દો. મારું ભાથું જેવું પુણ્યના રોટલાનું છે તેવું તારું છે કે નહિ ? ન હોય તો ઘેર ચાલ્યો જા. તુકારામ કહે છે કે, મારે ઘેર તો કોઈજ નથી, તેથી મને તો તું તારા ચરણ આગળથી વેગળો કરીશજ નહિ.

૩૭૫૮-ભગવાને કરેલા શિરામણમાંથી થોડુંક એકુંજૂડું પોતાને પ્રસાદ તરીકે ખાવાને મળે તે સારૂ સ્વર્ગના દેવતાઓ યમુનાના કિનારા આગળની માછલીઓ બનીને બિલા રહ્યા. તે ઘડીએ દેવે અને ગોવાળિયાઓએ સૌએ શિરામણ કરી લઈને હાથ પોઈ નાખ્યા. આ પ્રમાણે લેગા મળીને ખાતાં જેઓ શરમાયા તેમને ભાથાના રોટલામાંથી તેમનો ભાગ મળ્યો નહિ. દેવે તેમનું માન-મર્દન કર્યું અને તેમને દીન બનાવ્યા; તોપણ તેમને પોતાનાથી દૂર તો નજર કર્યો. એ દેવની આગળ ઉપાય અને અપાય એ બે પૈકી કોઈ પણ ચાલતું નથી. ખરાખોટાની ખરાખર પરીક્ષા કરતાં તેને આવડે છે. તેની આગળ જેઓ દીનપણે હાથ નેડીને બિલા રહે છે,

તેમની તે કદી ઉપેક્ષા કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેને જે કાંઈ દેવના તરફથી મળી આવે તે તેણે સંતોષપૂર્વક ગ્રહણ કરી લેવું અને તેના પ્રેમરસના આનંદમાં મસ્ત રહેવું.

૩૭૫૯—ગોવાળિયા એકબીજાને કહેવા લાગ્યા: “ ચાલો, આપણે કાન્હોળાની પાસે જઈને કાંઈક માગીએ અને આપણું મન ખોલીને તેને આપણા મનની બધી વાત પ્રેમ સહિત કહી સંભળાવીએ.” તે ઉપરથી બીજા કંટલાક ગોવાળિયા બોલ્યા: “આપણે બધાએ તેની પાછળ પાછળ જવું. કોઈએ પોતાના ઘરમાં રાત્રે સૂવું નહિ અને આખી રાત જાગૃત રહેવું.” હરિ સૌના મનની વાત જાણતા હતા; તેથી તે પોતે રસ્તા વચ્ચે જઈને બેઠા. પછી પોતે સૌના નાયક હોય તેવી રીતે કોને શું કહેવાનું છે, તે સાંભળી લીધું અને જોયું તો આટલા બધા ગોવાળિયાઓમાંથી કોઈ કોઈના મત મળતા આવતાજ ન હતા. તેમનાં અંતઃકરણમાં જે હતું તે તેમને મોઢેથી કહેવડાવ્યા પછી, તેમની સૌની ઈચ્છા પૂર્ણ કરી. કંટલાક ગોવાળિયા કહેવા લાગ્યા કે, “ અમે માયાથી ઘણાજ ત્રાસ પામીએ છીએ. તે અમને દહીંભાતનું ભાથું ખાવા આપતી નથી અને ક્રૂરા છાશજ પાઈને કાઢી મેલે છે. ઘર ચારતાં ચારતાં અમારો તો દમ નીકળી જાય છે, તરશે મરી જઈએ છીએ, પણ નથી પીવાનું પાણી મળતું અને નથી બપોર વેળા બેસવાને સારૂ છાંયડી મળતી. માટે હવે અમે દેવને પગે પડીને પેટ ભરીને રોટલા માગીએ છીએ.” બીજા કંટલાક ગોવાળિયા બોલ્યા કે, “ અધ્યા ! તમારાં પેટ તે વળી કેવડાં મોટાં છે કે તમે પેટ ભરાય એટલા રોટલાજ માગીને સંતોષ માનો છો ? આપણા કાન્હોળા દેવ છે, તેમની પાસેથી ગાયો, ભેંસો, હાથી, ઘોડા, ધન, સંપત્તિ એવુંતેવું શા માટે માગી લેતા નથી ? આપણો આગેવાન આવો સમર્થ છે અને તે છતાં આપણે દરિદ્ર રહીએ તે કેવી વાત ?

પુત્રપુત્રી, દાસદાસી એ બધાંજ તેની કૃપા વડે મળી રહે છે.” વળી કોઈબોલી બિચા કે, “અરે એ પોરિયાઓ! એ બધાંને સાચવવાને કોણ નવરો બેઠો છે? જેવા ગધેડાં તેવાં ઘોડાં, તેમનું વિશેષ મૂલ્ય શું છે? એ બધાનો ભાર ઉપાડવાથી તો આપણને ભવરોગ લાગુ પડ્યો છે એમ અરે વેદ કહે છે. આપણે તો હાથમાં લાકડી લઈને ઉઘાટે માથે મોઝળા જંગલમાં રવડાનું એજ આપણું કામ.” બીજા કેટલાક બોલ્યા કે, “પણ જંગલમાં તો ફાડી ખાનારાં જન-વરો કાંઈ ઘોડાં નથી હોતાં. તેઓ મનુષ્યોને ફાડી ખાય છે અને કોઈ કોઈ તો આંખ-કાનને હાથ-પગનો નાશ પણ કરે છે. તેમના સપાટા-માંથી પોતાની જાતનું તથા ઈયાં-છોકરાંનું રક્ષણ કરી શકે એવો આપણામાં કોણ શૂરવીર છે? માટે આપણે તો આપણા ઘરમાં જ બેસી રહીએ, એ વધારે સાફ છે. વળી ઘરમાં બેસી રહીએ છીએ તો ઘરનાં માણસો પુષ્કળ કામ બતાવે છે. આપણને પણ કામ વગર બેસી રહેવાનું ગમતું તો નથી. જે વાત સૌના મત પ્રમાણે સારી હોય તેનું આપણે પાલન કરવું જોઈએ. ગોવાળિયાઓની સાથે સંતાઈછુપાઈને રમી લેવું જોઈએ.” કેટલાક ગોવાળિયા એવું કહેવા લાગ્યા કે, “આપણા મતની સાથે જેનો મત મળતો આવે તેવો ગોવાળિયો આપણો સરદાર થાય તો ઘણું સાફ. આપણે તેની સત્તા મુકરર કરી આપીએ તે સુજળ લે વર્તન કરે. પણ અરે! એમાંય કાંઈ રમતની જોઈએ તેવી વ્યવસ્થા નથી થઈ શકતી અને લાતો ખાવી પડે છે. રમનારા ગોવાળિયાઓ એકબીજાના શરીર ઉપર અથ-ડાઈ પડે છે અને ખૂબ ગોઘિયાડું મચાવી મૂકે છે.” કેટલાક એવું પણ કહેવા લાગ્યા કે, “આપણે ત્યારે રમતો રમીએ છીએ ત્યારે આપણાં છોકરાં એક કોરે બેસી રહે છે. આવડાં નાનાં છોકરાં મોટાંને શું કરી નાખવાનાં હતાં? એમાંથી કોઈ પણ એક જણને સારો કહ્યો, તો તેથી બાકીના બીજા બીજવાય છે. એટલે કે સંગ-

તિમાં રહેવાથી પરિણામે ક્લેશમાં વધારો થાય છે. એટલા વાસ્તે કોઈની પણ સોખતમાં ન રહેતાં એકલા રહેવું એ સૌથી સારો રસ્તો છે.” કોઈ બોલી ઊઠ્યો કે, “અડ્યા ! તું એકલો થઈને જવાનો ક્યાં ? જૂઠો શા માટે રવડી મરે છે ? ત્યાં છે ત્યાંજ સ્વસ્થ બનીને બેસી રહેને. સોના ભાથાની પોટલીઓ તો તારી પાસે પડી છે.” તુકારામ કહે છે કે, અડ્યા ભાઈ ! તમે નકામી વાતો કરવામાં વખત શા માટે ખરબાદ કરો છો ? મને તો પેટમાં ભૂખ લાગી છે. તમે બોલો છો તેમાં તમારું ચાવલાપણું બતાવો છો. ચાલો, આપણે કાન્ડો-બાની કને જઈને તેને બધી વાત કહી દઈએ અને આપણી થાળીમાં માય તેટલું ખાવાનું તેની પાસે માગી લઈએ. પછી બધા ગોવા-ગિયા તૃપ્ત થઈને ઓડકાર ખાવા લાગ્યા, તેમની સાથે હું પણ વિઠ્ઠલના નામના ઓડકાર ખાવા મંડી ગયો.

૩૭૬૦-આજે ઇન્દ્રની અમરાવતી ખાલીખમ થઈ ગઈ, કેમકે ત્યાંના બધા દેવતાઓ ભગવાનના શિરામણનાં દર્શન કરવાને સારૂ પૃથ્વી ઉપર ચાલ્યા આવ્યા હતા અને દર્શન કરતાં કરતાં તેમને પોતાના દેહનું પણ વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું. એ પ્રસંગને આનંદ આપી પૃથ્વીમાં સમાતો ન હતો. વનમાં ચરતી ગાયો તથા બીજાં પશુઓ પોતપોતાનો ચારો ચરવાનું તથા પાણી પીવાનું પણ ભૂલી જવા લાગ્યાં અને તેમની ચિત્તવૃત્તિ શ્રીહરિના ધ્યાનમાં પરોવાઈ જવાથી તટસ્થ થઈ ગઈ. સૌ દેવતાઓના દેવત સમાન કાન્ડોળા બધા ગોવાગિયાની વચમાં આનંદથી ઊભા રહ્યા છે અને તેમની સાથે શિરામણની કીડા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, સર્વ પ્રકારનાં સુખમાં શ્રેષ્ઠ સુખ જે શ્રીહરિના ચરણ તે આ પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવ્યા છે. એ ચરણ એવા હૃલ્લ છે કે, જેની મુનિઓ શોધ કરે છે અને છતાં તેમને પ્રાપ્ત થતા નથી.

૩૭૬૧-અરે મારી બાઈઓ ! ચાલો, આપણે દેવમંદિરને

આંગણે જઈએ અને પાંડુરંગનાં દર્શન કરીએ, તેમણે હમણાજ પ્રાતઃકાલનું લોજન(શિરામણ) આરોગવા માંડ્યું છે. તેમની સાથે બધા ગોવાળિયાનો સમુદાય ઊભો રહ્યો છે. ગોવાળિયા આનંદ સહિત એકબીજાનાં મોઢાંમાં શિરામણના કોળિયા દે છે. અહીં કોઈ નાનામોટાનો ભેદ રાખતું નથી અને સૌ એકસરખા ગણાય છે. ગોવાળિયા શ્રીહરિને પોતાની વચમાં ઊભા રાખીને તેમની આસપાસ પાવા અને મુરલીઓ વગાડવા મંડે છે. તે સાંભળીને સૌ ઓપુરુષ તથા પશુપક્ષીઓને પોતાના દેહનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે અને તેમનાં ચિત્ત લયરહિત બની જાય છે. તે વખતે દેવના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ થાય છે, આરતી ઉતારનારાઓ ટોળે વળીને ઊભા રહે છે અને તુલસીની માળા ગૂંથનારાઓ માળાઓ તૈયાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, યાદવોના રાજા અને ગોપીઓના મનનું હરણ કરનારા કૃષ્ણને જોઈ મને સુખ થાય છે.

૩૭૬૨-અમારા પક્ષમાં કોને કોને આવવું છે તે, સૌ ગોવાળિયાઓમાંથી પસંદગી કરીને નક્કી કરી લઈએ. પછી આપણે આપણાં સ્વરૂપમાં મળી જઈને એકબીજાની સાથે મળેથી રમત રમીએ. આવી રમતો રમવાને જેઓ અધિકારી ન હતા તેઓનાં મોઢાં ઊતરી ગયાં. ચાલો, તેમને આપણે વેગળા કાઢીએ અને તે બીકણુ લોકોની ઇંદ્રિયોરૂપી ગાયોને સાચવવાને સાડ આપણે વાળી લાવીએ. તુકારામ કહે છે કે, દેહાભિમાનને લીધે જેમનાં હૃદય અપવિત્ર થઈ ગયાં છે, તેવા અપવિત્ર લોકોએ દેવની પાસે આવવું નહિ.

૩૭૬૩-અધો વખત ભગવાનના ચરિત્રનો મહિમા ગાવો અને ગોવાળિયાઓને યોગ્ય શિરામણ ખાતા રહેવું. પરમાર્થરૂપ કામધેનુનાં સ્તનમાંથી બરતાં નાના પ્રકારનાં સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યોથી આપું આકાશ ભરાઈ ગયું છે. સનકાદિક સંતોની ઉત્તમ પંગતમાં બેસી-

ને તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે તેટલું તમારા ભાગનું ઐશ્વર્ય લઈ લેજો. તુકારામ કહે છે કે, નારાયણને હૃદયમાં ધારણ કરી લીધા પછી કોઈ પણ પ્રકારની રમત રમવામાં કલેશ થતો નથી.

૩૭૬૪-ઓ ગોપાળ ! તારી સોળતમાં રહેવાથી મને વધારે પડતાં ઐશ્વર્યોનો કંટાળો આવી ગયો છે. હે દેવ ! તારી પાસે કયા પદાર્થોનો અભાવ છે ? તું તો સર્વ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યોનો સ્વામી છે. મને કોઈ પણ વસ્તુનો વ્યવહારનો બોલો ઉપાડતો આવડતો નથી. અત્યાર લગીમાં કરેલા શ્રમનો પરિહાર કરવો એજ અહીંનાં કર્તવ્યોનો મુખ્ય સાર છે. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! તું મારા જીવનને ધૈર્યહીન બનવા દઈશ મા.

૩૭૬૫-હવે દેવ અને હું બેઉ એક ઠેકાણે બેઠા છીએ. તેથી કરીને હવે અમે એકબીજાથી અળગા થનાર નથી. મેં મારો દેહ-રૂપી બોલો શ્રીહરિને સમર્પિત કરી દીધેલો હોવાથી, મારી દેહ-બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. ત્યારે હવે મારે સંતાપજ શાનો હોય ? જડચેતનની જે ગાંઠ પડી ગઈ હતી, તેને છોડી નાખીને તે ગાંઠ કેવી રીતે પડી ગઈ હતી અને તેમાં શું શું છે તે હું જોવા મંડ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું તમામ ઉપાધિઓથી અળગો થઈ જઈને ગોપાળનું નામ દઈને તેને સાદ પાડ્યા કરીશ.

૩૭૬૬-અધ્યા ઓ ગોવાળિયાઓ ! તમે અસાવધાનપણે બિંધા છો તો ખરા, પણ તમારી ગાયોને એક જગ્યાએ એકઠી કરી લેજો. નહિ તો જ્યારે તમારી મા ગાયોને ગણશે અને તેમાંથી કોઈ ઓછી થયેલી માલૂમ પડશે ત્યારે તમારે તેના હાથનો માર ખાવો પડશે. સાંભળો, તમે યદ્યા ‘કૂ, કૂ’ એવો અવાજ કરીને તમારી ગાયોની પાછળ પાછળ જશો, એટલે જે ગાય જેની હશે તે ગાય તેના ભણી પાછી વળશે. આવી રીતે તમારી ગાયોને એક

વાર સાવધ કરી દેશો તો બસ થશે. તમે યોગ્યાયોગ્ય સમયનો વિચાર કર્યો વિના ખેલ ખેલો છો અને જે કોઈ રમતાં રમતાં થાકી ગયા હોય, તેમની પાસે જઈને ખેસો છો તેમજ તેમની સાથે તમે પણ થાક્યા હો તેવા થઈ જાઓ છો. તુકારામ કહે છે કે, હું જે કાંઈ શીખવું છું તેના તરફ જે તમે પૂરતું લક્ષ નહિ આપો તો તમારે ચોરાશીલક્ષ યોનિઓને બારણે બિલા રહીને લીખ માગવી પડશે. એટલા માટે સૌથી પ્રથમ તમારા મનરૂપી ગાય જે ભટકતી ફરે છે તેને ઘેરીને પાછી વાળો. કારણકે જે તમે તેમ નહિ કરો તો તે સ્વડતી ફરશે અને મેલું ખાઈ આવશે.

૩૭૬૭-જે ગાય આજું દૂધ દેતી હોય તેને દોહવી જોઈએ, એવું મને એક વાર કૃષ્ણે કહ્યું હતું. એવું દૂધ સૌને યોગ્ય રીતે વહેંચી આપવા હું તૈયાર છું. તે દૂધ તમે જ્યાં હો ત્યાંથી તમારા હાથમાં લઈ લો. આ ધર્મ મારો પોતાનો બિલો કરેલો નથી. હું તો ફક્ત દેવનું બતાવ્યું કામ કરનારો તેનો સેવક છું. તુકારામ કહે છે કે, એવું ન કરું તો આ નવું અને પેલું જૂનું, તેની ભાંજગડમાં બિતરવું પડે અને તે મારે નથી કરવું.

૩૭૬૮-સૌને પીરસી રહ્યા પછી જે મારા પોતાના ભાગનું બાકી રહેશે તેને હું લઈશ. એ સિવાય વધારાને માટે હું ઇચ્છા રાખતો નથી. આ બાળત મારા મનમાં જે ઇચ્છા છે તે, જાણે મારો સ્વાભાવિકજ ગુણ હોય એવી લાક્ષણિક થઈ ગઈ છે. જે એક ક્ષણવાર પણ દેવ મારી પાસે ન હોય તો પેલા ગોવાળિયા મને લાકડીએ લાકડીએ મારવા મંડશે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મને તમે તમારી પાસેનો પાસે રાખો અને મારી પાસેથી જેટલું લેવાય તેટલું કામ લો. તમે જે કામ બતાવશો તે હું કરીશ.

૩૭૬૯-કેટલાક ગોવાળિયા ઘરકામમાં ઘણા વરંધાઈ

ગયેલા હોવાથી તેમનાથી રમવા આવી શકાયું નહિ. તેઓ મનમાં ભય પામીને કરુણ સ્વરે દેવને પોતાની મદદે બોલાવવાને સારૂ પોકાર કરવા લાગ્યા. તે સાંભળીને દેવ ખીજા બધા ગોવાળિયાઓની મંડળીને પડતી મૂકીને પેલા પોકાર કરનારાઓની મદદે દોડી ગયા. એ દેવ સૌ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને કોઈની પણ કરુણ પ્રાર્થના સાંભળીને ઉતાવળિયા બની જાય છે. ‘ધાઓરે! દોડો રે!’ એવા પોકાર કાને પડતાંની સાથેજ તે દોડી જાય છે અને એ બાબત જરા પણ આગસ કરતા નથી. જેઓ તેના શરણાગત થાય છે, તેઓ પોતાના સ્વામીની કુમક મળવાથી બેવડા બળવાન બની જાય છે અને સ્વામી તેમને કોઈ પણ જાતની ચિંતા કરવા દેતાજ નથી. તે દાતા એવો સમર્થ છે કે, તે શરણે આવેલાને ઉઠાડીને પોતાની પંગતમાં બેસાડી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, મારો સ્વામી પોતાના લક્ષ્મીનાં બોળાંતોતડાં વચ્ચેનાં પ્રેમથી સાંભળે છે. તેમને પોતાની ખાંધે બેસાડીને ફેરવે છે અને પોતાના નિઃસ્વરૂપવાળા ઘર તરફ પહોંચતા કરી દે છે. એટલુંજ નહિ પણ વારંવાર તેમનું કામકાજ કરે છે. તેમનો બોલે પોતાને માથે ઉપાડી લે છે અને બધી રીતે તેમનું રખોયું કરે છે.

૩૭૭૦-શુદ્ધ પરમાર્થરૂપી દળણું જેને દળણું બોધતું હતું તેને એક બાલુ પડતું મૂક્યું અને અશુદ્ધ વિષયરૂપી કુશકીકોદરનાં ઓરણાં ઘંટીમાં ઓચાં. એવી રીતે તે વિષયાસક્ત કુવડ બાઈડીએ કસોળે લોટ દળીને તેના રોટલા ખાધા, તેથી તેણે પોતાના નરદેહનો નાશ કર્યો. ઓ મારી સખિ ! આત્મઅનાત્મ વિચેકરૂપી સૂપડા વડે ઝાટકીને શુદ્ધ આત્મભાવને એક બાલુએ કરી દે. ઓ પાપિણી ! તે સિદ્ધ આત્મસ્થિતિની સાથે અનાત્મ વસ્તુઓનું તાદાત્મ્ય કયુંજ શા માટે? ઓ સંસારની જડબુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓ! જ્યાંસુધી તમારા હાથમાં નરદેહરૂપી સૂપડું હશે

ત્યાંસુધીમાં તમારું કશું બગડવાનું નથી; પણ રૂડું પરિણામ
આપવાનો સંભવ છે એમ સમજી લેજો. ત્યાંસુધીમાં તમારે
તમારું કંઈપણ કરી લેવું જોઈશે. જ્યાં એ સૂપડું તમારા હાથ-
માંથી ગયું, એટલે તમારી ઘંટીમાં મેલું-કસોળું દળણું દળાવા
માંડશે કે જે તમારો નાશજ કરશે. પછી તમારાં કર્મ અનુસાર
તમને જે યોનિ પ્રાપ્ત થશે તેનો તમારે ભોગ કરવો પડશે. જ્યાં-
સુધી તમારા હાથમાં નરદેહરૂપી સૂપડું હોય ત્યાંસુધીમાં તમારે
સ્વસ્વરૂપની સંગતિ કરી લેવી. તેમ જો તું નહિ કરે તો આ
ગધેડિ ! તારા નરદેહનો એકસામટો નાશ થયોજ જાણજો. તે
દેહબુદ્ધિ ધારણ કરીને કામ્યકર્મોનાં દળણાં દળ્યાં અને તેને લીધે
અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કર્યું. આટલી સીધી વાતમાં તને કેમ
સમજણ પડતી નથી ? તારી આંખો અને તારા કાન છે કે ઘરેણું
મૂક્યાં છે ? તુકારામ કહે છે કે, જ્યાંસુધી નરદેહરૂપી સૂપડાના
ઉપર તારો કળજો હોય ત્યાંસુધીમાં જો તું પરમાર્થની દિશામાં ચતન
નહિ કરે તો તારે અનેક યોનિઓના ચક્રરમાં ભટકવું પડશે.

૩૭૭૧-ગોકુળ ગામની ગાયો ગોવાળિયાની ડગલીઓ,
લાકડીઓ, પાવા, મુરલીઓ એ બધાંજ ધન્ય છે. ગોકુળ ગામને
ધન્ય છે અને ત્યાંનાં ગોપગોપીઓ, બધાં સ્ત્રીપુરુષો, સૌનાં
ધન્યભાગ્ય છે. દેવકી અને યશોદા જે શ્રીહરિની જનેતાઓ થાય
તેમને ધન્ય છે. તેમજ વસુદેવ અને નંદ જેહ પરમભાગ્યવાન
છે. ગોકુળ ગામની ગોપિકાઓ અને કૃષ્ણની સોળ હજાર સ્ત્રીઓ
તથા સૌ જાતકો એ બધાંને ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમનાં
મન, વાણી અને શરીર હરિચિંતનના રંગમાં રંગાય ગયાં છે
તેમના જન્મને ધન્ય છે.

૩૭૭૨-ગોવાળણે પોતાના મા તરીકેના હકથી દેવને ગળે
ઢોરી બાંધી, તેથી સાગિન થાય છે કે, સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ દેવજ ગોવા-

ગિયાઓના સમુદાયની અંદર કીડા કરતા હતા. એ દેવ વળી દોડતા દોડતા જઈને યશોદાની પાસે ખાવાનું માગતા અને ગાયો ચરાવતી વખતે ગાયોની પાછળ જંગલેજંગલે ભટકતા હતા. તુકારામ કહે છે કે, જે સર્વ જ્ઞાનના સ્વામી છે તેજ અજ્ઞાનીની પેઠે ભીખ માગતા હતા !

૩૭૭૩-ઓ! દેવ ! તને માટી ખાતો તારી માએ દીઠા તેથી તેણે તને ખાંધ્યો હતો. તું ડગલી પહેરીને હાથમાં લાકડી અને વાંસળી લઈને ગાયો ચરાવતા જતો હતો. જેમની લાવનાનું બળ ઘણું હતું, તેમના લાવને વશ થઈને દેવ તેમને ઘેર બાળક થઈને અવતર્યો હતા. તુકારામ કહે છે કે, દેવ તો એવા છે કે તે પોતાના ભક્તોની પાછળપાછળ દોડતા ફરે છે.

૩૭૭૪-“ઓ ગોપાળ ! મારા હાથમાં શિરામણનો કોળિયો છે. અરે ! તું મારા ભણીને તો ખરો.” આવું ગોવાળિયા એકબી-બીને કહેતા હતા. દેવે આપેલો ભાગ તેઓ ખાઈ જતા હતા. તમારે ને આવું કરવું હોય તો તમે તેની ખૂંઠ પકડો. તુકારામ કહે છે કે, તમારું પેટ ભરાય તેટલા માટે ને તમે ધાંધલ કરતા હો તો તમારે ઘેર આવું મુખ કેવી રીતે સાંપડે ?

૩૭૭૫-હો દેવ ! તમે સૌને તો જે આપવાનું હતું તે આપી ચૂક્યા છો. હવે મારા ભણી જરા જુઓ. મને અને આપણી ટોળીના બધા ગોવાળિયાના મનમાં એક મોટી આશા છે. ઓ દેવ ! તેં અમારી સાથે શા સારું અખોલા લીધા છે ? મને મારો ભાગ આપી દે એટલે ઘણું થયું. મેં મારી પાપપુણ્યાત્મક પોટલીની પૂરેપૂરી ઝડતી તને લેવા દીધી; પણ હજી તું તેનો નિવેડો લાવતો નથી. ઓ અનંત ! મને ભૂખ લાગી છે તેનું તને કેમ ભાન નથી આવતું ? પોતાની મરજી મુજબ દોડદોડા કરનારી આ ઈન્દ્રિય-

રૂપી ગાયને સાચવતાં સાચવતાં મારો તો દમ નીકળી ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જેમજેમ હરિના કાલાવાલા કરતો જઈ છું, તેમતેમ તે મારા તરફ અન્નના ગોળા ફેંકતા જાય છે. હું તેમને ઝીલી લઉં છું, તેથી હું ચોતે સુખી થાઉં છું અને તે અન્ન ખીજી બધા ગોવાળિયાઓને પણ વહેંચી આપું છું.

૩૭૭૬-એક બોળડો ગોવાળ બોલ્યો કે, “કૃષ્ણે સારુંસારું ખાવાનું તો ખીજી બધાને વહેંચી આપ્યું અને મારા લણી તો તે નજર પણ કરતો નથી.” આવું કહીને તે ગોવાળ આંખો ચોળતો ગયો અને રડવા લાગ્યો ! વળી પોતાના હાથ વડે માથાઉપર તથા ઢગરાં ઉપર લપકાકો મારતો ગયો. તે બોલ્યો કે, “આ દેવને તો મોટા મોટા લોકો ગમે છે અને હું રહ્યો ગરીબ બાપનો છોકરો તેથી મારો તો ભાવજ પૂછતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, તેના અંતઃકરણનો ભાવ જાણીને તેના મનનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું, તે દેવને મારી રીતે આવડે છે.

૩૭૭૭-પાછળ નજર કરીને નિવૃત્તિ લણી જોવું અને આગળ નજર કરીને પ્રવૃત્તિ લણી જોવું. આ રીતે બેઉ તરફ નજર રાખતા જઈને તારા પ્રવૃત્તિપક્ષના ખેલાડીઓએ નિવૃત્તિની બાજુએ રમનારાઓની વિરુદ્ધ જે કામાદિ વિકારો મૂકી રાખ્યા છે તેમનો દાવ તું ચૂકવતો રહેજે. નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ, એ બેઉ પક્ષના ખેલાડીઓને સાવધાન કરીને તેમને તેમની હદમાં રાખવા અને તમને જે કોઈ મળે તેને તેની પોતાની વાજખી હદમાં રહેવાને કહેવું, એ તમારું કામ. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બેઉ પક્ષના રમનારા ગોવાળિયાને તેમની પોતપોતાની બાજુએ અલગ અલગ જિલા રાખીને તેમને બરાબર બે પક્ષમાં વહેંચી નાખવા. પછી જે ગોવાળિયો જે પક્ષમાં રહીને રમવા ઇચ્છતો હોય, તેને તે પક્ષના

મેદાનમાં તમારે લઈ જઈને ઊભો રાખવો. ખેડ પક્ષને સમતોલ કરવાના તમારા પ્રયત્નો છતાં પ્રવૃત્તિવાળી બાબુના ગોવાળિયા વધારે બળવાન બેવામાં આવે તો તમે શું કરી શકવાના છો ? તમારે તેમને દાવ તો આપવોજ પડશે, તે માટે તમારે તો નવ-ઈન્દ્રિયોરૂપી પાટાની* વચ્ચે આવેલાં ઘરઉપર ધસારો કરવો અને સામી બાબુના જે જે ગોવાળિયા તમારા સપાટામાં આવે તેમને પકડી લેવા. આ રીતે પ્રવૃત્તિવાળી બાબુનો દાવ તમે ખતમ કરી શકો છો અને તેમના પક્ષના રમનારાઓને તમે પરાજિત કરીને તેમને એક બાબુએ બેસી જવાની ફરજ પાડી શકો છો. પ્રવૃત્તિની બાબુમાં રહીને રમનારા ગોવાળિયાના સપાટામાં તમે ઘણી વાર આવી ગયા હતા અને તેમણે તમને કેટલીય વાર અડકીને રમતમાં હરાવી દીધા હતા. ફક્ત જે ગોવાળિયા વિવેક અને વૈરાગ્ય એ બે બાબતોનાં બળ કેળવીને બળવાન બન્યા હશે, તેઓજ પ્રવૃત્તિપક્ષના ખેલાડીઓના હુમલાની સામે ટકાવ કરી શકશે. વૃકારામ કહે છે કે, જે ખેલાડી પ્રવૃત્તિનો દાવ ચૂકવીને આગળ નીકળી જશે, તેજ સ્વસ્વરૂપમાં જઈ મળશે. જો એમજ છે તો તમે હજી પ્રવૃત્તિમાં શા માટે ગૂંચવાયા કરો છો ?

૩૭૭૮-હું ગાયો ચરાવનારો જંગલી માણસ છું. જનસમા-જની વચ્ચે રહેવાની મારી હિંમત આલતી નથી. હું સૌના રોટલાની પોટલીઓ એક જગ્યાએ લેગી કરી રાખું છું અને જ્યારે શિરામણ કરવાનો વખત થાય છે, ત્યારે હું પોતે ખાઉં છું અને સૌને ભાગે પડતું વહેંચી આપું છું. હું મારી પોતાની જાતની સાથે એકલોએકલો રમું છું અને મારા પક્ષના ગોવાળિયા-

* આ ઠેકાણે આટાપાટાની રમતનું રૂપક છે. એ રમતમાં એક મુખ્ય પાટો અને બીજા પેટા પાટા તથા પાટાની વચ્ચે ચોરસ આકૃતિઓ હોય છે, જેમને ઘર કહે છે.

—સેવાનંદ

ઓની સાથે મેળ રાખું છું. તુકારામ કહે છે કે, કાન્હોળાની આસપાસ બધા નાનાનાના ગોવાળિયા ભેગા થઈ જાય છે.

૩૭૭૬—અરે ઓ ગોવાળિયાઓ ! તમારો અહીં દહાડો વળનાર નથી, માટે તમે બીજું કંઈ ન કરતાં કૃત્ત આપણા દેવની રમતનેજ જોયા કરો. તે ચોરી કરીને બહાર નીકળી આવશે, ત્યારે તે તમને તમારા ભાગનું આવાનું આપશે. ઓ ગોવાળિયાઓ ! તે આવે ત્યાંસુધી તમે તમારી પોતાની જગ્યાએ સાવધાન થઈને બેસા રહેજો. મારાથી વેગળા રહેશે તો તેથી તમે અસાવંધ થઈ જશો અને તેનાથી તમે ઘણા દુઃખી થશો. હું તે જગ્યા સાચવવાના કામ પર રહેલો હોવાથી, મને તેની જરૂરની ખબર છે. મને સાથે લીધા વિના જો તમે એકલા ત્યાં જશો તો તમે મનમાં લય પામવાથી તમારી એટલા વ્યર્થ જશે. તુકારામ કહે છે કે, હું જ્યારે મરણિયો થઈને મારી જગ્યાએ દંડ બેસો રહ્યો ત્યારે મારા હાથમાં માખણ આવ્યું અને પછી તેને ખાવાની મને ખરેખરી મજા પડી.

૩૭૮૦—આ દેવે સૌને અનેક જાતની રમતોમાં રોકી રાખીને તેમની ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોને બૂલી પાડી દીધી છે. ભાતભાતની રમતો રમતાં રમતાં અભિમાનને લીધે કોઈકોઈનાં તો માથાં કૂટી ગયાં છે. દેવ તો એ બધાથી વેગળા ને વેગળાજ રહે છે. આ અપરાધની સજા સૌને માયાના તરફથી મળતી રહે છે. તેના મનમાં લેશમાત્ર દયા હોતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, હું અને કાન્હોળા હમેશાં તેની પાછળપાછળ રહીએ છીએ તેથી કરીને મને તેની બધી કારવાઈની ખબર છે.

૩૭૮૧—હું મારા રોટલાની પોટલી મારી સાથે રાખીશ અને અહીં આગળ બેસીનેજ ભોજન કરીશ. શ્રીહરિના નામ-

શ્મરણરૂપી ચોખા અને તેનાં ગુણગાન રૂપી દાળની, ખીચડી બનાવીને હું તેનું શિરામણ કરીશ. હું તેને એ બાળતના પ્રેમનો મોહ લગાડીશ. એજ મારું સાધન અને ભજન. હું પણ તે બ્રહ્મરસનું ભોજન ખૂબ પ્રેમ સહિત કરીશ અને કોળિયે કોળિયે તેનો રસ લેતો જઈશ. તુકારામ કહે છે કે, એ શિરામણનો જેમ જેમ વધારે સ્વાદ પડતો જાય છે તેમ તેમ જીભ તેને માટે વધારે માગણી કરે છે.

૩૭૮૨-ત્યારથી મેં મારાં પાછલાં સંચિતકર્મ દેવને અર્પણ કરી દીધાં ત્યારથી મને ઘણું સુખ થઈ ગયું છે. તે પાંડુરંગ મારા સહાયદાતા બનીને મારા હૃદયમાંજ રહેવા આવ્યા છે. બધો વખત તે મને પોતાના સંગનું સુખ આપે છે. કોઈ નદીના પૂરમાં તણાઈ જતો હોય તે માણસને જો સામેનો કિનારો હાથ લાગી જાય, તો તેણે પોતાની પહેલાંની તણાઈ જવાની હાલતને યાદ કરવી નકામી છે. તુકારામ કહે છે કે, ઊંઘમાં કોઈ વાર ભયંકર સ્વપ્ન આવે છે, પણ જાગી ઊઠ્યા પછી તે જૂઠું જણાય છે.

૩૭૮૩-હે હરિ ! મને લાજશરમ છેજ નહિ; એટલા માટે હું તારી જોડેજોડે ચાલ્યો આવું છું. જે દહાડે ઈન્દ્રે સુશળધાર વરસાદ વરસાવ્યો હતો અને તું ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકીને ઊભો રહ્યો હતો તે ઘડીએ હું મરતોમરતો જાગ્યો હતો. હવે તારી રમત બંધ રાખ, કારણકે ઘણું મોડું થયું છે અને ગાયો પણ ચાલી ગઈ છે. ત્યાંસુધી ગાયો સ્વડતી રજળતી છેક ભૂલી પડી ગઈ ન હોય, ત્યાંસુધીમાં તું તેને ઘેરીને પાછી વાળી લાવ. દૈવ-યોગે હું પોતે યમુનામાં ડૂબી જતો જતો બચી ગયો છું. હું છેકજ બેશરમો બની ગયો છું. મને અનંતના તરફથી લગારે ભય કે આશંકા પેદા થતાં નથી. આ દેવ અગ્નિ અને માટી ખાય છે તેથી કરીને તેની સંગતિને નવ ગાંઠના નમસ્કાર. તુકારામ કહે છે કે,

તને પહોંચી વળાય એમ નથી. કહેવત છે કે, ડાહ્યાથી દૂર રહેવું અને લોખા લોકોના મનના તરંગને અનુકૂળ થઈ જવું.

૩૭૮૪-ઓ ગોપાળ ! તારે હવે મારી જોડે જોડે આવવું નહિ. તારી ગાય મનસ્વીપણે ગમે ત્યાં દોડી જાય એવી છે. તેની પાછળ પાછળ દોડવાની માથાકૂટ કરવા કોણ નવરૂં બેઠું છે? તારી દસ ઈન્દ્રિયોરૂપી ગાયો એક જગ્યાએ જીભી રહેતી નથી, પણ દસે દિશાએ નાસવા મંડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ મનરૂપી ગાયને તું કબજામાં રાખ. ત્યાર પછી બાકીની બધી વ્યવસ્થા હું મારી મેળે કરી લઈશ.

૩૭૮૫-હું એક વાર તારે ઘેર ભાથાના રોટલાની પોટલી માગવા ગયો હતો, તે ઘડીએ તારી મા મને ખૂબ વઢી. તારા વગર તે બીજા કોઈને આપવાની ના પાડે છે. તારા સ્વરૂપની શોડીક એધાણી હું તેને કહેવા ગયો, એટલામાં તો મારી જીવદશાજ આગળી ગઈ; તેથી કરીને જવાઆવવાનો ફેરો ફેાકટ ગયો. તેથી કરીને હવે હું તારી માને ઘેર જવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, ઓ ગોપાળ ! તું મારાથી વેગળો રહે છે એનો અર્થ એ કે, તું મારી ખાંધે ચડી બેસે છે.

૩૭૮૬-હરિને જો હું એક ક્ષણ વારને માટે વેગળો કરું છું તો તે રડીરડીને કકલાણ કરી મૂકે છે. તે કહે છે કે, “મને તારો હેડો લાગી ગયો છે.” પણ હું કહું છું કે, “તું મૂળથીજ મારા પક્ષમાં રહીને રમનારો ગોવાળિયો છે, નવો નથી.” બીજા મોટા મોટા લોકો તેને બોલાવે છે પણ તે તેને બાજું ગમતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, તેને તો પરમભાવિક લોકો બહુ ગમે છે, તેથી તેવા જીવોને તે ગાઠ આલિંગન દે છે.

૩૭૮૭-ચમુનાને કિનારે જિજ્ઞેષા કદંબના વૃક્ષ ઉપર ચડીને

હરિએ તેના ઉપરથી નીચે છલંગ મારી અને ત્યાંથી યમુનાના પાણીમાં ડૂબકી મારી. “અરેરે! હરિ ડૂબી ગયા! હરિ ડૂબી ગયા!” એવા શબ્દો સૌના મોઢામાંથી નીકળી ગયા. જેઓ ઘેર હતા તેમને ખરી વાત શી છે, તેની ખબર ન હતી. આ ભવનદીનો અંત જોઈ શકાતો નથી અને તેની અંદર મોટા જેરી કાલીય નાગ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, હાથે કરીને હરિને ગુમાવી દીધા પછી ખૂંમો પાડીએ અને રડીએ તેમાં શું વળવાનું હતું ?

• ૩૭૮૮—બધા ગોવાળિયા મળીને કકલાણ મચાવવા મંડી ગયા અને સૌ કહેવા લાગ્યા કે, “હરિ હમણાં તો અહીં હતા અને એટલી વારમાં ક્યાં જતા રહ્યા?” દરેક જણ પોતપોતાના મનના ભાવ મુજબ રડવા લાગ્યો. હું રમત રમવાનું પણ ચૂકી ગયો અને મારા હાથમાંથી મારા ગોપાળને ગુમાવી બેઠો. તુકારામ કહે છે કે, બધા લોકો કિનારે કિનારેજ દોડાદોડ કરવા મંડી ગયા, પણ કોઈની પાણીમાં પેસવાની હિંમત આલી નહિ.

૩૭૮૯—તે ગોવાળિયાઓ પોતાના જીવને સાફ ભય પામતા હતા અને તેથી તેઓ પોતાની છેક પાસેના હરિને ગુમાવી બેઠા. સૌ મનમાં અહંકાર કરવા લાગ્યા અને હાથપગ તથા માથાં કૂટવા લાગ્યા. અરે! તે અમારી પાસે છે અને છતાં અમને દેખાતા નથી! તે અમારી પાસેથી ગયા ત્યારથી અમને પાર વિનાનું દુઃખ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ ભારે આલાક છે. પોતાના વિષે કોના મનમાં ખરો ભાવ છે અને કોના મનમાં ખોટો ભાવ છે તે પોતે જાણી લે છે.

૩૭૯૦—પછી કાલીય નાગનો મદ ઉતારીને હરિ પાણીની બહાર નીકળી આવ્યા. તેમને જોઈને સૌ ગોવાળિયા કહેવા લાગ્યા: “અરે! જુઓ, જુઓ, પેલા હરિ આવે!” જેઓ દૈતભાવને લીધે કોઈને જોખખવા અસમર્થ હતા, તેઓ સંશયમાં ગૂંચવાઈ

પડ્યા કે, “આ આવે છે તે હરિ હોય કે નહિ?” તે વખતે હરિના સ્વરૂપમાં થોડોક ફેરફાર થયો હતો. જરાજરા ગોરા અને જરાજરા શામળા એવા લોકોએ તેમને દીઠા. તુકારામ કહે છે કે, દેવ સૌને આશ્વાસન આપવા માટે સૌની નજીક આવી પહોંચ્યા.

૩૭૯૧-ખધા ગોવાળિયા હરિના ગજાની સાથે પોતાનાં ગજાં અડકાડીને તેમને આલિંગન દેવા લાગ્યા. કારણકે તેઓ ખધા ભાવિક ભક્તો હોવાથી તેમને દેવ ઘણાજ વહાલા હતા. પછી તેઓ પોતાના મનની ગુહ્ય વાત તેમને કહેવા લાગ્યા. જે દેવ યોગીજનોના ધ્યાનમાં પણ પ્રકટ થતા નથી, તે દેવ ગોવાળિયા-ઓના રોટલા માગી ખાય છે! તુકારામ કહે છે કે, જેમને પોતાના જ્ઞાનનું અભિમાન હોય છે, તેમનાથી દેવ દૂર રહે છે અને બિચારા બોળડાતોતડા ભક્તોના દાસ બની જઈને ઊલટા તેમને બોલાવવાને સારૂ બૂમો પાડે છે.

૩૭૯૨-“ઓ કાન્હોબા રે! ગાય વેગળી નાસી ગઈ છે, તું દોટ મૂક. હું તારા સિવાય બીજા કોઈને કશું કહેતો નથી.” દેવને પોતાના ભક્તોના બોલ ઘણા પ્રિય લાગે છે અને તેથી તે તેમની સેવા કરે છે. ગોવાળિયા બ્યારે તેને કહે છે કે, તું અમને હમણાં ને હમણાંજ દાવ આપ, ત્યારે તે તેમને દાવ આપે છે. પણ હું તેમના કરતાં ઘણો બળવાન છું, તેમને હું શા સારૂ દાવ આપું? એવો વિચાર તેના મનમાં આવતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, જીવ-ભાવે આવા દેવને શરણે જવું જોઈએ.

૩૭૯૩-ચેષ્ટાઓ તો અમે ઘણીય કરી પણ તે બધી નઠારી અને હુષ્ટ બુદ્ધિની પ્રેરણાથી કરેલી. જેમની ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયો બધો વખત છૂટી ને છૂટી સ્વડતી કરે છે, તે છોકરાઓની ઘણી હુદ્ડા યાય છે. તેઓ બધો વખત ‘હું હું’ એવી હુંબરીના પોકાર કર્યા

કરે છે. એકતું જોઈને બીજાં તે પ્રમાણે વર્તન કરતો નથી. તુકારામ કહે છે. કે, આવાં છોકરાંને તેમની મા વારેઘડીએ ઝૂટે છે.

૩૭૬૪-આજ સુધીમાં અનેક લોકોની સંગતિમાં રહીને હું ઘણું દુઃખ પામ્યો. પણ આખરે નંદના પુત્રે મારો અંગિકાર કર્યો તેથી સૌ રૂડાં વાનાં થઈ ગયાં. તેથી કરીને પહેલાંના બધા વિકારનાં મોઢાં કાળાં થઈ ગયાં. મારા પેલા સોબતી ગોવાળિયા માફા નામ દઈને માફા બૂંડું બોલે છે અને જ્યારે તેમના નામની કોઈ તપાસ કરવા આવે છે ત્યારે સંતાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, તમારાં માળાપ આવાં આવાં છે, એવું તેમને મારે કેટલીવાર કહેવું પડશે ?

૩૭૬૫-હે હરિ ! તેં તારા ગોવાળિયા દોસ્તોની સાથે સાથે સીમમાં જઈને ગાયો ચરાવી, આવી તારી લીલા અથવા તારૂં ચરિત્ર હું વર્ણવું છું. વળી તું માખણ ચોરી ખાતો હતો. એક વાર તારી ડોકીએ દોરડું બાંધ્યું હતું, હે ગોવાળાં એવી જે જે કીડાઓ તું કરતો, તેનાં મેં પદ રચ્યાં છે. તારી વેણુના મધુર સ્વર સાંભળીને મજની ગોપીઓ મોહ પામી હતી, તે બધી તારી કીડાઓનાં મેં કાવ્યો ગાયાં છે. ઓ દેવ ! તેં તારાં માળાપના પ્રતિ પ્રેમને વશ થઈને જે જે મધુર આચરણો કરેલાં, તે બધાંને હું મારા અંતઃકરણમાં યાદ કર્યો કરું છું. તેં દુષ્ટોનો સંહાર કરીને તારા ભક્તોનું રક્ષણ કર્યું હતું. આવો તું બળવાન દેવ મારો સ્વામી છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા જ્ઞાનને લીધે હું શ્રીહરિની સાથે સંબંધ બેડીને બધો વખત તેમની સાથે ને સાથે રહું છું.

૩૭૬૬-ગોવાળણીની સાથે રાસકીડા કરતાં કરતાં દેવ એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયા; તેથી કરીને જેઓ કૃષ્ણના પ્રતિ અતિ આસક્ત હોઈ કામાતુર બની ગઈ હતી, તેઓ એક જગ્યાએ ભેગી થઈને અંદર અંદર વિચાર કરવા લાગી. કૃષ્ણની સાથે એકલાં એ-

કલાં વિહાર કરવાને ઇચ્છતી ગોવાળણો એકાંતસ્થાનમાં લેગી થઈને એકબીજાને પોતાના મનની વાત કહેવા લાગી. તેમની વાતો તેમને પોતાને અતિ પ્રિય લાગે એવી હતી. તર્કવિતર્ક કરનારા વિતંડાવાદીઓને પોતાનાથી દૂર રાખીને, તેમની સાથે સંભાષણ ન કરતાં, તેમની નજર ચુકાવીને બધી ગોવાળણો એક જગ્યાએ લેગી થઈ હતી. ચતુરાઈપૂર્વક કવિતાઓ રચનારાં, એવી કવિતાઓની મદદથી હરિકથાઓ કરનારા ધનલોભી કથાકારોને પ્રવચનકર્તાઓને આપણી પાસે આવવા દેવાજ નહિ, એવો પોતાનો અનુભવ એક ગોવાળણ બીજી ગોવાળણોને કહેવા લાગી. અતિશય વાચાળ, વૃથા બકવાદ કરનારા અને કૃષ્ણભક્તિહીન લોકોની નજર ચુકાવીને તેઓ એકબીજાને પોતાના અંતરના અનુભવો કહી સંભળાવવાને સારૂ મંડળી બનાવીને બેઠી હતી. ઉપર કહી તે રીતે જનસમાજના સંપર્કથી લયભીત થઈને તેમણે એકાંત સ્થળનો આશ્રય લીધો અને પોતાની વૃત્તિઓનો નિયંત્ર કરીને તેમને સંસારમાંથી પાછી ખેંચી લઈને તેમને શ્રીહરિના ભણી વાળી દીધી. કૃષ્ણસમાગમના સુખનું જેમને કશું ભાન નથી, તેમને કૃષ્ણ-સુખની અનુભવી ગોવાળણો તિરસ્કારની નજરે જોતી હતી. તેમનું અંતઃકરણ કેમળ અને તેમનો દેહ પવિત્ર હોવાથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણના ધ્યાનમાં તલલીન બની ગઈ હતી. દગો, તર્કટ, પાખંડ વગેરે અપદ્મક્ષણવાળા લોકોની નજીક દેવ જતા નથી. આથી થયું એવું કે એકજ પ્રકારના આનંદનો અનુભવ લેનારી સર્વે એક જગ્યાએ લેગી થઈ ગઈ. તેમની દષ્ટિ શ્રીહરિના રૂપમાં સ્થિર થઈ ગઈ હતી. તેઓ કૃષ્ણની કીર્તિ કાને સાંભળતી અને કૃષ્ણના ગજાની સાથે પોતાનું ગળું અડકાડીને તેમને પ્રેમાલિંગન દેતી હતી. આવી પ્રેમિકા ગોવાળણો એકાએક કૃષ્ણથી વિખૂટી પડી ગઈ; તેથી તેમને પાર વિનાનું દુઃખ થયું અને તેઓ વિયોગદુઃખને લીધે કદપાંત

કરવા લાગી. એમ કરતાં કરતાં તેમને પોતાના શરીરનું પણ વિસ્મરણ થઈ ગયું. તેઓ પોતાનાં ઘર, પતિ, સંતાન, સર્વને એક બાજુએ ફેંકી દઈને એક કૃષ્ણપ્રેમને માટે ઉત્કંઠિત થઈને વનમાં ચાલી આવી હતી. એ ઉત્કંઠા ત્યારે અતિ તીવ્ર અવસ્થાએ પહોંચી ગઈ, ત્યારે તે ગોવાળણે પોતેજ કૃષ્ણરૂપ થઈ ગઈ. દરેક જણી એકબીજાને કૃષ્ણરૂપ જોવા લાગી અને તેથી તેઓ એકબીજાને કૃષ્ણ માની લઈને પરસ્પર આલિંગન દેવા મંડી ગઈ. એમ કરવાથી તેમનો કામાગ્નિ શાંત થઈ ગયો. કૃષ્ણને પ્રત્યક્ષ દીઠા વિના તેમનો કામાગ્નિ બીજા કોઈ રીતે શાંત થાય એવો હતોજ નહિ. તેમની વિયોગવેદના એટલી બધી તીવ્ર હતી કે, કૃષ્ણ-દર્શન વિના તેમના પ્રાણ બલિંબલિં થઈ રહ્યા હતા. તેથી કરીને તેઓ પરસ્પર પૂછતી હતી કે, “અલી બા ! આજે કૃષ્ણને આટલું બધું મોડું સાથી થયું હશે ?” એક કૃષ્ણને બાદ કરીને બીજા પોકળ શબ્દજ્ઞાનને માટે તેમને જરા પણ રુચિ ન હતી. એક કૃષ્ણનેજ આલિંગન દેવાનું સુખ માણવું, એજ તેમની એકમાત્ર ઇચ્છા હતી. આથી કરીને તેઓ એકબીજાને પૂછવા મંડી કે, “અલિ ! મારાથી કૃષ્ણની સેવા કરવામાં કશી ભૂલચૂક થઈ ગઈ હશે અને તેથી તે મારા ઉપર રિસાઈને ચાડ્યા ગયા હશે ?” આ પ્રમાણે તેઓ પોતાનાં અગાઉનાં પાપપુણ્યાદિને બાદ કરીકરીને તેમનો ઉતાર કરવાને સારૂ એકબીજાની આગળ તેમની કબૂલાત કરતી ગઈ. એમ કરતાં કરતાં તેઓ પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી તપીને એવી વ્યાકુળ થઈ ગઈ કે ભોંય પર પછાડા નાખવા લાગી. દેવને આ બધી બિનાની ખબર પડી ગઈ, કેમકે તે તો પાસેના પાસેજ હતા. તેથી કરીને ગોવાળણેની અંતર્વેદના જોઈને તેમને દયા આવી. પછી દેવ તેમની સૌની આગળ પાછા પ્રકટ થઈ ગયા અને તેમણે પોતાનું રૂપ તેમને બતાવીને તેમના ત્રિવિધ તાપ શમાવી દીધા. પછી તેઓ

શ્રીકૃષ્ણના મુખનું દર્શન કરીને આનંદરૂપ થઈ ગઈ અને તેમનાં શોકમોહાદિ દુઃખ દૂર થઈ ગયાં. તેમના મનના ખરેખરા ભાવને જાણી લઈને વૈકુંઠવાસી દેવે તેમને આલિંગન દીધું. શ્રીહરિના અંગને સ્પર્શ કરીને તે ગોવાળણે હરિરૂપ થઈ ગઈ અને તેમને જે સુખનો અનુભવ થયો તેનું મોઢેથી વર્ણન કરી શકાતું નથી. આ રીતે તેમણે સંસારમાં રહ્યાંરહ્યાં કામભાવે કૃષ્ણને લજીને તેમના સુખનો ઉપલોગ કર્યો. કૃષ્ણ યોગીધ્યાની વગેરેના ધ્યાનમાં ન આવતાં, તે સૌની નજર સુકાવીને ગોપીઓના ચિત્તમાં જઈને ભરાઈ જાય છે અને તે ગોપીઓ પણ કૃષ્ણના રૂપની સાથે જડાઈ ગયેલી હોવાથી ધન્ય ધન્ય થઈ ગઈ છે. દેવ તેમને કશી વાતની જીણપ પડવા દેતા નથી. તેમનું હરેક રીતે અને હરેક સ્થળે રખોપું કરે છે. જે દેવની લીલા પ્રહ્લાદિક દેવતાઓથી સમજાતી નથી, તે દેવને ગોપીઓએ ભક્તિ-ભાવ વડે પોતાના ખનાવી દીધા. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે તે ગોપીઓએ શ્રીહરિનું પાર વિનાનું સુખ ભોગવ્યું, તેથી તેમના વ્યભિચારને પણ ધન્ય છે !

૩૭૯૭-ગોપીઓને નિજનંદનો જે અનુભવ થતો હતો, તેનું વર્ણન તેઓ એકબીજાની આગળ કરતી હતી. તેઓ કહેતી કે, કૃષ્ણ અનેક રૂપ ધારણ કરીને સૌ ગોપીઓના મનોરથ પૂર્ણ કરે છે અને કૃષ્ણ એવું કરે તેમાં તેના જેવાને માટે આશ્ચર્ય જેવું શું છે? આવી પરસ્પર વાતો કરીને તે ગોવાળણે સર્વના સાક્ષી દેવની અંદર પોતાનો જીવ પરોવી દેતી અને પોતપોતાનાં મનમાં તેનો સુખાસ્વાદ ભોગવતી; પણ તે સુખનું વર્ણન કરવાનો અથવા તેને વિષે પરસ્પર વાદવિવાદ કરવાનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારે તેઓ ચૂકંતી નહિ. એક મેઘશ્યામ કૃષ્ણના પ્રતિ ઉત્કંઠારૂપી મેઘની છાયા તેમનાં અંતઃકરણોમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. તેમનાં અંતઃકરણોમાં પ્રેમરસને સમાવાને માટે બેઠેલે તેટલી ખાલી જગ્યા હોવાથી,

તેમાં ભરાઈ જવાને સારૂ પ્રેમરસનો પ્રવાહ બહુ વેગથી તેમના ભણી વઘે આવતો હતો. બધી ગોપીઓના પ્રેમનો વિષય એકલા કૃષ્ણ જ છે. તેઓ અન્ય પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ રાજે છે પરંતુ તે પણ કૃષ્ણને લીધે જ. લૌકિક વ્યવહારની બાબતમાં તો ગોપીઓ બધે આંધળી, બહેરી અને પ્રેત જેવી થઈ ગઈ હતી, પણ પુરાણોમાં તેમની પુષ્કળ સ્તુતિ કરી છે. જે વસ્તુ આપણને પ્રિય હોય તેની જ સ્તુતિ બ્યારે આપણે મોઢેથી સાંભળીએ છીએ ત્યારે તે આપણને ઘણું સારું લાગે છે. કારણકે જે આપણને પ્રિય હોય તેના ગૌરવમાં વૃદ્ધિ કરવાનું સૌને ગમે છે. ગોપીઓ પણ આ કારણને લીધે પોતપોતાના મુખનું વર્ણન પરસ્પર કહી સંભળાવવામાં રસ લેતી હતી. જેમને આ વિષયમાં પ્રેમ હોય એવા સજ્જનો પાર વિનાના મુખના લોકતા થાય છે. આ પ્રેમભક્તિ આખા વિશ્વમાં ફેલાઈ જાય એવી છે; કેમકે તે આવી ભક્તિના સીમાડામાં આ માર્ગ અને પેલું પારકું એવું કંઈ બાકી રહેતું નથી. તેને દૂર રાખવી અને પાસે નોતરવી એ તો સૌનાં સંચિતકર્મોના ઉપર અવલંબે છે. જેના અંતઃકરણના ઉપર જે જાતનો રંગ ચડ્યો હશે, તે રંગ પ્રમાણે તે હરિની ધારણા કરી શકશે. તુકારામ કહે છે કે, એવા સંતના ઉચ્છિદ્ધતા પ્રસાદનું મને લોજન મળ્યું તેથી પ્રેમનું પૂર મારા અંતઃકરણને રેલાવી દઈને બહાર નીકળી પડે છે. હું તેમાં ડૂબી જાત, પણ ગોપીઓના આનંદના ઉદ્ગાર મારે કાને પડ્યા તેથી બચી ગયો. પછી એક ભાવે શ્રીકૃષ્ણના ચરણ મારા હૃદયની અંદર હું ધારણ કરી રહ્યો છું.

૩૭૯૮-એક ગોપીને તેની સાસુ કહેવા લાગી કે, “આજે તું શાથી ઉદાસીન દેખાય છે? મારા બતાવેલા કામમાં તારું ચિત્ત કેમ ચોટતું નથી? જે વસ્તુને તેં અમુક જગ્યાએ તારે હાથેજ મૂકેલી તેને તું ભૂલી જાય છે? તારા ચિત્તની અંદર રહિ નથી

ગયા છે કે શું? તું હવે બેશરમી બનતી જાય છે. ચાલી જ મારી આગળથી. તું આવી થઈ જઈશ તો લોકોની આગળ મોહું શી રીતે બતાવીશ? જે માએ તને જન્મ આપ્યો તે રાંડનું નામ પણ તેં તો લજવ્યું! એટલે હવે તારે માટે તો પિયેરમાં કે સાસરામાં બેમાંથી એક પણ જગ્યાએ બેસવાનું ઠેકાણું ન રહ્યું. બેઉ બાબુએથી તારો સંબંધ તૂટી ગયો. તારા અંતઃકરણની સાચી અવસ્થાને તું છુપાવી રાખે છે અને ઉપરઉપરથી લૌકિક વ્યવહાર કરવા જાય છે. પણ તે છતાં તારા અંતઃકરણમાં શું શું થાય છે તે ઉઘાડું પડી જાય છે. હવે લોકમર્યાદાને તો તેં નેવેજ મૂકી દીધી છે. તું હવે સંગરહિત થઈ ગઈ છે. તારૂં મન તો ગોવિંદમાં સ્થિર થઈ ગયું છે અને શરીરનો વ્યવહાર ફક્ત તું ઉપરઉપરથી નિભાવ્યા કરે છે. તું કોઈની સાથે વાતચીત નથી કરતી, પ્રારબ્ધના યોગ વડે જે કંઈ સુખદુઃખ આવી પડે તે તું લોગવી છૂટે છે. તને તારા દેહા-હંકારરૂપી વસ્ત્રને સમારવાનું બાન રહ્યું નથી. તું દેહભાવના પ્રતિ ઉઠાસીને થઈ ગઈ છે. તારી આસપાસ નયો કોલાહલ અને શોર-બકોર મચી રહ્યો છે, તે છતાં તને હરિની સાથે એકાંત સંભાષણ કરવાની સગવડ શી રીતે મળી ગઈ તેની સમજણ પડતી નથી. તને હરિની સાથે હાથેહાથ અડકાડતાં લાજશરમ તો આવેજ શાની?" તુકારામ કહે છે કે, કૃષ્ણ આ રીતે નાના પ્રકારે પ્રેમાનંદની કીડાઓ કરે છે અને સામુવહુની લડાઈઓ કરાવવામાં પોતાની ચતુરાઈ બતાવે છે. ઉપર જેનું વર્ણન કર્યું, તેને જ્ઞાનયુક્ત શુદ્ધ ભક્તિ કહે છે. એ ભક્તિનું રહસ્ય સૌના સમજવામાં આવી જાય છે.

૩૭૬—કૃષ્ણને મળવાની લાલચને વશ થઈને, એક ગોપીએ જાણીજોઈને પાણીનું બેડું ઠાલવી નાખ્યું અને હું પાણી ભરવા જઈ છું, એવું મામુની આગળ બેડાનું બતાવીને કૃષ્ણને મળવાને માટે ચાલતી થઈ ગઈ. નદીને કિનારે જઈને તેણે જોયું તો કૃષ્ણ ખૂબ

ખણીકણીને જિભા હોય, એવું તેને દેખાયું. (મજના) ગોવાળિયા અને ગોવાળણેને તેમના સ્વામીએ પોતાના પ્રેમનો રસ લગાડી દીધો હતો. પોતાના પ્રેમનું માધુર્ય કેટલું છે તે તો તે પોતે જ જાણે છે. કૃષ્ણ ધણી જાતના વેપ ધારણ કરે છે અને તેમને જુદા જુદા રસ્તાઓ ઉપર જિભા રહીને લોકોને ખતલાવે છે. તેણે અહીં લોકોની આગળ એક અદ્ભુત ત્રિગુણાતીત ખેલ કરવા માંડ્યો છે. ગમે તે એક બહાનું કાઢીને કૃષ્ણની સાથે સંભાષણ કરવું, એવી ઉત્કંઠા ઉપરોક્ત ગોપીના મનમાં પેદા થઈ હતી; તેથી તે કૃષ્ણને કહેવા લાગી કે, “તું મારા ઉપર કેમ કાંકરીઓ ફેંકે છે? જિભો રહે, મારી સાથે બોલંબોલા કરીને નકામી જીભાજોડી શા માટે કરે છે? પહેલાં તો તું તારાં પોતાનાં અપલક્ષણ છોડી દે. તું મારી મશ્કરીઓ કરે છે તે હું સાંખી લેવાની નથી. યાદ રાખજે, હું મારા જીવના જોખમે પણ તને એવો પકડી લઈશ કે છોડનાર નથી. અહ્યા ઓ કૃષ્ણ! તારામાં આવાં આવાં પાખંડ કરવાની આવડત છે તે હું જાણતી ન હતી.” તે ગોપીના હૈયામાં કૃષ્ણના સમાગમનો આનંદ માતો ન હતો, તેથી તેના મોઢામાંથી આવા ઉદ્ગાર નીકળી પડતા હતા. વળી તે કહેવા લાગી કે, “જેરાં માણસની સાથે આવી મશ્કરીઓ કરવાની તને કેમ કુટેવ પડી ગઈ છે? તું નંદનો છોકરો તેથી તું તારી મોટાઈ અમને ખતાવવા આવ્યો છે કે શું? તેં મારી સાથે પરણવા-ખરણવાનો વિચાર કયો લાગે છે!” તુકારામ કહે છે કે, કૃષ્ણ જે કાંઈ કરે છે તેનું રહસ્ય કોઈથી સમજાતું નથી. તે એક બાબુએ ગોપીના અંતઃકરણને આનંદ આપે છે અને બીજી બાબુએ બાહ્ય લૌકિક વ્યવહારનું સંપાદન કરવા પૂરતો ઉપર કહ્યો તેવો વેપ લજવે છે; પણ કૃષ્ણ અને ગોપી બેઉનાં મન એક થઈ ગયેલાં હોવાથી ગોપીના અંતઃકરણના તમામ લોગ નારાયણ પોતે જ લોગવે છે.

૩૮૦૦-આ મનુષ્ય-શરીરરૂપી જંગલમાં હું આવી પડ્યો એજ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના છે. કારણકે એક તો અહીં ઘણી જાતની ગૂંચવણો છે. લોકોમાં એવી વાતો થાય છે કે, નંદના પુત્ર કૃષ્ણની સાથે મને અચાનક મેળાપ થઈ ગયો છે. આ બાબત હું એટલું કહી શકું કે, મારાં કાંઈક પૂર્વજન્મનાં સંચિતકર્મને લીધે હું આ અવસ્થાએ જઈ પહોંચ્યો છું. આ વાત તો જાણે થવાની હતી તે થઈ ગઈ; હવે એમાં કાંઈ બીજો ઉપાય ચાલવાનો નથી. બીજા કોઈને બોલાવવાને સારૂ હાંકો મારું પણ મારી હાંકોને સાંભળે એવું કોઈ મારી પાસે છે નહિ. દ્વૈતભાવનો નાશ કરીને કૃષ્ણ એકદમ મને વળગી પડ્યા. ત્યારે હવે મારે સારૂ બાકી પણ શું રહ્યું? ઓ મારી બાઈ! હવે તો ચૂપ રહેવું અને જે થયું તે ગુપ્ત રાખવું એમાંજ હડાપણ છે. અત્યાર સુધી નાના પ્રકારનાં કામ-કાજમાં મને લગારે વિસામો મળતો ન હતો. એક કામ પૂરું કરતો ત્યારે બીજું આવીને બિભું રહેતું. તે બધાં કામકાજને એક બાજુએ ફેંટી દઈને હું આજે અહીં આવી બિભો, ત્યારે વળી એણે (દેવે) એક બીજોજ તમારો ખડો કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, તે ગોપી આવી રીતે પોતાના મનમાં વિમાસણ કયાં કરતી હતી. નારાયણે તેની ચિંતાનું નિવારણ કર્યું અને તેના શરીરની સાથે સમાગમ કર્યો. નારાયણના અંગસ્પર્શથી તેને એવો તો આનંદ થયો કે તેના વડે તે આનંદમય બની ગઈ અને તેનો જન્મમૃત્યુનો બોલો તેને માથેથી ઊતરી ગયો.

૩૮૦૧-હું મારા નિજસ્વરૂપરૂપી ઘેર જવાનો રસ્તો ભૂલી ગયો, તેથી આ સંસારરૂપી બજારમાં ચિત્તરૂપી માખણ વહોરવાને સારૂ આવી પહોંચ્યો છું. અરે ઓ કાન્ડા! મારા સ્વામી! તેં મારા મનને મોહિત કરી દીધું છે. તેને લીધે તમામ પ્રકારના પ્રપંચનું મને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે અને સર્વત્ર મને તારાજ

રૂપનું દર્શન થવા લાગ્યું છે. તારાસિવાય બીજું કોઈ મારી દૃષ્ટિએજ પડતું નથી. મારે માટે તો એક પગ મૂકવા જેટલી પણ જગ્યા રહી નથી. ત્યાં જોઈ છું ત્યાં દેવ, દેવ ને દેવજ વ્યાપી ગયેલા દેખું છું. તુકારામ કહે છે કે, આવું જોઈને હું ચકિત્ થઈ જાઉં છું અને મારા મનમાંથી સર્વ પ્રકારનો પ્રાપંચિક ભય ટળી જાય છે.

૩૮૦૨-મને હરિનો વિયોગ થવાથી એક ક્ષણ વારને માટે પણ મને ચેન પડતું નથી. તેટલા માટે હું ક્યારનીય તેમની વાટ જોતી જીભી રહી છું. ઓ મારા સ્વામિન્ ! મારી એવી કચી ભૂલચૂક થઈ ગઈ અને મારે માટેજ તમે આટલું બધું મોડું શાથી કરો છો? હરિને મારી પાસે તેડી લાવે એવી કોઈ સખી મને આવી મળે તો તેના ઉપર હું મારો દેહ ઓવારી નાખું. તુકારામ કહે છે કે, મને મારા સ્વામીના ચરણનાં દર્શન ક્યારે થશે? એક વાર જો તે મારી પાસે આવે તો પછી હું પાછા જવાજ ન દઉં.

૩૮૦૩-નંદનો કુમાર ઘણોજ રૂડો છે, કારણકે તેણે મારી લગ્નનું રક્ષણ કર્યું છે. મહારાજ કૃષ્ણરાય ! તું મારી પાસે આવ. તારે સાફ તો હું મારા મૂળ સ્વરૂપને છોડીને આ શરીરરૂપી જંગલમાં આવી છું. મારો અહંકારરૂપી પતિ ઘણોજ ભૂંડો છે, તેને આ વાતની ખબર પડેજ નહિ તો ઘણું સાફ. તુકારામ કહે છે કે, હરિ જે મારા સ્વામી છે, તે ઘણા બળવાન છે તેથી હું તેમની પાછળ સંતાઈ જઈને આ જગતથી વેગળી થઈ જાઉં છું.

૩૮૦૪-મને કૃષ્ણરાયનો વિયોગ થવાથી ઘણો સંતાપ થાય છે. મારા દુઃખનો કોઈ ઉપચાર કરે છે તો તેથી મારા દુઃખમાં જિલ્લો પધારો થાય છે, માટે કોઈએ કશે ઉપચાર કરવો નહિ. શીતળ પદાર્થો મને ગરમ લાય જેવા લાગે છે. આ મારી પીડા માનસિક છે. તે મનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને હૃદયના ઉપર તેનું જોર ચાલે

છે. માટે ખીલું કશું ન કરતાં કોઈ નંદના પુત્રનેજ મારી પાસે તેડી લાવતા હો તો કૃપા કરીને અબઘડીજ ન્હોતો અને તેને તમારી સાથે લઈનેજ આવજો. એ મારી સખીઓ! તમે મને પ્રાણુ સમાન પ્રિય છો. કૃષ્ણને મળવાના લોભને લીધે મારું અંતઃકરણ ઘણુંજ ઉત્કંઠિત થઈ ગયું છે અને તેથી મેં મારા મનની વાત તમને કહી સંભળાવી. કૃષ્ણની છાયા મારા ઉપર પડવાથી મારા શરીરમાંથી શ્યામગું તેજ નીકળવા લાગ્યું છે. આ અવસ્થા વાસ્તવિક છે કાલ્પનિક નથી, એવું મને મારી ઉત્કટ ઇચ્છા ઉપરથી સમજાય છે. આ મારી વાત તમારે ખીલ કોઈની આગળ કરવી નહિ. કૃષ્ણને માટે એકાંતમાં ઉત્કંઠા રાખીને બેસી રહેવું મને ગમે છે. મારા મનમાં શું શું થાય છે તેના સાક્ષી તરીકે મારું મનજ છે. કોઈ દહાડો મારો ભાગ્યોદય થશે કે નહિ અને મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે કે નહિ તેનું શું કહેવાય? તુકારામ કહે છે કે, રચિ, શ્રમ વગેરે દેહને લગતી ભાવનાઓ તથા નિદ્રા એ બધાનો નાશ થઈ ગયો છે. આંખો અડધીપડધી ખિડાયલીજ અને સ્થિર થઈ ગઈ છે અને એવી સ્થિતિમાં હું મારા સ્વરૂપનું દર્શન કરું છું. તેમ થવાથી મારી આંખ આગળથી આખું વિશ્વ સરી નાય છે અને ક્રૂપા એકલા દેવના ચરણજ ખાકી રહી નાય છે. તે જીવના જીવન-સ્વરૂપ અને મારા જીવનના આધાર છે અને તે એકલાજ મારી દષ્ટિ આગળ આવીને ઊભા રહે છે.

૩૮૦૫-શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે બધી ગોપીઓની સાથે રાસક્રીડા કરતા હતા તે વખતે સૌની દષ્ટિ ચૂકવીને તે એક ગોપીની સાથે એકાંતમાં ચાલ્યા ગયા. તેથી કરીને તે ગોપીના મનમાં અભિમાન ઉત્પન્ન થયું અને તે એવું ઇચ્છવા લાગી કે, ‘કૃષ્ણ મને પોતાની ખાંધે બેસાડી લે.’ તેના મનમાં જ્યાં આવો વિચાર આવ્યો એટલે તેજ ઘડીએ કૃષ્ણ અદશ્ય થઈ ગયા. પછી તે એકલી પડી જવાથી

જંગલમાં બૂલી પડી અને વગડામાં આમતેમ ભટકવા લાગી. તેને એક કૃષ્ણનું જ ધ્યાન સજ્જડ લાગી ગયેલું હોવાથી, તે કૃષ્ણને જ જંગલમાંથી બહાર નીકળવાની વાટ પૂછવા લાગી. પછી તેણે સર્વ પ્રપંચનો ત્યાગ કરી દીધો અને ન્યાંન્યાં કૃષ્ણનાં પગલાં પડ્યાં હતાં ત્યાંત્યાં માથું નમાવીને તેમને વંદન કરવા લાગી. “મને ઠોઠ્ઠ ગોવિંદની ભાળ ખતાવો” એવું કહેતી ગઈ અને સાથે સાથે એમ પણ કહેવા લાગી કે, “તે હમણાં તો મારી પાસે ઊભા હતા અને મને પોતાની ખાંધ ઉપર બેસાડવા જતા હતા એટલામાં એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયા ! કૃષ્ણ મને ખાંધે બેસાડે એવી દેહબુદ્ધિ મને ક્યાંથી થઈ આવી ? એા કરુણાસાગર ! હે કૃપાના સમુદ્ર સમાન દેવ ! તમે મારી પાસે ગમે તેમ કરીને દોડી આવો.” એવા તે પોકાર કરવા લાગી. “અરેરે ! જે દેવને સારૂ મેં સૌનો સંગ છોડી દીધો તેણે જ આખરે મને તણ દીધી. એક બાળુએ મારી આંખ આગળથી સંસાર પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે અને કૃષ્ણનું દર્શન થતું હતું તે પણ મારા હાથમાંથી આલ્યું ગયું ” ! હુકારામ કહે છે કે, આ પ્રમાણે સૌ ગોપીઓના મનમાં વિયોગ-જનિત શોક ઉત્પન્ન થવાથી તેઓ કહેવા લાગી કે, “હવે અમે દેવનું શરણ લઈએ છીએ. અમારા મનમાં દેહાભિમાન ઉત્પન્ન થયું એ અમારો અપરાધ થયો.” આવી રીતે ન્યાં તેમણે પોતાના પાપની કબૂલાત કરી એટલે તરતજ મારા સ્વામી તેમની આગળ પ્રગટ થઈ ગયા.

૩૮૦૬-એક દહાડો યશોદા કહેવા લાગી કે, “અલ્યા કૃષ્ણ ! તું ચોરી કરતાં કેમ શીખ્યો ? આપણા ઘરમાં શું કશી વાતની ખોટ પડી ગઈ છે કે તારે ચોરી કરવી પડે છે ? તને મેં કેટલી બધી વાર શિખામણ દીધી, પણ તું કાને ધરતો જ નથી. તને પકડવા જાઉં છું ત્યારે તું ઘરના દરવાજાની બહાર નાસી જાય છે. (માયાતીત

થઈ જાય છે.) આ રીતે તું લૌકિક વ્યવહારથી વેગળો રહેનારો એકલસૂરો છે.” કૃષ્ણની માતા આ પ્રમાણે તેની આગળ ખૂબ કલ્પાંત કરવા લાગી અને બોલી કે, “તારે વિષે રોજ લોકો ફરિયાદ કરતા આવે છે. મારે તેમનો કચકચાટ ક્યાં સુધી સાંભળવો પડશે? રોજ ભીડીને એની એજ કચકચ! એટલા માટે ઓ કૃષ્ણ! તું ડાહ્યો થા અને મને આ આકૃતમાંથી છોડાવીને મારું ચિત્ત જે વ્યાકુળ થઈ ગયું છે તેને સ્થિર કરી દે. મારા ઉપર અનેક જાતનાં કામ-કાજનો બોલો હોવાથી હું ઘરમાં ને ઘરમાં ગૂંચવાઈ રહું છું અને ઓ હરિ! તું મારી નજર ચુકાવીને નાસી જાય છે. તારી પાછળ મારાથી જેટલી ઝડપથી દોડાય તેટલી ઝડપથી દોડું છું; તોપણ તું હાથમાં આવતો નથી, એવો તું અતિ ચપલ છે. તારી પ્રાપ્તિ કરવા સારૂ મેં શ્રમ લેવામાં કશી બાકી રાખી નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે અનંત! તમે મારા સ્વામી છો અને સકળગુણસંપન્ન છો. માટે હવે તો મને તમારા સિવાય બીજું કંઈ જોઈએ નહિ અને તમને હું મારું એક પણ કામ બતાવવાનો નથી. ફક્ત એટલું જ માગી લઉં છું કે, તમે મારી આંખો આગળથી આધા જશો મા.

૩૮૦૭-મને શ્રીકૃષ્ણનો મેળાપ થશે, એ આશાએ હું દોડી આવ્યો, પણ તેના આવવાનો વખત વીતી ગયો અને છતાં તે આવ્યા નહિ તેથી મારો શ્રમ ફેકટ ગયો. ત્યારે હવે મારે તેમને મળવું કેવી રીતે? મારે એને વાસ્તે શો ઉપાય કરવો? એને મળવાને સારૂ મારો પ્રાણ વ્યાકુળવ્યાકુળ થાય છે અને મારા મનમાં મેં તેને વિષે મોટી આશાઓ બાંધી છે. લોકો નકામી બાળતોમાં મન પરોવીને શ્રીહરિને મળવાના કામમાં વિલંબ કરે છે. એક કામ પૂરું થાય એટલે બીજું અને તે પૂરું થાય એટલે ત્રીજું, એમ કરતાંકરતાં છૂટા થવાય નહિ અને દુઃખ તો થયાજ કરે. તુકારામ કહે છે કે, માટે એ સંસારને લાગો આગ. એનો

કદી છેટો આવવાનોજ નથી. માટે મારો જીવ તો મારા સ્વામી ગોપાળને માટેજ ઝૂંપ્યા કરે છે.

૩૮૦૮-“ હવે ઘણી રાત વહી ગઈ, માટે ખારણું ખંધ કર.”
આવ! શબ્દો રાધા પોતાની દૂતીને કહેવા લાગી. તેનું હૃદય હરિ-
વિષયક કામનાથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયેલ હોવાથી તે ઉદાસીન
લાવે પડી રહી હતી. તે ફરીથી બોલી: “અલી! આજે કયી ન-
શીખવંતીને ઘેર શ્રીહરિ પધાર્યા હશે કે જેથી કરીને મારી શય્યા
તેમના વિના સૂની પડી રહી છે? નારાયણ મારી સાથે ચાલાકી
કરે છે. તે મોઢેથી મીઠું-મીઠું બોલે છે, પણ તેનું અસલ સ્વરૂપ
તો ગુણાતીત છે. હું હવે તેની સાથે બોલવાની નથી. હું તેને હવે
પૂરેપૂરો ઝોળખી ગઈ છું. એક દહાડો હનુમાનજી દ્વારકા આવ્યા
ત્યારે શ્રીહરિએ તેમને તેડી લાવવાને ગરુડને આજ્ઞા કરી અને
ગરુડ હનુમાનજીને કૃષ્ણ પાસે તેડી લાવ્યો. ત્યાર પછી શ્રીહરિએ
રામરૂપ ધારણ કર્યું અને સત્યભામાને કહ્યું કે, “તમે સીતા થઈ
જાઓ, પણ તેને પોતાનું રૂપ બદલીને સીતા થઈ જતાં આવડ્યું
નહિ તેથી તે લજવાઈ ગઈ. ત્યાર પછી રૂક્મિણીએ સીતાનું રૂપ
ધારણ કર્યું. એક દહાડો સત્યભામા નારદને શ્રીહરિનું તુલાદાન
કરવા બેઠી. તે ઘડીએ તેમણે જે કૃત્ય કર્યું તે ઉપરથી તે કેવા છે
તે હું સમજી ગઈ છું. શ્રીહરિ ત્રાજવાના એક પદલામાં બેઠા, પછી
સત્યભામાએ સામા પદલામાં ઢગલેઢગલા સોનું મૂક્યું, તોપણ
કૃષ્ણવાળું પદલું ઊંચું થયું નહિ, પણ જ્યારે રૂક્મિણીએ એક તુલ-
સીનું પાંદડું મૂક્યું એટલે બેઉ પદલાં જરાબર સમતોલ થઈ ગયાં.
હર્વાસા વગેરે ઋષિઓ જમીપરવારીને જવા નીકળ્યા ત્યારે શ્રી-
કૃષ્ણે કહ્યું હતું કે, “હું સૌનો ઉપલોગ કરું છું છતાં પ્રહારચારી છું,”
એ વાત હું ભૂલી શકુંજ કેવી રીતે? જ્યારે કૃષ્ણે કહેલું વાક્ય
ઋષિઓએ યમુનાને સંભળાવ્યું એટલે યમુનાએ ઝટ લઈને તેમને

રસ્તો આપી દીધો. કૃષ્ણનું મહત્ત્વ હજી સુધી આપણને કોઈને સમજાતું નહોતું. તુકારામ કહે છે કે, નારાયણ જીવના મનના બધા વિચારો જાણે છે, કારણકે તે સર્વવ્યાપક છે. પણ તે ગુપ્ત હોવાથી કોઈના દેખ્યામાં આવતા નથી. રાધાના મનમાં પોતાને સાડ કંટલી ઉત્કંઠા હતી તે નારાયણ જાણતા હતા, તેથી તેમણે તેને પ્રેમાલિંગન દઈને તેના મનનું સમાધાન કર્યું. આ ઉપરથી સમજી લેવું કે શ્રીહરિને મળવું હોય તો તેમને વિષેનો ભાવ એજ એક ઉપાય છે.

૩૮૦૯—એક દિવસ બધી ગોવાળણો ભેગી થઈને કૃષ્ણને વિષે ફરિયાદ કરવા લાગી કે, “હે યશોદા ! તારો છોકરો અમારાં ઘરનાં શીકાં ઉપરથી દહીં, દૂધ, ઘી, માખણ એમાંનું કાંઈજ રહેવા દેતો નથી. પોતાના ગોવાળિયાઓની એક ટોળકી ભેગી કરે છે અને પછી અમારા ઘરમાં પેસીને શીકાં ઉપર દહીં, દૂધ, માખણ જે કાંઈ હોય તેના ઉપર હાથ મારે છે. એટલુંજ નહિ પણ અમારી સામે જિભો જિભો માખણ ખાવા મંડી જાય છે. આ પ્રમાણે તારો છોકરો હરિ ઘણુંજ બહેકી ગયો છે, માટે તેના ઉપર તું જરા અંકુશ રાખતી જા. તું જો તેમ નહિ કરે તો અમે એમજ માની લઈશું કે તને કરી લાજશરમ છેજ નહિ. પછી જો એક વાર તારો છોકરો અમારા હાથમાં આવી ગયો તો તારૂં મોટાપણું હવા ખાવા ચાલ્યું જશે. તને તો તારા છોકરાનાં પરાક્રમ સાંભળવાનું સાડ લાગતું હશે અને તેને (કૃષ્ણને) પણ એમાં બહુ રસ પડતો હશે.” (ગોવાળણોના આવા બોલ સાંભળીને યશોદા હસી પડી તેથી તેઓ બોલી) “તને હસવું શાનું આવે છે? ગાંડીખાંડી થઈ કે શું? અમે તારી મોટાઈનો વિચાર કરીને જવા દઈએ છીએ. પણ તારો છોકરો કાંઈ જાણે નથી. તેણે અમારાં છોકરાંને બગાડી મૂક્યાં છે. આ બધી તારા દીકરાની વાતો તારી આગળ અમે શી શી કરીએ? અમને તો કહેતાં શરમ આવે છે.” કૃષ્ણ આ ઘડીએ

ત્યાંજ ઊભા હતા. પોતે શરમિંદું મોહું કરીને નીચી નજરે ત્યાં ઊભા થઈ રહ્યા. યશોદાએ કહ્યું કે, “તમે સૌ મળીને એને મારી પાસે પકડી લાવો, આપણે તેને ઘટતી સજા કરીશું. ઘરમાં અને ઘર બહાર બધે ત્યાંત્યાં તોફાનમસ્તી કરીકરીને તેણે મને કાયર કરી નાખી છે. હું પોતે પણ ત્યારે દહીં વલોવવા બેસું છું, ત્યારે આવ-તોફાને ગોરસામાં હાથ ઘાલીને માખણ ખાવા મંડી જાય છે.” પછી બધીએ મળીને કૃષ્ણને ગળે એક દોરડી બાંધી અને તે દોરડીનો ખીજે છેડો એક ખાંડણિયાની સાથે તાણી બાંધ્યો. કૃષ્ણ થોડીવાર તો એમને એમ ઊભા રહ્યા. પછી સૌ તેમને કહેવા લાગી: “કેમ? હવે કેવો સાણસામાં સાપ સપડાઈ જાય એમ સપડાઈ ગયો છે! કહે, હવે કરીશ ચોરી?” આવું કહીને સૌ એકબીજાની તરફ આંખો મચકાવીને હસવા લાગી. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારે તે ગોવાળણે પોતપોતાને ઘેર ચાલી ગઈ, ત્યારે કૃષ્ણ પેલા ખાંડણિયાને પોતાની પાછળ ઘસડતા ઘસડતા બહાર નીકળ્યા અને શાપને લીધે નલ અને કુબેર બેઉ આડ બનીને નંદના આંગણમાં ઊભા હતા, તેમની વચ્ચે ખાંડણિયો રાખીને તેને ખૂણ ભેરથી ખેંચ્યો; એટલે એક મોટા ઠડાકા સહિત બેઉ આડ તૂટી પડ્યાં. તે સાંભળીને યશોદા ભયભીત થઈ ગઈ. તે વહેલી વહેલી દોડતી આવી અને મારા સ્વામીને તેણે પોતાની સોડમાં લઈ લીધા.

૩૮૧૦-મારા હૃદયની અંદર હરિનો મને બોધ થયો છે અને બહારની બાબતોએ પણ હરિના સ્વરૂપનો મને બોધ થતો રહે છે. આવી રીતે હરિએ મને પોતાના સ્વરૂપના ઘરની અંદર કેદ કરી રાખ્યો છે. આવું કરીને મારા હૃદયની અંદર રહેલી વૈષયિક કામનાઓની ઉપર હરિએ મોટો પથરો મૂકી દીધો છે અને ધન તથા સાંસારિક સંબંધોથી મને મુક્ત કરી દીધો છે. મારો જીવભાવ હરિએ લઈ લીધો અને તેમ કરીને તેમણે મારા સર્વ પ્રકારના

સંબંધોને તોડી નાખીને મને છૂટા કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિ મારાથી વેગળા નથી પણ મારી નજર સામેજ રમ્યા કરે છે.

૩૮૧૧-હરિએ મારા ચિત્તનું હરણ કરી લીધું ત્યારથી પૈસા-ટકાનું મને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. ત્યારે હવે જન્મમૃત્યુ રૂપી ઘર ભણી મારાથી જવાયજ કેવી રીતે ? લૌકિક વ્યવહારમાં માફ મન લાગતું નથી, મારી સાથે પરપુરુષ હરિ જોડે છે તેથી ઘરનાં માણસો નિંદા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેને દ્વક્ત એકાંતમાજ મળી શકાય છે, તે હરિને હું માફ મન ધરાતાં સુધી જોયા કરીશ.

૩૮૧૨-નાનપણમાં કૃષ્ણ ગોકુળમાં રમતા હતા. તે ગોકુળ ગામ મથુરામાંજ આવેલું હોવાથી, બધા કહે છે કે, કૃષ્ણ મથુરામાં રમતા હતા. કૃષ્ણને પગે સાંકળાં, ગળામાં કંઠી, કેટે કંદોરો અને હાથે કડાં એ પ્રમાણે નાના પ્રકારના દાગીના તેમના શરીર ઉપર હતા. તેમનું મોઢું જોઈને તેમની માતાનો આનંદ મનમાં સમાતો નહિ અને તે કહેતાં કે, “મારાં પૂર્વજન્મનાં સંચિત કરેલાં શુભ કર્મ આજે મને દેખ્યાં. મારો છોકરો ઘણો સારો છે, ઘણો સારો છે, એવું મારે મોઢેથી કહેતાં મને વાર લાગે છે અને તે મને મારા જીવના કરતાં પણ વધારે વહાલો છે.” તે છોકરાને જોવાને સારૂ બધી જાતિની સ્ત્રીઓ અને નાનીનાની છોકરીઓ ત્યાં ભેગી થઈ જતી. તેને જોનારીઓને તેમના દેહનું બાન રહેતું નહિ અને તેઓ પોતાને ઘેર સૂનાં મૂકેલાં છોકરાંને ભૂઝી જતી. ધણીઓની ધાકને ઘોળીને પી જતી અને ભૂખતરશને પણ વિચાર ન કરતાં સૌ કૃષ્ણને જોવાને સારૂ ચાલી આવતી. કેટલીક ગોપીઓ જેઓ પોતાને ઘેર હતા તેમનું ચિત્ત તો કૃષ્ણમાંજ પરોવાઈ ગયેલું હોવાથી, ઘરનું કામકાજ અટપટ આટોપી લઈને ક્યારે કૃષ્ણને જોવા ચાલી નીકળીએ એવો મનમાં વિચાર કર્યા કરતી હતી. તેમને લોકલગ્ન

તો રહીજ ન હતી અને દેહનું લાન પણ ન હતું. તેમને કોઈ દુઃખ કે તો તેથી તેમના મનને કાંઈજ થતું નહિ. પોતાની સુખ-શય્યા ઉપર સૂઈ રહેવાનું છોડીને તેઓ કૃષ્ણને જોવા સાડે દોડી જતી. આ પ્રમાણે કૃષ્ણને જોવાનું આકર્ષણ સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને નાનીનાની છોકરીઓ, સૌને લાગુ પડી ગયું હતું. ઘરડી ઘરડી ડાશીઓ પણ તેમને જોઈને પોતાનો દેહભાવ ભૂલી જતી અને નાની છોકરીઓની સાથે રમવા મંડી જતી. પોતે સ્ત્રી છે કે પુરુષ, તેનું લાન તેમને રહેતું નહિ અને એક વાર જેણે કૃષ્ણને દીઠા તેની દષ્ટિ તેમના ઉપરથી કેમે કરતાં ખસતીજ નહિ. વૃકારામ કહે છે કે, તેમના મનમાં માર્ગતાડ કે વિપમતાના ભાવ રહ્યા ન હતા અને શોકમોહ વગેરેને પણ તેઓ ભૂલી ગયા હતા. આવી રીતે મારો સ્વામી આનંદ સહિત ક્રીડા કરતો હતો અને મૌને પોતાના સમાન આનંદરૂપ બનાવી દેતો હતો.

૩૮૧૩-મને ગોવિંદનો મેળાપ ક્યારે થાય, ક્યારે થાય એવો વિચાર મારા મનમાં ઘણા વખતથી આવ્યા કરે છે અને તે માટે મેં માનતાઓ પણ માની હતી. મારી માનતા આજે સફળ થઈ ગઈ; કેમકે મને ગોવિંદનો મેળાપ થયો છે. હવે હું તો દૃઢ નિશ્ચય સહિત બધો વખત ગોવિંદનીજ સેવા કર્યા કરીશ. તે સેવામાં તમારાથી બની શકે તો થોડીથોડી મદદ કરતા રહેજો. અગાઉ જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં ફસાઈ પડીને મેં પાર વિનાનું દુઃખ વેઠ્યું છે. હવે મારી આગળ અહંતા આડી આવીને ઊભી રહે છે તે મારાથી સહન થતું નથી. હવે આજ પછી જો મારામાં દ્વેતભાવનો ઉદય થાય તો તમે તેનો નાશ કરજો. મને મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ બહુજ થોડે પ્રયત્ને થઈ ગઈ. મારા સ્વરૂપના ઉપર મૂળથીજ મારો અધિકાર હતો અને હવે જ્યારે તે મારા હાથમાં આવી ગયું છે, ત્યારે હવે પછી હું તેને એક ક્ષણવારને માટે પણ મારાથી

વેગળું થવા દેનાર નથી. આવી સાધના કરવાના શોખને લીધે મને લૌકિક આચારનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. મારા મનમાં એનો એકલાનોજ પ્રબળ લોભ પેદા થયો છે અને જાણે મને તેનું ઘેલું લાગ્યું હોય એવું થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, નિઃસ્વરૂપનો ઉદય થવાથી નિઃસ્વરૂપના ઉદયની શુભ ક્ષણ સધાઈ ગઈ અને ચિંતારહિત થઈ જવાથી સાવકાશ ચિંતા રહિત અવસ્થા મને પ્રાપ્ત થઈ છે. જે વસ્તુના ઉપર મારી પ્રીતિ છે, તેના રસથી મારું અંતઃકરણ ભરાઈ ગયું છે. આવો શુભ દિવસ મને ફરીફરીને મળનાર નથી.

૩૮૧૪-હું ગોવિંદની સાથે એકલી જંગલમાં ચાલી ગઈ તેથી તમારે મને છિનાળ કહેવી નહિ. આ હું તમને એક વાર નહિ પણ બે વાર કહું છું; કારણકે મારામાં વિષમતા રહી નથી અને હું તેને અડકી પણ નથી. જંગલની વાટથી હું અજાણી હતી અને એકલાં જતાં મને ખીક લાગતી હતી. ગોવિંદ એક નીડર પુરુષ છે એમ જાણીને મેં તેનો સંગાથ કર્યો. જંગલમાં ભયાનક જન-વરો રહે છે, તેમને જોઈને મને ભય લાગ્યો, તેથી હું તેને ગળે વળગી પડી અને તેના શરીરની સાથે મારું શરીર સજ્જડ વળગાડી દઈને હું ઊભી રહી. તેણે મારાં સ્તનો ઉપર હાથ નાખ્યો હતો એવું તમે કહો છો, પણ તે તો તેણે અમસ્તું મશ્કરીમાં એવું કયું હતું અને તેથી મેં જરાક ખડખડાટ કરીને તે સાંખી લીધું. મને પેટમાં ગર્ભ રહી ગયો છે એવું તમે કહો છો, પણ હું તમને કહું છું કે, હું મારા ધણીની હેવાતનવાળી બાયડી છું, તેથી મારા પેટમાં ગર્ભ રહ્યો છે કે નહિ, તેની તમારે શી પંચાત? તુકારામ કહે છે કે, આ પ્રમાણે કહીને તેણે પોતાનો લૌકિક વ્યવહાર અને પોતાનો પરમાર્થ એ બેઉ કાર્યને સામટાં સાધી લીધાં.

૩૮૧૫-એક વાર ગોવાળણો દહીંદૂધ લઈને જલ્લરમાં જવા નીકળી, ત્યારે કૃષ્ણ તેમનો રસ્તો રોકીને ઊભા રહ્યા અને તેમનાં

લૂગડાનો છેડો સાહીને બોલ્યા કે, “પહેલાં તો તમારા દહીંદૂધનો અડધોઅડધ લાગ મને દાણ તરીકે આપો અને પછી તમારે ત્યાં જલું હોય ત્યાં બલ્મો.” ગોવાળણે બોલી: “આલ, ખસી જ એક કોરે અને જવા દે અમને. અરે! અમને પહેલે પહોર તારો ભોટો થયો તે ઘણું જ સાડું થયું. અમારા સંચિતકર્મે જોર કર્યું લાગે છે. તું મજ્યો તેથી અમારો જન્મમૃત્યુનો ફેરો તો ટળી ગયોજ.” પછી કૃષ્ણે એક બીજી ગોવાળણના લૂગડાનો છેડો સાહીને તેને હડસેલો માર્યો, તેથી બીજી બધી ગોવાળણે તેને હાથ વડે ઝાલી રાખીને કહેલા લાગી: “તને શું ગાંડપણ લાગ્યું છે? અમે તો આ રસ્તે થઈને કેટલીય વાર ગઈ અને આવી પણ તને અમે કોઈ દહાડો દીઠો નથી. તું કાળો છે કે ગોરો તેની પણ અમને ખબર નથી. જો ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોના ગોવાળ! તું એક કોરે જિલ્લો રહે. આવું ગાંડુંઘેલું શું બકે છે?” તે ઉપરથી દેવ બોલ્યા: “હું અહીંનો અધિકારી છું. આજ પહેલાં તમે માડું દાણ નહિ આપીને મારી સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. તમારાં આજ સુધીનાં બધાંજ કરતક હું બાલું છું.” આવું સાંભળીને બધી ગોવાળણે હસી પડી અને કહેવા લાગી કે, “અમે બધી પરણેલી સ્ત્રીઓ છીએ, તું અમારા શરીરે હાથ લગાડે છે તે સાડું નથી કરતો. તારે જે કહેવું હોય તે છેટે જિભો રહીને કહે. પરાઈ સ્ત્રીઓનાં લૂગડાં ઉપર કેમ હાથ નાખે છે? આ વાત જો અમારા ઘરના ભાથડાઓના જાણ્યામાં આવશે, તો તારી અને અમારી વચ્ચે વાત બગડી જશે.” આટલું બોલતાબોલતામાં તો તે સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણમાં ત્રીહરિ પ્રકટ થયા અને તેથી તે સ્ત્રીઓથી બીજે કહી જવાયુંજ નહિ. તેમનું મર્મતું સ્થાન ચિત્ત, જે તેમનાથી વારંધડીએ દૂર ભમ્યા કરતું હતું, તેજ પકડાઈ ગયું; એટલે પછી શું બાકી રહ્યું? તુકારામ કહે છે કે, ઉપર કહી તે રીતે તેઓ ભગવાનના હાથમાં પકડાઈ

ગઈ, તેથી કરીને તેમનું આવાગમનનું બહાર પડવારી ગયું અને તેઓ કૃષ્ણસ્વરૂપમાં એવી વિલીન થઈ ગઈ કે, ત્યાંથી તેમનો પાછા આવવાનો સંભવજ ન રહ્યો. ત્યારે હવે તમે ખાલી ચિંતા કરીને તડકડાટ કરશો તે બધો નકામો બળબે. તમારા પ્રારબ્ધમાં જે નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું, તે આજે સાચું પડી ગયું.

૩૮૧૬-અરે હરિ ! તારું તેજ શામળું છે અને હું ચંપાની કળીના જેવી ગૌરવણી છું. પણ તારું દર્શન થયા પછી હું તારા જેવી કાળી બની જવાની છું. પછી લોકો મને ધિક્કારશે. માટે તું એક કોરે જાણે રહે. આમ ગાંડાની માફક ચાળા કરીશ નહિ. ઓ ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોના ગોવાળ ! તને હું કેટલી વાર કહું ? અરૂંધા નંદનાપોરિયા ! સ્વચ્છંદિ ! તારી કામળીમાં નવસો કાણું છે. તારા શરીરમાંથી નહારી ગંધ આવે છે; કારણકે તું લોકોનાં ઘરમાંથી દૂધ, ઘી, માખણ એવું એવું ચોરી ખાય છે. હું તો નાનુક ચંદ્રિકા જેવી છું. મારી લોકો મરફરીઓ કરે છે અને મારા ભણી જોઈને મારો તિરસ્કાર કરે છે. ઓ દેવ ! મેં તારું દર્શન કર્યું ત્યારથી તારાં લક્ષણ મારામાં પ્રકટ થવા લાગ્યાં છે. તે જોઈને લોકો મને હસે છે. તને તો નથી લાજ અને નથી ભય કે શંકા. મને તો સારા માણસો, સાસરિયાં અને પિયેરિયાં ટોકી ખાય છે. તને મારે કેટલી વાર કહેવું પડશે ? તું મારી જે આંખની પણ શરમ રાખતો નથી ! તુકારામ કહે છે કે, ગોપીઓનો પતિ જે મારો સ્વામી થાય તે તેમનું કહ્યું કરતો નથી અને તેમના હાથમાં પોતાનો હાથ આપતો નથી; તે તેમનાથી સહન થતું નથી, એવું સમજીને તેણે તેમનો (ગોપીઓનો) અંગીકાર કરીને તેમને જીવન્મુક્તાની પદવી આપીને સુખી કરી દીધી છે.

૩૮૧૭-પાંચસાત ગોવાળજો લેગી થઈને યશોદાની આગળ

કૃષ્ણે કરેલા ઉત્પાતને વિષે ક્ષરિયાદ કરવા ગઇ. તેઓ બોલી: “આવો લોકોથી નિરાજો ચાર અને દાંડિયો છોકરો તેં શા સાડ પેદા કર્યો? અમારાં શીકાં ઉપર દૂધ, દહીં, માખણ એમાંનું કશું સાત્તું સમું રહેતું જ નથી. ઘરમાં પેસીને બધું ખાઈ જાય છે અને પાછાં કમાડ હતાં તેવાં ને તેવાં વાસી દે છે. અમારાં છોકરાંને પણ તેણે ફાસલાવીને બગાડી માર્યાં છે. અરે યશોદાબાઈ! બીજું શું કહીએ? અમારી વહુઓને પણ તેણે ગાંડી કરી મૂકી છે. હજી પણ જો તું તેને ઠીક કરીને શિખામણ દે તો કદાચ સુધરી જાય. નહિ તો અમે અમારા જીવની પરવા કરવાની નથી. અમે બાધી ભોગી થઈ ને તેને ખૂગ મારીશું. પછી ઓ યશોદા! તારી અને અમારી પ્રીતિમાં વિધ્ન આવીને ઊભું રહેશે. તારો છોકરો લૌકિક વ્યવહાર અને માફ તાફ એમાંનું કશું જાણતો જ નથી. મનમાં જે આવે તે કરી નાખે છે. અમારાં ઘરને સૂતાં દેખીને તે માંદ પેસી જાય છે. મારા સાક્ષરાના ઘરની છોકરીઓને બચ્ચીઓ કરી વળે છે, કોઈને આલિંગન દે છે, કોઈના અંગ ઉપર ઢળી પડે છે અને શીકાં ઉપર મૂંઢેલાં દૂધદહીંના ઉપર સારી પેઠે હાથ મારે છે. ઓ યશોદા! તેને પકડવા જઈએ છીએ ત્યારે તે હાથમાં આવતો જ નથી. માટે હવે અમે એની શરમ રાખીશું નહિ. જે ઘડીએ તે અમારે હાથ આવી ગયો, તે ઘડીએ અમે તેને અમારી મરજીમાં આવશે તેમ કરીશું. અમે બહુ દહાડા તેનો ત્રાસ વેઠ્યો, કારણકે અમે તારે કાને વાત નાખી ન હતી. પણ હવે તારો એ લાડકવાયો એકનોએક છોકરો જે દહાડે અમારા હાથમાં પકડાઈ જશે, તે દહાડે અમે તેના પગ અમારા જીવની સાથે બાંધી દઈશું અને એવો બાંધી રાખીશું કે તેનું જરા પણ જોર ચાલવાનું નથી. વળી જે ઘડીએ અમે તેને અમારું દ્રવ્ય અને અમારા પ્રાણ આપી દીધા, એટલે પછી અમે એને છોડનાર નથી. ઓ યશોદા! આ અમારા જીવનું

તો જે થવાનું હોય તે થાઓ.” તુકારામ કહે છે કે, યશોદાએ ચક્ર-પાણીને પોતાના હાથ વડે પકડીને ગોપીઓના હાથમાં આપી દીધા અને તેમને કહ્યું કે, “તમે સૌ વારેઘડીએ મારા છોકરાને આ-કરા બોલ કહીને બોલાવશો તો તેથી તમારા મોઢાની ચળ લાગશે અને મારા છોકરાને સુખ થશે. તેનો જ્યાં હાથ અડકે છે ત્યાં દુઃખમાળાની રેલમછેલ મચી રહે છે.” તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામીને જોઈને ગોપીઓ દેશકાળ અને દેહભાવને ભૂલી ગઈ.

૩૮૧૮-એક ગોવાળણ હરિના વિરહતાપથી અતિ :વ્યાકુળ થઈ ગઈ અને હરિની ધૂનમાં ભાનભૂલી થઈને ગમે તેમ ખડવા મંડી ગઈ. તે બોલી: “અલિ! આ રહ્યા હરિ! પેલા રહ્યા હરિ!” પણ થોડી વાર પછી વળી તેને જરાક શુદ્ધિ આવી, એટલે ઉદાસ બની ગઈ. પોતાના શરીરની કાળજી ન કરતાં ભોંય ઉપર આજો-ટવા લાગી અને જાણે પોતાની સામે કોઈ બિંબ હોય તેમ તે દિ-શામાં જોવા લાગી. તેના વર્તન પરથી એમ લાગતું કે તે પોતાનાં જાતિ, કુળ વગેરેથી વેગળી થઈ ગઈ છે અને તેના મનમાં લોકલ-ભ્રમ જેવું કંઈ રહ્યું નથી. તેને કેવી રીતે શુદ્ધિમાં લાવવી તેનો કોઈને કશો ઉપાયજ સૂઝતો ન હતો. પોતાની સામે કોણ કોણ બિંબાં છે, તે પોતાનાં છે કે પરાયાં, તેનું તેને ભાન રહ્યું ન હતું અને એક શ્રીપતિનું નામ દહદહને તે રડતી હતી. આ જોઈને તેની સામે બિભેલી બીજી ગોવાળણેને બહુ નવાઈલાગી અને તેઓ એકબીજાની સામે જોઈને હસવા લાગી. તેને ઘરમાં રહેવું ગમ્યું નહિ, તેથી તે બીકીને જંગલ ભણી નાસી જવા લાગી. તેના ચિત્તની અંદર ભગવતસ્વરૂપનો પ્રભાવ જામી ગયેલો હોવાથી, તેને કોઈ બાંધી રાખવા બંધ, તોપણ તે ખંધાય એવી રહી ન હતી. સાસ-રિયાં અને પિયેરિયાંના સંબંધને તે તદ્દન ભૂલી ગઈ હતી. તેને શ્રીહરિને જોવાની પ્રાણ લગની લાગેલી હોવાથી, બીજાં બંધાને

તેણે વિમારી દીધાં હતાં. તુકારામ કહે છે કે, ઓ જોવાળણો ! તમે નિશ્ચિંત થઈ જાઓ. એના ઉપર કોઈ કશો જોરજુલમ કરશો નહિ. બહુમત વડે અથવા તર્કવાદથી જે નિર્ણય થઈ શકે તે બધા કરતાં કોઈ જુદાજ પ્રકારનો નિર્ણય આજે તેના મોઢામાંથી નીકળ્યો છે.

૩૮૧૯—“ અથા કૃષ્ણ ! ચાલ, આપણે ‘ભાતુકલી’ નામની રમત રમીએ.” એક જાણીએ જ્યાં આવી સૂચના કરી એટલે ખીણ બધી જોવાળણો ત્યાં ભેગી થઈ ગઈ. પણ દેવ પોતાની માયાનો ભેદ કોઈને સમજવા દેતા ન હતા. પોતાની માયાને તે પોતે જ જાણી શકે છે. હું રમત રમું છું એવું જો કે તે સૌને જાતા-વળા હતા; તોપણ તેમનું લક્ષ તો તેમના સ્વરૂપમાં જ રહેતું હતું. જોવાળણોને દેવની સદાને માટે લગન લાગી ગઈ હતી, તેથી દેવ પણ તેમની પ્રીતિને મંભારીને તેના વિષેના સંકલ્પ પોતાના મનમાં કરવા લાગ્યા. તે જોવાળણો મન, વાણી અને શરીર વડે ભગવત્ સ્વરૂપમાં અનન્ય નિષ્ઠાવાન બની ગઈ હતી અને તેમના મનની તમામ વાસનાઓ ભગવાનમાં સ્થિર થઈ ગઈ હતી. એકાંતમાં હરિચિંતનદ્વારા મળનારું સુખ તે જોવાળણોને જંગલમાં પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું. બધી જોવાળણો ભેગી થઈ છે, એમ જાણીને તેમની માથે સંભાળણ કરીને તેમના ઘરમાં (ચિત્તમાં) પ્રવેશ કરવાનો હરિએ સંકલ્પ કર્યો અને પોતાના ઘરમાંથી નીકળી જોવાળણોના ઘરનાં માણસોને જાણ થાય નહિ એવી રીતે તેમના ઘરમાં પેસી-ને તેમના સૌના ચિત્તરૂપી માણસની ચોરી કરી. તુકારામ કહે છે કે, આનંદથી મસ્ત બની ગયેલી તે જોવાળણો પોતે પોતાની સાથે જ રમત રમતી હતી. તેઓ પરાયા લોકોનો ત્યાગ કરીને જ્યાં એકલા નારાયણ સિવાય કોઈની સાથે કશો દ્વેતમંબંધ સંભવ-તો જ ન હતો એવી એકાકી સ્થિતિમાં સ્થિર થઈ ગઈ.

૩૮૨૦—એક દહાડો દેવ રમતા રમતા યમુનાને કિનારે જઈ.

અડયા. ત્યાં તેમણે કેટલીક સ્ત્રીઓને નાગી નાગી નાહતી દીડી. તે ઘડીએ દેવે પોતાની એક ખરેખરી મજેની રમત રમવા માંડી. તે એવી રીતે કે, પોતાને કોઈ જોઈ શકે નહિ એમ દેવ નદીને કિનારે જઈને ત્યાં પેલી સ્ત્રીઓનાં લૂગડાં, ચોળીઓ વગેરે જે કાંઈ પહેરવાનાં વસ્ત્ર હતાં તે ઘઘાં લઈને નાઠા. એવી રીતે તેમણે આજની રસિક કીડાની શરૂઆત કરી. પછી તે સ્ત્રીઓ લગવાનને પગે પડીને તેમના કાલાવાલા કરીને પોતાનાં વસ્ત્ર પાછાં માગવા લાગી, પણ તેમણે આખ્યાં નહિ. કોઈની સાડીઓ, કોઈની ચોળીઓ એમ નાના પ્રકારનાં જાડાંખાતળાં વસ્ત્રો લઈને દેવ નાઠા અને કદંબના આડ ઉપર ચડી ગયા; પછી ઘઘાં લૂગડાં આડની ડાળીએ મૂકીને પોતાની આગળ નગ્ન હાલતમાં જિલ્લેલી સ્ત્રીઓના લણી જેવા લાગ્યા. તેઓને થતો ફોલ જોઈને પોતે આડનાં પાંદડાંની અંદર પોતાનું મોઢું સંતાડીને ખડખડ હંસવા લાગ્યા. તે સ્ત્રીઓ નાગી થઈને પાણીમાં જળક્રીડા કરીને ગમત કરતી હતી. કોઈ પાણીની અંદર અપળતા સહિત ડૂબકીઓ મારતી હતી, કોઈ એકબીજાના ઉપર પાણીની છાલકો મારતી હતી, કોઈ એકબીજાને ચાલાકીથી પજવતી હતી, એમ અનેક રીતે તેઓ પરસ્પર જળકેલિ કરવામાં રત થઈ ગઈ હતી. એવામાં કોઈ કોઈ પાણીની ઘડાર આવીને પોતાનાં લૂગડાં ખોળવા લાગી; પણ ત્યાં તો લૂગડાં મળેજ નહિ ! પછી તેઓ એકબીજાને કહેવા લાગી કે, “ આપણાં લૂગડાં અહીં હતાં તે ગયાં કયાં ? કોઈ ચોરી ગયું હશે કે શું થયું તેની કાંઈ સમજણ પડતી નથી. હવે આપણે લૂગડાં વગર ઘેર જઈ પણ કેવી રીતે ? ” એટલામાં દેવ ખડખડ હસી પડયા, તેથી તે સ્ત્રીઓની નજર તેમના લણી ગર્દ, એટલે તેઓ શરમાઈ ગઈ અને પાણીમાં પેસીને પોતાના અવયવોને હાથ વડે ઢંકાય તેટલા ઢાંકીને દેવના કાલાવાલા કરવા લાગી કે, “ તું અમારી સૌની લજ્જાનું રક્ષણ કર.

આ ઘડીએ તું મોઢથી જે માગી લઈશ તે અમે તને આપીશું.” દેવ બોલ્યા કે, “ તમે ખાલી બકબક કરવાનું રહેવા દો અને બેઠ હાથ જોડીને મારી સામે આવીને બિભી થઈ જાઓ.” દેવને ખાવાની ભૂખ નથી, ઘરેણાંમાંની લાલચ નથી, પૈસાટકા જોઈતા નથી, તે તો સૌને એટલુંજ કહે છે કે, તમે એકાગ્રચિત્ત કરીને મારી પાસે આવો. તુકારામ કહે છે કે, દેવનું આવું કહેવું સાંભળીને તેઓ એકબીજાનાં મોઢાં ભણી જોવા લાગી અને બોલી કે, “ ચાલો ત્યારે, આપણે લાજશરમ મૂકીને દેવની પાસે જઈએ.” આવું કહીને તેઓ બેઠ હાથ જોડીને બોલ્યાચાલ્યા વિના બિભી રહી. આ રીતે દેવે તેમની લજ્જાનું રક્ષણ કર્યું.

૩૮૨૧-એક ગોવાળણ બોલી કે, “ દેવે મારા લૂગડાનો છેડો પકડી લીધો છે અને તે કેમે કરતાં છોડતોજ નથી. તે આવુંકરશે તેની જો મને ખબર હોત તો હું તે રસ્તે એકલી જાતજ નહિ. આવા વિકટ જંગલમાં તે કોણ જાણે ક્યાંથી આવી લાગ્યો !” આ હરિ! તું મારા લૂગડાનો છેડો છોડ અને મને મારે રસ્તે જવા દે. મને મોડું થયે તો મારાં ઘરનાં વઢશે. મારાં સાસુસસરા બહુજ અદેખાં છે. તેમને કાને જો આ વાત ગઈ તો મારી આખરૂના કાંકરા થઈ જશે. મારી બહેનપણીઓ અહીં મારી પાસે હતી તેઓ ચાલી ગઈ, ત્યારે તને મારું લૂગડું બાલવાનો લાગ મળી ગયો. તારાથી હું જરાક વેગળી રહી હોત, તો હું કેમ કરીને તારા હાથમાં આવત ? પણ હું તારી નજીક હતી તેથી તું એકદમ આવીને મને વળગી પડ્યો.” આ પ્રમાણે તે દેવની સાથે બોલતાં બોલતાં આખરે થાકી ગઈ; કેમકે દેવે તેના હાથને એક આંચકે મારીને તેનું જોર હરી લીધું હતું. તુકારામ કહે છે કે, મારો સ્વામી ભોગ કરવામાં ઘણો ચાલાક છે. તે જેની સાથે ભોગ કરે છે તેની લૌકિક લજ્જાનું પણ તે રક્ષણ કરે છે.

૩૮૨૨-“ ગાયો અને તેમના ગોવાળ યમુનાને કિનારે પાણી પીવાને માટે જગન્નાથ કૃષ્ણની જોડે હમેશાં આવ્યા કરે છે. ત્યાં નદીને કિનારે આવેલા મેદાનમાં ત્રણ ગુણથી અતીત, શુદ્ધ સત્ત્વભાવનો દડો બનાવીને તેઓ બધા રમે છે, તે આપણે જોવા જઈએ.” એવું ગોપીઓ એકબીજાને કહેવા લાગી. તે ગોપીઓ ભગવાનના ઉપર અતિ કામાસક્ત હતી. તેથી કરીને તેમનું મન ભગવાનને જોવાને ઘણું ઉત્કંઠિત હતું. પછી તેઓ પાણી ભરવાનું બહાનું કાઢીને દસપંદર જણીઓ લેગી થઈને ઘર બહાર નીકળી પડી અને વાતો કરતી કરતી જવા લાગી. યમુનાને કિનારે તેઓ આવી તો ખરી; પણ લૂગડાં ધોવાનું તેમને ભાન રહ્યું નહિ; કેમકે તેમનાં ચિત્ત કૃષ્ણના રૂપ તરફ ખેંચાઈ ગયાં હતાં. આ રીતે તેમને તેમની જાતનું અને જાતિકુળનું પણ વિસ્મરણ થઈ ગયું. તેઓ પોતાની આંખનો એક પણ પલકારો ન મારતાં એકીટસે કૃષ્ણના ભણી જોતીજ ગઈ. કોઈ કોઈ ગોવાળણો દાંત ધસતી હતી. તેમની દાંત ધસવાની ક્રિયા તો જાંઘ થઈ ગઈ; પણ તેમની આંગળીઓ તો મોઢામાં ને મોઢામાંજ રહી ગઈ. ત્યાં વાળાં વાગતાં હતાં અને લોકોનો કોલાહલ મચી રહ્યો હતો; પણ તેમાંનું કંઈજ તેઓ સાંભળતી ન હતી. તેમનું ચિત્ત તો શ્રીકૃષ્ણના વેણુનાદને સાંભળવામાંજ તન્મય બની ગયું હતું. વૃકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણે આવી રીતે તેમના મનોરથ પૂર્ણ કર્યા.

૩૮૨૩-એક ગોવાળણ કહેવા લાગી કે, “ઓ દેવ ! તારી સોબત મેં કર્યાથી કરી કે જેથી કરીને હું આખી દુનિયાની બત્રીશીએ ચડી ગઈ ! ઓ ઇન્દ્રિયોરૂપી ગાયોનું રક્ષણ કરનારા દેવ ! તું શુષ્કાતીત છે, માટે તું મારાથી વેગજો રહે. મને જૂઠી વસ્તુનો છંદ લગાડીશ મા.” ભગવાને પોતાના રૂપના આકર્ષણ વડે તેની ચિત્તવૃત્તિ હરી લીધી હતી, જેથી કરીને આ દેહ તે હું પોતે અને

દેહનાં મંબધીઓ તે માગં મંબધીઓ, એ બધું તેના મનમાંથી નીકળી ગયું હતું. તુકારામ કહે છે કે, મારો સ્વામી મારી માથે બોલવાના અભોલા લે છે, પણ માગજીવની અંદર જઈને ભગઈ જાય છે.

૩૮૨૪-હરિસ્વરૂપનો ભોગ કરવામા બહુ મજા પડે છે. પણ એ માગ મિત્ર ! તેનું મોઢેથી વર્ણન કરી શકાતું નથી. શ્રીહરિએ પોતાના રંગવડે માગ હૃદયને ભરી દીધું છે, તેથી ઠરીને આ મારો દેહ તે હું પોતે અને આ માગ દેહના મંબધીઓ એ બધું હું ભૂલી ગયો છું. મારી દષ્ટિ જે દહાડાની હગિતા સ્વરૂપના ભણી વળી છે, તે દહાડાની ત્યાથી પાછી ફરી જ નથી મેં મારૂં મન ચિંતર કરીને તેના ચરણમાં ચોટાડી રાખ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, ન્યા માગ સ્વામી કૃપાનો મેળાપ થયો એટલે પહેલાના મંબધો તૂટી ગયા જ જાણવા.

૩૮૨૫-મેઘના જેવું સ્થામ જેનું શરીર છે એવા દેવનું દર્શન કરીએ છીએ, ત્યારે તે ઘણા જ સુદૃઢ દેખાય છે તે મારા મનની અંદર આવીને ભરાઈ ગયા છે, તેથી કરીને હવે મારે કોઈનાથી શરમાવાનું રહ્યું નથી. મારા જીવને તે પોતાના જીવનના કરતા પણ વધારે પ્રિય છે અને એક ક્ષણ વાગે મારે પણ હું તેમને માગથી વેગળા થવા દેતો નથી તુકારામ કહે છે કે, આવી સ્થિતિમા રહેનારી હું તે દેવની દાગી હોવાથી હું પણ મારા સ્વામી વિશ્વભરના જેવી જ થઈ ગઈ છું.

૩૮૨૬-કોઈ એક ગોવાળણ ભગવાનનું રૂપ જોઈને મોહિત થઈ ગઈ, તેથી તે 'દ્વધ લો દ્વધ !' એમ બોલવાને બદલે 'હરિ, લો હરિ !' એવું બોલવા લાગી તેણે હરિનું જે રૂપ પોતાની આંખે દીઠે તે તેના મનમા એવું વસી ગયું હતું કે, તેના મોઢામાંથી પણ હરિનું જ નામ નીકળવા માડ્યું. તે પોતાની જાતને તદ્દન ભૂલી

ગઈ અને ક્રૂર ગોવિંદના સ્વરૂપજ્ઞાનના આનંદની અંદર ડૂબી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, લોકો તેને જોઈને હસતા હતા, પણ તેવું તેને કાંઈજ ભાન ન હતું.

૩૮૨૭-ગાંધી તૈયારી કરી લીધા પછી સત્યભામા પોતાના રંગમહેલમાં ભગવાનની વાટ જોવા લાગી. પણ એ પ્રમાણે વાટ જોતાં જોતાં તેની આખી રાત વીતી ગઈ, છતાં ભગવાન આવ્યા નહિ. તેવું અંતઃકરણ કામાતુર હોવાથી તે નિરાશ થઈને ઉદાસીન થિતે પડી જ રહી. એટલામાં ભગવાને આવીને બારણું ખખડાવ્યું. ત્યારે સત્યભામા બોલી ઊઠી કે, “ હે દેવ ! તમારું અહીં કામ નથી. જાઓ, જ્યાં તમારે જવું હોય ત્યાં. તમારો મારા પ્રત્યે કેવો ભાવ છે તે તો હું જાણી ગઈ છું. તમે તમારી મતલબ સાધી લેવા પૂરતો બહારથી પ્રેમનો દેખાવ માત્ર કરો છો. તમે જે કાંઈ કહો છો તે બધુંજ જૂઠું છે,—માયિક છે. તમે જાણી જોઈને છેક પરાઈએ આવ્યા તેને માટે મારે તમને કાંઈજ કહેવું નથી. હુંજ મોઈ ગાંડી છું. મેં જ્યારે નારદને તમારું તુલાદાન દીધેલું તે ઘડીએ અને ખીજી વાર જે દહાડે હનુમાન મળવા આવેલા તે વારે તમે મારું કાંઈ થોડું અપમાન કરાવ્યું હતું ? તે હજી હું કાંઈ ભૂલી ગઈ નથી. આ બધાં તમારાં ચરિત્ર હું જાણું અને છતાં તમારા બોલ ઉપર વિશ્વાસ રાખું, એવી હું મૂખી નથી. આજ-સુધીમાં તમારે વિષે મારા મનમાં જે કાંઈ ભ્રમ હતો તે બધો આજે ટળી ગયો. તમે ઘણાજ સારા છો એ હું કબૂલ કરું છું, પણ બોલ્યા પ્રમાણે તમે ચાલતા નથી; તેથી તમારા બધા ગુણ માર્યા જાય છે અને તમે છેકજ નકામા બની જાઓ છો.” તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, મારા સ્વામી એવા ચતુર છે કે તેમનો કોઈ પારજ ન પામે.

૩૮૨૮-સત્યભામાનાં આવાં વચન સાંભળીને ભગવાન બોલ્યા:

“હે ભારી પ્રિય સખિ ! તું આવાં કૂર મહેણાં વડે મને-શા સાડી વીધી નાખે છે ? ભારી પાસે બીજી કોઈ આવી હોય તો દેવ બધી વાત બણે છે. આવા આકરા બોલ તું મને શા માટે સંભળાવે છે ? તું તારા મનમાં જ નરા વિચાર કરી જો અને તારા દેહનો ભ્રમ જે તને ભૂલ ખવડાવે છે, તેને એક બાબુએ ફેંકી દઈને તું તારી બુદ્ધિને સ્થિર કરી દે. આ માડું અને આ પરાયું એવી જૂઠી લવરી તેં આજ સુધીમાં તો ઘણી કરી; પણ એ બધી ઉપાધિ છે. માટે હવે તું તારી વિવેકદષ્ટિને ઉઘાડ અને શુદ્ધિમાં આવી જા. સ્ત્રીએ પોતાના પતિનું કોઈને દાન દીધું, એવો એક પણ દાખલો દુનિયામાં કદી જોયે જરો કે ? જે વાત કદી જની જ નથી-જની શક્તી નથી તે તે મને કહી, પણ મેં જાણું સાંખી લીધું. હું કેટલો બધો સારો છું ! આમ હોવા છતાં તું જ રિસાઈ બેસે છે તે જોઈને મને નવાઈ લાગે છે. તારું મેં કોઈ દહાડો અપમાન કરાવ્યું હોય તો કહે. ક્રૂર તારું અભિમાન ઉતારવાને માટે જ મેં હનુમાનને તેડાવેલ, એટલી વાત જરી. પછી એમાંથી તો હનુમાન અને ગરુડ લડી પડ્યા અને ગરુડને કેટલું બધું સહન કરવું પડેલું ? મને રામ જનવામાં અને રૂકિમણીને સીતા જનવામાં કેટલું બધું કષ્ટ વેઠવું પડેલું ?” તુકારામનો જાંધુ કહે છે કે, તેને ખરાખોટાનો કથો વિચાર જ હોતો નથી.

૩૮૨૯—દેવનું આણું કહેણું સાંભળીને સત્યભામા બોલી : “હે દેવ ! સાંભળો. તમે કહો છો કે, ‘હું ઘણો બલો છું,’ ત્યારે હું તમને પૂછું છું કે, સારા માણસે તો સર્વત્ર સમાનદષ્ટિ રાખવી જોઈએ કે નહિ ? જો તમે સમદષ્ટિવાળા હો, તો તમારે આટલી બધી ઠગાઈ કરવી પડે છે શા માટે ? જરી વાત એવી છે કે, આ બધા તમારા ઢોંગ છે અને ઢોંગ કરવામાં તમે ઘણા પ્રવીણ છો. ત્યારે હે દેવ ! તમે મારા આગળથી આદ્યા જાઓ. સત્રાગિત રાજાની

પુત્રી સત્યભામા તમને કહે છે કે, તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. તમે વાતો કરવામાં ઘણા અતુર છો તે હું જાણું છું. તમે આવું કહીને મને આજ લગી ઠગી. તમારો વિયોગ મારાથી મહન થયો નહિ, તેથી હું ખૂબ ભાવપૂર્વક તમારી પાસે આવી. મારા પૂર્વજન્મમાં મને એવી ઇચ્છા હતી કે, આવતા જન્મમાં હું તમારી સાથે ને સાથેજ રહું. પણ તમે મને નિરાશ કરી. તમે આવું કર્યો તે હું જાણતી ન હતી. તમારાં કારસ્તાનનો કોણ પાર પામ્યું છે? શું કરે? મારા કામાસક્ત હૃદયેજ મને કસાવી મારી. તેને લીધે તો મારે આટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે. નહિ તો તમારી કૃતિથી શું હું અજાણી હતી? વ્યભિચારી તરીકે તમે આખી દુનિયામાં નામ કાઢ્યું છે. તમારા ગુણનો મહિમા તે મારે કેટલો વખાણવો? તમારે વિપે કહેવા જાઉં છું ત્યારે મોઢેથી બોલ નીકળતા નથી; કારણકે તમે નિર્ગુણ અને નિષ્કુર છો. તમારી આગળ પોતાનું-પરાયું, મા, બહેન એવું કશું છેજ નહિ. તમે સામુવહુને લડાવી મારીને જીભા જીભા તમારો જુઓ છો.” સત્યભામાના આવા બોલ સાંભળીને વૈકુંઠાધિપતિ ભગવાન બોલ્યા કે, “આજ સુધીમાં થયું તે થયું. હવે તેને ફરીથી થાક કરીશ નહિ. આજ પછી હું એવું નહિ કરું.” તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, ભક્તવત્સલ દેવે આ પ્રમાણે સોગંદ ખાઈને કહ્યું.

૩૮૩૦-“ અરે કૃષ્ણ! હું એકલી છું, તેથી હું તારી સાથે રહેવા ઇચ્છું છું. આ વનમાં મને ભય લાગે છે અને હું તો એક નાની ઉમરની નારી! ઘેરથી નીકળતી વખતે મારાં માળાપે મને ઘણીય ના કહી, તે છતાં એ હરિ! મારા શા ભોગ લાગેલા કે, હું તારી સાથે ચાલી નીકળી! રસ્તે જતા લોકો વાતો કરે છે કે, તું તો લખાડી છે. આમ જાણવા છતાં મને તારી સોળત કરવી ગમતી હતી. બોરડીના ઝાડ ઉપર પાકાં ગલ જેવાં બોર લાગ્યાં

હતાં, તે જોઈને હું તે ઝાડ આગળ જઈ પહોંચી. એટલી વારમાં હરિ ક્યાં ચાલ્યો ગયો તેનું મને લાન રહ્યું નહિ. આગળ ચાલતાં હું કાંટાની ઝાડીમાં ગૂંચવાઈ પડી. કૃષ્ણે શું કરવા ધાર્યું છે, તેની મને સમજણ પડતી નથી.” તુકારામ કહે છે કે, આપણે જે રસ્તે યજ્ઞને આવ્યા હતા તે રસ્તે પાછા વળી જઈએ અને હરિનાં દર્શન કરીએ; એટલે આપણે પગે કાંટા વાગવાનો ભય નથી.

૩૮૩૧-“ઓ મા ! તું મને ઘેર તેડી જવા આવી છે, પણ મારી સાથે તો નંદનો પુત્ર કૃષ્ણ રમે છે. મારા અને તેનો મેળાપ આજે ઘણે દહાડે થયો છે; તેથી તેનાથી છૂટા થવાનું મને ગમતું નથી. તેના મીઠા કેમળ શણદો મને સાંભળવા બહુ ગમે છે અને તેનું મોહું જોતાં મારી આંખો એક પલકારે પણ મારતી નથી. આજે સવારમાં તો હું સોની આંખચોરીએ અહીં ચાલી આવી; ત્યાં વળી પાછી તું ક્યાંથી મારી પાછળ પાછળ આવીને ઊભી રહી? મારા વગર તારું કયું કામ અટકી પડ્યું છે તે કહે? તમે બધાં સંનિઃસ્રમાં છો, ત્યારે મને શું કરવા ઘરમાં ગોંધી રાખો છો?” તુકારામ કહે છે કે, મારા સ્વામી વૈકુંઠનાથની સાથે મારે જરા છપીવાત કરી લેવી છે, માટે તમે જરા એક દોરે ઊભાં રહો.

૩૮૩૨-“હવે હું પાછી આવવાની નથી. દેવની પ્રીતિને વશ થઈને હું અહીં આવી છું. આણું કરવા માટે હુનિયાના લોકો મારા ઉપર ગમે તેટલા ખીજે બળે, પણ તેથી તેઓ કરીકરીને કરવાનું શું હતા? તમે જૂઠો કોલાહલ શા માટે કરો છો? તમે જે કાંઈ કહો છો તે બધું જ જૂઠું છે. આ દેવનું મેં દર્શન કર્યું ત્યારથી મારું મન અને મારાં નેત્ર જોડે તેના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈ ગયાં છે. ત્યાંથી તેમને એક ક્ષણ વારને માટે પણ અળગાં થવું ગમતું નથી. કોઈ પણ જાતના કામકાજમાં ચિત્ત લાગતું નથી. ખીજની

સાથે બોલવાનો પણ કંટાળો આવે છે. હું શું કરું? મારું હૈયું શ્રીહરિ પ્રત્યેના કામળાણથી વીંધાઈ ગયું છે. લગવાનથી છૂટા થઈને જીવવું તે કરતાં તો એવા જીવતર ઉપર આગ લાગે તે વધારે મારું. હરિએ મારા મનને મેં હમણાં કહ્યું તેમ ખૂબ જોરથી કેદ કરી રાખ્યું છે, તેથી હવે તે કદી પાછું ફરે એવો સંભવ રહ્યો જ નથી.” તુકારામ કહે છે કે, તે ગોવાળણ બોલી કે, “હવે મારે વિષે કોઈએ મોટી મોટી આશાઓ રાખવી નહિ; કારણકે મારો દાતા દેવ અને હું બેઉ એકજ પથારીમાં ભેગાં સૂઈ ગયાં છીએ.”

૩૮૩૩-હરિની સાથે રત રહેનારી ચપળ સ્ત્રીઓ ગર્ભ ધારણ કરવાની સ્થિતિમાં આવતી નથી. જે વાચ્યત્વ છે તેનું વર્ણન વાચા દ્વારા થઈ શકતું નથી. મતલબ કે, શ્રીહરિના આનંદનું વર્ણન વાણી કરી શકતી નથી. આ બાબતમાં હવે કરવું શું અને જવું કયાં? તુકારામ કહે છે કે, તે ગોવાળણને ત્યારથી દેવનો રસ લાગી ગયો ત્યારથી તે ઉદાર સ્ત્રી દેવતુલ્ય થઈ ગઈ.

૩૮૩૪-ગોવાળણો બિચારી મહામહેનતે ભેગી થઈ અને એકબીજાને કહેવા લાગી કે, “આજે આપણે આપણા ઘરની ચોકી કરીએ અને દેવ ઘરમાં પેસવા આવે એટલે તેને પકડીને ઘરમાં ગોંધી મૂકીએ.” આવો મનસૂબો કરીને બારણાને એથે પાંચસાત બાંધીએ ચૂપકી સાધીને બેસી રહી. તેમને એટલી તો ખબર હતી કે, દેવ રોજરોજ અમારાં ઘરોમાં ચોરી કરવા આવે છે. તેને ગમે તેટલી શિખામણો દીધી પણ કોઈનું કહ્યું કાને ધરતો જ નથી. માટે હવે જો તે એક વાર આપણા હાથમાં આવે તો તેને જીવને સાટે પણ છોડીશું નહિ. ગોવાળણોએ પોતાને પકડવાને માટે કેવી તકબીર રચી છે, તે દેવ તો બહુતાજ હતા; તેથી તે ખાસ બાંધીએ તેમને મેજા ચોરી કરવાને સાઠ આપ્યા.

પોતાના બેડીદારોને તેમણે બહાર બિભા રાખ્યા અને પોતે હમેશાં જે બારણેથી ઘરમાં પેસતા હતા, તે બારણેથી પેઠા પણ ગોવાળ-હોની ધાકે સામે મોઢે બેતા બેતા અને સંતાતા છુપાતા હજવે પગલે ચાલતા ચાલતા ઘરમાં પેઠા. ઘરમાં પેઠા પછી તેમણે પોતાના મોઢા આગળજ શીકાં ઉપર માખણનો ઘાડવો દીઠો. તેમણે તેને શીકા ઉપરથી હેઠે ઉતાર્યો અને તેમાં હાથ ઘાલીને પ્રથમ થોડુંક માખણ ચાખી બેયું. તેમાંથી જે સાડું સાડું હતું તેના ગોળા હાથમાં લઈ લીધા. જે ગોવાળણો ઘર સાચવવા બેઠી હતી, તેના ઘરમાં દેવે બાણીબેઠને વધારે બગાડ કર્યો. દૂધ, દહીં, માખણ જેટલું ખવાય તેટલું ખાધું અને ચોરી કાણે કરી અને ની રીતે કરી, તેની એધાણી રાખી જવાના હેતુથી માખણવાળા થ ત્યાંના ત્યાંજ લૂછી નાખ્યા. જેના ઘરમાં પોતે પેઠા હતા તે બારણે આ બધું બેઠું લીધું. પછી તેણે મૂળખંધવાળું મર્મદાર તુપૂર્વક વાગી દીધું અને ભગવતસ્વરૂપને પકડીને પોતાના હૃદય-પી ઘરની અંદર કેદ કરી રાખ્યું. પછી તે દેવને કહેવા લાગીઃ 'અહો દેવ! તમે મારા ઘરનાં દૂધમાખણ વગેરે કેમ ચોરી ખાધાં? દેવે આજે તમે મારા હાથમાં આવી ગયા છો. તમે આજ સુધીમાં મારે ઘેરથી જે જે વસ્તુઓ ચોરી ખાધી છે, તે બધી હું આજે તમારી પાસેથી અવળી કઢાવું ત્યારે ખરી. જુઓ, તમે મારા ઘરમાં કેટલો બગાડ કરી મૂક્યો છે?' તુકારામ કહે છે કે, શ્રીહરિનું સુખ બેતાંજ તે ગોવાળણ પોતાનું બધું દુઃખ ભૂલી ગઈ. યશોદાએ પણ પ્રેમ વડે તે ગોવાળણના મનનું રંજન કર્યું.

૩૮૩૫-હૈ કેશવ! તું સૌ દેવોનો આદિ દેવ છે અને ત્રેલો-કથનો જીવાત્મા છે. તેથી મારે તને એક વિનંતી કરવી છે તે તું સાંભળ. હું મારી વાણી વડે તારા શુણાનુવાદ ગાઉં અને તારા નામનો મહિમા વખાણું, તેટલા પૂરતું તું મને તારા પ્રેમનું દાન

હે. અમારી જીવનકળા તારા હાથમાં છે. તે તું અમને યોગ્ય અધિકારસુક્ત કરીને આપ. તું કૃપાનો સમુદ્ર છે એમ જાણીને હું તારે શરણે આવ્યો છું. એટલા માટે તું એકલોજ હવે મારા એકમાત્ર આધાર છે. તારા નામસ્મરણથી ભયંકર કર્મોનું દહન થઈ જાય છે અને ભવસમુદ્રને જોળાવવાની વાટ જિઘડી જાય છે. તારા સ્વરૂપનું નિરંતર ધ્યાન કરવું એજ ઉત્તમોત્તમ કૃણ છે અને તેનાથી સંસારવાસના કષ્ટનું નિવારણ થાય છે. રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ, એ તારાં ત્રણજ નામનો સદાકાળ જપ કરનારને સંસારની ખાધા લાગુ પડી શકતી નથી. સંસાર તો એક સૂકા ઘાસ સમાન છે. ત્યાં તેને જરાક જેટલી અગ્નિની જાળ લાગી, એટલે ભડભડાટ બળીને ખાક બની જાય છે. પાપનો રાશિ પણ એજ પ્રમાણે નામસ્મરણથી બળી જાય છે અને અત્યંત નિદાપાત્ર પાપીઓ પણ શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય બનીને જિભા રહે છે. તમે પતિતપાવન અને દીનાનાથ કહેવાઓ છો, તે તમારું ગિરદ તમે સાચું પાડો છો. તમે અનાથ જીવોના નાથ છો; તેથી તમે ઓપીઓનો અંગીકાર કરીને તેમના મનના મનોરથ પૂર્ણ કર્યો. તુકારામ કહે છે કે, તમારા સેવકો જે કોઈ વસ્તુને માટે મનમા ઇચ્છા રાખે છે, તે તમામ વસ્તુઓ તમે પૂર્ણ કરી દો છો.

૩૮૩૬-ગોકુળના સઘળા રહેવાશીઓના મનમા જે જે મનોરથ હતા તે તે બધાજ દેવે પૂર્ણ કર્યા. જેના મનમાં જે વાસના હતી, તેને દેવે અરિતાર્થ કરી દીધી. જેમણે તેમની જન્મજન્માતરમા એવા કરીને તેમને ઋણી બનાવ્યા હતા, તે ઋણને ફેડવાને સાડ પોતે નિરાકાર અવસ્થામાંથી સાકાર બની ગયા. યાદવો પૈકી વસુદેવ અને દેવકીએ ઘણુંજ કષ્ટ વેઠ્યું હતું, કાળજુકે તેમનાં છ સંતાનોને દુષ્ટ કંસે મારી નાખ્યા હતા. તે કંસનાં આચરણ ઘણાં મૂંઝાં હતાં; તેના દિલમા દયાનો છાટો ન હતો અને પાપપુણ્ય

તથા પારકુ'પોતાનું' તેનું' પણ તેને કશું ભાન ન હતું. વસુદેવદેવ-
કીનાં પૂર્વોપાર્જિત શુભકર્મોનો ઉદય થયો ત્યારે તેમને પેટે દેવે
અવતાર લીધો. જ્યાં નારાયણ પોતે દેવકીના ઉદરમાં આવીને વસ્યા
એટલે તેમનાં તમામ પ્રકારનાં બંધનોનો આપોઆપ નાશ થઈ
ગયો. બેડેને હાથેપગે બેડીઓ અને હાથકડીઓ જડેલી હતી તે
પણ પોતાની મેળેજ ખૂલી ગઈ. તે પહેલાં કંસે બેડેને ઘણા વખત
સુધી બંદીખાનામાં પૂરી રાખ્યાં હતાં; તેમાંથી દેવે તેમને છૂટાં
કર્ચાં. આ બધાં કાર્યો કરતાં તેમને એક પળવાર પણ પૂરી લાગી
ન હતી. દેવનો જ્યારે અવતાર થયો, ત્યારે આ નાના બાળકનું
કંસના લયમાંથી કેવી રીતે રક્ષણ કરવું તેની વસુદેવદેવકીને સૂઝ
પડી નહિ. તે ઘડીએ દેવેજ તેમને કહ્યું કે, “ મને ગોકુળમાં નંદને
ઘેર લઈ જાઓ.” તેજ વખતે વસુદેવ બાળક કૃષ્ણને લઈને ગોકુળ
ગયા અને તેમને નંદને ઘેર મૂકીને પાછા આવ્યા; પણ વસુદેવને
જતાં તેમજ આવતાં રસ્તામાં કોઈ પણ જાતની અડચણ નડી
નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તેનું કારણ એવું છે કે દેવ જેની સાથે
હોય તેને કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન નડતું નથી અને તેને મનમાં લય
અથવા ચિંતા કરવાનું પણ કશું પ્રયોજન નથી.

૩૮૩૭-દેવ જ્યાં ગોકુળમાં આવીને વસ્યા એટલે ગોકુળના
રહેવાશીઓનાં તમામ દુઃખચિંતા પલાયન કરી ગયાં. નંદને ઘેર
તો પ્રત્યક્ષ દેવજ પધાર્યા; એટલે તેના લાઘ્યમાં મળાજ શાની? જે
અવિનાશી દેવ નિરાકાર હતા, તેમણે દુષ્ટોનો નાશ કરવાના હેતુથી
સાકારરૂપ ધારણ કર્યું. વળી તેમને પોતાના લક્ષ્મીનું પણ રક્ષણ કરવું
હતું. તેટલા માટે રામ અને કૃષ્ણ બેડેએ ગોકુળમાં અવતાર ધારણ
કર્યો. એમજ કહે છે, ગોકુળ ગામમાં મૂર્તિમંત આનંદ પ્રકટ થઈ
ગયો. એનો અર્થ એ કે ત્યાંના બધા લોકો આનંદમય અને નિર્ભય
થઈ ગયા. તે ઉપરાંત ઘેરઘેર લક્ષ્મીનો વાસો થયો, તેથી કરીને

તેમનું પહેલાનું દારિદ્ર્ય તો ખીને નાહુંજ. તેમનાં સૌના હૃદયમાં નારાયણનો વાસ થઈ જવાથી સૌ સ્ત્રીપુરુષોના હૃદયમાં ક્ષમા, દયા વગેરે ગુણોનો પપ્પ સાથેસાથે વાસો થઈ જાયો તે ગોકુળગામના લોકોએ જપતપ આદિ સાધનો પૈકી કાઢી ક્યું ન હતું, પણ તે છતાં સૌને પ્રજ્ઞાના પ્રાપ્ત થઈ ગયું, નારાયણે પોતેજ તેમના ઉપર કૃપા કરી, પછી તેમને જપતપ આદિ સાધનોની જરૂર ક્યાં રહી? તે આખું ગામજ નારાયણનું પોતાનું બની ગયું તેથી તેમનું સર્વ પ્રકારનું હિત નારાયણેજ કરવું રહ્યું. અખિલ વિશ્વમાં એક વ્યાપક દેવ છે તેના સિવાય ખીજે કોઈ દેવ છેજ નહિ, એવું ભક્તો બોલે છે. એક ચક્રધારી દેવના સિવાય આખા ત્રિભુવનમાં ભક્તોને મનથી ખીજા કોઈનું અસ્તિત્વ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આવા ભક્તો દેવનો આનંદ માણવાને સારૂ સર્વ આશાતૃષ્ણા તજીને દેવની સાથેસાથે જન્મ ધારણ કરે છે.

૩૮૩૮-જે લોકો દેવને લઈને રાતદહાડો કીડા કરતા હતા તેમના પૂર્વજન્મના પુણ્યોનો હિસાબ કોણ કરી શકે? જેઓ અતરંગાદ્ય આનંદ સહિત દેવની જોડે રમતો રમી, જેમના મોઢાની સાથે પોતાનું મોઢું અડકાડીને દેવે જેમને ચુંબનો કર્યા, જેમનું મન કૃષ્ણનો ભોગ કરવાને ઉત્કંઠિત હતું, તે કામાસક્ત ગોપીઓએ દેવને ઝોળખી લીધા જે જે ગોવાળણોના મન સહિત શરીર કૃષ્ણની સાથે સલગ્ન થઈ ગયા હતા, તેઓ પોતાના ઘરખાર, પતિ, પુત્ર, સૌને વીસરી ગઈ તેમના મહદ્ભાગ્યની તુલના ત્રિભુવનમાં કોઈથી થઈ શકે એમ નથી. દ્રવ્ય, લોકાચાર અને માન એ બધા જેમને વિષયત્વ થઈ ગયા હતા, એવી ગોપીઓ વનમાં એકાતવાસનું સેવન કરતી હતી ભગવાનની સાથે ભોગ કરવાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાને માટે તેઓ એકાત સ્થળને શોધતી હતી જે ગોપીના મનમાં જે ઇચ્છા હતી, અને તેનું જે વ્યવસ્થા હતું તે જોઈને, વિશ્વમાં કદીને, દેવે

તેની સાથે તે પ્રમાણે ભોગ કર્યો અને તેમને સુખી કરી. તુકારામ કહે છે કે, દેવ તો ભોગ અને ત્યાગ બેઉથી પર છે. પણ સ્ફટિકનો પથ્થર જે પદાર્થના સંપર્કમાં આવે તેનો રંગ ધારણ કરે છે, તેમ દેવ પણ પોતાનું કર્તવ્ય બળવે છે.

૩૮૩૯-સ્ફટિકશિલામાં પોતાનો કશો રંગ હોતો નથી, પણ તે જુદા જુદા રંગને ધારણ કરતી દેખાય છે અને છતાં પણ તે સર્વ રંગથી અલિપ્ત રહે છે; તેમ દેવ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ કરે છે અને પોતે તેમનાથી નિર્લેપ રહે છે. જેવો તેમના ભક્તોના મનનો ભાવ તેવા તે થઈ જાય છે અને તેમની વાસનાઓને પૂર્ણ કરે છે. ગોપીઓની અને પોતાનાં માતાપિતાની ઇચ્છાઓની તૃપ્તિને અર્થે તે ગોકુળમાં પધાર્યા. તેમણે કંસચાણૂર આદિ દૈત્યોને માર્યા અને માતાપિતાને બંદીખાનામાંથી છોડાવ્યાં. તે પોતાના ભક્તોને તેમજ શત્રુઓને એકસમાન પદ આપે છે, એ વાત તેમણે પૂતનાના વધ વખતે પ્રત્યક્ષ સાબિત કરી દીધી. જાળહત્યાનું પાપ જેને કપાળે સ્પષ્ટ અક્ષરોથી લખાયું હતું, એવા પોતાના કંસમામાને દેવે મુક્ત કર્યો. ભક્તિભાવે અથવા દ્વેષભાવે જેણે હરિનું સ્મરણ કર્યું તેનામાં પાપ રહેજ કેવી રીતે ? તેમનાં પૂર્વકર્મોના સાક્ષી પણ દેવ પોતેજ હોવાથી, તેમની સેવા વડે દેવ તેમના પોતાનાજ થઈ ગયા. ભક્તોએ તેમના નામને પોતાના કંઠમાં ધારણ કરેલું હોવાથી, દેવ તેમની પાછળ પાછળ દોડતા ફરે એવા ભોળા છે. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવને માનની ગરજ હોતી નથી; પણ જેના મનમાં તેમના પ્રતિભાવ હોય, તેને ઘેર તે દોડ્યા દોડ્યા જાય છે.

૩૮૪૦-જે હરિનાં ચારે વેદ કીર્તિગાન ગાય છે, તે એક ગોવાળણને હાથે પોતે રાજપુત્રીથી બંધાઈ જવાનું કબૂલ કરે છે. જે ઘડીએ ગોવાળણે તેને દહીં વલોવવાના થાંભલાની સાથે બાં-

ધતી હતી, તે ઘડીએ તે ચક્રપાણિ તેમને પગે લાગીને કાલાવાલા કરતો હતો. તેમના ઘરમાંથી માખણ ચોરી ખાવાને સારૂ તે તેમનાં ઘરોમાં પેસી જતો અને જેનું ઘર સૂનું હોય તેના ઘરમાં પેસીને ચોરી કરી આવતો. હરિ તો અંતરણાદ્ય પરિપૂર્ણ છે, તેથી કરીને તેમને ચોરીનું કર્મ લાગુ પડી શકતું નથી. જેઓ હરિને પકડવાની આવી જાણતા ન હતા, તેમણે તેમને પકડવાનાં ઘણાંય ક્રાંદાં માર્યાં ! પણ તે ન પકડાયા તે નજ પકડાયા. પણ જેઓ આ કામનું રહસ્ય જાણતા હતા, તેઓ એક રસ્તો ઘેરીને બેસી રહેતા. પછી તેઓ કૃષ્ણના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થવાથી નિઃસંગ અને નિશ્ચિન્ત બનીને નિવૃત્ત થઈ જતા. જે હરિને યોગીઓ પોતાની ધ્યાનસમાધિમાં પણ પામતા ન હતા, તેમને એક ગોવાળણ પકડી લેતી. તે ઘડીએ તેના હાથમાંથી છટા થવાને સારૂ ભગવાન તેમના કેવા કેવા કાલાવાલા કરતા ? આ પ્રમાણે જ્યારે એક ગોવાળણ તેમને કળજે કરી લેતી ત્યારે ચતુર અને જ્ઞાનીઓ માથાં ફૂટીને મરી જતા તો-પણ તે તેમને હાથ આવતો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હરિને પ્રાપ્ત કરવાને સારૂ એક કોડીનો પણ ખર્ચ કરવાની જરૂર પડતી નથી. ફક્ત જેની જરૂર છે તે એક ભાવજ છે.

૩૮૪૧-નારાયણ પોતાના અનન્ય ભક્તોની ઇચ્છા રાખે છે અને તેઓ જો રાંક હોય તો તેમને પોતાના જેવી પદવી આપીને ન્યાલ કરી દે છે. મોટો રાજા હોય પણ તેનાં આચરણ જો શુદ્ધ ન હોય, તો યમને ઘેર રાંક જેવો થઈ જાય છે. ઇન્દ્ર, ચંદ્ર અને બ્રહ્માદિક દેવતાઓના મનમાં જો એક તલમાત્ર પણ અભિમાન રહી ગયું હોય, તો તેમને દેવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. મનમાં એક તલ જેટલું પણ અભિમાન રહી ગયું, તો નક્કી જાણવું કે, દેવને ઢાંદ્રી દેવાને સારૂ તે મેરૂ પર્વત જેવડું બની જશે. આખી પૃથ્વીનો ભાર દેવ ધારણ કરી રાખે છે, તોપણ જેઓ દુષ્ટ અને ખરા હોય, છે

તેમનો દેવને વિશેષ ભાર લાગે છે. દુષ્ટ, ભક્તિહીન અને નિર્દય લોકોને સાડે દેવે યમલોકની રચના કરી રાખી છે. જેઓ નારાયણને નહિ ભજે તેમને યમલોકમાં ચાતના ભોગવવી પડશે. જેઓ એકનિષ્ઠાવાન થઈને હરિનું ભજન નહિ કરે તેમને યમ સજા કરશે. તે પાપીઓને યમ કહેશે કે, “અરે ! તમે કેશવનું ભજન કેમ ન કર્યું ? અને તમે કથા, પુરાણ આદિનું શ્રવણ કેમ ન કર્યું ? તમારે કાન, આંખ અને મોઢાં હતાં કે ન હતાં ? તમારે આંખો, કાન અને મોઢાં તો હતાં ત્યારે તમે સંતોની સંગત કેમ કરી નહિ અને તેમના ઉપદેશને કેમ લક્ષમાં લીધો નહિ ? તમને સંતોએ સ્પષ્ટ કહી સંભળાવ્યું હતું “ કે, તમે જન્મ્યા છો તે પણ એક જાતની સજાજ છે. માટે ચાલો, તૈયાર થઈ જાઓ. તમને હું સજા કરું છું.” આ પ્રમાણે યમરાજ તેમને કઠોર સ્વરે કહેશે; કારણકે દુરાચારી લોકોને લીધે દેવને ક્લેશ થાય છે. ભગવાને રામકૃષ્ણરૂપે અવતરીને દુર્જનોનો સંહાર કર્યો. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ રામકૃષ્ણના સ્મરણમાં રંગાઈ ગયા હશે તેમનો વૈકુંઠમાં વાસ થશે.

૩૮૪૨-વૈકુંઠમાં રહેનારા લોકોને હરિભક્તોની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કેમકે ત્યાં નારાયણ તો નિરંતર તેમની પાસેના પાસેજ હોય છે. જેમણે પોતાનાં તન, મન અને ધન શ્રીહરિને સમર્પિત કર્યાં હોય છે, તેમનીજ પાસે તે રહેવાનું પસંદ કરે છે. હરિની કીર્તિનું જેઓ વર્ણન કરે છે તેઓ સમર્થ છે. એ સિવાય બીજા ણધા ભલેને મોટા અકવર્તી રાજા હોય, પણ તેઓ કંગાલ અને દયાપાત્ર છે. રામકૃષ્ણે ગોકુળમાં ગોવાળિયાઓની સાથે ગાયો ચરાવતી વખતે ભારે આનંદ સહિત કીડાઓ કરી હતી. તેઓ બ્યારે ગાયો ચરાવવાને સાડે સીમમાં જવા નીકળતા ત્યારે તેમના હાથમાં લાકડી, ખાંધે કાળી કામળી અને બીજા હાથમાં પેણુ અથવા સુરલી એટલાં વાનાં શોભતાં હતાં. તે ગોવાળિયાઓનાં તથા તેમનાં

ઢારઢાંખરનાં પૂર્વજન્મેનાં કેટલાં પુણ્ય જમા થયાં હતાં તેનો હું
આંક કાઢી શકતો નથી. કારણકે તે ગોવાળ અને ગોવાળણાએ
પાર વિનાનાં યુગનો ઉપભોગ તૃપ્તિપર્યંત માણ્યો હતો. તેઓ
પોતે તૃપ્ત થયા પછી તેમણે એ વાત પોતપોતાની ઇચ્છા મુજબ
ખીજ લોટોમાં જાહેર કરી, પરંતુ તે દેવની એક આશ્ચર્યકારક
વિલક્ષણતા ખાસ સાંભળી લેવા યોગ્ય છે અને તે ખીજ સાં-
ધનો વડે પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. તે એ છે કે, જ્યારે ગોવાળણે દેવને
સજ્જ કરી અને તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા ત્યારે તે પાછા આવી-
ને ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભા રહ્યા. પછી તે ગોવાળણે તેમને ગાળો દીધી
ત્યારે તે તેના મોઢા સામે જોઈને આનંદથી હસવા મંડ્યા. નાના
પ્રકારનાં જપતપાદિ સાધનો કરીને કોઈ મરી જાય, તોપણ દેવ
તેની સાથે જોડાતા નથી અને તેજ દેવ એક ગોવાળણની ગાળો
સાંભળીને હસે છે. તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ જે કંઈ કરે છે તે બધું
જ સાચું લાગે છે. આવો સરળ મર્મ તેમણે સૌને બતાવી દીધો છે.

૩૮૪૩-પોતાની પ્રાપ્તિ કરવાનો સરળ મર્મ દેવે ભાવિક ગો-
વાળિયાઓને બતાવી દીધો. તે મર્મ એવો હતો કે, ગોવાળિયા-
ઓએ જંગલનાં ઝાડનાં પાંદડાં તોડીને તેની માળા બનાવીને દેવને
પહેરાવી તેમનું પૂજન કરવું. વળી તે ગોવાળિયા કૃષ્ણને કહેતા
કે, “અહ્યા ઓ કૃષ્ણ ! ચાલ, અમને અમારો દાવ આપ. હમણાં
ને હમણાં આપ.” ત્યારે તે જોલ સાંભળીને દેવ બહુજ ખુશ થઈ
જતા. જે ઘડીએ તે ગોવાળિયાઓની સાથે આટાપીટા, હુંતુહુંતુ,
ચકલિલ્લુ વગેરે રમતો રમતા ત્યારે રમતાં રમતાં ગોવાળિયાઓના
મોઢાનું ટૂંક પણ તેમના ઉપર પડતું; પણ તે વખતે જાણે કોઈએ
તેમને મંત્રયુક્ત ઘોડશોપચાર સહિત સ્નાન કરાવ્યું હોય એવું તે
માની લેતા. કામળી અને લૂગડાની ગડી કરીને તેના ઉપર ગોવા-
ળિયાઓ કૃષ્ણને બેસાડતા હતા. ધ્યાનસ્થ યોગિઓને અતિ હલ્લ

એના દેવ ગાયેને વાળવાને માટે તેમની પાછળ પાછળ દોડતા હતા
ગોવાળિયાઓ ન્યારે તેમને કહેતા કે, “કૃષ્ણ ! આજે તો ગાયેને
વાળી લાવવાનો તારો વારો છે ” ત્યારે તે એમ માની લેતા કે,
જાણે કેાઈએ તેમને વેદમંત્રયુક્ત મંત્રપુષ્પાન્તરિ અર્પણ કરી
વળી ન્યારે ગોવાળિયા તેમને કહેતા કે, “આજે તો તુ અમને તારો
હાથે ખવડાવ ” ત્યારે જાણે તે પોતાના પૂજનીય દેવને નૈવેદ્ય અર્પ
ણ કરતા હોય એવું માની લેતા ડોઠ વાર ગોવાળિયા તેમને ખ
વડાવવાની રાહ ન જોતા પોતેજ ખાવા મડી જતા, ત્યારે દેવ
તેમના મોઢામાથી ખાધેલું અન્ન જોર ડરીને કાઢી લેતા, પોતે
ખાઈ જતા અને તે ખાઈને ખૂબ તૃપ્તિ અનુભવતા પછી તેમના
માથા ઉપર મોરના પીછાનો ઝુગટ ગોવાળિયા પહેરાવતા, ત્યારે
તે આનંદથી તાળીઓ પાડીને નૃત્ય કરના મડી જતા જેમને જે
મને તેમનો સમાગમ મળતો તેઓ આનંદમાં ડૂબી જઈને પોતાના
દેહભાવને ભૂલી જતા અને નૃત્ય કરવા લાગતા પોતાના દેહભાવને
વિસારી દઈને જે કેાઈ નામસ્મરણ કરતા કરતા નૃત્ય કરતા, તેમણે
પોડશોપચારયુક્ત પૂજા કરી હોય એવું નાગવણ માની લેતા
પોતાના ભવિક ભક્તોની પૂજા જેવી હોય તેવી પણ દેવ તેનો
સ્વીકાર કરી લે છે અને તેમને વગર કહે પોતાના નિર્બંધની
પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે તુકારામ કહે છે કે, દેવ પોતાના ભક્તોને સાડ
ઉત્તમ સ્થાનની સગવડ કરાવી આપવાને માટે તેમની પાછળ
પાછળ ચાલ્યા કરે છે

૩૮૪૪-દેવેશ્વસ્વરૂપનો જે આનંદ પોતાના ભક્તોને ચખાડ્યો
હતો, તેજ આનંદ તેમણે ગોવાળણોને આલિંગન દેવાને ંહાને
ચખાડ્યો તે ગોવાળણોમા એક તો શુણ્ણ હતા અને બીજા તેઓ
દેવની સેવા અનેક જન્મેથી કરતી આવી હતી, તે સેવાનુ સ્મરણ
અદા કરવાને માટે દેવે તેમને આલિંગન દીધું તેઓ ન્યારે દેવના

ઉપર રિસામાણું લેતી, ત્યારે દેવ તેમને મનાવવાને સાડું તેમના કાલા-
વાલા કરતા હતા અને પોતે સર્વ સત્તાધારી હોવા છતાં તેમને રાજી
કરવાને માટે તેમની આગળ સોગંદ ખાતા હતા. તે વૈકુંઠવાસી
દેવ ગોપીઓને કહેતા કે, “તમારાથી હું દૂર છું જ નહિ. તમારો
પ્રેમ મારા અંતઃકરણમાં નિરંતરને માટે પોતાનું સ્થાન કરીને
વસી ગયો છે. પ્રિય સખિઓ! તમે જેવો ભાવ મારા પ્રતિ રાખો
છો, તેવો હું તમારા પ્રતિ રાખીશ અને તે રૂપે હું તમને પ્રાપ્ત
થઈશ. હું તમને જે કાંઈ કહું છું તે મારા અંતઃકરણના ખરેખરા
ભાવપૂર્વક જ કહું છું, એમ તમે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. આ
ખાખત તમારો પોતાનો જીવજ તમારી આગળ સાક્ષી પૂરશે.”
જેવાની ખૂબી એ છે કે, તેમની પોતાની અને ગોપીઓની બેઠની
પ્રીતિના સાક્ષી દેવ પોતે જ છે અને છતાં પોતાના જ સોગંદ પોતે-
જ ખાય છે ! જેવો જેનો ભક્તિભાવ તે પ્રમાણે તેની સાથે સત્ય
ભાષણ કરીને દેવ તેને અનુભવ કરી બતાવે છે. અનેક ગોપીઓના
મનનું તે અનેક પ્રકારે સમાધાન કરતા હતા અને એકના મનના
ભાવની બીજીને બળર પડવા દેતા નહોતા. તેમ કરવાનું કારણ એ
હતું કે, દરેકના મનનો ભાવ અને કર્તવ્યકર્મ એક ચરખાં નથી
હોતાં; તેથી કરીને જેવો જેનો ભાવ તેણે દેવ તેને કૃપાદાન દે છે.
દેવ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી દરેક જણની આગળ પોતે હાજર છે,
એ વાતની તે કોઈને બળર પડવા દેતા નથી. પણ જેના મનમાં
જે ઇચ્છા હોય છે તેની તે ઇચ્છા મેઘશ્યામ ભગવાન પૂર્ણ કરી દે
છે. દેવ ગોકુળ ગામના તમામ લોકોના અને ગોવાળણોના મનના
મનોરથ પૂર્ણ કરતા હતા. ગોકુળના લોકોને તેમણે પોતાને માટે
ગોહ લગાડ્યો અને તેમના ચિત્તમાં વાસો કર્યો. તેમણે સૌના
ચિત્ત ચોરી લીધેલાં હોવાથી નીનો પ્રેમ તેમના ઉપર ચોટી ગયો
હતો. તે લોકોનો પ્રેમ વૈકુંઠવાસી દેવના ઉપર ચોટી ગયેલો હોવાથી

તેમને પ્રપંચનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું. તેથી કરીને તેઓ એક બીજાની સ્તુતિ અથવા નિંદા કરવાનું તથા પોતાના દેહને સંભા-
રવાનું પણ ભૂલી ગયાં હતાં. કોઈને પોતાનાં પુત્રપુત્રી, માળાપ
વગેરેનું ભાનજ રહ્યું ન હતું અને તેઓ સૌ દેવજ છે એમ માનીને
તેઓ સૌની સાથે વ્યવહાર કરતા હતા. ગોવાળણોના મનમાંથી
તો લાજશરમ પૂરેપૂરી નીકળી ચૂકી હતી; તેથી તેઓ પોતાના
ધણીઓને ઘરમાં પડ્યા મૂકીને કૃષ્ણની પાસે ચાલી જતી. તુકા-
રામ કહે છે કે, મન, વાણી અને કાયાદ્વારા સૌનો પ્રેમ કૃષ્ણને
અર્પણ થઈ ગયેલો હોવાથી કોઈના મનમાં બીજા કોઈની ધાક
જેવું કશુંજ ત્યાં રહ્યું ન હતું.

૩૮૪૫-ગોપીઓની આમંત્રિત શ્રીહરિના રૂપ ઉપર લાગી
ગયેલી હોવાથી તેઓ પોતાના શરીરના પ્રતિ ઉદાસીન બનવા લાગી.
તેથી દેવે તેમના પતિઓનું રૂપ ધારણ કરીને તેમને પ્રત્યેકને ઘેર
જવા માંડ્યું અને એ રીતે તેમણે તેમની સૌની ભોગેચ્છા પૂર્ણ
કરી. જે ગોપીનો જેવો ભાવ તે પ્રમાણે કૃષ્ણ તેમની સાથે વ્યવહાર
કરતા. તે કોઈના પુત્ર, તો કોઈના પ્રિયતમ થઈ જતા અને એ રીતે
પોતે પ્રત્યેકને આનંદિત કરી દેતા. દરેક ગોપીના મનમાં તેમને
માટે જુદોજુદો ભાવ હોવાથી તેમને સૌની સાથે જુદુંજુદું વર્તન
રાખવું પડતું અને તેમના દરેકની રસવૃત્તિને અનુસરતું રૂપ પણ
ધારણ કરી લેવું પડતું. પણ વાસ્તવિક રીતે જોવા જઈએ તો તેમનું
રૂપ તો મૂળે જ હતું તેનું તે-એકનું એકજ રહેતું અને છતાં ગોપ-
ગોપીઓની સાથે પ્રેમની આપલે કરવાના હેતુથી દેવ નાના પ્રકા-
રના જોલ જોલતા હતા. નારાયણ તો આ પ્રમાણે પ્રેમોદ્લાસ
સહિત ક્રીડા કરતા હતા, પણ તેમનું રૂપ નાનું છે કે મોટું તે કોઈના
સમજવામાં આવતું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આ અખિલ જગત
દેવમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને તે પોતે બહુરૂપીની માફક નાના

પ્રકારના વેળ ધારણ કરીને પ્રેમાનંદ સહિત ખેલ ખેલે છે.

૩૮૪૬-એક દહાડો કૃષ્ણે માટી ખાધી, તે માટે યશોદા તેમને મારવા લાગી. તે ઘડીએ હું આખા જગતનો પિતા છું એ વાતનું તેમણે પોતાની માતાને લાન કરાવી દીધું. જ્યાં માએ મારવાને માટી ઉગામી કે તરત “મેં માટી ખાધીજ નથી, ખાધી હોય તો નો મારા મોઢામાં માટી છે?” એવું કહીને તેમણે પોતાનું મોઢું ઉઘાડ્યું અને યશોદાએ તેની અંદર આખું પ્રહ્લાંડ દીધું! આવું ભયંકર સ્વરૂપ જોતાંની સાથેજ તેણે પોતાની આંખો મીચી દીધી. પછી કૃષ્ણ તો પાછા પહેલાંની માફક માની સાથે લાંડ કરવા લાગ્યા. માની પાસે જઈને તે તેને ગળે વળગી પડ્યા અને પોતાની માયાને તેમણે માયિક લોકોના જાણવામાં આવવા દીધી નહિ. હરિનું સ્વરૂપ માયાવિગ્રહી છે એવું ન જાણતાં યશોદા તો એમજ માની બેઠી હતી કે, કૃષ્ણ મારો છોકરોજ છે. તેમણે બાળપણમાં બકાસુર, કાળાસુરવગેરે મોટામોટા દૈત્યોને રમતમાં ને રમતમાં મારી નાખ્યા. કુબેરના બે છોકરા વિમળ અને અર્જુન નારદના શાપને લીધે બે જાડ થઈને ગોકુળમાં પેદા થયા હતા. તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કૃષ્ણ યશોદાને હાથે ખાંડણિયાની સાથે બંધાયા. પછી તે ખાંડ-ણિયો ઘસડતા ઘસડતા આવ્યા અને એ રીતે બેઠે જાડની વચ્ચે-વચ્ચે તેમણે ખાંડણિયાને ઘસાડીને એવો આંચકો માર્યો કે તેથી બેઠે જાડ તૂટી પડ્યાં અને કુબેરના છોકરા શાપમાંથી મુક્ત થઈ ગયા. અખિલ પ્રહ્લાંડને જન્મ આપનાર દેવ સૌથી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે, પણ તે ગોવાળિયાઓને માયાનો એવો મોહ લાગી ગયો હતો કે, આ વાત તેમની સમજમાં જિતરતીજ નહિ. દેવ ગોવાળણના ઘરમાં પેસીને શીંકા ઉપર મૂકેલા માખણના ઘાડ-વામાંથી માખણ ખાઈ જતા; તોપણ તે ઘાડવામાં પહેલાં હવું તે કરતાં વધારે માખણ જોવામાં આવતું, છતાં પણ આ દેવની

માયાથી થાય છે, એ વાત તેમની સમજમાં ઊતરતીજ નહિ. દૂધ-દહીંથી ભરેલી દોણીઓમાંથી દેવ મનમાન્યું ખાઈ જતા અને છતાં હોય તે કરતાં ખમણું દૂધદહીં કરી બતાવતા. ઘરમાં દૂધ દહીં ખમણું થઈ ગયાં તે જોઈને ગોવાળિયાઓ મનમાં રાજ થતા, પણ આ બધું શાથી થાય છે તેનો તેઓ વિચાર કરી શકતા ન હતા. આ દેવ વિશ્વનું મૂળ છે, એ વાત આશાના પાશમાં બંધાઈ ગયેલા ગોવાળિયાઓથી સમજતી નહિ. કૃષ્ણ તો અમારો છોકરાજ છે એવો ખ્યાલ નંદ અને યશોદાના મનમાં જડ ઘાલી ખેડો હતો. એક વાર પોતાના દેવત્વનો ભાવ બતાવવાના હેતુથી કૃષ્ણ દહીં વહોવવાના ગોરસાની અંદર જઈ બેઠો અને માંદાથી માખણ લઈલઈને ખાવા મંડી ગયા. હજી માખણ ઉપર નથી આવતું તે જોવાને સાડ જેવી યશોદા ગોરસામાં હાથ ઘાલીને જોવા લાગી કે તેનો હાથ કૃષ્ણની સાથે અથડાયો. પછી તેમને ગોરસાની બહાર કાઢીને તે મોટા આશ્ચર્ય સહિત જોવા લાગી કે, આ બંન્યું-જ કેવી રીતે? આવડો મોટો છોકરો નાના સરખા ગોરસાની અંદર પેસી ગયો એ કૃષ્ણની અતુરમ્મ તેની સમજમાં ન આવવાથી તે વિચારમાં રૂખી ગઈ. પોતાના પુત્ર ઉપરની મમતાને લીધે તેનું દેવપણું યશોદાના માન્યામાં આવતુંજ નહિ અથવા ખડું કહીએ તો દેવેજ પોતાની માને ખરી વાત જાણવા દીધી નહિ. તેના ઉપર પોતાની મોહમાયાની જાળ પાથરીને દેવે તેને પોતાનું દેવપણું જાણવા દીધું નહિ. તેમ થવાનું કારણ એ છે કે, લોભી-લો-કેના મનની અંદર દેવ પોતાને વિષેના ખરા ભાવને સ્થિર રહેવા દેતા નથી અને તેઓ છતી આંખે આંધળા બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમણે શ્રીહરિને ઓળખ્યા નથી, એવો દુનિયાદારીમાં ફસાયેલા લોકોને આંધળાજ જાણવા.

૩૮૪૭-દેવને ઓળખવાનું સાધન એક ભાવજ છે. તે સિવાય

ખીન્ન ડોઈ પણ સાધનથી તેમની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. પોતે ઉન્નત થાઓ અને દંભમાં વૃદ્ધિ કરે તો ‘લેશનાં શીંગડાં લેશને ભારે’ તેમ તે તમનેજ ભારે પડશે, પણ તેથી દેવની પ્રાપ્તિ કરવાની આશા રાખવી નહિ. દેવની પ્રાપ્તિને અર્થે યજ્ઞ, યાગ, વ્રત, તપ ઇત્યાદિ સાધનો લોકો કરે છે અને વનવાસી ધર્મીને એકાંતનું સેવન કરે છે, મજનાં ગોપગોપીઓએ તેમના પૂર્વજન્મોમાં એ બધાં વ્રતતપ વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં કર્યા હતાં અને તે બધાંનું સામટું ફળ તેમને આ જન્મની અંદર મળી ગયું. તેમનાં પૂર્વજન્મોનાં સંચિતકર્મ દેવ જાણતા હતા, તેથી તેમણે તેમનો આ જન્મમાં ઉદ્ધાર કરી દીધો. દેવના ઉપર ગોપ ગોપીઓની તથા નંદ-યશોદાની સેવાનું ભારે ઋણ હતું, તેને ફેડવાને માટે તે ગોકુળ ગામમાં આદ્યા આવ્યા હતા. તુકારામ કહે છે કે, જે સુખ ગોપ-ગોપીઓએ ભોગવ્યું તે ખીન્ન લોકોને માટે તો શું પણ ધર્માદિક દેવતાઓ માટે પણ ફલભૂત હતું.

૩૮૪૮-આ દેવ અણાની લોકોના ભલાને ખાતર નાનું સરખું બાળક રૂપ ધારણ કરીને યશોદાની આગળ રડવા જેવું મોટું કરીને ખાવાનું માગવા લાગ્યા. એ નારાયણને દેવકીવસુદેવ અને યશોદાનંદ એવાં બળે માળાપ હતાં. પણ તેમના બેડના ઉપર તેમની પ્રિતિ એક સરખીજ હતી. દેવકીવસુદેવ અને યશોદાનંદ એ ચારેના પ્રતિ તેમના મનનો ભાવ બરાબર એક સરખો હતો. એ માળાપે તેમને જન્મ આપેલો અને ખીન્ન એ તેમને પાળી પોષીને મોટા કરેલા એ દેવનો પ્રેમ મૂઠા એક ગરખો, સૂનો પ્રતિ એકમ-માન, જરૂર પણ વધારે નહિ કે ઓછો નહિ મિષ્ટાન્નાદિ પદાર્થો તેમને ભક્તિભાવપૂર્વક અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. તેનાથી દેવ નાનેથી મોટા થઈ ગયા. ભક્તો નાના પ્રકારની મહેનત મજૂરી કરીને જે ઠાંઈ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરતા તે બધી તેઓ દેવને અર્પણ કરી દેતા.

લક્ષ્મીએ પોતાનાં ગાય, ભેંસ, ઘોડા અને ટૂંકમાં આખો સંસારજ
કૃષ્ણને અર્પણ કરી દીધો હતો અને જીવભાવે તેઓ કૃષ્ણની સેવા
કરતા હતા. કૃષ્ણના નામને તેઓ એક ક્ષણવારને માટે પણ પોતાની
જીભથી વેગળું કરતા નહિ. દેવ તેમનાથી એક ઘડી વારને સાડ પણ
જે વેગળા જતા તો તેમનો જીવ જવોજ ખાકી રહેતો. આ પ્રમા-
ણે તેમના ધ્યાનમાં તથા મનમાં શ્રીહરિ રમી રહેલા હોવાથી તેઓ
લલે સંસારનાં કામકાજ કરતા, પણ તેમનો જીવ તો શ્રીહરિમાંજ
પરોવાયેલો રહેતો. તેઓ સર્વકાળ કૃષ્ણનું ચિંતન કરતા હતા.
ખેંધો વખત પૂછ્યાજ કરે કે, કૃષ્ણે આજે ભોજન કયું કે નહિ ?
કૃષ્ણ હમણાં કયાં ગયા ? ક્યારે પાછા આવશે ? હજી કેમ નહિ
આવ્યા હોય ? કૃષ્ણ અમારે ઘેર આવ્યા, કૃષ્ણ અમારે ખારણે
ખેડા, કૃષ્ણ અમારા સગાસ્વજન છે, કૃષ્ણ અમને મળ્યા. આવાં
આવાં ગીત જોડીને તેઓ દળતાં, ખાંડતાં અને ઘરનું કામ-
કાજ કરતાંકરતાં ગાયા કરતા, આખો દિવસ તેમનું મન કૃષ્ણ-
નુંજ ધ્યાન કરતું હતું. સૂતાં, ખેસતાં, જાગતાં, જીંધતાં અને સ્વ-
પ્નમાં પણ તેઓ કૃષ્ણનું રૂપજ જોયા કરતા. તુકારામ કહે છે
કે, એ લોકોને સર્વત્ર કૃષ્ણના રૂપનુંજ દર્શન થતું હતું. જેમને
આવો અનુભવ થતો હોય તેમનાં માતાપિતાને ધન્ય છે.

૩૮૪૯—એક ગોવાળણને યશોદાએ કહ્યું કે, “ અતિ ! તું
તાડું ઘરકામ કરતી જા. તારો લૌકિક વ્યવહાર નિભાવતી જા અને
સાથેસાથે મારા કૃષ્ણને પણ રમાડતી જા. કૃષ્ણના સિવાયનું તું જે
કાંઈ કરીશ તે ખર્ચીજ વખતની ખરણાદી કર્યો ખરોખર છે, એમ
તું નક્કી માની લેજે. નકામી વાતો કહેવી અને સાંભળવી, ટોળ-
ટપ્પામાં વખત ગુમાવવો તે કરતાં એક ઘડી વાર તું કૃષ્ણનું નામ
લે, તે વધારે સાડ છે. એક ઘડી વાર તો તું તેના સુખનો સ્વાદ લઈ
જો. એક વાર જો તું તેના આનંદનો અનુભવ લેતી થઈ જઈશ તો

પછી તારે અન્ય યોનિઓમાં ધક્કા ખાવા પડશેજ નહિ. પછી તને એક કૃષ્ણ વિનાનો ખીજો બધોજ પ્રપંચ નકામો ખેલ જેવો સમર્જાઈ જશે અને સર્વ પ્રકારના સંગનો ત્યાગ કરીને એકાંતમાં કૃષ્ણનો આનંદ ભોગવવાનું મન થયા કરશે. ત્યાર પછી તો તને ખીજા કોઈના ખેલ સાંભળવા ગમશેજ નહિ. તારા ચિત્તની અંદર એક હરિનું ધ્યાન ઠસી જશે. પછી તારો જીવ જાય તોપણ તેને તું કદી વેગળો કરવા ઇચ્છીશ નહિ. કોઈ તારી સાથે વાત કરવા આવશે, તો તું તેની સામે ટગરટગર બેસા કરીશ અને મોઢામાંથી એક અક્ષર પણ બોલીશ નહિ. છતાં લોકો તારા કાલાવાલા કરતા આજ્યા આવશે કે અમને તારી પાસે થોડી વાર તો બેસવા દે. તું ખીજા લોકોને કૃષ્ણમુખનું દર્શન કરવાને નોતરીશ અને તારા આનંદની આપવીતી તું સૌને કહી સંભળાવીશ.” આ પ્રમાણે યશોદાએ તે ગોવાળણને શિખામણ દીધી તે તેણે પોતાના હૈયાની સાથે જડી રાખી. તુકારામ કહે છે કે, આ શિખામણ સાંભળ્યા પછી તે ગોવાળણ યશોદાના ઘરમાં ગઈ અને કૃષ્ણને લઈને એકાંતમાં ચાલી ગઈ. એમ કરવાથી તેનો પ્રપંચનો ખીજો એકદમ તેના માથા ઉપરથી ઊતરી ગયો.

૩૮૫૦-તુકારામ કહે છે કે, ઉપરોક્ત ગોવાળણ કૃષ્ણનું મુખ સદાકાળ ભોગવતી થઈ ગઈ; એટલે પછી તેને ફરીથી પ્રપંચમાં પ્રવેશ કરવાનું કશું કારણ રહ્યું નહિ. તે બધો વખત કૃષ્ણનું શ્રીમુખ જોતી રહેતી, તેથી આ રાત છે કે દિવસ તેનું પણ તેને ભાન રહેતું નહિ. શ્રીકૃષ્ણમુખદર્શન કરવામાં તે એવી તદ્દલીન બની જતી કે, તેની આંખોની પાંપણો પલકારે મારવાનું ભૂલી જઈને સદા ઊઘાડી ને ઊઘાડીજ રહ્યા કરતી અને એમ કરતાં તેને જરાય થાક લાગતો નહિ. તે પોતાના દેહભાવને પણ ભૂલી ગઈ અને તેની ઈન્દ્રિયોનો વેપાર પણ તેના સ્મરણમાંથી નીકળી ગયો. તેને

પોતાનાં ઘરસંસારનું તેમજ ભૂખતરશનું ભાન રહ્યું નહિ અને પોતે ક્યાં છે તે પણ તદ્દન ભૂલી ગઈ. પોતે એકનીએક જગ્યાએ ફેટલા વખતથી બેસી રહી છે તથા પોતે ક્યાં બેઠી છે તેનું તેને સુદલે ભાન રહ્યું ન હતું. તે પોતાની ન્યાતજાતને ભૂલીને ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ સાથે એક જગ્યાએ ભેગી થઈને રમવા મંડી ગઈ. કૃષ્ણના મુખનો તેમને આસ્વાદ મળવાથી તેઓ પૂરેપૂરી નિર્ભય થઈ ગઈ હતી અને કૃષ્ણની સાથે એક જગ્યાએ બેસીને નાના પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થોને લઈને રમત રમવા મંડી ગઈ હતી. તે આ પ્રમાણે કૃષ્ણની સંગાથે રમતી હતી તેથી તેના મનમાં કોઈ પણ જાતના સંશયને માટે તો સ્થાન રહ્યું જ ન હતું. તેના ચિત્તમાં શ્રીહરિનો વાસ થઈ જવાથી તે ઘરસંસારને લગતાં દળવાખાંડવાનાં કામકાજ કરતી, પણ તે બધાં મિથ્યા છે એવું તેના મનમાં સમજાઈ ગયું હતું. તે બીજા સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે પ્રાપંચિક જેલ જેલતી હતી, પણ તેનું લક્ષ તો સદાકાળ ગોપાળમાંજ પરોવાઈ ગયું હતું. તમામ પ્રપંચની અંદર એક દેવનોજ વાસ છે, એવું તેના મનમાં ઠસી ગયેલું હોવાથી જે પ્રપંચ લોકોની નજરે સાચો દેખાતો હતો, તે તેની નજરે મિથ્યા દેખાતો હતો. તેનું સાસરું અને પિયર, તેનો દિયેર અને તેનો ભાઈ, જે કહો તે, એક કૃષ્ણજ. તુકારામ કહે છે કે, તેના મનની તમામ ભાવના એક શ્રીહરિના ચરણ આગળ સ્થિર થઈ ગઈ હતી !

૩૮૫૧-તે ગોવાળણને મન એક શ્રીકૃષ્ણજ પતિને ઠેકાણે છે અને તેને પેટે જન્મેલું નાનું સરખું છોકરું તે પણ તેની નજરે શ્રીકૃષ્ણજ છે. બેઠની વચ્ચે જે તફાવત છે તે ફક્ત નામનોજ છે. કૃષ્ણના સિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વજ નથી. એવું તેણે માંની લીધું છે. મારે નાનું છોકરું થયું એટલે મારે મારા ધણીની પાસે જવું જોઈશે. આ પ્રમાણે જે પ્રકારની કલ્પના તેના મનમાં હોવા

છતાં, તેનું લક્ષ તે એક દેવના ઉપરજ સ્થિર થઈ ગયું હતું. તેનું જલું અને તેનું આવડું એ બધું તેના ઘરમાં ને ઘરમાંજ થયા કરતું હતું. તેની પાસે જે પાપપુણ્યની પોટલી હતી, તે તો તેણે ક્યારનીય શ્રીકૃષ્ણને સોંપી દીધી હતી. તેથી કરીને તેનો જન્મ-મૃત્યુનો ફેરો ખડું જોવા જઈએ તો હતોજ નહિ; પણ લોકોની નજરે તે હોય એવો દેખાતો હતો. જન્મમૃત્યુને લોકો સાચા માની લઈને વ્યવહાર કરે છે, જે ખડું જોતાં છેજ નહિ અને દેખાવ માત્ર છે. તે ગોવાળણને મન તો જન્મ અને મૃત્યુ ખેડ મિથ્યા હતાં અને તેમને મિથ્યા માની લઈને તે કીડા કરતી હતી. લોકોની જેમ તે પણ શુભ ફળદાયક કર્મો કરતી હતી; પણ તેમને મિથ્યા માનીનેજ વેવાઈ, જમાઈ અને પોતાનાં ભાઈભાંડુ, એ બધાં સર્ગાસ્વજનને તે એક કૃષ્ણજ માનતી હતી. આથી કરીને એ બધાંને તે નાના પ્રકારના ભોગોપચાર વડે તૃપ્ત કરતી હતી. તે બધા છેલ્લે સરવાળે કૃષ્ણનેજ અર્પણ થઈ જતા હતા. સર્વ પ્રકારના ભોગને આપનાર એક નારાયણજ છે. આવું હોવાથી એક નારાયણને ખાદ્ય કરીને જે જે સ્વજન ઇષ્ટમિત્રાદિની આપણે કલ્પના કરીએ તે બધીજ ખોટી માની લેવી જોઈએ. આથી કરીને ઉપરોક્ત ગોવાળણ જે કે પ્રાપંચિક વ્યવહારનાં કામો કરતી હતી; તોપણ હું પોતે તે બધાંથી વેગળી છું, એવું મનમાં માની લઈને કરતી હતી. આ આખા જગતને પંચભૂતાત્મક માટીમાંથી ઉત્પન્ન કરીને પ્રકૃતિ અને પુરુષ ખેડે તેના વડે રમત રમી રહ્યા છે. એક પુરુષ અને એક પ્રકૃતિ એવાં જે બ્રહ્માંબ્રહ્માં નામ ધારણ કરીને આ પ્રપંચની અંદર આનંદ સહિત કીડા કરે છે. તે પ્રપંચ સાચોજ છે, એવું માની લઈને લોકો પોતાનો વ્યવહાર ચલાવ્યે રાખે છે. ઉપરોક્ત ગોવાળણ પણ તેમની પેઠેજ વર્તતી દેખાય છે, પણ ફેર એટલો કે તેમાં તે સુખ માની લેતી નથી. કારણકે પોતે અસલ કોણ છે, તે તેને સમજાઈ ગયું છે અને

તેથી આ પ્રપંચ ખોટોજ છે, એવું તે જોઈ શકે છે. હું અહીં રમતે રમું છું, પણ હું પોતે તો શ્રી પણ નથી અને પુરુષ પણ નથી એવું તે બરાબર સમજી ગઈ છે. તેથી તેને દેહાદિ પ્રપંચદ્વારા કશી બાધા નહતી નથી. જે છે તે એક દેવજ છે, એવું સમજીને તે નિર્ભયપણે પોતાનો પ્રપંચનો ખેલ ખેલ્યા કરે છે. એક શ્રીહરિમાં તેની વૃત્તિઓ સ્થિર થઈ ગયેલી હોવાથી, પોતે ક્યાં છે અને કથી રમત રમે છે, તેનું પણ તેને ભાન હોતું નથી. તે બ્યારે ખાવા બેસે છે ત્યારે કથી વસ્તુ કેની સાથે લેળી ખાય છે અને તે સ્વાદિષ્ટ છે કે નહારી છે તેનું તેને લેશમાત્ર પણ ભાન હોતું નથી. મારેનરમો સ્વાદ તેનું મોઢું પારખી શકતું નથી. આવી બ્યાં તેની અવસ્થા હોય ત્યાં પછી તેને લગ્ન પણ કયાથી હોઈ શકે અને વર્ણાશ્રમ ધર્મની ગરજ પણ શાની રહે? આથી કરીને તેને જોઈને લોકો હસતા તો તેની તેના મન ઉપર કશી અમર થવા પામતી નહિ. લોકો તેની મશ્કરી કરે, તેને વિષે ગમે તે બોલે, પણ તે સાંભળે ત્યારે કેની? તે કશું સાંભળી શકતી ન હતી, કારણકે તેના ચિત્તનો શ્રીહરિએ પૂરેપૂરો કબજો લઈ લીધો હતો. જેના મનમાં શ્રીહરિનું ધ્યાન રમી રહ્યું હોય, તેને તો પોતાનાં સગાં માળાપ પણ વહાલાં લાગતાં નથી. આવી રીતે તેઓ આનંદપૂર્વક રમતમાં નિમગ્ન થઈ થઈ ગયાં હોય, તેવે વખતે જો તેમને તેમનાં માળાપ બળજબળારાઈ કરીને ઘેર ઘસડી લઈ જાય, તોપણ તેમનું મન તો શ્રીહરિમાંજ ચોટ્યું ને ચોટ્યું રહે છે. પોતાના અંતઃકરણમાં કૃષ્ણનું ધ્યાન કરતી કરતી તે છોકરી ઘરમાં પણ સુખેથી રહી શકે છે. ભંધમાં પણ તે એક કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈની સાથે લાપણ કરતી નથી. જાગૃતાવસ્થામાં તેનો જેવો ભાવ હોય છે તેવોજ ભાવ સ્વાપ-વસ્થામાં પણ કાયમ હોવાથી, તે હરિના નામ સિવાય બીજા વ્યથા વાણી મોઢેથી બોલતોજ નથી. જેમ ભમણને એક કમળની મુગધ

સિવાય ખીજ કોઈ પણ જાતની સુગંધ પસંદ આવતી નથી, તે પ્રમાણે તે ગોવાળણ પણ એકજ પ્રકારનો આનંદ લોગવવાનું પસંદ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે કૃષ્ણે પોતાના ગાળપણમાં જેના મનનો જેવો ભાવ તેવું સુખ તેને ચખાડ્યું હતું.

૩૮૫૨-જે પરમાત્મા અનેક પ્રકારના ખેલ ખેલતો છતાં પોતે અલિપ્ત રહે છે, તેને યશોદા પોતાના જોળામાં બેસાડીને કોળિયા દબને ખવડાવે છે અને શરીરે ઘરેણાં પહેરાવીને શણગારે છે. જે પરમાત્માના ઉદરમાં અનંત પ્રહ્લાંડો સમાઈ જાય છે, તેને ન્યારે યશોદા જોળામાં લે છે, ત્યારે તે તેને કૂલના જેવો હલકો લાગે છે અને તેને તે જોળામાં બેસાડીને ધવરાવે પણ છે. જે દેવ સત્ પાતાળ અને આકાશના કરતાં પણ મહાન છે તેને શરીરે યશોદા હાથ ફેરવે છે અને તેને પંપાળીને, મોઢામાં કોળિયા દબને ખવરાવે છે; ત્યારે દેવ બોલે છે કે, “હવે ચોટલું; મારું પેટ ભરાઈ ગયું.” પેટ ભરાઈ ગયું છે એમ બતાવવાને તે ઓડકાર પણ ખાય છે, કારણ કે ભક્તિ સહિત અર્પિત કરેલું એક તુલસીપત્ર પણ તેને ઘણું થઈ જાય છે. એકભાવ સહિત જો તેને તુલસીપત્ર અને જળ અર્પણ કરવામાં આવે તો તેને તે ક્ષીરસાગર કરતાં પણ વધારે માની લે છે. દેવને દિવસમાં એક વાર પણ દૂધ ન મળે તો પણ તેને તેની દરકાર નથી, પણ ભક્તિયુક્ત પાણી તેને ઘણું મીઠું લાગે છે. દેવને પોતાના જીવના કરતાં પોતાના ભક્તો વધારે વહાલા છે. તે પોતે પ્રીતિના મૂળ ભંડાર સમાન છે. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવ સર્વભાવે ભક્તિ વડે અંકિત થયેલા હોવાથી ભક્તોનાં તમામ કામ કરી વળે છે.

૩૮૫૩-જે ઘડીએ પ્રહ્લા ગાયો, વાછરડાં અને ગોવાળને ચોરી ગયા અને તેમને સૌને સત્યલોકમાં લઈ ગયા, ત્યારે કૃષ્ણે તેમનાં પ્રત્યેકનાં રૂપ પોતે ધારણ કર્યાં. તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ

એ હતો કે, આ આખું જગત મારામાથીજ ઉત્પન્ન થયું છે અને જગતનો જન્મદાતા હુંજ છું, એ સત્ય સમજાવી દેવું અને સત્ય-લોકમાં તેમજ ગોકુળમાં બેઠે ઠેકાણે ગાયો અને ગોવાળતું સમાન રીતે રક્ષણ કરનાર પણ હુંજ છું, એ જતાવી આપવું. અસલ ગાયો, તેના વાછરડા, ગોવાળિયા, એ જધા મૂળે જેવા રૂપરંગનાં હતાં તેવાજ ઉપરજ લગવાને ધારણ કર્યા દરેક ગોવાળ જેટલી વયનો અને જેવી આકૃતિનો હતો, તેટલીજ વયના અને તેવીજ આકૃતિના પોતે બની ગયા. ગોવાળિયાઓ જે વાઘો વગાડતા હતા તે વાઘો પણ પોતે બની ગયા. વેણુ, મુરલી, રણશિંગડા, ઝાઝ વગેરે જે જે વાઘો ગોવાળિયા ઉપયોગમાં લેતા હતા તે જધાના રૂપ દેવે પોતે ધારણ કર્યા. તેમની આવી કાર્યકારિણી શક્તિ બ્રહ્માદિક દેવતાઓએ દીઠી. તેમણે દીઠું કે ગોકુળમાં રહેનારા ગાયો-ગોવાળિયાઓને અને જેમને બ્રહ્મા સત્યલોકમાં લઈ ગયા હતા તેમને, જે સુખ થતું હતું તે સુખનો સ્વાદ બ્રહ્માદિક દેવતાઓને સ્વપ્નમાં પણ મળતો નથી ગોકુળવાળી ગાયો તો પુષ્કળ દૂધ દેવા લાગી અને જે વાછરડાની મા જેવા રંગ અને આકારવાળી હતી તેવાજ દેવ બની ગયેલા હોવાથી, વાછરડાએ જાણ્યું કે, આજ અમારી ખરેખરી મા છે તે ઉપરથી બ્રહ્માદિક દેવતાઓ સમજી ગયા કે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મજ ગોકુળમાં આવી વસ્યા છે એમાં કાંઈ શક નથી. હવે તો પૃથ્વી ઉપર વસતા તમામ લોકોનો ઉદ્ધાર થઈ જશે એવું બ્રહ્માને સમજાઈ ગયું. પછી તેમણે ચાર મોઢેથી ભાવપૂર્વક કૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા માડી. તેમણે કહ્યું કે, પોતાના ભક્તોના કાર્ય કરવાને માટે તથા પૃથ્વી ઉપરનો ભાર ઉતારવાને સાડું લગવાને અવતાર ધારણ કર્યો છે. પૃથ્વીના ઉપર દેવો ધણા વધી પડેલા હોવાથી, તેમનો ભાર તે સહન કરી શકી નહિ, તેથી તે દેવની આગળ ગઈ અને અત્યંત કાલાવાલા કરીને તેમના શરણને માટે

પ્રાર્થના કરવા લાગી. તેની પ્રાર્થના સ્વીકારીને દેવ પોતાની સર્વ-
શક્તિનો વ્યય કરીને તેના ઉપરનો ભાર ઉતારવાના હેતુથી પૃથ્વી
ઉપર આવી પહોંચ્યા છે. તે પોતાના મૂળસ્વરૂપમાં હતા તો નિરા-
કાર, પણ ભક્તોનું હિત કરવાને માટે તેમણે સાકારરૂપ ધારણ કર્યું.
છે. દેવ જેમની સાથે પ્રત્યક્ષ સંભાષણ કરે તેમનાં પુણ્યોનું માપ
કાઢવું કેવી રીતે? જે દેવના નામસ્મરણથીજ દોષના પહાડનાં
પહાડ ધળી જાય છે, તે દેવ ગોવાળિયાઓને ઘેર પ્રત્યક્ષ આવીને
વસ્યા છે. તેમની સંગતિમાં આળી ગોવાળજાતિ તન્મય બની ગઈ
છે; હવે તેમના નામના સંકીર્તન વડે આળા ત્રૈલોક્યનો સહજમાં
ઉદ્ધાર થઈ જવાનો. જેની પાસે પાપના કુંગર ભર્યા પડ્યા હોય
તે પણ જો કૃષ્ણના નામનો આશ્રય લે, તો તે ફરીથી પવિત્ર બની
જાય છે. એવું એક પણ પાપ નથી કે જે એક વાર કૃષ્ણનામનું સ્મ-
રણ કર્યો છતાં બળ્યા વિનાનું રહી જાય. કૃષ્ણના મુખનું દર્શન
કરવાનું સૌભાગ્ય જેમને સાંપડે તેમને ધન્ય છે. તેમનાં પુણ્યોના
મહિમાનું વણું કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. આટલું કહીને
બ્રહ્મદેવે હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યો. ગોકુળની ગાયો, તેમનાં વાછ-
રડાં અને ગોવાળ વગેરે જીવો બીજા કોઈ નહિ પણ દેવ પોતેજ
છે અને દેવેજ તેમનાં સર્વનાં રૂપ ધારણ કરીને આ ખેલ ખેલવા
માંડ્યો છે એવું જાણીને બ્રહ્માએ સર્વને નમસ્કાર કર્યો. બ્રહ્માને
એવો નિશ્ચયપૂર્વક ખોધ થઈ ગયો હતો કે, ગોકુળની ગાયો, વાછ-
રડાં અને ગોવાળ એ બધાંજ દેવનાં રૂપ છે. એ સર્વમાં આથી
જુદો ભાવ ધારણ કરીને ઉપર કહી તેનાથી જે કોઈ જુદી કલ્પના
કરશે તેના સમાન મૂર્ખ બીજો કોઈજ નહિ. હુકારામ કહે છે કે,
જેમના મનમાં શિવભાવ હશે તેમને કુંભીપાક નામના નરકની
યાતના લોગવવી પડશેજ.

૩૮૫૪-દેવ સર્વવ્યાપક છે એવું જે જાણતો નથી, તેને કુંભી

પાઠ નામના નરઠમા વામ કરવો પડશે સર્વની અદ્વ દેવનો વાસ છે, એવો ખોધ લેને થયો નથી તેને ચમ ખૂળ દડ દેશે ગોવાળિયા વગેરે દેવના ઐશ્વર્યનાજ પરિણામ છે, એવું બ્રહ્માને મમન્ટઈ જવાથી તેમણે મત્યયોકમા સુતાડી રાખેલા ગાયો વગેરે પાછા ગોકુળમા લાવીને મૂંઝી દીધા આવા દેવ જે બ્રહ્માદિ દેવતાઓની પણ નજરે પડતા નથી, તેમના ઐશ્વર્યનું વર્ણન મારે કરવું કેવી રીતે? તુકારામ કહે છે કે, મજના ગોવાળ લોકોએ કૃષ્ણ ભાવ દ્વારાજ દેવના ઐશ્વર્યની ઝાખી રી હતી પણ આને મારે પૂર્વ જન્મના પુણ્યોનો મત્યય હોવો જોઈએ

૩૮૫૫-ત્રાણીઓના સચિત કર્મને શુદ્ધ કરીને ઉત્તમ જમીનની અદ્વ દેવ વાવેતર કરે છે તે ઝશુ નડામુ જવા દેતા નથી મજના ગોવાળ લોકોના સચિત કર્મોનો પાઠ પુષ્કળ પેદા થયો જાણીને બ્રહ્માએ તેમને ઘેર એક એક ગાય વધારાની મોકલાવી દીધી ગોવાળિયા તે ગાયને બહાર કાઢી મૂકવા ગયા ત્યારે શ્રીહરિએ તેમને કહ્યું કે, “ એ ગાય પણ તમારીજ છે તે પ્રમાણે વધારાનું જે વાછરડું આપ્યું છે તેને પણ તમારું જાણીને બાધી રાખજો બીજા લોકોના ગાયવાછરડા તમારા ઘરમા ચાલ્યા આવે તો તેને બહાર કાઢી મૂકજો ” સર્વનું સૂત્ર એક નારાયણના હાથમા છે તો પછી એની ગાય બીજાના ઘરમા જાય એવું બનેજ શી રીતે? જે ઠેકાણે નારાયણે પોતે વાસો કર્યો હોય, ત્યાં ગડબડગોટાળો થવાનો સંભવ હોય નહિ તુકારામ કહે છે કે, એક દેવને પ્રાપ્ત કરવાને નાડ બીજા રીજા સાધનો કરતા કરતા કેટલાય ડાહ્યાડમરા મરી પરનાર્યા પણ દેવનું સુખનો સ્વાદ તેમણે લેશ માત્ર ચાખ્યો નહિ

૩૮૫૬-તુકારામ કહે છે કે, દેવનું સુખ ગોવાળ લોકોને મળ્યું તેથી તેઓ પોતાની ઝામળીઓની ધ્વજાઓ બનાવીને

કૃષ્ણની સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતાનાં પેટનાં મૃદંગ અને પથરાના મંજીરા વગાડતા ગયા અને નાચતા ગયા. હવે વિચાર કરો કે પથરાના મંજીરાનો સૂર કેવોક નીકળતો હશે અને એ ગોવાળિયાનાં ગાયન અને નાચમાં તાલસૂરનું કશું ઠેકાણું હશે ખરું? તેમનાં ગાયન અને નૃત્યમાં બેતાલાપણું અને બેસૂરાપણું તો પાર વિનાનાં હતાં, પણ તે છતાં તેમની વચમાં પ્રત્યક્ષ ભગવાન બિલા હતા. જેમની પાસે દેવની હાજરી હોય તે સૌથી શ્રેષ્ઠ મુખના ભોક્તા થાય છે અને તે ભોગવતી વખતે તેમને દિશાનું, કાળનું અને તેમના પોતાના દેહનું પણ ભાન હોતું નથી. આવા ભક્તોને દેવ અલિંગન દે છે અને ભક્તો દેવને દંડવત્ પ્રણામ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમનામાં ઉપર કહ્યો તેવો ભાવ હોય છે તેમની સાથે દેવ સદૈવ કીડા કરે છે.

૩૮૫૭-તે ગોવાળિયાઓની ટોળીને લેગી કરીને તેમની સૌ સૌની ભાથાની પોટલીઓમાંનાં ભાત અને દહીં દેવ કાઢી લે છે અને પછી સૌની સાથે લેગા બેસીને સૌને ખવડાવે છે ને પોતે ખાતા જાય છે. તેઓ સૌની ભાથાની પોટલીઓને સેળસેળ કરી દે છે. સૌનાં પૂર્વજન્મનાં અને હવે પછીના જન્મનાં પાપપુણ્ય-માંથી કશુંજ બાકી રહેવા દેતા નથી. તેમનાં અંતઃકરણના ભાવ દેવ જાણે છે તેથી તે તેમને ચોરી કરવા દેતા નથી અને પોતાની રીતે તેમને જેની જેની જરૂર હોય તે આપ્યા કરે છે. તેમને દહી ભાતનો પ્રસાદ આપીને તેમના દેહાદિ પ્રપંચનો નાશ કરે છે. દેવ સૌનું શિરામણ પોતાને હાથે વહેંચી આપે છે અને જે જેટલું માગે તેને તેટલું આપે છે. સૌને સરખી રીતે વહેંચી આપ્યા પછી, પોતે પણ તે પ્રસાદનું સેવન કરે છે. ગોવાળિયાઓમાં કેાણુ સારો અને કેાણુ નઠારો તે બધુંજ દેવ જાણતા હોય છે. દરેક જણની આંતરિક અવસ્થા તેમની આગળ ઉઘાડી

પડેલી હોય છે આથી કરીને દેવ દરેકના મનના ભાવનું રક્ષણ કરે છે અને દરેકને તેના ભાવને અનુકૂળ વિચાર પ્રેરે છે જે સુખ વૈકુંઠ આદિ લોહોમા નથી મળતું, તે ભાવિક ગોવાળિયા નિગતે ભોગવે છે. દેવ પોતાને હાથે તેમના મોઢામા ડોળિયા દે છે અને તેમના થૂકથી ખરડાયેલું અન્ન તેમના મોઢામાથી કાઢી લઈને પોતે ખાઈ જાય છે. જ્યારે દેવ તેમના મોઢામાથી ખાધેલું કાઢી લેવા જાય છે ત્યારે તેઓ આડા હાથ ધરીને વાગે છે, પણ દેવ જોર કરીને તેમના હાથ તરછોડી કાઢીને પોતે ખાઈ જાય છે જેના બળના મુઠાળલામા આખું બ્રહ્માડ પણ તુચ્છ દેખાય છે, તે દેવને ભોય પર પાડીને ગોવાળિયા તેમની છાતી ઉપર ચઢી બેસે છે વળી તેજ ઘડીએ દેવને પોતાની ખાધે બેસાડીને સૌ મડળી બનાવીને આનંદ સહિત નાચવા મડી જાય છે તુકારામ કહે છે કે, ગોવાળિયાઓએ ઉપર કહી તે રીતે મડળી જમાવીને તેમના સુખનો મને તૃપ્તિપર્થક સ્વાદ લેવા દીધો પછી જ્યારે સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો ત્યારે ગાયોને ભેગી કરીને બધા ગોવાળિયાને લઈને કૃષ્ણ પાછા ગોકુળ ગયા.

૩૮૫૮-સૂર્યાસ્ત થતી વખતે જ્યારે કૃષ્ણ સીમમાથી ઘર ભણી જતા હતા, ત્યારે તેમની આગળ અને પાછળ ગાયો અને ગોવાળનો સમુદાય ચાલતો હતો સૌની આગળ બળરામ અને કૃષ્ણ ચાલતા હતા અને તેમની પાછળ પાછળ ગાયો અને ગોવાળિયા તેમની મેળે આવ્યા આવતા હતા જેમના મનની વૃત્તિજ દેવમા સ્થિર થઈ ગઈ હોય તેઓ તો વગર બોલાવ્યા પાછળ પાછળ આવ્યા આવેજ તેમના મનમા કૃષ્ણનું ધ્યાન લાગી ગયેલું હોવાથી તેઓ તેમના આનંદના ઉપભોગમા સદૈવ મસ્ત રહે છે તુકારામ કહે છે કે, જેને હરિનો વિયોગ થયો હોય, તેને તો એક ઘડી જુગ સમાન લાગે છે. હરિના વિના તેમને ચેનજ પડતું નથી.

૩૮૫૬-પછી સૌ ગોવાળિયા પોતપોતાની ગાયોને ટોળા-માંથી છૂટી પાડીને તેમને લઈને પોતપોતાને ઘેર આપ્યા જાય છે. ઘરના ઓથાની પાછળ દેવ જરાઈ ગયેલા હોવાથી તેમની આંખો દેવને જોઈ શકતી નથી, પણ તેમનો જીવભાવ તો સદાકાળ દેવની પાસેનો પાસેજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, ગોવાળનાં મન ઉપર કૃષ્ણનો પૂરેપૂરો કબજો જામી ગયેલો હોવાથી, તેઓ કૃષ્ણથી અળગા હોય તોપણ ઉપર કહ્યા તેવા સંબંધને લીધે તેમનો બેડનો સદાકાળ અખંડ સંયોગજ રહ્યા કરે છે.

૩૮૬૦-જીવને કૃષ્ણનો સંયોગ તો સદાકાળ હોય છેજ પણ તેનો જરાક વિયોગ જણાતાં જ્યાં જીવને ચણચણાટ થવા લાગ્યો એટલે તરતજ કૃષ્ણ આવીને તેને ભેટી પડે છે. કૃષ્ણ ઘર આગળ આવી પહોંચ્યા એટલે મારો બાહુડો આવ્યો, એમ કહીને યશોદાએ તેમને માથે રાઈમીડું ઉતારીને ફેંકી દીધાં; અને પછી કૃષ્ણની હડપચી પકડીને તેનાં ઓવારણાં લીધાં અને તેને લાગેલી લોકોની નજર ઉતારી નાખી. આખા જગતનો જે પિતા છે, તેની યશોદા નજર ઉતારે એ તો કેવળ ભક્તિના આનંદનોજ મહિમા નહિ તો ખીજું શું હોય ? વાસ્તવિક રીતે જોવા જઈએ તો નાનાં-મોટાં જીવજંતુ અને ખીજાં બધાં દેવદેવીઓ એ એક દેવે ધારણ કરેલાં જીવાં જીવાં રૂપજ છે અને એવે અનેક રૂપે તે એકલોજ પોતે પોતાની સાથે એલે છે. દેવી, મહિપાસુર, નરસોબા અને કુદ્ર ભૂત-પિશાચ, એ બધાં નાનામોટા એક દેવનાજ અંશ છે. તુકારામ કહે છે કે, એક શ્રીહરિ સર્વજ્ઞ વિશ્વમા વ્યાપી રહ્યા છે, તોપણ પોતાના ભક્તોને ખાતર બાળકરૂપ ધરીને પ્રગટ થયા છે.

૩૮૬૧-ભક્તિના આકર્ષણને વશ થઈને કૃષ્ણ યશોદાની આગળ હડ કરે છે અને રડવા જેવું મોડું કરીને ખાવાનું માગે છે.

ત્યારે યશોદાએ કહ્યું કે, “ભિભો રહે, પ્રથમ દેવને નૈવેદ્ય ધરાવું અને પછી તને પ્રસાદ ખાવા આપું છું.” આણું સાંભળતાંજ કૃષ્ણ દેવસેવાના ઓરડામાં ગયા અને દેવની મૂર્તિને ગળી જઈને દેવના આસન આગળ ગુપચુપ બિભા થઈ રહ્યા. યશોદા ત્યાં જઈને જુએ છે, તો કૃષ્ણના સિવાય બીજું કોઈજ હતું નહિ. કૃષ્ણ તેના મનનો ભાવ સમજી ગયા તેથી પૂછવા લાગ્યા કે, “મારા સિવાય અહીં બીજું છેજ કોણ ?” પણ યશોદા બોલી કે, “દેવના આસન ઉપર દેવની મૂર્તિ હતી તેનું શું થયું ?” તે સાંભળીને કૃષ્ણ હસી પડ્યા અને બોલ્યા કે, “દેવ તો હું એકલોજ છું. મારી પાસે બીજો કોઈ દેવ હોય તો તેને મેં દીઠો નથી અને તેને હું ઓળખતો નથી. તમે બધા બોટા દેવને ખરા માની લો છો. તમે બધાં આશાખદ્ધ અને લોભી છો તેથી મને ખરા દેવને ન ઓળખતાં બોટાને ખરા માનો છો અને ખરાને બોટો માનો છો.” આ સાંભળીને યશોદાએ પૂછ્યું કે, “એ બધું ખરું પણ મારા ઘરના દેવ કયાં છે તે જતાવ.” ત્યારે કૃષ્ણે પોતાનું મોઢું પહોળું કર્યું. તેની અંદર યશોદાએ તમામ પ્રહ્લાંડો દીઠાં. અંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો જેના ઉદરમાં સમાઈ જાય છે, એવા દેવ પોતાના ભક્તોને સ્વાધીન થઈને બાળકીડા કરે છે. અખિલ વિશ્વના જન્મદાતા અને સર્વ દેવોના જે અધિદેવ, તેમના મહિમાનું અને તેમની વિચિત્ર લીલાનું કેવી રીતે વર્ણન કરી શકાય ? આવી આવી કેટલીય ચમત્કારી ઘટનાઓ દેવે પોતાનાં માળાપને જતાવી. પછી બેઠાંજે તેમને નમસ્કાર કર્યા. નંદ અને યશોદા બેઠાં કહેવા લાગ્યાં કે, “આ એકજ અમારો સાચો દેવ છે. એના સિવાયની બીજી બધીજ જૂઠી ખટપટ છે.” પછી કૃષ્ણે તેમના નારાયણદેવ પાછા આપ્યા અને કહ્યું કે, “આ બધું મારુંજ કામ છે અને આ નારાયણ એ પણ મારો અંશ છે. સર્વજ્ઞ હુંજ વ્યાપી રહ્યો છું, એવું સમજીને જે મારું

ધ્યાન કરશે તેના અર્પેલા તમામ ઉપચારનો હુંજ લોગ કરીશ. એવો ભક્ત મારાથી જુદો અને હું એવા ભક્તથી જુદો, એવું આખા બ્રહ્માંડમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ઘટશે નહિ. સૌને પોતપોતાના ભાવના પ્રમાણમાં ફળ આપનારો પણ હુંજ છું. આખા વિશ્વમાં હુંજ એકલો ખરો દેવ છું, એવું ગુહ્ય રહસ્ય તેમણે પોતાના ભક્તોને સમજાવી દીધું. તુકારામ કહે છે કે, સર્વ ભૂતમાત્રમાં એક નારાયણ વ્યાપી રહ્યા છે, આવો સત્ય મર્મ દેવ પોતાના સેવકોને બતાવી દે છે.

૩૮૬૨—સર્વત્ર એક નારાયણજી વ્યાપી રહ્યા છે, એવું જે જાણતો નથી, તેને જન્મમૃત્યુનાં દુઃખ લોગવવાંજ પડે છે. દેવની ભૂતમાત્રમાં વ્યાપકતાનો વિચાર ન કરતાં, જે ભૂતોના પ્રતિ દ્રેષ-ભાવ રાખે છે, તેનો જન્મમૃત્યુનો ફેરો કદી પૂરો થતોજ નથી. સર્વત્ર દેવજી વ્યાપી રહ્યા છે અને દેવના સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ, એવું જે જાણે છે, તેને કોઈના પ્રતિ દ્રેષણુદ્ધિ અથવા આ-સક્તિ હોતાં નથી. જળમાં અને સ્થળમાં એક દેવજી છે એવું જેના મનમાં ઠસી ગયું છે, તેની ખુદ્ધિ કદી વિચલિત થતી નથી. જેનું ચિત્ત નવનીતના સમાન નિર્મળ છે, તેનામાં દેવનો વાસ છે એમ જાણવું. જેને પોતાનાં અને પરાયાં બેઉ સમાન છે તેના હૃદયમાં શ્રીહરિનો વાસ છે એવું સમજી લેવું. સર્વત્ર દેવજી છે એવીજ જેની દૃષ્ટિ થઈ ગઈ છે, તેના ચિંતન વડે બીજાં પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. જે સર્વત્ર દેવની વ્યાપ્તિ જુએ છે, તે દેવમાં તદ્રૂપ થઈ ગયો છે એમાં કશો સંશય કરવોજ નહિ. આવા વૈષ્ણવ ભક્તોનું મન, વાણી અને શરીરદ્વારા શુદ્ધ ભાવ સહિત પૂજન કરવું. એક દહાડો વનમાં દવ સળગી ઊઠ્યો ત્યારે દેવે તેને ગળી જઈને ગોવાળિયાઓને ચકિત કરી દીધા. ગોવાળિયાઓની આંખો ઉપર પોતાના હાથ આડા ધરી રાખીને દેવે મોહું ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું અને તેવું

વિકરાળ મોહું ફાડીને પોતે તે અગ્નિને એવી સહેલાઈથી ગળી ગયા કે, તે જોઈને ગોવાળિયાઓને આશ્ચર્ય થયું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, “અરે કૃષ્ણ ! અમે તને ઝોળખી ગયા છીએ. હે દેવ ! તું દેહધારી મનુષ્ય નથી તેથીજ તું આવડો મોટો અગ્નિ ગળી ગયો.” જે દેવ સાધનાઓ કરવાથી નથી મળી શકતા, તેમને ગોવાળિયા ઝોળખી ગયા ! તુકારામ કહે છે કે, એ દેવ પોતાનો ખરેખરો ભાવ દ્વક્ત ભાવિક ભક્તોનેજ બાણુવા દે છે. એટલા માટે એક ભાવના સિવાય બીજાં ત્રીજાં સાધનો કરવાં એ વ્યર્થ ખટખટ છે.

૩૮૬૩-દેવ જ્યારે પોતાના એવકોના ચિત્તને શુદ્ધ થયેલું જુએ છે ત્યારે તે તેમને પોતાનો ખરો ભાવ બતાવે છે. તે ઘડીએ ગોવાળિયાઓને દેવ કહેવા લાગ્યા કે, “આપણા પૂર્વજન્મોનાં શુભ કર્મ હતાં તેથી આજે આપણે બધા અગ્નિમાંથી ઊગરી ગયા. એમજ બાણુએ કે, આજે આપણને દેવે બચાવી લીધા, નહિ તો આપણે બધાજ આ અગ્નિની અંદર ખળી મરવાના હતા. ગાયે! પણ શેકાઈ મરત, પણ તમારાં સૌનાં પૂર્વનાં પુણ્ય આડે આવ્યાં અને તેથી આપણે જીવતા રહ્યા.” કૃષ્ણ ગોવાળિયાઓને કહેવા લાગ્યા કે, “તમારે હિસાબે પુષ્કળ પુણ્ય જમા થયેલાં હોવાં જોઈએ.” વૈકુંઠાધિપતિ કૃષ્ણ ગોવાળિયાઓને કહે છે કે, “આજે તો એકલા તમેજ પુણ્યવાન છો. ધન્ય છે તમને !” તુકારામ કહે છે કે, આ દેવ પોતેજ સર્વના કર્તાહર્તા હોવા છતાં ભક્તોની મોટાઈ વધારે છે.

૩૮૬૪-ગોવાળ બોલ્યા કે, “અરે કૃષ્ણ ! તું અમને મૂર્ખ ન બતાવ. અમે તો તને ક્યારનાય ઝોળખી ગયા છીએ. અમે કાંઈ આંખો મીંચીને અને શૂન્યમનસ્ક થઈને થોડા બેઠા હતા ? અમારી નજર તો તારા ઉપરજ હતી; અમે દ્વક્ત આંખો મીંચી દેવાનો ઢાંગ

કર્યો હતો. અમે અમારી આંખે આડા હાથ દઈ દીધા હતા પણ અંદરથી અમારી આંખો ઉઘાડી હતી અને તેમાં થઈને અમે બધું જોતા હતા. ઓ કૃષ્ણ! તું ઘણું મોટો થઈ ગયો હતો, ખરી વાતને? પછી તે તારૂં મોઢું પહોંચું કયું અને તું તમામ અગ્નિને ગળી ગયો તે બધું અમે જોયા કરતા હતા. અમારો ભાઈબંધ આવો અભિભક્ષક છે!” આટલું કહીને તેઓ બધા કૃષ્ણની સંમુખ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, જેમનામાં જ્ઞાનીપણાનું લેશમાન પણ અભિમાન હતું નહિ, એવા ગોવાળિયાને દેવે પોતાની આ-સપાસ એકઠા કર્યા હતા.

૩૮૬૫-તે અજ્ઞાન ગોવાળિયાના મનમાં દેવનો જરાય ભય તો હતોજ નહિ, કારણકે તેઓ તેના એકના સિવાય ખીજા કોઈને જાણતાજ ન હતા. અનેક વિષયોને જાણવાનું ડહાપણ ડાળનારા લોકો દેવની પાસે જઈ શકતા નથી અને કપટી લોકોને દેવ દૂરના દૂરજ રાખે છે. તર્કટી, કુતર્કવાદી લોકોના મનમાં નિંદા, અહંકાર અને ભેદબુદ્ધિ પ્રેરીને દેવ તેમને પોતાનાથી આઘા કાઢી મૂકે છે. આશાબદ્ધ લોકો દેવને બાબુએ પડયા રહેવા દઈને પોતાનાં કુટુંબીઓની સેવા કરવા મંડી જાય છે. જેમના મનમાં સ્ત્રી, છોકરાં અને ધનસંપત્તિનુંજ ધ્યાન લાગી ગયું હોય છે તેઓ પણ સમાન છે. તેઓ એક દેવને ભૂઝી જવાથી સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી મરે છે અને અતે નરકવાસી થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમણે આ સંસારમાં પ્રવેશ કરીને શ્રીહરિને પોતાના સખા બનાવી દીધા હશે, તેમણેજ પોતાના જન્મને સાર્થક કર્યો જાણવો.

૩૮૬૬-કૃષ્ણ ગોવાળિયાઓની સાથે સીમમાં ખૂબ રમી કરીને ઘર તરફ વળ્યા અને માની પાસે જઈ પહોંચ્યા. તે ઘડીએ જે ગોવાળિયા તેમની સાથે હતા તેમણે યથોદ્દાને તે દિવસની મુખ્ય

ઘટનાની વાત કરી અને કૃષ્ણ કેવી રીતે અગ્નિને ગળી ગયા તે બધું વિગતવાર કહી સંભળાવ્યું. આ હકીકત સાંભળીને યશોદાએ કૃષ્ણની આરતી ઉતારી, ઓવારણાં લીધાં અને ગોવાળિયા-ઓને ફરીફરીને એની એજ વાત પૂછવા લાગી. યશોદા ફરીફરીને એકની એક વાત પૂછ્યા કરે અને ગોવાળિયા પણ ખુશી થઈ થઈને કહેતા જાય. દેવનાં પરાક્રમની વાતો કહેવામાં અને સાંભળવામાં એવી મજા પડે છે કે, કહેનારને તેમજ સાંભળનારને કદી તેનો કંટાળો આવતોજ નથી. કૃષ્ણના મોઢા ભણી જોતી વખતે યશોદાની આંખની પાંપણ જરા જેટલી પણ હાલતી તો તે પણ તેનાથી સહન થતું નહિ. આ વખતે કૃષ્ણનું સામર્થ્ય તેમનાં માળાપના સમજવામાં આવી ગયું, કારણકે તેમનાં પૂર્વજન્મોનાં પુણ્ય પ્રબળ થયાં હતાં અને તેથી તેમનું અજ્ઞાન ઓસરી ગયું હતું. જેમના હૃદયમાં દેવનો ઉદય થયો હોય, ત્યાં અજ્ઞાનનો અંધકાર રહી શકેજ કેવી રીતે? તુકારામ કહે છે કે, દેવે જેમને પોતાનો અનુભવ બતાવ્યો હોય, તેમનો હૃદયપલટો થતાં એક ઘડીવારનો પણ વિલંબ લાગતો નથી.

૩૮૬૭-એ દેવ આ આખા જગતનો માતાપિતા તથા ગુરુ છે. તેને નાનું બાળક તે કેવી રીતે માની શકાય? એની માયા એની આડે આવીને જાણી રહે છે અને એને ઢાંકી દે છે તેથી સહજ વારમાં આપણે તેને ઓળખી શકતા નથી. નંદ અને યશોદાએ દેવનું ઐશ્વર્ય દીઠું, પણ બીજાજ પળે માયાએ તેમની બુદ્ધિને ઢાંકી દીધી, એટલે પાછાં તેઓ કહેતાં થઈ ગયાં કે, “કૃષ્ણ તો અમારો લાડકવાયો બાળક છે.” થોડી વાર અગાઉ તેમને દેવના ઐશ્વર્યનો અનુભવ થયો હતો તે બધો તેઓ ભૂલી ગયાં. દેવ પોતાની લીલા-વડે કોઈને સમજવા દેતા નથી અને પોતાની મરજી મુજબ કાર્ય-કારણની યોજનાઓ ઘડીને ખેલ ખેલે છે. તુકારામ કહે છે કે,

આવી રીતે કૃષ્ણને આનંદ બધા લોકો ઘેરેઘેર લોગવતા થઈ ગયા.

૩૮૬૮-કોઈ કૃષ્ણને રમીડીને તો કોઈ ગાયન ગાઈને તેમની વિવિધ પ્રકારે સેવા કરતા. એક દિવસ બધાએ મળીને યમુનાને કિનારે રમત માંડી. કૃષ્ણે કહ્યું કે, “ચાલો, આપણે બધા લેગા થઈને ગેડીદડાની રમત રમીએ.” આવું સાંભળીને કોઈ લાંબી લાકડી લાવ્યા તો કોઈ નાની લાવ્યા ને કોઈએ એક દડો આણ્યો. પછી ગોવાળિયા બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જવા લાગ્યા. કૃષ્ણ મનમાં સમજ્યા કે, આ બધા ગોવાળિયામાથી ભારી ખરોખરી કરે એવો તો કોઈ છેજ નહિ. સૌના મનનો ભાવ પોતે સમજી જઈને કૃષ્ણ બોલ્યા કે, “એક બાબુએ તમે બધા અને બીજી બાબુએ હું એકલો. ચાલો, કોઈનામાં પાણી હોય તો મારા દડાને ખાળી જુઓ. મારે કોઈ ભેરૂની ગરજ નથી. હું એકલોજ બસ છું; હું એકલોજ સૌને દાવ આપવા તૈયાર છું. ચાલો, હું દડા ઉપર ગેડીને અપાટો લગાવું છું. તમારાથી સચવાય તેટલું સાચવી લેજો. હું હોકારો કરું ત્યારે તમે પણ મારા જેવા અવાજે તમારા ભણીથી હોકારા કરજો. કોઈ ગડબડસરખડ કરતા નહિ. બધા એક જગ્યાએ જિભા થઈ રહેજો. મારો દડો તમારા ભણી આવે એટલે તેને ખાળી શકાય તો ખાળજો અને પાછો વળાય તો પાછો વાળજો.” આવું કહીને કૃષ્ણ એક બાબુએ જિભા રહ્યા. પછી આગળ ઉપર કોણે શું શું કરવું તે બધું નક્કી કર્યા પછી કૃષ્ણે પોતાના દડાને આકાશમાં ઉછાળ્યો. બધા ગોવાળિયા તેના ભણી જોતા એક બાબુએ જિભા થઈ રહ્યા. તેમનાથી કાંઈ બને એવું તો હતુંજ નહિ તેથી એક કોરે રહ્યા રહ્યા શું થાય છે તે જોવા લાગ્યા. ત્યારે કૃષ્ણે તેમને કહ્યું કે, “તમે જોયા શું કરો છો? જટ દોડી જાયો અને દડાને પકડી લો.” પણ દડો કોનાથી પકડાય? જેનામાં દેવનું બળ હોય તેજ તેને પકડી ગકે. બીજાનું તો એમાં કશું વળેજ નહિ. જેનામાં બળ અને બુદ્ધિનું

કશું ઠેકાણું ન હોય, તેને હાથે કોઈ પણ કામ સફળ થાય નહિ. કૃષ્ણનો ઉઠાળેલો દડો એવો તો આકાશમાં ઊડ્યો કે નાના નાના છોકરાઓનું તેને ખાળવાનું ગળું કેટલું? બધા ગોવાળિયા વિચારમાં પડી ગયા, તે જોઈને કૃષ્ણ બોલ્યા કે, “તમે બધા મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો.” લોકો ગમે તેટલા ભલેને ડાહ્યા હોય, તો પણ કૃષ્ણના બતાવ્યા વિના કોઈને રસ્તો જડેજ નહિ. કેટલાક ડાહ્યા લોકો માર્ગને જોઈ શકે છે ખરા, પણ જે રસ્તે થઈને હરિ ગયા હોય તે રસ્તે જેઓ વળે તેમનેજ ચતુર સમજવા. જે જે ગોવાળિયા ઉપર કહેલે રસ્તે વળ્યા તેઓ સ્વસ્થાને પહોંચી ગયા અને જેઓ આપ અફલે ચાલવા ગયા તેઓ ભૂલા પડ્યા, તેમજ એવા લોકોને પગલે જેઓ ચાલ્યા તેમની પણ તેવીજ દુર્દશા થઈ ગઈ. આગળ ગયેલાઓની જેવી કૃત્તેતી થઈ તેવી પાછળ આવનારાઓની પણ થઈ, કારણકે બેઠે ખરે રસ્તેથી ધણા-દૂર નીકળી ગયા હતા. જ્યારે પોતાની આગળ ચાલનારાઓ ખરા રસ્તાથી માહિતગાર ન હોય, ત્યારે પાછળ ચાલનારાઓએ વિશેષ સાવધાન રહેવું જોઈએ. જેઓ પુખ્ત ઉમરના થયા હોય અને છતાં જેમની વિચારશક્તિ કેળવાઈ ન હોય, તેવાં પ્રાણીઓને અજાની છોકરાં જેવાંજ સમજવાં. જેમને કોઈ હિતની શિખામણ દે અને તે છતાં તેના પ્રતિ લક્ષ ન આપે તેમને પગલે ડાહ્યા લોકોએ જવું નહિ. શ્રેષ્ઠ લોકોના અભિપ્રાય સુજળ જે આચરણ ન કરે તેને ખરેખરો મૂર્ખજ જાણવો. આવા લોકો ભૂલા પડે અને વગડામાં ખૂળ અથડાય ત્યારે તેમને કદાચ ખરા રસ્તાનું ભાન થાય તો થાય; તે પહેલાં તો નહિજ. જ્યારે તેમને માથે ખૂળ વીતે ત્યારે તેમને દેવ સાંભરે. જ્યારે કોઈ લાજશરમને ખાગુએ મૂકી દઈને કૃષ્ણને સાદ કરવા મંડી જશે, ત્યારે વૈકુંઠવાસી દેવ તેનો પોકાર સાંભળશે. ચારે વેદ જેની કીર્તિનું વર્ણન કરે છે.

તે દેવ ગોવાળિયાઓને ઘણા પ્રિય છે. ગોવાળિયાઓના પોકાર સાંભળીને દેવે તેમને પોતાના રસ્તા ઉપર ખેંચી લીધા. પછી તેજ વાટે ચાલતા ચાલતા બધા ગોવાળ ત્યારે હરિની પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે નાનામોટા સૌનું રક્ષણ કર્યું. તુકારામ કહે છે કે, પછી બધા ગોવાળિયા કૃષ્ણના મુખનું દર્શન કરીને અત્યંત આનંદિત થયા અને દેવેજ તેમનું રક્ષણ કર્યું એવો તેમના મનનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો.

૩૮૬૯-તે ગોવાળિયાઓને કૃષ્ણે કહ્યું કે, “ પેલા કદંબવૃક્ષની એક ડાળ ચમુનાના ધરા ઉપર લટકી રહી છે, ત્યાં આગળ આપણો દડો ઝિલાઈ રહ્યો છે.” ઊંડા ધરા ઉપર ઝૂંમતી કદંબની ડાળ અને તેના ઉપર ઝિલાઈ રહેલો દડો, તેને લઈ આવવાનું કામ તો ઘણું વસમું કહેવાય ! દડો ઘણીજ અઘરી જગ્યાએ જઈ પડ્યો છે એમ જાણીને કેટલાક ગોવાળ નીચી નજર કરીને પાણીના તરફ જોવા લાગ્યા. તેમને કૃષ્ણે કહ્યું કે, “ તમે પાણીમાં શું જોયા કરો છો ? પાણીમાં જે તમને દેખાય છે તે તો ઉપરની ડાળ ઉપર ઝિલાઈ રહેલા દડાની કાળી કાળી છાયા છે. ખરેખરો દડો તો કદંબની ડાળ ઉપર છે, માટે તમે બધા તેના તરફ નજર દોડાવો.” પછી ગોવાળિયાઓએ ડાળ ઉપર પડેલો દડો દીઠો અને કૃષ્ણને પૂછવા લાગ્યા કે, “ હવે શું કરીશું ? એ દડાને આપણે કેવી રીતે નીચે લાવી શકીશું ? ચમુનાનો કાળો, ઊંડો ધરો જોઈને સૌ ગભરાઈ ઊઠ્યા. તે ધરો એક તો ઘણો ઊંડો હતો અને ખીચું તેમાં કાઢીય નાગ રહેતો હતો, તે જોઈને ગોવાળિયાઓએ તો પાછાં પગલાં કરવા માંડ્યાં. જેમણે પોતાનું ધારણું કાચું કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો, તે હરિને તો બધી વાતની ખબર હતી પણ તે તો ખીજાઓને નિમિત્ત કરવાને સાફજ ગોવાળિયાઓને કહેવા લાગ્યા કે, “ તમે સૌ નીચે ઊભા રહેજો. હું એકલો જાડની

ડાળ ઉપર ચડીને હમણાં દડો લઈને નીચે ઊતરી આવું છું.” કૃષ્ણ
 ઝાડ ઉપર ચડે છે તે જોઈને ગોવાળિયા બોલી ઊઠ્યા કે, “આ કામ
 કરવાનું અમે તને કહેતા નથી અરે કૃષ્ણ! તું આ શું કરવા
 બેઠો છે, તેની અમને તો કશી સમજ પડતી નથી. તને કાંઈ થશે
 તો તારી મા અમને ગાળો દેશે અમે તો અમારે કાને હાથ દઈ
 રાખીએ છીએ” એવું કહીને ગોવાળિયાઓએ પોતાના માથા ઉ
 પરથી જવાબદારી કાઢી નાખી. પછી પોતાનું ધારેલું કામ કરવાને
 માટે દડાનું નિમિત્ત કરીને નારાયણ ઝાડની ડાળ ઉપર ચઢી
 ગયા અને તેના ઉપર પડેલા દડાને નીચે ગળડાવી પાડવાને માટે
 ઝાડની ડાળ ઉપર પગ ટેકવીને ઊભા રહ્યા. તુકારામ કહે છે કે, નીચે
 ઊભા રહેલા ગોવાળિયા દેવના મનની વાત સમજી શક્યા નહિ
 અને દેવે તેમને સમજાવવા દીધી નહિ

૩૮૭૦-દેવનો સ્વભાવ એવો છે કે, જ્યાંસુધી પોતાનું કાર્ય
 પૂરું થાય નહિ, ત્યાંસુધી પોતે શું કરવા ધાર્યું છે તેની કોઈને
 સમજણ પડવા દેતા નથી જ્યારે કામ પૂરું થઈ રહે, ત્યારે
 શું થયું તે મૌને જોવા તથા જાણવા દે છે દડા સુધી પહોંચી
 શકે નહિ એવી એક નાનકડી મોટી હાથમા લઈને તેમણે તે
 તરફ હાથ લખાવ્યો, તે ઘડીએ ગોવાળિયા બોલી ઊઠ્યા કે, “કૃષ્ણ!
 તું જે કરે તે સાચવીને કરજે” જીવમાત્રનું રક્ષણ કરનારા દેવે
 ગોવાળિયાઓને ઉત્તરમા કહ્યું કે, “બહુ માઝ” આવું કહીને
 ગોવાળિયાઓના લણી જોતા જોતા દેવે જાણીજોઈને દડાને પાણીમા
 ગળડાવી દીધો અને તેની પાછળ પોતે પણ ધરામા કૂદી પડ્યા
 તે જોતાની સાથે જ ગોવાળિયાઓએ ગડારોડ અને ખૂમાખૂમ કરી
 મૂકી ગોવાળિયાઓનો રડવાનો અવાજ માલગીને ગોકુળ ગામના
 લોકો ત્યાં આગળ દોડી આવ્યા “શું થયું? શું થયું?” એવું બધા
 લોકો ગોવાળિયાઓને પૂછવા લાગ્યા, પણ તેઓ મો જવાબ આપે?

હરિના વિયોગના દુઃખથી તેમની વાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હતી. કૃષ્ણ યમુનામાં ડૂબી ગયા છે, એવા બોલ તેમનાં મોઢાંમાંથી નીકળેજ કેવી રીતે? કારણકે દુઃખના ભારથી તેમનાં મસ્તક અને હૃદય બેઉ કાઢું કાઢું થઈ રહ્યાં હતાં. તુકારામ કહે છે કે, જે દુઃખ કૃષ્ણનાં માતાપિતાને કદી થયું ન હતું, તે આજે ગોવાળિયાઓને થવા લાગ્યું.

૩૮૭૨-દુઃખનું દળાણુ તે ગોવાળિયાઓનાં હૃદય ઉપર એવું લાગલાગટ થતું ગયું કે તેથી તેમની વાણી કુંઠિત થઈ ગઈ. શું થયું તે ગામલોકોમાંથી કોઈને સમજાયું નહિ તેથી તેઓ ગોવાળિયાઓને પૂછવા લાગ્યા કે, “દેવ તમારી સાથે હતા તે ગયા કયાં? દેવ જ્યાંસુધી તેમની સાથેના સાથે હતા ત્યાંસુધી તો દુઃખ કેને કહેવાય, તે તેઓ જાણતા પણ ન હતા. આજની ઘટના તેથી તદ્દન જુદીજ હતી. કહ્યા વિના તો બધા લોકોને સમજણ પડેજ કેવી રીતે? એવો વિચાર કેટલાક ડાહ્યા ગોવાળિયાના મનમાં આવ્યો. આવું ધારીને તેમણે પોતાના શોકને દબાવ્યો. તેઓ ખીજના કરતાં વધારે સમજણા હોવાથી તેમને શોકનો ધક્કો પણ થોડો લાગ્યો હતો. પછી તે ડાહ્યા ગોવાળિયાઓએ લોકોને બધી હકીકત કહી સંભળાવી કે, “કૃષ્ણ યમુનાના ઊંડા ધરામાં ડૂબી ગયા. હવે તે આપણને ફરીથી મળવાના નથી.” આ સાંભળીને લોકો રડવા લાગ્યા અને તેથી કૃષ્ણ કેવી રીતે અને શું કરતાં ડૂબી ગયા તે કોઈથી પૂછી શકાયુંજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, ત્યારપછી કૃષ્ણનાં માળાપને તથા ખીજ લોકોને જે દુઃખ થયું તેનું વર્ણન મારાથી થઈ શકે એમ નથી.

૩૮૭૨-ગોવાળણેા અને ગામના તમામ લોકો કટપાંત કરવા લાગ્યાં. તેમનું દુઃખભયું રુદન જોઈને પથ્થર પણ પીગળી જવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યાં કે, “અરે! અમારાં પૂર્વજન્મનાં

એવાં કયાં પાપ હશે કે હરિ અમારાથી અંતર્ધાન થઈ ગયા?" કેટલાક એવા પણ હતા કે, જેમની આંખોમાંથી આંસુ વહી જતાં હતાં પણ તેમનાં હૈયાં સંતપ્ત થતાં ન હતાં. ખીન્નાં કેટલાંક એવાં પણ હતાં કે, જેમની આંખોમાં તો આંસુ ન હતાં, પણ તેઓ અંતરબાહ્ય દુઃખમાં એવાં ડૂબી ગયાં હતાં કે તેમણે તેમની કેડમાંનાં છોકરાંને પણ ફેંકી દીધાં. કેટલાંક એવાં સ્તબ્ધ થઈ ગયાં કે જાણે તેમના દેહમાંથી પ્રાણજ આદ્યા ગયા છે. એક કૃષ્ણના ઉપર તેમના સર્વ સુખનો આધાર હતો. કૃષ્ણના સિવાય તેમને માટે સંસારમાં સુખ જેવું કંઈ હતુંજ નહિ. તેઓ મનથી વિચાર કરવા લાગ્યાં કે, "જ્યારે આપણને કૃષ્ણ ફરીથી મળવાનાજ નથી, તો પછી આપણે જીવીનેય શું કામ છે?" ગોવાળિયા સહિત સૌ સ્ત્રીપુરુષ આદ્યાં આદ્યાં યમુનાના ધરાના કિનારા આગળ આવી જિભાં. એકલાં સ્ત્રીપુરુષોજ નહિ પણ ગોકુળનાં પ્રાણીમાત્ર ગામ છોડીને ત્યાં આગળ આદ્યાં આજ્યાં. આજે કોઈનાં મનમાં તેમનાં ધનધાન્ય આદિનો વિચાર આવતો ન હતો. સૌનું મન એક કૃષ્ણમાંજ પરોવાઈ ગયું હતું. યમુનાને કિનારે ગાયેનું ધણુ પણ નીચી ગરદન કરીને દુઃખી અવસ્થામાં જિભું થઈ રહ્યું હતું. યમુનાને કિનારે જિગેલાં વૃક્ષવેલીઓ પણ કૃષ્ણના ત્રિયોગદુઃખથી પીડાતાં હતાં. સ્થાવરજંગમ, પશુ-પક્ષી, વૃક્ષલતા, સર્વને એકજ વાતનું દુઃખ સાલે છે. તે જોઈને નંદ અને યશોદા રડવા લાગ્યાં. તુકારામ કહે છે કે, માળાપ, ભાઈ અને સર્ગાસંખધીઓ જ્યાંસુધી છેવટની ઘડી આવી પંહોંચી ન હોય, ત્યાંસુધીજ કામમાં આવે છે.

૩૮૭૩-કૃષ્ણનાં માળાપ યમુનાને કિનારે જિભાં જિભાં પાણી ભણી જોઈને મોટે સાદે રડવા લાગ્યાં. ધરામાં ડૂબકી મારવાની તો કોઈની હિંમત સાલેજ શાની? પણ ધરાનું કાળું કાળું પાણી જોઈને તેઓ ભયથી પાછાં હઠવા લાગ્યાં. યશોદા પાછે પગલે પાછી હઠી

ગઈ અને નદીના ભાઠામાં આળોટિયાં ખાવા લાગી. પોતાની મા શોક તો કરે છે, પણ ગરીરને માચવીને શોક કરે છે, એ વાત કૃષ્ણથી અબણી ન હતી. તુકારામ કહે છે કે, તેમના મનની આવી પોકળ ભાવનાને બળીને~ કૃષ્ણ પાણીમાં ડૂબકી મારી હતી.

૩૮૭૪-યશોદાનદ વગેરેના મનમાં સાચી ભાવનાનો અભાવ હેવે દીઠો, તેથી~ તે અદૃશ્ય થઈ ગયા. તેઓના મનમાં જીવને લાગુ પડનારા ભય અને સંગ્રામની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. કૃષ્ણ વિના આ મંત્રારમાં આપણે ગ્રહેવું નથી, માટે ધરામાં ડૂબી મરીને જીવનું બલિદાન દેવું જોઈએ તેમણે મનમાં આવેા વિચાર કયો તો ખરો, પણ તે પ્રમાણે અમલ કયો નહિ. મર્ત્યવનો ત્યાગ કરવાને અને જીવનો (જીવભાવનો) નાશ કરી દેવા માટે જેઓ તૈયાર ન હોય તેમની આગળથી દેવ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. મનમાં ત્યાગની સાચી ભાવનાનો ઉદય થયો ન હોય, ત્યામુધી મોઢેથી ખાલી વાતો કવાનો કશો અર્થ હોતો નથી. જોણ કયા ભાવ સહિત રહે છે અને તેમના ઉદ્ગાર ડેટવી હદ સુધી સાચી ભાવનાયુક્ત છે, તે બધું દેવ સારી રીતે સમજી જાય હતા. પછી કૃષ્ણના માખાપ, ગોવાળ અને ગાયોનાં ધણુ સૌ ગામ તરફ વળ્યા અને પોતપોતાના ઘર બણી જવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, યશોદાનદની તો છેલ્લી ઘડી આવી પહોંચી હોય, એવી અવસ્થા થઈ ગઈ હતી.

૩૮૭૫-દેવ અમુક પ્રયોગન સિદ્ધ કરવાને સારૂ પાણીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા, તેમણે લોકોના મનને ભાવ દેવા પ્રકારનો છે તે જોઈ લીધા પછી યમુનાને તળિયે આડ્યા ગયા લોકોના મનને ભાવ જોઈ લેતા પડેવા તે છેડ પાતાળ-ઝાડા પાણીમાં આડ્યા ગયા ન હતા, પણ થોડા થોડા પાણીમાં સતાઈ રહ્યા હતા. સૌ ઘર બણી પાછા કયાં તે જોઈને કૃષ્ણે ધરાને તળિયે જવા માડ્યું. તળિયે જઈને કાળસર્પને જગાડવાને સારૂ તેમણે મોટે સાદે ગ-

જાનાઓ ડરવા માડી ગર્વના સમુદ્ર સમાન તે સર્પ નિર્ભયપણે પોતાના દરની અદર સૂઈ રહ્યો હતો નારાયણને તેનો ગર્વ ઉતાર્યો હતો, તેથી દડાનું એક નિમિત્ત કરીને સર્પના નિવાસસ્થાનમાં તે આત્યા આવ્યા હતા તુકારામ કહે છે કે, દડાને બહાને કાળ મર્પનો નાશ કરવાની દેવની ધારણા હતી

• ૩૮૭૬-કાળસર્પની સ્ત્રીઓની પાસે જઈને કૃષ્ણે પોતાનો દડો પાછો માગ્યો તે સ્ત્રીઓએ જોયું કે પોતાની સામે એક ઘણો જ મનમોહક ઉપવાન છોકરો જિલ્લો છે તે લાવણ્યની મૂર્તિ જેવો, તેજ પુજ જેવો, દેહીપ્યમાન અને કોટિ સૂર્યચંદ્રને આખા પાડે એવી અગતિવાળો અતિ મનોહર કુમાર હતો તેના પગ કેળના સ્તંભ જેવા સુગોળ અને કોમળ હતા કૃષ્ણનું આવું ઉપ જોઈને કાલસર્પની સ્ત્રીઓ મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, આવા ઉપાળા છોકરાને તેની માએ શાથી પોતાની આખ આગળથી વેગળો કાઢ્યો હશે ? એ છોકરો તો સૌને પોતાના પ્રાણ કરતા પણ વધારે વહાવો લાગે એવો છે, છતાં એની મા એને શાથી વીસરી ગઈ હશે ? કૃષ્ણનું સુદર, સુકોમળ સ્વરૂપ જોઈને તેમની આંખોને ટાઢક વળી ગઈ પણ ત્યાર પછી તેઓ પોતાના દુષ્ટ પતિના ભણી નજર કરીને બોલી જાડી કે, “અરે ! આતો ઘણું જ માહું થયું હોય છે તે દુષ્ટ સર્પ જાગી જઈશે અને આ છોકરાને ખાઈ જશે એની મા બાપડી ટવગીટવગીને મરી જશે ” હવે આ છોકરાનો જીવ શી રીતે બચાવી લેવો તેનો વિચાર કરતા કરતા તે સ્ત્રીઓ કૃષ્ણના ઉપ ઉપર મોહિત થઈ ગઈ તુકારામ કહે છે કે, દેવના રૂપ તો અનંત છે, તેમાનું કોઈ પણ રૂપ મનુષ્યથી પૂરેપૂરું ઓળખી શકાતું નથી

૩૮૭૭-પછી તે સ્ત્રીઓને સંબોધીને કૃષ્ણે બોલ્યા “ મારો દડો અહીં ડાણ લઈ આવ્યું છે ? જે કોઈ મારો દડો અહીં લઈ

આવ્યું હશે, તેના મનના ઢોડ પ્રેરા કરવાના હેતુથી હું અહીં આવ્યો છું.” આવું સૂકું ને સટ લાપણ સાંભળીને તે સ્ત્રીઓના મનમાં ભય પેદા થયો. અત્યાર સુધી તેમનું મન દેવના ઉપર ચોટ્યું હતું ત્યાંથી તે ખસી ગયું અને તેમના ધણી તરફ દોડી ગયું. તેમણે જોઈ લીધું કે નક્કી આજે અમારા ઘણીના માથા ઉપર કાંઈક વિપત્તિ આવી પડી લાગે છે. અમારા નિવાસની આસપાસ મહાસાગરના જેવું અગાધ જળ ભર્યું પડ્યું છે, કે જેનો કાંઈ કરતાં છેડાજ નથી. તે છતાં આ છોકરો અહીં ક્યે રસ્તેથી એકલો એકલો આવ્યો આવ્યો હશે ? કે પછી આ જગ્યાએ તો એકાએક ઉત્પન્ન નહિ થઈ ગયો હોય ? એ દેખાય છે તો નાનોભરજો, પણ એના શબ્દ તો ઘણો ભય ઉત્પન્ન કરે એવા છે. એના મનમાં ભય તો લેશમાત્ર પણ નથી અને જોલે છે ત્યારે ગર્જના કરતો હોય એમ જોલે છે. એટલામાં તો તે કાળસર્પ જાગી ઊઠ્યો. દેવે મોટી ગર્જના કરીને તેને જાગૃત કરી દીધો. તે ઘડીએ તે સર્પ મુખમાંથી વિષવમન કરવા લાગ્યો. તેના કૂંદાડાથી યમુનાના દરાનું પાણી ઊછળવા લાગ્યું. જેને માટે કૃષ્ણ આ ઠેકાણે આવ્યા હતા તે કામ હવે તેમની સમક્ષ હતું. તે કાળસર્પ હવે તેમની સામેજ હતો. ખેડ જણ એકળીજાને યુદ્ધને માટે પડકારવા લાગ્યા. કાળસર્પ મનમાં ભય પામ્યો તો ખરો તોપણ તે જોલ્યો : “ અધ્યા ! તું અહીં કેમ મરવાને સારૂ આવ્યો છે ? જો, આ હું તને અળઘડીજ ગળી જાઉં છું.” કૃષ્ણના ઉપર લાગ જોઈને તે સાચે ઝડપ મારી, પણ કૃષ્ણે તરતજ તેનો હુમલો ચૂકવ્યો. હવે સાપ મનમાં સમજી ગયો કે, મારો જીવ લેનારો કાળજ મારી સામે આવીને ઊભો છે કે શું ? તેને કૃષ્ણનું રૂપ કાળ સમુદ્ર ભયંકર દેખાયું. પછી તે સર્પે પોતાનાં સગાવહાલાંને મદદે જોલાવવા સાદ કર્યો અને પુષ્કળ સર્પ ત્યાં ભેગા થઈ ગયા. નાના પ્રકારના સર્પ કૃષ્ણના શરીરની આસ-

પાસ વીંટળાઈવળ્યા અને મોઢામાંથી ઝેર ઝોકવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, આવે વખતે તેમના ભક્તોના સિવાય બીજે કોઈ દેવની વહારે-દોડી આવે એવો છેજ નહિ, એમ જાણીને તેમણે મનમાં ભક્તારાજ ગરુડનું સ્મરણ કર્યું.

૩૮૭૮-દેવે સંભારતાની સાથેજ તેમનો પ્રિય સેવક ગરુડ તેજ ઘડીએ તેમના ચરણ આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. તેણે જોઈ લીધું કે, મારા સ્વામીના શરીરની આસપાસ સાપ વીંટાઈ વળ્યા છે. સાપ તો નાનામોટા એવા જાતજાતના લેગા થઈ ગયા હતા, પણ જ્યાં ગરુડે એક વાર ગર્જના કરી, એટલે બધાં સાપોલિયાં ટપાટપ નાસલાગ કરવા મંડી ગયાં. ગરુડે કેટલાંકને ચંચુનો પ્રહાર કરીને મારી નાખ્યાં ને કેટલાંકને પોતાના પગ તળે છૂંદી માર્યાં. કેટલાક સાપ તો ક્રૂર ગરુડના ભયથીજ મરણ પામ્યા અને કેટલાક તેના કાલાવાલા કરીને પોતાના પ્રાણને માટે તેની યાચના કરવા લાગ્યા. ગરુડે બરાબ તેટલા સાપને ચાવી ખાધા. એટલામાં કૃષ્ણે તેને કહ્યું કે, “હવે ઘણું થયું. હવે હું જેને સારૂ અહીં સુધી આવ્યો છું તે કામ કરી લઉં.” આટલું કહીને કૃષ્ણ કાલીય નાગને ધાડી પડ્યા. તેને થોડી વાર સુધી પગ તળે દબાવી રાખ્યો અને પછી તેના નાકમાં નાથ ઘાલીને એક હાથમાં દડો લઈને તેના ઉપર ચડી બેઠા. હાથમાં દોરીની લગામ પકડીને નારાયણ તે સર્પને પોતાની મરજી મુજબ ચલાવવા લાગ્યા અને ગરુડને આલિંગન દઈને તેને વિદાય કર્યો. આ જાણીએ યમુનાને કિનારે ગાયો સહિત ગોવાળિયા બેઠાબેઠા કૃષ્ણનું સ્મરણ કર્યાં કરતા હતા. કૃષ્ણનું તેમને એક પગ જારને માટે પણ વિશ્મરણ થતું ન હતું. તેમનું લક્ષ તો યમુનાના ઘરા ઉપરજ ચોટ્યું હતું. યમુનાને કિનારે બેઠાબેઠા તેઓ કૃષ્ણની વાતોને યાદ કરી કરીને એકબીજાને કહેતા હતા અને આ જગ્યાએ તેમણે ડૂબકી મારી, એણે પરસ્પર બતલાવતા

હતા. તુકારામ કહે છે કે, આ પ્રમાણે, ગોવાળિયા કૃષ્ણને મંબારતા બેઠા હતા એવામાં તે પાણીની ઉપર નીકળી આવ્યા.

૩૮૭૬-એકાએક તેમની યદિ કાળમર્ષના ઉપર પડી અને જાણે કેઈ બયાનક વસ્તુ દીડી હોય તેમ તેઓ લયબીત થઈને નાસભાગ કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ તે દાસીય નાગને યમુનાના પાણીની બહાર ઘમડી લાવ્યા અને બધા ગોવાળિયાઓને પોતાની પાસે જોડાવવા લાગ્યા. વૈકુંઠાધીશ કહેવા લાગ્યા કે, “અરે ઓ ગોવાળિયાઓ! તમે મૌ મારી પાસે આવો. હું તમારી પાસે જિલો છું પછી તમારે ભય કેવો નેવાત કેવી? માટે તમે દૂર ભાગી ન જતાં મારી પાસે ચાલ્યા આવો.” લગવાનના આવા શબ્દો સાંભળીને તેઓ એકબીજાને કહેવા લાગ્યા કે, “અવ્યા! ચાલોને જોઈએ તો ખગ. આ વળી શો ચમત્કાર છે? ગાયો મહિત ગોવાળિયા આ નવીન તમારો જોવાને માટે હરિની પાસે ચાલ્યા આવ્યા. સૌને તેમણે આલિંગન દીધું. ગાયોએ તેમની ગરદન પ્રભુના ખભા ઉપર મૂકી દીધી અને તેમને પ્રેમનો જિભરો ચડી આવવાથી તેમના આયજોમાથી દૂધ ટપકવા લાગ્યું. તે બધી ગાયો એકએકના ઉપર પડાપડી કરવા લાગી શ્રીહરિએ તે વખતે અનેક રૂપ ધારણ કરીને દરેક ગાયને શરીરે હાથ ફેરવીને પંખાળી. હઙ્ગિએ જે જે ગાયને પ પાળી તે તે ગાય ખુશી થઈ અને ધાસચારો ખાવા લાગી દેવને ફરીથી જોઈને સૌના મન પ્રકુલિત થયાં. દેવ તો તેમની પાસેના પામેજ હતા, પણ દેવે માયા ફેલાવી હતી તેથી તેઓ તેમને જોઈ શકતા ન હતા અને સશયર્મા ગોથા ખાતા હતા. કૃષ્ણના વિયોગથી વૃક્ષવેલીઓ પણ ચીમજાઈ ગયાં હતા તેમને દેવે હિવ્ય કાયાનું દાન દીધું. તુકારામ કહે છે કે, ગોવિંદે તેમને જે પદ આપ્યું હતું તે અવિનાશી પદ હતું, તેથી જીવંત કથાનો નહિ પણ તેમની વૃષ્ટાનોજ નાશ થતો હતો.

૩૮૮૦-ગોવિંદનો મેળાપ થવાથી તેમની તૃપ્તિનો ક્ષય થઈ ગયો અને આગળ ઉપર થનારો સંસારનો સંબંધ તૂટી ગયો. ગોવિંદે અપણ ગોપાળના હાથમાં પતાકાઓ આપીને તેમને ગામ ભણી મોકલી દીધા. તેઓ મોટેથી જરાડા પાડતા ગયા અને નાચતા નાચતા સૌને કહેવા લાગ્યા કે, “ હરિ આવી પહોંચ્યા છે. સૌ તૈયાર થઈ બેસો.” જાંઘાં શ્રીપુરુષો પોતપોતાને ઘેર ખિન્ન મને બેસી રહ્યાં હતાં. તેમની ભૂખતરશ અને નિદ્રા એ તો સામટાં ઊડી ગયાં હતાં. વારેઘડીએ હરિનું રૂપ જ તેમની આંખો આગળ તરવરતું હતું. હરિ ગયા ત્યારે તેમને ખબર પડી, પણ તે પહેલાં તે કાણ છે તે તેમણે જાણ્યું ન હતું. તુકારામ કહે છે કે, પહેલાં ભૂલ કરવી અને પછી પશ્ચાત્તાપ કરવો એ તો દુનિયાનો સ્વભાવ જ છે.

૩૮૮૧-માતા યશોદા બોલી: “ હાય ! હાય ! આ થયું જ શું ? કૃષ્ણ વિના હું જીવતી જ દેવી રીતે રહી ? હરિના વિના જીવવાનું પ્રયોજન જ શું ? તેના વિયોગનું દુઃખ રોજરોજ શા સાડ વેઠ્યા કરવું ? મારા વિયોગની આગ તો મને ફરીથી હરિનો મેળાપ થાય તો જ હોલવાય એમ છે. ત્યારે તે કરતાં તો હું તેની પાછળ ગઈ હોત તો કેવું સાડ થાત ? હવે જો મને ફરીથી એક વાર હરિનો મેળાપ થાય તો તેને હું મારા જીવની સાથે જડી રાખું.” તુકારામ કહે છે કે, કૃષ્ણની જાળમાં તેમની માતા આટલી જાંઘી વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી તેથી જ સારા શકુન થયા.

૩૮૮૨-શ્રીહરિ દેહો લઈને ચમુનાના ધરામાંથી પાછા જહાર આવ્યા છે, એ વાત ગોવાળિયાઓએ આખા ગામમાં ફેલાવી દીધી. પોતાને ખાતરે હાઈની પતાકાઓ લઈને આવેલા ગોવાળિયાઓને યશોદાએ દીઠા. પછી તેના પૂછવાથી તેમણે જાંઘી હકીકત બહુ જ હરખભેર કહી સંભળાવી. તે સાંભળીને યશોદાના હૃદયની સીમા

ન રહી. તેણે તરતજ ગોવાળિયાઓનાં વધામણાં લીધાં અને તેમને માથે રાઈમરચું ઉતારીને ફેંકી દીધાં. ગોવાળિયાની આસ-પાસ ગોકુળ ગામના બધા નાનામોટા લોકો ભેગા ગઈ ગયા. આખા ગામમાં આનંદ આનંદ થઈ ગયો. સૌને ગોવાળિયા કહી વળ્યા કે, ગોવિંદ યમુનાના ધરામાંથી પાછા બહાર નીકળી આવ્યા છે. કાલીયનાગનો મદ ઉતારીને તેના ઉપર સવાર થઈને બહાર આવ્યા છે. તે જોવાને સાડે ગામના લોકો નાના પ્રકારનાં વાઘો વગાડતા વગાડતા બહાર આવ્યા અને સૌ ગાતાનાચતા હર્ષભેર નારાયણની પાસે આવ્યા. વૈકુંઠાધીશને જોતાની સાથે પ્રથમ તો બધા તેમની આગળ આજોટી પડ્યા. સૌને એકસરખા પ્રેમથી દેવે આલિંગન દીધું. સૌ સંપૂર્ણ હરિરૂપ બની ગયાં. હરિના આલિંગનનું સુખ પામવાથી સૌ પોતપોતાની ભતતને ભૂલી ગયાં, તેથી હરિરૂપજ થઈ ગયાં. કૃષ્ણે પોતાનાં માળાપને તથા સૌને એકસરખાં સુખી કરી દીધાં. તુકારામ કહે છે કે, દેવને મનથી પોતાનાં માળાપ તથા બીજા લોકોની વચ્ચે કશો ભેદ હોતો નથી. તેમની દષ્ટિએ તો સૌ એક સમાનજ હોય છે.

૩૮૮૩-જેઓ હરિની સમીપ આવ્યાં તેમના વર્ણ અને ધર્મનો વિચાર ન કરતાં તેમણે સૌને આલિંગન દીધું. હરિ પોતે, ગામના બધા લોકો અને યશોદાનંદ સૌ ગામમાં પાછાં આવ્યાં. શ્યામ-સુંદર શ્રીકૃષ્ણને જોઈને સૌની આંખોના ઉપવાસ છૂટ્યા અને એછીઘડીએ સૌની આંખોએ પારણાંનો ઉત્સવ બિજાવ્યો. બ્રહ્માનંદની મસ્તીમાં બધા લોકો ઘેરેઘેર નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ઘેરેઘેર ધ્વજ-પતાકાઓ ફરફરવા લાગ્યાં. સૌએ પોતાનાં બારણાંમાં મંગલ-કુંભની સ્થાપના કરી, બારસાએ તોરણ બાંધ્યાં અને આંગણાંમાં સુંદર રંગોળિયો પૂરીને પોતાના મનના આનંદોત્સાહને વ્યક્ત કર્યો. સૌનાં આંગણાંમાં તુલસીવન તો હતાંજ. ત્યાં આગળ બેસીને

સૌ “રામકૃષ્ણનારાયણ” એવા નામોચ્ચાર કરીને હરિકીર્તન કરવા લાગ્યાં. સૌએ નારાયણનું નાના પ્રકારનાં પુષ્પ ઇત્યાદિથી પૂજન કર્યું. દેવની આગળ તેમની સેવાનું પહેલાંનું જે લેણું હતું તે પણ હજી દેવથી પૂરું ચૂકવાયું તો હતુંજ નહિ, તેમાં વળી તેમણે આ નવીન પુણ્યનો ભંડોળ ઊમેરી દીધો. આથી કરીને તેઓ દેવનાથી કદી પણ વિખૂટા થવાનાજ નથી. તેમણે પોતાની સેવા વડે દેવનેજ પોતાના કરજદાર બતાવી દીધા હતા. તુકારામ કહે છે કે, તેમણે કરેલી સેવાના ઋણને લીધે દેવે સાકારરૂપ ધારણ કર્યું અને ભક્તોના કર્ણધાર થવા અવતર્યા છે.

૩૮૮૪-નારાયણે પોતાને ઘેર ગયા પછી સૌને વિદાય કર્યાં. તેમને રત્ન આપતી વખતે તેમણે સૌના મનનું સમાધાન કર્યું અને કહ્યું કે, “તમે મને એક ક્ષણ વારને માટે પણ વિસારશો નહિ.” શી શી હકીકત બની હતી તે બધી વિગતવાર તેમણે સૌને કહી સંભળાવી અને તેમને બધાને નમસ્કાર કરીને વિદાય કર્યાં. જતી વખતે તેમણે સૌના હાથમાં સાદર આપી, તે લઈને બધાં પોતપોતાને ઘેર ગયા. પછી લોકો, ગોવાળિયા તથા ગાયો બધાં પોતપોતાને ઠામે લાગી ગયાં અને સૌ લોભને વશ થઈ ગયાં. દેવે ઈચ્છા-છોકરાં તથા પૈસાટકાના લોભમાં સૌને ભૂલાવેા ખવરાવ્યો અને તેમને સૌને સ્વસ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવી દીધું. તુકારામ કહે છે કે, તૃષ્ણાથી બંધાઈ ગયેલા લોકો નારાયણને શી રીતે ઓળખી શકવાના હતા ?

૩૮૮૫-ત્યાર પછી એક દિવસ નારાયણે સૌ પ્રત્યક્ષ બેઠું શકે એવો એક અમત્કાર કરી બતાવ્યો. ગોકુળના રહેવાશીઓ બધાં ઇન્દ્રનો ભાગ તેને સમર્પણ કરવા જતા હતા, તે ઘડીએ દેવે તેમને વાર્તા, કારણકે ઇન્દ્રનો ભાગ તેમને પોતે હરણ કરી લેવાનો

વિચાર હતો. ઇન્દ્રને મારૂં લોકો દૂધ, ઘી, માખણ લઈ જતા હતા, તેમને દેવે રસ્તામાંજ ઊભા રાખ્યા અને જે બધું ઇન્દ્રને સારૂં તેઓ લાવ્યા હતા તે ઝૂંટવી લીધું. ગોવાળિયાની કાવડોમાં જે કાંઈ સામગ્રી હતી તે બધી જ્યારે દેવે પડાવી લીધી, ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે, “હે દેવ! તમે આ મારૂં નથી કરતા. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવ એવા છે કે જે ન કરવા જેવું હોય તેજ કરે છે અને કાળનો મનમાં જરા પણ ભય ન રાખતાં ખેલ ખેલ્યા કરે છે.

૩૮૮૬-તે બધા ગોવાળિયા તેમને કહેવા લાગ્યા કે, “હે દેવ! તારા આવા ખેલને લીધે જો ઇન્દ્ર અમારી ઉપર ક્રુપિત થશે તો તેનું પરિણામ સારૂં નહિ આવે.” દેવે તેમને કહ્યું કે, “તમે ઇન્દ્રનો લેશમાત્ર પણ ભય રાખશો નહિ, ઇન્દ્રના તરફથી તલમાત્ર ધાક, ભય કે શંકા રાખશો નહિ, એવું ચક્રપાણિ શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળિયાઓને કહ્યું. ભગવાને આટલું બધું કહ્યું તોપણ તેમના મનને ધીરજ રહી નહિ. તેમનું મન સંશયયુક્ત થઈ જવાથી તેમની બુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ ગઈ. દેવોનો પણ જે આદ્ય દેવ છે તેની માયાને તેઓ જાણી શક્યા નહિ અને ઊલટા બુદ્ધિભ્રમને લીધે ચગડોળે ચડી ગયા. તુકારામ કહે છે કે, હરિને ઓળખ્યા વિના તેઓ દુઃખ અને સંસારનો ખોજો વહેવા લાગ્યા.

૩૮૮૭-જેઓ પ્રપંચનો ભાર વહેતા કરે છે તેઓ દેવને ઓળખી શકતાજ નથી. જો કે દેવ તો તેમના દેહથી અત્યંત પાસેના પાસેજ છે. દેવ તો તેમના શરીરની સાથે વીંટળાઈને રહેલા છે, પણ તે છતાં તેમના બળધામાં આવતા નથી. વળી કદાચ કોઈને જરાતરા સમજણ પડી પણ નથી; તોપણ તેઓ સંશયગ્રસ્ત તો રહે છેજ. જેમની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ ન હોય તેઓ ચિંતાના ધરાની અંદર ડૂબી મરે છે. જેઓ તૃણાના દાસ અને લોભી હોય છે

તેમની ખુદ્ધિને નારાયણ સ્થિર થવા દેતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, દેવનાં કાર્યો લોભી મનુષ્યોથી દેખી ખમાતાં નથી તેથી તેઓ સદા દુઃખી થયા કરે છે.

૩૮૮૮-લોભને લીધે જેઓ દુઃખી થઈ ગયા છે અને ચિંતાના ખાડામાં જેઓ ડૂબી ગયા છે એવા ગોકુળ ગામના લોકો એક-બીજાને કહેવા લાગ્યા કે, “હવે ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ આપણી ગાયો અને ભેંસોને ડુબાડી મારશે. જરૂર થોડી મુદતમાં કાંઈ નહિ તો કાંઈ વિપત્તિ તો આવીજ જાણજો. કૃષ્ણને આપણે ગમે તેટલું કહીએ છીએ, પણ તે એટલો બધો ઉદ્ધત થઈ ગયો છે કે આપણું કહેણ કાને ધરતોજ નથી. ચાલો આપણે તેનાં માખાપ આગળ જઈને બધી વાત કહી દઈએ અને તેઓ તેને કપકો આપે અને ધમકાવે એવું કહીએ.” દેવે તેમને કાળનો કોળિયો કરીને ખવડાવ્યો તો હતો, પણ તેમણે રીસ ચડાવીને તે બાધો નહિ અને ઊલટા કૃષ્ણના ઉપર ખીજવાઈને તેમની વિરુદ્ધ બોલવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને દેવના ઉપર ખીજવાઈ જશે તેમને માથેથી કાળની સત્તા કદી ઓછી થવાનીજ નથી.

૩૮૮૯-પણ જેઓ બોળડાતોતડા અને ગાંડાઘેલા પણ કૃષ્ણના ભાવિક ભક્તો હતા તેવા ગોવાળિયાઓને ભોગસુખને હિસ્સો આવી મળ્યો હતો. પ્રપંચનો ભાર વહેનારાઓ પોતપોતાની કાવડોને ફેંકી દઈને ચાલતા થયા; પણ માખણ તો ભાવિક ભક્તો-નેજ ભાગે આવ્યું. ભગવાને સૌને શીરામણ વહેંચી આપ્યું અને પછી પોતે આનંદપૂર્વક ગોવાળિયાઓની સાથે રમવા મંડી ગયા. રમી રહ્યા પછી પણ દૂધ, દહીં, માખણ વગેરે ભય અને ચિંતા-રહિત થઈને ખાવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, જે ગોવાળિયાઓને શ્રીકૃષ્ણ સહાયકારી થતા હોય તેમની આગળ કોનું જોર ચાલવાનું હતું ?

૩૮૯૦-હવે ગોકુળમાં ભગવાને શું શું કયું હતું, તે વાતની ઇન્દ્રને બાણ થઈ ગઈ અને કૃષ્ણજી માફ અપમાન કરાવે છે તે પણ તેણે બાણ્યું. તેથી ઇન્દ્રરાજાએ એકદમ પોતાના આગાપાલક મેઘોને આજ્ઞા કરી કે, “તમે ગોકુળના ઉપર એવી વૃષ્ટિ કરો કે આખું ગામ ધોવાઈ જાય અને તેની એક એધાણી પણ રહેવા પામે નહિ. એવી મુશળધાર વૃષ્ટિ કરો કે ગાયો, ભેંસો અને ગામના રહેવાશીઓ એમાંનું કોઈ બચી જાયજ નહિ. આ ગોવાળિયાના પોરિયાઓ મારી ધાક માનતા નથી. માટે હે મેઘો ! તમે સૌનો નાશ કરો.” આ પ્રમાણે ઇન્દ્રે આજ્ઞા કરી. ત્યાંસુધી હું કોપ્યો નથી ત્યાંસુધીજ તેઓ પોતાના જેવા એક ગોવાળિયાને દેવ માનીને તેનું સન્માન કરશે. શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ દેવ છે એ વાત ઇન્દ્ર પોતાના અભિમાનને લીધે સમજી શક્યો નહિ. તેનામાં અભિમાન અને ગર્વ એ બે દુર્ગુણ વધારે પડતા હતા. તુકારામ કહે છે કે, જેનામાં અતિશય અભિમાન હોય તેનાથી દેવ દૂરના દૂરજ રહે છે.

૩૮૯૧-ત્રજના ગોવાળિયા ભાવિક હતા અને તેમનામાં અભિમાન ન હતું. એટલા માટેજ તેમને દેવની પ્રશ્નિ થઈ હતી. આપણા મનમાં ભરાઈ રહેલા સંશયને લીધે આપણે આપણી અંદર અને આપણા દ્વારાજ સારી રીતે ફસાઈ ગયા છીએ. જેના મનમાં પોતાના સ્વરૂપને વિષેજ આવો સંશય હતો, તેમને સૌ દેવોમાં આદ્યદેવ અને સંપૂર્ણ વિશ્વના પોષક કૃષ્ણે ભૂલાવામાં નાખી દીધા અને પોતાની માયાનો ભેદ સમજવા દીધો નહિ. શ્રદ્ધા વિના દેવનો મર્મ સમજતોજ નથી. ભક્તિ વિનાના તેમજ ધૈર્ય વિનાના લોકો જેવા ને તેવાજ રહી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેનો જેવો ભાવ તે પ્રમાણે તેનાથી દૂર અથવા પાસે રહીને દેવ તેની સાથે લેવડદેવડ કરે છે.

૩૮૯૨-તે દેવને ઇન્દ્ર પણ પૂરેપૂરો ઝાળખી શક્યો નહિ.

એટલા માટે તો તેણે મેઘવૃષ્ટિ કરવા માંડી. વૃષ્ટિ કરતી વખતે ઇન્દ્રે આકાશમાં ભયાનક ગર્જનાઓ કરવા માંડી, તે સાંભળીને ગોવાળિયાઓએ એકાએક આકાશ ભણી નેયું. તેમણે દીકું કે આકાશ કાળાં કાળાં વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું છે અને વીજળીના કડાકા સાથે મૂશળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો છે. તે જોઈને સૌ ભયભીત થઈને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, હવે શો ઉપાય કરવો? આવી રીતે ચિંતામાં ઘેરાઈ જવાથી રમત રમવામાં તેમનું મન લાગ્યું નહિ અને દેવને કહેવા લાગ્યા કે, અમે અન્યાય કરી ખેડા છીએ. અન્યાય કરતી વેળા તે અમને સારો લાગ્યો પણ આગળ જતાં તેનું શું પરિણામ આવશે તે અમારા સમજવામાં આવ્યું નહિ. ખીજે ઉપાય ન જડવાથી તેઓ કૃષ્ણનું સ્મરણ કરતા ખેડા. હવે આપણને અને આપણી ગાયોને કેવી રીતે અને કયાં લઈ જઈએ તો ઉગારી લેવાય તેની તેમને કશી સૂઝ પડી નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તેઓ ગમે તેટલો વિચાર કરે, તોપણ તેથી શું વળવાનું હતું? કારણકે તેમની બુદ્ધિજ સ્થિર ન હતી.

૩૮૯૩-પછી તેઓ એકદમ વિહ્વળ અને ગાંડા જેવા બની જઈને એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા કે, “હવે આપણે શો ઉપાય કરીશું? એવામાં શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળિયાઓને કહ્યું કે, ચાલો આપણે પેલા ગોવર્ધન પર્વતને ઊંચકીને આપણા માથા ઉપર ધરી રાખીએ. તમે કોઈ જરાય ખીશે નહિ. તમારાથી થાય તેટલું જોર કરજો, ખૂળ કરાંજીકરાંજીને પર્વતને ઊંચો કરજો, મોઢેથી હાકોટા મારજો અને શ્વાસ છોડી દેશો નહિ. શ્રીકૃષ્ણે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું તો ખરું, પણ તેમને તે ખરું ન લાગ્યું. તેથી તેમના મનમાં શંકા રહી ગઈ અને ભય પણ દૂર થયો નહિ. તેથી તેઓ મનમાં ખીતા ખીતા કૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે, “ચાલ, ત્યારે તું કહે છે તેમ કરીએ.” તુકારામ કહે છે કે, તેમના મનમાં જે ભય

ધર કરી રહ્યો હતો તે કૃષ્ણ તેમની પાસેના પાસે હોવાં છતાં તેમના મનમાંથી ખસ્યો ન હતો.

૩૮૯૪-નારાયણ પોતાના સેવકોને દુઃખ જોવા દેતા નથી. દુઃખનો પ્રસંગ આવી પડે તે અગાઉજ તેનું નિવારણ કરી દે છે. શરૂઆતમાં આગળનો રસ્તો સાફ કરી દઈને પોતે ભક્તોને આગળ આગળ ચલાવે છે અને પોતે આનંદપૂર્વક તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવે છે. ગોવર્ધન પર્વતના ઉપર ત્યાં ભગવાને માત્ર પોતાનો હાથજ ઝાડકાડ્યો છે તરત તે પોતાની મેળેજ ઊંચો થઈ ગયો. પર્વતને તો ભગવાને પોતાના સ્વસામર્થ્ય વડેજ ઊંચક્યો હતો; તોપણ ગોવાળિયાઓને નિમિત્ત બનાવીને દેવે એ કાર્ય કરાવ્યું અને તેના પોતે એકલાજ કર્તા હતા, તોપણ તેની કોઈને ખબર પડવા દીધી નહિ. દેવ તો દીનજનો પ્રતિ કૃપાળુ અને પતિતપાવન છે અને ભક્તોનાં વચનને પોતે ખરાં સાંજિત કરી દે એવા છે. તુકારામ કહે છે કે, ભક્તોએ પોતાનાં સુખદુઃખની દેવની આગળ ફરિયાદ કરવાની જરૂરજ નથી. તે તો એવા કૃપાવંત છે કે, વગર કંઈજ ભક્તોનાં દુઃખોનું નિવારણ કરી દે છે.

૩૮૯૫-કૃપાવંત દેવે સૌ ગોવાળિયાને હાંકે ભારીને કહ્યું કે, “અરે! તમે બધા આ પર્વતની તળેજ ઊભા રહેજો. કોઈ બહાર ડોકિયું કરશો નહિ. ભગવાને ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકી રાખ્યો અને વરસાદથી ગભરાઈ ગયેલા ગોવાળિયા તેની નીચે આવીને ભરાઈ ગયા. ગોવાળિયા ગોળ કુંડાળામાં ઊભા રહ્યા. કોઈ કોઈ ભયના માર્યા હસવા લાગ્યા અને કોઈ રડવા લાગ્યા. પર્વતની નીચે ગાયો, વાછરડાં, પશુ, પક્ષી, સૌએ આશ્રય લીધો. હરિએ જેમને પોતાના દાસ માની લીધા એટલે પછી તેઓ ગમે તે જાતિનાં હોય; તોપણ તેમનો તે સ્વીકાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જાતિ

અને કુળની દેવને કશી કિંમત હોતી નથી. જે કોઈ તેનો અનન્ય ભક્ત થઈને રહે તેની સાથે તે પણ અનન્ય ભાવે વર્તન કરે છે.

૩૮૯૬-હું હરિને આધીન છું, એવું જે કોઈ કહે છે તેનું હિત ભગવાન કરે છેજ. ભગવાન પોતાના દાસનું બુદ્ધિપુરઃસર રક્ષણ કરતા રહે છે. કાળને પણ તેની સામે નજર કરવા દેતા નથી. ખરી રીતે તો વરસાદ વરસવા લાગ્યો, તે પહેલાંજ તેમણે સૌના રક્ષણનો ઉપાય મનમાં નક્કી કરી રાખ્યો હતો. વરસાદ તો ત્યાર પછી પડવા લાગ્યો. મોટે મોટે ફેરે વરસાદ વરસતો હતો, તેથી જાણે ગોવર્ધન પર્વતના ઉપર પથ્થર વરસતા હોય એવું લાગતું હતું. સાતસાત દિવસ સુધી આકાશમાંથી પથ્થરની વૃષ્ટિ થતી હોય તેમ એકસરખી રીતે વરસાદ વરસતોજ ગયો. ગોવાળિયાઓએ વગર વિસામે ગોવર્ધન પર્વત ધરી રાખ્યો અને તેઓ મનમાં કુલાવા લાગ્યા કે, ‘અમારા સમાન બળવાન કોઈજ નથી.’ તેમના મનનો વિચાર હેવ સમજી ગયા. તેથી તેમણે તેજ ધડીએ સૌને કહ્યું કે, ‘તમે તમારા હાથ લઈ લો.’ ગોવિંદના આવા બોલ સાંભળીને સૌ હસવા લાગ્યા અને તેમની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. ગોવર્ધન પર્વતને જિંથકીને અમારી ગરદન, ખભા, હાથ વગેરે કેવાં છોલાઈ ગયાં છે અને તેમના ઉપર કેવા ફેફલા પડ્યા છે તે દેવને ખતાવવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા: “અરે ઓ દેવ! તે’ આખા પર્વતનો ગદો ભાર અમારા ઉપર નાખી દીધો છે અને તું તો અમારી નજર ચૂકવીને ખાશો મજાથી જીલો રહ્યો છે. પર્વતને જિંથકવામાં મારો પણ ભાગ છે, એવું લોકોને ખતાવવાને સારૂ તે’ અમરૂતી એક આંગળી અડકાડી રાખી છે, તેટલાથી શું આવડે મોટો પર્વત અધધર રહેતો હશે કે? તે અથા ગોવાળિયા ગોવર્ધન પર્વત નહિ પણ મૂળ પર્વત (અભિમાન)ના ભારથી થાકી ગયા રતા. કાળજી ને પળે પર્વત જિંથક્યો તો ન હતો, પણ ‘અમે જિંથ-

કીએ છીએ,' એવું તેમણે મનથી માની લીધું હતું. તુકારામ કહે છે કે, આ બધા વાચાળ ગોવાળિયા દેવનું પારખું લેવા બેઠા હતા.

૩૮૯૭-જેઓ પોટા, વાચાળ, ભક્તિહીન અને ક્ષુદ્ર બુદ્ધિના હતા તેઓ પોતાના બળનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ખરી વાત શી છે, તે તો તેમના સમજવામાં આવીજ નહિ અને ગર્વથી ભારેખમ મોઢાં કરીને અભિમાનના ઉદ્ગાર કાઢવા લાગ્યા. આંધળાને કયે દહાડે સૂઝવાનું હતું ? ભગવાને પોતાની આંગળી જરાકજ ઢીલી કરી અને એટલી વારમાં તો ગોવાળિયાઓએ પર્વતને અડકાડેલા હાથ નીચા વળવા લાગ્યા અને તેમના ટાંટિયા બેસી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ખીજીજ ક્ષણે દેવે પાછો પોતાની આંગળીના ટેરવા ઉપર પર્વતને ઊંચકી લીધો. તે ઘડીએ બધા ગોવાળિયા કહેવા લાગ્યા કે, “અમે જૂઠીજ મહેનત કરી મરીએ છીએ. હવે ખરી વાતની અમને બબર પડી ગઈ.” તુકારામ કહે છે કે, સૌને ખરી હકીકતનું જ્ઞાન થઈજવાથી તેઓ બધા નિરભિમાની થઈ ગયા.

૩૮૯૮-દેવે સૌને અભિમાન રહિત કરી દીધા અને સૌની પાસે સાધાંગ નમસ્કાર કરાવીને તેમને પોતાના શરણાગત બનાવી દીધા. તેઓ આ રીતે હીન થઈને જ્યારે નારાયણના ચરણ આગળ ધૂળમાં આબોટવા લાગ્યા ત્યારે દેવે કહ્યું કે, “ઘણું સાડું થયું. આજે તમે ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડ્યો છે એ વાતને તમે સાચી સાબિત કરી દીધી.” આવું સાંભળીને બધા ગોવાળિયા ફરીથી દેવને પગે પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, “અમારામાં તું એકલોજ બળવાન છે. ઓ દેવ ! તું એકલો જો અમારી પાસે ન હોય તો અમે આટલા બધા કશાજ કામના નથી. ઓ કૃષ્ણ ! ઓ બળરામ ! આ વાત અમે આજે બરાબર સમજી ગયા છીએ. આજ સુધી અમને તારા ચરણના મહિમાનું જ્ઞાન ન હોવાથી અમે અભિમાની થઈ ગયા

હતા. ઓ નારાયણ ! તારા સામર્થ્યનો પાર અમે શી રીતે પામી શકીએ ? તેં તો કૃત્તા તારા એક નખના ઉપર ગોવર્ધન પર્વતને ભિંચકી રાખ્યો છે. આકાશમાંથી નર્ચા પથ્થર વરસતા હોય, ઓવી ભયંકર વૃષ્ટિમાંથી આખા ગોકુળ ગામનું અને અમારું સૌનું તેજ રક્ષણ કર્યું. તારા સામર્થ્યનું વર્ણન કરી શકે એવો છેજ કોણ ?” આવું કહીને તેમણે સૌએ ભગવાનના ચરણ પકડી લીધા. સૌને દેવે એવા સુખી કરી દીધા કે, તેઓ બધા પોતાની ભૂખતરશનું ભાન ભૂલી ગયા. તુકારામ કહે છે કે, તેમણે વૈકુંઠના સ્વામીને ઓળખી લીધા, તેથી તેમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ.

૩૮૯૯-હવે સૌને જાણ થઈ ગઈ કે, કૃષ્ણ અમારામાં દેવ છે. આવું જ્ઞાન થઈ જવાથી તેમની શંકાની ઉપાધિ ટળી ગઈ. નાના-મોટા સૌનો વહેમ મનમાંથી નીકળી ગયો અને કૃષ્ણ એ દેવજ છે, એ મર્મ સમજાઈ ગયો. ત્યાર પછી કૃષ્ણની સંગતિમાં રહીને સૌ ગોવાળ પોતપોતાના મનમાં નિર્ભય થઈ ગયા. અનેક કવિતાઓ રચીને તેઓ કૃષ્ણનાં ગીત ગાવા લાગ્યા. તેમનાં ચિત્ત કૃષ્ણમય બની ગયાં. તેમને બહારની દુનિયાનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ; કારણકે તેમના અંતરમાંજ સત્ય સુખનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. તે સુખની લહેરમાં તેમને રાત્રિદિવસનું પણ ભાન રહેતું નહિ. તેઓ ગોવિંદની અખંડ જ્યોતિનું નિરંતર ધ્યાન કરવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, તેઓ શ્રીહરિના ધ્યાનથી એવા તૃપ્ત થઈ ગયા કે તેમને ખાવાપીવાનું મળ્યું નહિ, તોપણ તેમના મનના સમાધાનમાં જરા પણ ભંગ પડ્યો નહિ.

૩૯૦૦-ગોપાળ (ઇન્દ્રિયોનું પાલન-રક્ષણ કરનાર) શ્રી-કૃષ્ણ તેમની સાથેના સાથે હોવાથી તેમની સૌની ઇન્દ્રિયો સમાહિત અવસ્થામાં આ

હૃદય થયો હોય તેમને ઘડારના પ્રકાશની અપેક્ષા હોયજ શાની? તેમનાં કામકાજ તથા ઘડારની પ્રવૃત્તિઓ એકદમ અંધ થઈ ગયાં; અને આ માફ અને પેલું તાફ એવો ભેદભાવ પણ તેમના મનમાં રહેવા પામ્યો ન હતો. સૌની સૌના ઉપર એક સમાન પ્રીતિ હોવાથી શ્રીહરિ તેમની દૃષ્ટિએ લેશમાત્ર પણ વિષમતા જોવા દેતા ન હતા. વૃકારામ કહે છે કે, તેમને શ્રીકૃષ્ણનો આનંદ પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો હોવાથી પોતાનું અને પરાયું બધું એકસરખું જ દેખાતું હતું.

૩૬૦૧-શ્રીકૃષ્ણના આનંદમાં તેઓ એવાં મસ્ત બની ગયાં હતાં કે, તેમને ભૂખતરશનું ભાન રહેતું નહિ અને તેમનો બધો વખત સમાહિત અવસ્થામાં વ્યતીત થતો હતો. આવી ને આવી હાલતમાં કોણ જાણે કેટલાય દિવસ વીતી ગયા હશે તેનું તેમને ભાન રહ્યું ન હતું અને ઘડારની દુનિયાને પણ તેઓ ભૂલી ગયા હતા. વૃકારામ કહે છે કે, તેમની તમામ કામનાઓનું ઉપશમન થઈ ગયું હતું. તૃષ્ણા કેવી હોય તે તેઓ ભૂલી ગયા હતા અને શું ભય છે તથા શું આવે છે, તેની લેશમાત્ર તેમને ચિંતા રહી ન હતી.

૩૬૦૨-બહિર્મુખવૃત્તિ કરવાનો તેમના મનમાં વિચાર પણ આવતો નહોતો અને ઘડારની દુનિયામાં શું શું થાય છે તેની તેમને ખબર પણ ન હતી. આ લોકોને હવે કરી વાતનું જ્ઞાન રહ્યું નથી, એવું દેવ સમજી ગયા. પછી દેવે જેલ જેલવાના હેતુથી તેમનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની સાથે કીડા કરવાને તથા તેમની સાથે સંભાષણ કરવાને માફ દેવે તેમની વૃત્તિને તેમના શરીર પ્રતિ આકૃષ્ટ કરી. દેવને નામ, રૂપ, આકાર એમાંનું કંઈ છેજ નહિ. આવા દેવ ભક્તોનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને તેમનાં મુખ દ્વારા પોતે બોલે છે. દેવ ભક્તોનાં મુખની મારફતે બોલે તો છે, તોપણ એક જોવા પરસ્પર એકાકાર થઈ જાય છે કે, જાણે તેઓ કદી મૃત્યુ હતાજ નહિ.

દેવ અને તેમના ભક્તો એ બેને જે જુદા સમજશે તે પૃથ્વી ઉપર ભારૂપજ કહેવાશે ભક્તોના પ્રતિ રાગદ્રેષ, નિદા, એમાનુ કોઈ પણ એક પાપ કર્યાથી સર્વ પ્રકારના પાપ લાગુ પડે છે ભક્તદ્રેષી લોકોની કદી છાયા પણ લેવી નહિ જેમ વિષ પ્રાણનાશક છે તેમ એવા લોકોની સગતિ પણ પ્રાણનાશક છે કોઈ સતોની નિદા કાને માલગશે તે પણ નરકે જશે મગતિનું ઘણું ભારે મહત્ત્વ છે, કેમકે સત્મગતિથી પતિત જીવોનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જાય છે એટલા માટે સતોની એવા કરનારાઓએ ઉપર કહ્યા તેવા અધમ લોકોનો ત્યાગ કરવો તુકારામ કહે છે કે, સત સેનાથી જેનો કદીય નાશ ન થાય એવા મહત્ લાભનો રાશિ હાથ આવે છે

૩૯૦૩-મોઢેવી હરિનામનું સ્મરણ કરનારાઓ અવિનાશી પદને પામે છે અને તેમને સર્વ પ્રકારના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે બધાજ સુખનો અનુભવ તેમને તેમના અત કગ્લુમા થતો હોય, તો પછી તેમને બાહ્ય સુખોની દગ્ગાર પણ શી ગહે? આવી ગીતે બધા ગોવાળ કૃષ્ણાનંદની અદ્ભુત તત્ત્વીન થઈ ગયેલા હોવાથી બહિર્મુખવૃત્તિ કરવાનુંજ તેઓ ભૂની ગયા યોગી પુરુષોને જે સુખ તેમની સમાધિ-અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ ગાયોને, વાજરડાને તથા પશુપક્ષી આદિ સર્વ જીવોને અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ ગયું તુકારામ કહે છે કે, બહાર વરમાદ વરસતો બધ થયો છે તે વાતની એકવા કૃષ્ણના સિવાય બીજા કોઈને બળરજ ન પડી

૩૯૦૪-બહારની દુનિયાની બળર દેરેજ મૌને કરી દીધી અને કહ્યું કે, “ હવે વૃષ્ટિ થ બી ગઈ છે, માટે હવે આપણે બધા પાછા ગોકુળ જઈએ ” આ પ્રમાણે વિપત્તિને ટાંકણે દેવ તેમનું રજોપુ કરતા અને સુખના ફળ પોતાના ભક્તોને અખાડતા દેવ પોતાના ભક્તોને દુ ખની છાયા પણ જોવા દેતા નથી ભક્તોના

ઉપર હુખનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યાં તેમને ખબર પણ ન પડે એવી રીતે દેવ તેમના હુ ખનું નિવારણ કરી દે છે પથરની અડી વરસે એવો વગસાદ વરસ્યો, પણ તે ક્યારે આવ્યો અને ક્યારે બધ થઈ ગયો તે ગોવાળિયાઓએ જાણ્યું પણ નહિ તુકારામ કહે છે કે, આવી રીતે ભક્તોના સંદર્ભનું નિવારણ કરે એના એક હરિજ છે

૩૯૦૫-બધા ગોવાળ આતુરતા સહિત બહાર ડોકિયા કરવા લાગ્યા, તેમને કૃષ્ણે કહ્યું કે, “હવે વૃષ્ટિ થ લી ગઈ છે કાળ જેવી વૃષ્ટિ હવે બધ થઈ ગઈ છે” આવું જાણીને બધા લોક બહાર આવ્યા તે ઘડીએ સૌને પરમાનંદ થયો અને ખૂબ આશ્ચર્ય જેવું લાગ્યું કૃષ્ણ ખરેખર દેવજ છે, એ હવે સૌને ખરાબર સમજાઈ ગયું પછી તેઓ અત્યંત પ્રેમ સહિત કૃષ્ણની આસપાસ નૃત્ય કરવા મડયા અને મગલ ગીત ગાવા લાયા બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ગાતા ગયા અને બીજા બધા ગોવાળ કાઈ વેળા, તો કાઈ મુરલી વગાડવા લાયા ગાયો, વાછરડા વગેરે પશુઓને પણ કૃષ્ણપ્રેમનું અકર્ષણ લાગવાથી તેઓ પણ નાચીકૂદીને પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરવા મડી ગયા જેમના ચિત્ત ઉપર ગોવિંદે અધિકાર કરી લીધો હોય, તેમના કરતા વિશેષ ભાગ્યવાન બીજા હોયજ કેણું? તુકારામ કહે છે કે, એક તો ગોવિંદની સગતિ અને બીજું તેમનું ધ્યાન એ બે કારણોને લીધે ગોકુળગામના બધા રહેવાશીઓ ગોવિંદ રૂપજ થઈ ગયા હતા

૩૯૦૬-હવે ગોકુળની શ્રી સ્થિતિ થઈ છે તે જોવાને માટે આકાશમા ઈન્દ્ર આવી પહોંચ્યો તેની આગળ જઈને મેઘે પોતાની બહાદુરીના બળ ॥ મૂક્યા કે, “અમે ગોકુળગામનો પૂરેપૂરો અહાર કરી નાખ્યો છે આખી વસ્તીમાંથી એક પણ જીવ મરના મત રહેવા પામ્યો નથી અમે એવી નરી પથરનીજ અડીના

જેવી વૃદ્ધિ કરેલી કે તેના સપાટામાં આવીને બધાંજ મરી પરવાયો. વૃદ્ધિ વિનાની એક તલપૂર ખાલી જગ્યા અમે રાખીજ ન હતી. ગોકુળમાં શું થયું તેનું તેમને પોતાને જ્ઞાન ન હોવાથી તેઓ ઇન્દ્રની આગળ આ પ્રમાણે લવારો કરી ગયા. દેવને જાણ્યા વિના જેઓ ગર્વથી કુલાઈ જઈને આપવડાઈ કરવા મંડી જાય છે, તેમનું આખરે અપમાનજ થાય છે. મેઘોએ લગવાનની માયાને જાણ્યા વિના પોતાના સામર્થ્યનાં ખોટાં બળુગાં કૂંક્યાં. હવે આ વાત ખરી છે કે ખોટી, તે જોવાને સાડ ઇન્દ્ર નીચે આવ્યો. તુકારામ કહે છે કે, ઇન્દ્રે જોયું તો ગોકુળગામ તો જેવું હતું તેવું ને તેવું દીડું અને ગોવાળિયા તો ઊલટા વધારે આનંદમાં આવી જઈને નાચવા મંડી ગયા હતા.

૩૬૦૭-ગાયો, વાછરડાં અને ગોવાળિયા સૌને નાચતાં જોઈને ઇન્દ્રને અતિ આશ્ચર્ય પેદા થયું. તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “પથ્થરની ઝડીના જેવો વરસાદ વરસ્યો અને છતાં આ લોકો જીવતા રહ્યાજ શાથી ? આ ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ દેવ હોવા જોઈએ. મેં ઉત્પન્ન કરેલું વિદ્ય સકુળ થયું નહિ, તેનું આજ કારણ હોવું જોઈએ.” પછી ઇન્દ્રે તપાસ કરવા માંડી ત્યારે દેવે ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકી રાખ્યો હતો, તે વાતની તેને જાણ થઈ. આ ઉપરથી ઇન્દ્ર સમજી ગયો કે, અહીંજ લગવાનનો પૂર્ણ અવતાર પ્રકટ થયો હોવો જોઈએ. ગોવાળને ઘેર દેવ પ્રકટ થયા તે જાણીને ઇન્દ્ર તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. અહો ! એ ગોવાળ જાતિનાં પૂર્વજ-મોપાર્જિત પુણ્યોની કેવી રીતે ગણના કરી શકાય ? ચારમુખવાળા બ્રહ્માથી પણ એ કામ થઈ શકે એમ નથી. એ દેવ પોતાના ધ્યાનની અંદર એક વાર લાવવાને માટે બ્રહ્મા ધણુંય મથન કરે છે પણ તેમનું કાંઈ વળતું નથી; અને તેજ દેવ આઠે પહોર ગોવાળિયાઓની સાથે અથડાતો ફરે છે ! આ ગાયો અને વાછરડાં

પણુ કેવાં પુણ્યવાન કે જેમની સાથે દેવ રોજ રોજ કૃયાજ કરે અને તેમને શરીરે પોતાનો હાથ ફેરવ્યાજ કરે. આ બધા ગોવાળોને અને દેવતાં માળાપને બેઠેને દેવ હમેશાં પાસેના પાસે હોવાથી તેઓ તેને વારંધડીએ ગળેગળું અડકાડીને આલિંગન દીધાજ કરે છે. આવી રીતે ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. પછી મંત્રોચાર કરીને ‘જયજય’ શબ્દોના ઉચ્ચાર સહિત તેમના અંગ ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને એ રીતે ઇન્દ્રે ભગવાનનું પૂજન કર્યું. ઇન્દ્રની સાથે આવેલા ગંધર્વો નામોચ્ચાર કરીને ગાયન કરવા લાગ્યા. એ બધા કોલાહલથી આકાશ મુખરિત થઈ ગયું. આનંદના પૂર વડે દસે દિશાઓ ભરાઈ ગઈ અને આનંદ રેલાઈ જવા લાગ્યો. આ રીતે સ્વર્ગ અને ગોકુળ બેઠે આનંદમાં ડૂબું-ડૂબું થઈ ગયાં. આ અપૂર્વ આનંદોત્સવની ઉપમા જોળી કાઢવી મુશ્કેલ છે. આ રીતે દેવે બેઠે સ્થાનના રહેવાસીઓને આનંદિત કરી દીધાં. દેવના દર્શનથી તેમના સૌના મનનો વિષમ ભાવ ટળી ગયો. તુકારામ કહે છે કે, ગોવિંદનું દર્શન થતાંની સાથે ભેદની દૃષ્ટિના બિડીજ નાથ છે.

૩૯૦૮-ગોવિંદનું નામસ્મરણ જીમને મીઠું લાગે છે અને વળી તેનાથી સંસારનો ભય ટળી નાથ છે. સઘળા દેવોએ પૃથ્વી ઉપર જિતરી આવીને કૃષ્ણને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કર્યો. મર્વાના મનનો વિચાર નાણી લીધા પછી કૃષ્ણે બિંચા હાથ કરીને મૌને વિદાય કર્યો. આ રીતે સઘળા દેવો કૃષ્ણની આજ્ઞા લઈને પોતપોતાને સ્થાને આવ્યા ગયા ત્યારે ગોવાળોને કૃષ્ણે કહ્યું કે, “આજો ત્યારે હવે આપણે પણ ગોકુળ જઈએ.” તે વખતે તેઓ બધા નૃત્ય કરતા હતા, પણ કૃષ્ણના શબ્દ સાંભળીને તેઓ નાચતા અટક્યા; તોપણ તેમનાં શરીર તો હજી નૃત્યના સૂરની ધૂનમાં ટોલતાં હતાં. તેમનાં ગોદાંમાંથી આનંદના ઉદ્ગાર પણ વારંધડીએ નીકળ્યા કરતા

હતા. તુકારામ કહે છે કે, તે નાના ગોવાળની સંગતિથી બીજા બધા ગોવાળ ઘણાજ આનંદિત થઈ ગયા.

૩૯૦૬-પોતાની સંગતિમાં રહેનારા મને તેવા અજ્ઞાન ભક્તોને પણ હરિ અધોગતિ તરફ ઘસડાઈ જવા દેતા નથી. હવે તમામ ગોવાળિયા અને તેમની ગાયો એ બધાંજ સત્વાવસ્થામાં રૂબી ગયાં હતાં. તેમને કૃષ્ણે સાવધાન કરી દીધાં; પછી કૃષ્ણ સહિત સૌ ગોકુળ પાછાં આવ્યાં અને તેથી સૌના મનને અતિ હર્ષ થયો; દારણકે એક તો દેવે સૌને પોતાનાં બનાવી દીધાં અને બીજું વૃષ્ટિની આકૃતિમાંથી સૌ ઊગરી ગયાં હતાં, પણ કેવી રીતે બચી ગયાં તે હજી કોઈના સમજવામાં આવ્યું ન હતું. પરંતુ શ્રીહરિ અમારી પાસે છે એવો તેમના મનમાં દઢનિશ્ચયપૂર્વક બોધ થઈ જવાથી, તેઓ નિશ્ચિંત અને પૂર્ણ આનંદમય થઈ ગયાં હતાં. આ રીતે નારાયણે તમામ ગોકુળવાસીઓને નિર્ભય કરી દીધા. તુકારામ કહે છે કે, જેઓ શ્રીહરિનું સ્મરણ કરે છે તેમના ગામમાં દેવ ભયને આવવા દેતા નથી.

૩૯૧૦-જેઓ દેવની સાથે રમણ કરે છે તેમને તે પાછા ફરવા દેતા નથી, પણ પોતે તેમની પાસે ને પાસેજ રહે છે. સૌના અંતર્યામી અને સૌનાં કર્મોના સાક્ષી દેવ છે, પણ જેવો જેનો ભાવ તે પ્રમાણે તે સૌને ફળ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, આ બધાં પ્રાણીઓ પોતપોતાના ભાવને અનુસરતાં ફળ આપરે લોગવે છે. એક સંચિત કર્મ સિવાય બીજું કંઈજ સાથે જતું નથી.

૩૯૧૧-કૃષ્ણે પોતાની બાહ્યાવસ્થામાં ઘૂંટણિયાં કાઢતાં કાઢતાં અને ગાયો ચરાવતાં ચરાવતાં નાના પ્રકારનાં ચરિત્ર કરી બતાવ્યાં. પછી તેમણે બ્યારે બાહ્યાવસ્થાનો વેશ હટારી નાખ્યો અને તરુણ અવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જણ તેમણે અનેક પ્રકાર

રના ખેલ કર્યો હતો તુકારામ કહે છે કે, અધર્મનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે દેવે અવતાર લીધો હતો.

૩૬૧૨-સર્વ લોકોને ત્રાસ આપનારા દુષ્ટોને હણવાને સારૂ દેવે અવતાર લીધો હતો. મથુરામાં કસ સૌને ગળડતો હતો, તેને હવે કેવી રીતે મારવો તેનો દેવે વિચાર કર્યો. આગળ ઉપર તેમને જેમજેમ લાગ મળતો ગયો, તેમતેમ તેમણે પોતાની યુક્તિઓ વડે એક પછી એક તમામ દુષ્ટોનો નાશ કરી નાખ્યો. લોકોનું ઉત્પીડન કરનારા દુષ્ટોના કૃત્યો દેવ સાગ્રી ગકતા નથી. પોતાના ભક્તના ઉપર ઝાઝકિ દુષ્ટ આવી પડે તો તે તેમનાથી સહન થઈ નથી તેટલા માટે તે સાકાર રૂપ ધારણ કરે છે એ દેવનું સાકાર રૂપ અને તેમના ગમકૃષ્ણ એવા નામ એ બેઉ અતિ મધુર છે તે મનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરતાજ સસારનો ભ્રમ ટળી જાય છે કસે વૈરભાવથી 'કૃષ્ણ' એવો ઉચ્ચાર કર્યો તો તેથી તેનો પણ છવ ભાવ ટળી ગયો અને તે પોતે કૃષ્ણરૂપ થઈ ગયો. વળી તે કસને લોકમાત્ર કૃષ્ણરૂપ દેખાવા લાગ્યા, તેથી તેનો પોતાનો દેહ પણ કૃષ્ણવત્ દેખાવા લાગ્યો. પહેલાની માફક તે જ્યાં આસીમા મોડું જોવા ગયો ત્યારે તેણે પોતાની અમલની મુખાકૃતિ ન દીડી, પણ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ, બરાબર કૃષ્ણના જેવીજ આકૃતિ તેની નજરે પડી તુકારામ કહે છે કે, કસને તો મધુર રાત્ય, મૈન્ય, શીઓ, સૌ કૃષ્ણરૂપ દેખાવા લાગ્યા.

૩૬૧૩-હવે તે કસ આસીમા પોતાનું જ મોડું જોઈને બચીત થઈ ગયો, તે જોઈને 'રાતને વળી આ શુ થયું હશે,' એવું કહીને તેના ગપા કર્મચારીઓ હમવા લાગ્યા. મતી શ્રી અગ્નિમાં પોતાની જાતને ઢોગી દે છે, તેવું જ કામ ભક્તિનું પણ છે. આવી ભગ્નિ જેમણે ગાધ્ય નામી કરી પણ દક્ષ વૈરભાવનેજ

મનમાં પોપણુ આપ્યું છે, તેમની હાલત ઉપર કહી તેવી થાય છે. કંસનો અને તેના કર્મચારીઓનો એકસમાન ભાવ ન હોવાથી તેઓ પોતપોતાના મનમાં જેમ આવે તેમ કરતા હતા. કંસના મનનો ભાવ તેઓ સમજી શકતા ન હતા, તેથી તેઓ કંસનું વર્તન જોઈને હસતા હતા, પણ કંસને તો તે બધાજ લોકો કૃષ્ણરૂપ દેખાતા હતા. તુકારામ કહે છે કે, કંસનો આવો વૈરભાવ હોવાથી દેવે તેનો જીવભાવ ટાળી નાખ્યો.

૩૬૧૪-આવા વૈરભાવના બળે પણ જેઓ એક વાર કૃષ્ણરૂપ થઈ જાય તેમનામાં પછી જીવભાવ રહેતો નથી. હું દેહી છું એવું જેના મનમાં અભિમાન હોય છે, તેમનું કર્મોભિમાન વધતું જાય છે અને તેથી તેમને નારાયણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, એકનિષ્ઠ ભાવ વડેજ નારાયણની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પ્રથમ પોતાનો જીવભાવ તેમને અર્પણ કરી દેવો જોઈશે.

૩૬૧૫-હું આ દેહ છું અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે, એવું અભિમાન અર્થાત્ જીવભાવ જે અત્યાર સુધી કંસમાં પ્રબળ હતો તે ટળી ગયો; તેથી સૌ લોકો તેનામાં થયેલા આ ફેરફારને જોઈને હસવા લાગ્યા. તેમણે તેને સાવધાન કરવાને માટે ઘણાય ચત્તન કરી જોયો, પણ તેની દેહબુદ્ધિ ગઈ તે ગઈજ. વળી તે લોકોને જોઈને તેમનાથી દૂર ને દૂર ભાગી જવા લાગ્યો. જનસમુદાયમાં અથવા એકાંતમાં તે જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં તેની આંખે કૃષ્ણનું રૂપજ દેખાવા લાગ્યું. આખરે તેણે પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી. આંખો મીંચીને કંસ નિવૃત્તિપરાયણ બનીને એક જગ્યાનો આશ્રય પકડીને બેસી ગયો. હવે તેને કોઈની માથે બોલવાચાલવાનું કશું પ્રયોજન રહ્યું ન હતું. તેનો પોતાનો દેહ, બધા લોકો અને આખો સંસાર તેની નજરે હરિરૂપ દેખાવા

લાગ્યો હતો. દેવભાવની છાયા પણ તેના મનમાં રહેવા પામી ન હતી. તેના પોતાના સિવાય ખીજું કોઈ હોયજ નહિ, તો પછી તે કોની સાથે જોડવાનો વિચાર કરે ? તુકારામ કહે છે કે, સર્વ ભૂતમાત્રમાં તેને એક હરિનું દર્શન થવા લાગ્યું. તેણે જેના ભણી જોયું તેને તેણે હરિરૂપ દીઠો. આવું થવાથી કંસનાં શુભ, નામ, જાત અને તેનો દેહ એ બધામાં પરિવર્તન થઈ ગયું.

૩૯૧૬-ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કંસ સ્વયં હરિરૂપ બની ગયો. પણ તેના મનમાં ભેદાત્મક બુદ્ધિનું જરાતરા સ્મરણ રહી ગયેલું, તેથી તેના મનમાંથી હજી ભય ટળી ગયો ન હતો. હું એક વ્યક્તિ છું અને કૃષ્ણ મારાથી બુદ્ધી વ્યક્તિ છે અને તે કૃષ્ણ આવીને મને મારશે, આવું ભાન તેના મનમાં સદા રહ્યા કરતું હતું. આવો ભિન્ન ભાવ જ્યાંસુધી અવશિષ્ટ રહી જાય ત્યાંસુધી દેવની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, પણ દેવ જાણે પોતાની સમક્ષ આવીને ઊભા રહ્યા છે એવું ભાન થયા કરે. કંસને તેનું પોતાનું શરીર પણ હરિરૂપજ દેખાતું હતું, પણ મનમાં ભેદભાવના રહી ગયેલી હોવાથી તેને હજી ભય લાગ્યા કરતો હતો. તુકારામ કહે છે કે, આવા ભેદભાવને લીધે દેવ અને જીવની વચ્ચે એક પ્રકારનો પડદો આવી જાય છે. દેવની સાથે સંપૂર્ણ એકતાનતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના તેની બધી ચેષ્ટા વ્યર્થ જાય છે.

૩૯૧૭-કંસ અને હરિની વચ્ચે અંતર છે, એવું કહેવું પણ યુક્ત નથી; કારણકે જ્યાંસુધી તેના મનમાં ભેદભાવ છે, ત્યાંસુધીજ દેવ તેનાથી દૂર અથવા બુદ્ધ છે. તે ભેદભાવ જે ઘડીએ ટળી ગયો અને તેનું દેહનું ભાન હ્રસ્વ થઈ ગયું, એટલે તેજ ઘડીએ તેને દેવની પ્રાપ્તિ થઈ જવાનીજ. દેવ તો અત્યારે પણ તેની આગળ ઊભેલાજ છે, હવે બેઠે એકબીબની સાથે સંભાષણ કરવા લાગ્યા. પરસ્પર

મલાયણ કયાં પછી-ચુદ્ધના આગભમા ચોદ્ધાઓ એડખીજને
જેવા વચન કહે છે તેવા ઢાળા બાદ-તેઓ પરસ્પર શસ્ત્રપ્રહાર કરવા
લાગ્યા તુકારામ કહે છે કે, તે દેવ અર્ધસત્તાધારી હોવાથી તેમને
કમના શરીરમાં ઢાળા ઢાળા મર્મમ્થાન છે તેની ખગર હતી

૩૯૧૮-પછી નાગયણે કમ મમેત આણર, મુદ્ધિક આદિ
દંત્યોને મારીને મથુરાનુ ગત્ય ઉગ્રમેનને આપી દીધુ તે ઉગ્રમેને
દેવનુ શણુ લીધુ અને રાજ્યામન ઉપર આડઠ થઈને મદ્યના
હુણોનો નાશ કર્યો આવી રીતે પોતાનુ ધારેનુ ઢામ પૂર્ણ કરીને
દેવ મથુરામા રહી ગયા ત્યાના બધા હોઠોને તેમણે પોતાના
અકિત દામ બનાવી દીધા વૈકુઠવાગી દેવ મથુરામા આવી વચ્ચા,
તેથી પૃથ્વી ઉપર એક માર્ગભોમ રાજ્યની સ્થાપના થઈ દેવે
પોતાના શણુગત ઉગ્રમેનને રાજ્ય મોપી દીધુ અને પોતાના
માતાપિતાને કેદબાનામાથી છૂટા કર્યા તુકારામ કહે છે કે, એ
દેવ પોતાના ભક્તોના મહાયકારી હોવાથી હાથમા શસ્ત્ર ધારણ
કરીને પોતાના ભક્તોની વહારે દોડી બધ છે

૩૯૧૯-દેવધીવસુદેવ અને યશોદાનદ એ પોતાના બેઉ
માળાપના ઉપર દેવ એકમરખો પ્રેમ રાખતા હતા તેમણે એકને
પેરે જન્મ ધારણ કર્યો હતો અને બીજાએ તેમનુ પાલનપે પણ
કર્યું હતુ આથી ઢગીને દેવ બેઉને સમાન દૃષ્ટિએ જોઈને તેમના
પ્રતિ સમાન પ્રેમ રાખતા હતા દેવ ખગી રીતે જોવા જઈએ તો
પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થયા હતા અને પોતાની મેળેજ મોટા થયા
હતા, પણ કોઈને એ કાર્યને માટે નિમિત્ત તો બનાવવા જોઈએજ, તે
સાડ તેમણે માળાપ માની લીધા હતા જે નારાયણમાથી આપ્યા
જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જે અખિલ જગતના માતાપિતા છે
તેને વળી કોણ પાલનપોપણ કરીને ઉછેરવાનુ હતુ ? તુકારામ કહે

છે કે, એ દેવનો અંદરનો ભાવ કોઈ સમજી શકતું નથી, કારણકે પોતાની માયાનો ભેદ તે કોઈને બતાવતા નથી.

૩૬૨૦-એ દેવ દીનજનો પ્રતિ કૃપાળુ અને દુષ્ટ લોકોના સંહારક છે. વળી તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. તે સૌની સાથે સંભાષણ કરે છે, હસે છે; પણ તે છતાં તેમને પ્રાકૃત મનુષ્યના સમાન જાણવા નહિ. એ દેવને જો શોધવા જઈશું તો કદી પણ આપણે હાથ આવવાના નથી, પણ તેમની ભક્તિ કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમની શોધ કરતાં કરતાં વેદની શ્રુતિઓ થાકીહારીને બેસી ગઈ, તે દેવ ગોવાળણીની સાથે અમુક વખતે મળવાના વાયદા કરે છે! વળી એક ઝાડની નીચે બેસીને પોતેજ તે ગોવાળણના આવ્યાની વાટ જોયા કરે છે! ઠરાવેલે વખતે જો તે ગોવાળણ ન આવે, તો તેને માટે અધીરા થઈને વારેઘડીએ તેની રાહ જોયા કરે છે! તે ગોવાળણ જો તેની દૃષ્ટિએ નથી પડતી, તો તેને સારૂ તે ગાંડાઘેલા ખની જાય છે, ઘડીએ ને પળે જાંચાનીચા થયા કરે છે અને તે ક્યારે આવે તેનોજ જપ કરતા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈષરી એ ચાર વાણીઓ વડે વર્ણન કરવા જતાં પણ જે દેવ હાથમાં નથી આવતો, તે દેવ પોતેજ એક ગોવાળણની વાટ જુએ છે.

૩૬૨૧-જેમને કૃષ્ણનો મેળાપ થયો હોય તેમની તમામ મનકામનાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈજ નાણવી. એ સિવાય બીજાં સાધન-લજનની ખટપટમાં પડવું એ વ્યર્થ પરિશ્રમમાત્ર છે. કૃષ્ણ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુની વાસના મનમાં રાખી, તો તેને પ્રાપ્ત કરવાને સારૂ જેટલો શ્રમ લેશે તે બધો વ્યર્થજ ગયો નાણજો. કેટલાક લોકો દંભ અને અહંકારની પ્રેરણાથી અમુક પ્રવૃત્તિઓ આદરી બેસે છે, પણ તેથી તેઓ જન્મમૃત્યુના ફેરામાંથી છૂટા થઈ શકતા

નથી. એક દેવને ખાદ કરીને કોઈ તપ, દાન, વ્રત વગેરે જે કંઈ સાધનો કરે, તોપણ તેમનો સંચિત કર્મના લોગમાંથી છુટકારો થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ નારાયણ ગર્ભવાસના દુઃખનું નિવારણ કરીને ભક્તોને પોતાનું દર્શન દઈને કૃતાર્થ કરે છે તેથી કરીને તેનેજ તમે ભજો.

૩૬૨૨-આ પૃથ્વી ઉપર લોકોને ત્રાસ દેનારા દુષ્ટો બહુ વધેલા હતા; તે બધાને દેવોએ મારી નાખ્યા. તે દુષ્ટોએ સંતોનો દ્રેષ કર્યો; એટલે તેમને અધોર નરકમાં મોકલી દીધા. જે 'નારાયણ' એ નામનો ઉચ્ચાર કરતો નથી તેને ચમદંડ લઈને ચમના હ્રત શિક્ષા કરે છે. જેને દેવના નામનું સ્મરણ ગમતું નથી, તે કુંભીપાક નામે નરકમાં વતનદાર બનીને રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, જેની વાણીમાં બધાય વખત સંતની નિંદા છે, તેને કુંભીપાક નરકમાં શ્રેષ્ઠ માન મળે છે.

૩૬૨૩-મથુરા નગરમાં દુષ્ટ દૈત્ય રહેતો હતો. નારાયણે તેનો સંહાર કરી, પોતે ત્યાં નિવાસ કર્યો. ઉગ્રસેન યાદવને દેવ નારાયણે ખાપ સરખા માની સર્વલોકોની સંભાળ લેવા માંડી. દેવને પોતાની નજર ભરીને જોયા તેથી પોતાને દુષ્ટ જનોએ દીધેલો ત્રાસ લોકો એટલો તો ભૂંડી ગયા કે, પૂર્વે અહીં કંસ રહેતો હતો તેનું સ્મરણ સરખું પણ તેમને ન રહ્યું. કૃષ્ણ સિવાય આ ઠેકાણે ખીન્નું કોઈ નથી, એવું કાયા, વાયા અને મનથી બધા લોકો સમજવા લાગ્યા. બધાય કૃષ્ણના ધ્યાનમાં મગ્ન બની કાયા, વાયા અને મનથી આ ઠેકાણે આનંદ કરવા લાગ્યા. તુકારામ કહે છે કે, ધ્યાનમાં મગ્ન બન્યા હોવાથી તે લોકો આનંદથી ભરપૂર થયા.

૩૬૨૪-જેને કૃષ્ણનો ભેટો થયો હોય તેના મનની બધી કામનાઓ પૂર્ણ બની છે. તેના સિવાય ખીન્ન સાધનોની ખટપટ

કરવી વ્યર્થ છે કૃષ્ણ સિવાય ખીજા કોઈની પણ વાસના કરીએ તો તેની સાધનાનો શ્રમ વ્યર્થ છે કેટલાક લોકો દલ અને અહ કારથી ચલિત થની મૃત્યુ પામ્યા છે, પણ તેમના જન્મમૃત્યુના હેરાફેરા જતા નથી એક દેવ સિવાય તપ, દાન, વ્રતાદિ સાધનો જે ડર્યા હોય, તો તે દેવના આશ્રય સિવાય સચિત કર્મનો ભોગ તે ચૂકતો નથી તુકારામ કહે છે કે, ગર્ભવાસના હુ ખનુ નિવારણ કરી નારાયણ દર્શન દે છે, માટે તેનું ભજન કરો.

૩૯૨૫-તે ગોપીઓએ સર્વતોભાવે દેવનું જ ભજન કર્યું હતું દેવના સિવાય તેમના મનમાં ખીજા કોઈ વિષયનો વિચારજ આવતો ન હતો રાત્રિદિવસ, જાગતા અને જાંઘતા તેમનું-કૃષ્ણનું ધ્યાન અખડિત રીતે આપ્યા કરતું હતું એ સિવાય તેમના મનને ખીજું વસ્તુ પ્રિય લાગતીજ ન હતી જેઓ સદા કૃષ્ણનું ધ્યાન કરે છે તેમનું કૃષ્ણ પણ ધ્યાન કરે છેજ, એ વાતની સાક્ષી સૌનું ચિત્તજ પોતપોતાના ભાવને અનુસરીને પૂરે છે મથુરાના લોકો તેમના પૂર્વજન્મોનાં સચિત પુણ્યોને લીધે દેવનું સ્મરણ કરીને ભાગ્યવતમાં ગણાઈ ગયા આ રીતે મથુરાના તમામ રહેવાશીઓને સુખી કરી દીધા પછી ત્યાં રહીને નારાયણ સંન્ય કરવા લાગ્યા મજની ગોપીઓ અને યાદવ જાતિના તમામ સ્ત્રીપુરુષો સહિત કૃષ્ણે મથુરામાં લાગ્યા કાળ સુધી રહીને સંન્ય કર્યું તુકારામ કહે છે કે, પછી દેવોએ આવીને જ્યારે ઘણાજ નાસ આપવા માંડ્યો, ત્યારે દેવે દ્વારકા નગરની સ્થાપના કરી

૩૯૨૬-સમુદ્રને કિનારે દેવે દ્વારકા નગરની રચના કરી અને તેને નાના પ્રકારના રત્નો વડે શણગારી નગરની ભીતો પણ સોનાની થનાવી અને તેમાં ભાતભાતના રત્નો જડાવ્યા તે રત્નો માથી રંગમેઝગી ઝિણોનો પ્રકાશ નીકળતો હતો મવં પ્રકારનાં

કળાકૌશલ્ય દેવને સ્વાધીન હોવાથી નગરના ઘરની રચના પણ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે કરી હતી નગરની રક્ષાને સાડુ મુ'ઠ હુર્ગ ચણાવ્યો અને નગરને અદરની ખાતુએથી પાર વિનાની ડાગીગરી વડે શણગારીને શોભીતુ કર્યું સમુદ્રને કિનારે આવા સુદર નગરની રચના ઈર્ષા પાછી, કૃષ્ણ પોતાના આત્મમિત્ર પરિવારસમેત ત્યાં રહેવા ગયા સર્વ શૂર પુરુષોના ગિરોમણિ અને ઉદારતામા સૌથી શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા નામના નગરમા આવીને વચ્ચા અઢારે વર્ણના લોકોને સાડુ જેવાં જોડે તેના ઘર બનાવ્યા હતા સૌને માટે એક સરખી સુવિધા હતી ફલાણા નીચા અને ફલાણા જી ચા એવી પક્ષાપક્ષી દેવની આગળ ન હોવાથી, સૌના ઘર એકસરખા રચાવ્યા હતા વળી તે ઘર અક્ષય અને અવિનાશી હોવાથી કોઈ ડાળે તેમનો નાશ થવાનો સંભવ ન હતો સૌ નગરવાસીઓ પુણ્યવાન, ધાર્મિક અને વિરક્ત હતા અને સૌ પવિત્રપણે જીવન વ્યતીત કરતા હતા દેવે તે નગર એવું સુદૃઢ બનાવ્યું હતું કે, ડોઢથી તેનો ધ્વસ થઈ શકેજ નહિ, કાગળુકે તેના રચયિતા નારાયણ સૌથી બલિષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે તુકારામ કહે છે કે, ત્યાંના રહેવાશીઓના બળ, બુદ્ધિ અને વર્તણુક સૌ દેવના જેવાજ હતા અને તેઓ સદાકાળ મોઢથી દેવનું નામ ગાયા કરતા હતા

૩૯૭૭-દ્વારકાના લોકો દગતા, ખાડતા અને છોડરાને હી ચકો નાખતા તથા ઘરના બીજા કામકાજ કરતા કરતા કૃષ્ણના ગીત ગાતા હતા રિદ્ધિસિદ્ધિઓ તેમને ઘેર દામીઓ થઈને રહેતી હતી, તેથી તેમની પાસે સર્વ પ્રકારની સપત્તિઓ હાજરજ હતી શ્રીહરિરૂપી મહાન ખજાનો જેમને ઘેર હોય તેમને શાની ખોટ હોય? આથી કરીને તે નગરના તમામ સ્ત્રીપુરુષો આનંદપૂર્વક કૃષ્ણકથામા રત રહેતા હતા જેમને ભગવાનની પ્રત્યક્ષ સંગતિમા રહેવાનું મળ્યું, તે સ્ત્રીપુરુષોને ધન્ય છે અને તેમના જન્મને પણ

ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, ત્યાંના બધા લોકોને દેવે પોતાના સમાન બનાવી દીધા હતા.

૩૯૨૮-દ્વારકા નગરના ઉપર દેવ પોતે રાજ્ય કરતા હોવાથી ત્યાંના લોકોને તો કશી વાતની ચિંતા કરવાનું કારણ ન હતું. શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા નગરમાં રાજ્ય કરતાં કરતાં પૃથ્વી ઉપરના તમામ હોદ્દોનો સંહાર કરીને ધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું. વેદોની આરા પ્રમાણે દેવ, અતિથિ, અભ્યાગત અને વૈધુવોનું સન્માન કરતા અને ગ્રાહણોના માનમરતબામાં ઘણી વૃદ્ધિ કરતા. ખીજા બધા લોકોની પેઠેજ તે પોતે પણ સંસારને લગતાં કામકાજ કરતા પણ અલિપ્ત રહીને કરતા અને હું દેહી છું અને દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં મંબંધીઓ છે, એવું અભિમાન તેમને ન હતું. તુકારામ કહે છે કે, આવું અભિમાન દેવને હોતું નથી અને તે ખીજાને રાખવા દેતા નથી.

૩૯૨૯-દેવે સુકોમળ, સુંદર, સગુણ રૂપ ધારણ કરીને પોતાનું નામ કૃષ્ણ રાખ્યું. આવી રીતે તે પરબ્રહ્મ પૃથ્વી ઉપર ક્રીડા કરવા લાગ્યા. એ દેવનાં નામ તો અનંત છે, પણ સંસારસમુદ્રને તરી જવાને સાડે રામ અને કૃષ્ણ એ બેજ નામ સર્વોત્તમ છે. જેમના ચરણની સાથે દીનજનોનો ઉદ્ધાર કરવાના પ્રયોજનથી દીનાનાથ એવું બિરદા બાંધેલું છે, તે ચરણને મનનશીલ ઋષિઓ અને સર્વ દેવતાઓ વંદન કરે છે. આવા નારાયણે સૌ ઋષિઓને તથા ભક્તોને દર્શન દીધું તથા તેમનાં અનેક કામ કરી આપ્યાં. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવે ભક્તોનાં કામ પાર પાડવાને અર્થે ઘણાજ શ્રમ સહન કર્યો અને મહેનત કરવામાં પણ બાકી ન રાખી.

૩૯૩૦-ભક્તોને સાડે દેવે ગર્ભાવાસ પણ વેઠ્યો અને નાના પ્રકારનાં અસ્પૃશ્ય ધારણ કરીને ખૂબ મહેનતનાં કામ કર્યાં. પો-

તાના ભક્તોના કામનો બધોજ ભાર તેમણે પોતાના માથા ઉપર લઈ લીધો અને તેમને કોઈ પણ જાતની ફિકરચિંતા કરવાનું સામ્યુંજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, દેવ પોતાના સેવકોને કાળને સ્વાધીન થવા દેતા નથી અને તેમ કરવાનું તેમનું એક બિરદ છે.

૩૯૩૧-જે દેવના ચરણમાં નાના પ્રકારનાં બિરદ શોભી રહ્યાં છે, તે દેવે નાનુંસરખું રૂપ ધારણ કર્યું અને એ રૂપે જ્યારે તે પૃથ્વી ઉપર આલવા લાગ્યા, ત્યારે તેમના ચરણના સ્પર્શથી પૃથ્વીને અપાર સુખ પ્રાપ્ત થયું. જ્યારે તેમનાં કુંકુમવરણાં પગલાં પૃથ્વી ઉપર પડતાં ત્યારે તે પ્રકુલ થઈ જતી. તે ચળકમળનું સુખ આપવાને સારૂ ભક્તો ભ્રમર થયા અને પછી તેમની સુવાસનેા ભોગ કરવા લાગ્યા. તે ભક્તોને સારૂજ દેવે અવતાર લીધો હતો. તેમને પાર વિનાનું સુખ આપ્યું. તુકારામ કહે છે કે, દેવના સ્વરૂપનું સુખ એકલા ભક્તોજ જાણે છે અને તેનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરાય તે પણ તેઓજ જાણે છે.

૩૯૩૨-ગોપીઓ, ગાયો, ગોવાળિયા અને આખી યાદવ જાતિ વગેરે મર્વ ભક્તોએ દેવનો આનંદ ભોગવ્યો. તેમણે દેવની સાથે અંગસંગ કર્યો, આંખો ધરાય ત્યાંસુધી તેમનાં દર્શન કર્યાં અને મનને તૃપ્તિ થતા સુધી તેમનાં ગીત ગાયા. આવી રીતે શ્રવણ-કીર્તન આદિ નવધાભક્તિ તેમને સર્વને પ્રાપ્ત થઈ જવાથી તેઓ બધાંજ કૃષ્ણરૂપ થઈ ગયાં. કેટલાક લોકોના મનમાં એવો વિચાર ધર કરી રહ્યો હતો કે, ભક્તો અને દેવ જુદા જુદા છે તેથી દેવે તેમને તેમની ભાવનાને અનુસરતું રૂપ બતાવ્યું; પણ વિચાર કરવા જઈએ તો દેવ અને ભક્ત જુદા નથી રહી શકતા. તુકારામ કહે છે કે, દેવે સ્વધામ જતી વખતે પોતાના કોઈ પણ ભક્તને પૃથ્વી ઉપર રહેવા દીધો નહિ. મૌને પોતાની સાથે લઈ ગયા.

૩૯૩૩-આ દેવ આવ્યા ક્યાંથી અને ગયા ક્યાં ? એ સવાલજ ઉપયુક્ત નથી. કારણકે તે તો આખા જગતમાં વ્યાપક છે અને અલિપ્ત હોવાથી તે કહીં પણ નથી એવું પણ કહી શકાય. જેનામાં શુદ્ધ ભાવ છે તેને મન દેવ સર્વત્ર ગિરાજે છે અને જેઓ ભાવહીન છે તેમના હાથમાં તે કદી આવવાના પણ નથી. તે દેવ અમુક ઠેકાણે તો છેજ નહિ, એવી દેવ વિનાની કોઈ ખાલી જગ્યા હોયજ નહિ, એવો જેને અનુભવ થઈ ગયો છે તે પોતેજ દેવરૂપ થઈ ગયા છે એમ જાણવું. તુકારામ કહે છે કે, હું નામસ્મરણ કરતો કરતો દેવની જોડે જોડે જાઉં છું અને તે જ્યારે અહીં આવે છે ત્યારે તેમની સાથે સાથે આવું છું.

૩૯૩૪-હે દેવ ! હું મારા મનમાં આવે તેવું બોલી નાખું છું. એક તો મારી ભતિ શુદ્ધ નથી, બીજું મારી વાણી પણ શુદ્ધ નથી અને મારા મનમાં ભાવભક્તિનો એક છાંટો પણ નથી. હું જ્ઞાનીપણાનો દાવો કરી શકતો નથી. મારામાં અક્ષરજ્ઞાન પણ નથી અને શ્રેષ્ઠ પુરુષો માન્ય કરે એવાં મોટાઈનાં લક્ષણ પણ નથી. આવું હોવાથી હું કોઈની પણ લાજ કે શરમ રાખતો નથી અને ચતુર પંડિતોથી પણ બીતો નથી, એવો હું ધીર સ્વભાવનો છું. હે ચતુરગિરોમણિ દેવાચિદેવ ! હું તારો શરણાગત થઈને તારા સેવક તરીકે તારે આશરે આવીને પડ્યો છું. હે દેવ ! તેં તારી પોતાની કૃપાના પ્રભાવે મારા મોઢામાંથી જે ઉદ્ગાર કઢાવ્યા છે તેનો તુંજ સ્વીકાર કરજે. હે પાંડુરંગ ! તેં મને જે વસ્તુનું દાન દીધું છે, તે હું પાછી તારાજ ચરણમાં સમર્પિત કરી દઈને ઋણ-મુક્ત થઈ જાઉં છું. હું દીનથી દીન હોઈ તમારો દાસ છું. મારા પોતાનામાં તો બોલવાનું કશું સામર્થ્ય છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તમારા ગુણનું વર્ણન કરવાનું મારી વાણીમાં બળ નથી. મને તો તમારો ગણીને તમારા ચરણ આગળ આશ્રય

આપો, એટલું હું માગી લઉં છું.

૩૬૩૫-કથાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં પ્રથમ પાંડુરંગને અને ત્યાર પછી સંતોના ચરણોને હું વંદન કરું છું. દારણકે પાંડુરંગે મને બાબાજી એતન્ય નામના સદ્ગુરુ મેળવી આપીને કૃપાદાન દીધું. તે દિવસથી મારા મોઢામાંથી હરિકથાનો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું બાબાજી સદ્ગુરુનો દાસ છું. મારી વાણી મંત્રો માન્ય કરે એવી નથી, પણ હું જે કંઈ બોલું છું તે મારા ચિત્તના વિનોદને માટે બોલું છું. તેમ કરવાનો મારો હેતુ એટલોજ છે કે મને હરિનામ પ્રતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય અને હું દેવના ગુણ પ્રેમ સહિત ગાઉં. હું જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારના ભ્રમમાં ફસાઈ પડીને ઘણો શ્રમિત થઈ ગયો હતો, પણ નામસ્મરણ કરવાથી તે શ્રમ ઊતરી ગયો અને મારી કાયા શીતળ થઈ ગઈ. દેવ હતા તો નિરાકાર, પણ પોતાનું નામસ્મરણ સાંભળવાનું સુખ આપવાને માટે તે સાકાર થઈ ગયા છે. જે સુખને સાડે દેવને આકાર ધારણ કરવો પડ્યો તેને કેાની ઉપમા આપી શકાય ? નામસ્મરણના જયઘોષ સાંભળતાંની સાથેજ દેવ દોડ્યા દોડ્યા ત્યાં આગળ આવીને ઊભા રહે છે. એટલા માટે ખૂબ ભાવના વેગસહિત શ્રીહરિના ગુણ ગાવા. એ સિવાય બીજાં ત્રીજાં સાધન કેવળ કષ્ટદાયક છે એમ જાણવું.

કોઈને રાજ્ય સાંપડે છે, ત્યારે તેનામાં જે અભિમાન પેદા થાય છે તેને રાજ્યમદ્દ કહે છે. તે આખરે નરકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને દેવથી દૂર કરી દે છે. જેમ ગાયના આંચળની પાસે પાસે રહેનારાં જિંગોડાં ગાયના દૂધનું સેવન ન કરતાં, તેનું લોહીજ પી જાણે છે; તેમ નામસ્મરણને ધિક્કારનારા તેના માધુર્યથી વંચિત રહે છે અને દેવથી વેગળા થઈ જાય છે. હાથમાં વીણા અને ખાંધે

પતાકા લઈને નામસ્મરણ અને હરીકીર્તન કરતાં કરતાં જીવન વ્યતીત કરવું, એ વૈકુંઠ જવાની સારામાં સારી વાટ છે. જેઓ અતુર હોય તેમણે પોતાનું દેહાભિમાન કાઢી નાખવું, એવી ભારી તેમને સલાહ છે. વિષયનો સ્વભાવ કેવો છે, તે બધું એ લોકો જાણે તો છે અને છતાં તેમાં ચૂંચવાઈ પડીને હાથે કરીને આંધળા થઈ જાય છે. એવા લોકો કદાચ સંસારનો ત્યાગ કરે અને શરીરે રાખોડી ચોળીને, હાથમાં દંડ લઈને જંગલમાં આડ નીચે વાસો કરે; તોપણ તેમનો દ્રવ્યનો લોભ તો ઓછો થાયજ નહિ; કારણ કે જેમનું મન બાયડીછોકરાં અને કુટુંબીઓમાંજ પરોવાઈ રહ્યું હોય તેમનો ધનલોભ ઓછો થાયજ કેવી રીતે ? સૌ નાનાંમોટાંને મારે એટલુંજ કહેવું છે કે, તમે શ્રીહરિનું કીર્તન કરો અને તેમની કથા કરો અથવા સાંભળો. આટલું કરશો તો હું તમને ખાતરી-પૂર્વક કહું છું કે, તમે સંસારસમુદ્રને તરી પાર બિતરી જશો.

હું જે કહું છું તે મારા જાતઅનુભવ ઉપરથી કહું છું, કારણકે મારા જેવો ખાતરી ખીજો કોઈ હોયજ નહિ અને મેં હરિકીર્તન સિવાય ખીજું કશું સાધન કયું નથી. ખીજા લોકોના આચાર જેવા હોય તેવા ભલે રહ્યા. હરિકીર્તન કરનારાઓએ ઉદર-પોષણની તેમજ તરણોપાયની કશી ચિંતા કરવીજ નહિ, કારણકે એ ખેડ બાળતને લગતી જવાબદારી દેવે પોતાને માથે ક્યારનીયે લઈ લીધી છે. ભક્તો જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેમની આગળ-પાછળ દેવ જતાજ હોય છે; ભક્તોને પગે રખેને કાંટા ખૂંચે તેટલા વાસ્તે દેવ પોતાના પીતાંબરવડે રસ્તો સાફ કર્યો કરે છે. આમ છતાં લોકો શું જોઈને સંસારને વળગી રહેતા હશે, તે મને ઘણું નવાઈ જેવું લાગે છે. અરે! જે દેવે પથ્થરને પણ પાણીમાં તરતા કર્યો તેનું તમે તમારા હૃદયમાં ધ્યાન કરી તો જુઓ ! મારા જીવને તો તેણે કેદબાનામાંથી છૂટો કર્યો એવો તે નારાયણ પરમ દયાળુ છે.

વિઠાખાનું નામસ્મરણ મોઢેથી સદાકાળ કરતા રહેવું, એજ મારો નિયમ અને એજ મારો ધર્મ. ત્રિવિધ તાપનો અગ્નિ શરીરની અંદર ભડકે ને ભડકે સળગ્યા કરે છે, તેને લીધે દેહ અતિ સંતપ્ત થયા કરે છે. એ આગના ભડકા રામનામના સ્મરણથી હોલવાઈ જાય છે. મનમાં તમે આટલો એકજ દૃઢ નિશ્ચય કરીને નામસ્મરણ કરવા મંડી જશો, તો મારાં માળાપ શ્રીહરિ તમારો જરૂર ઉદ્ધાર કરી દેશે. એ દેવ ભાવિક ભક્તોના પ્રતિ અતિ કૃપાળુ છે. તે તો પોતાના ભક્તોને ઘેર તેનું દાસત્વ કરવા રહે છે. જેમણે મન, વાણી અને શરીર દ્વારા પોતાનો તમામ ભાવ દેવને સમર્પિત કરી દીધો છે, તેના માથાનો ળધો ભાર દેવ પોતાના ઉપર લઈ લે છે અને તેના ળધા વ્યવહાર નિભાવી લે છે. એક ભાવ વડેજ તેમની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભાવ સિવાય બીજા કશાથી થતી નથી, આવું અઢારે પુરાણોમાં કહ્યું છે. જેમને દેવની દીર્ઘિ ગાવાનું કે સાંભળવાનું ગમે છે, તેમને ફરીથી ગર્ભવાસનું દુઃખ વેઠવું પડતું નથી. વૈષ્ણવો ગર્ભવાસ કરે છે; પણ તે તો સૌનો ઉદ્ધાર કરીને લોકોનું સન્માન પામવાને સાફજ. એવા વૈષ્ણવો દેવને ઘણા વહાલા લાગે છે તેથી તે તેમને ઘેરજ ળધો વખત રહે છે. જેમના મનમાં ભેદાભેદ નથી અને કશી વાતનાં ભય કે ચિંતા હોતાં નથી, તેમનાજ ધરમાં દેવ નિરંતર વાસ કરે છે. આ રીતે ભક્તજનો દેવની પ્રાપ્તિ કરી લે છે, તેથી તેમની સંપત્તિનો કલ્પાંતે પણ ક્ષય થતો નથી. જેણે જન્મ ધરીને દેવને પોતાના ઋણી બનાવી દીધા હશે; તેણેજ ખરેખરી કમાણી કરી જાણવી. આમ છે, તોપણ આ મૂઢ લોકોને શાથી સંસારનું ગાંડપણ લાગ્યું હશે? એ લોકો દેવને શાથી ભૂલી જતા હશે? જેઓ દેવને ભૂલી જશે તેમને ઘણું નુકસાન વેઠવું પડશે. તેમને છેવટે ચોરાશીલક્ષ ચોનિઓના ભોગ ભોગવવા પડશે. આવો હું તેમને ઉપદેશ દઉં છું; તોપણ તેઓ પોતાના મનમાં શરમાતા

નથી અને પોતાનાં બાઈડીછોકરાંના મોહમાંજ ગૂંચવાઈ મરે છે. એક ગોવિંદનું નામજ એવું સ્વાદિષ્ટ છે કે, જેનો કોઈને કદાપિ કંટાળો આવેજ નહિ. એ સિવાય બીજા સર્વ પદાર્થનો મોહ નાશવંત છે. અરે! તમે ગમે તેમ કરીને દેવને માટે તમારા અંતઃકરણમાં વ્યાકુળતા ઉત્પન્ન કરો. જાણીએ છીએ શા સારૂ ઊંઘમાં આયુધ્યની વ્યર્થ ખરબાદી કરો છો અને ડૂબી મરો છો?

અરેરે! આ લોકોને મનમાં કશો ભય કેમ નહિ લાગતો હોય? પોતાનું ભવિષ્યમાં શું થશે, એ ભયને લીધે તો કેટલા બધા રાજાઓએ રાજપાટ છોડી દીધાં, જનક રાજાએ રાજ્યકાર્ય કરવાનું ચાલુ રાખ્યું, તોપણ પોતાનો એક પગ તો બળતા અગ્નિમાંજ રાખી મૂક્યો હતો! આવા રાજયોગીઓને અજ્ઞાની કેમ કરીને કહેવાય? બીજા કેટલા બધા ત્યાગી લોકોએ ભૂણતરશ વેડી. તેમને પણ તમારી પેઠે હાથપગ હતા કે નહિ? કેટલા બધા લોકોએ દુઃખના પર્વતનો નાશ કરવાને વાસ્તે સંસારનો ત્યાગ કરીને વનવાસ કર્યો? તેમણે આ બધું એટલા માટે કર્યું કે, એક મનુષ્યયોનિ સિવાય બીજા કોઈ પણ યોનિમાં દેવનું ભજન કરવાનું શક્ય નથી, એ વાત તેમના અંતરમાં વસી ગઈ હતી. તેઓ સમજી ગયા હતા કે, અનેક યોનિઓમાં થઈને ભ્રમણ કરતાં કરતાં છેવટે મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ થયા વિના વચમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વિશ્રાંતિ કરવા જેટલો અવકાશ મળવાનોજ નથી; અને બીજા વાર મનુષ્યજન્મ પામતાં ઘણો સમય નીકળી જશે. એટલા માટે તમે મનમાં શ્રીહરિનું ધ્યાન કરતા થઈ જાઓ; અથવા સંતોના ચરણને ચિત્તમાં ધારણ કરો. કારણકે સંતો અને દેવ એક છે, જુદા નથી. સંતોના સિવાય દેવને બીજા કોઈ પણ પ્રકારના મુખની સ્પૃહા હોતી નથી અને સંતોને પણ દેવના સિવાય બીજું કંઈ પ્રિય લાગતું નથી. આમ બેઉ પરસ્પર એકસરખો પ્રેમ રાખે છે.

હું કાંઈ મારા ધરનું કહેતો નથી. વ્યાસાદિક ઋષિઓ જે કહી ગયા છે તેજ હું ફરીથી કહું છું. સંસારસમુદ્રને તરી જવાને માટે એક ભગવાનની ભક્તિ એજ સાર વસ્તુ છે, એવું વ્યાસ કહે છે. તે ભક્તિનો મહિમા દર્શાવવાના હેતુથી વ્યાસે ભાગવતની રચના કરી. તેમાં દેવે પોતાનાં માળાપ, ગોવાળિયા અને ગોવાળણોને કેવી રીતે તાર્યાં તેની કથા આવે છે. ઋષિઓનાં વચનને નિમિત્તે ભગવાને એકદમ ઓનો સામટો ઉદ્ધાર કરી નાખ્યો. મા જેમ પોતાના નાનકડા બાળકનું જતન કરે છે, તેમ દેવ ભક્તોનું જતન કરે છે અને ભક્તોને કેવે ઉપાયે તારવા, તેનો મર્મ દેવ સારી રીતે જાણે છે.

“અરે ! મારા છોકરાને ભૂખ લાગી હશે ! અરે ! તેનું ગળું સૂકાતું હશે !” એમ મા પોતાના મનમાં વારેઘડીએ કહેતીજ રહે છે અને બાળક તો કશું બોલી શકતુંયે નથી, પણ તેના મોઢા ઉપરથી તેને શાની જરૂર છે, તે જાણી લઈને મા તેની જરૂરિયાતો પૂરી કરતીજ રહે છે. દ્રૌપદીના ઉપર જ્યારે વિપત્તિ આવી પડી, ત્યારે તેના દિલ્લનો પોકાર દેવે સાંભળ્યો, એટલે એકવાર દુર્વાસા ઋષિના શાપમાંથી તેને ઉગારી લીધી અને ખીજવાર કૌરવોની સભામાં તેની લજ્જતનું રક્ષણ કરવા સાડ દેવ દોડી આવ્યા. તરતની વિચાર્યલી ગાય જેમ પોતાના વાછરડાના ભણી દોડી જાય છે, તેમ દેવ પણ ભક્તની મદદે દોડી જાય છે. મને દેવની પ્રાપ્તિ થવીજ જોઈએ, એવી ઉત્કંઠા જેના મનમાં જાગી હોય તેને ખરેખરે ભાગ્યવાન જાણ્યો. જેની વાણીને નિરંતર રામનામ જપવાનો શોખ લાગી ગયો હશે, તેને દેવ સુખ આપ્યા કરે છે. તેના સુખનો તો કાંઈ પારજ નથી. ‘રામ’ એ બે અક્ષરોના મંત્રનો ઉત્તમ ઉપદેશ મહાદેવે પાર્વતીને દીધો હતો. જેઓ કાશીક્ષેત્રમાં મરણ પામે છે, તેમના કાનમાં એ બે અક્ષરના મંત્રનો ઉપદેશ મહાદેવજી પોતે આપીને કરી જાય છે. કોઈ પ્રાણી જો મરતી વખતે રામનામનું

સ્મરણ કરશે, તો તેને યમલોકમાં જવું પડશેજ નહિ. જેના કંઠમાં સદાકાળ હરિનામ રમી રહ્યું છે, તેને વૈકુંઠમાં ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. દેવ એક ક્ષણવારને માટે પંચ કોઈ ઠેકાણે ઠરીને રહેતા નથી; પણ તે પોતાના ભક્તોના ઘરમાં બધો વખત પડ્યા ને પાથર્યા રહે છે. એટલા માટે તમારે દેવની ખીજે કોઈ ઠેકાણે જોળાજોળ કરવી નહિ. ફક્ત તમારે હરિકીર્તન કરવું; એટલે તે તમારા હાથમાં આવી ગયાજ નાણાં. ખરા ભાવ સિવાય કાંઈ લોકો તેમના કહાપણનો ઉપયોગ કરીને ઘણીય ખટપટ કરી મૂક્યા, પણ દેવ તેમના હાથમાં ન આવ્યા તે નજ આવ્યા. દેવ તો ભાવિક ભક્તોને હાથ આવે છે. શ્રીહરિની ભક્તિ કયાં વિના તેમની કદી પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. ભક્તિ તો હોય નહિ અને ખાલી અભિમાન કરવું એ વૃથા છે. હું પોતેજ દેવરૂપ છું એવું જે અભિમાન કરે છે તેને નુકસાનજ થાય છે. કદાચ તેના ઉપદેશથી ખીજ કોઈને ફાયદો થાય તો થાય; પણ તે પોતે ફૂળી ગયોજ નાણાં. એ દેવ આખા જગતમાં વ્યાપી રહેલા છે, તો પછી હું એકલોજ દેવરૂપ છું, એમ કહેવાનો શો અર્થ છે? ચારે ખીણનાં પ્રાણીઓમાં અંતર્યામી દેવ ભર્યા પડ્યા છે. તે દેવ અમુક ઠેકાણે નથી, એવું કહેવાયજ નહિ. દેવના વિનાતું કોઈ પણ સ્થળ ખાલી છેજ નહિ. દેવના વિનાની એક અણુ જેટલી પણ ખાલી જગ્યા છે નહિ, એવું સંતજનો કહેતા આવ્યા છે. તેઓ આવી રીતે કહેતા કહેતા પોતાને રસ્તે ચાલ્યા ગયા છે. તે રસ્તો જે ચૂકશે તે ઠગાશે. વેદનો મુખ્ય અર્થ નાણાં વિના લોકો જૂઠા ઠગાય છે અને ભેદ માનીને દાસપણું કરવા મંડી નાંચે છે. દાસપણું કરવાથી એક તો તેમનાં પેટ ભરાય છે અને ખીજું તેમના દંભમાં વધારો થાય છે; પણ આવું કરવાથી અને તૃપ્તિ વધારવાથી દેવની અને તેમની વચ્ચે છેદ પડી નાંચે છે. સર્વ વર્ણોમાં ગ્રાહણો શ્રેષ્ઠ છે પણ તે છતાં

તેમનામાં ભેદબુદ્ધિ આવી જવાથી દેવ તેમનાથી દૂર ચાલ્યા ગયા છે, તો પછી બીજાની તો વાતજ શી ?

લોકવ્યવહારમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવીને પંડિતમાં ગણાયા અને શકતા સહિત વાદવિવાદ કરતા થયા, તેથી આખરે રૂખી મૂઆ. બ્રાહ્મણો ભલેને યજ્ઞયાગ વગેરે કર્મકાંડમાં કુશળ હોય પણ જે તેઓ બીજાની સાથે વાદવિવાદ કરવા જશે અને નિંદાખેર થશે તો તેમને દેવની કદી પણ ઝાંખી થવાની નથી અને કોઈ પડકર્મ ન કરે અને કંઠમાં સદાકાળ રામનામને ધારણ કરી રાખે, તો દેવ તેને દર્શન દેશે, એમાં પણ સંદેહ રાખવો નહિ. જેઓ સરળ મનના અને ભાવિક હશે તેઓ દેવને વહાલા લાગશે. પછી તે ભલે-ને અંત્યજ જાતિના હોય, તોપણ દેવ તેમને શુદ્ધ કરી લેશે. આ જે કાંઈ હું કહું છું તે કાંઈ ઉપરઉપરનું કહેતો નથી; પણ નામ-સ્મરણ કરવાથી મને જે અનુભવ થયો છે તેને આધારે કહું છું. હું દુર્બળ છું, મતિહીન છું, પણ મારી વાણી વડે મેં દેવના ગુણનું વર્ણન કર્યું છે, એ સામર્થ્ય નામનું છે, માફ નથી. દેવના ગુણનું વર્ણન કરતાં કરતાં વેદ પણ હારીયાદીને નિરાંત વાળીને ખેંચી ગયા. બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ દેવના ગુણનો પાર પામ્યા નહિ. તેથી તેમણે પણ આગળ લાંબાવેલા પગ પાછા ખેંચી લીધા. દેવને તો એક ભક્તિનુંજ ગાંડપણ લાગ્યું છે. તે એવું છે કે, ભક્ત પોતાના મનમાં જેવા ઇચ્છા કરે છે, તેવા દેવ થઈ જાય છે. ભક્તો ઉપરના પ્રેમને લીધે દેવ સગુણ અને નિર્ગુણ બેઉ રૂપ ધારણ કરે છે. બાળકના બોળડાતોતડા બોલ સાંભળીને તેનાં માથાપ જેમ રાજ થાય છે, તેમ દેવ પોતાને શરણે આવેલા દીન ભક્તોના બોલ સાંભળીને તે સાર્વિક લોકોનાં મનનું સમાધાન કરી દે છે. જેમને સર્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે તેમને સશસ્ત્રસૈન્ય, પુત્રપરિવાર, સર્ગા અને ઇષ્ટમિત્રો, એમાંનાં કોઈજ કરા ખપનાં નથી. સૈન્યપરિવાર

આદિથી રાગદ્રેષ એને કલહનીજ વૃદ્ધિ થાય છે, વાસ્તવિક રીતે જોતાં આવા લોકોની પાસે આટલું બધું પશુબળ હોવા છતાં; તેમના ક્રોધથી ક્રોધનું મરણ નીપજતું નથી. જેના મનમાં શાંતિનું રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું છે, તેની આગળ ક્રોધનું કાંઈ આલતું નથી. સારા માણસોને સત્વગુણજ આદ્ય છે. એકલા વિઠોબાનું ભજન કરવાથી સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણે ગુણોનો આપોઆપજ નાશ થઈ જાય છે. શ્રીહરિના ભજનમાં ચિત્તને રંગી દેવાથી તે તદ્રૂપ બની જાય છે. આવું થયું એટલે પછી સ્વસ્વરૂપના આનંદમાં કંઈ વાતની મણા રહે ? સર્વ પ્રકારના સુખના સમુદ્ર સમાન દેવ પોતે ઇંટના ઉપર પગ રાખીને ઊભા રહ્યા છે અને આનંદ સહિત પોતાના ભક્તોના ઉપર કૃપા વરસાવી રહ્યા છે. તમામ પ્રકારની વૈષયિક વૃત્તિઓને એક બાબુએ ફેંકી દઈને વિઠોબારાયના ચરણમાં આપણે આપણા ચિત્તને સમર્પિત કરી દેવું જોઈએ. પછી ત્યાં આગળ આપણને કોઈ પણ વાતનો અભાવ રહેજ કેવી રીતે ?

શ્રીહરિના નામમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, તેથી કરીને હું મારે મોઢેથી તેની ગર્જના કરતો રહું છું. હરિકૃષ્ણ એ સુખનું એકજ આશ્રયસ્થાન છે, એ ખરેખરી સુખની સમાધિજ છે. તેના વડે શુદ્ધિના અનેક ખૂરા વિકારો ટળી જાય છે. આવું જાણીને હું હરિકૃષ્ણ કરતો રહું છું. વિઠોબારાયને શરણે જઈ પડ્યા એટલે સંસારની મોહમાયા વગેરે દુઃખોનો નાશ થયોજ જાણવો. હું છું તો અતિ મૂઢ, પણ મને સંતોએ પોતાનો બનાવી દીધો અને મને બધી બાબતોનો ઉપદેશ દીધો; આથી કરીને તેમનાં વચન ઉપર મારો દૃઢ વિશ્વાસ જામી ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, એ વિશ્વાસના બળને આધારે હું વિઠોબાના ચરણ આગળ અવસ્થિતિ કરી રહ્યો છું અને એ ચરણના ગિવાય ખીન્નું કશું હું જાણતો પણ નથી.

૩૯૩૬-પંદરપુર નિવાસી વિઠોબાનાં ૫૬ હું આનંદ સહિત

ગાયા કરીશ; કારણકે તે મારા પ્રાણાધાર છે. તેમના ચરણ આગળ
મારું ચિત્ત જડાઈ ગયું છે. તેથી હું તો એક તેમના નામનીજ
ઈચ્છા રાખું છું. હું સંસારમાં રહીને ‘રામકૃષ્ણ હરિ’ એ નામને
સારૂં ઉત્કંઠિત રહું છું. તપતીર્થોદિ સાધનો આ નામની ખરો-
ખરી કરી શકતાં નથી. જેઓ શ્રીહરિના શુણ્ણ વર્ણન કરતા રહે
છે, એવા સંતોની ચરણરજને હું તીર્થ માનીને વંદન કરીશ. જેના
શુણ્ણ ગાવાથી તે સંતો આટલી બધી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા
છે, તે દેવના સામર્થ્યનું વર્ણન કરી શકેજ કેણું? એ વર્ણન કેવી
રીતે કરવું, તેના સંબંધમાં અનેક ઋષિમુનિઓ વિચાર કરી કરીને
ધાત્રી ગયા; પણ વેદ જેનો પાર પામી શક્યા નહિ તેનો તેઓ
પાર પામી શકેજ શી રીતે? દેવનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું છે; તે તો
કોઈજ જાણતું નથી. તે દેવ પોતે એક ભાવયુક્ત જેવા છે તેવા ને
તેવાજ સદા એક સમાન, અખંડ, એકરસ રહે છે. તે દેવની લીલા
અને તેમની માયાને કોઈ જાણી શકતું નથી. બધા છવ બધી
જાય એવે વખતેજ દેવ પોતાનો વેપાર ચલાવે છે. તે સર્વ જોલ
લીલા કરવાના હેતુથી જોલે છે અને એવા જોલ જોલનારો તે એકજ
છે. આખા જગતની અંદર તે અલિપ્તપણે વ્યાપી રહ્યો છે. તેણે
બહુરૂપીની માફક નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરીને આટલો મોટો
તમાશો ભેલો કર્યો છે અને છતાં તે પોતે બધા તમાશાથી વેગજો
ને વેગજો રહે છે. આ દેહ તે હું પોતે અને દેહનાં સંબંધીઓ તે
મારાં સંબંધીઓ, એવા અભિમાનની અંદર લોકો ગૂંચવાઈ
પડ્યા છે અને તેથી કરીને તેઓ પોતાનાં પહેલાંના સંચિત કર્મોના
લોગ લોગગ્યા કરે છે. તેઓ ન લોગવે તો બીજે કોણ લોગવવાનો
હતો? બાયડી, છોકરાં, ધન અને વિવયભોગ, એ બધાંના લોભની
અંદર લોકો ગૂંચવાઈ ગયા છે અને તેથી તેઓ દેવને ભૂલી ગયા
છે. ગમ્યું ખાવાની લાલચને લીધે માછલી માંસનું જોડું ગળી

જાય છે, પણ જ્યારે તેના ગજાની અંદર ગલનો આંકડો ભોંકાઈ
 જાય છે, ત્યારે તે તેની પીડાને લીધે તરફડી મરે છે. સંસારાસક્ત
 લોકોની પણ એવીજ દુર્દશા થાય છે. જે તેઓ એક વિઠોળાનું
 સ્મરણ કરે તો તેમની બધીજ પીડા શમી જાય; પણ સંતોનો
 સમાગમ થાય અથવા તો કોઈ પૂર્વજન્મનાં પુણ્યનો સંચય હોય
 તોજ દેવનું સ્મરણ કરવાનું બની આવે. વર્તમાન સમયનાં મુખ-
 દુઃખનો વિચાર કરી જોવાથી હરકોઈ મનુષ્યને ત્રણ જન્મનું જ્ઞાન
 થઈ જાય છે. તે એવી રીતે કે, આગલા જન્મોમાં જે જે કૃત્ય કર્યાં
 છે, તેનાં ફળ આપણે આ જન્મમાં ભોગવીએ છીએ અને આ
 જન્મમાં જેવાં કૃત્ય કરીશું તેવાં ફળ હવે પછીના જન્મોમાં
 ભોગવીશું. આવું સમજીને દેવ, બ્રાહ્મણ, અતિથિ વગેરેનું પૂજન
 કરીને પુણ્યનો સંચય કરવો. ગર્ભવાસ કરવોજ ન પડે, એ તો
 તમારાથી હાલ બની શકવાનું નથી; પણ તમારો હવે પછીનો
 જન્મ સારો થાય તેને માટે તમારે ધર્માચરણ કરવાં જોઈશે. જપ,
 તપ, અનુષ્ઠાન આદિ સાધનો જે સંતો બતાવી ગયા છે, તેમનું
 આચરણ કરવું અને સંતોએ બતાવેલી વાટે ચાલવું. સંતર્ક અને
 સદાચાર કર્યાથી જે પુણ્ય તમને પ્રાપ્ત થશે તે તમને કોઈ પણ
 એકાદ જન્મમાં કામ આવી જશે, પણ જ્યારે તમે નિષ્કામ ભાવે
 પુણ્યાચરણ કરશો ત્યારે તો તમારો તત્કાળ ઉદ્ધાર થઈ જશે.
 સકાગતાંની વાસનાને ઘણા લોકો છૂતી ગયા છે. વાસનાને તો
 મૂળ સહિત ઉગેડી નાખ્યા વિના કોઈ કહે કે, હું તરી ગયો તો
 તેનું કહેણ સાચું માનવું નહિ. દ્રષ્ટા વેદના અક્ષરોનો પાઠ કરીને
 કોઈ કહે કે, હું પડિત થઈ ગયો છું, તો તેનું બોલવું વ્યર્થ જાણવું.
 આવા અભિમાન વડે કેટલા બધા લોકો દુઃસાઈ મૂઝા છે! તેમને
 પોતાના સન્માનમાં વધારો કરવાની, લોકોમાં પૂજાપ્રતિષ્ઠા પા-
 મવાની અને દેહનાં મુળ ભોગવવાની લાલસા હોય છે; પણ એક

શ્રીહરિનું સદાકાળ નામસ્મરણ કરવાથી સાચા મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિષ્કામ કર્મોનું પુણ્ય અનંત જન્મો દરમિયાન સંચિત કરી રાખ્યું હોય તો જીલે હરિનું નામ લેવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે, નહિ તો નહિ. રામનામના સમાન બીજું પુણ્ય નથી. એની સરખામણીમાં ચર્યાગાદિ સાધનો પણ તુરંત છે. દારણકે ચર્યાગ, તપ આદિ સાધનો ગમે તેટલાં કરે પણ આખરે તમને સંસાર તો મળવાનોજ. એ સાધનો તમને ફરી ફરીને સંસારમાં આવવાની ફરજમાંથી છોડાવી શકતાં નથી. ખરેખરો છુટકારો તો એક હરિનામ સિવાય બીજા કશાથી થતો નથી. સંસારસમુદ્રને તરી જવાની એક નામરૂપી નૌકા છે. એ સિવાય બીજું બધું વ્યર્થ છે. શ્રીહરિના નામામૃતનું માધુર્ય કેવું છે, તેનો સ્વાદ તો એકલા ભક્તોજ જાણે છે. બીજા લોકો એ વાતમાં શું સમજે? નામ એ તો અમૃતનો પણ સાર છે, નિજ સ્વરૂપનું બીજા છે અને સર્વ શુદ્ધ તત્ત્વોમાં પણ શુદ્ધ છે. હરિનામ વડે એટલા બધા લોકોનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે કે, તેની ગણનાજ થઈ શકે એમ નથી એવું પુરાણોમાં કહ્યું છે. એટલા માટે હું સદાકાળ નામામૃતનો સ્વાદ ચાખવાને સારૂ શ્રીહરિની નિર્મળ કથા કરતો રહું છું. જે કોઈ શ્રીહરિની કથા કરશે તેમની અશુભ વાસનાઓનો નાશ થઈ જશે અને તેમને તત્કાળ સમાધિનું મુખ સાંપડશે. વિઠોબારાયના શુભ વાણી આશા, તૃષ્ણા, માયા, લોભ, મોહ વગેરે સર્વ પ્રકારના રોકાણોનો નાશ થઈ જાય છે. મને વિઠોબાના શુભ ગાવાનું ઘણું મિ છે. આથી કરીને તેના સિવાય બીજા વિષયમાં મારું ચિત્ત જવાની ના પાડે છે. મારા મનમાં બીજો ભાવ ન હોવાથી મને એક ભાવના સિવાય બીજો ઉપાય કોઈએ ખતાવવોજ નહિ. આવું સમજીને મેં વિઠોબાના ચરણ ખૂબ જોરથી ઝાલી રાખ્યા છે અને મારો જીવભાવ મેં તેમને સમર્પિત કરી દીધો છે. મેં તેમના

ચરણ એવા જોરથી પકડી રાખ્યા છે કે કોટિ કાળે હું તેમને છોડવાનો નથી. એમ કરતાં જીવ જવાનો હોય તો જાય, પણ મારી સેવાની જાળતમાં તો મારો આવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. આજના સંસારનો નાશ કરી દઈને મારે તો એક દેવની સેવાજ કરવી, એ નિશ્ચયના આધારે હું જીવતો રહ્યો છું. પાંડુરંગે મારો અંગીકાર કરીને મને પોતાના રંગમાં રંગી દીધો છે. મારા ઉપર પોતાની કૃપાની છાયા કરીને તે દેવ મારું હૃદયમાં રક્ષણ કરતા રહે છે. દેવ પોતેજ જેનું રજોપું કરે તેના ઉપર કશી વિપત્તિ લાવી મૂકવાની કોઈ કદાચ એણે કરે પણ તેનું શું વળવાનું હતું? આપણે એક વાર વિઠોળાના દાસ કહેવડાવતા થયા એટલે પછી કળિકાળનું પણ આપણી આગળ કશું જોર ચાલવાનું નથી. અમે વિઠોળાના લાડકવાયા સેવકો છીએ એવું જાણીનેતે દુષ્ટ અસુર કળિકાળ અમને જોઈને થરથર કંપવા લાગે છે. જે દેવની આજુ આજુ ત્રેલોક્યમાં વતી રહી છે તેનું તમે સદાકાળ સ્મરણ કરો. વિના કારણ બિંધનાં ઝોકાં ખાવામાં ગૂંથવાઈ પડતા નહિ. નામસ્મરણ કરીને ચમની સતામણીમાંથી અને ગર્ભવાસ કરવાનાં દુઃખોમાંથી છૂટી જાઓ. જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં પિસાઈને અને ચમચાતનાનાં અતિ ભારે કષ્ટ વેડીને લોકો ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય કરી રહ્યા છે.

જીવતા હોઈએ ત્યાંસુધી ભૂખતરસ વગેરે પીડાઓ વળગેલી હોય છે અને મરણ પછી ચમદૂતના દંડા ખાવા પડે છે. કેટલાક લોકો પૂછે છે કે, મરી ગયા પછી ચમના ઝપાટા ખાવા પડશે તેની સાબિતી શી? તેમને હું કહું કે, તમે ભારત આદિ ઇતિહાસગ્રંથો ગુઓ અને કૌરવ વગેરે કેવા નરકે ગયા તેનો અહેવાલ વાંચો. પૂર્વ-હુના અભિમાનનું સ્મરણ દુર્યોધનના મનમાંથી ખસ્યું ન હતું. ઇથી ધર્મરાજને મોહું ન જતાવતાં પોતે નરકની અંદર સંતાઈ ગેડો. પણ ધર્મરાજ દયાળુ હોવાથી તેની પાસે ગયા, ત્યારે દુર્યો-

ધન વળી ત્યાંથી પણ નીચે ઊતરી પડ્યો. તે શરમને લીધે મરવા જેવો થઈ ગયો હતો. ધર્મશક્તિએ તેને માટે ઘણા ઉપાય કરી બેસ્યા, પણ તેનાં સંચિતકર્મનાં ફળ તો હવે તેની પાસે લોગવાવ્યાંજ. ધનના મનમાં દેહાભિમાન એવું સજ્જડ જડ ધાલી ખેડું હતું કે તેનાથી નારાયણના નામનો ઉચ્ચાર કરવાનું બંધનું નહિ. સંસારમાં પ્રવેશ કરીને જેઓ નારાયણને ભૂલી જશે તેમને અધાર નરકમાં વાસ કરવો પડશે, એમાં સંદેહ કરવો નહિ. સંતોનું આવું કથન સાચું માનીને તમે નારાયણના શરણાગત થાઓ, તેમાંજ તમારું કલ્યાણ છે. એ નારાયણના સિવાય બીજા કોઈના ઉપર તમારે ભરોસો રાખવો નહિ અને ખાયડીછોકરાં તથા પૈસાટકાના લોભમાં વ્યર્થ ગૂંચવાઈ પડવું નહિ. પૈસાનો અને કુટુંબીઓનો મોહ એ તો યમદૂતનો ફાંસોજ છે અને તે ફાંસા વડે યમના દૂત તમને ખાંધી લે છે. અંતકાળે યમના દૂત આવીને ઊભા રહે છે અને મરનારની વાચા બંધ કરી દે છે. તેથી કરીને મરતી વખતે રામનામ લઈ શકાતું નથી. અનેક જાતનાં નકારાં કર્મ કરેલાં તેથી ચિત્તની અંદર શુદ્ધ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. આથી કરીને દેવથી દૂર ચાલ્યા જવાય છે. ઘણુંખડું એવું બને છે કે જેઓ જ્ઞાનીપણાનો દાવો કરે છે, તે લોકોજ દેવનાથી ઘણે છેટે જતા રહે છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે, તેમના મનમાં અભિમાન હોવાથી તેઓ લેહાત્મક વાદ અને નિંદાનો પ્રચાર કરવા તરફ વળે છે. વાદ, લેહ, નિંદા એ વિનાશનાં લક્ષણ છે. તેમના તરફ વળવાથી જૂઠા વાણીનો વ્યય થાય છે. થોડી વાર સુધી દેહને નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં રાખી શકાય, પણ મનને નિષ્ક્રિય રાખી શકાતું નથી; કારણકે તે ચિંતારૂપી ધાંચીની ધાણીની સાથે જોડાઈ ગયેલું છે. મરણ વખતે વાસનાની દોરી તમારા ગળાની સાથે ખાંધીને તમને અનેક થોનીઓમાં ઘસડી જતાર તમારું મનજ છે.

ભારે તપશ્ચર્યાનું બળ ને એકદુન કરી રાખ્યું હોય તો તેને લીધે અંતકાળે જે વાસનાનો ઉદય થાય, તેને અનુસરીને ખીજે જન્મ થાય છે. મરતી વળતે આવી સદ્ગતિ થઈ શકે એટલા વાસ્તે કેટલાક લોકો ચિત્તની અંદર પહેલેથીજ દેવનું ધ્યાન ધરવાનો અભ્યાસ કરતા રહે છે. મરતી વળતે દેવનું સ્મરણ થાય એટલા માટે મોટા મોટા પરાક્રમી લોકોએ પોતાના પ્રાણ ખરચી નાખ્યા છે. એજ ઉપદેશથી ઋષિમુનિ વગેરે તપસ્વીઓ તમામ પ્રકારના ભોગ-વિલાસ ત્યજીને વનવાસ કરે છે અને કંદમૂળ, આકપાલો વગેરે ખાઈને બેસી રહે છે. કેટલાક સંસારના સુખમાં ચૂંચવાઈ પડેલા હોવાથી દેવથી ઘણું છેટે નીકળી જાય છે અને આવા જૂજ લોકને સાડું છેવટે નરકવાસ કરે છે. ને સદ્ગતિ કરી લેવી હોય તો તેનો એકજ ઉપાય એ છે કે તમારે વિઠોળાના ચરણનું ચિત્તની અંદર ધ્યાન કરતા રહેવું. ને વિઠોળાના ચરણમાં તમારું ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય તો પછી તમારે આહાર ત્યજીને વનવાસ કરવાની કશીજ જરૂર નથી. જેમનાં પૂર્વનાં સંચિત કર્મ અશુભ હોય એવા અભાગિયા જીવોનો પણ વિઠોળારાયના નામને પ્રતાપે ઉદ્ધાર થઈ જશે; તો પછી જેમનાં સંચિત કર્મ શુભ હોય તેમનો ઉદ્ધાર થાય એમાં તો સંદેહજ શો ? કાળની ગતિ કોઈને સ્વાધીન નથી અને આગળઉપર શું થવાનું છે તે કોઈ જાણી બેઠું નથી. પ્રારબ્ધ ભોગવ્યા વિના ખતમ થતું નથી, આવું સમજીને શુભ કર્મનો સંચય કરતા રહેવું. આપણા પોતાના હિતને અર્થે ને શુભ ઉપાય કરતા રહીશું, તો આપણા મનુષ્યજન્મને માર્થક કરીશું. મનુષ્યદેહમાં જન્મીને ને દેવની પ્રાપ્તિ કરી લીધી તો તો ઉત્તમ કર્તુઃ કહેવાય. તેમ ન કર્તુઃ તો પશુથી પણ આપણે હલકા સાબિત થઈશું; કારણકે પશુને પાપપુણ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી, પણ મનુષ્યને તો તેનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે. મનુષ્યોને પાપપુણ્યનું

જ્ઞાન છે એટલું જ નહિ, પણ ખીજા લોકો પાપાચરણ કરવાથી કેવા
 દુઃખી થાય છે તે પણ તે જોઈ શકે છે. સંસારમાં કેટલા બધા
 લોકો દુઃખી થાય છે ? તે બધાનું જીવું જીવું વળું કરવાની શી
 જરૂર છે ? બધા એમ સમજી બેઠા છે કે સંસારમાં આવીને ઉત્તમ
 વસ્ત્રાલંકાર પહેરવા, સ્વાદિષ્ટ ભોજન આરોગવાં અને જેને એટલાં
 વાનાં આવી મળે તે ભાગ્યશાળીમાં ગણાય છે. આવી ભૂલને લીધે
 બધા લોકોને સંસાર ગળી જાય છે અને તેમને ફરીફરીને ગર્ભ-
 વાસ કરવાનું કષ્ટ વેઠવું પડશે એ તે ભૂલનું ફળ જાણવું. વાસના-
 ને તેના મૂળ સહિત ઉખેડી નાખ્યા વિના જન્મમૃત્યુનું ખંડન થઈ
 શકતું નથી. પ્રારબ્ધમાં લખ્યું હશે તેમ થશે એવું કોઈએ કહેવું
 નહિ. પ્રયત્ન કયો વિના દેવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પ્રારબ્ધાનુસાર
 પરિણામ આવશે એવો વિચાર કરીને કોઈ કાંટા ઉપર ચાલે ખરો
 કે ? અથવા જીવતો સાપ પકડવાની કેઈની હિંમત ચાલે કે ?
 એટલા માટે આત્મોન્નતિના કાર્યમાં પ્રારબ્ધ વિઘ્ન કરી શકતું નથી
 એવો વિચાર કરીને હરકોઈ મનુષ્ય પોતાનું હિત સાધી શકે છે
 અને એ કામ કરવા ન કરવા તે પૂરેપૂરો સ્વતંત્ર છે એવું ઋષિઓ
 કહી ગયા છે. જેઓ મુક્ત થઈ ગયા છે તેઓ જોર કરીને-ભાર
 ઢમને લોકોને કહેતા ગયા છે કે, અમે જેમ કયું તેમ તમે પણ
 કરો લોકોને પોતાની પાસે બોલાવવાને સાફ પાંડુરંગ જાણ્યા હાથ
 કરીને બિલા રહ્યા છે. તે તો નર્મ કૃપાના સમુદ્ર જેવા છે. જેમના
 ચરણમાંથી પાપનો નાશ કરનારી ગંગા ઉત્પન્ન થઈ તે ચરણનું
 તમે મનમાં ધ્યાન કરજો. જેમના ચરણસ્પર્શથી પથથરો પણ
 સમુદ્રના ઉપર તરતા થઈ ગયા તે પોતાનું સ્મરણ કરનારાઓનો
 ઉદ્ધાર કરે એમાં વળી સંદેહ શાનો ? એટલા વાસ્તે કોઈએ મોઢે
 ઠાઠા મારીને મૂંગા મૂંગા બેસી રહેવું નહિ, પણ સદાકાળ
 સંતોની સંગતિમાં રહીને પ્રેમાનંદનો લહાવો લેવો. સંતોની

સંગતિમાં રહીને નામકીર્તન કરવું એજ મુખનું સાધન છે. નામ-સંકીર્તન કરવાથી દેવ વેગળા જતા નથી, પણ તેના હૃદયની અંદરજ સદાકાળ વાસ કરે છે. અંગેઅંગમાં દેવનો સંચાર થઈ જાય છે અને તેમ કરીને દેવ પોતાના ભક્તને કદી ભૂલી જવા દેતાજ નથી. દેવ પોતાના ભક્તના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડવા દેતા નથી અને યમદૂતના હાથમાંથી તથા ગર્ભવાસનાં દુઃખોમાંથી પણ તેને છોડાવે છે. તે પોતાના ભક્તને ભૂખતરસને લગતી ચિંતા કરવા દેતા નથી. ભક્ત તો બેઠ્ઠિકર થઈને દેવનું નામસ્મરણ કર્યેજ જાય છે. સર્વ જીવજંતુ દેવનાંજ છે, પણ દરેકનાં સંચિત કર્મ આડે આવવાથી દેવ તેમનાથી વેગળા થઈ જાય છે. હું દેહ છું અને દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે, એ અભિમાનને જેઓ ત્યજ દે છે તેમના ઉપર નારાયણ કૃપા કરે છે. દેવ તો દીનજનો પ્રતિ કૃપાળુ છે—કૃપાના ભંડાર છે, એમ જાણીને હું તેમની આશા પકડી રહ્યા છું. તુકારામ કહે છે કે, મેં પાંડુરંગને મારી એ આશાની જાળમાં ગૂંચવી પાડીને તેમને ભક્તોને વશવર્તી બનાવી દીધા છે.

૩૯૩૭—એકવાર પાંડુરંગ સહિત નામદેવ મને સ્વપ્નમાં મળ્યા અને મને સ્વપ્નમાંથી જગાડ્યો. તેમણે મને આજ્ઞા કરી કે, “તું કવિતાજ રચતો જા; જીભુંત્રીભું તારે કશું બોલવુંજ નહિ.” મને તેમણે આટલું એક કામ સોંપી દીધું. મારે કેટલી કવિતાઓ રચવી તેનું માપ કાઢીને છેવટનો આંકડો વિકૂલે નક્કી કર્યો અને તેમણે મને એક થપ્પડ મારીને સાવધાન કરી દીધો. તુકારામ કહે છે કે, એકસો કરોડ અલંગ રચવાનો મારો સંકલ્પ હતો, તે પૈકી છત્રુ કરોડ અલંગ લખાઈ ચૂક્યા છે અને હવે બાકીના જે ચાર કરોડ રહ્યા તે રચી નાખ અને તારો મૂળ સંકલ્પ પૂર્ણ કરી દે એવું મને નામદેવે સ્વપ્નમાં આવીને કહ્યું હતું.

૩૯૩૮—હે મંતો ! તમે મને આશરો આપ્યો છે, તેથી હવે

હું તમારી સગતિમા રહીશ અને મતોની પક્ષિતમા તેમના ચરણ આગળજ પડી રહીશ સતોનો નિવાસ એ પ્રેમનું ધામ છે, એમ જાણીને હું અદર આવ્યો છું, માટે હવે મને નિરાશ કરશો મા હું છેડ કનિષ્ઠ જાતનો છું મારો ધધો પણ હલકો છે, પણ તમારે આશરે રહીને હું વિશ્રાંતિ પામીશ એવી આશાએ હું આવ્યો આવ્યો છું તુકારામ કહે છે કે, મને જે દહાડે સ્વપ્નમા નામદેવના દર્શન થયા તે દિવસથી મારા હૃદયમા કવિત્વની સ્ફૂર્તિ થાય એવો પ્રસાદ મને પ્રાપ્ત થયો છે

૩૬૩૬-હું જાતનો શૂદ્ર છું અને હું વાણિયાનો રાજગાર લઈ બેઠો હતો મારા ઘરમા પહેલેથીજ પાડુરગની પૂજા થતી આવી છે એ વાત કહેવાની જરૂરજ ન હતી, પણ તમે સતોએ પૂછ્યું ત્યારે આટલું તેના જવાબમા માટે કહેવું પડ્યું હું સસારના કલેશથી અતિ દુઃખી થઈ ગયો છું માળાપ પણ મરી પરવાયા દેશમા દુષ્કાળ પડ્યો, તેથી પાસે પૈસાટકા રહ્યા નહિ પૈસા વગરનો થયો એટલે આળસ પણ ગઈ અને મારી બે બાયડીઓમાથી એક અન્નને માટે ટળવળતી ટળવળતી મરી ગઈ આળસુ દુઃખ જોઈને માગ જીવને અતિશય ત્રાસ ઊપજ્યો ગરમ આવવાથી કોઈને મોહુ જતાવવું ગમતું નહિ અને જે જે ધધા કર્યા તેમા ખોટની ખોટજ આવતી ગઈ દેવમંદિર જીર્ણ થઈ ગયું હતું તેની મરામત કરાવવાની ઇચ્છા મનમા થઈ આવી એકાદશીને દહાડે માડ્ સૌથી પહેલું કીર્તન મેં કર્યું, પણ તે ઘડીએ મને કીર્તન કરવાનો મહા વરો ન હોવાથી સાધારણ કીર્તન થઈ શક્યું પછી શ્રદ્ધા અને ભાવ સહિત મેં સતોની ગ્યનાઓનો પાઠ કર્યો આપણી આગળ જે સતો થઈ ગયા છે અને કવિતાઓ કરી ગયા છે, તેમનું શુદ્ધચિત્તથી અને ભાવ સહિત અનુનરણ કરતા ગીતોને આપણી ખોતાની કવિતાઓની ગ્યના કગવી મેં મતોના ચગલને તીર્થંકપ ગણીને

તેમનું સેવન કર્યું અને તેમ કરવામાં મનમાં શરમ કે સંકેતચને સ્થાન આપ્યું નહિ. મારાથી થઈ શકે તેટલો પરોપકાર પણ કર્યો. આવું કરતાં શરીરને કષ્ટ થાય તો થવા દીધું, સગાંવહાલાનું કહ્યું મેં કર્યું નહિ અને સંસારના ઉપરથી મારા ચિત્તને પૂરેપૂરે ઓચો ઓચી ગયો. ખરું શું અને ખોટું શું તે જાણત મેં મારા મનને સાક્ષી તરીકે માની લીધું અને જુદા જુદા મતમતાંતરોમાંથી મેં કોઈને કબૂલ રાખ્યો નહિ. મને સ્વપ્નાવસ્થામાં મારા ગુરુ ઉપદેશ ઘડીગયેલા તેનો મેં સ્વીકાર કર્યો અને હરિનામમાં દૈવ વિશ્વાસ સ્થાપિત કરી રાખ્યો. ત્યાર પછી મને કવિતાઓ રચવાની સ્ફુરણ થવા લાગી ત્યારે મેં મારા મનથી વિઠાળાના ચરણ પકડી રાખ્યા. મારી રચેલી કવિતાઓનો રામેશ્વર ભટ્ટે નિષેધ કર્યો અને તેને પાણીમાં નખાવી દીધી. મારી કવિતાઓ પાણીમાં ડૂબે નહિ અને તણાઈ જાય નહિ તે માટે મેં તેર દિવસ સુધી કોરા ઉપવાસ કર્યો. તે ઘડીએ નારાયણે આવીને મારા મનનું સમાધાન કર્યું. બધું વિગતવાર કહેવા જતાં તો ઘણું લખવું પડે અને તેમ કરવા જતાં ઘણું મોડું થઈ જાય; માટે આટલું કહ્યું તેજ પૂરતું છે. હવે મારી જે પ્રકારની સ્થિતિ થઈ ગઈ છે તે તો ઉઘાડીજ છે. આગળ ઉપર શું થવાનું છે તે તો દેવ જાણે. નારાયણ ઘણા કૃપાવાંત છે; તે પોતાના ભક્તોને છેક તો વિસારી નથી મૂકતા, એ મને ધરાબર જાણજાય છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી કુલ પૂંજમાં એક પાંડુ-ગ છે. આ શબ્દો પણ મારા મોઢામાંથી તેમણેજ બોલાવ્યા છે.

૩૯૪૦-હે સંતજન ! હું તો વિશેષે કરીને પાતકી અને પતેત છું, છતાં શા કારણથી તમે મારા પ્રતિ આદરભાવ સહિત મેમ દાખવો છો તે હું તમને કહું છું તે સાંભળજો. હું જે કાંઈ કહું છું તે ખરું કહું છું, તે જાણત મારું મન સાક્ષી પૂરે છે. હું કશું તથો તો છુંજ નહિ. એક માણસ મને માને છે તે જોઈને

ખીજી માનવા લાગે છે. સંસારના સંપર્કથી હું ઘણો સંતપ્ત થઈ ગયો છું. ઠારને તેનો માલિક મારે, તેની પૂંછડી આમળે; પણ તે છતાં તે ઘરમાંથી નાસી જતું નથી. આવું સમજીને હું ધીરજ રાખીને સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠો છું. પાસે થોડીઘણી પૂંછ હતી તે પણ ખૂટી ગઈ. તે કરતાં તો તેટલું દ્રવ્ય બ્રાહ્મણને અથવા યાચકને દાન દીધું હોત તો આજ્ થાત, પણ તે મારાથી થયું નહિ. મેં મારી સ્ત્રી, છોકરાં અને ભાઈની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો. આવો હું ભાગ્યહીન, મંદબુદ્ધિનો નફરત પાડ્યો. લોકોને મોહું ન બતાવવું પડે તે માટે જંગલમાં જઈને ત્યાં બેસી રહેવા લાગ્યો. આટલા કારણથીજ હું એકાંતનું સેવન કરવા લાગ્યો છું તે તમે ખાતરી-પૂર્વક માની લેજો. હું મારા પેટની પીડાથી બહુ દુઃખી થઈ ગયો છું. આથી કરીને મારામાં જે સ્વાભાવિક દયા હતી તે પણ ચાલી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, પાંડુરંગની સેવા તો મારા ઘરમાં વંશ-પરંપરાથી ચાલતી આવે છે, તે હું નિભાવ્યા કરું છું. આથી કરીને કોઈએ એવું ન માની લેવું કે હું ખૂબ ભાવભક્તિપૂર્વક પૂજન કરું છું.

૩૯૪૧-હે દેવ ! મેં દેવાયું કાઢ્યું તે ઘણુંજ સાજું થયું. હુકાળે મને ખૂબ સંતાપ્યો તે પણ સાજું થયું; કારણકે તેમ થવાથી મારા મનને અતિ સંતાપ થયો. તેને લીધે હું તારું સ્મરણ કરતો થયો અને સંસાર મને ઓકી કાઢેલા અન્નના જેવો દેખાવા લાગ્યો. ઓ દેવ! ખાયડી પણ મને વઠકણી મળી તે ઘણું સાજું થયું. દુનિયામાં મારી હુદંશા થઈ તે પણ ઘણુંજ સાજું થયું. લોકોમાં અપમાન થયું, પૈસાટકા ગયા, ઠારઢાંખર મરી પરવાર્યો એ બધુંજ ઘણું સાજું થયું. હે દેવ ! મેં લોકોની લાજશરમ રાખી નહિ અને હું તારે શરણે આવી પડ્યો તે પણ ઠીકજ થયું. હે દેવ ! ખાયડી-છોકરાંનો ત્યાગ કર્યો અને તારું મંદિર સમરાવ્યું તે પણ મેં મોગ્યજ કર્યું. તુકારામ કહે છે કે, એકાદશીને દહાડે બગરણ

અને ઉપવાસ બેઠે થાય છે માટે એ વ્રત ઉત્તમ છે.

૩૯૪૨-વિઠ્ઠલની સાથે વાતો કરવી, વિઠ્ઠલનાં દર્શન કરવાં અને વિઠ્ઠલની સાથે પ્રાણ સહિત પ્રીતિ બોડવી, એજ એક ઉત્કંઠા વડે મારું મન પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે. મારું મન તેમાં એવું પરોવાઈ ગયું છે કે ત્યાંથી પાછું ફરતું જ નથી. મારી સંસારબંધનની ગાંઠ છૂટી ગઈ તેથી હું છૂટો થઈ ગયો અને નિરાંતે હરિને વળગી પડવામાં મને અનુકૂળતા મળી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, મારું અંતઃકરણ વિઠ્ઠલના સ્વરૂપથી ભરાઈ ગયું છે, તેથી કામક્રોધાદિક વૃત્તિઓ તેમાંથી એકદમ ટળી ગઈ છે.

૩૯૪૩-આખું જગત દેવરૂપજ છે, એજ એક મારે મુખ્ય ઉપદેશ કરવાનો છે. પ્રથમ તો તમારામાં જે હું પૂર્ણ છું તેનો તમે ત્યાગ કરી દો. આટલું કરશો તો તમે કસોટીમાંથી પાર બિતરી જશો. આ એકજ વચનની અંદર બ્રહ્મજ્ઞાનનો ભંડાર છે એમ નિશ્ચય-પૂર્વક માની લેજો. તુકારામ કહે છે કે, કાર્ય અને કારણ બેઉનો નાશ થઈ ગયા પછી જે અવસ્થા થાય તેને ઉન્મની અવસ્થા કહે છે.

૩૯૪૪-હું મારી સ્વસ્વરૂપની ભાવનામાંથી પ્રકટ થયો છું એટલે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મારા પોતાના પેટમાંથી હું પેદા થયો છું. હવે મારી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ અને મારી તમામ તૃપ્તિઓનો ક્ષય થઈ ચૂક્યો. જે ઘડીએ હું સ્વાત્મભાવના અનુભવ વડે બળવાન બનીને બિભો રહ્યો તે ઘડીએજ મારી દૈહાત્મ-બુદ્ધિ તો મરી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, હું મારા આત્મસ્વરૂપના ભણી બેઠે કે પ્રપંચના ભણી બેઠે, પણ ઉભય અવસ્થામાં હું તો જેવો છું તેવો ને તેવોજ છું.

૩૯૪૫-બુદ્ધિપૂર્વક નાના પ્રકારનાં સાધનો કરીકરીને તેમનો સારાંશ જેમ દહીં વલોવીને તેમાંથી માખણ કાઢી લઈએ તેમ

કાઢી લેવો જોઈએ જેમ કોઈ બિયા આડની ટોચે ફળ લાગ્યું હોય તો ત્યાં પહોંચી જવાને સારૂં કોઈ પણ પક્ષીને કરી અડચણ નહીં નથી, તે પાધડ જ બિડીને તે ફળના ઉપર જઈ બેસે છે, તેજ પ્રમાણે હરિની ભક્તિ વડે હુગિની એકદમ પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે એ સાધનમા કદી ડોડ વાતનો અભાવ નજરે પડતો નથી તુકારામ કહે છે કે, મારા આજ સુધીના સચિત પુણ્યોનો મને એકદમ સામટો લાભ મળી ગયો અને તેથી હું તૃપ્ત થઈ ગયો છું

૩૬૪૬-આ ધધામા ખોટ જવાનો તો સંભવજ નથી, માટે બિચનીચ મૌએ પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જેટલો લાભ લઈ શકાય તેટલો લઈ લેવો આ તો કેવળ આરમ્બીના જેવું કામ છે જે માણસ ખોતે જેવા રગનો હશે તેવોજ તે આરસીની અદર દેખાશે. દેવના સળધમા ભાવભક્તિવાળા માણસોનો સમુદાય જે ઠેકાણે ભેગો થયો હોય તે સ્થળને એકાતજ જાણવું અને દેવની ભક્તિની દસલ પણ ત્યાંજ પાડે છે તુકારામ કહે છે કે, એ ફસલનો ઢગલો કરીને હું સૌને દાન દેવાને આવ્યો છું તે માટે સૌ મારી પાસે આવીને બેસો અને હું તમને જધાને તમારી ઇચ્છા મુજબ તેમાથી વહેંચી આપુ

૩૬૪૭-નિજસ્વરૂપનું ધન મેં સાચવી રાખ્યું છે જેમાથી આખું જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તે બીજા મારા હાથમા આવી ગયું છે મર્વ પ્રકારની ઉપાધિઓના છોડાને મેં જુદા કાઢી નાખ્યા છે અને અદરની મારભૂત વસ્તુને મેં અલગ કાઢીને મારી પાસે રાખી મૂકી છે તુકારામ કહે છે કે, નારાયણ મારે ભાગે આવી ગયા એ મારા સચિત શુભ કર્મોનું જ પરિણામ છે

૩૬૪૮-આખા જગતને એક પ્રકારનો જન્મ ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી કરીને લોકો બીજે આદે રન્તે વળી જઈને નાહકનો પગિશ્ર

મ કરી મરે છે. મુખ્ય રથળે પહોંચી જવાને માટે એકજ દરવાજો છે. તે એ કે વિઠોળાના એ ચરણ એકજ સારભૂત વસ્તુ છે એવો હૃદયની અંદર દૃઢ વિશ્વાસ જમાવી દેવો. વિઠોળાનું એક ક્ષણવારને માટે પણ વિસ્મરણ થવા દેવું નહિ. યૌનું જીવન સરળ બની જાય એવો આ એકજ ઉપાય છે. શુરુ કરવાની અને તેમની પાસે કાન કુંકાવવાની કશીજ જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે, વિઠોળાના ચરણ આ આખા જગતના વિસ્તારનું મૂળ બીજ છે. તેની મારફતે સૌની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે.

૩૯૪૯—એક પાંડુરંગના સિવાય બીજું કંઈ તમારે જાણવું જ નહિ. આ બાળત મનમાં જરા પણ સંશય રાખશે તો તમારે નિર્થક શ્રમ કરવો પડશે. દેવ જે સૌનો પિતા છે, તેને કોઈ પણ નામ વડે ખરા અંતઃકરણની ઉત્કંઠા સહિત બોલાવીએ તો તે આપણો સાદ સાંભળશેજ. આપણી વાણીને તેમના નામ વડે શણગારવાથી અભિમાનનો નાશ થાય છે અને આખો શરીર રંગેરંગમાં હરિ-કથાનો રંગ ચડી જાય છે. તેમ થવાથી તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેના વડે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એવા સાધનનો અભ્યાસ વારંવાર કરતાજ રહેવું.

૩૯૫૦—જે નારાયણનું સ્મરણ કરાવે તેનેજ ખરેખરો દાતા જાણવો. જેના દાન વડે યાચકોની આતુરતા અને તેમનો ટળવ-ળાટ શમી જાય તેની આગળ બીજા દાનની શી કિંમત છે? સન્માર્ગે વાળે એવા સતોના કાલાવાલા કરવા. તુકારામ કહે છે કે, જે એવી વસ્તુનું દાન દે કે તે મળ્યા પછી કશું કરવાનું બાકી રહેજ નહિ, તેણે ખરેખરો ઉપકાર કર્યો કહેવાય.

૩૯૫૧—આવો દુઃખદ પ્રસંગ તો મેં મારી આંખો વડે કદી જોયો પણ નથી. બીજાનું દુઃખ જોઈને મારા જીવને ઘણી ખીડો

યાય છે. હે દેવ! મને તો એવુંજ લાગે છે કે, તમે આ દુનિયામાં
છોજ નહિ. આવું દુઃખદાયક મંકટ મારે જોવું ઉચિત નથી.
ભક્તોના ઉપર શત્રુનું આક્રમણ થાય એવું જાનેજ કેમ? જે દેશમાં
હરિભક્તો વસતા હોય, ત્યાંના લોકો ઉપર દુઃખ આવવુંજ ન
જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! મેં તમારી સેવા કરી તેને તમે
લજવાળી તેથી મારી આવી દુર્દશા થઈ છે.*

૩૬૫૨-મને મરણનો ભય છે નહિ, પણ લોકોનું દુઃખ
મારાથી જોયું જતું નથી. અમે-હરિના ભક્તોનો સ્વભાવ પરંપરાથી
આવે ને આવેજ આવ્યો આવે છે. હે દેવ! હે દાતાર! તમે હજી
કેમ સમજતા નથી? ભગવદ્ભજનમાં વિઘ્ન નડે તેને હું મરણજ
માની લઉં છું. હરિના ભજન વિનાની એક ક્ષણ પણ ખાલી જાય
તેને હું વ્યર્થ ગણી માનું છું. તુકારામ કહે છે કે, હે મારા
દાતાર દેવ! હું તો તારી પાસે એવું સ્થાન માગી લઉં છું કે જ્યાં
દુઃખ, સંકટ વગેરેનો પ્રવેશજ ન થતો હોય.

૩૬૫૩-હરિકીર્તનનું ક્ષણ મારે શું સમજવું? હરિકીર્તન વડે
સૌને તેમનો તરણોપાય મળી રહે છે, એ વાત સાચી કે તેના વડે
દુઃખ અને મંકટ આવી પડે છે, એ વાત સાચી? મારે જેમાંથી
કોને સાચું માનવું? એ વિકલ! આજનો પ્રસંગ તો એવો જાણ્યો
છે કે જેનાથી પરમાર્થનો નાશ થવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે
એવું સ્વેચ્છોના આક્રમણ ઉપરથી ઉઘાડું દેખાઈ આવે છે. અમા-
રામાં પાપ ન હોય ત્યાંસુધી જીજ્ઞુ પાપ અમારી સામે આવીને
ઊભું રહે નહિ, એ મને આજના પ્રસંગથી ચોખ્ખું સમજાઈ જાય
છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! જ્યાં તમારા સેવકો રહે છે ત્યાં

* લોકોમાંવમા શિવાજી પર મુસલમાનોએ આક્રમણ કર્યું, તે સમા-
ચાર સાંભળીને તુકારામે અભાંગ નં. ૩૬૫૧થી ૩૬૫૪ રચ્યા કહેવાય છે.

તમે પણ રહો છો એ વાત મારાથી આવના બનાવ જોતાં
શી રીતે માની શકાય ?

૩૯૫૪-હું મારે કાને હાથ દઈને કહું છું કે, બાણનાર કોણ
છે, કોની ઉપાસના થાય છે અને આ વચનો દ્વારા કોની પ્રાપ્તિ
થાય છે તે હું બાણતો નથી. (ખીજો અર્થ) ઉપાસનાનું તત્ત્વ કોણે
બાણી લીધું છે, કોણે તેને સિદ્ધ કરી છે અને કોણ તેના દ્વારા
પ્રાપ્ત થાય છે તે હું બાણતો નથી. હે દેવ ! મારો શ્રોતા તું છે
અને વક્તા પણ તું જ છે, એવા અભેદ જ્ઞાન સહિત તારી સેવા
એક હું જ કરું છું. જેઓ પોતાને કુશળ અને ચતુર માનતા હશે
તેમનું અહીં કશું વળવાનું નથી; કારણકે તેઓ પોતાની બુદ્ધિનો
ઉપયોગ ફક્ત પોકળ તર્કવિતર્ક કરવામાં જ કરે છે. તુકારામ કહે
છે કે, હે હરિ ! મારો અને તારો વાસ એક બોધના મંદિરની અંદર
છે, તેથી કરીને મારો અને તારો નિત્ય યોગ થયા કરે છે.

૩૯૫૫-હે નારાયણ ! મરી ગયેલા પ્રાણીને સજીવન કરવું
એ તારે માટે અશક્ય નથી. મારા સ્વામીએ આવાં કીર્તિનાં કામ
અગાઉ કરેલાં તે મને કાંઈક યાદ છે, ત્યારે તેનું એક વધુ સ્પષ્ટ
દષ્ટાંત કેમ અત્યારે નથી બતાવતા ? મેં તો સમર્થનો છેડો સાંધ્યો
છે, એ માફ મહાદેવ છે. હું દેવનો દાસ છું એવો દાવો કરું છું
એ કાંઈ થોડી વાત છે ? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે તમારા
સામર્થ્યનો પરિચય બતાવીને મારા નેત્રોને શાંતિ પમાડો.*

૩૯૫૬-હે કેશવ ! હે મારા માળાપ ! માફ શરીર દાઝી
ઊઠ્યું છે અને શરીરે વડવાનલ પ્રકટચો હોય એવો મને દાહ બળે

* તુકારામ લોહગાવમા હરિકીર્તન કરતા હતા, તે વખતે કાંઈએ
એક મરેલું બાળક તેમની આગળ લાવીને મૂક્યું અને કહ્યું કે, “તમે
એને જીવતું કરો.”

છે, માટે તું મારી વહારે ધા. મારા શરીર ઉપરના વાળ અને ચા-
મડી બકાઈ ગયાં છે અને એવી લાલ્લ બળે છે કે બાણે કોઈ કાળે
પણ શાંત થશે કે નહિ, એવો મને સંદેહ થયા કરે છે. મારા હૃદ-
યની પણ એવી ત્રિવિધિ થઈ ગઈ છે કે બાણે હમણાં જ કાટીને બે
હકડા થઈ જશે. મને આપું થાય છે છતાં તું બોયા શું કરે છે?
તું ટાહું પાણી લઈને જલદી દોડી આવ. અહીં તો કોઈનો કરો
ઉપાય છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તું મારી જનેતા છે એટલે
તારા સિવાય મારી આ મોતની ક્ષણે પીચું મારું કોણ રક્ષક છે ?

૩૯૫૭-જો આપણું પોતાનું મન શુદ્ધ હશે તો આપણા
શત્રુ પણ મિત્ર થઈ જશે અને વાઘ, મર્ધ વગેરે પ્રાણીઓ પણ
આપણને હુઃખ હર્ષ શકવાનાં નથી. મનના નિર્મળપણને લીધે
ઝેર પણ અમૃત સમાન નીવડશે. તે પ્રમાણે કોઈ આપણા ઉપર
પ્રહાર કરશે તો તે પણ આપણને તો લાભકર્તાજ થઈ પડશે. નહિ
કરના જેવાં કામ પણ શુભફળદાયક અને કર્તાવ્યકર્મ જેવાં ની-
વડશે. જેનાથી જરૂર હુઃખનીજ પ્રાપ્તિ થાય એવા પ્રસંગોમાંથી
પણ તમને કેવળ સુખની પ્રાપ્તિ થશે અને ધગધગતો અગ્નિ પણ
ઠંડક આપતો થઈ જશે. જે વ્યક્તિ મનુષ્યમાત્રને પોતાના જીવ
સમાન ગણીને તેમના ઉપર પ્રેમ રાખે છે, તેના પ્રતિ પ્રાણીમાત્રના
મનમાં પણ તેવોજ લાવ ઉત્પન્ન થશે. તુકારામ કહે છે કે, જેને
આવો અનુભવ થવા માટે છે તેના ઉપર નારાયણની મંપૂર્ણ કૃપા
થઈ છે, એવું સમજવું.

૩૯૫૮-પોતાના ચિત્તના આમન ઉપર આરૂઢ થઈને મારી
કુળદેવીને મેં એવું કહીને હાંક મારી કે, “ અરે ઓ વૈકુંઠમાં વસ-

× અમુક દુષ્ટ માણસે એક વાર તુકારામના ઉપર ગરમ ગરમ પાણી
રેડ્યું હતું તે પ્રસંગના આ ઉદ્દગાર છે.

નારી ! તું મારી પાસે જલદી દોડી આવ, એા વિઠાળાઈ ! એા શામળી આંખોવાળી ! તું મારા અંતઃકરણના રંગમહેલમાં ચાલી આવ, તારૂં શોભાયમાન શ્રીમુખ હું ક્યારે નીરખીશ ? રજ અને તમ, એ બે ગુણોની ધૂપારતી અને પંચપ્રાણની મહાઆરતી પ્રકટાવીને તથા તારૂં પૂજન કરવાની સામગ્રી સજીને હું તારી વાટ જોયા કરું છું ; ત્યારે તું હવે જલદી જલદી દોડીજ આવજે. મારા મનરૂપી બકરાને એકકે અટકે જલે કરીને તેમાંથી આશા, મનસા, તૃષ્ણારૂપી માંસ કાઢીને મેં ભક્તિભાવ વડે તૈયાર કરીને તારા નૈવેદ્યનો થાળ તારે માટે પ્રસ્તુત કરી રાખ્યો છે અને હવે તું અટ અટ ચાલી આવે એટલા વાસ્તે તને સાદ કરી રહ્યો છું.” વ્રહ્મારામ કહે છે કે, મારા અનાહત નાદના પોકારની ગર્જનાએા સાંભળીને તે દેવીએ મારા શરીરમાં સંચાર કર્યો અને તેને સારૂ તૈયાર કરી રાખેલા પૂજના ઉપચાર ગ્રહણ કરીને મને ભવરોગમાંથી મુક્ત કર્યો.

૩૯૫૯-મારો દેવ ખરો છે એમ જાણીને તમે ખરા ભાવરૂપી નૈવેદ્ય અને ગ્રણ ગુણોનો ગૂંથેલો ફૂલનો તોરો લઈને તેની પાસે જાઓ. મારો દેવ વૈષ્ણવભક્તોના મંડળમાં કીર્તનના આનંદમાં નૃત્ય કરે છે. તે હૃદયની અંદર પ્રવેશ કરીને તેમાં રહેલા તમામ વિકારનો નાશ કરે છે અને પોતાની સાથે આપણને એકરૂપ બનાવી દેવાની એછા કરે છે. તારી વસ્તુ તારી પાસેજ છે, પણ તું જગ્યા ભૂલી ગયો છું. ભૂલ થવાનું કારણ એ છે કે તારા હૃદયરૂપી ઘરમાં કામક્રોધાદિ વિકારોની ટોળી ભરાઈ બેઠી છે; તેમણે બધી બાજુ બગાડી મૂકી છે. મારા દેવની મદદ લીધા વિના તમારી આંખે ખરી વસ્તુ દેખાવાની નથી એટલા વાસ્તે પ્રથમ તમારે તમારા અજ્ઞાનના અંધકારનો નાશ કરીને પછી તેની ખરે ઠેકાણે શોધ કરવી જોઈશે. મારી વિઠાળાઈ આંધળાને આંખ, લંગડાને પગ અને વાંઝિયાને છોકરાં આપે છે; પણ તેની આગળ તમારે બાધા

ચડાવવી પડશે. તુકારામ કહે છે કે, મારી વિઠાળાઈ દેવીએ આજ સુધીમાં કેટલા બધા લોકોનાં સંકટનું નિવારણ કર્યું છે અને તેમ કરવામાં તેને એક ક્ષણ જેટલો પણ વખત લાગતો નથી; માટે તમે તેની આગળ પહેલેથી કાંઈક માનતા ચઢાવી દેજો.

૩૯૬૦-ઓ વિઠાળાઈ ! તું તારા અલય હસ્ત વડે મને આશ્વાસન દે. કામકોધાદિ ભૂતોના તરફથી મારે અતિશય ત્રાસ વેઠવો પડ્યો છે, તેમાંથી તું હવે મારો છુટકારો કરી દે. મારી આટલી વિનંતી તારે જરૂર સાંભળવી પડશે. હું હરિનામની ગર્જના કરીને તને બોલાવી રહ્યો છું, તેનો આનંદ મારા હૃદયમાં સ્થિર થઈ ગયો છે. તે આનંદની અંદર તું એકલીજ આવીને બેસી જજો. હે દેવના દેવ આદિનાથ ! તને હું નમસ્કાર કરું છું. મારાં પ્રારબ્ધ કર્મોની જાળમાંથી તું દોડી આવીને મને મુક્ત કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, તું મારી કુળદેવી છે, એટલા વાસ્તે તારા પૂજનને સાડ મેં બધી જાતની સામગ્રી એકત્ર કરી રાખી છે; ત્યારે હવે તું મારી પાસે આવતાં વાર ન લગાડતી.

૩૯૬૧-મારો દેવ સાચો છે. એના જેવો સાચો ખીજો કોઈજ નથી. એ દેવની કીર્તિના જયજયકાર ત્રૈલોક્યમાં ગાજી રહ્યા છે. આથી કરીને તેને વિષે તમારો કોઈને પૂછી જોવાની જરૂરજ નહિ પડે. અરે ! તમે એક વાર એ દેવની આગળ આજોટી પડીને તમે તેના કાલાવાલા તો કરી જુઓ. આટલું કરશો એટલે તમને વળગેલું પેલું સંસારરૂપી ભૂત ભાગી જશે. જેઓ વિષયના ક્રીચક્રમાં પડ્યા તેઓ ત્રણ ગુણોથી બંધાઈ ગયાજ નાણુવા. તેઓ ત્યારે હરિનામની મોઢથી ગર્જના કરતા થશે ત્યારેજ એ બંધનમાંથી તેમનો છુટકારો થઈ શકશે. જેઓને કામ, ક્રોધ, મત્સર, અહંકાર વગેરે ભૂતપિશાચ વળગ્યાં હોય, તેઓ ત્યારે પોતાના

હૃદયમાં હરિનામ ઉપરના પ્રેમનું ચિન્તન કર્યો ત્યારે તે ભૂતના વળગારમાંથી તેમનો મુટકારો થઈ શક્યો. માયામમતાનો તાવ જેમને લાગુ પડ્યા હોય તેમણે હરિનામની જાગૃત્તીનું સ્ત્રેવન કર્યું એટલે તરત જાણી જાતના જ્વરનો ઉતાર થયોજ બાજીને. તુકારામ કહે છે કે, તમે દેવને પહેલેથીજ તમારો ભાવ અર્પણ કરી દો. આટલું કર્યો તો તમારા મનમાં ક્યો ગ્રહેય નહિ રહે અને બીજે ત્રીજે કેકાણે બટકવાની તમારે જરૂર પણ નહિ પડે.

૩૮૬૨-દેવીની આગળ ઉપરની યાત્રાઓ હમેશાં નિયમિત રીતે આગ્રુ રાખવી અને આપણી પાછળ પડેલાં માન, આગ્રા, તૃષ્ણા એ બધાંને તળિયાઝાટક કરી નાખવાં. એક વીરા નામની દેવી શરીરમાં પ્રવેશ કરીને કહે છે કે, “તમે ભાવભક્તિ સહિત મારું પૂજન કરો. મારી આવી આજ્ઞા મારા બકનોએ જાણી લેવી જોઈએ.” એવું તે દેવી કહેવડાવે છે. વળી તે માગી લે છે કે, “માંસ ખવડાવી ખવડાવીને પુષ્ટ કરેલા મનરૂપી બકરાને મારી આગળ વધેરી નાખજો અર્થાત્ તમારું મન મને અર્પણ કરી દેજો. આટલું કર્યો તો તમારી પૂજા હું માન્ય કરીશ. આટલું જો નહિ કરો તો પછી તમે ગમે તેટલાં કાંદાં મારશો, તમારું ઘણાંમાં ઘણું જોર વાપરશો, તોપણ હું તમારા હાથમાં આવવાની નથી.” તુકારામ કહે છે કે, જે આપણી કુળદેવી છે તે તો પરાપૂર્વથી જ સ્થાન લેતી આવી છે. તેને જીવભાવ અર્પણ કરીને સૌએ નમસ્કાર કરવા ઘટે છે.

૩૮૬૩-સૌ દેવ સમાન છે એવું માની લઈએ તો પછી તેઓ બધામાં પૂજા કરવાને યોગ્ય કોણ છે, એવો વિચાર કરવા જતાં આખરે એક દેવનેજ આપણો બધો ભાવ અર્પણ કરી દેવો એજ યોગ્ય માર્ગ હોય છે અને તેના સિવાય બીજા બધા દેવ પૂજા કરવાને યોગ્ય નથી, એવું ઠરે છે. આરે દિશાએ જોવા જઈએ છીએ

ત્યારે બધું એકસરખું દેખાય છે, પણ તે તો આપણે પરીક્ષા કરીએ તેટલા માટેજ આવી રચના કરી રાખેલી છે. જેમ કેઈ ઉતરડની અંદર એકના ઉપર એક એવા ઘણા ઘડા મૂકી રાખ્યા હોય તેમાં ઉપરનો ઘડો કહેશે કે, સૌથી હેઠળનો ઘડો મારા કરતાં મોટો છે, પણ તેનો બાર ઉપરના ઘડાથી સહન થતો નથી; એવી રીતે રાજ્યાસનના ઉપર ગમે તે એકજ માણસ બેસે છે અને બીજા બધા પોતપોતાની યોગ્યતા મુજબ તેની આસપાસ બેસી જાય છે. અથવા બીજું દષ્ટાંત લઈએ. માતાની સ્થાપના જેમાં કરવામાં આવે છે તે ઘડો, ગાગર, સાધારણ ઘડો, કુલડી એ બધાં બને છે તો એકજ માટીનાં, પણ જે ઘડામાં માતાની સ્થાપના કરવામાં આવે છે તેની પૂજા થાય છે અને બીજાં બધાંની પૂજા થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે માન પામવાની ઇચ્છા રાખીને કોઈએ અત્રે રિસાઈ બેસવું નહિ. દરેક દેવદેવી પોતપોતાની યોગ્યતા મુજબ પોતપોતાને સ્થાને શોભે છે.

૩૯૬૪-એક મુખ્ય દેવી ભીમા નદીના તટ ઉપર પંઢરપુર નામના નગરમાં બિરાજે છે. તેના ભયથી અસુર, કાળ, ખેચર વગેરે નાનાંમોટાં દેવદેવલાં થરથર કાંપી બેઠે છે. તેનાં એક હજાર નામ છે, તેના વડે તમે તેને બોલાવી તો જીવો. તમે જો એટલુંજ કરશો તો તે દેવી તમારા શરીરની સાથે વળગીને તમારી સાથેની સાથે રહેશે અને બીજાં બધાં દેવીદેવલાંને તગડી કાઢશે. સીતાને આવાં દેવદેવલાંઓએ ઝડપી લીધી હતી તેથી તેને બિચારીને અશોક-વનમાં રહેવું પડ્યું; પણ હમણાં જેની વાત કહી તે મુખ્ય દેવી માથાનો ચોટલો છૂટો મૂકીને સીતાની મદદે જઈ પહોંચી અને તેને કેદખાનામાંથી છોડાવી. હિરણ્યકશિપુ અથવા મહિષાસુર પ્રહ્લાદને સતાવ્યો, તે ઘડીએ પણ તે દેવી દાંત કચકચાવતી તેની વહારે દોડી આવી અને મહિષાસુરને તેણે મારી નાખીને પ્રહ્લાદને

ભયમુક્ત કર્યો. વસુદેવનાં છોકરાંને કંસે જ્યારે મારી નાખવા માંડ્યાં તે વખતે પણ તે દેવી વસુદેવની મદદે ચાલી આવી અને તેની મુશ્મીળતોનો અંત લાવી નાખ્યો. ગિચારા પાંડવો ગાંડા જેવા વનવગડામાં સ્વડતા કરતા હતા, તેમને મદદ કરવાને પણ તે દેવી તૈયાર થઈ અને પોતે તેમની સાથે રહીને તેમની દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠા વધારી. એ દેવીનો સ્વભાવ એવો છે કે જે કોઈ ભાવ સહિત તેના નામનું સ્મરણ કરે છે તેના ભણીતે દોડી જાય છે. સ્મરણ કરનારની ત્રુટિઓનો તે વિચાર કરતીજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવી તે દેવી મારી માતા છે અને વંશપરંપરાથી મારા કુટુંબમાં પૂજતી અમારી કુળદેવી છે; તેથી કરીને મને કાળ, યમહૂત વગેરે ભૂતોના તરફથી ખીવાતું શું કારણ?

૩૮૬૫-હવે જાણે મારે માટે દેવ અને દેવી એ બધાં ચાલ્યાં ગયાં અને મારાં સંચિત કર્મો પૈકી પણ કંઈ સિલકમાં રહેવા પામ્યાં નથી, તેમ જીજી કોઈ દેવીને દેવી માનવાનું પણ મારે માટે સંભવિત રહ્યું નથી; માટે હવે આ તુકા! તું સાવધાન થઈને દેવનું નામસ્મરણ કરવા મંડી જા અને તેની પાસે તારી મહેનતનું મહેનતાણું માગી લે. તેના હિસાબનો શૂંચવાટો ઘણો વધી જવા દેવો નહિ. છેવટને વખતે ખૂબ ઉત્તમ તાલસૂર સહિત સારામાં સારી રીતે તેનું નામ દઈને તેને સાદ પાડવો અને જેઉનું ઐક્ય થવા લાગે ત્યારે સદાને માટે સુંદર ઐક્ય બની રહે તેવું કરવું. તુકારામ કહે છે કે, મારાં બધાંજ સંકટો એક પછી એક કરીને ટળી ગયાં અને જે દેવ માનને યોગ્ય હતા તેણે પોતાને ઘટતું માન લઈ લીધું. તેથી હવે આ બધો ખેલ સમેટીને એક બાજુએ મૂકી દેવો જોઈએ.

૩૮૬૬-આ જળરજસ્ત દેવીએ મને ઝડપી લીધો છે. તે મારા શરીરમાં એવી પેસી ગઈ છે કે હવે તેને બહાર કાઢી શકાય એવું

છેજ નહિ. હવે કદી તમે મારી જાણમાં ન આવે એવી રીતે કોઈ ઉપચાર કરશે તો તે મારાથી સહન થાય એમ છે નહિ. હવે મારે જીવવાનું કશું પ્રયોજન પણ રહ્યું નથી, માટે તમે મને ચંદ્રલા-ગાને કઠિ પહોંચાડી દો તો ઘણું સાફ. તુકારામ કહે છે કે, આટલી મારી હકીકત મેં તમને કહી સંભળાવી એટલામાં તો મારું બોલવુંજ બંધ થઈ ગયું.

૩૯૬૭-અરે ! મારા શરીરમાં દેવી ભરાઈ ગઈ છે તેની તમને કોઈને સમજણ પડે છે કે નહિ ? મને યુગદુઃખનું લાન રહેતું નથી. મારી આવી દશા કોણે કરી હશે ? હવે જાણે હું આ શરીરમાં છુંજ નહિ, એવું મને લાગે છે. આ મારાં લક્ષણ હું તમને કહી ખતાવું છું, તે ઉપરથી તમે સમજી જાઓ. મારા લાવમાં જે ફેરફાર થયો છે તે કાયમનો જાણો. તમે આ વાતનો તમારા પોતપોતાના મન સાથે વિચાર કરી જોજો. આ દેવ એક વાર મારામાં સ્થિર થઈ જાય પછી મારે શું કરવું, શાનો વિચાર કરવો તેની મને અત્યારે કોઈ સમજણ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, લાભદાયક ઘડી આવીને જીભી રહે ત્યારે ઢીલ કરવી નહિ; કારણકે એવો સુયોગ ફરી ફરીને નથી મળી આવતો.

૩૯૬૮-હે સંત-દેવો ! મારે હાથ નથી, પગ નથી; હું તો સાવ પાંગળો થઈ ગયો છું. હું એવો ભૂંડાં પગલાંનો છું કે જે જગ્યાએ ખેસું છું, તે જગ્યાજગ્યાએ દિશા ભણી નાસભાગ કરવા મંડી જાય છે; તે નહિ જુએ કાંટાખૂંપરા કે નહિ જુએ ખાડા-ખડિયા. વળી મને મારાં માળાપ વગેરે સંબંધીઓ તરફથી પણ કશો આશ્રય મળતો નથી. હે દાતારો ! હે પંઢરપુર જનારા યાત્રીઓ ! તમે મને એક વસ્તુનું દાન દેતાં જાઓ. તે એટલુંજ કે, મને પંઢરપુર સુધી પહોંચતો કરી દો; કારણ-

કે તમે પાંડુરંગ રૂઢમાધના સગાવહાલા છે. ચોરાશીલક્ષ યોનિનાં ગામોમાં ભ્રમણ કરી ઠરીને હું અતિશય શ્રમિત થઈ ગયો છું. જન્મમરણનાં દુઃખોનું નિવારણ કરી દે એવો કોઈ દાતાર મને આજ સુધીમાં મળ્યો નથી. સંતોને મોઢેથી જે હરિની કીર્તિ મેં સાંભળી છે તેનાં તમે મને દર્શન કરાવો. તે લૂલાંલંગડાંને પગ આપનારા દાતાર પંઢરપુરમાં ધિરાજે છે. આ મારા પાપી પેટને સાડું હું લોકોનો દાસ બન્યો. હું તેમને દરેકને કહી વળ્યો હતો કે, “ઓ મારાં માળાપ! મારી પાસે સંપત્તિમાં કશું રહ્યું નથી અને બીજા માગવાનું કામ મારાથી થાય એમ નથી.” આમ છતાં પણ લોકોને મારા ઊપર દયા આવી નહિ “અને આગળ ચાલવા માંડ, આગળ ચાલવા માંડ.” એવું તેઓ મને કહેવા લાગ્યા. આશાતૃષ્ણારૂપી કૂતરાં ઘણાં ભૂંડાં છે. તેઓ મારી પૂંઠે પડ્યાં છે. અગાઉ મારે હાથે કયો અપરાધ થઈ ગયો તેની મને ખબર નથી અને મેં એવાં કયાં પાપપુણ્ય કયાં કે જેનું મારે કળ લોગવનું પડે છે તે મને યાદ નથી. પતંગિયું જેમ આંધળું થઈને દીવાની અંદર અંપલાવે છે તેમ હું આ દેહ છું અને દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે એવી ભ્રાંતિની અંદર ચૂંચવાઈ પડ્યો છું; માટે હે સંતો! હે મહાનુભાવો! મને તમે ગમે તેમ કરીને જીવનદાન દો. તુકારામ કહે છે કે, હે સંતજનો! હું મારા બેઉ હાથ જોડીને તમારા કાલાવાલા કડું છું અને તમારી આગળ અરજી ગુબડું છું કે, હું ચોરાશીલક્ષ યોનિઓમાં ભ્રમણ કરી કરીને અતિશય ત્રાસી ગયો છું. મને તમારાં દર્શન થવાં પણ અતિ દોહ્યાલાં હતાં પણ આજે મારે મારે નસીબે મને તમારા ચરણનાં દર્શન થયાં છે અને અહીં સુધી હું એટલા માટેજ આવ્યો છું.

૩૬૬૮—મારો તો આ દેશ નથી અને આ મારો વેશ પણ નથી, હું તો અહીં સહજ ફરતો ફરતો આવી ચડ્યો છું. હવે અહીં

મારે કોના ઉપર મારી સત્તા ચલાવવી તેની મને સમજણ પડતી નથી, અને કોઈ પણ ઠેકાણે મારાથી સ્થિર થઈ ને રહેવાતું નથી. મારા પગ અને મારી આંખો, તેમનેજે મારાં કહી શકાતાં હોય, તો તેમણે મારો પરિત્યાગ કર્યો છે અને હું લૂલાની અને આંધળાની અવસ્થામાં આ પરદેશની અંદર આવી પડ્યો છું. હે ભગવંત ! તારા સિવાય મારો ખીજે કોઈ મદદગાર નથી, માટે તું હવે મારા તરફ ધ્યાન આપ અને મને સતોને સ્વાધીન કરી દે. તારી આગળ મારે યમ આટલુંજ દાન લેવું છે. રસ્તે આગળ ચાલતાં મારા મનમાં ભય પેદા થાય છે, કારણકે એ રસ્તે થઈને ઘણા લોકો ગયા હતા, પણ તેમાંના કોઈ પાછા આવ્યા નથી. તેમની શી ગતિ થઈ તે વિષે પણ મને કશી ખબર મળી નથી. તેમના સમાચાર મેં કાને પણ સાંભળ્યા નથી. એટલા માટે હે દેવ ! તને મારા ચિત્તની અંદર ધારણ કરી રાખીને એક બાબત એ સંસાર અને ખીજી બાબત એ તું એમ બેઉને બેઉ બાબત એ રાખીને વચમાં હું બેઠો છું. માફ મૂળ નિવાસસ્થાન મેં છોડી દીધું, તેથી હું તારી કરુણાની ભીખ માગું છું. મારો પગ કોઈ પણ એક ઠેકાણે ઠરતો નથી અને માફ પેટ પણ ભરાતું નથી. એવી અવસ્થામાં ચોરાશીલક્ષ ગામોમાં વારાફરતી ભટકીભટકીને હું હવે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો છું; એટલા માટે હવે આ જગ્યાની સાથે ખૂબ જોરથી વળગીને હું બેસી રહ્યો છું. હવે અહીંથી મને વગર કહ્યે કોઈ આવીને ઉપાડી જશે કે નહિ તેની મને ખાતરી થતી નથી પણ, ઘણાખરા લોકોમાં આવી ઘટનાઓ ખૂબ જાણીતી છે. એટલા વાસ્તે હું તને સાદ પાડું છું. મને ઘણીજ ભૂખ લાગી છે અને તું કૃપાળુ દાતાર છે તે હું જાણું છું, એટલા માટે તું હવે મારી મદદે ત્વરાથી દોડી આવ. તુકારામ કહે છે કે, પૂર્વજન્મનાં જે જે સંચિત કર્મો મારે હિસાબે જમા થયેલાં હતાં તે બધાં ખર્ચાઈ ગયાં છે. આ જન્મનાં મારાં ખાયડીછોકરાં,

મારાં માળાપ અને ખીન્તં જાધાં સગાંવહાલાંની સાથેનો મારો સંજાધ તૂટી જવાથી હું ખાસ્સો નિષ્કામ થઈ ગયો છું. મારા પ્રારબ્ધમાં આવુંજ નિર્માયું હશે; માટે હે દેવ ! હવે તો તુંજ મારો સર્વ પ્રકારે મદદગાર થા.

૩૯૭૦-આખા જગતમાં ચારે દિશાએ હું જ્યાં જ્યાં નજર ફેંકતો ત્યાં ત્યાં મને એક દેવતુંજ દર્શન થતું હતું; પણ હવે મારી આંખોના ઉપર એક એવું પડળ ફરી વળ્યું છે કે તેને લીધે મને આસપાસ ધનધોર અંધકાર વ્યાપેલો જણાય છે અને તે અંધકાર ક્રમશઃ વધારે ઘાટો થતો જાય છે. હે દેવ ! આવો હું સાવ આંધળો થઈ ગયો છું. ત્યારે આવી અવસ્થામાં મારો જીવવાનો શો અર્થ છે ? હે પાંડુરંગ ! હે મારાં માળાપ ! હું તારે શરણે આવ્યો છું. હવે મારા લણી જરા નજર કર. મારાં પાતકોનો તું નાશ કર અને મારી આંખોમાં અંજન આંજીને મને મારો રસ્તો સૂઝે એવું કરી દે. તું આટલું કરે તો હું મારે સીધે રસ્તે ચાલ્યો જઈ અને જન્મમૃત્યુના ફેરા ખાવામાંથી છૂટી જઈ. અત્યારે તો મારા મનને ઘણું સંતાપ થાય છે. એક પણ વિચાર મારા મનમાં સ્થિર થઈને રહેતો નથી. હું લોકોની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો, પણ મારા સંગાથીઓએ મને તણ દીધો. મારાં સગાંવહાલાં, કુટુંબીઓ અને સગોત્રીઓ મારાથી ફરી બેઠાં છે. મારે તેમનો આધાર હતો તે પણ હવે રહ્યો નથી. એટલે મારાથી ન તો સધાયો સ્વાર્થ અને ન સધાયો પરમાર્થ અને હું ‘અતોબ્રહ્મતોબ્રહ્મથઈ’ નેત અંધારામાં અથડાઈ મરું છું. જ્યાંસુધી મારી ઇન્દ્રિયો તેમનાં કામ જનવતી ત્યાંસુધી મારાં સગાંવહાલાં મને પોતાનો કહેતાં. મારાથી તેમને સુખ થતું તેથી નાનાંમોટાં સૌ મારા પ્રતિ લાવ રાખતાં. આજે મારી ઇન્દ્રિયો મારું કહ્યું કરતી નથી તેથી તેજ લોકો મને નાના પ્રકારનાં નામ દઈને મારી ખીજ પાડે છે, મારો દેહ કાંઈ નવો નથી,

પહેલાં હોતો તેનો તેજ છે, પણ છતાં આખા સંસારની વર્તાણુંક
કેવી બદલાઈ ગઈ છે તે એક જોવા જેવું છે. આ સંસારની અંદર
જૂંચવાઈ પડવાથી હું આંધળો થઈ ગયો છું. હું આ દેહ છું અને
દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સાચાં સંબંધીઓ છે, એવું મારું અ-
ભિમાન ઘણું વધી ગયું છે. તેથી કરીને મારું કશું હિત સધાય
એવું મને લાગતું નથી. આવીસ્થિતિમાં હું મારો આપઘાત કરવા
જેવાં આચરણ ઠરું છું અને કામ, ક્રોધ તથા કાળ એ તો મારી
પાછળ પડેલાંજ છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જ્યારે ચાલું છું ત્યારે
હું આંધળો હોવાથી મને ગુણદોષની ઠાકરો વાગે છે; તેથી હું
રસ્તેથી આટો ફેંટાઈને આડી વાટે ચડી ગયો છું અને વગડામાં
ભૂલો પડ્યો છું. હે પંઢરપુરના વાસી દેવ! તું તો રાજવૈદ્ય છે. હું
તારી આશા રાખીને તારી વાટ જોતો બેઠો છું.

૩૬૭૨-મારી નિજ વસ્તુ જે નિરાકાર છે તેના સંબંધમાં હું
સ્વાભાવિક રીતે આંધળો છું. ત્યાં મારી બાહ્યવૃત્તિઓનો ક્ષય થઈ
જાય છે તેથી બહારનું જગત મારી દૃષ્ટિએ પડતુંજ નથી. વળી હું
આ દેહ છું અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે,
એવા અભિમાનનો પણ ક્ષય થઈ ગયો છે. આવું થવાથી તમામ
દૃશ્ય પદાર્થો મારી આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. તમામ શૂન્યો-
નું અને ત્રિપુટીનું નિરસન કરીને હું જિંચી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરી-
ને ત્યાં સુખેથી સૂઈ ગયો અને ત્યાં મને બધુંજ મક્તમાં મળી
આવે છે. આ ધર્મ અને આ અધર્મ એવી આશારૂપી ઝોળીને
મેં ફેંકી દીધી છે. તે ગઈ એટલે તેની સાથે સત્ત્વ, રજસ અને
તમસ, એ ત્રણ ગુણોથી થતો ત્રાસ પણ રહ્યો નહિ. તેથી હવે
મારે ભીખ માગવાનું કશું પ્રયોજન રહ્યું નથી; એવી મને ખાતરી
થઈ ગઈ છે. તેમ થવાનું કારણ એ છે કે, સત્તરમી કળા જે જીવન-
કળા છે તેના વડે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. 'સોહમ્' શબ્દનું

ગૂંજન કરીને મેં ઊંચે મોઢે નિરાકાર દેવને સાદ કયો. તેથી તે દાતા દેવ જાગૃત થયા અને મને નિજસ્વરૂપના બોધનું દાન દેવાને સાડ મારી પાસે આવ્યા અને તેમણે મને પોતાના સ્વરૂપની સાથે મેળવી લીધો. પછી તે મારા દેવ અને હું તેમનો ભક્ત એટલો નામમાત્રનો લેહ બાકી રહેવા દીધો. સૌ વસ્તુઓમાં શબ્દ એકજ સારભૂત વસ્તુ છે અને તે પરોપકારનો ભંડાર છે. એટલા વાસ્તે મારી પાછળ આવનારાઓને આ શબ્દ દાન તરીકે આપું છું. આ વાટ પરંપરાથી ચાલી આવે છે અને એના ઉપર થઈને પુષ્કળ સંતમહંતો, સિદ્ધો આદ્યા ગયા છે. જેઓ મનમાં વિશ્વાસ રાખીને ગયા તેઓ તરી ગયા અને આગળ ઉપર જેઓ જશે તેઓ પણ તરી જશે. તુકારામ કહે છે કે, દેવના ઉપર ખૂબ બળપૂર્વક ભાવ રાખવો એજ શુભ રહસ્ય છે; તે સિવાય શાનીપણનો જેટલો ડાળ કરશે તેટલો પરિશ્રમ ફેકટ જશે અને દેવ હાથમાં આવવાના નથી; એટલા માટે સંગમાત્રનો પરિત્યાગ કરીને એક દેવના ઉપર ભાવને દઢ કરવો. અગાઉ થઈ ગયેલા સંતોએ પણ આહુનું કયું હતું.

૩૯૭૨-આધિજાપાંગળાઓને દાન દેનારા એક વિઠોળાજ છે. આપું જગત તેમનામાંથી પેદા થયું છે અને તે બધું જાણે છે. તે એક ક્ષણની અંદર આપું બ્રહ્માંડ પેદા કરી શકે છે અને ધારે તો એક ક્ષણનારમાં તેનો નાશ પણ કરી શકે છે. પાપપુણ્ય અને સંચિત કર્મો પણ તેનાંજ ઉત્પન્ન કરેલાં છે. એવા દેવની હું વિનંતી કરીને તેમને અરજી શુભરૂં છું કે, મારા મંસારના કલેશ અને તેને લગતી મારી ચિંતાઓને તું દૂર નહિ કરે તો બીજું વળી કોણ કરવાનું હતું? હે દેવ! તું કૃપાનો રાજા છે. અમે તને કાંઈ પણ ન કહીએ તોપણ તું તો અમારા મનની વાત જાણતો હોય છે, તોપણ તું તને તારો ધર્મ જતાવી દઉં છું. નિરેભિવરા (શ્રીમા)-ને કિનારે પંદરપુર નામનું પુણ્યસ્થાન આવેલું છે. તેના ચોકમાં

પુંડલીક ભક્તે અનુધાન માંડ્યું હતું. અનુધાન કરતાં કરતાં તેને દેવના સિવાય બીજા બધા પદાર્થો દેખાતા બંધ થઈ ગયા. ત્યાર પછી પ્રેમદાતા દેવે ભક્ત પુંડલીકના ઉપર પોતાના કૃપામૃતનો વરસાદ વરસાવ્યો. વળી ઉપમન્યુ નામનો એક નાનો છોકરો હતો. તે લોઢોને રસ્તે ચાલતો ન હતો અને જગત તેની આંખે દેખાતું ન હતું. ત્યાર પછી તે છોકરાએ હરિનામની ગર્જના સહિત દેવ-મંદિરના આંગણમાં આજોટવા માંડ્યું. તે ઘડીએ કૃપાળુ દેવ તેને સારૂ ત્યાં દોડતા આવી પહોંચ્યા. શુકદેવ પોતાની માતાના પેટમાં હતા ત્યારે પોતાની આંખે સંસાર ન દેખાય એવી રીતે રહ્યા હતા. એમ કરવાનું કારણ એ હતું કે અગાઉ તેમણે જન્મમરણનો પુષ્કળ ત્રાસ વેઠ્યો હતો અને તેનો તેમણે વિચાર કરી રાખ્યો હતો. તેમની પાસે પણ દેવ દોડી ગયા અને ‘બીશો નહિ’ એવું કહીને તેમણે શુકદેવને આશ્વાસન આપ્યું અને તેમની લગ્નવતનું રક્ષણ કર્યું. હકારામ કહે છે કે, જેઓ સુખદુઃખથી અને મોહ-મમતાથી વેગળા રહે છે, જેઓ દ્રવ્યનું સ્મરણ કરતા નથી, જેઓ લોકોના ભણી જોતા નથી અને જેમને આ અમારાં મગાં અને પેલાં પરાયાં એવો ભેદભાવ છે નહિ, એવા લોકોને દેવ દર્શન દે છે. મારી પણ ઉપર કહી તેવી અવસ્થા થઈ છે, માટે હવે હે નારાયણ! તું મારા ઉપર કૃપા કર.

૩૯૭૩-હે ભગવંત ! મને જ્યારે તારી પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યારે હું ભવતો મૂઆ જેવોજ ઠયોને ? મારી બુદ્ધિ નિષ્કામ થઈ જવાથી તેની ક્રિયા બંધ થઈ ગઈ છે અને હાથપગ હલાવવાનું પણ હું બુલી ગયો છું. હે દેવ ! તું ક્ષરરૂપે જગતમાં વ્યાપક છે અને અક્ષરરૂપે અલિપ્ત છે એવું હું જાણું છું, તેથી તે જગત મારી આંખે દેખાતું નથી; કેમકે હું આંધળો થયો છું. હે પિંડા-પ્રારાધ ! તારા યથોક્ત વિસ્તાર અમર્યાદિત છે; માટે તારા નામને

શેભે એવું દાન તું મને દે. આ દુનિયાના લોગવિલાસ અને પરલોકની રિદ્ધિસિદ્ધિઓ તથા મુક્તિ એ બધું આપનાર તું એકલો જ છે એમ જાણીને હું શોક, લગ્ન, ભય, અને ચિંતા એ સર્વને ત્યજીને તારી પાસે દોડ્યો આવ્યો છું; માટે હવે હે દેવ ! તું મારી સામે આવીને મને તારી કૃપાનું દાન દે. સંસારસમુદ્ર એ જન્મમરણના દુઃખનું મૂળ કારણ છે. તેની અંદર લૌકિક આચાર એ તોફાનની જગ્યાએ છે; ઇન્દ્રિયોના આઘાત એ વજ્રપાત સમાન છે અને ત્યાં ઉણુ જ્વાળાના ભડકા સળગે છે. આવો એ સંસાર અતિ ભયાનક અને દુઃખદાયક છે. તેનાથી હું ઘણો જ મસ્ત થયો છું. ત્યારે હવે મારે શું કરવું ? સંસારરૂપી વૃક્ષની શાખાઓ અને પત્રો પ્રમાણે તારા નામનો વિસ્તાર નૈલોકિક સુધી ફેલાઈ ગયો છે. તે સંસારના અસલ થરના ઉપર ભાવનો ટેકો દઈને હું ચડ્યો છું અને ત્યાં બેસીને સૌ નરનારીઓને જાગૃત કરી દેવા અને તારા પ્રતિ તેમનો શો ધર્મ છે તેનો બોધ કરવાને હું તેમને ઉપદેશ દઉં છું. જેઓ પુણ્યવાન હશે તેઓ મારી જૂમ સાંભળીને મારી પાસે દોડી આવશે. તુકારામ કહે છે કે, મને હવે પોતાના-પરાયાનું ભાન રહ્યું નથી, તેનું મારે હવે કરવું શું ? સંસાર અને પરમાર્થ એ બેઉ બાજુના વિચારનું પણ પૂરું સ્મરણ રહેતું નથી, તેથી મારા ચરિતાર્થનો બધો ભાર તારા ઉપર મૂકીને તારે શરણે આવ્યો છું. માટે તું તારો અભયહસ્ત મારા માથા પર મૂક.

૩૯૭૪-મનરૂપી રાજા દેહરૂપી નગરની અંદર વસે છે. તેને બે સ્ત્રીઓ છે અને પુષ્કળ પુત્રપૌત્રાદિકનું મોટું કુટુંબ છે. તેણે મારા ઉપર ભારે કૃપા કરી દીધી છે. તેથી કરીને હું તેના દેશમાં ચાલ્યો આવ્યો છું, નહિ તો હું દિશા ભૂલી જાત અને આડવાટે ચડી જાત. અહીં આવી પહોંચ્યા પછી મનમાગ્યું દાન દેનાર દાતારનો મને મેળાપ થઈ ગયો. પછી તે મનોરાજા મારી સાથે

સાથે ચાલવા લાગ્યો અને મને સીધો અને સરળ રસ્તો ગતાવતો ગયો. મનોરાજ પોતાના ચાર સુલક્ષણા દીકરાઓને લઈને મારી સાથે સાથે આવવા લાગ્યો અને તેમણે બધાએ મળીને મારા રસ્તા ઉપર પડેલા કાંટાખૂંપરા વાળી કાઢ્યા અને મને દોરી લઈ ગયા. જે છોકરા મારી સાથે આવ્યા હતા તેમનાં નામ સાંભળજો. સૌથી આગળ આગળ ભક્તિકુમાર ચાલતો હતો અને તેની પાછળ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ધર્મ અનુક્રમે ચાલતા હતા. તેઓ એક વાર જિભા રહ્યા અને સિદ્ધોની એક મંડળીને મારા માર્ગ ઉપર બોલાવી લાવ્યા. તેમણે મારા ઉપર એટલા બધા ઉપકાર કર્યા કે, એટલા તો સગાં મા ને બાપ પણ ન કરે. તેમના ઉપકારનું હું શી રીતે વર્ણન કરી શકવાનો હતો ? એ ચાર છોકરા પૈકી જેનું નામ ધર્મ હતું, તેણે મને દેવના ચરણનાં દર્શન કરાવ્યાં અને તેમણે મને અક્ષય અભયદાન દીધું. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, તે અગાઉ હું અનેક યોનિઓરૂપી ગામોમાં ભટકી વળ્યો હતો, પરંતુ કોઈ પણ ઠેકાણે મારું પેટ ભરાયું ન હતું અને ઠરીઠામ થઈને બેસવા જેટલી જગ્યા મળી ન હતી; આથી કરીને મેં પાર વિનાની પીડા ભોગવી હતી. મારી આવી દુર્દશા થઈ હતી તેવામાં મનોરાજએ મારા તમામ મંશયોને ટાળી નાખીને મને સીધે રસ્તે ચડાવી દીધો.

૩૮૭૫-હું વામુદેવનું ગીત ગાઉં છું તે તમે સૌ એકચિત્તે સાંભળજો. આંખો મીચીને તમારા આયુષ્યને એણે ગુમાવી દેશે નહિ. તમારા આયુષ્યના દહાડા કાળ બેઠો બેઠો ગણ્યાજ કરે છે અને તમને પકડી લેવાને સાફ તે ટાંપીને બેઠેલોજ છે, એમ નક્કી બજાજો. એટલા માટે અત્યારથીજ રામરામ બોલવા માંડજો અને સદ્વિચાર કરતા રહીને સ્વસ્વરૂપની સાથે એકચિત્ત સ્થાપિત કરી દેજો. બાકીની સંસારને લગતી નકામી ઉપાધિઓને વેગળી ફગાવી દેજો, અને એક દેવના પ્રતિ લક્ષને ચિથર કરીને રહેજો. આ માનવ-

શરીરનું આયુષ્ય અતિ અલ્પ છે તેની હદ સો વર્ષ સુધીની નક્કી થયેલી છે તેનાના પચાસ વર્ષ તો બિંધમા ચાલ્યા બંધ છે બાકીના પચાસ રહ્યા તેમાના કેટલાક બાળપણમા તો કેટલાક માદગી મા ખરબાદ થઈ બંધ છે આટલા માટે સજન કરવાને સારૂ તમાગ આયુષ્યનો કેટલો થોડો ભાગ ફાજલ પાડી શકાય છે તેનો તમે વિચાર કરી જુઓ. વળી એ આયુષ્ય ક્ષણભ્રમ ગુરુ છે તેથી કરીને તેની નિયંત્રણાનો ઢોલો ભગેસોજ નહિ એટલા માટે તમે સાવધ થઈ જાઓ અને આશાતુષ્ણાના તથા માયાના બંધનોને તોડી નાખો, નહિ તો જ્યાં યમ આવીને તમારે ગળે ફાસો નાખશે તે ઘડીએ તમારૂં ઝાઈજ ચાલવાનું નથી ત્યાર પછી તમે જન્મમરણના ફેરામા આટા ખાતા થઈ જશો, એમ સમજીને તમે અત્યારથીજ સાવધાન થઈને ચાલો. ગમે તેમ કરીને થોડાઘણો પણ ભક્તિ ભાવ બળપૂર્વક માયવી રાખજો જો તમારે તમારૂં છેવટનું જલુજ કરવું હોય તો તનમન દેવને અપર્ણ કરી દઈને તેમનું ધ્યાન કરજો લુકારામ કહે છે કે, હું હાથ જોડીને ઓ નાનામોટાને વીનવું છું કે, તમે રામરામ કહેતા થઈ જાઓ મુજ ગમીબને આજુ દાન દો.

૩૯૭૬-પહેલો પ્રહર ગર્ભાસનો, બીજો બાલ્યાવસ્થાનો અને ત્રીજો જુવાનીનો, એમ અસાનની અધાગી રાતના તમારા પણ પ્રહર તો વહી ગયા હવે શોથો ઘડપણનો ચાલે છે, તોપણ હજી તમે કેમ જાગૃત થતા નથી ? તમે સાવધ થઈ જાઓ અને વાચ તેટલું દાન કરો એક કાને સાભગીને બીજે કાનેથી કાઢી નાખજો નહિ અને આખે પાટા દઈને બેસી રહેશો નહિ હું કહું છું તે પ્રમાણે તમે વાસુદેવ રામકૃષ્ણહરિનું ભજન કરો એમ વિચારીને હું મોને કહું છું કે, તમે તમાગ હાથના કરતાં, પટપટિયા, મૃદંગ, વીણા એમાનું કોઈ પણ એક વાદ્ય લઈને મોઢેથી નાગયણના નામની ગર્જના પ્રગટાવજો કે જા, કૂલ કે પછી પાળી

એમાંનું તમને જે કાંઈ મળી આવે તે દેવને અર્પણ કરો, પણ અમને
ભંધ આવે છે એવું બહાનું કાઢીને ભંધવા મંડી જશો નહિ; કારણકે
જો આ મનુષ્યદેહ તમે હાથમાંથી શુભાવ્યો તો તમારું આગળ
ઉપર ભક્ત થનાર નથી. દેવને પૈસાટકાની કરી ગરજ હોતી નથી.
તેમને તો એકમાત્ર ભાવનીજ સ્પૃહા હોય છે. તે માટે તમે ત-
મારો ભાવ એકચિત્તે દેવને અર્પણ કરી દો; તેમાંજ તમારું શ્રેય
છે. આટલું ન કરતાં તમે તમારી જાતનો વિનાશ કરવાની ભૂલ
કરી એસતા નહિ. તમારી પાસેથી આટલી એકજ ભીષ ભાગવાને
સારૂ પૂજ શ્રમ વેઠીને હું આટલે આઘે સુધી આવ્યો છું; માટે
તમે મને નિરાશ કરશો નહિ અને સંસારનો ભાર માથા ઉપર
લઈને બેસી રહેશો નહિ. આ પ્રાપ્તિયક જગતમાં આવીને કાંઈક
ધર્મ કરી જશો તો તમારું અહીં આવ્યું સફળ થશે. તુકારામ
કહે છે કે, તમે બીજી વાર આ મનુષ્યદેહરૂપી નગરમાં આવશોજ
એ કાંઈ નક્કી નથી, માટે તમે એકનિષ્ઠ થાઓ અને એકલાવને
ધારણ કરો. જો તમે આ જન્મમાં દેવનું ઓળખાણ નહિ કરી લો
તો તમારે અધાર નરકની યાતનાઓ લોગવવી પડશે.

૩૯૭૭-‘રામ’ એ બેજ અક્ષરનો અતિ સરળ અને ઝટ
લઈને મોઢે ચડી જાય એવો શબ્દ છે. તેનો જપ કરતા બદઓ અને
તમારા જીવનના છેવટના પ્રહરમાં બદગતા રહો. છેવટે પણ મધુર
ફાલ કરતા જવું, એ ઉત્તમ અને શુભ ધારણા છે. ‘વાસુદેવ, રામ-
કૃષ્ણ’ એ નામનું સ્મરણ કરીને હું લોકોને સાવધાન કરું છું અને
મારે પગે ધૂધરીઓ બાંધીને તથા એક હાથમાં કરતાલ અને બીજા
હાથમાં પટપટિયાં લઈને તેમના ધ્વનિ સહિત હરિકીર્તન કરું છું.
તમે એમજ માની લેજો કે, વાસુદેવ પોતેજ પોતાનું નામ ગાય
છે. વાસુદેવનાં કોઈ પણ બે નામની વચ્ચે કશો તફાવત હોય નહિ
એમ જાણીને મારું માગેલું દાન દેવાની તમે હિંમત કરો. દેહ

સંબંધી વિસ્તાર પૈકી કશું પાછળ સિદ્ધકર્તા રાખશે નહિ. વાસુ-
દેવ પોતાની નિજ વસ્તુ અથવા સ્વસ્વરૂપ હાથમાં લઈને તમને
તેનું દાન દેવાને સાડી બધે ફર્યાજ કરે છે. તે નિજ વસ્તુનું તમે
તમારા ચિત્તમાં ધ્યાન ધરી રાખો, એવું તેમણેજ એકવાર પોતાને
મોઢથી કહ્યું હતું. સંસારનો ઘોળે માથા ઉપર ઊંચકીને ફર્યા
કરશે નહિ. બધાં કામકાજ છોડી દેને. હું વાસુદેવ છું અને
હું સર્વત્ર વ્યાપક છું એવો ભાવ ઉત્તમ અને શુદ્ધ અંતઃકરણમાં
સ્થિર થઈ શકે છે, એવું કૃપાળુ મહાતુલાવ સંતો બહુતા હતા.
સંતોના મનમાં કોઈના પ્રતિ જુદાઈનો ભાવ હોતો નથી. તેઓ
સર્વત્ર એકજ તત્ત્વ જુએ છે. તુકારામ કહે છે કે, જેઓને વાસુદે-
વનું વિસ્મરણ થતું નથી તેઓજ ખરેખરા ઉદાર અને દાનવીર છે
અને તેથી તેમની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે. આવા સંતોને
મારા નમસ્કાર.

૩૯૭૮-કેટલાક લોકો મોઢથી અનિર્વાચ્ય શબ્દોની કથા કરે
છે, પણ તેઓ જેવા બહારથી સાવધ દેખાય છે તેવા અંતરમાં હોતા
નથી. આવી રીતે તેઓ ઘરનું ઘરકોળિયું કરી મૂકે છે. તેમની
અંદર અંધારું છે કે ઉજ્જડ વેરાન છે તે કાંઈ કહેવાય નહિ. વાસુ-
દેવ તો ઘરની અંદર અને બહાર ફેરાઆંટા માર્યાજ કરે છે. ત્યારે
તમે તેને ગમે તેમ કરીને કાંઈકે દાન આપીને સંતુષ્ટ કેમ નથી
કરતા? એટલું તો પુણ્ય ઉપાર્જન કરી લો. ‘અમારા ઘરમાં તો
કાંઈ નથી,’ એવો જવાબ દેશે તો તમારે ખારણે આવેલા વાસુ-
દેવ પાછા આડ્યા જશે. તે હાથમાં કરતાલ અને વીણા લઈને
મોઢથી હરિકીર્તન તથા હરિગુણ ગાતા ગાતા આવે છે. તેમના
જયઘોષ અદ્ભુતસચુક્ત અને ઉચ્ચસ્વર સહિત થયા કરે છે. તે
ધ્વનિ સાંભળીને દાન દેવું પડશે એવી ણીકથી તમે આંખો મી-
ચીને ઝાંધવા પડશે નહિ. તેમણે કાંઈ નાનોસૂનો નિર્જન્ય કયો નથી.

હું નિશ્ચયપૂર્વક વાસુદેવજ છું. આ વાત તમને બુદ્ધિયોગ દ્વારા સમજાઈ જશે. ભાગ્યવાન સંતો આ તત્ત્વ જાણે છે. મારા સિવાય બીજો કોઈ દાન માગનારો તમારી પાસે આવવાનો નથી. કામ ક્રોધરૂપી કૃતરાંને તમે તમારા ઘરના બારણા આગળ બેસાડી રાખીને પોતે ઘરમાં સૂતેલા છો કે જાગતા છો તેની મને કશી સમજણ પડતી નથી. તે તમારાં પાળેલાં કૃતરાં તમારા હિતકર્તા-નેજ કરડવા દોડે છે અને તમારો અને વાસુદેવનો ભેટો થવા દેતાં નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે વાસુદેવ આખી દુનિયાને સાવધાન કરતા રહે છે; પણ જેમનાં સંચિતકર્મ શુભ હતાં તેમણે વાસુદેવને દાન દીધું અને જેઓ તેમને વિસારી બેઠા તેઓ દૂષણા હતા એમ જાણ્યો.

૩૬૭૬—આ વાસુદેવ મોઢેથી રામકૃષ્ણજી નામસ્મરણ કરતા કરતા અને હાથમાં કરતાલ તથા પટપટિયાં વગાડતા અને નૃત્ય કરતા કરતા આવે છે. તે પોતાના નિજસ્વરૂપજી સર્વને દાન દેવાને માટે આખા જગતમાં ભ્રમણ કરે છે. જનસમુદાયમાં અને વનમાં સર્વત્ર એક દેવજ સર્વવ્યાપક છે. તેમજી દર્શન કરવાને વાસ્તે વાસનાને તેના મૂળ સહિત ઉખેડી નાખવી અને પછી વાસુદેવજી શરણ લેવું એજ એક ઉપાય છે. આવો ભાવ તમે તમારા મનની અંદર બાળપૂર્વક ધારણ કરી રાખો. વાસુદેવને પોતાના સ્વરૂપજી દાન દઈ દેવાનો ભારે શોખ છે; એટલા માટે તે વારંવાર એ પોતાના નામનો ઉચ્ચાર કરતા રહે છે. આ રીતે તમે વાસુદેવની પ્રાપ્તિ કરી લો. તમે બીજી બધી જાતના પ્રયત્ન કરી જોયા, પણ તેમાં તમારું કંઈ વળ્યું નહિ; માટે હવે તમે જિંઘમાંથી જાગી જાઠો અને વાસુદેવને તેમની માગેલી વસ્તુજી દાન દઈ દો. તુકારામ કહે છે કે, જેમણે વાસુદેવને દાન દીધું તેમનો જન્મારો સફળ થઈ ગયો અને તેમનો જન્મમૃત્યુનો સંતાપ પણ ટળી ગયો. તે હવે

એક વાસુદેવની અંદરજ અવસ્થિતિ કરીને રહેતા થઈ ગયા છે એમ જાણવું.

૩૬૮૦-જોગી લોકો જગતમાં બધે ફરીફરીને લોકોને કહેતા ફરે છે કે, તમે તમારા સ્વસ્વરૂપમાં જોગી બિટો. જગન્નાથક પરમેશ્વરના પ્રતિ નિત્ય જાગૃત રહો અને તેમના ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. પૂર્ણક્ષેત્રોના સર્વ રક્ષકોનું પૂજન કરો. ફળ, ફૂલ અથવા પાણી અને પત્ર એમાંનું જે કંઈ મળી આવે તેના વડે તેમનું પૂજન કરો. મનુષ્યદેહરૂપી નગરમાં ભટકવાનું ઘણા દિવસ થયાં તમારે માથે આવ્યું છે. તમે તમારા ઉપર તે વિષેના અભિમાનનો જોજો લઈને ફરશો નહિ. ધર્માંનુસાર વર્તન કરવું એજ સાર છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તમારી પાસે દાન માશું છું. તમે મને લિક્ષામાં અનન્ય લાવવું દાન દેજો

૩૬૮૧-શુકન કહેનારા જોગી થોડાક શુકન કહે છે, તે તમે સાંભળી લેજો. બુદ્ધિરૂપી સ્ત્રી જે કામકોપ રૂપી બે છોકરાની મા છે તે પેલા બેઉને હાથે ફરસી જાય છે અને તેથી તેની કેટલી દુર્દશા થાય છે. તે તો સૌ જાણે છેજ. ચતુર અને સુત્ર લોકોને તો એ કામને માર્યા વિના ચેનજ પડતું નથી. હે મનુષ્યો! તમને એક પાત કહી રાખું છું તે સાંભળજો. દેહાદિ પ્રપંચને સાચા માનનારા નરકે જાય છે. હું જે તમને કહું છું તે ચારે વેદને આધારેજ કરું છું, એમ જાણીને તમે તેના પ્રતિ પૂરતું લક્ષ આપજો અને તમે સૌ સ્ત્રીપુરુષો દેહાદિ પ્રપંચને મિથ્યાજ જાણજો. આવું કહીને તમે તમામ દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ જાઓ. શુકન કહેનારાઓ વળી એવું કહે છે કે, અમારું ચિત્ત જાગૃત છે. એવું કહેનારાઓના ધરમાંથી ચોર બધું ચોરી જશે. એવા લોકો ક્રમાયાજ જાણજો. એટલા મારે આ અમુક મારું છે એવું કશું કહેવુંજ નહિ. નિત્યતમ સ્વરૂપમાં

પોતે ઘિર થાને સુખેથી કાળ નિર્ગમન કરવો સર્વના ચિત્તનુ
હરણ કરનારા હંરિમા જેમણે વિશ્વામ દહ ડ્યો હશે, તેઓ-૪ મારા
ખતાપેલા ઉપાયોને અમવમા મૂડી શકશે હવે હુ શુઝન કહેનારો
એક ખીજ વધારે મહત્ત્વની વાત કહુ છુ તે સાલગજો દેહાહ કાર
રૂપી પતિમા મદા પ્રેમાસક્ત થઇને રહેનારી પતિનતા શ્રીનુ નામ
શુવદશા છે તે મર્વ શ્રીઓમા સૌથી વધારે હુ ખી છે પચસા
નેન્દ્રિય, પચકર્મેન્દ્રિય અને પચપ્રાણ ઇત્યાદિ પ્રપચોએ મળીને
શુવ-શારૂપી શ્રીને દેહાહ કારની માથે પરણાવી દીધી આટલા
માટે તમારે બેદિકરા થાને રહેવુ નહિ દેહાહ-૫ારૂપી ધણીને
તણને પરમાત્મારૂપી પરપુરુષની માથે-૬ સદાકાળ પ્રેમાસક્ત
બનીને રહેશે તેને-૭ સુખની પ્રાપ્તિ થશે તુકારામ કહે છે કે, શુઝન
કહેનારાઓ વળી એક ખીજ વાત કહે છે તે પ્રમાણે તમે
ચાલજો કોઈ દાન દેતો હોય તેને વારવો એ કામ સાડ નથી
દેવીને 'બાઈ' 'આઈ' એવુ અમુક એક નામ હોય છે, તે નામ વડે
તુ તારી જાતને બોલાવ આ વાત-૮ જો નહિ સાલજો તે
રાડનાઓ ભલે મરે

૩૬૮૨-હો મિત્રો! ઉપરની દિશા તરફ અર્ગની ગતિ છે અને
નીચેની દિશાએ પશુપક્ષીઓની ચોનિઓ છે એમ તમારા ઉપર
બેઉ બાબુનો ભય છે તેમાથી જેઓ કુશળતાપૂર્વક પોતાની જાતને
સાચવી લેશે તેઓ બચી જશે અને બાકીનાઓ માર્યા જશે ઓ
બાબા! તું દેવના ઉપર પ્રેમ રાખ-દેવના ઉપર પ્રેમ રાખ-દેવના
ઉપર પ્રેમ રાખ-દેવના ઉપર પ્રેમ રાખ તુ વાતચીત કરે તે પછુ
ઈશ્વર વિષેની-૯ કરજો પ્રપચની અદર દૂબકીઓ મારવાથી અને
આમતેમ ગા હલાબ્યા કર્યાથી, હે ખ્યારે! આગળ ઉપર દેવનુ
વિસ્મરણ થઈ જશે ભરમ ચોળવી, ખાધે ઝોગીઓ લટકાવવી,
મૃગચર્મ રાખવુ એ બધા નકામા બોજારૂપ છે તુકારામ કહે છે કે,

હે મનુષ્યો! તમે મારી વાત સાંભળો અને જેની સાથે હું તમારે સંબંધ બેઠી દઉં તેને તમે ઊંચો હાથ કરીને લઇ લેજો.

૩૯૮૩-દેવ જો કરવા ધારે તો સાધારણ મનુષ્ય પણ દેવના મુકુટમણિ સમાન બની જાય અને ગાય પોતાનાં વાછરડાં સહિત વાઘની સાથે મૈત્રી કરે. હે બાબાઓ! મારા દેવને વિષે વિચાર કરનારા સંતો નિઃપદ ઉપર આરૂઢ થઈ જાય છે. સર્વ ભૂતમાત્રના અંતરાત્મા જે દેવ છે, તેમના ગુણની ચર્ચા કરવા માંડો. તુકારામ કહે છે કે, જે આ વાત સમજી જશે તેનેજ સાચો સંત બન્યો.

૩૯૮૪-તું બીજાની ચર્ચા કરે છે તે સાચું નથી કરતો. તું તારું માથું કાપે છે અને તારી છાતી કૂટે છે તેથી સૌ તારાથી બીજો છે. ત્યાં તું એકલોજ છે- તું એકલોજ છે- તું એકલોજ છે. હું, તું એવુંતેવું કંઈ છેજ નહિ. જેમને આંખો (જ્ઞાનદષ્ટિ) હોય તેઓ જોઈ લે, ભૂલી જાય નહિ. કોણ કેને આ બધવાનું છે? સત્યને કોઈ પકડી શકતું નથી. તું જે રડે છે તે જૂઠુંજૂઠું રડે છે. તું કેને માફ કહે છે? તું કેના પ્રકાશ વડે સત્યનું ગ્રહણ કરવા જાય છે? તું તારા પોતાના જીવનને (હરિને) ન મળતાં નાહક જીવનનો નાશ કરે છે. ઓ બાબાઓ! તમે માફ કહ્યું સાંભળો. જેમ થાય તેમ થવા દેજો. જે મળે તે વહેંચી ખાજો અને એકવાર હરિનું નામ લેજો. તુકારામ કહે છે કે, ઓ માથું મૂંડાવનારા બોડકા! તેં વેષ તો સરસ લીધો છે! એક દેવ જે સૌના સખા છે તેને તું હાંક માર.

૩૯૮૫-ઓ મારા બાપ! જે સાક્ષી થઈને રહેશે તે જીતશે; માટે આ પ્રપંચના તમાશાને તું સાક્ષીરૂપે જોવા કરજો. તારી આગળ પોતાના હાથમાં ફાંસા લઈને તને બાંધી લેવાને સાડવેશધારીઓ તૈયારજ બેઠા છે. કેટલાક વેષધારીઓ માયાના બજારની

અંદર લોભના માર્યા પોતાના માથામાં ટપલા માર્યા કરે છે. તું આ બધું તારી ઉઘાડી આંખે જુએ તો છે, છતાં કેમ ભુલાવામાં પડે છે? દમડી દમડી કરતાં કરતાં જે માણસ કામની વાત જૂઠી જશે તે આગળ જતાં લાતો ખાશે. તુકારામ કહે છે કે, ઓ બાપા! તું કોઈની સાથે જોલતો નહિ તેમ કોઈની સાથે જતો નહિ; કારણકે આશાની સોળતમાં પડીને તું ફરીફરીને ધક્કા ખાતો થઈ જઈશ.

૩૬૮૬-ઓ બચ્ચા! તું બધું સાંભળતો થા. તું વિધવામાં જૂંચવાઈને ઊભો શું થઈ રહ્યો છે? મોહરૂપી ભાંગ પીને તું મદોન્મત થઈ ગયો છે અને તેથી તને તારી પોતાની જાતનું જ જ્ઞાન રહ્યું નથી. અચ્ચા! તું તારું પોતાનું સંભાળ-તારું પોતાનું સંભાળ. ઓ બેવકૂફ! આ જાળમાં તું ખૂબ સાવધાન થઈ જા. તું જે મારી સાથે નહિ જોલે તો હું તારા જોયાજોવા હાલ કરીશ. તને આ તારો મનુષ્યદેહ ફરીથી મળનાર નથી. આ મુદ્દાની વાત તું જૂઠી ગયો છે. એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં અને બીજીમાંથી ત્રીજીમાં એમ અથડાઈ મરતાં તને લાજ કેમ નથી આવતી? ઓ ગધેડા! તું ગોથાં ખાઈ મરે છે. જેને ખાતર તું આ બધો વ્યવહાર કરે છે તે તારે કામ આવવાનાં નથી. તું તારા હાથમાં મોટાંમોટાં તૂંબડાં લઈને ગોસાંઈનો વેશ ધારણ કરીને ફરે છે; પણ આ તારાં બધાંજ આચરણ નઠારાં છે એમ જાણજે. ઓ મૂખાં! તારાં બાયડીછોકરાં તને એક વાર છોડી દેશે, એટલા માટે તેમના ઉપર તું પ્રેમ રાખે છે તે તારી મૂર્ખતાજ છે. હું જીવન છું, બળવાન છું એ વાત તારા મનમાંથી કાઢી નાખ. આટલું કરીશ તો તું એકતાનતા સિદ્ધ કરી શકીશ. તુકારામ કહે છે કે, તારી અધોગતિ ન થાય તેની કાળજી રાખ. હું તારી પાસે આટલીજ લીખ માણું છું તે તું મને આપ; નહિ તો જોઈ લેજે. હું તારી ગળચી પકડીને તને ધકકે ચડાવીશ અને તારી ગાં.... પર ઢંડા મારીશ તે યાદ રાખજે.

૩૯૮૭-દેવ પોતે દાન દે છે અને બીજાની ખાસે દાન અપાવનાર પણ તે દેવજ છે. દેવ ઔપધ છે અને તે ઔપધને ખવડાવનાર વૈધ પણ તેજ છે. દેવના સિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વજ નથી. દેવ જે કરશે તેજ થશે. જે કોઈ મદ્-બહાદુર હશે તેજ દેવનું આપેલું ઔપધ ખાવા જિજો રહેશે; પણ નપુંસક અને ધૈર્યહીન મનુષ્યોના છક્કા છૂટી જશે. આપણા મનને પ્રસન્ન રાખવું. ત્રણ દમડીની વિસાત શી છે? બીજી બધી ઔપધિઓનાં પડીકાંને ફેંકી દેજો અને એક ભગવદ્ભજનરૂપી ગોળીનું સેવન કરજો. એજ એક સાર વસ્તુ છે. તમારો સર્વશ્રેષ્ઠ મિત્ર જે વિશ્વાસ કહેવાય છે તે વિશ્વાસ સહિત તમે તે ભજનરૂપી ગોળીઓ રોજ થોડી થોડી ખાતા રહેજો. જેની ખાસે નીતિ ઊંઘતી પડી છે તે પૂરેપૂરો પસ્તાઈને રહે છે. આ શરીર જે સમઘાતુનું અને પંચભૂતોનું બનેલું છે તેના ઉપર સજ્જડ મારો ચલાવે અને તેને આખરે જીતી લે એવી આ ભજનરૂપી ગોળીઓની સહાયતા લઈને, જેઓ ભવરોગથી સુક્તિ પામ્યા છે તે લોકો તેનું ફરી ફરીને સેવન કરે છે. બધી જીવાની ખરબાદ કરી નાખ્યા પછી ગધેડી માટી ખાવા લાગે છે. મૂર્ખ ગમાર લોકો મારી ભજનગોળીને શી રીતે ગ્રહણ કરવાના હતા? જેઓ હગ્યા પછી ગાં....ધોઈ જાણતા નથી તેઓ એ ગોળી શી રીતે ખાઈ શકવાના હતા? મારી ગોળીઓ તો એવી છે કે જેમણે જેમણે તેમને ખાધી તેઓ બધાજ આત્મપદ ઉપર આરૂઢ થઈ ગયા છે. નીચી મૂડી કરીને ચાલનારા વેઠિયાઓનું શું ગણું કે તે ગોળીઓને ખાઈ શકે? તુકારામ કહે છે કે, જેઓ બજારના ભાવ-તાલથી વાકેફ છે તેઓ તો મારી ભજનગોળીઓને વહોરવા સારૂ ઠેકાણું પૂછતા પૂછતા ચાલ્યા આવશે. તેવા લોકોને તો હું મારી ગોળીઓ મફત આપી દઈશ. કોઈ સજ્જન-સખા હશે તેઓ મારી ગોળીઓની કદર કરશે.

૩૯૮૮-પ્રથમ તો માઈ કહેવું એ છે કે દેવનું નામ શ્રેષ્ઠ છે. તેનું સ્મરણ કરવાનું રહેને ભૂલી જતા. હે દેવ ! તું એક અને અદિતીય છે. માયું અને પગ હવે કાંપવા લાગ્યાં છે. હાથમાં હવે બળ રહ્યું નથી. અરે ! તમે આગળ શું થશે તે જુઓ અને પાછળનો વિચાર કરો. આટલું કરશે તો દેવ પોતાની મેળેજ તમારી આગળ આવીને ઊભા રહેશે. તમારી સાથે રહેનારી તમારી ઇન્દ્રિયોને તમે પરમાર્થની દિશાએ વાળો. તમે તમારા હાથપગને સાચવીને વાત કરો છો અને આગળ ઉપર જોઈ લેવાશે એવું તમે કહો છો. ભવિષ્યમાં હું અમુક કામ કરીશ એવું તમે કહો છો તો ખરા, પણ તમારું કશું ચાલવાનું નથી. તમારું ધાયું તમારા મનમાં મનમાં રહી જશે. ઓ મારા બાપલાઓ ! હું કહું છું તે તમે સાંભળો. જે ઘડીએ આ તમારા નરદેહરૂપી જાતરને બંધ થવાનો વખત આવી પહોંચશે, તે ઘડીએ સૌને એક હારકતારમાં ચાલવું પડશે. તે ઘડીએ બધાંનેજ નાનાં અને મોટાંના લેદલાવ વિના એકત્ર થઈને રહેવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે, હરિના પ્રતિ જેમનો એકનિષ્ઠ ભાવ છે નહિ અને જેઓ પોતાના જીવના પ્રતિ લોભ રાગે છે તેઓ મૂઠ છે. એવા એવા લોકોને તું તારી પાસે આવવા દેતો નહિ. તેમના સંસર્ગથી તું તારી જાતને જાળવતો રહેજે.

૩૯૮૯-વિઠાળાઈ જે ઉત્તમ અને સુંદર છે તે સૌને જોવા સાડા આવેલી છે. કોટિકોટિ સૂર્ય અને ચંદ્ર જેના અંગની કાંતિ છે એવું તેનું અતિ વિશાળ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ ત્યાં પ્રકટ થયું છે. હે ઉત્તમ વિઠાળાઈ ! તારા ચરણમાં માઈ ચિત્ત સ્થિર થઈ જાયો. મારા ચારેયાર પ્રકારના દેહનું નિરસન કરી દઈને તું મને તારા સ્વસ્વરૂપની અંદર સ્થાન આપ. તું કૌમળ અને સુશોભિત છે. તારા ચરણ અતિ સુંદર છે. તારા કંઠમાં તુલસીની માળા ડાલી રહી છે. આવી સ્વરૂપવતી તું ચંદ્રભાગાને કિનારે ઊભી રહી છે. તારા કાંત-

ની હાર હીરાકણીઓના જેવી ઝગમગે છે અને તારા હાથમાં શંખ-ચક્ર શોભી રહ્યાં છે. તું ગુણ અને આકાર રહિત હોવાથી દેવ તારા સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરી શક્યા નહિ. શેષ વગેરે મથ્યા પણ અંતે થાકી ગયા. ધ્રુતિઓ પણ મારો પાર પામી શકી નહિ. તું આવી હોવા છતાં તારા હાથ ઊંચા કરીને તારા લકતોને “ખીંચો નહિ, ખીંચો નહિ” એવું કહીને અભયદાન દે છે. આ સારંગધરા નામની દેવી પંઢરપુરમાં પ્રકટ થઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, ભક્તજનોના ભક્તિભાવને જોઈને તેણે તેમના ઉપર અમૃતનો વરસાદ વરસાવ્યો અને પોતાના સેવકોને તેણે પ્રેમનો પાનો પાચ્યો.

૩૬૬૦-હે વિઠાળાઈ દેવિ ! ઉત્તમ દિવસ અને ઉત્તમ ઘડી-પંખ જોઈને મેં તારી ભક્તિરૂપી નવરાત્રીના મહાવતનો આરંભ કર્યો છે. મારા પાંચ પ્રાણરૂપી દિવેટનો દીવો સળગાવ્યો છે અને મારાં બેડ નેત્રો વડે હું તારી આરતી ઉતારું છું. હે પંઢરપુસ્વાસિની દેવિ ! તારા આંગણમાં હું નૃત્ય કરું છું, ત્યારે તું હવે મારા મનની ઇચ્છા જાણી જા અને તેને પૂર્ણ કરી દે. આ આખા ત્રેલોક્ય ને મેં તારું મંદિર માની લીધું છે, તેમાં સુંદર રીતે ચોક પૂરીને અભયકળશની સ્થાપના કરી દીધી છે. આવી રીતે દેવી પોતાના શુભાસન ઉપર બેઠી છે, તેની સમક્ષ વેળુવ લકતો ભજનકીર્તન કરી રહ્યા છે. તેમના સૌના ગળામાં તુલસીની માળાઓ શોભી રહી છે અને તેઓ ઉચ્ચ સ્વરે હરિનામની ગર્જના કરે છે. આત્માનંદ-રૂપી થાળમાં ધૂપદીપનૈવેદ્ય, પંચારતી લઈને પંચમહાભૂતો વિઠાળાઈની આરતી ઉતારે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવિ ! જે કાંઈ તારું મારી પાસે હતું તે બધું મેં તને પાછું સોંપી દીધું છે; માટે હવે તું મારી માગેલી વસ્તુ આપ કે જેને માટે મેં તારી માનતા લીધી હતી. હું તારો શરણાગત છું એમ જાણીને તું હવે મારું રક્ષણ કર.

૩૬૬૧-જેનું મુખ અતિ ઉત્તમ છે, જેના કાનમાં મનોહર

કુંડળ ટોલી રહ્યાં છે, જેના માથાની વેણીની આકૃતિ નાગના જેવી છે, જેને કપાળે કેસરકસ્તૂરીનું તિલક છે, જેનાં નેત્ર વિશાળ છે અને જે કટાક્ષયુક્ત દષ્ટિથી ભેંધે રહી છે, જેના કંઠમાં વૈજયન્તી માળા અળકી રહી છે, જેણે પોતાના પીતાંજરનો કછોટો વાળ્યો છે અને જેને શરીરે ચંદનનું લેપન બહેક બહેક થઈ રહ્યું છે, એવી અતિ ઉત્તમ અને સુલક્ષણવતી દેવી મારા નવરાત્રીના મતમાં આવીને ઊભી રહી છે. જે અતિ તેજસ્વિની છે, જેની પ્રભા આગળ કોટિ કોટિ સૂર્યચંદ્રનું તેજ આંધું પડી જાય છે, તેની લીલા એવી અનુપમ છે કે બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ તેને સમજી શકતા નથી. મારી શ્યામચંદર દેવી અતિ તરુણ છે, તેની ચાર ભુજાઓ અતિ સોહામણી છે, તેના વિશાળ વક્ષઃસ્થળ ઉપર રત્નોનાં આભૂષણ અળકી રહ્યાં છે, તેની કંઠે ઝીણી ઝીણી ધૂધરીઓવાળી કટિમેખલા મધુર રણકાર કરી રહી છે, તેના પગનાં નૂપુરની ધૂધરીઓ સુકોમળ અંકાર વ્યક્ત કરે છે, એવી અષ્ટાંગે શોભીતી દેવીના રૂપલાવણ્યનું હું શી રીતે વર્ણન કરી શકું? તેને હું ઉપમા પણ કોની આપું? શુદ્ધ કરેલા રસની ભૂતિ અને સૌન્દર્યની સાક્ષાત્ ખાણ હોય એવી તે અલૌકિક વસ્તુ છે. તે સકળગુણયુક્ત છે. તેના મુખ ઉપર મધુર હાસ્ય રમી રહ્યું છે. તે જ્યારે બોલે છે ત્યારે અતિ કોમળ શબ્દો તેના મોઢામાંથી ટપકે છે. તે નારાયણી આદ્યદેવી બહુ-રૂપિણીની પેઠે નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરીને ખેલ ખેલે છે. પંડર-પુર નગરમાં તેનું ઘટસ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રેલોક્ય એ તેના આકાશમંડપ છે. તેણે પોતાનો નવરાત્રિનો મહોત્સવ ચંદ્રભાગાને કિનારે આરંભ્યો છે. પોતાના ભક્તોનાં કાર્ય સિદ્ધ કરવાને વાસ્તે તે કૃષ્ણાળાઈ જોગેશ્વરી દેવી પધારી છે. તેત્રીસકોટિ દેવદેવીઓ અને આઠ કોટિ ભૈરવનો સમુદાય તેની આસપાસ ઉતારે છે અને તેના ઉપર મંત્રપુષ્પાંજલિ વરસાવે છે. નારદ, તુંબર અને ગંધર્વો ત્યાં

મહાઆનંદ સહિત ગીતવાદનૃત્ય કરે છે. તુકારામનો બંધુ કાન્હિયો જે તે દેવીની ચરણરજ છે તે આ મહોત્સવનું વર્ણન કરે છે.

૩૯૬૨-એ બાઈ! તું સાંભળ. હું તને કાંઈક શુકન કહી સંભળાવું છું. જો તું ભગવદ્ભજનના કામમાં બિંધવા પડીશ તો તારી ખૂબ દુર્દશા થઈ જશે; એટલા માટે તું શ્રીહરિના સ્વરૂપમાં ભગૃત રહેજે. હું જે તને સંક્ષેપમાં એક શબ્દની અંદર કહી રાખું છું તેને તું માન્ય કરજે. માફ કરેલું એવું છે કે સારા લોકોને તેમાં સમજણ પડતી નથી. હું એકલોજ તારા જીવના ખરેખરા મર્મભાગની-બિંડા ખૂણાખોચરાની ગુહ્ય વાત કહી રાખું છું તે તું સાંભળ. તું એક શ્રીહરિમાં ભાવ સ્થિર કરીને રહે અને મારા હાથની સાથે તારો હાથ મેળવ. તને ઉત્તમ ગૃહસંસારમાં સ્થાન મળ્યું છે. અહીં કોઈને કોઈ પણ જાતની ક્ષણપ્રાપ્તિનો સંભવ નહિ હોવાથી એ બધુંજ મિથ્યા આભાસ જેવું છે એમ જાણવું. તારા હાથમાં તો એક ક્ષણ એવું છે કે જે દૃઢ શ્રદ્ધા અને એકનિષ્ઠ ભાવ દ્વારા મળી શકે છે. એટલા માટે તું ભલે ચારે વેદ અને અઢારે પુરાણની મદદ લઈને તારા પોતાના ભાવને ભગૃત કર અને તેના દ્વારા તું તારું કાર્ય સિદ્ધ કરાવી લે. હું કહું છું તે પ્રમાણે તું એ કામની બરાબર પૂઠ લે. દ્રવ્ય અને તેની પાછળ ભટકનારું ચિત્ત એ બેના પ્રતિ તું લક્ષ પડેલી નહિ. આવું કરવાથી તારું સૌભાગ્યકંકણ અખંડિત રહેશે અને તું તારા નિબત્તમ પતિનું સુખ ભોગવીશ. ભગવદ્દેવી તો પહેલેથીજ તારી કુળદેવી તરીકે તારા વંશની સાથે લાગુ થઈ ગયેલીજ છે. તેને તું વિસારી દે છે તેથીજ તને પેલું ક્ષણ મળતું નથી. આટલી મૂળ વાત તું ભૂલી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, તે ભગવદ્દેવી તને કહેવડાવે છે કે તું સુખપૂર્વક રહે અને માફ કરેલું કરતી જા. મારા જે જે ભક્તો તારી પાસે આવે તેમનો તું સત્કાર કરજે.

૩૯૯૩-દેવ એ સંત છે અને સંત એજ દેવ છે; અને દેવની મૂર્તિ એ એક નિમિત્ત છે. આ હું તમને ખૂબ લાવ સહિત કહું છું, એમ જાણીને સૌએ આ વાત લક્ષપૂર્વક સમજી લેવી. નિરાકાર સ્વરૂપની અંદર બધુંજ શૂન્ય છે અને સગુણ સ્વરૂપમાં સૌની ઇચ્છા-ઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, સગુણસ્વરૂપ એ નગદ નાહું છે અને તેનું સેવન કયાંથી મનની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય છે.

૩૯૯૪-નારદ હરિની માયાનો પાર પામી ન શક્યા તેથી તેમણે દેવની સ્ત્રીઓ પૈકી એકની માગણી કરી. તે ઘડીએ દેવ નારદની સ્ત્રી થઈ ગયા અને નારદી નામ ધારણ કર્યું, વળી તેમને પેટે સાઠ સંવત્સર સંતાન થઈને અવતર્યાં. હરિ એવા ચપલ છે કે, કોઈ તેમને પકડી શકતું નથી, કોઈને તેમની લીલામાં સમજણ પડતી નથી અને સમગ્ર ત્રિભુવન તેમના વડે પરીપૂર્ણ છે. દ્વારકામાં તેમણે જ્યારે રામરૂપ ધારણ કરીને હનુમાનને દર્શન દીધું, ત્યારે તેમણે ગરુડ અને સત્યલામાના બળ અને રૂપનો ગર્વ ઉતારી નાખ્યો અને બેઠેને શરમાવી નાખ્યાં. દ્રૌપદીના મનમાં લય ઉત્પન્ન થયો કે, આટલા બધા ઋષિઓનો સત્કાર કેવી રીતે કરી શકાશે? આશ્રમમાં એટલી સામગ્રી તો છે નહિ! તે ઘડીએ દેવે કૃષ્ણના ડીચ વડે તેની લાજ જાળવી. એક વાર અર્જુને સેતુબંધને જોઈને મારુતિની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે એના કરતાં તો બાણનો સેતુ વધારે ટકાઉ થઈ શકે. આ સાંભળીને મારુતિએ તે એતુને લાંગી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. દેવે તેમની બેઠની જીદતું ખંડન કર્યું અને મહાભારતના યુદ્ધ વખતે મારુતિને અર્જુનની ધ્વજા ઉપર લાવીને બેસાડી દીધા. તુકારામ કહે છે કે, એ દેવ એવા છે કે જેમનામાં તે લાવ-ભક્તિ જુએ છે તેમના પ્રતિ તે સત્ત્વગુણી થાય છે અને હુજનોનો નાશ કરે છે. આમ તે અનેક પ્રકારની ક્રીડાઓ સ્વચ્છંદે કરે છે.

૩૯૯૫-અરે ઓ દેવના દેવ! તું કૃપાળુ છે અને ઉદાર પણ

છે. ત્યારે હવે હું તારે સામે મોઢે પ્રતિજ્ઞા લઉં છું અને તાર સાથે બાબડી બાંધું છું. હવે તું કહે જોઈએ કે તું મારી આગળથી કઈ રીતે નાસી જવાનો છે? તારે નાસી જવાનો મેં એક પદ રસ્તો રહેવા દીધો નથી. મેં મારા તમામ પ્રપંચને તોડીફાડીને બાર ગાઉ ફગાવી દીધા છે. મેં મારી તમામ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને ત્યારે બાબુએથી ઘેરી લઈને તેમને સર્વને તારી પાછળ પાછળ દોડતી કરી દીધી છે; માટે હવે તું સ્વરૂપની અને દેહાહંકારની વાતો કરવાનું ભૂટી જશે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારા મને તારા ચરણની સાથે એવી ચૂક લેરવી દીધી છે કે, તારી અને મારી વચ્ચે તૂટ પડે તો પણ કશી હરકત નથી.

૩૯૯૬-હે પંઢરીનાથ! હું તમારા ચરણ ઉપર માફ મસ્તક મૂકીને તમારા કાલાવાલા કરું છું. આટલી મારી વિનંતી તમે સાંભળોજ સાંભળો. મને એવું મન થયા કરે છે કે જાણે હું બધો વખત તમારા ચરણની પાસેનો પાસેજ બેસી રહું. એટલા માટે તમને જગ્યાની તંગાશ પડે તો પડવા દો. થોડુંક સહન કરવું પડે તો કરી લો; પણ મને બેસી રહેવા જેટલી થોડી જગ્યા કાઢી આપો. હે પંઢરીનાથ! મારામાં ભાવભક્તિ હોવા ન હો, પણ હું ગમે તેવો છું તોય તમારા ચરણનું શરણ માગતો આવ્યો છું, એમ સમજીને મારી તરફ કૃપાદષ્ટિ વડે જુઓ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હું તમારો ગાંઠોઘેલો, નાનો, અજ્ઞાન બાળક છું, એમ જાણીને તમે તમારા નામની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર મારા ભવબંધનને કાપી નાખો.

૩૯૯૭-હે દેવરાજ! મારો દેહ અત્યંત મલિન થઈ ગયો છે, પણ તારા નામસ્મરણને પ્રતાપે તે ફરીથી શુદ્ધ થયો છે અને તારા ઉપરના પ્રેમને લીધે માફ ચિત્ત પણ ધોવાઈને સાફ થઈ ગયું છે. વૈરાગ્યને લીધે બધુંજ નષ્ટ થઈ ગયું છે અને પ્રારબ્ધની સાથેનો

મારો સંબંધ તૂટી ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારા ચરણ ઉપર મારું શરીર મૂકી દઈને હું તરી ગયો છું.

૩૯૯૮-આજે મને પરમાનંદસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનેા આનંદ આવી મળ્યો છે. વેદની શ્રુતિઓ પણ જે સ્વરૂપને સમજી શકી ન હતી, તે એક ગોવિંદના નામસ્મરણની મદદથી મારા હાથમાં આવી ગયું છે. હું વિઠોળારાયનો ગાંડિયો છોકરો છું, તેથી મને તો મદાકાળ આનંદ ને આનંદજ છે. હું તેથી કરીને મોઢેથી તેમનું નામકીર્તન કરું છું અને તાળીઓ વગાડીને નૃત્ય કરું છું. આવું કરીને હું તે ગોવિંદને રિઝાવું છું. મારે મન સદાકાળ આવા આનંદની દિવાળીજ ચાલી આવે છે અને આવો પ્રણવ દેવ મારો મદદગાર હોવાથી, મારું અંતઃકરણ આનંદથી છલાછલ ભરેલું ને ભરેલું રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, મને હવે જન્મમૃત્યુનો ભય રહ્યો નથી. સનકાદિક સતો એ મારી ચર્ચાનો પ્રિય વિષય છે.

૩૯૯૯-ઓ મારા જીવ ! તું ‘રામકૃષ્ણ મુરારિ’ એ બીજા-મંત્રનો સદાકાળ ઉચ્ચાર કરતો રહેજે. આ સાધના તારાંતમામ ઇષ્ટકાર્યોની સિદ્ધિ કરાવી દે એવી છે. તારે તો દક્ષત મોઢેથી ગોપાળના નામનું સ્મરણ કરતા રહેવાનું છે. એ સિવાય વ્રત, ઉપવાસ, વનવાસ અને ચાર બાળુએ છાણાંની ભઠ્ઠીઓ અને માથા ઉપર બપોરનો સૂરજ રાખીને પંચાગ્નિ તાપવાની કષ્ટકારક ક્રિયા, એ પૈકી કશુંજ કરવાની જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે, નામસ્મરણ તો વગર પૈસાનું સાધન છે. એમાં કશો ખર્ચ કરવો પડે એવું છે નહિ અને તે છતાં તે સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવે એવું છે અને ઠોઠચવધિ યજ્ઞયાગના સારરૂપ છે.

૪૦૦૦-હરિકીર્તનની સમાપ્તિ કરતી વખતે ‘જય જય વિકૃલ’ ‘જય.જય વિકૃલ’ એવું કહીને જે નામસ્મરણ કરશે, તે નામસ્મ-

રણુજ તેનાં સર્વ શુભકર્મના ફળરૂપ જાણુજો. સરણ મનથી વાણી દ્વારા નામસ્મરણ કરતા જવું. જ્યાં હરિકથા થતી હોય ત્યાં બેસીને ચિત્તને સાવધાન કરી દેવું. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ આવું કરશે તેનો સંસાર અને તેનો જન્મ બેઉ સફળ થયાં અને તેના સધળા શ્રમની સાર્થકતા થઈ ગઈ જાણવી.

૪૦૦૧-હે મનુષ્યો ! જ્યાંસુધી તમારી પોટલીમાં નામસ્મરણને ણાંધી નહિ લો, ત્યાંસુધી તમારાથી રસ્તા ઉપર એક ડગલું પણ ભરી શકાવાનું નથી. તે જો તમારી પાસે નહિ હોય તો જન્મ-મૃત્યુના રસ્તા ઉપર ઊભા રહીને તમારે ભીખ માગવી પડશે અને તમારા શરીરની દુર્દશા થઈ જશે. અરે ! તમે આવી રીતે મારાતારાની લાંજગડમાં ન પડતાં નિત્ય રામનામનો ઉચ્ચાર કરતા જાઓ, કોઈને હું કહું છું કે, “ભાઈ ! તમે નામસ્મરણ કરો.” ત્યારે તે મને જવાબ દે છે કે, “હું નામસ્મરણ કરવા બેસું તો પછી મારાં બાયડીછોકરાંનું શું થાય ? તમે તેમને રોટલા અવડાવવાના છો ?” ત્યારે હું તેને ફરીથી કહું છું કે, “જો તમે નામસ્મરણ નહિ કરો તો ચમના હાથમાં સપડાઈ જશે અને ચોરાશીલક્ષ ચોનીઓમાં ભટકવું પડશે તેનો તમે વિચાર કર્યો છે ?” તુકારામ કહે છે કે, જેના મોઢામાં રામનામ નથી તેણે આત્મહત્યા કરી એમજ જાણુજો. તે તો ખરો નક્કટ ગધેડોજ છે.

૪૦૦૨-પથરની નાવડીમાં બેસીને કોઈ નદી પાર કરવા જાય અને ડૂબી મરે તો તેને કાઢવાને સાઝ કોણ પાણીમાં ડૂબડી મારવાનું હતું ? પતાંગિયું દીવાની આળ ઉપર તૂટી પડે છે અને બળી મરીને પોતાના જીવનની વ્યર્થ ખુવારી કરે છે. અલ્યા ભાઈ ! તું પણ તેવી રીતે આત્મઘાત કરીશ મા. કોઈ માણસ જાણીએકને સ્ત્રોમલ ઘોળીને પી જાય અને પછી જ્યારે પ્રાણ જવાની વેળા

આવી લાગે ત્યારે કોઈને કહે કે, “અટઅટ વેઢને તેડાવી મંગાવો”
પણ તે ઘડીએ વેઢ આવીને શું કરવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે,
ત્યાંસુધી તમારા ઉપર ચમના ફૂલનો હાથ પડ્યો નથી ત્યાંસુધી
તમે સિદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરી લો.

૪૦૦૩-અરે! તું ‘વિકૂલા’ ‘વિકૂલા’ કહીને જેના નામના
ધાંટા પાડે છે તે વિકૂલને વિષે તું કાંઈ જાણતોજ નથી. એટલા
વાસ્તે હું તને કહું તે સાંભળી લે. તારા દેહરૂપી ઘરની અંદર જે
તને વિચાર દ્વારા પ્રાપ્ત થાય તેનો તું ઉપભોગ કરજે. ‘વિકૂલા’
‘વિકૂલા’ ખોલવું, દ્વાદશ તિલક કરવાં, ગળામાં કંઠીઓ અને
માળાઓ પહેરવી, હાથમાં દેવપૂજની સામગ્રીની ટોપલી લઈને
ફરવું, આવા આવા ઢોંગધતુરા કરીને તું દુનિયાને ઠગતો ફરે છે;
કારણકે તારામાં સાચા ત્યાગનો ઉદય થયો નથી. પોતાને કાંઈક
દક્ષિણા મળે તેટલા વાસ્તે તું લોકોની આગળ હાથ ધરતો ફરે
છે અને લોકોએ મંદિરમાં બેસાડેલા પથરાઓની પૂજા કરીને તું
સાધુપણનો ઢોંગ સોને ખતાવે છે. તું મોઢેથી ‘વિકૂલ’ ‘વિકૂલ’ કરે
છે, આખે શરીરે રાજોડી ચાળે છે અને જાણે તું કોઈ મોટો સિદ્ધ
મહાત્મા હોય એવું પાખંડ મચાવે છે; પણ તારી ગરદન તો વાસ-
ના વડે ખંધાઈ ગયેલી છે તે તું કેમ જાણતો નથી? આવા લોકોને
કાળ ગળી જાય છે અને ફરી ફરીને ઓક્રી કાઢે છે. તું ‘વિકૂલ, વિકૂલ’
ખોલે છે અને કાદવમાં મોઢું ઘાલીને ભિંચા ટાંટિયા કરીને ભિંધે
માથે ભિભો રહે છે, પણ તેથી તને શું સુખ થાય છે તે કહે? ભલડું
તેથી તારે દુઃખ વેઠવું પડે છે અને મૂઝા પછી તને નરકની પ્રાપ્તિ
થશે તે તો વળી નફામાં. આમ છતાં પણ તું આ બધાં પાખં-
ડને છોડતો નથી. તું નાના પ્રકારનાં બજનિયાં રાજોડીને રાંઠા,
છાકરાં અને લોકોને ભોગાં કરે છે, તેમની આગળ તું નાના પ્રકારના
વેશ બજાવે છે અને પોતાના શરીરને કષ્ટ આપીને તું તેમની

આગળ પૈસા માગતો કરે છે. હે વિકૃત ! બધા લોકોમાં તું ધણો બળવાન છે એવું લોકોને જણાવવા માટે તું બજાર વચ્ચે એકાદ દુકાનની સામે બિલો રહે છે અને મોટા મોટા બરાડા પાડીને લોક લેગા કરે છે. પછી સૌની આગળ તું તારું માથું અને પેટ ફૂટવા મંડી જાય છે અને એમ કરીને તારી જાતને તું તારે હાથેજ દુઃખ દઈને જૂઠી પીડા વહોરી લે છે. આવાંતેવાં જૂઠાં પાખંડમાં કેટલા બધા લોકો ફસાઈ ગયા છે ! સંન્યાસીઓ, ગોસાંઈઓ નાના પ્રકારના વેશ લે છે, માથાં મૂંડાવે છે, પણ તેમનાં અંતઃકરણમાં માયાનું રાજ્ય ચાલે છે અને તે જેમ નચાવે તેમ તેઓ નાચે છે. તેઓ જેવો વેશ લે છે તેવાં તેમનાં આચરણ ન હોવાથી તેઓ બહુ તો પોતાના દેહનેજ કષ્ટ પહોંચાડી શકે છે. માટે આવાં ધૂળ જેવાં નાના પ્રકારનાં પાખંડ કરવાનું અને ઢોંગધતુરા કરવાનું છોડી દેજો. તેમને બદલે કસ્તૂરી-અંદન જેવી ગુણવાળી અને સાચી પરમાર્થની વસ્તુને ગ્રહણ કરજો. તેમ કરવાથી તમને આનંદરૂપી સુગંધની પ્રાપ્તિ થશે. તમારી મારફતે ખીજી લોકોને પણ તેવા આનંદની પ્રાપ્તિ થશે અને એ રીતે તમને ભારે યશ અને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થશે. આવું ન કરતાં ઉપર કહ્યા તેવા ઢોંગ કરશો તો તેથી તમારી દુર્દશા સિવાય ખીજું કશુંજ પરિણામ આવવાનું નથી અને તેથી તમારે દુઃખ વેઠવું પડશે એમાં પણ કશો સંદેહ નથી. આવાં પાખંડ કરનારાઓમાં બુદ્ધિબળનો અભાવ હોય છે. તેથી કરીને તેમની પીઠ ઉપર દુઃખનો બોલો લદાતો રહે છે અને આખરે તેમનાં મોઢાં કાળાં મેશ જેવાં થઈ જાય છે. આ બધી કળેતી યવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તેઓ છુલ અને જનનેન્દ્રિયના ગુલામ થઈ ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જે કંઈ કહું તે તમે સાંભળો અને તમને દુઃખના ખાડામાં ઘસડી જાય એવી મૂર્ખતાભરેલી એટલાઓ કરવાનું માંડી વાળો. તમને સુખેચ્છાની ખરેખરી જૂખ

લાગી હોય તો ચાલો, આપણે શુદ્ધ પરમાર્થનું લોજન કરીએ. તે લોજનથી તમને સદાની શાંતિ થઈ જશે અને પછી તમે ઉપર ઉપરના જેટલા આળા કરશો તેટલા શોભશે.

૪૦૦૪-અરે મારા ભાઈઓ! આરંભમાં હું શ્રીગુરુના ચરણ ઉપર મારું મસ્તકે નમાવું છું અને ગણપતિને નમસ્કાર કરું છું. તેમનું આવું દાસ્ય કરવું એ મારો ઉત્તમ ટેક છે. તેમના કૃપા-પ્રસાદ વડે હું હરિહરનાં પરાક્રમેનાં ગીત ગાઈ શકીશ. પરાપૂર્વથી આલતા આવેલા વહીવટ પ્રમાણે હું કગલાં ભરું છું. હરિનામરૂપી અમૃતનું તમે સૌ સાધકો સેવન કરો. તે પ્રેમામૃત સૌ શીતળ પદાર્થોમાં પણ શીતળ છે, પાતળામાં પાતળું છે અને મધુર રસથી ભરેલું છે. સૌ ભાગ્યવાન મનુષ્યોએ તેનું સેવન કરવું જોઈએ. પ્રથમ તો મનમાંથી સ્વમાન, લાજ, અભિમાન એ બધાને વાળીઝાડીને કાઢી નાખો અને પછી અંતઃકરણમાં ધ્યાન ધરો. જેમને પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે આવું કાર્ય કરીને તે દ્વારા પોતાના સામર્થ્યનો દેખાવ કરવો એ ઉચિત છે. કાળ તમને એક ધડીવાર જેટલી પણ છૂટછાટ આપવાનો નથી. તે તમારા ઉપર હું મલો કરવાને સારૂ ટાંપીને બેઠો છે, તેનો દાવ તમે સાચવી લેજો. એનો અર્થ એ કે તમે શુદ્ધ સત્ત્વસ્વરૂપ વિઠોળારાયમાં તમારી ભાવલક્ષિતને સ્થિર કરી દેજો અને મોઢેથી 'હરહર મહાદેવ' એવી ગર્જના કરજો. પરશ્વીને માતા સમાન ગણુજો અને પરાયા દ્રવ્યના બણી મનને લલચાવા દેશો નહિ. પોતાના સ્વામીના કામને અર્થે પોતાની જિંદગીને જે તરણા સમાન ગણે છે તેનેજ હું ખરેખરો શસ્ત્રીર કહીશ. તમારા શરીરમાં બળ હોય તો તેનો પરોપકારને અર્થે ઉપયોગ કરજો. આ બધો પ્રપંચ મિથ્યા છે એવું મન ઉપર ઠસાવતા રહેજો. સંસારસમુદ્રને તરી જવો હોય તો જે સત્ય હોય તેજ મોઢેથી બોલજો અને મનુષ્યજન્મ પામ્યા છો તો હવે આજસ

કરીને તેને એળે જવા દેશો નહિ, એવું હું તમને કહું છું. એકાદશી અને સોમવાર એ બે વ્રત તો તમારે કરવાંજ. તે દહાડે દેવનું પૂજન કરવું, હરિકથા કરવી, ભાગરણુ કરવું અને નામકીર્તન કરતાં કરતાં આનંદ સહિત નૃત્ય કરવું એમાંજ ઘણું પુણ્ય રહેલું છે. આટલું કરશો તો પછી તમારે પુનર્જન્મનો ભય રાખવો નહિ પડે. સતોનો સમાગમ કરવો એ ઉત્તમ છે. તેમ કરવાથી તમારી શ્રેષ્ઠ કીર્તિમાં વધારો થશે. સંતસમાગમ કરીને વાસનાનો બોળે ઉતારી નાખવો અને ઉત્તમ માર્ગે ચાલવું. તુકારામ કહે છે કે, હું પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના માર્ગ ઉપર કાવડિયો થઈને કાવડ વહેવાનું કામ કરું છું. મારી કાવડમાં ભજનના ઘડા ભક્તિરસથી ભરીને મેં મૂકી રાખ્યા છે. તેની મીઠાશ રોજરોજ વધતીજ જાય છે. આ રીતે હું દેવની સેવા કરવાની પ્રવૃત્તિ લઈ બેઠો છું.

૪૦૦૫-અરે લાઈઓ! સારા સારા રસ્તા ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે લોકોને અન્નનું દાન કરનારાં અન્નસત્રો સ્થપાઈ ગયાં છે. ત્યાં જ જાય તેને મરજીમાં આવે તેટલું અને મરજીમાં આવે તે પદાર્થનું ભોજન કરવાનું મળવાથી તેમની સૌની ઇચ્છા તૃપ્ત થઈ જાય છે. ત્યાં જ ગયા તે બધા તૃપ્તજ થઈ ગયા છે. એ અન્નસત્ર સાક્ષાત્ સદાશિવને હાથે સ્થપાયેલું હોવાથી તેનો અન્નભંડાર કદી ખૂટે એવો સંભવ નથી, પણ તેનો લાભ લેનારાઓ પોતે શુદ્ધ હોવા જોઈશે. તે માટે સૌએ શુદ્ધ ભાવ સહિત કલ્યાણકારક 'હર હર' એવા નામનો ઉચ્ચાર સદાકાળ અને સર્વત્ર કરતાજ રહેવું. આ નામ કદી વ્યર્થ જતું નથી. તે ચારે વેદનું સાક્ષી છે અને છતાં તેનાથી વેગનું છે. એ નામ કોઈને પોતપોતાના મતના બળ વડે નાચવા દેતું નથી. એ નામ અણુરેણુની અંદર પણ સાક્ષીભાવે રહેલું છે. મહાકાશ અને મહાત્ત્વથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે સૌએ 'હર હર' એ નામનો ઉચ્ચાર કરવો. આ હરિનામરૂપી રસોઈ સોનું

પેટ ભંરાય એટલી ઘઘી ધનાવી રાખી છે. તે નામ વિશ્રાંતિદાયક અને કલ્પતરુની જેમ શીતળ છાયા આપે એવું છે. સઘળા વર્ણના લોકો તેનું એકસમાન રીતે સેવન કરવાના અધિકારી છે. સૌને માટે તે લાભદાયી છે. એટલા માટે સૌએ ‘હર હર મહાદેવ’ એવો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરવો. તુકારામ કહે છે કે, હું હરિનો સેવક છું અને દાંડી પીટવાનો મારો ધંધો છે; તેથી હું સૌને પોકારી પોકારીને કહું છું કે, પર્વતના શિખરની નીચે આવેલા મહાદેવનાં દર્શન કરવાને સારૂ આ ચૈત્રમાસ એ અતિ ઉત્તમ પર્વ છે; માટે તમે સૌ ત્યાં જાઓ. ત્યાં જઈને આપણે ઘઘા ભેગા થઈને મહાદેવને સાધ્વીંગ નમસ્કાર કરીશું.

૪૦૦૬-અરે ભાઈઓ ! જે કોઈ પોતાના દેહના પ્રતિ ઉદાસીન રહે છે અને નિત્ય દેવનું સ્મરણ કરતો રહે છે, તેને હું નમસ્કાર કરું છું. જેઓ તીર્થને રસ્તે પર્યટન કરે છે અને જેઓ તીર્થોને પોતાના ગામની ભાગોળે તાણી લાવે છે તેમને હું નમસ્કાર કરું છું. સંતોનાં વચન ઉપર જેમને વિશ્વાસ છે અને જેઓ મન, વાણી અને કાયા વડે ભાવ સહિત પોતાના સદ્ગુરુની સેવા કરે છે, તેમને હું નમસ્કાર કરું છું. જે પોતાનાં માતાપિતાનું સારી રીતે પોષણ કરે છે અને સદા સત્ય વચન બોલે છે, તેમને હું નમસ્કાર કરું છું. જે ખીજનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરીને તેમની ભૂખતરશનું નિવારણ કરે છે, તેને હું નમસ્કાર કરું છું. જે ખીજના ઉપર ઉપકાર કરે છે અને જે પોતાની ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે છે તે પુણ્યવંત નરને હું નમસ્કાર કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ પોતાને શ્રીહરિનો દાસ કહેવડાવે છે તેને હું નમસ્કાર કરું છું અને તેનામાં મારી સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે.

૪૦૦૭-અરે ભાઈઓ ! જે લોકો આ કળિકાળમાં ક્રિયાકર્મ

હીન બનીને બ્રહ્મ થઈ ગયા છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનું મેં બીજું કંઈક છે. એવા લોકોને ખરે રસ્તે વાળવાને માટે તેમનાં મોઢાં ઉપર થૂંકવું પડે તો થૂંકવું અને તેમના અવગુણોને જાહેરમાં મૂકી દેવા. એમ સમજીને હું પણ તેમની અપકીર્તિની કથા ગાઉં છું. તેઓ પોતાનાં માળાપનો ભાવ પૂછતા નથી અને ખાયડીનું ગુલામી કરે છે. તેમને ખારણે કોઈ માગવા આવે તો તેને તેઓ મૂકી અન્ન આપવામાં સમજતા નથી. જો તેઓ જરાતરા વિદ્ય ભણ્યા હશે તો તેનો ઉપયોગ તેઓ બીજા લોકોની જોડે વગર ખપનો વાદવિવાદ કરવામાં જ કરશે અને વાદવિવાદમાં સામાન્ય લોકો પાડવાને સારૂં સાચું જૂઠું ભરડી મારશે. ગામનાં દેવમંદિરમાં જઈને દેવતાઓને તેઓ કદી નમસ્કાર કરતા નથી અને ઘેર આવેલા અતિથિ-પ્રાદાણનો તેમનાથી સત્કાર થતો નથી. બધે વળત તેમને મોઢે સંતસાધુની નિંદા જ થાય છે અને દેવનું સ્મરણ તો તેમનાથી સ્વપ્નમાં પણ થતું નથી. કદાચ તેમના હાથમાં ચાર પૈસા આવી ચડ્યા તો તેમને લોંબમાં દાટી મૂકશે, પણ દાનધર્મ કરવાનો તો તેમને કદી વિચાર આવશે જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તેઓ સંતોનો વેશ ધોરણ કરીને ફરે છે, પણ ભક્તિભાવમાં મનને લીન કરીને દેવને અથવા સંતોને નમસ્કાર કરતા નથી.

૪૦૦૮—અરે ભાઈઓ! ગંગાજળ બીજા સાધારણ પાણી જેવું નથી, વડપીપળાનાં ઝાડ બીજાં ઝાડના જેવાં નથી, તુલસી અને રુદ્રાક્ષની માળા બીજી માળાઓના જેવી નથી; એ બધાં પ્રત્યક્ષ શ્રેષ્ઠ દેવરૂપ જ છે. સમુદ્ર બીજી નદીઓના જેવો નથી અને જેની સ્થાપના કરવામાં આવી છે એવાં શિવલિંગ સાધારણ પથરા સમાન નથી; તેવી રીતે સંતો પણ સામાન્ય મનુષ્ય સમાન નથી. તેઓ આખા જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. નેતરની સોટી બીજી સોટીઓના જેવી નથી, ‘સાતુ’ નામનું ધાન્ય બીજાં અન્ય ધાન્યોના જેવું નથી.

જીતે 'રામ' નામના જે અક્ષરો એ કાંઈ સામાન્ય અક્ષર જેવા નથી. ચંદ્રસૂર્યની ગણના તારામંડળમાં થતી નથી, મેરુપર્વત ખીજ પર્વતોના જેવો સામાન્ય પર્વત કહેવાય નહિ, વાસુકિનાગની ખીજ એરી સાપમાં ગણના કરાય નહિ—તે તો દેવના અંગ સમાન છે, ગરુડને ખીજ પંખીઓની કોટિમાં મુકાય નહિ અને નંદિદેશ્વરને ખીજ બાળદના જેવો કહેવાય નહિ; તેજ પ્રમાણે કલ્પતરુને સાધારણ આડ કહેવાય નહિ અને કામધેનુને ખીજ ગાયોમાં ગણાય નહિ. શ્રીહરિએ જે દૂર્મ અને વરાહનો અવતાર ધારણ કરેલો તેને ખીજ કાચળા અને ડુધરની સાથે સરખાવી શકાય નહિ, લક્ષ્મીને સામાન્ય સ્ત્રીની કોટિમાં મૂકી શકાય નહિ; મહાવસ્ત્રને સામાન્ય કપડાની જોડે સરખાવાય નહિ, પારસમણિને એક જાતનો પથરો કહેવાય નહિ; પણ એ બધાં તો સગુણ દેવના અંશ છે. સોનું ખીજ ધાતુઓના સમાન નથી, મીઠું રેતીના જેવું નથી, મૃગચર્મ અને વ્યાઘ્રચર્મ એ કાંઈ ચામડામાં ન ગણાય, મોતીની તુલના ગોરમટીની સાથે ન કરાય, હીરાની સરખામણી રેતીના કણની સાથે ન કરી શકાય અને જીવ એ દેવનો અંશ છે—તે આપણું પોતાનું સ્વરૂપ છે એટલા માટે ખીજ સર્ગાવડાલાંની સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે નહિ. દ્વારકા એ ગામ ન કહેવાય, રણછોડ-જીની મૂર્તિને મૂર્તિ ન કહેવાય, ગોમતી તીર્થને ખીજ તીર્થની કોટીમાં ન મૂકાય; કારણકે તેમનું દર્શન કરવાથી તો જીવનો મોક્ષ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, કૃષ્ણે સોળ હજાર એકસો ને આઠ સ્ત્રીઓની સાથે લોગ કર્યો પણ તે ખીજ લોગીજનોના જેવા ન કહેવાય. વળી શંકર સ્મશાનમાં રહે છે તેથી તે ખીજ વેશધારી જોગીઓના સમાન ન ગણાય. પાંડુરંગનું મેં શરણ લીધું તેથી આ પ્રસાદ મને તેમની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયો છે.

૪૦૦૯—મારામાં સકામતા તો હવે રહી નથી, હું પૂરો નિ-

ખકામ થઈ ગયો છું. તેથી હું નથી પુરુષ અને નથી સ્ત્રી. વળી મારૂં તારૂં પણ મારા માંથી નીકળી ગયું છે અને મને પરપુરુષનો મેળાપ થઈ ગયો છે. આ બધું વૈષ્ણવોની સત્સંગતિનું ફળ છે. તે પરપુરુષની સત્તા મારા ઉપર એવી જામી ગઈ છે કે, મારા મોઢા-માંથી વારેઘડીએ ‘હરિ ગોવિંદ’ એવો ઉચ્ચાર નીકળી જાય છે. તે સાંભળીને મારાં સર્ગાવહાલાં ખિન્નવાય છે, મારી મશ્કરી કરે છે અને મોઢે વસ્ત્ર દઈને હસે છે. મારો વેશ જોઈને પણ લોકો ખીએ છે અને મને અભાગિયો અને અપશુકનિયો ગણીને ક્રોધ મારૂં મોહું જોતું નથી. લીમા નદીને કિનારે કેડે હાથ દઈને પંઢરીરાય ભિલા છે, તેમના ઉપર હું આસક્ત થઈ ગયો છું. તેમનામાં મારા ભાવને સમર્પિત કરી દઈને હું મારી ન્યાતજાતથી વેગજો થઈ ગયો છું, સંસારની ચિંતાને પણ મેં મારા માથા ઉપરથી ફગાવી દીધી છે અને જીવશિવનું એકય થઈ જવાથી મને મારા દેહભાવની પણ ગરજ રહી નથી. જેમની પુદ્ધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેમની હું સેવા કરું છું અને મારા ધણીની સરખામણીમાં ખીજું બધું જ જૂઠું છે એમ સમજીને હું ભક્તિભાવ સહિત નૃત્ય કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, અલ્યા ! તું તારૂં દેહાભિમાન ફેંકી દે અને પછી તું નિર્લજ્જ બનીને નાચવા માંડજો. મારે કામકાજ તો કર્યું રહ્યું જ નહિ, એટલે હવે મારા સુખમાં કશી મણા રહી નહિ.

૪૦૧૦-જે ક્રોધ ખીજને ઉપદેશ કરે છે, પણ તે પ્રમાણે પોતે વર્તતો નથી તો તેથી તેનો મૂંઝો મૂંઝાવ્યો ફેંકટ જાય છે અને લોકો-માં તેની હાંસી થાય છે. તે પ્રમાણે જૂઠા ચાળા કરવાનું છોડી દેવું અને પોતાના મનને તથા દંદિને કાપૂમાં રાખવાં. પોતાનાથી જોગ્યા પૂર્વે થઈ ગયા છે, તેવા સંતોનાં ચરિત્રનું રહસ્ય સમજવું અને તેમને પગલે પગલે ચાલવું. બહારથી સારોસારો વેશ ધા-
ને તેવા ને તેવા રહ્યા હશે તો

ધકામ થઈ ગયો છું. તેથી હું નથી પુરુષ અને નથી સ્ત્રી. વળી મારું તારું પણ મારામાંથી નીકળી ગયું છે અને મને પરપુરુષનો મેળાપ થઈ ગયો છે. આ બધું વૈષ્ણવોની સત્સંગતિનું ફળ છે. તે પરપુરુષની સત્તા મારા ઉપર એવી જામી ગઈ છે કે, મારા મોઢામાંથી વારેઘડીએ 'હરિ ગોવિંદ' એવો ઉચ્ચાર નીકળી જાય છે. તે સાંભળીને મારાં સગાંવહાલાં ખિન્નવાય છે, મારી મશ્કરી કરે છે અને મોઢે વસ્ત્ર દબને હસે છે. મારો વેશ જોઈને પણ લોકો ખીએ છે અને મને અભાગિયો અને અપશુકનિયો ગણીને કોઈ મારું મોઢું જોતું નથી. લીમા નદીને કિનારે કેડે હાથ દબને પંઢરીરાય જિભા છે, તેમના ઉપર હું આસક્ત થઈ ગયો છું. તેમનામાં મારા ભાવને સમર્પિત કરી દઈને હું મારી ન્યાતજાતથી વેગળો થઈ ગયો છું, સંસારની ચિંતાને પણ મેં મારા માથા ઉપરથી ફગાવી દીધી છે અને જીવશિવનું ઐક્ય થઈ જવાથી મને મારા દેહભાવની પણ ગરજ રહી નથી. જેમની બુદ્ધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેમની હું સેવા કરું છું અને મારા ધણીની સરખામણીમાં ખીજું બધું જ જૂઠું છે એમ સમજીને હું ભક્તિભાવ સહિત નૃત્ય કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, અહ્યા ! તું તારું દેહાભિમાન ફેંકી દે અને પછી તું નિર્લજ્જ બનીને નાચવા માંડજે. મારે કામકાજ તો કશું રહ્યું જ નહિ, એટલે હવે મારા સુખમાં કશી મણા રહી નહિ.

૪૦૧૦-જે કોઈ ખીજાને ઉપદેશ કરે છે, પણ તે પ્રમાણે પોતે વર્તતો નથી તો તેથી તેનો મૂંઝો મૂંઝાવ્યો ફેાકટ જાય છે અને લોકોમાં તેની હાંસી થાય છે. તે પ્રમાણે જૂઠા ચાળા કરવાનું છોડી દેવું અને પોતાના મનને તથા દહિને કાબૂમાં રાખવાં. પોતાનાથી જેઓ પૂર્વે થઈ ગયા છે, તેવા સંતોનાં ચરિત્રનું શુદ્ધ સમજવું અને તેમને પગલે પગલે ચાલવું. બહારથી સારોસારો વેશ ધારણ કરીએ, પણ જો અંદરના વિકાર જેવા ને તેવા રક્ષા હશે તો

આપણા વેશને ઝાંખપ લાગશે. બહારના વેશ તો ફક્ત ચેટ બર-વાના કામમાં ખપતા છે. તુકારામ કહે છે કે, જો તેં તારો ભાવ શુદ્ધ કર્યો હશે તો તો તેં ઘણું સાડું કર્યું; નહિ તો તારો સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બેઉ બગડ્યા અને તારું આયુષ્ય એળે ગયું.

૪૦૧૧-અલી ઓ રાંડ ! તું દેહાભિમાનની અંદર શું જોઈને મૂંઝવાઈ મરે છે ? તેને તું ફગાવી દે અને ચાલ મારી સંગાથે. તારા દેહાભિમાનને રહેવાની જે જગ્યા હતી તેનો તો મેં નાશ કરી દીધો છે, તેથી તે તને ગાળો દે છે. હવે ગોવિંદે મને તેની ધૂન લગાડી દીધી છે અને એ રીતે તેમણે મારામાંથી હું પણાનો ભાવ કાઢી નાખ્યો છે. આવું થવાથી હવે હું તેમનું નામ રહું છું અને આનંદથી નૃત્ય કરું છું. અલિ ! તારા અંતરમાં તો હજી પ્રેમનો ઊભરો આવ્યો નથી ત્યારે તું નકામા ઉપરઉપરના સૂકાસટ શબ્દ શા માટે બોલી મરે છે ? તું તારા મૂળ સ્વરૂપનું સ્થાન પ્રકટ કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, દેહ સંબંધી અભિમાનની ગાંઠને તમે છોડી દો અને તે બાળતની ચિંતામાંથી તમે મુક્ત થઈ જાઓ. એ વાત તમારે કાને નાખવાને સાડું હું મારા હાથમાં ઢાલકી લઈને તેની દાંડી પીટતો ફરું છું.

૪૦૧૨-માથા ઉપર જરા પણુ બોલો હોય નહિ અને છતાં ભારથી દબાઈ ગયેલી અને કોઈએ બાંધી ન હોય છતાં બંધાઈ ગયેલી એવી આપણી યુદ્ધિ અહંભાવને લીધે દેહરૂપી વાડામાં આવેલા ઢેડવાડાની અંદર બેઠી છે. અલી બાઈઓ ! તમે મારી વાત સાંભળી લો. જે કોઈ સ્ત્રી પોતાના ધણીની સેવા કરી બાંહે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ જગ્યાએ સુખપૂર્વક રહે છે. આવી સતી સ્ત્રીને જોઈને તમને તમારો જાતને માટે શરમ કેમ નથી આવતી ? કોઈ કાંઈ બોલે નહિ છતાં ચિંતા કરવી, કોઈએ મારી ન હોય છતાં નાસી

જવું, ધણીની સાથે સૂતી વખતે તેના ઉપર પ્રેમનો ઉમળકો ન આણવો, એ બધાં અપલક્ષણ છિનાળ રાંડમાં જેવામાં આવે છે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ જેમને દેખાતા નથી તેથી જેઓ છતી આંખે આંધળા છે, દેવનો મહિમા જેમને કાને સંભળાતો નથી તેથી જેઓ છતે કાને બહેરા છે અને મોઢે હરિનામ નહિ હોવાથી જેઓ ઘણા વાચાળ હોવા છતાં મૂંગા છે, એવા કેટલા બધા લોકો નર-કના મહેમાન થઈ ચૂક્યા છે !

૪૦૧૩-અલી ઓ બાઈ ! ચોટલો ગૂંથીને, આંખોડો વાળીને આંખોમાં કાજળ આંજીને ચાલ આપણે બજારમાં જઈએ. દીવાન પોતાના ઘરના આંગણમાં બાજઠના ઉપર બેઠા છે, તેની આગળ આપણે ગોળ કુંડાળામાં નાચીએ. આપણા માથા ઉપર જે દેવું ચડી ગયું હતું તે પેલા સાહેબે ઉતરાવી દીધું છે તેથી હવે વારે-ઘડીએ ધણા ખાવાનું રહ્યું નથી. ત્યારે હવે આપણે બજારમાં દુકાને દુકાને આંટા મારવાની જરૂર શી રહી ? આપણે બધી મળીને આપણા એક ધણીની આગળ નાચ કરીએ તે શું ખોટું ? માટે ચાલો, આપણે સૌ તેમજ કરીએ. જો એકજ જગ્યાએથી આપણને સર્વ પ્રકારનાં સુખ આવી મળતાં હોય તો પછી નકામા ચાળા કરીએજ શા માટે ? તુકારામ કહે છે કે, એકનુંજ શરણ લઈને ચિંતા, માયા એ બધાંનો ક્ષય કરી નાખીએ અને તેની આગળ આપણી મુશ્કેલીઓની ફરિયાદ કરીને તેની મદદ વડે આપણા મૂળસ્વરૂપના તરફ આપણે સૌ ચાલ્યાં જઈએ.

૪૦૧૪-હું મારા હાથમાં દોરડું લઈને નાચવા તૈયાર થયો છું અને સૌ નટોમાં હું સૌથી વધારે શૂરો છું. આથી કરીને હું માયામોહનો ત્યાગ કરીને સંસારથી આઘે જતો રહ્યો છું. એવું થવાથી હું આખા ત્રિલોકમાં શ્રેષ્ઠ નીવડ્યો છું. અલી ઓ વિઠ્ઠ-

ખાઈ માવડિ ! તું મારી સંગાથે ચાલ. સર્વ દેહ પંચભૂતાત્મક છે, પણ મંદિરના આંગણમાં મારો અને તારો મેળાપ થઈ ગયો છે એમ સમજીને તારા મનમાં કશી ગુપ્ત વાત દાખી રાખીશ નહિ. ચોરાશીલક્ષ યોનિઓમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં આખરે હું ચાલ્યો ચાલ્યો તારા ઘર આગળ આવી ઊભો છું અને તારા એક નામની ચિઠ્ઠી માગી લેવાને માટે મેં સમસ્ત સંસારનો ત્યાગ કરી દીધો છે. લાજશરમ તો મારામાં રહ્યાંજ નથી અને કોઈનો પણ ભય તો મારા મનમાં છેજ નહિ. બ્રાંતિરૂપી વસ્ત્રને મેં ઉતારીને ફેંકી દીધું છે. આવી સ્થિતિમાં હું તારા મંદિરના મહાદ્વાર આગળ નૃત્ય કરું છું. હવે મારો દેહભાવ અવશિષ્ટ રહી શકેજ કેવી રીતે ? આખી દુનિયાએ મારો ત્યાગ કરી દીધો છે એવો હું કુભાંડી છું. હવે મારે કોઈની ગરજ નથી અને મારે કોઈની બે આંખોની શરમ રાખવી નથી. હું તારે પગે ખૂળ જોરથી વળગી પડીને મારા મનની ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરી દઈશ. તુકારામ કહે છે કે, તારી પાસેથી મને નામરૂપી ચિઠ્ઠી મળી એટલે સંસાર તો મારી આગળથી ઓગળી ગયો છે. તેથી હવે હું મારા જીવની જરા પણ પરવા ન રાખતાં મારો અને તારો પૂર્ણ મેળાપ કરી દઈશ.

૪૦૧૫-તમામ જાતનાં વ્યસનોનો ક્ષય કરીને અને સંગ-માત્રનો ત્યાગ કરીને હું તદ્દન નિઃસંગપણે નાચનારો નટ બન્યો છું. આથી કરીને હું સર્વત્ર એકસરખી રીતે દેવનેજ જોઉં છું. સર્વત્ર હુંજ વ્યાપી ગયો છું, તેથી હવે બીજા કોઈને હું આવવા દેવાનો નથી. હવે રામનામનું કીર્તન કરવું એજ એક કર્તવ્ય મારે માટે બાકી રહ્યું છે. એ સિવાય મારે બીજા કશાની ગરજ રહી નથી. દ્રવ્યની અને કુટુંબીઓની મારે હવે કશી તમા નથી, તેમ મને મારા જીવની પણ પરવા નથી. આ મારો દેહ હવે ખાલી ખોખા જેવો થઈ ગયો છે. તેથી હવે મારે તેને વસ્ત્ર વડે

ઢાંકવાની પણ શી જરૂર? હવે મારે લાજશરમ પણ કોની રાખવી? કારણકે હું ચારે તરફ નજર કરું છું ત્યારે એક દેવના સિવાય ખીનું કોઈ મારી નજરે પડતું નથી. આખી દુનિયામાં મારી નજરે દેવના સિવાય ખીનું કોઈ છેજ નહિ. નાચનારા નટોની (વૈષ્ણવભક્તોની) સંગતિ પડે જગત મારી આંખ આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયું છે. તેમ થવાથી જગતનાથી આઘો રહ્યો રહ્યો હું સુખી થઈ ગયો છું. એ આનંદને લીધે મારા શરીરનો વર્ણ પલટાઈ ગયો છે અને મારો દેહભાવ પણ પહેલાંના જેવો રહ્યો નથી. ત્યારે હવે મારે લોકોની લગ્ન, ભય, શંકા એવુંતેવું રાખવાનું કારણ શું? મેં મારો પહેલાંનો વેશ ફગાવી દીધો છે અને નવો વેશ ધારણ કર્યો છે, તેથી હવે મારો કોઈની સાથે કશો સંબંધ રહ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે, જેણે મને આ વેશ પહેરાવ્યો છે, તેના અનુભવમાં રત રહીને હું લોકોની વચમાં ઐક્યભાવે રહીશ.

૪૦૧૬-મેં મારો સંસારજ નિર્મૂળ કરી નાખ્યો એટલે હવે હું નથી પુરુષ કે નથી સ્ત્રી. હવે તો હું લાજશરમને વેગળાં ફેંકી દઈને નિષ્કામ ભાવે લોકોથી અળગો રહું છું. હે રઘુરાય! તું હવે દોડતો આવ અને મને તારે ગામ તેડી જા. તારા સિવાય મારે ખીનું કોઈ સગું નથી અને વહાણું નથી. લોકોની નિંદા, કટાક્ષ-વચન, સર્ગાસ્વજનના તોછડા બોલ એ બધાને હું તારે ખાતર સહન કરી લઉં છું. મારા સગા ભાઈઓથી પણ તારે લીધે મારે છેદું પડી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, મેં લોકલગ્નનો ત્યાગ કર્યો છે અને એવી રીતે આ સંસારના બજાર વચ્ચે રહ્યાં રહ્યાં પુષ્કળ લોકોના સમુદાય સહિત મને તું તારે ઘેર તેડી જા એવો સંદેશો મેં તને કહેવડાવ્યો છે.

૪૦૧૭-આજનો દિવસ તો મારે મનથી સોનાનો ભર્યો છે.

ધન્ય છે આજનો શુભ દિવસ ! સતોની પંગતમાં બેસીને મને આજે ઉત્તમ સુવ્યવસ્થાપૂર્વક પરમાર્થનું ભોજન જમવાનો સુ-યોગ મળી આવ્યો. રામકૃષ્ણના નામસ્મરણથી મારામાં પ્રેમાનંદનો આવિર્ભાવ થયો છે અને તેમાં મારી વૃત્તિઓ મોહિત થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, આ ભગવતચિંતનરૂપી શિરામણ્યુ ખૂબ સ્વાદિષ્ટ અને રસપૂર્ણ થયેલું હોવાથી મને તે રચિકર લાગે છે.

૪૦૧૮-હો રખુમાળાઈ ! તમે જરા મારે સાડ દેવની આગળ થોડી સિક્કારસ તો કરો. દેવને તમે કહો તો ખરાં કે હવે તુકાને કઈ વાતની બાકી રહી છે કે જેથી મોડું કરો છો ? તેને સાડ વહેલા વહેલા તેડું મોકલાવોને ! ક્રૂર એકજ કોળિયા અન્નની ઇચ્છા રાખીને હું વાટ ભેતો બેસી રહ્યો છું એમજ સમજી લેજો. તુકારામ કહે છે કે, પ્રેમનું દાન દઈને મારો સંદેશવાહક પાછો આવ્યો છે, માટે હવે વિઠોબાનું સ્મરણ કરવું એજ કર્તવ્ય છે.

૪૦૧૯-હવે હું મારે કપાળે હાથ દઈને બહારની બાજુએ શ્રીહરિની વાટ ભેતો બેઠો છું. મારું ચિત્ત અને મારી નજર બેઉ પંઢરપુર જવાના માર્ગ ઉપર ચોટી ગયાં છે. પાંડુરંગ જે મારાં માળાપ છે તેમને હું એક દિવસ મારી પાસે આવીને બિલેલા દેખીશ, એવું મારા મનને થયા કરે છે. ઘડીઓ ઉપર ઘડીઓ વીતી જાય છે, દિવસ ઉપર દિવસ વહી જાય છે અને તેમની ગણતરી હું મારી આંગળીઓના વેઢા ઉપર કયેં જાઉં છું. મારી ડાળી આંખ ફરકવા લાગી છે અને મારા જમણા હાથમાં સ્કેરણ થાય છે. હું મારા દેહભાવનો પરિત્યાગ કરીને તમારું દર્શન કરવા અધીરા થઈ ગયો છું. પથારીમાં સૂતાં પણ મને ચેન પડતું નથી. બીજા કોઈ પણ વિષયમાં મને હવે રસ પડતો નથી. મારા ઘર-
-માં મને ન રહે નથી અને મારાં ભખતો બિગાળ્યાં

તુકારામ કહે છે કે, પંઢરપુરની વાટે મને તેડી જવાને સારૂ આવેલા તે બાળકને હું કદી જોઈ શકીશ ખરો? અરે! તે ઉજમાજો દિવસ ક્યારે ઊગશે ?

૪૦૨૦-હે પંઢરીરાય ! મારો એવો વખત આવે કે હું તમારી નોકરી કરું અને તેના બદલામાં હું તમારી પાસે ખાવાનું માથું ! ત્યારે તો ધિક્કાર હોજો એવા જીવતરને ! અરે વિઠાબા ! તું મારી પાસે વધારે શું કહેવડાવે છે ? તારા મહદ્ભાગ્યને લીધે શુભ અને અશુભ સુધ્ધાં સુફલદાયી નીવડી ચૂક્યાં છે. મારા હૃદયમાં નિત્ય સંસારને વિષેનો ભય લાગ્યાજ કરે છે. આના કરતાં તો મરણ વધારે મારું તો ખરું, પણ આવી વિટંબણા જોઈએ શા સારૂ ? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હું તારો શરણાગત થયા પછી બીજા કોઈને શરણે જવાનો મારે વખત આવે તો તેમાં કેને શરમાવું પડશે, તે તમે કેમ સમજતા નથી ?

૪૦૨૧-જે ઘડીએ મેં જે જે ઇચ્છા કરી હશે તે બધી તેણે પૂર્ણ કરી દીધી છે. મારી કૃપાળુ પાંડુરંગાના જેવી મા બીજી કોણ હોય તે કહો. તે જ્યાં આપણને પોતાની કેડે બેસાડી દે એટલે પછી આપણને કશાની બિચુપ રહેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તે આપણા અનુભવરૂપી મુખની અંદર પ્રહારસના કોળિયા દે છે.

૪૦૨૨-હું પતિત છું-હું પતિત છું-હું પતિત છું, પણ તું મને તારી સત્તા વડે પુનિત કરજે. મારૂ ચિત્ત શુદ્ધ નથી. મારી બુદ્ધિ તમારા ચરણમાં સ્થિર થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારો દેહ તો તમામ પ્રકારના અપરાધનોજ બનેલો છે તે મારે તમને કેટલી વાર કહેવું પડશે ?

૪૦૨૩-મારા દેહના અવસાનનાં ચિહ્ન જોઈને મેં હરિકથાના સાહિત્યનો આધાર લીધો છે. એટલા માટે હે પાંડુરંગ ! મારી

ઈન્દ્રિયોને નખળી પડવા દઈશ નહિ. તારે જોઈએ તો મારા આયુ-
પ્યમાંથી અમુક વર્ષ ઓછાં કરજે, પણ તારા કીર્તનમાં મારો જે
પ્રેમ છે તેને તો તું તેવો ને તેવોજ રહેવા દેજે. તુકારામ કહે છે
કે, કીર્તનસેવા નહિ કરવાથી જે નુકસાન થાય છે તેના કરતાં
વધારે હાનિની હું કલ્પના કરી શકતો નથી.

૪૦૨૪-હો પંઢરીરાય ! મારી કાયા ગળવા લાગી તે બહુ
સાડું થયું. શ્રીહરિનું રૂપ મનમાં પેઠા પછી ત્યાંજ વસી ગયું છે.
છેવટે મારી જે સ્થિતિ થવાની છે તેના ઉપર મારી પ્રીતિ સ્થિર
થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, નારાયણના સ્મરણમાં રસ પડ-
વાથી તેના વડેજ માડું પેટ ભરાઈ જાય છે.

૪૦૨૫-રતનજડિત સિંહાસનના ઉપર દેવ પોતાની મેળે
જઈ બેઠા છે. રાણી રુકિમણી તેમની નજીક છે અને તેમની બેઠ
બાજુએ બે સેવક હાથમાં મોરપિચ્છના પંખા હલાવી રહ્યા છે.
નાના પ્રકારના લોગવિલાસની સામગ્રીઓ લાવીને હાજર કરી
દેનારી અદ્ભુતસિદ્ધિઓ તેમનું દાસત્વ કરવા બિલેલી છે. તુકારામ
કહે છે કે, હું મારા હાથમાં શ્રીહરિની પાદુકા લઈને તેમની
આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે તાબેદાર દાસ થઈને બિલો રહ્યો છું.

૪૦૨૬-શ્રીહરિના મુગટમાં હીરા શોભાયમાન દેખાય છે
અને તેમાં માણેક તો એટલાં બધાં જડયાં છે કે જાણે માણેકની
આખી ખાણજ અહીં આવી પડી છે. નારાયણનું મુખ પણ આનં-
દને લીધે સુશોભિત દેખાય છે. કોટિકોટિ પૂર્ણિમાના ચંદ્રના
તેજના સમાન શ્રીહરિની લીલા પણ તેજસ્વી છે. તુકારામ કહે છે
કે, તેમનું સ્વરૂપ એકજ વાર જોયાથી દષ્ટિ તૃપ્ત થઈ જાય છે અને
ફરીથી પ્રપંચના તરફ વળતીજ નથી.

૪૦૨૭-મારા હાથ બંધા કરીને મેં લોકોને કહી સંભળાવ્યું

છે કે, દેવ સિંહાસન ઉપર બેઠા છે અને જે કોઈ ચાચક થઈને તેમની પાસે આવે છે તે તૃપ્ત થઈ જાય છે. એકના ઉપર પૂરે વિશ્વાસ રાખ્યાથી ઘણા જાણી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે, હું દેવના પ્રતિ અને જગતના પ્રતિ મારી કૃજ બળવવામાં ચૂક પડવા દેતો નથી.

૪૦૨૮-ગમે તેટલો ચત્ત કરવો પડે તો તે કરીને જે પોતાનો જીવ દેવને સમર્પણ કરી દે છે તેજ ખરેખરો દૃઢ કહેવાય છે. એવા લોકો ભવનદીની પેલી પાર નિશ્ચયપૂર્વક ચાલ્યા જાય છે. જેઓ શ્રીહરિના ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે તેમના જન્મને ધન્ય છે. દેવનો વાસ પણ એવા લોકોના હૃદયમાં હોય છે. તુકારામ કહે છે કે, ભોળા અને ભાવિક ભક્તો દેવને પોતાને વશ કરી લે છે.

૪૦૨૯-જેમના ચિત્તમાં દેવના પ્રતિ પ્રેમ હશે તેમને હું આશીર્વાદ દઉં છું કે, તેમનું કલ્યાણ થાઓ ! તેઓ કુશળ રહો અને દેવના પ્રતિ તેમનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધતો જાઓ. જેમની પાસે શ્રીહરિની પ્રેમભક્તિરૂપી સંપત્તિ હોય તેમને મારા નમસ્કાર છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી તમામ આશા શ્રીહરિના ભક્તો ઉપરજ છે.

૪૦૩૦-હું આ પદમાં દર્શાવેલા કાર્યને અર્થે મારી વાણીનો વ્યય કરવા ઈચ્છું છું. હું જે કંઈ કહું તે સૌ સાંભળજો. હરિના ભક્તો એજ મારા કુશળક્ષેમનાં ધામ છે. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાથી મારા મનનું સમાધાન થઈ જાય છે. જેઓ મારા પર-લોકની યાત્રાના સાથીઓ છે તેમના જાતિકુળના સંબંધમાં હું કશો વિચાર કરતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, તે બધા હરિના ભક્તો ધૈર્યવાન અને નિર્મળ ચિત્તવાળા છે.

૪૦૩૧-‘તું બીશ નહિ’ એવું કહીને સંતોએ મને સાંત્વન

દીધું હતું, તેથી કરીને મારા ચિત્તનું સમાધાન થઈ ગયું. હે નારાયણ ! તારા પ્રત્યે મારા મનમાં જે પ્રેમરૂપી રસ છે તે ક્ષીણ ન થાય એટલી કૃપા કરજે. મારા ભાગમાં જે યોગ્ય કર્તવ્ય આવી પડ્યું છે તેને પૂર્ણ કરવાને સાડું હું તારા ચરણ આગળ બિલો છું. તુકારામ કહે છે કે, મારી વૈખરી વાણી તારી સ્તુતિ કરે છે અને મારી બોબડી જીભ વડે હું તારી સ્તુતિનાં પદ ગાઉં છું.

૪૦૩૨-હે દેવ ! હું મંત્રજ્ઞાન રહિત અને સત્કર્મહીન છું, તેથી કરીને મારી પાસેથી શુદ્ધ આચારની આશા રાખશો નહિ. મને તમારો સેવક બનાવીને તમારી પાસે રહેવા દેજો અને મારી આખરની ઘડીએ મારા ઉપર કૃપા કરજો. અનેક જગ્યાએ ભટકી વળ્યા પછી મારો ભાવ તમારામાં સ્થિર થયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે મારા મનમાં કશી બાબતની ઇચ્છા કે ઉત્કંઠા રહેવા પામીજ નથી.

૪૦૩૩-હે લક્ષ્મીપતિ ! તમે મારી એક વાત સાંભળો એવી આ ગરીબની વિનંતી છે. હરિકથા વખતે ત્યારે હું હાથ જોડીને બિલો રહું, ત્યારે તમારે મારી પાસે આવવું. બસ, આ સિવાય મારે તમારી પાસે બીજું કંઈજ માગવું નથી. મારું આટલું કહેણ તેથી કરીને તમારે માનવુંજ જોઈશે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, દેવ ! મારો આટલો બોલ તમે પાછો ફેલતા નહિ.

૪૦૩૪-હે મનુષ્યો ! તમારી દુર્દશા થવાની ઘડી આવી ગઈ છે, માટે હવે તમે સાવધાન થઈ જાઓ. વિશ્વંભર દેવનું મરણ કરવામાં તમે ખૂબ રમ લેતા થઈ જાઓ અને મોઢેથી નામ-મરણ કરતાં કરતાં હાથે તાળીઓ વગાડજો. તમારો આ દેહ જો ડચોતો પછી તમને દેવના ચરણ કદી સાંપડનાર નથી. તુકારામનો ઇંધુ કહે છે કે, હવે એ વાતને બહુ થોડો વખત બાકી રહ્યો છે.

૪૦૩૫-હે દેવ! મને મધુર સ્વરથી ગાતાં આવડતું નથી અને હું ઠીક કરીને બોલી પણ બાણતો નથી. હું તો મન, વાણી અને કાયા વડે સર્વતોલાવે તમારો શરણાગત થયો છું. હે હરિ! જે તમારે તમારું પતિતપાવનપણાતું બિરદ સાચું પાડવું હોય તો મારો અંગીકાર કરજો, મને તમારાથી આદ્યો કાઢ્યો નહિ. હું ભક્તિભાવ પણ કરી બાણતો નથી. ક્ષત્ત હું પોતાને તારો સેવક કહેવડાવું છું. તે છતાં તું જે મારો ત્યાગ કરીશ તો તેમાં કેને શરમાવું પડશે? તારે કે મારે? તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હે દેવ! મેં તારા ચરણ પકડી રાખ્યા છે, ત્યારે હવે તારા સિવાય મારે બીજા કેનો આધાર છે?

૪૦૩૬-હે દેવ! તુંજ મારી મા, મારો બાપ, મારો ભાઈ, મારો મિત્ર અને મારા જીવનો અત્યંત નિકટનો આત્મજન છે. મારું ધન પણ તુંજ અને મારું સર્વસ્વ પણ તુંજ. ત્યારે હવે તારા સિવાય બીજા કોઈને હું માનતોજ નથી. આવું સમજીને મેં મારા યોગક્ષેમનો સંઘળો ભાર તારા ઉપર નાખી દીધો છે. મારી ક્રિયા, મારાં કર્મ, મારો ધર્મ અને મારી કુળદેવી અથવા મારા કુળદેવતા, જે કહો તે તુંજ છે. મારું તપ, મારું વ્રત, મારું તીર્થ અને મારું ખંધુ એક તુંજ છે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હે દેવ! ભાવ, ભક્તિ, પૂજા, નમસ્કાર એ પણ તુંજ છે અને તે તે કાર્યોના કર્તા પણ તુંજ છે.

૪૦૩૭-હે દેવ! તારા પ્રેમને ઠીક કરીને તું મારા હૃદયમાં સ્થિર કર. આ બાળત મારા મનમાં મોટી મોટી આશા રાખીને હું તારા આગળ દાન માગવાને આવ્યો છું. હું એટલું માશું છું કે, જે ઘડીએ હું તારું સ્મરણ કરું તે ઘડીએ તું પ્રેમપૂર્વક આવીને મારી સેવા શ્રદ્ધ કરજો. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હે દેવ! મને

તારી લાવલક્ષિતને વશ કરી દેજે.

૪૦૩૮-હરિકીર્તનના આનંદમાં હું તાળી વગાડું, નામ-કીર્તન ગાઉં અને તેની મસ્તીમાં સૌ વિપયો પ્રતિ ઉદાસીન બની જઈને નૃત્ય કરું. આ બાળત હું મારા મનમાં કેાઈનો પણ ભય, લજ્જા કે શંકા રાખનાર નથી. મારી તમામ આશાતૃષ્ણાને દગાવી દઈને હું આશા રહિત થઈ ગયો છું. આખા વિશ્વમાં જે સૌથી બળવાન છે, જે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને જે સર્વ પ્રકારના ભોગ, સિદ્ધિઓ અને ચતુર્વિધા મુક્તિના દાતા છે તેજ મારા મદદગાર થયા છે, પછી મારે બીજા કશાની શી તમા ? આથી હું કેાઈનો પણ ભય ન રાખતાં, મારા મનમાં આવે તેવા શબ્દોરૂપી તીક્ષ્ણ બાણોનો માર મારી અને તેમ કરીને હુજ્જનોનો નાશ કરી કળિકાળનું માથું ભાંગી નાખીશ. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, મને મારા જીવનીજ જ્યાં ઠરકાર નથી, ત્યાં પછી બીજાની તો વાતજ શી ?

૪૦૩૯-આ દેવ પોતાના વૈકુંઠનો ત્યાગ કરીને અહીં એક ઈંટ ઉપર સુંદર રીતે બેસા રહ્યા છે. આખા જગતમાં જે સૌ બળવાન યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તે દેવ પુંડલીકરાયને મળવાને માટે ચાલ્યા આવ્યા છે-જરૂર, તેટલા માટેજ ચાલ્યા આવ્યા છે. તે પોતાની કેડે હાથ દઈને ચંદ્રભાગાને કિનારે બેસા રહ્યા છે. તે સૌનાથી નિરાળા છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, તેના નામના જયજયકાર થઈ રહ્યા છે અને તેનાથી આકાશ પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે.

૪૦૪૦-સર્વ ગોપીઓના પતિ પોતાના ભક્તોના પ્રતિ આવા કૃપાળુ છે. ભક્તોની હાંકની વાટ ન જોતાં અને ‘અમારે બારણે આવીને બેસા રહો’ એવા ભક્તોના કહેણની વાટ ન જોતાં તે વગર કદે ભક્તોનાં બધાં કામ કરી વળે છે. જેમના હૃદયમાં શુદ્ધ ભાવ છે તેમના ચરણની રમ્મનો સ્પર્શ ઠરવાને સારૂ તે પોતાનું માથું

આગળ ધરે છે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, અરે ! તમે આ લોળા રાજા જેવા તે દેવનું શા માટે ભજન કરતા નથી ?

૪૦૪૧-પંઢરીનાથે મારો અંગીકાર કર્યો છે. હવે તો હું કાળને મન્હરના જેવો તુચ્છ સમજી છું. ત્યારે તેનું મારી આગળ શું ચાલવાનું છે ? કામકોધાદિ વિકારોને લીધે મને જે ભય ઉત્પન્ન થતો હતો તેને દેવે મારા હૃદયમાંથી કાઢી નાખ્યો છે અને તેની જગ્યાએ તેમણે પોતાનાં થાણાં બેસાડી દીધાં છે. તેથી કરીને હવે કોઈની પણ મગફૂર નથી કે મારા અંગ ઉપર હુમલો કરી શકે. મારો દૃઢ વિશ્વાસ જામી ગયો છે કે, હવે હું મારા ઉપર કોઈને પણ આક્રમણ કરવા દેનાર નથી. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, દેવે મને આવા શ્રેષ્ઠ સ્થાને બેસાડી દીધો છે ત્યારે હવે મારે કોઈ વાતની ચિંતા કરવાનું કામજ શું ?

૪૦૪૨-હે દેવ ! તમારી આરા વિના હું વધારે પડતું બોલી ગયો છું અને જે પ્રકટ થયું ન હતું તેને મેં પ્રકટ કરી દીધું છે; ત્યારે હવે હે કૃપાળુ દેવ ! તમે મોડું ન કરશો. હે પુરુષોત્તમ ! હું તારો છું, એવું હું કહું છું અને તે છતાં જો તું મારો ભાવ નહિ પૂછે તો તારો પતિતપાવનપણાનો ટેક જૂઠો ઠરશે, તેનો તું વિચાર કરી રાખજે. જે અન્યાય થવો જોઈતો ન હતો તે અણસમજથી થઈ ગયો છે, ત્યારે તેને મનમાં ન લાવતાં ગમે તે ઉપાયે તારે મારું રક્ષણ કરવું જોઈશે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, હું નકારો છું તેની તને જો લાજ આવતી હોય તો તારે બાણવું જોઈએ કે જાંચા ઝાડનેજ પવનના તોફાનનો ધક્કો લાગે છે. એમ સમજીને તારે ગરીબોની વહાર કરવી ઘટે છે.

૪૦૪૩-હે દેવ ! રસોઈ તૈયાર કરીને રુકમાબાઇ તમારી વાટ જીએ છે. તમારે નાહવાને સારૂ પાણીનો ઢેગડો ચૂસા ઉપર બીકળે

છે. ત્યારે હવે તમારે પગે સુગંધી પદાર્થોનું મદન કરી લેવા દો. હે પાંડુરંગ! તમારો જન્મવાનો વખત થઈ ગયો છે, માટે હવે વધારે મોડું ન કરતાં જલદી ઊઠીને ઊભા થાઓ. હાથમાં પાણીનો કળશ લઈને તમને આચમન કરાવવાને સારૂ ગોપિકાઓ ઊભી થઈ રહી છે, તે બધીજ તમારી સેવા કરવામાં તત્પર છે. વળી ઉદ્ભવ અને અકૂર પણ તમારા ચરણની સેવા કરવા આવ્યા છે. તમારે સારૂ નાના પ્રકારનાં સુગંધી પુષ્પોની શય્યા બિછાવી છે. તમારા શયન-ગૃહમાં નાના પ્રકારના રત્નદીપક પ્રકટાવ્યા છે, તમારે સારૂ સુગંધી પાનનાં બીડાં અને બીજાં સુગંધી પદાર્થો રકાબીમાં તૈયાર કરી રાખ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જ્યારે આવી વિનંતી કરું છું ત્યારે પંઢરીનાથ મારા ભણી જીએ છે. માટે સૌ સાવધાન થઈને ઊભા રહેજો એવું હું કહી રાખું છું.

૪૦૪૪-હે મનુષ્યો! નારાયણ ઊઠીને ઊભા થયા છે, માટે તમે બધા ઊભા થઈ જાઓ. તેમને જોઈને મુનિજનોને અને ત્રૈલોક્યને હર્ષ થયો છે. માટે તમે હવે કરતાલ, મૃદંગ વગેરે વાદ્યોનો ઘોષ કરો અને મોઢેથી ‘જય જય’ શબ્દની ગર્જના કરો. તમારા બેઉ હાથ જોડીને દેવના ચરણ ઉપર મસ્તક નમાવીને તેમના શ્રી-મુખનું તમે આદર સહિત દર્શન કરો. તુકારામ કહે છે કે, તમારાં મુખદુઃખ વિષે તમારે જે કંઈ તેમને કહેવું હોય તે કહી દો અને મનમાં જે કંઈ માગવાની ઇચ્છા હોય તે માગી લો.

૪૦૪૫-વનમાળી જ્યારે ઊઠીને ચાલવા માટે છે ત્યારે તેમના પગ નીચે બેવડું ત્રેવડું વસ્ત્ર પાથરવામાં આવે છે અને તેના ઉપર પગ દઈ દઈને તે પોતાનાં કુંકુમવર્ણાં પગલાં પાડતા પાડતા ચાલે છે. હે મનુષ્યો! જે ચરણને પ્રનામે પાણીમાં પથ્થર તરી ઊઠ્યા, તે ચરણની રજકણને તમે તમારે માથે ચઢાવીને તેને વંદન કરો.

દેવ જ્યારે ચાલવા માંડે, ત્યારે તમે બધા બે બાજુએ બે લાંબી હારમાં બેસા રહેજો અને વચમાં તેમને જવાનો રસ્તો રહેવા દેજો. પછી તેમની પાછળ પાછળ તમે વ્યવસ્થાસર ચાલ્યા આવજો અને નકામી વાતચીત કરતા નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હું આગળ આગળ ચાલતો જઈશ અને તમને સાવધાન કરતો રહીશ, તેમજ દેવના શયનમંદિરનાં બારણાં બંધાયાં છે કે નહિ, તે હું તમને કહીશ.

૪૦૪૬-ચાલો, હરિ પોતાના શયનગૃહમાં ગયા છે, માટે તમે હવે ધીરજ રાખીને જરાવાર સ્થિર થઈને બેસા રહો. તમારા ઇચ્છેલા ફળની તમને પ્રાપ્તિ થશેજ. તમે ઉતાવળ ન કરતાં એક ક્ષણવાર નિવૃત્તિ રાખીને બેસી રહેજો. મારું આટલું વચન તમે લક્ષમાં લેજો. લક્ષ્મીજી, દેવને શરીરે ચોળવાના સુગંધી લેપ તેમને શરીરે ચોળે છે, પછી તેલમદન કરીને તેમને સ્નાન કરાવે છે અને પછી વસ્ત્ર વડે તેમનું અંગ લૂછે છે. દેવ અંગે કિનખાળની કિનારી-વાળું પીતાંબર પહેરે છે અને જે ઠંકાણે તેમને સારૂ ભોજનનો થાળ પીરસીને રુક્ષમાળાઈ તેમને જલદી પધારવાની વિનંતી કરતાં બેસાં છે, ત્યાં પોતે જઈને ભોજન કરવા બેસી બેઠા છે. દેવે જમી-પરવારીને આશ્વમન કર્યું. પછી આનંદપૂર્વક પલંગ ઉપર જઈને પોલી ગયા. તુકારામ કહે છે કે, સૌના મનમાં જે હતું તેજ હું કહું છું.

૪૦૪૭-અહો રખુમાબાઈ માતા ! સનકાદિક ઋષિઓ જમી-પરવાર્યા પછી તેમની થાળીઓમાં જે કાંઈ વધ્યું હોય તેમાંથી મને થોડુંક આપો, એટલી મારી તમને વિનંતી છે. હું એ પ્રસાદની આશાએ બહાર વાટ જોતો બેઠો છું. તેથી મને એક કોળિયો પણુ જરૂર આપો. તે અમે સૌ વહેંચી લઈશું અને તેટલાથી પણ તૃપ્ત થઈ જઈશું. હે મારા દાતાર દેવ ! હું તમારા નામ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મોટી આશાઉમેદ સહિત અહીં સુધી આવ્યો

આવ્યો। છું. તુકારામ કહે છે કે, મારી આવી વિનંતી સાંભળીને દેવે પ્રેમયુક્ત સંદેશો કહેવડાવ્યો છે, માટે હવે તમે સૌ વિકૃલના નામનો ઉચ્ચાર કરો.

૪૦૪૮-આ રીતે સૌને દેવનો સંદેશો કહી સંભળાવીને બધાના મનનું સમાધાન કરીને, લોકોના કોલાહલને શાંત કરી દીધને તુકો દેવની પાસે જઈને ઊભો અને તેમના કાલાવાલા કરવા લાગ્યો કે, “ હે દેવ ! હવે તમે રખુમાળાઈની સાથે પલંગ ઉપર શયન કરો અને હું વીણા અને કરતાલ લઈને તમારા ચરણની સેવા કરવા હાજર થયો છું.” તુકારામ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! હવે આ મારાં બોળકાંતોબડાં વેણુ તમે આદર સહિત સાંભળજો.

૪૦૪૯-તમારી સમીપ ઊભા રહીને ગાયન ગાવાં અને નૃત્ય કરવું એજ મારો મુખ્ય ઉદ્યમ છે અને તેમ કરતાં મારા અંતઃકર્ણમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે, હું તમારી આગળ નિવેદિત કરું છું. તમને હવે આંખમાં ઊંઘ આવવા લાગી છે, તે તમારી આજ્ઞાને હું મારી સાહજિક વૃત્તિ વડે સમજી જઈ છું અને તેથી હું મારો જીવ તમારા ઉપર ઓવારી નાખું છું. આવા એકાંતસ્થાનમાં હું ખૂબ પ્રેમ સહિત, સુસ્વરયુક્ત, મધુર અને કોમળ પદરચનાવાળાં ગાયન ગાઈશ. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે આખા જગતને ઉદારતાથી દાન દેવા સમર્થ છો, તેથીજ તમે અમારો પ્રપંચનો બોલો અમારા માથા ઉપરથી તદ્દન ઉતારી દો છો.

૪૦૫૦-હે દેવ ! પોતાના ભક્તોને મનવાંછિત વસ્તુનું દાન દેતાં અને તેમના અભિમાનને તમારા ઉપર લઈ લેનાં તમને ભારે શ્રમ પડ્યો હોય એવું લાગે છે. હે અનંતમૂર્તિ દીનાનાથ ! દીન-જનોનો ઉદ્ધાર કરવાનું તમારું ધિરહ તમને શોભા આપે છે. હે હરિ ! અનેક ભક્તોએ તમારી અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરી છે. જે જે

ભક્તે જેમ કહ્યું, તેમ તમે દરેક ઠેકાણે જઈને જગતને ભરી દીધું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે કુટુંબવત્સલ દેવ ! તારો આવો મહિમા કોણ જાણી શકે એમ છે ?

૪૦૫૧-હે મારા સ્વામિ ! તમને બહારની ઉપાધિને લીધે ઘણો શ્રમ કરવો પડે છે. માટે ઊઠો, હવે જરા આરામ કરો. થોડીક નિદ્રા લો. પલંગ ઉપર ઘિછાતું પાથરીને રૂઢીમાઈ તમારી વાટ જોયા કરે છે. હે પુરુષોત્તમ ! મેં જે અત્યાર સુધી લવારો કર્યો તે બદલ તમે મને ક્ષમા કરજો. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે નારાયણ ! હું તમારા ચરણ ઉપર માફ મસ્તક મૂકી રાખું છું.

૪૦૫૨-હવે અમને પ્રસાદ તો મળી ગયો, માટે હવે અમે અહીંથી ઊઠી જઈએ તેજ ઠીક કહેવાય. અમે અમારા ભાવભક્તિ વડે જે શ્રમ કર્યો છે તે તમે જાણી ગયા છો. હે ગોપાળ ! હે મારા સ્વામિ ! ત્યારે હવે તમે સુખેથી નિદ્રા કરો. અમારા મનોરથ પૂર્ણ થઈ ગયા છે તેથી અમે પણ અમારે ઘેર આત્મા જઈશું. અમારાં શુભઅશુભ કર્મોના દોષની પીડાતું નિવારણ કરાવવાની અમને ગરજ હતી અને તેટલા વાસ્તે અમે તમને જગાડ્યા હતા. તુકારામ કહે છે કે, તમે ભોજન કરી લીધા પછી તમારી થાળીમાં જે વધ્યું હતું, તે ઉચ્છિદ્ધનો પ્રસાદ પણ અમને મળી ગયો છે. આપણા ખેડની વચ્ચે જે લોહલાવ છે તેનો હજી કશો નિવેડો થયો નથી.

૪૦૫૩-શબ્દોરૂપી રત્નોનાં ઘરેણાં ગાંઠીને તેમના વડે મેં વિશ્વંભરતું પૂજન કર્યું છે. ભાવભક્તિનાં ભોજન તૈયાર કરીને મેં તેમનું નૈવેદ્ય નારાયણને ધરાવીને તેમને જમાડ્યા છે. મેં બધાજ સંસારને તેમના હાથમાં સોંપી દીધો છે અને તે સર્વાર્પણભાવ વડે મેં દેવને આચમન કરાવ્યું છે. દેવને મુખશુદ્ધિ કરવાના પાન-સોપારીની જગ્યાએ મેં માફ મન તેમને સમર્પણ કરી દીધું છે.

મારી ઇન્દ્રિયો શ્રીહરિના રંગથી રંગાઈ ગઈ છે. એ ઉત્કૃષ્ટ રંગ-વાળું પાનનું ખીડું તમને આપીને તમારા મસ્તક ઉપર મેં તુલસી-પત્ર ચડાવ્યું છે. મારા એકાગ્રભાવસ્થિત મારા નિરંજન આ-ત્મારૂપી દીપક મેં સળગાવ્યો છે અને દેવને બેસવાને સાડ મેં મારા દેહનું આસન બિછાવી દીધું છે. તુકારામ કહે છે કે, આ પ્રમા-ણે પૂજન કરીને મેં મારા હૃદયરૂપી નિજમંદિરમાં દેવને પોઢાડી દીધા છે અને હું મૌન ધારણ કરીને તેમના ચરણનું સેવન કરું છું.

૪૦૫૪-ત્યાર પછી તુકો જાડીને તેની પોતાની રહેવાની જગ્યાએ આડ્યો ગયો. તેથી કરીને દેવસ્થાનમાં દેવ એકલાજ રહી ગયા. સ્વામીની આજ્ઞાથી મારા ચિત્તનું સમાધાન થઈ ગયું હતું, તે મને-તેમના સેવકને ઘણું આશ્ચર્ય જેવું લાગતું હતું. શેષશય્યા ઉપર હરિ પોઢી ગયા છે. કશું કામકાજ તો બાકી રહ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે, બધી મંડળીને મારી સાથે તેડી લઈને હું બહાર નીકળી આવ્યો અને ત્યાં જિલેલા લોકોને મેં કહી દીધું કે, દેવ પોઢી ગયા છે.

૪૦૫૫-દસ ઇન્દ્રિયોના વિજયરૂપી ઉત્તમ દર્શોરાનું મુહૂર્ત તમને આવી મળ્યું છે. એ મુહૂર્ત ઘણુંજ હર્ષભર છે. માટે હવે તમે તમારા હૃદયમાંજ હરિનું ધ્યાન ધરીને તેમના નામનો જય-જયકાર ગજવજો. આ વાતમાં કોઈએ આળસ કરવું નહિ એવું હું નાનાંમોટાં સૌને કહું છું. તમે પ્રકૃતિના દાસ થઈને એકવાર તેના પ્રવાહમાં તણાઈજતા હતા, પણ હવે તમે તમારા હાથમાં આરતી લઈને દેવને વધામણાં દેવા આડ્યા આવો. કારણકે આજે હરિ સીમોલ્લંઘન કરવા સાડ બહાર નીકળ્યા છે. તેમના શ્રીમુખનાં હું આવારણાં લઈને તેમના ચરણની સાથે માડું મસ્તક અડકાડીને તેમને વંદન કરું છું. અમને ઘેર બેઠાં દેવ આવી મળ્યા છે. દર્શો-

રાતું મુહૂર્ત એ તો અક્ષત મુહૂર્ત છે. એ દહાડે જે કામનો આરંભ કરીએ તે નિર્વિઘ્નપણે સમાપ્ત થઈ જાય છે. યાકીનાં મુહૂર્ત તો જેવાં ને તેવાં આવે છે ને જાય છે, માટે આગળપાછળનો વિચાર ન કરતાં જ્યાં હાથમાંનાં કામ પડતાં મૂકીને તમે હરિની સાધનાના કામ પાછળ લાગી જાઓ. ખૂબ પ્રયત્ન કરીને તમે તેમને તમારા ચિત્તની અંદર ધારણ કરી રાખો. જે કોઈ આ વિષયનું શ્રવણ કરે, તેણે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાધના કરવી અને ઉતાવળિયાપણું કરવું નહિ. કારણકે આ સુખ એવું દુર્લભ છે કે, તમને તેનો સ્વાદ સ્વપ્નમાં પણ કદી આવી મળવાનો નથી. આ પ્રમાણે નહિ કરો તો પાછળથી તમારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આવા મુહૂર્તને જે પોતાના હાથમાંથી ગુમાવશે તેના દુર્ભાગ્યનો કાંઈ પારજ નથી, એવું એક વાર નહિ પણ ત્રણત્રણ વાર કહું છું. તમે આ વાતને સાચીજ માની લેજો. મનમાં નિશ્ચય કરી લેજો કે, આવી અજરામર ઘડી ફરીફરીને તમારા હાથમાં આવવાની નથી, નથી ને નથી. પાછળથી હાથ ઘસવા ન પડે તે માટે આજથીજ સાવધાન થઈ જાઓ. તુકારામનો જાંધુ કહે છે કે, જે દેવને સાડૂં બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ ગાંડા થઈ ગયા હતા અને જેમનું એકું ખાવાને સાડૂં તેઓ યમુનાનાં માછલાં થઈ ગયા હતા અને વિશ્વનું નિર્માણ કરનારી લક્ષ્મીમાતા જેમની અર્ધાંગના છે, એવા દેવનો યોગ તમને અનાયાસે આવી મળ્યો છે.

૪૦૫૬-હવે આપણે આરતી ઉતારીને લક્ષ્મીપતિનાં એવારણાં લઈએ; કારણકે આજે આપણી મનઃકામના પૂર્ણ થઈ ગઈ અને તેથી આજનો દિવસ આપણે સાડૂં અતિ મંગળદિન નીવડ્યો છે. અરે ! તમે સૌ આ પુણ્યવંત જાણસ્વરૂપ ધારણ કરીને ઊભેલા દેવનું દર્શન કરી લો. તુકારામ કહે છે કે, હું દેવની પાસેજ ઊભો ઊભો તાળીઓ વગાડું છું.

૪૦૫૭-ઓ દેવ ! તમે ને મને તમારી પ્રસાદીની માળા આપો, તોજ હું તમારે પગે પડીશ, નહિ તો એમ ક્રોધિયા દંડ-વત્ કરવા ક્રોધ નવરૂં બેઠું છે ? હિસાબ કરતાં જે પોતાને ભાગે આવે તેને સૌ કબૂલ કરે છે. એટલા માટે ને તમે અમને તમારા પ્રમાદનું દાન દેશો તો તેથી મર્વનું સન્માન કર્યું કહેવાશે. સર્વ પ્રકારના વિકારોથી મુક્ત થયેલા અમારા મન વડે અમે કરેલી એવા તમે સ્વીકારો છો, ત્યારે તે એવાના બદલામા અમને તમારો પ્રમાદ પણ વહેલા વહેલા આપીજ દેજો. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે ને કૃપણ થઈ જશો તો તમારા પતિતપાવન અને દીનદયાળ એવાં એવા જે નામ છે, તેમની પ્રતિષ્ઠા શી રીતે જળવાશે ?

૪૦૫૮-હે દેવ ! તમે તમારા મદિરમા બેસો અને હું મારે ઘર આવ્યો બહાર. હે વિઠોળા ! હવે મને એવા લોભનું દાન દો કે, બાણે હું તમારા ચરણની પાસેજ પડી રહેવા ઇચ્છું. હું ત્યારે મારે ગામ આવ્યો બહાર છું, ત્યારે મારૂં ચિત્ત તમારા સ્મરણરૂપી સેવા કર્યાં કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું દિશા ભૂલી જવાથી પાછો તમારો ચરણ આગળ આવીને બેસો રહ્યો છું

૪૦૫૯-હે દેવ ! હું હવે તમારા પ્રસાદની વાટ જોતો બેસો છું. જે થાળીમાં તમે જમ્યા હો તે થાળી ધોઈને તે પાણી મને થોડુંક આપો. મતલબ કે, હું તમારા ભોજનમાથી થોડુંક ઉચ્છિષ્ટ લઈશ ત્યારેજ હું અહીંથી ખસીશ. હે દેવ ! હું તમારી આગળ એકનિષ્ઠ ભાવે બેસો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું મારા ચિત્તને ચિંતારહિત કરીને અહીં આવ્યો છું.

૪૦૬૦-હે દેવ ! મેં તમારી આગળ મારા અજ્ઞાનપણાને લીધે જાડો કચકચાટ કર્યો. હવે હું ખીન્નું કાઈજ ન કરતા ક્ષત તમારું નામ ગાઈશ અને આનંદમા આવી જઈને નૃત્ય કરીશ. મને

હવે મારા પેટને સાડ તો કરો. ભય, ચિંતા કે લાજશરમ, એમાંનું કંઈજ રહ્યું નથી. હે મારા દાતાર દેવ ! તમે હવે જરા હેઠે બેસી બાઓ. તમે ઊભા ઊભા થાકી ગયા લાગે છે. મને જરાક તમારા પગ દાખવા દો. તમારા શરીરને ઘણો શ્રમ પડે છે, માટે અમને પણ વારાફરતી કામે લગાડી દેતા હો તો કેવું સાડ ? અમને મોડું થાય ત્યારે ‘કેમ મોડું કર્યું’ એવું પૂછશે નહિ. માએ પોતાના બાળકો ઉપર ગુસ્સે થવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે, અમે સૌ બાળગોપાળ ભોગા થઈને તમારી સમીપ તમારા નામનો જયજયકાર કરીશું.

૪૦૬૧-ઓ મારી વિઠાબાઈ માવડિ ! હું જે કંઈ ગાંડું ઘેલું લવું તે તું મનમાં લાવીશ નહિ. કારણકે હું તારી લાડકવાયી દીકરી છું અને તું મારી જનેતા છે. ઓ વિઠાબાઈ મા ! તું અમને તારાં નાનાંમોટાં સૌ બાળકોને તારા પ્રેમનું ખાવું ખાવાને આપી દે અને અમે ખાઈએ તે તું ઊભી ઊભી આનંદપૂર્વક જોયા કર. તારી આગળ મેં ધીરપણે તારા મહિમાનું વર્ણન કર્યું, તેને તારાં બાળકોનું ભાષણ ગણીને તારે સાંભળવું જોઈશે. તુકારામ કહે છે કે, હું તારો ગાંડોઘેલો બાળક છું. તારા નામને પ્રતાપે મારાં ભવબંધન આપોઆપ તૂટી ગયાં છે.

૪૦૬૨-પાણીનો ભરેલો ઘડો મેં મારા માથા ઉપર લીધો છે. દેવનાં એક સહસ્ર નામનો પાઠ કરીને હું તેમનું પૂજન કરું છું. મારી પૂજની દસલ ખૂબ પાકી છે. છેક છેવટના દાનમાં મારે ભાગે નારાયણ પોતેજ આવી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, મારું પેટ ભરાઈ ગયું તેથી મારી તમામ કામનાઓનું નિવારણ થઈ ગયું છે.

૪૦૬૩-દેવમંદિરનાં બારણાં બંધ છે. ત્યારે આપણે નકામી કચકચ શા માટે કરીએ ? આલો, આપણે સૌસૌને ઘેર જઈએ. અહીં કચકચ કરીને દેવને ઊંઘમાંથી જગાડશે નહિ. દેવ હમણાં

જીંધી ગયા છે. અહીં આપણે જિલા રહેવાનું કામજ શું છે ? તુકારામ કહે છે કે, જો અત્યારે આપણે કચકચાટ કરીશું તો દેવ આપણા ઉપર ચિડાશે અને આપણી સેવાનો સ્વીકાર નહિ કરે.

૪૦૬૪-વેદશાસ્ત્રોનું જે ઉત્પત્તિસ્થાન છે તે વિઠ્ઠલ અમારું જીવન છે, અમારાં સર્વ સાધનો અને સિદ્ધિ એક વિઠ્ઠલજ છે અને તેમનું ધ્યાન એજ અમારું વિશ્રાંતિસ્થાન છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેચાર પુરુષાર્થ વિઠ્ઠલ છે અને તેમને પ્રાપ્ત કરવાનાં પુણ્ય કર્મ પણ તે પોતેજ છે. એટલા માટે મને તો એક તેમનીજ કથા કહેવી અને સાંભળવી ગમે છે. વિઠ્ઠલ મારું વિત્ત છે, મારું ગોત્ર છે, મારું ચિત્ત છે અને મારા કુળદેવતા પણ તેજ છે. જે દેવ સાતે પાતાળને ભરી દઈને આખા ત્રિલુવનમાં પોતાના સર્વવ્યાપીપણાને લીધે ફેલાઈ ગયા છે, તે વિઠ્ઠલ મનનશીલ લોકોના મનમાં પણ વાસો કરે છે. તે દેવ મારા જીવનના જીવનાધાર છે અને પોતાના ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાના કામમાં તે અતિ કૌમળ હૃદયવાળા છે. જે વિઠ્ઠલ સકળ બ્રહ્માંડોનું હલનચલન કરાવે છે, તે પાછા પ્રેમની પ્રત્યક્ષ ભૂતિ સમાન છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી મા, મારો ગાપ, મારો ભાઈ, મારી બહેન, મારું આખું ગોત્ર જે કહો તે એક વિઠ્ઠલજ છે. તેમના સિવાય મારે બીજા કોઈની ગરજ નથી.

૪૦૬૫-હે દેવ ! તમારા ચરણની સાથે મારો ભાવ ન્યારથી ખૂળ બળપૂર્વક જડાઈ ગયો, ત્યારથી મારા જીવને વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. મને આખું વિશ્રાંતિસ્થાન ક્યારે મળે એવી હું જેની ઉત્કંઠાપૂર્વક આશા રાખ્યા કરતો હતો, તે સ્થાન આજે મને મળી ગયું, તેથી મારો અત્યાર સુધીનો તે દિશામાં કરેલો પ્રયત્ન સાર્થક થયો. મારો પરિશ્રમ અને યકાવટ બધાં દૂર થઈ ગયાં. મારા કાર્યના આરંભમાં મને શુભ શુકન થયા હતા અને તે આજે

સદ્ગુણ થયા છે. હવે મને તમારાં દર્શન થઈ ગયાં એટલે મારે જન્મમરણની ચિંતા તો રહીજ નહિ. હું અહીં આવી પહોંચ્યો તે ઘણું સાફ થયું. મને આવો લાલ મળી ગયો તેનું કારણ મારાં સંચિતકર્મના પાયામાં ઘણાં શુદ્ધ કર્મ હતાં એમ મને લાગે છે. કારણકે મારો દેહાત્મભાવ નષ્ટ થઈ ગયો અને તેને બદલે મારા શરીરના ઉપર પરબ્રહ્મની છાયા પડવાથી મારું શરીરજ પ્રહ્મરૂપ બની ગયું છે. આ પારમાર્થિક અવિનાશી ધન, હું આનંદરૂપ બની જવાથી મારા હાથમાં આવી ગયું છે, તે કદી ખૂટે એવું છેજ નહિ અને નિરાકાર મધુસૂદન તે આજે પોતાના બેડે પગ સરખા ગોઠવીને પ્રત્યક્ષ સાકાર થઈને મારી સામે બિભા છે અને તેમને મેં જોયા છે. આ ધન આજકાલનું નથી, પણ યુગયુગાંતર જેટલું પ્રાચીન છે. એ અહીં ઘણા વખતથી પડી રહ્યું હતું પણ તેને પારખનાર ચતુર કોઈ આવી ચડ્યો નહિ તેથી તે શુષ્ક હતું. લોકોની મનોવૃત્તિ અંચળ હોવાથી તે કોઈના ઓળખ્યામાં આવ્યું ન હતું. તુકારામ કહે છે કે, હવે તે મને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે, તેથી હું તેને એવી સજ્જત ચૂક લેરવી દઈ છું કે, મારો જીવ જાય પણ મારી મડાગાંઠ છૂટે નહિ. હે જગતના માલિક ! હું હવે ખૂબ થાકી ગયો છું, તેથી મારા ઉપર ખીલ કોઈની નજર પડવા દેશો નહિ.

૪૦૬૬-હે મારાં કૃપાનિધિ માતાપિતા ! મારી વાણી વડે મેં તમને કદી સાંભળ્યાજ નહિ એવો હું મંદમતિ, અનાથ, અપરાધી અને કર્મહીન છું. તારાં સ્તુતિગાન મેં કદી ગાયાં નહિ, તેમ કાને સાંભળ્યાં પણ નહિ. તારું ભજન કરવામાં મેં લાજશરમ માની લીધી અને તેમ કરીને હું પોતેજ મારા હિતની આડે આવીને બિભો રહ્યો. કોઈ સંત કહે કે, “અધ્યા ! તું પુરાણની કથા સાંભળવા બેસ,” પણ મને તેમાં રસ પડતોજ નહિ અને લોકોની નિંદા કરવામાં મને ખૂબ મન મડતી. મારે હાથે પરાપકાર તો થયોજ

નહિ અને કોઈ પરોપકાર કરે તેમાં મારાથી મદદ પણ ન અપાઈ. પારકાને કદ દેતી વળતે મને દયા આવતી નહિ. મેં જે કામ કર્યો તે ફક્ત મારા કુટુંબને પોષવા પૂરતાં જ કર્યો. તીર્થયાત્રાએ તો હું કદી ગયો જ નહિ. મેં માફ પેટ ભરવા ઉપરાંત બીજું કંઈ કર્યું જ નહિ. મારે હાથે સંતોની સેવા ન થઈ અને પુણ્યદાન પણ થયાં નહિ. દેવની મૂર્તિની પૂજા પણ મેં કદી કરી નહિ. દુર્ગનોની સોળતમાં રહીને મેં નાના પ્રકારનાં અધર્મનાં કાગો કર્યાં અને મારે માફ હિત સાધી લેવું જોઈએ, એવો વિચાર તો મારા મનમાં કદી આવ્યો જ નહિ. મારા અપરાધ તો એટલા બધા છે કે મોઢેથી કહેવા બહુ, તોપણ તેમનું વર્ણન પૂરું થઈ શકે જ નહિ. તેમને સંભારવા જતાં પણ પૂરા સાંભરે એમ છે જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આવો હું આત્મઘાતી અને મારો પોતાનો જ કદો શત્રુ પેદા થયો છું, પણ હે દેવ ! તું કૃપાનો સમુદ્ર છે, તેથી તું મને લવસાગરની પેલી પાર પહોંચાડી દે.

૪૦૬૭-હવે હું સર્વ પ્રકારનાં સુખનાં મૂળ આશ્રયસ્થાન આગળ જઈ પહોંચ્યો છું. જે દૃશ્યાલાસ મારી આંખ આગળ ઊભો થયો હતો, તેને હું હવે નિજબોધથી થતા આનંદને લીધે કદી જોવાનો પણ નથી. પરકીયત્વને લીધે સ્કુરણ પામનારો અનાત્મભાવ તો હવે રહેવા પામ્યો જ નથી. હું ત્યાં નજર કરું છું ત્યાં મારાં માતાપિતા સમાન વિઠ્ઠલદેવને જ જોઈ છું. વિઠ્ઠલ અને રખુ-માઈ બેઉ મારી પાસેનાં પાસે જ છે. મારી બહેન, મારો બાઈ, મારી મા, મારો બાપ, માફ આખું કુટુંબ, જે કહો તે એક શ્રીહરિ જ છે. તેમના સિવાય બીજા કોઈને હું ઝોળખતો જ નથી. એક આત્મસત્તા જ આખા જગતનો આકાર ધારણ કરીને પ્રકટ થઈ છે, એવું જ્ઞાન થઈ જવાથી પ્રપંચને લગતી પરતંત્રતાનો ક્ષય થઈ ગયો. જે કંઈ છે તે એક છે અને તે બધું માફ પોતાનું જ સ્વરૂપ :

છે, આવો ભાવ પેદા થવાથી લગ્ન અને ચિંતા એ બે તો મારે
સાડું રહ્યાંજ નહિ. હવે મારી ઇચ્છાના સર્વ વ્યવહાર સ્વક્રીય
ચિત્તસત્તાના ધરની અંદરજ થયા કરે છે. તે જે કરે છે તે હું પોતે
પોતાનામાંજ કરું છું. મારી ભૂલચૂક થશે તો કોઈ કાંઈ કહેશે એવી
બીક રાખવાનું કશું કારણજ નથી. ઘણા લાંબા વખતથી અનેક
પ્રકારના વિકારરૂપી સાસરિયાનો ત્રાસ મેં વેઠ્યો હતો, અનેક
કામોની પાછળ મેં દોડાદોડ કરી હતી; પણ હવે મેં મારી પોતાની
માની લીધેલી નાના પ્રકારની વિકારવૃત્તિઓના પ્રતિ હું ઉદાસીન
બની ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, મારાં માળાપ મને લાડ લડાવી
રમાડે છે; મને પ્રેમથી મીઠાં નામે બોલાવે છે અને હું પણ તેમની
આગળ બોખડાતોતડા પણ મીઠા લાગે એવા બોલ બોલું છું.

૪૦૬૮-મારા આજ સુધીના બધાય જન્મ પ્રાપ્તિ સુખની
આશામાં ને આશામાં વહી ગયા. સુક્રિતની પ્રાપ્તિ સાડું મેં એક
ક્ષણવાર પણ ચત્ન કર્યો નહિ. જન્મમૃત્યુની વાટે અનેક યોનિઓ-
રૂપી નાની દિશાએ મેં ભ્રમણ કર્યું અને તેથી મારા જીવને અતિ
સંતાપ વેઠવો પડ્યો. એમ થવાનું કારણ બીજું કાંઈજ નહિ પણ
સ્વસ્વરૂપની બાળત મને પૂરતો વિવેક નહિ હોવાથી મારો જીવ અ-
ભિમાનના પાશમાં ગૂંચવાઈ ગયો હતો. મારું પોતાનું હિત શામાં
છે તે કોઈ જાણતું નથી અને મારા સિવાય બીજા કોઈથી મારું
હિત સંધાવાનું પણ નથી. મારાં ઇષ્ટમિત્રો, સર્ગાવહાલાં એ બધાં
મારા સુખનાંજ લાગીદાર છે. મને જન્મમરણના ક્રંસામાંથી છો-
ડાવવામાં કોઈ કશું સમજતાંજ નથી. હે નારાયણ ! માતાના ગર્ભ-
માં મારે જે જે યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે તેનું હું તમારી આગળ
શું વર્ણન કરું? તમે એટલું તો જોઈ શકો છો કે, મારું શરીર તે
વખતે માંસ અને મળમૂત્રમાં લદબદ થઈ જતું હતું. તે ઘડીએ
મને તમારું ક્ષણેક્ષણે સ્મરણ થતું હતું. મારા મરણની ક્ષણે મારી

નજીક બેઠેલાં મારાં દેહનાં સંજ્ઞાંધીઓ મારી નજરે દેખાતાં નહતાં. મારો દેહ જે માટીનો બનેલો હતો તે માટીમાં દટાઈ ગયો અને મારાં સંચિતકર્મોજ દ્વજ મારી સાથે આવતાં દેખાયાં. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હવે તો મારે હાથે તમારા ચરણની થોડીક સેવા થાય એવું કાંઈક કરો અને સંસારના ઉપર મારો કાયમનો દાવો હું કરી શકું એવું પણ મારે હાથે થવા દો.

૪૦૬૯-હે શ્યામચંદર ! હે સચુણ નારાયણ ! તું તો કેવળ ગુણોનો ભંડારજ છે. તું આ તારા દીન દાસનું રક્ષણ કર એટલી મારી તને વિનંતી છે અને તે તું કાને ધરજે. મને ઉદરપોષણની બાબતમાં પણ બહુ ત્રાસ વેઠવો પડ્યો છે. તેને લીધે હું મારા સ્વકર્મમાંથી પણ બ્રહ્મચર્ય ગયો અને તારા ભજનનું કામ પણ અટકી પડ્યું. એટલા માટે હું તારા બારણા આગળ કચકચાટ કરતો બિલો છું. આ મારા પેટને સાફજ હું લોકોનો આશિયાળો થઈ ગયો છું અને સંસારની સાથે તો મારો સંજ્ઞાંધ વેચાતી લીધેલી દાસીના જેવો છે. આ ત્રાસમાંથી તું મારો ક્યારે છુટકારો કરીશ તેની મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. ત્રણ ગુણોનાં બંધન વડે હું સજ્જડ બંધાઈ ગયો છું. આ પ્રપંચના ગૂંચવાડમાં તારું સ્મરણ મારાથી થતું નથી અને આ સંસારમાં મને એક ક્ષણ વારની પણ વિશ્રાંતિ મળતી નથી. આ રીતે હું આ જૂઠા દેહાદિ પ્રપંચના પ્રવાહમાં તણાયે જાઉં છું. આવી અવસ્થામાં મારું હિત સધાય એવું એક પણ લક્ષણ મારા જીવામાં આવતું નથી. મારું આયુષ્ય તારા વિયોગની વેદનામાં અને જન્મમૃત્યુના દરવાજામાં થઈને અનેક યોગિઓમાં ભ્રમણ કરવામાં નષ્ટ થઈ ગયું છે; જે થોડુંઘણું બચેલું તે નાના પ્રકારના વ્યાધિઓની ખીડા ભોગવવામાં વહી ગયું. તુકારામ કહે છે કે, હે જગદ્ગુરુ દેવ ! હું પોતેજ મારો શત્રુ થયો છું. બાયડીછોકરાં, મિત્રો એ બધાં કાણ છે અને આ બધો તમારો તેં શા

માટે ઊભો કર્યો, તે તું મને સમજાવ એટલી મારી તને વિનંતી છે.

૪૦૭૦-હે કૃપાનિધિ દેવ ! તું એવું કાંઈક કર કે જેથી મારી શુદ્ધિ અને મારા વિચાર એ બેઉની થોડીધણી શુદ્ધિ થાય અને તેમની મદદથી હું આ પ્રપંચના મોહમાંથી છૂટો થઈને મારા સ્વરૂપ તરફ વળું. હું કાળચક્રમાં સપડાઈ જઈને જન્મમૃત્યુની વાટે ભટકતો ફરું છું તેમાંથી તું મારો છુટકારો કર, ઓ મારી મા ! તું જો તારા મનથી કરવા ધારે તો એવું કર્યું કામ છે કે જે તું ન કરી શકે ? તારે જો રાઈનો પર્વત કરવો હોય અથવા પર્વતની રાઈ કરવી હોય તો તે તું સહજમાં કરી શકે છે. માટે તું તારી કૃપાની છાયાની નીચે મને જેંથી લે. અત્યાર સુધીમાં મારો બધો વખત મારા મૂર્ખ સ્વભાવને લીધે તફન એળે ગયો. પણ આવું કરવામાં મારા આયુષ્યના દિવસ એક પછી એક વહી જાય છે અને તેની અવધિ ઓછી થતી જાય છે, તે તો મને સમજાયું જ નહિ. આવું કરવાથી મને હવે પછી પ્રાપ્ત થનારા મનુષ્યજન્મના પગથિયા ઉપરથી પણ હું લપસી પડ્યો-તેટલો અધિકાર પણ મારા હાથમાં ન રહ્યો ! હવે હું ભયભીત થવા લાગ્યો છું અને મારા આયુષ્યના દહાડા તો એક પછી એક ઓછા થતા જ જાય છે. અરે ! મેં આ મનુષ્યદેહમાં આવીને શું ઉકાળ્યું ? તારા ચરણનું સ્મરણ તો મેં કર્યું જ નહિ. હે દેવ ! હે પુરુષોત્તમ ! મારા અત્યાર સુધીના અપરાધને માટે તું મને ક્ષમા આપ અને તારા નામચિંતનમાં મને પ્રેમ ઉત્પન્ન કર અને મને આ સંસારના ભ્રમમાંથી મુક્ત કરી દે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમારા શુભોમાં મારું મન રત રહે, તમારા ચરણ આગળ મને આશ્રયસ્થાન મળે અને મારી વાણી વડે હું તમારા નામચિંતનરૂપી રસનું પેટ ભરાતા સુધી સેવન કર્યો કરું એટલું હું માશું છું.

૪૦૭૧-જેમણે મને આ શુદ્ધ પારમાર્થિક જીવનું દાન દીધું છે

તે જગતના જીવન નારાયણ છે અને તેમના શુભ હું ગાઉં છું તથા તેમનું હું ચિંતન કરું છું. તે પરમાત્મા ભીમા નદીને કિનારે પોતાની ઢેઢે હાથ દઈને ઊભા રહ્યા છે અને જેમના ચરણ એક-સમાન રેખામાં ગોઠવેલા હોવાથી સુશોભિત દેખાય છે, તે દેવને હું મારા અંતઃકરણમાં ધારણ કરી રાખું છું. જે દેવ અસુરોના ઠાળ છે અને જે ભક્તજનોના પ્રતિપાલક છે; જે ભારે કુશળતા સહિત આ સર્વ ખેલ ખેલી રહ્યા છે, તેમના ચરણ ઉપર મેં મારું મસ્તક મૂકી રાખ્યું છે. જે વનમાળી હરિ આ બધા ગોપાળના સમુદાયની સાથે અનેક પ્રકારના ખેલ ખેલે છે, જેમણે બલિ-રાજાને માથે પગ દઈને તેને પાતાળમાં દાળી દાડ્યો અને જેનો દરવાજો પણ મારા સ્વામી પોતેજ સાચવવા ઊભા રહ્યા છે; જે હરિ લાવણ્યની ભૂતિ છે, જેનામાં સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન તથા કળાનો નિવાસ છે, જેના ગળામાં વૈજયંતી માળા ડોલી રહી છે, તેમને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. તુકારામ કહે છે કે, જેમનું નામસ્મરણ તમામ પ્રકારનાં પાપોનો નાશ કરે છે અને સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યોની સ્વામિની લક્ષ્મી પોતેજ જેની દાસી છે, તે સકળ તેજના શશિ અથવા તેજઃપુંજ જેવા છે. એવા દેવનો હું સર્વતોભાવે શરણાગત થાઉં છું.

૪૦૭૨-હે સંતજનો ! મારો ઉદ્ધાર કદી થશે ખરો કે ? મારા ઉપર નારાયણ કોઈ દહાડો કૃપા કરશે કે નહિ ? મારાં સંચિત અને પ્રારબ્ધકર્મોનો ક્યારે ક્ષય થશે અને મારા ધર્મ અને અધર્મ એ બેઉનો ક્યારે છેડો આવી જશે ? જે ઉપાયથી એ બધાંનો અંત આવી જાય તે ઉપાયનું રહસ્ય શું કરવાથી મને સમભઈ જાય, તે જાણવા માટે હું ઘણો અધીરો થયો છું. મારી બુદ્ધિ ક્યારે સ્થિર થશે ? જે જે કારણોને લીધે મારી બુદ્ધિની સ્થિરતામાં ગડબડગોઠાણો ઊભો થઈ ગયો છે, તે બધાં વિઘ્નકારી કારણોને દૂર કરવાના મારા

સંકટ ક્યારે સફળ થશે ? એનું પરિણામ પરિપક્વ થઈને ક્યારે મારી આગળ ઊભું રહેશે તેની મને સમજણ પડતી નથી. જેના વડે હું દેવના ચરણની સાથે જોરથી બાથ લરી દઉં એવાં પુણ્ય મારે નામે જમા થયાં હશે કે નહિ ? તે જગન્નાથ દેવ મને ક્યારે પોતાના હાથ વડે પંપાળશે અને તેમના સ્પર્શથી થતા મુખના ઊલ્લાસને લીધે મારો કંઠ ક્યારે ગદ્ગદિત થશે ? શ્રીહરિના શ્રી-મુખનું દર્શન કરીને ક્યારે મારી આંખોને ટાઢક વળી જશે ? મારું પ્રારબ્ધ કેવું છે, અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ ? તેની મને સમજ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, આવા ને આવા વિચાર મને રાત-દહાડો આવ્યાજ કરે છે અને તેને લીધે મારું અંતઃકરણ બધો વખત ઉત્કંઠાથી તલપાપક થયા કરે છે. પણ હું તે ફળપ્રાપ્ત કરી-શજ એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા જેટલું મનોબળ મારામાં નથી.

૪૦૬૩-હે કૃપાવંત માળાપ ! તું અનાથ જીવોનો દાતાર છે, એમ સમજીને મારાં હુઃખ, મોહ અને ચિંતાનો નાશ કરાવવાની આશાએ હું તારે શરણે આવ્યો છું; એટલા માટે હવે તું મારો ઉદ્ધાર કર. હે દેવ ! જેના વડે મને કદી તારું વિસ્મરણ થાયજ નહિ એવા સંતોની સંગતિ અને તારા ચરણની સેવા મને દે. મને માત્ર આ એકજ પ્રબળ ઇચ્છા છે અને મારો આટલો મનોરથ તું પૂર્ણ કર. તારા શુભનું તેમજ તારા નામનું કીર્તન કરવામાં મને રસ પડે અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, એવું દાન તું મને દે અને તેમાં અડથણ નાખનારાં વિધ્નોમાંથી તું મારું રક્ષણ કર. આટલી મારી વિનંતી તું કાને ધર. આ એક માગણી ઉપરાંત મારે તારી પાસે બીજું કંઈજ માગવું નથી. મને ધનસંપત્તિ, રાજવેલવ કશાની સ્પૃહા નથી. ઓ મારાં માળાપ ! તને આપતાં જરા પણ કષ્ટ પડે એવો એક પણ પદાર્થ હું માગતો નથી. હું એકજ વસ્તુ માગી લઉં છું અને તે તારી ભક્તિજ. તુકારામ કહે છે કે, હે પંડરીના-

થ ! મારાં માળાપ ! હું મારા બેઠ હાથ જોડીને તારા ચરણ ઉપર
મારું મસ્તક નમાવી દઉં છું. હું તારી પાસે એટલું માગું છું કે
ત્યારે તારું કીર્તન કરવા માંડું ત્યારે મારું અંતઃકરણ તારી કથા-
ના રંગથી રંગાઇ જાય. આટલો મારો મનોરથ તું પૂર્ણ કર, એવી
મારી તને વિનંતી છે.

૪૦૭૪-માથે સિંહર લગાડીને બિહામણાં દેખાતાં દેવદેવીઓ
જેઓ પોતાનાં પેટને સાડા ખાવાનું અન્ન અને એકાદ બકરાનું
બલિદાન માગતાં ફરે છે, એવાં ભૂતપિશાચ જેવાં દેવદેવીનો હવે
કેઇ ભાવ પૂછનાર નથી. જે પોતાનાં પેટ ભરવાને સાડા ખીજ
જીવને ત્રાસ આપે તે બિખાર્યોદ્ધા જેવાં દેવતાં અમને શું આપી
દેવાનાં હતાં ? જેની યુદ્ધિ દ્રુડી છે અને જેનામાં ધૈર્યનો અભાવ
છે, તેની પ્રાપ્તિનો શો અર્થ છે તે હું સમજી ગયો છું. કેઇ પ-
રોણો કેઇના ઘરની આકરડીની પાસે પરોણાચારની આશા રાખે
તો તે આકરડી ઘરધણીની પાસે તેની મંજૂરી મેળવી આવે
ત્યાંમુધી તેણે રાહ જોવી પડશે અને ત્યારેજ તે પરોણાની યોગ્યતા
મુજબ ઘરધણીને જે અપાવવું હશે તે અપાવશે. દેવદેવીઓ તો ઉપર
કહી તેવી આકરડી જેવાં છે. તેમના હાથમાં કશીજ સત્તા નથી.
નાનાસરખા ખાઓચિયામાં આંગળું પાણી ભરાઇ રહ્યું હોય, તે
પીધાથી તરશ છીપે નહિ અને હોઠ પણ પૂરા પલળે નહિ તો તે
પાણી શા ખપનું ? અથવા ગાયત્રીમંત્રનું પુરસ્કરણ કરવા જતાં
જરાક વિઘ્ન આવ્યું અને તેનાથી મનમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો, એટલે
પુરસ્કરણનું કળ મળવાનું નહિ અને મહેનત માથે પડવાની. આ-
લુંજ પેલાં દેવદેવીઓનાં ભજનનું પણ સમજી લેવું. એ દેવતાં મોઢે
સિંહરના લેપડા કરીને પોતાનાં મોઢાં છુપાવે છે અને સિંહરના
વાદાનો ભાર પોતાના શરીર ઉપર સહન કરે છે. તેમને બહાર
કાઢવા જતાં તેઓ કેઇ વાર પોતાનાં શસ્ત્ર આપણને વગાડી બેસે

છે, આવાં દેવલાંને જે દેવ માને તે ખરેખરો હૈયાકૂટોજ હોયો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, પણ નારાયણ તેવા નથી. તે તો આખા જગતમાં વ્યાપક છે, માટેજ તેમને જનાઈન કહેવામાં આવે છે. તમે એ નારાયણનું સ્મરણ કરશો એટલે સૌ દેવદેવીઓ તમારે પગે પડતાં ચાલ્યાં આવશે.

૪૦૭૫-જીવના ઉપર ઘણું મમત્વ હોવાથી જીવ પોતાનું અસલ સ્વરૂપજ ભૂલી ગયો છે, તેથી તેના ઉપર કેાને દયા આવવાની હતી ? જેમને મનુષ્યદેહના જેવું ઉત્તમ આશ્રયસ્થાન મળ્યું અને છતાં જેમના મનમાં નારાયણને વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ નહિ, એવા લોકો પોતે કાળના મોઢામાં તો પડ્યા છે, છતાં શું જોઈને સંસારમાં સુખ માની લેતા હશે ? તેમના શરીરના આયુષ્યની અવધિ ન્યાં પૂરી થઈ કે તરત યમના હૂત આવીને તેમને પકડી લઈ જશે. આયુ આયુષ્ય વહી ગયા પછી અંતકાળે તેમની અવસ્થા ઘણી દીન અને દયાપાત્ર થઈ જશે. અગાઉ પણ તેમણે અનેક જન્મો ધારણ કરેલા અને ભવિષ્યમાં પણ કેાણે જાણે કેટલાય જન્મ તેમને લેવા પડશે ? ઘાંચીનો જાળદ આંખે પાટા બાંધીને ઘાણીની આસપાસ આંટા માર્યાજ કરે છે અને જરાક ધીમો પડતાં ઘાંચી તેને પરોણીની આર ઘોચે છે ત્યારે તેને ઘણી પીડા થાય છે, પણ પોતે કેટલી વાર ઘાણીની આસપાસ ફર્યો તેનું તે જાળદને લાન હોતું નથી. તે તો ફક્ત ભૂખતરશ અને થાકને લીધે દુઃખી થાય છે. એવીજ રીતે પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયમાણ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ જીવાત્માને અનેક યોનિઓમાં ભટકાવવામાં નિમિત્તરૂપ નીવડે છે. જો એમજ છે તો પછી તમે તમારા દેહને અનિત્ય સમજી લઈને નિત્ય શ્રીહરિનું નામસ્મરણ શા માટે નથી કરતા ? તુકારામ કહે છે કે, જે વિકૃતનું સ્મરણ કરવામાં એક પાઈનો પણ ખર્ચ કરવો પડતો નથી, તે પણ આવા લોકોને માટે કેટલું બધું

હલંભ છે ? મોઢથી ' વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ ' એવો વગર પૈસે થાય એવો નામોચ્ચાર કરવાનું કામ પણ આ અભાગિયાઓને માટે કેટલું કઠિન થઈ પડે છે ?

૪૦૭૬—અરે ભાઈઓ ! તમે આ સંસારમાં મનુષ્યદેહ પામ્યા છો ત્યારે હવે એક કામ કરો. તે કામ એ છે કે જે માગે જવાથી તમને મુક્તિ મળે તે માગે તમે ચાલવા માંડો. એવું નહિ કરો તો આખરે કાળ તમને નરકયાતના લોગવવાની સજા કરશે. માટે અલ્યા ઓ દુરાચારિ ! તું મારે મોઢથી આવું સાંભળે છે તોપણ તું તારા મનમાં ભય કેમ નથી પામતો ? તારા દેહમાંથી તારા પ્રાણને જેથી કાઢતાં યમને જરા પણ દયા આવવાની નથી. રખડેલ ઢોર જેમ કોઈના ખેતરમાં ઊભો પાક ખાઈ જતું પકડાઈ જાય અથવા કોઈ ચોર ચોરી કરતાં પકડાય ત્યારે તેમને જેવું ભારે દુઃખ વેઠવું પડે છે તેવું તારે પણ વેઠવું પડશે. તું જો પુણ્યદાન નહિ કરે તો જે સ્થાનમાં તારે છેવટે જવું પડશે, ત્યાં જતાં તારી શી વલે થશે તેનો કાંઈક વિચાર કર. તે રસ્તે જતાં તારા ઉપર જે જે વીતક વીતશે તેનું તને ભાન ન હોય તો હું કહું તે સાંભળ, જેમ પોલીસના સિપાઈઓ કેદીને પકડીને લઈ જાય છે તેમ યમના હૂત તને લઈ જશે. તારા પગનાં પગરખાં કાઢી નખાવશે અને જે રસ્તે થઈને જરાવાર પણ ન ચાલી શકાય એવા કાંટાવાળા રસ્તા ઉપર તને ઉઘાડે પગે ચલાવશે. ત્યારપછી ઊના ધગધગતા લોખંડના થાંભલાની સાથે તને લેટાડશે. જે નદીને જેતાંજ તારે શરીરે કંપારી વઢૂટે એવી મળમૂત્રથી ભરેલી નદીમાં થઈને તારે જવું પડશે. જો તું ચાલવામાં જરા આનાકાની કરીશ તો યમહૂત તને તો નદીમાંજ દાખી ઘાલશે અને ઉપરથી દંડાનો માર મારશે તે તો જુહો. તારાથી અહીં ભૂખતરશ જરાવાર તો ખમાતી, નથી પણ ત્યાં તો તને યમહૂત કેટલાય દહાડા સુધી ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો રાખશે

અને તું તારા દેહને પાળીપોળીને અહીં મનમાં ખુશી તો થાય છે, પણ ત્યાં જ્યારે તારે ગરમાગરમ અને જેમાંથી આગના ભડકા નીકળતા હોય એવી તપેલી લોંબ ઉપર આઘોટવું પડશે ત્યારે તારી શી વલે થશે ? તુકારામ કહે છે કે, એટલા માટે હજી તારે જે કાંઈ કરવું ઘટે તે કરી લે. સંસારસુખના પ્રતિ ઉદાસીનતા રાખતાં શીખ અને તારે જે ખરેખર યમયાતનામાંથી બચી જવું જ હોય તો ખીભું કાંઈ ન કરતાં મોઢેથી શ્રીહરિના નામનો ઉચ્ચાર કરતો જા અને તેમની ભક્તિના રસતું સેવન કર.

૪૦૭૭-હે દેવ ! તું મારી સાથે શા કારણથી બોલતો નથી તે હવે મને સમજાઈ ગયું. તારું નામ તો 'પતિતપાવન' છે, પણ તારી કરણી એ નામને શોભાવે એવી નથી, પણ તેનાથી ઊલટી છે, તેથી કરીને તું મને જોઈને શરમાય છે. પણ એ કેશવ ! હું તને જરા પણ મુશ્કેલીમાં ઉતારનાર નથી અને તારાથી ન બની શકે એવું તારી પાસે હક કરીને માગનાર પણ નથી. માટે તું મારી સાથે ફક્ત એકજ બોલ બોલી દે અને તારા માથા ઉપરનો ભાર ઉતારી નાખ. જે તું મારો અંગીકાર કદી નહિજ કરે એવું હોય તો પછી હું પણ વિચાર કરવા માંડું. કોઈ યાચક યજમાનની પાસે દાન માગવા આવે તો તેણે પોતાની શક્તિ મુજબ દાન દેવું જોઈશે અને યાચકે તેનું આપેલું દાન લેવું જોઈશે. એમ ન કરતાં યાચક અને યજમાન બેઉ એકબીજાથી વિમુખ થઈ જાય તો તેથી બેઉ પાપમાં પડે છે. આવો ધર્મનીતિનો ફેંસલો છે. આટલા માટે તારી પાસેથી દાન લેવાની આશા રાખીને હું તારી વાટ જોયા કરું છું અને એ બાબત ખૂબ પ્રયત્ન કરીને ધીરજ ધારણ કરીને બેઠો છું. મારા આ નિયમમાંથી હું કદી ચલિત થનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! હવે તું તારે મોઢેથી કબૂલ કરી દે કે, તું મારો અંગીકાર કરે અને મને તું તારો પોતાનો બનાવી દે, એવી યોગ્યતા મારામાં આવી.

ગઈ છે અથવા તો તું કહી દે કે નથી આવી. તારે મોઢથી છેવટનો એક ઉત્તર હા કે ના સાંભળ્યા વગર હું અહીંથી ખસનાર નથી અને આ મારો દંઢ નિશ્ચય છે એ તું યાદ રાખજે.

૪૦૭૮-હે દેવ! હવે હું બીજાંત્રીજાં સાધનોની ખટખટમાં પડનાર નથી તેમ દુઃખરૂપ સંસારના બંધનમાં બંધાઈ જનાર પણ નથી. હું સંતોનો શરણાગત થાઉં અને તારા ચરણ આગળ હું આશ્રયસ્થાન પામું, એટલાં બે વાનાં હું તારી પાસે માગી લઉં છું. એ સિવાય તો એવાં કયાં પુણ્યના પ્રભાવે મને તારા ચરણની પ્રાપ્તિ થાય અને મારે હાથે કયાં શુભ કર્મ સંચિત થવાનાં છે, તેની મને સમજણ પડતી નથી. હે વિઠાબાઈ! ઓ મારી માતા! તું મને વિસારી મૂકતી નહિ. તું મને ભૂલી જાય નહિ એટલા માટે તો હું શોકાકુલ થઈને મોટા બૂમબરાડા પાડીને રડું છું અને તારા કરગરી કરગરીને કાલાવાલા કરું છું. આ સંસારની અંદર મોહમાયાની જાળરૂપી સપ્ વસે છે. તેમના તરફથી મને ઘણો ત્રાસ થાય છે. તે સર્પોનું ઝેર ચડવાથી મને સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ જાતના ગુણની લહેરો આવે છે અને તેનાથી હું અત્યંત દુઃખ પામીને બરાડેબરાડા પાડું છું. આ સંસારની અંદર રહેનારને એવાં ભાતભાતનાં દુઃખ વેઠવાં પડે છે કે, તેમનો ગળુતાં પાર આવે એમ નથી. સંસારી પ્રાણીઓનું દુઃખ જોઈને તો પથ્થર પણ પીગળી જાય, તો પછી મારાથી તે સહન થાયજ શી રીતે? મારા મનમાં અતિશય લય પેદા થાય છે અને તેથી કરીને મારી કાયા થરથર કંપી ઊઠે છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે તો આ સંસારના કાદવ-કીચડની વાતો પણ મારાથી સંજાતી નથી. હું અસલ તો ડાહ્યો હતો પણ હવે ગાંડો થઈ ગયો છું. તેથી હે અનંત! મારો અંગીકાર કરવાને તું દોડી આવ.

૪૦૭૯-હે દેવ! હવે તો હું હમણાં વણન કરું છું, તેવી

મારી હાલત થઈ ગઈ છે, તે તું મારે મોઢેથી સાંભળી લે અને પછી તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજે. કાં તો તું મારું રક્ષણ કર અથવા તો મને મારી નાખ. મને તારી પાસેનો પાસે રાખ અથવા વેગળો ફેંકી દે. મને આ સંસારની અંદર પડી રહેવા દે અથવા તો મને તેમાંથી બહાર કાઢીને છૂટો કરી દે. હું મારા અસાની-પણાને વશ થઈને તારે શરણે આવ્યો છું, પણ તારા પ્રતિ ભાવ-ભક્તિ કેને કહેવાય તે હું બાણતો નથી. જ્ઞાનના તમામ વિષયોને શ્રદ્ધણ કરવાને માટે હું બુદ્ધિહીન હોવાથી અયોગ્ય છું અને હું નીચમાં નીચ અને રાંકમાં રાંક છું. મારું મન મારે સ્વાધીન નથી અને ઇન્દ્રિયોની પાછળ એવું દોડાદોડ કરે છે કે હું તેને ખાળી શકતો નથી. શાંતિ અને નિવૃત્તિ તો મને લેશમાત્ર પણ છે નહિ. મારી આવી સ્થિતિ હોવાથી મારી તમામ યુક્તિઓ નકામી નીવડી છે. હું મારો જીવ તારા ચરણમાં સમર્પિત કરી દઉં છું અને મારા અંતઃકરણમાં જે ભાવ છે તે પણ હું તારી આગળ નિવેદિત કરી દઉં છું. ત્યારે હવે હે દેવ! મારે તારો એકલાનોજ બધી બાળ-તમાં આશ્રય છે, તેથી કરીને મારું રક્ષણ કરવાની બાળતમાં તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજે. તુકારામ કહે છે કે, હું તો તારા ચરણમાં દૈવિશ્વાસ રાખીને અને તારી કાછડીનો છેડો મજબૂત પકડીને તારી દયાને આધારે ખેંચી રહ્યો છું. એ સિવાય બીજાં ત્રીજાં સાધનમાં મને સમજણું પડતી નથી. આ તારા કર્તવ્યના વિષયમાં તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તું કરજે.

૪૦૮૦-હે દેવ! તું કૃપાનો સાગર છે અને મારાં માથાપ, ભાઈ જે કહે તે તુંજ છે. જેના વડે મનુષ્યજીવનની સફળતા થઈ જાય એવાં તમામ સાધનોનો તું મહાસાગર છે. તું સંસારનાં બંધનોને અને કાળના પાશને તોડનાર છે. જેઓ તારું શરણ લે છે તેમનું રક્ષણ કરવાને માટે તું વજ્રધ્વજ સમાન છે અને તારા

શરણાગતોને અભયદાન દેવામાં તું ઉદાર છે. સર્વ દેવોમાં તું એક અગોચર દેવ છે અને વિકારરહિત તથા અવિનાશી છે. તારી સ્તુતિ કરતાં કરતાં વેદ થાકી ગયા તો પછી એ કામમાં મારા જેવા મૂર્ખ-તું શું ગણું ? તારા સ્વરૂપનો વિચાર હું કેવી રીતે કરી શકું ? એટલા માટે હે દેવ ! હવે તું મને તારાથી વેગળો રાખીશ મા. તારા પ્રતિ ભાવભક્તિ કેવી રીતે રાખવાં તે તો હું સમજતો નથી પણ તે છતાં પણ હું તારો દાસ કહેવાઉં છું અને તે અધિકારથી હું પોતાને તારો માણસ કહેવડાવું છું. તારી ભક્તિમાં તો મને કશી સમજણ પડી નથી પણ તે છતાં હું તારૂં પૂજન તો કરતો રહું છું. હું તારૂં નામસ્મરણ કરનારાઓમાનો એક છું. તેથી કરીને તારા નામની પ્રતિષ્ઠાને માટે હે કેશવ ! મને છોડાવવાને માટે તારે દોડતા આવવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, હે ખંઢરીનાથ ! તારા બળને ભરોસે તો હું નિશ્ચિંત થઈને બેઠો છું. મારી તમામ વ્યથાઓ શમી ગઈ છે. મેં મારા યોગક્ષેમનો બધો ભાર તારા માથા ઉપર નાખી દીધો છે. હવે હું કેઈ પણ સંજોગોમાં ભયને તો મારી પાસે આવવા દેવાનોજ નથી.

૪૦૮૧-હે હરિ ! આ સંસારની અંદર હું કયા વિષયમાં સુખ માની લઈને મારા ઢહાડા કાઢું, તે તું મને કહે. અહીં જે કંઈ છે તે બધુંજ નાશવંત છે અને તેવી વસ્તુઓનો મોહ રાખવાથી તું પોતેજ મારાથી આઘો જતો રહે છે. સાંભળ, મેં પ્રથમ મારી માના ગર્ભમાં વાસો કર્યો. ત્યાંનાં દુઃખોનું હું તારી આગળ શું વર્ણન કરું ? આવું દુઃખ મેં પૂરા નવ મહિના સુધી લાગલાગટ લોગવ્યું. ત્યાર પછી મારો જન્મ થયો. મારી જાડ્યાવસ્થા નાદા-નીમાં વીતી ગઈ. પછી જુવાની આવી ત્યારે તે પોતાની સાથે વિ-પયાસક્ષિતને લેતી આવી અને તે જેમ વધવા લાગી, તેમતેમ મારા હૃદયની વ્યાકુળતા પણ વધતી ગઈ. એમ કરતાં કરતાં હું મરી

ગયો; એટલે પાછો બીજાવારનો જન્મ લેવાનો વારો આવ્યો. આમ-
નું આમ સદા ચાલતું જ ગયું અને મને એક ક્ષણવારનો પણ
વિસામો લેવાનો અવકાશ મળ્યો નહિ. ચોરાશીલક્ષ યોનિઓના
ચક્કરમાં આંટા ભારતી વળતે પ્રાણીઓની પાછળ વિષયલાલસા
દોડતી ફરે છે અને તે તેમને એ ચક્કરની અંદર વારંવાર દોડા-
વ્યા કરે છે. આ બધાના મૂળમાં દેહાભિમાન રહેલું છે. આ દેહ
તે હું પોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ,
એવી જે ભાવના તેજ સૌને દુઃખી કરે છે. માટે એ દેહાભિમાન-
ના ઉપર આગ પડો. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારી પ્રપંચની
ખટપટનો છેડો આવી ગયો છે. હે દેવ ! હું તો તારા દરવાજા
આગળ એક લિખારીની હાલતમાં પણ પડી રહેવા ખુશી છું. હું
તાઈં બતાવ્યું કામ કરનારો તારો દીન દાસ છું. માટે તું હવે
મારા ઉપર કૃપા કર.

૪૦૮૨-મને સંતોની સંગતિમાં રહેવાથી સુખ થાય છે.
તેમના સમાગમમાં રહેવાથી હે દેવ ! તાઈં નામસ્મરણ બમણા
ઉત્સાહથી થવા માંડે છે, તેથી તમામ કર્મો બળી નય છે અને
હું સદાકાળ પ્રેમસાગરમાં ડૂબ્યો ને ડૂબ્યોજ રહું છું. હે દેવ ! તું
મારાં ભાઈબહેન, માળાપ, સગાંસંબંધી, કુટુંબી, સગોત્રી, જે
કહો તે એક તું જ છે. એટલે હવે મને કશી બાબતની ચિંતા રહી-
જ નથી. આ જાણે મારો કાયમનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. હે દેવ !
હું તને વિસારી શકતોજ નથી. તું મને પારમાર્થિક વિષયને
લગતું ધૈર્ય આપે છે અને મારી અંદર અને બહાર, સદાકાળ
મારી પાસેનો પાસેજ રહે છે. દુઃખ કેને કહેવાય તે તો હું સ્વપ્નમાં
પણ જાણવા પામતો નથી. નાના પ્રકારના ભોગ અને ચતુર્વિધ
સુક્રિઓ તો મારી આજ્ઞા ઉઠાવનારાં દાસદાસીઓ બનીને મારે
ઘેર રહે છે. આ બધું થવાનું માત્ર એકજ કારણ છે કે, તું સર્વનો

સ્વામી પ્રેમાનંદ સહિત સદાકાળ મારી સમીપ રહેતો થઇ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, જે જગ્યાએ લોકો તારા નામકીર્તનનો જયધ્વનિ કરે છે, તે ઠેકાણે સૌનાં પાતકમાત્ર બળી જાય છે અને કીર્તન કરનારાઓમાં રહેલા દોષ નષ્ટ થઈ જાય છે. મારા આનંદમાં કશી ઊણપ છેજ નહિ, તેથી હું મારી વાણી વડે નિરંતર બ્રહ્મ-રસનું સેવન કર્યો કરું છું.

૪૦૮૩-હે દેવ ! તું મારા પ્રતિ કૃપાળુ છે. તું તારા ભક્તોનું પ્રતિપાલન કરે છે. તું દીન જનો પ્રતિ દયાદ્ર્ છે. તું તેમની પ્રેમાળ માતા છે. મારા યોગક્ષેમનો બધોજ ભાર તું ઉપાડી લે છે. મારી બધી બાબતની ચિંતા તારેજ કરવી પડે છે. હું ભૂલો પડું અને આડે રસ્તે વળી જાઉં તો મને સાચવી લેવાનું કામ તારું છે. અથવા તો તું મને સંતોના હાથમાં સોંપી દે છે. મને વેગળો કરી દેવા જેટલું કઠણ હૈયું તું કરી શકતો નથી. મારે હવે ભય જેવું તો કંઈ રહ્યુંજ નથી. જન્મમરણની ચિંતા કરવાનું પણ કશું પ્રયોજન છે નહિ. મને તો આ લોકમાંજ પરલોકનો આનંદ મળી ચૂક્યો છે. આ સંસારજ મારી દૃષ્ટિએ વૈકુંઠરૂપ બની ગયો છે. અત્યારે દિવસ છે કે રાત્રિ તેની મને બબર પડતી નથી. મારા અંતઃકરણમાં સ્વરૂપાનુસંધાનની અખંડ જ્યોતિ ઝગમગી રહી છે. તે આનંદની મસ્તીની મને જે લહર આવી છે, તેનું હું શું વર્ણન કરી બતાવું ? તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તે મને તારા નામનાજ ઘરેણાં મારે અંગે પહેરાવી દીધાં છે. જ્યારથી તારી સાથે મારો સંબંધ જોડાઈ ગયો, ત્યારથી મારે કોઈ વાતની ઊણપ રહીજ નથી.

૪૦૮૪-હે દેવ ! મને તારું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી તો મારા મનને ખૂબ તાલાવેલી થયા કરે છે. આ શરીરના ઉપર અનેક તરવો પોતાની સત્તા ચલાવી રહ્યાં છે. તેમાંથી છટા થવાને

હું જેમ જેમ એકાએક કંઈ છું તેમ તેમ ઊલટો વધારે ગૂંચવણોમાં ફસાતો જાઉં છું. આવાં અતિ બળવાન કર્મોના સકંચામાં હું સપડાઈ ગયો છું. મારા માથા ઉપર બોલે પણ કંઈ થોડોઘણો નથી. તે બોલે એવી જાતનો છે કે આ શરીર, હું અને આ શરીરનાં સંબંધીઓ એ બધાં કેણુ છે તે વાત હું ઉઘાડી આંખે જોયા કંઈ છું અને છતાં મારી આંખ આગળજ ચોર લોકો આવીને માફ સર્વસ્વ લૂંટી ગયા ! તેથી કરીને હે દેવ ! તારી પાસે હું એટલુંજ માગી લઉં છું કે, તું મને સંતોના હાથમાં સોંપી દે. આ બાબત તારા કાલાવાલા કરતાં કરતાં માફ ગળું ખેંચી જવા આવ્યું. હવે તું વિલંબ ન કરીશ—આજસ ન કરીશ. આ મારી છેવટની ક્ષણ છે એમ જાણજે. આ ઘડીએ પણ જો તું મારી વિનંતી નહિ સાંભળે તો પછી હું લાચાર બની જઈશ. આવા મારા આશુધ્યનો સૂરજ ત્યાં અસ્તાચળ ઉપર જઈ પહોંચ્યો એટલે રાત્રિ આવશે અને ઘોર અંધકાર મને ઘેરી લેશે. પછી તો મારા ઉપર મારાં સંચિત-કર્મો પોતાની સત્તા ચલાવશે. તેમ થવાથી મનુષ્યદેહ ઉપરનો મારો અધિકાર રદ થઈ જશે અને બીજી નિઃકૃષ્ટ યોનિની પરતંત્રતા મારે સહેલી પડશે અને ઊગરવાનો એક પણ આરો રહેશે નહિ. આ વિચાર આવવાથી મને ભય અને ચિંતા થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હું આવા સંકટના સકંચામાં સપડાઈ ગયો છું. હે કૃપાનિધિ દેવ ! તું હવે મારી મદદે દોડી આવ; કારણકે મારાં બળબુદ્ધિ, સર્વ સિદ્ધિઓ અને જે કહો તે, બધું એક તારા ચરણજ છે.

૪૦૮૫—હે દેવ ! હવે તમે તમારે યોગ્ય ધર્મકર્મ વિચારીને મારા કલ્યાણને વિષે તમને જે કંઈ યોગ્ય લાગે તે કરો. હું પતિત છું એ તો તું જાણે છે અને એટલા વાસ્તે તો હું તારો શરણાગત થયો છું. હે દેવ ! તારા દરબારમાં રાજા અને રંક, નાના અને મોટા એવો ભેદભાવ છે નહિ. એક યોગ્યતા વડેજ સર્વ પદાર્થની પ્રાપ્તિ

ધાય છે, પણ તે છતાં તારા ચરણ જેની ઘણા લોકોને પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેની મને પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે. તેથી કરીને હવે તું મને બહાર કાઢી મૂકતો નહિ. હું જે કહું છું તે ખરું જ કહું છું. આવો શિવાજ પરંપરાથી આવ્યો આવે છે. જે કોઈ તારા પ્રસંગમાં આવ્યા તેમનો તે અંગીકાર કર્યો છે. તારી આવી કીર્તિ આખા જગતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, આવું જાણીને મેં મારો બધો ભાર તારા માથા ઉપર મૂકીને તમામ લૌકિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરી દીધો છે. મારું સ્વરૂપ અવિનાશી છે અને પ્રકૃતિથી હું પર છું, એવો વિચાર મેં હમણાં કરી લીધો છે. આ કામમાં મુખ્યત્વે કરીને ધૈર્યની જ જરૂર છે. મારો આ દેહ અસાર અને નાશવંત છે એવું જાણીને મેં સર્વના સારભૂત તારા નામનો આશ્રય લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે, સૌના પંજમાંથી મેં મારો છુટકારો કરી દીધો છે. અને વિશ્રાંતિ લેવા માંડી છે. જે કાંઈ ચિત્તની અંદર ધારણ કરવા જેવું હતું તે મેં ધારણ કર્યું છે અને તે મને સંતોષે જ બતાવ્યું હતું, માટે હવે હે દેવ ! આખરે તું જ મને આશ્રય આપ.

૪૦૮૬-મનુષ્યજાતિમાં મારો જન્મ થયો તે ઘણું સારું થયું. મનુષ્યદેહ એ તો લાલનો શ્રેષ્ઠ ભંડાર છે. એના વડે પરમાત્માનાં તમામ પ્રકારનાં સુખને પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા આવી જાય છે. હે દેવ ! તે મને હાથ, પગ, કાન, આંખ અને શબ્દોચ્ચાર કરવાની વાણી વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોનું ઢાન દીધું છે, જેમનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યાથી હે નારાયણ ! તારી પ્રાપ્તિ ધાય છે અને જીવપણું તથા સંસારની પીડા ટળી જાય છે. આ પરમાર્થના યોગને લીધે ક્રમશઃ પુણ્યનો સંચય થતો જાય છે, અનેક જન્મો દરમિયાન વાણી દ્વારા તારા નામનું સ્મરણ કરવાનો લાભ મળે છે અને સંતોની સંગતિમાં રહેવાનો મુયોગ આવી મળે છે. આવી સુંદર અનુકૂળતાવાળી જગ્યાએ તે મને આપી મૂક્યો છે. તેને માટે મારા

માથા ઉપર તારો જે ઉપકાર ચલ્યો છે તેનો હું કેવી રીતે બદલો
વાળવાનો હતો? હે પાંડુરંગ! માટે હું તો મારો જીવન તને
અર્પણ કરી દઉં છું. તેં મારી આંખોનો દોષ કાઢી નાખ્યો, મારા
અંતઃકરણમાં શુણ્ણદોષના મળ લરાઈ ગયા હતા, તેમને તેં ઘોઈ-
નાખ્યા, મને તારા પ્રેમનો પાનો પાઈને શાંત કર્યો અને મુજ
બાળકને નિજસ્વરૂપમાં લઈ જઈને સુવાડી દીધો. તુકારામ કહે છે
કે, આ આનંદની તો ઉપમાજ આપી શકાતી નથી. એની વાતો
પણ મીઠી મધ જેવી લાગે છે. અમારી ઉત્કંઠાને વશ થઈને અને
લક્ષ્મીની લીડ લાંગવાને સારૂ તેં સાકારરૂપ ધારણ કર્યું છે.

૪૦૮૭-હે વેદમૂર્તિદેવ! મારામાં લાવ બહુ થોડો છે, મારું
આયુષ્ય પણ ટૂંકું છે. વળી હું સ્વાધીન નથી અને તમામ જાતના
અપરાધોની મૂર્તિના જેવો છું. આ મારી ફરિયાદ તમારે સાંભળવી
પડશે. મારું અંતઃકરણ અનેક જાતના શુણ્ણદોષને લીધે મલિન થઈ
ગયું છે. મારા એ બધા દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારે કરવું કેવી રીતે?
મારાં પહેલાંનાં, હાલનાં અને હવે પછીનાં સંચિતકર્મોનો ઠ-
ગલો જોટલો બધો વિશાળ છે કે, તેનો કોઈ દહાડો પણ અંત
આવે એવું મને લાગતું નથી. તે કર્મો અનેક જાતનાં છે અને
તેઓજ મને ચોરાશીલક્ષ યોનિઓના ચક્કરમાં ઘસડી લઈ જાય
છે. તેમને લીધેજ આધિભૌતિક, આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક
એવા ત્રણ પ્રકારના ભોગ શરીરને ભોગવવા પડે છે. તે શરીર ક-
ર્મોના ભંડાર જેવું છે અને તેમાં જન્મ, જરા અને મરણને મૂકી
રાખ્યાં છે. જીવાત્મા અને શરીરની વચ્ચે સંબંધ નહિ હોવાથી
પંચભૂત એકબીજાથી અળગાં હોય છે. કોઈ વાર તેમની એક ઠેકાણે
સંકલના થઈ જવાથી તેમાંથી શરીર ઘડાય છે અને તે પાછાં ચથા
સમયે છૂટાં પડી જાય છે. આવું આ શરીર પોકળ, વ્યર્થ અને
સારહીન છે. પાણીના પ્રવાહની અંદર કોઈ વાર લાકડાં તળાતાં

તણાતાં લેગાં થઈ જાય છે અને વળી ઢાંઢાળવાન મોજાનો ધક્કો લાગવાથી પાછાં છૂટાં પડી જાય છે; તેવુંજ આ દેહના સંબંધમાં બને છે. માળાપ, લાઈલાંડુ, શ્રીપુત્ર, કુટુંબકખિલો એ બધોજ વિસ્તાર ક્ષણભંગુર છે, તુકારામ કહે છે કે, હે જનાર્દન ! તું કૃપાળુ છે, એવી તું મારા ઉપર કૃપા કર કે જેથી આ પ્રપંચનું અજ્ઞાન જે મારામાં ઘર કરી રહ્યું છે તે ટળી જાય. આવી વિનંતી હું તારા ચરણ પકડીને કરું છું.

૪૦૮૮-હે દેવ ! તારાં અનેક નામ છે, જેવાં કે કેશવ, મુકુંદ, મુરારિ, રામ, કૃષ્ણ અને હરિ વગેરે. એ બધાંય ઉત્તમ અને દોષને હરનારાં છે, એમ સમજીને તારાં એ નામનો ઉચ્ચાર હું સદાકાળ મારે મોઢેથી કરતો રહું છું. હે જનાર્દન ! તું આ જગતનું જીવન છે અને તું વિરાટસ્વરૂપ હોવા છતાં નાનીસરખી વામનમૂર્તિને પણ ધારણ કરી શકે છે. હે મધુસૂદન ! તું મહત્ આદિ તત્ત્વોનું બીજ છે અને સંસારનાં બંધનોને છેદનારો છે. હે દાતાર દેવ ! તું આખા જગતને દાન દેનારો છે. તારા સર્વનાશક હાથમાં ચક્ર અને ગદા ધારણ કરીને તું દૈત્યોનો નાશ કરે છે. તું સર્વ વીરોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને શૂરાઓનો મુકુટમણિ છે. તારી મૂર્તિ મદનના સમાન સુંદર છે. તે જોનારાઓનાં મનને મોહિત કરી દે છે. વળી તું ઇન્દ્રિયોના ઉપર સંયમ રાખનારો હોવા છતાં ગોપિકાઓની સાથે રમણ પણ કરે છે. હે કાનોળા ! તું સ્વચ્છંદે ખેલ ખેલવા માટે નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરે છે અને સર્વ શુભોનો તું નિધિ છે. તું સર્વ શુભોને ધારણ કરનારો હોવા છતાં શુભરહિત છે અને સર્વજ્ઞ હોવા છતાં સૌમાં સાક્ષીભૂત થઈને રહે છે. તું સર્વ પ્રપંચનું નિર્માણ કરે છે, પણ કર્તાપણાના અભિમાનનો સ્પર્શ પણ થવા ન દેતાં અકર્તા થઈને રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા દેવની સેવા કરવી કેવી રીતે ? તેને સમર્પણ કરવું હોય તોપણ શું સમર્પણ કરવું અને

કેવી રીતે સમર્પણ કરવું, તેની પણ સમજણ પડતી નથી. તે તો એક ભાવ સિવાય બીજા કશા ઉપાયથી વશ થાય એવો નથી. જેમનામાં એક શુદ્ધભાવ છે તેવા જીવોને જેવ પોતાના ચરણ આગળથી વેગળા રાખતાજ નથી.

૪૦૮૯—જેનું હું આજ સુધી મારા મનમાં ચિંતન કર્યો કરતો હતો અને જેને સાડું હું માનતાઓ માન્યા કરતો હતો, તે બધી મારી એટાઓ આજે સફળ થઈ ગઈ. જે વસ્તુના લાભનો કદી નાશ થતો નથી અને જેનો કદી કંટાળો પણ આવતો નથી, એવા નારાયણની મને આજે પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે. તેથી કરીને હું તેમના ચરણને મારા તમામ મનોબળ સહિત વળગી પડું છું અને કદી છોડવાનો પણ નથી. તેમ કરતાં મારો જીવ જવાનો હોય તો ભલે જાય, તેની હું જરાય પરવા નહિ કરું; કારણકે મને આ સ્થળની પ્રાપ્તિ ફરીથી થાય કે ન થાય. મારાં કાંઈકે સચિતકર્મો શુભ હશે તો તેના પ્રતાપે મને આટલી અનુકૂળતા મળી ગઈ. મારા ચિત્તની અવસ્થા અવ્યવસ્થિત હતી, તેથી કરીને હું ગાંડા-જેવો બની ગયો હતો, મારી બુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ ગઈ હતી અને આ બધો પ્રપંચ જે મૃગજળ સમાન છે, તેને સાચો માનીને હું તેમાં ગૂંચવાઈ ગયો હતો. આજે મારી જ્ઞાનદષ્ટિ ઊઘડી ગઈ તે ઘણું સાડું થયું. હે કૃપાળુ જગત્પિતા! આજે મારા મનમાં જે પ્રકારના ભાવનો ઉદય થયો છે તેને તું છેવટ સુધી નિભાવી રાખજે. અધવચ મારા અંતઃકરણમાં અંચળતા ઉત્પન્ન થવા દઈશ મા. તારી આટલી દયા હું માગી લઉં છું. આવું કદી નહિજ બને એમ હું મારી બુદ્ધિ વડે ખાતરીપૂર્વક સમજી શકું છું; કારણકે મારા માર્ગમાં આ લોકનું ઐશ્વર્ય તથા લોકલગ્ન વેગેરે અડચણો આડે આવીને ઊભી રહેવાનીજ. તુકારામ કહે છે કે, સંતજનો મારા ઉપર કૃપા કરીને મારી વાણીને હરિનામનાં ઘરેણાં વડે શણગારે અને મને હરિકી-

તંનમાં રસ પડે એવી તેઓ મારા ઉપર દયા કરે, એવી આશાએ હું તેઓના ચરણ આગળ આજોડું છું.

૪૦૬૦-હે નારાયણ ! તારા ગુણ અસંખ્ય છે. મારી ભુદ્ધિ અધ્ય છે. તમે સર્વજ્ઞ અને સંસારમાંથી પાર ઉતારી લઈ લેતો એવા છો. હવે તમારા ચરણ આગળ મારે એક વિનંતી કરવાની છે, તે એ કે, હે દેવ ! મારા જેવો દીન મનુષ્ય તમારી ભક્તિનાં લક્ષણ કેવી રીતે ઓળખી શકે, તે સમજાવો. મને તો મોઢામાથાની કાંઈજ સમજણ પડતી નથી. હું તો ફક્ત તમારું નામસ્મરણ કરવામાંજ મારો સમય વ્યતીત કરું છું. હે દેવ ! મારું મન વ્યર્થ જાળતોમાં પરોવાય એવું ગાંડપણ મને લાગુ પડવા દઈશ નહિ અને તારા સ્વરૂપવિચારના પ્રકાશમાં મારો હાથ પકડીને તું મને દોરતો રહે-જે. હે પંઢરીરાય ! મેં જીવભાવ વડે મારો દેહ તને સમર્પિત કરી દીધો છે. માટે હવે તું તારી કૃપાની છાયા મારા ઉપર નાખજે અને મને સમ અને વિષમ કલ્પનાઓના ધક્કામાંથી જાળવી લેજે. તું એટલો જાણે ચતુર છે કે, જેઓ ચતુર કહેવાય છે તેમનો પણ તું શિરોમણિ છે. તું એવો જ્ઞાની છે કે, સૌ જીવોનો તું જીવનાધાર છે. તારામાં દશી વાતની ન્યૂનતા તો છેજ નહિ. પણ મારો પોતાનો ભાવજ ગાંઠાયેલો અને ઢંગધડા વિનાનો છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી જેવી સ્થિતિ છે તેવી મેં તારા ચરણ આગળ વિનંતીના રૂપમાં નિવેદિત કરી દીધી છે. જેનો જેવો આદર તેનું મૂલ્ય તેવું અંકાશે. કેાણ ખરો છે અને કેાણ ખોટો છે તે તું જાણે છે.

૪૦૬૧-હે દેવ ! મારો ઉદ્ધાર કરવાનું કામ તમને ઘણું ભારે અને બોલારૂપ લાગતું હોય એવું હવે મને દેખાય છે. આજ સુધીમાં તમે અનંત જીવોનો ઉદ્ધાર કરી નાખ્યો. તું મારી પાસે છે છતાં મારાં જાળવાન પાપ હજી કેમ નષ્ટ થયાં નથી અને મારાં પાછલાં

અશુભ સંચિતકર્મો હજી કેમ બળી ગયાં નથી, એજ મને નવાઈ લાગ્યા કરે છે. અથવા હે નારાયણ ! તને ઘડપણ તો નથી આવ્યું ? તારામાં પહેલાંનું સામર્થ્ય રહ્યું નથી એવું જો તું તારે મોઢેથી કબૂલ કરે, તોપણ તારા આવા નબળાઈ બરેલા લાપણમાં સંતો વિશ્વાસ કરવાના નથી. માટે હવે તારું આવું ચોરના જેવું વર્તન તું છોડી દે અને મને તારાથી વેગજો રાખીશ મા. આજ સુધી તેં મને તારાથી વેગજો ને વેગજો રાખ્યો, તે તો જાણે સમજ્યા. આપણે જેઠ એક ઘરમાં રહીએ અને છતાં આપણી વચ્ચે આડો પડદો રહે તે સાડું ન કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે, હે અનંત ! હવે તું મને નકામો ગૂંચવી મારતો નહિ. તું રાત્રી થઈને અજ્ઞાનીના જેવું આચરણ શા સાડું કરે છે ? બહુ સાડું, તારામાં સત્તા છે કે નહિ ? જો હોય તો તું મારા આગળ પ્રકટ થઈ જ.

૪૦૬૨-હે દેવ ! જે સંતોએ તને પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમાન દીઠો છે તેઓ મારી મશ્કરી કરે છે. આથી કરીને મારું મન ચિંતાતુર રહે છે, કારણકે મેં તારી ભક્તિ કરી તે બધી પાણીમાં ગઈ હોય એમ લાગે છે. તારા સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું કેવી રીતે ? મારી અગાઉ થઈ ગયેલા ભક્તો કહી ગયા છે કે, દેવ મૂર્તિમાન છે અને એવો અનુભવ કરીને તેમણે તારી સ્તુતિ ગાઈ છે. મને પણ તેમના જેવો અનુભવ લેવાની કામના વળગી હોવાથી, મારો જીવ તારામાં સજ્જડ પરોવાઈ ગયો છે અને તારાથી જરા વેગજો થવા આહતો નથી. હે મારા મહારાજ ! ત્યારે તમે નકામો અને કશા ઢંગધડા વિનાનો રિવાજ શા માટે ચાલુ કર્યો છે ? અમ બાળકોને ત્રાસ ઉપજાવવાને સાડું એક ઉપર એક પાપપુણ્યોના ઢગલા તમે શા માટે ઉત્પન્ન કરી રાખ્યા છે ? આ કસૂર કેાની તે તમેજ કહો. આનો જવાબ તમે મને આપો તેટલા સાડું હું તમારે પગે પડું છું. કારણકે તું સૌની જનેતા હોઈ સૌના પ્રતિ એકસરખો

ભાવ રાખે છે. ને એમજ છે તો પછી મેં શી ગુનેગારી કરી? હે નારાયણ ! ને મારો દેહ તમને કશા ખપનો નથી, ત્યારે તમે તેને જન્મ આપ્યોજ શા સારૂ? આ મારા સવાલનો જવાબ દો અને મારું એ વિષયનું અજ્ઞાન દૂર કરો. તુકારામ કહે છે કે, આ પ્રશ્નના ઉત્તરને માટે મેં ઘણા દિવસ સુધી તારી વાટ નોવાનો શ્રમ ઉઠાવ્યો. જેમ પીરસેલી થાળીના ઉપર કોઈ કારણસર એકાએક અણુગમે થઈ આવે, તેવું મારા સ્વામીને મારી બાળતમાં થયું છે કે શું, તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી.

૪૦૬૩-હે હરિ ! આજ સુધી તો હું કાળના જડખામાં સપડાઈ ગયો નથી. અત્યાર લગી હું બચી જવા પામ્યો તે ઘણું સારું થયું. હવે મારું જેટલું આયુષ્ય બાકી રહી ગયું હશે, તે બધું હું તમને સમર્પિત કરી દઉં છું. મને કાળે આજ સુધી અવકાશ આપ્યો તેથી મારા બધા આયુષ્યનો નાશ થતો બચી ગયો છે. મારું પાછલું આયુષ્ય ભૂસાની જેમ વ્યર્થ ગયું તે ગયું, પણ હવે હું બાકીના આયુષ્યને એળે જવા દેવાનો નથી. જે આયુષ્ય બાકી રહ્યું છે, તેનો ઉપયોગ કરીને મારે જે સાધના કરવાની છે તે હું કરી લઉંશ. કોઈ માણસ પાણીમાં ડૂબી મરતો હોય અને તેને કોઈ પાણીમાંથી બહાર કાઢે; એટલે તે ડૂબી જતો હતો એ વાત નીકળી જાય છે. કોઈને સ્વપ્નમાં અનેક પ્રકારની વિપત્તિનો અનુભવ થાય પણ જાગી જાઠ્યા પછી તે બધા અનુભવો મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, અથવા ભોજનનો છેલ્લો કેળિયો ગળ્યો હોય તો તેથી જેવો આનંદ જન્મનારને થાય છે, તેવોજ આનંદ મને તમારી ખરેખરી પ્રાપ્તિ કરી લીધાથી થાય છે. તમને મેં હાંકે મારી અને તમે મારી હાંકે સાંભળી, એટલે મારો બધો ભય તો જાણે એકદમ ટળી જાયો; કારણકે જેઓ તમારું શરણ માગતા આવે તેમનું રક્ષણ કરવાનાં સાધનો તમારી પાસે તૈયારજ હોય છે. જેમ સૂર્યોદય થતાં વાર-

નેજ અંધકારનો નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે તું જગદીશ્વર અમારો સહાયક થયો, એટલે પછી અમારામાં દોષ રહેવા પામેજ શી રીતે? તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! તું સકળ જગતનો સ્વામી છે તેથી હું તારૂં શરણ લેવા આવ્યો છું. હવે આજથી દેહ સંબંધી માન, દંભ વગેરે ઉપચારો વડે જે સુખ હું માની લેતો હતો તેના ઉપર આગ પડો. હવે તેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે હું જરા પણ પ્રયત્ન કરવાનો નથી.

૪૦૯૪-મારો ભાવ મેં મારા સ્વામીના ચરણ આગળ નિવેદિત કરી દીધો એટલે મને વિશ્રાંતિ મળી ગઈ. હવે તે ભાવ ત્યાંથી પાછો ફરે એમ નથી; કારણકે મેં મારો બધો જીવન દેવને સમર્પિત કરી દીધો છે. સર્વ પ્રકારનો લાલ ત્યાં આગળથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, આવો ભાવ મારા મનની અંદર દૃઢપણે જામી ગયો છે. મારી પાસે મારો વિશ્વાસ એજ મારી કુલ પૂંજ છે; આથી કરીને હું મારા મનથી દૃઢ નિશ્ચય કરીને પ્રભુનો સેવક બન્યો છું. એટલે હવે તો મારે પ્રપંચના ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખતાં સદાકાળ દેવની સેવાજ કરવી, એ મારૂં કર્તવ્ય છે. મારા મનને આ એકજ વાત ગમી ગઈ છે અને તેનેજ હું પકડી બેઠો છું. જે મારા મનમાં હતું તે બધું મેં કહી નાખ્યું. એ જાણતતું અભિમાન પણ મારા મનમાં છે નહિ. શુભ અને અશુભ બેઉ પ્રકારનાં ચોધડિયાં મારે માટે તો શુભજ થઈ ગયાં છે, કારણકે મારા ઉપર દેવ કૃપા કરશે એવો વિશ્વાસ મને ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યો છે. એટલે મારા તમામ વેપારમાં એક આનંદનોજ વેપાર હું કરતો રહું છું. એ સિવાય બીજું કંઈ હું જાણતો પણ નથી. આવું થવાથી મારૂં ચિત્ત સમાહિત અવસ્થામાં રહે છે અને તેથી કરીને લાલહાનિથી થતા મુખદુઃખના ધક્કા મારા અંતઃકરણને લાગુ પડતા નથી. આવી રીતે હું સંસારની અંદર રહું છું, તોપણ તેનામાં લિપ્ત થતો નથી. આપંચિક

વિસ્તારને મેં મારા મનથી વેગળો કરી રાખ્યો છે અને મારા અંતઃકરણની પ્રીતિ તો મારા જીવનાધાર તુલ્ય હરિના નામ ઉપરજ સ્થિર થઈ ગઈ છે. તેને લીધે નામરૂપી બીજ મારા હૃદયની અંદર દહીભૂત થઈ ગયું છે, જેથી કરીને મારા મનને થતા તમામ આઘાત-પ્રત્યાઘાત શમી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે, નાના પ્રકારના મતમતાંતરોથી વેગળો રહીને હું પ્રસન્ન મને જીવું છું અને મારા અંતઃકરણમાં દેવના સ્વરૂપ પ્રત્યેનો પ્રેમ વસી ગયો છે, તેથી તે રૂપ મારી આંખોમાં ફેલાઈ ગયું છે.

૪૦૯૫-જગતના સ્વામી મારા દેવ પોતાના ગળામાં તુલસીની માળા ધારણ કરીને ભક્ત પુંડલીકના ભણી જોતા એક ઈંટના ઉપર ઊભાં રહ્યા છે. તે સ્થાન અંદ્રલાગાને કિનારે પંદરપુરમાં આવેલું છે. અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ અને સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિઓ અર્થાત્ એશ્વર્યના લોગ તથા ચાર પ્રકારની મુક્તિઓ જેમને બારણે દાસી બનીને ઊભી રહી છે, જેમના નગરની આસપાસ સુદર્શનચક્ર ફર્યા કરે છે, જેમની ધાકે કળિકાળ પણ ધૂળતોડપતો આઘોઆઘો નાસતો ફરે છે, સકળ વિશ્વની માતા રુદ્રિમણી જેમની ડાબી બાજુએ અર્ધાંગિની થઈને ઊભી રહી છે, તે બન્ને વાદળાંમાં વીજળી ચમકી રહી હોય તેમ જાન્યવદ્યમાન બનીને શોભા ધારણ કરી રહી છે! જેમનાં દર્શનથી પ્રાણીમાત્રના મહાદોષનો નાશ થઈ જાય છે, તે દેવ સુખના સમુદ્ર સમાન અને પરમાનંદસ્વરૂપ છે. જે ગોવિંદે વૃંદાવનમાં પોતાની સહજલીલા વડે વેણુ વગાડીને તેના સૂરથી ગોપી-ગોપ, પશુપક્ષી, ગાયો ને વાછરડાં સૌને મોહિત કરી દીધાં હતાં તથા પોતાના આનંદમાં તદલીન બનાવી દીધાં હતાં; તુકારામ કહે છે કે, તેજ ગોવિંદ ચતુર્ભુજરૂપે પંદરપુરમાં બિરાજે છે, તેમનું શ્રી-મુખ અતિ શોભીતું છે, તે સર્વનું મન હરણ કરી લે છે, તેના રથ ઉપર ગરુડની ધ્વજા ફરફરે છે અને તે મારા સ્વામી પોતાના

અનેકાનેક ભક્તોનાં કામ કરવાને સારૂ ઉતાવળા ઉતાવળા દોડયા આવે છે.

૪૦૯૬-હે કેવ ! હું મારા જીવભાવ વડે તારે શરણે આવ્યો છું, તેથી કરીને હવે તું મને તારાથી અળગો કરીશ મા. ‘હું તારો છું,’ એવું તું મને કહે. તું એટલું કરીશ તો હું મારો જીવ તારા ઉપર ઓવારી નાખીશ. હે લક્ષ્મીપતિ ! મારા દેહનાં સર્ગા-સંજીવિઓમાંથી કોઈ પણ મને કામ આવનાર નથી, એવું મને સંતોની સંગતિમાં બેસવાથી સમજાઈ ગયું છે અને તે મારા મનમાં ખૂબ સજ્જડ ઠસી ગયું છે. તે બધાંજ મારાં સર્ગાવહાલાંઓ મને પ્રપંચના ખેલતમાશા બતાવીને તારા ભજનમાં અડચણ જાણી કરે છે. પ્રપંચ લાગે છે તો દેખીતી રીતે સુખદાયક, પણ આગળ જતાં દુઃખદાયક નીવડે છે, એવું લોકો જુએ છે-જાણે છે, તોપણ તેના ઉપર પ્રીતિ રાખે છે. મારાં સર્ગાવહાલાંઓમાંથી કેટલાંએક તો મરી પરવાયાં, વળી બાકીનાં હવે પછી મરશે અને હું પણ જો તેમની સંગતમાં ચૂંચવાયા કરીશ તો મને પણ તેવોજ લાભ મળશે. આવું ત્યારથી મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારથી હું તમારા કાલાવાલા કરવા મંડ્યો છું કે, મારા ચિત્તને પ્રપંચની અંદર લિપ્ત થવા દેશે નહિ. આ બાબતમાં હું ખૂબ દઢ રહું એવું અટળ ધૈર્ય મને આપજો. લોકોને મારી નિંદા કરવી હોય તો ભલે કરે, પણ હું તેમને જવાબ આપવાનો નથી. કારણકે સર્વનો આદિ અને સર્વનો જનક તું નારાયણજી છે. માટે મારે તો એક તારા ચરણનીજ પ્રાપ્તિ કરી લેવી છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા પ્રારબ્ધમાં જેવું લખ્યું હશે તેવું થશે, એવું માનીને હું મારૂં હિત સાધી લેવામાં જો આજસુ થઈશ તો હું કેવળ પાતકી અને અભાગિયાઓમાંજ ગણાતો થઈશ તેમજ મને એવો જાણીને વૈષ્ણવો ધિક્કારશે અને મારી હાંસી કરશે.

૪૦૯૭-હે દેવ ! હું તમારા ચરણનો આશ્રય લઇને તેમની નજીક પડી રહ્યો છું. આવું થવાનાં જે જે કારણો નીપજ્યાં તેમને હું વધાવી લઉં છું. હવે હું સંતોના સમાગમમાં રહીને મારી વાણી વડે તારા ગુણનું વર્ણન કરતો રહીશ અને મારા મનની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરીશ. આવી રીતે તમારી સેવા કરવામાં હું મારા દેહને ખપાવી દઇશ અને તેમાં હું મારાં મન, વાણી અને કાયા વડે જરા પણ ખોટાઇ કરીશ નહિ, જાણે મને વેચાતો લીધો હોય તેવી રીતે હું સંતોનો દાસ થઇ ચૂક્યો છું. આ મારો દૃઢ નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો છે. તારું નામરૂપ એ મારા જીવનો જીવનાધાર છે, એમ જાણીને હું મારા દેહથી અને દેહનાં સંબંધીઓથી અજાગો થઇ ગયો છું. આથી કરીને આ પંચભૂતાત્મક દેહ સહજ-સ્વભાવે જેમ રહેવાય તેમ રહે છે અને જે ક્રિયાકર્મ તેનાથી સ્વાભાવિક રીતે થઇ શકે તે કર્યાં કરે છે. જે દેવનું હું ભજન કરું છું તે મને જોગબશેજ, એવી સમજપૂર્વક મારા જીવભાવે ત્વરા કરી છે. આવી અવસ્થામાંથી મને બહાર કાઢીને તથા નિજજોધરૂપ સ્થિતિમાં લાવી દઇને દેવે મારું રક્ષણ કર્યું છે. હે દીનબંધુ ! આ મારા એકજ જન્મની જોપમાં તમારી કૃપા વડે મારી તમામ પ્રાપંચિક તૃષ્ણાઓ નિર્મૂળ થઇ ગઇ છે અને મારો આગળ ઉપરનો રસ્તો ચોખ્ખોચટ થઇ ગયો છે. હવે તમારી સત્તાની ધાકને લીધે દ્વૈતભાવ મારી પાસે આવતાંજ થરથર કંપી જીઠે છે. તુકારામ કહે છે કે, જ્યારથી હું તમારો અંકિત દાસ થયો ત્યારથી આનંદરૂપ થઇ ગયો છું. તેથી હવે પાપપુણ્ય મને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. મારા તમામ સંકલ્પોનો નાશ કરીને હું મારા એકપણામાં પડી રહું છું.

૪૦૯૮-શ્રીહરિના સગુણ સ્વરૂપની ભક્તિ કરવી એજ મુખ્ય ઉપાસના છે. એના વડે બધી અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને

અમુક લક્ષ્મીના હૃદયમાં શુદ્ધભાવ છે, એવું જાણીને શ્રીહરિ પોતાની મૂર્તિ તે લક્ષ્મીના હૃદયની અંદર પ્રકટ કરે છે. શ્રીહરિનું નામ એ મુખ્ય બીજ છે અને રૂળ પણ તેજ છે. તમામ પુણ્ય, તમામ ધર્મો અને તમામ કળાઓ પ્રાપ્ત કરવાની નામ એ એકજ સફળ થાવી છે અને તેના વડે જન્મમૃત્યુના સઘળા શ્રમનું નિવારણ થઈ જાય છે. જ્યાં આગળ હરિના લક્ષ્મી લાજશરમથી રહિત જાની જઈને શ્રીહરિની કીર્તિનું વર્ણન કરવા બેસે છે અને જ્યાં તેમને મોઢેથી હરિનામના જયઘોષ ગાજી જાય છે, ત્યાં આગળ કાવ્યના નવેનવ રસ પૂર્ણપણે ખીલી નીકળે છે અને સંસારનાં અનેક પ્રકારનાં બંધનો એમની મેળે છૂટી જાય છે. જેમનાં હૃદયમાં દેવ પોતાનાં થાણાં જમાવીને બેઠા છે, ત્યાં તો જ્ઞાનનાં તમામ લક્ષણો પ્રકટી નીકળે છે, દિવ્ય ગુણો પોતાની મેળે ચાલ્યા આવે છે અને ત્યાં સ્થિર થઈને રહી પડે છે, એવો દેવના આગમનનો પ્રભાવ છે. આ કામ કરનારાઓએ પોતાનો વર્ણાશ્રમધર્મ અને કુળધર્મ છોડી દેવાની અથવા બીજાં ત્રીજાં સાધનો કરવાની કાંઈજ જરૂર નથી. એક વિઠોબારાયના નામસ્મરણ વડેજ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તેટલું એક સાધનજ પૂરતું છે. તુકારામ કહે છે કે, એક નારાયણ પ્રકૃતિથી પર છે, એવું વેદ માને છે અને યોગીઓ તેમનેજ બ્રહ્મશૂન્ય કહે છે. મુક્તાત્માઓ તેમનેજ પરિપૂર્ણ આત્મા કહે છે અને તેમનેજ લોળા ભાવિક લક્ષ્મી દેવ કહે છે, જેમને તેઓ પોતાના સગુણ સ્વરૂપમાં ઈંટ પર બિલેલા જુએ છે.

૪૦૬૬—હે નારાયણ ! તારાં નામ, રૂપ અને ગુણ અગણિત છે અને તારી નાલિ કમળના જેવી આકૃતિવાળી છે; એટલા માટે તને ‘શ્રી અનંત પદ્મનાભ’ એવા નામથી લોકો પોકારે છે. હે જનાર્દન ! તું આખા જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તારું સ્વરૂપ આનંદધન અને અવિનાશી છે. તું સર્વ દેવોનો આદિ દેવ છે. તું

કૃપાળુ છે. હે મહારાજ કેશવરાય ! તું તારા ભક્તોનો મહાનુ-
ભાવ મહાનંદ છે. તું સદાકાળ મંગળદાયક અને સહજસ્વરૂપી
છે. તું તારા હાથમાં ચક્ર ધારણ કરીને અખિલ વિશ્વનું રક્ષણ કરે
છે. તારા રથની ધ્વજાની ઉપર ગરુડ બિરાજે છે. તું કરુણાનો-
સાગર છે. તારા હાથપગ અગણિત છે. તું ક્ષીરસાગરમાં શેષ-
નાગના ઉપર શયન કરીને નિદ્રા લે છે. તારાં નેત્ર કમળ જેવાં છે.
તારી મૂર્તિ મદનના સમાન સુંદર અને કામિનીઓનાં મન હરણ
કરી લે એવી છે. તું લક્ષ્મીનો પતિ છે. તેં એકવાર પૃથ્વીને તારા
મસ્તક ઉપર ધારણ કરી રાખી હતી. તું ભક્તજનોનો સંસાર-
માંથી ઉદ્ધાર કરે છે. તેં બે ડગલાંમાં આપું પ્રહ્લાંડ માપી નાખ્યું
અને ત્રીજું ડગલું મૂકવા જેટલી જગ્યા બાકી રહી નહિ, એવો તું
ત્રિવિક્રમ પોતાના ભક્તોને સાડ નાનું સરખું વામનરૂપ ધારણ કરે
છે. હે સગુણનિર્ગુણ દેવ ! તું આખા જગતનો પિતા છે, તું સૌના
જીવનનો આધાર છે. આવો તું દેવકી અને વસુદેવના પુત્ર રૂપે અવ-
તરીને બાળવેશે તેમના આંગણમાં ઘૂંટણિયાં કાઢવા લાગ્યો હતો,
તેથી તારું નામ ‘બાળકૃષ્ણ’ પડ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે, હે
દેવ ! હે મહારાજ ! હું તમારી આગળ આજોટીને તમારા ચરણ
આગળ આશ્રયસ્થાન માગું છું. હું સંસારનાં અનેક બંધનોથી
બંધાઈ ગયો છું. તેમાંથી તું મને છૂટો કરી દે, એવી મારી તને
પ્રાર્થના છે.

૪૧૦૦-હવે પંઢરીનાથ ભક્તિના બળને લીધે આપણી પાસેજ
આપણી વાટ જોતા ઊભા રહ્યા છે. વિચાર કરવા જઈએ તો જેના
સ્વરૂપનો અંત છેજ નહિ, તેનેજ હું મારા હૃદયની અંદર ધારણ
કરી રાખું છું. પંઢરીરાય પોતાનું દેવપણું ભૂલી ગયા છે. તેમના
ભક્તોએ તેમના નામનું ચિંતન કરીને તેમને આવી રીતે જીલા-
વામાં નાખી દીધા છે. સંતોના ચરણનો સ્પર્શ કરતી વખતે ભક્તો

તેમનાં ભતિકુળનો વિચાર કરતા નથી. આવું એક સર્વોત્તમ સાધન અમારા હાથમાં આવી ગયું છે. હવે અમારે શોક કરવાની કે ભટકવાની જરૂર રહી નથી. જે શ્રીહરિ અવિનાશી દેવ છે તેજ અમારા દાતાર અને અમારા સહાયક છે. શ્રીહરિ ચતુર્ભુજ હોવાથી તેમના ભક્તોનો પ્રભાવ પણ ભારે હોય છે. ભક્તોના મનનું રંજન કરવાને માટે શ્રીહરિ નાનામોટા થઈ જાય છે અને સુંદર મનોહર આકૃતિ ધારણ કરે છે. તેમને ભક્તિ ઘણી વહાલી છે અને તેના તેમને બહુજ લોભ લાગેલો છે. તેથી તો તે પોતે આપણા ચાચકે ણનીને આપણી ભક્તિનો આદર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, હે પંઢરીનાથ ! આવું રૂઢું સાધન અમારા હાથમાં આવી ગયું છે, તેથી હું સંતોના શરણમાં જઈ પડ્યો છું. હવે એ બેઠને મારો જીવ જતાં પણ છોડનાર નથી.

૪૧૦૧-હે દેવ ! જે ઉપાય વડે તારા ચરણનું દર્શન થાય તે ઉપાય તો મારાથી થતો નથી; કારણકે તારી ભક્તિ કરવાને સાડા જેની ખાસ જરૂર છે તે ભાવ તો મારામાં છેજ નહિ. કોઈ પણ બાબતમાં મારો જીવ મારે સ્વાધીન નથી. ધર્મચરણ કરવા બંધ છું તો તેમાં માફ ચિત્ત તે કાર્યને અનુકૂળ થતું નથી. દાનપુણ્ય કરવાને સાડા મારી પાસે પૈસા નથી. અતિથિપ્રાક્ષણ વગેરેનું પૂજન કેવી રીતે કરવું તે હું જાણતો નથી અને ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયા રાખવી જોઈએ, પણ મારા હૃદયમાં દયાનો એક છાંટો પણ નથી. ગુરુની અને સંતોની સંગતિમાં કેવી રીતે રહેવું, તે મને આવડતું નથી. જપ, તપ અને અનુષ્ઠાનમાં મને સમજણ પડતી નથી. વૈરાગ્ય ધારણ કરીને વનવાસ કરવાનું મારાથી ણની શકતું નથી. ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાનું તો મારે માટે શક્યજ નથી. તીર્થયાત્રા કરવા બંધ છું તો તેમાં માફ મન પરોવાતું નથી. વ્રતપાલન કરવાનો વિચાર કઈ છું, પણ તેના વિધિનું મને કશું જ્ઞાન ન હોવાથી મારે

એ વિચાર છોડી દેવો પડે છે. દેવ તો भारी પાસેજ, માગ હૃદય-
માંજ છે, એવો જ્ઞાનવિચાર કરવા બહિ છું તો ખરો, પણ આ
માઝ અને આ પગથુ એવો ભાવ માગ મનમાથી ખમતો નથી
તુકારામ કહે છે દે, હે દેવ ! હું તારો ગરણાગત થઈને તારો
આજ્ઞાકિત દાસ બનીને ગહું છું. એ સિવાય માગથી બીજું કાંઈજ
બની ગટે એમ નથી તારા ગરણાગત દાસ થઈને રહેવામા કોઈ
પણ વતના મચિત શુભ કર્મની જરૂર નથી પડતી, એવું બાણીને
હું નિશ્ચિત થઈ ગયો છું

૪૧૦૨-હે નારાયણ ! તમેજ ત્યારે મને તમારાથી વેગળો
કાઢી મૂકે ત્યારે મારે હાક મારવી કેને તે કહેા તમારા સિવાય
મને ધવગવીને भारी વામનાઓને પૂર્ણ કરે એવો બીજો કૃપાળુ
કોઈ છે ખરો ? તારા પોતાના બાળકને પાસે રાખવાથી તને તેના
તરફથી ત્રાસ થશે, એવો વિચાર તારે મનમા આણવો નહિ અને
બાળકને પોતાને જોળેથી આઘો ખસેડવો નહિ જે દીન ભક્તને
તે તારો પોતાનો બનાવી દીધો છે, તેનું તારા પ્રેમ દ્વારા રક્ષણ
કરીને તેને તું જીવનદાન દે તેને તું નિત્ય બ્રહ્મરસનું સેવન કરાવ,
એજ એક મારા મનની વાસના છે અને જાણે હું તારા ચરણની
પાસે ને પાસેજ નિરતર પડ્યો રહું, એવું મારા મનને થયા કરે
છે આ તારા ચાચકની આટલી એક અભિલાષા તું પૂર્ણ કરી દે
હે દેવ ! મારી પાસે પ્રારબ્ધકર્મની જે થાપણ હતી, તેના વડે
મને તારા દર્શન કરવાનો રમ્તો મળી ગયો તેના તરફ મારા હું
હયમા પ્રેમ અને આદગ્ની ઉત્પત્તિ થઈ તે પણ તે પ્રારબ્ધક
મંતુજ પરિણામ છે હવે હું તારી પ્રેમપૂર્વક સેવા કરી શકું એવું
વરદાન તું મને આપ એ હું તારી પાસે માગી લઉં છું તારા
કાલાવાલા કરતા રહીને તને માદ પાડતાજ રહેવું, એ સિવાય બીજા
કશામા મને રસ પડતો નથી જાગૃત, સ્વપ્ન, નિદ્રા અને ધ્યાન

એ ચારે અવસ્થાઓમાં મને એક તારૂંજ સ્વરૂપ દેખાયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવી સ્થિતિમાં મને તારો પ્રત્યક્ષ મેળાપ કદાચ ન થાય, તોપણ મને ઉપર કહ્યો તેવો મેળાપ થાય છે તે સાચો કે જૂઠો તેનો તુંજ વિચાર કરી જો. હવે તારા સ્વરૂપાનુસંધાનનો અળાંક ઝરો મારે હાથ આવી ગયો છે, આ રીતે હું મારા અંતઃકરણને અનુકૂળ અને સહાયક કરતો જાઉં છું.

૪૧૦૩-પ્રસ્તુત પદમાં જેતું સૂચન કયું છે તે બધાં સંસારની પીડાને મટાડનારાં ઔપધ છે. તેમના સેવનથી જન્મ, જરા આદિ દેહના પાવિકાર દૂર થઈ જાય છે, કામક્રોધાદિ પહરિયુ દબાઈ જાય છે અને તે ઉપરાંત બીજું કોઈ પણ જાતનું વિઘ્ન નડતું નથી. શ્રીહરિતું શ્યામ સ્વરૂપ નેત્રમાં ધારણ કરવાથી ચારે વેદ, છ શાસ્ત્ર અને અઢારે પુરાણનું સામટું ફળ મળી જાય છે; કારણકે એ સ્વરૂપમાં તેમનો સૌનો સમાવેશ છે. કુદ્ધ લોકોના સંસર્ગથી દૂર રહેવું અને વિષ્ણુસહસ્રનામનો જપ કરતા જવું. ત્યાર પછી જે જે કામ કર્યાંથી સાધનમાં કુપથ્ય કર્યો જેવું પરિણામ આવતું હોય તે બધાં કામોથી દૂર રહીશું, તોજ ઉપર કહેલાં ઔપધથી ફાયદો થશે, નહિ તો નહિજ, એ તમે નક્કી સમજી લેજો. સ્વાત્મ-સ્વરૂપના ઘરમાંથી કદી બહાર પગ મૂકવો નહિ અને બહારના દેહાહંકારની હવા શરીરને લાગવા દેવી નહિ. બહુ લપલપાટ કે બક-બકાટ કરવાં નહિ અને માયાવી સંસારની સાથેનો સંબંધ કાપી નાખવો. આપણી પાસે જે ચિત્ત છે તે શ્રીહરિને અર્પણ કરી દેવું અને (દહીં વલોવીને તારવી કાઢેલા માખણના જેવું નિર્મળ બનાવીને અર્પણ કરવું અને બાકી વધેલી અસાર છાશના જેવા) પ્રપંચને એક બાજુએ ફેંકી દેવો. તુકારામ કહે છે કે, તમારે વૈરાગ્યરૂપી જગમાં સ્નાન કરવું અને આશાઓરૂપી પરસેવો બહાર નીકળી જતા મુધી દિશાઓરૂપી વસ્ત્ર પહેરી રાખવાં. આવું કરવાથી શુદ્ધશુદ્ધ પર-

પ્રક્રિયસ્થિતિમાં જેવી પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે તેવી પુષ્ટિ તમને પણ પ્રાપ્ત થશે; આટલા માટે પ્રથમ તમારે વૈરાગ્યાવસ્થાને ગ્રહણ કરવી.

૪૧૦૪-તમે આ જન્મમાં તો પુષ્કળ સુખદુઃખ ભોગવી લીધાં. તમારો હવે પછીનો જન્મ પણ મનુષ્યનોજ થશે એવી ને તમે આશા રાખતા હો તો નક્કી જાણજો કે, તમારી અનેક ચેષ્ટાઓ છતાં તમને તેમાં સફળતા ન પણ મળે. અરે! આવું તમે જાણો તો છો છતાં આંધળા શા સારૂ થાઓ છો? ચોરાશી લક્ષ યોનિઓમાં આંટા ભારતાં ભારતાં વારંવાર તમારે જન્મમૃત્યુના દ્વારમાં થઈને પસાર થવું પડશે અને તેમાં જરા પણ ફેરફાર થવાનો નથી. દરેક વખતે તમારે ગર્ભવાસની પુષ્કળ ચાતનાઓ સહન કરવીજ પડશે. ત્યાર પછી ત્યારે તમે નવીન જન્મ લેશો ત્યારે પણ કેટલાક વખત સુધી તમારે સંશયના જળજર પૂરમાં ઉત્પન્ન થતા દેહાદિ પ્રપંચ-રૂપી માયાજાળના વમળની અંદર ચકરડીઓ ખાવીજ પડશે. પશુ-ઓને પાપપુણ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી અને કયો લોગ ઉત્તમ અને કયો અધમ તેનો પણ તેમને વિવેક હોતો નથી. વળી કેટલાંક પ્રાણીઓ તો જન્મીને તરતજ મરી જાય છે, કેટલાંક મૂંગાં, આંધળાં, લૂલાં, લંગડાં અને બહેરાં જન્મે છે. મનુષ્યદેહસરખી થાપણ તમારે હાથ આવી ગઈ છે તે ઉત્તમ છે અને તે ઉત્તમ ગતિ આપે એવી છે. કોઈ કહેશે કે, હુંજ દેવ છું, પણ આવું કહેનારો ને હરિની ભક્તિ કરશે ત્યારે તો તે દેવ થઈ જશે, નહિ તો નહિ. આવું તમે ને જાણુતા હો તો પછી તમે તમારા ચિત્તમાં શ્રીહરિવિષયક પ્રેમને શા માટે ધારણ કરતા નથી? તુકારામ કહે છે કે, તમે એક ક્ષણવારને માટે તો તમારા મનને સ્થિર કરો, સાવધાન થઈ જાઓ અને વેદપુરાણ શું કહે છે, તે તમે જરા આંખો ઉઘાડીને જુઓ એટલી મારી તમને વિનંતી છે.

૪૧૦૫-શ્રીહરિ તો પોતાના સેવકોની સેવા કરે છે. સેવકોને

કશી વાતની તંગી પડે તે તેમનાથી સહન થતું નથી. સેવકોનું કામ કરવાની બાબતમાં દેવ એટલી બધી ઉતાવળ કરે છે કે, પીર-સેલા ભાણા ઉપરથી જીઠી જઈને ભક્તોનું કામ કરવા સાડ દોડી જાય છે. તે એવા કૃપાના સમુદ્ર છે. તે એક ઈંટના ઉપર કેડે હાથ દઈને જિભા રહ્યા છે. તે ભક્તોને સર્વસ્વ આપે એવા ઉદાર દેવ ભક્તોના સુખને અર્થે સાકાર સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. તેમની છાતી ઉપર ભૃગુઋષિએ એકવાર લાત મારેલી, તેનું શ્રીવત્સ નામનું ચિહ્ન એક જાતનું ભક્તોનું ભૂપણજ છે એમ સમજીને દેવ તેને પોતાની છાતી ઉપર ધારણ કરે છે. શ્રીહરિને લાત વાગ્યાનું હઃખ તો મુઠ્ઠે છેજ નહિ, પણ તે તો તેથી જિલકું સુખ માની લે છે. સત્યભામાએ નારદઋષિને દેવનું દાન દઈ દીધું, પણ તે બાબત તેમણે દેવની પરવાનગી જો કે લીધી ન હતી; તોપણ દેવે તે દાન કબૂલ કર્યું અને નારદની પાવડીઓ પોતાના માથા ઉપર મૂકીને પોતે ચાલવા લાગ્યા. વળી એજ દેવ બલિરાજને ઘેર તેનું બારણું સાચવનાર દ્વારપાળ થયા અને સારથિ થઈને તેમણે અર્જુનનો રથ હાંક્યો. આવી રીતે દેવ પોતાના પ્રત્યેક સેવકના દાસ બનીને તેમની આજ્ઞા મુજબ તેમની સેવા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે દેવ એક વાર પુંડલીકના ઉપર મુશકેલી આવી પડવા છતાં તેની સાથે જોડ્યા ન હતા, તેજ દેવ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ખૂબ વિનયપૂર્વક તેની આગળ આવીને જિભા રહ્યા છે. ત્યારે તમે આવી માતાનું ભજન શા સાડ નથી કરતા ?

૪૧૦૬-જેવા હરિ છે તેવાજ તેમના ભક્તો પણ છે. હરિની જેમ તેમને પણ ભય, મોહ, ચિંતા કે આજ્ઞા એમાંનું કંઈ પણ લાગુ પડતું નથી. તેઓ ઉદાસીન ભાવે રહે છે અને ભક્તિની કાછડીનો છેટો ખૂળ જોરથી પકડી રાખે છે. શ્રીહરિના ચરણને વળગીને તેમણે સંસાર સાથેનો સંબંધ કાપી નાખ્યો છે. લોકોના તરફથી

સન્માન પામવાની તેમને ગરજ હોતી નથી અને પૈસા તો તેમની આંખે માટીનાં ઢેકાં જેવાજ દેખાય છે. તેઓ નિરંતર શ્રીહરિના નામામૃતનું પાન કરે છે. એ સિવાય બીજા કશાનું અસ્તિત્વજ નથી, એવું તેઓ પોતાના મનથી માને છે. તેમના હૃદયમાં પુષ્કળ અવકાશ હોય છે. તે સમુદ્રના સમાન ધૈર્યવાન અને સંસારમાં સૌથી બળવાન હોય છે. તેમણે શ્રીહરિના ચરણની સાથે એવી મજબૂત બાથ ભેરવી દીધી હોય છે કે, જેને કામક્રોધ છોડાવી શકતાજ નથી. એ કામ અને ક્રોધ છે તો ઘણા બળવાન પણ ભક્તો તેમને પોતાના દાસની માફક આરાધનવર્તી બનાવી દે છે. તે હરિના સેવકો એટલા તો બળવાન છે કે, કાળનું પણ તેમની આગળ કાંઈજ ચાલતું નથી. છતાં તેઓ એટલા બધા નમ્ર હોય છે કે સૌથી નીચે આસને બેસી જાય છે. દેહને લગતી તમામ બાબતોના તરફ તેઓ ધ્યાન આપતા નથી અને તેમનું જેમ થાય તેમ થવા દે છે. ચોસઠ કળાઓને જાણુતા હોવા છતાં, જાણે કાંઈજ નથી જાણુતા એવા થઈને રહે છે. હરિના દાસનો આજો સંસારજ દાસ છે; મોક્ષ તો તેમની વાટજ જોયા કરે છે; રિદ્ધિસિદ્ધિઓને તો તેમણે પોતાના રાજ્યમાંથી દેશવટો આપી દીધો છે. તેમનો તો હરિભક્તોને એટલો બધો કંટાળો હોય છે કે, તેઓ તેને સ્પર્શ પણ કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે, હરિના ભક્તો જન્મ અને મૃત્યુ બેઢને સ્વખવત્ જાણે છે. આ અમારું અને પેલું પારકું એવું તેમની આંખે દેખાતુંજ નથી. તેઓ નિરંતર આનંદમાં રહે છે અને એવી સ્થિતિમાં તેમની વાણી પ્રેમના અમૃતસ્વરૂપ હરિના નામનું સ્મરણ કરે છે.

૪૧૦૭-હું તો હવે આ સંસારથી અતિશય ત્રાસ પામ્યો છું. માના પેટમાં ગર્ભાવસ્થામાં નવ મહિના કાઢ્યા. ચોરાશીલક્ષ યોનિઓમાં સુખની પાછળ વલણાં મારવામાં મેં લિખારીના દહાડા

ગાળ્યા. મારા જીવન ઉપર હમેશાં બીજાઓનોજ અધિકાર રહ્યો છે. હું મારાં સંચિતકર્મોના મજબૂત પાશની અંદર બંધાય ગયો છું. મારાં પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણુ કર્મ મારી પાસે ને પાસે રહીને મને પોતાની સત્તા વડે હમેશાં ધકેલતાંજ રહે છે. અનેક યોગિ-ઓમાં ભટકી વળ્યો પણ પેટ ભરાયું નહિ અને તૃપ્તિનું સુખ કદી અનુભવ્યું નહિ. વિશ્રાંતિ કેવી થાય છે તે તો મેં જાણ્યુંજ નહિ અને એક ગામમાં એક જગ્યાએ ઠરીને બેઠો નહિ. હું એકજ જ-ગ્યાએ બેસી રહું અને કોઈ પણ ઠેકાણે ઘસડાઈ જાઉં નહિ એવું સામર્થ્ય, હે દેવ ! મારા શરીરમાં છેજ નહિ. ભાડિયાની અંદર જેમ ધાણીના દાણા તરફડે તેમ હું તરફડું છું. આવી સ્થિતિમાં મેં ઘણાં લાંબા વખત પસાર કર્યો છે અને હજી પણ એવી ને એવી હા-લતમાં બીજો કેટલો વખત કાઢવો પડશે, તે તો કોણ જાણે ? એમ કરતાં કરતાં પૂરો એક કલ્પ વીતી જશે, તોપણ મારા જન્મમરણના ક્રમનો છેડો આવવાનો નથી. મારા આવા દુઃખનો કોણ અંત આણી મૂકે ? મારો બોલો હું તમારા સિવાય બીજા કોના ઉપર મૂકવાનો હતો ? તમારું નામસ્મરણ એજ આ સંસારસમુદ્રને ત-રવાનો ઉપાય છે. એનો અર્થ એ કે, જે કોઈ તમારું નામસ્મરણ કરશે તેના સંકટને વખતે તમારે તેને છોડાવવાને માટે દોડી જવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ ! ત્યારે હવે મુજ દીનને મદદ કરવા સાડે દોઢયા આવો અને મારામાં રહેલા શુભઅવગુ-ણનો વિચાર ન કરશો. તમે મારા ઉપર આટલી દયા કરો એવી મારી તમને વિનંતી છે.

૪૧૦૮-હે મનુષ્યો ! ન્યાંસુધી તમારા હાથપગ ચાલે છે અને તમારું શરીર સુદૃઢ છે, ત્યાંસુધીમાં તમે તમારું સ્વહિત સાધવાને માટે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડો. આટલું કરી લેવા ચૂકતાજ નહિ. ન્યાંસુધી તમારો નાશ કરનારો કાળ તમારાથી આઘો છે,

ત્યાંમુધીમાં તમે હરિના ગુણાનુવાદ ગાઓ અને સાંભળો. આ જા-
બતમાં તમારાથી જેટલી ત્વરા થાય તેટલી કરજો. મનમાં શુદ્ધ
ભાવ ધારણ કરીને હરિની સેવા કરજો અને તેમાં જરા પણ કપટતા
અથવા ખોટાઈ કરતા નહિ. જે ધન તમે કમાઓ તે લોચમાં
ખાટો ખોદીને દાટી મૂકતા નહિ, પણ ગ્રાહણો અને સાધુસંન્યાસી-
ઓનું પૂજન તથા સત્કાર કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરજો. તમે પોતે
શુદ્ધ આચરણ રાખીને ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયાનાં કામોમાં તમારું ધન
વાપરી નાખજો. આવી રીતે તમને આગળ ઉપર મદદગાર નીવડે
એવાં શુભ સંચિત કર્મોનો સંગ્રહ કરવાનું ભૂલતા નહિ. જ્યાંમુધી
તમારા શરીરમાં જીવાનીનું જોર હોય તેટલો વખત તમે વિપયોની
સંગતિમાં પડીને તેમનાથી ખરકાઈ જતા નહિ. કામ, ક્રોધ, લોભ,
મોહ વગેરે વિકારોથી દૂર રહેજો અને સંતોની સંગતિમાં વાસ
કરજો. આટલું કરવામાં ચૂક કરતા નહિ. તુકારામ કહે છે કે, જે
ઘડીએ તમે યમની સત્તા નીચે આવી જશો; તે ઘડીએ તમારું કંઈ
પણ ચાલવાનું નથી. તમારી પાસે આજે જે સત્તા છે, જે દ્રવ્ય છે,
જે સંપત્તિ છે, તે બધાં અહીંનાં અહીંજ પડી રહેશે અને તમારાં
સંચિત કર્મ તમારી સાક્ષી પૂરવાને વાસ્તે તમારી આગળ આગળ
ચાલ્યાં જશે. પછી તો જેવો યમરાજ હુકમ કરશે તે પ્રમાણે
તમારે ચાલવું પડશે.

૪૨૦૬—હે પાંડુરંગ ! તમને અમુક વાત મારે એકાંતમાં
કહેવી છે, તે એ કે જો અમારાં શુદ્ધ પ્રારબ્ધ કર્મોજ અમને તા-
રવાનાં હોય તો પછી તમારું કર્તવ્યજ શું રહ્યું? લીધેલું કરજ
ચૂકવી આપવું તેમાં પુણ્ય શું અને ધર્મ શો? અને કોઈ કહે કે,
મેં ધર્મોચરણ કર્યું તો તેનું કહેવું માને પણ કોણ? હે દેવ ! આ
સંસારમાં તમારી મોટાઈનું જે ભૂપણ કહેવાય છે તેને શા માટે
વ્યર્થ ગુમાવી દેવા જેવું કરો છો? જેને જાવાને અન્ન ન મળતું

હોય તેને અન્નનુ દાન દેવું જોઈએ પોતાને ખારણે કોઈ અતિથિ કે અભ્યાગત આવી ચડે તો તેની યોગ્યતાના પ્રમાણમા તેને દાન દેવું જોઈએ બ્યારે ખીન્નુ કાઈ લેવાઆપવા જેવું ન હોય, ત્યારે વૈદ્ય લોઝોએ ઓછામા ઓછુ ઔષધ આપવા જેટલો પરોપકાર તો કરવોજ કરવો દીન-અનાથ જીવોને પોતાની છાયામા રાખીને તેમનુ રક્ષણ કરે તેને શૂરવીર જાણવો હે નારાયણ ! એવા પુરુષનાં પુણ્યોનો તથા તેના ભૂષણોનો કાઈ પારજ નથી એમ તમે નક્કી જાણી લેજો વૃકારામ કહે છે કે, ત્યારે હવે મારે આથી વિશેષ ઠહેવા જેવું કાઈ રહ્યું જ નથી મને જો તમે તારો તોજ તમે ખરા જે ઘડીએ તમે તમારા પતિતોને પાવન કરવાના બિરદાને સાચુ પાડી બતાવશે તે ઘડીએજ તમે પતિતપાવન છો એવું હું માનીશ

૪૧૧૦-શ્રીહરિનુ રૂપ અને તેમનુ નામ જોઈ રૂડા છે તેમનુ દર્શન કરતાંને વારજ આખોને ટાઢક વળી જાય છે અને ત્રિવિધ તાપ શમી જાય છે વિકૃલના નામનો જપ પ્રકટ છે અને છતાં તે અતિશય સારભૂત છે શ્રીહરિના સ્મરણરૂપ શસ્ત્ર છેક છેલ્લી ઘડીએ એટલે દેહના અવસાન વખતે વાપરવા યોગ્ય છે તેની સરખામણીમા દસ પ્રકારના દાનની કરીજ કિમત નથી નારાયણનો સ્વ ભાવ એવો છે કે, તેમના ભક્તો તેમનુ સ્મરણ કરે કે તરતજ તે તેમના સકટને ટાળી દે છે આવો મત શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો છે અનંત ભગવાન કૃષ્ણની સિદ્ધિ પર્યાંત પોતાના ભક્તને મદદ કરે છે અને તેને ધારેલે સ્થળે પહોંચાડી દે છે એટલા વાન્તે ભક્તજનોનુ તો એટલું જ કર્તવ્ય છે કે, તેમણે મર્વાતોભાવે નાગયણનું શરણ લેવું સસાર તો ધોજો અને ઝેરી માપ છે હે દાતાર ! હે દેવ ! માગ લેણદારોની સગતિને લીધે મારી અને તારી વચ્ચે છેટું પડી ગયું છે અને તેથીજ હું આ સમારના ઉપર ચીટે બેસુ છું આ મ-

સારે મને પોતાની સાથેના સંબંધને લીધે અનેક યોનિઓમાં ભટકાવી માર્યો. દેહાદિ પ્રપંચનો તેણે મને મોહ લગાડ્યો અને આ દેહ તે હું ચોતે અને આ દેહનાં સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ, એવા ભ્રમની અંદર હું ગૂંચવાઈ પડ્યો, તેને પરિણામે મારે પારવિનાની વિટંબણા સહન કરવી પડી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! આજ સુધી તો હું આ મંસારના મોહને વશ થઈને જીવ્યો. તેમ કરવાથી હું અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં ભટકી વળ્યો અને જન્મમરણ આદિ પાર વિનાનાં દુઃખ મેં ભોગવી લીધાં. હવે તમારે એ દુઃખોનો અંત આણી નાખવો જોઈશે, એવી આશાએ હું તમને નમસ્કાર કરું છું.

૪૧૧૨-દેવ ઘણા રૂડા છે. એનો અર્થ એ કે તે પૂર્ણકામ છે અને તેમનું નામ મધુર છે. તેમના તમામ શુણ્ણમાં સૌથી મુખ્ય શુણ્ણ તેમની દયા છે. દયાના તો તે બધે સમુદ્રજ છે અને તે પોતાના ભક્તોને કોઈ પણ જાતનો શ્રમ કે કષ્ટ સહન કરવા દેતા નથી. તે એટલા બધા બેહદ શ્રેષ્ઠ છે કે, તેમની ભલાઈનું વર્ણન કરવું કેવી રીતે ? તેમની ઉદારતા ભણી જોવા જઈએ છીએ તો લક્ષ્મી પોતેજ તેમની દાસી છે. તેમના શૂરવીરપણાનું વર્ણન કરવા જઈએ તો કહેવું પડશે કે, કળિકાળ તેમનાથી હારી જાય છે. તેમની ચતુરાઈનો વિચાર કરવા જઈશું તો એમજ કહેવું પડશે કે, તે તમામ શુણ્ણના રાશિ સમાન છે. તેમને ઓળખી શકે એવા તો તે પોતેજ છે; ખીજે કોઈ તેમને ઓળખી શકતો નથી. દેવ કેટલા પ્રાચીન છે તે વિષે જોવા જઈએ તો જણાશે કે, તે સૌના આદિ છે અને તેમની લીલા કોઈનાથી કળી શકાતી નથી. તે બાળવેશ ધારણ કરીને, અજ્ઞાન બનીને ગોવાળ લોકોની ગાયો ચરાવવાનું કામ કરે છે અને ગોવાળોને પોતાના રૂપથી મોહિત કરી દે એવા તે ચતુર છે. તે અનંત દેવ એવા ગાંડા છે કે, જેનામાં

તેમણે ભાવ દીઠો કે તરત પોતે તેના સેવક બની જાય છે વળી પોતાના લક્તોનું એકું ખાઈ જવાનો તેમને ભારે શોખ છે તે એવા લિખારી જેવા છે કે, જેના આઠે અગ રાટા હતા એવી કુખ્ખ દાસીની સાથે પોતે રમણ કરવા લાગ્યા તે એટલા બધા મેલા છે કે, પાપી લોકોની સાથે તે ઘણો નિકટનો સબધ રાખે છે તેમને નાના પ્રકારના ખેલ ખેલવાનું અને ભાતભાતના વેશ લેવાનું ગમે છે તે જીવમાત્રમા વ્યાપ્ત છે, છતાં કોઈ તેમને જાણી શકતું નથી કોઈ તેમની શોધ કરવા જાય તો તેના હાથમા તો કદી આવેજ નહિ તુકારામ કહે છે કે, તે કેવા શ્રેષ્ઠ છે તે કહેવા જઈ તો મારે કહેવું પડશે કે, તે દેવ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને નાનામા નાના અણુરેણુનાથી પણ નાના છે આ હું જે કાંઈ તેમને વિષે કહું છું તે ખરૂં જ કહું છું, જૂઠી મોઢામોઢાની સ્તુતિ કરતો નથી

૪૧૧૨-હો દેવ ! તમારી લક્ષિત મારે કેવી રીતે કરવી અને કયા ઉપકરણો વડે કરવી ? તમને કયી કયી પૂજની વસ્તુઓ અર્પણ કરવી ? કારણકે તમે સર્વ રસોમા, સર્વ રૂપોમા, સર્વ ગંધોમા અને સર્વ જાતના પ્રાણીઓમા તમારા સર્વવ્યાપકપણા વડે પૂર્ણ રીતે ભરપૂર છો મારે મારી ઇન્દ્રિયોનું દમન કેવી રીતે કરવું અને મારા પાપપુણ્યોનો નાશ કરવાને માટે મારે કયા મતોનું પાલન કરવું ? કારણકે તારા વગરનું ખાલી સ્થળ તો કોઈ છેજ નહિ હું આખો ઉઘાડી રાખીને કોને જોઉં અને કયા મંત્રનો જપ કરીને મારા મનમા તારૂં ધ્યાન કરૂં અને તે પણ કઈ રીતે ? તારા વિનાનું નકામું સ્થળ છેજ કયું ? આવું જાણીને મારે કયે ઠેકાણે મારા ભાવને સ્થિર કરવો ? હું કઈ દિશામા જઈ અને કઈ દિશાએથી પાછો વળું ? કયું સ્થળ તારા વિનાનું સૂનું પડ્યું છે, તેની મને તો સમજણુજ પડતી નથી મારે મારા પગ કયા મૂકવા અને કયી રીતે ? કયે ઠેકાણે જઈને તને મળવું ?

તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તારું પૂજન કરવાને વાસ્તે ઉપકરણોમાં હું તો એક તારા નામનોજ ઉપયોગ કરીશ. ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, ફૂલ, તાંબૂલ એ બધાંની જગ્યાએ હું એક તારું નામજ તારી આગળ ધરીશ. તુલસી અને પુષ્પની માળા પણ હું તારા નામનીજ મૂંઢીને તને પહેરાવી દઈશ. નામનાં પુષ્પોને ભાવરૂપી અંજલિમાં ધારણ કરીને, નામનો મંત્ર જપીને હું તને અર્પણ કરીશ.

૪૧૧૩-શરીર તો દુઃખોના સંગ્રહસ્થાન જેવું છે. રોગરૂપી ઐશ્વર્યને ભરી રાખવાની તિજોરીને ઠેકાણે શરીરને સમજી લેવું. એ શરીર દુર્ગંધનું આશ્રયસ્થાન છે. તેના જેવી અપવિત્ર વસ્તુ ખીજી કેાઈનું નથી. શરીર અતિ ઉત્તમ છે, શરીર એ સુખનું આશ્રયસ્થાન છે. શરીર ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનું સફળ સાધન છે. શરીર દ્વારાજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. શરીર એ તો નરી આલ કછેટની પોટલી જેવું છે અને અધોગતિનું મૂળ પણ તેજ છે. શરીર મોહમાયારૂપી પાશની જાળ છે, તેને કાળે ઘેરી લીધું છે. શરીર અત્યંત પવિત્ર અને નિર્મળ છે. તે પરમાર્થરૂપી ધનની ધાપણ છે. એજ શરીરમાં દેવનો વાસો છે, તેથી કરીને તેના વડે સંસારરૂપી પાશનું છેદન થાય છે. શરીર તો અવિદ્યાનુંજ ઘડતર છે, તમામ નકારા ગુણોને એકઠા કરીને તેનું બનાવેલું છે અને તેની અંદર અનેક પ્રકારના દુર્ગુણો વિદ્યમાન છે. તેમાં એક પણ સારો ગુણ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, આવા શરીરને નાના પ્રકારના વિષયલોગમાં રાખીને તેને સુખ આપવું નહિ અને તેમનો ત્યાગ કરીને શરીરને કષ્ટ પણ આપવું નહિ. કારણકે શરીર તો નથી સાડું અને નથી નઠાડું. તેનો ઉપયોગ તો ફક્ત શ્રીહરિના ભજનને અર્થેજ કરવો.

૪૧૧૪-ગમે તેમ કરીને પરદ્રવ્ય અને પરસ્ત્રી એ બેને લગતી

ધૃષ્ટાઓને તો તમારે મનમાંથી કાઢીજ નાખવી. આટલું કર્યા પછી ભલે તમે આ પ્રપંચની અંદર સુખપૂર્વક રહો. તમારા વ્યવહારમાં દંભને સ્થાન આપતા નહિ. અત્યંત શાંત અવસ્થામાં રહેજો અને મોઢેથી રામનામરૂપી સુગંધીરસનું સેવન કરજો. આ જાળતમાં તમે આજસ કરતાજ નહિ. આખા જગતના મિત્ર બનીને રહેજો. વાણીવડે અશુભ વચન બોલતા નહિ. દુર્જનોના સહવાસમાં રહેતા નહિ. સંતોએ પરમાર્થની સાધનાને માટે જેવો પ્રયત્ન કરેલો તેવો તમે પણ કરો. એક દેવના સિવાય બીજી જે જે વસ્તુની કે વ્યક્તિની આશા રાખશે તે બધી વ્યર્થ બાબતો. તૃષ્ણાને અતિશય વધારી મૂકવાથી કદી પણ સુખનો સ્વાદ મળવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, ખૂબ ધૈર્ય સહિત શ્રીહરિના ઉપર વિશ્વાસ રાખો અને સર્વના કર્તાહર્તા એક દેવજ છે એવો દૃઢ નિશ્ચય મનમાં ઘડી રાખો. દેવ તમારો યોગક્ષેમ નિભાવ્યા કરશે અને તેમાં જરા પણ ખામી આવવા દેનાર નથી.

૪૧૧૫-સંસારસમુદ્રને તરી જવાનું કામ અતિ કઠિન છે. તેને તરી જવાને સારૂ ભલેને કોઈ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે, પણ તેને કદી સફળતા મળવાની નથી. આજ સુધીમાં સંસારસમુદ્રને તરી જવાનો યત્ન કરનારાઓ કેટલા બધા ડૂબી મૂયા અને તણાઈ ગયા, પણ તેનો સામો કિનારો કોઈને હાથ લાગ્યો નહિ. હે મારા દાતાર દેવ! આજ સુધીમાં મેં કેટલા જન્મ ધારણ કર્યા તેની ગણના કરવી મુશ્કેલ છે. જન્મમૃત્યુના મોટા વમળની અંદર ગૂંચવાઈ જઈને હું તેમાં ચકરડીઓ ખાધાજ કડું છું. માફ શરીર મોઢું થયું પણ મારી અક્ષલ તો નાની ને નાનીજ રહી. પરમાર્થના તરફ મારી બુદ્ધિને વાળવાની મેં આનક રાખી નહિ અને આવો અમૂલ્ય મનુષ્યજન્મ એજે ગુમાવી દીધો. મનુષ્યયોનિ સિવાયની બીજી બધી યોનિઓમાં ફક્ત આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચારજ કામ

થઈ શકે છે અને બધો સમય બાહ્યાવસ્થા, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થાના જુદાજુદા સુખદુઃખના ભોગ ભોગવવામાં વ્યતીત થઈ જાય છે. આવી અનેક યૌનિઓ હું જોતો આવ્યો છું. કાળે મને ધણા ફેરા ખવડાવ્યા છે. માટે હવે આ મનુષ્યદેહરૂપી દિવસના અન્ન-વાળાની મદદ વડે આ દેહાદિ પ્રપંચની જાળમાંથી છૂટા થઈ જવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, હવે હું આ સંસારની વાટને છોડી દઉં છું. એ વાટે ચાલતાં મેં આજ સુધીમાં પારવિનાનું દુઃખ વેઠ્યું છે. આ સંસાર છે તો ખોટો પણ ખરા જેવો આપણી આંખને દેખાય એવો તે નહારો છે. એ સંસારની સંગતિમાં રહીને હું પરમાર્થમાંથી બ્રહ્મ થયો અને દેવદ્રોહી થઈ ચૂક્યો.

૪૧૧૬-શીમા નદીને કિનારે આવેલા પંઢરપુર નામના નગરમાં વિકૃલદેવનો વાસ છે. તે પુંડલીકની સામે જિલા રહીને સૌના ઉપર કૃપા કરે છે. ભક્તજનો ઉપર કૃપા કરવામાં તે અતિ ઉદાર છે. 'વિકૃલદેવ' એ નામ સ્મરણ કરવામાં સહેલું અને મધુર છે. એ દેવની મોટાઈનો મહિમા જેટલો વખાણીએ તેટલો ઓછો છે. તે અખિલ પ્રજાંડનો આધાર છે. તેમનું શરીર એ શરીર નથી પણ લીલાવિગ્રહ (લીલા કરવાને સારૂ ધારણ કરેલું શરીર) છે. પોતે એક ઈંદ્રના ઉપર જિલા રહ્યા છે, પણ તેમાં તે જરાય દુઃખ માનતા નથી. પોતાના ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવાની જાળમાં તે મનમાં લગારે લેદાલેદ રાખતા નથી. મોટા માણસને ઘેર જમણવાર હોય, ત્યારે નાનાંમોટાં સૌ જે આવી ચડે તેમને ભોજન પીરસવામાં આવે છે. જે કોઈ ભૂખ્યાંતરસ્થાં આત્યાં આવે તેમને હરવખત ભોજન કરાવવામાં આવે છે. જેને જે પદાર્થ લાવે તેને તે પદાર્થ જેટલો માગે તેટલો પીરસવામાં આવે છે. ભોજન પીરસતી વખતે પણ ફલાણા તો મોટો છે અને ફલાણા નાનો છે એવો લેદલાવ કયા વગર સૌને એકસમાન રીતે જમાડવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે

વિઠ્ઠલદેવના દરબારમાં જે કોઈ જાય તેને તેની રચિ પ્રમાણે મન-
માગ્યું લોજન મળે છે. તે દેવ એવા છે કે, પ્રયત્ન કરીને તેમને
મેળવવા જઈએ તો હાથમાં આવેજ નહિ, તેમનું સ્વરૂપ જ્યાં એક-
વાર આંખમાં આવીને વસી ગયું, એટલે તરતજ મન તેમની સાથે
તદાકાર થઈ જાય છે. આપણા મનના વિચાર આપણા હૃદયની
અંદર વાસ કરનારા શ્રીહરિ જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ
લક્ષ્મી તેમની પાસે આવે છે, તેને સાડી પોતાના પ્રેમનો પાનો
મૂકતાં હરિને વાર લાગતીજ નથી અને તેમના પ્રેમરૂપી અમૃતની
ધારા કદી ખંડિત થતીજ નથી. આવા સરળ અને સુલભ પ્રેમરૂપી
દૂધનું સેવન હું શ્રીહરિના ચિત્તની સાથે મારા ચિત્તને જોડી
દઈને કરું છું.

૪૧૧૭-શ્રીહરિનું મુખ એટલું ગદ્યું સુંદર છે કે, તેને જોના-
રાઓના ત્રિવિધ તાપ શમી જાય છે અને સંસારની વ્યથા જેવાં
આકરાં દુઃખો પણ દૂર થઈ જાય છે. તે આપણી સામેજ જિલેલા છે
અને તેમનું દર્શન કરતાં વારજ મુખનો અનુભવ થઈ જાય છે.
તેમને જોતાં આંખ કદી ધરાતીજ નથી. શ્રીહરિનું સ્વરૂપ એ તો
કૃપાની મોટી ખાણજ છે. તેમની સ્તુતિ કરવા જતાં વેદવાણી પણ
હારી ગઈ. રામકૃષ્ણનું સ્વરૂપ નરસિંહના જેવું ઉગ્ર નથી અને
વામનના જેવું ક્રોધાળુ નથી. જેઓ ભાવભક્તિ વડે તેમના ધ્યાનમાં
પ્રવૃત્ત થાય છે તેમનેજ તેમના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણકે
ભક્તોના મનમાં રહેનારો શુદ્ધ ભાવ તેજ દેવની ખાદ્ય વસ્તુ છે.
નારાયણ શુણ્ઘાંભીર છે અને તેની સાથે ચતુર અને સર્વજ્ઞ પણ છે.
શૌર્ય, ધૈર્ય અને ઔદાર્ય, એ ત્રણે શુણ્ઘા તેમનામાં છે. તે આખા
ત્રેલોક્યમાં અંદરથી અને બહારથી વ્યાપી રહેલા છે અને તેમનું
રૂપલાવણ્ય પ્રાણીમાત્રના મનને મોહિત કરે એવું છે. શ્રીહરિનું
સ્વરૂપ અતિ સચોક્તિ. નાશરહિત અને વિકારશૂન્ય છે. તે પ્રદુ-

તિની સીમાથી પર અને અનંત છે. આવા પરમાત્મા કેડે હાથ દઈને
ઊભા રહ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમના મોઢાના બોલ પુષ્પની
માળા સમાન અને પરમામૃતના ઝરણુ જેવા છે અને જે અનંત
હરિનામાં અનંત કળાઓનો વાસો છે, એવા દેવની પાસે તેમની
સેવા કરનારા સેવક તરીકે હું ઊભો રહું છું.

૪૧૧૮-હે હરિ ! હે વૈકુંઠાધીશ ! હે ત્રૈલોક્યના તારણકાર
શ્રીહરિ ! હે જગતમાં વ્યાપી રહેતા જનાર્દન ! હે ભક્તજનપ્રતિ-
પાલક ! હે વસુદેવ અને દેવકીના પુત્ર ! હે ગોપીઓના મનને આનંદ
આપનારા ! હે બલિરાજની સાથે વચનથી બંધાઈ ગયેલા વામન !
હે સર્વગુણોના આશ્રયસ્થાન ! હે દ્રૌપદીના બંધુ ! હે પાંડવોના
સહાયક અને મિત્ર ! હે સર્વ જીવોના જીવ ! હે લક્ષ્મીપતિ માધવ !
હે મધુસૂદન ! હે શ્રેષ્ઠ ઈશ્વર ! હે રાજન્ ! હે શોભાયુક્ત હરિ ! હે
ગરુડધ્વજ ! હે સુંદર સહસ્રબુજવાળા ! તારા સ્વરૂપનો મહિમા હું
કેવી રીતે વખાણું ? અંબઋષિના ભક્તિસંપ્રદાયના હે મૂળ કેન્દ્ર !
હે અમર્યોદિત ! હે વિકારરહિત ! હે ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ
કરનારા ધરણીધર ! હે દીન ભક્તોના મનનું હરણુ કરનારા ! હે
ધર્મરાજ ! ધર્મને અનુસરીને ચાલવાનો જેનો સ્વભાવ છે એવા
હે ધર્મશીલ ! હે કૃપાના સમુદ્ર ! હે કૃપાનું દાન દેનારા ! તું તો
પ્રેમના કલ્પલોલ સમાન છે. હે સર્વ કલામાં પ્રવીણ ! તુકારામનો
બંધુ કહે છે કે, હે ચતુર ! હે સર્વજ્ઞ ! હે મધુર વચન બોલનારા ! હે
અનેક શુભ લક્ષણયુક્ત ! હે ઉદાર ! હે અસુરમર્દન ! હું તારો શર-
ણાગત છું, એમ સમજીને તું મારું રક્ષણ કરજે.

૪૧૧૯-સીમા નદીને કિનારે કેડે હાથ દઈને ઈંટના ઉપર
ચોતાના બેઠે પગ સુશોભિત રીતે મૂકીને ઊભેલા હે દેવ ! મેં તને
જાણ્યો છે. હે અનંત ! તારું નામ અતિ મધુર છે. તેં શંખ, ચક્ર

આદિ આયુધરૂપી ભૂપણુ ધારણુ કર્યાં છે અને રત્નજડિત શેલું તેં તારી કેડે વીંટી લીધું છે. અંગે પીતાંબર ધારણુ કર્યું છે અને શ્વેત ચંદનનો આગે શરીરે લેપ કરેલો હોવાથી તું ઘણો શોભાય-માન દેખાય છે. તારા તેજ આગળ સૂર્યનું તેજ પણ અંધું પડી જાય છે. તારા ખેડ કાનમાં કુંડળ જળકે છે, દસેદસ આંગળીઓ ઉપર રત્નજડિત વીંટીઓ પહેરી છે, ગળામાં માળા ઝૂલી રહી છે ને તારા દાંત હીરાકણીની જે સેરની જેમ ચળક્યા કરે છે. આવા મનોહર રૂપવાળા શ્રીહરિનું મુખ શુદ્ધ અને કેવળ આનંદનીજ રાશિ સમાન છે. તેમણે કેડે કંદોરો, કોણીઓ કડાં, હાથે કંકણુ અને ગળે હાર પહેર્યાં છે. કપાળે કસ્તૂરીનું તિલક કર્યું છે, નેત્ર વીજ-ળીની જેમ ચળકે છે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, આવા શ્રીહરિ-ના સૌંદર્યની શોભાનું મને દર્શન થયું. શ્રીહરિની સુંદરતાનું હું શી રીતે વર્ણન કરું? હે અચ્યુત ! તને જન્મ આપનાર તારાં માતા-પિતાને ધન્ય છે !

૪૧૨૦-હે હૃપીકેશ ! તારી પાસે મારે એક વસ્તુ માગી લેવી છે, તે હું હમણાંજ માગું છું. હું કહું તે તું લશ આપીને સાંભળ. તું મારા ઉપર એવી કૃપા કર કે, મારો અને તારા ચરણનો કદી વિયોગ થાયજ નહિ. એ સિવાય મારે બીજું કંઈજ માગવું નથી. આ લોકનું તેમજ પરલોકનું ઐશ્વર્ય અને અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ વગેરેની મને ઇચ્છાજ ન થાઓ. તું મારો સ્વામી અને હું તારો સેવક એવો સંબંધ આપણી વચ્ચે કાયમ રહે અને તેમાં જરા પણ આંતરો આવે નહિ. હે દેવ ! તારે મને જન્મ આપવો હોય તો તારી મરજીમાં આવે તેવાં જાતિકુળમાં મને જન્મ આપજો. એ બાળત મારે તને કંઈજ કહેવું નથી અને તસ્દી આપવી નથી. હું તારી પાસે એટલું માગી લઉં છું કે, તું મારા હૃદયમાંથી આવો ખસીશ મા. ગમે તે એક ભાવે હું તારે બારતો તારો સેવક જાનીને

રહું અને મારી વાણી તારા નામનું સ્મરણ કરતી રહે એટલું તું કર.
તુકારામનો બંધુ કનૈયો કહે છે કે, હે અચ્યુત ! આ તને જે હમણાં
મેં કહ્યું તે બાળત તારે બીજો વિચારજ ન કરવો. હે પંડરીનાથ !
હું તારે શરણે આવ્યો છું. તું દાન દેવામાં ભારે શૂરો છે.

૪૧૨૧-હે દેવ ! સર્વ ભૂતમાત્રમાં તારું સ્થાન સ્વરૂપ હું મારી
આંખો વડે ક્યારે જોતો થઈશ ? જળમાં, સ્થળમાં, કાષ્ઠમાં, પાપા-
ણમાં અને અખિલ ભૂમંડળના જીવમાત્રમાં તારું રૂપ હું ક્યારે
નીરખીશ ? આ તમામ જગતનો હું જીવ થઈ જાઉં, અનુતાપના
જળમાં હું સ્નાન કરું અને પ્રેમના પારાવારમાં હું ડૂબકી મારું,
એવી કૃપા મારા ઉપર નારાયણ કરશે કે નહિ ? જેને દૃશ્ય પદાર્થો
દેખાય છે તેમનો સર્વનો નાશ થઈ જાય, તૃષ્ણામાત્ર શમી જાય,
અને સંતોના સહવાસમાં રહીને તેમના ઉચ્છિદ્ધનો પ્રસાદ હું ધરાઈ
ધરાઈને ખાઉં એવું મારું ભાગ્ય ક્યારે ઊઘડી જશે ? એવો મારો
ભાગ્યોદય થઈ જાય તો પછી મારા સુખની કાંઈ સીમાજ ન રહે
અને આનંદામૃતનાં પૂર આખી પૃથ્વી ઉપર રેલમછેલ મચાવી દે.
આને માટે મેં જે જે માનતાઓ માની રાખી છે તેનું ફળ મને
ક્યારે મળશે ? પછી હું વૈરાગ્યની સંપત્તિનો લોકતા બની જઈશ
અને તે ઘડીએ મારા તમામ મનોરથ પૂર્ણ થઈ ગયા છે, એવું
મને સમજાઈ જશે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે પાંડુરંગ ! આ
કામ કરે એવો તારા સિવાય બીજો કોઈ છેજ નહિ અને બીજા
કોઈથી અમારા દારિદ્ર્યનો નાશ થનાર નથી એમ જાણીને હું
તારા ચરણોના ઉપર સાદાંગ નમસ્કાર કરું છું.

૪૧૨૨-હે દેવ ! આ ત્રિભુવનમાં સર્વ જળવાનોમાં એક તુંજ
શ્રેષ્ઠ છે, એમ જાણીને હું તારું શરણ યાચતો આવ્યો છું. હવે
મારી બાળતમાં જેમ તારા મનમાં આવે તેમ કરજે. તું કૃપાનો

સમુદ્ર છે અને દીનજનો પ્રતિ ખાસ કૃપાળુ છે. વિભીષણ તારે શરણે આવ્યો ત્યારે તેં સર્વ રાક્ષસકુળ સહિત રાવણને માર્યો, વિભીષણને તેની જગ્યાએ રાજ્યાસન ઉપર બેસાડ્યો અને રાવણે જે જે દેવાને કેદ કરી રાખ્યા હતા તેમનો છુટકારો કર્યો. હું તને કાંઈ કહેવાનો વિચારજ માંડી વાળું છું, કારણકે તું સર્વ ધર્મ-નીતિ વગેરે સારી રીતે જાણે છે. એટલા વાસ્તે તો હું તારે શરણે આવ્યો છું. હવે તારે માટે યોગ્યાયોગ્ય ધર્મ શો છે તેનો તું વિચાર કરીને તે પ્રમાણે તારા ધર્મનું પાલન કર. હે દેવ ! તું તો પ્રતાપનો કેવળ સૂર્યજ છે, સર્વ સુરાસુરમાં તું શ્રેષ્ઠ છે અને મહા-વીરોમાં તું ધનુર્ધારી વીર છે. તારી આગળ મારા જેવા પામરનો શો તોટો છે ? તુકારામનો અંધુ કહે છે કે, તને હવે મારે કેટલી વિનંતીઓ કરવી પડશે ? તારા મહિમાનું વર્ણન તો મારાથી થઈ શકે એમ છેજ નહિ. હું મારા જીવલાવ સહિત તારે શરણે આવ્યો છું, માટે હવે આ ક્ષણે તું મારું રક્ષણ કર.

૪૧૨૩-હે દેવ ! હું ચાંડાળ છું, ચાંડાળ છું, એમ કહેવા જતાં જરા વાર લાગે છે. મારા હૃદયના જેવો આ પૃથ્વી ઉપર ખીન્ને અપવિત્ર જીવ તને શોધ્યો નહિ જડે. હું જન્મ્યો ત્યારથી આજ સુધી સદા અશુભ કામોજ કરતો આવ્યો છું અને સારાં કામ તો મેં કદી સ્વપ્નમાં પણ કર્યોં નથી. આવો હું તમામ પ્રકારના અવગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી ખાણના જેવો છું. શ્રીહરિની ભક્તિ, હરિકથા અથવા કોઈના ઉપર દયા કરવી જોઈએ એવો ઉપદેશ, એ ત્રણ વાનાં તો હું મારે કાને પણ સાંભળી શકતો નથી. મને સદાકાળ વિષયસુખ ભોગવવા મળે એજ ઘેલછા મને લાગી છે અને જે વિષયસુખ ન મળ્યું તો મારા મનને પારવિનાનું દુઃખ થાય છે. આવો હું સૌ અધમ જીવોમાં પણ સૌથી વધારે અધમ છું. મારું શરીર કામ, ક્રોધ, દંભ, અહંકાર, ગર્વ, અકડાઈ, મદ,

મત્સર, એ બધા દુર્ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારું કારખાનું છે. બીજા ઉપર ઉપકાર કરવાનું તો મને મૂળે ગમતુંજ નથી. બીજો કોઈ પરોપકાર કરે તે પણ દુશ્મન જેવો લાગે છે. કોઈ પણ માણસની નિંદા, દ્વેષ કે વિશ્વાસઘાત કરવાના પ્રસંગ આવે તો તેમાં હું કદી આગસ કરતોજ નથી. સંતોનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ, તો તે મેં કર્યો છે અને જે પદાર્થ ન ખાવા જોઈએ તે બધા મેં ખાધા છે. મારા બાપની આજ્ઞા તો મેં કદી માનીજ નથી. બધો વખત બીજાની સ્ત્રીઓને લોગવવાના તથા પૈસા પેઢા કરવાનાજ વિચાર હું કરતો રહું છું. વેશ્યાઓને પણ મેં છોડી નથી. વળી જેનાં મોઢેથી નામ પણ ન દેવાય એવાં એવાં ભૂંડાં કામ પણ હું કરી ચૂક્યો છું. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, હે હૃદીકેશ મહારાજ ! હું મન, વાણી અને કાયા એ ત્રણે દ્વારા દેવળ પાપનો રાશિ છું. આટલા વાસ્તે હું હવે તારે શરણે આવ્યો છું.

૪૧૨૪-હે નારાયણ ! મારા મનને સ્થિર કરવાને સારું હું ધ-
ણુંય મથન કરું છું, પણ મારું મન મને ગાંઠતુંજ નથી. જે વિચાર ન કરવા જોઈએ તેજ વિચાર કરીને મારું મન મને અધોગતિ લાવી ધસડી જાય છે. મારું મન સ્વેચ્છાએ પૂરપાટ દોડી જાય છે. વિષય સારો છે કે નહારો તેનો વિચાર ન કરતાં ગમે તે વિષયના લાભી દોડી જાય છે. રસ્તામાં અમુક વિઘ્નો કે અડચણો આવશે તેનો વિચાર કરવાને પણ બિલું રહેતું નથી. મારી પાસે નહારાં ક-
પટયુક્ત કામો કરાવીને મારો વિનાશ કરવાનો તેણે ઘાટ ઘડી રાખ્યો છે. તે મનને ભ્રમણ કરવાને સાત પાતાળ, દસ દિશાઓ અને આવડું મોટું આકાશ એ પણ થોડાં પડે છે. કોઈ જગ્યાએ મારો વિનાશ થાય એવો ફાંસો ગોઠવાયેલો જુએ છે, તો મારું મન આગ્રહ સહિત તે તરફ બિડી જાય છે. આવી રીતે તેણે મને દોષો વડે બાંધી દીધો છે. મારા મને મારી તમામ ઈન્દ્રિયોને જાગૃત

ઠરી દીધી છે તેમની મદદથી તેણે મારામા આશા, તૃષ્ણા, ઝડપના, કામ, ક્રોધ, વગેરે દોષોની વૃદ્ધિ કઠી છે અને સદ્બુદ્ધિને ત્રાસ આપીને વેગળી ધકેલી કાઢી છે માફ મન આવુ હુદ અને બેલગામ છે તુકારામનો જાણુ ઝહે છે કે, એ માફ મન મને અતિ શય ત્રાસ આપે છે હવે મારે કરવુ શું ? હે હૃષીકેશ દેવ ! આ રીતે મારી પાર વિનાની હુદ્દેશા થઈ ગઈ છે માટે તું હવે વહેવો વહેલો દોડી આવ અને મારી રક્ષા કર

૪૧૨૫-હુ આજકાલના ગામની ગલીફૂ ચીઓમા ભટકનારા લોકોના જેવો મૂર્ખ નથી હે દેવ ! માફ અને તમારૂં મૂળ એકજ ઠેકાણે છે, આથી ઠરીને હુ તમને પૂરેપૂરી રીતે ઝાળજુ છુ વળી મારી અને તમારી સ્વરૂપસ્થિતિમા પણ કશો તફાવત નથી તુ કારામ કહે છે કે, હુ જ્યાં છુ ત્યાં તમારી સ્વરૂપસ્થિતિમાજ છું એવો મારો અનુભવ છે

૪૧૨૬-દેવના ઉપર દગેડો પાડીને જેમણે તેમના સ્વરૂપનું કામઠેકાણ બરાબર જાણી લીધુ છે, તેમના ધરનો રસ્તો હું પૂછતો આવ્યો આવું છુ પછી તેઓ મને જે કાઈ ઝહે તેને ખૂબ લક્ષપૂર્વક મનમા ધારણુ કરી લઉં છુ અને તે રસ્તે આગળ ધપતો જાઉં છુ કારણકે તે મતો સ્વરૂપના મૂળ મ્યાન સુધી જઈ આવ્યા છે અને દેવની કૃપાનો વ્રતિઅનુભવ લઈ આવ્યા છે તુકારામ કહે છે કે, તેમની પાસે જગ અને બુદ્ધિ બેઉ છે અને ખીન્ત અનુકૂળ મા ધનો પણ જોઈએ તેટલા છે

૪૧૨૭-હુગિનુ નામ જેવુ દોઢ ઉપર રાજોતેવુ પાણુ મનમા પવ્ત્ર ગણના ઝહેવુ એવુ કરશે તો તમારે માટે આખુ જગત મધુમય બની જશે અને તમારી તમામ ઇચ્છાઓ સમર્પા સમતા

પૂર્ણ થઈ જશે. બહાર જેવો ભાવ હોય તેવોજ ભાવ અંતઃકરણમાં પણ હોવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે, જેમ દાગીનામાં હીરો જડચાથી તે વિશેષ શોભા દાખવે છે તેમ ખરા અંતઃકરણથી કરેલું કાર્ય હીપી ભેઠે છે.

૪૧૨૮-હે મારા દાતાર ! મારું રક્ષણ કરવાની બાબતમાં તમે તમારી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને જે કાંઈ કરવું ઘટે તે કરો. હું તો તમારા ચરણના ઉપર ભરોસો રાખીને બેઠો છું. તમારા સિવાય બીજા કોઈની વાત પણ બળતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! 'હું' તમારો શરણાગત છું,' એ ઉપરાત મને બીજું કાંઈ બોલતાંજ આવડતું નથી, એટલી મારી તમને અરજ છે.

આરતીઓ

૪૧૨૯-હે દેવ ! તું જગતનો સ્વામી છે એટલા માટે તને સૌ જગદીશ કહે છે. તું આખા જગતમાં વ્યાપી રહેલો છે અને સર્વ પાપપુણ્યથી રહિત છે. તું બધું જુએ છે છતાં જળમાં કમળ રહે તેમ તું અલિપ્ત રહે છે. તું તદ્દન અસંગ છે. હે દેવ ! હે પંઢરીનાથ ! તારો જય થાઓ-જય થાઓ, એવી હું ત્રણ વાર તને વિનંતી કરું છું. વેદ અને શાસ્ત્રોમાંથી કોઈ પણ તને જાણખવા સમર્થ નથી, પણ ભાવ અને ભક્તિ વડે તું એ બેઠી પાસેજ બેસો રહે છે. હું અજ્ઞાની વિધિયુક્ત રીતે તુજ ઈશ્વરનું પૂજન કરું છું. તું એવડો મોટો છે કે, આવડા મોટા બ્રહ્માંડરૂપી સંપુટમાં પણ તું સમાઈ શકતો નથી. દૈત્યોને તું ભયંકર કાળસમાન દેખાય છે. તું તેમની આગળ તારું જડણું પહોંચું કરીને દૈત્યોનાં ધાડાં ને ધાડાં ભચડભચડ ચાવી ખાય છે અને તારા શરણાગત ભક્તો જ્યાં જાય ત્યાં તું તેમની આગળ આગળ ચાલે છે, તેમને ખરી વાટ બતાવે છે અને ભૂલ્યા પડવા દેતો નથી. તું પરમાત્મા

એક હોવા છતાં તારા પોતાના આનંદને વાસ્તે અનેક નામરૂપાત્મક જગતનો વિસ્તાર કરે છે અને તેની અંદર તું તારા નિબળનંદમાં લીલા કરે છે. તારામાં સ્ત્રીપુરુષ અથવા બાળક એવો લિંગલેહ હોતો નથી. વળી તારામાં પાપપુણ્ય, સુખદુઃખ એવા લેહ પણ હોયજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તુંજ એકલો બધું સૂક્ષ્મ રીતે જાણે છે. બંધ, મોક્ષ, સુખદુઃખ ઇત્યાદિને અમે જાણીએ છીએ, એવું કહેનારા કેટલા બધા જીવો તારામાં ફસાઈ ગયા છે, એવું જાણીને હું તારે શરણે આવ્યો છું. એટલા માટે તું મારું રક્ષણ કર.

૪૧૩૦-દૈત્યોના ભારને લીધે પૃથ્વીરૂપી ગાય પીડાવા લાગી; એટલા વાસ્તે હે ગોપાળ ! (હે ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરનાર !) તેં અવતાર ધારણ કર્યો. તારા ભક્તોનું રક્ષણ કરવાના કામમાં તું ઘણો ઉત્સાહી છે. તારા મંગલ ગાન સ્ત્રીઓ અને કુમારિકાઓ ગાય છે. હે ગરુડધ્વજ ! તારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ. હે ભક્તજનપ્રતિપાલક ! હે ભક્તોની ભીડ ભાંગનારા ! હું પ્રેમપૂર્વક તારી આરતી ઉતારું છું. તારામાં ગુણ, રૂપ અને નામ એમાંનું કાંઈજ નથી; પણ જે કોઈ ભક્ત તારા જે રૂપનું ધ્યાન કરે છે તેની આગળ તું તેવો થઈજાય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ વગેરે અવતારો તેં એજ પ્રયોજનથી લીધા હતા. રાક્ષસોનો તો તું કાળજ છે. તારું નિત્ય ધ્યાન કરનારા મુનિઓના ધ્યાનમાં તું વસે છે. હે વિશ્વપાલક ! તારા અસંખ્ય નામ અને રૂપમાં આખરે છે તો તું એકજ અને તે છતાં તું પોતે તો કાળોય નથી અને ગોરાય નથી. દરેક વસ્તુનો નિષેધ કરતી કરતી શ્રુતિઓ આખરે તારી આગળ થંભી ગઈ અને તેમણે તારું વર્ણન કરવાની પોતાની અસમર્થતા કબૂલ કરી દીધી. હે મારા દાતાર ! તું સૌ જીવોનો પ્રતિપાલક છે. બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ તારો અંત જાણી શકતા નથી. છતાં સંતમહંતો

જખાવે છે તેમના ઘગ્ની ચોકી કરવાને સારુ તારા શખ, ચક્ર, ગદા આદિ આયુધો ધારણ કરીને તૈયાર રહે છે તારુ સુદર્શનચક્ર જે વિધનાશક છે તે તારા ભક્તોની આસપાસ તેમની રક્ષા કરવાને સારુ કરતુ રહે છે હે મધુર, સુકોમળ, સુકુમાર દેવ ! તુ તો સૂક્ષ્મ પણ નથી અને બૃહત્ પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! ભાવ વિના તારૂ પૂજન થઈ શકતુ નથી સ્વર્ગની પુખાવતી નદી, મૃત્યુલોકની ભાગીરથી અને પાતાલની ભોગાવતી એ ત્રણે નદીઓ તાગમાથી ઉત્પન્ન થઈ છે ઉત્પત્તિ, પાલન અને સહાર એ ત્રણે કરનાર તુ જ છે, તેથી હું તારા ચગ્ધને વળગી રહ્યો છું

૪૧૩૧-એનાની યાળીમા આરતી પૂરી રાખી છે તેનો પ્રકાશ રત્નદીપકની ચોલા ધારણ કરી રહ્યો છે હે માતા ! આવી આરતી વડે સુચોલિત ગણી રખુમાઈ સત્યભામાના પતિની આરતી ઉતારે છે જે દેવ ચતુર્ભુજ છે, જેના કાનમા તેજમ્વી કુંડળ ટાલી રહ્યા છે, જેના વડે પોતે સુઅલકૃત દેખાય છે, જેનું સ્ત્રિયામાળ મખ જ્ઞેતા તેમના વદનખિળન તેજ આરે દિગ્ગાએ દેવા-

જાય છે. વિષ્ણુની મૂર્તિનાં દર્શન કરનાર જગજીવિવાળા જીવની કોટિ કોટિ પેલીઓનો તત્કાળ ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. હે પંડરીરાય ! તારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ ! હું મારું શરીર તારા ઉપર ઓવારી નાખીશ. તારી મંગળ આરતીનો મહિમા મોટો છે. તેને કશાની ઉપમા આપી શકાતીજ નથી. સૂર્યના પ્રકાશ વડે જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ તારી આરતીનાં અને તારા શ્રીમુખનાં દર્શન કરનારનાં તમામ કર્મબંધનોનો નાશ થાય છે અને તે મુક્ત થઈ જાય છે. એકાદશીના. વ્રતને ધન્ય છે. તે દિવસે જેઓ ઉપવાસ કરશે, હરિકીર્તન સહિત જાગરણ કરશે અને એક-નિષ્ઠ ભાવ સહિત વિષ્ણુનું પૂજન કરશે, તે નિત્ય મુક્તમાં ગણાશે અને ત્રેલોક્યમાં પૂજાશે. હે પાંડુરંગ ! તારું ધ્યાન કરનારાઓ જેટલો કાળ તારા ધ્યાનમાં વ્યતીત કરે છે, તેટલો કાળ તેમનો સાર્થક થાય છે અને તેમનાં ચિત્તમાં તું નિરંતર વાસ કરે છે. તેઓ નિજનંદમાં તૃપ્ત થઈને પરમાનંદની મસ્તીથી ડાલે છે. તેમની ચરણરજના સ્પર્શથી તીર્થોની અપવિત્રતા ધોવાઈ જાય છે, તેથી કરીને તે બધાંજ તીર્થો તેમના ચરણની નજીકમાં આવીને રહે છે. આ સંસારની અંદર શાશ્વત સુખ અને ભક્તિભાવનો પ્રચાર કરવાને માટે તથા જડ જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે દેવ અને ભક્ત એ ઉભયરૂપે દેવ પોતેજ બેલી રહ્યા છે. એટલા વાસ્તે તુકારામ કહે છે કે, હું તમારે શરણે આવ્યો છું.

૪૧૩૩-કંસે પોતાની બહેન દેવકીનાં સાત બાળક મારી નાખ્યાં, તેથી ગોકુળમાં અનંત ભગવાન પ્રકટ થયા. અસુરોનો સંહાર કરવો અને ભક્તોનું રક્ષણ કરવું એ બે હેતુને લીધેજ તેમણે અવતાર લીધો હતો. હે દેવ ! હે વિશ્વરૂપ ! તમારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ ! હે પિતા ! મારા દેહરૂપી દીવા વડે હું તારી આરતી ઉતારીશ. તું અતિ મોટો હોવા છતાં નાનું રૂપ

પણુ ધારણુ કરી ચક્રે છે. જેના મનમાં જેવી ભાવના તેની આગળ
તું તેવો થઈ જાય છે. સિંહને જેવાથી હાથીની જેવી દશા થાય
છે તેવી દશા તને જોઈને રાક્ષસોની થાય છે. તેમને તું ભયંકર
કાળ સમાન દેખાય છે અને તેજ તું યથોદાને કુમળા બાળક
જેવો દેખાય છે. ગમે તેટલું વર્ણન કર્યા કરીએ તોપણુ દેવના
અનંત મહિમાનો પાર પમાતો નથી. હરિ સગુણ છે કે નિર્ગુણ છે
એનો નિર્ણય કરવાને સારુ છ શાસ્ત્રો અને અઢાર પુરાણો ઘણુંય
મધ્યાં પણ અંતે થાકી ગયાં; તેજ દેવ નાના છોકરાનું રૂપ લઈને
ગોવાળિયાઓના છોકરા લેગા ગાયો ચરાવવા જાય છે ! વળી
તેનીસ કોટિ દેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ, એ સૌના કરતાં જે
શ્રેષ્ઠ છે, જેના ચરણ પાતાળને અડી ગયા છે અને સ્વર્ગને જેના
માથાનો મુગટ સ્પર્શ કરે છે; ઉપરનીએ એવાં ચૌદેચૌદ ભુવનો જે
ગળી જાય છે તોપણુ જેનું પેટ ભરાતું નથી; એવા દેવ પેલા ગો-
વાળિયાઓનું એહું ખાઈને તૃપ્ત થઈ જાય છે ! વૃદારામનો બંધુ
કહે છે કે, શ્રીહરિના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવા જતાં વેદ પણ થાકી
ગયા. શેષ સ્તુતિ કરવા ગયો, ત્યારે તેની જીભનાજ બે ચીરા થઈ
ગયા. આવા હરિની આગળ એક ભાવના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય
આલસો નથી. હે હરિ ! હું તારો શરણાગત છું એમ જાણીને તું
મારું રક્ષણ કર, એવી મારી તને વિનંતી છે.

૪૧૩૪-હો રામ ! તું પરમાનંદસ્વરૂપ છે, તું પરમ પુરુષો-
ત્તમ છે, તું ક્ષર અને અક્ષર બેઉ પુરુષથી શ્રેષ્ઠ ઉત્તમ પુરુષ છે. તું
અચ્યુત છે, અનંત છે, ઉપાધિઓનું હરણુ કરનાર હરિ છે. મેઘ-
સ્થામ છે, અવિનાશી છે, અલક્ષ છે અને સર્વ ઉપાધિઓથી પર પર-
બ્રહ્મ છે. તારી કળા અકળ છે, તું લક્ષ્મીનો સ્વામી છે. તારા માહાત્-
મ્યમાં અમને સમજણ પડતી નથી. હે શ્રીપતિ ! તમારો જય થાઓ
-જય થાઓ-જય થાઓ ! તમે મંગળસ્વરૂપ છો અને શુભનું

દાન કરનારા છે. હું તમારાં પ્રેમ સહિત ઓવારણું લઉં છું. તું સર્વ ઇન્દ્રિયોનો બળુનાર અને તેમનો સંરક્ષક છે. ગોકુળગામનો પણ તું રક્ષણકર્તા છે. ગોવર્ધન પર્વતને તારી ટચ્છી આંગળીના ઉપર તું ધારણ કરે છે. તું ભવસાગરનો તારણદાર છે અને સંસારસમુદ્રને દહીંના ગોરસાની માફક વલોવી નાખવાને તું સમર્થ છે. તું મધુકૈટભ નામના દૈત્યોનો સંહારક છે, તું મુનિઓનો ભવનદાતા છે, તું પૃથ્વીનો ભાર ઉતારનાર છે, તું દીનવત્સલ છે, તું સર્વતું મૂળ કારણ છે અને સર્વ પ્રકારના ઉત્કર્ષનો ભંડાર છે. તું વિશ્વપાલક છે, સંપૂર્ણ વિશ્વમાં તું શ્રેષ્ઠ ઈશ્વર છે, તું જગતનો ઉદ્ધારક છે, તું સુદર્શન ચક્રને ધારણ કરનાર છે, તું ગજેન્દ્રનો મોક્ષદાતા છે અને તું કરુણાનો સમુદ્ર છે. તું સર્વ પ્રકારના સુખનો અને ગુણનો સાગર છે, સર્વ શૂરાઓનો તું સુકુટમણિ છે, તું કલ્યાણરૂપ છે, કૈવલ્યમૂર્તિ છે અને તારું દર્શન કરનારાઓનાં મનને હરી લે એવો છે. ગરુડ તારું વાહન છે, શેષનાગના ઉપર તું શયન કરે છે, તું નરસિંહનું રૂપ ધારણ કરે છે માટે તારું નામ નરહરિ છે. તું જળશાયી છે માટે તારું નામ નારાયણ છે. તેત્રીસ કોટિ દેવતાઓ, શિવ અને પાર્વતી તારું ધ્યાન કરે છે. તું નંદગોપનો પુત્ર હોઈ ત્રિભુવન-વંદ્ય છે. તારાં આવાં અગણિત નામોનો જયજયકાર તારા પ્રત્યેક અવતાર વખતે જગતમાં થઈ રહે છે. તુકારામનો ખંધુ કહે છે કે, તું સગુણ છે, તેમજ નિર્ગુણ છે; તું સર્વસાક્ષી છે, તું સકળ ઐશ્વર્યવંત છે અને સર્વ પ્રકારનાં સકળ ઐશ્વર્યોનો સ્વામી તું ભગવંત છે. વળી તું કૃતાંત કાળ છે, સર્વ પ્રહ્લાડોને ઉત્પન્ન કરીને તું તેમનું પાલન તથા તેમનો પ્રલય કરે છે; ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવાની સત્તા તારી એકલાની છે. આવું બાળીને હું તારો શરણાગત થયો છું. ત્યારે હવે તું અનેક રીતે મારો ઉદ્ધાર કર.

૪૧૩૫-પંઢરપુર ક્ષેત્ર અને ત્યાંની ભૂમિ પુણ્યરૂપ છે અને ત્યાં
 બીમા નામની પવિત્ર નદી દક્ષિણાભિમુખ ધરીને વહી જાય છે. તે
 વખતે તેના પ્રવાહની આકૃતિ ચંદ્રાકાર થઈ જવાથી તેનું બીજું
 નામ ચંદ્રભાગા પડ્યું છે. જે કોઈ એ તીર્થમાં સ્નાન કરશે તેનાં
 પાતકનો નાશ થઈ જશે. આવું શ્રેષ્ઠ આનંદનું ધામ—વૈકુંઠજ
 પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવ્યું છે એમ સમજી લેજો. હે દેવ ! હે પાંડુ-
 રંગ ! તમારો જય થાઓ—જય થાઓ—જય થાઓ ! તમે અનાથ
 જીવોના રક્ષણકર્તા છો, તમે લક્ષ્મીના સ્વામી છો, તેથી કરીને
 હું પ્રેમપૂર્વક તમારી આરતી ઉતારું છું. તમારા આ ધામમાં રોજ
 રોજ નવો નવો ઉત્સાહ સ્ફુરે છે, ઉત્તમ વાદ્યોનો સુધોપ ગાજી
 રહે છે. તમારી સંમુખ ગરુડ હાથ નેડીને ઊભેલ છે. તમે સુશો-
 ભિત અતુલ્યજયુક્ત છો અને કેડે મૂકી રાખેલા તમારા બેઉ હાથ
 ઘણા શોભીતા દેખાય છે. તમારા મંદિરના મહાદ્વાર આગળ વૈષ્ણવ
 ભક્તો મહાઆનંદ સહિત હરિકીર્તન ગાય છે અને સ્ત્રીપુરુષો
 પ્રેમાનંદમાં મસ્ત થઈને નૃત્ય કરે છે. તેઓ સદાકાળ અવિનાશી
 હરિનું દર્શન કરે છે, તેથી તેઓ જીવિત હોવા છતાં મુક્તજ છે.
 આવાદી અને કાતિંદ્રી બેઉ એકાદશીઓને ટાંકણે વૈષ્ણવભક્તોનો
 ઘણો મોટો સમુદાય હાથમાં ગરુડધ્વજનો લઈને આવ્યો આવે
 છે. તેઓ વીરપુરુષોની જેમ હરિનામની ગર્જનાઓ કરતા આવ્યા
 આવે છે. તેમના જયધોષ આગળ પાતકોથી ઊભાં રહેવાતું નથી
 અને તેમને જોઈનેજ સુર અને અસુર બેઉ થરથર કંપાયમાન થાય
 છે. તુકારામ કહે છે કે, મારા પિતાસમાન પુંડલીકરાયે આવો
 આનંદ કેવી રીતે અને આવ્યો હશે ? જે દેવ નિરાકાર હતા તે
 સાકારસ્વરૂપ ધારણ કરીને, અમારે સારું સુલભ બનીને ઊભા
 રહ્યા છે, તેથી તેમના ચરણને હું આનંદ સહિત વળગી રહ્યો છું.

૪૧૩૬-જડ બુદ્ધિવાળા મૂઢ જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાં સારું પ્રભુએ

દાન કરનારા છે. હું તમારાં પ્રેમ સહિત આવારણાં લઉં છું. તું સર્વ ઇન્દ્રિયોનો જાણનાર અને તેમનો સંરક્ષક છે. ગોકુળગામનો પણ તું રક્ષણકર્તા છે. ગોવર્ધન પર્વતને તારી ટચલી આંગળીના ઉપર તું ધારણ કરે છે. તું ભવસાગરનો તારણહાર છે અને સંસારસમુદ્રને દહીંના ગોરસાની માફક વલોવી નાખવાને તું સમર્થ છે. તું મધુકેટલ નામના દૈત્યોનો સંહારક છે, તું મુનિઓનો જીવનદાતા છે, તું પૃથ્વીનો ભાર ઉતારનાર છે, તું દીનવત્સલ છે, તું સર્વનું મૂળ કારણ છે અને સર્વ પ્રકારના ઉત્કર્ષનો સંહાર છે. તું વિશ્વપાલક છે, સંપૂર્ણ વિશ્વમાં તું શ્રેષ્ઠ ઇશ્વર છે, તું જગતનો ઉદ્ધારક છે, તું સુદર્શન ચક્રને ધારણ કરનાર છે, તું ગજેન્દ્રનો મોક્ષદાતા છે અને તું કરુણાનો સમુદ્ર છે. તું સર્વ પ્રકારના સુખનો અને શુભનો સાગર છે, સર્વ શૂરાઓનો તું સુકુટમણિ છે, તું કલ્યાણરૂપ છે, કેવલ્યમૂર્તિ છે અને તારું દર્શન કરનારાઓનાં મનને હરી લે એવો છે. ગરુડ તારું વાહન છે, શેપનાગના ઉપર તું શયન કરે છે, તું નરસિંહનું રૂપ ધારણ કરે છે માટે તારું નામ નરહરિ છે. તું જળશાયી છે માટે તારું નામ નારાયણ છે. તેત્રીસ કોટિ દેવતાઓ, શિવ અને પાર્વતી તારું ધ્યાન કરે છે. તું નંદ-ગોપનો પુત્ર હોઈ ત્રિભુવન-વંદ્ય છે. તારાં આવાં અગણિત નામોનો જ્યજ્ઞકાર તારા પ્રત્યેક અવતાર વખતે જગતમાં થઈ રહે છે. તુકારામનો બંધુ કહે છે કે, તું સગુણ છે, તેમજ નિર્ગુણ છે; તું સર્વસાક્ષી છે, તું સકળ ઐશ્વર્યવંત છે અને સર્વ પ્રકારનાં સકળ ઐશ્વર્યોનો સ્વામી તું ભગવંત છે. વળી તું કૃતાંત કાળ છે, સર્વ પ્રજ્ઞાંકને ઉત્પન્ન કરીને તું તેમનું પાલન તથા તેમનો પ્રલય કરે છે; ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવાની સત્તા તારી એકલાની છે. આવું જાણીને હું તારો શરણાગત થયો છું. ત્યારે હવે તું અનેક રીતે મારો ઉદ્ધાર કર.

૪૧૩૫-ખંડરપુર ક્ષેત્ર અને ત્યાંની ભૂમિ પુર્યરૂપ છે અને ત્યાં
 લીમા નામની પવિત્ર નદી દક્ષિણાભિમુખ બનીને વહી જાય છે. તે
 વખતે તેના પ્રવાહની આકૃતિ ચંદ્રાકાર થઈ જવાથી તેનું ખીન્નું
 નામ ચંદ્રલાગા પડ્યું છે. જે ક્ષેત્ર એ તીર્થમાં સ્નાન કરશે તેનાં
 પાતકનો નાશ થઈ જશે. આણું શ્રેષ્ઠ આનંદનું ધામ—વૈકુંઠજ
 પૃથ્વી ઉપર બિતરી આવ્યું છે એમ સમજી લેજો. હે દેવ ! હે પાંડુ-
 રંજ ! તમારો જય થાઓ—જય થાઓ—જય થાઓ ! તમે અનાથ
 છવોના રક્ષણકર્તા છો, તમે લક્ષ્મીના સ્વામી છો, તેથી કરીને
 હું પ્રેમપૂર્વક તમારી આરતી ઉતારું છું. તમારા આ ધામમાં રાજ
 રાજ નવો નવો ઉત્સાહ સ્ફુરે છે, ઉત્તમ વાદ્યોનો સુધોપ ગાજ
 રહે છે. તમારી સંમુખ ગરુડ હાથ ભેડીને બિલેલ છે. તમે સુયો-
 સિત ચતુર્ભુજયુક્ત છો અને કેડે મૃદ્ધી રાખેલા તમારા બેડ હાથ
 ઘણા શોભીતા દેખાય છે. તમારા મંદિરના મહાદ્વાર આગળ વૈષ્ણવ
 ભક્તો મહાઆનંદ સહિત હરિકીર્તન ગાય છે અને શ્રીપુરુષો
 પ્રેમાનંદમાં મસ્ત થઈને નૃત્ય કરે છે. તેઓ સદાકાળ અવિનાશી
 હરિનું દર્શન કરે છે, તેથી તેઓ અલિપ્ત હોવા છતાં મુક્તજ છે.
 આપાદી અને કાતિંદી બેડ એકાદશીઓને ટાકણે વૈષ્ણવભક્તોનો
 ઘણો મોટો સમુદાય હાથમા ગરુડધ્વજો લઈને આવ્યો આવે
 છે. તેઓ વીરપુરુષોની જેમ હરિનામની ગતનાઓ કરતા આસ્થા
 આવે છે. તેમના જયગોપ આગળ પાતકોથી બિલાં રહેવાતું નથી
 અને તેમને ભોળનેજ સુર અને અસુર પ્રેકચરથર કંપાયમાન થાય
 છે. વૃકારામ કહે છે કે, મારા પિતાસમાજ પુંડલીકરાયે આવે
 આનંદ કેવી રીતે આવે આવ્યો હશે ! જેને નિરાકાર હતા તે
 સાકારસ્વરૂપ ધારણ કરીને, અમારે શરૂ સુલભ બનીને જ
 રહ્યા છે, તેથી તેમના ચરણને હું આનંદ મહિત વળગી રહ્યો.

ગોકુળમાં જન્મ લીધો. તેમનું તે સમયનું સ્વરૂપ અતિ સુંદર અને તેજરાશિ સમાન છે. ઠરોડો સૂર્યનો એકસામટો ઉદય થાય તોપણ તેમનું એકત્રિત તેજ પણ ભગવાનના સ્વરૂપના તેજ આગળ ઝાંખું થઈ જાય અને ઠરોડો ચંદ્રનું તેજ તો કશા લેખામાં જ નથી. તેમના દર્શનથી દેવોને આખી પૃથ્વીના ઉપર પણ સમાઈ ન શકે એટલો બધો પાર વિનાનો આનંદ થાય છે. હે દેવ ! હે કૃષ્ણ ! હે સ્વામિન્ ! હે રુકિમણીના કાન્ત ! તમારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ ! હે દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ! તમારી હું પ્રેમ-સહિત આરતી ઉતારું છું. તમે દારાગૃહમાં બંદીવાન બનેલાં વસુદેવ અને દેવકીને મુક્ત કર્યાં અને તમે પોતે આખા વિશ્વના રચયિતા હોવા છતાં તેમને પેટે જન્મ ધારણ કર્યો. ત્યાર પછી તમે દૈત્યોને નિર્મૂળ કરી નાખ્યા અને કંસનું નિકંદન કરનાર કાળસ્વરૂપ બની ગયા. કંસનો વધ કરીને તમે મથુરાનું રાજ્યાસન ઉત્તરેને સ્વાધીન કરી દીધું. જ્યારે તમે સીમમાં ગાયો ચરાવતા હતા, ત્યારે એકવાર ઇન્દ્રે કોપાયમાન થઈને મેઘને આજ્ઞા કરી અને તે ઉપરથી ભારે કડાકાધડાકા સહિત આકાશમાંથી પથરાનો વરસાદ વરસે એમ મુશળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. તે વખતે તમે તમારા એક નખની અણી ઉપર ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકી રાખ્યો અને તેની નીચે તમામ ગોકુળવાસીઓનું રક્ષણ કર્યું. સાક્ષાત્ હરિ ગોકુળમાં અવતર્યા છે એમ જાણીને સૌ ભય-રહિત થઈ ગયાં. એકવાર ભગવાનની લીલા જોવાનો મનસૂજો કરીને બ્રહ્માએ પોતાની માયા રચી અને ગોકુળનાં ગાયવાહરડાંને ચોરી લઈને તેમને બ્રહ્મલોકમાં સંતાડી રાખ્યાં. તે ઘડીએ શ્રીહરિએ ગાયો, વાહરડાં, ગોવાળિયા એ બધાનાં રૂપ પોતેજ ધારણ કર્યાં અને પૃથ્વી ઉપર તથા બ્રહ્મલોકમાં એક ઠેકાણે તેમનું રક્ષણ કર્યું. પ્રભુ પ્રેમાનંદના સમુદ્ર સમાન છે અને અનાથ જીવોને

માટે તો તે તેમની સાક્ષાત્ જનેતાજ છે એમ જાણ્યો. વૃકારામ કહે છે કે, દેવે દેવોનો સંહાર કરીને ભક્તોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પાંડવોની વિપત્તિને પ્રસંગે તેમની આખરની ઘડીએ ભગવાને તેમને સહાયતા કરી. એવા દેવના ગુણનું હું શી રીતે વર્ણન કરું ? મારી બુદ્ધિનું ગળું કેટલું ? છતાં મેં યથામતિ વર્ણન કર્યું છે. હે દેવ ! તમારા ચરણની સમીપમાં મને જગ્યા મળે એટલી આ દાસની વિનંતી છે.

૪૧૩૭-શ્રીહરિની અંગકાંતિ સુંદર છે અને તેમનું કપાળ તથા મુખ મુગ્ધિત છે. તેમણે આખે શરીરે ચંદનનો લેપ કર્યો છે અને કપાળે કસ્તૂરીનું સુંદર તિલક કર્યું છે. માથા ઉપર મુગટ અને કાને કુંડળ ધારણ કરેલાં હોવાથી તેમાંથી તેજનાં કિરણ કૂટે છે. તેમના દાંત હીરાના જેવા ચકચકિત છે અને વધારામાં તેમના ઉપર રતાશ પડતી આસા ફેલાઈ ગયેલી છે. હે ચતુર્ભુજ દેવ ! તમારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ ! તમારું તેજ અતિ સુંદર છે. હું પરમ પ્રેમ સહિત તમારી આરતી ઉતારું છું. તમે અમને આ સંસારસાગરમાંથી વ્યવસ્થિત રીતે તારીને અમારો ઉદ્ધાર કરી દો. એ દેવ ઘણા ઉદાર અને મહાન યોદ્ધા છે, જેમના મહિમાનું વર્ણન વેદ કરે છે. વેદ પણ આખરે યાદીને તેમનું નિષેધરૂપે-આવા નહિ, આવા નહિ-વર્ણન કરીને મૌન ધારણ કરીને બેસી રહે છે. પોતાનાં ચાર મુખ વડે વર્ણન કરતાં કરતાં બ્રહ્માએ પણ પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી દીધી. છ શાસ્ત્ર અને અઠારે પુરાણમાંથી કોઈથી હરિના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ થયો નહિ, તેથી તેઓ પણ હારીને હેઠાં બેઠાં. તારૂં સ્વરૂપ આવું અદ્ભુત છે એવું સાંભળીને હું તારી ખોળ કરવા મંડ્યો છું. કેટલા બધા બોડકાં માથાવાળા સંન્યાસીઓ, નાગા (જૈનમુનિઓ) અને નિરાહારી ભોળીઓ નાના પ્રકારની યોગસાધના અને દોહાલી તપશ્ચ-

ચોંચો કરીને તારી ખોળ કરવા મથે છે, પણ તું કોઈને હાથ આવતો નથી. તારી ખાતર કેટલા ણધા લોકોએ પોતાનાં સાંસારિક સુખ ઉપર પૂજો મૂક્યો, પણ તને કોઈએ દીડો નહિ. તું-તો ત્રેલોક્યમાં અંતરબાહ્ય બ્યાપેલો છે. હે ગોપિકાઓના મનને મોહિત કરનારા ! વળી અનેક નામરૂપે રહેનારા ! તારા નામસ્મરણમાત્રથીજ સંસારનાં પાપ, તાપ, શોક, ક્લેશ વગેરેનો નાશ થાય છે. સિદ્ધો અને સાધકો તારા ચરણના મહિમાનું વર્ણન કરે છે. ટુકારામ કહે છે કે, તારી સાથે સરખાવવા જેવો કયો પદાર્થ દુનિયામાં છે ? સૌ તત્ત્વોનું સારભૂત તત્ત્વ જે સૌનું મૂળબીજ-આદિ કારણ તેજ તું છે. તું અવતાર ધારણ કરીને સહજ-બાળલીલાએ કીડા કરે છે. ત્યારે હું તારો દાસ પણ હાથ જોડીને નમ્રભાવે તારી સ્તુતિ કરું છું.

૪૧૩૮-દેવનું સુખક્રમણ સુકુમાર છે અને તેમનું સ્વરૂપ અતિ નિમળ છે. તેમનું શ્રેષ્ઠ શરીર શ્યામવર્ણ છે. કેશ કાળા બ્રમર જેવા છે, દાંત ચક્રચક્રતા અને કેડ પાતળી છે. તેમના મુગટના ઉપર મોરપિચ્છ શોભે છે, કાનમાં કુંડલ અને ગળામાં માળા ડોલે છે. હે જગદીશ્વર દેવ ! તારો જય થાઓ-જય થાઓ-જય થાઓ ! હે રણુમાર્ધના સ્વામિ ! તને ધન્ય છે. તારા સુંદર સ્વરૂપના ઉપર મારી કાયાને ઓવારી દઇને હું તારી આરતી ઉતારું છું. તમારી સ્વરૂપાકૃતિ અતિ સુકોમળ અને સુંદર છે. તમારે ચાર ભુવ્નઓ છે તેમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એ ચાર આયુધ શોભી રહ્યાં છે. તમારા હાથમાં મુરલી છે અને છાતીએ શ્રીવત્સનું લાંછન છે. તમારા ચરણમાં નૃપુર આદિ આભૂષણો છે. તમારો સ્વર કોકિલાના સ્વર જેવો મધુર અને મંલુલ છે. તમારે આખે શરીરે ચંદન-તથા ખીન્ન સુગંધી દ્રવ્યોનો લેપ કર્યો છે. તમારે કપાળે કસ્તૂરીનું તિલક છે. તમે તમારા પીતાંબરનો કછોટો વાળ્યો છે અને કેડે

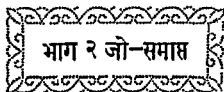
સુંદર ઠંદોરો ધારણ કર્યો છે. તેના ઉપર જડેલાં મોતી ચકચકિત થઈ રહ્યાં છે. તમારા રત્નમડા ચરણ સર્વ શુભ ચિહ્નનયુક્ત છે. તમે સૌભાગ્ય અને આનંદના સમુદ્ર સમાન છો અને રૂપ, શુભ તથા લાવણ્યની ખાણ છો. આવા ચપળ દેવ દીનજનો પ્રતિ દયાળુ હોઈ આખા વિશ્વના ઉપર સામટું લક્ષ આપે છે. તેમનું સામર્થ્ય ભે-
ઈને ઇન્દ્રાદિ દેવો અને મુનિઓ આશ્ચર્યચકિત થઈને ઊભા રહે છે. આવા હરિને જેણે જન્મ આપ્યો તે નંદની ભાર્યોને ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, તેમના આવા સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં શ્રુતિઓ પણ 'આવા નહિ, આવા નહિ' કહેતી કહેતી થાકીને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. કોટિ કોટિ સૂર્ય, ચંદ્ર પણ તેમના પ્રકાશની ખરોખરી કરી શકતા નથી. દેવ આનંદરૂપ, ઉદાર અને પૂર્ણ ગંભીર છે. મારા જેવો કુદ્ર મનુષ્ય તેમનું વર્ણન કેટલુંક કરી શકે ?

૪૧૩૯-હે વિઠોબા ! હું તારા શુણાનુવાદ ગાઉં અને તેના તાલસૂર પ્રમાણે નૃત્ય કરું. હું વારેઘડીએ તારા શુભજ ગાવા ઈચ્છું છું; ધારણકે હું જ્યાં જ્યાં નજર કરું છું, ત્યાં ત્યાં હું તને જ ભેઉં છું. હે વિઠોબા ! ઇંટ સહિત તારા ચરણનું દર્શન કરીને મારા મનને આનંદ થયો છે. તપાદિ અનેક સાધનો હું કરવાનો નથી, તેમ જેના વડે મૃત્યુ થવાનો સંભવ હોય તેવાં કામ પણ હું કરવાનો નથી. હું તો જન્મોજન્મ તારી ભક્તિના રસનું સેવન કરવા ઈચ્છું છું અને એ જ મને પ્રિય છે. તુકારામ કહે છે કે, પંડરપુરનો રાજા પોતે જ મારા હૃદયમાં આવીને બેઠો છે ત્યાં પછી મને પ્રેમ-ભક્તિની બાબતમાં શાની ઊણપ હોય ?

૪૧૪૦-આજે મને સંતોનાં દર્શન થયાં તેથી આજનો મારો દિવસ ધન્ય થઈ ગયો છે. સંતોનાં ઘરોમાં જ પંડરપુરના દેવ પાંડુ-રંગ વાસો કરે છે. તેમનો સંસાર ધન્ય અને પુણ્યરૂપ છે. દેવ અને

તેમના ભક્ત એ બેઠીની વચ્ચે કથો લેઈ જ નથી. મારાં પૂર્વના પુણ્ય ફલોન્મુખ થયા તેથી તેમને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ. એ પુણ્યોને યોગે મને આજે સંતોના દર્શન થયાં. તુકારામ કહે છે કે, મને સંતોના ચરણની પ્રાપ્તિ થઈ એ મારું મહદ્ ભાગ્ય મમળુ છું અને મારી જાતને કૃતાર્થ થયેલી ગણુ છું. હવે હું તેમના ચરણને છોડી દેનાર નથી અને તેમનાથી એક ઘડીવારને માટે પણ અજગો થવાનો નથી.

૪૧૪૧-હે પાંડુરગ ! તારી પાસે મારે કાઈકે માગી લેવું છે. તે જો તારાથી અપાય એવું હોય તો તારા મન સાથે વિચાર કરી જો. મને તું આ સંતોને સ્વાધીન કરી દે. બસ, એટલું એક જ વાનું મારે માગવાનું છે. એ સિવાય તારી પાસે મારે ખીનું કાઈજ માગવું નથી. તુકારામ કહે છે કે, તું દાન દેવામાં ઉદાર થઈ જા અને મને સંતોના ચરણ આગળ લઈ જઈને મૂકી દે.

भाग २ जो-समाप्त